# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE



IZ SADRŽAJA



1973

3

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 3

## SADRŽAJ

### STUDIJE I ČLANCI

## *PRILOZI*



## *PRIKAZI*

# Studije i članci

Mijalko Todorović

## NOVI PRODORI SAMOUPRAVLJANJA — SMISAO KLASNE BORBE DANAS

Zašto su poslednjih godina u našem političkom rečniku termini: radnička klasa, klasni interes, klasna borba, klasni neprijatelj, klasna priroda političkog sistema samoupravnog socijalizma itd. postali tako česti, češći nego ikada ranije u poslednje tri decenije?

U našem revolucionarnom pokretu od ustanka 1941. pa dalje bilo je veoma oštrih klasnih sukoba, revolucionarnih obračuna radničke klase i ostalih progresivnih snaga s neprijateljima socijalizma i progresa uopšte, ali ni tada klasna terminologija nije toliko korišćena kao danas, ni u političkim govorima, ni u zvaničnim partijskim i drugim revolucionarnim i klasno opredeljenim dokumentima. Doduše, sama narodnooslobodilačka borba i rat bili su specifičan spoj oslobodilačke borbe i socijalne revolucije, što je omogućavalo veoma široku društvenu i političku osnovicu borbe. Na platformi socijalnog i nacionalnog programa Komunističke partije bile su okupljene široke narodne mase: radnička klasa, seljaštvo, napredna inteligencija i druge progresivne i patriotske snage. Neosporno, uz široku socijalnu osnovu naše revolucije, uz široku idejnu i političku sintezu pokreta, izraženu u platformi KPJ, bio je prisutan i odgovarajući politički rečnik. Međutim, komunisti su i tada isticali vodeću ulogu radničke klase, njenih istorijski progresivnih interesa i ciljeva, a KPJ je od samog početka bila jedini stvarni i od svih priznati vođ narodnooslobodilačke borbe i socijalne revolucije.

I u posleratnom periodu bilo je mnogo otvorenih klasno-revolucionarnih poduhvata i sudara, počev od „eksproprijacije eksproprijatora", obračuna s informbirovskom izdajom, sukoba s malograđanskim liberalizmom, etatističko-birokratskim snagama itd. Međutim, uprkos svim otporima, antagonizmima i teškim iskušenjima, osnovna linija i sve najvažnije mere u preobražavanju društva bile su po svojoj suštini, konkretnom sadržaju i posledicama, uvek radničko-klasne, to jest determinisane istorijski progresivnim i neposrednim interesima radničke klase i socijalizma. Možemo sa sigurnošću tvrditi da su u osnovi bile time motivisane i onda kada je bilo promašaja i lutanja, što je neiz-

bežno u velikim revolucionarnim poduhvatima i dubokim istorijskim društvenim previranjima.

Iako su teorijska aparatura i kategorije kojima smo se tada služili da bismo izrazili protivrečnu i dinamičnu društvenu praksu bile nešto „opštije" (više je bilo reči o radnom čoveku, radnom narodu, socijalizmu, humanizmu, slobodi i slično), komunistima, radničkoj klasi i svim radnim ljudima bila je jasna njihova društvena sadržina. Doduše, takve kategorije, termine i parole pokušavale su da koriste i zloupotrebljavaju i antisocijalističke snage koje su uvek bile spremne da ih „popune" sadržajem suprotnim principima i strategiji razvoja socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije.

Upravo se zato postavlja pitanje — otkuda sada, u ovim poslednjim godinama, ta promena.

Da li češće isticanje klasne borbe znači da je danas, skoro tri decenije posle revolucije i konstituisanja socijalističke radničke vlasti i blizu četvrt veka od početka uvođenja samoupravljanja, ojačala svrgnuta buržoaska klasa u našoj zemlji?

Menja li se naša generalna strategija izražena u samosvojnom duboko demokratskom karakteru naše revolucije, čiju unutrašnju sadržinu čine revolucionarna energija i stvaralačka inicijativa najširih radnih masa sa radničkom klasom na čelu? Odustajemo li od toga? Sužavamo li društvenu bazu naše revolucionarne borbe, sužavamo li socijalnu osnovu samoupravljanja? Menja li se naš stav prema ostalom delu socijalnih snaga koje, uz radničku klasu, čine deo progresivnog samoupravnog fronta?

U vezi sa svim tim, menjaju li se možda naši osnovni revolucionarni ciljevi izraženi u ideji samoupravljačkog socijalizma, oslobađanja rada, radničke klase i radnikove, ljudske ličnosti, putem socijalističkog samoupravljanja, humaniziranja društvenih odnosa i neposredne samoupravljačke demokratije?

Naravno — ne! Ništa od toga!

Pa ipak, očigledno je da sadašnji naglasak na klasnu borbu nije slučajan. Poštujući elementarnu marksističku istinu da se sve misterije teorija javljaju u realnom praktičnom životu, izgleda nužnim da se istraži šta se u karakteru društvenih odnosa i rasporedu političkih snaga krije iza pojavnog oblika pojačane upotrebe klasne terminologije.

## VEĆI NAGLASAK NA RADNIČKO-KLASNU BORBU — USLOV ZA ODLUČUJUĆU PREVAGU SNAGA SAMOUPRAVLJANJA

Ostaci svrgnute neprijateljske klase, buržoazije, još postoje. Istina je da su se, uz proces diferencijacije unutar radnih ljudi i produbljivanja socijalnih razlika, počeli stvarati i bogataši (sa ili bez navodnica), novi privatnosopstvenički, čak tu i tamo preduzetničko-kapitalistički elementi. Doduše, to su tek prvi simptomi, relativno malobrojni, ali kao pojava, kao nagoveštaj opasnosti dovoljni da se zvoni na uzbunu. U svakom slučaju, klasični klasni neprijatelj je još tu, ne sme se potcenjivati,

i front prema njemu mora i dalje stalno biti aktivan. Pogotovo ako se ima u vidu naša još uvek nedovoljno razvijena društveno-ekonomska osnova i mogući uticaj spolja. Ali to nisu najjače i najvažnije snage neprijateljske samoupravljačkom socijalizmu i suprotne stvarnim interesima radničke klase.

Poznato je da su jedno vreme nacionalističke snage iz raznih sredina pokušavale na demagoški način i mistifikacijom da manipulišu radničko-klasnom terminologijom, realnim problemima i položajem radničke klase — da bi mogle manipulisati i samom radničkom klasom za svoje reakcionarne šovinističke (partikularističke ili unitarističke) ciljeve.

Valja napomenuti da je zastoj u razvoju društveno-ekonomskog i političkog sistema uzrokovao proteklih godina vrlo izražene tendencije umnožavanja konfliktnih situacija i protivrečnosti. U to vreme dolazi do izuzetnog jačanja nacionalizma u kome gotovo sve snage suprotstavljene samoupravljanju i neposrednoj demokratiji nalaze zajedničku zastavu. „Nacionalni interes“ je dovoljno široka podloga, naročito kada se još nametne teza o „homogenizaciji nacije“, a tada antisamoupravne snage, čak i s različitim klasnim i idejnim pozicijama, oblikuju jedinstveni tok. Zato je nacionalizam bilo koje vrste nužno protivradnički, antisamoupravljački i kontrarevolucionaran i protiv njega se mora boriti upravo s pozicija radničkih, klasnih interesa i obezbeđenja njihove dominirajuće uloge u celokupnom procesu društvene reprodukcije.

Naš revolucionarni pokret, Savez komunista, u tim uslovima počeo je više da govori o klasnoj borbi, klasnom interesu, radničkoj klasi. Naravno, bilo je i pojava klasnog frazerstva i demagogije, naročito u periodima ili trenucima kada nije bilo dovoljno snage i spremnosti da se vodi otvorena i odlučna borba za rešavanje stvarnih tekućih i istorijskih problema radničke klase.

Te pojave su politički značajne i, svakako, veoma simptomatične. Ali to ipak nije najvažnije.

Postoji u ovom istorijskom trenutku jedan *dublji stvarni razlog* naglašavanja radničko-klasnog interesa u njegovom, tako da kažem, *užem i čistom* vidu. Ovaj razlog je izraz, pre svega, dubokih zakonitosti i protivrečnosti kroz koje prolazi naše društvo u razvoju socijalističkih produkcionih odnosa na osnovama samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije.

Naime, ulazimo u novu fazu revolucionarnog razvoja. Sazreli su društveni uslovi da se odlučnije postavi pitanje neposrednog preuzimanja ekonomske i političke vlasti od strane radničke klase i udruženog rada. Poziv radničkoj klasi da organizovano, odlučno pojača akciju preuzimanja ekonomske i političke vlasti u svoje ruke, prelaz *od etatizma i tehnokratizma na socijalističko samoupravljanje, sa vlasti u ime klase na vlast same klase, to jest na samoupravljačku demokratiju — osnovna je programska suština koja je dovela do „klasne terminologije“.*

Stagnacija samoupravljanja i, u poslednje vreme, sve češće pojave devijacija i dekadencije u društvenim odnosima, produbljivanje socijalnih razlika, bogaćenje putem špekulacija, jagma za materijalnim do-

brima, široko rasprostranjena neefikasnost i neodgovornost organa državne vlasti i uprave, uz sve vidnije osamostaljivanje centara ekonomske i političke moći — pojavni su oblici koji ukazuju da je došlo vreme za dublje socijalne promene u karakteru samih odnosa. Krajnje je vreme da se društvo, radnička klasa i Savez komunista trgnu i krenu napred.

Treba upozoriti i na dogmatsku i birokratsko-tehnokratsku skepsu da radnička klasa još nije sposobna da učini takav novi korak napred u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Ovakve idejne tendencije moraju biti demistifikovane. Treba upozoriti na očevidnu društvenu stvarnost i kretanja. U našem društvu formirana je moderna radnička klasa koja ima svoje jasno izražene istorijski progresivne interese. Ne samo po broju pripadnika već i po prosečnom stručnom i kulturnom nivou, klasnoj društvenoj svesti, samoupravljačkom i političkom iskustvu, radnička klasa je danas sposobna da brže i neposrednije preuzima takvu društvenu odgovornost.

Osnovno je da radnička klasa, udruženi rad, preuzme u svoje ruke društvena sredstva za proizvodnju i proizvod (višak proizvoda) i da, u skladu s tim, organizuje celokupni ekonomski život društva i sistem političkih odnosa. A što se stručnih poslova tiče, radnička klasa će znati bolje nego buržoazija, ili nosioci etatističkog i tehnokratskog monopola, sebi da odabere stvarno „stručne autoritete", knjigovođe, administratore, redare itd. To će biti još lakše zato što je inteligencija po svom društvenom položaju sve bliža radničkoj klasi, a jedan deo — i to stalno sve veći — školovanih ljudi stvarno pripada radničkoj klasi po svom mestu u društvenom radu, odnosima proizvodnje i raspodele. Mistifikacija ekonomskog i političkog odlučivanja kao nedokučivih tajni za radne ljude sračunata je na imobilizam radničke klase i njene avangarde, otupljivanje oštrice u razvlašćivanju otuđenih centara moći.

Odlaganje ili usporavanje već sazrelih promena u odnosima proizvodnje i raspodele zbog tobožnje nespremnosti radničke klase znači neverovanje u njenu vodeću ulogu. To je glavni oblik oportunizma u redovima komunista.

Dosadašnji period u razvoju odnosa proizvodnje i raspodele predstavlja u stvari pripremu, raščišćavanje terena, fazu uvođenja u socijalističko samoupravljanje. Imajući u vidu opšte uslove, naročito nivo proizvodnih snaga u nas, koje su duže vreme bile limitirajući faktor u razvoju novih samoupravljačkih socijalističkih društvenih odnosa — ono što je u tom pogledu već postignuto znači veoma mnogo za našu zemlju, pa čak i u svetskoistorijskim razmerama. Uprkos svemu, našoj radničkoj klasi pošlo je za rukom da u tom pravcu ode dalje nego bilo koja revolucija dosad. Ali, s gledišta razvijenih samoupravljačkih socijalističkih društvenih odnosa, to su tek prvi, početni koraci. Doduše, taj početni posao morao se i mogao se obavljati uz asistenciju „vlasti u ime klase", čak uz njenu aktivnu ulogu. Sada dolaze na red dublji i sveobuhvatniji društveni preobražaji: predaja vlasti samoj klasi, uključujući ovde i predaju društvenih sredstava za proizvodnju i društvenog proizvoda u ruke udruženih proizvođača, kao materijalnu osnovu te vlasti. Međutim, takvi radikalniji koraci dovode nas neizbežno do oštrog

sukoba s brojnim nosiocima birokratizma i tehnokratizma. Nije, svakako, sada osnovno pitanje smenjivanje s političkih, upravljačkih i sličnih društvenih funkcija pojedinih ličnosti koje je „pokvarila vlast" ili koje su se birokratizovale i njihova zamena drugima, već dublje promene samog društvenog sistema koji rađa birokratizam i tehnokratizam, u pravcu sužavanja i ukidanja osnova za njihovo nastajanje i jačanje. Kadrovske promene su prirodna posledica takvih društvenih preobražaja. Ali to praktično znači i pretpostavlja istovremeno odlučnije i radikalnije razvlašćivanje etatističke birokratije, tehnokratije i menadžerstva, raznih oblika političke reprezentacije i drugih nosilaca monopola otuđene političke, upravljačke i ekonomske moći. Otuda i otpori.

Razvitak društva stigao je zaista do onog stepena kada je, za dalje nesmetano kretanje napred ka sve razvijenijim socijalističkim produkcionim odnosima i slobodnoj asocijaciji proizvođača (slobodnom udruženom radu), postalo *nužno* i *jedino moguće* još neposrednije, potpunije i organizovanije angažovanje radničke klase i svih radnih ljudi zajedno s njihovom revolucionarnom avangardom. Ne može niko mimo i umesto njih dalje razvijati socijalističko samoupravljanje. Njihova svesna i organizovana aktivnost na tom kursu sama po sebi znači samoupravnu delatnost u razvoju. Bez ovakve aktivnosti i pritiska radničke klase samo posredovanje i njegovi nosioci ne mogu više biti, kao ranije, tako značajan i pouzdan garant za nepokolebljivu doslednost u ostvarivanju revolucionarnih zadataka sadašnje istorijske faze.

U tome se i ogleda u sadašnjem političkom trenutku raskršće u razvoju socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije.

Još je Lenjin 1922. upozoravao „da naš najgori neprijatelj jeste birokrat", „komunist koji u sovjetskim institucijama zauzima odgovorno mesto", i da mi (komunisti) „moramo iskoristiti radničke organizacije da bismo radnike odbranili od njihove države". Istorija ne poznaje slučaj svesnog, dobrovoljnog samouništenja jedne društveno oformljene snage — koja vezuje svoju sudbinu i privilegije za preživele društvene odnose — radi opšteg društvenog napretka. Ekonomska i politička vlast neće, dakle, biti prosto predana u ruke radničkoj klasi, ona je mora osvajati korak po korak sopstvenom organizovanom aktivnošću, predvođena svojom revolucionarnom avangardom.

## ZASTOJ U RAZVITKU SAMOUPRAVLJANJA JAČAO JE ANTIRADNIČKE TENDENCIJE I SNAGE

Generacija revolucionara, koja je nesebično i herojski nosila narodnooslobodilački rat i revoluciju na svojim plećima i koja je vlast u ime radničke klase svesno prihvatila kao „nužno zlo", kao neizbežnu *privremenu* fazu, bila je spremna i sposobna da sa pozicija vlasti proklamuje kurs na samoupravljanje svega pet godina posle pobede revolucije i svoje direktne vladavine. (Valja pomenuti da je to učinila u istorijskoj situaciji kada, izuzev rudimentarnih i početnih iskustava Pariske ko-

mune i Lenjinovih sovjeta, nije imala ništa na što bi se mogla osloniti u građenju koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja.)

Preuzimanje političke vlasti neposredno od strane radničke klase, kao i spajanje udruženog rada i sredstava za proizvodnju, neminovno je dugoročan proces. „Primopredaja", kao što vidimo, teče više od dve decenije, postepeno, neravnomerno i često krivudavom putanjom, sa uspesima, posustajanjima i uzmicanjima, zavisno od stvarnog odnosa snaga. Tako su se vlast u ime radničke klase i državnosvojinski odnos zadržali još uvek kao dominantan i vladajući društveni odnos. Čak i ova generacija revolucionara-„romantičara" nije uvek uspevala da odoli birokratskoj koroziji, koja prati svaku koncentraciju ekonomske i političke vlasti. Njen manji deo, brže ili sporije, dublje ili površnije, „kvarila je vlast" i otuđivala ga od vlastite klasne osnove — od neposrednih proizvođača i samoupravljanja. Neke je zahvatio birokratizam, „menadžerstvo" i tehnokratizam, a neki su samoupravljanje i socijalističku demokratiju shvatili kao orijentaciju na buržoaski parlamentarizam, odnosno buržoasku demokratiju, malograđanski liberalizam i partijski pluralizam. Buržoaski liberalizam i sitnoburžoaski anarhizam su nasleđena stara svest, ali ona se obnavlja i pothranjuje sada i iz strukture našeg društva.

Uopšte uzev, od prvih koraka uvođenja samoupravljanja do danas u našem društvu i u Savezu komunista sukobljavaju se dve tendencije: dogmatsko-birokratska, na jednoj, i sitnoburžoaski anarhizam i buržoaski liberalizam, na drugoj strani. Samoupravljačke snage neprekidno su pod udarcima i pritiskom obeju tendencija. Napadi sa jedne i druge strane zahtevali su da Savez komunista Jugoslavije i sve socijalističke samoupravljačke snage neprestano vode borbu na dva fronta — na što i Program SKJ upozorava. Odsustvo takve odlučne i dosledne borbe Saveza komunista, s jasnim idejnim i političkim stavovima i oštrim demarkacionim linijama prema oba bočna dejstva, stvaralo je velike teškoće da se i u društvu i u Savezu komunista bez kolebanja obezbedi dominacija samoupravne orijentacije. To je naročito negativno delovalo na idejno jedinstvo u Savezu komunista u čijim redovima su često bila prisutna kolebanja i koegzistencija raznih pogleda, čak sasvim suprotnih. Koegzistirali su ponekad sasvim ravnopravno različiti idejni koncepti — od sitnoburžoaskog anarhizma do krutog dogmatizma i administrativnog centralizma. Sve je to negativno uticalo na oblikovanje našeg privrednog mehanizma, političkog sistema i dalje izgradnje celokupne društvene organizacije.

Iskustvo u borbi za samoupravljanje pokazalo je da su dogmatsko-birokratske snage, u stvari, bile saveznik, pa i nosilac, oportunizma prema ostalim antisamoupravnim snagama, kao što su sitnoburžoaski liberalizam i anarhizam, i direktno navodile vodu na mlin dogmatskog birokratizma i čvrste ruke.

Birokratsko-tehnokratski elementi i snage naglo su se širili novim učesnicima u monopolu osamostaljene ekonomske i političke moći. Razvoj modernih proizvodnih snaga zakonito rađa tehnokratizam i menadžerstvo, naročito tamo gde nema socijalističkog samoupravljanja, što

potvrđuje iskustvo celokupnog ekonomski razvijenog savremenog sveta, i bitno je uvećao broj upravljačkih mesta, odnosno proširio osnovu birokratizma i tehnokratizma. A izvršena decentralizacija sredstava i odlučivanja i osamostaljenje privrednih organizacija, preduzeća, banaka itd. kao autarkičnih celina, bez dovoljno razvijenog samoupravljanja unutar radnih organizacija i bez integralnog samoupravljanja, odnosno bez kontrole samoupravno organizovanog rada nad celokupnim procesom društvene reprodukcije, još su više pogodovali jačanju ovakvih tendencija. Dok je, na jednoj strani, tekao proces ukidanja državnog kapitala, dok su sužavane formalne direktne kompetencije države u oblasti proširene reprodukcije, etatističko-birokratske snage su, na drugoj strani, našle svoj oslonac, svoju produženu ruku u bankama (koje nisu bile pod kontrolom udruženog rada), generalnim direkcijama i uskim rukovodećim grupama mnogih preduzeća u kojima nisu bili razvijeni unutrašnji samoupravni odnosi. Tako je političko-etatistički birokratizam direktno kumovao naglom jačanju tehnokratizma.

Novi učesnici u monopolu otuđene političke, upravljačke i ekonomske moći nisu, prirodno, pripadali generaciji koja je nosila breme oružane revolucionarne borbe, te mnogi od njih nisu imali takvu moralnu i političku obavezu prema razvoju i budućnosti revolucije kakvu su imale predratne i ratne generacije revolucionara. Držeći u svojim rukama centre ekonomske i političke moći, te nove birokratizovane snage, u uslovima nerazvijenog socijalističkog samoupravljanja, ponekad pod kišobranom i uz podršku „starih boraca", ispoljavale su jagmu za vlašću i privilegijama u radnim organizacijama i društvu, služeći se politikantstvom, demagogijom, „realpolitikom" i slično. Uzgred rečeno, zbog ovog prirodnog „podmlađivanja" birokratije i tehnokratije, neki pokušavaju da celoj mladoj generaciji pripišu veću sklonost ka tehno-birokratizmu i etatizmu. Međutim, osim apsurdne i reakcionarne teorije o većoj ili manjoj progresivnosti i društvenoj odgovornosti generacija (i generacijskom sukobu), treba istaći da je i to samo oblik otpora konzervativnih i birokratsko-dogmatskih snaga samoupravljanju i socijalističkom demokratizovanju društvenih odnosa. Samoupravni društveni razvoj sam po sebi pruža velike mogućnosti mladoj generaciji da preuzme aktivnu društvenu ulogu i odgovornost.

Zastoj u razvoju samoupravljanja i nadiranje birokratske i malograđanske stihije uslovili su oživljavanje starih, građanskih etičkih normi i vrednosti umesto svesnog i organizovanog negovanja i izgradnje osobene socijalističke samoupravljačke etike, „kategoričkog imperativa" samoupravnog socijalizma, koji će biti unutrašnja brana i stega povampirenoj borbi za vlast, bespoštednoj konkurenciji, sebičnom malograđanskom mentalitetu.

Doduše, na proces jačanja antisamoupravnih snaga, pored niza uzroka na koje smo upozorili, značajno je uticao i jedan, tako da kažemo, spoljašnji faktor. Naime, izuzetno snažan proces etatizacije društvenih odnosa u savremenom društvu doveo je do birokratskog tipa vlasti i birokratskog modela političke organizacije. Kada se tome doda, na što smo već upozorili, nova naučno-tehnološka revolucija, koja monopol znanja

izbacuje kao realan faktor društvenih odnosa, postaju nam jasniji okviri konstituisanja ovih društvenih snaga.

Tehnokratizam je u nas nastao pod okriljem etatističkog birokratizma, kao njegova preobražena varijanta. Ali on se ispoljava i kao grupnosvojinska tendencija, koja je utoliko više jačala ukoliko je slabio administrativni centralistički sistem bez njegovog zamenjivanja samoupravnom integracijom i ukoliko se nisu razvijali samoupravni odnosi unutar radnih organizacija. Realni društveni odnosi pokazuju da, pored sprege tehnokratskog i etatističkog birokratizma, postoji podloga i za sukobe između ove dve varijante birokratskog monopola. Međutim, i u jednom i drugom slučaju uvek na uštrb udruženog rada, odnosno neposrednih proizvođača.

Suština klasne borbe radničke klase i dalje je ukidanje svih oblika eksploatacije, otuđivanja i posredovanja, kako u oblasti društveno-ekonomskih, produkcionih tako i društveno-političkih odnosa.

U osnovi otuđivanja radnikovog proizvoda (i viška proizvoda) od radnika leži robni karakter socijalističke proizvodnje, odnosno protivrečnosti koje ona objektivno u sebi sadrži. Ovde nije reč samo, niti u prvom redu, o ostacima privatnokapitalističkih oblika — sa njima je obračun relativno jednostavan. Reč je o elementima starog u novim društveno-ekonomskim odnosima, o nekim elementima otuđenja koji će se u skrivenom ili preobraženom vidu verovatno još dugo zadržati u takozvanoj prelaznoj fazi razvoja našeg društva na socijalističkom putu.

Naime, u savremenoj socijalističkoj robnoj proizvodnji sredstva za proizvodnju još uvek nisu postala puka oruđa i predmet rada. Ona još uvek imaju, u odnosu na proizvođače, određena samostalna kretanja, ona su vrednost koja kao takva, po svojoj imanentnoj unutrašnjoj snazi („nagonu"), teži da se uvećava... Ona su čas oruđa u svom fizičkom obliku, čas novac koji se oplođava (udruženi ili uzajmljeni) itd. Naravno, to nije ona neprikosnovena samostalnost iz privatnog kapitalizma. Reč je samo o ostacima, kao što rekoh, prikrivenim, preobraženim, jer je proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i ovladavanja njima od strane udruženih radnika otvoren i teče počev od nacionalizacije, odnosno eksproprijacije kapitalista. Taj proces ostvarivanja društvene svojine nije i neće još dugo biti završen.

Društvena sredstva za proizvodnju mogu biti predmet monopola upravljanja i prisvajanja. Robni karakter današnje proizvodnje znači i to da se i u odnosima među radnim organizacijama, dakle, među radnim zajednicama, radnicima, pojavljuju izvesni elementi monopola posedovanja društvenih sredstava za proizvodnju. Takva društvena priroda sredstava za proizvodnju i robni oblik proizvoda jesu osnova, a etatistički birokratizam i tehnokratizam su oblici ispoljavanja otuđivanja, posredovanja.

Državnosvojinski odnos, na primer, znači, po svojoj suštini i u krajnjoj konsekvenciji, najamni odnos između radnika i njihove države kao njihovog sopstvenog kolektivnog poslodavca. Tu je osnovica etatističkog i drugog birokratizma. Mada je to sasvim nova situacija nastala revolucionarno-progresivnim prevratom — nova radničko-klasna država, i

uprkos činjenici da se birokratija kao nosilac ovog državnosvojinskog odnosa i otuđivanja regrutuje iz redova radničke klase i njene inteligencije — ipak je reč o najamnom karakteru ovih odnosa. Ukinuta je kapitalistička eksploatacija — rad za drugog; ali je ostao rad pod tuđom komandom — što može biti izvor različitih monopola i privilegija.

Tehnokratizam je takođe proizvod i činilac otuđenja viška rada (dakle, i rada u celini) od radnika. I ta vrsta otuđivanja u suštini ima svoju osnovu u elementima starog u novim produkcionim odnosima. Tehno-menadžerska uzurpacija upravljanja proizvodnjom i raspodelom proističe ili iz elemenata grupnosvojinskog ili iz državnosvojinskog monopola, ili iz oslonca i na jedan i na drugi.

Zato je borba protiv birokratizma i tehnokratizma i za promenu društvenih odnosa koji ih rađaju — klasna borba. To je direktan nastavak borbe za društvenu i ekonomsku emancipaciju radničke klase, za njeno neposredno upravljanje i raspolaganje uslovima, sredstvima i rezultatima sopstvenog rada. Da bi se dokazala ova suština klasne borbe, ne treba birokratiju proglašavati za društvenu klasu, ali treba videti ove elemente državnog i ostalih vidova monopola i otuđivanja na tlu današnjeg socijalističkog društveno-ekonomskog odnosa iz koga ona kao subjekt otuđivanja niče. Ni birokratija ni tehnokratija nemaju samostalne osnove konstituisanja, već su njihovi prerogativi izraženi u monopolu upravljanja društvenim sredstvima, otuđenim viškom rada, i u monopolu političkog odlučivanja. Ali borba radničke klase protiv takvih patoloških izraslina, protiv oblika otuđenja i monopola, po svojim obeležjima je specifična klasna borba.

I ne samo to. Čak i drugi unutarklasni konflikti (u okviru samoupravnih odnosa), izazvani pojavama raznih individualnih, grupnih, regionalnih i nacionalnih egoizama koji su protiv interesa radničke klase, traže suprotstavljanje *klase* kao takve i njene avangarde tim pojavama. Takvi konflikti takođe dobijaju obeležje klasne borbe.

Potreba za državom i njena uloga u ekonomskoj sferi imaju ovde svoje puno obrazloženje. Prerano potiskivanje i otpisivanje države u mnogim funkcijama gde je u robnoj privredi ona nužna (kao instrument radničke klase i socijalističkog samoupravljanja) dovelo je do toga da su mnoge stvari ispuštene iz ruku.

Glavno je, prema tome, otkrivati sve oblike otuđenja koje robna proizvodnja u socijalističkom samoupravnom društvu sobom nosi, društveno ih kontrolisati i razvojem produkcionih odnosa udruženog rada prevazilaziti i postepeno ukidati. To, naravno, nikako ne znači nasilno ukidanje robne proizvodnje putem administrativnog centralizma i etatizma, jer bi to danas značilo nasilje nad objektivnim ekonomskim zakonima i praktično bi dovelo do ukidanja samoupravljanja. Upravo razvoj socijalističkih produkcionih odnosa na osnovama samoupravljanja, to jest razvitka društva kao svesnog planskog udruženja, slobodne asocijacije proizvođača, kako je govorio Marks, znači prevazilaženje i ukidanje ovih ostataka starih odnosa.

Pored opštih zakonitosti jačanja birokratizma i tehnokratizma u savremenom društvu, posebno u socijalističkom, u našoj revoluciji došla

je do izražaja jedna istorijska specifičnost. U toku proteklih godina, posle proklamovanja samoupravljanja, učinjen je radikalan korak u pravcu decentralizacije i osamostaljenja preduzeća i drugih privrednih organizacija i institucija. Decentralizovana je i struktura političke vlasti. Međutim, očigledno je da je proces zastao na pola puta. Odlučnim kretanjem ka decentralizaciji razgrađen je administrativno-centralistički privredni i politički sistem, ali još ni izdaleka nije izgrađen nov, celovit i konzistentan sistem socijalističkog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije koji bi garantovao usklađeniji i stabilniji tok procesa društvene reprodukcije, obezbedio dominantnu poziciju udruženog rada u svim sferama društva i u celini odnosa procesa društvene reprodukcije. Reklo bi se da je u našem društvu u jednom momentu došlo do ravnoteže između administrativno-etatističkih i tehnokratskih snaga, na jednoj, i socijalističkog samoupravljanja, na drugoj strani. Socijalističko samoupravljanje nije dobilo punu prevagu. Otuda je nastupila stagnacija, koja je prouzrokovala i protivrečnosti i poremećaje. U takvoj situaciji došlo je do potiskivanja planiranja, usmeravanja i usklađivanja, do prodora stihije u ekonomski život, što je uslovilo dublje poremećaje i nestabilnost u našoj privredi.

Ovakva dinamička ravnoteža i zastoj u razvoju samoupravljanja otvorili su nove mogućnosti, puteve i oblike uzurpacije, umnožili centre decentralizovanog birokratizma i tehno-menadžerstva i oslobodili prostor za nesamoupravne i antisocijalističke pojave i tendencije.

U protivrečnoj situaciji u kojoj je započeto ali nedovršeno razaranje administrativnog centralizma i etatizma, započeta i na prvim koracima zaustavljena izgradnja socijalističkog samoupravljanja, započeta ali nerazvijena socijalistička demokratija, s ostacima sterilnog buržoaskog parlamentarizma, s malim mogućnostima uticaja radnog čoveka s radnog mesta, s uskim okvirima otvorene demokratske društvene kritike i samokritike — počela je da se hvata po površini društva skrama u socijalno-klasnom pogledu raznorodnih snaga koje postaju glavna smetnja razvoju socijalističkog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije. Pre svega, reč je o velikom delu mnogobrojnih nosilaca različitih oblika monopola i otuđenja čiji je uticaj počeo da raste (monopol upravljanja sredstvima za proizvodnju, raznim društvenim fondovima i materijalnim dobrima, monopol političkog odlučivanja, monopol znanja, informisanja i dr.). Svaki zastoj u razvoju samoupravljanja oživljava i reafirmiše birokratske i druge nosioce otuđenog viška rada. Nasuprot tome, svaki korak u ovladavanju sredstvima i rezultatima sopstvenog rada od strane udruženog rada sužava prostor za ove pojave i snage.

Ovako uticajne pozicije u društvu mogle su imati ove snage samo zato što su imale određene pozicije i uticaj u SKJ, jer su to velikim delom i članovi Saveza komunista Jugoslavije. Pokazalo se da partija koja drži vlast po inerciji počinje da regrutuje svoje članstvo i kadrove iz redova nosilaca vlasti, upravljanja, administrativnog upravnog aparata i poslovnog mehanizma. Nju počinju neizbežno da opsedaju i da se u nju infiltriraju karijeristi i profiteri.

Iz protivrečnosti ovako hibridnog stanja u našem društvu iznikla je široko rasprostranjena pojava neefikasnosti i neodgovornosti državnih i drugih organa i institucija. Dualizam sistema, sam po sebi, rađao je ovu pojavu. Upravo zbog toga ono što se kod nas ponekad u takvoj situaciji neodgovornosti i samovolje naziva viškom demokratije u stvari je gledanje kroz prste („liberalizam") birokratskih i tehno-menadžerskih snaga samima sebi, u odnosu na političke, upravljačke i materijalne uzurpacije i špekulacije svake vrste. Međutim, prema radničkoj klasi i radnom seljaštvu, a i prema omladini, one su vrlo neosetljive i tvrde, „neliberalne". U krajnjoj konsekvenciji, to je istorodna tendencija — različiti oblici privatizacije: privatizacija upravljanja, privatizacija društvenih funkcija, privatizacija društvene svojine. Stoga je sasvim razumljiva ta sprega (ili bar uzajamna tolerancija) birokratske stihije, tehnokratske, grupno-preduzetničke i privatnosopstveničke.

Dakle, u samom sistemu odnosa neki nosioci monopola i upravljačkih funkcija odrođavaju se od radničke klase, okreću leđa njenim interesima. Zato borba za odlučnije i doslednije nastavljanje socijalističkog društvenog razvoja putem samoupravljanja i neposredne demokratije predstavlja sužavanje i postepeno ukidanje samih osnova iz kojih nastaju takve antiradničke i antisocijalističke snage i pojave. To je najvažniji sadržaj klasne borbe danas. Doduše, u ovoj situaciji dualizma u sistemu, koji je izvor mnogih teškoća i protivrečnosti, mnogi bi da posegnu za sistemom autoritativne administrativno-centralističke vlasti, sećajući se, valjda, njene nekadašnje efikasnosti, ali zaboravljajući da je to bilo u sasvim drugim uslovima i da je taj sistem istovremeno ostavio i takve negativne posledice koje još lečimo. U svakom slučaju, to bi upravo značilo kapitulaciju samoupravljačkog socijalizma pred snagama koje su i dovele do kriznog stanja poslednjih godina.

## PREOBRAŽAJ SAVEZA KOMUNISTA I NJEGOVO OSPOSOBLJAVANJE ZA EFIKASNIJU VODEĆU ULOGU U SADAŠNJIM USLOVIMA

Ovaj sklop društvenih odnosa i konstelacija političkih snaga u sadašnjoj fazi bitke za samoupravljanje upozorava da je organizovana aktivnost radničke klase i ostalih radnih ljudi sada važnija no ikad i da bi svaka stihijna, anarhična akcija radničke klase bila osuđena na poraz. Radnička klasa se ne može izboriti za integralno socijalističko samoupravljanje bez svoje revolucionarne avangarde, koja svojim programom, ideologijom, ciljevima, mestom u društvu i metodima borbe, svojom unutrašnjom organizacijom i odnosima mora odgovarati ovoj fazi revolucionarne borbe, što znači da mora biti sva prožeta idejama borbe za samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokratiju.

Komunistička partija Jugoslavije je već u momentu kada se opredelila za samoupravljački socijalizam u suštini bila svesna te činjenice, iako tada, prirodno, nije mogla sagledati obim i oblike sopstvenog preobražaja, kao što to nije mogla sagledati ni u pogledu daljeg razvoja samoupravljanja. Savez komunista je do novih stvaralačkih odgovora

jedino i mogao doći naučno-kritičkom analizom i uopštavanjem složene i protivrečne revolucionarne prakse.

Kao što je poznato, prvih godina posle rata Komunistička partija Jugoslavije se, zbog objektivnih istorijskih okolnosti, morala orijentisati na revolucionarni etatizam i administrativni centralizam. Bila je sprovedena maksimalna koncentracija društvenih snaga i materijalnih sredstava, da bi se pri datom stepenu razvijenosti društvenih odnosa i odnosa političkih snaga učvrstila nova revolucionarna vlast, nastavio dalji tok revolucije i obezbedila ekonomska obnova i izgradnja zemlje. U takvim uslovima Komunistička partija se nužno morala direktno oslanjati na aparat vlasti, često se identifikovati s njim. Partijski forumi su — sadržajem ovlašćenja, metodom delovanja ili personalnom unijom — faktički vršili vlast.

Međutim, razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, permanentni proces decentralizacije i dekoncentracije političke vlasti i otvaranje procesa odumiranja države uslovili su, u isti mah, i transformaciju uloge Partije. Zbog toga je već na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, prvom posle *„predaje fabrika radnicima"*, došlo i do prvih nagoveštaja menjanja organizacije jugoslovenskih komunista, a u skladu sa potrebama borbe za samoupravljanje. Na sledećem, Sedmom kongresu SKJ je usvojio i novi Program. Svoju odgovornost avangarde, rukovodeću i usmeravajuću idejnu ulogu, ulogu inspiratora, pokretača i organizatora, SKJ je morao sve više ostvarivati — umesto neposrednog vršenja vlasti — delovanjem u radničkoj klasi i ostalim radnim masama, u njihovim organima i organizacijama. Savez komunista Jugoslavije se prihvatio istorijskog zadatka osvešćivanja, organizovanja i usmeravanja akcija radničke klase, stvarajući uslove da ona sama sa svojom avangardom svesno i organizovano ostvari sopstveno oslobođenje, preuzme i vrši vlast — da samoupravlja, da razvija samoupravljanje.

Dakle, jedna od osnovnih promena koju je SKJ morao izvršiti u svom preobražaju jeste *demokratizacija sopstvene pozicije u društvu*, „odlepljivanje" od simbioze s organima vlasti i upravljanja, odricanje od monopola u vršenju tih funkcija.

Takva orijentacija nije upućivala na to da SKJ kao organizacija i komunisti kao pojedinci prestanu da budu zainteresovani i odgovorni za funkcionisanje samoupravnih tela, društvenih organizacija, državnih i drugih organa, iako je u praksi do toga dolazilo. Naprotiv, kao sastavni, i to avangardni, deo radničke klase, SKJ kao organizacija i njeni članovi najodgovorniji su u svojoj klasi za organizaciju i funkcionisanje celokupnog društveno-ekonomskog i političkog života, uz punu dominaciju radničko-klasnih interesa. SKJ je odgovoran i za socijalističko-samoupravnu usmerenost politike i za društvenu kontrolu radnih ljudi nad sopstvenim stručnim, upravnim, privrednim i drugim aparatom, kao i za efikasnu borbu protiv klasnog neprijatelja. Reč je samo o tome da je komunistima uskraćeno da preuzimaju prava i odgovornosti radničke klase i svih ostalih radnih ljudi.

Savez komunista svojom idejnom i političkom akcijom mora obezbediti da se udruženi radnici sopstvenom snagom i umom izbore za vlastito oslobađanje, to jest da postanu svesni subjekt društva, socijalistički samoupravljači. A SKJ je deo snage i uma radničke klase, njen najnapredniji, najborbeniji, najumniji deo. On mora biti unutrašnja misaona, akciona i pokretačka snaga udruženog rada, samoupravnog društva, a ne spoljna komandna sila. To, naravno, ne sme da dovede u pitanje samostalnu, čvrstu i jedinstvenu organizaciju SKJ. Naprotiv. Delujući prvenstveno u samoj radničkoj klasi, u proizvodnji i raspodeli, u bazičnim društvenim odnosima, SKJ će izbeći iskušenje da se pretvori u partiju privilegovanog i vladajućeg sloja. Dominantan uticaj SKJ na rešavanje svih glavnih pitanja društva biće tek tada neminovno rukovođen interesima udruženog rada i logikom racionalne društvene ekonomije. Takav SKJ dobijaće svoju snagu sa samog klasnog izvora, na životnim interesima radničke klase. Takvom SKJ neće biti potrebni posebni „radnički aktivi". Danas su „radnički aktivi" neophodni upravo radi ponovnog ostvarenja dominacije radničko-klasnog interesa u SKJ. Međutim, mi moramo SKJ tako izgrađivati da *on kao celina i svaka njegova organizacija budu pravi revolucionarni radnički aktiv.*

Oko ovog suštinskog pitanja o mestu, ulozi i načinu delovanja SKJ vodila se proteklih dvadeset godina i još uvek se vodi teška bitka u Savezu komunista. A postojala je, i još uvek postoji, i konfuzija. Bez jasnog odgovora na to pitanje nema i ne može biti jakog Saveza komunista, kao odlučujuće, vodeće idejne i političke snage radničke klase u borbi za socijalizam. Naime, u borbi za samoupravljanje i socijalističku demokratiju i određivanje vodeće uloge i mesta u SKJ u toj borbi nastala je i veštačka dilema *„mešati se ili ne"*. Ova dilema je izraz dveju jakih tendencija, da ne kažem, struja, u SKJ, rivalskih, protivničkih, ali i podjednako oprečnih samoupravljačkom socijalizmu i neposrednoj socijalističkoj demokratiji. Reč je o dogmatskom birokratizmu, na jednoj, i buržoaskom liberalizmu, odnosno sitnoburžoaskom anarhizmu, na drugoj strani.

Istorija nastanka i stalno prisustvo dogmatizma i birokratizma u postrevolucionarnom razvoju su poznati. Učvršćene u vreme administrativnog centralizma, oslanjajući se na vladajuće stavove i praksu u međunarodnom komunističkom pokretu u to vreme, dogmatsko-birokratske snage su za dvadeset godina postepenog napredovanja ka samoupravljanju i socijalističkoj demokratiji — i pored snažnih udaraca koje su primale — uspele da se održe i da na pojedinim tačkama, i u društvu i u SKJ, čak i ojačaju, prelazeći povremeno i u kontraofanzivu.

Dogmatski birokratizam identifikuje radničku klasu i radnički pokret u celini s partijom, a partiju s rukovodećim centrom. Njemu je svojstveno da sve delove radničkog pokreta svodi na puke transmisije i izvršioce partijskih stavova i odluka. Pored toga, kod njega je uvek prisutna tendencija da odnose i oblike delovanja nastale u najtežim uslovima ilegalne revolucionarne borbe — kada je radnička klasa bila relativno nerazvijena, a odnos političkih snaga po nju dosta nepovoljan

— pretvori u trajan i opštevažeći princip organizovanja i metoda borbe revolucionarne avangarde.

Ako nisu na rečima protiv samoupravljanja, birokratsko-dogmatske snage su za jaku partiju starog tipa koja će dirigovati samoupravljanjem administrativnim i centralističkim metodima. Njima smeta pretvaranje Saveza komunista u vodeću snagu udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, koja unutar klase i na čelu njene političke i samoupravne akcije odlučujuće utiče na smer, ritam i oblike razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, što treba da podstiče i osigura stalan porast stvaralačke inicijative, neposrednog delovanja i odgovornosti same klase, radnih ljudi i njihovih samoupravnih zajednica. Zagovarajući partiju starog tipa koja je, po svojoj prirodi, idejnoj fizionomiji i metodima borbe, u suprotnosti sa socijalističkim samoupravljanjem, konzervativno-dogmatske snage su bile ozbiljna smetnja izgradnji stvarno jakog, inicijativnog, kreativnog i borbenog SKJ, koji će imati nedvosmisleni vodeći idejni i politički uticaj u radničkoj klasi i društvu.

Na drugoj strani stoji ceo blok različitih snaga koje su u suštini protiv vodeće uloge i uticaja SKJ u društvu. To su snage građanske demokratije i političko-partijskog pluralizma, koje u stvari teže ka jednakom pravu egzistencije i slobodnog delovanja buržoaskih i sitnoburžoaskih ideologija u našem društvu, u krajnjoj liniji restauraciji građanskih društvenih i političkih odnosa. Objektivno su na istim pozicijama tehno-menadžerske snage kao nosioci grupnosvojinskih odnosa i takozvanog slobodnog laissez faire tržišta u ekonomici. Zbog toga su sve ove snage i protiv „mešanja SKJ", to jest protiv njegove vodeće uloge.

To su i snage sitnoburžoaskog anarhizma koje su težnju za odvajanjem Saveza komunista od direktnog vršenja vlasti shvatile kao ukidanje vodeće uloge SKJ i posebne odgovornosti SKJ za socijalistički razvoj društva. Zalažući se za neutralisanje i potiskivanje SKJ sa političke pozornice, iz borbe za socijalizam, malograđanski anarhizam je u stvari protiv organizovane i usmerene borbe radničke klase za socijalističko samoupravljanje i neposrednu demokratiju. To bi vodilo razoružavanju radničke klase i otvaralo put birokratskom despotizmu.

Sa zastojem u razvitku socijalističkog samoupravljanja i jačanjem socijalne diferencijacije došlo je do jačanja i jedne i druge tendencije. I dogmatsko-birokratske i snage anarholiberalizma su se uzajamno snabdevale argumentima protiv strategije i politike Saveza komunista i progresivnih snaga uopšte. Svako je parole onog drugog pripisivao borcima za samoupravljanje i socijalističku demokratiju. Tako su se i jedni i drugi više borili protiv socijalističkog samoupravljanja, manje među sobom.

## DEMOKRATSKI CENTRALIZAM — BITAN USLOV REVOLUCIONARNE SNAGE SAVEZA KOMUNISTA

Drugo suštinsko pitanje, koje predstavlja bitan uslov revolucionarne snage SKJ, jesu demokratski unutrašnji odnosi, *demokratski centralizam u Savezu komunista Jugoslavije.*

Demokratski centralizam u SKJ je bitna pretpostavka za ostvarivanje uloge idejnog i politički najborbenijeg odreda radničke klase i njenog „kolektivnog avangardnog mislioca“ u socijalističkim samoupravnim društvenim odnosima i u borbi za razvoj takvih odnosa.

Pitanje *idejnog i akcionog jedinstva* u novim samoupravnim i neposredno demokratskim društvenim odnosima povezano je s demokratskim centralizmom. U politici i stavovima Saveza komunista mora doći do izražaja stvaralačka sinteza ukupnog iskustva i stvarnih interesa radničke klase i udruženog rada. Treba nastojati da u kreiranju politike SKJ ravnopravno i na demokratskoj osnovi učestvuju svi članovi i organizacije SKJ. Tek na toj osnovi izgrađivani stavovi i odluke postaće svojina svih članova, a time stvoriti i obavezu da svako na svom delu fronta savesno, odgovorno i predano bije bitku za njihovo oživotvorenje.

Obaveza i odgovornost svih članova i organizacija za poštovanje i oživotvorenje politike i odluka SKJ jeste bitna pretpostavka uspešne borbe Saveza komunista, kao što je demokratski postupak u izgrađivanju te politike i usvajanju u odgovarajućim partijskim telima garantija revolucionarne klasne doslednosti. Disciplina u sprovođenju zvaničnih stavova proističe, pre svega, iz svesti da su to odluke većine, to jest sopstvene odluke, a ne administrativna disciplina pod pretnjom partijskih kazni i drugih konsekvenci.

Samo na temelju razvijenog demokratskog unutrašnjeg života u Savezu komunista moguće je izgrađivati jedinstvenu političku liniju, vršiti oštro razgraničenje u odnosu na sve tuđe stavove i devijacije. Otvorena, principijelna, tolerantna, ali u svim bitnim pitanjima načelnog i praktično-političkog značenja beskompromisna rasprava jedino može pomoći celokupnom članstvu da raspoznaje sve nesocijalističke i druge protivničke poglede, idejne tendencije i snage. Preciziranje politike i idejno-političko razgraničavanje, prema tome i ujedinjavanje na određenoj jasnoj platformi, sastavni je deo sadašnje akcije na jačanju Saveza komunista, njegove uloge i uticaja. Kad toga nema, na uopštenim stavovima ostaje prividno jedinstvo, svi kritikuju nekog apstraktnog neprijatelja, a u suštini i dalje postoje različita shvatanja. U takvim uslovima ne može biti reči o akcionom jedinstvu.

U jednom razvijenom socijalističkom samoupravnom društvu, sa hiljadama mesta samostalnog samoupravnog odlučivanja, moguće je efikasnu vodeću ulogu i uticaj SKJ ostvariti jedino uz obezbeđenje pune samostalne aktivnosti i inicijative članova i organizacija SK u tim samoupravnim zajednicama i telima. Oni moraju biti sposobni i voljni da stvaralački primenjuju opštu liniju i stavove SKJ na prilike u svojoj samoupravnoj zajednici. Tu formalna disciplina nije od velike koristi. Neophodni su svesna odgovornost i stvaralaštvo da se oživotvori zvanična linija u datim konkretnim uslovima gde jednoobrazna direktiva iz centra ne pomaže. Zbog toga je u našim uslovima princip demokratskog centralizma važniji sada nego ikada ranije.

Radi uspešnog delovanja u novim društvenim uslovima Savez komunista mora imati veoma razvijen sopstveni unutrašnji život, koji neće

biti sam sebi svrha, već neposredno povezan s njegovom društvenom idejnom i političkom akcijom. Savez komunista Jugoslavije kao celina i svaka njegova organizacija mora otvoreno iznositi svoje stavove i mišljenja o pojedinim društvenim pitanjima i boriti se javno za njih. Time Savez komunista preuzima i javnu odgovornost pred društvom i radničkom klasom za svoje predloge, stavove i akcije i, istovremeno, stvarno doprinosi demokratizaciji odnosa i jačanju odgovornosti svih samoupravnih demokratskih tela i institucija.

Titovu inicijativu iz prošle godine za marksističko-ideološko osposobljavanje, revolucionarnu obnovu i jačanje SKJ treba shvatiti i kao podsticaj za razvijanje i *misaone i stvaralačke sposobnosti SKJ*. Savez komunista Jugoslavije će postati preporođena avangarda radničke klase sa povećanim uticajem i udarnom snagom samo ako razvije živu, slobodnu stvaralačku (naučno-socijalističku) aktivnost i diskusiju, kako unutar svojih organizacija tako i sa svim stvaraocima van Saveza komunista o svim aktuelnim problemima razvitka društva koji niču tako reći svakodnevno i na sve strane u protivrečnoj i složenoj praksi krčenja novih puteva samoupravnog socijalizma.

Veliki istorijski eksperiment — revolucija, kao što je naša ovih 30 godina, zahteva neprekidno i strasno revolucionarno traganje za novim, a ne suvi dogmatizam ili organizaciono-izvršilačku kombinatoriku. Za to je neophodno stvoriti klimu, dati stvaralački podsticaj članstvu Saveza komunista i svim socijalistički opredeljenim stvaraocima. Neophodno je omogućiti javnu razmenu mišljenja, konfrontaciju i kritiku, obezbediti uslove da se dođe do istinskih marksističkih saznanja, koja će izvirati iz naše društvene prakse, čime će se omogućiti blagovremeni i pravi odgovor na pitanja borbe za socijalizam u našim uslovima. Ali to, istovremeno, podrazumeva otvorenu i beskompromisnu idejnu borbu komunista za svoje marksističke poglede i samoupravno-socijalistička opredeljenja. U tom cilju Savez komunista mora imati i stalno jačati sopstvene istraživačke centre i publikacije za interni, kao i za javni dijalog i kritiku.

Poslednjih nekoliko godina u Savezu komunista prisutan je i imobilizam u stvaralaštvu, što je dovelo do prave ekspanzije nekih drugih antisamoupravljačkih, pa i građanskih idejnih shvatanja, koja su se ubacila u „prazan" prostor. Spektar ovih idejnih koncepcija vrlo je širok — od tehnokratske koncepcije o „kraju ideologije" (objektivno znači likvidaciju uloge SKJ), preko ušančenog dogmatizma i anarholiberalizma, do nacionalizma koji se u nekim svojim oblicima konstituisao i kao realna protivnička politička snaga. Upravo zbog toga i Titovu inicijativu za obnovu marksističkog obrazovanja i revolucionarnog stvaralaštva u SKJ treba shvatiti kao neodložan revolucionarni zadatak.

Prošlo je skoro pola godine od nove inicijative u SKJ (Titovih govora i Pisma), a u Savezu komunista se o ovim pitanjima još uvek nedovoljno govori na svestraniji način, a izgleda i nedovoljno na njima radi — naravno, ne svuda. A mi se upravo sada nalazimo na veoma važnom poslu (primena ustavnih amandmana, privredna stabilizacija, idejno-političko i organizaciono jačanje SKJ) koji podjednako traži i borbe-

nost i masovnu stvaralačku inicijativu komunista i svih radnih ljudi. Samo u toj i takvoj borbi potvrđuje se i stvarno jača SKJ.

Borba za samoupravljanje i neposrednu demokratiju za komuniste znači obavezu da, zajedno s ostalim radnim ljudima, obezbede konkretna rešenja svih ovih problema u svim zajednicama, na svim nivoima i u svim oblastima društvenog života. Deklarisanje na rečima za samoupravljanje, za „amandmane", za Pismo i Titove govore samo po sebi ne znači mnogo. Treba privikavati i podsticati organizacije i članstvo Saveza komunista da preuzimaju odgovornost i, zajedno sa samoupravljačima u njihovim užim i širim zajednicama, stvaralački traže i iznalaze rešenja, oslanjajući se na opšte stavove i politiku SKJ, kao i na dosadašnja samoupravljačka iskustva. Neophodno je da Savez komunista u najvećoj meri „ukotvi" svoju aktivnost u osnovnim samoupravnim zajednicama, pre svega, u osnovnim organizacijama udruženog rada gde se formira bazični društveni odnos i u opštini kao osnovnoj društveno-političkoj zajednici u kojoj interes radnog čoveka dolazi do izražaja u svim svojim raznolikim dimenzijama i gde se prepliću svi fundamentalni odnosi koji opredeljuju položaj radnog čoveka.

## ULOGA DRŽAVE I „DEČJA BOLEST" SAMOUPRAVJANJA

S gledišta uspešne klasne borbe u celini u ovom razvojnom periodu, odnosno sa stanovišta učvršćivanja sistema socijalističke demokratije, odlučujuće je pitanje, takođe, afirmacija i efikasnost svih organizacija i institucija koje služe vladavini radničke klase i dominaciji njenih interesa u svim oblastima života društva.

Mnogi uzroci kriznih pojava u ekonomskom i političkom životu društva, kao i elemenata degradacije i izrođavanja društvenih odnosa, leže u potcenjivanju, potiskivanju i onemogućavanju države, državnih organa u vršenju onih funkcija klasne borbe, odbrane socijalističkih tekovina i socijalističke izgradnje uopšte gde je država danas nezamenljiva kao istorijsko sredstvo koje je uvek na raspolaganju radničkoj klasi da zaštiti svoje tekuće i istorijske interese. Odumiranje države je dugoročan proces; njeno odumiranje nije identično s njenim onesposobljavanjem kao oruđa revolucionarne borbe radničke klase. Prevazilaženje državnosvojinskih odnosa jeste jedna od prvih i najznačajnijih pretpostavki i rezultata razvitka novih socijalističkih produkcionih odnosa, zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i samoupravljanju. Ali van toga ostaju veoma značajne funkcije države i u oblasti ekonomskog života društva. To je pogotovo važno za politički sistem i odnose.

Devalvacija i devastiranje, nestabilnost i neefikasnost državnih organa i institucija socijalističke demokratije nastali su u nas iz više uzroka.

Pre svega, veoma razvijen, duboko ukorenjen i dosta učvršćen administrativno-centralistički (i etatističko-birokratski) sistem mogao je biti srušen samo oštrim i odlučnim naletima snaga socijalističkog samoupravljanja. Povoljniji opšti odnos snaga verovatno bi omogućio reša-

vanje ovog pitanja mirnijom i sistematičnijom, kontinuiranom borbom bez oscilacija — većih zastoja i zakasnelih juriša. U takvim revolucionarnim naletima teško se mogu izbeći i svakojaka preterivanja, rušenje i onoga što je bilo potrebno samoupravljanju.

Zatim, u koncipiranju novog društveno-ekonomskog i političkog sistema, prema tome, i u određivanju mesta i uloge države u tom sistemu, ispoljila se neka vrsta dečje bolesti samoupravljanja, došlo je do prodiranja pogleda sitnoburžoaskog anarhizma i u redove boraca za samoupravljanje. Otuda prerano otpisivanje nekih nužnih oblika prinude, čak osporavanje autoriteta organizacije i zapostavljanje društvenog planiranja i svesnog, organizovanog usklađivanja tokova reprodukcije i razvoja.

Isto tako, potcenjivanje uloge i odgovornosti državnih organa, njihova slaba kadrovska i druga opremljenost (naročito saveznih) nastali su i pod pritiskom najrazličitijih snaga i s najrazličitijim motivima, od demokratskih i samoupravljačkih (zbog zakašnjenja s reformom federacije) do anarholiberalističkih, nacionalno-separatističkih i birokratskih.

Najzad — a s tim se moglo i početi — da bi država mogla efikasno vršiti svoju progresivnu ulogu u novim uslovima, njeni upravni i drugi organi moraju biti „strogo odgovorni službenici" u sprovođenju volje i interesa radničke klase koja ih bira i smenjuje, onako kao što i svaki drugi poslodavac u svom poslu bira radnike i nameštenike — kako je govorio Marks. Dakle, razvijeno samoupravljanje i neposredna demokratija zahtevaju efikasnije državne organe koji će s punom odgovornošću obavljati svoje poslove. Ali efikasnost i odgovornost tih organa uslovljena je stepenom razvitka socijalističke demokratije, a taj razvoj, kao što smo videli, zaostaje ne samo za potrebama nego i sazrelim mogućnostima. Upravo konzervativno-birokratske snage, koje su se osećale ugroženim započetim revolucionarnim preobražajima, bile su jedan od glavnih faktora stihijnog dezorganizovanja državnih organa, slabljenja njihove odgovornosti i discipline — pre svega, svojim otporom razvoju socijalističke demokratije i stvarnoj radničkoj kontroli nad tim organima.

Sve snažnije tehno-menadžerstvo i grupnosvojinske tendencije bili su prirodni saveznici ovim snagama u paralisanju državnih i drugih organa i institucija od kojih je zavisilo zavođenje samoupravnog i demokratskog reda i efikasnije funkcionisanje sistema, posebno u oblasti privrede. Uostalom, nacionalizam i druge akcije koje vode dezintegraciji društva i SKJ samo su oblik zajedničkog delovanja antisamoupravnih snaga.

Ukidanjem državnosvojinskih odnosa znatno se poboljšavaju uslovi i pružaju mogućnosti da se na mnogo jasnijoj osnovi definiše, afirmiše i razvija celokupni državni sistem kakav odgovara današnjem stepenu socijalističkog samoupravnog društva i s bitno smanjenom opasnošću od etatističkog birokratizma. Naravno, reč je o ukidanju državnog kapitala na svim nivoima i u svim oblicima. Jer, na primer, posle značajnog sužavanja moći saveznog etatističkog centralizma i ukidanja saveznog dr-

žavnog kapitala, republički, pokrajinski i opštinski državni kapital i uopšte etatizam na tim nivoima postao je glavni oslonac tehnokratizmu. Odatle višestruke protivrečnosti i opasnosti. Produbljuju se problemi stabilnog funkcionisanja jedinstvenog tržišta uopšte i posebno planskog usmeravanja i usklađivanja, zadržava se, obnavlja društveno-ekonomska osnovica nacionalizma, i, najzad, što je najvažnije, otežana je borba za razvoj novih produkcionih odnosa zasnovanih na samoupravljanju. Takvo stanje, ako bi duže potrajalo, neizbežno bi dovelo do vraćanja natrag — na administrativno-centralistički sistem na nivou federacije. Stihijno širenje administrativnih intervencija iz saveznog centra u stvari je već izraz ove tendencije.

U novim uslovima, dobro organizovana država sa svojim celokupnim mehanizmom biće efikasna garantija ne samo odbrane socijalističkog samoupravljanja nego i faktor njegovog nesmetanog, harmoničnijeg kretanja napred, sa manje kriza i konvulzija, zastoja i zatrčavanja. Težište otpora će se verovatno premeštati ka tehnokratizmu, političkom liderstvu i drugim oblicima elitizma. Na to ukazuju kretanja poslednjih godina. Borba za samoupravne odnose u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, uz samoupravno integrisanje u okviru društvene celine, put je za iskorenjivanje uzroka i suzbijanje tendencija ka tehnokratizmu i grupnosvojinskim odnosima. Upravni, inspekcijski, sudski i drugi državni organi treba da budu efikasniji instrument u rukama udruženog rada protiv različitih oblika uzurpacija i privatizacije, odnosno nasrtaja na samoupravljanje.

Razvoj delegatskog sistema i neposredne socijalističke demokratije uopšte jeste brana protiv liderstva, elitizma i novih oblika i tendencija uzdizanja države iznad društva.

Nove ustavne promene su prilika da se vratimo i na ova pitanja s mnogo više racionalizma i iskustva. To su pitanja države i njenih organa u celini, od opštine do federacije; kadrovska obnova izvršnih i upravnih organa, uz znatno strožu selekciju itd. To je sastavni deo praktične borbe za socijalističku izgradnju.

## JAČANJE POZICIJE UDRUŽENOG RADA — PUT OSTVARIVANJA CILJEVA I INTERESA RADNIČKE KLASE

Klasnu borbu u sadašnjem političkom trenutku treba u suštini shvatiti kao borbu za socijalističko samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokratiju. To je put ka ekonomskom i socijalnom oslobođenju radničke klase, radnog čoveka, ljudske ličnosti. Isticanje klasnog momenta danas od strane SKJ znači upućivanje poziva radničkoj klasi i svim radnim ljudima na odlučniju i organizovaniju borbu za neposredno ostvarivanje istorijskih ciljeva sopstvenog oslobođenja, a protiv svih oblika otuđivanja i posredovanja, paternalizma i monopola.

Nalazimo se na istorijskom raskršću kada činioci koji otuđuju društvena sredstva za proizvodnju i proizvode od radnih ljudi u udruženom radu, i koji vladaju umesto radničke klase i u njeno ime, ne mogu više

objektivno biti pouzdani nosioci kontinuiteta revolucije na samoupravljačkom kursu. Iz prostog razloga što dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije znači negaciju političkog i etatističkog birokratizma i tehnokratizma, prema tome, i eksproprijaciju od proizvođača osamostaljenih centara moći i upravljačkih funkcija. Kako iskustvo pokazuje, nosioci takvih odnosa i funkcija koji služe konzerviranju tih odnosa neizbežno sve više postaju kočnica kretanju društva napred. Pod njihovim okriljem nastaju deformacije društvenih odnosa, koje bi u krajnjoj liniji vodile ka eksproprijaciji, potčinjavanju i eksploataciji radničke klase.

Udruženi rad, odnosno organizovana radnička klasa zajedno s ostalim radnim ljudima, mora preuzimati ekonomsku i političku vlast direktnije i potpunije u svoje ruke putem socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije. To je jedina garantija autentičnog tumačenja i ostvarivanja radničkih istorijski progresivnih i konkretnih interesa, jedini put da se iziđe iz stanja kolebanja i stagnacije.

Marksov princip da oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito delo danas je aktuelniji no ikad. U njemu je izražena suština da je upravo socijalističko samoupravljanje jedini put ka toj slobodi, ka besklasnom društvu.

Danas je, kao i ranije, neophodan najširi savez radničke klase sa svim radnim ljudima i stvaraocima koji u „znoju lica svog zarađuju hleb“. Danas, u borbi za socijalističko samoupravljanje, ovaj savez je više nego ikad ranije zasnovan na zajednici interesa.

Oblici i metodi borbe za razvijeno samoupravljanje moraju obezbediti najširu organizovanu demokratsku aktivnost masa, radnih ljudi, s razvijenom inicijativom, ličnom i kolektivnom, kako u definisanju ciljeva i zadataka i njihovom ostvarivanju tako i u kritici i samokritici vlastite prakse. Nalazimo se u fazi kada socijalističko samoupravljanje i neposredna demokratija ne mogu više biti *samo cilj,* već i *sredstvo i oblik borbe* za potpuniji socijalistički razvitak društva. Otuda svako sužavanje samoupravljanja i demokratske akcije radnih ljudi znači direktno slabljenje fronta borbe za socijalizam.

Time se ni najmanje ne zanemaruje niti potcenjuje odbrambena akcija protiv delovanja neprijateljskih snaga svake vrste. Naprotiv. Ali ofanziva, to jest izgradnja novih socijalističkih društvenih odnosa, najbolja je odbrana, jer sužava realnu osnovu neprijateljskim snagama. Zatim, naše iskustvo poslednjih godina ukazuje da jedini put i garantija izgradnje efikasnih odbrambenih oruđa i mehanizama radničke klase protiv antisocijalističkih i drugih neprijateljskih snaga jeste afirmacija i razvoj institucija i odnosa neposredne socijalističke demokratije i samoupravljanja. To važi i za državu, njene upravne i druge organe, kao i za sve druge institucije. Svaka demokratija mora imati i sopstvena sredstva odbrane. Ima ih i buržoaska demokratija. Mora ih imati i mlada socijalistička demokratija. Radnička, to jest samoupravna i demokratska kontrola tih organa jedina je garantija njihove efikasnosti, njihove vernosti interesima radničke klase i socijalizma.

U celokupnoj borbi radničke klase za socijalističko samoupravljanje i neposrednu demokratiju odlučujuće je pitanje, danas kao i ranije, vodeća uloga Saveza komunista. SKJ može obezbediti svoj dominantni uticaj, vodeću i usmeravajuću ulogu, koja nijednog trenutka neće biti dovedena u pitanje, samo ako se bude sam razvijao tako da svojim načinom organizovanja i ideologijom, programskim ciljevima, metodima borbe i mestom u društvu odgovara ovoj fazi revolucionarne borbe. Jedna od osnovnih pretpostavki da SKJ postane efikasna revolucionarna avangarda u borbi za socijalističko društvo jeste da se oslobodi sterilnog dogmatizma i pragmatizma.

Savez komunista Jugoslavije vodi sada opštu ofanzivu i digao je na noge sve društvene snage da bi obezbedio prevagu socijalističkih samoupravljačkih snaga na svim glavnim pozicijama. U takvoj ofanzivi mogu lako nastati razni ekscesi i devijacije upravo zbog vrlo šarolikih snaga koje misle da je došlo njihovo vreme. Već su se tu i tamo javili karijeristi i šićardžije — lovci u mutnom, dogmatsko-birokratska „stranka reda“, razni „osvetnici“ i slični. Ova pojava sama po sebi nije glavna opasnost. Slabost i opasnost bile bi u tome ako se SKJ i druge socijalističke snage ne bi na vreme suprotstavile takvim pojavama i odlučno branile intencije Pisma i govora druga Tita iz 1972. godine, to jest samoupravni socijalistički kurs protiv svih bočnih udara i protiv direktnih otpora.

Široka akcija mobilisanog SKJ i radničke klase već je počela da daje prve rezultate u raščišćavanju i rešavanju društvenih problema, naročito negativnih pojava koje su bile uzele šire razmere. Kroz tu akciju teče i sređivanje i učvršćivanje redova Saveza komunista. Međutim, ova aktivnost tek treba da dobije dublji stvaralački sadržaj i svestranost, temeljitost i ustaljenost i da na taj način dovede i do preobražaja i jačanja SKJ. Utoliko pre i energičnije treba onemogućiti pomenuta skretanja i zloupotrebe, koji mogu samo kompromitovati celu akciju ili je zaustaviti, odnosno skrenuti u pogrešnom pravcu.

Osim toga, ova ofanziva SKJ morala bi biti uvod u fazu stabilnijeg društvenog razvoja i kretanja, s višim stepenom organizovanosti i odgovornosti, s afirmisanijim i ustaljenijim institucionalnim oblicima i okvirima, sa sigurnijim usmeravanjem, uz dobro promišljene poteze, a ne iznuđene improvizacije itd. Naravno, ne zaboravljamo neumitni zakon neravnomernog razvoja, različite interese i druge izvore konflikata, realan odnos snaga koji utiče na kretanja itd. Ali na putu smo ozbiljne prevage samoupravljačkih socijalističkih snaga u našem društvu — što pruža osnove ovakvom daljem kretanju. A ono bi, nesumnjivo, dalo optimalni revolucionarni rezultat u svim oblastima društvenog života.

Savez komunista nije ni građanska ni socijaldemokratska partija koja hvalisanjem, jeftinim efektima i demagogijom hoće da stiče popularnost i glasačke listiće. SKJ je revolucionarna stvaralačka i borbena organizacija koja nema drugih interesa van interesa radničke klase, svoga naroda. On nema šta da krije ili ulepšava pred sopstvenom radničkom klasom. Zbog toga kritička analiza i preispitivanje sopstvenog rada i stavova, to jest samokritika SKJ, čini deo odgovornog i stvara-

lačkog društvenog rada, ravnopravne i otvorene marksističke rasprave i dogovaranja o svim vitalnim pitanjima našeg društva.

Samokritika SKJ je uslov stvaralaštva i revolucionarnog kretanja napred. Ona ne samo da jača Savez komunista iznutra već učvršćuje poverenje radnih ljudi u njegovu revolucionarnu doslednost i sposobnost da predvodi socijalističke samoupravljačke snage.

Samo neprekidnim razvijanjem revolucionarnog stvaralaštva i nepokolebljivom doslednošću u klasnoj, idejnoj i političkoj borbi, Savez komunista će moći u svojim redovima da okuplja i vaspitava strasne i umne, hrabre i nesebične borce za komunističke ideale, koji nisu asketi, ali koje neće privlačiti titule i mesta na hijerarhijskoj lestvici vlasti i materijalnog bogatstva. Samo tako će Savez komunista postati privlačna snaga kojoj će težiti najnapredniji, najkreativniji i najborbeniji predstavnici generacija koje dolaze.

Stojan Andov

# ODNOS VREDNOSTI I CENE U SOCIJALISTIČKOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

U prethodnom napisu[1] izložili smo naš pogled na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu i faktore koji ga određuju. Time smo u istraživanju socijalističke robne proizvodnje učinili samo prvi korak. Sada treba, na osnovu tih saznanja, teorijski objasniti konkretne pojave ekonomske stvarnosti samoupravnog socijalizma (kao što su: cena, dohodak, kamata itd.). U tom pravcu prvi je neposredni zadatak objasniti kakvi se međusobni odnosi i veze uspostavljaju između vrednosti i cene, to jest na koji način i kroz koje mehanizme *robna vrednost* kao ovaploćenje društvenog rada prelazi u oblik *cene*.

Ova problematika je dugo bila predmet pažnje u našoj politekonomskoj misli, a u izvesnoj meri i u drugim socijalističkim zemljama. Međutim, mnoge diskusije koje su se vodile o tome imale su drukčiji pristup: njihov cilj je bio da otkriju u kom istorijskom obliku se zakon vrednosti javlja u socijalizmu. Ovakvo određenje cilja krilo je u sebi opasnosti da neki međučlanovi, u veoma složenom dijalektičkom procesu stvaranja i ispoljavanja vrednosti, budu zanemareni, da izmaknu pažnji istraživanja i da oblik zakona vrednosti u socijalizmu ne bude izveden iz osobenosti proizvodnje vrednosti. Naš pristup se razlikuje od toka ranijih diskusija o zakonu vrednosti u socijalizmu utoliko što smo smatrali da se u istraživanje ove problematike može ući samo na osnovu konsekventne analize procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu. Dakle, ovo istraživanje je usmereno ka otkrivanju istorijskog oblika zakona vrednosti u socijalizmu putem praćenja procesa nastajanja tog oblika. Zato se kod nas ceo problem javlja kao odnos vrednosti i cene u socijalizmu.

---

[1] Videti: *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*, „Socijalizam", br. 1/1973.

## CENA PROIZVODNJE U SOCIJALISTIČKOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

Istražujući proces proizvodnje vrednosti u proizvodnoj organizaciji udruženog rada putem Marksovog dijalektičkog metoda, u pomenutom napisu smo ustanovili da individualni rad i u socijalizmu nužno prelazi u društveni rad i tom prilikom dobija društveni oblik robne vrednosti. Pored toga, od posebnog je značaja saznanje do kojeg smo došli o strukturi vrednosti novog proizvoda. Naime, u proizvodni proces, koji je u isto vreme proces stvaranja vrednosti, ulaze vrednost sredstava za proizvodnju i vrednost radne snage, ali se one u tom procesu veoma različito ponašaju. Dok vrednost sredstava za proizvodnju ima pasivnu ulogu, živi ljudski rad, koji je funkcija radne snage, u obliku konkretnog rada prenosi vrednost sredstava za proizvodnju u vrednost novog proizvoda, a u obliku apstraktnog rada stvara novu vrednost. Deo te novostvorene vrednosti nadoknađuje vrednost radne snage, a ostali deo je višak vrednosti. Budući da se i samoupravljač u proizvodnoj organizaciji udruženog rada javlja kao protivrečno društveno biće, to jest kao individualni radnik, vlasnik vlastite radne snage i kao udruženi radnik — vlasnik proizvodne snage udruženog rada, vrednost radne snage pripada samoupravljaču kao individualnom radniku, a višak vrednosti pripada mu kao udruženom radniku. Struktura vrednosti novog proizvoda u socijalizmu može se prikazati kao zbir $c + v + m$ (pri tome je c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju, v — ekvivalent vrednosti radne snage i m — višak vrednosti)[2].

Proizvod koji je roba, u kojoj je sadržan deo društvenog rada u obliku vrednosti, ide u razmenu. Kao što je poznato, tek u razmeni dolazi do društvenog priznanja određenog proizvoda kao robe, to jest nosioca vrednosti. Pored toga, u razmeni se utvrđuje i relativni odnos između vrednosti pojedinih roba, to jest utvrđuje se kvantitet vrednosti sadržane u konkretnom proizvodu. Kao mera vrednosti prilikom razmene javlja se novac. Cena je novčani izraz vrednosti proizvoda.

U određenoj grani postoji više proizvođača koji proizvode isti proizvod, ali pod različitim uslovima. To znači da konkretni proizvodi iste vrste, u zavisnosti od uslova pod kojima se proizvode, izlaze iz proizvodnje sa različitim *individualnim* vrednostima. Međutim, iako u prometni proces svaki proizvod ulazi sa svojom individualnom vrednošću, ne može se po njoj razmenjivati, jer bi u tom slučaju proizvodi iste upotrebne vrednosti imali različite cene zato što imaju različite individualne vrednosti. Iz tih razloga različite individualne vrednosti prelaze u jedinstvenu tržišnu vrednost. U uslovima ravnoteže ponude i tražnje tržišna vrednost nekog proizvoda je prosečna veličina individualnih vrednosti tog proizvoda kod različitih proizvođača.

---

[2] Kao što smo već istakli u pomenutom članku, ovi simboli, iako su po obliku isti kao kod Marksa kad je istraživao kapitalistički proces proizvodnje vrednosti, od njih se po suštini bitno razlikuju, jer odražavaju socijalističke proizvodne odnose.

U sledećem primeru uprošćeno ćemo prikazati kako, u okviru jedne grane, individualne vrednosti prelaze u tržišnu:

*Tabela 1*

| Proizvođači u grani | Vrednost sredstava za proiz. | Vrednost radne snage | Stopa viška vrednosti | Višak vrednosti | Individ. vrednost | Dohodna stopa | Tržišna vrednost | Razlika između individ. i trž. vred. | Dohodak |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 |
| I | 70 | 30 | 100% | 30 | 130 | 20% | 120 | —10 | 20 |
| II | 75 | 25 | 100% | 25 | 125 | 20% | 120 | — 5 | 20 |
| III | 80 | 20 | 100% | 20 | 120 | 20% | 120 | — | 20 |
| IV | 85 | 15 | 100% | 15 | 115 | 20% | 120 | + 5 | 20 |
| V | 90 | 10 | 100% | 10 | 110 | 20% | 120 | +10 | 20 |
| Ukupno: | 400 | 100 | 100% | 100 | | 20% | 600 | — | 100 |

Pretpostavili smo da u jednoj grani postoji pet proizvođača koji proizvode podjednake količine određenog proizvoda, ali pod različitim uslovima. U ovom momentu te razlike u uslovima poslovanja svešćemo na razlike u organskom sastavu društvenog kapitala angažovanog kod pojedinih proizvođača. Dalje, pretpostavili smo da se ponuda i tražnja ovog proizvoda na tržištu poklapaju, to jest vladaju uslovi ravnoteže, što znači da će ukupna vrednost grane biti društveno priznata. Ovom prilikom smo pretpostavili i istu stopu viška vrednosti. Budući da isti proizvodi nužno imaju iste cene, individualne vrednosti prelaze u jedinstvenu tržišnu vrednost za tu granu. Ovaj proces je formalno jednak procesu pretvaranja individualnih u tržišne vrednosti i tržišne cene u kapitalizmu, koji je Marks istraživao u *Kapitalu III* i *Teorijama o višku vrednosti II*.

Međutim, postoji suštinska razlika u tome što se u kapitalizmu višak vrednosti, zbog toga što je vlasništvo kapitalističke klase, pretvara u profit, a u socijalizmu se, budući da je (višak vrednosti) vlasništvo udruženog radnika, pretvara u *dohodak*. Razume se, velika je razlika između ovakvog shvatanja i kod nas uobičajenog shvatanja kategorije dohotka. Mi ćemo već u ovom napisu detaljnije izložiti naše shvatanje dohotka i pokušaćemo da dokažemo da sada uobičajeno shvatanje ove kategorije nije u skladu sa osnovnim proizvodnim odnosom samoupravnog socijalizma. A neke veoma važne aspekte kategorije dohotka u našoj koncepciji obradićemo u narednom članku. Zasad samo ističemo da tržišna vrednost i tržišna cena robe imaju sledeću strukturu:

$c + v + d$, gde je c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju, v — ekvivalent vrednosti radne snage i d — dohodak proizvođača u grani.

Tržišna vrednost se kvalitativno razlikuje od individualne vrednosti robe po tome što se višak vrednosti pretvorio u dohodak. Ovo se pretva-

ranje vrši posredstvom mehanizma dohodne stope i formula dohodne stope je sledeća:

$$ds = \frac{m}{c + v}$$

, gde je ds — dohodna stopa, c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju u grani, v — ekvivalent vrednosti radne snage u grani, i m — masa viška vrednosti u grani.

Naša politekonomska misao poznaje drukčiju koncepciju dohodne stope, čiji je autor dr M. Korać. Kasnije ćemo se posebno zadržati na tome, ali *zasad ističemo da između ove dve koncepcije postoje principijelne razlike.*

Tržišna vrednost se (osim kod proizvođača koji proizvodi pod prosečnim uslovima) i kvantitativno razlikuje od individualnih vrednosti roba. Posredstvom dohodne stope višak vrednosti se preliva od proizvođača koji proizvode pod gorim uslovima od prosečnih i stvaraju veću individualnu vrednost od prosečne, to jest tržišne, u korist proizvođača koji proizvode pod boljim uslovima od prosečnih, odnosno čiji proizvodi imaju nižu individualnu vrednost od tržišne. Na taj način unutrašnji zakoni robne proizvodnje „kažnjavaju" niskoproduktivne i „nagrađuju" visokoproduktivne proizvođače u grani, podvodeći ih pod kriterijume društveno potrebnog radnog vremena za granu u celini. Pod ovakvim pritiskom svaki proizvođač u grani je prinuđen da poboljšava uslove proizvodnje, da povisuje organski sastav svoga dela društvenog kapitala. U neprestanoj konkurenciji ostvaruje se stalno izravnavanje postojećih razlika u organskom sastavu, ali i narušavanje tako nastale ravnoteže. Mogućnost da se u konkurenciji na tržištu prisvoji i deo viška vrednosti koji je proizveo neki drugi proizvođač predstavlja pokretačku snagu svakog proizvođača. U svakoj grani, dakle, u svakom momentu postoje razlozi za neprekidnu utakmicu između pojedinih proizvođača, čiji je neposredni rezultat neprekidno povećanje produktivnosti rada i racionalizacija proizvodnje.

Prilikom prelaska individualnih vrednosti u tržišnu i u tržišnu cenu vrši se negacija individualnih vrednosti. Ali ovo je dijalektička negacija. Okolnost što se roba ne razmenjuje po svojim individualnim, već po tržišnim vrednostima, to jest po tržišnim cenama, ne znači da individualne vrednosti više ne postoje. Naprotiv, one i dalje postoje i samo na osnovu njihovog postojanja i ispoljavanja moguće je njihovo svakidašnje prelaženje u tržišnu vrednost. Znači, dijalektička negacija individualnih vrednosti roba prilikom njihovog prelaska u tržišnu vrednost ne znači ukidanje individualnih vrednosti, već njihovo dijalektičko prevazilaženje na taj način što su se održale, ali su za razmenu postale nebitne. Dakle, one su ostale u delimično ukinutom obliku!

Ovde moramo obratiti pažnju i na sledeći moment. Naime, kad govorimo o tržišnoj ceni robe ne smatramo da svi proizvođači svoje robe u određenoj grani prodaju po toj ceni. Tržišna cena, koja je novčani izraz tržišne vrednosti određene robe, samo je centar oko koga se kreću realizovane stvarne cene te robe. One se mogu razlikovati od tržišne cene, ali njihovo ukupno kretanje njom je određeno. Razume se, ako na tržištu

određene robe nastupi nesklad između ponude i tražnje, onda se i tržišna vrednost i tržišna cena na drugi način formiraju. Ali i u tom slučaju određujući su činilac individualne vrednosti. Mi ovde nećemo dublje ulaziti u istraživanje uticaja neravnoteže ponude i tražnje na formiranje tržišnih vrednosti i cena, zato što je to područje neposrednog kretanja cena, njihovog pojavljivanja na površini, a naš je cilj zasad da posmatramo unutrašnju povezanost vrednosti i cena, to jest unutrašnje ekonomske zakonitosti koje upravljaju kretanjem cena na tržištu.

Sada prelazimo na naredno pitanje. Naime, individualne vrednosti roba, posredstvom dohodne stope, prelaze u tržišnu vrednost samo unutar grane. Jer konkurencija u grani vrši pritisak na pojedine proizvođače ka povećanju organskog sastava dela društvenog kapitala kojim oni raspolažu. Priroda procesa proizvodnje dozvoljava i omogućava da dolazi do takvog izjednačavanja u organskom sastavu društvenog kapitala unutar grane. Međutim, konkurencija između različitih grana u privredi ne može dovesti do izjednačavanja tog organskog sastava. Priroda procesa proizvodnje u pojedinim granama unapred određuje relativnu slobodu kretanja organskog sastava društvenog kapitala u njima. Na primer, sasvim je jasno da se mora bitno razlikovati organski sastav društvenog kapitala u prehrambenoj, tekstilnoj i metalskoj industriji, kao i u crnoj metalurgiji, ili u proizvodnji električne energije. Razume se da se u svakoj grani odvija proces pretvaranja individualnih vrednosti u tržišnu. U svakoj grani proizvođač koji proizvodi pod gorim uslovima od prosečnih gubi deo viška vrednosti, a proizvođač koji proizvodi pod boljim uslovima od prosečnih dobija taj deo. Ali ovo ravnanje se vrši samo u okviru formiranja tržišne vrednosti proizvoda grane.

S obzirom na različite okvire kretanja organskog sastava društvenog kapitala po granama zakonito se razlikuju tržišne cene između pojedinih grana privrede. Ako je prosečni organski sastav društvenog kapitala u jednoj grani 80 : 20, u drugoj 90 : 10, pod pretpostavkom da je stopa viška vrednosti u obe grane ista, i to recimo 100%, onda je u prvoj tržišna vrednost $80 + 20 + 20 = 120$, a u drugoj $90 + 10 + 10 = 110$. Ove robe se ne mogu razmenjivati po tržišnim vrednostima, jer će prva grana proizvodnje uvek donositi dohodak po stopi od 20%, a druga po stopi od 10%.

Prelivanje društvenog kapitala iz grane sa nižom u granu sa višom dohodnom stopom u suštini ništa ne rešava, jer ono može dovesti do hiperprodukcije robe koja se proizvodi u prvoj grani i do oskudice proizvoda iz druge grane proizvodnje. U novonastalom stanju deo društvenog kapitala koji se prelio mora se vratiti nazad iz prve grane u drugu. Pri tome se suštinski ništa nije izmenilo, jer razlike u organskom sastavu moraju ostati. U stvarnosti uopšte i ne dolazi do ovakvog besmislenog i besciljnog kretanja društvenog kapitala. A takođe je neodrživa situacija u kojoj trajno postoje različite dohodne stope u različitim privrednim granama.

Iz ovoga se nameće sledeći zaključak: u uslovima koji vladaju u socijalističkoj robnoj proizvodnji, gde zakonito postoje razlike između privrednih grana u organskom sastavu društvenog kapitala, a na toj osnovi

i razlike u masi novostvorene vrednosti u odnosu na ukupno angažovani društveni kapital po pojedinim granama, dakle, razlike i u masi viška vrednosti stvorenog u grani u odnosu na angažovani društveni kapital, — robe se ne mogu razmenjivati po njihovim *tržišnim vrednostima.*

Ranije smo videli da tržišna vrednost dijalektički negira individualne vrednosti roba unutar grane. Ona je, znači, u odnosu na oblik individualnih vrednosti *viši* stepen razvoja robne vrednosti. Tržišna vrednost, dakle, time što je viši oblik razvoja vrednosti, *sadrži u sebi* oblik individualnih vrednosti roba kao dijalektički prevladanih. A sada nailazimo na nove uslove kada tržišna vrednost, da bi se omogućila razmena, zakonito prelazi u novi, viši oblik. To znači da se robna vrednost *dalje razvila* i dijalektički prevazišla oblik tržišne vrednosti, prelazeći u *cenu proizvodnje.* Cena proizvodnje je dijalektička negacija tržišnih vrednosti roba u pojedinim granama, ona se na njima zasniva i sadrži ih u sebi kao prevladane. Na sledećem primeru ćemo videti kako nastaje cena proizvodnje:

*Tabela 2*

| Grane proizvodnje | Vrednost sredst. za proiz. (c) | Vrednost radne snage (v) | Dohod. stopa grane | Dohodak grane | Tržišna vrednost grane | Prosečna dohod. stopa za proizv. | Prosečni dohodak | Cena proizv. | Razlika između tržišne vrednosti i cene pr. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 |
| I | 70 | 30 | 30% | 30 | 130 | 20% | 20 | 120 | —10 |
| II | 75 | 25 | 25% | 25 | 125 | 20% | 20 | 120 | — 5 |
| III | 80 | 20 | 20% | 20 | 120 | 20% | 20 | 120 | — |
| IV | 85 | 15 | 15% | 15 | 115 | 20% | 20 | 120 | + 5 |
| V | 90 | 10 | 10% | 10 | 110 | 20% | 20 | 120 | + 10 |
| Privreda ukupno: | 400 | 100 | \| | — | — | 20% | 100 | — | — |

Pretpostavili smo da se privreda sastoji iz pet grana koje se među sobom razlikuju po prosečnom organskom sastavu dela društvenog kapitala koji je u njima angažovan. Na toj osnovi nastaju razlike između njihovih dohodnih stopa, kao i između tržišnih vrednosti. Budući da nije moguća, kao trajni oblik, razmena koja će različitim granama donositi dohodak po različtim stopama, zakonito se nameće oblik razmene koji će masu ukupnog viška vrednosti u celoj privredi raspodeljivati srazmerno delovima društvenog kapitala angažovanog u pojedinim granama. Na taj način formira se *prosečna* dohodna stopa kao odnos ukupne mase viška vrednosti prema ukupnom društvenom kapitalu cele privrede. Prosečna dohodna stopa ima sledeću formulu:

$Ds = \frac{m}{c + v}$, gde je Ds — prosečna dohodna stopa, c — vrednost sredstava za proizvodnju u celoj privredi, v — ukupna vrednost radne snage u celoj privredi, i m — višak vrednosti stvoren takođe u celoj

privredi. Posredstvom *prosečne dohodne stope* tržišne vrednosti pojedinih grana prelaze u *cenu proizvodnje*. Formula cene proizvodnje je sledeća:

cp = c + v + D, gde je cp — cena proizvodnje, c — vrednost sredstava za proizvodnju, v — vrednost radne snage i D prosečan dohodak. Prosečni dohodak se dobija kada se na zbir vrednosti sredstava za proizvodnju primeni prosečna dohodna stopa.

Cena proizvodnje u socijalističkoj robnoj proizvodnji se po strukturi bitno razlikuje od cene proizvodnje u kapitalizmu. Dok cena proizvodnje u kapitalizmu u sebi sadrži prosečni profit, u socijalističkoj robnoj proizvodnji sadrži prosečni dohodak. Šta sve znači ova razlika izložićemo drugom prilikom. Zasad samo konstatujemo da ona postoji.

Prodajući po ceni proizvodnje, grane u kojima društveni kapital kojim raspolažu ima niži organski sastav od prosečnog gube deo dohotka, jer prisvajaju samo prosečni dohodak. Obrnuto, grane u kojima je organski sastav viši od prosečnog, prisvajajući prosečni dohodak, dobijaju veći dohodak od onog koji se sadrži u tržišnoj vrednosti njihovih roba.

## REŠENJE ODNOSA VREDNOSTI I CENE KOJE DAJE TEORIJA DOHODNE CENE

Sasvim je drukčije od ovoga što smo izložili rešenje odnosa vrednosti i cene koje daje takozvana teorija dohodne cene. U stvari, ova se razlika javlja već u pogledima na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu. Zato ćemo prvo razmotriti poglede nosilaca ove teorije na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu, a tek nakon toga ćemo istraživati naučnu fundiranost rešenja odnosa vrednosti i cene koje je ona dala.

U analizi procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu teorija dohodne cene polazi od izmenjenog društvenog karaktera „faktora proizvodnje". Pod „faktorima proizvodnje" podrazumeva se „materijalni faktor", to jest sredstva za proizvodnju i „ljudski faktor" — ukupan živi rad. Promene kod sredstava za proizvodnju koje su u socijalizmu nastale u odnosu na kapitalizam, prema ovoj teoriji, uglavnom se sastoje u sledećem:

„Nestanak privatne svojine i samoupravljanje neposrednih proizvođača dovode do ukidanja otuđenosti sredstava za proizvodnju od proizvođača. No to ne znači ponovno pretvaranje sredstava za proizvodnju u privatnu ili grupnu svojinu proizvođača.

Ekonomski smisao društvene svojine pod upravom neposrednih proizvođača je u tome: prvo, što jedino rad na sredstvima za proizvodnju stvara pravo upravljanja njima; drugo, što jedino rad postaje osnova za prisvajanje rezultata rada.

Ako, prema tome, neposredni proizvođači (ni kao pojedinci ni kao radni kolektiv) nemaju privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju,

onda ona gube karakter monopola (pojedinačnog ili grupnog), koji se ne može ekonomski realizovati kroz prisvajanje tuđeg rada."[3]

Ovakav društveni karakter sredstava za proizvodnju određuje i poziciju „ljudskog faktora" u procesu proizvodnje. U vezi sa ovim kaže se sledeće:

„U uslovima socijalističkih odnosa proizvodnje, kada je ukinut posrednik između sredstava za proizvodnju i neposrednih proizvođača (kapitalista i država), udruženi proizvođači kao radni kolektiv na direktan i prirodan način spajaju sredstva za proizvodnju sa sopstvenim radom, motivisani pri tome težnjom za zadovoljenjem sopstvenih potreba. Pri takvom motivu u cilju proizvodnje radni kolektiv nema razloga da se prema radnoj snazi neposrednih proizvođača odnosi kao prema robi koja se kupuje i prodaje"[4].

Nova društvena određenost „faktora proizvodnje" uslovljava i određenu strukturu vrednosti proizvoda u socijalizmu, i to[5]:

$v = pv + nv$, gde je: v — vrednost proizvoda, pv — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju i nv — novostvorena vrednost.

„U slučaju prodaje ove robe po njenoj vrednosti (a to zasad moramo pretpostaviti) deo ostvarene protivuvrednosti služi socijalističkom preduzeću za nadoknadu utrošenih sredstava za proizvodnju, tj. predstavlja protivuvrednost materijalnih troškova proizvodnje (mtp), a drugi deo predstavlja ostvareni dohodak (d). Otuda se i realizovana vrednost za prvi moment razdvaja samo na ova dva elementa, tako da ima sledeći oblik:

$v = mtp + d.$

Budući da je u socijalističkom preduzeću radni kolektiv istovremeno proizvođač, upravljač i prvi prisvajač ostvarenog dohotka, ovaj dohodak se ne razdvaja kao u kapitalizmu na najamninu i višak vrednosti, već čini jedinstvenu celinu."[6]

Ovim smo izložili najbitnije elemente procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu i strukture vrednosti, koja tom prilikom nastaje, do kojih je došla teorija dohodne cene. Ugaone tačke u tom shvatanju su sledeći stavovi: sredstva za proizvodnju nisu više kapital, već su u društvenoj svojini; radna snaga nije roba i nema vrednosti; u novom proizvodu novostvorena vrednost se ne deli na potrebnu vrednost i višak vrednosti, već predstavlja jedinstvenu celinu.

Na prvi pogled čini se da je teorija dohodne cene, polazeći od ekonomske stvarnosti samoupravnog socijalizma, našla ispravno teorijsko rešenje za najsuptilnija pitanja socijalističke robne proizvodnje. Međutim, ima veoma ozbiljnih pitanja na koja ova teorija nije odgovorila, a neka od njih nije uspela ni da uoči.

---

[3] *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, „Rad", Beograd, 1970, str. 80.

[4] Ibid., str. 81.

[5] Videti: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, „Informator", Zagreb, 1965, str. 13.

[6] Ibid., str. 14.

Pre svega, teorija dohodne cene propustila je da postavi (a, razume se, i da reši) pitanje: zašto u socijalizmu proizvodi ljudskog rada dobijaju oblik robe, zašto se ljudski rad pretvara u robnu vrednost? Ako se na ovo pitanje ne odgovori, veoma je teško teorijski obrazložiti pojedine fenomene socijalističke robne proizvodnje, a da se ne znaju stvarni razlozi njenog postojanja kao totaliteta. U stvari, ovakva je situacija naučno neodrživa, jer bez poznavanja korena nastajanja socijalističke robne proizvodnje svako njeno dalje istraživanje krije ozbiljne opasnosti da se svede na obično opisivanje svakidašnjih predodžbi običnih ljudi o pojavama u ekonomskom životu socijalizma. A to znači da se ostane veoma daleko od dubljeg naučnog shvatanja stvarne dijalektičke povezanosti i uslovljenosti tih pojava, od naučnog saznanja zakonitosti koje uslovljavaju njihovo nastajanje i regulišu njihovo kretanje.[7]

Dalje, razmatranje teorije dohodne cene o tekućem, živom ljudskom radu smatramo naučno pogrešnim. Naime, ova teorija u svojoj analizi procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu ne vidi kategoriju radne snage, već govori samo o tekućem živom radu. Ne vidi razliku između radne snage, to jest sposobnosti za rad, i samog rada. Međutim, biti sposoban za rad i raditi — nije isto, kao što nije isto, kako kaže Marks, sposobnost za varenje i varenje, jer za varenje je potrebna, pored sposobnosti varenja, još i hrana. Ispuštanje iz vida razlike između potencijalnog rada i tekućeg, živog rada, njihovo stapanje u jednu kategoriju — u tekući rad, naučno je neodrživo. Treba samo podsetiti da se celokupna Marksova teorija radne vrednosti zasniva na teorijskom razdvajanju kategorije radne snage i tekućeg rada. Videći dijalektički odnos ovih dveju kategorija, Marks je uspeo da reši sve one teorijske probleme koji su ostali nerešivi za tako velike mislioce kao što su bili Smit i Rikardo.

Razmotrimo sada koncepciju koju je razvila teorija dohodne cene o „faktorima proizvodnje“, kao jedinstvenoj kategoriji.

Kao što smo rekli, ova teorija pod kategorijom „faktora proizvodnje“ podrazumeva „materijalni faktor“ i „ljudski faktor“. Ali po čemu su ova dva „faktora proizvodnje“ jedinstvena celina? Da bi dve pojave mogle predstavljati jedinstvo, mora da postoji nešto što je u njima

[7] Još u početku našeg istraživanja procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu pošli smo od pretpostavke da je to protivrečan proces dveju proizvodnih snaga ljudskog rada: proizvodne snage individualnog rada i proizvodne snage društvenog rada. Budući da su jedna i druga proizvodna snaga svojstva ljudskog rada, to znači da je ljudski rad koji je njihovo jedinstvo u socijalizmu protivrečan. Na osnovu ovih protivrečnih proizvodnih snaga ljudskog rada nastaju i oblici svojine, individualna svojina radnika nad vlastitom radnom snagom i svojina udruženog radnika. Budući da se obe proizvodne snage sadrže u radnikovom radu, i radnik sam je u tim uslovima protivrečno biće. On u svojstvu samoupravljača objedinjuje dva protivrečna oblika svojine. U radu kao protivrečnom procesu individualni rad prelazi u svoju suprotnost — u društveni rad, koji dobija oblik robne vrednosti. U tome se sastoji proces nastajanja socijalističke robne proizvodnje. Zato smo ovde samo podsetili na problematiku koju smo veoma opširno obradili u prethodnom napisu (*Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*).

istovetno, što ih povezuje. Međutim, ova dva faktora se po svojoj supstanci bitno razlikuju, jer „materijalni faktor", to jest sredstva za proizvodnju imaju vrednost, dok, po teoriji dohodne cene, „ljudski faktor" nema vrednosti. Po funkciji se takođe razlikuju, jer u procesu proizvodnje sredstva za proizvodnju igraju sasvim pasivnu ulogu, dok „ljudski faktor", odnosno živi rad, stvara novu vrednost. Kategorija „faktori proizvodnje" može predstavljati jedinstvo samo u posebnom smislu, i to: kako sredstva za proizvodnju tako i živi rad imaju upotrebnu vrednost da stvore novi proizvod. Međutim, ovaj element jedinstva u kategoriji „faktora proizvodnje" sa aspekta proizvodnje vrednosti nema nikakvog značaja i za istraživanje socijalističke robne proizvodnje je sasvim irelevantan.

Ove slabosti teorije dohodne cene u istraživanju procesa proizvodnje vrednosti nužno su prenesene i u istraživanje odnosa vrednosti i cene, to jest u koncepciju koju razvija ova teorija o obliku zakona vrednosti u socijalizmu.

U teorijskom rešenju prelaska vrednosti u cenu teorija dohodne cene polazi od svog shvatanja strukture vrednosti u socijalizmu. Tako, na primer, dr M. Korać kaže:

„Nasuprot kapitalizmu, socijalističkog robnog proizvođača, to jest radni kolektiv koji upravlja procesom proširene reprodukcije u preduzeću, proizvedena roba „košta" onoliko koliko je u njenu proizvodnju uloženo rada (prenetog ili novododatog), odnosno cena koštanja i vrednost robe su identične (ukoliko individualni utrošak rada odgovara društveno potrebnom), jer *radna snaga nije roba* te nema vrednosti i otuda se ova ni ne može pojaviti u obliku najamnine koja bi poput *kapitalistova* načina računanja, pored materijalnih troškova, činila sastavni deo neke cene koštanja socijalističkog preduzeća.

Otuda se i rentabilnost socijalističkog preduzeća može jedino i meriti stavljanjem u međusobni odnos ukupno ostvarenog dohotka (d) sa sredstvima za proizvodnju kojima preduzeće raspolaže (sp) i ukupnim fondom rada koji je uložen u proizvodnju, koji se opredmećuje u proizvodima kao novostvorena vrednost (nv)... Ukoliko ovaj odnos izrazimo u procentima, dobićemo stopu koju možemo nazvati stopom dohotka d', i ona će imati ovakav oblik:

$$d' = \frac{D}{sp + nv}.$$

Dakle, nasuprot profitnoj stopi koja je određena drugim veličinama i koja izražava stepen oplodnje predujmljenog kapitala, ova stopa dohotka izražava rentabilnost socijalističkog preduzeća, jer pokazuje u kom slučaju dati faktori proizvodnje obezbeđuju veći ili manji dohodak."[8]

Ovde, u stvari, dr M. Korać izlaže, doduše nedovoljno precizno, svoje shvatanje pretvaranja individualnih vrednosti roba u tržišnu. Od-

[8] Videti: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 16.

mah zatim mora napustiti pretpostavku da se robe prodaju po njihovim vrednostima (valjda tržišnim, a ne individualnim vrednostima), jer postojanje razlika u organskom sastavu između pojedinih grana dovodi do daljih transformacija. Teorijsko poimanje tih novih transformacija izloženo je na sledeći način:

„Pokušajmo da ovo ilustrujemo primerom u kome ćemo radi uprošćenja pretpostaviti da se sva proizvodna aktivnost u jednoj zemlji odvija u okviru tri grane proizvodnje (prehrambene, tekstilne i mašinogradnje) u kojima su angažovane različite količine faktora proizvodnje i u kojima je različit organski sastav s tim da novostvorena vrednost po radniku u svakoj grani iznosi milion dinara za godinu dana.

*Tabela 3*

| Grana proizvodnje | Sredstva za proizvodnju (sp) — u mlrd. dinara | Broj radnika — u hiljadama | Organski sastav | Novostvorena vrednost (NV=D) — u mlrd. | Stopa dohotka grane (d') kol. 5 : (kol. 2+kol. 5) | Opšta (prosečna) stopa dohotka (D') ε kol. 5: (ε kol 2 + kolona 5) | Raspodela dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. (kol. 2+kol. 5) kol. 7 | Razlika između novostvorene vrednosti i ostvarenog dohotka po prosečnoj stopi — u mlrd. d. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
| Prehrambena | 200 | 200 | 1:1 | 200 | 50% | 30% | 120 | —80 |
| Tekstilna | 700 | 400 | 1,75:1 | 400 | 36,36% | 30% | 330 | —70 |
| Mašinogradnja | 1200 | 300 | 4:1 | 300 | 20% | 30% | 450 | +150 |
| Zbir (ε) | 210 | 900 | Ø 2,33:1 | 900 | Ø 30% | | 900 | |

Tabela pokazuje upravo ono što smo već konstatovali. Međutim, u njoj je izračunata i opšta ili prosečna stopa dohotka za privredu kao celinu. A na nju utiču već pomenuti faktori preko svojih prosečnih veličina.“[9]

Konačni rezultat do kojeg je M. Korać došao je sledeći:

„Dakle, za razliku od vrednosti robe koja u socijalističkoj robnoj proizvodnji obuhvata: V = mtp + nv (i gde je nv = d), dohodna cena ima sledeću strukturu:

dc = mtp + pd“.[10]

[9] Ibid., str. 18.

[10] Ibid., str. 19.

Ovde je, dakle, dr Korać, već pre više od jedne decenije, razvio svoju koncepciju kategorije dohodne stope, dohotka, prosečne dohodne stope, prosečnog dohotka i dohodne cene.

U našem istraživanju usvojili smo termine dohodna stopa, prosečna dohodna stopa, dohodak i prosečni dohodak, ali smo im dali sasvim drukčiju sadržinu, i oni kod nas imaju drukčiji društveni značaj. *Dohodnu cenu* nismo prihvatili ni kao naziv, jer smatramo da stvarnim odnosima više odgovara naziv *cena proizvodnje*.

Dr Korać u razvijanju svoje koncepcije prosečne dohodne stope i prosečnog dohotka polazi od pretpostavke da ove kategorije, svojim delovanjem, omogućavaju reprodukciju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, negiraju svaki oblik eksploatacije i obezbeđuju raspodelu prema rezultatima rada. Mi ćemo u daljem tekstu izložiti komparativnu analizu prosečne dohodne stope u našoj koncepciji i u koncepciji dr Koraća da bi čitalac mogao videti koja od tih dveju koncepcija stvarno omogućava ostvarenje pomenutih pretpostavki. Međutim, pre nego što pređemo na to, postavićemo jedno pitanje metodološkog karaktera.

Naime, teorija dohodne cene stoji na stanovištu da novostvorena vrednost iz procesa proizvodnje izlazi kao jedinstvena celina. Međutim, pod dejstvom prosečne dohodne stope, kako je ova teorija shvata, novostvorena vrednost više nije (osim kod grane sa prosečnim organskim sastavom) jedinstvena celina, kako je izašla iz procesa proizvodnje. Kod grana sa nižim sastavom ona se razdvaja na dva dela: na deo koji pripada grani i na onaj koji se preliva u drugu granu A kod grana sa višim organskim sastavom od prosečnog, pored novostvorene vrednosti u toj grani, preliva se nova vrednost iz neke druge grane. Pitanje je sledeće: kako se na tržištu može razdvojiti novostvorena vrednost koja je u procesu proizvodnje jedinstvena celina? Kako se u prometnom procesu može odigrati nešto što u proizvodnom procesu nema svoju osnovu? Na ova pitanja se ne mogu dati zadovoljavajući odgovori i da se pri tome ostane dosledno na Marksovim shvatanjima robne vrednosti.

## NEKI ASPEKTI DELOVANJA DOHODNE CENE I CENE PROIZVODNJE

Prvo ćemo razmotriti dejstvo jednog i drugog oblika zakona vrednosti u socijalizmu (to jest dohodne cene i cene proizvodnje) na ostvarenje ravnoteže u privredi.[11]

[11] Ovde treba naglasiti da idealna ravnoteža u privredi nije moguća, kao što nije moguće totalno poklapanje cena pojedinih roba sa takozvanim „normalnim cenama", ovde sa dohodnom cenom ili cenom proizvodnje. Međutim, prisustvo do izvesnog stepena stalne neravnoteže ne treba da zbunjuje. Ukupno kretanje privrede regulisano je dejstvom „normalne cene". Tim dejstvom moguće je objasniti sve druge tendencije, a ne obrnuto, tendencijama neravnoteže objašnjavati osnovnu zakonitost u robnoj proizvodnji. Ovo se odnosi na sve istorijske oblike robne proizvodnje, dakle i na socijalističku robnu proizvodnju.

Pogledajmo, prvo, još jednom našu tabelu 2, u kojoj je prikazan ceo proces prelaska tržišnih vrednosti roba u njihovu cenu proizvodnje. U razmeni po cenama proizvodnje svakoj je grani obezbeđena reprodukcija vrednosti sredstava za proizvodnju i vrednosti radne snage u njoj. Dalje, obezbeđen je kvantum dohotka, srazmerno angažovanom društvenom kapitalu u grani, a to je osnova za proširenu reprodukciju. Dakle, sve grane imaju podjednake uslove proširenja proizvodnje. Na taj način razmena po ceni proizvodnje obezbeđuje trajnu ravnotežu u razvoju privrede, jer na jednake delove društvenog kapitala po granama raspoređuje jednake mase vrednosti.

Da vidimo sada šta je sa dohodnom cenom. Uzećemo primer iz naše tabele 2 i primenićemo na njemu sve bitne elemente iz tabele dr Koraća koju smo ranije naveli.

*Tabela 4*

| Grane proizvodnje | Vrednost sredst. za proizvod. | Novostvorena vrednost | Ukupna vrednost u grani | Dohodn. stopa u grani | Proseč. dohod. stopa | Proseč. dohodak | Dohodna cena |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 |
| I | 70 | 60 | 130 | 46,16 | 33,33% | 43,33 | 113,33 |
| II | 75 | 50 | 125 | 40 | 33,33% | 41,66 | 116,66 |
| III | 80 | 40 | 120 | 33,33 | 33,33% | 40,00 | 120,00 |
| IV | 85 | 30 | 115 | 26,10 | 33,33% | 38,33 | 123,33 |
| V | 90 | 20 | 110 | 18,18 | 33,33% | 36,66 | 126,66 |
| Ukupno: | 400 | 200 | 600 | 33,33 | | | 599,98 (600) |

Uzeli smo da u privredi postoji ukupno pet grana; da ukupna vrednost proizvedena u svih pet grana iznosi 600 jedinica; da sredstva za proizvodnju iznose ukupno 400, a novostvorena vrednost 200 jedinica; prosečna dohodna stopa po koncepciji dr Koraća iznosi 33,33%, posredstvom prosečne dohodne stope izvršili smo raspodelu novostvorene vrednosti u obliku prosečnog dohotka (i to kako ovu kategoriju definiše dr Korać); sabiranjem vrednosti sredstava za proizvodnju i prosečnog dohotka dobili smo raspodelu ukupne vrednosti cele privrede na pojedine grane, i to posredstvom dohodne cene.

Međutim, iz tabele se jasno vidi da dohodna cena po pojedinim granama ima različitu veličinu. Dok u I grani ona iznosi 113,33, u V — 126,66. Dakle, u uslovima u kojima bi dohodna cena dejstvovala kao objektivna ekonomska zakonitost, to jest kao oblik zakona vrednosti u socijalizmu, nikad ne bi bilo moguće da se uravnoteži razvoj privrede. Međutim, osnovno svojstvo delovanja zakona vrednosti jeste proporcionalni raspored društvenog rada na pojedine grane privrede. Bez ovog svojstva zakon vrednosti ne može postojati. Ukoliko dohodna cena vrši funkciju ravnomernog rasporeda društvenog rada po pojedinim granama privrede, utoliko i ima smisla transformacija vrednosti robe u dohodnu

cenu. Ukoliko to nije slučaj, a to smo dokazali, ova transformacija bila bi sasvim nemoguća. *Dakle, dohodna cena ne može biti oblik zakona vrednosti u socijalizmu.* Naprotiv, kada bi dejstvovala, ona bi značila onemogućavanje zakona vrednosti, predstavljala bi stalni izvor neravnoteže.

Drugo pitanje se odnosi na merenje rentabilnosti osnovne organizacije udruženog rada. U vezi s tim, vratimo se opet na našu tabelu 2. Ona pokazuje da cena proizvodnje u sebi sadrži prenesenu vrednost sredstava za proizvodnju, ekvivalent vrednosti radne snage i, pored toga, prosečni dohodak, čija je veličina srazmerna zbiru dva prva sastavna dela. Osnovnoj organizaciji udruženog rada nikad nije teško da na ovaj način meri rentabilnost. A kako stoji stvar kod dohodne cene?

Iz tabele 4 može se zaključiti da, kada se ukupna vrednost raspoređuje po pojedinim granama posredstvom dohodne cene, na tržištu pojedine grane dobijaju ekvivalent za „materijalni faktor proizvodnje", to jest za prenesenu vrednost sredstava za proizvodnju i, pored toga, prosečni dohodak (kako ga shvata dr Korać). Međutim, pored ovog prosečnog dohotka, ne dobija se ekvivalent za „ljudski faktor proizvodnje". Po koncepciji ovog autora, taj ekvivalent je sadržan unutar prosečnog dohotka. Prosečna dohodna stopa (po shvatanju dr Koraća), posredstvom koje se formira dohodna cena, ne može služiti za merenje rentabilnosti osnovne organizacije udruženog rada, upravo zbog toga što je ista stopa za sve grane, „faktori proizvodnje" pokazuju različitu rentabilnost. Iz tabele 4 vidi se da, na primer, u I grani privrede vrednost „faktora proizvodnje" iznosi 130 jedinica, a dohodna cena 113,33, dakle, na jedinicu „faktora proizvodnje" dohodna cena donosi 0,87 jedinica vrednosti (dinara ili miliona ili milijardi). U V grani stvari stoje drukčije. U njoj ukupna vrednost „faktora proizvodnje" iznosi 110, a dohodna cena 126,66, a to znači da u ovoj grani jedinica „faktora proizvodnje" posredstvom dohodne cene donosi 1,16 jedinica vrednosti. Dakle, osnovna organizacija udruženog rada, zavisno od toga u kojoj je grani, biće manje ili više rentabilnija. Ali postavlja se pitanje: koja je ta snaga koja će trajnije zadržati određenu masu „faktora proizvodnje" u granama gde oni donose manje vrednosti (po jedinici) u odnosu na grane sa višim organskim sastavom?

Treće pitanje je, takođe, principijelne prirode. Naime, u privredi ne postoji samo oblast proizvodnje Pored nje je i trgovina i ceo sistem kreditnih odnosa. Treba videti na koji su način ove oblasti povezane sa delovanjem zakona vrednosti.

Što se tiče teorije dohodne cene, razmotrićemo kakve mogućnosti ona daje za teorijsko poimanje delovanja zakona vrednosti u trgovini, a izostavićemo sferu kreditnih odnosa.

Ovom pitanju je posebnu pažnju posvetio dr Korać.[12] Njegov pristup je sledeći:

---

[12] Videti: Dr M. Korać, *Trgovina u socijalističkoj robnoj privredi i dohodak trgovinskih organizacija*, u zborniku *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, „Rad", Beograd, 1970, str. 178—179.

„Trgovinskim organizacijama u uslovima socijalističke robne proizvodnje upravljaju sami radni ljudi, odnosno oni koji u njima rade, to jest oni koji se, udruženi u radni kolektiv, bave trgovinom kao svojom profesionalnom delatnošću. Zahvaljujući tome što s njima rade, radni kolektivi trgovinskih organizacija upravljaju i samostalno raspolažu materijalnim sredstvima koja su neophodna za obavljanje njihove delatnosti, jer su i ta sredstva u društvenoj svojini. Naime, po istom osnovu po kojem radni kolektivi u oblasti proizvodnje upravljaju, to jest samostalno raspolažu sredstvima za proizvodnju, i radni kolektivi u oblasti trgovine upravljaju i samostalno raspolažu sredstvima koja predstavljaju materijalnu pretpostavku njihove egzistencije, odnosno njihovog postojanja i aktivnosti u oblasti trgovine.

Stoga su i radni kolektivi u oblasti trgovine (slično kao i u oblasti proizvodnje) objektivno prinuđeni i subjektivno zainteresovani da na bazi racionalnog korišćenja materijalnih činilaca svoje delatnosti i racionalnog trošenja svoga rada, to jest racionalnog poslovanja u oblasti robnog prometa, ostvare što veći dohodak. Otuda je dohodna stopa i u ovoj oblasti (i to iz istih razloga kao u oblasti proizvodnje) jedino objektivno merilo njihovog poslovnog uspeha kao radnih kolektiva, to jest merilo rentabilnosti socijalističkih trgovinskih organizacija."

Ovaj pristup otvara brojna pitanja; međutim, mi ćemo se zadržati samo na najbitnijim. Pre svega, iz citiranog teksta stiče se utisak da se rad radnih kolektiva u proizvodnji i radnih kolektiva u trgovini gotovo ne razlikuje, jer i jedni i drugi prisvajaju dohodak i za to su zainteresovani. U istom tekstu, samo malo dalje, dr Korać tvrdi da radni kolektivi prisvajaju dohodak po dohodnoj stopi. Međutim, moramo istaći da je njegova (dr Koraćeva) koncepcija dohodne stope neodrživa u trgovini. Jer njena je formula, kao što smo videli: $\frac{D}{sp+nv}$. Dok postojanje D — ukupne mase novostvorene vrednosti nije sporno jer trgovina prisvaja deo novostvorene vrednosti u proizvodnji, sasvim je sporan imenitelj ove formule. Uopšte nije jasno odakle je *nv* — to jest novostvorena vrednost u trgovini. A bez nv nije moguće formirati dohodnu stopu. Ovde je protivrečnost u sledećem: ili je dohodna stopa moguća u trgovini, ali u tim uslovima napušta se Marksovo shvatanje vrednosti, jer se pretpostavlja da se i u trgovini stvara vrednost, ili se u trgovini ne stvara nova vrednost pa je zato i dohodna stopa (kako je shvata dr Korać) nemoguća.

☆

Dosadašnje razmatranje dovelo nas je do dve koncepcije dohotka: jedna shvata dohodak kao transformisanu novostvorenu vrednost, koja nije podeljena na upotrebnu vrednost i višak vrednosti. Teorijsku osnovu

ovakvog shvatanja kategorije dohotka pokušala je da dâ teorija dohodne cene. Mi smo kritikovali teoriju dohodne cene u njenim najbitnijim pretpostavkama i naučnim rešenjima. Na taj smo način razvili drukčiju koncepciju kategorije dohotka koja se bitno razlikuje od prve. Sada treba videti kakve su praktične konsekvence neposredno vezane i za jednu i za drugu koncepciju dohotka, u kakvim neposrednim vezama sa kategorijom dohotka se nalaze bitni činioci naše ekonomske stvarnosti, kao što su: privredna ravnoteža, inflacija, raspodela prema radu, sprovođenje ustavnih amandmana i drugo. Ovom problematikom ćemo se pozabaviti u našem sledećem napisu.

# Savetovanje o radu časopisa za teorijska i društvena pitanja*

Najdan Pašić

## Naša publicistika i idejno delovanje Saveza komunista

Za naš politički i idejni život u ovom trenutku karakteristično je odlučno nastojanje da se postigne viši stepen organizovanosti političkog i idejnog života u Savezu komunista i u društvu. Ovo intenziviranje idejnog i političkog života neposredno je povezano sa takvim zbivanjima i akcijama kao što je Pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa, rad na realizaciji ustavnih promena i pripreme za Deseti kongres. Razume se, u osnovi celokupne ove aktivnosti leže u stvari bitne potrebe sadašnje faze razvoja našega društva. Pripreme za Deseti kongres protiču u znaku borbe da se celokupni život društva zasnuje na samoupravljanju. Međutim, bila bi velika iluzija misliti i očekivati da se taj cilj može ostvariti samo izgrađivanjem celovitog normativno-institucionalnog mehanizma samoupravne organizacije proizvodnje i raspodele. Novi odnosi koji se izgrađuju moraju imati svoj organizovani oslonac i uporište u idejnom i političkom životu našega društva. Samoupravno društvo karakteriše svesno usmeravanje društvenog kretanja, ali na bazi slobodnog opredeljivanja ljudi u udruženom radu, na bazi njihovog sopstvenog sagledavanja neposrednih i dugoročnih interesa njihove sredine i celokupnog društva. I baš zbog toga sadržaj hiljada odluka koje se odnose na svakodnevni život društva, ali i pravce njegovog budućeg razvoja zavisi od toga koliko su socijalistički opredeljene snage u našem društvu sposobne da u svakodnevnom procesu političkog odlučivanja povezuju onaj neposredni interes radnog čoveka koji je samoupravljanje oslobodilo i omogućilo mu da se izrazi sa onim što predstavlja dugoročni interes radničke klase i razvoja socijalizma u našem društvu.

Međutim, idejni život društva i formiranje društvene svesti nalaze se pod pritiskom vrlo oprečnih uticaja koji imaju uporište u materijal-

---

* Komisija Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad organizovala je 6. marta 1973. godine savetovanje o našoj marksističkoj publicistici sa predstavnicima 19 časopisa za teorijska i društveno-politička pitanja.

U ovom broju donosimo neautorizovane izvode iz izlaganja pojedinih učesnika ovog skupa jer za to nije bilo vremenskih mogućnosti, odnosno to bi odgodilo objavljivanje ove veoma aktuelne rasprave o položaju i ulozi naše marksističke publicistike. Stoga se redakcija najlepše izvinjava autorima što je bila prinuđena da sama odredi naslove, izvrši izbor i redakturu tekstova.

nim uslovima života društva u današnjoj fazi njegovog razvoja. Upravo zato je za izgradnju strategije idejnog delovanja Saveza komunista, za jasno sagledavanje naših potreba na tom području bitno da stalno imamo u vidu odnose snaga u našem društvu danas, da imamo u vidu realne protivrečnosti i slabosti u položaju radničke klase kao vodeće društvene snage. Samoupravno organizovani udruženi rad kao dominantan sistem odnosa u našem društvu još uvek je više cilj nego do sada ostvareni rezultat razvoja. Samoupravljanje je još uvek nedovoljno integrisano u tehnološkom i društveno-ekonomskom smislu. Veza između delova udruženog rada ne ostvaruje se direktno, nego preko tržišta i preko dosta složenog mehanizma ekonomskog i političkog posredovanja. Zbog toga možemo govoriti o tome da su određene protivrečnosti ugrađene u sam položaj radničke klase danas i da se interesi ljudi u udruženom radu na društvenim sredstvima za proizvodnju ne izražavaju uvek direktno, da se njihov društveni rad ne potvrđuje uvek direktno kao društveni rad i da zbog toga postoji i protivrečnost između njihovih neposrednih interesa vezanih za položaj njihovog preduzeća, njihove proizvodne grane, njihove oblasti rada i opštih dugoročnih zajedničkih interesa cele radničke klase, celog našeg društva. Prema tome, da bi obezbedila svoje dugoročne interese, radnička klasa mora biti adekvatno idejno i politički organizovana. Inače se stvara širok prostor za razne oblike tehnokratskog i birokratskog posredovanja i tutorstva nad radničkom klasom. To i uslovljava idejnu klimu koja pogoduje i ispoljavanju antisamoupravnih idejnih stremljenja i opredeljenja. Danas smo postali vrlo svesni širokog prodora i brojnih manifestacija liberalističkog idejnog opredeljenja. Liberalizam ima stotine definicija i stotine raznih vidova ispoljavanja, ali ja mislim da se, kad je reč o našim uslovima, liberalizam može definisati kao opšta idejna platforma svih onih snaga koje nastoje da iskoriste slabosti u položaju radničke klase i da nametnu svoju idejnu i političku dominaciju. To je evidentno ako analiziramo sam sadržaj liberalizma kao opšteg idejnog opredeljenja.

Nasuprot ranije vladajućem birokratskom monolitizmu, liberalizam znači apsolutiziranje parcijalnih interesa u svim njihovim vidovima — proglašavanje njihove suverenosti i njihove apriorne ravnopravnosti. Razume se da se pri sadašnjem odnosu snaga u našem društvu, pri još nedovoljno učvršćenoj poziciji udruženog rada ovakva shvatanja idu na ruku onim društvenim snagama koje se suprotstavljaju samoupravljanju i koje svoju poziciju grade na određenim oblicima otuđivanja društvenih sredstava i društvene moći od radnika, na grupnosvojinskom i državnosvojinskom monopolu.

Umesto svesnog usmeravanja društvenog kretanja, liberalizam u raznim svojim formama i teorijskim odorama propoveda slobodnu konfrontaciju interesa i mišljenja na bazi postojećih odnosa snaga, a to znači i na bazi raznih oblika monopola otuđene društvene moći. Namesto jasnog klasnog opredeljenja, liberalizam zastupa i nudi klasni relativizam i neutralizam.

Tipičan izraz liberalističke ideologije i opredeljenja jeste idealizacija spontanosti i stihije. Pod demokratskom obrazinom vodi se borba

protiv onih oblika institucionalizacije i organizovanja radničke klase u raznim sferama društvenog života bez kojih se na današnjem stepenu razvoja ne može obezbediti presudan uticaj ove klase na osnovne tokove društvenog kretanja. Prema tome, bitna komponenta liberalizma jeste idejna koegzistencija i idejni neutralizam.

Mislim da je izgrađivanje strategije političkog i idejnog delovanja Saveza komunista, naročito njegovog idejnog delovanja, trpelo negativan uticaj svih ovih liberalističkih ideja. Postojalo je očito potcenjivanje potrebe organizovanosti socijalistički opredeljenih društvenih snaga na području idejnog života.

Razume se da savlađivanje liberalizma pretpostavlja i traži borbu na dva fronta. Prvo, borbu protiv dogmatskih pokušaja da se negira sve ono pozitivno što je postignuto na liniji oslobađanja radničke klase od državno-najamnih odnosa, od birokratskog tutorstva itd., borbu protiv pokušaja da se restaurira određeni oblik birokratske i tehnokratske dominacije nad udruženim radom u novim uslovima i u novim formama. Drugo, to pretpostavlja i borbu protiv malograđanskog ultralevičarstva koje negira organizovanost kao bitan i osnovni zakon života radničke klase i time vodi, i pored demokratskih fraza, uspostavljanju vlasti nad klasom.

Glavna tema našeg razgovora danas jeste mesto časopisne publicistike u idejnim konfrontacijama, u idejnom životu našeg društva. Jasno je da su časopisi izuzetno značajan vid idejne komunikacije i teorijskog stvaralaštva. Oni mogu biti nezamenljiv instrument mobilizacije intelektualnih kapaciteta jednoga društva. Po svojoj prirodi, oni su u svakom društvu, a pogotovu u društvu kao što je naše, i žarište borbe mišljenja i sučeljavanja različitih idejnih strujanja.

U istoriji našeg, a i u istoriji međunarodnog radničkog pokreta časopisi su vrlo često bili glavni centri organizovanog rada na kritičkom ispitivanju i osmišljavanju prakse i razvoju društvene teorije. Postavlja se pitanje koliko je naša publicistika u ovom trenutku i uopšte u stanju da uspešno vrši sve ove vrlo značajne funkcije u idejnom životu društva. Razume se da društvena uloga i uticaj publicistike zavise od toga koliko je njen karakter i njeno dejstvo u skladu sa aktuelnim životnim potrebama društva. Ako tu ne postoji povezanost i sklad, onda su časopisi neizbežno osuđeni na životarenje na marginama osnovnih tokova društvenog kretanja ili na jalovo opozicionarstvo koje zbog svog negatorskog odnosa prema onome što predstavlja realnu snagu društvenog progresa ne može da mobiliše kreativne snage u društvu.

Bilo bi deplasirano na jednom ovakvom sastanku, u jednom ovako improvizovanom uvodonom izlaganju davati neku ocenu naše publicistike i onoga što smo na tom području postigli i ranije, a i poslednjih godina. Ali meni dve stvari izgledaju nesumnjive. Prvo, da je naša publicistika u velikoj meri oslobođena birokratske skučenosti i konformizma, od čega je patila u ranijem periodu, i drugo, da je širok i razgranat spektar časopisa sa izgrađenom fizionomijom i sa bogatom i raznovrsnom sadržinom.

Međutim, ako hoćemo da budemo i realni i kritični, moramo konstatovati da godine koje su neposredno za nama nisu bile godine naročito velikog uspona i afirmacije naše publicistike. Klima liberalističko-pragmatističke ravnodušnosti prema teoriji pogodila je direktno i indirektno i našu časopisnu publicistiku. U ovom današnjem razgovoru sigurno će se čuti dosta o tome da je društvena zajednica, da su društvene organizacije imale često maćehinski odnos prema časopisima i njihovim potrebama, da te potrebe nisu bile shvaćene i sagledane, da su mnoge vrlo korisne i značajne inicijative ostajale bez podrške i tome slično.

No može se postaviti pitanje: da li je materijalna pomoć i podrška ono osnovno što opredeljuje položaj časopisa, što određuje mogućnosti za njihov razvoj? Može se postaviti pitanje: da li to ipak nije sloboda publicističkog idejnog izraza, sloboda borbe mišljenja kao presudan faktor za razvoj publicistike? I u tom pogledu postoje vrlo protivrečne ocene koliko je kod nas bilo slobode kada je reč o razvoju publicistike, o slobodnom izražavanju različitih mišljenja, o borbi mišljenja koja je neophodan stimulus za razvoj teorijske misli. Moglo bi se reći da je te slobode bilo i suviše i premalo. Ako se sloboda meri stepenom dezangažovanosti, pa i dezainteresovanosti organizovanih socijalističkih snaga i samog SK za publicistiku i za rad i život naših časopisa, za njihove probleme, onda je te slobode bilo i suviše. A, s druge strane, ako počnemo da pravimo statistiku slučajeva gde se pokazala neophodna administrativna intervencija i zabrana pojedinih brojeva nekih časopisa, onda bi se mogao steći suprotan utisak kao da je te slobode bilo premalo. U stvari, šta se događalo? Prošli smo i prolazimo kroz period publicističkog, da tako kažem, laissez faire, „politike nemešanja" u život i rad časopisa od strane organizovanih socijalističkih snaga društva. I ta „politika nemešanja" imala je, razume se, i svoju drugu negativnu stranu. Ona je rađala potrebu da se baš zbog nedostatka organizovane idejne borbe i idejnog uticaja itd. pristupa i suviše često administrativnim sredstvima. Prema tome, „politika nemešanja" je urodila, s jedne strane, eklekticizmom, pojavama da su časopisi bili zasuti prilozima, raspravama, studijama, krajnje heterogene idejne sadržine i usmerenosti, što je bilo bar delimično izraz liberalističkog neutralizma. I, s druge strane, javila se negativistička kritika, javili su se časopisi sa idejnom orijentacijom koja se direktno i nepomirljivo suprotstavlja osnovnim idejnim i političkim opredeljenjima Saveza komunista.

Okviri slobode borbe mišljenja (što je sigurno životna potreba publicistike) opredeljeni su — to ne smemo nikada da zaboravimo — time, i možda pre svega time, koliko su snage Saveza komunista organizovane za idejnu borbu, za smišljeno i plansko delovanje na tom području.

Za progresivnu funkciju marksističke publicistike bitno je nekoliko stvari. Prvo, sigurna kritička samostalnost, ali kritička samostalnost koja počiva na jasnoj osnovnoj idejnoj opredeljenosti. Ako te osnovne idejne opredeljenosti nema, onda časopisna publicistika neminovno mora oscilirati između apologetike, koja povlađuje birokratskom voluntarizmu

i aplaudira svakom potezu oficijelne politike, i kritizerstva, koje u stvari dezorijentiše socijalističke snage i seje sumnju i nevericu u mogućnost da se ostvare proklamovani društveni ciljevi. Prema tome, ono što je neophodno to je kritika, ali kritika ukorenjena u revolucionarnoj praksi, a ne u revolucionarnoj frazi.

Drugo, radijus uticaja publicistike opredeljuje njena angažovanost na krupnim problemima društvenog razvoja, na onim pitanjima koja imaju odlučujući značaj za perspektivu daljeg razvoja društva.

Ako čitamo naše časopise, moramo priznati da je u tom pogledu bilo dosta postignuto u prošlim godinama u smislu pokretanja osnovnih, velikih, centralnih tema i dilema razvoja našeg društva. I to je činjeno, u nekim časopisima naročito, organizovano i dosta sistematično, i ne samo kroz pojedinačne napise nego i kroz organizovane diskusije, tematske brojeve i na druge slične pogodne načine. Međutim, u sadržajnom pogledu očigledno je da te akcije nisu bile uvek dovoljno jasno usmerene, nije uvek bio obezbeđen osnovni idejni kurs i ispoljena težnja da se dođe do naučno vrednih marksistički fundiranih zaključaka i rezultata.

Isto tako, bitan uslov za uspešno delovanje časopisa jeste i njihova otvorenost, njihova spremnost da prihvataju sve novo, i u smislu našeg sopstvenog misaonog stvaranja i u smislu akceptiranja najprogresivnijih idejnih uticaja iz spoljnog sveta. Naše intelektualne komunikacije sa spoljnim svetom, sa progresivnim društvenim strujanjima van naše zemlje nisu bile dovoljno intenzivne i široke. To, razume se, ne važi podjednako za sve časopise i za celokupnu našu publicistiku, ali je sigurno da su se i u tom pogledu ispoljavale očigledne slabosti koje tek treba da budu prevaziđene.

U svakom slučaju, nadam se da će svi ovi problemi, i mnogi drugi koje ja nisam uspeo ni da dotaknem, biti svestranije osvetljeni u našem današnjem razgovoru. Jedna konstatacija se nameće, ipak, sama od sebe: negovanje marksističke publicistike nesumnjivo je jedno od osnovnih područja idejnog delovanja Saveza komunista. Zato i očekujem da će naš današnji razgovor biti svestrano koristan i podsticajan.

**Milan Mali**

## Zanemarena je kadrovska strana teorijske publicistike

Mislim da ćemo morati mnogo da se angažujemo da bismo pronašli načine da časopise afirmišemo kao efikasnije činioce idejno-političkog procesa, a ne samo kao oblik njihovog boljeg ili lošijeg odražavanja. Časopisi, uglavnom, bolje ili lošije odslikavaju postojeće stanje. Stoga ćemo morati stalno da vodimo borbu protiv pragmatizma i konformizma u prilazu pojedinim pojavama, a za jaču marksističku idejno-političku opredeljenost.

Sadašnja idejno-politička ofanziva ide na ruku novoj reaktivizaciji časopisa. Naročito u svetlosti borbe protiv anarholiberalizma. Mislim da u tom pogledu mnogo dugujemo i da nismo dali ni približno dovoljan doprinos teorijskoj i publicističkoj kritici aktuelnih društvenih tokova i da bi do Desetog kongresa tu moralo da se oseti jače nastojanje i orijentacija. U tom pogledu morao bi doći do izražaja i veći uticaj idejno-političkih faktora, organizovanih snaga, a posebno Saveza komunista. U prvom redu mislim na naše ideološke komisije. Stoga i ovo savetovanje shvatam kao vrlo dobru instrukciju, koju sada daje Komisija Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad. Ali smatram da bi Savez komunista u celini trebalo određenije da priđe ovim pitanjima, da češće o njima raspravlja, da pomogne redakcijama. Jer, nije stvar uvek u nekom svesnom otporu. Ima tu i lutanja, nesnalaženja, pošto je u redakcijama dosta i mlađih ljudi.

Mislim da bi trebalo više da vodimo sadržinske idejno-političke rasprave koje bi znatno pomogle u sagledavanju izvesnih pojava i određivanju pravilne orijentacije. U tom pogledu smatram da i kadrovsko pitanje treba, takođe, da uđe u spisak najaktuelnijih zadataka, da za te poslove moramo odvojiti najbolje kadrove koje imamo, jer je u toj našoj celokupnoj idejnoj borbi funkcija časopisa vrlo značajna.

Mislim da se mi uzgred bavimo tim pitanjima i da to nije dobro. Ili za rad u časopisima angažujemo ljude koji su potpuno odvojeni od idejno-političkog procesa, ili, opet, one koji su u političkoj operativi. Takvi kadrovi često traže neko srednje rešenje između operativne političke angažovanosti i svojih obaveza kojih su se primili na ovom području. Mislim da to neće moći dugo da ide tako.

Na kraju, smatram da bi trebalo da postoji veća koordiniranost i komplementarnost u pogledu fizionomije časopisa. Verovatno da zahtev, o kome je drug Pašić govorio, o čvršćoj vezi sa progresivnim misaonim tokovima, uključujući tu i progresivne tokove u svetu, nije moguće da svi časopisi realizuju. Ali ako bismo se, u okviru naše zajednice i po užim oblastima, bolje organizovali, mi bismo mogli ići i na izvesnu specijalizaciju pojedinih časopisa. Morali bismo stvarati takve programske orijentacije koje bi u svojoj ukupnosti dale nekakvu komplementarnost, s obzirom na panoramu društvenih zbivanja i potreba društvene prakse.

Ivan Salečić

## Neophodna je veća društvena podrška časopisima

Prvo što mi je palo na pamet slušajući ova izlaganja jeste sljedeće: kakve su društvene potrebe, takvo je i časopisno zadovoljavanje tih potreba. Drugo, kakva je društvena podrška razvoju časopisne djelatnosti, kritičke, konstruktivne, inspirativne, preobražavalačke djelatnosti itd., takva je i ta djelatnost. Time hoću reći da je, po mom sudu, krajnja deficitarnost društvene zainteresiranosti za teorijsku, a to bi mogao biti

ovdje danas sinonim za idejnu borbu, urodila zapravo krajnjom deficitarnošću u zalaganju časopisa za takvu borbu.

Časopisi „Naše teme" i „Kulturni radnik" iz Zagreba pokušali su nedavno, u kontekstu ovoga općeg oživljavanja teorijskog rada, organizirati raspravu o teorijskom radu i tom prilikom smo bili uzvanicima ponudili neke natuknice, neku vrstu orijentira, koje bi mogle biti putokaz u toj raspravi i možda ona neophodna osa oko koje bi se ta rasprava trebalo, po našem mišljenju, koncentrirati. Ne želim tu reproducirati sve to, uglavnom su sve te natuknice smjerale da se preispitaju sve one teorije o radničkoj klasi, u najširem smislu te riječi, i o njezinim raznim načinima, aspektima življenja, bilo to u materijalnom, kulturnom, idejnom i svakom drugom smislu. Dakle, da se preispitaju teorije koje o tome u nas postoje.

Pregledavši stenografski zapisnik s pomenute rasprave, ja sam zaključio da u nas (i to što ću reći važi u fundamentalnom smislu) nešto nije u redu sa samom potrebom teorije, sa potrebom teorijskog rada, pa, dakle, i s potrebom da se o tome govori u onom smislu i u onom smjeru u kojem bismo mi to htjeli, odnosno u onom smislu i smjeru u kojem bi to nama moglo koristiti.

Teorija našeg samoupravnog društva ne uključuje se neposredno u preobrazbu tog društva, u promjenu, ona je samo naknadna refleksija, i tako je izvan mogućnosti da bude stvarna, pokretačka snaga. To najreprezentativnije pokazuje kriza klasične marksističke teorije revolucionarnog subjekta, kao i brojne diverzije u oblasti teorije kao što su, na primjer, nacionalizam, klerikalizam, ocjenjivanje ideološke ortodoksnosti teorijskog rada itd. To se, napokon, najmjerodavnije vidi ne samo u nemarksističkom pristupu društvenim pojavama nego i u takvom, nemarksističkom, pristupu samom marksizmu. Dakako, Marksovom marksizmu. A, opet se najbolje očituje kao opadanje prevlasti totaliteta nad izoliranim dijelovima.

Ako se uzmu rasprave koje su svojedobno vođene u okviru časopisa „Naše teme", na primjer, rasprave o ekonomskoj teoriji, onda iz toga bez sumnje proizlazi da je rad, kojim se u takvim raspravama nužno moralo intenzivno baratati, uzet u čisto političko-ekonomskom smislu a ne kao sam način opstanka čovjeka i svijeta. Dakle, ne ontološki, već uglavnom spoznajno-teorijski. To u ovom kontekstu znači shvaćanje rada u tjelesnom smislu te riječi. I to je onda razlog što su te rasprave integrirale u sebe sve one konsekvence koje otuda proizlaze, a koje nisu mogle pridonijeti raščišćavanju onih problema koji su se u našem društvu gomilali i koje je trebalo raspravljati s jednog daleko šireg stajališta nego što je to bio običaj. Dakle, rad se u tim raspravama uzimao uglavnom ne kao način oslobađanja čovjeka od muka rada, nego kao sredstvo sticanja bogatstva.

Postavlja se pitanje: šta danas, ako stvar stoji tako kako sam ja izložio, časopisi u tom pogledu mogu učiniti. Mislim da bismo danas zapravo o tome morali razgovarati, i to ne površno i s nekim velikim nadama, nego ozbiljno i s velikim sumnjama, jer će samo tako izaći na

vidjelo sve teškoće s kojima će se časopisi, uopće publicistička riječ, suočavati kad god pokušaju na ovaj način nešto uraditi.

U vezi s tim ja bih rekao još samo to da časopisi mogu najdjelotvornije pridonijeti raščišćavanju takvog stanja i uspostavljanju jedne bitno drugačije situacije. Naravno, to iziskuje određene preduslove kao što su: neophodna društvena podrška časopisima, materijalna sigurnost časopisa itd. Jer iz iskustva znam da su često zapravo ove okolnosti — društvena indiferentnost, materijalna nesigurnost u kojoj časopisi djeluju — uvijek najdrastičniji korektivi rada tih časopisa.

**Ivan Šiber**

## Politički pragmatizam zamagljuje osnovnu idejnu orijentaciju

Meni se čini da su za javno djelovanje, pogotovo u okviru jedne idejne orijentacije društva, kudikamo stimulativnije krizne situacije društva nego one u kojima je društvo te situacije prevazišlo. Jer, vidite, danas teorijski obračun, recimo, sa nacionalizmom, ima sasvim drugu težinu, sasvim drugi prizvuk i sasvim drugo opravdanje nego jedno takvo obračunavanje kada je taj nacionalizam bio na djelu i kada je stvarno bio ozbiljna opasnost za ovo društvo. Činjenica je da politički pragmatizam veoma zamagljuje i stavlja u drugi plan neke osnovne idejne orijentacije. Opet ću navesti jedan primjer, ali nisam sasvim siguran da li ću navesti točan datum, u svakom slučaju, prije jedno nedjelju dana, možda malo više, čitao sam izvještaj u novinama, gdje je na istaknutom mjestu, čini mi se ne baš u podnaslovu, ali masno pisanim slovima bilo izneseno da ovo društvo mora osigurati radna mjesta zaposlenima u inozemstvu, ali da pri tome mora voditi računa o materijalnoj koristi koje društvo ima od ljudi koji su vani zaposleni.

Jedan ovakav citat dat u novinama, i općenito jedan takav stav koji se pojavljuje u našoj političkoj javnosti, jeste upravo primjer zamagljivanja određenih principa, jedne idejne orijentacije tekućim pragmatizmom vulgarne ekonomske politike. Jer činjenica je da određena materijalna korist postoji, ali čini mi se da ovo društvo mora učiniti sve da taj problem riješi, bez obzira na eventualne materijalne koristi koje iz jednog vlastitog neuspjeha zapravo dobiva.

I, na kraju, još jedna napomena, odnosno jedna konstatacija, koja je mislim, veoma česta, a nadam se da je nećete pogrešno shvatiti: ide se za tim da se smanji broj časopisa ili nešto slično.

Jedna od velikih teškoća i slabosti naše javne publicističke djelatnosti je i izvjesna konkurencija časopisnog prostora za pisanu riječ, umjesto da bude konkurencija pisane riječi za prostor u časopisu. Nema iole pismenije napisanog priloga koji neće naći izdavača u ovom našem društvu. Prije ili kasnije. Nema te redakcije, nema te konferencije niti

bilo kog stručnog udruženja koje je ikada izvršilo neku strožu selekciju primljenog materijala.

Čini mi se da je to također činjenica koja govori o izvjesnoj poplavi, o psihozi pisanja i objavljivanja koju, na žalost, ne prati odgovarajuća psihoza čitanja onoga što se objavi, a ipak naši časopisi imaju tiraže od, recimo, hiljadu pa do tri, četiri hiljade primjeraka najviše, što, naravno, ne mora biti malo. Također, treba ukazati da naše časopise karakteriziraju ili preokupacija određenim apstraktnim temama ili određena prizemna prepucavanja, kako se pojedine situacije javljaju, bez određenih sadržajnih osvrta i analiza postojećih suprotnosti. U jugoslavenskoj publicistici nisam primijetio ni jedan jedini napis koji bi dao cjelovitu analizu bilo kojeg aktuelnog političkog trenutka poslijeratne Jugoslavije, čak ni 1948, ni 1965, ni 1966, ni 1968. godine; čak ni tokom 1971. godine niste mogli naći ni jedan jedini prilog koji bi teorijski osvijetlio što je to unitarizam, isto kao što nemate odgovarajuće teorijske napise koji bi stvarno dali analizu nacionalizma, i razmotrili koji su društveni uvjeti omogućili i doveli do takve pojave.

**Nikola Bošale**

## Kompleksnije sagledati odnos teorije i prakse

Želeo bih da se zadržim na tri pitanja. Prvo, da nešto kažem o odnosu između teorije i prakse, zatim o idejnom radu u Savezu komunista, i nešto konkretnije o stanju u našem časopisu, odnosno o stanju u kojem se nalaze časopisi.

U materijalu koji smo dobili i u diskusiji pokrenuto je nekoliko raznih hipoteza o pitanju odnosa teorije i prakse. Rekli smo da možda teorija zaostaje za praksom. Zbog toga sada treba tražiti uzroke zaostajanju teorije i utvrditi kakvo je to zaostajanje.

Rekli smo, isto tako, da možda praksa zaostaje za teorijom.

Istakli smo hipotezu da se možda teorija i praksa nalaze u raskoraku. Svakako, ova hipoteza ne ulazi dublje u odnose između teorije i prakse, ali mislim da i sam pojam „raskorak" još uvek naglašava dve strane problema. Rekli smo da se, možda, u poslednjem periodu javila izvesna ravnodušnost prema teorijskom i idejnom radu. Smatram da i ova hipoteza nešto govori, ali u svakom slučaju ona više naglašava naš psihološki odnos prema teoriji nego što pokazuje dublje razloge za određeno društveno stanje.

Bilo kako bilo, mislim da se i teorija i praksa moraju dublje proučavati u celom sklopu dijalektičkih odnosa da bi se znatno dublje i konkretnije postavilo ovo pitanje teorije, odnosa teorije i prakse, a ne samo kao filozofsko pitanje.

Prema tome, osnovno je, svakako: treba postaviti pitanje gde teorija zaostaje, kao što je inicirano u podsetniku, a gde sigurno praksa zaostaje i koji su razlozi što ne prihvata određena naučna i druga do-

stignuća. Naime, s obzirom na našu političku organizovanost, valja postaviti pitanje: šta sve treba preduzeti da bi se prihvaćena, dokazana i potvrđena naučna stanovišta maksimalno ostvarila, postala svest svih bitnih subjekata u društvenom razvoju i širokih masa.

Drugo pitanje se odnosi na Savez komunista.

Mislim da se poslednjih godina Savez komunista orijentisao na neku teoriju i na neku ideologiju „srednjeg dometa“, pa se bavio problemima koji sigurno ne zadiru tako duboko u konkretan život i ne pretpostavljaju širu formu političkog i idejnog rada. Kad ovo govorim, smatram da je Savez komunista u znatnoj meri forumski radio, i, s obzirom na to, možemo govoriti koliko su forumi, odnosno njihovi članovi, bili zainteresovani da koriste celokupno idejno i teorijsko nasleđe. U svakom slučaju, sam forumski rad u Savezu komunista doneo je izvesne deformacije i određene ozbiljne posledice.

Drugo, mislim da se ceo Savez komunista nije obraćao sopstvenoj klasi, radničkoj klasi. Manje je čak govorio, pa i upotrebljavao pojam radnička klasa, a još manje je cela radnička klasa uzimana kao određeni subjekt na koji treba organizovano i smišljeno delovati. Sećam se nekih ranijih političkih publikacija koje su i počinjale rečima da su napisane za radnike. Takav slučaj poslednjih godina nismo imali. Prema tome, Savez komunista se nije obraćao radničkoj klasi i njenim konkretnim problemima da bi razvio svest radničke klase, da bi je mobilisao da rešava određene aktuelne, političke i društvene probleme upravo te klase.

Pogledajmo to i sa institucionalnog aspekta. Nekad su idejni i politički rad u samoj osnovnoj organizaciji bili jedna od važnih tema. Jedna od osnovnih karakteristika komunista bila je da se bavi izučavanjem određenih teorijskih, idejnih i drugih problema. Međutim, u bazičnim organizacijama sve se više raspravljalo o aktuelnim problemima a da se za te aktuelne probleme nisu tražila neka dublja teorijska i idejna rešenja. Na primer, setite se kako smo diskutovali o socijalnim razlikama. Baš kao što se o tim stvarima raspravljalo u XVIII veku: jedan ima, drugi nema. Kao da je cilj da samo prebacimo od onoga koji ima onom drugom koji nema. U svakom slučaju, više smo se orijentisali na pojavnu stranu određenih problema, a manje ulazili u suštinu, ili pogađali smo samo prvu suštinu, ne ulazeći u dublje razloge...

Međutim, u poslednje vreme može se konstatovati da se ovo stanje u značajnoj meri prevazilazi. Mislim da je tačna konstatacija o tome da je neminovno da se Savez komunista u daleko većoj meri bavi idejnim i teorijskim radom. I ne samo s obzirom na Kongres koji treba da postavi i formuliše sve te zadatke i na predstojeće ustavne promene nego pre svega polazeći od konkretnog stanja u kome se nalazi radnička klasa, društvo i Savez komunista, koji za sebe traži daleko efikasniju, povoljniju i zapaženiju ulogu. Zbog toga, sasvim logično, pretpostavljam da će se sve ove slabosti u znatnoj meri otkloniti i da će za idejni i politički rad nastupiti bolja vremena.

A sada nešto u vezi sa stanjem u časopisima.

Prva i osnovna konstatacija je da se u oblasti teorije vanredno malo poznajemo. Čak i na ovom savetovanju nismo mogli preglednije, kroz određene podatke, prezentirati sve ono što predstavlja idejni i teorijski rad u različitim časopisima u Jugoslaviji. Međusobni kontakti su, isto tako, veoma slabi. Preuzimanje priloga je više stvar međusobnog poznavanja nego razrađen sistem. Mislim da bez toga ne možemo ući u sve probleme koje ovde postavljamo ako daleko potpunije ne sagledamo našu celokupnu teorijsku misao koja je izražena u časopisima. Ako ne celokupnu a ono bar neke osnovne karakteristike svih tih časopisa, možda svih tih različitih lutanja, ali ipak je to jedno iskustvo koje moramo imati u vidu. Inače je teško govoriti o stanju u teorijskom radu i stanju u časopisima.

Drugo, smatram da je zadatak časopisa da na neki način usmere praktični rad. Zbog toga je sasvim prirodno postaviti pitanje koliko časopisi pomažu da se bolje organizuje Savez komunista, da se bolje organizuje privredni, društveni i celokupni kulturni život u određenoj sredini. Koliko časopis pomaže članu Saveza komunista ili radnom čoveku u njegovom procesu osvešćivanja za ulogu koju ima u društvu. Časopisi se potvrđuju u svojoj sopstvenoj ulozi, s obzirom na to koliki doprinos daju razvoju određene nauke. Mislim da i tu relaciju treba imati u vidu. Inače, što se tiče časopisa „Pogledi“ — njegova praksa je interesantna. Još je možda interesantniji njegov sadašnji status. On je više izraz entuzijazma, amaterizma nego organizovane društvene i političke mogućnosti da se ovaj časopis afirmiše. Časopis nema svoju prostoriju, postoje samo određeni materijalni uslovi za rad. Nemamo dovoljno mogućnosti za daleko veću popularizaciju. Interesantno je da se u poslednje vreme sve češće vrše analize časopisa u kojima se uglavnom razmatra sve ono u čemu on nije uspeo, a ne obuhvataju se sva ona pitanja na koja je ipak dao neke određene odgovore.

Tibor Varadi

## Dva vida zatvorenosti časopisa

Mnogi časopisi su bili veoma zatvoreni, a to se odražavalo na dva načina. Ili su se redakcije pretvorile u sasvim zatvorene grupe, ili je, pak, postojao kontakt, i to na jednom jedinom kanalu, sa nekim forumom. Na taj način neki časopisi su postajali svojevrsne idejne ispostave pojedinih foruma. I jedno i drugo je, mislim, vodilo potpunoj zatvorenosti. I tu, na tom akcionom planu, na planu kontakata sa stvarnošću, smatram da bi trebalo i moglo da se nešto više učini. Sasvim prirodno, časopisi se ne mogu praviti snogu, uzgred i u akciji, ali nešto više kontakata bi bilo moguće i potrebno ostvariti. Neke vrste takvih veza postoje. To su javne tribine, susreti sa čitaocima. U novosadskom časopisu na mađarskom jeziku postoji veoma dobra praksa da se sazivaju sku-

povi saradnika. Pored toga, vodi se dijalog i ostvaruje saradnja ne samo na forumima nego i sa osnovnim političkim organizacijama, Socijalističkim savezom, nekom osnovnom organizacijom Saveza komunista pojedinih ustanova, preduzeća itd. Znači, više kontakata, više dijaloga sa stvarnošću. Time bi se doprinelo ostvarivanju još jednog cilja, a to je komunikativnost. Mislim da bi bilo megalomanski postaviti plan tako da se teorijski časopisi pojavljuju u tiražima koje imaju dnevni listovi, da ih svi čitaju. Ali, isto tako, sigurno je da se tu može otići malo dalje u odnosu na današnju situaciju. I to putem te, uslovno rečeno, akcione, veće otvorenosti. Time bi se, verovatno, postiglo izvesno poboljšanje i na planu većeg kontakta i veće komunikativnosti naših časopisa.

Zatim — kadrovsko pitanje. Pomenuo ga je i Milan Mali, kada je apelovao da angažujemo najbolje kadrove na ovom području. Mislim da je to, svakako, neophodno i da treba da odemo i korak dalje, to jest da stvaramo i nove kadrove. Čak i ako angažujemo najbolje kadrove, mislim da i tada nećemo biti potpuno zadovoljni. Treba tražiti i stvarati nove kadrove. To sigurno nije zadatak samo časopisa. Ali i časopisi svakako mogu nešto učiniti na tome u vidu češćih kontakata sa mlađim saradnicima, pokušaja usmeravanja njihovog rada, doprinosa njihovom teorijskom razvoju itd. Posebno bih istakao kadrovsko pitanje u časopisima na jezicima narodnosti u Vojvodini jer je taj problem tamo još više potenciran. Utoliko pre što su kadrovi u oblasti društvenih nauka koji su sposobni da se izražavaju i pišu na svom maternjem jeziku, jeziku narodnosti, malobrojni, jer te ljude mahom daju samo fakulteti društvenih nauka. Instituti su za sada tek u povoju. Prema tome, časopisi bi u ovom trenutku trebalo da imaju veoma značajnu ulogu. Na stvaranju takvih kadrova nešto bi se moralo raditi i van okvira časopisa. Tim pre što se u ovoj našoj Pokrajini mnogo manje, neuporedivo manje, spontano javljaju talentovani pojedinci u oblasti društvenih nauka nego, na primer, u književnosti. Ljude koji pokazuju izvestan afinitet prema teorijskom radu treba više pomoći, usmeravati ih. I tu časopisi mogu i treba da odigraju mnogo veću, operativniju i značajniju ulogu.

Konačno, još jedno pitanje o kojem bih hteo takođe nešto da kažem. Više puta je naglašavano da je jedna od posledica liberalizma — prevelika tolerancija, odstupanje od našeg osnovnog kursa. I to je sigurno vredna, tačna konstatacija. Ali pri tom mislim da postoji opasnost da se pomešaju dve stvari. Jedno su naša osnovna stremljenja, a drugo ono što već danas imamo i što smo prihvatili. Mi treba da branimo naša osnovna stremljenja, ali ne i naš status quo. Od odbrane naših osnovnih stremljenja veoma je lako skliznuti na odbranu našeg dnevnog idejno-političkog statusa quo. To je utoliko opasnije što mi u kulturi, a to treba da priznamo, nismo još svuda stvorili socijalističke odnose. I, prema tome, ne možemo ni braniti socijalističke odnose tamo gde ih još nismo stvorili. Potrebno je da obezbedimo sve uslove i sve šanse, da otvorimo sve mogućnosti za razvijanje, stvaranje tih istinskih socijalističkih odnosa. To nećemo postići odbranom statusa quo, već odbranom naših osnovnih stremljenja i novim kreativnim prodorima.

Mitja Gorjup

## Imamo mnogo časopisa, a malo teorije

U teorijskoj smo krizi ako se teorija gleda samo kroz naše časopise. Ako bismo teoriju gledali sa aspekta političke prakse, sa aspekta koliko daleko smo poslednjim ustavnim amandmanima i novim Ustavom otišli u teoriji razvitka samoupravljanja, ne bismo mogli reći da smo teorijski i politički u krizi. Ali, ako to gledamo kroz naše časopise, mislim da se može to ustanoviti. Mi imamo mnogo časopisa a malo teorije, mnogo teoretičara a malo prodorne, „agresivne" teorije, imamo mnogo marksističkih fraza a malo marksističkih elaboracija, a posebno mi se čini da imamo malo žara, malo smelosti. I pored eventualnog prigovora da su to paušalne ocene, naglasio bih da se to može ustanoviti. Moje su preokupacije traženje razloga tome. Mislim da su mnogi razlozi već uglavnom pomenuti. Složio bih se sa tezom da nema neke velike društvene zainteresovanosti za teoriju. Čini mi se da se može reći da nema ni neke velike političke zainteresovanosti. Stvarno smo stvorili neku prakticističku psihozu u društvu koja je sve nas odvukla prilično daleko od teorijskih traženja. Ako se od toga prakticizma ne odvojimo, mislim da ćemo imati i društvenih, a ne samo teorijskih kriza.

Zatim, rekao bih da je taj prakticizam (vezan za elemente potrošačkog društva i mentaliteta i potrošačke filozofije u nas) otišao toliko daleko da više nije bilo ni stimulansa niti se osetila potreba da se teorijski mnogo radi na društvenim pitanjima. Bilo je, više ili manje, često svejedno šta se teorijski radi i kako se to čini. Sve je to stvorilo neku „gluvu situaciju" u kojoj ljudi skloni teoriji, sa talentom i marksistički orijentisani, nisu imali osećaj da se isplati raditi na teorijskom polju, osim za svoje lične potrebe.

Drugo je pitanje tolerancije. Jedan od uslova da se može teorijski ići napred (nije to neka velika mudrost) jeste da se stvori društvena klima tolerancije. Samo, to se često pogrešno shvata. Jednom se tolerancija razume tako da sve ono što može dobiti etiketu „teorijsko" mora biti i netaknuto — neprikosnoveno! U odnosu na mnoge priloge što se objave u nekim časopisima koji imaju ambicije da su teorijski, a često to nisu, postoji mišljenje da se ne mogu kritikovati, da to nije pristojno, da se može polemisati, ali tako da to ne implicira nikakve javne odgovornosti. To je jedan vid tolerancije koji je bio tipičan za neke situacije kod nas kad se govorilo da može svako da piše šta hoće, pošto to niko ne čita — ni političari, ni društveni radnici, a ni neki marksistički teoretičari koji takođe nisu voleli da ulaze u polemike, nego su ostavljali sebi prostor da pišu, a to što su drugi pisali — bilo je prepušteno njima samima.

Mislim da je takva tolerancija neprihvatljiva i da je u krajnjoj liniji štetna i za teoriju i za naučni rad uopšte. Ali ipak treba reći da

ima pojava i sklonosti ka aktivističkoj netoleranciji, koja je spremna da olako etiketira i da se vrlo brzo politički razračunava sa pojavama i ljudima, iako to ne zahteva takav pristup i metod. To stvara prilično nestimulativnu psihozu i dovodi mnoge ljude do toga da teoriju prilagođavaju dnevnoj, tekućoj politici. Razume se, ne bih a priori rekao da moramo dići ruke od dnevne politike. Dnevna politika nam stvara uslove života i perspektive i nije baš indiferentna prema stvarima. Ali ono što se često radi u ime nauke i sa pretenzijama da to bude naučno, ispada praktički da se samo objašnjava ono što je politički već dogovoreno, i to još sa toliko ograđivanja na sve strane, tako da se na kraju uopšte ne zna šta se hoće.

I, na kraju, nešto o problemu odbrane dnevnog statusa quo. Mi imamo toliko razloga da tražimo novo da je objašnjenje i dnevnog statusa quo, naročito na nekim područjima, posebno u oblasti kulture, štetno. A to postaje tip naučnog rada i naučne kritike. Isto tako, mislim da je neizbežno da se poštuje stvarni autoritet u nauci pošto se on često može i zloupotrebljavati. Nisam za neki veštački autoritet ili a priori autoritet nauke, nego za stalnu bitku nauke za svoj autoritet. Ja bih, opet, malo uprošćeno rekao: među naučnicima postoji shvatanje da ono što oni rade, pošto su naučnici, mora a priori imati autoritet. A nauka se uvek borila za svoj autoritet. Problem je samo u tome što se mi loše za taj autoritet borimo, naučnim radom naročito.

Završio bih sa temom o kadrovima. Čini mi se da postoji eksplicitna kriza kadrova na tom području, ne samo naučnih radnika uopšte već naročito marksističkih naučnika u oblasti društvenih nauka. Ovde se, po mom mišljenju, otvara ceo splet problema univerziteta, naročito odnosa univerziteta i našeg političkog stava prema mladim talentovanim potencijalnim marksističkim naučnim radnicima. Suviše često se u društvu stvara ovakva psihoza: na jednoj strani nauka, na drugoj — politika; politika neka bude tolerantna prema nauci, nauka će možda biti i prema politici — važno je da jedna drugu ne dira. I tako se mnogo puta i naučnici, naročito mladi, osećaju isključenima, pošto ih i mi često isključujemo, i ta normalna simbioza koja mora postojati ako hoćemo da idemo napred, ta normalna komunikacija nama nedostaje.

Budislav Šoškić

## Publicistika će ispuniti očekivanja ako ima radničko-klasnu poziciju i sigurnost u idejnoj orijentaciji

Iskustva našeg komunističkog pokreta svjedoče o tome da su svoje mjesto, fizionomiju i sadržinsku orijentaciju najbolje nalazili oni časopisi koji su se stvarali, odnosno djelovali u naponu revolucionarne borbe, zbog potreba borbe, kao sredstvo borbe.

Živimo u vrijeme značajnog raskršća naše revolucionarne borbe, na pragu smo značajnog preokreta u sistemu proizvodnih, društveno-ekonomskih i političkih odnosa, što dobija svoj izraz u ustavnim promjenama, u vrijeme opšteg kritičkog preispitivanja i mijenjanja stanja u društvu i u Savezu komunista. To otvara velike šanse i mogućnosti našoj marksistički orijentisanoj publicistici. A povećana uloga publicistike u rasvetljavanju najvažnijih problema društvenog razvoja i u osmišnjavanju političkog toka je nasušna potreba revolucionarne akcije Saveza komunista, koja je poslije Pisma druga Tita i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ dobila šire razmjere, veliku udarnu snagu.

Ova akcija može da bude dugoročna i da ostvari trajnije rezultate jedino ako je dobro ideološki utemeljena, ako se zasniva na čvrstim principijelnim osnovama. Riječ je, prije svega, o povezivanju revolucionarne akcije sa teorijom, iskustava masovnog klasno-samoupravljačkog pokreta sa ostvarenjima i dometima naše marksističke društvene misli. Izoštravanje idejnih mjerila neophodno je za što bolje usmjeravanje tekućeg djelovanja i za razgovetniju idejnu diferencijaciju u Savezu komunista i u društvu.

Od bitnog značaja je otkrivanje uzroka stanja u Savezu komunista i društvu sa kojim se ne možemo miriti niti možemo odlagati njihovo prevazilaženje. To zahtijeva analizu rasporeda i odnosa društvenih i političkih snaga i raščišćavanje, kristalizaciju pogleda na ona pitanja društvenog razvoja koja traže produbljenije i cjelovite odgovore. Više nego ranije, osjeća se potreba da političke bitke koje Savez komunista vodi sa nacionalizmom, tehnokratskim monopolizmom, malograđanskim i buržoaskim liberalizmom, birokratskim konzervativizmom i lažnim ljevičarstvom budu u znatno većoj mjeri praćene i osnažene javnom, direktnom i argumentovanom ideološkom borbom, potpunijim razotkrivanjem društveno-ekonomskih uzroka i socijalnih nosilaca ovih orijentacija, koje su suprotne interesima radničke klase, socijalizmu i samoupravljanju.

U svemu tome marksistička publicistika može da pruži značajan stvaralački doprinos. Radi toga je potrebno da kritički rasvijetlimo određena iskustva iz dosadašnjeg djelovanja Saveza komunista u odnosu na publicistiku sa marksističkom i samoupravljačko-socijalističkom orijentacijom.

Slažem se sa već izloženim mišljenjima da stanje u publicistici, u stvari, izražava moć i nemoć organizovanih socijalističkih snaga, idejnu situaciju u Savezu komunista, njegov odnos prema revolucionarnoj teoriji i stepen njegove organizovanosti i dosljednosti u borbi protiv ideologija koje su oprečne radničko-klasnim interesima i socijalističkom samoupravljanju.

Kolebanja i zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja, uzmicanje pred snagama čiji su interesi i ideologije suprotni interesima radničke klase, zapljuskivanje Saveza komunista nacionalizmom, liberalizmom, političkim oportunizmom i pragmatizmom — sve je to negativno uticalo i na stanje u publicistici. U mnogim časopisima to se izražavalo

u kolebanjima, u gubljenju orijentira i mjerila, a nekada i u mirnoj ideološkoj koegzistenciji.

Savez komunista davao je inicijativu za pokretanje vlastitih centara za društvena i teorijska istraživanja, škola i fakulteta za političke nauke i časopisa onda kada je — obično uoči značajnijih prodora u društvenoj praksi — dolazilo do sazrijevanja novih potreba u razvoju teorijske misli i revolucionarne ideologije. SKJ je bio i neposredno osnivač nekoliko takvih značajnih institucija. Međutim, obično nije trebalo da prođe mnogo vremena pa da vodeći organi Saveza komunista prepuste te institucije sebi, samosnalaženju, da se u velikoj mjeri distanciraju od problema sa kojima su one bile suočene. Takva je bila sudbina i nekih časopisa. To je omogućavalo da neke od institucija, pa i časopisa, u čijem je osnivanju učestvovao SKJ, počnu da napuštaju prvobitnu funkciju.

Bila je snažna tendencija koja je vodila odvajanju takozvane profesionalne nauke i teorije od teorijskog napora i ideološke borbe Saveza komunista. Ne mali broj časopisa koji su startovali sa marksističkom orijentacijom pretvarao se u panorame heterogenih ideja i tribine za nekritičko lansiranje različitih, pa i suprotnih misaonih orijentacija, bez ili sa veoma malo idejnih konfrontacija. Takođe, nije nepoznato da su se u pojedinim časopisima, koji su se na riječima deklarisali kao marksistički, redakcije otuđivale u ideološkom i političkom smislu od Saveza komunista, a neke od njih prelazile na „drugu obalu".

Savez komunista Jugoslavije stavljao je na dnevni red suštinska pitanja stvaralačkog razvoja i ofanzivnijeg nastupanja marksističke teorije i ideologije našeg samoupravnog socijalističkog društva onda kada se neposredno obraćao vlastitoj klasi, kada je u izoštrenom vidu i u prvi plan isticao zahtjev za produbljivanje klasne suštine svoje politike i izoštravanje klasnih kriterija u idejno-političkoj praksi svojih članova, organizacija i foruma.

Ostvarivanje dubljih, neposrednih i trajnih veza Saveza komunista sa vlastitom radničko-samoupravljačkom bazom kroz borbu za osvajanje odlučujućih pozicija radničke klase u sistemu društvene reprodukcije i političkom odlučivanju i razvijanje ofanzivne idejne borbe sa stanovišta marksizma i socijalističkog samoupravljanja — to su dvije strane iste suštine, dvije bitne pretpostavke revolucionarne obnove SKJ. Jedno bez drugoga ne ide.

Potrebe revalorizovanja, razvoja i rasprostiranja marksističke teorije i jačanja ideološkog fronta zahtijevaju dostizanje novog kvaliteta i veće uticajne snage marksistički usmjerene i angažovane publicistike.

Promjene u „stanju duha" i opštoj političkoj klimi stvaraju znatno bolje pretpostavke za izgrađivanje bitno drukčijeg, trajno aktivnog odnosa Saveza komunista prema publicistici koja ima marksističku orijentaciju i prema drugim značajnim žarištima i sredstvima idejnog, teorijskog i kulturnog djelovanja.

Postojalo je, sigurno, dosta razloga za to da većina časopisa koji se rukovode marksizmom i ideologijom samoupravnog socijalističkog društva ne budu organi Saveza komunista. Time se naglašavala nužna sa-

mostalnost u naučnim i teorijskim istraživanjima, izbjegavalo arbitriranje vodećih organa Saveza komunista kad je riječ o pitanjima teorije i nauke, a objavljeni tekstovi nijesu se doživljavali kao zvanična mišljenja i uputstva. Uvjeren sam da takav status najvećeg broja naših časopisa treba da ostane. Nije najvažnije da li će oni biti formalno organi Saveza komunista. Srž pitanja je u tome da li će Savez komunista i druge organizovane socijalističke snage vidjeti u tim časopisima sredstvo vlastitog javnog djelovanja i idejnog raščišćavanja, da li će marksistička revolucionarna ideologija i zahtjevi socijalističke samoupravne prakse prožimati i osmišljavati ukupnu sadržinu naših časopisa.

Svakako, ono što se očekuje i zahtijeva od marksističkog teorijskog stvaralaštva i ideološke borbe koju vodimo mora da se očekuje i zahtijeva i od naše publicistike, koja je značajno sredstvo te borbe. Ona može da ispuni očekivanja samo ako ima čvrstu radničko-klasnu poziciju i sigurnost idejne orijentacije, ako je u odnosu na svako društveno pitanje koje tretira jasno opredijeljena i angažovana, ako beskompromisno zastupa interese radničke klase i stanovišta ideologije socijalističkog samoupravnog društva.

Stvaralačkoj i borbenoj marksističkoj publicistici je podjednako tuđe kako beživotno i sholastičko „teoretisanje" odvojeno od stvarnog života tako i pojednostavljeno i plitko pragmatističko rezonovanje bez čvrste principijelne podloge. Časopisi će uspješnije ostvarivati svoju ulogu ako budu usredsređeni na goruća pitanja društvenog razvoja, ako povezuju iskustva koja radnička klasa stiče u samoupravljanju sa ostvarivanjem nauke i marksističke društvene misli, ako povezuju društvenu praksu sa marksističkom teorijom, neposredne zadatke sadašnje faze razvoja sa dugoročnim ciljevima.

Kao i ukupna idejna akcija SKJ, tako i marksistička publicistika treba da bude nepomirljiva prema svakom vidu neutralizma i političkog oportunizma, prema eklekticizmu svake vrste, prema svakom pokušaju amalgamisanja marksizma i na njemu zasnovanih koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja sa njima tuđim ideologijama, načinom mišljenja i društvenog ponašanja.

Bilo je riječi i o tome da li, kada, u kojim situacijama, u kom vidu ideološka tolerancija, da li u publicističkim tekstovima primenjivati ideološko-političko „etiketiranje" ili ne. Ta pitanja se često u različitim oblicima obnavljaju. Mislim da u traženju odgovora na njih moramo poći od jasnog definisanja funkcija teorijske i ideološke borbe danas. Jer od suštine i prirode te borbe zavise i sredstva borbe. A ideološka borba je višeznačna, višedimenzionalna, ima više funkcija. Ona je i vid klasne borbe i onda se nužno prožima sa političkom borbom. Istovremeno, ona znači neprekidno razvijanje marksističkih saznanja, pogleda i koncepcija revolucionarnog pokreta.

Kada se suprotstavljamo shvatanjima, koncepcijama i akcijama koje su antiradničke, antisocijalističke i antisamoupravljačke — tada je ideološka borba neophodan i značajan vid klasne političke borbe. Nije riječ tada o akademskoj diskusiji, nego o obračunavanju sa takvim gledištima i njihovom suzbijanju. Tada se ne može zaobilaziti razotkrivanje, pre-

cizno identifikovanje i idejno-političko kvalifikovanje suštine takvih shvatanja i stvarnog značenja akcije njihovih nosilaca. U takvim situacijama povike protiv „etiketiranja“ izražavaju pokušaje da se neutralizuju Savez komunista i marksistički orijentisana publicistika, da se oni stave u položaj nemoćnog i pasivnog posmatrača koji bi mirno, u rukavicama, „gledao kroz prste“ akciju protivnika socijalizma i samoupravljanja. Nepomirljivo, odlučno i neprekidno suprotstavljanje takvim ideološkim orijentacijama nužno je kako zbog ideološkog integriteta SKJ tako i zbog razvoja socijalističkih društvenih odnosa i marksističke, naučno-socijalističke misli. Od rezultata i ishoda te borbe bitno će zavisiti mijenjanje odnosa klasnih — društvenih i političkih — snaga u interesu radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Istovremeno, moramo imati razvijenu svijest o tome da ideološka borba podrazumijeva i zahtijeva traženje i pronalaženje novih i produbljenih odgovora za pitanja koja otvara društvena praksa i razvijanje vlastitih koncepcija radi što boljeg sagledavanja puteva, nosilaca i sredstava koji vode ostvarivanju programskih ciljeva, strategije i politike Saveza komunista.

Svakom praktičnom koraku u razvijanju socijalističkih proizvodnih odnosa i jačanju društvenih pozicija radničke klase nužno prethodi i slijedi prodor u marksističkim saznanjima, u razvijanju naše revolucionarne ideologije. Idejna stagnacija uvek vodi stagniranju društvenih odnosa, i obrnuto.

Radi toga moramo dalje razvijati takve demokratske odnose i atmosferu u Savezu komunista i u društvu koji stalno šire prostor za istraživanje društvenih procesa bez predrasuda i apologetike, za razvijanje kritičke svijesti o vlastitoj praksi, za teorijsko i ideološko stvaralaštvo sa pozicija marksizma i socijalističkog samoupravljanja. Kad god se polazi sa takvih pozicija, u Savezu komunista ne može niti treba da bude tjeskobno za slobodnu borbu mišljenja, za sučeljavanje argumenata i protivargumenata, za raščišćavanje i kristalizaciju pogleda. Njegovanjem takvih odnosa, atmosfere i prakse omogućava se neprekidni stvaralački proces i podstiče evolucija naučno-socijalističke misli i revolucionarne ideologije SKJ.

U meri u kojoj će biti beskompromisni u suprotstavljanju svemu što je reakcionarno, antiradničko i antisamoupravljačko, naši časopisi moraju biti podsticajni za stvaralačka traženja koja polaze od marksizma i samoupravno-socijalističkih opredeljenja, inspirativni za produbljena kritička istraživanja i razmatranja suštinskih problema naše prakse i društvenog razvoja, stalno angažovani u pokretanju i vođenju argumentovanih i principijelnih rasprava o otvorenim i spornim pitanjima radi razvijanja i ujedinjavanja pogleda, ostvarivanja idejne sinteze i pronalaženja što boljih rješenja. Oni će uspjeti da uhvate dublje korijene i da neprekidno šire polje svog djelovanja i uticaja ako na širokoj osnovi okupe i na publicističkom poslu aktiviziraju marksističke snage — stvaraoce iz samoupravne društvene prakse i svih oblasti naučnog i teorijskog istraživanja.

Miloš Prelević

# Veća pažnja opštenarodnoj odbrani u teorijskoj publicistici

Koristeći prisustvo predstavnika gotovo svih časopisa, pokušaću da pokrenem jedno novije pitanje. To je problem da u našoj publicistici, dakle, u našim časopisima, teorijski aspekti opštenarodne odbrane nisu u dovoljnoj meri zastupljeni. Interesantno je da se časopisi veoma dobronamerno odnose i prihvataju radove pripadnika JNA i redovno ih objavljuju. Međutim, problem je u tome što naša teorijska misao van JNA nije još u dovoljnoj meri prišla analizi tog relativno novog društvenog fenomena — opštenarodne odbrane.

U vezi sa tim želeo sam da istaknem nekoliko stvari.

Ukazao bih, prvo, na izvesnu specifičnost razvoja teorijske misli o opštenarodnoj odbrani kod nas, tačnije — o vojsci u socijalizmu, u nameri da u izvesnom smislu podsetim na neke devijantne pojave u dosadašnjim teorijskim shvatanjima tog pitanja. I, konačno, koristeći ovu priliku, odnosno prisustvo predstavnika gotovo svih časopisa, pokušaću da istaknem neke možda najbitnije teorijske probleme koji bi trebalo da pobude interesovanje i časopisa.

Naša marksistička teorijska misao o oružanom organizovanju socijalističkog društva razvijana je nešto specifičnijim tempom u odnosu na našu opštu teoriju o samoupravnom socijalističkom društvu. Ta razlika je uslovljena i objektivnim činiocima. Na primer, političko-pravna nadgradnja, dakle, država, počela je nešto kasnije sa svojom punijom transformacijom u ekonomskoj sferi, a narodna odbrana još kasnije. Šezdesetih godina naša teorijska misao i ideološko-politička delatnost u vezi sa bitnim aspektima vojske u socijalizmu počivala je, u osnovi, na Lenjinovoj tezi o karakteru oružanog organizovanja u socijalističkom društvu, u nerazvijenoj zemlji koja se nužno mora osloniti na diktaturu proletarijata posredovanu državom. I zbog toga je težište teorijskog rada bilo na analizi društveno-klasne suštine narodne odbrane, njenih osnovnih funkcija i karakteristika po kojima se ona razlikuje od odbrane u buržoaskim vojnim sistemima.

Marksova koncepcija o naoružanom narodu još nije bila u sferi interesovanja naše teorijske i ideološke delatnosti. I u tom periodu filozofska, sociološka, politička literatura prosto je zaobilazila problem vojske u socijalizmu. Ako razmotrimo sve naše veoma cenjene i značajne radove iz svih ovih aspekata, videćemo da se rat obrađivao detaljno, da je takođe pisano o stvaranju i razvoju vojne organizacije u klasičnom smislu; međutim, kada se dolazilo do problema marksističkog aspekta vojske i socijalizma, tu su se takvi radovi, uglavnom, prekidali.

U toku koncipiranja i razrade doktrine opštenarodnog odbrambenog rata (oko 1958—1960. godine), a osobito kasnije, radom na donošenju

novog Ustava, otpočelo je intenzivnije traganje za izvornom marksističkom mišlju o problemu vojske i socijalizma. Tada već vojne publikacije, razmatrajući nove oblike oružanog organizovanja na osnovu te koncepcije, odnosno nove oblike borbenih dejstava koje bi zahtevao eventualni odbrambeni rat, otpočinju sa istraživanjem i uopštavanjem na relaciji samoupravno socijalističko društvo—oružano organizovanje. I u drugim radovima i publikacijama u našoj zemlji tada se piše o tome, ali još posredno, kao o pitanju vojske u socijalizmu. Ako pogledamo literaturu, recimo, onu izdatu u Beogradu, tu imamo i radove Lukića, Đorđevića, Pašića i drugih koji samo uzgred razmatraju ovaj problem vojske u socijalizmu, u sklopu proučavanja države u socijalizmu.

Međutim, u toku priprema za Deveti kongres i kongrese republika, u periodu 1967—1969, teorijski i idejno-politički aspekti naše opštenarodne odbrane postaju predmet posebnog interesovanja naše publicistike. To je upravo učinjeno posle istupanja druga Tita, posebno onog u ljubljanskoj Akademiji nauka, zatim u dokumentima Devetog kongresa, gde je postavljena nova naučno-teorijska i politička platforma naše odbrane. Tada se prvi put posle Lenjinove smrti reafirmiše Marksova teorija o naoružanom narodu kao imanentnom svojstvu socijalističkog društva, koja je do tada uglavnom bila potisnuta u međunarodnom radničkom pokretu Staljinovom teorijom i praksom državno-birokratskog socijalizma.

Dozvolite da ovom prilikom podsetim na reči druga Tita: „Samoupravni socijalistički društveni sistem — kaže Tito — omogućuje da udruženi proizvođači i građani organizuju odbrambene snage društva kao svoje sopstvene snage.“ Ili, na Rezoluciju Devetog kongresa u kojoj je istaknuto da opštenarodna odbrana predstavlja ostvarivanje stavova naučnog socijalizma o naoružanom narodu. Time je dat ogroman podsticaj razmatranju problema vojske i socijalizma. Kasnije imamo niz publikacija sa raznih simpozijuma, naučnih skupova, sastanaka širom zemlje. Tu mislim, pre svega, na simpozijum o teritorijalnoj odbrani, na naučni skup o vojnoj nauci, zatim onaj posvećen temi o društveno-političkim organizacijama i opštenarodnoj odbrani, na mnoge rasprave za okruglim stolom u redakciji „Vojnog dela“ o opštenarodnoj odbrani i o opštenarodnom odbrambenom ratu. Nedavno je, u organizaciji Komisije Predsedništva za opštenarodnu odbranu, razmatran problem brdsko-planinskog područja u vezi sa opštenarodnom odbranom itd.

Međutim, u toku te intenzivne delatnosti došla je do izražaja i ideologija suprotna radničkoj klasi, i to još u toku priprema za Deveti kongres. Bilo je i tendencija da se na dogmatski, apstraktan način, van datih istorijskih okolnosti, prilazi tumačenju i povezivanju Marksovog koncepta o naoružanom narodu sa našom opštenarodnom odbranom. To se najčešće ispoljilo apsolutizacijom klasičnog milicijskog sistema iz XIX veka, kao jedinog i zauvek datog oblika socijalističke vojske. S druge strane, nosioci dogmatskih tendencija zastupali su i tezu o necelishodnosti procesa podruštvljavanja opštenarodne odbrane, s obzirom na oblike savremenog rata. Obe ove krajnosti su kasnije evoluirale i ispoljavale se i u drastičnijim formama. Tako su se, na primer, javile tenden-

cije da se zanemari društveno-klasna suština podruštvljavanja opštenarodne odbrane, kao i društvene okolnosti u kojima se taj proces odvija, shvatanja koja ne uzimaju dovoljno u obzir vodeću ulogu radničke klase i njene partije u procesu realizacije koncepcije narodne odbrane; koja ne vode računa o tome da od datih unutrašnjih uslova i spoljnih faktora zavise tempo i oblici realizacije koncepcije opštenarodne odbrane. I zato su takva shvatanja objektivno vodila ka slabljenju opštenarodne odbrane. Najdrastičniji primer toga je težnja za stvaranjem republičkih armija, dakle, razbijanje JNA kao integralne oružane snage naše društvene zajednice u celini.

Jedna druga tendencija je izražena kroz nepoverenje u uspešan razvoj našeg društva na osnovama samoupravljanja i u borbenu efikasnost opštenarodne odbrane kao njegovog vojnog izraza. Ova tendencija prihvata klasičan državni model vojnog organizovanja u socijalizmu, a odbacuje Marksovu koncepciju o naoružanom narodu kao nerealnu u savremenim društvenim uslovima i savremenom načinu vođenja rata, čime takođe objektivno koči dalju tehničku i društvenu modernizaciju opštenarodne odbrane.

Smatram za potrebno da istaknem da se usled neprekidnog i neposrednog angažovanja druga Tita u donošenju koncepcije opštenarodne odbrane i na njenoj realizaciji kao idejno-političkog kursa koji je sprovodila organizacija SKJ u JNA, ove krajnosti u tumačenju karaktera i razvoja naše narodne odbrane, o kojima je bilo reči, nisu u većoj meri ispoljile u armijskoj publicistici.

Poslednja stvar o kojoj želim nešto reći je kako i na koji način bi trebalo posvetiti veću pažnju narodnoj odbrani u našim časopisima širom zemlje.

Ako pogledamo da je opštenarodna odbrana danas dobila izuzetan značaj, da su mnogi fakulteti otvorili smerove opštenarodne odbrane i rata, čak i treći stepen, da je predmet predvojničke obuke ponovo dobio svoje mesto na svim fakultetima i višim školama, onda je otvorena mogućnost za svestraniji doprinos naše naučne misli pitanjima opštenarodne odbrane. No, s druge strane, iz ovog kvantiteta stvara se i međuprostor za ispoljavanje idejnih tendencija suprotnih radničko-klasnoj ideologiji i našoj teorijskoj orijentaciji. U vezi s tim mislim da bi bilo dobro da se redakcije naših časopisa, pored orijentacije da prihvataju radove drugova iz Armije, usmere na traženje autora i van Armije, kvalifikovanih ljudi, teorijski pripremljenih da mogu uzeti učešća u raspravljanju o ovim problemima. Jer, kao što sam na početku ukazao, ta specifičnost u razvoju teorije o opštenarodnoj odbrani zaista sada traži veće angažovanje teorijske misli.

**Stane Kranjc**

## Tri vida pojednostavljivanja uloge časopisa

Pozdravljam inicijativu Komisije za ideološka pitanja i teorijski rad Predsedništva SKJ da na ovom nivou raspravljamo, razgovaramo o mnogim dilemama koje su vezane za marksističku teoriju, za marksističku publicistiku, za probleme s kojima se susrećemo svi mi koji radimo u pojedinim časopisima. Uz to polazim i od pretpostavke koja je bila već dva puta naglašena da je razvitak teorijskog rada, marksističke ideologije, samoupravne ideologije, jedan od bitnih preduslova da brže, sa manje grčeva, prevazilazimo mnoge objektivne protivrečnosti u razvitku samoupravnog društva, pa i mnoge dileme subjektivne prirode sa kojima se susrećemo.

Slažem se posebno sa konstatacijom da nije dovoljno da samo menjamo institucije, a pri tome zaboravljamo na problem organizovane svesti u širem smislu, na problem samoupravne ideologije i teorije kao bitnih kohezionih snaga u razvitku društva, i kao orijentira, u vrednosnom smislu, za akcije radničke klase, radnih ljudi. Teorijska svest, viši nivo znanja, pogotovo saznanja o društvenim procesima, odnosima i ulozi organizovane svesti, onaj odnos između objektivnog i subjektivnog u razvitku društva, mogućnost usmeravanja društva — jedan je od bitnih preduslova za avangardnu funkciju Saveza komunista. Razvijanje marksističke teorije, ideologije i publicistike jedan je od preduslova da Savez komunista u svim fazama odigra stvarno avangardnu ulogu, da snažnije dolazi do izražaja komponenta svesnog naučnog opredeljenja i akcije za menjanje stanja u društvu. U tom kontekstu morali bismo podržati praktično sve napore koji idu za tim da se Savez komunista mnogo uspešnije nego u prošlosti angažuje za promenu stanja u pozitivnom pravcu na području teorijske misli i pogotovo marksističke publicistike. Nije dovoljna samo kritika stanja, mada je i ona potrebna; neophodna je i analiza svih uzroka i uslova, objektivnih i subjektivnih mogućnosti da se stvari unaprede, da se gradi dalje. Ostajanje samo na nivou kritike stanja, na nivou konstatacija mnogo ne doprinosi menjanju postojećeg.

Delovanje u publicistici uključuje se u akciju Saveza komunista na veoma širokom frontu — da se izmene i prevaziđu mnoge protivrečnosti sa kojima se susrećemo. To je deo procesa stvaralačkog angažovanja veoma širokog kruga naučnih, publicističkih i ostalih radnika. Kad govorim o širokom frontu, onda mislim da kao komunisti moramo delovati i u pravcu diferencijacije i kritike svega onoga što je nemarksističko, antisamoupravno i nesocijalističko, a i u pravcu kohezije, povezivanja svega onoga što je progresivno, samoupravno itd. A to je mnogo širi front nego što je onaj koji je institucionalizovan unutar samog Saveza komunista, njegovih organizacija, njegovih foruma.

Slažem se s onim što je bilo rečeno i u uvodu i u diskusiji da je stanje marksističke publicistike jednim delom odraz opštih kretanja u društvu, protivrečnosti, dilema i opredeljenja koji su postojali, i dilema i opredeljenja koji su bili u Savezu komunista i sa kojima smo se poslednjih godina susretali, a i stanja u oblasti nauke, posebno društvenih nauka. Zato će na ovom savetovanju o teorijskom radu verovatno biti potrebno da se te dve pretpostavke nekako sagledaju u svojoj korelaciji, međusobnoj dijalektici, uslovljenosti, da se sagleda kako poboljšati i izmeniti stanje. Tu se često susrećemo sa jednostranim procenama: ili se pokušava sve opravdati tim objektivnim protivrečnostima u društvu, na jednoj, ili se, na drugoj strani, nastoji svo to šarenilo pristupa, analiza, opravdati time da je to samo izraz stanja u društvenim naukama, njihovoj nerazvijenosti itd. Uočiti tu međusobnu uslovljenost objektivnog i subjektivnog, verovatno je jedan od bitnih preduslova da brže i bolje krenemo napred.

Uz to, samo još jedna napomena. Marksistička publicistika teži ka tome da menja odnose i da bude aktivan faktor u procesu menjanja stanja. To nije ni lako ni jednostavno; tu ima mnogo teškoća. Nailazi se na nerazumevanje, na otpore, pa često i na potcenjivanje tog vida idejne akcije Saveza komunista. Mislim da još nismo prevazišli fazu izvesnog potcenjivanja tog rada u Savezu komunista. I zato često dolazi do pojednostavljenih ocena, pogotovo do nekakvog dezangažovanja na tom području, kada se mahom vide samo slabosti, nedostaci, a nedovoljno ono što je bilo postignuto. Kad je prisutna pojava da se taj teorijski, stvaralački rad meri kriterijumima dnevne političke taktike, onda se sigurno često vidi samo ono što je loše, a ne i ono što je dobro. Jedna od bitnih funkcija naše publicistike je da dâ svoj doprinos razvijanju marksističke teorijske kritike. Stanje na tom području, trenutno, ne zadovoljava. Postavlja se pitanje: koji su uzroci da ta marksistička kritika, kao jedan od preduslova razvoja nauke, teorijske misli, nije razvijena. Ne bih davao ocenu o tome, samo bih dve-tri stvari, u vidu skice, izneo.

Prvo, mislim da je dosta nerazvijena takozvana — uslovno da kažem — horizontalna kritika. Znači, kritika unutar pojedinih medija, pojedinih sredina, pojedinih institucija, a kad govorimo o časopisima, onda i unutar njih samih. Drugo, smatram da ima i kod nas komunista, pogotovo među naučnicima, dosta te, da tako kažem, negativne solidarnosti. Ta takozvana negativna solidarnost je često prisutna i ona štetno utiče na razvitak marksističke kritike. I, treće: u poslednje vreme ima pojedinaca, komunista, naučnika, publicista koji se ne žele javno, na publicistički način, konfrontirati sa pojedinim tezama. Dosta kritike ima u forumima, kad smo zatvoreni između četiri zida, a ta kritika nije javno izražena.

U toj duhovnoj, moralnoj, kritičkoj klimi postoji nešto što destimulira ofanzivniju teorijsku marksističku kritiku. Tu ponekad nailazimo na začarani krug. Pojedinci kažu: pa zašto bih se ja angažovao u toj sferi kritike kada ću se suočiti sa mišljenjem mog kolege, mog poznanika itd. Nekako nismo spremni da uz jedan stepen tolerancije i kritičnosti, koji

treba da postoje u nauci, povedemo dijalog s pojedinim dilemama, tezama, koje su ili parcijalne ili neistinite. A kad se iz foruma, iz Saveza komunista, daje određena kvalifikacija pojedinih idejnih strujanja, onda se opet izjavljuje: forum je kazao svoju reč, sada je nekako nezgodno da se i publicista javlja sa nekom naučnom kritikom. Tako se u nekim sredinama nađemo u začaranom krugu i teško je napraviti onoliko koliko bismo želeli.

U praksi smo se susretali sa tri vida pojednostavljivanja uloge časopisa.

Prema prvom, časopise bi trebalo pretvoriti u naučno elitne časopise, da bi se zatvarali u naučni akademizam, gde bismo nekako, bez revolucionarne angažovanosti, bez opredeljivanja, mirno živeli u senci neke svoje „nauke", prilično daleko od društvene prakse i izvan glavnih tokova društvenih zbivanja. Drugi vid je ispoljavao težnju da teorijski časopisi postanu mahom ili prvenstveno svojevrsni priručnici za dnevnu politiku, kako bi vršili političku ulogu kao i ostali mediji u nas. Uz to, javljala se ponekad i želja da oni budu nekritički, suviše apologetski u odnosu na stvarna kretanja u politici. I treći vid pojednostavljivanja i pritisaka izražavao se u nastojanju da jedan deo publicistike postane prvenstveno sredstvo jednostrane kritike društvenih zbivanja, koja je ponekad i izvan socijalističkog kursa; kritike koja nije i deo stvaralaštva već publicistiku pretvara u središte jednog vida političkog opozicionerstva.

U vezi s tim zalažem se za to da se Savezu komunista više angažuje u ovoj oblasti, i to na veoma širokom frontu, i oko teorijsko-idejnih problema i oko konkretnih kadrovskih, materijalnih i ostalih uslova, koji će omogućiti bolji rad redakcija i veći prosperitet časopisa.

**Boštjan Markič**

## Teorijska misao ne sme da zaobilazi raskorak između normativnog i stvarnog

Smatram da publicistika ne bi trebalo samo da obrazlaže postojeći model našeg političkog sistema nego da, kao svaka društveno angažovana publicistika, ukazuje i na izvesne greške sistema koje se moraju otklanjati u interesu radničke klase. Jer mislim da se samo takva naučno i društveno angažovana publicistika stvarno uključuje u napore Saveza komunista za intenziviranje idejnog rada.

U tezama za ovo savetovanje se, između ostalog, govori i o zadacima teorije, a i o tome da teorijska misao u neku ruku zaostaje za potrebama prakse, što je, svakako, tačno. Ali, kad govorimo o zadacima naše publicistike, ne bismo smeli izgubiti iz vida i analizu svih uzroka koji dovode do raskoraka između normativnog i stvarnog, jer se taj raskorak ponekad pretvara u svojevrsni legitimitet hipokrizije, pa

stvarno poprima oblike normalnog, odnosno raskorak između normativnog i stvarnog se i ne tumači kao odstupanje od programskih ili ustavom utvrđenih načela.

Kojim bi se osnovnim pitanjima u oblasti ustavne reforme i političkog sistema, po mom shvatanju, morala još intenzivnije baviti naša naučna publicistika?

Mislim da tu u prvom redu treba postaviti zahtev da se naša naučna publicistika ne zatvara u neki svoj „larpurlartizam", s jedne strane, i da časopisi neku naučnu teoriju ne obrađuju samo sa svog političko-improviziranog stanovišta, s druge strane. Dalje, smatram da naučna publicistika treba da se uključuje u ova pitanja odmah, a ne post festum i da ne bismo smeli da je tretiramo samo kao neki ukrasni dodatak našeg tekućeg političkog rada. Rekao bih da su centralna pitanja koja u tom pogledu stoje pred našom publicistikom, bez sumnje, sama marksistička kritika političkog predstavništva i, s tim u vezi, izgrađivanje delegatskog oblika kao prevazilaženja ne samo građanskog parlamentarizma, nego i kao negiranje predstavničkih sistema koji počivaju na etatizmu. Zatim, ni samoupravljanje ne možemo tretirati samo kao gotovu stvarnost nego i kao društvenu tendenciju i projekt koji motiviraju neprihvatljivost etatističkog birokratizma i građanskog višepartijskog sistema.

Često se u našem političkom radu srećemo sa tendencijom da pojedine naše političke institucije više tretiramo ili obrazlažemo sa gledišta šta one u stvari nisu, a ređe — šta one konkretno jesu. Recimo, za našu federaciju često kažemo da to nije klasična federacija. Ili, naš poslanički mandat nije imperativni mandat. Manje je, međutim, napora u našim časopisima i u našoj publicistici da se neke naše institucije pozitivno afirmišu, to jest da se kaže šta one stvarno jesu, a ne samo šta one nisu, da se objasni njihov specifikum. Znači, treba ulagati više publicističkih i teorijskih napora u pozitivnom tretiranju pojedinih institucija da bi se shvatilo šta one, u stvari, jesu. Jer, ako samo govorimo o nekoj instituciji šta ona nije, da bismo time istakli njen specifičan položaj, a manje šta ona u stvari teorijski jeste, onda to može izražavati i određenu teorijsku nemoć naše publicistike. Razume se, to nije samo subjektivna nemoć, subjektivna slabost publiciste i naučnika koji o tome pišu, nego to ima i neke dublje, objektivne korene usled brzih promena u našem političkom sistemu, gde se institucije brzo menjaju i zbog toga neke od njih imaju i privremeni karakter. Stoga nema potrebe da u našem političkom radu nekoj instituciji, koja se pojavila u sistemu zbog neke neophodnosti, odmah pripisujemo i određene teorijske vrline trajnijeg karaktera. Jer dinamika našeg političkog sistema je intenzivna i mnoge institucije se brzo menjaju.

Na kraju, rekao bih da pri svemu tome moramo imati u vidu, pogotovu kad se o tome piše u našim časopisima, da su se određene kategorije u sistemu građanske demokratije razvijale decenijama i decenijama, a da naš sistem traži nove puteve, pa zbog toga i nemamo uzorka, nemamo modela, usled čega se možda i čini kao da je teorija u neku

ruku na „živom pesku", jer su te promene toliko brze da ne stižemo da ih teorijski obradimo. Znači, iz parcijalnih saznanja, kao što je danas rečeno, ne uspevamo da stvorimo celovit sistem.

**Žarko Puhovski**

## Snažnije povezivanje časopisa sa radničkom klasom i njenim interesima

Mi smo u časopisu u kome ja radim, u „Kulturnom radniku", posljednjih godina pokušavali prakticirati jedan relativno specifični vid koji se posebno koncentrirao na razgovore sa radnicima. Kao redakcija, jedanput ili dvaput godišnje vodili smo razgovore, u određenim radnim kolektivima, i te razgovore poslije objavljivali. Na te razgovore je bilo različitih reakcija.

Međutim, naša je namjera bila upravo da se omogući, s jedne strane, pokazivanje kako se neki aktuelni odnosi, neke aktuelne mjere shvaćaju, recipiraju u radnim organizacijama. A, s druge strane, da ukažemo i na neka bitna društvena, kulturna pitanja koja se s tim u vezi pojavljuju. Da ne dovedemo sebe jednostavno u situaciju da tu radničku klasu u čije ime stalno govorimo zapravo neprekidno stavljamo u isti položaj.

Jer, na primjer, mi imamo danas akciju solidarnosti kojom se radnicima grade stanovi. Međutim, nije riječ o solidarnosti, riječ je o tome da se njima vrati ono što im je bilo uzeto. Solidarnost možete ispoljiti prema nekome kome je potres srušio kuću, a to nije slučaj sa akcijom izgradnje stanova za radnike. A to pokazuje, opet, određeni, pa čak ako hoćete paternalistički, odnos prema radničkoj klasi i u kulturi, kad se, kao nedavno, u jednoj recenziji likovne izložbe reklo: izložba je bila neoriginalna, mnogo je stranih utjecaja i nema provedenog stila. A riječ je bila o izložbi jednog čovjeka koji je radnik.

To je upravo stav koji se protura pod firmom pomoći radnicima, a de facto je antiradnički. I on stalno ima tu podlogu, upravo ono klasično: elitarno, masovno, što nije samo političko pitanje, nego pitanje tih odnosa u klasičnim kulturnim sferama.

I još, na koncu, da dam konkretan prijedlog. Tu je bilo govora o časopisima koji izlaze na slovenskom, makedonskom, albanskom, mađarskom jeziku. Možda bi bilo dobro da se pokuša da ti časopisi koji dulje vrijeme izlaze, i koji imaju određen nivo, jedanput godišnje imaju svoje izdanje na hrvatskosrpskom jeziku. Time pružamo samoj toj redakciji mogućnosti da dâ izbor svojih radova za šire područje. Time joj pružamo mogućnost da ona to uradi po svojim kriterijumima, a ne da ja, recimo, iz „Kulturnog radnika", ocjenjujem da je sada možda zgodno da se prevede određeni tekst. Naravno, ne znam tehnologiju kako se to može napraviti, ali mislim da to ne bi bilo loše, jer mi te komunikacije zbilja nemamo.

# Prilozi

Zorica Priklmajer-Tomanović

## KOALICIJA LEVICE U POLITIČKOM SISTEMU FRANCUSKE

Koalicija levice u vidu saveza između Komunističke (Le Parti Communiste Français) i Socijalističke partije (Le Parti Socialiste Français), kome se zatim pridružio i Pokret levih radikala (Le Mouvement des radicaux de gauche), pojavljuje se na političkoj sceni Francuske sredinom 1972[1], noseći u sebi i značajne elemente tradicionalnog iz političkog života Francuske, ali i elemente novih potreba koje nameće društveni razvitak. Koalicija je tako postala svojevrsni izraz onog složenog stanja u političkoj strukturi i političkom životu Francuske koje uveliko karakteriše njen današnji trenutak.

Stvaranje Koalicije nesumnjivo je ubrzala perspektiva parlamentarnih izbora marta 1973, potreba da levica nađe efikasniju formulu istupanja na njima; ali, s druge strane, intencije i oblici te formule, ma koliko nosili pečat tradicija[2], morali su poneti i obeležje novih odnosa koji su stvoreni ili se stvaraju u okvirima Pete republike.

Iz opšteg političkog konteksta u kome je ova Koalicija stvorena treba imati u vidu nekoliko osnovnih momenata za razumevanje njenih korena, položaja i perspektive.

Peta republika je u svom 15-godišnjem postojanju doživela evoluciju, pre svega u pogledu svojih nosilaca, koja sve više postavlja pitanje njene trajnosti u vidu u kome je nastala. Činjenica je da je u nastajanju Peta republika u pogledu svoga ustrojstva izrazila koncepcije jednog čoveka, oslonjenog u to vreme na jak pokret svojih pristalica. Tada uvedeni režim bio je do te mere saobražen De Golovoj ličnosti da je i tada i kasnije u Francuskoj bilo onih koji su verovali da degolističke institucije neće preživeti svoga osnivača. Međutim, one su preživele, jer nisu bile ipak samo izraz ličnih sklonosti jedne izuzetne ličnosti već i potreba određenih snaga francuskog kapitalizma, koje su bile zainteresovane za raščišćavanje anahronizama Četvrte republike. Ostaje, me-

[1] Sporazum o zajedničkom programu leve vlade sklopljen je 27. juna 1972.

[2] Savez KPF—SPF—levi radikali asocira na Narodni front iz 1936, i sećanje na njega nije bilo slučajno prisutno u diskusijama oko programa, sadržine i perspektive Koalicije levice.

đutim, istina da je mehanizam Pete republike imao za osnovnu pretpostavku političku dominantnost degolizma, kao kohezione sile onakvih odnosa kakvi su zamišljeni — i realizovani — između legislative i egzekutive, između političkih partija i države, između Predsednika Republike i političkog javnog mnenja. Pokazalo se ipak da degolizam ne predstavlja onako nepokolebljivu konstantu francuskog političkog života kakva je činila prvi preduslov njegove neosporne dominantnosti; sam De Gol bio je već na prvim predsedničkim izborima, izvedenim putem opšteg prava glasa, 1965. prinuđen da se bori za svoj prestiž više nego što je to iko očekivao, da bi na referendumu 1969. definitivno izgubio svoju ličnu bitku i sišao sa političke scene.[3]

Degolisti su ostali da se bore bez oslonca na njegov politički autoritet, pokazavši se spremnim da brane stečene pozicije, ali i podložnim oscilacijama uticaja i unutrašnjim previranjima, kao sve druge političke snage u zemlji. Uzajamna povezanost snage degolizma i solidarnosti institucija Pete republike upućivala je na to da ranjivost ovih drugih ide preko slabljenja onih prvih. Kriza degolizma u pogledu političkog uticaja implicirala je krizu režima i stoga su oni koji su želeli ukidanje ili modifikaciju političkih i državnih institucija — a to je levica — imali pred sobom kao prvorazredni zadatak detroniziranje degolista.

Drugo, u onoj meri u kojoj je mehanizam Pete republike bio sračunat na to da likvidira štetne efekte partijske atomiziranosti zemlje, i dobrim delom uspeo u tome, on je istovremeno doprineo trendu političke bipolarizacije, pri čemu je sve jasnije dolazilo do izražaja da je po snazi i uticaju glavni rival jakim degolistima na desnici — KPF na levici. Ova činjenica je, direktno ili indirektno, bila prisutna u svim grupisanjima i pregrupisavanjima u političkom životu Pete republike, bilo da je reč o levici, desnici ili takozvanom centru; ona je takođe, velikim delom, utrla put i stvaranju Koalicije levice.

Treće, intenzitet ekonomskog razvitka Francuske u vreme Pete republike svedoči da se na čisto ekonomskom planu ne bi mogla tražiti Ahilova peta savremenog francuskog kapitalizma, pa ni režima čiji je on eksponent. Studija Hadson-instituta, izrađena po narudžbini francuske vlade, koja na osnovu dosadašnjeg tempa rasta francuske privrede predviđa da će 1980. Francuska zauzeti četvrto mesto u svetu po nacionalnom bruto-produktu, otvara ipak pitanje „da li jedno društvo kakvo je francusko može uspešno realizovati prelaz na visoki nivo nacionalnog, kao i individualnog bogatstva, pod pokroviteljstvom političkog konzervativizma".[4] A to bi značilo da u savremenoj Francuskoj problem političkog ustrojstva baca senku i na budućnost ekonomskog prosperiteta, da predstavlja, dakle, problem broj jedan. Ako se ovo pi-

---

[3] Sa 43,71% dobijenih glasova u prvom krugu predsedničkih izbora De Gol je morao izaći na drugi krug, kada je tek sa 54,49% glasova pobedio kandidata levice, Fransoa Miterana. Na referendumu 1969, koji se odnosio na promene u regionalnom ustrojstvu zemlje i reorganizaciju senata, 53,17% birača je odgovorilo negativno, a 46,82% pozitivno. Kako je ishodom referenduma uslovio svoj opstanak na čelu države, De Gol se po ukazanom nepoverenju povukao sa položaja Predsednika Republike.

[4] „L'Express", № 1125, 29. januara — 4. februara 1973, str. 26.

tanje nametnulo naučnim radnicima, ono nije ništa manje vidljivo za političare levice: slaba tačka režima nije njegova ekonomska impotentnost (naprotiv, ekonomski potencijal francuskog kapitalizma je njegova jaka strana), već nespremnost da se prihvate drugačiji društveni odnosi, koji bi obezbedili ne samo pravedniju raspodelu nacionalnog bogatstva već i pravedniji socijalni status mnogih društvenih kategorija u zemlji. Prema tome, primat političke borbe nad ekonomskom takođe predstavlja jednu od važnih koordinata društvenog trenutka Francuske u kome se javila Koalicija levice.

Najzad, ne treba zaboraviti da se ceo politički život u Francuskoj krajem 60-tih i početkom 70-tih godina odvijao pod gromadnom senkom događaja iz maja-juna 1968. Bez obzira na to kako je ko gledao na ova zbivanja, na njihove uzroke, sadržinu i posledice, svim političkim faktorima u Francuskoj bilo je jasno da je žestoki potres koji je doživelo francusko društvo simptom krize koja ukazuje da nešto treba menjati. Upravo se time može objasniti pojava da je u periodu posle majskih događaja teško u Francuskoj naći političku formaciju koja nije nastojala da se prezentira kao nosilac određenih novina, od krajnje levice do degolista; i da od drugog svetskog rata u Francuskoj nije bilo veće poplave programskih dokumenata u manjem vremenskom razmaku. To saznanje o potrebnim promenama favorizovalo je levicu, tim više što su majsko-junski događaji pružali dovoljno elemenata da se ne shvate samo kao kriza režima već daleko suštinskije — kao kriza sistema.

Svi navedeni momenti svedočili su o sazrevanju uslova za ofanzivnije nastupanje levih snaga. U čemu su se sastojali izgledi levice može se sagledati ako se bliže osmotre njene pozicije u odnosu na neke osnovne komponente političkog života i političkog sistema Francuske.

## LEVICA I BIRAČKO TELO

Kada je reč o položaju levice u odnosu na biračko telo Francuske, treba imati u vidu da je kod ovog poslednjeg u pitanju mobilni i u određenoj meri fluidni faktor političkog života, čije se tek krupnije linije ponašanja mogu uzeti kao vredne koordinate za donošenje izvesnih zaključaka.

Jedna od prvih takvih pojava u francuskom biračkom telu jeste uloga „lutajućeg birača“ ili „močvare“, koju čine politički neopredeljeni građani, skloni da svoje izborne odluke donose prema okolnostima. Prema jednom ispitivanju SOFRES-a (Société française d'enquêtes par sondage) iz 1965[5], u Francuskoj je u to vreme na „močvaru“ otpadalo 32% birača; ako se uzme u obzir da je, prema istim istraživanjima, na levicu dolazilo, globalno uzeto, 35% biračkog tela, na desnicu 24%, a na centar 9%, i ako se zna da je u odlučnim izbornim bitkama centar mahom postajao rezerva desnice, izašlo bi da je 32% „močvare“ predstavljalo prostranu „ničiju zemlju“ između dosta uravnoteženih pristalica levice

[5] E. Deutsch, D. Linden, P. Weill, *Les familles politiques aujour'hui en France*, Ed. de Minuit, Paris, 1966, str. 22.

(35%) i desnice (33%), zapravo da je približno oko trećine birača dolazilo na svaku ovu najgrublje podeljenu političku porodicu. Drugim rečima, snage levice i desnice nalazile su se još polovinom 60-tih godina u pogledu šansi kod birača prilično uravnoteženo suočeljene, sa mogućnošću proširivanja na račun „močvare". Kako su se u okviru takvih mogućnosti kretali konkretni izborni rezultati ovog perioda, drugo je pitanje, koje implicira objašnjenja zašto se ova globalna podela menjala, talasajući se u jednom ili drugom smeru pod uticajem neposrednih faktora — što zasad ostaje po strani.

Ispitivanje iste institucije uoči martovskih izbora 1973. otkrila su u ovoj osnovnoj podeli značajna pomeranja: na pristalice levice došlo je 43% birača, na desnicu 39%, a na „močvaru" 18%.[6] To znači da je u proteklih sedam godina i jedna i druga protivnička grupacija prodrla na „ničiju zemlju močvare", s tim što je levica zagrabila veći deo, iako se neka znatnija neravnoteža snaga ne bi mogla konstatovati. I pored toga što treba imati u vidu trenutak u kome su ova ispitivanja neposredno vršena — to jest mogućnost da zagrejana predizborna klima više odrazi trenutna raspoloženja nego dugoročan trend — mogu se izvući neki zaključci relevantni za položaj levice: prvo, degolizam, uprkos svojim pokušajima, institucionalnim i političkim, da stekne solidnu prevagu na francuskoj političkoj sceni, nije uspeo da na svoju stranu privuče većinu političkog javnog mnenja i na tom području, sa protekom vremena, njegova baza de facto se sužavala; drugo, levica je na istom terenu uspela da pruži otpor degolističkom pohodu i ne samo održala već i proširila potencijalni domen svog neposrednog uticaja; i, treće, prisustvo znatnog dela „močvare" u francuskom slučaju više je izražavalo nezadovoljstvo i jednim i drugim suočeljenim polom nego stvarnu nezainteresovanost za politiku. O ovome svedoči i pojava da se uoči samih izbora 1973. deo „močvare" od 18% dostigao 23% — što je tumačeno zamorom birača usled duge i oštre izborne kampanje — da bi na samim izborima apstinencija bila relativno niska, 18,78% u prvom i 18,22% u drugom krugu, što svedoči da je stvarna nezainteresovanost birača u datom trenutku bila mala, s obzirom da nedolazak na birališté može imati različite uzroke, a ne samo neopredeljenost.

Koji je to fenomen na levici doprinosio porastu poverenja u nju i, obrnuto, šta joj je sužavalo šanse u političkom javnom mnenju zemlje?

Najsažetije formulisano iskustvo svedoči da uvek kada je postojalo realno, do određenog stepena realizovano jedinstvo levice ona je dobijala na uticaju i, vice versa, uvek kada je potvrđivala svoju atomiziranost i unutrašnje antagonizme ona je, gledano u celini, gubila. I to upravo stoga što je njeno objedinjavanje, kao rezultat donosilo ne samo prosti zbir pristalica pojedinih partija levice već i priklanjanje levom frontu jednog dela „lutajućih birača". Na prvim predsedničkim izborima kandidat levice, Fransoa Miteran, iako je formalno nastupao samo u ime tadašnje Federacije demokratske i socijalističke levice (Fédération de la Gauche Démocratique et Socialiste), ali uz podršku KPF i Ujedi-

---

[6] *Un portrait de famille*, „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 39.

njene socijalističke partije (Le Parti Socialiste Unifié) — dakle u uslovima najminimalnijeg objedinjavanja snaga levice — uspeo je da samom De Golu ospori pobedu u prvom krugu glasanja i prinudi ga na ponovno odmeravanje snaga u drugom krugu. Preko 7,5 miliona birača u prvom krugu i više od 10,5 miliona u drugom, koliko je privukao Miteran, znatno su premašivali prosti zbir glasača pojedinih partija levice sa prethodnih parlamentarnih izbora, 1962. Na drugim predsedničkim izborima, iako nije imala za protivnika takav politički autoritet kakav je bio De Gol, razbijena levica se nije mogla pojaviti ni sa jednim svojim pojedinačnim predstavnikom kao glavnim konkurentom Žoržu Pompiduu i ispala je iz borbe već u prvom krugu glasanja. Njeni pojedinačni kandidati su ukupno osvojili preko 700.000 glasova manje nego Miteran na prvim predsedničkim izborima. Ako se sve oscilacije uzmu u obzir, razlika je nesumnjivo osetna, a ishod izbora još poučniji.

Na parlamentarnim izborima 1968. grupacije levice su u odvojenoj konkurenciji osvojile preko 8,900.000 birača, a na izborima 1973, u uslovima saradnje, više od 10,900.000, što je znak i efikasnosti uzajamne podrške i privlačnosti za pro-levo orijentisani deo „lutajućih birača". Čak i ako se zanemari dejstvo raznih drugih faktora, koji svakako utiču na opredeljivanje građana pri izlasku na birališt,e razlika koja se pojavljuje u broju levo orijentisanih glasača u uslovima jedinstva i nejedinstva levice ne može biti zanemarljiva. Jer tih 700.000 glasova na pomenutim predsedničkim, odnosno 2 miliona na parlamentarnim izborima nesumnjivo igraju značajnu ulogu u opštem položaju levice na političkoj sceni zemlje.

Poruka ovih cifara je prilično jasna: sa promenom odnosa snaga u biračkom telu u svoju korist, a na štetu degolizma, levica je mogla računati pre svega ako protiv svog osnovnog protivnika nastupi jedinstveno. Udruživanje snaga, činilo se, predstavljalo je prvu premisu jačanja udarne moći levice. Ovaj zaključak zasnivao se, doduše, na određenoj — prevashodno parlamentarističkoj logici po kojoj je ponašanje političkih štabova predstavljalo primarnu, ako ne i isključivu, determinantu odgovarajućeg ponašanja njihovog biračkog potencijala. Događaji maja 1968. pokazali su da taj prethodni uslov može izostati a da se u jednom trenutku u širokim društvenim razmerama pojavi pokret jedinstven u osnovnim intencijama, iako heterogen po socijalnom, idejnom i organizaciono političkom sastavu. Međutim, majski događaji sa svojim svedočenjem da socijalni pokret može ići ispred političkog buknuli su, goreli i ugasili se, kao potres koji je ostavio ozbiljne i trajne tragove, ali koji glavne aktere današnje Koalicije levice nisu izbacili iz njihove tradicionalne kolotečine. Oni su se nje držali i tokom samih majskih događaja, a tim pre onda kada je bura prošla, izvlačeći nesumnjivo niz pouka iz te erupcije koja je iznenadila i Francusku i svet, ali nastojeći da ih uklopi u svoje tradicionalno viđenje političkih odnosa, da ih primi kao inspiraciju za određene modifikacije ali ne i revolucionisanje svoje politike. S obzirom na tu činjenicu, na vladajuću političku logiku tradicionalne francuske levice koja je stvorila Koaliciju, ne sme se prenebregavati

značaj koji pre svega za nju samu ima takav faktor političkog života kakav je biračko telo.

Najzad, interesantne indikacije u pogledu socijalne lociranosti levice i perspektiva koje ta pozicija otvara pruža i sam profil levo opredeljenog birača u Francuskoj. Ako se uporede dva napred navedena istraživanja SOFRES-a iz 1966. i 1973. godine[7] , dolazi se do zaključka da je birač levice u ovom periodu uglavnom zadržao osnovne karakteristike: pretežno je muškog roda (55%); najvećim delom je ispod 50 godina starosti (66%); najbrojniji je u redovima radnika (38%), zatim nameštenika i nižih kadrova (21%) i, najzad, u najvećem procentu živi u gradovima sa više od 100.000 stanovnika (47%, od čega na Pariz otpada 21%). Na poljoprivrednike je 1973. dolazilo 8%, isto toliko na krupne industrijalce, trgovce i više kadrove, dok ih je među sitnim trgovcima i zanatlijama bilo najmanje — 5%[8].

Pomeranja u odnosu na 1966. u sastavu levo orijentisanog biračkog tela mogu se primetiti u pojačanom udelu žena, opadanju poljoprivrednika i povećanju broja nameštenika i nižih kadrova. U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 1973. ukazivano je da levica s dosta razloga može parirati paroli degolista kako predstavljaju ogledalo zemlje, jer regrutuju pristalice iz svih društvenih sredina, s obzirom da se na isti argument može pozvati i levica, što ima odgovarajuće političke implikacije, posebno kada je reč o širini fronta koji ona želi da objedini kao neposredni politički oslonac. Sastav njenih birača ipak pokazuje da njoj gravitira onaj u političkom smislu dinamičniji deo društva, jer su muškarci, mlađi ljudi i oni „slabije stojeći", uvek pokazivali veću sklonost ka promenama nego žene, stariji ljudi i „dobro stojeći" koji su tradicionalno konzervativni — kategorije koje upravo degolisti imaju najvećim delom za neposredne pristalice. Pojava o kojoj, međutim, levica takođe treba da vodi računa jeste da i njeni protivnici regrutuju pristalice iz redova onih snaga sa kojima ona računa: naime, u biračkom telu vladajuće većine 24% otpada na radnike, 15% na nameštenike i niže kadrove.[9]

Ispitivanja iz 1973. dala su još dva značajna podatka o biračima levice: prvi je da u njih postoje izvesne porodične tradicije opredeljenja ulevo, jer je 50% očeva i 45% majki anketiranih takođe pripadalo levici.[10] Posmatrano sa stanovišta političke borbe, svakako nije nevažna pojava da kod polovine levo orijentisanog biračkog tela postoji generacijski kontinuitet poverenja u levicu, posebno ako se ima u vidu do koje mere same partije levice drže do ukorenjenosti socijalističkog pokreta u tradicijama Francuske.

---

[7] Oni nisu striktno uporedivi, jer je u prvom levica posmatrana po pojedinim pripadnicima, a u drugom globalno, ali približna kretanja ipak se mogu ustanoviti.

[8] Cifre u zagradi date su prema drugoj anketi.

[9] „Le Monde", 21. februar 1973, str. 10.

[10] *Un portrait de famille*, „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 41.

Ne manje je interesantno, međutim, da ovaj moment porodične klime nije presudan za opredeljenje današnjeg levo orijentisanog birača: taj razlog se javlja samo kod 11% anketiranih. Veoma je indikativno da prvo mesto u motivima takve opredeljenosti, sa 42% ispitanika, zauzima vera u „izvesne ideje i izvesne vrednosti" ispred pripadnosti „defavorizovanoj socijalnoj sredini", na koju otpada 28%.[11] Ovaj podatak se može shvatiti tako da idejni motivi potiskuju socijalne kod onih koji svoj glas daju za snage koje zastupaju nužnost dubljih društvenih promena, što nije u raskoraku sa opštim razvojem francuskog društva. Njegov problem, kao što je u uvodu ukazano, nije ekonomski prosperitet, već pravičnija raspodela nacionalnog bogatstva i njegova, društveno gledano, racionalnija upotreba — na čemu upravo i insistiraju u raznim varijantama predstavnici levice, pa i Koalicija. Činjenica da pripadnost „defavorizovanoj socijalnoj sredini" prati prvu grupu motiva svedoči da je i nezadovoljstvo materijalnim statusom kod ovih birača povezano sa promenom samog sistema.

U svojoj ukupnosti, osobine levo opredeljenog birača ukazuju na to da levica regrutuje pristalice iz jednog dela progresivnog i dinamičnog stanovništva Francuske, koji, međutim, u postojećem političkom sistemu ne dobija u krajnjem ishodu parlamentarnih političkih borbi onu težinu u uticaju koja mu pripada, zahvaljujući pre svega samom izbornom sistemu. Skrojen prema potrebama degolizma i jasno sračunat na defavorizovanje snaga levice, važeći izborni zakon direktno pogađa krupne urbane aglomeracije, gde je upravo koncentrisana radnička klasa, kao i omladinu koja — iako je sniženje starosne granice za sticanje biračkog prava bilo obećavano — i danas može izići na biralište tek sa navršenom 21. godinom. Prvi moment donosi kao rezultat da je u pojedinim izbornim jedinicama poslaničkom kandidatu levice potrebno ponekad i četiri puta više glasova da bi bio izabran nego njegovom degolističkom konkurentu u nekoj drugoj. Drugi moment lišava levicu značajne rezerve u omladini, jer se, prema anketama vršenim kod same omladine do 20 godina, ispostavlja da bi oko 30% njih glasalo za partije levice[12], a preko 40% činili bi neopredeljeni i uzdržani. Iz onoga što je dosad izloženo o položaju levice u odnosu na biračko telo nameću se sledeći zaključci:

Prvo, za levicu postoje mogućnosti daljeg proširenja uticaja s obzirom na opseg i ulogu „močvare" u francuskom političkom životu; kao što je napred ukazano, levica je poslednjih godina zahvatila jedan njen deo, ali prostor za manevrisanje još nije do kraja iskorišćen. S druge strane, pojava da 24% degolističkih birača dolazi iz redova radničke klase takođe svedoči da levica nema samo zadatak da privuče neopredeljene već i da desnici otme jedan nezanemarljiv deo svoje prirodne socijalne osnove.

Drugo, s obzirom na svoj i inače defavorizovan položaj u pogledu izbornog zakona i opštu konstelaciju političkih snaga u zemlji, kao i ispoljenu sklonost birača da veće poverenje poklanjaju objedinjenoj

[11] Ibid., str. 41.
[12] „Le Monde", 21. februar 1973, str. 8.

nego atomiziranoj levici, ova je na osnovu svih iskustava u Petoj republici upućena na partijsko udruživanje, ukoliko se rukovodi prevashodno parlamentarnom logikom borbe, što je slučaj sa partijama tradicionalne levice. Koalicija KPF-SPF-levi radikali ostvarena je dobrim delom na tom saznanju da se u izbornom odmeravanju snaga sa desnicom, degolistima pre svega, može računati na neki rezultat samo objedinjavanjem razbijenog potencijala levice. Sasvim jasna računica u tom smislu, koja ima svoje šire osnove i implikacije, pokazala se plodonosnom i na izborima marta 1973. kada je broj levo orijentisanih birača porastao za dva miliona u odnosu na prethodne, iako su čvrstim izbornim obavezama bile međusobno vezane samo snage Koalicije, dok je ostale grupacije levice ka njoj uputila rastuća konfrontacija sa desnicom u predizbornoj kampanji i na samim izborima.

I treće, u svojoj konfrontaciji sa desnicom levica mora računati sa ulogom centra, kao potencijalne rezerve njenih protivnika. I iskustvo sa izbora 1973. potvrdilo je ovaj fenomen francuske političke konstelacije: glasovi „reformatora“ su se u drugom krugu glasanja očigledno prelili kandidatima vladajuće većine jer se manjak od 1,400.000 „reformatorskih“ glasova u drugom krugu u odnosu na prvi i istovremeno nešto veći višak kod vladajuće većine najvećim delom može objasniti prelivanjem glasova sa centra desnici.

## KOALICIJA LEVICE I POLITIČKA KONSTELACIJA U FRANCUSKOJ

Raspoređivanje političkih snaga u Petoj republici pokazivalo je u globalu dve osnovne pojave: s jedne strane, izrazitu tendenciju ka bipolarizaciji snaga sa dva jaka stožera na suprotnim polovima u degolistima i komunistima; i, s druge strane, žilavu borbu takozvanih centrističkih snaga za opstanak, koje nisu uspevale da stvore snažniji i trajniji stožer, ali su stalnim pregrupisavanjima nastojale da opstanu na političkoj sceni zemlje i da održe iluziju o mogućnosti uspostavljanja ravnopravnog tampona između komunista i degolista.

Iako je prilikom dolaska degolista na vlast pretrpela osetan gubitak uticaja, izražen na prvim parlamentarnim izborima u Petoj republici 1958. kada je izgubila preko 1,7000.000 birača, KPF se relativno brzo oporavila od ovog poraza i sve naredne izborne konsultacije u zemlji potvrđivale su da stvarnu protivtežu degolističkoj Uniji za novu republiku (Union pour la Nouvelle République), odnosno Uniji demokrata za Republiku (Union des Démocrates pour la République) na levici predstavlja KPF koja je konstantno zadržavala mesto druge snage po broju dobijenih glasova, i pored oscilacija što su se javljale u zavisnosti od konkretnih okolnosti, ali koje za položaj KPF nisu bile od odlučujućeg značaja.

Međutim, u meri u kojoj su degolisti tokom vremena gubili svoj neosporni prestiž i nastojali da svoje pozicije ojačaju savezom sa drugim snagama desnice, za KPF se takođe sve akutnije postavljalo pi-

tanje jačanja sopstvene udarne moći stvaranjem šireg saveza levice. Ova orijentacija u KPF imala je, doduše, svoju dugu tradiciju, ali je revalorizovanje toga kursa u novim uslovima dobijalo nove impulse. KPF se na neki način prirodno pojavljivala kao neophodni stub jake levice: time što je bila po članstvu najbrojnija, po političkom uticaju najsnažnija i po organizaciji najčvršća partija levice. Ali i po tome što je ispoljavala osobinu jedinstvenu za francuske političke prilike — naime, unutrašnju stabilnost. Dok je na krajnjoj levici USP razdirala stalna borba višestrukih tendencija; dok su se socijalisti u više navrata reorganizovali, cepali i ujedinjavali, krećući se, sve do dolaska Miterana na čelo ponovo obnovljene SP godine 1971, uglavnom na terenu neuspelih pokušaja galvaniziranja stare socijaldemokratije; dok je katolički pokret doživljavao degeneraciju a radikali, i pored senzacionalnih reformatorskih operacija Servan-Šrajbera, izlučili grupu levo opredeljenih disidenata; dok su i sami degolisti trpeli od raslojavanja Generalovih sledbenika na različite struje — KPF je ostajala u biti neuzdrmana iako je i sama bila izložena ozbiljnim iskušenjima. Ne bi se, na primer, moglo reći da je era destaljinizacije, posle Dvadesetog kongresa KPSS — kada su mnoge komunističke partije u zapadnoj Evropi doživljavale drastične potrese — bila bez opasnosti i za KPF; ona je ipak taj period prebrodila jednom, možda nešto sporom ali zato mirnom, evolucijom, za koju prilična zasluga pripada nasledniku Morisa Toreza — Valdeku Rošeu. Majsko-junski događaji 1968. takođe su doneli ozbiljna unutrašnja neslaganja KPF, čiji je najeklatantniji izraz bio „slučaj Garodi"; međutim, iako je bila u pitanju istaknuta ličnost, ne samo partijskog već javnog života uopšte, u KPF nije došlo do stvaranja struja, još manje do cepanja. Ako se ima u vidu da su upravo poslednjih godina, to jest od 1968, sve ranije navedene političke snage prošle kroz jedan ili drugi vid svojih prestrojavanja, stabilnost KPF još više pada u oči. Čak i ako bi se ova stabilnost tumačila kao izraz izvesne okoštalosti — čemu pribegavaju idejni i politički protivnici KPF — ostaje činjenica da KPF uglavnom toj stabilnosti duguje snagu svog uticaja sa kojom se na francuskoj političkoj areni pojavljuje kao protivnik ili potencijalni partner o kome se mora mnogo voditi računa.

Kao glavna protivteža degolistima, KPF je, dakle, morala imati u vidu realan odnos snaga koji ju je upućivao, između ostalih razloga, na jačanje levog fronta. Upravo u vezi s ovom potrebom ona je bila suočena sa dejstvom drugog značajnog fenomena francuske političke konstelacije — a to je prisustvo centrizma u njegovim različitim vidovima.

Fenomen centrizma sam po sebi ne bi morao zabrinjavati KPF jer, kako je napred ukazano, nije uspevao da se oformi u iole homogeniju grupaciju koja bi bila kadra da ugrozi snažne protivnike s levice i desnice i nametne se kao odlučujući faktor francuskog političkog života. Ali značaj kretanja na centru i oko centra bio je za KPF u tome što je u te kombinacije uvek na jedan ili drugi način, na svoju inicijativu ili pod uplivom drugih, bila uplitana i SP, koja je, prema koncepciji jake levice u KPF, trebalo da bude njen najvažniji saveznik. Ne ulazeći ovde u kritičko razmatranje te koncepcije — za koje bi se moglo

naći dosta argumenata — već prihvatajući ovaj postulat KPF kao činjenicu njene politike, može se konstatovati da je u raspoređivanju snaga na francuskoj političkoj sceni za KPF jedno od najznačajnijih pitanja bilo otkidanje SP od centrističkih naklonosti, kao preduslov stvaranja levog fronta; tačnije — one sprege između KPF i SP koja je trebalo da postane okosnica levog fronta. Treba odmah reći da sva nastojanja KPF u tom smislu nisu davala odgovarajuće rezultate i da je glavna zasluga KPF u tom pogledu što je imala strpljenja da sačeka određenu evoluciju same SP, uveravajući je u međuvremenu neumorno u ono što je potvrđivalo svako novo centrističko iskustvo: da je vreme takozvane „treće sile" iz Četvrte republike prošlo zajedno sa njenim umiranjem i da centar de facto nema šta da ponudi između levice koja hoće promenu i degolizma koji brani status quo; da je isto tako sa svakim novim iskustvom sve jasnije da centar, u krajnjoj liniji, predstavlja rezervu desnice, kojoj se priklanja čim mu se učini da jača „komunistička opasnost" — što se ponovilo i marta 1973. godine — i da stoga jedna partija koja želi da ostane levo opredeljena nema šta da traži u redovima centrista.

Međutim, tradicije centrizma bile su u SP veoma jake i sva njena lutanja, od vremena kada je prešla u opoziciju degolizmu, svodila su se na napore da dođe do svojevrsnog obnavljanja „treće sile" i u Petoj republici; treba se samo setiti Deferovih upornih nastojanja u tom smislu koja su krajem 60-tih godina bila jedan od osnovnih faktora krajnje unutrašnje nestabilnosti SP. Kriza SP iz tog vremena mogla je imati samo dva ishoda: ili definitivno gubljenje i odumiranje socijalista u vodama centrizma ili pokušaj stvarnijeg reintegrisanja u levicu. Ujedinjenje socijalista sa miteranistima, juna 1971, i dolazak lidera ovih drugih na čelo nove SP pospešili su ovo drugo rešenje: trezveni političar koji je izvukao odgovarajuće pouke iz pokušaja sa Federacijom demokratske i socijalističke levice — da objedinjavanje organizacija levice jača njihovu političku efikasnost, da je podrška komunista više nego dragocen faktor tog jačanja i da je KPF u stvari partner spreman ne samo na pregovore nego i na ustupke — Miteran je shvatio šansu koja se nalazi u približavanju komunistima. Njega je u ovome moglo hrabriti ne samo iskustvo sa predsedničkih izbora 1965. već i objektivan pogled na prošlost koji ga je mogao uveriti da su socijalisti uvek dobijali od izbornih sporazuma sa komunistima, ma kako ti sporazumi bili privremeni i labavi. Da su centrističke nostalgije ipak ostale prisutne i u obnovljenoj SP svedoče i parlamentarni izbori marta 1973, kada je tokom predizborne kampanje došlo do izvesnih, mada sporadičnih, koketiranja između nekih predstavnika socijalista i „reformatora", na što je Miteran bio prinuđen da odgovori zaoštravanjem partijske discipline (pretnjom isključenjem iz partije u slučaju nepoštovanja Zajedničkog programa Koalicije).

Centristička formacija 70-tih godina u vidu Reformatorskog pokreta (Le Mouvement Réformateur)[13], koji sačinjavaju radikali Servan-Šrajbera i Demokratski centar (Centre Démocrate) Lekanijea, nesumnjivo je bila

[13] formiranog novembra 1971.

zainteresovana pred parlamentarne izbore 1973. da privuče deo socijalista, i to iz dva razloga: pre svega da bi ojačala sopstvene izglede na izborima, koje je umanjivala sve oštrija konfrontacija između vladajuće većine i Koalicije levice i usled toga tendencija krupne polarizacije biračkog tela; i drugo, da bi donekle uzdrmala i time oslabila savez levice, protiv čijeg programa se deklarisala. Za ovu taktiku se posebno pokazao zainteresovan Servan-Šrajber, verovatno i stoga da bi ojačao pozicije u odnosu na svog neposrednog partnera u Reformatorskom pokretu, koji je još pre izbora pokazivao tendenciju otvaranja prema degolistima i pružio im podršku posle uspeha levice u prvom krugu glasanja. Ova druga runda izbora pokazala je da su tendencije Lekanijea bile sračunate na perspektivu mogućeg ubacivanja u vladajuću većinu. Iako je tokom izbora Koalicija levice odolela pokušajima odvajanja jednog dela socijalista, ta opasnost je za nju i dalje ostala prisutna.

Na ovom planu treba videti i osnovnu slabost Koalicije levice. Ona počiva na sporazumu između KPF i SPF, kome su se — upravo preko socijalista — pridružili i levi radikali. Ima osnova verovanju da SPF nema onu unutrašnju homogenost i stoga nepokolebljivost u pogledu zainteresovanosti za savez levice, bar ne u svim svojim delovima, koja bi je branila od različitih iskušenja. Kao takva, ova partija je još izložena delovanju mogućih centrifugalnih sila, iako je i iskustvo martovskih izbora 1973. moglo da je uveri u probitačnost saveza sa komunistima. Činjenica je, naime, da je stvarni dobitnik ovih izbora bila Koalicija levice, ne samo po ojačanim pozicijama u Parlamentu već i po tome što je u predizbornoj kampanji naterala većinu da pokaže gubitak samouverenosti i ispolji strah od mogućnosti protivničke pobede; i što su taj strah i slabljenje političkih pozicija primorali degoliste da se suoče sa mogućnošću novog proširivanja svoje vladajuće koalicije, a time i sa novim ustupcima.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje koliko će Koalicija levice preživeti ovaj svoj uspeh. Veoma indikativna je, na primer, sumnja koja u tom pogledu postoji kod birača same levice. Ranije pomenuta anketa SOFRES-a, uoči samih izbora 1973, pokazala je da jedino većina komunističkih birača, njih 59%, veruje u održanje saveza, dok je 54% socijalističkih i 69% birača USP izrazilo uverenje da će se među partnerima ispoljiti tendencije razlaza, i to u uslovima ako Koalicija pobedi i dođe na vlast.[14] Sasvim je razumljivo da podela vlasti i zadaci realizovanja zamišljenog programa donose krupna iskušenja za partnere, ali ona ne moraju biti manja ako se neposredno postavljeni cilj — pobeda na izborima — ne ostvari.

Drugi moment koji nije za potcenjivanje jeste latentna ali prisutna konkurencija između KPF i SPF. Pokušaji zastrašivanja socijalista da će u slučaju pobede levice biti „progutani" od snažne KPF čim se ova dokopa vlasti, primenjivani u propagandi desnice početkom izborne kampanje, nisu ostavljali utisak sa kojim se računalo. Štaviše, prema gorenavedenoj anketi, 62% birača levice izrazilo je uverenje da bi se SPF

[14] „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 42.

u narednom periodu pojavila kao glavni korisnik saveza levice, ukoliko ovaj dobije na izborima; jedino su birači same KPF, njih 51%, dali u tom pogledu prednost svojoj partiji.[15] Ovo uverenje birača levice našlo je potvrdu u simptomima napredovanja političkog uticaja socijalista, čime su se u javnosti pojavljivali sve više kao ravnopravni partner KPF. Kod ove je ta pojava izazvala mobilizaciju, organizacionu i političku, kako bi se očuvao prestiž najmoćnije partije levice. Izbori su pokazali da je ova opreznost bila osnovana jer su socijalisti, nastupajući sa levim radikalima u Savezu socijalističke i demokratske levice (Union de la Gauche socialiste et démocrate), u prvom krugu glasanja pokazali uravnoteženi uticaj sa komunistima, a u drugom krugu ih pretekli, sa preko 5 miliona glasova u odnosu na 4 miliona komunističkih.

Iako se, u interesu stvaranja i očuvanja saveza levice, KPF odavno odrekla hegemonih pretenzija i pokazala spremnom na kompromise, ona i dalje u svome primatu unutar levog fronta vidi prvu i osnovnu zalogu njegove efikasnosti. Njena sasvim jasno manifestovana rešenost da se taj primat održi može se pojaviti kao razlog za izvesne rezerve kod njenih socijalističkih partnera.

Najzad, posebnu dimenziju političke konstelacije u Francuskoj, značajnu upravo za levi front, predstavljaju odnosi između tradicionalnih levo orijentisanih partija, koje čine Koaliciju, i takozvane nove levice. U ovoj drugoj takođe treba praviti razliku između USP i brojnih raznobojnih ultralevih grupica, čije je dejstvo naročito došlo do izražaja u majsko-junskim zbivanjima 1968, ali koje u parlamentarno-političkoj kombinatorici i izbornim računicama nemaju šta da traže i u pretežnoj većini na tom planu ništa i ne traže. U poređenju sa njima, USP je za 12 godina svoga postojanja postala već na neki način „stara“ nova levica, jer se prilično uklopila u važeća pravila političke igre, iako je u svojoj osnovnoj orijentaciji bliža mladom talasu nove levice nego tradicionalnim levo orijentisanim partijama. USP je u početku svoga postojanja držala određenu distancu u odnosu i na KPF i na SPF, jer je i ponikla kao izraz pokušaja da se prevaziđu neke izrazite slabosti tradicionalne levice. Međutim, jaču odbojnost prema USP uvek je ispoljavala KPF, dok se u redovima socijalista gajila nada da jednom može doći do reintegracije cele „socijalističke porodice“. Događaji iz 1968. samo su pojačali razlike između USP, na jednoj, i KPF i SPF, na drugoj strani, jer se USP u tim zbivanjima samo još utvrdila u svojoj orijentaciji na direktnu demokratiju, dok se tradicionalna levica i tada držala ustaljenih parlamentarnih puteva. Opredeljenost za samoupravni socijalizam predstavlja osnovnu tačku razlikovanja USP od snaga Koalicije levice i razlog što ne prihvata njen program levo opredeljene vlade „u senci“. Smatrajući, međutim, da se ozbiljniji koraci ka samoupravljanju ne mogu ostvariti bez obaranja degolista sa vlasti i računajući da bi jedna levo orijentisana vlada davala više prostora borbi za direktnu demokratiju, USP je stala na stanovište da u drugom krugu parlamentarnih izbora 1973. treba pružiti podršku najbolje plasiranom kandidatu Koalicije levice.

---

[15] Ibid., str. 42.

Sličan način razmišljanja prevagnuo je i u jednom delu ultraradikalne nove levice. Komunistička liga (La Ligue Communiste) Alena Krivina, na primer, zauzela je isti stav kao i USP sa motivacijom da bi u uslovima ozbiljnih potresa koje bi izazvao dolazak Koalicije levice na čelo zemlje radikalna levica imala mogućnost da pokrene mase i odozdo izvrši pritisak na vladu da pređe okvire svog reformističkog programa. Drugi deo radikalne nove levice, obeležen uglavnom kao anarhistički i maoistički, zastupao je gledište da progresivnim snagama odgovara jedino apstiniranje sa izbora, jer ovi ni u jednoj varijanti svoga ishoda ne rešavaju akutne probleme francuskog društva.

Prema tome, iako je od samog svog formiranja Koalicija levice bila suočena sa problemima neposredne izborne borbe, i političkim odnosima koji su se uglavnom kroz nju prelamali, ona je preko njih istovremeno bila sučeljena i sa nekim komponentama francuske političke konstelacije trajnijeg značaja. A to su: simptomi degradacije degolista, njihove ranjivosti na frontu široke političke borbe i rastuće zavisnosti od drugih saveznika na desnici; uloga centra u njegovom dvostrukom dejstvu, kao manevarskog prostora i potencijalne rezerve vladajuće većine i kao mogućeg agensa labavljenja Koalicije, delovanjem na SP; i najzad, kritički (do negatorskog) odnos radikalne levice prema Koaliciji, sa dugoročnim izgledima da ostane „opozicija u opoziciji", a to znači i sa otvorenim problemom jedinstvenih akcija na levom frontu usled ključnih idejnih razlika. Koalicija je, dakle, i pored svog uspeha na parlamentarnim izborima 1973, izložena budućim pritiscima kako s desna, od vladajuće većine koja će svoju Pirovu pobedu svakako iskoristiti da se konsoliduje, tako i s leva, od radikalne levice koja je odmah po završetku izbora izašla sa tezom da reformizam programa Koalicije nije ni mogao doneti bolje rezultate; a što je po njen opstanak najopasnije, višestruko svođenje izbornih bilansa može doprineti slabljenju njene teško stečene i ne baš tako nepokolebljive predizborne kohezije.

## KOALICIJA LEVICE I DRŽAVNE INSTITUCIJE

Geneza odnosa prema ključnim institucijama Pete republike različita je u dvema nosećim partijama Koalicije levice: dok je SP učestvovala u dovođenju generala De Gola na vlast 1958, pa i u donošenju Ustava Pete republike, KPF se od samog njegovog rađanja i od prvog dana njegovog stupanja na snagu nalazila u opoziciji prema osnovnim njegovim odredbama. U međuvremenu izvesna evolucija odigrala se u obe partije: sa prelaskom u opoziciju i sa promenama koje su nastajale u njoj samoj, SP je vremenom ublažila oduševljenje nekih svojih istaknutih lidera za predsednički režim u korist većih prerogativa Parlamenta. KPF, opet, koja je bila ljuti protivnik predsedničkog režima u degolističkoj varijanti i borila se i protiv izbora predsednika Republike opštim pravom glasa, ipak je prihvatila tu činjenicu francuskog političkog života, da je i sama ušla u bitku za položaj predsednika Repu-

blike[16] i konačno se pokazala spremnom pri donošenju Zajedničkog programa Koalicije na njegove modifikacije. Tako su se dve partije srele u ovom programu levo orijentisane vlade „u senci", formulišući zahteve za korekcijom postojećih institucija, koji nisu nebitni, ali još uvek poštuju okvire važećeg ustava.

U središtu predloženih reformi nalaze se pre svega položaj predsednika Republike i prerogativi Parlamenta. Najvažnije odredbe Zajedničkog programa koje se tiču predsednika Republike odnose se na član 16. Ustava, to jest na ukidanje specijalnih ovlašćenja koja su šefu države davala u izuzetnim situacijama de facto neograničenu vlast; dalje, na član 11, to jest na pravo predsednika da putem referenduma dobije, mimo Parlamenta, saglasnost za određene poteze svoje politike; i na član 89, to jest da se revizija Ustava može vršiti usaglašenom voljom oba doma Parlamenta a ne putem referenduma, odnosno odlukom predsednika. Traženo je, takođe, da mandat predsednika Republike bude skraćen na 5 godina. Iako su partneri Koalicije pokazali jasnu intenciju da suze široke prerogative predsednika Republike, u njegovoj nadležnosti, prema njihovom programu, ostala bi i dalje značajna prava kao što je imenovanje premijera, raspuštanje Parlamenta i slično.

S druge strane, Koalicija levice se svojim programom predstavlja kao pobornik jačanja uloge Parlamenta. Osim toga što bez njegove volje ne mogu biti unošene izmene u Ustav, traženo je proširenje njegovih zakonodavnih funkcija; većina u Parlamentu odlučujuća je i za opstanak vlade, jer ukoliko joj se izglasa nepoverenje, predsednik Republike može samo još jednom imenovati novog premijera, i u slučaju da mu Parlament odbije podršku — mora se ići na obavezno raspisivanje novih izbora. Kako je, međutim, jedna od osnovnih optužbi levice na račun režima da izbornim zakonom koji favorizuje desnicu de facto stvara raskorak između volje birača i njihove zastupljenosti u Parlamentu, jedan od njenih osnovnih zahteva odnosi se na izmenu izbornog zakona u korist proporcionalnog predstavništva. Sami parlamentarni izbori u koje je Koalicija ušla sa svojim programom, marta 1973, dovoljno su ilustrovali neophodnost ove izmene. Iako je u krajnjem ishodu izbora vladajuća većina dobila svega 156.702 glasa više od levice, ona u Parlamentu raspolaže sa 99 poslaničkih mesta više. Sa svojih nešto iznad 11 miliona birača većina je dobila 275 poslanika, dok je levica sa preko 10,800.000 glasova poslala u Parlament samo 176.

Jedan od principa programa levice koji je u vreme njegovog objavljivanja bio veoma zapažen u francuskoj političkoj javnosti kao znak ozbiljne evolucije KPF bilo je izričito deklarisano poštovanje takozvane alternacije na vlasti. U Zajedničkom programu Koalicije potvrđena je spremnost njenih partija da se povuku sa vlasti ako tokom svoga mandata izgube poverenje birača koji su im tu vlast poverili. Taj princip je implicirao prećutno odricanje KPF od onakvog pojma diktature proletarijata kakav je, zahvaljujući staljinističkoj teoriji i praksi, ali i nji-

[16] Godine 1969. kandidat KPF, Žak Diklo, dobio je 21,52% glasova i bio najbolje plasirani kandidat partija levice, zadržavši uglavnom dotle pokazani uticaj svoje partije.

hovom iskorišćavanju od antikomunističke propagande, uglavnom prisutan u svesti zapadnoevropske političke javnosti: kao vlast koja se silom uzima a silom i brani. Orijentacija KPF na mirni put u socijalizam već dugi niz godina je predstavlja kao partiju koja u borbi za društveni preobražaj pretpostavlja politička sredstva oružanom pohodu na vlast. Njeno držanje maja 1968. potvrdilo je da KPF nije spremna, ni u uslovima akutne društvene krize, da pribegava nasilnom obaranju postojećeg sistema. Ali pri svemu tome njenim protivnicima je ostajalo slobodnog prostora da joj pripisuju diktatorske intencije u slučaju da se jednom dokopa vlasti, makar i mirnim putem, a to znači i spremnost da je u slučaju potrebe održi silom, odnosno rešenost da je nikada ne pusti iz ruku. Činjenica da se KPF mnogo stidljivije nego neke druge zapadnoevropske komunističke partije distancirala od tako shvaćene diktature proletarijata davala je hranu sličnim optužbama. Njena tvrdnja da bi samo u slučaju nasilnih pokušaja kapitalističkih snaga da bilo održe ili povrate svoje pozicije na vlasti i socijalističke snage bile prinuđene da pribegnu sili, mogla je biti veoma različito interpretirana. Programsko prihvatanje alternacije na vlasti ipak je smanjilo mogućnosti manipulisanja navodnim uzurpatorskim intencijama KPF. Ona je i time nastojala da se ponovo potvrdi kao partija koja, doduše, ima za cilj bitnu izmenu društvenog sistema, ali taj cilj namerava da postigne koristeći se raspoloživim sredstvima u okviru postojećeg legaliteta.

Koalicija levice je već tokom predizborne kampanje, početkom 1973, imala priliku da se potvrdi kao poštovalac tog legaliteta. Naime, sve dok se ona javljala samo kao opozicija koja ima sve izglede da to i ostane, sa manjim ili većim uporištem u javnosti, nisu se pomaljali nikakvi problemi u pogledu funkcionisanja mehanizma Pete republike. Ali znaci nesumnjivog napredovanja levice, o čijem porastu uticaja su svedočila česta ispitivanja javnog mnenja[17], otvarali su mogućnost njene pobede na izborima i dolaska na vlast. U tom slučaju otvarao se krupan problem odnosa između degolističkog predsednika Republike, Parlamenta sa levom većinom i vlade koja predstavlja tu većinu. To je de facto bio proboj u onaj sistem odnosa između ovih državnih organa kakav je predviđen degolističkim Ustavom i bio skrojen za uslove izrazite predominacije degolista; koji je mogao funkcionisati i u uslovima slabljenja te dominacije ali uz još postojeće prvenstvo degolista u svim ovim telima.

Iako je na vlast startovala ne zato da bi negovala status quo, već da bi ga menjala, Koalicija levice se izjasnila spremnom da prihvati postojeći red stvari u slučaju pobede na izborima, to jest u suštini podelu vlasti sa degolističkim predsednikom Republike, do narednih predsedničkih izbora. Ali ona nije ni htela ni mogla prihvatiti mogućnost da predsednik Republike i posle pobede levice mandat premijera poveri desnici, odnosno manjini.

Dalje namere Koalicije levice se svakako nisu zadržavale na ovekovečenju podele vlasti sa degolistima i van svake sumnje je da bi ona

[17] Uoči samih izbora prognoze su išle do 47% mogućih glasova u korist levice.

svoju premoć u Parlamentu i pozicije u vladi iskoristila za sprovođenje svoga programa, a to znači za modifikaciju predsedničkih funkcija, a time i modifikaciju samog režima.

Degolisti, a pre svega njihov lider i Predsednik Republike, Žorž Pompidu, nisu pokazali sklonost da se pomire sa mogućnošću podele vlasti sa levicom. U svom predizbornom govoru, februara 1973, Pompidu je to sasvim jasno stavio do znanja; i mada mu je u političkoj javnosti zamereno što je svoje partijske interese stavio iznad poželjne nepristrasnosti predsednika Republike, jasno je da se on stavio na branik vitalne povezanosti degolističkih partijskih interesa i važećih institucija Pete republike i da je pri takvom stanju stvari teško bilo i očekivati nepristrasnost sa njegove strane. Ona bi, čak i da je ispoljena, mogla biti samo privremen politički manevar, taktički potez u očekivanju krajnjeg ishoda izbora. Što Pompidu nije izabrao taj stil političke elastičnosti, daje samo šansu više levici da u svom daljem opozicionom delovanju iskoristi taj posednički odnos degolista prema najvažnijim državnim institucijama i njihovu pokazanu sklonost da ne poštuju sopstveni legalitet onda kada im to ne ide u prilog.

O najvažnijim komponentama odnosa Koalicije levice prema važećem državnom ustrojstvu moglo bi se, dakle, zaključiti sledeće:

U ovoj etapi svoje borbe Koalicija levice nije pokazala nameru ukidanja Pete republike, već samo unošenje izvesnih — doduše krupnih — promena, koje bi joj davale širi prostor za realizovanje svoga programa. Za nju je u ovoj fazi borbe bilo od prvorazrednog značaja da i preko ponuđenih modifikacija državnog mehanizma oslabi pozicije degolista, kao stuba vladajuće većine i glavnog nosioca postojećeg režima.

Drugo, u tim modifikacijama njen pretežni interes okrenut je Parlamentu, i to na relaciji Parlament—društvo. Revizija izbornog zakona usmerena je na to da prava politička konstelacija na široj društvenoj sceni dobije odgovarajući izraz u Parlamentu; zavisnost vlade od parlamentarne većine formirane na izborima treba isto tako da obezbedi reprezentativnost vlade u odnosu na prevlađujuće snage u društvu. Ako se ima u vidu da levica nije okrenuta samo kombinatorici partijskih štabova, već da je zainteresovana — KPF posebno — za masovnu podršku van Parlamenta i da u svojim drugim masovnim organizacijama ima instrumente za organizovanje te podrške, onda tim jasnije postaje njeno naglašavanje ove međuzavisnosti između „volje naroda“, sastava Parlamenta i vlade kao instrumenta vladajuće parlamentarne većine.

I treće, iako pobornik suštinske promene sistema, Koalicija levice je manifestovala svoj kurs na sprovođenje tih promena mirnim, političkim sredstvima, ne menjajući taj kurs ni onda kada joj je predočeno da njena eventualna pobeda neće biti prihvaćena bez potresa i da mogućim izazivanjem krize u dotle vladajućoj većini ona de facto izaziva krizu postojećeg političkog sistema. Njen odgovor je bio — poštovanje važećeg legaliteta, a time i prebacivanje odgovornosti za takvu krizu političkog sistema na one koji smeraju da taj legalitet izigraju.

Koalicija levice je na taj način ostala u okvirima onoga što je većina levo opredeljenih birača i očekivala od nje. Jer, prema ranije na-

vođenoj anketi SOFRES-a[18], najbrojniji njihov deo, 49%, na pitanje koja sredstva smatra najefikasnijim za postizanje dubljih društvenih promena, dao je prednost izborima i akciji političkih partija. Pojava koja svedoči o još uvek živom poverenju u parlamentarnu demokratiju upravo kod onih koji postojećim stanjem stvari nisu zadovoljni. Koalicija levice i uspeh koji je postigla marta 1973. na neki način su izraz ovakvog raspoloženja na levom frontu Francuske.

## POREKLO, SADRŽINA I PERSPEKTIVE KOALICIJE LEVICE

Šta bi se, prema dosad izloženom, moglo zaključiti o korenima, sadržini i perspektivama Koalicije tradicionalne francuske levice?

Njeno *poreklo* treba tražiti u dva pravca: prvo, u prošlosti i iskustvima odnosa na levici; i drugo, u potrebama koje nameće društveni razvitak Francuske.

Odnosi između KPF i SPF bili su u prošlosti opterećeni više rivalstvom i antagonizmom nego savezništvom koje je mahom imalo privremeni karakter. Između dva svetska rata to je bio period Narodnog fronta, 1934—1938, u Četvrtoj republici kratkotrajna posleratna saradnja do eliminisanja komunista iz vlade 1947. i u Petoj republici jedino povremena izborna približavanja i neke teorijske diskusije. Istorijski gledano, savezništvo između ove dve partije nikada nije dobijalo čvrstinu koja bi odolela prvim krupnijim iskušenjima. Ali upravo ta labilnost i neprijateljstva koja bi usledila raskidu predstavljali su iskustvo u prilog zbližavanju, jer je levi front Francuske samo trpeo od svoje atomiziranosti i heterogenosti. Na premisi da levica ne može iskoristiti svoju potencijalnu snagu jer je razjedinjena KPF je zasnivala svoju dugogodišnju politiku jedinstva, nastojeći da se prezentira kao njen prvi i osnovni pobornik. KPF je ova orijentacija bila potrebna i zato da bi se izvukla iz svojevrsne izolacije u kojoj se nalazila na planu međupartijskih odnosa i kojoj je nastojala da parira održavanjem masovne baze u članstvu i izbornim pristalicama. SPF koja je, opet, bila integrisana u međupartijsku kombinatoriku sve do učešća u vlasti nije, znači, trpela od izolovanosti na užem političkom planu, ali je trpela od oscilacije uticaja i hermafroditskog statusa, ni levog ni centrističkog (odnosno desnog) do kraja. Njeno gravitiranje ka centristima proisticalo je iz nemoći da se sama konsoliduje kao jaka levo opredeljena snaga. Mogućnost za tu konsolidaciju ulevo, kako su iskustva svedočila, ležala je u udruživanju sa komunistima; u svim prelomnim momentima po SPF u Petoj republici ispostavljalo se da je ključno pitanje njene reintegracije u levicu de facto odnos prema komunistima. Pitanje saveza bilo je, dakle, konstantno prisutno u trajnijim interesima obe partije. Evolucija i jedne i druge doprinela je njegovom sazrevanju. SPF je svoju borbu da se održi kao snaga levice vodila kroz potiskivanje svojih procentrističkih elemenata; KPF se, sa promenama koje je doživljavala

[18] „Le Nouvel Observateur“, № 431, 12—18. februara 1973, str. 42.

kroz svoju varijantu destaljinizacije, sve više pojavljivala kao partner sa kojim se mogu pretresati i nekad najosetljivija pitanja. Važan zajednički imenitelj kod obe bila je ona logika parlamentarne demokratije da uspeh političke akcije u ogromnoj meri zavisi od sporazuma u političkim štabovima, to jest u partijskom vrhu.

Druga nit u poreklu ove Koalicije vodi ka izvesnim karakteristikama savremenog društvenog razvoja Francuske, tačnije ka manifestovanoj nužnosti dubljih društvenih promena. Događaji iz maja-juna 1968. sasvim su jasno obelodanili tu nužnost iako je nisu realizovali; posle njih, reforme su postale imperativ trenutka, potvrđujući možda jednu misao De Gola da „Francuska nikad ne sprovodi reforme osim u navali revolucije".[19] Degeneracija degolizma najvećim delom ima za uzrok nemogućnost da se tim nužnim promenama odgovori, a time upravo i otvara prostor za nastupanje levice. Kao što je već u uvodu ukazano, sve političke snage Francuske shvatile su tu potrebu za novinama i upinjale se da se pojave kao njihov nosilac. Da bi dobila ozbiljnije šanse, levica je trebalo da se ujedini i ponudi svoju zajedničku alternativu, tim pre što su se približavali novi parlamentarni izbori. Stvaranjem Koalicije tradicionalne partije levice su u tome i uspele jer je tokom cele predizborne kampanje njen Zajednički program bio u centru celokupne političke javnosti. U genezi Koalicije ne treba prenebregavati značaj upravo izbornih potreba koje su naterale partnere da odu brže i dalje u svojim odnosima, ali koje, isto tako, nose u sebi elemente moguće nestabilnosti onda kada akutnost izbornih nadmetanja prođe.

Doduše, nosioci Koalicije, a naročito KPF, nastupali su tokom izborne kampanje sa tvrdnjom da Zajednički program nema samo izbornu svrhu već predstavlja platformu dugoročne akcije udruženih partija, otvorenu za nova savezništva na levici i usmerenu na široko mobilisanje masa oko nje. Na svom poslednjem, Dvadesetom kongresu, održanom decembra 1972, KPF je ovaj masovni levi front koji svoj gravitacioni centar treba da ima u Zajedničkom programu i Koaliciji levice nazvala „narodnim savezom". Ovaj treba da se oformi kao politički izraz široko rasprostranjenih impulsa ka promenama u francuskom društvu i stoga da regrutuje pristalice iz svih društvenih slojeva zainteresovanih za te promene. Uspeh levice na parlamentarnim izborima daje podlogu KPF da na ovom kursu istraje.

Borba za realizaciju Zajedničkog programa je, dakle, trajni zadatak, karika u lancu pothvata koji treba da ostvare društveni preobražaj Francuske. U tome bi bila *sadržina* politike koja je raison d'être formiranja Koalicije. Zajednički program, kako je isticano, nije program uspostavljanja socijalizma, ali je ostvarenje njegovih mera nužna etapa u procesu kretanja ka socijalizmu. Kako je razvlašćenje vladajuće klase jedna od prvih pretpostavki otvaranja socijalističkih horizonata, Zajednički program je višestruko morao biti usmeren ka tome da makar načne ovaj problem. Na političkom planu, kao što je napred izloženo,

---

[19] Raymond Aron, *La Révolution introuvable*, Ed. A. Fayard, Paris, 1968, str. 30.

on je bio sračunat na to da državne organe — naročito predstavničke — više saobrazi sastavu i volji „trudbeničke Francuske". Niz mera u socijalnoj politici i u domenu standarda trebalo je da doprinese pravednijoj raspodeli nacionalnog bogatstva. Na ekonomskom planu zahvat u pozicije vladajuće klase predviđen je putem nacionalizacija, doduše delimičnih ali značajnih, kao i proširenjem prerogativa već postojećih organa saupravljanja ili stvaranjem novih. Najživlju reakciju u redovima protivnika levice izazvao je upravo program nacionalizacija, uz optužbe da Koalicija teži totalitarnom etatizmu. Sama Koalicija levice ostavila je prostor za ovakvu ofanzivu desnice — u koju se osim partija uključio i Nacionalni savet poslodavaca Francuske (Conseil National du Patronat Français), što je u izbornim borbama pojava bez presedana — time što problem socijalizacije upravljanja društvom, pa u tom kontekstu i privredom, nije isturila u prvi plan u onoj meri koliko to dopušta današnji trenutak u razvitku francuskog društva. Ne treba zaboraviti da Koalicija na svom levom krilu ima snage koje su daleko odlučnije od nje orijentisane na samoupravljanje, kao ni to da su majski događaji 1968. sasvim jasno pokazali samoupravne impulse u masi „trudbeničke Francuske", što je pitanje takozvane participacije učinilo temom dana za sve političke faktore, uključujući i degoliste. Za tradicionalnu levicu predstavnička demokratija još uvek ima prednost nad direktnom, i ova druga se u njenom programu, kao izrazu njenih koncepcija o putu u socijalizam, pojavljuje više kao nužna mera demokratizacije postojećeg sistema nego kao embrion novih društvenih odnosa.

U ovome treba videti jedan od bitnih momenata preplitanja novog i starog unutar same tradicionalne levice: u njenoj paroli „Francuska je bogata ali Francuzi nisu bogati" sadržana je politika koja promenu u statusu „trudbeničke Francuske" vidi pre svega u povećanom udelu u blagodetima nacionalnog bogatstva koje ona i stvara, daleko manje u neposrednom upravljanju te „trudbeničke Francuske" društvom koje na njoj počiva. Živeti bolje može se i otimanjem novih prava od vladajuće klase, putem reformi, u okviru postojećeg sistema; živeti u socijalizmu u razvijenoj zemlji znači takođe živeti bolje, ali ne samo sa materijalnog stanovišta već i sa stanovišta suštinski naprednijih demokratskih odnosa u društvu, odnosa koji uključuju ali i prevazilaze tekovine klasične parlamentarne demokratije. Drugim rečima, Koalicija se zadržava na većoj demokratizaciji društvenih odnosa ne zasecajući u njihovo revolucionisanje. Za nju je to nužnost današnje etape u borbi za socijalizam, ali dopuštena je pretpostavka da uslovi za otvaranje procesa revolucionisanja društvenih odnosa u Francuskoj već sazrevaju.

Najzad, kakve hipoteze dopuštaju *perspektive* Koalicije levice?

Moguća su dva pravca razmišljanja u tom pogledu: prvi bi išao u prilog mogućem jačanju njene homogenosti jer su izborni rezultati, bez obzira na veće nade koje je ona gajila, nesumnjiv uspeh udružene levice; a to znači dokaz da se upravo na uzetom kursu, još većim objedinjavanjem snaga levice, mogu postići i još krupniji rezultati. Ovo tim više jer je pozicija vladajuće većine uzdrmana do te mere da ona mora

ići na ustupke i svojim saveznicima i onom značajnom delu zemlje koji joj je uskratio poverenje.

Druga mogućnost je da kohezija Koalicije oslabi, pa možda dovede i do njenog raspada, ulaskom u mirnije vode političke svakodnevice, gde će sve potencijalne centrifugalne sile doći više do izražaja. U ove se mogu ubrojiti: latentni rivalitet između KPF i SPF, koji može raspiriti ispoljeno uravnotežavanje snaga na izborima; moguće računice „reformatora“ da u socijalistima potraže šansu za jačanje centra i već pokazani sluh jednog dela SP, posebno starih socijaldemokrata, za slične dozive; pritisak krajnje levice sa već formulisanom tezom da izbori nisu ni mogli pokazati bolje rezultate, jer izraziti reformizam Zajedničkog programa Koalicije ne odgovara stvarnim potrebama zemlje itd.

U svakom slučaju, od nosilaca Koalicije pre svega zavisi hoće li se obistiniti prva ili druga hipoteza. Levica je ovim izborima dobila veliku šansu za svoju dalju ofanzivu. Svakako je za nju ipak bolje, pri postojećoj uravnoteženosti snaga u zemlji koja je evidentna, — iako je vrlo verovatno da bi uz drukčiji izborni zakon levica odnela pobedu — da se na vlasti nalaze poljuljani degolisti sa tesnom prednošću nego da je u tom položaju ona sama. Jer za nju bi se i inače, čak i pod pretpostavkom da ima solidnu većinu, u praksi vladanja pojavili ogromni problemi i pitanje je kako bi ih još nekonsolidovana Koalicija uspela da prebrodi. Stoga je za nju bolje da igra na kartu kompromitovanja vlasti većine nego da se u datim uslovima suoči sa opasnošću kompromitovanja svoje sopstvene vladavine. Kao snažna opozicija, što je danas više no ikad u Petoj republici, ona ima šanse da vladajuću većinu, i u Parlamentu a još više van njega, tera na ustupke, raščišćavajući u međuvremenu sopstvene dileme, jačajući savez levice i šireći domen svoga uticaja do nove prilike koja joj se bude ukazala da konkuriše za vlast.

## ANEKS

*Rezultati parlamentarnih izbora 4. i 11. marta 1973.*

| Partije ili formacije | Prvi krug Glasovi | Prvi krug % | Drugi krug Glasovi | Drugi krug % |
|---|---|---|---|---|
| KPF | 4,625 555 | 21,54 | 4,401 561 | 20,61 |
| USP i krajnja levica | 721 755 | 3,36 | 85 678 | 0,40 |
| SSDL | 4,544 534 | 21,17 | 5,351 558 | 25,06 |
| Razni levo orijentisani | 305 975 | 1,42 | 195 659 | 0,91 |
| Reformatori | 2,803 995 | 13,06 | 1,305 317 | 6,11 |
| UDR | 5,058 477 | 23,56 | 6,700 860 | 31,38 |
| Nezavisni | 1,319 973 | 6,14 | 1,658 060 | 7,76 |
| CDP | 741 929 | 3,45 | 841 576 | 3,94 |
| Razna većina | 702 386 | 3,27 | 673 027 | 3,15 |
| Razni desno orijentisani | 641 030 | 2,98 | 139 236 | 0,65 |

U prvom krugu bilo je upisano: 27,017.064, glasalo: 21,943.304, važećih: 21,465.609, uzdržanih: 18,78%.

U drugom krugu bilo je upisano: 27,016.093, glasalo: 22,092.799, važećih: 21,352.532, uzdržanih: 18,22%.

„Le Monde“, 16. mart 1973, str. 6.

Tihomir Đokanović

# KRIZA MEĐUNARODNOG MONETARNOG SISTEMA

## KONSTITUISANJE MONETARNOG SISTEMA I POLOŽAJ DOLARA

Kriza svetskog monetarnog sistema traje već relativno dugo. Njeni prvi simptomi pojavili su se desetak godina nakon stvaranja tog sistema u američkom gradiću Breton Vudsu 1944. godine. Tada su, naime, fiksirani osnovni kursevi pojedinih nacionalnih valuta zemalja članica međunarodnog monetarnog sistema, a dolar i funta sterlinga prihvaćeni kao osnovna obračunska i međunarodna platežna sredstva koja će samim tim postati i najbitniji činioci funkcionisanja savremenog svetskog monetarnog sistema, preuzimajući u izvesnom smislu dotadašnju ulogu zlatnovalutnog standarda.

Pojavni oblici same krize izražavaju se u mnogobrojnim nerešenim problemima koji otežavaju funkcionisanje samog monetarnog sistema i na svoj način produbljuju postojeću krizu u njemu. Tako se neposredno u vezi sa krizom nameću problemi usklađivanja pariteta između pojedinih nacionalnih valuta, ekspanzije američkih investicija u Evropi, devalvacije funte sterlinga, povratka na zlatno važenje, reforme međunarodnog monetarnog sistema, ustrojstva i funkcionisanja takozvanog Kluba desetorice, promene cene zlata itd.

Najteži udarac sadašnjem svetskom monetarnom sistemu zadala je takozvana sterlinška kriza iz 1967, koja je pokazala ne samo postojanje mnoštva nerešenih ekonomskih problema u Velikoj Britaniji, već je razbila mnoge iluzije o stabilnosti i besprekornosti funkcionisanja samog sistema. Ne manji poremećaj bio je izazvan takozvanom zlatnom groznicom, koja se javila kao posledica snažne ekspanzije američkih investicija u Evropi, finansiranja rata u Vijetnamu i davanja ogromnih vojnih kredita od strane SAD njenim satelitima, što je u stvari dugo bilo omogućeno privilegovanim položajem dolara u odnosu na ostale valute, a naročito njegovom funkcijom „merača“ i „zamenika“ zlata. Zloupotreba specifičnog položaja dolara izazvala je nepoverenje prema njemu i trku na novčanim berzama kako bi se papirne novčanice dolara zamenile za zlato.

To opšte nepoverenje prema dolaru i funti, kao osnovnim činiocima međunarodnog monetarnog sistema, unelo je psihozu nepoverenja

u međunarodne finansije uopšte. Kriza međunarodnog monetarnog sistema i dolara kao njegovog najvažnijeg faktora kulminirala je u samoj devalvaciji dolara i suspenziji njegove zamenljivosti za zlato. Otuda se, svakako, postavlja i pitanje karaktera sadašnje krize u međunarodnom monetarnom sistemu. Da li je, naime, reč samo o kratkotrajnom poremećaju u funkcionisanju sistema, usled promena vrednosti pojedinih valuta, koji se određenim merama devalvacije ili revalvacije ponovo usklađuje, ili je, naprotiv, reč o suštinskom poremećaju izazvanom velikim neskladom između dostignutog nivoa u razvoju proizvodnih snaga i ekonomskih odnosa u pojedinim zemljama i između njih, s jedne, i postojeće forme međunarodnog monetarnog sistema, s druge strane? Ako je u pitanju drugi uzrok, javljaju li se ozbiljna upozorenja da bi on mogao izazvati opštu krizu, i to ne samo monetarnog sistema nego i opštu ekonomsku krizu u svetskim razmerama? Već su izražena mišljenja koja sadašnje monetarne poremećaje smatraju uvodom u veliku ekonomsku krizu, potvrđujući to identičnim fenomenima ispoljenim u predvečerje velike ekonomske krize 1929.

Decidiran odgovor na postavljeno pitanje je veoma teško dati, ali analiza razvoja i funkcionisanja savremenog monetarnog sistema može ukazati kako na suštinu same krize tako i na eventualne pravce ublažavanja ili rešavanja nagomilanih problema.

Od završetka drugog svetskog rata i od osnivanja Međunarodnog monetarnog fonda definitivno je prihvaćeno da dolar i funta sterlinga u konstituisanju monetarnih rezervi kod članica monetarnog sistema imaju istu ulogu kao i zlato. U stvari, dominirajuća uloga je pripala samom dolaru iz prostog razloga što je američka ekonomija izašla iz prošlog rata kao daleko najsnažnija, sa svim obeležjima ekspanzije ratne ekonomike, i što je jedina u potpunosti garantovala konvertibilnost dolara za zlato. Prema tome, dolar je time zadobio svojstvo ne samo rezervne valute nego je postao obračunsko i platežno sredstvo u međunarodnom platnom prometu. U kupoprodajnim transakcijama sve zemlje su primale dolar kao nekada zlato. Dolar je dobio svojstvo svetske valute na osnovu realne podloge.

U to vreme je od ukupnih svetskih zaliha zlata, koje su procenjivane na 36 milijardi, samo na SAD dolazilo dve trećine. Pored takve zlatne podloge, treba takođe istaći da je dolar u to vreme gotovo jedini bio konvertibilan, jer je produkcija SAD radila nesmanjenim tempom, a njeni proizvodi su bili prisutni na svim značajnijim svetskim tržištima. Zbog svega toga dolar je bio svuda rado priman i u potpunosti je zamenjivao funkciju zlata.[1] Prema tome, može se kazati da je dolar preuzeo funkciju zlatne podloge i da je samim tim postao retka valuta za koju su bile razmenljive sve ostale.

SAD su, sa svoje strane, preuzele obavezu da svim stranim centralnim bankama izvrše konverziju stečenih dolarskih novčanica za zlato,

[1] Funta sterlinga je zbog stanja engleske ekonomike, koja se još nije bila oporavila od ratnih razaranja, i zbog opadanja vrednosti same funte, kao i njene devalvacije, gubila na značaju kao rezervna valuta, tako da je ova njena funkcija u stalnom opadanju.

u odnosu 35 dolara za jednu finu uncu zlata (31,10348 grama). One su zaista i bile u mogućnosti da preuzmu takvu obavezu jer se samo u njihovoj tvrđavi za čuvanje zlata — Fort-Knoxu nalazilo više od 20.000 tona, koje je potpuno obezbeđivalo zaštitnu funkciju dolara, usled čega je i proistekla poznata krilatica po kojoj je dolar isto što i zlato.

Kada je dolar konačno zadobio funkciju rezervne valute, i nakon izvesnog vremena vršenja te funkcije[2], pokazalo se da su monetarne rezerve ne samo nejednako raspoređene u svetu nego se i neravnomerno premeštaju usled spontanog kretanja deficita ili suficita u platnim bilansima pojedinih zemalja. Tako su, na primer, SAD same posedovale dve trećine monetarnog zlata. Na osnovu toga, one su praktično dobile pravo da igraju ulogu neke vrste svetske centralne emisione banke.

Pošto su stekle tako važnu poziciju u međunarodnom monetarnom sistemu, SAD će je, svojom politikom ekonomskog razvoja, prekomernim vojnim rashodima u pojedinim zemljama i ratištima i ekspanzijom privatnih investicija u inostranstvu, dovesti u pitanje na taj način što neće biti u mogućnosti da odgovaraju svojim obavezama konverzije dolara za zlato, s jedne, i da očuvaju vrednost dolara, s druge strane.

## PROBLEMI LIKVIDNOSTI U MEĐUNARODNOM MONETARNOM SISTEMU

### *Funkcija i kompozicija monetarnih rezervi*

Određivanje međunarodne likvidnosti svakako je u tesnoj vezi sa samom suštinom međunarodnog monetarnog sistema i sadržinom i kompozicijom monetarnih rezervi kod samih članica tog sistema. Do zastoja u funkcionisanju svetskog monetarnog sistema dolazi čim se bitno promeni veličina i upotreba same monetarne rezerve. S tim u vezi je i najdelikatniji problem takve promene, koji se odnosi na određivanje optimalnih granica između same veličine rezerve i njene upotrebe, i to kako u nacionalnom tako i u svetskom monetarnom sistemu.

Kada se posmatra stepen likvidnosti u dužem vremenskom periodu, može se konstatovati da on nije iskrsao samo kao problem ovoga trenutka. I dok je funkcionisao sistem zlatnog važenja, međunarodna likvidnost nije bila uvek na zadovoljavajućem nivou, ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice da ni zlato, koje je tada imalo funkciju i platežnog i obračunskog sredstva, nije bilo ravnomerno raspoređeno među sve članice monetarnog sistema. Kada su, međutim, u monetarne rezerve, pored zlata, počele da ulaze i pojedine devize, stvar se, u vezi sa određivanjem optimalne granice između veličine same monetarne rezerve i njene upotrebe, još više komplikovala, tako da je sada određivanje zadovoljavajućeg stanja međunarodne likvidnosti postalo još delikatnije.

---

[2] Ovde se ne ulazi i u one aspekte funkcionisanja sistema u kojima je dolar ispunio određena očekivanja Kluba desetorice.

*Pregled raspoloživih zlatnih stokova u glavnim zemljama imaocima*
(u milijardama dolara, pri kraju godine)

| | 1958. | 1960. | 1961. | 1964. | 1966. | 1968. |
|---|---|---|---|---|---|---|
| SAD | 20,6 | 17,3 | 16 | 15,5 | 13,2 | 10,7 |
| Velika Britanija | 2,8 | 2,8 | 2,6 | 2,1 | 1,9 | 1,5 |
| Belgija | 1,3 | 1,2 | 1,4 | 1,5 | 1,5 | 1,4 |
| Francuska | 0,8 | 1,6 | 2,6 | 3,7 | 5,2 | 5,2 |
| Nemačka | 2,6 | 3 | 3,7 | 4,2 | 4,3 | 4 |
| Italija | 1,1 | 2,2 | 2,2 | 2,1 | 2,4 | 2,4 |
| Holandija | 1 | 1,5 | 1,6 | 1,7 | 1,7 | 1,1 |
| Kanada | 1,1 | 0,9 | 0,1 | 1 | 1 | 1 |
| Ostale industrijske zemlje | 2,4 | 2,9 | 3,7 | 4 | 4,4 | 3,9 |
| Ukupno industrijske zemlje | 33,1 | 33,9 | 34,5 | 35,8 | 35,6 | 31,8 |
| Poluindustrijske zemlje* | 1,2 | 1,4 | 2 | 2,3 | 2,7 | 2,9 |
| Nerazvijene zemlje | 3,1 | 2,7 | 2,7 | 2,7 | 2,6 | 3,1 |
| Ukupno | 38,0 | 38,0 | 39,2 | 40,8 | 40,9 | 37,2 |

* Svakako: Španija, Portugalija, Australija, Južna Afrika.
Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 139.

U savremenim uslovima, na osnovu međunarodnih sporazuma i svakodnevne prakse, suštinu monetarnih rezervi čine zlatni stokovi koje čuvaju centralne banke, devizni stokovi (formirani od dolarskih i sterlinških novčanica) i mogućnost dobijanja kredita od Međunarodnog monetarnog fonda. Prve dve komponente rezervi se nazivaju „posedujuće", dok je treća „moguća". Tako stvorene rezerve se nazivaju i oficijelne, za razliku od šireg pojma koji podrazumeva da u rezerve mogu biti uključeni i ad hoc krediti, dobijeni od neke poslovne banke ili pojedinca.

Kada se razmatraju nedostaci funkcionisanja savremenog međunarodnog monetarnog sistema, može se videti da se ono kritikuje sa različitih aspekata. Ali najoštrija kritika se vezuje za problem likvidnosti (odnosno nelikvidnosti), to jest za osnovnu funkciju zbog koje i postoji međunarodni monetarni sistem.

Međutim, kada je reč o problemu nelikvidnosti, treba istaći da sve zemlje članice nisu u istoj situaciji. Većina zemalja u razvoju, kao i izvestan broj industrijski razvijenih zemalja, bori se sa nelikvidnošću u pravom smislu te reči, dok se manji broj industrijski veoma razvijenih (Zapadna Nemačka, Japan) bori protiv suficitarnosti u svojim platnim bilansima. Neophodno je, svakako, istaći da se pravi stepen nelikvidnosti ne može pouzdanije utvrditi dok se ne odredi sama suština savremenog shvatanja likvidnosti.

Mada pojam likvidnosti nisu svi autori na isti način definisali, on se u suštini svodi na „skup sredstava plaćanja s kojima raspolaže svaka

zemlja u cilju regulisanja dugovnog salda po platnom bilansu". Nešto preciznije određivanje ovog pojma nalazimo kod J. M. Fleminga[3], po kome „spoljna likvidnost jedne zemlje jeste skup zajedničkih finansijskih resursa, koje su nacionalne monetarne vlasti kadre da mobilišu u kratkom roku, u cilju finansiranja nastalog deficita u platnom bilansu i odbrane određene vrednosti domaće valute". Za F. Machlupa likvidnost je jednostavno „sposobnost brzog plaćanja"[4].

Iako je pojam likvidnosti donekle identičan kada je reč o unutrašnjem i međunarodnom monetarnom sistemu, razlike nastaju u samim sistemima. Tako, na primer, centri za odlučivanje nisu isti u oba sistema, niti sam stepen likvidnosti zavisi od istih izvora. Samo poreklo međunarodne likvidnosti je delom vezano za spoljne ekonomske aktivnosti zemlje, dok je unutrašnja likvidnost većim delom vezana za unutrašnji ekonomski razvitak.

Najdelikatnije pitanje određivanja same količine sredstava od kojih velikim delom zavisi likvidnost postavlja određene probleme i u tom smislu kolika je, zapravo, optimalna veličina novčanih sredstava u odnosu na obim ekonomskih transakcija. Te dve dinamične veličine nikada duže ne stoje u nekom nepromenjenom odnosu. To je, uostalom, staro pitanje određivanja veličine novčane mase za opsluživanje robno-novčanog prometa, koje se u različitim novčanim sistemima uvek drukčije postavlja.

U sistemu zlatnog važenja količina novca u opticaju je zavisila od promenljive količine iskopanog zlata, a zatim od zlatnih rezervi kod emisione banke. Savremena shvatanja, međutim, polaze od toga da količina novca ne može zavisiti ni od čega drugog do od potreba skladnog razvoja privrede. Pri tome se daje samo uopšteno pravilo da količina novca ne sme biti nedovoljna, kako ne bi onemogućila izvršavanje ekonomskih transakcija, niti, pak, prekomerna, da ne bi ugušila normalnu realizaciju roba i usluga. S tim u vezi, naravno, ostaje uvek delikatno pitanje procene određene situacije i alimentiranja određenog novčanog opticaja optimalnom količinom novca. Sa ovim problemom se gotovo uvek sukobljava praksa, kojoj teorija ukazuje na šire mogućnosti.

Nemajući, bar zasad, određene kriterijume za odnos između veličine monetarne rezerve i stepena određene međunarodne likvidnosti, ovaj pojam je moguće definisati uslovno i analogno likvidnosti u unutrašnjem monetarnom sistemu. Naime, kao što i u nekom trgovačkom preduzeću postoji utvrđeni odnos između likvidnosti i ukupnog obima njegovog prometa, sličan odnos mora postojati, kada je reč o međunarodnoj likvidnosti, između obima međunarodne trgovine, s jedne, i određenih sredstava plaćanja, s druge strane. Kada su, međutim, u pitanju neke zemlje zapadne Evrope, praksa pokazuje da monetarne rezerve, da bi likvidnost te zemlje bila zadovoljavajuća, treba da osiguraju moguć-

---

[3] Vidi: Maurice Byé, *Relations économiques internationales*, Dalloz, Pariz, 1965, str. 576.

[4] Ibid.

nost plaćanja uvoza za najmanje 3 ili 6 meseci. Naravno, to ne može biti univerzalno pravilo, kao što, uostalom, ne postoji ni statično stanje u ekonomiji.

## POJAVNI SIMPTOMI I UZROCI DOLARSKE KRIZE

### *Položaj dolara kao rezervne valute*

Ostale zemlje članice svetskog monetarnog sistema prihvatile su dolar kao svoju rezervnu valutu, pre svega, u okolnostima kada je dolar bio retka valuta, gotovo jedina koja je u ovom periodu imala iza sebe solidno zlatno pokriće. Tako je 1949. međunarodna likvidnost SAD (izražena u raspoloživom zlatu, devizama i uplaćenoj kvoti kod Međunarodnog monetarnog fonda) dostizala iznos od 28,1 milijarde dolara. Od ove sume samo je na zlato otpadalo 24,6 milijardi, u odnosu na 14,6 milijardi dolara 1938. godine.

Dugovanja SAD inostranstvu u ovom periodu (1949) nisu iznosila više od 8,2 milijarde, tako da su monetarne rezerve od 19,9 milijardi predstavljale neto-pokriće funkcije dolara kao svetske valute. Ova suma je zaista činila izvanrednu podlogu papirnim dolarima, tako da je njihova vrednost bila izvan svake sumnje.

Međutim, počev od 1949, što potvrđuju odgovarajući statistički podaci, stanje monetarnog zlata SAD pokazuje značajne promene u smislu topljenja postojećih zaliha. Istovremeno sa smanjenjem zlatnih rezervi završava se i period takozvane oskudice dolara. Kako je tekao ovaj proces?

Analize pokazuju da se u periodu između 1949. i 1957. godine smanjio američki zlatni stok od 24,6 na 22,9 milijardi dolara, ili za 0,8% godišnje. A u razdoblju od 1957. do kraja 1962. godine dolazi do daljeg topljenja zlatne rezerve (i to ovog puta seljenjem zlatnih poluga izvan granica SAD) po stopi od 6% godišnje, tako da su ukupne rezerve pale na 16,6 milijardi dolara. U istom periodu su porasli i spoljni dugovi SAD prema inostranstvu (u vidu emitovanih a nepokrivenih dolarskih novčanica) od 14,8 na 22,12 milijardi dolara. Smanjenje zlatnih rezervi dovelo je u pitanje postojeći stepen međunarodne likvidnosti SAD jer su se povećavali njeni angažmani kako prema unutrašnjem tako naročito prema spoljnom monetarnom tržištu Ovi angažmani su se neposredno odrazili na smanjenje pokrića dolarskih papirnih novčanica.

U 1957. bilo je u opticaju 52,4, a 1962. godine 53,6 milijarde dolara. Ako se ove količine novčanica uporede sa zlatnim stokovima u istom periodu (22,86 i 16,16), podaci pokazuju da je zlato pokrivalo emitovanu količinu dolarskih novčanica u 1957. sa 43,6%, a u 1962. godini samo sa 30,1%. Međutim, postojala je minimalna obaveza američke vlade da obezbedi 25% pokrića. Kasnije će sve veće pogoršanje u platnom bilansu primorati SAD, kao što je već istaknuto, da suspenduju obavezu zlatnog pokrića, to jest obavezu konvertovanja dolarskih novčanica koje bi zatražile centralne banke pojedinih zemalja.

Takav razvitak najbolje ilustruje i pregled uporednog kretanja deficita u platnom bilansu SAD i smanjivanja zaliha zlata (u milijardama dolara).

| | Zlato | Deficit |
|---|---|---|
| 1947—1949. | + 5,8 | + 3,8 |
| 1950—1957. | — 10,1 | — 1,7 |
| 1958—1967. | — 25,2 | — 10,6 |
| | — 41,6 | — 16,1 |

Navedena tabela pokazuje neujednačeno kretanje ove dve komponente, iako bi bilo normalno da SAD svoj deficit u platnom bilansu takođe isplate u zlatu.

Ako se posmatra 1950. godina, kada se počeo javljati deficit od 10,1 milijardi dolara, pada u oči da smanjenje količine zlata nije iznosilo više od 1,7 milijardi. Na konačni deficit od 41,6 milijardi 1967. nadovezuje se, međutim, smanjenje količine zlata od 16,1 milijarde. U vezi sa korektnim funkcionisanjem svetskog monetarnog sistema postavlja se pitanje pokrića deficita, koji je — neuobičajeno u svetskoj praksi — bio regulisan na taj način što su SAD pribegle novim emisijama dolarskih novčanica koje su redistribuirale inostranim poveriocima.

Te nepokrivene dolarske novčanice nisu izazvale naročite poremećaje u svetskom monetarnom sistemu sve do 1958, kada su evropske zemlje (a osobito Francuska) ostvarile suficit u svojim platnim bilansima i prvi put počele da traže konverziju svojih dolarskih novčanica za zlato. Potražnja zlata od strane evropskih zemalja podstakla je i opštu njegovu tražnju, što je ubrzo dovelo do pojačane kupovine zlata, do njegove tezauracije, a sve se konačno pretvorilo u krizu svetskog monetarnog sistema.

Prema tome, i međunarodna likvidnost je bila ugrožena protivrečnim razvojem osnovnih komponenti svetskog monetarnog sistema, usled čega se ona javila kao osnovno žarište same krize. Pri tome je suština ispoljavanja bila ista: porast svetske trgovine i usluga nije bio praćen srazmernim porastom platežnih sredstava, što se, naravno, odražavalo u zastoju realizacije u međunarodnoj robnoj razmeni i nemogućnosti ostvarenja osnovnih ciljeva razvoja svetske privrede uopšte.

Uzroci nesklada između porasta trgovine i sredstava plaćanja bili su višestruki. S jedne strane, sam porast količine zlata u svetu nije u potpunosti pratio porast robne razmene i usluga, a, s druge, sama proizvodnja zlata je monopol nekoliko zemalja, među kojima je Južnoafrička Unija svakako najvažnija. Tako su poslednjih godina komercijalne transakcije između nacija porasle za 8,5% godišnje, a međunarodni monetarni stok zlata nije rastao više od 1,5% godišnje. Pored nedovoljnog porasta same proizvodnje zlata, i posedovanje postojećih količina zlata je, s gledišta opsluživanja robnih tokova u međunarodnoj robnoj razmeni, bilo neravnomerno i nefunkcionalno raspoređeno.

Prema tome, osnovni uzroci koji uslovljavaju sadašnje probleme u sferi međunarodne likvidnosti vezani su za one faktore od kojih zavisi sama likvidnost, a to su: zlato, dolar, funta i američki platni bilans.

### *Deficit u platnom bilansu SAD*

Kada se pristupa istraživanju uzroka koji su izazvali deficit u američkom platnom bilansu, obično se navode oni koji imaju veće značenje, mada je dosta teško podvrgnuti detaljnijoj analizi baš te i takve uzroke.

Stabilnost svake valute, pa i američkog dolara, određena je vrednošću njene podloge, koja se, sa svoje strane, izražava u određenoj veličini monetarnih rezervi (uglavnom monetarnog zlata ili takozvanih čvrstih deviza) i u povoljnom ili nepovoljnom ekonomskom stanju zemlje, iskazanom u uravnoteženom platnom bilansu. Pri tome su oba indikatora podjednako važna za solidnu poziciju vrednosti određene valute, kao i za njen položaj u međunarodnom monetarnom sistemu.

*Pregled veličine zlatne podloge dolara**
(u milijardama dolara)

| | 1938. | 1946. | 1949. | 1957. | 1960. | 1964. | 1968. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Zlatni stok SAD | 14,6 | 20,1 | 24,5 | 22,8 | 18,8 | 15,5 | 10,7 |
| Zvanični dolarski stokovi u inostranim bankama | | | | 9,1 | 11,6 | 15,8 | 11,3 |
| Dolari (nezvanični) kod privatnih posednika u inostranstvu | | | | 5,5 | 7,1 | 11 | 16,4 |
| Ukupni stokovi ($) | 1,9 | 6,1 | 6,4 | 14,6 | 18,7 | 26,8 | 33,1 |

Prema tome, i kada treba dati ocenu stabilnosti dolara i njegovog položaja i funkcije u međunarodnom monetarnom sistemu, postavlja se pitanje ocene stanja vrednosti njegove podloge kao ključne valute u svetu. Polazeći od ovih principa, može se reći da se u toku dužeg vremena vidno manifestuju znaci nesolidnog stanja baš u vrednosnoj podlozi američke nacionalne valute. Zlatne rezerve SAD neprekidno su se smanjivale u prošloj deceniji, tako da su sa 25 milijardi dolara 1960. pale na 12 milijardi u 1970. godini.

Platni bilans, kao sveobuhvatniji pojam stanja u privredi SAD, pokazuje duži niz godina nepovoljan trend. Sam deficit takođe raste, da bi se poslednjih godina zadržao na oko 3,5 milijardi dolara godišnje.

Ovakvo stanje u monetarnim rezervama zlata i, iznad svega, u nepovoljnom stanju platnog bilansa ukazuje da su SAD, u sveukupnim ekonomskim transakcijama sa inostranstvom, dospele u situaciju da ne mogu održavati korektnu podlogu emitovanih dolarskih novčanica, s jedne, i odgovarati svojim finansijskim obavezama u izvozu kapitala i troškovima vojnih angažmana, s druge strane.

* Pod nezvaničnim dolarima se podrazumevaju oni koji se nalaze u depozitima kod centralnih banaka u inostranstvu i pod izvesnim uslovima su zamenljivi za zlato. Nezvanični su oni dolari koji se nalaze kod privatnih lica u inostranstvu i kod nekih komercijalnih banaka van SAD.
Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 50.

U pogledu pokrića emitovanih dolarskih novčanica, podaci pokazuju da se američke zlatne rezerve neprestano tope i da jedan deo emitovanih dolarskih novčanica ostaje bez podloge i pokrića. Tako se 1971, po raznim osnovama, izvan unutrašnje cirkulacije SAD (u depozitima i na računima stranih vlada i pojedinaca) našlo 31,2 milijarde dolara, koji su bili pokriveni samo sa 12 milijardi dolara u zlatu.

### *Uzroci pada zlatnih rezervi*

Prema analizama koje su dosad izvršene, osnovni uzrok koji je doveo (i dovodi) do pada zlatnih rezervi leži u neskladu između zvanične cene zlata, utvrđene još 1934. godine na 35 dolara za jednu finu uncu, i sadašnjih daleko viših cena, koje se obrazuju, pod uticajem veće tražnje od ponude, na londonskom tržištu.

Takvo stanje između ranije fiksirane cene zlata i njegove sadašnje vrednosti odrazilo se i odražava u neprestanom smanjenju zlatnih rezervi. Pre svega, na ovakvu neusklađenost u sistemu kapitalističke privrede prvo reaguju štediše, i to ne samo pojedinci nego i države i druge javne i privatne korporacije[5], povlačeći svoje zlatne depozite i očekujući zvanično povećanje cene zlatu, s jedne, ili nastojeći da to isto zlato prodaju po višoj ceni na takozvanom slobodnom tržištu, s druge strane.

Pored toga, smanjenje monetarnih rezervi zlata nastaje i zbog sve veće upotrebe ovog plemenitog metala kao industrijske sirovine, za izradu nakita i ukrasa, u medicinske svrhe, kao i za proizvodnju važnih delova u raznim mehanizmima. Zbog ove različite upotrebe zlata neprestano dolazi do pada zlatnih rezervi koje se čuvaju u trezorima svetskih banaka i državnih riznica.

To pokazuje i pregled proizvodnje i različite upotrebe zlata.

| | od 1850. do 1933. 84 godine | od 1934. do 1957. 24 godine | od 1958. do 1967. 10 godina |
|---|---|---|---|
| Proizvodnja: | | | |
| u hiljadama tona | 30,6 | 20,9 | 13,9 |
| u milijardama dolara* | 34,4 | 23,5 | 15,5 |
| Ukupno (u milijardama dolara) | 39,6 | 63,1 | 78,6 |
| Upotreba: | | | |
| u monetarne svrhe | 20,3 | 39,6 | 42,4 |
| u industrijske svrhe | 11,2 | 14,5 | 18,5 |
| Tezaurisano | 8,1 | 8,7 | 17,7 |

* Računajući 35 dolara za uncu (1 unca = 31,10348 grama).

Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 9.

[5] Misli se da je 1969, za vreme jedne od povremenih jačih reakcija na krizu u međunarodnom monetarnom sistemu, iz raznih depozita bilo povučeno i tezaurisano više zlata nego što je te godine bilo ukupno iskopano u svetu (bez SSSR-a).

Odlivanje zlata pomenutim kanalima neposredno se odražava na smanjenje količine zlata koje u svetskoj trgovini služi kao platežno sredstvo. To, naravno, zaoštrava problem likvidnosti u međunarodnom platnom prometu i usporava kretanje roba, usluga i kapitala, izvršavanje planova u pojedinim zemljama, pa sve do pada proizvodnje u celini.

U toku dugogodišnje prakse ta razlika, koja se stalno ispoljavala između opadanja svetskih monetarnih rezervi i rastućeg obima svetske trgovine, nadoknađivana je iz međunarodno-platnih dolarskih i (daleko manje) sterlinških deficita SAD i Velike Britanije. Međutim, postojala je neprekidna opasnost da ovakav način finansiranja u svetskim razmerama izazove krupne poremećaje u svetskom monetarnom sistemu uopšte, a posebno u slučaju pokušaja da se ovakvo deficitarno finansiranje podvrgne čvršćoj kontroli od strane zemalja učesnica finansiranja, ili usled eventualnog nastojanja nekoga od učesnika da se likvidiraju potraživanja iz ovakvog deficitarnog finansiranja. Bilo koji od ova dva moguća zahteva izazvao bi još dublju i oštriju krizu sadašnjeg funkcionisanja svetskog monetarnog sistema, a možda doveo u pitanje i sam njegov opstanak na sadašnjim osnovama.

Razvoj platnog deficita SAD doveo je, pre svega, do protivrečne pozicije dolara i kao svetske i kao rezervne valute. Naime, velika snaga i visok stepen aktivnosti američke privrede daju snažnu podršku dolaru kao nacionalnoj valuti, a hroničan platni deficit mu snižava vrednost, zbog čega je sve manje tražen kao rezervna valuta, jer ga je sve teže zameniti za zlato. Time je dovedeno u pitanje ono isto svojstvo zbog kojeg je dolar i dobio funkciju svetskog novca, a to je poverenje u njegovu vrednost.

Kada je reč o gubljenju poverenja u dolar kao svetsku valutu, ono je izazvano prvenstveno dugogodišnjim deficitom američkog platnog bilansa i određenim metodom takozvanog spoljnog finansiranja SAD u inostranstvu.

Kao što je već istaknuto, dolar je zamenio funkciju zlata u trenutku kada je američka privreda izišla iz drugog svetskog rata sa znatnim poletom i kada se takva ekspanzija nastavila i u posleratnom periodu. U isto vreme, industrijske zemlje zapadne Evrope nisu mogle obezbediti uslove za takvu privrednu ekspanziju. Za ekspanziju svoje ekonomike SAD su koristile ne samo svoje ogromne ekonomske i prirodne potencijale nego i privilegiju da mogu u većim količinama emitovati svoju nacionalnu valutu i, zahvaljujući stečenoj poziciji na konferenciji u Breton Vudsu, pretvarati je u svetsku. Pretvorivši je na takav način u svetsku valutu, SAD su bile u stanju da finansiraju svoje mnogobrojne poduhvate i preko granica svoje realne ekonomske i finansijske snage. Otuda su one i mogle, iako tradicionalno imaju suficit u svom trgovinskom bilansu, relativno lako proširiti izvore finansiranja vojnih rashoda, ostvarenja nuklearnog programa, pojačati ekspanziju investicija u inostranstvu itd., što je neizbežno prouzrokovalo deficit u platnom bilansu. Zbog toga deficit u američkom platnom bilansu ima tendenciju stalnog porasta, jer se u američkoj monetarnoj politici tako reći stvorio automa-

tizam ovakvog finansiranja, iz čega zakonomerno proizlazi porast deficita.

Automatizam se, kada je reč o povećavanju deficita u dosadašnjoj praksi, stvarao i na taj način što je iz Američke federalne (emisione) banke izlazilo više dolara nego što se iz inostranstva u nju vraćalo. Ova razlika (u dolarima) je bila, u svojstvu rezervne valute, zadržavana u centralnim bankama drugih država članica Međunarodnog monetarnog fonda i mogla se uvek zatražiti njena konverzija za zlato. U onoj meri, međutim, u kojoj države članice čuvaju u svojim trezorima tu razliku, ona predstavlja ne samo platežno sredstvo ovih zemalja nego i njihovo kreditiranje Sjedinjenih Američkih Država.

Kada ne bi bilo privilegovane pozicije dolara u međunarodnom monetarnom sistemu i prava američke banke da ga prekomerno emituje, onda bi SAD, kao i svaka druga zemlja, za izravnanje svoga deficita u platnom bilansu ili za otkup svojih dolara u inostranstvu morale ili uvoziti zlato ili robe, ili konačno dobiti kredite u visini svoga duga. One, međutim, kako praksa sada pokazuje, izuzev određenih parcijalnih mera kao što su zavođenje štednje i nekih manjih restrikcija ekspanzije američkih investicija u Evropi, ne preduzimaju nešto radikalnije. Naprotiv, merama za očuvanje stabilizacije dolara u svetu (poznate kao Niksonov plan za očuvanje pozicije dolara), pored devalvacije dolara, suspendovana je i njegova zamenljivost za zlato, što će praktično omogućiti još veću ekspanziju američkih investicija, kao i drugih rashoda. Time se, naravno, neće smanjiti postojeći deficit u američkom platnom bilansu.

### *Društveno-ekonomski aspekti krize*

Međunarodni monetarni sistem, takav kakav je koncipiran i razvijan odmah po završetku drugog svetskog rata, na bazi ekonomskih odnosa između najsnažnijih kapitalističkih zemalja, ne odgovara više savremenim uslovima, sadašnjim odnosima između tih istih država, to jest između SAD i ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja. Može se, dakle, reći da postoji ozbiljna protivrečnost u samoj suštini ekonomskih odnosa između ovih zemalja i forme funkcionisanja sadašnjeg monetarnog sistema. Pored toga, oblik i suština funkcionisanja međunarodnog monetarnog sistema ne odgovaraju ni zemljama u razvoju, kao ni socijalističkim zemljama, koje su inače izvan tog sistema. Postoje, naravno, višestruki razlozi za to. Prvo, funkcionisanje međunarodnog monetarnog sistema i položaj dolara u njemu na dosadašnjim principima omogućili su SAD da transferiraju deo dohotka iz drugih zemalja (u dosadašnjem razvitku kapitalizma ovakav transfer dohotka se vršio putem konkurencije na svetskom tržištu, i to bilo metodom obrazovanja prosečne profitne stope, ekstraprofita, bilo putem ostvarenja monopolističke

dobiti), što je u suštini novi vid zahvatanja i prelivanja jednog dela viška vrednosti iz drugih kapitalističkih zemalja u SAD.

Takvo zahvatanje viška vrednosti od strane SAD omogućilo je da one održavaju relativno visok nivo životnog standarda u svojim granicama i da, prema tome, slično Engleskoj u prošlosti kada je izvlačila ekstraprofite iz svojih kolonija, znatno utiču na smanjenje zaoštrenosti između pojedinih slojeva svoga stanovništva.

S druge strane, kapitalisti i radnička klasa iz zemalja iz kojih se na ovakav način vrši prelivanje viška vrednosti pokušavaju da se tome suprotstave i zato se zaoštravaju suprotnosti između njih i SAD, što je našlo odraza i u zaoštrenosti odnosa između Francuske i SAD, Italije i Zapadne Nemačke itd. Ovakva preraspodela viška vrednosti, na osnovu privilegovane pozicije dolara, izaziva novi kvalitet suprotnosti između pojedinih država, u okviru istog društvenog sistema (u ovom slučaju kapitalizma).

Odnosi između razvijenih industrijskih zemalja zapadne Evrope (Japana, takođe) i SAD počeli su se menjati još od onog perioda kada su ove zemlje, zahvaljujući i pomoći SAD, završile obnovu svojih privreda i obezbedile uslove za ekspanziju svoje trgovine i industrije. One su takve uslove mogle ostvariti, pored ostalog, i zbog toga što su uživale dolarske kredite i što su SAD, ubacujući nove količine dolara, stvarale na taj način dodatnu tražnju, koja je bila u izvanrednom skladu sa evropskom ponudom. Prema tome, i evropska privreda je uživala blagodeti povoljne međunarodne konjunkture i zato se sada, kada se ukazuje na deficit u američkom platnom bilansu, u izvesnom smislu i evropski krupni proizvođači pribojavaju likvidacije toga deficita koji je dugo stvarao uslove za povoljnu svetsku konjunkturu. Dakle, i u tome se vidi protivrečan razvoj interesa između američkih i evropskih kapitala. Dok stvara povećanu tražnju i povoljnu konjunkturu na pojedinim tržištima, deficit u američkom platnom bilansu ne smeta, a kada služi za stvaranje afilijacije američkih matičnih firmi u Evropi i na taj način postaje neposredna konkurencija evropskoj industriji — onda smeta!

Prema tome, i prilaz oceni funkcionisanja sadašnjeg svetskog monetarnog sistema mora imati dva aspekta. Mnogobrojne suprotnosti koje ga razdiru produbljuju i proširuju sve nova i nova žarišta krize, pokazuju da se i njegovo konačno razrešenje ne može odvojiti od rešenja osnovnih suprotnosti kapitalističkog društvenog poretka, u kojem se monetarni sistem javlja kao deo njegove strukture, podložan istim zakonitostima kao i osnovni sistem u celini.

Priroda, pak, samih ekonomskih kriza u prošlosti se, u svom radikalnom ispoljavanju, izražavala u totalnom poremećaju strukture društvene reprodukcije, što se ne može reći za oblike njenog ispoljavanja posle drugog svetskog rata. Intenzitet sličnih poremećaja dobija i sama kriza monetarnog sistema, koja se radikalno, u okviru postojećeg sistema, nikada ne može otkloniti, već merama reforme samo odložiti ili ublažiti.

## PROBLEM REFORME MEĐUNARODNOG MONETARNOG SISTEMA

Pošto kriza u međunarodnom monetarnom sistemu traje duži niz godina, normalno je što su za njeno rešenje dosad podneti mnogobrojni predlozi koji s različitih pozicija plediraju za reformu samoga sistema. Činjenica da ni jedan dosad nije jednoglasno usvojen ni prihvaćen od strane svih članica sistema, na svoj način govori kako o težini same krize tako i o neefikasnosti (u smislu krajnjeg rešenja) samih predloga za njeno otklanjanje. Međutim, dubina krize i njeni pojavni simptomi ukazuju na delikatnost nastale situacije u odnosima između pojedinih zemalja i u svetskoj privredi uopšte.

Ako bi se sumirali svi otvoreni problemi ove krize, videlo bi se koliko su oni značajni i kakve teškoće izazivaju prilikom pokušaja njihovog rešenja. Tako se, na primer, poslednjih deset godina vrednost međunarodne trgovine udvostručila, dok su istovremeno monetarne rezerve (u zlatu, dolarima i funtama) za njeno finansiranje porasle samo za 40% u odnosu na povećanje ukupne trgovine.

Osnovni ciljevi koje bi trebalo postići samom reformom međunarodnog monetarnog sistema sastoje se u tome da se mehanizam sistema osposobi da omogući ostvarenje onih ciljeva koji su bili inicirani prilikom konstituisanja međunarodnog monetarnog sistema u Breton Vudsu. Sa toga gledišta treba posmatrati i pojedine projekte čiji cilj treba da bude usavršavanje i otklanjanje postojećih teškoća u međunarodnom monetarnom sistemu.

Kao najvažnije probleme treba smatrati nejednaku raspodelu međunarodnih monetarnih sredstava među pojedinim nacijama, posebno nepovoljan položaj zemalja u razvoju u sadašnjem sistemu, nedovoljnu ekonomsku pomoć ovim zemljama, nestabilnost kurseva pojedinih valuta, deficit u platnim bilansima itd.

Od mnogobrojnih projekata i predloga za reformu monetarnog sistema nekoliko svakako zaslužuje veću pažnju.

Povratak na zlatno važenje u onom obliku kako je ono funkcionisalo do njegovog raspada dvadesetih godina ovoga veka, i to na taj način što bi zemlje članice vršile isplatu svojih dužničkih obaveza u zlatu (po svim pravilima zlatnog važenja), smatra se prevaziđenim i neprihvatljivim. Takvom predlogu su se, naravno, suprotstavile i same nedovoljno razvijene zemlje, sasvim opravdano, oslanjajući se na naučno saznanje da je vreme zlatnog važenja daleko iza savremenih uslova razvitka svetske privrede.

Poštovanje pravila zlatnog važenja značilo bi za svaku članicu pre svega obavezu održavanja stabilnog kursa svoje valute na monetarnom tržištu, stabilan paritet prema ostalim valutama i, iznad svega, ravnotežu u platnom bilansu, odnosno u spoljnoekonomskim transakcijama. Dalje, eventualni povratak na zlatno važenje takođe bi pretpostavljao vođenje deflacionističke politike u privrednom razvoju zemlje, što bi neizbežno dovelo do sužavanja investicione ekspanzije i zaposlenosti.

Današnje predstave o savremenom razvitku jedne nacionalne privrede polaze gotovo od suprotnih shvatanja razvitka monetarnog sistema,

insistirajući na takvom konceptu koji bi obezbedio uslove za dinamičniji razvitak privrede putem veće zaposlenosti, podizanja životnog standarda i opšte ekonomske ekspanzije. Iz svih ovih razloga rekonstituisanje monetarnog sistema, zasnovanog na zlatnom važenju, inkompatibilno bi bilo sa stremljenjima ka daljem razvitku svetske privrede, a osobito zemalja u razvoju.

Kompetentni stručnjaci u međunarodnim naučnim i finansijskim krugovima, kao i u samom Međunarodnom monetarnom fondu, još uvek diskutuju o osnivanju centralne međunarodne institucije, koja bi, na međunarodnom planu, igrala ulogu sličnu onoj koju ima emisiona banka unutar jednog nacionalnog monetarnog sistema. Ovakav predlog, bez obzira na to što možda nosi viziju neke dalje budućnosti, ne odgovara sadašnjem stanju u međunarodnim ekonomskim odnosima, pa se stoga smatra preuranjenim i neostvarljivim.

Iz dosadašnjih kritika na račun monetarne politike SAD, čija nacionalna valuta ima isključivo svojstvo rezervne valute za sve ostale zemlje članice, proizlaze i novi predlozi po kojima bi trebalo priznati svojstvo rezervnih valuta ne samo jednoj (zanemarujući ovom prilikom ulogu Velike Britanije kao zemlje koja takođe emituje rezervnu valutu), već još nekim valutama zemalja učesnica monetarnog sistema. Time bi se, pre svega, preneo rizik sa jedne na više valuta, a svet ne bi, u bukvalnom smislu, zavisio od trenutnog položaja valute samo jedne zemlje, koja, u sadašnjim uslovima, emitujući rezervnu valutu može, kao što praksa već pokazuje, da se zaduži u inostranstvu, tako reći automatski, bez prethodnih pregovora i odobrenja zemalja koje, umesto zlata, primaju u svoje monetarne rezerve njenu valutu (u ovom slučaju dolar).

Međutim, i ovaj predlog ima svojih nedostataka u tom smislu što bi se zemlje članice našle pred dilemom: čiju valutu (od više mogućih) uzeti kao rezervnu? Da li bi sve ove valute mogle podjednako garantovati isti paritet prema ostalim nacionalnim valutama? Pored toga, zemlja koja emituje rezervnu valutu mora ograničiti svoje polje manevrisanja interesnom kao i eskontnom stopom, kreditnom politikom itd.

### *Specijalna prava vučenja*

Pored ostalih predlagača, i same SAD, čija valuta predstavlja osnovu i suštinu funkcionisanja sadašnjeg monetarnog sistema, u više navrata su, kako na plenarnim sednicama Međunarodnog monetarnog fonda tako i u okviru Kluba desetorice[6], isticale predlog za reformu svetskog monetarnog sistema, i to na bazi povećanja sredstava plaćanja, pošto i one same smatraju da ova današnja ne mogu pokriti sve transakcije u međunarodnom robnom prometu, koji je u velikom porastu. Štaviše, tvorci ovog predloga upozoravaju da će plaćanja biti još više ote-

[6] Postoji mišljenje da Klub desetorice, nazvan po broju zemalja članica (SAD, Kanada, Japan, Velika Britanija, Francuska, Zapadna Nemačka, Italija, Holandija, Belgija i Švedska), imajući u vidu dosadašnji neravnopravni položaj zemalja u Međunarodnom monetarnom fondu, stvarno upravlja svetskim finansijama.

žana kada SAD likvidiraju svoj platni deficit, to jest kada zaustave veliki odliv dolara.

Polazeći od nedovoljnosti likvidnih sredstava, SAD plediraju za očuvanje postojećeg sistema u celini, koji samo treba dopuniti nekom novom monetarnom jedinicom koja se ne bi oslanjala na zlato. U duhu ovog predloga su nastala takozvana specijalna prava vučenja, koja su neki članovi Međunarodnog monetarnog fonda nazvali i revolucionarnom merom, zato što se bitno razlikuju od drugih oblika monetarnih rezervi u tom smislu što se mogu stvarati u „optimalnim količinama", zavisno od potreba međunarodnog monetarnog sistema. To nije, na primer, slučaj sa zlatom čija proizvodnja ne zavisi od potreba sistema niti sa dolarom čija količina (u funkciji svetske valute) zavisi od deficita u platnom bilansu SAD. Druga prednost prava vučenja jeste u tome što nemaju pokrića, to jest njih ne pokrivaju ni zlato ni hartije od vrednosti.

Dakle, jednostavno, bez stvaranja inflacije, zemlja koja ima potrebu za stranim sredstvima plaćanja može u zamenu za specijalna vučenja dobiti odgovarajući iznos valute neke druge zemlje učesnice, što u suštini pokazuje da je reč o određenom uzajamnom kreditiranju. Prema tome, svrha specijalnog prava vučenja jeste (a) obezbeđenje optimalnog iznosa likvidnih sredstava i (b) stimuliranje korišćenja domaćeg kapitala.

Konačno, na osnovu navedenih osobina i nakon vrlo intenzivnih diskusija koje su vodile pristalice radikalne reforme postojećeg monetarnog sistema sa pobornicima očuvanja njegove sadašnje fizionomije, uz korektivno otklanjanje sadašnjih smetnji — prihvaćen je 1. januara 1970. godine predlog uvođenja, u situacijama pomanjkanja likvidnih sredstava, specijalnih prava vučenja, na osnovu kojih bi pojedine članice, po ispunjenju određenih uslova, imale pravo da posredstvom Međunarodnog monetarnog fonda dobiju određena sredstva, izvan zlatnih tranši i drugih redovnih kredita kod Fonda.

Specijalna prava se primenjuju u slučaju kada se pouzdanom analizom utvrdi oskudica u međunarodnim likvidnim sredstvima i kada se većinom od preko 85% glasova u Fondu odluči da se pristupi uvođenju specijalnih prava vučenja, koja se, srazmerno uplaćenim kvotama, proporcionalno raspodeljuju na sve članice. Na osnovu ovih kvota zemlja koja se nalazi u teškoćama u pogledu međunarodnih plaćanja može dobiti devize od drugih zemalja članica.

Prema tome, specijalna prava vučenja, po svojoj suštini, predstavljaju međusobno kreditiranje zemalja članica. U prvoj tranši bilo je emitovano 9,5 milijardi ovih sredstava, nasuprot 78 milijardi ukupnih međunarodnih monetarnih rezervi.

Nepovoljna strana specijalnih prava vučenja je u tome što su ona vezana za početne kvote koje su zemlje članice uplatile Međunarodnom monetarnom fondu, pa se na osnovu tih kvota i koriste takozvana specijalna prava. SAD i Velika Britanija dobile su više ovih sredstava nego sve zemlje u razvoju zajedno. Tako su postojeće neravnomernosti u raspodeli i posedovanju monetarnih rezervi automatski prenete i na ovaj predlog reforme, zbog čega on i gubi na značaju, mada mu se pa-

lijativna poboljšanja u postojećem mehanizmu sistema ne mogu osporiti. To potvrđuje i dosadašnje iskustvo koje pokazuje da su u nekim slučajevima baš primenom specijalnih prava vučenja otklonjena žarišta većih poremećaja.

*Roba u ulozi novca*

Imajući u vidu situaciju u odnosu na pomanjkanje zlata zbog nedovoljnog porasta njegove proizvodnje, a zatim sve veću upotrebu u medicinske, industrijske i bižuterijske svrhe, kao i povlačenja iz prometa usled kolebanja njegove cene na svetskom tržištu, grupa zemalja u razvoju (koja, iz razumljivih razloga, nikada i nije bila u posedu većih količina zlata), predložila je[7] da se, pored zlatnih i deviznih rezervi, uključi, kao osnovna komponenta monetarnih rezervi, „robni novac", zasnovan na vrednosti određenih robnih stokova. Putem pregovora ustanovilo bi se koja bi roba ili sirovina igrala ulogu novca, to jest rezervne valute.

Pre svega, karakteristika ove „valute" bi bila njen robni izgled, a zatim njena ekonomska korisnost za određenu proizvodnju i tržišta. Uvođenje i jedne ovakve komponente u svetske monetarne rezerve ponovo bi restauriralo monetarni pluralitet, slično situaciji kada je, pored zlata, i srebro bilo platežno sredstvo. Pri tome bi i više proizvoda moglo preuzeti ovakvu ulogu.

Prema tome, suština ovog predloga je u tome da se kreiraju dopunska međunarodna likvidna sredstva, zasnovana na materijalnoj podlozi, izraženoj u određenoj proizvodnji sirovina.

Tvorci ovog plana su, prilikom njegovog obrazlaganja u Ženevi, isticali da bi trebalo pristupiti emitovanju jedne nove međunarodne monete koja bi cirkulisala isključivo između centralnih banaka a bila pokrivena „baznim homogenim proizvodima", relativno trajnim i koji se mogu lagerovati. Ovakvu valutu, koja je nazvana „Bancore"[8] (bankor), za razliku od klasičnih valuta koje emituju centralne banke, mogla bi emitovati jedna centralna emisiona ustanova u okviru Međunarodnog monetarnog fonda. Veličina emisije jedne ovakve ustanove mogla bi biti u prvoj tranši oko 30 milijardi dolara, za koju sumu bi se kupilo tridesetak najvažnijih sirovina, a sam bankor bi, kao i svaka novčana jedinica, bio određen količinom stokirane robe.

Funkcionisanje te robne podloge u „novcu", koji bi se u vidu bankora u okviru te podloge i emitovao, zasnivalo bi se na politici Fonda koji bi, u slučaju pada cena ovim sirovinama (usled veće ponude od potražnje), intervenisao određenim kupovinama, a u obrnutom slučaju iznosio na tržište nove količine. Pored toga, Međunarodni monetarni

---

[7] Taj predlog je formalno izneo bivši francuski premijer Pjer Mendes Frans, ali on se svakako začeo u samim nedovoljno razvijenim zemljama i bio iznet još na Konferenciji o trgovini i razvoju u Ženevi 1964. godine.

[8] I lord Kejn je tako u predlogu o osnivanju Međunarodnog monetarnog fonda nazvao buduću međunarodnu monetu koja bi bila definisana u zlatu

fond bi se angažovao u tome da drži čvrst paritet između bankora i svetske cene zlata.

Nema sumnje da bi reforma međunarodnog sistema na osnovu uvođenja ove nove međunarodne jedinice dosta komplikovala međunarodni platni promet, a i način uskladištenja i čuvanja robnog pokrića izazivao bi ne male probleme. Međutim, sama ideja je, bez sumnje, interesantna i, za razliku od ostalih, jedina ima u vidu nepovoljan položaj zemalja u razvoju u postojećem međunarodnom monetarnom sistemu. Realizacijom ovakvog predloga i zemlje u razvoju bi, na ravnopravnijoj osnovi, bile uključene u proces istraživanja najboljih rešenja za efikasno funkcionisanje međunarodnog monetarnog sistema, što dosad nije bio slučaj.

Ostvarenje projekta „bankor" intenziviralo bi međunarodnu robnu razmenu između industrijski razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja u tom smislu što bi zemlje u razvoju svoje količine bankora upotrebile za nabavku industrijskih proizvoda od razvijenih zemalja.

Najvažnija zamerka koja se neprestano upućuje ovom predlogu odnosi se na njegovu komplikovanost i na mogućnost izazivanja inflatornih pojava u celom monetarnom sistemu. Ta opasnost sigurno postoji, ali adekvatna procena volumena sredstava, kreiranih na ovaj način od strane Međunarodnog monetarnog fonda, ublažila bi takvu opasnost.

# Prikazi

## Vukašin Mićunović: Između kulture i rada

(Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972, strana 220)

Doskora savezni sekretar za kulturu i obrazovanje, književnik Vukašin Mićunović posle nekoliko romana, scenarija za filmove i niza članaka i kritika predstavlja nam se svojom najnovijom knjigom *Između kulture i rada*, koju je u biblioteci „Kultura i društvo" izdala Kulturno-prosvetna zajednica Srbije. U predgovoru on ističe da ovu raspravu smatra „samo skicom za studiju sistema upravljanja kulturom, a ne studijom stanja naše kulture i upravljanja njome", dodajući pri tome da termin upravljanje upotrebljava iz nužde jer se njegovo značenje neprekidno menja uporedo sa intenzitetom promena društvenih odnosa i dinamikom nastajanja samoupravljanja. Rasprava sadrži značajne napomene o istorijatu sistema upravljanja kulturom, ali je takođe veoma dragocena i za razumevanje sadašnjih tokova i tendencija u kulturi. Ona ima draž autentičnog svedočenja čoveka koji je, vršeći razne javne i političke dužnosti, neposredno učestvovao u svim procesima o kojima govori.

Autor pokušava da dokaže da se između kulture i rada nalazi država, odnosno da je kultura još uvek pod starateljstvom države. Prilazeći toj već poznatoj konstataciji na nov način, on daje značajan doprinos dosadašnjim raspravama o našoj kulturi i kulturnoj politici. Svestan uprošćavanja, efikasnosti radi, svodi kulturu na suženu sferu delatnosti kojom se bave specijalizovane institucije i pojedinci, i posmatra je kroz njene veze i odnose sa pravima i dužnostima organa vlasti i predstavničkih tela u federaciji, republici i opštini, odnosno onih njenih delova koji su nastali zbog kulture i koji čine čvrsto organizovan sistem upravljanja kulturom. Autor uključuje u analizu i samoupravne strukture u oblasti kulture koje su izraz novih transformacija i procesa, ali se, u suštini, i kroz njih izražava shvatanje o kulturi kao delatnosti od posebnog društvenog interesa.

U osvrtu na događaje iz istorije konstituisanja naše državnosti, značajne za sadašnji politički sistem, autor ističe zadatke posleratne obnove koji su, između ostalog, zahtevali neposredno angažovanje Partije i države u svim oblastima života. U kulturnim delatnostima, koje su dobile ulogu formiranja svesti i prevaspitavanja masa, insistira se na idejnom i političkom aspektu njihovih sadržaja. Prava i sredstva se koncentrišu u federalnom centru, a kulturni radnici, kroz svoja udruženja i saveze, postaju transmisija partijskih foruma i državnih organa. U procesu stvaranja ovakvog sistema javljaju se i kritike njegovih slabosti, što rezultira predajom fabrika radnicima na upravljanje. Mićunović ističe značaj ovoga čina i njegovog ustavnopravnog normiranja 1953. godine za položaj ustanova u oblasti kulture, nauke i obrazovanja. U njima se sada stvaraju saveti kao organi društvenog upravljanja, a interes koji oni zastupaju određen je političkim i ideološkim kriterijumima. Značajni su kao prvi pokušaji demokratizacije u ovoj oblasti, mada njihova samostalnost ostaje bitno ograničena. „Na kulturu se — kaže Mićunović — gledalo prvenstveno sa stanovišta uloge

njenih djelatnosti u formiranju svijesti, u vaspitavanju mlade generacije i prevaspitavanju masa. Zbog toga se ona ne ispušta ispod neposrednog i organizovanog uticaja društvenih struktura nastalih radi uticaja na društvenu svijest" (str. 35). Različit status društvenog upravljanja i radničkog samoupravljanja, te radnika u oblasti materijalne proizvodnje i onih u oblasti kulture rezultat je zatečene podele rada na fizički i intelektualni, i na njoj zasnovane organizacije rada. Ističući sve slabosti društvenog upravljanja koje su neki smatrali neuspelim eksperimentom, autor naglašava njegovu ulogu u osamostaljivanju kulture i u demokratizaciji odnosa u njoj i prema njoj. U nizu mnogobrojnih i čestih promena odnosa i veza između države, politike i kulture autor izdvaja Ustav iz 1963. i karakteristične stavove koji se odnose na kulturu. Pri tome on posebno analizira princip po kome je kultura delatnost od posebnog društvenog značaja i njegove posledice na prava i dužnosti predstavničkih tela i njihovih izvršno-političkih i upravnih tela u svim društveno-političkim zajednicama.

Od 1963. rukovođenje kulturnim delatnostima, obezbeđivanje materijalnih uslova za njih, kao i znatan deo pravne regulative, prepušta se republikama. To razvlašćivanje praćeno je i organizacionim promenama u federaciji, ali ne u meri u kojoj su se menjala i njena prava i dužnosti. Federacija je pogotovo preko takozvanog indirektnog zakonodavstva zadržala znatna prava u kulturi. Postojeća struktura Savezne skupštine, u kojoj svaka oblast delatnosti ima svoj dom, znači izvesnu demokratizaciju ukoliko se posmatra kao mogućnost participacije predstavnika određenih delatnosti. Međutim, sa stanovišta neposrednog proizvođača to je posredništvo. „Prema tome — kaže Mićunović — i Prosvetno-kulturno vijeće Savezne skupštine, iako je demokratska tekovina za kulturne radnike i radne zajednice iz oblasti duhovne kulture, ipak je ograničeno i posredničko za radne ljude i građane i nije podesno za sam proces podruštvljavanja kulture" (str. 57).

Veoma je korisno što nas autor pri ovoj analizi upoznaje i sa otporima i rezervama prema ovakvoj orijentaciji koji su se javljali bilo kroz strahovanja od decentralizacije vlasti i sredstava ili kroz tvrdnju da će republički kriterijumi i merila devalvirati vrednovanje umetnosti i kulture. Republike sve više postaju subjekti kulturne politike i prakse, i mada se njihova aktivnost u tom periodu ne može svesti na zakonodavnu, Mićunović navodi kao vrlo ilustrativan podatak da su republike i pokrajine donele 87 zakonskih i 83 podzakonska akta. On, međutim, ispoljava i veliku kritičnost prema tim promenama koje, ma koliko značajne bile, ne menjaju suštinu državnog uređenja u kome je kultura sektor rada, delatnost od posebnog značaja. „Radikalno smanjivanje prava i dužnosti federacije u stvaranju uslova za kulturne djelatnosti bilo je moguće ustavnopravno normirati i zbog toga što se te djelatnosti još uvijek smatraju kao oblast djelovanja, djelatnost po sebi i sektor izvan rada. Ta specijalizovana djelatnost, veoma značajna za širenje znanja i sposobnosti, i pojedinaca i sredine i nacija, otuđena je od radnika iako je njemu namijenjena jer je i organizovana i razvijana da bi zadovoljila potrebu za kulturom, postojeću i rastuću, i kod pojedinaca i kod nacije" (str. 63). Ipak, sve ove promene izvršene do 1971. značajne su, po mišljenju autora, što ne narušavaju već ostvarena prava kulturnih ustanova i radnika i što omogućavaju dalje uspešno oslobođenje stvaralaštva ispod starateljstva države.

Dalja analiza predstavničkih tela i njihovih izvršnih organa u republici, pokrajini i opštini pokazuje da su sva bila tako organizovana da se mogu baviti i kulturom. Tako je stvoren pravno zasnovan sistem u kome država organizovano vrši svoju ulogu u kulturi. Autor, međutim, uočava da je taj proces praćen i demokratizacijom odlučivanja. Prosvetno-kulturna veća su reprezentant tog demokratskijeg i kvalifikovanijeg odlučivanja u kome ravnopravno učestvuju i kulturni radnici. Kroz njihov odnos prema veću naroda ispoljava se još uvek dominantna uloga politike u našem političkom i skupštinskom sistemu. To dovodi do takozvanih „idiotizama profesije", o ko-

jima je govorio Marks, do njihove zatvorenosti i isključivosti. Mićunović zaključuje da za naš revolucionarni pokret koji vlast radničke klase ostvaruje samoupravljanjem „participacija kulturnih radnika u upravljanju kulturom ne može biti ideal i krajnji cilj"... Za takav sistem koji samoupravljanje u kulturi svodi na specijalizovana veća u skupštini i na pravo kulturnih radnika da odlučuju o visini svog ličnog dohotka Mićunović s pravom kaže da je zreo za generalni remont. Pošto on svoju analizu završava sa 1970. godinom, čitaoci mogu sami proceniti u kojoj meri su najnovije ustavne promene iskorišćene za uspostavljanje i jačanje samoupravne dimenzije u kulturnoj delatnosti. Sve dok se kultura tretira kao sektor rada od posebnog društvenog značaja postojaće i takav predstavnički mehanizam koji će na svim nivoima kultivisati mase. U tim okvirima se vrlo malo menja uloga državne vlasti, menjaju se samo njeni nosioci. Najpre su to bili profesionalni političari, a sada sve više poslanici iz redova kulturnih, prosvetnih i naučnih radnika, koji takođe deluju politički i koriste se postojećim sistemom vlasti.

„Za sadašnji trenutak upravljanja kulturom karakteristično je da su u konstituisanju kulturne politike prisutna dva aktera oličena u predstavnicima organizovanih kulturnih radnika, čija moć i uticaj raste zahvaljujući i razumijevanju i blagonaklonosti predstavnika organa vlasti, tog drugog aktera u upravljanju kulturom. Oni su u ovako komponovanom sistemu i posrednici interesa radnog čovjeka i tumači njegovih potreba za kulturom. Radni čovjek je ipak ostao u masi koju treba kulturno uzdići, i to bez mnogo pravnih normi i realnih mogućnosti da se neposredno uključi u upravljanje kulturom" (str. 92).

Ne poričući da u državnim strukturama ima samoupravljanja, autor posebnu pažnju poklanja samoupravnim strukturama u kulturi, odnosno onim organizacionim oblicima u kojima funkcioniše kulturna delatnost i koji, posredno ili neposredno, utiču na odluke organa državne vlasti. Čini se da je ovaj deo najvažniji u celoj knjizi i predstavlja najveći doprinos svim budućim istraživanjima o položaju kulture kod nas. Analizom su obuhvaćene radne zajednice (organizacije i ustanove) u kulturi, udruženja kulturnih radnika i umetnika, zajednice kulture, fondovi za kulturu, kulturno-prosvetne zajednice i stručne asocijacije. Tvrdnju da su samoupravna prava radnih organizacija u kulturi bitno smanjena autor dokazuje time što su one još uvek ekonomski nestabilne, cenu svoga rada ne formiraju na tržištu, čime je određen i njihov odnos prema organima vlasti. „Pošto je samoupravljanje i uspostavljeno pomoću pravnih normi i iscrpljivalo se u traženju formi, a te norme i forme nijesu izvođene iz promjene načina sticanja dohotka ustanove, to se i samoupravna aktivnost zaposlenih svodila na brigu o sredstvima za lične dohotke" (str. 120).

U ovom periodu se javilo mnogo novih problema koji samo ukazuju na to da sva dosadašnja delimična rešenja ne mogu obezbediti širi razvoj samoupravljanja jer se zasnivaju na značajnom udelu države u finansiranju i pravnoj regulativi. Značaj samoupravljanja u kulturi autor posmatra u vezi sa zajednicama kulture koje određuje i kao oblik samoupravnog udruživanja i upravljanja u kulturi i kao oblik saodlučivanja za predstavnike radnih zajednica iz drugih sfera rada i predstavničkih tela društveno-političkih zajednica i organizacija. Osnovane nedavno, zajednice kulture su naišle na dobar prijem najviše zato što obezbeđuju izvesnu sigurnost i stalnost u priticanju sredstava za kulturu. Međutim, nije se promenilo ono najbitnije i kultura se i dalje tretira kao delatnost od posebnog društvenog značaja, a ne kao činilac razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa, znači izvan konteksta društvenog i udruženog rada. Samim tim, zajednice kulture, i ukoliko izlaze iz okvira državnog aparata, ostaju njegova važna dopuna i tako se i ponašaju. Zato autor tvrdi da je u svim dosadašnjim promenama zadržana distribucija kao način finansiranja. „A kada će se distribucija napustiti kao način finansiranja to je ostalo nejasno jer sve dosadašnje promene nijesu odgovorile na to pitanje. Zadržavajući raspodjelu sred-

stava ubranih putem državne prinude, u krajnjoj liniji od građana kao kupaca nekih drugih roba, zadržavaju se i osnovne karakteristike odnosa prema kulturi koje je propisala država, to jest odnosa konstruisanih kompromisima predstavnika državne strukture i predstavnika kulturnih djelatnosti“ (str. 144).

Analizirajući pomenute institucije i ustanove, autor smatra da njihovo stanje nije i stanje naše kulture, niti je odnos građana i radnika prema njima i njihov odnos prema kulturi uopšte. Njih je potrebno razmatrati samo stoga da bi se sagledao položaj radnika u mehanizmu usmeravanja kulturnog razvitka i konstituisanja politike. Shvatanje da radnika treba obrazovati i kulturno uzdizati, što se u poslednje vreme iskazuje kroz njegovu takozvanu kulturnu potrebu, doprinosi održavanju kulture kao odvojene, neprivredne delatnosti. Kao takva, ona je otuđena i svodi radnika na objekta kulture. Tu situaciju dalje produbljuje odsustvo ekonomski motivisane integracije kulture i privrede.

Sva razmišljanja o položaju radnika u kulturi i prema njoj ne mogu mimoići njegov položaj u odlučivanju o višku svoga rada. I pored mnogobrojnih prava ustavom zagarantovanih, sistem upravljanja kulturom sa pozicija radnika je sistem posredovanja, a putevi za ispoljavanje radnikovog neposrednog interesa su vrlo zamršeni i zaobilazni. Stvoren je ceo jedan sistem sastavljen od organa vlasti i društveno-političkih organizacija koji postoji zbog kulturnog uzdizanja radnika, a koji se, u stvari, pretvara u sredstvo manipulisanja njegovim interesima i potrebama. Autor smatra da je razlog u tome što su sve dosadašnje promene u sistemu upravljanja kulturnim delatnostima bile, u stvari, samo promene same te delatnosti, njenog položaja i odnosa prema državi. Zato on tvrdi da „sadašnja struktura skupština i njenih izvršnih i upravnih organa objektivno pothranjuje sklonosti izražene i u paroli: ‚kultura kulturnim radnicima'“ (str. 170). Ovde upravo dolazi do izražaja značaj zajednica kulture zbog njihove mogućnosti da u odlučivanju i dogovaranju povežu sva tri subjekta: političku strukturu, kulturne radnike i radnike iz sfere materijalne proizvodnje.

Cela ova knjiga usmerena je na to da dokaže da sadašnji sistem posredovanja između materijalne i duhovne proizvodnje ne može biti budućnost sistema samoupravljanja. I kada se autor zalaže za izmenjenu ulogu radnika u sistemu upravljanja kulturnim delatnostima, on pre svega insistira na njegovom ispoljavanju kao subjekta društvene reprodukcije. To je uslov da radnik samostalno nastupa i prema kulturi sa svešću o potrebi za njom, ali i sa svešću o potrebama svoje organizacije udruženog rada. Treba istaći autorovo uspešno nastojanje da samoupravnu transformaciju upravljanja kulturom poveže sa našim materijalnim razvitkom, sa jačanjem osnovnog društvenog odnosa, pri čemu se on zalaže za izmenu uloge svih subjekata u kulturi. Nemoguće je ovom prilikom istaći sva ona pitanja koja autor obrađuje, a još manje ona koja je samo naznačio. Veoma sistematična, pregledna i koncizna, ova knjiga daje izvanredan doprinos, svojim podsticanjem i inspiracijom, budućim razmišljanjima.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

---

## Dr Radoslav Ratković: Ideologija i politika

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1971, strana 260)

Značaj ideologije za politiku i uticaj politike na ideologiju je opštepoznata stvar u političkoj praksi i teoriji savremenog društva. Upravo zbog toga studija dr Radoslava Ratkovića *Ideologija i politika* treba da „utoli glad“ koja postoji za ovakvom vrstom literature, u inače nedovoljno razvi-

jenoj političko-teorijskoj misli u nas. Ova studija na izvestan način popunjava tu prazninu i predstavlja vredan pokušaj da se osvetle dva tako prisutna i povezana fenomena u savremenom društvu — ideologija i politika. Iako one često idu ruku pod ruku (politička vlast jedne klase je samo onda potpuna ako je i njena ideologija dominantna u društvu), nisu retki slučajevi kada se one i sučeljavaju i sukobljavaju, naročito kada izražavaju interese različitih slojeva društva. Doduše, ideologija se ne manifestuje samo u sferi politike nego i u filosofiji, moralu, pravu i religiji, ali je njena uloga u oblasti politike u današnjem društvu od presudnog značaja jer je politika infiltrirana u sve oblasti društvenog života.

U ovoj studiji autor analizira i podvrgava kritici odnos ideologije i politike u savremenom, pre svega socijalističkom, društvu, pokazuje njihovo prožimanje i uslovljavanje, ali i odnos prema protivrečnostima stvarnosti. Studija ima četiri poglavlja. U prvom autor daje određenje pojmova — teorijski okvir marksističkog izučavanja i objašnjavanja političke stvarnosti i ideologije u njenoj sprezi sa ostalim kategorijama politike. U tom nastojanju autor definiše i razgraničava marksizam kao misaonu tvorevinu koja već više od jednog veka vrši snažan uticaj na društvena kretanja. Marksizam je, ističe autor, skup teorija koje se prostiru u različitim domenima ljudskog saznanja: filosofiji, istoriji, sociologiji, ekonomiji, političkoj nauci, ali su međusobno povezane i predstavljaju celinu — pogled na sveukupnu stvarnost, poimanje sveta. Ta međusobna povezanost marksističkih teorija je nužna jer one predstavljaju teorijski izraz potreba i interesa radničke klase, i uzajamno se dopunjuju, prelaze jedna u drugu, potpomažu u razvijanju i čine koherentan teorijski sistem. Autor dalje ukratko i sažeto izlaže nastanak marksizma, njegove izvore i sastavne delove, kao i osnovne karakteristike dosadašnjeg razvoja.

U određivanju pojma ideologije autor iznosi dva različita gledišta: jedno, koje ideologiju tretira kao ukupnost društvene svesti ovih ili onih socijalnih snaga, drugo, koje je uzima kao specifičnu društvenu pojavu iskrivljene, iluzorne, ograničene svesti. U društvenoj podeli rada na fizički i umni autor vidi istorijsku genezu ideologije i njen klasni karakter. („Misli vladajuće klase su u svakoj epohi vladajuće misli" — Marks-Engels, *Nemačka ideologija,* str. 46).

U drugom poglavlju studije autor analizira aktuelne ideološke struje koje deluju unutar postojećih globalnih društava i njihove međusobne korelacije. Opšti trend razvoja društva, neminovno nestajanje kapitalizma i stupanje na svetsku pozornicu socijalističkih snaga, za autora su osnovne determinante toka i razvoja naučne misli, pa i ideologije kao oblika društvene svesti. I na samom tlu socijalizma, zbog nužnih društvenih protivrečnosti i različitih osnova na kojima izrasta, takođe egzistiraju različite ideološke struje. „Kao što je Kopernik otkrio da Zemlja nije centar kosmosa, da se ne okreće Sunce oko Zemlje, nego Zemlja oko Sunca, Marks je otkrio da svest nije stvaralac i pokretač društva, da ne određuje svest ljudi njihovo društveno biće, nego da društveno biće određuje njihovu svest", piše dr Ratković (str. 64). No, bez obzira na istorijski značaj Marksovih otkrića za razvitak društva, autor ističe težnju buržoaskih teoretičara da ospore njegov doprinos, kao i pogrešne interpretacije Marksovog učenja od strane „ideologa" socijalizma. S tim u vezi autor posebno ističe subjektivizam u tumačenju društvenih pojava. „Predstave o objektivnim zakonitostima društvenih kretanja bivaju potiskivane. Sve postaje moguće: moguće je vratiti se u srednji vek, obnoviti Rimsku Imperiju, uspostaviti vladavinu neke više rase; moguće je ostvariti socijalizam bez ikakvih materijalnih i društvenih pretpostavki; moguće je napraviti „veliki skok", preskočiti epohe i uskočiti direktno u komunizam; moguće je izvršiti preobražaj ljudi bez preobražaja odnosa u kojima oni žive, čisto duhovnom akcijom, „revolucijom u svesti", itd.", piše autor razračunavajući se sa subjektivističkim teorijama društva (str. 79). Ali tamo gde su ideološke fantazije imale jačih uticaja na društvenu praksu, celo društvo mora za duže vreme skupo plaćati povođenje za njima.

Koje su, po autoru, osnovne subjektivističke koncepcije društva? U socijalističkom društvu to su birokratsko-etatističke i tehnokratsko-menadžerske vizije društvenog progresa; u državnom kapitalizmu idejno stvaralaštvo je sve više van domašaja države, ali i van društvene prakse i živi u iluziji da je „slobodno“ i iznad društva. Prelazna epoha iz kapitalizma u socijalizam je praćena idejnom konfuzijom u kojoj subjektivističke fantazije dobijaju najpovoljnije uslove za procvat, a marksizam doživljava svakojake intepretacije, tobože u interesu daljeg razvoja i njegove kreativne primene. Izlaz iz ovih konfuznih situacija jeste u jasnom sagledavanju osnovnih ciljeva socijalizma koji se mogu ostvariti. A ti ciljevi su: izgradnja nove društveno-ekonomske baze, konstituisanje novog načina proizvodnje i novih, samoupravnih, socijalističkih odnosa.

U ovom poglavlju studije autor takođe analizira ideološke i političke razlike među zemljama sa različitim društvenim sistemima i mogućnosti međunarodne saradnje. Istorija je dokazala da ove razlike dovode do sužavanja ili čak neutralisanja saradnje među zemljama sa različitim sistemima, ali isto tako ima primera gde se ona uspešno razvija, te se apriorno negativan stav „ispoljava kao nasilje nad činjenicama“. U razmatranju ove problematike autor pokreće jedno zanimljivo pitanje: da li je progresivni i demokratski razvitak moguć u okviru svakog od tih sistema, i dodaje da postoje dva ekstremna shvatanja koja su u sukobu sa stvarnim stanjem stvari. Mogućnosti za socijalni i kulturni progres postoje u oba društvena sistema, ali stvar je progresivnih i demokratskih snaga u svakoj zemlji da ih realizuju i dalje proširuju.

Na kraju ovog poglavlja autor razmatra odnos države i nauke, naime, etatizma i naučne misli uopšte, i konstatuje da je etatizam u svom usponu stimulirao razvoj nauke, ali je kasnije postao njen okov, jer su revolucionarna otkrića u nauci neposredno uslovljena revolucionarnim promenama u društvenoj strukturi.

U sledećem poglavlju razmatra se jedno izuzetno aktuelno pitanje: odnos politike i nauke gde postoje različite situacije, od uzajamnog podsticanja do neslaganja, pa i suprotstavljanja. Posebno se izdvajaju dva, dijametralno suprotna shvatanja: prvo, da je politika suverena i treba da ima punu kontrolu nad naukom; drugo, da je nauka slobodna i nezavisna od društva i od politike. Međutim, stvarnost je daleko složenija od ovih pojednostavljenih relacija. Radi toga autor prezentira analizu međusobnih uticaja, sprega i odnosa politike i nauke i zaključuje „da politika treba što je moguće više da stvara mogućnosti i stimulira razvitak naučne misli; nauka treba da što potpunije prožima politiku, postajući sastavni unutrašnji element društveno-političke prakse“ (str. 140). Ako postoje suprotnosti između nauke i politike, znači da postoje divergentni trendovi u ovim oblastima društvene aktivnosti. Program Saveza komunista Jugoslavije je, ističe autor, principijelno postavio ovo pitanje i istakao značaj korelacije politike i naučne misli za ostvarivanje društvenog progresa.

U sklopu ovih razmatranja autor posebno tretira problem monopola nad naukom. S tim u vezi ističe se da je u savremenom društvu privatno-kapitalistički monopol nad naukom i politikom u povlačenju i raspadanju, ali da su se nametnula dva nova oblika, dve socijalne grupacije prelaznog perioda koje teže da uspostave taj monopol. Reč je o birokratsko-etatističkoj i tehnokratskoj strukturi društva. Monopol bilo koje strukture nad naukom ima za rezultat zastoj naučnog razvitka i društvenu stagnaciju uopšte. U socijalističkom društvu ne mogu se tolerisati nikakvi monopoli nad naukom, već nauka treba da polazi od društvene prakse, koja je jedino realno tle za prevazilaženje svih oblika monopola, pa i „monopola nauke“ nad naukom. U tom kontekstu autor situira i položaj nauke u samoupravnom društvu.

U poslednjem poglavlju ove studije postavlja se i analizira nekoliko fundamentalnih problema socijalističkog pokreta sa stanovišta jugoslovenske teorije i prakse, prema kojima komunistička avangarda mora izgraditi svoje stavove da bi mogla ostvarivati funkciju idejno usmera-

vajuće snage u samoupravnom društvu. U tretiranju ovih problema autor najpre fiksira doprinos SKJ daljem razvoju marksizma, ali se i kritički osvrće na našu aktuelnu društvenu situaciju. S tim u vezi razmatraju se neka načelna ideološka pitanja. Na prvom mestu autor pokreće pitanje avangarde i njene uloge u socijalističkom društvu, zatim mogućnosti degeneracije avangarde (reformizam i birokratizam) itd., a u jednom prilogu i ideološke aspekte tekućih ustavnih promena.

Značajna su shvatanja autora o naprednoj ideologiji i njenim izvorima i razvoju. U tom kontekstu, pozivajući se na Lenjina, autor se oštro suprotstavlja shvatanjima o spontanosti ideologije: „Lenjin kaže da radnička klasa spontano može da proizvodi samo tredjunionizam“ (str. 234), kao i koncepcijama da se napredna teorija luči direktno iz nauke. Bitnu ulogu u stvaranju i razvoju napredne ideologije ima revolucionarna društvena praksa. U svetlosti ovih stavova autor se zalaže za organizovanu ideološku akciju Saveza komunista radi afirmacije marksističkog shvatanja sveta, istorije i čoveka.

NIKOLA TASIĆ

---

## Mit, tradicija, savremenost

(„Nolit", edicija „Dela", Beograd, 1972)

Prva knjiga novoustanovljene edicije „Dela“ *(Argumenti), Mit, tradicija, savremenost,* na osnovu saznanja urednikâ o aktuelnosti i značaju teme, donosi kompetentno napravljen izbor tekstova brojnih autora o mitu, tradiciji, savremenosti. Taj izbor pokazuje nam — s lijepom svestranošću pomoću koje se jedino i može doprijeti do suštine te teme, ili bar u njenu blizinu — razna stanovišta pojedinih specijalista: pišu psiholozi, filosofi, sociolozi, psihoanalitičari, etnolozi, teolozi i istoričari. U ovoj knjizi, između ostalih, objavljeni su veoma zanimljivi tekstovi Klod Levi Strosa, Rolana Barta, Ernesta Kasirera, Mirča Elijadea, Elemira Zole, Dragoša Kalajića, Muharema Pervića, Kostasa Akselosa, Gerharda Krigera, Nortropa Fraja, Teodora Adorna i Maksa Horkhajmera, Furia Jezija, Vladete Jerotića... Tema knjige nije, razumije se, iscrpena ovim stanovištima, bez obzira na stvaralačku personalnost zastupljenih autora, između ostalog i stoga što ona obuhvata prostor bez granica, i jer se bavi fundamentalnim pitanjem civilizacije i same ljudske sudbine u cjelini. U svakom slučaju, valja pohvaliti talent urednika ove knjige i njihov osjetljiv odnos prema složenoj temi koja zahtijeva učešće specijalista velikog registra. Ta knjiga je utoliko značajnija i dragocjenija što je prva te vrste i obuhvatnosti koja se bavi pitanjem tradicije i savremenosti. Ne može biti slučajno interesovanje čitalaca za tematske brojeve časopisa „Delo“ koji su bili posvećeni naslovnoj temi.

Kakva je uloga mita u novim, živim duhovnim procesima, i kako se prepoznaje preobražena mitska energija provocirana određenim događajima i mijenama aktualiteta? Kakva je, na primjer, životvorna povezanost mita i savremenosti, veza stabilnog i promjenljivog? Danas je, od toga se mora poći, teško definisati stvari, katkad i nemoguće, jer su definicije nužna ograničenja i gruba pojednostavljenja: norma, kliše, model u koji se ne može uklopiti ništa *drukčije.*

Je li uloga mitoloških svjetova, te „primitivne mentalnosti“ proistekle iz jednog ukočenog sistema mišljenja, „prije svega u tome da budu razoreni odmah pošto su bili stvoreni, kako bi iz njihovih razvalina nastali novi svjetovi“ (Franc Boaz)? Mitovi su, na raznim krajevima planete, međusobno slični jer izražavaju, jungovski re-

čeno, univerzalne sadržaje i arhetipske slojeve ljudske prirode nepodložne apsolutnoj promjeni, koji u svojoj dubini čuvaju kolektivne uspomene na pretke, i koji su zaloga kontinuacije i neprekidne kontingencije što prenosi, od pokoljenja do pokoljenja, izvjesna „osnovna osjećanja kao što su ljubav, mržnja ili osveta".

Mirča Elijade piše, na primjer, o mehanizmu „mitizacije" pojedinih istorijskih ličnosti, o mitski modelovanim prototipovima koji se, iz raznih pobuda, najčešće nejasnih ili suviše jasnih, aktuelizuju, „adjorniraju" — da posluže kao obavezni i mobilizacioni modeli, kao oživljeni kultovi jedne nove idolatrije i jedne monolitnosti u kojoj nema mjesta za kritiku i individualnost. Ima u tom aktuelizovanju mita i nečeg što je pozitivno, ali češće imamo posla sa negativnim silama mitizacije koje postaju gesla nečovječnosti i fanatizacije što nikad ne donosi dobra razumu, pa dakle ni čovjeku.

Nekako nastavljajući ideju Elijadea o aktuelizaciji mitova, Furio Jezi piše o „tehnizaciji" mitova kojima se želi postizanje određenog političkog cilja; dakle, u pitanju je manipulacija mitom i „kolektivnim nesvjesnim". On takvu „tehnizaciju" mita smatra „izobličenom vezom sa prošlošću", iracionalizmom koji u prirodi čovjekovoj traži one neposlušne, razularene, tamne energije što odjednom, „tehnizirane, dugo sputavane, riknu na kulturu, to jest na čovjeka (mit je ukroćen i potčinjen, misli Kasirer, kad su intelektualne, etičke i umjetničke sile u punoj snazi).

„Fenomen tehnizacije mita, i izopačeni odnos prema prošlosti koji on sobom nosi, imao je tragične primjere u najnovijoj istoriji njemačke kulture i društva, dobivši stopostotni dokaz u nacizmu", piše Jezi, i dodaje da „svrha obraćanja mitu mora da bude uvijek sasvim jasna, kako bi se zaista na iskustvu iz prošlosti i prevazilaženju tog iskustva mogla zasnivati budućnost".

Jezi, razumije se, zna da su tradicija i mit sublimacija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, a budućnost i njena praklica se prepoznaju u savremenosti i kad nije umorna i malo stvaralačka, to jest otkriva se rijetkima koji umiju da vide ono što, po unutrašnjim zakonitostima vremena, ima doći. Jezi smatra da „tehnizacija" („regulisanje") mita mora imati jasno objašnjenje, jer u ljudskoj istoriji postoje opasni, apokaliptični primjeri aktuelizacije negativnog mita uperenog protiv opstanka ljudske vrste. Jer mit je, ipak, uvijek „prošlost", i vraća se samo podstaknut nekim dnevnim potrebama kolebljive, nepostojane savremenosti i ciljevima savremenika kojima je do zlogukog i potlačivačkog za svijest reaktiviranja neke mitske simbolike. Jezi piše: „Jer, jasno je da tehnizirani mit kojim se koristi politička propaganda predstavlja deformisanu prošlost, i da ostaci te prošlosti još mogu da navedu ljude na određeno ponašanje, ali ona je lišena čistote koja bi bila objektivno i istinski vrijedna da je doživimo."

Jezi upotrebljava termin „deformisana prošlost", nastojeći da tome dâ jasno značenje, jer prošlost nije kriva za nečiste ljudske pobude, i jer u istoriji ima i, kako nas sholastici uče, dovoljno konstruktivnih pouka za savremenost i budućnost, ali i modela življenja koje je opasno prenositi u novu stvarnost u kojoj vladaju drukčije zakonitosti i uslovi. Jezi, dakle, nije bezuslovno protiv svakog izazivanja mita, jer neki mitovi univerzalnih sadržaja donose novu svježinu i čistotu ljudskoj rasi, ujedinjuju je i čine svjesnom dubokih sličnosti i razlika među ljudima, mada je neuporedivo više sličnosti nego raznolikosti među njima. O pozitivnom dejstvu mitizacije ovdje i nije bilo riječi stoga što se dobro dejstvo *podrazumijeva*, pretpostavlja. U tom slučaju, mit će biti kreativan model a ne „leš prošlosti", živo i dinamično objašnjenje svijeta prilagođeno novoj realnosti koja ima svoje mitove što je objašnjavaju i čine osmišljenom.

U knjizi *Mit, tradicija, savremenost* postavljeno je i pitanje da li je mit „primitivno objašnjenje svijeta". Značenje termina „mit" je, uostalom, veoma protivurječno, i prema njemu se odnosimo kao prema projektivnoj simbolici Roršahove mrlje što otkriva naše podsvjesne mehanizme. Mitsko mišljenje jeste tipično mišljenje, usklađeno sa sistemom snažne tipizacije i pojednostavljivanja. Ono je,

zatim, i aistorijsko mišljenje. Mitologija je arhajska, neistorijska svijest. Mit je „izlazak iz Vremena", dakle — atemporalan je. On je, najčešće, ukočena, statična slika svijeta. Zanimljivo je, vjerujem, da u jeziku jednog tradicionalističkog naroda kao što je japanski (koji na začuđujuće kreativan način spaja mitsko sa aktuelnim) ne postoji — futur! Postoji samo prošlost i sadašnjost, budućnosti nema. Naravno, ovo je pojednostavljena, shematična slika stvari, jer niponski kompleks pitanja je nerazjašnjiv za zapadno i racionalističko mišljenje.

U ovoj knjizi postavljeno je pitanje (u njoj je, što smatram izuzetno privlačnim i razumnim, najviše pitanja, a malo kategoričnosti u nečemu što je dosta nekategorijalno) „primitivne mentalnosti" i naučnog mišljenja, to jest o ponovnom uključivanju mita u vrijeme, o oživljavanju njegove statične energije i pretvaranju u dinamizam, u pokrenutost u evolucionu spiralu do Omega-vremena. Kako se odnosi naučno doba, to jest naše doba, prema mitskom mišljenju? Mit je, prema nekim mišljenjima, nepromjenljiva svijest čovječanstva, i sigurno je da mitološki mehanizmi djeluju i u ovom dobu tako obilježenom tehnologijom, naukom, matematikom i empirijskim („religija progresa"). Rolan Bart će, recimo, pisati o novoj francuskoj „mitologiji": nebrojenim sirevima („Teško je vladati zemljom u kojoj ima više od četiri stotine vrsta sireva", rekao je De Gol), vinu i mlijeku, bifteku, novom „sitroenu" DS 19... Svijet, jednostavno, ne može bez mitologije, makar bila eklektička i „tehnička", samo su mitovi „pomjereni", i drukčiji, primjereni ćudima savremenika koji, živeći dinamičnije nego ikad dosad, ipak nastavljaju onu nevidljivu liniju što dijeli prošlost od budućnosti. Isak Njutn o tome kaže: „Magično ‚sada' nije jedno ‚čisto' sadašnje vrijeme; ono nije jednostavna jasna vremenska tačka; ono je, da upotrijebimo Lajbnicov izraz, *opterećeno prošlošću i bremenito budućnošću.*"

Savršeno „čiste" sadašnjosti nema, kako bi to htjeli „sadašnjičari" i „aktuelisti". Ima samo kontingencije, prožimanja vremenâ, kulturâ, tradicija, kolektivnih modela postojanja i sudbine zajedničke svima. Lešek Kolakovski kaže da „u našim nevažnim gestovima žive nejasne uspomene na začetke ljudske kulture, slično kao što su u našem tijelu prisutni tragovi našeg pretka lemura, našeg pretka ribe, našeg pretka morske zvijezde".

Ako se povjeruje ovim riječima Kolakovskog, a nema razloga koji idu protiv toga, ta činjenica ide u prilog onima koji nalaze da je mit nepromjenljiva svijest čovječanstva o nečem što se označava „čovječnošću" u univerzalnom smislu. Mitsko mišljenje nije mišljenje prošlosti, ono se ispoljava (maskirano) i u novim oblicima koji su još bez imena. Kako veli Stros, „u našim savremenim društvima možda je politička ideologija samo zamijenila mitsku misao". Jer novo se izgrađuje na starom, na ruševinama, i prekida ne može biti. I kad se govori o prekidu, o samoniklosti, govori se bez argumenata i činjenica uma: prekida u prirodi nema. Mirča Elijade, čak, smatra da je podsvijest „mitološka" i da neki njeni sadržaji imaju *kosmičke vrijednosti,* dakle odražavaju „modalitete, procese i sudbine života i žive tvari".

*Upravo protekli događaj* već je mit, odmah je dobio neistorijsku koronu, nešto „kolektivno" i bezoblično u svojoj simboličnosti i tipičnosti. Dinamički kontinuum ipak ima potrebe za modelima, za „arhetipovima", jer ljudi ne mogu bez Reda, oslonca, „stajne tačke". To je zakon prirode koja teži za uravnoteženjem.

Još u *Svetom pismu* postoji zapis o hrišćanskom odnosu prema tradiciji i potrebi za njenom stalnom revalorizacijom: „Sve ispitujte; što je dobro, zadržite!" Svako pokoljenje dužno je da „sve ispitùje" i da zadrži „dobro", ono što je provjereno intelektualnim i životnim iskustvom prethodnih naraštaja. Jer nema trajnog, pogotovo apsolutnog dobra i apsolutne vrijednosti (to, čak, nije ni život, jer život po svaku cijenu je beznačajnost). Tradicija je, smatra Tomas Sterns Eliot, rad živih kreativnih snaga, odnosno budućnosti, na književnoj istoriji, na prošlosti. Budućnost, hoće da kaže Eliot, uvijek ima pravo na „veliku premetačinu", na revalorizaciju svih vrijednosti i na provjeru snage njihovih temelja.

ima pravo budućnost da sumnja, da provjerava, da se koleba oko sopstvenog modela postojanja. Takav odnos prema tradiciji jeste živ, neuštogljen, stvaralački. Drukčiji pristup tradiciji vodi u sholastičko kanonizovanje, u ponavljanje mrtvih klišea, u tragično zaostajanje za neumoljivim vremenom koje ne poznaje zastanak. Apsolutne istine za sva doba nema, ta Istina se odavno raspala na fragmente. Elemire Zola smatra da „tradicija jeste ono što se prenosi, naročito od naraštaja do naraštaja, što znači da je tradicija korijen gotovo svakog ljudskog stanja ili čina".

Bez korijena nema stabilnosti, bez njega nije ništa — ma koliko se upinjali da dokažemo svoju samoniklost (davno je osvanuo Početak). Svako pokoljenje ima specifične šifre kojima odgoneta vlastito nasljeđe i kritički se odnosi prema njemu, usvajajući ono što je u njemu „dobro" i kreativno, podsticajno. Uostalom, ne postoje samo pozitivne tradicije! Elemire Zola kaže da postoje i zlikovačke, banditske tradicije, ali da je Tradicija „prenos odličnog i najvišeg predmeta". Nevolje s tradicijom počinju od definisanja kriterija kojim se obilježava „dobro" i „loše" u njoj, čak „reakcionarno". Ipak, uopšteno rečeno, pozitivna tradicija jeste ono što je živo, transistorijsko, što pomaže razvoju savremene misli svojom prokušanom mudrošću i trajnošću, i što odgovara na dramatična pitanja nove realnosti.

Zanimljivo je Zolino stanovište o o kritici tradicije. On s pravom nalazi da se kritici („muškom principu") tradicije pristupa, zapravo, sa stanovišta nekih „vječnih vrijednosti", dakle opet u ime neke — *tradicije:* „Prema tome, kritika je funkcija Tradicije. Što smo vezaniji za tradiciju, sposobniji smo za kritiku, sposobnost univerzalne kritike jeste ispit privrženosti Tradiciji koja, da bi dokazala ono vječnô, mora da pokaže kako ono što postaje nije vječno." To Zolino stanovište je vrlo dinamično, aktivno se odnosi prema duhu promjene koja ne može postati tradicija jer je traženje, i sve dotle dok se ta promjena ne dokaže i ne ustali. Slično Zoli misli i Dragoš Kalajić: „U svetu nesigurnosti i promenljivosti, čovek kroz tradiciju nastoji da očuva one sadržaje temeljnih vrednosti pogleda na svet koji su upravo suprotnost uslovima društvenog i istorijskog života, u meri one suprotnosti koja razlikuje trajno od prolaznog, neiscrpno od iscrpivog, večno od sekundarnog."

Tradicija je oslonac u komešanju, čvrsta osovina oko koje se gradi nova organizacija vrijednosti, jer je, kako kaže Ezra Paund, „tradicija ljepota koju mi čuvamo, a ne niz lanaca koji nas vezuju". I Paund, naravno, ovdje podrazumijeva kritički odnos prema tradiciji koja vezuje i fanatizuje, sputava energije novog doba koje ostvaruje nove, sebi primjerene, tradicije. Jer, kako piše Zola, „Bez tradicije niko ne živi, kao što se niko sam nije rodio". I za tradiciju važi ono što se već reklo povodom „tehnizacije" mita: vaskrsavanje i aktuelizacija tradicija, regulisano a ne spontano, može da ima, i najčešće i ima, duboko reakcionarne i nečiste pobude. Naravno, tradicija i njen sadržaj ne moraju biti krivi za to — „aktuelizatori" su krivi, uvijek.

Tradicija se obnavlja samo stvaralački, a ne može se „ponoviti" u svojoj čistoj prvobitnosti. Tradicija, to „produženo postojanje", obnavlja se i aktuelizuje da osnaži korijene univerzalnih vrijednosti, da im omogući trajnost u kolebljivosti i nestalnosti svijeta podložnog radikalnim, katkad i neurotičnim promjenama — haotičnim premetačinama istorije u kojoj se gube trajne i osnovne vrijednosti. Pozitivne tradicije, a one mogu biti isključivo stvaralačke i živodajne, dolaze obnovljene i rekreirane novom stvaralačkom snagom pokoljenja, da učvrste mlade, nesigurne temelje, da osnaže vjeru u univerzalno ljudsko koje se prenosi od naraštaja do naraštaja, svjedočeći o vitalnoj prilagodljivosti ljudske rase i o njenoj stvaralačkoj motivaciji. Svaki korak naprijed korak je dalje od pećine.

Prema tradiciji može se zauzeti i načelno arogantan, „kos", bezuslovno negatorski i skorojevički stav, a takav stav nije djelo razuma — protivistorijski je, i nesumnjivo jalov. On ne vodi računa o prisustvu prošlosti u sadašnjosti, o jutarnjoj ponesenosti *tradicije budućnosti.* Samo, ta prožimanja, i oblike u kojima se is-

poljavaju, valja uočiti u svim dimenzijama, jer je riječ o plodotvornim a ne regulisanim prožimanjima. Provjera tradicije nikad ne smije biti načelno obesvetiteljska i kritikantska, ali ta provjera i sumnja u apsolutnost svakog ljudskog čina dužnost je i pravo svakog pokoljenja. U starim, neumrlim tradicijama naći će se neki aktivni, provjereni odgovori na dramatična pitanja labilnog vremena promjena, ali će se, isto tako, u prošlosti naći i kanoni i klišea mrtvih tradicija koje, nasilno osavremenjene i „aktualizovane", djeluju blokirajuće na snage dinamizma i stvaranja. Djeluju, u stvari, protiv originalnosti i načela autonomije.

Kostas Akselos kaže, podrazumijevajući pravo savremenosti na kritički stav prema tradiciji, ovo: „Tradicija izumire ukoliko je neprekidno ne stavljamo na probu." Akselos je duboko u pravu, jer je mrtvo sve što ne pruža mogućnosti svakom vremenu da se osnažuje na izvorima plodotvorne tradicije. Što ne izdrži probu, mrtvo je, i može se samo „aktuelizovati", ali to uvijek ide protiv kulture, protiv originalnosti, dakle.

Akselos je dinamični teoretičar tradicije, i osjeća prisustvo tradicije budućnosti koju već živimo, bez obzira što je nismo uvijek svjesni. Danas se stvari mijenjaju prije no što mi stignemo i da ih zapazimo, prije no što su uspjele da se ustale i da se dokažu. Stoga je i teško uočiti najavu jedne nove, planetarne tradicije nečuvenog i neviđenog univerzalizma. Akselos o tome piše: „Sve tradicije... ujedinjavaju se danas u okvirima planetarne ere." Senzibilni Akselosov duh *osjeća* i razumije to ujedinjavanje tradicija, taj novi tehnološki, komunikacioni univerzalizam koji, prvi put u ljudskoj istoriji, do krajnosti smanjuje razlike između raznih nacionalnih tradicija. Te tradicije — planetarni potoci ulivaju se u planetarni okean, i postaju sve manje lokalno „koloritne", pa i sve manje „originalne". Stvara se, bez sumnje, jedna nova, planetarna tradicija, a o tome govori, dakako izuzetno kompetentno, i filosof istorije, Arnold Tojnbi. To se stvara, ako se tako može reći, ekumenska tradicija.

Vjerovatno je to put u „svjetski eklektizam", ali to je već „unutrašnja mogućnost" ovog vremena, i ono će je iskoristiti bez obzira šta mi o tome mislili, jer se zakonitost bezuslovno ispunjava.

**VELJKO RADOVIĆ**

---

## Herbert Marcuse: Kraj utopije i Esej o oslobođenju

(„Stvarnost", Zagreb, 1972, strana 226)

Zagrebački izdavač nam je priredio još jedan lijep književno-teorijski doživljaj objavljivanjem u jednoj knjizi dva teksta Herberta Marcusea: *Kraj utopije* i *Esej o oslobođenju.*

Prvi tekst sačinjen je na osnovu diskusije Herberta Marcusea sa studentima i profesorima Zapadnog Berlina o mogućnostima i šansama opozicije u metropolama povezano sa oslobodilačkim pokretima u zemljama trećeg svijeta. U ovoj diskusiji je Marcuse pokrenuo tri pitanja od suvremenog značaja koja ujedno tvore strukturu tekstualne cjeline: Ciljevi, oblici i izgledi studentske opozicije; Moral i politika u društvu obilja te Vijetnam — treći svijet i opozicija u metropolama. Drugi dio knjige (*Esej o oslobođenju)* izložen je kroz dijelove: Biološko utemeljenje socijalizma; Nova osjetljivost; Prevratničke snage — u prijelazu i Solidarnost.

Uz to, želja nam je pripomenuti izvanredan pogovor što ga je napisala Branka Brujić, dobar poznavalac Marcuseova djela, koja je i prevodilac teksta na naš jezik.

Marcuseu je prigovoreno u posljednje vrijeme što se usudio ustvrditi da studentska opozicija, već sama sobom, može činiti revoluciju te da u revolucionarnu klasu spadaju

Hippyes, Gammler i Beatniks. „Daleko je od mene da tako nešto tvrdim" (str. 17), protivno će Marcuse. On ne opovrgava njihov značaj sa stanovišta uočavanja onih spontanih tendencija koje nagovještavaju totalni prijelom s vladajućim potrebama represivnog društva, ali snage koje su mu pripisane kao revolucionarni djelatnik nemaju i prevratničku snagu, one mogu jedanput igrati tu ulogu, ali samo „s drugim i daleko jačim objektivnim snagama" (str. 17).

Centralna kategorija Marcuseova koncepta je „potreba", njome se često i valjano služi. To otprilike ovako može izgledati: Marx je u proletarijatu vidio revolucionarnu klasu što je ovaj bio slobodan od represivnih potreba kapitalističkog društva. I dalje: infrastruktura revolucije sačinjena je u permanentnoj potrebi proletarijata za slobodom. „To više nije slučaj u velikim dijelovima visokorazvijenih kapitalističkih zemalja" (str. 18), veli Marcuse, jer, navodno, radnička klasa više ne predstavlja klasu koja negira postojeće potrebe, ona ih prihvaća. Sada, nasuprot tome, u visokorazvijenim zemljama manjinske grupe (beatnika i hippya) odbijaju da sudjeluju u blagoslovima „društva obilja", čak negiraju te potrebe.

Marcuse očigledno nije u stanju naznačiti kao Marx kolektivnog subjekta revolucije — klasa, on to sam priznaje, riječ je o raspršenim grupama „na koje se u najboljem slučaju mogu polagati nade" (str. 25). Opozicija intelektualaca sama po sebi ne može biti revolucionarna snaga — Marcuseov stav izgleda „čistom" marksističkom pozicijom; kao što ni hippiyi nisu nasljeđe proletarijata, ali je bez svake sumnje tačno da oni danas u modernom zapadnom svijetu čine jezgro opozicije u pripremanju jedne moguće *krize sistema*, što će reći antikapitalistički su usmjereni. Marcuse to lijepo ocrtava: „Ako studentska opozicija ostane izolirana, ako ne uspije probiti svoj vlastiti krug, *ako ne uspije mobilizirati slojeve koji će zbog svoga položaja u društveno-proizvodnom procesu odigrati presudnu ulogu u prevratu* (kurziv — S. I.), tada studentska opozicija može igrati samo prateću ulogu. Možemo studentsku opoziciju smatrati za jezgro prevrata, međutim, kad ostanemo kod jezgra, nemamo time već i prevrat" (str. 53).

Marcuse stavlja do znanja osobno htijenje „biti više od tradicionalnog marksiste", nedogmatski je raspoložen, sa velikim smislom za analizu društvenog stanja i mogućnosti njegova revolucionisanja. Za njega je radnička klasa još uvijek povijesni djelatnik revolucije na osnovi svog temeljnog položaja u proizvodnom procesu. No, s druge strane, na osnovi artikulirajućih potreba koje su u krajnjoj liniji potrebe sistema, stabilizirajućeg karaktera, ona je postala konzervativna snaga. „Objektivno, ‚o sebi', radnici su još uvijek potencijalno revolucionarna snaga; subjektivno, ‚za sebe', to nisu" (str. 146).

Marcuseovo teorijsko „skretanje" sastoji se u dijagnozi da se u razvijenim monopolno-kapitalističkim zemljama, njihovim unutarnjim razvitkom, izvršio pomak opozicije od organizirane industrijske radničke klase na buntovne manjine. Čini se da tradicionalna socijalistička teorija nije u stanju to priznati. U objektivnom pogledu radnička klasa ostaje povijesnim subjektom promjene, u subjektivnom, danas kako stvari stoje, ona to nije: riječ je o izrazitoj integraciji koja je tamo uslijedila — radništva i sistema — „ne samo na ideološkoj nego i na materijalnoj podlozi" (str. 116). Marcuse ovu tezu drastično, pa čak i morbidno potkrjepljuje pojedinim događajima, konkretnim dešavanjem, a ne samo teorijskom argumentacijom: „Nećete to vjerovati, no ima slučajeva — vidio sam ih svojim očima — u kojima policija potpomaže demonstrante. Još gore: ona štiti od pokušaja radnika da navale na demonstrante" (str. 45).

Marcuse ne ignorira mogućnost radikalizacije radničke klase; naprotiv, on u nju vjeruje, ali će taj proces ovisiti o posrednicima izvan njezinih redova. Danas ona objektivno poprima stabilizirajuću konzervativnu funkciju i činit će to sve više; otud je neophodan rad na revolucioniranju njene svijesti. Radnici, takvi kakvi jesu, nemaju ni interesa niti vitalne potrebe da se predaju borbi za preusmjerenje načina proizvodnje i proizvodnih odnosa:

„oni su dobro integrirani i dobro nagrađeni“ (str. 175).

Drugi moment na koga se svakako treba osvrnuti jeste fenomen, karakter i snaga opozicije, te njene šanse i izgledi u zapadnom društvu. Općenito gledano, po Marcuseu, opoziciju čine svi oni što jednostavno odbijaju da sudjeluju u blagoslovima „društva obilja“ ili, preciznije rečeno, *oni čije potrebe nisu kao potrebe i svih ostalih*. Upravo na tom preusmjerenju, negaciji postojećih potreba Marcuse vidi izrastanje savremene opozicije. Studentska opozicija ili „nova ljevica“, the new left, jezgro je suvremene opozicije u društvu. Iako nije deideologična, karakterizira je antiideologičan stav, nepovjerenje prema svim ideologijama. Osim ovoga, opozicija nije uglavnom vezana za radničku klasu, klasno je nedefinirana, a sastoji se od intelektualaca, grupe pokreta za građanska prava i od omladine, naročito hippya. „Riječ je o opoziciji koja baš ništa zajedničko nema s klasičnom revolucionarnom snagom u marksizmu...“ (str. 40).

Neortodoksna konstelacija opozicije, po Marcuseu, „vjeran je odraz autoritarno-demokratskog društva, izvedbe „jednodimenzionalnog društva“ (str. 40). On glavnu snagu opozicije vidi kroz dvije skupine: neprivilegirani i privilegirani. Prvu skupinu čine rasne i nacionalne manjine u SAD, one nemaju ključna mjesta u proizvodnji, ali njihov položaj se podudara sa položajem i borbom masa u neokolonijalnom svijetu, čime „sačinjavaju danas najveću opasnost za svjetski sistem kapitalizma“ (str. 41). Druga skupina, ili privilegirani, sastoji se iz „nove radničke klase“ (Mallet) koja je „danas ljubimče postojećeg sistema i svjesno se odala tom sistemu“ (str. 41). Drugo je studentska opozicija, i to u njezinom najširem smislu. Čemu i protiv koga je opozicija? Opozicija je upravljena prema demokratskom društvu koje je u velikoj prednosti što dobro funkcionira, protiv tzv. way of life toga sistema — protiv pritisaka, stalnog pritiska sistema koji putem represivne i destruktivne proizvodnosti sve neljudskije degradira sve u robu. Ona je i protiv terora izvan metropola. Zadaci opozicije leže u njenom radu na oslobođenju svijesti „van sebe“, dalje od vlastitog kruga: „Jedan od zadataka jest da se oslobodi takav tip čovjeka koji hoće revoluciju, koji mora imati revoluciju, jer inače propada...“ (str. 23). Marcuse izglede efektivne revolucionarne akcije opozicije sagledava u podudarnosti zajedničkog djelovanja „oslobodilačkih procesa“ u trećem svijetu i rušilačko-revolucionarnog raspoloženja u centrima visokorazvijenog svijeta: takav sklop daje izglede na uspjeh.

Treće i posljednje pitanje na koje bi se u ovom prikazu trebali osvrnuti jeste određenje slobodnog društva kako ga Marcuse vidi i anticipira. Riječ je o pitanju kome se on rado vraća i poklanja mu punu pažnju, u kome dolazi do izražaja Marcuseova neobična (karakteristična) formula: pokušaj estetsko-biološkog utemeljenja novog društva. Određenje slobodnog društva moguće je samo kao određena negacija postojećeg. Marcuse je svjestan kakve sve asocijacije budi socijalizam kao alternativa. Socijalizam sovjetskog određenja, kao u istočnoj Evropi, nailazi u SAD na dva odgovora: „ako je to vaša alternativa, nećemo da imamo s tim nikakve veze“ i „nama je ovdje bolje nego u Sovjetskom Savezu“. Marcuse je spreman priznati zablude oko alternative socijalizma kakva ona jeste danas, ali mu je daleko veća teškoća u objašnjenju *karaktera socijalizma*, šta bi trebao biti s obzirom na humanizam. „Tada mi je teško da im kažem da ono što se tamo zbiva, ipak nije socijalizam“ (str. 60).

Da li je moguć socijalizam uz prethodno razaranje datog sistema? Na to pitanje Marcuse daje dosta realističan i oproban odgovor: „Politika razaranja, a da ništa drugo ne postavi na svoje mjesto, ne! Mislim da je ono što ja i opozicija imamo na umu vrlo različito od politike razaranja radi samog razaranja“ (str. 79). On je još dosljedniji kada tvrdi: „Treba iskoristiti svaku mogućnost rada na obrazovanju i prosvjećivanju unutar postojećeg, svaku mogućnost da se ostvare reforme i da se iznude. U tom smislu naša opozicija nije totalna u apstraktnom značenju. Mi ćemo uočiti svaku mogućnost, svaki međuprostor u postojećem da bismo taj međuprostor povećali“ (str. 101).

Da li je opozicija u stanju staviti pun odgovor na pitanje: *Kakav život?* ili navesti „konkretnu alternativu". Sve se čini, besmisleno je tražiti detaljnu razradu određenih ustanova i odnosa novog društva jer oni se ne mogu a priori odrediti. Marcuse kaže: „Kad bismo danas mogli oblikovati konkretan pojam alternative, to ne bi bio pojam alternative; mogućnosti su novog društva dovoljno „apstraktne"... da prkose svakom pokušaju da ih se identificira u odnosu na ovaj svijet" (str. 198). Marcuse nove odnose vidi kao posljedicu „biološke solidarnosti" u radu i svrsi, istinskom skladu između društvenih i individualnih potreba i ciljeva, između prepoznate nužnosti i slobodnog razvitka, što je sve suprotno prisilnom skladu u razvijenim kapitalističkim i (socijalističkim?) zemljama. Socijalistički odnosi u proizvodnji treba da budu nov način života, novi oblik života, dok eksploatacija treba u svim njezinim oblicima iščeznuti. Imati novo društvo znači uzdići Estetsko načelo kao oblik Načela Stvarnosti nasuprot Profita i Načela Izvođenja.

Što reći na kraju u vlastitom komentaru? Čini se mnogo, a ipak je to malo. Marcuse je veliki analitičar sredine i vremena u kome živi, spreman je sve to mijenjati, ali na koji način povezati fragmentizirane revolucionarne snage, ni njemu to nije jasno. No *Kraj utopije* i *Esej o oslobođenju* su podsticaj, ohrabrenje ljudskoj aktivnosti na proširenju granica carstva slobode. Za ono što čovjek od slobode danas ima trebala je proći cijela vječnost u stalnoj borbi protiv „sopstvenog" i „objektivnog".

Kako ići dalje, kuda i dokle? pitanje je na koje H. Marcuse nije odgovorio.

SLOBODAN P. INIĆ

---

## JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

Drugi broj „Gledišta" donosi vrlo zanimljiv članak dr Miloja Petrovića *Moral i socijalizam u jugoslovenskoj filozofiji*. U uvodnom delu Petrović naglašava da etička problematika u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji, u njenom razvitku do 1960, nije zauzimala neko značajnije mesto. Razlog tome ovaj autor vidi, pre svega, u obračunu jugoslovenskih filozofa sa staljinizmom koji se uglavnom ispoljavao u kritici staljinističke ideje o suprematiji kolektiva nad pojedincem. Jugoslovenski model samoupravnog socijalizma, po onome što u sebi nosi kao ideju i cilj i kao mogućnost da se njegove ideje i ciljevi realizuju, sam po sebi, predstavlja negaciju takve suprematije, što je olakšalo filozofsku kritiku te ideje. Kad je u pitanju teorijska kritika staljinističkih etičkih vrednosti, naši filozofi su se oslanjali na jugoslovensku društvenu praksu i na humanističke tekstove „mladog" Marksa. Međutim, iako je u periodu 1950—60. u tekstovima naših filozofa vidljivo ubrzano akceptiranje Marksove problematike, oni su se, po mišljenju Petrovića, prilično teško oslobađali mehanicističke koncepcije istorije i iz nje izvedenog shvatanja čoveka. Sve dubljim ukorenjivanjem samoupravljanja kao društvenog odnosa u život praktične svakidašnjice teorijski je postajalo sve jasnije da se takav antropološki koncept, sadržan u mehanicistički shvaćenom materijalizmu, ne može uzimati kao osnova za raspravljanje etičke fenomenologije jugoslovenskog društva, pa ni za analizu etičke problematike uopšte. Pre svega zbog toga što je sasvim sigurno da taj koncept nije teorijska osnova na kojoj se može izgrađivati demokratski samoupravni socijalizam kao asocijacija slobodnih pojedinaca. Ta činjenica je istakla potrebu za jasnom orijentacijom u pogledu postojećih i novonastajućih

regulativnih vrednosti, što se moglo učiniti na teorijski način samo pod uslovom da se novom samoupravnom društvu ponude nove moralne vrednosti kao njegovi moralni regulativi i da se valorizuju one vrednosti koje su se autohtono afirmisale kao određeni vrednosni regulatori unutar samoupravnog društva. Pretpostavljalo se da novi koncepti vrednosti postoje sistematizovani u marksističkoj teoriji. Međutim, Marks je na području vrednosti ostavio samo principe jednog novog humanizma koje je samoupravno društvo u sebi kao društvenom odnosu ostvarivalo. I među jugoslovenskim filozofima došlo je do dijaloga oko toga da li je samoupravnom društvu potrebna marksistička etika kao sistem vrednosti koje valja interiorizovati ili mu takav sistem ne bi bio od koristi za oživotvorenje onoga što je već u njemu na delu i što postaje delo. Ta teorijska i praktična dilema donela je značajnu etičku temu jugoslovenskih filozofa-marksista o mogućnosti marksističke etike i njenom karakteru. Rasprava o ovoj temi morala je nužno dovesti i do diskusije o problemu moralne fenomenologije jugoslovenskog samoupravnog društva i problemu odnosa socijalizma i morala, na kojima ćemo se mi u ovom prikazu Petrovićevog teksta posebno zadržati, ne ulazeći u ispravnost i samih njegovih stavova.

Naime, tematiziranje odnosa morala i socijalizma, po rečima Petrovića, ima za cilj da utvrdi neku od mogućnosti u kojoj se nalazi ili se može nalaziti moral prema socijalizmu, što znači da se može govoriti ili o podudaranju socijalizma i morala ili o njihovoj diskrepanciji, ili pak o aproksimativnom približavanju morala socijalizmu, odnosno socijalističke prakse moralu. Pošto tezu o eventualnom identitetu morala i socijalizma eliminiše samo pitanje o njihovom odnosu, Petroviću je ostalo da razmotri druge dve naznačene mogućnosti i još bliže da odredi koja od njih predstavlja realnu relaciju.

Ovaj autor kaže da nema sumnje u to da svaka društvena praksa, pa i socijalistička, ima sebi odgovarajući moral, ali postojanje takvog morala je tek nesumnjiva pretpostavka samo za neke jugoslovenske filozofe. To, na primer, znači da ni na pitanje šta je socijalistički moral jugoslovenski filozofi ne odgovaraju jednoznačno. Neki čak dovode u sumnju opravdanost upotrebe tog pojma. Petrović navodi primer Zagorke Pešić-Golubović koja smatra da pojam „socijalistički moral" „nije dovoljno adekvatan jer se ograničava okvirima vrednosnog društvenog sistema i implicira funkcionalnu vezanost za sistem..." Ona, kaže Petrović, smatrajući da značenje tog pojma mora prevazilaziti granice socijalističkog društva kao određenog društvenog sistema, predlaže njegovu zamenu pojmom „humanistički moral", iz čega, po mišljenju autora teksta, nije teško zaključiti da se želi odbaciti socijalistički moral. To i znači njegova zamena humanističkim moralom koji transcendira socijalističko društvo kao određen sistem odnosa. Zaga Pešić-Golubović vidi, dakle, kaže Petrović, u humanističkom moralu vrednosnu kritiku postojećih društvenih odnosa. Prvoslav Ralić kaže, sasvim suprotno, da „socijalistički moral ne sme biti nešto izvan suštinskih ljudskih odnosa, odnosa proizvodnje" i da on mora biti način na koji ti odnosi postoje. To znači da socijalistički moral nije nikakva kritika postojećeg, već stvaran oblik vrednosti u kojima se razvijaju i teku društveni odnosi u socijalističkom društvu. Po mišljenju Petrovića, punu smisaonu vrednost pojmu socijalističkog morala dao je Vuko Pavićević u svojoj knjizi *Osnovi etike*. Pavićević kaže da je nekritičko shvatanje da je socijalistički moral neki sasvim novi moral jer socijalizam, kao društveni odnos, prihvata već ranije izgrađene norme humanizma kao svoj temelj. U prilog tom tvrđenju Pavićević navodi stavove iz Programa SKJ u kome se prihvataju sve pozitivne norme humanizma kao pozitivno moralno iskustvo ranijih epoha. Ali to u isto vreme ne znači da socijalizam svojim iskustvom ne obogaćuje i moralne norme, pa s tim u vezi Pavićević govori o tri vrste doprinosa. Prvi doprinos socijalizma moralu manifestuje se u principu ravnopravnosti svih ljudi, drugi u činjenici da socijalizam, ukidajući privatnu svojinu, otvara društveni proces prevladavanja podele društva

na klase, dok se treći doprinos ogleda u realizaciji načela jednakosti i solidarnosti u svakom konkretnom obliku socijalističke prakse. Međutim, po rečima Petrovića, Pavićević u svojim delima ne operiše terminom „socijalistička etika", već „marksistička etika", što ne znači nešto u biti različito, ali iz čega Petrović izvlači zaključak da on ne smatra da je primereno doprinosima socijalizma moralu — nauku o tom moralu nužno nazvati socijalističkom etikom.

U daljem izlaganju Petrović analizira stavove Borisa Majera, Vojana Rusa, Arifa Tanovića, Svetozara Stojanovića, Mihajla Markovića i Milana Kangrge i njihova tumačenja odnosa socijalizma i morala. Može se slobodno reći da su ta tumačenja vrlo kotroverzna i u njihovom okviru jugoslovenski filozofi tematiziraju i etičku fenomenologiju jugoslovenskog samoupravnog društva. I tu se očituju značajne razlike u mišljenjima, što Petroviću daje mogućnost da izvrši klasifikaciju gledišta jugoslovenskih filozofa na moralne probleme naše samoupravne zajednice. Pre svega, Petrović izdvaja kao posebnu grupu gledišta ona koja zastupa dr Milan Kangrga i koja je ovaj autor okarakterisao kao antimoralistička. Kad to kaže, Petrović misli da Kangrgi nije stalo ni do kakvog moduliranja moralnog vrednosnog sistema koji bi valjalo protivstaviti tendencijama koje idu mimo Marksovog realnog humanizma unutar jugoslovenskog društva, jer se, kaže Petrović, te tendencije i ne razvijaju na moralističkom planu, već teku kao realno društveno zbivanje.

U drugu grupu gledišta Petrović svrstava stavove M. Markovića, S. Stojanovića, M Životića i nekih drugih koji, iako se kritički odnose, s obzirom na moralne konsekvence, prema tendencijama u jugoslovenskom društvu koje osobito kao negativne proizlaze iz tržišne privrede, ipak ostaju na nivou moralizatorskih horizonata. Kad to kaže, Petrović najpre misli na dosta neodređen termin „etičko usmeravanje", koji ova grupa jugoslovenskih filozofa ocenjuje kao prepreku daljem napredovanju antihumanističkih tendencija koje deluju u praksi društva. Sličnost ove dve grupe gledišta o kojima smo govorili za Petrovića je u njihovom zajedničkom uverenju da su trendovi društvenog razvitka u Jugoslaviji uzeli negativan oblik u odnosu na marksistički humanistički model, a njihova vrlo oštra razlika je, po njemu, u načinu i sredstvima koja nude za izlazak iz tih trendova. Naime, prva grupa, kaže Petrović, vidi izlaz u promeni postojećih odnosa, a druga ostaje na nivou „etičkog socijalizma".

Autor teksta izdvaja kao treću vrstu gledišta, koja se umnogome razlikuju od pomenutih, stavove Vuka Pavićevića. On se, kaže Petrović, slaže sa onim jugoslovenskim filozofima koji se zalažu za „etičko usmeravanje" jugoslovenskog društva, ali kod njega nema kritičnog tona i patosa „kritike svega postojećeg". Pavićević ističe da tržišna privreda stimulira razvitak određenih moralnih vrednosti, rađajući pri tome i određene negativne posledice koje on, međutim, ne sagledava, kao na primer Kangrga, kao fenomene nastale u onoj društvenoj situaciji koja vodi građansko-kapitalističkoj stihiji.

U zaključku Petrović, između ostalog, kaže da tematiziranje etičke fenomenologije jugoslovenskog društva izvan razumevanja položaja radničke klase u društvenoj strukturi jugoslovenske zajednice nije u delima jugoslovenskih filozofa dalo odgovor na pitanje uzroka tih pojava, i pored tačnog uočavanja nekih moralnih devijacija. Čak se, kao što je Petrović i pokazao, vrši redukcija morala na kritiku, pa on sasvim opravdano postavlja pitanje: nije li kritika svega postojećeg, primarno kao politički poduhvat, nastojala da svoj napor predstavi kao etički poduhvat. I još nešto, posle negativnog iskustva sa staljinizmom, podučeni njegovim konsekvencama poricanja svega osim sebe i sopstvene teorije i prakse, nužno se, po rečima Petrovića, nameće i pitanje: zar kritika svega postojećeg ne dovodi i sebe samu u isto iskušenje da nametne sebe kao jedinu moralnu vrednost i jedinu istinu.

O jednoj danas vrlo aktuelnoj društvenoj problematici zasnovanoj na objektivnim potrebama stepena društvenog razvitka govori dr Milorad Bertolino u članku *Sadržaj i me-*

*tode marksističkog obrazovanja*. Pošto je istakao da su vidne pojave nedopustivog zanemarivanja marksističkog obrazovanja u prethodnom periodu, ovaj autor je izrazio bojazan od sadašnje brzoplete revnosti u kojoj se „prvo prave ramovi dok slike još nisu nacrtane". Po njegovim rečima, neophodno je pri uvođenju novih sadržaja u marksističko obrazovanje prethodno raščistiti koje sadržaje danas smatramo autentično i savremeno marksističkim, uz potpunu i neprekidnu svest o ciljevima. Jer marksizam je nauka, ali i naučno zasnovana ideologija. Zbog toga je potrebno da se nađu pravi metodološki i izražajni pristupi kako ta naučna zasnovanost marksizma ne bi smanjila potrebne efekte u smislu mobilisanja emotivnih sila kod onih koji stiču marksističko obrazovanje. Dr Bertolino naglašava važnost prisustva emocija naročito kada je, kako kaže, jedna opšta hedonistička orijentacija, čini se, možda, počela da zamenjuje socijalistička opredeljenja. Akciju u vezi s marksističkim obrazovanjem Bertolino vidi u opštoj obavezi nastavnika bez obzira na struku i vrstu škole u kojoj su angažovani. „Kada je reč o marksističkom obrazovanju, kao, uostalom, i o nauci uopšte, svi ćemo ponovo sesti u školsku klupu i ostati u njoj do kraja radnog veka, neprestano na jednom velikom ispitu, stalno polažući njegove delove, ali ne položivši ga nikad u potpunosti, jer je ovo, prema marksizmu samom, nemoguće", kaže na kraju dr Bertolino.

ZORAN SEKULIĆ

# ideje

Da li je spontani pokret radničke klase na Zapadu, posebno u Francuskoj i Italiji, u 1968. godini bio posledica opštih društvenih previranja u zapadnom svetu i da li je on, u izvesnoj meri, odraz ideološke krize organizacije radničke klase — to su samo neka od pitanja na koja pokušava da odgovori Nijaz Mesihović u članku *Povjesno iskustvo i aktuelni trenutak organizacije radničke klase*, objavljenom u najnovijem broju „Ideja". Pošto je istakao da su marksisti tokom istorije imali različita mišljenja o značaju spontanog pokreta radničke klase u klasnim borbama, Mesihović je naveo primer Roze Luksemburg za koju spontani pokret radničke klase predstavlja žarište revolucije i Lenjina koji je govorio da spontani pokret ne može transcendirati tredjunionistički stadij proleterske svesti.

Jedno od danas naročito aktuelnih pitanja, kada je radnički pokret na Zapadu, kako kaže ovaj autor, uokviren kapitalizmom koji je dostigao svoj najzreliji monopolski oblik, jeste fundamentalno pitanje sadržinskih i organizacionih formi radničke klase. To je pitanje sadržano u potrebi za univerzalnim tipom proleterske partije ili za postojanjem posebnih, specifičnih oblika proleterskih partija, koje bi bile izraz određene istorijske, geografske i kulturne sredine i postojale bi kao tumači opštih interesa radničke klase u specifičnim istorijskim i društvenim uslovima. Jer monopolski kapitalizam, po rečima Mesihovića, uspeva da različitim oblicima sistemske integracije održi društvenu ravnotežu, reprodukujući postojeću klasnu strukturu društva. Sigurno je da ta činjenica, bar za određeno vreme, „dezintegriše" revolucionarni pokret radničke klase i osporava njenu istorijsku misiju radikalnog preobražaja društva. Kada to imamo u vidu, pitanje sadržaja klasne borbe proletarijata i oblika njegove klasne organizacije dobija svoju punu važnost.

Po mišljenju Mesihovića, u sadašnjem trenutku unutar same radničke klase na Zapadu dolazi do previranja izraženih u dvojakoj tendenciji. Prva se ogleda u konkurenciji

pojedinačnih snaga unutar radničke klase kao posledici hijerarhijskog strukturiranja radnih snaga na svim nivoima kapitalističke organizacije društva. Dakle, radnička klasa na Zapadu je dezintegrisana žestokim suprotnostima koje dovode do internih sukoba čiji je izraz ograničena mogućnost političke akcije. Tako, na primer, komunističke partije Italije i Francuske predstavljaju važan faktor političkog života i kvantitativno su vrlo snažne, ali deluju s vrlo ograničenom političkom akcijom. Druga tendencija ispoljava se u otporu radnika koji su manifestantni oblik svakodnevnih „prodora" kapitala. Ti otpori izražavaju spontanu težnju za jedinstvom (spontanu jer je radničkoj klasi nametnuta kapitalistička organizacija društva), za objedinjavanjem radničke klase u novi istorijski blok koji bi mogao odigrati značajnu ulogu u definisanju borbe za socijalizam. Uzroke zbog kojih spontani pokret radničke klase na Zapadu, u savremenim uslovima, poprima karakter izolovane revandikacije, Mesihović nalazi u činjenici da je svest radnika uokvirena u neposrednu datost, koju ne može da transcendira i da se uzdigne do poimanja totaliteta u Marksovom smislu. Upravo zbog toga karakter izolovane revandikacije koji poprima spontani pokret radničke klase na Zapadu ne odražava racionalno ekonomsko ponašanje, već je manifestacija negativne društvene moći radnika koji, kaže Mesihović, još uvek u dovoljnoj meri ne mogu uticati na ustrojstvo i funkcionisanje osnovne proizvodne ćelije.

U nastavku teksta autor govori o spontanom pokretu širokih radničkih slojeva, kao jednom od efikasnih oblika klasne borbe radničke klase u borbi za svoje dostojanstvo i svoju istorijsku ulogu, sa posebnim osvrtom na učenje Roze Luksemburg, čija je zasluga što permanentna revolucija nalazi i danas svoju snagu.

Po mišljenju Mesihovića, aktuelni trenutak organizacije radničke klase na Zapadu karakterišu kontradiktorne tendencije. Proletarijat formira sebi kontradiktornu svest, jer je u velikoj meri impregnisan kapitalističkom ideologijom i nadvladan kapitalističkom organizacijom društva. Isto tako, klasna organizacija proletarijata na Zapadu nosi, u izvesnoj meri, otisak kontradiktorne klasne svesti, jer u organizacionom ustrojstvu kapitalističkog društva ona odgovara predstavi o stanju proleterske klasne svesti. Ta impregnisanost kapitalističkom ideologijom izazvala je depolitizaciju pojedinih slojeva radničke klase. Takođe je kapital uspeo da u proletarijatu izazove ideološku krizu koja se ogleda u mnoštvu postojećih oblika organizacije radničke klase. Isto tako, mnogobrojni spontani pokreti radnika na Zapadu pokazuju da partija proletarijata zaostaje za doživljenim iskustvom radnika, njegovom svešću koja nije samo usmerena na bolje materijalne i ekonomske uslove u preduzeću i u društvu, već i na celokupne uslove života radnika u društvu. I zato se čini da se taktika i plan borbe partija proletarijata na Zapadu donose u senci birokratizovanih rukovodećih struktura. Zbog toga se i dešava da, umesto da se konceptualizuju, racionalizuju i iskoriste objektivne mogućnosti koje joj pruža sadašnji kontradiktorni razvitak kapitalističkog sistema u celini, organizacija radničke klase negira ili nedovoljno jasno definiše značaj spontanog pokreta radnika. Aktuelni zadatak revolucionarne organizacije proletarijata na Zapadu i revolucionarna perspektiva proleterske partije znače, po rečima Mesihovića, priznavanje objektivno i istorijski uslovljenih grešaka. Te greške, dijalektički posmatrano, imaju ogroman značaj za dalju borbu proletarijata kao još jedno iskustvo, konceptualizirano u budućoj taktici partijske organizacije, koje će, kaže Mesihović, predstavljati još jednu stepenicu više ka skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode, tom krajnjem cilju proletarijata.

Ferid Muhić u tekstu *O uslovima i vrednostima akademskog autoriteta* govori o jednoj pojavi koja, između ostalih, obeležava situaciju na današnjem univerzitetu. Reč je o krnjenju neprikosnovenosti akademskog autoriteta, praćenom pojačanim nastojanjem da se taj proces zaustavi. Naime, prodor pomoćnog osoblja i studenata u organe u kojima ranije nisu bili prisutni, diktiranje uslova nastave, pa čak i nastavnih programa, na

jednoj strani, i organizovani štrajkovi profesora, njihova saradnja sa birokratskim i političkim krugovima, nadmenost u ophođenju sa nižima po rangu, na drugoj, samo su neki od simbola koji predstavljaju težnju da se autoritet sruši ili da se održi. Po mišljenju Muhića, kriza univerziteta ujedno predstavlja i krizu autoriteta, koji je akademski normiran i ustanovljen. Pošto se zadržao na analizi izvora autoriteta, ovaj autor u zaključku vrlo interesantno razmišlja o području važenja autoriteta. Autoritet nije izveden iz privilegije kršenja društvenih normi, pa je sasvim jasno da on tu privilegiju nikako i ne donosi i da njegova primena ostaje isključivo obaveza kvalitetnijih rešenja. Autoritet je proizašao iz privilegije znanja i zbog toga ima samo tu privilegiju. Iz tih razloga Muhić ističe i obavezu da se autoritet jedino može izražavati nadmoćnom dubinom i snagom znanja. Jedan od osnovnih uzroka širokog gubitka autoriteta na univerzitetima i jeste upravo nesposobnost i odbijanje da se to shvati. Zahtev da univerzitet postane zajednica potpuno ravnopravnih, istinskom autoritetu će svakako pružiti širok teren za potvrdu sopstvenih vrednosti. Normalni razvitak takvog univerziteta zavisi od toga koliko će autoritetom raspolagati pravi ljudi, ali isto tako i koliko će biti moguće slobodno identifikovati lažne autoritete. Ovo se može obezbediti, po rečima Muhića, ne samo jednokratnom stručnom kontrolom već i stalnom rešenošću da zahtevamo maksimum od onih koji su naši uzori. Samo stvarna nadmoćnost znanja autoriteta i njegove moralne ličnosti, dakle, nejednakost koja se mora brižljivo negovati, jedina su potvrda ozbiljnosti i vrednosti ravnopravnosti.

SNEŽANA DILPARIĆ

# kultura

Broj 19 za 1972, koji je upravo izišao, pobuđuje našu pažnju svojom „francuskom bojom“ koju mu daje nekoliko tekstova francuskih autora, pažnju proisteklu iz saznanja da je Francuska kolevka sociologije, ali i znanja da ta kolevka i danas „donosi na svet“ niz sociologa, doduše, sociologa raspon čijih radova se kreće između dva krajnja, antipodna dometa: obilje reči i obilje ideja. To su tekstovi Remonda Mulena *Umetnost i ekonomika u savremenim društvima*, pisan specijalno za časopis „Kultura“; Rene Barbjea *Antisociološki stav književnika i umetnika*, preuzet iz „L'homme et la société“, br. 16 za 1970; Mišela de Kostera *Akulturacija*, uzet iz „Diogène“ br. 73 za 1971, zatim tekst našeg autora Velimira Filipovića *Stvaralaštvo kao psihološki problem* i drugi prilozi.

Remond Mulen u tekstu *Umetnost i ekonomika u savremenim društvima* skreće pažnju na neke osobene momente nastanka savremenih odnosa između umetnosti kao delatnosti i ekonomike, odnosno tržišta; doduše, momente ne toliko nove koliko zanimljive, s obzirom na to da su u ovom ili onom obliku već osvetljeni u teoriji. Već krajem XV veka, navodi autor, i to prvo u Italiji, slikari, vajari i arhitekti vodili su borbu da njihova zanimanja budu priznata kao oblici slobodnih umetnosti, koje se razlikuju od ručnih zanata. Novi društveni status kome su umetnici težili (pod umetnicima autor podrazumeva, dakle, likovne umetnike i arhitekte) imao je svoj uzor: delatnost književnika bila je već svrstana u slobodne umetnosti. Pod zaštitom velikaša bliskih humanistima, sa kojima su bili u dodiru u kneževskim dvorcima i u akademijama, a obogaćeni novim znanjima, umetnici italijanske renesanse

uspevaju da izgrade jedan nov društveni tip, tip umetnika. „U doba Lorenca (Medičija) počela je da se potvrđuje intelektualna sigurnost majstora-umetnika, a istovremeno i briga za njihov društveni ugled. Oni teže da se predstave — po istom osnovu kao i pesnici ili humanisti — kao kategorija povlašćenih ljudi koji imaju sopstvena prava i dužnosti" (A. Šastel). Naime, umetnik više nije zanatlija, nastavlja autor, „već stvaralac, neka vrsta alter deusa, za koga ne važe uobičajene norme: harizmatična predstava o umetniku spaja se sa aristokratskim pojmom o umetničkom delu, koje se ničim ne može zameniti i koje se ni na šta drugo ne može svesti. Tu su se začele moderne ideje o stvaraocu i predmetu stvaralaštva".

Francuska kraljevska akademija slikarstva, osnovana dekretom od 1648, kojoj je potom Prvi konzul dao još veću vlast, vrši centralistički uticaj na umetnički život: obrazovanje slikara bilo je u njenim rukama, i samo im je ona mogla obezbediti da budu priznati. Slikar nije imao drugog načina da se potvrdi, sem da se podvrgne celom nizu provera nad kojima je Akademija sprovodila svoju jurisdikciju. Pošto su prvobitni statuti Akademije zabranjivali njenim članovima da se bave trgovinom, to jest da drže radnju, funkcija koja je pripala trgovcima slika kao posrednicima između umetnika i kupca postaje značajna instanca umetničkog života. Shvatanje da je umetnost intelektualna aktivnost dovodi do rađanja umetničke kritike. Štampana kritika o Salonu pojavljuje se prvi put 1738. u „Merkuru", a zahvaljujući razvoju štampe, umetnička kritika u XIX veku dobija još veći značaj.

Autor ističe kao vrlo značajno ono što se dogodilo sedamdesetih godina XIX veka: u tom trenutku nastupila je značajna promena u odnosima između umetnosti i ekonomike. To nikako ne znači da do tog vremena, nastavlja autor, nije bilo nikakve veze između umetnosti i novca. Ovaj odnos je uvek postojao. Slike, kao dijamanti ili retki predmeti, oduvek su imali ulogu sigurne investicije. Novinu predstavlja to što se u ciklusu ponude i potražnje sad ne nalazi gotovo delo, već ono koje tek treba da se stvori. Trgovac daje slikaru neku vrstu plate, tako da bi se moglo gotovo reći da trgovac ne kupuje delo, već radnu snagu umetnika. Neposredni i lični odnos između umetnika i ljubitelja umetnosti, naručioca, zamenjuje se neposrednim odnosom između umetnika i trgovca. Trgovac se pojavljuje već u prvoj fazi, u trenutku kad mu umetnik prepušta pravo na svoje delo. Trgovac novoga tipa je preduzimač čija se funkcija može porediti sa funkcijom izdavača u oblasti književnosti. Naime, u ekstremnim slučajevima, kad postoji ugovor o isključivom pravu, trgovac slikama ima monopol nad prodajom umetnikovih dela. Može se reći da se otada proces prometa pretvorio u proces proizvodnje. U svakom slučaju, odnos između umetnosti i novca nije isti kad je u pitanju ugovor o porudžbini, zaključen između slikara i onoga koji će privremeno biti konačni vlasnik dela, ili kad je reč o ugovoru potpisanom između trgovca-preduzimača i umetnika. Kao potvrdu, autor navodi reči Marksa: „Milton, koji je napisao *Izgubljeni raj,* bio je neproizvodni radnik. Naprotiv, pisac koji kao najamnik radi za svoga izdavača proizvodni je radnik. Milton je pisao *Izgubljeni raj* iz istog razloga iz kojeg svilena buba proizvodi svilu. To je bilo ispoljavanje njegove prirode. On je kasnije prodao svoj proizvod za 5 funti sterlinga. Ali lajpciški pisac-proleter koji, pod upravom svog izdavača, proizvodi knjige (na primer, udžbenike političke ekonomije) proizvodni je radnik, jer je njegova proizvodnja od samog početka podređena kapitalu i obavlja se jedino radi njegovog oplođivanja. Pevačica koja prodaje svoj glas za svoj račun neproizvodni je radnik. Ali kad tu istu pevačicu angažuje neki posrednik, koji je nagoni da peva radi njegove zarade, proizvodni je radnik, jer proizvodi kapital." Uostalom, ovu ideju nalazimo i u Ernsta Fišera: „U kapitalističkom svetu umetnost je takođe postala roba, a umetnik proizvođač (Ernst Fišer, *O potrebi umetnosti,* str. 53).

Novina u fenomenu tržišta, kaže autor, ne sastoji se u tome što umetničko delo stiče cenu u novčanom smislu reči — jer su umetnička dela uvek imala cenu — već u tome što

sva umetnička dela na izvestan način prolaze kroz tržište i što je neposredan odnos između proizvođača i potrošača najvećim delom prekinut. Ne misli se da je neposredan odnos bio idealan, ali nov tip ugovora ustanovljava aktivno učešće tog obaveznog posrednika — trgovca slikama. Da bi u takvim uslovima osigurao svoju egzistenciju, slikar nije oslobođen ni od trgovaca, ni od kritike, ni od potražnje, ni od mehanizma reklame, ni od ekonomskih rizika. Komercijalni uspeh, kad je suviše brz, može navesti umetnika da sadržinu svoje umetničke zamisli podesi prema potražnji, i slikar tada postaje krivotvoritelj svojih sopstvenih dela. Od 1870. godine tržište je uspostavilo najočigledniji oblik društvenih i ekonomskih prinuda koje se vrše nad slikarom. „Kroz složenu mrežu umetničkih klanova i komercijalnih tokova, galerija i muzeja, malih samostalnih i velikih međunarodnih izložbi izgrađuju se sudovi o vrednosti dela, sudovi koje tržište pretvara u cenu. Između te dve pojave uspostavljao se dijalektički odnos: uspešni komercijalni poduhvati mogli su, za kratko vreme, zameniti estetičke sudove, a estetički sudovi su postajali polazna tačka za plodne komercijalne poduhvate. Svaki uspeh bio je sumnjiv."

Rene Barbje u tekstu *Antisociološki stav književnika i umetnika* polazi od oprezno izloženog utiska, sticanog tokom razgovora s umetnicima, da je u današnjem društvu stav umetnika i književnika u pravom smislu antisociološki. Pod antisociološkim stavom autor podrazumeva „izvesnu duhovnu nastrojenost, koja je rezultat ličnog rada i kolektivnog iskustva i koja, u smislu često preterane obazrivosti, vrši odsudan i snažan uticaj na reagovanje pojedinaca na pristupne metode i predmet sociološke nauke" (verovatno je autor mislio da dovrši misao: na taj način što ova populacija zauzima negativan stav prema tome da bude podvrgnuta sociološkim metodima ispitivanja).

Uostalom, valja navesti da nije u pitanju samo autorov utisak, koji on potkrepljuje zapažanjima sa niza konkretnih istraživanja i primera, već nesumnjiva naučna činjenica, koju je primetio i istakao A. Memi. Memi, naime, navodi da su odnosi između društva, na jednoj, i umetnika, na drugoj strani, zasnovani na obostranoj mistifikaciji, tako da se i jedna i druga strana, iz sopstvenih interesa, protivi demistifikaciji i racionalnom izučavanju iz straha od gubitka nekih prednosti koje mistifikacija prikriva (Albert Memi, *Problemi sociologije književnosti*, u zborniku Ž. Gurviča *Sociologija*, II — što je, svakako, našem autoru bilo pristupačno). Da je ovo uzeo u obzir, time bi mu znatno bili olakšani, ako ne i uštеđeni, napori u dokazivanju istine koja je već poznata. Doduše, razlozi protivljenju racionalizaciji su višestruki. Mogu poticati iz svesti umetnika da je umetnički čin nešto što izmiče mogućnosti racionalizacije, svesti koja ima velik broj pristalica među umetnicima koji su skloni tvrdnji o apsolutnoj autohtonosti umetničkog čina. Razlozi mogu biti i oni koje navodi naš autor.

Tražeći uzroke zapaženom antisociološkom stavu književnika i umetnika, autor moguća objašnjenja nalazi u klasnom položaju: proglašavanjem sociologije „opasnom" pri izučavanju sveta umetnosti, čuvaju se glavni interesi vladajuće klase, koja u kapitalističkom društvu dodeljuje umetnicima sredstva za život. Drugi je razlog taj što se sociologija shvata kao sredstvo prekomerne represije, izraženo u stavu da je sociologija deo naučnog sistema koji u birokratskom društvu dirigovane potrošnje predstavlja sistem čije se vrednosti koriste u cilju sveopšteg uklapanja u svet prekomerne represije.

Funkcija represije, koju ima sociologija, pojačava se i time što je njena tehnika podložna stalnim promenama. Sociologija se koristi ne samo s ciljem da se postigne uklapanje u „consensus" sa vladajućom grupom već se rezultati sociologije, koje bi inače tek trebalo potvrditi, smatraju neprikosnovenim, završava autor.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

## kulturni radnik

Broj 1 za 1973. donosi prilog *Radnička kontrola ili kontrola nad radnikom* (tekst razgovora koji je uredništvo časopisa vodilo s članovima radnog kolektiva „Jugoturbine" u Karlovcu o nekim pretpostavkama samoupravljanja, radničke kontrole i socijalističkih odnosa u radnoj organizaciji uopšte), zatim tekstove: Adolfa Dragičevića *Znanstveno-tehnološka revolucija u razvijenijim kapitalističkim zemljama i njen utjecaj na oblike ljudskog djelovanja, podruštvljenje rada i upravljanja i odnose među tim narodima i njihovim privredama*, Dimitrija Sergejeva *Teorija alijenacije kod Saint-Simona, Fouriera i Owena*, Spasoja Pejovića *Dijalektički metod „i" revolucionarna praksa*, Hermana Brocha *Duh ili duh vremena*, Esada Ćimića *Kultura kakvu (ni)smo htjeli*, Kalmana Vajsa *Položaj i perspektiva naše izdavačke djelatnosti* i drugih.

U tekstu *Znanstveno-tehnološka revolucija u razvijenijim kapitalističkim zemljama i njen utjecaj na oblike ljudskog djelovanja, podruštvljenje rada i upravljanja i odnose među tim narodima i njihovim privredama* Adolf Dragičević navodi da su naučna saznanja i njihova praktična korišćenja toliko ubrzana u naše vreme, da izazivaju nagle promene zbog kojih se opravdano našem dobu daje epitet: doba naučno-tehnološke revolucije (epitet, čiji je autor J. D. Bernal). Uspon i prevlast automatizacije, kompjuterizacije i kibernetizacije sve više zamenjuju ljudsko delovanje što se ostvaruje na osnovu iskustva i veštine takvim svesnim i planskim akcijama udruženih proizvođača koje su neposredan rezultat naučnoistraživačkog angažovanja sve šireg kruga specijalista. Ta penetracija u sve sfere društvene proizvodnje dovodi do sigurne i potpune scijentizacije.

Proces scijentizacije ispoljava se: prvo, u vidu skokovitog porasta naučnoistraživačkih delatnosti i količine naučnih saznanja koja su dostupna ljudima; drugo, u vidu brze primene nauke i naučnih metoda u sveukupnoj društvenoj reprodukciji; treće, u obliku prerastanja nauke u glavnu proizvodnu snagu i odlučujući faktor tehničkog progresa, i četvrto, u vidu munjevitog porasta stepena obrazovanja ljudi.

Proces scijentizacije postaje sve važnijim merilom stepena razvijenosti pojedinih zemalja. Stručnjaci UNESKO-a ističu da je visok stupanj scijentizacije osnovno obeležje visokorazvijenih zemalja, odnosno onih koje su završile drugu fazu industrijalizacije. Autor nastavlja: „Za taj stupanj scijentizacije je karakteristično:

— da se za istraživanje i razvoj odvaja najmanje 3 posto društvenog proizvoda;

— da na 10.000 stanovnika dolazi najmanje 30 istraživača;

— da je barem jedna trećina omladine u dobi od 20—24. godine obuhvaćena visokoškolskim obrazovanjem;

— da naučno zasnovane industrijske grane, pa prema tome i naučnoistraživačko djelovanje i ustanove te vrste, zauzimaju središnje mjesto u privredi i društvu;

— da sve djelatnosti primenjuju naučne metode i napose takozvani ‚sistemski pristup' i planiranje tehnoloških, ekonomskih i socijalnih promjena".

Sve do sredine dvadesetog veka proizvodnja i tehnika su glavni pokretači naučnog progresa. Sad je taj odnos obrnut: napredak nauke prethodi razvoju tehnologije i proizvodnje i deluje permanentno na njihovo revolucionisanje i na sve druge društvene promene. Novija istraživanja pokazuju da u zemljama razvijenog kapitalizma 50 i više posto ekonomskog rasta uzrokuje naučno-tehnološki progres (ubrzano širenje znanja, efikasnija organizacija rada, uspešnije upravljanje, itd.), a da je ostatak povećanja rezultat uvećanja rada i kapitala. Ekonomski rast, na taj način, dolazi u sve veću zavisnost od naučnog istraživanja i kvaliteta ljudi, sredstava, oblika privređivanja. Naučno-tehnološka revolucija, prema tome, suštinski je vezana za promenu osnovne vrste ljudske delatnosti. Čovek zauzima nov položaj u svetu pro-

izvodnih snaga; izvlačeći se iz sfere neposredne proizvodnje, prenosi težište svoje delatnosti u oblasti koje joj prethode, razvija aktivnosti čija je svrha razvitak njegovih sposobnosti, a svoja životna angažovanja svodi na primenu naučnih saznanja.

U najimpresivnije posledice naučno-tehnološke revolucije spada i novi talas koncentracije proizvodnje i kapitala koji po obimu i brzini uveliko nadmašuje sve ranije pokrete te vrste. Proces koncentracije i centralizacije uzima nove forme i dobija nove sadržaje. Sada je to više oblik prelivanja i povezivanja kapitala no metod gutanja malih od strane velikih preduzeća i propadanja sitnih. Umesto ranije horizontalne i vertikalne koncentracije, sad se taj proces sve više odvija u pravcu stvaranja takozvanih konglomeracijskih korporacija. To su velike kompanije koje se bave proizvodnjom i prometom različitih proizvoda, a sastoje se od niza manjih jedinica između kojih nema tehnoloških veza, čiji je cilj širenje asortimana i nomenklature proizvodnje i prodaje.

Dimitrije Sergejev u tekstu *Teorija alijenacije kod Saint-Simona, Fouriera i Owena* ukazuje da je rad Furjea, Sen-Simona i Ovena snažno uticao na daljnji razvoj teorije alijenacije. (Valja istaći da je sam termin alijenacija, „otuđenje", prvi put upotrebio Didro. „Iskustvo u kalvinističko-republikanskoj Ženevi navelo ga je na zaključak da se narod koji ‚predstavljaju' poslanici otuđuje od svog kolektiva i na taj način prestaje da bude narod. Našao je da zajednica može biti instrument vladanja, ali nikako ne opšte volje, jer bi se onda u okviru države morala otuđiti sama od sebe.") Naš autor kaže: „Saint-Simonovo *Novo kršćanstvo* predstavlja interesantnu analizu. U toj analizi se, s jedne strane, radi o religioznim problemima, ali je, s druge strane, riječ o nizu novih pojmova koji će imati veliku ulogu u daljnjem razvitku teorije alijenacije. *Novo kršćanstvo*, kao što smo vidjeli, ne njeguje apstraktne ideje, već rad i primjenu. Ono stavlja u centar osjetilne pojmove i predstavlja jedan viši oblik, koji na specifičan način ostvaruje, ali i ukida nešto što je već postojalo (prvobitno kršćanstvo). Svi ti pojmovi imaju značajno mjesto u misaonom razvitku Karla Marxa. Osim ovih pojmova, nastalih u vezi s kritikom društva koje je okrenuto na glavu, Saint-Simon je autor niza drugih rješenja i pojmova značajnih za daljnje razmišljanje o alijenaciji."

U tekstu *Kultura kakvu (ni)smo htjeli* dr Esad Ćimić postavlja tezu o potrebi rehabilitacije religije kao kulturne činjenice, tezu iskustveno zasnovanu na autorovom poznavanju bosansko-hercegovačkog društva. Socijalističke snage u nas, humano motivisane, nastojale su da što pre, ponekad i ne birajući sredstva, uklone religiju, a time, između ostalog, i na njoj zasnovanu kulturu, što je dovelo do negativnih implikacija — od onih fundamentalnog značaja (gubljenje kontinuiteta) do praktičnog (ne raspolažemo nekim objektima kulture kojima smo raspolagali 1945). Kao da se u naletu nastojalo na instaliranju jedne svetovne religije, koja je bila utoliko agresivnija ukoliko je htela da zauzme mesto tradicionalne religije.

U potvrdu autorove teze valja istaći Marksove reči, koje prekid kulturnog kontinuiteta u određenim momentima ako i ne opravdavaju, a ono pokušavaju podići na stepen nužnosti: „... Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S izmenom ekonomske osnove vrši se, sporije ili brže, i prevrat celokupne ogromne nadgradnje. Posmatrajući takva preobraćenja, treba uvek praviti razliku između materijalne promene u ekonomskim uslovima proizvodnje... i promene u pravnim, političkim, religioznim, umetničkim ili filozofskim, jednom rečju ideološkim oblicima, kroz koje ljudi postaju svesni tog sukoba i dovode ga do razrešenja".

Naš autor ističe: „Sve to se — to je barem evidentno u nas — pokazalo kao vrlo loše i pogibeljno prije svega po — kulturu. Tada se zacarila izvjesna ideologija prosječnosti. Naime, i u našoj, kao i u ostalim kulturama, postojale su vrednote koje su strčale; one su imale sudbinu onog stabla koje je bilo iznad šume, pa je u prvom naletu vjetra iščupano. Taj užasan nivelirajući manir koji je pratio naše socijalističko društvo u grču rađanja, i koji je bio opterećen mnogim himeričkim predstavama — podstakao je

danas rađanje jedne upitne svijesti koja sve odlučnije počinje drugačije misliti o religiji. Spomenutim momentima moguće je dijelom objasniti renesansu izvjesne nacionalne (konfesionalne) kulture."

I demokratizacija našeg društva, makar na prvi pogled izgledalo protivrečno, znači renesansu i religije kao individualnog odnosa prema svetu. U nas se ispostavilo da se religija može javiti kao jedina filozofija istorije i života, pri čemu treba imati u vidu da se čak i njena prividnost u određenim istorijskim stanjima daje kao jedino realno ishodište. Realizacija religije je njena kritika: religija na delu prestaje da bude religija, i pod uslovom da se realizuje u svom izvornom značenju, a to znači na način na koji se nikad nije realizovala. Stoga je religija, pod uslovom da se sačuva njen trajni ljudski karakter i sadržaj, a ne celokupna njena sadržina, motiv humanizacije u prevladanom obliku.

„Apstraktnim ukidanjem klasične forme religije konkretni socijalizam se nije svuda izborio za ljudske sadržaje i spiritualne dimenzije kojima ona treba da bude zamijenjena... Premiještanjem svih odrednica u božanstvo, ovaj svijet postaje s ove strane idealiteta prazan, ali s druge strane — ispunjen. I to je ono što je u nas u socijalnoj praksi iznova previđeno", zaključuje autor.

S. P.

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE



IZ SADRŽAJA



1973

4

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 4

## SADRŽAJ

### STUDIJE I ČLANCI



### PRILOZI



### PRIKAZI

# СОДЕРЖАНИЕ

## СТУДИИ И СТАТЬИ



## ПРИЛОЖЕНИЯ



## РЕЦЕНЗИИ



# CONTENTS

## STUDIES AND ARTICLES



## CONTRIBUTIONS



## REVIEWS

# Studije i članci

Najdan Pašić

## NACIJE, NADNACIONALNA INTEGRACIJA I SOCIJALISTIČKI FEDERALIZAM

U društvenim zbivanjima i najvažnijim istorijskim događajima prvih sedam decenija ovoga veka nacionalno pitanje u različitim svojim vidovima — i reakcionarni agresivni buržoaski nacionalizam fašističkog tipa i demokratske oslobodilačke težnje ugnjetenih naroda — bilo je velika pokretačka snaga ukupnog društvenog kretanja. Objašnjenje za ovu „renesansu" nacionalnog pitanja treba tražiti pre svega u ekonomskoj sferi: u sve dalekosežnijem realnom podruštvljavanju procesa materijalne reprodukcije života savremenog industrijskog društva, kao i onih društava koja se nalaze na putu industrijalizacije. U najtešnjoj vezi sa tim je i razvoj ekonomskih funkcija države i privredno planiranje u nacionalnim (državnim) okvirima. Svuda u svetu danas se vlada smatra direktno odgovornom za ekonomski prosperitet zemlje i tempo njenog privrednog razvoja. Stope razvoja nacionalne ekonomije, položaj na međunarodnom tržištu i u odnosu na druge zemlje postali su jedna od glavnih preokupacija političkog života — područje na kome režimi i politički sistemi dokazuju svoju legitimnost, opravdanost i vitalnost.

Moderna statistika i ekonometrija, doživljavajući i same fantastičan razvitak poslednjih decenija, dale su instrumente i pokazatelje za merenje ekonomskog razvoja, za kontinuirano, maltene dnevno, praćenje privrednih kretanja i rezultata, kako pojedinih privrednih grana i područja tako i „nacionalnih ekonomija" u celini.

Tako je, delom stvarno, a delom prividno, i „nacionalni interes" od metafizičke i apstraktne predstave postao vidljiva i merljiva kategorija sa kojom se može lako i uverljivo baratati u političkim raspravama, popularnoj publicistici i naučnim istraživanjima. Politička javnost u svakoj zemlji postala je vrlo senzibilna na pitanja regionalnog i nacionalnog ekonomskog razvoja. Strah od zaostajanja, stalna međusobna upoređivanja, preokupiranost stopama rasta i projekcijama razvoja — sve to čini važnu komponentu političkog života modernog društva. Razni aspekti ekonomske utakmice dobijaju nacionalnu dimenziju, postaju značajan faktor nacionalnih odnosa i oživljavanja nacionalnih problema u najrazličitijim vidovima, i to kako na međunarodnom planu tako i unutar pojedinih višenacionalnih zajednica.

Materijalni uslovi života modernog društva i posebno stepen i oblici društvene podele rada u međunarodnim okvirima ne ukidaju, nego, naprotiv, daju nov sadržaj i oblike sprezi i međuzavisnosti nacionalnog i državnog elementa u organizaciji društvenih zajednica. Najistaknutiji marksistički teoretičari prvih decenija ovoga veka, Kaucki i Lenjin, slagali su se u zaključku da je nacionalna država onaj oblik teritorijalno-političkog organizovanja koji najbolje odgovara modernoj kapitalističkoj proizvodnji jer pruža najpogodnije uslove za razvoj proizvodnih snaga.[1]

Iako neki oblici ekonomskog i kulturnog povezivanja i integracije daleko prevazilaze granice nacionalne države, ona još nije izgubila svoj istorijski raison d'être. Iza zahteva i pritisaka za nacionalno samoopredeljenje i stvaranje suverenih nacionalnih država stoji i dalje neumitna istorijska sila još neiscrpenih mogućnosti dubinske društveno-ekonomske i kulturne integracije unutar istorijski nastalih nacionalnih zajednica.

I savremeni građanski pisci — Kon (Hans Kohn), Dojč (Karl Deutsch) i drugi — takođe su vrlo skeptični prema olakim zaključcima o tome da je, s obzirom na sve brojnije i značajnije oblike nadnacionalnog povezivanja i ujedinjavanja, nacionalna država preživela i da je njen silazak sa istorijske pozornice ne samo neumitan nego i blizak.[2]

S obzirom na međuzavisnost o kojoj je bilo reči, očigledno je da se aktueliziranje nacionalnog pitanja u svim tipovima savremenog društva mora posmatrati u najtešnjoj vezi sa dalekosežnim promenama koje nastupaju u funkcijama i organizaciji moderne države i posebno u pogledu uloge koju ona preuzima u razrešavanju fundamentalnih protivrečnosti samih produkcionih odnosa. Država urasta duboko u sferu produkcionih odnosa jer kompleksni sistem mera državne intervencije — od mera kreditno-monetarne politike do planiranja, od poreskog zahvatanja velikog dela društvenog viška rada do nacionalizacije (podržavljivanja) sredstava za proizvodnju — postaje bitan sastavni deo ukupnog mehanizma materijalne reprodukcije društvenog života. Savremeni etatizam i nacionalno pitanje u savremenim uslovima ne mogu se razumeti jedno bez drugog.

---

[1] U brošuri *Nacionalnost i internacionalnost*, koja je objavljena 1907/08. i izazvala veliki odjek i polemiku u krilu Druge internacionale, Kaucki je pisao (kako navodi Lenjin): „Nacionalna država je forma države koja najbolje odgovara modernim uslovima, forma u kojoj ona najlakše može da ispuni svoje zadatke."

Lenjin naročito potcrtava zakonomernu ekonomsku osnovu univerzalne težnje za nacionalnim samoopredeljenjem i ostvarivanjem državnog suvereniteta nacija: „Zato je obrazovanje *nacionalnih država*, koje najviše zadovoljavaju ove zahteve modernog kapitalizma, tendencija (težnja) svakog nacionalnog pokreta. Najdublji ekonomski faktori guraju k tome, i zato za celu Zapadnu Evropu — još više: za ceo civilizovani svet — *tipično* normalno za kapitalistički period jeste nacionalna država" (Lenjin, *O pravu nacija na samoopredeljenje, Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 364—365).

[2] Govoreći o suštini „nacionalizma", Hans Kon ističe težnju nacionalne grupe da se izrazi „u onome što smatra najvišom formom organizovane aktivnosti, u suverenoj državi" (citirano prema knjizi: Carl Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, str. 30).

Izvlačenje iz duboke krize stvorene krahom svetsko-kapitalističkog kreditno-monetarnog sistema krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina ovoga veka išlo je putem uspostavljanja manje ili više razgranate i strogo državne kontrole nad „nacionalnim ekonomijama", nad ukupnim privrednim životom svake pojedine zemlje. Područje najrazvijenijeg i najrigoroznijeg državnog dirigovanja i kontrole postaje od toga vremena područje međunarodne trgovine. Koristeći arsenal administrativnih i ekonomskih mera, svaka vlada nastoji da „svoju" nacionalnu ekonomiju zaštiti od nepovoljnih efekata spoljnotrgovinske razmene sa drugim zemljama, odnosno da osigura za nju eventualne prednosti u toj razmeni. Na ruševinama nikada do kraja ostvarenog laissez-fairea podižu se novi oblici nacionalnog ekonomskog (a zatim i svakog drugog) autarkizma i protekcionizma.

Ako se nacionalne ekonomije (tačnije — državna privredna područja) posmatraju kao osnovni subjekti međunarodne razmene, onda se čitavo područje međunarodne ekonomske razmene pojavljuje prvenstveno kao područje borbe oko preraspodele nacionalnih viškova rada.[8] Osnovni motiv ponašanja jeste interes da se u međunarodnoj razmeni, po pravilu neekvivalentnoj već zbog razlika u ekonomskoj razvijenosti i produktivnosti rada, sopstveni (nacionalni) višak rada zaštiti od prelivanja ili da se poveća u sopstvenu korist. Taj interes, vitalan za svaku nacionalnu zajednicu, dobija u ekonomskoj politici države svoj konkretan racionalan izraz i najmoćniji, najefikasniji instrument za svoju realizaciju. Država postaje nosilac nacionalnog ekonomskog interesa i taj interes traži državu da bi se izrazio i ostvario.

Ogromna dinamika razvoja proizvodnih snaga i savremena naučno-tehnološka revolucija daje očigledno nov sadržaj i fizionomiju društvenoj podeli rada u kontinentalnim i svetskim razmerama. To su neodoljive sile integracije — povezivanja i stvaranja složenih odnosa materijalne i duhovne međuzavisnosti — za koje nema nesavladivih fizičkih i kulturnih zapreka. Savladani su prostori koji su činili prirodnu osnovu podvojenosti ljudskih zajednica, stvoreni su moćni svetski sistemi saobraćaja i komunikacija, razvile su se privredne organizacije (finansijske i proizvodne) čije je područje redovnog delovanja čitav svet ili bar njegovi veliki delovi. Rešenja za osnovne probleme ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja pojedinih zemalja traže se sve više na međunarodnom pla-

[8] Podvlačeći značaj koji u istorijskom procesu formiranja nacija ima težnja svake ljudske zajednice nastale u procesu društveno-istorijske integracije da za svoje pripadnike očuva stvoreni višak rada ili da prisvoji tuđi, E. Kardelj piše: „Otkako postoji višak rada, postoje ne samo klasna diferencijacija i unutrašnji društveni antagonizmi, nego i borba među plemenima, narodima, nacijama za taj višak rada. U uslovima klasnog antagonizma i eksploatacije čovek se uvek borio za to da ga zadrži za sebe, odnosno za onaj deo sveta kome je svojom društvenom svešću pripadao. Različiti stepen društvene podele rada određivao je okvire toj borbi, od plemena i antičke države-grada preko srednjovekovne komune i feudalne provincije do moderne nacije. Ova borba je istovremeno jedna od manifestacija neravnomernosti društveno-ekonomskog razvitka, koja je karakteristika svih razvojnih faza čovečanstva" (E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 59).

nu — u raznim oblicima regionalne integracije i u osloncu na međunarodne ekonomske institucije. Nastaju velike regionalne integracije sa ciljem i tendencijom da se postepeno uklone barijere među nacionalnim privredama manjeg ili većeg broja zemalja i da se tako smišljeno i planski izrade institucionalno-pravne i druge pretpostavke za dalekosežno ujedinjavanje privrednih kapaciteta i ekonomski racionalniju i efikasniju podelu rada na privrednim prostorima neuporedivo širim nego što su teritorije pojedinačnih država. Takve krupne ekonomsko-političke aglomeracije kao što su Zajedničko evropsko tržište i Savet za međusobnu ekonomsku pomoć utiskuju već sada određeni pečat ukupnim društveno-ekonomskim kretanjima u savremenom svetu i inspirišu slične orijentacije i poduhvate na drugim kontinentima.

Karakteristično je, međutim, da sva ta integraciona kretanja internacionalnih dimenzija — nasuprot mnogim predviđanjima i očekivanjima — ne „izbacuju iz igre" niti potiskuju u zapećak državu kao nosioca posebnih nacionalnih ekonomskih i političkih interesa. Naprotiv, u međunarodnim integracionim procesima država se javlja, po pravilu, kao protagonista takvih kretanja i bitan faktor usmeravanja i kontrole. I kada je reč o integracionim kretanjima koja se probijaju i nameću stihijnom snagom objektivnih ekonomskih zakonitosti, ta kretanja prolaze nužno kroz filtar državne ekonomske politike.

I pored intenzivnog i masovnog uvoza i izvoza kapitala ne samo između razvijenih i nerazvijenih područja sveta nego i među samim razvijenim zemljama, i pored stvaranja moćnih međunarodnih koncerna i preduzeća čiji promet dostiže ili čak premašuje po vrednosti ukupan nacionalni dohodak niza manjih zemalja, i pored uspostavljanja raznih međudržavnih organa i „nadnacionalnih tela" koja preuzimaju važne regulativne funkcije za šira integraciona područja, — nacionalna država ostaje ipak glavna tačka na kojoj se vrši kristalizacija ekonomske politike i obezbeđuje regulisanje najvažnijih odnosa, koordinacija i usmeravanja, bez čega je normalno funkcionisanje jedne razvijene privrede nezamislivo.

Ono što čini osnovnu karakteristiku savremenih integracionih kretanja na međunarodnom planu jeste činjenica da ta kretanja ne nastaju na podlozi ekonomskog liberalizma koji reducira na minimum državnu ulogu u privredi, nego na podlozi snažno razvijene uloge države kao bitnog faktora unutrašnje i spoljne integracije. Integracija u internacionalnim razmerama ostvaruje se na podlozi „ekonomskog nacionalizma". „Ekonomski nacionalizam" nalazi u realnim materijalnim odnosima uporište za svoj opstanak ukoliko nije prvenstveno faktor autarkičnog zatvaranja, nego bitna karika u širim integracionim procesima.

Trajni oblici međunarodnog ekonomskog povezivanja i formiranja širih integracionih celina postaju, u određenim slučajevima i pod određenim uslovima, bitni ciljevi ekonomske politike nacionalne države. Jedan izraziti protagonista nacionalnih interesa Francuske kao što je De Gol može u isto vreme i sa istih pozicija da bude zagovornik ujedinjenja Evrope „od Atlantika do Urala". Najvažnije odluke i mere koje se tiču međunarodne integracije donose se na manje ili više otvorenoj političkoj

sceni, a ne iza njenih kulisa ili kao puki rezultat spontanih ekonomskih kretanja. Jedna mala zemlja kao što je Norveška, iako vrlo zavisna od spoljnotrgovinske razmene, može, rukovođena specifičnim interesima svoje nacionalne ekonomije i preovlađujućim raspoloženjem građana, da odbije ulazak u Zajedničko evropsko tržište i da se tako političkim sredstvima suprotstavi nekim tokovima i konkretnim oblicima međunarodne ekonomske integracije.

I pored ogromnog pritiska u pravcu sve širih i kompleksnijih međunarodnih integracija koji vrši revolucionarni razvoj modernih proizvodnih snaga, posebni nacionalni ekonomski interesi — povezani sa specifičnim, istorijski nastalim uslovima egzistencije pojedinih nacionalnih zajednica — nisu izgubili svoju društvenu specifičnu težinu ni mogućnosti samozaštite. Naprotiv, savremeni integracioni procesi na međunarodnom planu podstakli su snažniju političku artikulaciju nacionalnih ekonomskih interesa. Kao što uski okviri nacionalne društveno-ekonomske autarkije postaju štetni po same nacionalne ekonomske interese i ne mogu na dugi rok ni da se održe pod pritiskom zahteva jedne nove i daleko šire međunarodne podele rada diktirane modernom proizvodnjom, tako ni oblici šire integracije, koji se neumitno razvijaju, ne mogu da znače puko negiranje i poništavanje onih rezultata integracije koji su već ostvareni ili se danas ostvaruju u užim teritorijalnim i državno-nacionalnim okvirima.

Ta koegzistencija i međuzavisnost integracionih procesa različitog nivoa vrši sve snažniji pritisak i teži da se izrazi već u samoj strukturi institucija i oblika organizacije u kojima se procesi integracije kristališu. Ne samo u telima koja utvrđuju opštu politiku nego i u čisto ekonomskim institucijama koje preuzimaju bankarsko-kreditne i slične poslove za područje višedržavnih integracionih celina počinje se, uprkos svih otpora, sve više respektovati zahtev da u organima koji donose najvažnije odluke budu ravnopravno zastupljene sve države-članice bez obzira na veličinu i ekonomsku snagu. Suprotno mnogim očekivanjima, u savremenim oblicima međunarodne ekonomske integracije teritorijalni i nacionalno-državni momenat nije prosto negiran. Naprotiv, snažno je ispoljena tendencija da se on potpunije izrazi i afirmiše.

Prethodna razmatranja upućuju nedvosmisleno na zaključak koji bi se mogao kratko rezimirati u tri tačke:

a) U istorijskom hodu društvene podele rada i u složenoj, mnogostrukoj integraciji koja otuda proizlazi, povezujući jedinstvenim životnim procesima velike ljudske aglomeracije i široka teritorijalna prostranstva, bitnu ulogu igraju i danas one integracione pretpostavke mogućnosti i okviri koje je pripremila povesna geneza nacionalnih zajednica. To je najopštija povesna osnova „renesanse" nacionalnog pitanja u savremenoj epohi.

b) Opšta je tendencija pretvaranje liberalne države u državu kao privredni regulator, koja se neposredno meša u raspolaganje društvenim viškom rada, stvara nove mogućnosti i pretpostavke da se nacionalni interes u međunarodnoj raspodeli viška rada lakše konstituiše i, propu-

šten kroz državni filtar, vidljivije i konkretnije politički izrazi. To bitno doprinosi buđenju nacionalne svesti i utiče na njeno oblikovanje jačajući težnju ka samoopredeljenju i nacionalno-državnoj samostalnosti.

c) Kompleksni, protivrečni procesi ekonomske i druge društvene integracije diktirani razvojem modernih proizvodnih snaga prosecaju uveliko nacionalno-državne granice, ali ih ne poništavaju; naprotiv, nacionalna država zadobija ulogu ključne karike u razvoju i promeni oblika međunarodne razmene. Usled toga, s jedne strane, svi oblici konzervativnog i krutog nacionalno-državnog zatvaranja dolaze pod udar objektivnih sila društveno-ekonomskog razvoja kome se može odoleti samo za kraće vreme i po cenu ozbiljnog zaostajanja; i, s druge strane, savremeni oblici međunarodne integracije ne mogu negirati poseban individualitet i posebne interese nacionalnih ekonomija jer bi inače bili dovedeni u pitanje nastanak i opstanak širih integracionih celina ili bi, u najmanju ruku, njihovo stvaranje nailazilo na ogromne teškoće, a njihovo funkcionisanje bilo ugroženo stalnim unutrašnjim trvenjima i potresima.

## RAZLIČIT RITAM UNUTARNACIONALNE I MEĐUNARODNE INTEGRACIJE. SUDBINA NACIONALNE DRŽAVE

Glavne kontroverze oko sudbine i istorijske perspektive nacionalne države u savremenim uslovima potiču otuda što se predviđa da integracioni procesi idu istovremeno i u dubinu i u širinu i da ekonomske integracije različitog prostornog opsega mogu teći paralelno. Štaviše, s obzirom na ekonomske funkcije države, koja je od svih institucija teritorijalno-političkog povezivanja i organizovanja najkompletnije opremljena i osposobljena za sve složenije funkcije privrednog regulisanja i planiranja i za kreiranje i ostvarivanje tekuće i dugoročne ekonomske politike, procesi integracije i jačanja unutrašnje povezanosti i međuzavisnosti u okvirima nacionalne države mogu imati veći intenzitet i brži ritam nego paralelni procesi na širem, međunarodnom planu u koje su nacionalne ekonomije uključene.

Ako je stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda viša od stope rasta međunarodne trgovinske razmene, to se može uzeti kao siguran indikator da u ekonomskom razvoju date zemlje važniju ulogu ima proširivanje i produbljivanje unutrašnjeg tržišta nego istovremeno jačanje veza sa međunarodnim tržištem. Drugim rečima, takvi podaci indiciraju da u datom periodu i za datu zemlju intenzitet procesa unutrašnje ekonomske integracije premašuje intenzitet procesa integracije koji se vrši na međunarodnom planu kanalima i putevima spoljnotrgovinske razmene.

Sa ovog stanovišta vrlo su interesantni i indikativni rezultati nekih novijih kvantitativno ekonomskih i statističkih istraživanja. Oni pokazuju da, bar što se tiče grupe ekonomski razvijenih zemalja, proporcija između vrednosti spoljnotrgovinske razmene i ukupnog nacionalnog dohotka pokazuje izrazitu tendenciju pada. U knjizi *Moderni ekonomski rast*, objavljenoj pre nekoliko godina, Simon Kuznetz konstatuje, na bazi obimnog statističkog materijala, da je u nizu zemalja (Britanija,

Francuska, Danska, SAD, Australija, Japan itd.) proporcija spoljnotrgovinske razmene u odnosu na nacionalni proizvod bila krajem pedesetih godina ispod nivoa od pre četiri decenije. Za Sovjetski Savez se navodi procena da je vrednost izvoza u odnosu na nacionalni dohodak iznosila pedesetih godina oko 2% prema 10,4% u 1913. „Možemo zaključiti da je ta srazmera (između obima spoljnotrgovinske razmene i nacionalnog dohotka — N. P.) signifikantno niža krajem pedesetih godina nego u periodu koji je neposredno prethodio prvom svetskom ratu."[4]

Veliki direktan i indirektan uticaj na problem međunacionalnih odnosa u savremenom svetu imaju procesi regionalne integracije. Taj uticaj je višesmeran, protivrečan i vrlo složen. Nema sumnje da se unutar integracionih celina koje obuhvataju veliki broj država brzo razvijaju, granaju i intenziviraju stabilne, trajne i sve tešnje veze koje nisu samo ekonomske već i političke, socijalne i kulturne prirode.

Međutim, regionalna integracija u formama u kojima se danas ostvaruje ili probija kao zakonita tendencija nije ispunila očekivanja niti potvrdila predviđanja teoretičara (marksista i nemarksista) koji su smatrali da će nezadrživo jačanje i proširivanje svih vidova međunarodnog prometa i komunikacija imati kao direktnu posledicu relativno brzo iščezavanje nacionalnih osobenosti, pa i posebnih nacionalnih individualiteta, sumrak i kraj nacionalnih država rođenih u epohi buržoaskih revolucija.[5]

---

[4] Simon Kuznetz, *Modern Economic Growth*, Yale University Press, 1966, str. 300—320, citirano mesto: str. 318.

Navodimo izvod iz tabele (op. cit., str. 312—313) u kojoj je prikazano kretanje srazmere spoljne trgovine prema nacionalnom dohotku za niz razvijenih zemalja:

| Zemlja | Datum | % | Datum | % | Datum | % | Datum | % |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Velika Britanija (GNP) robe* | 1837—45 | 21,6 | 1909—13 | 43,5 | 1924—28 | 38,1 | 1957—63 | 30,4 |
| Francuska (robe) srazmera prema fizičkom proiz.** | 1845—54 | 18,0 | 1905—13 | 53,7 | 1920—24 | 51,3 | 1957—63 | 41,2 |
| Italija (GNP) robe | 1861—70 | 29,6 | 1911—13 | 28,1 | 1925—29 | 26,3 | 1957—63 | 25,0 |
| Danska (GNP) robe | 1870—79 | 45,6 | 1910—14 | 61,6 | 1921—29 | 57,3 | 1957—63 | 52,6 |
| SAD (GNP) robe | 1834—43 | 12,9 | 1904—13 | 11,0 | 1919—28 | 10,8 | 1954—63 | 7,9 |
| Kanada (GNP) robe | 1870—80 | 30,9 | 1911—13 | 32,2 | 1926—29 | 41,5 | 1956—60 | 31,2 |
| Japan (GNP) robe | 1878—87 | 10,3 | 1908—13 | 29,5 | 1918—27 | 35,5 | 1950—56 | 21,4 |

* GNP = bruto nacionalni proizvod

** fizički proizvod = vrednost iz poljoprivrede i industrije (uključujući rudarstvo, zanatstvo, i delimično građevinarstvo)

Pokazalo se, međutim, da su posledice mnogo složenije i protivrečnije nego što se očekivalo i posebno da regionalne integracije proizvode i dejstva koja predstavljaju posredan ili neposredan impuls novom aktueliziranju nacionalnih pitanja mada u bitno izmenjenom istorijskom kontekstu.

## NADNACIONALNA INTEGRACIJA I MALE NACIJE

Iz materijalnih uslova života savremenog sveta izrastaju i sve se snažnije manifestuju dve oprečne tendencije — jedna koja otkriva širok prostor neiscrpenih istorijskih mogućnosti za kompleksnu i intenzivnu društvenu integraciju u okvirima nacionalno-etničkih zajednica i za nove dimenzije društveno-istorijske uloge nacionalne države i druga koja imperativno nameće potrebu da se uklanjaju administrativno-političke zapreke pred fantastično nabujalim proizvodnim snagama i koja time vuče u sve složenije i intenzivnije oblike međuzavisnosti i integracije u regionalnim i svetskim razmerama.

Simultano dejstvo i stalno ukrštanje i preplitanje ovih tendencija daje novu aktuelnost i oštrinu jednom starom problemu — problemu odnosa velikih i malih na međunarodnoj političkoj sceni. Iskustvo pokazuje, s jedne strane, da nezadrživi procesi integracije na širem međunarodnom planu nisu izbrisali niti učinili irelevantnom nacionalno-državnu individualnost malih zemalja. S druge strane, potvrđuje se ono što je samo po sebi logično — da u pogledu svog ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja male zemlje zavise neuporedivo više nego velike od obima i uslova međunarodne ekonomske razmene i saradnje. Kao indikator te zavisnosti najbolje može da posluži pokazatelj kojim smo se već koristili — srazmera između ukupne vrednosti spoljnotrgovinske razmene i ukupne vrednosti nacionalnog proizvoda. Kako u tom pogledu stoji stvar kod razvijenih kapitalističkih zemalja, pokazuje sledeći pregled:

---

[5] I Lenjin, koji je jasnije od svih marksista svoga vremena poimao revolucionarni značaj nacionalnog pitanja u „epohi imperijalizma i proleterskih revolucija“, bio je sklon shvatanju da je nacionalno pitanje bilo značajnije u prvim fazama razvoja kapitalizma nego u periodu njegove pune zrelosti i prezrevanja kada razvoj proizvodnih snaga daje integracijama nadnacionalne dimenzije U članku *Kritičke beleške o nacionalnom pitanju*, koji je pisan krajem 1913, on to ovako izražava:

„Kapitalizam u svome razvitku poznaje dve istorijske tendencije u nacionalnom pitanju. Prva: buđenje nacionalnog života i nacionalnih pokreta, borba protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, stvaranje nacionalnih država. Druga: razvijanje i umnogostručavanje svakojakih odnosa među nacijama, lomljenje nacionalnih pregrada, stvaranje internacionalnog jedinstva kapitala, ekonomskog života uopšte, politike, nauke itd.

Obe tendencije su svetski zakon kapitalizma. Prva preovlađuje u početku njegovog razvitka, druga karakteriše zreli kapitalizam, kapitalizam koji ide k svom pretvaranju u socijalističko društvo.“

| Zemlja | Izvoz plus uvoz kao % bruto nacionalnog proizvoda (robe i usluge)[*] |
|---|---|
| SAD | 9,6 |
| Velika Britanija | 41,7 |
| Francuska | 26,5 |
| Zapadna Nemačka | 44,5 |
| Kanada | 40,4 |
| Japan | 27,3 |
| Australija | 33,6 |
| Belgija | 65,5 |
| Švedska | 55,4 |
| Holandija | 96,8 |
| Švajcarska | 60,6 |
| Danska | 67,3 |
| Norveška | 88,7 |
| Novi Zeland | 53,0 |
| Luksemburg | 161,5 |

Što je zemlja manja, to je veća njena zavisnost od međunarodne razmene u pogledu mogućnosti razvoja sopstvenih proizvodnih snaga. Primitivna samodovoljnost malih zajednica, koja se vekovima održavala, iščezava brzo sa prvim koracima na putu savremene industrijalizacije. Ovo pravilo ne odnosi se samo na razvijene zemlje o kojima govori gornja tabela. Ono važi generalno. Neravnomerna razvijenost privrednih grana, a naročito jednostrana orijentacija na jedan ili nekoliko glavnih proizvoda (što je karakteristično za niz zemalja koje su bile u kolonijalnom ili polukolonijalnom statusu i igrale ulogu „agrarnog priveska" razvijenih metropola, ili periferije velikih višenacionalnih imperija), samo još više potencira zavisnost od svetskog tržišta — od prirode i intenziteta čitavog sklopa ekonomskih i socijalnih veza sa spoljnim svetom.

Uslovi modernog ekonomskog razvoja komplikuju i zaoštravaju problem odnosa velikih i malih na međunarodnoj sceni i daju nove dimenzije i težinu konfliktima nacionalnih interesa. U savremenom svetu, u kome kompleksni procesi društvene integracije uslovljeni silovitim razvojem proizvodnih snaga idu istovremeno i u dubinu i u širinu i u kome na toj osnovi kao proizvod istih zakonitosti deluju simultano i tendencije sve tešnjeg međunarodnog povezivanja i integracije i tendencije nacionalne diferencijacije i jačeg naglašavanja posebnih nacionalnih individualiteta, na nov način se postavlja pitanje istorijske sudbine, opstanka i perspektiva razvoja malih nacija. Pokazala su se netačnim ili bar jednostranim sva ranija predviđanja da će se mali narodi u relativno kratkom istorijskom razdoblju utopiti u velike, ranije formirane nacionalno-državne celine. Ukoliko je reč o narodnim zajednicama koje su tokom istorijskog razvoja već stekle takve elemente unutrašnje povezanosti koji mogu da posluže kao građa za formiranje posebne na-

[*] Tabela je uzeta iz citirane knjige Simona Kuznetza, str. 301. Podaci za spoljnu trgovinu odnose se na period 1957—59, a za bruto nacionalni proizvod odnose se na godinu 1958.

cionalne individualnosti, proces izrastanja u naciju bio je po pravilu podstaknut i ubrzan u ovom najnovijem istorijskom razdoblju. U ovom veku naglo se povećao broj nacija koje su razvile karakteristike i stekle priznanje svoje posebne nacionalne individualnosti.

Međutim, razrešenje dileme opstanka i razvoja malih nacija u epohi sve snažnije i neumitne integracije regionalnih i svetskih razmera tražilo je otvaranje novih istorijskih puteva u sferi međunacionalnih odnosa. Nije slučajno što su nova istorijska rešenja za probleme nacionalnih odnosa nastala u sklopu velikih revolucionarnih prevrata u kojima su razrešavane fundamentalne protivrečnosti savremene epohe — u sklopu socijalističkih revolucija prvo u Rusiji, a zatim u Jugoslaviji.

Velika šarolikost konkretnih istorijskih situacija uslovljava vrlo različite okvire u kojima se vrši formiranje nacija: velike i male nacije nastaju jedne pored drugih kao rezultat iste osnovne istorijske zakonitosti. Revolucionarni prevrati u razvoju proizvodnih snaga koji karakterišu savremenu epohu uvukli su na prečac u vrtlog svetsko-istorijske transformacije društva velike delove sveta koji su vekovima tavorili u tradicionalnim uslovima života. Spolja dobijeni snažni impulsi nisu ostavljali vremena za spore asimilacione procese u širim razmerama. Tipičan proizvod procesa formiranja nacija u savremenoj epohi jesu relativno male nacije od nekoliko miliona stanovnika, nekada i manje. S obzirom na date uslove, a naročito na stepen ekonomske i kulturne razvijenosti odgovarajućih sredina, takve nacije su „po meri realnih istorijskih mogućnosti" i predstavljaju bitan faktor pospešivanja prelaska od tradicionalnih ka modernim oblicima procesa proizvodnje i društvenog života uopšte.

Ali, svetsko-istorijski trend razvoja u koji se i novoformirane nacije uključuju već nameće oblike povezivanja, privredne i društvene integracije, za koje su u mnogo čemu i granice velikih nacionalnih država postale tesne. Već u trenutku svoga nastajanja male nacionalno-državne tvorevine suviše su uske da bi predstavljale adekvatan okvir — dovoljno široko i integrisano privredno područje — za razvoj modernih proizvodnih snaga i suviše su slabe da bi mogle uspešno odolevati spoljnim imperijalističkim ekonomskim i političkim pritiscima i izbeći podređivanje većim i razvijenijim državama i njihovim blokovima.

Suprotnosti vezane za ogromne razlike u stepenu ekonomske razvijenosti među delovima savremenog sveta izražavaju se i kroz neku vrstu istorijskog paradoksa karakterističnog za današnji svet: u istom istorijskom razdoblju i pod dejstvom istih osnovnih zakonitosti prelazne epohe oformljuje se veliki broj novih, uglavnom malih, nacija i probijaju se nezadrživom snagom integracioni procesi koji čine neodrživim i reakcionarnim svako zatvaranje u nacionalno-državne granice.

## NOVE ISTORIJSKE MOGUĆNOSTI REŠAVANJA NACIONALNOG PITANJA

Perspektivu progresivnog razrešavanja ove protivrečnosti otvorile su socijalističke revolucije u Rusiji i Jugoslaviji, iz kojih su se rodile prve višenacionalne socijalističke federacije zasnovane na principu sa-

moopredeljenja naroda. Višenacionalne buržoaske države — ruska carska imperija i jugoslovenska monarhija — bile su stalno razapete između nacionalno-ugnjetačkog centralizma koji je najgrubljim gušenjem posebnih nacionalnih individualnosti branio državno jedinstvo i nacionalnog separatizma koji je to jedinstvo podrivao i stalno iznova dovodio u pitanje.

I pored jasnog i nedvosmislenog opredeljenja boljševika, naročito Lenjina, za princip samoopredeljenja naroda uključujući i pravo na otcepljenje i stvaranje zasebnih nacionalnih država, oktobarska revolucija nije imala neki gotov plan federativnog rešenja izvanredno složenih nacionalnih problema na teritorijama bivše carske Rusije. Međutim, sam tok revolucije i njena istorijska logika otkrivali su, s jedne strane, nesposobnost bivših vladajućih klasa da na terenu eksploatatorskih društvenih odnosa stvore prostor za slobodan razvitak i formiranje nacija u okviru višenacionalne države; s druge strane, u ogorčenoj borbi za opstanak revolucije otkrivala se i potvrđivala u samoj praksi tesna povezanost i međuzavisnost socijalnog oslobođenja radničke klase i rešavanja nacionalnog pitanja.

Niz okolnosti povezanih sa samom prirodom socijalističkih revolucija uticao je na to da se višenacionalne socijalističke federacije potvrde kao onaj novi istorijski oblik državne organizacije u kome je moguće razrešiti protivrečnost između još uvek nužne integracije društvenih zajednica na nacionalnoj osnovi i širih integracionih procesa koji su u sukobu sa svakim nacionalnim autarkizmom i koji utiru put sve tešnjem zbližavanju i ujedinjavanju nacija. Za ovakvu prirodu socijalističkih federacija proizašlih iz revolucije — za mogućnosti koje one otvaraju u pogledu rešavanja nacionalnog pitanja na novim društveno-istorijskim i klasnim osnovama — od naročitog je značaja nekoliko sledećih momenata:

Neeksploatatorski karakter društveno-ekonomskog poretka kome nije imanentno prisvajanje tuđeg viška rada kao osnovna karakteristika i zakon opstanka (što je tipično za kapitalizam). Ukoliko se likvidira klasna eksploatacija, uklanjaju se i pretpostavke nacionalnog ugnjetavanja. Tek socijalističke revolucije stvaraju istorijske pretpostavke i mogućnosti za formiranje višenacionalnih državnih zajednica na principima stvarne ravnopravnosti velikih i malih nacija.

Združivanje nacija na principima socijalističkog federalizma ne vodi ka prigušivanju i poništavanju posebnih nacionalnih individualnosti. Naprotiv, u socijalističkim federacijama zasnovanim na nacionalnom samoopredeljenju i dobrovoljnom ujedinjavanju stiče se nekoliko bitnih uslova koji omogućuju i podstiču proces formiranja nacija i mogu da obezbede narodima i nacijama svestran ekonomski, politički i kulturni razvitak.

Reč je o organizovanom i planskom ubrzanom razvoju materijalnih proizvodnih snaga, o „socijalnoj mobilizaciji" najširih razmera koja znači raskid sa tradicionalnim seoskim i usko lokalnim životnim okvirima, uključivanje milionskih masa u nove industrijske i gradske uslove života i rada i intenziviranje društvenih komunikacija na širim prosto-

rima i u novim oblicima u skladu sa izmenjenim razmerama i prirodom društvene podele rada. Sve te promene pretpostavljaju i nameću jedan viši stepen ukupne društvene integracije koji nalazi svoj prirodan izraz u formiranju nacije.

Novi uslovi života, susret sa pripadnicima drugih nacionalnosti i naročito potreba uključivanja u složene oblike podele rada i u društveni i politički život uopšte, sve su to momenti koji mogu da aktiviraju istorijom stvorene elemente nacionalnog zajedništva i da dovedu do relativno brze sinteze svih tih elemenata u jedan nov kvalitet — u naciju.

Moguć je, razume se, i sasvim suprotan pravac razvoja: apsorbovanje pripadnika relativno malobrojnih, ekonomski i kulturno zaostalih etničkih grupa i naroda od strane već formiranih, ekonomski i politički dominantnih nacija. Niz konkretnih okolnosti odlučiće o tome koji će pravac uzeti realni istorijski proces. Ako nacionalno nekonstituisani delovi stanovništva predstavljaju brojno velik i relativno kompaktan deo ukupne populacije, naročito u gradskim sredinama, i ako državna politika, polazeći od određenih dugoročnih ciljeva, podržava, a ne guši, proces nacionalnog buđenja i diferenciranja, tada je prvi pravac razvoja mnogo verovatniji od drugog. To je bio slučaj upravo u prvim socijalističkim federacijama.

Stvaranjem federacija zasnovanih na pravu samoopredeljenja nacija omogućeno je državno-pravno, ekonomsko i kulturno konstituisanje malih nacija do tad prigušenih ili sprečenih u razvoju unitarističkim velikodržavljem i imperijalističkom kolonizacijom. Potvrđujući i zaštićujući njihovu individualnost, širok federativni okvir državno-političkog i ekonomskog života obezbeđivao je nacijama tako povezanim dva bitna uslova za njihov slobodan nacionalni razvoj:

prvo, zajedničku odbranu od spoljnog pritiska, naturanja zavisnog položaja ili direktnog porobljavanja koje u savremenom svetu zaoštrenih imperijalističkih protivrečnosti neprekidno preti naročito malim nacijama, i

drugo, prednosti jedinstvenog tržišta i jedinstvene, zajednički utvrđene ekonomske politike, bez čega bi moderan ekonomski razvoj, povezan sa velikom koncentracijom sredstava i krupnom proizvodnjom, bio usporen, otežan ili sasvim onemogućen.

## RADNIČKO-KLASNA OSNOVA REŠAVANJA NACIONALNOG PITANJA U SOCIJALISTIČKIM REVOLUCIJAMA

Jedinstvo vitalnih interesa radničke klase, njen internacionalizam i klasna solidarnost dobili su u samoj revoluciji svoj trajan i konkretan istorijski izraz: radničko-klasne socijalističke snage bez obzira na nacionalnu pripadnost bile su ujedinjene pod vođstvom iste političke avangarde i delovale su kao jedinstvena revolucionarna snaga. Pobeda u revoluciji, osvajanje vlasti i otvoreni proces pretvaranja radničke klase svake nacije u vladajuću klasu bili su njihovo zajedničko delo. Političko jedinstvo radničke klase svih nacija u višenacionalnoj državi za-

hvaćenoj revolucionarnim požarom trajno je otelovljeno u samim tekovinama revolucije. Internacionalizam i klasna solidarnost radničke klase raznih nacija ujedinjenih revolucijom dobija time jedan nov, trajan kvalitet koji svojim sadržajem prevazilazi okvire solidarnosti i internacionalizma koji inače izviru iz društvenog bića radničke klase. To revolucijom cementirano jedinstvo radničke klase i svih sa njom povezanih socijalističkih snaga postaje glavna koheziona snaga i faktor političke i društvene stabilnosti višenacionalnih socijalističkih federacija nastalih iz revolucije.

U revoluciji ostvaren viši kvalitet internacionalne solidarnosti i jedinstva radničke klase javlja se, dakle, kao onaj činilac koji omogućuje nastanak i razvitak novih istorijskih oblika rešavanja nacionalnog pitanja na socijalističkoj društvenoj osnovi i u sklopu zakonitih procesa šire, međunarodne društveno-ekonomske integracije. To je, očigledno, jedna zakonitost u nastanku i razvoju socijalističkih federacija. Razume se, u kontekstu konkretnih istorijskih zbivanja ta zakonitost-tendencija ne manifestuje se u čistom vidu i jednoznačno, već u protivrečnom spoju sa drugim tendencijama i u uslovima koji su plod beskrajno složene stvarnosti konkretnih istorijskih situacija. S obzirom na to, bilo bi nategnuto, pa i rizično, ići predaleko u pravljenju analogija između onoga što se dešavalo u socijalističkim revolucijama u Rusiji i Jugoslaviji, a pogotovo bi bilo opasno i neprihvatljivo da se na osnovu takvih analogija pokušavaju formulisati neke krute zakonitosti i utvrđivati obavezne šeme društveno-istorijskog razvoja.

Ipak, nikakva ozbiljna istorijska i naučna analiza ne može i ne sme prevideti značaj i značenje nekih relevantnih istorijskih činjenica. Nije slučajno da je i u oktobarskoj revoluciji u Rusiji i u jugoslovenskoj NOB jedan od osnovnih strateških ciljeva kontrarevolucionarnih snaga bio razbijanje internacionalnog jedinstva revolucionarnog pokreta. U vrlo različitim situacijama i pod različitim zastavama snage kontrarevolucije su uporno nastojale da ugroze i ospore spoj nacionalno oslobodilačke i klasno oslobodilačke komponente jedinstvenog revolucionarnog procesa i da razbiju jedinstveni front socijalističke revolucije survavajući na njega gromade klasno reakcionarnog separatističkog nacionalizma.

Koncept socijalističkog federalizma u Sovjetskom Savezu izgrađivao se u samoj revoluciji: suprotstavljajući se pokušajima belogardejaca i stranih intervencionista svake vrste da suze bazu revolucije dižući protiv nje seljačke mase ugnjetenih naroda, Boljševička partija je pod Lenjinovim vođstvom za vrlo kratko vreme prevalila put od programskih načela o krupnoj centralizovanoj socijalističkoj državi sa teritorijalnim autonomijama za nerusko stanovništvo[7] do programa da se Sovjetska

[7] Na savetovanju CK Boljševičke partije sa partijskim radnicima održanom u Poroninu 1913. doneta je rezolucija u kojoj se govori o neophodnosti široke oblasne autonomije za sve narode Rusije. Do tad je u partijskom programu bilo reči samo o oblasnoj samoupravi, a ne i o nacionalnoj autonomiji (vidi: S. Šuvar, *Nacionalno pitanje u Sovjetskom Savezu*, Centar za društvena istraživanja).

Rusija „izgrađuje na osnovi slobodnog saveza slobodnih nacija kao federacija sovjetskih nacionalnih republika“[8] i neposrednog prelaska na realizaciju toga programa. Revolucija je kao blesak munje osvetlila najdublje veze i suštinsko jedinstvo između društvenog oslobođenja radničke klase i razrešavanja nacionalnih protivrečnosti koje su na klasnim osnovama starog društva bile nerazrešive.

U jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji potvrdila se ista zakonitost. Internacionalizam radničke klase izražen u programu rešavanja nacionalnog pitanja koji je dala Komunistička partija Jugoslavije (samoopredeljenje, ravnopravnost, federativno uređenje zemlje) omogućio je stvaranje jedinstvenog oslobodilačkog pokreta progresivnih društvenih snaga svih naroda Jugoslavije. A to je bio uslov pobede revolucije. U nastojanju da osujete razmah oslobodilačkog rata i revolucije, kontrarevolucionarne snage su igrale na kartu nacionalističke isključivosti, podvajanja i međusobnog suprotstavljanja naroda Jugoslavije sve do svesnog podstrekavanja i organizovanja bratoubilačkog rata. Nasuprot tome, bratstvo i jedinstvo je bila osnovna borbena deviza oslobodilačkih, revolucionarnih snaga. Narodnooslobodilačka borba je bila onaj konkretni istorijski oblik u kome je ostvarena socijalistička revolucija u Jugoslaviji. Jedinstvo nacionalno oslobodilačke i klasno oslobodilačke komponente revolucije izraženo je tako na najočigledniji i najneposredniji način. U borbi za revolucionarno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji radnička klasa je srušila klasnu vlast buržoazije i postavila socijalističke osnove svoga društvenog oslobođenja. A, s druge strane, pretvaranje radničke klase u „nacionalnu klasu“ — u vodeću društvenu snagu svakoga i svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji — potvrdilo se kao istorijski uslov i pretpostavka za rešavanje nacionalnog pitanja na novim istorijskim osnovama, na osnovama socijalističkog federalizma.

U zemljama složenog nacionalnog sastava i nerešenog nacionalnog pitanja — a takve su bile i carska Rusija i Kraljevina Jugoslavija — socijalističke revolucije nose u sebi vrlo snažnu nacionalno oslobodilačku komponentu. Štaviše, istorijski ishod klasne bitke između revolucionarnih snaga koje predvodi politička avangarda radničke klase i svih kontrarevolucionarnih snaga odlučivao se velikim delom na terenu međunacionalnih odnosa. U određenim kritičnim trenucima pobeda revolucije direktno je zavisila od sposobnosti revolucionarnih snaga da se potvrde kao nosilac progresivnog istorijskog rešenja nacionalnog pitanja nasuprot nesposobnosti buržoazije da to učini.

Analiza konkretnih zbivanja u samoj revoluciji, istraživanje uzroka njenih uspeha i poraza upućuje takođe na zaključak o međusobnoj uslovljenosti i jedinstvu klasne i nacionalno oslobodilačke komponente socijalističke revolucije u višenacionalnoj državi. Organizaciono i idejno jedinstvena komunistička partija koja je na principu klasne solidarnosti ujedinjavala radnike i revolucionare svih nacionalnosti pokazala se kao

[8] Iz Deklaracije o pravima radnog i eksploatisanog naroda usvojene na Trećem sveruskom kongresu sovjeta januara 1918.

bitan preduslov za ostvarivanje novog oblika rešavanja nacionalnog pitanja, za stvaranje višenacionalne socijalističke federacije.[9]

Bez obzira na razlike koje su među njima postojale od samog početka i koje će se kasnije produbiti i postati suštinske, i sovjetska i jugoslovenska federacija imale su od početka jednu bitnu zajedničku karakteristiku koja je bila od prvorazrednog značaja ne samo u njihovom nastajanju (što je već istaknuto) nego i u njihovom potonjem razvoju. Reč je o jedinstvenoj radničkoj partiji organizovanoj na principima demokratskog centralizma čija su struktura i način delovanja od početka i trajno bili opredeljeni njenom funkcijom organizatora revolucionarnog pokreta u uslovima ilegalnosti i surovih progona, a zatim predvodničkog odreda i komandnog štaba revolucije. U oba slučaja već u toku revolucije sve druge političke partije bile su faktički eliminisane sa političke scene, tako da je komunistička partija u potpunosti i nesporno koncentrisala u svojim rukama sav autoritet revolucionarne političke vlasti.

Vladajuća partija sa takvom istorijom i takvim karakteristikama predstavljala je ogromnu centripetalnu silu koja je mogla da bude efikasna protivteža svim dezintegracionim tendencijama, pa i onim koje su imale svoju osnovu u složenim nacionalnim odnosima opterećenim dugom istorijom nacionalnih sukoba, trvenja i ugnjetavanja i realnim protivrečnostima nejednakog položaja i nejednakih uslova života pojedinih nacionalnih zajednica. Izražavajući internacionalizam radničke klase i njenu revolucionarnu solidarnost, partija je izašla iz revolucije kao politička snaga sposobna da obezbedi dve bitne pretpostavke za konstituisanje federativne zajednice ravnopravnih naroda na mesto unitarističke, nacionalno ugnjetačke buržoaske države:

Prvo, ona je ujedinjavala progresivne snage svih nacija u federaciji u zajedničkoj zaštiti nezavisnosti i mogućnosti slobodnog nacionalnog razvitka svake od njih. Time su i malobrojniji narodi, do tad prigušeni i sputani u svom razvoju podjarmljivačkim i asimilatorskim apetitima većih i razvijenijih, dobili istorijsku šansu da konačno steknu atribute samostalne nacije i sopstvenu nacionalnu državnost.

Drugo, savlađivanje velikih ekonomskih i kulturnih razdaljina među pojedinim nacijama, narodima i etničkim grupama — subjektima federativne zajednice, preokretanje čitave logike tradicionalne velikodržavne politike i stihijnih tokova razvoja nepovoljnih za malobrojnije

[9] I u stvaranju sovjetske i u stvaranju jugoslovenske federacije mogu se naći sasvim konkretne potvrde za ovakav zaključak. „Nije možda suvišno napomenuti — kaže S. Šuvar u citiranoj knjizi — da su u sastavu SSSR ostala ona područja na kojima je djelovala jedinstvena Boljševička partija, dok su se ocijepila nacionalna područja gdje su djelovale druge socijaldemokratske partije (Poljska, Finska, Litva).“

Za državno-pravno konstituisanje Makedonije kao suverene i ravnopravne republike u okviru jugoslovenske federacije veliki i možda presudan uticaj imalo je to što je osujećen pokušaj da se organizacija Komunističke partije u Makedoniji odvoji od Komunističke partije Jugoslavije i priključi Komunističkoj partiji Bugarske. Svoju nacionalnu slobodu makedonski narod je izborio učešćem u zajedničkoj antifašističkoj borbi naroda Jugoslavije pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ.

i manje razvijene narode i etničke celine, razrešavanje konfliktnih situacija koje nastaju u svakodnevnom idejnom i političkom životu višenacionalne zajednice, sve to nije moguće bez jasno formulisanih dugoročnih ciljeva, usvajanja određenih proletersko-internacionalističkih pogleda i sistema vrednosti suprotnih isključivosti buržoaskog nacionalizma i stabilnog, čvrstog političkog kursa u nacionalnoj politici.

U samom toku socijalističke revolucije i u procesu stvaranja federativne zajednice komunistička partija se afirmiše kao snaga koja je, s obzirom na svoju organizaciju i ideologiju i na ulogu u samoj revoluciji, sposobna da kreira i sprovodi politiku nacionalne ravnopravnosti sa svim elementima i konsekvencama koje takva politika mora u sebe da uključuje. Brži ekonomski i kulturni razvoj slabije razvijenih nacionalnih zajednica, organizovana podrška razvoju pismenosti i kulture na različitim nacionalnim jezicima, smanjivanje distanci u ekonomskom i kulturnom pogledu koje odvajaju razvijene od manje razvijenih nacionalnih zajednica i time pretvaranje formalne u stvarnu ravnopravnost nacija — to postaje konstanta partijskog programa i obavezujuća norma njene politike. Partija koja je nosilac centralizovane političke vlasti u ime radničke klase ima, dakle, ključnu ulogu u stvaranju pretpostavki za rešavanje nacionalnog pitanja na novim društveno-istorijskim osnovama, u stvaranju federacije koja se bazira na anticentralističkim i antiunitarističkim principima, to jest na samoopredeljenju i punoj državno-pravnoj samostalnosti svake nacije. Centralizam partijske strukture i državno-pravna samostalnost konstitutivnih delova višenacionalne federativne zajednice našli su se u protivrečnom, dijalektičkom spoju.

## NEGATIVNO DEJSTVO ETATIZMA NA NACIONALNE ODNOSE U SOCIJALISTIČKIM FEDERACIJAMA

Razvoj nacionalnog pitanja u višenacionalnim socijalističkim federacijama još nije ni približno adekvatno istorijski i naučno istražen. A iskustva su, očito, izvanredno značajna jer omogućuju da se u novim istorijskim uslovima i mnogo dublje sagleda povezanost nacionalne i klasne komponente savremenog društvenog kretanja i da se u protivrečnostima nastanka novog, socijalističkog produkcionog odnosa otkriju neke bitne determinante kojima je opredeljen osnovni tok istorijskog razvoja u sferi nacionalnih odnosa.

Marks je pisao da proletarijat ne može da postigne svoje društveno oslobođenje a da samim tim ne oslobodi i čitavo društvo odnosa klasne eksploatacije na kojima se do sada zasnivao društveno-ekonomski poredak. U socijalističkim revolucijama ovoga veka potvrdilo se u praksi da radnička klasa ne može da sruši vlast buržoazije nad sobom a da istim činom ne sruši i postojeći sistem odnosa nacionalnog ugnjetavanja. U višenacionalnim državama, na područjima gde je proces formiranja nacija bio usporen i prigušen, socijalističke revolucije dovode do ogromnog ubrzanja tog procesa.

Formirajući se kao federacija vrlo složenog sastava, mlada sovjetska država postala je najveća istorijska kolevka nacija i naroda koji su tek u njoj stekli mogućnost da ispolje svoju posebnu individualnost, da steknu stvarno ili bar formalno priznanje svoje nacionalne državnosti i da u mnogo slučajeva prvi put dođu do pisane književnosti i škola na narodnom jeziku.

U federativnoj Jugoslaviji sve nacije stekle su svoju nacionalnu državnost, a u nekim slučajevima i prvo konačno i nedvosmisleno priznanje svoje posebne nacionalne individualnosti.

Sve to ipak nije značilo uvođenje neke idealne i nepomućene harmonije u sferi nacionalnih odnosa ni direktan put konačne emancipacije i odumiranja nacija. Preko državne svojine i administrativno-centralističkog državnog upravljanja privredom i raspolaganja društvenim viškom rada političko-upravljački sloj (partijska i državna birokratija) stiče osamostaljenu i dominantnu društvenu poziciju i mogućnost da učvršćivanje i dalje jačanje te pozicije ugradi u osnove celokupne politike društvenog razvoja.

I u rešavanju pitanja koja se neposredno tiču položaja radničke klase i radnih ljudi uopšte i u sferi nacionalnih odnosa racio „državnog interesa" postaje osnovni kriterijum i motiv celokupne politike. Time se stvara osnova i za odnose nacionalne neravnopravnosti u korist najveće i ekonomski najrazvijenije nacije.

Postavljena kao cilj, efikasnost državne mašinerije zahteva uniformnost i centralizam. Velikodržavna politika traži svoj prirodni oslonac u homogenizaciji unutrašnje kompozicije društva i u uprošćavanju unutrašnjih komunikacija među njegovim delovima koji nisu subjekt, već predmet upravljanja. Postojanje više nacija sa sopstvenom državnošću, jezikom i kulturom pojavljuje se u toj svetlosti kao prepreka koju treba što pre otkloniti ili joj bar smanjiti značaj. Za postizanje toga cilja proces slobodnog zbližavanja nacija na bazi ravnopravne i dobrovoljne saradnje i sve tešnjeg povezivanja u ekonomskoj, kulturnoj i političkoj sferi izgleda prespor i neizvestan. Zato se traži birokratska „prečica" kojom bi se brže stiglo do željenog stepena uniformnosti i monolitizma. Time se, bar u osnovi, i može objasniti zašto uporedo sa jačanjem etatističkih tendencija u ekonomskom i političkom životu princip ravnopravnosti nacija i jednakosti nacionalnih jezika počinje praktično ustupati mesto koncepciji o jednoj vodećoj naciji i jednom zvaničnom (državnom) jeziku.

Etatističko potiskivanje slobodnog izražavanja posebnih nacionalnih individualnosti i podređivanje svih vidova uređivanja nacionalnih odnosa potrebama i ciljevima velikodržavne politike može da dobije i vrlo grube i opresivne forme. Rukovođena pragmatsko-političkim ciljem svestranog jačanja države, Staljinova politika u sferi nacionalnih odnosa dovodila je u određenim fazama razvoja sovjetskog društva do teškog narušavanja nacionalne ravnopravnosti — do pojava koje imaju sve karakteristike nacionalnog ugnjetavanja i diskriminacije. U načelno proklamovanoj „borbi na dva fronta" — i protiv svih vidova velikoruskog šovinizma i protiv nacionalističkog zatvaranja i separatizma drugih

nacija — težište se u praksi potpuno pomerilo na jednu stranu i nacionalizam malobrojnih nacija suzbijan je kao glavna, pa i isključiva opasnost.

Prve godine života jugoslovenske federacije — godine izvanrednih napora da se savladaju posledice enormnih ratnih razaranja i postave temelji industrijalizacije na bazi jedinstvenog fonda državne svojine — obeležene su velikom centralizacijom materijalnih i ljudskih potencijala i usredotočenjem administrativne vlasti u političko-izvršnim organima federacije. Država je izgrađivana kao osnovni činilac organizacije celokupnog ekonomskog, političkog i kulturnog života. Ta izrazita koncentracija prerogativa državne vlasti u vrhovima savezne države i prevaga koju su u praksi dobili interesi i potrebe njenog što efikasnijeg delovanja sužavale su osnovu i reducirale značaj federativnog uređenja zemlje i neizbežno pothranjivale birokratsko-unitarističke tendencije. Iz toga su morali da slede određeni poremećaji u sferi međunacionalnih odnosa: prostor za ostvarivanje slobode nacionalnog života počeo je da se sužava.

Decentralizacijom koju je doneo sobom razvoj radničkog samoupravljanja i s tim povezano postupnim likvidiranjem državnosvojinskog monopola u obliku jedinstvenog fonda državne svojine unitaristički pritisak na federativne odnose i institucije počeo je da gubi snagu. Međutim, analiza institucionalnih promena u društveno-ekonomskom sistemu, uključujući i ustavne promene od 1953. i 1963, ukazuje na preovlađivanje uverenja da je moguć direktan prelazak sa etatističkih oblika centralizacije na samoupravno povezivanje i integraciju bez neke veće uloge republike kao nacionalne države i reprezentanta posebnih nacionalnih interesa. To se uverenje, međutim, pokazalo pogrešnim. Slobodniji razmah robno-novčanih odnosa i sučeljavanje na tržištu omogućilo je da se slobodnije izraze protivrečnosti povezane sa razlikama u stepenu ekonomske razvijenosti i položaju pojedinih privrednih grana, pa i „nacionalnih ekonomija" u celini, protivrečnosti koje je administrativno-centralistički sistem upravljanja bio prigušio, ali ne i rešio.

U drugoj polovini šezdesetih godina naglo su nabujale i sa svih strana počele da vrše pritisak snage otpora saveznom administrativnom centralizmu. Pod udar su došle sve osnovne poluge vlasti savezne državne mašinerije — od službe državne bezbednosti do centralnih privrednih fondova. Front antiunitarističkih i anticentralističkih snaga u nastupanju bio je vrlo širok i vrlo heterogen po svom sastavu. U određenim sredinama našle su se u nekoj vrsti političke sprege socijalne grupe i idejno-političke struje vrlo različito motivisane i društveno opredeljene. Ono što ih je povezivalo ili što je bar u datom trenutku potiskivalo u zadnji plan suštinske klasne protivrečnosti među njima i oprečan odnos prema osnovnim ciljevima socijalističkog samoupravnog razvoja društva bila je usmerenost na radikalno menjanje postojećih odnosa u federaciji. Na toj platformi, nimalo jasno definisanoj, ali baš zato dovoljno širokoj da u trenutku zaoštrene krize centralističko-administrativnih odnosa mobiliše brojne i raznorodne snage, mogle su se naći zajedno i one snage koje su tražile veći prostor za razvoj samoupravnih

odnosa sputanih preživelim vidovima centralizma i birokratsko-tehnokratske koncentracije i uzurpacije sredstava društvene reprodukcije, ali isto tako i snage sasvim drugačije idejno i politički opredeljene — sve do snaga reakcionarnog separatističkog nacionalizma koje su tražile revanš za svoj poraz u revoluciji nastojeći da ugroze same temelje na kojima je revolucija pobedila.

Zbog niskog stepena realne tehnološke i ekonomske integrisanosti privrede na samoupravnim osnovama i zbog neizgrađenog političkog mehanizma koji bi omogućavao da se objektivne protivrečnosti (koje su decentralizacijom dobile prostor za slobodnije izražavanje) razrešavaju u institucionalnim okvirima samoupravnih odnosa — nacionalizam je dobio šansu da se probije na prednji deo političke scene i da počne otvoreno nuditi i propagirati svoja „rešenja", direktno suprotna koncepciji nacionalne ravnopravnosti i jedinstva.

Tako je nacionalizam u oba svoja vida (i unitarističkom i separatističkom) mogao ponovo da se javi kao osnovni i zbirni idejni i politički izraz kontrarevolucionarnih snaga u društvu. On vodi ka rastakanju onoga što je samim činom revolucije bilo ujedinjeno — ka rastakanju državno-političke samostalnosti nacija i internacionalnog jedinstva klase i njene avangarde u višenacionalnoj socijalističkoj državnoj zajednici.

Prostor za takvo manifestovanje i delovanje nacionalizma postoji i postojaće nužno sve dotle dok su produkcioni odnosi takvi da ne isključuju odvajanje sredstava i proizvoda rada od proizvođača i dokle god je prelivanje društvenog viška vrednosti ne samo moguće već u nekim vidovima i neizbežno.

## SAMOUPRAVNO VLADANJE VIŠKOM RADA KAO USLOV I OSNOVA NACIONALNE EMANCIPACIJE

Centralizam političke organizacije radničke klase izražen kroz partiju i njeno delovanje i decentralizovanost u organizaciji državne vlasti izražena u federativnom uređenju i priznavanju suverene nacionalne državnosti nalaze se u protivrečnom jedinstvu koje može biti narušeno u dva pravca — i u pravcu svođenja federativnog uređenja države na institucionalnu fasadu iza koje deluje unitarni mehanizam političkog odlučivanja na štetu stvarne ravnopravnosti nacija i u pravcu takvog jačanja nacionalne države koje dovodi u pitanje delovanje partije kao jedinstvene organizacije koja ima ključnu ulogu u ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase (pa i u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti).

Ova protivrečnost je imanentna procesima razrešavanja nacionalnog pitanja u čitavoj prelaznoj epohi. U toj epohi glavna revolucionarna sila društvenog prevrata — radnička klasa — još uvek je i nacionalna i internacionalna, vezana čitavom svojom životnom situacijom za zajednice istorijski formirane u uslovima klasnog društva i borbe oko prisvajanja društvenog viška rada, a usmerena samom logikom borbe za svoje društveno oslobođenje na revolucionarno menjanje tih uslova i oblika društvenog života koji su se na toj osnovi formirali.

Protivrečna priroda produkcionih odnosa u kojima su povezani, ali i suprotstavljeni neposredni i istorijski interesi radničke klase određuje i dimenzionira i njene mogućnosti da bude istorijski subjekt razrešavanja nacionalnog pitanja u savremenoj epohi. Procesi nacionalne emancipacije dele istorijsku sudbinu formiranja novih, socijalističkih produkcionih odnosa.

Ova opšta zakonitost prelazne epohe nalaži svoju istorijsku potvrdu i u iskustvima prvih višenacionalnih socijalističkih federacija. U ovoj epohi nacionalno pitanje se ne može rešiti — ono se može samo rešavati uporedo i na društveno-ekonomskom i na političkom planu u složenom procesu podruštvljavanja politike.

Tek kada ljudi u udruženom radu ostvare svoju neposrednu zajedničku kontrolu nad ukupnom reprodukcijom materijalnog života društva i kada se, tako, u njihovim slobodno donetim odlukama ostvari podudarnost i jedinstvo njihovih užih i širih, neposrednih i dugoročnih interesa — biće ugašeni i svi potencijalni izvori nacionalnih konflikata. Sve do tad rešavanje nacionalnog pitanja na liniji istorijskog progresa zavisiće u svakoj etapi od sposobnosti socijalističkih društvenih snaga da obezbede što veći stvarni uticaj dugoročnih interesa radničke klase u domenu raspolaganja viškom društvenog rada i takve oblike političke organizacije koji to omogućuju i garantuju.

Zoran Vidaković

# NEKOLIKO TEZA O MODERNOJ TEHNOKRATIJI

(Poreklo i priroda moderne tehnokratije. Izgledi tehnokratske tendencije kod nas)

## PRETHODNE OGRADE I PRVA OPISNA ODREĐENJA

Tehnokratija je u žiži praktičnih i ideoloških socijalnih borbi u svetu, a naročito u razvijenim zemljama i specijalno kod nas. U tim borbama pojava i pojam tehnokratije još nisu potpunije određeni; čini se da teorijska neodređenost nije samo usled odocnele društvene spoznaje, već i usled protivrečnosti i ambivalentnosti društvenih zbivanja iz kojih se rađa moderna tehnokratija Utoliko i višeznačnost pojma tehnokratije može imati privremenu funkciju u sadašnjim ideološkim sukobima: dok se ne iskristališu snage koje će biti konfrontirane u budućim klasnim borbama, dok se ne razluče osnovne istorijske tendencije, epohalni suparnici — kapitalistička i radnička klasa — ne žele da prenagle u kategoričkom definisanju još relativno nezrelih pojava jer ni jedna ne bi htela da prepusti svom protivniku šanse u novoj istorijskoj situaciji. Zato postoji veliki teorijski rizik kad se pristupa toj vrsti pojava. Autor ovih redova preuzima taj rizik, ali uz prethodne ograde.

Ograničavam se na *modernu* tehnokratiju, koja još nije definitivno istorijski uobličena, ali je — naročito u toku poslednje dve decenije — proziremo u društvenom procesu u razvijenim kapitalističkim zemljama. Ne raspravljam o pojmu i prirodi tehnokratije uopšte, recimo tehnokratskog zajedničkog imenitelja različitih klasnih poredaka u istoriji, gde bismo, možda, mogli svrstati i mandarinski sistem klasične Kine i neke elemente kasnog egipatskog ili helenističkog razdoblja i druge pojave antičkih, medievalnih i novovekovnih civilizacija. Izostavljam opštu raspravu i o novovekovnoj misli o tehnokratiji, to jest o onome što su podrazumevali i očekivali Sen-Simon i Kont, Veblen i Skot i drugi klasični pisci o tehnokratiji u XIX i XX stoleću.[1] Predlažem teze za ras-

---

[1] U klasičnoj literaturi reč je o tehnokratskoj *utopiji*, o očekivanju tehnokratskog rešavanja protivrečnosti kapitalizma; danas raspravljamo o tehnokratskoj *stvarnosti*. Istina, u današnjoj tehnokratskoj ideologiji ostao je trag pređašnje utopije; uostalom, veoma funkcionalan sa stanovišta mistifikacije kasnog kapitalizma.

pravu samo o modernoj tehnokratiji, koja se nazire u kasnom kapitalizmu (u razdoblju posle velike ekonomske krize, a naročito posle drugog svetskog rata, a uobličava u njegovoj najnovijoj fazi, a dalji joj je tok krajnje neizvestan, zavisan od rezultata klasnih borbi koje su i same više nagoveštene nego što su praktično formulisane. Pošto je to rodno mesto pojave, najpre raspravljam o prirodi moderne tehnokratije u razvijenim kapitalističkim zemljama. U tome je prva ograda.

Sledi drugo ograničenje. Pošto je naša prvenstvena, aktuelna potreba da raspravimo o tehnokratskoj tendenciji u socijalizmu, i to na tlu prakse samoupravnog socijalizma, pitamo se: kakvu funkciju u toj raspravi može imati teorijsko i istorijsko određenje moderne tehnokratije u razvijenim kapitalističkim zemljama? — Ne da bismo šematski preneli spoznaju moderne tehnokratije iz razvijenog kapitalizma na tlo socijalizma, već da dubljim poznavanjem moderne kapitalističke tehnokratije dobijemo jedno od polazišta za istraživanje vlastitog društva. Tehnokratska tendencija kod nas neosporno je različita, specifična pojava, ali nas istorijsko-dijalektički metod upućuje na pretpostavku da i ta osobena pojava ima neke zajedničke korene, neke zajedničke uslovljenosti u univerzalnom istorijskom razvoju savremenih društava i da je ne možemo razmatrati mimo celine uslova koji su u razvijenim kapitalističkim zemljama porodili modernu tehnokratiju.

Uz ove dve ograde predlažem teze za diskusiju. Najpre ću pokušati, pre teorijskog raspravljanja o modernoj tehnokratiji, da pomoću nekoliko simptomatičkih činjenica iz najnovijeg razdoblja kapitalizma paradigmatski povučem prve linije za empirijsko prepoznavanje.

Čarls Levinson, lider i ideolog međunarodnog udruženja radnika hemijske industrije, jednog od prvih direktno internacionalnih sindikata u svetu, u svojim raspravama o multinacionalnim korporacijama, u nameri da formuliše strategiju radničkih saveza prema međunarodnim kapitalističkim organizacijama, izneo je najnovije podatke o karakteru kapitala u modernim korporacijama.[2] U multinacionalnim preduzećima i pod njihovom kontrolom obuhvaćen je veći deo ukupnog kapitala u najekspanzivnijim granama produkcije kapitala koje opredeljuju sadašnje i buduće mene kapitalističke strukture. U tim organizacijama dominira *korporacijski kapital,* koji je prevazišao pređašnje kapitalističko-svojinske odnose, nije više individualizovani niti akcionarski kapital, a nije ni klasični finansijski kapital niti je postao državni kapital, već je to novi oblik obezličenog i u mamutskim razmerama organizovanog monopolističkog kapitala. Ovim kapitalom raspolažu i njegovu akumulaciju sprovode društveno strukturisane upravljačke grupe sa više značajnih novih osobina, a zahvaljujući tom izmenjenom kapitalističko-svojinskom odnosu sve više su emancipovane od pređašnjih kapitalističkih vlasnika. U strukturi ekonomske i političke moći, i na ideološkoj ravni, te nove formacije kapitalističkih preduzimača postaju direktni partneri ne više samo negdašnjoj finansijskoj oligarhiji koja je

[2] Rezime ovih studija dat je i u prilogu Međunarodnom sindikalnom okruglom stolu u Sarajevu 1971. (Zbornik u izdanju „Radničke štampe", Beograd, 1972).

velikim delom apsorbovana, već i suvereni partneri u odnosima sa nacionalnim državno-političkim aparatima, a donekle i sa međunarodnim vojno-političkim i ekonomskim institucijama globalne kapitalističke reprodukcije. To je prva crta za kroki moderne tehnokratije.

Drugu crtu povlačimo sa jednog od vrućih terena savremene klasne borbe. Nakon radničke jeseni 1969. godine, dok ključa izvanredno pojačana klasna borba na Apeninskom poluostrvu, vrhovni štab kapitalističke klase Italije, Konfederacija industrijalaca (Konfindustrija), razrađuje strategiju odbrane kapitala, očuvanja njegove suprematije u novoj fazi tehnološke i privredne ekspanzije i socijalno-političke konfrontacije.[3] Ta strategija može se ukratko izraziti poentom stavova i orijentacija Konfindustrije: poslodavac je uvek orijentisan na budućnost, dok se radnik brine samo za sadašnje uslove. Poslodavci su glavna progresivna snaga i revolucionaran element današnjeg dinamičnog društva, pozvani da prevaziđu konzervativni otpor radnika tehnološkom i privrednom progresu na taj način što će ostvariti uticaj i kontrolu nad društvenom celinom, političkim institucijama, obrazovanjem i urbanim razvojem, i time obnoviti konsensus sa radničkim organizacijama koji je bio kompromitovan radničkom rezistencijom. Šefovi industrije smatraju da su jedino oni pozvani da planiraju i osiguraju budućnost i preuzmu odgovornost za rešavanje problema ljudske egzistencije u uslovima tehnološke ekspanzije, fenomenalnog naučnog progresa, obrazovne revolucije i urbanog rasta. Pritisnuti globalnim protivrečnostima kapitalističke ekspanzije i pojačanom klasnom borbom, prebacuju na državu odgovornost za pogrešno upravljanje privredom i za nesposobnost predviđanja i vođenja globalnog društvenog razvoja.[4] Nove dinamičke snage kapitalističke klase traže, na jednoj strani, efikasniju represiju protiv svakog oblika radničkog bunta koji dovodi u pitanje integralnu produktivnost modernih proizvodnih snaga i konkurentsku sposobnost u međunarodnoj privredi, a na drugoj strani nude nova i suptilnija rešenja „industrijskih sporova", preuzimaju inicijativu za radničku participaciju u ekonomskom prosperitetu i u izmenjenoj socijalnoj organizaciji rada.

Ko stoji iza te orijentacije? Ako se bliže upoznamo sa sastavom tog vrha italijanske kapitalističke klase, videćemo da je u njemu naju-

---

[3] A. Collida, L. De Carlini, G. Mossetto, R. Stefanelli, *La politica del padronato italiano*, Ed. De Donato, Bari, 1972.

[4] Ne citiram doslovno, tumačim smisao orijentacije šefova Konfindustrije. Vođi „industrijskog društva" smatraju se pozvanim da izvedu temeljnu reorganizaciju društva, da suzbiju uticaj starih parazitskih slojeva kapitalističke klase i da prevaziđu rasipnički i nesposobni, birokratski državni aparat. Za njih je radnička klasa konzervativna, zaokupljena staromodnim iluzijama, njen pokret anahroničan, njeni zahtevi vuku unazad i u stranu od glavne linije progresa, i zato može biti kočnica društvenog napretka *ukoliko ne bi elita industrijskog progresa, njena organizacija i politika uspele da obuhvate i prevedu radničku klasu, da je uključe u nastupajuću civilizaciju.*

ticajnija grupacija kapitalističkih preduzimača novog tipa[5], moćnika velikih korporacija koje su velikim delom takođe multinacionalne. To je socijalna snaga koja traži efikasan odgovor na novi izazov radničkog pokreta, odgovor koji podrazumeva, ukratko, *tehnokratsku reorganizaciju i perspektivu kapitalističke klase.*

Francuska se često uzima u evropskim relacijama za primer ubrzane i poodmakle tehnokratske reorganizacije. Po mišljenju Andrea Renjiea (André Régnier)[6], u posleratnom periodu, a naročito u toku 60-tih godina izvršena je nova podela ekonomsko-političke vlasti jer dotadašnja vladajuća klasa nije imala odgovarajuće sposobnosti i sredstva da efikasno vrši vlast. Vlasnici velikih preduzeća koji su trijumfovali u Petenovim „komitetima za organizaciju“ naći će se prilikom oslobođenja u inferiornoj poziciji i moraće deo ekonomsko-političke vlasti da prepuste političko-birokratskom sloju, naročito u oblasti spoljne ekonomske politike, u nacionalizovanim bankama, u vođenju globalne ekonomije i pojedinih tehničkih poslova. Ovaj sloj, sastavljen od političara i birokrata, zastupaće većinom interese velikog kapitala, ali katkada i vlastite posebne ciljeve oslanjajući se na ulogu države u odnosu na protivrečne interese. Pošto je malo preduzeća moglo opstati bez podrške države, direktne (zajmovi, subvencije, tržište) ili indirektne (nerentabilne investicije, carinska zaštita), političko-birokratska grupacija je u okviru opšteg ostvarivanja interesa kapitala podelila ekonomsko-političku vlast sa njegovim formalnim vlasnicima.

Druga podela ekonomsko-političke vlasti — pratimo analizu istog pisca — izvršena 60-tih godina, kad se podižu dve tehnokratije, državna i „privatna“. Vlasnici kapitala, a i političari i birokrati potcenjivali su marketing, operacionalna istraživanja i elektronske kalkulatore. Tu gre-

[5] U najnovijem periodu u velikim preduzećima u Italiji došlo je do kvalitativne promene upravljačkog vrha. Umesto predašnje upravljačke hijerarhije koja se postupno podizala po birokratskoj karijernoj lestvici prema zaslugama i sposobnostima u izvršavanju kapitalističke vlasti nad radnim snagama, naglo se podiže nova tehnokratska grupacija. To važi poglavito za velika privatna preduzeća (u kojima se konstituiše korporacijski kapital sa međunarodnim učešćem i vezama), dok je u državnim preduzećima od ranije instalirana specifična tehnokratija vezana za politički aparat. U FIAT-u je stara upravljačka grupa „vitezova“ gotovo u celosti uklonjena jednim udarom da bi ustupila mesto mladim inženjerima koje vodi Đani Anjeli (Gianni Agnelli). Novi upravljači poseduju tehničke i ekonomske kvalifikacije neophodne za preduzeće svetskog kalibra. „Vitezovi“ su gotovo svi bili iz reda ljudi koji su dugo tekli karijeru, svoj uspon na vodeća mesta zaslužili mnogim godinama upornog rada, odanosti i kompletne podređenosti direkciji, spremnosti da posluže kao organi eksploatacije i represije unutar preduzeća. Njihovim smenjivanjem prestaje mit o upravljaču koji se podiže odozdo. Novi upravljači, većinom mladi ljudi, sa naročitim naučnim, tehničkim, ekonomskim i sociološkim obrazovanjem za upravljačke funkcije, različitim od specijalističkog i fragmentarnog obrazovanja podređenih tehničara (inženjera, ekonomista i drugih), imaju nove ideološke, kulturne i političke osobine, izrazitu svest o pripadanju vodećoj društvenoj grupi i o vlastitoj superiornoj i progresivnoj ulozi (A. Dina, *Techniciens et ouvriers a l'usine,* „Temps modernes“, Paris, br. 314—315/1972, str. 487—524).

[6] André Régnier, *Les surprises de l'idéologie. Lutte des classes et technocratie,* „L'homme et la société“, Paris, april-jun 1971, str. 157—162.

šku su platili time što će im posednici novih upravljačkih znanja i formula, tehnokrati, nametnuti svoje uslove preuzimajući od njih vođenje poslova. Sloj državnih tehnokrata je okrenut upravljanju globalnom ekonomijom: raspolaže državnim budžetom, uređuje monetarne probleme, nadzire bilans spoljne trgovine, manipuliše fiskusom, cenama i najamninama. Sloj „privatnih" tehnokrata stara se o rentabilnosti investiranih kapitala, osigurava ekspanziju preduzeća i nastoji da nametne svoja shvatanja i kriterijume prilikom izbora investicionih programa. Svaki od upravljačkih slojeva doprinosi sredstva vlasti koja nedostaju drugima.[7] Ipak, za poimanje celine bitno je podizanje dve tehnokratije, što se reperkutuje i na odnose između kapitalističkih vlasnika, političara, birokrata i sindikalnog aparata, — zato analitičar ovog procesa celinu naziva *„tehnokratskim kapitalizmom"*. U toj celini najdinamičnija snaga, „modernistička frakcija kapitalizma", postaje „privatna" tehnokratija, ukorenjena u konglomeratu multinacionalnih korporacija. U najnovijem periodu ta snaga teži da nadjača i apsorbuje francusku „državnu" tehnokratiju — naslednika velike birokratske tradicije — koja je u toku prethodne decenije i po u prilog svoje moći i interesa prisvajala prerogative globalne ekonomsko-političke vlasti.[8]

---

[7] Osim formalnih kapitalističkih vlasnika, političko-birokratskog sloja, državne i „privatne" tehnokratije, A. Renjie u red upravljačkih slojeva svrstava i „sindikalne vođe i s njima povezane političare". Podizanje tog specifičnog upravljačkog sloja povezano je sa povlasticama znatnog dela radničke klase u „potrošačkom društvu" i sa reformizmom „srednje najamne klase", a oba momenta uslovljena su i položajem imigrantske radne snage koja je preuzela najteže poslove za najmanje najamnine. Sindikalni vođi okreću se reformizmu pod uticajem spomenute klijentele. *Igraju ulogu razumnih pregovarača sa tehnokratijom,* koja ih ohrabruje i ujedno vrši na njih pritisak da nastave tim putem. „Reformistički sindikalni i politički aparat nameće se ostalim upravljačkim slojevima zahvaljujući vlastitoj tehnici manipulacije najamnim masama."

[8] Isti pisac ovako formuliše ideologiju moderne tehnokratije u Francuskoj: „Tehnokrata je novi tip ekonomista. On poseduje matematiku, instrument izuzetne moći; u jednoj osobi sjedinjuje teoriju i praksu ekonomije, sudelovanje u nacionalnom planiranju i u upravljanju nacionalizovanim preduzećima. Njegovo znanje je u celosti oslobođeno problema, predrasuda, konfuzija svojstvenih ekonomskim doktrinama iz prošlosti: to je novo znanje, naučno, ansambl metoda neposredno primenjivanih za rešavanje svakodnevnih konjunkturnih teškoća, to je instrument akcije zahvaljujući kojem prestaje nemoć pred krizom, nezaposlenošću ili inflacijom. Zahvaljujući tehnokrati, teror krize na putu je da iščezne, još jedino bezopasne fluktuacije mogu ometati rast, taj fundamentalni fenomen naše epohe. Tehnički progres stvara neograničene mogućnosti, problem je da se organizuje ekspanzija koja odatle proizlazi, da se uravnoteži rast izbegavajući žrtvovanje investicija potrošnji i obrnuto. Matematičke metode, povezane sa informacijama iz nacionalnog knjigovodstva, obezbeđuju kontrolu u pogledu reperkusija svake ekonomske akcije, dozvoljavaju da se osigura koherencija tih akcija, da se definiše željena budućnost i da se realizuje spoj posebnih i opšteg interesa koji je postulirao klasični liberalizam..." Prodor ove ideologije bogat je političkim konzekvencijama: „Ako je buržoaska demokratija vladala istovremeno u ime arbitraže između protivnih interesa i u ime liberalnih vrednosti... tehnokratija pretenduje da vlada istovremeno u ime opštih interesa

Podizanje francuske tehnokratije podudara se sa velikim industrijskim usponom, naučno-tehnološkom i obrazovnom revolucijom, a i sa zaoštravanjem klasnih protivrečnosti.[9] Najkrupnija industrija javnog sektora — od naftne do avionske i elektronske — nalazi se pod direktnom upravom bivših državnih funkcionera; preko njih je uspostavljena neka vrsta „osmoze" između političkog aparata i industrijskog kapitala.[10] U Ministarstvu privrede i finansija koncentrisana je velika ekonomsko-politička vlast: odlučivanje o industrijskoj integraciji i novoj tehnološkoj organizaciji (stvaranje savremene crne metalurgije, projekat „Konkord" i drugo). Tehnokrati su privredni razvoj usmerili ulaganjem kapitala i državnih subvencija prema privatnoj industriji; u tom smislu zaokret je nastupio naročito posle velikih radničkih štrajkova 1968. godine, kad su poslodavci bili primorani da u kolektivnim ugovorima prihvate povećanje najamnina od 40% — to je označilo početak novog razdoblja ekspanzije i intenzifikacije rada. Da bi izveli takvu ekspanziju, tehnokrati su smanjili ulaganja u javne službe i kolektivnu potrošnju, zaustavili radničke najamnine na niskom nivou[11], suprotno obećanjima iz 1968. godine ostavili nepromenjeno radno vreme[12], pogoršali uslove rada[13] i otežali zapošljavanje[14], zapostavili razvoj gradova, javnog

---

koje sama definiše i u ime naučne istine koju, navodno, poseduje. Tako tehnokratija supstituiše liberalnoj ideologiji svojevrsnu totalitarnu ideologiju" (na istom mestu, str. 160—162).

[9] Dalje navedene činjenice iz članka Đovanija Rusa (Giovanni Russo) preštampanog iz „Il Monda" u časopisu „Izbor", Zagreb, br. 4/1973, str. 10—12.

[10] O sličnoj pojavi u SAD pisao je Rajt Mils (C. Wright Mills) u knjizi *Beli okovratnici (Les cols blancs*, Maspero, Paris, 1966, str. 113—122). Mils opisuje dvosmerno kretanje: iz upravljačkih vrhova velikih preduzeća ka državnoj organizaciji i obratno. „Ima mnogo ljudi koji su došli do tajni i postupaka neke vladine upravne agencije a da nisu u njoj tekli karijeru. Njihova lojalnost više pripada privatnom preduzeću u očekivanju povratka u to preduzeće... Curriculum vitae tih ljudi biznisa i vlade dobro je poznat: oni čine most između svoje kompanije i Vašingtona... i služe u konsultativnim komitetima, komisijama Državnog sekretarijata za trgovinu, savetima za proizvodnju u ratno doba, čuvajući kontakt sa preduzećem. U svetu gde se interesi uzajamno prožimaju oni daju već petnaest godina sjajne primere uspeha" (na istom mestu, str. 118—119).

[11] Početkom 1973. godine tri miliona radnika u Francuskoj još zarađuju manje od 1.000 franaka mesečno (što je životni minimum); ova milionska masa osobito je ugrožena inflacijom.

[12] Francuska je zemlja gde je radno vreme radnika duže nego i u jednoj drugoj zemlji Evropske ekonomske zajednice. Uprkos obaveza koje su vlada i poslodavci preuzeli za vreme štrajkova 1968. godine, radno vreme skraćeno je u toku naredne tri godine za manje od jedan čas dnevno, što je najmanje skraćenje radnog vremena u spomenutom krugu zemalja (iz Nacrta akcionog programa Generalne konfederacije rada, april 1972).

[13] U Francuskoj se godišnje gubi 27 miliona radnih dana zbog privremene nesposobnosti za rad, usled sve težih posledica sadašnjih uslova rada po zdravlje i fizički integritet radnika. Upotreba novih tehničkih metoda praćena je ubrzavanjem ritma rada, dekvalifikacijom radnih mesta, fragmentacijom radova, lošim radnim prostorijama, nedostatkom zaštite zdravlja i bezbednosti radnika. Tehnokratsku ekspanziju prati novi i još crnji talas intenzivnog trošenja najamne radne snage (na istom mestu).

[14] Situacija u pogledu zapošljavanja naglo se pogoršava. Broj radnika imigranata dostigao je dva i po miliona; pomoću pritiska ove neograničene

saobraćaja, škola i bolnica[15]. Državni fond za socijalni razvoj pao je sa 19 na 10°/o ukupnog opsega investicija. Iz dokumentacije Evropske ekonomske zajednice vidi se da će javna ulaganja 1975. godine od svih zemalja te zajednice biti najniža u Francuskoj, koja inače pretenduje da do 1985. godine postane druga industrijska sila sveta!

„Tehnokratska klasa (Francuske) — piše analitičar „Il Monda“ — srasla je s povlašćenim slojem i podelila s njime privrednu korist učvršćujući sve više svoju vlast.[16] Danas su tehnokrati oni koji dodeljuju značajne položaje, odlučuju o novim željezničkim prugama i aerodromima ili pak izdaju dozvole za gradnju važnih objekata. No, zbog te osmoze sa svetom privatne industrije i biznisa uopšte oni sve manje služe državi, a sve više prvima... Sve veću vlast državnih tehnokrata prati sve manja kontrola vlasti krupnih monopola, banaka, privatnog kapitala... U Francuskoj se već nekoliko godina javne finansije smatraju pre svega sredstvom jačanja industrijske moći... Goleme mogućnosti razvoja Francuske potčinjene su efikasnosti ili smelim projektima u koje su utrošene milijarde i milijarde franaka iz državnog budžeta a da nije bilo nikakvog jemstva da će se takva vrsta rizika i isplatiti.[17] Jedina briga tehnokrata — koji su tromu Francusku pedesetih godina bili pretvorili u dinamičnu, ali i mnoštvom protivrečnosti pocepanu zemlju — sastoji se danas u tome da se udruže s takvom političkom vlašću koja ne bi dirala u jedinstvenu moć kojom oni raspolažu.“

„Tehnokratski kapitalizam“ u Francuskoj — po mišljenju autora citirane studije o klasnoj borbi i tehnokratiji[18] — proizvod je neizbežne transformacije institucija u vreme kad se društvo menja tako duboko i brzo kao nikad u istoriji: *promenjene institucije moraju biti sposobne ne samo da se prilagode društvenim promenama, već i da te promene*

---

rezerve radne snage kapital iznuđuje pojačanu eksploataciju ukupnog radništva. Naglo se povećava broj nedovršenih studenata (koji prekidaju studije iz materijalnih ili intelektualnih razloga) i nezaposlenih diplomanata; otuda i novi zakon koji je ukinuo odgađanje vojnog roka za studente i primorao mlade ljude da vojsku služe između 18. i 21. godine života.

[15] „Koliko je društvenog novca utrošeno za podizanje luksuznih zgrada (za koje su ulaganja bila osam puta veća od onih u stambene zgrade), a koliko za bolnice, gradski saobraćaj. Ili za škole kojima preti opasnost da izgore kao baklje, kako se to dogodilo u nedavnoj tragediji u Parizu?“ (G. Russo, na istom mestu). Francuska odvaja za zdravlje samo 3°/o budžeta, dok Međunarodna zdravstvena organizacija smatra da je neophodno 6°/o (iz citiranog Nacrta akcionog programa Generalne konfederacije rada).

[16] „Geslo Pompiduova režima nije se razlikovalo od gesla Luja Filipa: „Bogatite se!“ Ali bogatstvo je deljeno pre svega najužim slojevima na vrhu, odnosno novim bogatašima i tercijarnim delatnostima, slobodnim zanimanjima i među funkcionerima. Ostalima, većini Francuza, od toga je pripao samo manji deo: urbanizacijom su se pogoršali životni uslovi, porasle teškoće u uslugama javnog saobraćaja i nagomilale se manjkavosti u školama i bolnicama“ (G. Russo, na istom mestu).

[17] Mnogi analitičari podvlače *naročito svojstvo tehnokratskih investicija*: izbor investicionih programa više je podređen kratkoročnom uspehu u ličnoj karijeri i u društvenom usponu pojedinačnih upravljačkih grupa nego dugoročnom ekonomskom proračunu — „investicioni avanturizam“ (A. Régnier, na istom mestu, str. 161). Markantan primer: projekat „Konkord“.

[18] A. Régnier, na istom mestu, str. 159—162.

*organizuju.* Još nema konačnog odgovora na pitanje da li je tehnokratija sposobna da stvori takve institucije. *Unutar njene totalitarne ideologije društvene protivrečnosti koje prate epohalne promene pričinjavaju se kao nered.* Izgleda kao da se te protivrečnosti mogu eliminisati uspostavljanjem novog globalnog društvenog reda; u tome je sličnost „tehnokratskog kapitalizma" i fašizma. Poslednje razdoblje francuskog društva pokazuje da se u ovom obliku kapitalizma ekonomske krize preobražavaju u krize struktura, u socijalno-poltičke poremećaje. Ekonomske teškoće odmah pokreću pitanje ekonomsko-političke vlasti, i to po vlastitoj tehnokratskoj ideologiji: ova ne sumnja u sopstvenu efikasnost, a kada se kompromituje u odnosu na društvene potrebe, izaziva time opštu krizu poretka.[19]

Ove činjenice privode nas teorijskoj formulaciji pitanja.

## ISTORIJSKA ENIGMA TEHNOKRATIJE I REVOLUCIONARNA PRAKSA

Najpre se pitamo da li je moderna tehnokratija kapitalistička ili postkapitalistička pojava.

Kapitalistička: *proizvod strukturalnih zakona kapitalističke proizvodnje,* odnosno susprezanja protivrečnosti kapitalističke proizvodnje unutar društvenog sistema koji je emanacija i okvir takve proizvodnje, ili postkapitalistička: pojava prelaznog perioda, raščinjenog, destrukturisanog kapitalizma koji više ne obezbeđuje sopstvenu reprodukciju na temelju vlastitih zakona, ne rešava protivrečnosti na bazi svojih strukturalnih determinizama, unutar vlastitog sistema svojine, politike i ideologije, već u tehnokratiji dobija socijalnu snagu (strukturu moći, socijalnu organizaciju, funkcionalnu društvenu skupinu i ideologiju) koja *prekoračuje njegove okvire, postavlja most ka budućem racionalnom uređenju proizvodnje i društva* kao što su apsolutistička monarhija i njena birokratija postavile spone između feudalizma i kapitalizma.

Ako bismo u tehnokratiji videli postkapitalističku pojavu, tad bismo se morali nanovo upitati: prvo, da li je to pojava *nužna* u istorijskom procesu prevazilaženja kapitalizma (a utoliko može biti i progresivna). I drugo: da li je to pojava *prelazna* (recimo od kapitalizma ka socijalizmu, komunizmu), pa će biti iscrpena u prelaznoj istorijskoj situaciji, ili to može biti *začetak, agens i konstitutivna snaga postkapitalističkog ali ne i socijalističkog društva.* Postkapitalističkog ali i dalje represivnog, alijeniranog, novog klasnog društva; orvelovske ili hakslijevske civilizacije.

Takođe se pitamo o prirodi moderne tehnokratije u odnosu na klase, na marksističko poimanje klasa, klasne strukture društva. Pratimo diskusije koje se od pre 30 i više godina vode o klasnom karakteru teh-

[19] Autor ove analize dodaje: a kad se kompromituje tehnokratska efikasnost, tehnokratija se neće dvoumiti da u rang „ekonomske racionalnosti" podigne i bestijalan policijski teror! (na istom mestu, str. 162).

nokratije, a danas su proširene u širokoj lepezi; od poimanja tehnokratije kao nove vladajuće klase do poimanja „tehnostrukture" kao nove radničke klase, sa mnoštvom prelaznih i ambivalentnih stavova o tehnokratiji kao istorijskoj rezultanti i arbitru nerešene klasne borbe, odnosno o njenoj međuklasnoj poziciji, o njenoj klasnoj raslojenosti ili o njenoj potenciji da prevaziđe klasnu podelu društva. Mislim da rešenje pitanja o klasnom karakteru tehnokratije proizlazi iz rešenja prvenstvenog pitanja o genezi i funkciji moderne tehnokratije i u kapitalističkoj strukturi ili njenoj postkapitalističkoj, odnosno transkapitalističkoj prirodi.

Teorijska rasprava, i kad bi bila potkrepljena svim danas raspoloživim konkretnim istorijskim argumentima, ne može konačno, u celosti, izaći na kraj sa postavljenim pitanjima. Ako stojimo na stanovištu istorijske prakse, a ne slepih istorijskih nužnosti, priznaćemo da i od toga *kako spoznamo prirodu današnje tehnokratije* zavisi *istorijsko praktično delovanje*, a to će delovanje *opredeliti istorijski ishod i tehnokratskog fenomena*. Šta će *najzad* biti od moderne tehnokratije, zavisi od klasne borbe i revolucionarne prakse radničkog pokreta. Zato je u ovom času najvažnije da spoznamo šta je tehnokratija *danas* kako bi radnički pokret i socijalizam dalje pokretali istorijske procese koji će saseći korene te pojave u kapitalističkoj strukturi. Ujedno predviđamo šta bi ona *eventualno* mogla postati ako izostane revolucionarna praksa radničkog pokreta.

Uz sve napred spomenute ograde, anticipiraću glavne teze rasprave o poreklu i prirodi moderne tehnokratije.

Prva teza. Moderna tehnokratija je *proizvod i nužan unutarnji sastojak kapitalističke strukture porizvodnje i društva*. Geneza današnje tehnokratije ne izlazi iz okvira zakona kapitalističke produkcije, a možemo je objasniti *suočeljavanjem kapitalističke strukture sa tendencijom revolucionarne promene celine proizvodnih snaga* — načnom, tehnološkom i obrazovnom revolucijom itd., unutar celine istorijski razvijenih protivrečnosti kapitalističke formacije.

Druga teza. Današnja tehnokratija sadrži i *tendenciju mutacije kapitalizma*, njegove promene izazvane unutarnjim protivrečnostima i konfrontacijom sa suprotnim istorijskim silama, oslobodilačkim potencijalom proizvodnje i potreba, radničkim pokretom i socijalizmom. Mutacija ne ukida bitna određenja, jezgra kapitalizma (odnos najamnih radnih snaga i drugih materijalnih, duhovnih i socijalnih činilaca u proizvodnji viška vrednosti), ali znatno menja kapitalističko-svojinske odnose, konkretne klasne strukture, političke sisteme i ideologije. Ove *tendencijske* promene su u *funkciji očuvanja nepromenjenog jezgra*, saobražavanja novih proizvodnih snaga i uslova tom jezgru. Ishod te tendencije za sad je neizvestan, a svakako zavisi od realizacije objektivnog i subjektivnog revolucionarnog potencijala sadašnjeg i neposrednog budućeg društva. Ako bi realizacija privremeno izostala, može se predvideti mutacija kapitalizma sa značajnom ulogom (ili hegemonijom) tehnokratije. Može li se predvideti i trajno, konačno u našoj eposi izostajanje istorijski delotvorne revolucionarne prakse? Jedino u tom slučaju — a

to je za sad predmet pukih apstrakcija jer nema konkretnih istorijskih dispozicija za takvo mišljenje — predstojao bi mračan sklop postkapitalističkog, ahumanog „tehnokratskog društva".

Treća teza. Tehnokratska tendencija u socijalizmu različita je od moderne tehnokratije u razvijenom kapitalističkom društvu. Pripada generalnoj tendenciji u društvu prelaznog razdoblja od kapitalizma ka komunizmu — *suženoj,* revolucijom ograničenoj reprodukciji odnosa proizvodnje u kojima nije definitivno ukinut odnos kapitala i najamnog rada, u njihovim različito preobraženim oblicima. Utoliko i tehnokratska tendencija u socijalizmu ima *istovrstan izvor kao i moderna kapitalistička tehnokratija,* pripada u osnovi neprevaziđenim elementima kapitalističke istorijske formacije, bitno je *oprečna socijalnoj revoluciji.* Socijalizam, socijalistička revolucija neprestano, sve do svoga ishoda, sučeljava se sa oprečnim istorijskim tendencijama koje oslobodilačka praksa (kao što su komunistička aktivnost i samoupravljanje) ne može poništiti unapred, već ih ograničava, suzbija i *prevazilazi* celokupnom praktičnom alternativom proizvodnje, društvene organizacije, socijalnog grupisanja, društvene moći, kulture. Ovu tezu izlažem s napomenom o razlici između birokratske i tehnokratske tendencije u socijalizmu, što za sad ima više hipotetičan karakter. Birokratska tendencija sa kojom se sučelio rani socijalizam imala je neosporno ambivalentan, dvopolni karakter, dvopolni u tom smislu što „socijalistička" birokratija, proizašla iz organizacija radničkog pokreta i njegove državne vlasti, a na tlu protivrečnih odnosa proizvodnje, nije mogla raskinuti veze sa tim pokretom, čime se bitno i trajno razlikovala od kapitalističke birokratije. Za razliku od birokratske tendencije, postoji mogućnost da se tehnokratska tendencija više osamostali u odnosu na revoluciju radničke klase i da se kompaktnije usprotivi daljem autentičnom i autonomnom razvitku socijalizma.

Četvrta teza. Pripisivati *današnjoj* tehnokratiji svojstva koja transcendiraju kapitalizam, osobine socijalne snage *karakteristične* za prelazni istorijski period, ili štaviše perspektivne nakon tog perioda, znači *slabiti teorijsku i praktičnu kritiku savremenog kapitalizma,* a istovremeno i *slabiti kritiku suštinski kontrarevolucionarnih tendencija u socijalizmu.* I zanositi se iluzijom o prerastanju, organskom razvitku kapitalizma u buduće racionalno besklasno društvo. A i iluzijom o mirnom evolutivnom, to jest bez razvijene revolucionarne prakse, bez radničkog samoupravljanja — rešavanju protivrečnosti socijalizma u tom smislu što bi se i ovaj „tip društva" kao i moderni kapitalizam mirno organski razvio u „komunizam", bez klasne borbe i diktature proletarijata.

Peta teza. Mada moderna tehnokratija ne predstavlja prevazilaženje kapitalizma, već je u službi njegove (otežane) reprodukcije, u vlastitoj specifičnoj socijalno-ekonomskoj, političkoj i ideološkoj strukturi *sabire i izražava krajnje nerešene protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje.* Otud su protivrečnosti moderne tehnokratije (u pogledu upravljanja materijalnim i kulturnim razvojem društva, u razgrađivanju pravnih oblika, socijalno-ekonomske koherentnosti i ideološke legitimnosti kapitalističke svojine, u protivrečnom i višeznačnom socijalnom

grupisanju, u odnosu između ekonomije i politike, opštih i partikularnih interesa, u ideološkim kontradikcijama tehnokratskog projekta društva, u suprotnostima nacionalnih, nadnacionalnih i hegemonističkih komponenti tehnokratski organizovanog kapitala, u konkurenciji državne i korporacijske tehnokratije itd.) nova uporišta klasne borbe, a teorijska spoznaja tih protivrečnosti daje nova polazišta za istorijsku alternativu, za socijalizam.

U ovom prilogu nije moguće izvesti raspravu i dokazni postupak za predložene teze. Ograničavam se na neke od bitnih momenata *da bih na njihovom primeru obrazložio metod rasprave* za koju pledïram. Ni u tako suženom okviru rasprave neće biti moguće verno izložiti argumentaciju različitu od naših stavova i voditi polemiku. Zato se ograničavam na diskusiju sa autorima koji su pokušali dijalektičku analizu moderne tehnokratije, a izostavljam polemiku sa piscima koji su skloni „linearnom mišljenju", uprošćenom i jednostranom tumačenju.

## KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA I ALIJENACIJA U „PROGRAMIRANOM DRUŠTVU"

U jednoj od najpotpunijih socioloških rasprava o modernoj tehnologiji Alen Turen (Alain Tourain) — francuski sociolog čija je ambicija da ostvari nove sociološke sinteze uključiv marksističku tradiciju — zastupa mišljenje da savremeno „programirano" ili „tehnokratsko" društvo prevazilazi kapitalizam ne samo u pojavnim oblicima, već i u osnovnim procesima. „Novi tip društva formira se pred našim očima; programirano društvo ako ga definišemo polazeći od njemu svojstvenih sredstava društvene akcije, tehnokratsko društvo ukoliko ga nazivamo polazeći od vrste moći koja njime dominira"[20], ne poriče da u novom tipu društva koje se rađa još postoji klasni odnos *eksploatacije* i klasni sukob između kapitala i najamnog rada, nasleđeni iz „društva kapitalističke industrijalizacije", ali smatra da istorijsku praksu i društvenu strukturu ne karakteriše više to što je nasleđeno, već *novi klasni odnos* zasnovan na generalizovanoj *alijenaciji* koja prevazilazi pređašnju eksploataciju i *klasni sukob između novih „dveju velikih klasa* ili klasnih grupa", od kojih je tehnokratija nova vladajuća klasa, a njoj suprotstavljena klasa prelazi okvire pređašnje radničke klase.[21]

[20] A. Tourain, *Postindustrijsko društvo. Rađanje jednog društva,* Seuil, Paris, 1969.

[21] „Ova dominantna klasa više ne može biti grupisanje onih koji poseduju odgovornost i profite iz privatnog ulaganja. Ona sad može biti samo skup onih koji se poistovećuju sa kolektivnim ulaganjem i stupaju u sukob s onima koji zahtevaju uvećanje svoje potrošnje ili se njihov lični život odupire promeni." Ali, ova formulacija je nedovoljna jer ne unosi fundamentalnu ideju o „iskrivljenosti" ulaganja. Može se govoriti o dominantnoj klasi danas kao i nekad samo ukoliko oni koji poseduju ekonomsku moć ovu upotrebljavaju, bar delimično, za ciljeve koji ne favorizuju zadovoljenje društvenih zahteva: reč je o sistemima investicija i proizvodnje koji imaju relativnu „neprozirnost", apsorbuju radi vlastitih interesa znatan deo stvorenih bogatstava ili ih koriste radi neekonomskih ciljeva. Ova „neprovidnost" može se pojaviti na svim nivoima ekonomskog sistema, na nivou političkog odlučivanja, kao i na nivou administrativne organizacije ili na nivou tehničke egzekucije.

„Ako je princip pripadnosti starim vladajućim klasama bilo vlasništvo, nova dominantna klasa definiše se pre svega znanjem, zapravo određenim nivoima obrazovanosti..." Taj superiorni nivo obrazovanosti čije posedovanje konstituiše sistem društvene selekcije zasniva specifičnu društvenu moć i tvori simbol pripadnosti vladajućoj klasi, ima distinktivne karakteristike u odnosu na obrazovanje nižih nivoa: *umesto tehničkog i specijalizovanog obrazovanja,* tehnokratija „stiče opšte metode analize", pomoću specifičnog mehanizma socijalizacije formira „svest o prekidu između nje i srednjih stupnjeva hijerarhije" i „kontroliše pristup u svoje redove". Otud „tehnokrati nisu stručnjaci, već upravljači koji pripadaju administraciji države ili velikih preduzeća"[22].

Različito od radničke klase, „u programiranom društvu, kojim diriguju aparati rasta, razvoja, potčinjena klasa nije više određena u odnosu na vlasništvo, već zavisnošću od mehanizama dirigovane promene, od instrumenata društvene i kulturne integracije. Znači, to nije više direktno produktivan rad koji se suprotstavlja kapitalu, već se lični i kolektivni identitet suprotstavljaju manipulaciji"[23]. U tome Turen nalazi razlog za teorijsko naglašavanje: *„Izlazimo iz društva eksploatacije da bismo ušli u društvo alijenacije."*

Ove srazmerno opširne navode iz Turenove rasprave uzimam kao pretekst za postavljanje sledećih teorijskih pitanja bitnih za raspravu o poreklu i prirodi moderne tehnokratije:

1. Da li promene sistema klasne društvene selekcije i sistema sticanja i vršenja dominantne društvene moći opravdavaju zaključak da se moderna tehnokratija kao „nova vladajuća klasa" ne zasniva na kapitalističkoj svojini? Da bi se to dokazalo, potrebno je ustanoviti da „neprozirni" sistemi investicija i proizvodnje koji pod dominacijom tehnokratije apsorbuju znatan deo proizvodnih potencijala i stvorenih bogatstava mimo prvenstvenih društvenih potreba i po cenu generalizovane alijenacije nisu u funkciji kapitalističke reprodukcije, to jest da „vlastiti interesi" tih sistema i njihove tehnokratije nisu imanentne funkcije kapitala. To je pitanje o *bitnim određenjima kapitalističke svojine.*[24]

Da li tehnokratska promena pravnog, organizacijskog i političkog oblika takve svojine i promena njenih funkcionera uistinu znači preva-

---

[22] A. Turen, na istom mestu.

[23] Novi klasni sukobi „suprotstavljaju upravljače vođene voljom da se uveća proizvodnja, da se prilagode zahtevima efikasnosti, da odgovore imperativima moći, države, i individue koje su manje radnici u odbrani svoje najamnine, a više ličnosti i grupe koje teže da održe smisao svog ličnog života... da neprekidno potvrđuju svoju egzistenciju ne kao članovi neke organizacije, elementi proizvodnje ili države, već kao autonomne jedinke čija se ličnost ne poklapa sa svakom od njihovih uloga" u postojećem sistemu društvenih odnosa kojim upravlja tehnokratija.

[24] Tj. kapitala kao alijeniranog i antagonističkog prisvajanja sredstava za proizvodnju, upotrebne vrednosti radnih snaga, društvenih znanja i društvene kombinacije činilaca proizvodnje, što najzad daje prisvajanje i upotrebu kapitalističkog viška proizvoda (viška vrednosti) — u suprotnosti sa individualnim i socijalnim potrebama i sposobnostima ljudi lišavanih svojine, vlasti nad svim činiocima društvene proizvodnje vlastitog života.

zilaženje kapitalističkog odnosa proizvodnje (i prisvajanja) i kapitala kao svojinskog osnova vladajuće klase?

2. Ukoliko odgovor na prvo pitanje ne bi bio dovoljan za tumačenje promena u klasnim odnosima (za koje Turen tvrdi da na mesto odnosa kapitalističke i radničke klase postaju odnosi tehnokratije i klase proizvođača-potrošača koji teže da uspostave lični i kolektivni integritet nasuprot alijenaciji u „programiranom društvu"), postavlja se *odlučno pitanje o poreklu i prirodi te alijenacije koja opredeljuje klasne odnose i sukobe* u „tehnokratskom društvu". Da li ta alijenacija uistinu istorijski prevazilazi (i smenjuje) eksploataciju iz društva najamnog rada i kapitala ili je njen razvijeni istorijski rezultat kapitalistička *eksploatacija generalizovana u svim oblastima i na svim nivoima individualnog i socijalnog života ljudi?* A to traži krajnje produbljenu teorijsku raspravu o odnosu između eksploatacije i alijenacije, koji su mnogi teoretičari i analitičari — među njima i Turen — jednostavno reducirali na razliku između „ekonomskog odnosa" eksploatacije i „društvenog odnosa" alijenacije prenebregavajući u oba slučaja Marksova određenja i njihovu istorijsku verifikaciju.

3. Diskusije o suštinskoj podudarnosti ili razlici između kapitala (kapitalističke svojine) i tehnokratskih sistema investicija i proizvodnje, kao i o vezi ili razlici između kapitalističke eksploatacije i alijenacije u „programiranom društvu", ostaju apstraktne i mogu dobiti sholastički prizvuk dok se ne izvedu konzekvencije tih stavova u pogledu *klasne borbe*, njene bitne sadržine, njenih istorijskih nosilaca, glavnih poprišta i perspektiva. Mada odbacuje na osnovu najnovijeg istorijskog iskustva Francuske (maj 1968. godine) „besmislene teme kao što je kraj radničke klase" i „sociološku fikciju" o potrošačkom društvu u kojem „problemi rada više ne bi niukoliko interesovali najamnike koji posvećuju suštinu svog vremena zadovoljstvima", Turen iz analize novog klasnog odnosa i sukoba izvlači zaključak da „radnička klasa u programiranom društvu nije više istorijski privilegovan akter", njen pokret nije „danas kao što je bio juče, u srcu društvene dinamike i socijalnih borbi" — „jednostavno zato što vršenje kapitalističke vlasti unutar preduzeća nije više osnovni pokretač ekonomskog sistema i time i društvenih sukoba". Turen, kao i mnogi drugi analitičari „tehnokratskog društva" i kritičari „savremene alijenacije", vrši bitno sužavanje istorijskog sadržaja i domašaja borbe i pokreta radničke klase i osporava toj klasi, njenim interesima, organizacijama, idejama i njenoj revolucionarnoj praksi i društvenoj moći sposobnost radikalne i istorijski efikasne teorijske i praktične kritike „novog klasnog društva" ostavljajući joj podređenu ulogu u novoj formaciji socijalnih snaga koje oponiraju tehnokratiji i alijenaciji u „programiranom društvu". Zato će naša polemika sa stavovima Turena i njegovih istomišljenika biti vođena duž cele linije teorijske i istorijske analize da bi pripremila tlo za odlučnu diskusiju o klasnoj borbi protiv tehnokratije.

## POREKLO MODERNE TEHNOKRATIJE

U istorijskoj pojavi moderne tehnokratije ponavlja se ono što je Marks rekao za genezu i funkcionisanje kapitalističke proizvodnje: što su bile najpre pretpostavke njenog nastanka postaće zatim strukturisani uslovi njene reprodukcije, a njeni rudimentarni, još nezreli ili i „pozajmljeni" oblici razvoja biće prerađeni, sažeti i iskristalisani u celini moderne tehnokratije.

Moderna tehnokratija ima pretpostavke u svim strukturalnim determinizmima kapitalističke produkcije. Iz tih strukturalnih determinizama nastaje kad se istorijski formira sklop protivrečnosti kasnog kapitalizma, krajnje potenciran u drugoj polovini XX stoleća usled suprotnosti između epohalno revolucionisanih proizvodnih snaga, s jedne strane, i upotrebe ljudske proizvodne snage kao najamne radne snage, a društvene proizvodne snage kao kapitala, s druge strane.

Koji su to osnovni strukturalni determinizmi kapitalističke produkcije čiji će rezultat najzad biti i moderna tehnokratija?

Prvo: *kapitalistička organizacija neposredno zajedničkog rada* koja osigurava proizvodnju viška vrednosti time što radne snage u procesu rada lišava lične i socijalne delatne moći. U kasnom kapitalizmu, u formiranju tehnokratske organizacije radnog procesa, najzad se može potpunije spoznati antagonistički karakter celokupne tehničke i socijalne organizacije rada, klasni karakter „tehničke podele rada", „naučne organizacije rada", prividno nužnih objektivnih i neutralnih načela kapitalističke kombinacije individualnih najamnih radnih snaga.

Drugo: *hijerarhizacija najamnih radnih snaga* sa višestrukom funkcijom u kapitalističkoj proizvodnji. Reč je o istorijskom procesu koji započinje u ranom kapitalizmu „manufakturalnom podelom rada", preko njenog obnavljanja „u još odvratnijem obliku" u kapitalističkoj primeni krupne mašinerije i njene fordovske i tejlorističke varijante u prvoj polovini XX stoleća, dok najzad ne upoznamo još jednom u još drastičnijem obliku monstruoznu, *krajnje nasilnu* i međunarodnim okvirima izvedenu podelu najamnog rada u kapitalističkim uslovima naučne i tehnološke revolucije. Na takvoj podeli rada temelji se društveno raslojavanje i grupisanje koje čini širu socijalnu osnovu moderne kapitalističke tehnokratije.

Treće: *kapitalistička upotreba mašine i tehnologije* kao sredstava za iznuđivanje rada u proizvodnji viška vrednosti. Razvitak mašinerije i tehnologije uslovljen je klasnom borbom između kapitala i najamnog radništva, a nije plod imanentne pokretačke snage kapitala. Ali ta oruđa kapitala protiv radništva neprestano sadrže i revolucionarni potencijal proizvodnje od kojeg polazi i klasna borba proletarijata. U svakoj višoj fazi revolucionisanja tehničke osnove proizvodnje kapitalistička klasa teži da mašineriju i tehnologiju saobrazi eksploataciji proizvođača, a proletarijat teži da u klasnoj borbi oslobodi objektivne mogućnosti ljudskog napretka i emancipacije. U poslednjoj fazi (nova epohalna revolucija tehničke osnove proizvodnje) kapitalističko saobražavanje mašinerije i tehnologije i suzbijanje nanovo rastuće klasne borbe industrijskog i in-

telektualnog proletarijata *nužno* dobija formu kapitalističke tehnokratije.

Četvrto: *kapitalistički razvitak i aplikacija nauke* kao opšte duhovne moći proizvodnje koja se najamnim radom otuđuje od proizvođača, a prisvaja od kapitala. Time se nauka ne samo kapitalistički primenjuje, već se ideološki konstituiše, socijalno uobličava i politički usmerava saglasno eminentnim svrhama kapitala. Završni oblik jest tehnokratska socijalno-ekonomska i politička konstitucija naučnog progresa i „revolucija obrazovanja", kao i tehnokratska ideologija.

I najzad, i najvažnije, peto: *kapitalističko podruštvljavanje proizvodnje* posredstvom rasprostiranja tržišta svih činilaca proizvodnje; antagonističke konkurencije kapitalističkih organizacija; koncentracija i centralizacija kapitala; i — što je sad ključni momenat — *korporacijske i podržavljene kapitalističko-monopolističke kontrole društvenih procesa relevantnih za reprodukciju kapitala*. Moderna tehnokratija je društveni oblik takve kontrole.

U svakom od ovih aspekata kapitalističke proizvodnje, od početka i u svim prethodnim fazama razvoja do danas, nalazimo *pojave koje prethode modernoj tehnokratiji*. Njihov razvitak, a zatim sinteza u vidu moderne tehnokratije pripada ovom stoleću, ili, tačnije, drugoj polovini stoleća. Njeni rudimentarni, još nezreli ili „pozajmljeni" oblici razvoja biće sažeti i iskristalisani u celinu moderne tehnokratije. To se zbiva, nije se u celosti još zbilo, ali smo već danas u mogućnosti da *konkretno* spoznamo kako se iz svih spomenutih determinizama — koji su najpre istorijske pretpostavke formiranja moderne tehnokratije — najzad uobličava njena strukturisana celina i kako pretpostavke njenog nastanka postaju uslovi i momenti njene reprodukcije.

Podvlačim metod teorijske reprodukcije tog istorijskog procesa. Najpre pratimo *razvoj proizvodnih snaga u kapitalističkom vidu* (najamnih radnih snaga, organizacije rada, mašina, nauke i tehnologije, pokretačkih interesa u kapitalističkoj reprodukciji, društvene kombinacije i organizacije činilaca proizvodnje ...), zatim — u svakoj fazi razvoja kapitalističke proizvodnje — specifično strukturisanje celina tih proizvodnih snaga kao supstrata kapitalističkog načina proizvodnje.[25] Najzad pitanje: kako se nanovo uobličava kapitalistička struktura i organizacija proizvodnih snaga u sadašnjem istorijskom razdoblju kad su elementi i celina tih snaga još jednom epohalno revolucionisani? Kako kapitalisti-

[25] Razvoj proizvodnih snaga u kapitalističkom vidu ne shvatamo u vulgarnom ekonomističkom smislu koji bi podrazumevao da je razvitak ljudskih sposobnosti, nauke, tehnike i tehnologije i svih društvenih proizvodnih snaga bio istorijski proizvod imanentne pokretačke snage kapitala, već u istorijsko-dijalektičkom tumačenju tog razvitka kao *rezultata* istorijske prakse prožete klasnom borbom kapitala i najamnog radništva. Klasna borba, s jedne strane, opredeljuje karakter svih činilaca proizvodnje kao sredstava eksploatacije i oruđa kapitala u borbi protiv radnika, a, s druge strane, u proizvodnim snagama i pomoću njih pokreće autentičan razvitak ljudske i socijalne proizvodne moći, potencijalnu snagu radničkog pokreta i pretpostavke socijalizma.

čka struktura suspreže i neutrališe njihov još jednom snažno pokrenut oslobodilački potencijal?

Moderna tehnokratija je posrednik u takvom artikulisanju činilaca proizvodnje, *medijator kapitalističke organizacije nanovo revolucionisanih činilaca proizvodnje, bitan činilac susprezanja i neutralisanja njihovog oslobodilačkog potencijala;* organizator kapitalističkog usmeravanja nauke i obrazovanja, njihovog uključivanja u kapitalističku proizvodnju, selekcije mašina i tehnologije po kapitalističkim principima; kapitalističkog spajanja tehnički revolucionisanih mašina i tehnologije sa najamnim radnim snagama; iznuđivanja rada u uslovima promenjene tehnike i tehnologije; investicione, monetarne i celokupne ekonomske politike u uslovima pojačane tendencije pada profitne stope; kapitalističko-monopolističke kontrole složenih materijalnih i društvenih procesa relevantnih za reprodukciju kapitala u uslovima promenjenog organskog sastava kapitala, nove strukture radnih snaga u uslovima naučne, tehnološke i obrazovne revolucije.

(Kraj u sledećem broju)

Časlav Strahinjić

# UDRUŽIVANJE I MEĐUSOBNI ODNOSI OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

Proces izgrađivanja samoupravnih odnosa u mikro i makrosferi organizacije društva, sa dominantnom ulogom udruženog radnika i njegove osnovne organizacije udruženog rada, kao što iskustva prakse pokazuju, dug je, veoma složen i protivrečan. On implicira promene u organizaciji rada, materijalnoj osnovi, sistemu raspodele, organizaciji samoupravljanja i rukovođenja, obrazovanju, sistemu informisanja, samokontroli radnih ljudi, njihovim međusobnim radnim odnosima, svesti, mentalitetu.

Sa stanovišta uloge i odgovornosti nauke to imperativno nalaže interdisciplinarni pristup, primenu novih metodoloških postupaka, dublja i kompleksnija empirijska i teorijska istraživanja, teorijsko osmišljavanje empirije i empirijsku verifikaciju teorijskih stavova i rešenja.

Praktična primena ustavnog koncepta osnovne organizacije udruženog rada i stavova i odluka II kongresa samoupravljača Jugoslavije u vezi s tim otvara i pokreće niz pitanja, dilema i problema koji traže neodložna rešenja.

Jedno od bitnih pitanja iz ove složene problematike odnosi se na konstituisanje i izgrađivanje novih pravno-institucionalnih oblika (formi) udruženog rada adekvatnih bitno izmenjenom društveno-ekonomskom položaju udruženog radnika i promenama u položaju i funkcijama društveno-političkih zajednica u kontekstu ustavnih promena.

Radi se o procesu prevazilaženja pravno-institucionalnih formi udruživanja koje su odgovarale ranijem konceptu samoupravnih odnosa, dosadašnjem ustavnom sistemu i pravnim formama organizovanja samoupravljača.

Predmet ovog rada biće pokušaj eksplikacije motiva i ciljeva udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, oblika udruživanja, međusobnih odnosa i odgovornosti osnovnih organizacija udruženog rada u pravnom prometu.

## UDRUŽIVANJE OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

### *Ciljevi (motivi) udruživanja*

Osnovne organizacije udruženog rada se nakon konstituisanja međusobno udružuju u uže i šire organizacione oblike — organizacije udruženog rada[1], odnosno njihove asocijacije. Osnovna organizacija udruženog rada se ne može definitivno organizovati, ne može funkcionisati kao samoupravni (i pravni) subjekt ukoliko ne uredi svoje odnose sa drugim osnovnim organizacijama udruženog rada.[2] Udruživanje može biti u okviru i van radne organizacije. To mogu biti vertikalne i horizontalne veze i odnosi, koje karakteriše bogatstvo, originalnost, raznovrsnost i kreativnost rešenja.

Za sve oblike udruživanja rada i sredstava je bitno da su to oblici udruživanja radnika osnovnih organizacija udruženog rada. Njihova je opšta karakteristika međusobna ravnopravnost, što znači da nema hijerarhije među njima. Kao što ćemo kasnije videti, ni jedan uži i širi oblik udruživanja ne može biti konstituisan bez neposrednog uticaja radnika osnovnih organizacija udruženog rada.

Po odredbama tačke 1. ustavnog amandmana XXII, „svoj rad i sredstva društvene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada radnici slobodno udružuju u preduzećima, ustanovama i drugim radnim organizacijama ili u drugim oblicima udruženog rada, uključujući i one koji vrše kreditne i bankarske poslove i poslove osiguranja, radi povećanja dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada, unapređenja i razvijanja sopstvenog i zajedničkog rada i poslovanja i podizanja proizvodnosti ukupnog društvenog rada.

---

[1] Pod odredbama člana 1. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, pod pojmom *organizacija udruženog rada* podrazumeva se „osnovna organizacija udruženog rada, zajednica osnovnih organizacija udruženog rada, radna organizacija i složena organizacija udruženog rada".

[2] Osnovna organizacija udruženog rada svoj *subjektivitet* stiče postupno, a ne odjednom. Tako „donošenjem odluke o organizovanju osnovna organizacija udruženog rada *stiče sposobnost da bude stranka u sporu sa drugim delovima radne organizacije u pogledu ispunjavanja uslova za organizovanje u osnovnu organizaciju (kurziv* — Č. S.).

Odluka o organizovanju osnovne organizacije konačna je istekom roka od trideset dana od dana uručenja te odluke drugim delovima radne organizacije, a ako je pokrenut spor u pogledu ispunjenja uslova za njeno organizovanje — donošenjem odluke ustavnog suda o postojanju tih uslova" (član 37. citiranog zakona).

U citiranom zakonu se potom ističe da danom kada je odluka o organizovanju postala konačna osnovna organizacija može otpočeti da vrši svoju delatnost u okviru predmeta delatnosti radne organizacije ako su ispunjeni uslovi u pogledu tehničke opremljenosti i zaštite na radu i drugi propisani posebni uslovi. U isto vreme *„osnovna organizacija stiče sposobnost da zaključi samoupravni sporazum o udruživanju i samoupravna prava koja joj pripadaju na osnovu ustava i zakona, osim prava da sa trećim licima u pravnom prometu izvan radne organizacije zaključuje ugovore i preduzima druge pravne poslove koje stiče saglasno samoupravnom sporazumu o udruživanju danom upisa konstituisanja radne organizacije u sudski registar"* (član 37, stav 3. i 4, *kurziv* — Č. S.).

Međusobne odnose u ovim organizacijama uređuju radnici samoupravnim sporazumom o udruživanju na osnovu ravnopravnosti, obezbeđujući u celini ovih odnosa neotuđivo pravo radnika da na osnovu svog rada upravlja poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuje o dohotku koji ostvaruje osnovna organizacija udruženog rada u kojoj radi".

Motivi (ciljevi) udruživanja su najčešće: neposredno usklađivanje podele rada i specijalizacije, racionalno i uspešno korišćenje tekovina nauke i tehnike, proširivanje materijalne osnove udruženog rada, povećanje produktivnosti rada, jedinstvena politika razvoja i veće mogućnosti korišćenja određenih resursa, povećanje konkurentske sposobnosti na tržištu, ostvarivanje principa solidarnosti, veće mogućnosti zajedničkog snošenja rizika na tržištu, ostvarivanje neposrednog i ravnopravnog učešća radnika u samoupravljanju, brže ostvarivanje svih pretpostavki za razvoj samoupravljanja.

Motivi (ciljevi) sadržani su u uvodnom delu samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju, odnosno zajednicu osnovnih organizacija u okviru radne organizacije ili širi oblik udruživanja. Oni predstavljaju snažan kohezioni element udruživanja rada.

Tako, na primer, po odredbama člana 1. Samoupravnog sporazuma „Energoinvesta", potpisnice sporazuma kao osnovne organizacije udruženog rada bez svojstva pravnog lica udružuju se „radi postizanja samoupravnih prava radnih ljudi i optimalnih ekonomskih efekata udruženog rada i sredstava u skladu sa zahtjevima savremene tehnike i tehnologije i time ostvaruju svrsishodnu i racionalnu specijalizaciju u osnovnim organizacijama udruženog rada i nužnu koncentraciju rada i sredstava u cilju ostvarivanja bržeg razvoja višeg životnog standarda".

U članu 2. istog sporazuma u još većoj meri je naglašeno da potpisnice sporazuma „svoja samoupravna prava i međusobne društvene odnose mogu najbolje ostvarivati udruženi u jedinstvenu privrednu organizaciju radi postizavanja ciljeva utvrđenih članom 1. ovog sporazuma".

Po odredbama člana 2. Samoupravnog sporazuma hemijske industrije „Zorka" — Šabac, osnovne organizacije udruženog rada se udružuju u cilju „stvaranja povoljnijih uslova za stalno povećanje proizvodnje i razvoja, povećanja produktivnosti rada, stvaranja što većeg dohotka za proširenu reprodukciju i poboljšanje uslova života i rada radnika;

daljeg razvoja neposrednog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa zasnovanih na slobodnom udruženom radu i raspodeli rezultata rada prema doprinosu radnika svojim tekućim i minulim radom uspehu i razvoju osnovne organizacije udruženog rada i udružene radne organizacije".

Da bi ostvarile navedene ciljeve, osnovne organizacije udruženog rada ove radne organizacije udruženim radom obezbeđuju:

međusobno tehničko povezivanje, zajedničko istupanje na tržištu, usklađivanje i zajedničko usmeravanje razvoja, delatnosti i poslovanja, udruživanje i koncentraciju sredstava na kreditnoj osnovi;

međusobne ravnopravne odnose svake osnovne organizacije;

uzajamno pomaganje i solidarnost svih osnovnih organizacija;

materijalne i društvene preduslove za stalno unapređivanje organizacije rada, tehnoloških procesa i samoupravljanja;

udruživanje materijalnih sredstava za istraživački rad za unapređenje postojeće proizvodnje i osvajanje novih proizvoda;

neprekidno obrazovanje i svestrano osposobljavanje svih članova radne zajednice za što uspešniju proizvodnju i samoupravnu aktivnost.

U članu 1. Samoupravnog sporazuma preduzeća „Šipad" takođe se ističe da potpisnice sporazuma utvrđuju da udruživanje rada i sredstava u jedinstveno preduzeće omogućava efikasnije rješavanje tekuće i dugoročne poslovne politike, jer se samo tako može obezbijediti primjena dostignuća nauke i tehnike, korišćenje prednosti koncentracije sredstava i kadrova, jedinstveno istupanje na tržištu, čime se sveukupno proširuje materijalna baza samoupravljanja.

Po odredbama člana 1. Samoupravnog sporazuma građevinskog preduzeća „Rad" — Beograd, osnovne organizacije udruženog rada udružuju se u radnu organizaciju radi „uspešnog zajedničkog i svog poslovanja; zajedničkog korišćenja sredstava u skladu sa zahtevima savremene tehnike i tehnologije; međusobnog tehnološkog povezivanja i specijalizacije u osnovnim organizacijama udruženog rada; zajedničkog istupanja na tržištu; daljeg razvijanja i jačanja neposrednog samoupravljanja radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i jačanja materijalne osnove proizvodnih jedinica i podizanja životnog standarda radnih ljudi".

Samoupravni sporazum „Intereksporta" — Beograd ne manje pažnje posvećuje ovim pitanjima. Subjekti samoupravnog sporazuma o udruživanju u ovom primeru su osnovne organizacije udruženog rada i zajednice osnovnih organizacija udruženog rada. One su se sporazumom obavezale da radna organizacija, kao proizvodno-prometna organizacija, objedinjuje njihovu društvenu reprodukciju i da one međusobno usaglašavaju poslovni, radni i tehnološki proces na osnovu udruženog rada i sredstava, čime se postiže njihova proizvodno-prometna povezanost (član 4. i 5).

Po odredbama člana 6. ovog sporazuma „udruživanjem će se obezbediti optimalno poslovno-tehničko i finansijsko funkcionisanje radne organizacije i ostvarivati osnovni zajednički interesi, kao što su: razvoj, finansiranje razvoja, proizvodnja robe i usluga i prodaja robe i usluga, a na osnovu ekonomskih interesa i razvijanja neposrednog samoupravljanja i samoupravne demokratije".

Efekti takvog udruživanja bili bi još: uspešnije povezivanje proizvodnje i prometa radi stalnog povećavanja produktivnosti rada, obezbeđenje proste i proširene reprodukcije, porast društvenog standarda i poboljšanje uslova života i rada udruženih radnika, unapređenje tehnologije i organizacije rada, ostvarivanje principa ravnopravnosti rad-

nika i osnovnih organizacija udruženog rada, koordiniranje obrazovanja i stručnog usavršavanja radnika, socijalna sigurnost radnika i osnovnih organizacija udruženog rada, ravnomerni ekonomski razvoj i slično.

Sem toga, u ovom sporazumu se naglašava da „organizacija rada i samoupravljanja u osnovnim organizacijama, zajednicama osnovnih organizacija i radnoj organizaciji postaviće se tako da omoguće neposredno odlučivanje i uticaj radnika na svakom stupnju radnog procesa koji predstavlja zaokruženu celinu" (član 7).

Međutim, u nekim samoupravnim sporazumima ciljevi (motivi) nisu jasno ni precizno definisani, niti su utvrđena sredstva za njihovo ostvarivanje. To je jedan od osnovnih uzroka sporova među osnovnim organizacijama udruženog rada pred ustavnim sudovima.

Uspešno i jasno definisanje ciljeva (motiva) jedna je od bitnih pretpostavki sporazumnog i uopšte samoupravnog normativnog uređivanja svih međusobnih odnosa udruženih osnovnih organizacija udruženog rada i značajna preventivna mera protiv konfliktnih situacija, obustava rada, sporova, dezintegracionih tendencija i drugih negativnih pojava.

Jasnim i kompleksnim definisanjem, utvrđivanjem ciljeva udruživanja i određivanjem mera za njihovu realizaciju ukazuje se radnicima na prednosti nove organizacije, novih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu na principima ustavnih amandmana.

U rezoluciji II kongresa samoupravljača Jugoslavije o samoupravnom organizovanju udruženog rada decidirano se konstatuje: „Procesi samoupravnog organizovanja udruženog rada objektivno su uslovljeni odnosima u materijalno-proizvodnoj osnovi društva i razvijenošću društvenih oblika organizacije rada, uključujući i razmenu proizvoda udruženog rada. Osnovni cilj ovog organizovanja je povećanje efikasnosti rada, proizvodnih mogućnosti za dalji razvoj proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa, kako bi se što bolje realizovali materijalni i društveni interesi radnih ljudi. O obliku i metodu samoupravnog organizovanja udruženog rada ili sredstava odlučuju radni ljudi — neposredno i zajednički. Polazeći od toga, Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije smatra da je neophodno postojeće oblike radnih organizacija uskladiti s izmenjenim odnosima u tehničkim, organizacionim, ekonomskim i samoupravnim aspektima privrednog života. Procesi ove samoupravne integracije u našem društvu već su dali značajne rezultate."

Prema tome, primena ustavnih amandmana i ustavna reforma uopšte, odnosno normativna projekcija sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa u Jugoslaviji, pretpostavljaju prevazilaženje postojećih i izgrađivanje novih pravno-institucionalnih oblika adekvatnih sadašnjoj fazi razvoja samoupravljanja. Stoga ćemo se zadržati na osnovnim karakteristikama oblika udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada.

### *Oblici udruživanja*

Kao što je istaknuto, opšta karakteristika svih oblika udruživanja je u tome da se radni ljudi osnovne organizacije udruženog rada opredeljuju za njih na principu dobrovoljnosti, saglasnosti volja svih sub-

**jekata koji se udružuju, ravnopravnosti, legaliteta, da se njima ne mogu uzurpirati samoupravna prava radnika niti prenositi neotuđiva ustavna prava radnika osnovne organizacije udruženog rada. Oblici udruživanja se međusobno razlikuju po motivima (ciljevima), vremenskom trajanju, intenzitetu udruživanja, stepenu kohezione moći elemenata, sadržaju, sredstvima za ostvarivanje ciljeva, implikacijama na pravno-ekonomske odnose i po nizu drugih obeležja.**

*Zajednica osnovnih organizacija u sastavu radne organizacije* je prvi (ali ne i obavezan) oblik udruživanja (pogon, fabrika, robna kuća, rudnik i slično).[3] Naime, neke ili sve osnovne organizacije udruženog rada u okviru radne organizacije mogu se udruživati u uže i šire asocijacije — zajednice osnovnih organizacija udruženog rada. Na primer, radnici jedne fabrike ili pogona u okviru radne organizacije sa složenom strukturom — radi ostvarivanja zajedničkih interesa i ciljeva, a u skladu sa interesima radne organizacije i društvene zajednice — mogu se udruživati u širu tehnoekonomsku i socijalnu celinu nego što je to osnovna organizacija udruženog rada i na tom nivou ostvarivati zajedničke funkcije. Zajednica osnovnih organizacija može obuhvatiti i delove raznih tehnoekonomskih celina (fabrika, pogona). Oni mogu birati zajedničke organe, donositi i primenjivati zajedničke normativne akte, racionalizovati organizaciju rada i ostvarivati niz funkcija za koje ne moraju biti neposredno zainteresovani drugi delovi kolektiva (to jest druge osnovne organizacije udruženog rada). Sve osnovne organizacije udruženog rada udružuju se obavezno u radnu organizaciju jer su njeni fizički delovi, dok udruživanje o kome je ovde reč može obuhvatiti samo neke osnovne organizacije udruženog rada. Ovaj oblik udruživanja ostvaruje se na osnovi *posebnog* samoupravnog sporazuma kojim se „uređuju poslovi koji će se zajednički obavljati u okviru zajednice, međusobna prava i obaveze, udruživanje sredstava i njihova namena, obrazovanje zajedničkih organa i njihova prava i dužnosti, prava i obaveze zajednice osnovnih organizacija prema trećim licima i oblici odgovornosti osnovnih organizacija za te obaveze i druga pitanja od zajedničkog interesa“[4]. I za ovaj samoupravni sporazum, kao i za sve samoupravne sporazume te vrste, važi zakonska norma da se donosi isključivo u pismenoj formi zbog važnosti pitanja koja su predmet sporazuma.

Za usvajanje ovog samoupravnog sporazuma zakon traži kvalifikovanu većinu (više od polovine ukupnog broja radnika)[5], i to u svakoj osnovnoj organizaciji pojedinačno, i da ga potpišu ovlašćeni radnici u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Ovaj samoupravni sporazum mora biti u skladu sa samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju[6], iz čega proizlazi da je on akcesorne prirode u odnosu na ovaj drugi.

---

[3] Po odredbama člana 49, stav 1. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, „dve ili više osnovnih organizacija udruženog rada u sastavu iste radne organizacije mogu se udružiti u zajednicu osnovnih organizacija“.

[4] Član 49, stav 2. citiranog zakona.

[5] Član 49, stav 4. citiranog zakona.

[6] Član 49, stav 5. citiranog zakona.

Osim izloženog, zakon proklamuje *otvorenost* ovog oblika udruživanja i prema drugim osnovnim organizacijama udruženog rada u sastavu radne organizacije, naravno, pod uslovima i na način koji su utvrđeni samoupravnim sporazumom o udruživanju u zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada.

*Radna organizacija* (preduzeće, ustanova i slično) je sledeći oblik udruživanja. Međutim, za razliku od prethodnog oblika, ovo je *obavezan* oblik udruživanja. Radna organizacija nije prost, mehanički zbir osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih zajednica, već nov kvalitet. Istakli smo već da primena amandmana i ustavna reforma u celini znače prevazilaženje tradicionalnog pojma radne organizacije (posebno preduzeća) jugoslovenskog tipa, za koju je bio karakterističan hijerarhijski položaj organa upravljanja i rukovođenja, proces decentralizacije samoupravljanja, hijerarhija normativnih akata, proces odlučivanja sa obeležjima političko-predstavničkog sistema i slično. U tom smislu su i odredbe člana 15. Ustava SFRJ o radnoj organizaciji prevaziđene jer su koncipirane na bazi ranijeg stepena razvijenosti društveno-ekonomskih i političkih odnosa i ne odgovaraju savremenoj fazi razvoja samoupravljanja.[7] To važi i za odredbe člana 18. i 19. Ustava SFRJ koje polaze od radne organizacije kao pravno-institucionalnog oblika udruživanja i subjekta društvene svojine. Takvu koncepciju razrađuje i amandman XV. Stoga je potrebno normativno i teorijski naći novu definiciju radne organizacije kao oblika udruživanja sa novim obeležjima; ona nije više osnovna jedinica privrednog sistema.

Međutim, radna organizacija i u novim uslovima predstavlja relativno najhomogeniju, najkompaktniju tehnoekonomsku celinu i istovremeno visok stepen integriteta interesa delova udruženih u celini. Ona je najintenzivniji, najmasovniji, najčešći oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada. Ona je *uvek*, bez izuzetka, pravni subjekt.

Po odredbama člana 3. citiranog zakona, „udružujući svoj rad i sredstva društvene reprodukcije, radnici organizovani u osnovne organizacije udruženog rada, povezani procesom rada i ekonomskim i drugim zajedničkim interesima, *konstituišu radnu organizaciju kao samostalnu i samoupravnu organizaciju radi zajedničke i društvene reprodukcije*".

„Radnici, udružujući svoj rad i sredstva društvene reprodukcije, konstituišu radnu organizaciju kao samostalnu samoupravnu organizaciju i kad u njenom sastavu nisu organizovane osnovne organizacije udruženog rada.

Radna organizacija se osniva kao preduzeće ili druga organizacija u oblasti privrede ili kao ustanova ili druga organizacija u oblasti društvenih službi" (*kurziv* — Č. S.).

Iz izloženog se vidi naglasak zakona na pravima radnika da se udružuju u ovaj organizacioni oblik, kao i samoupravni karakter i samostalnost radne organizacije i u novim uslovima.

---

[7] Po tim odredbama, „radna organizacija je samostalna i samoupravna organizacija. Radna organizacija ima svojstvo pravnog lica i nosilac je određenih prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini kojima upravlja. Radnoj organizaciji ne mogu se ta prava oduzeti, niti se ona mogu ograničiti".

U praksi je sporno pitanje načina primene ustavnih amandmana u radnim organizacijama gde nema uslova za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada. Javlja se mišljenje da se tu amandmani ne mogu primeniti jer nema osnovnih organizacija udruženog rada.

Budući da je društveno-ekonomski položaj radnika u principu isti bilo u kojoj sferi delatnosti da rade (u privredi i u oblasti društvenih službi), to u slučaju postojanja *identiteta* radne organizacije i osnovne organizacije udruženog rada radnici radne organizacije imaju položaj radnika osnovne organizacije udruženog rada sa svim konsekvencama koje iz toga proizlaze u pogledu obima, sadržaja, načina vršenja njihovih neotuđivih prava, položaja, ovlašćenja i drugih obeležja zajedničkih organa i slično. U takvim primerima statut radne organizacije se preobražava u samoupravni sporazum, odnosno ne zaključuje se samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju.

Sa stanovišta ustavno-pravnog regulisanja poseban problem predstavljaju *radne organizacije* (preciznije rečeno, organizacije udruženog rada) *čije je poslovanje od posebnog* (opšteg) *društvenog interesa*. To su organizacije udruženog rada iz oblasti komunalnih delatnosti, saobraćaja, elektroprivrede i slično. To je grupa privrednih delatnosti. Drugu, veću grupu čine organizacije udruženog rada iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, socijalne zaštite, javnog informisanja i društvenih službi. Slično dosadašnjim ustavnim rešenjima, na jednoj strani treba obezbediti autonomni status udruženih radnih ljudi u ovim sferama delatnosti u osnovi jednak s položajem radnih ljudi svih organizacija udruženog rada, a na drugoj — pronaći nove oblike, instrumente, mehanizme učešća i uticaja društva, odnosno njegovih neposrednije zainteresovanih subjekata za rad ovih delatnosti. Reč je o novim oblicima i instrumentima uticaja adekvatnim savremenoj fazi razvoja samoupravljanja. Svakako dolazi u obzir klasičan oblik uticaja i učešća, reprezentovanja i obezbeđenja interesa društvenih subjekata — kroz savet u širem sastavu, uz apriorno utvrđivanje proporcije članova organa upravljanja koje biraju (delegiraju) radni ljudi ustanove i predstavnika društva radi sprečavanja moguće majorizacije u procesu odlučivanja. Takođe dolazi u obzir uticaj na izbor inokosnog poslovnog izvršnog organa, povećana obaveza ovih organizacija u izveštavanju javnosti, odnosno zainteresovanih organizacija, građana i drugih subjekata o činjenicama iz oblasti njihovog rada i poslovanja koje su relevantne za te subjekte. Ne manje važan oblik uticaja odnosio bi se na valorizaciju usluga (utvrđivanje cena usluga) u slučajevima postojanja monopolističkog položaja. No, shodno izloženom, novi ustav bi morao postaviti liniju razgraničenja kompetencija: predstavnici društva ne bi mogli odlučivati o neotuđivim pravima radnika organizacije udruženog rada tih delatnosti.

S obzirom na promene u normativnoj nadležnosti federacije, ustavno-pravno regulisanje izloženih problema prešlo je u nadležnost republika — njihovih ustava i zakona (legi speciali). U ustavnim amandmanima XXI — XXIII nema odgovora na ta pitanja.

U teoriji i praksi se u vezi sa izloženim postavlja pitanje *nivoa* učešća predstavnika društva, zaštite interesa društvenih subjekata u organizacijama udruženog rada. Naime, postavlja se pitanje da li se instrumenti i oblici uticaja i učešća konstituišu na nivou osnovne organizacije udruženog rada, radne organizacije ili šireg oblika udruživanja. Problem je složen, pa je teško dati precizan jedinstven odgovor. Načelno se može reći da je to onaj oblik organizacije udruženog rada, onaj nivo udruživanja radnika osnovnih organizacija udruženog rada u čijem se radu ostvaruju posebni, odnosno opšti društveni interesi. To negde može biti samo jedna osnovna organizacija udruženog rada ili samo zajednica osnovnih organizacija udruženog rada ili samo radna organizacija, odnosno složena organizacija udruženog rada. Dakle, to je questio facti.

Pomenimo još, u okviru ovog pitanja, da radnu organizaciju mogu osnovati osnovne i druge organizacije udruženog rada, organizacije poslovnog udruživanja, društveno-političke zajednice, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice, društveno-političke organizacije, kao i druga pravna lica radi ostvarivanja svojih ciljeva[8], ali ne i grupa građana. Kada se kao osnivači javljaju osnovne i druge organizacije udruženog rada, potrebno je da tu mogućnost predviđa samoupravni sporazum o njihovom udruživanju.

*Složena organizacija udruženog rada* je najširi oblik organizacije udruženog rada. Poodredb ama člana 3, stav 4. i 5. citiranog zakona, „radi ostvarivanja ekonomskih i drugih zajedničkih interesa, radne organizacije udružuju se u složenu organizaciju udruženog rada“. Shodno napred izloženom o osnovnim obeležjima položaja radnika udruženih u osnovne organizacije udruženog rada, zakon sadrži princip da se „udruživanjem u složenu organizaciju udruženog rada, organizovanu kao združeno preduzeće ili združena ustanova, kombinat ili drugu zajedničku organizaciju, *ne menja osnovni položaj udruženih radnih organizacija i osnovnih organizacija udruženog rada u njihovom sastavu*“ (*kurziv* — Č. S.).

Subjekti udruživanja u ovom slučaju su redovno radne organizacije, kao i „osnovne organizacije udruženog rada u sastavu različitih radnih organizacija pod uslovima predviđenim samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju“[9]. Znači, osnovna organizacija nije automatski, ex lege, subjekt samoupravnog sporazuma o udruživanju u navedeni oblik, već samo onda ako je ta mogućnost sankcionisana samoupravnim sporazumom o njenom udruživanju u radnu organizaciju, čime je opravdano relativizirana njena samoupravna autonomija.

I za nastajanje ovog oblika udruživanja neophodno je zaključivanje samoupravnog sporazuma u *pismenoj* formi, a on mora regulisati sledeće: delatnosti koje će se zajednički obavljati u okviru složene organizacije i međusobna podela rada u obavljanju tih delatnosti, zajednički programi razvoja, sredstva koja se udružuju u složenu organizaciju i njihova namena, način upravljanja udruženim sredstvima, obim prava i obaveza složene organizacije i oblici odgovornosti za obaveze složene

---

[8] Član 5. citiranog zakona.
[9] Član 51. citiranog zakona.

organizacije, organi složene organizacije, njihova prava i dužnosti, način obrazovanja i način odlučivanja tih organa, uslovi i način istupanja iz složene organizacije i druga pitanja od zajedničkog interesa[10].

Zakon predviđa kvalifikovanu većinu pri odlučivanju o ovom sporazumu: za sporazum se mora izjasniti više od polovine ukupnog broja radnika svake osnovne organizacije udruženog rada koja se udružuje neposredno, odnosno takvu većinu u svakoj osnovnoj organizaciji koja pripada radnoj organizaciji ako se ta radna organizacija udružuje.[11] Time se obezbeđuje neposredan uticaj radnika osnovne organizacije udruženog rada na sve oblike udruživanja.

I za ovaj oblik udruživanja važi princip *otvorenosti* prema drugim osnovnim i radnim organizacijama pod uslovima i u slučajevima koji su predviđeni tim sporazumom.

Izloženi normativni koncept složene organizacije udruženog rada je jedinstven, uopšten, nedovoljno preciziran u odnosu na svaki pojedinačni oblik složene organizacije udruženog rada. Stoga bi trebalo budućim zakonom o udruženom radu utvrditi osnovna obeležja i diferencirajuće crte svakog oblika složene organizacije udruženog rada, kriterijume za konstituisanje, minimum zajedničkih funkcija koje će se vršiti na nivou takve celine i druge relevantne karakteristike. To, naravno, ne sme predstavljati prepisivanje kliširane „sheme" i šablona kakve je naš samoupravni sistem pre više godina napustio niti sputavanje kreativnosti, originalnosti i raznovrsnosti rešenja prakse.

Osim udruživanja u složenu radnu organizaciju, osnovna organizacija udruženog rada se može uključivati u najraznovrsnije oblike integracije, poslovno-tehničke saradnje sa drugim osnovnim radnim i ostalim organizacijama udruženog rada. Bitno je da joj to dozvoljava samoupravni sporazum o udruživanju u njenu radnu organizaciju.

Širi oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih organizacija udruženog rada jeste *poslovno udruživanje*. Neki oblici poslovnog udruživanja mogli bi biti obavezni, za razliku od napred izloženih. Reč je o poslovnim zajednicama i o zakonskoj obavezi udruživanja određenih vrsta organizacija udruženog rada saglasno Ustavu. To bi bio slučaj kada udruživanje zahteva tehnološko jedinstvo sistema u pojedinim oblastima i kada je to od interesa za celu zemlju.

Osim izloženog, osnovne organizacije udruženog rada mogu se udruživati i u *komore*. Motiv takvog udruživanja je usklađivanje posebnih sa zajedničkim interesima, dogovaranje o planovima i programima rada i razvoja, o uređivanju društveno-ekonomskih odnosa, rešavanje drugih pitanja od zajedničkog interesa itd. Ima mišljenja da se zakonom mogu ustanovljavati privredne komore i druge opšte asocijacije i propisivati obavezno udruživanje određenih vrsta organizacija udruženog rada u te asocijacije.

Na osnovu izloženog možemo zaključiti sledeće:

---

[10] Član 52. citiranog zakona.
[11] Član 52, stav 3. citiranog zakona.

prvo, savremenu fazu razvoja samoupravnog sistema karakteriše bogatstvo, originalnost i raznovrsnost oblika udruživanja organizacija udruženog rada;

drugo, radni ljudi udruženi u osnovnu organizaciju udruženog rada slobodno se opredeljuju za izbor konkretnog oblika udruživanja na principu ravnopravnosti, saglasnosti volja i legaliteta;

treće, radni ljudi autonomno uređuju međusobne odnose samoupravnim sporazumom o udruživanju u osnovnu organizaciju i preko njega u okviru širih oblika udruživanja;

četvrto, organe upravljanja svakog oblika udruživanja čine delegati osnovnih organizacija udruženog rada koji su neposredno izabrani, odgovaraju neposredno svojim biračima i dužni su da prenesu, izraze i reprezentuju njihove stavove, mišljenja i sugestije u radu organa čiji su članovi. Oni odgovaraju i materijalno za prekoračena ovlašćenja, odnosno za delovanje mimo i van okvira mandata;

peto, radni ljudi udružuju svoj rad i društvena sredstva u okviru svake od navedenih organizacija udruženog rada. Zajednička sredstva složene organizacije udruženog rada formiraju se udruživanjem sredstava radne organizacije osnovnih organizacija udruženog rada. Sistem upravljanja mora biti takav da obezbeđuje neposredan uticaj i odlučivanje radnika o sredstvima i dohotku u okviru složenih oblika udruživanja;

šesto, organizacija rada i upravljanja mora obezbediti dominantan uticaj radnika na svim nivoima unutrašnje organizacije i u celini odnosa društvene reprodukcije;

sedmo, udruženi radni ljudi imaju pravo i dužnost neposredne kontrole i uvida u rad svih organa u svim oblicima udruživanja, imaju pravo da budu blagovremeno, potpuno i kompetentno informisani o svim relevantnim pitanjima njihovog poslovanja i udruženog rada u celini.

To su samo glavne komponente novog položaja udruženog radnika u procesu u kome samoupravljanje ulazi u svoju višu, zreliju fazu.

## MEĐUSOBNI ODNOSI I ODGOVORNOST OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA U PRAVNOM PROMETU

### *Opšta obeležja međusobnih odnosa osnovnih organizacija udruženog rada*

Organizovanjem osnovnih organizacija udruženog rada javlja se spoljni privid „raspadanja“ radne organizacije, njenog dekomponovanja na uže tehnoekonomske, samoupravne i socijalne celine. Reč je, dakle, samo o prividu jer one, da bi postale osamostaljeni pravno-ekonomski i samoupravni subjekti, moraju se konstituisati, odnosno izvršiti podelu imovine — prava, dužnosti i odgovornosti. To implicira solidne i kompleksne interdisciplinarne pripreme u pogledu evidencije, žiro-računa, sposobnosti da se diferencirano planira, prati i iskazuje rezultat rada svake ponaosob, kao i u pogledu zajedničkih obaveza po osnovi zajmova,

kredita, investicionih ulaganja i raznih privrednih poduhvata. Organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada, dakle, pretpostavlja uspostavljanje „čistih" ekonomskih odnosa. Podelom sredstava (imovine) svaka osnovna organizacija udruženog rada preuzima i odgovarajuće obaveze kao subjekt društvene svojine prema poveriocima i raznim subjektima društva.

Dohodak, po Ustavu, ostvaren u bilo kom obliku organizacije rada i udruživanja sredstava, uvek pripada radnicima osnovne organizacije udruženog rada. Stoga nema dohotka koji ne pripada osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Zaključivanjem samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovne organizacije udruženog rada generalno uređuju svoje međusobne odnose. Te odnose one preciznije regulišu statutom, posebnim sporazumima i drugim opštim i posebnim normativnim aktima. Veoma je važan pravno-ekonomski mehanizam za uređivanje njihovih međusobnih poslovnih odnosa, za obezbeđenje izvršenja obaveza. Osnovne organizacije udruženog rada određuju koje će fondove formirati na nivou radne organizacije, koliki će postotak iz dohotka svaka od njih izdvajati za podmirivanje zajedničkih obaveza; utvrđuju režim korišćenja udruženih sredstava, nadležnost organa za raspolaganje tim sredstvima i druga važna pitanja. Svaka osnovna organizacija udruženog rada može svoja slobodna sredstva dati drugoj na korišćenje bilo na kreditnoj osnovi, bilo po principu zajedničkih ulaganja ili po drugoj dogovorenoj osnovi. Osnovne organizacije udruženog rada određuju cene za svoje usluge, odnosno proizvode, i to po kriterijima tržišnih cena ili po principu dogovorenih cena.[12]

Navedenim instrumentarijem osnovne organizacije udruženog rada regulišu pitanja načina, uslova, slučajeva i postupka za pokriće gubitaka, sanacije, supsidijarne odgovornosti, jemstva i druga značajna pitanja.

Osobito je značajno ujednačavanje uslova privređivanja, uspostavljanje i funkcionisanje internog bankarsko-kreditnog mehanizma za racionalno i efikasno udruživanja i korišćenje sredstava osnovnih organizacija udruženog rada i za postizanje ravnomernog privrednog razvoja delova u kontekstu celine. Tu su sadržane mogućnosti zaštite osnovnih organizacija udruženog rada od nepovoljnih tržišnih i drugih uticaja koji se povremeno javljaju.

Jedno od osnovnih obeležja društveno-ekonomskog položaja radnika u udruženom radu je *socijalna sigurnost* i *solidarnost*. Fond solidarnosti predstavlja značajan instrument za ostvarivanje socijalne stabilnosti radnika osnovne organizacije udruženog rada, a princip solidarnosti i korektiv načela raspodele prema radu.

Udružujući se i konstituišući razne pravno-ekonomske oblike udruživanja, radnici osnovnih organizacija, ne odričući se svojih neotuđivih

---

[12] U internim odnosima postoje različiti tipovi cena i tarifa za vrednovanje rada, proizvoda i usluga i osnovnih organizacija osnovnih delatnosti i osnovnih organizacija zajedničkih delatnosti.

ustavnih prava, utvrđuju i zajedničke funkcije, kao i sredstva za njihovo ostvarivanje u okviru svakog od navedenih oblika udruživanja, kao što su: funkcija razvoja, funkcija koordinacije procesa rada, finansijska i komercijalna funkcija, funkcija planiranja, kadrovska funkcija, funkcija unapređivanja samoupravljanja, funkcija samoupravne kontrole, samozaštite i druge.

Iz svega izloženog proizlazi da se više ne može formirati dohodak radne organizacije ili složenije organizacije udruženog rada. Preduzeće ne ostvaruje svoj dohodak (osim ako nije identično sa osnovnom organizacijom udruženog rada). Zajednička sredstva u okviru svakog oblika udruživanja nastaju udruživanjem sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. O udruženim sredstvima uvek odlučuju radnici osnovnih organizacija udruženog rada, što implicira i promene u sastavu, položaju i kompetencijama organa složenih organizacija udruženog rada.

### *Odgovornost osnovnih organizacija udruženog rada u pravnom prometu*

Jedno od centralnih pitanja međusobnih odnosa organizacija udruženog rada jeste odgovornost za obaveze iz poslovnih odnosa na tržištu.

Postojanje dualizma u pravnom sistemu i izvesnih zakonskih rešenja o supsidijarnoj odgovornosti samostalnih organizacija udruženog rada sa svojstvom pravnog lica predstavljalo je svojevrsnu prepreku procesu primene ustavnih amandmana.

Shodno izloženim karakteristikama položaja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada u pravno-ekonomskom i političkom sistemu neophodno je izgrađivanje novih oblika i instrumenata odgovornosti u pravnom prometu adekvatnih novim odnosima.

Budući da je osnovna organizacija udruženog rada osnovni subjekt privrednog i društvenog sistema, sa zaokruženom pravno-ekonomskom i socijalnom autonomijom, ona bi morala odgovarati za svoje obaveze *svim svojim sredstvima.*

S druge strane, kako novim ekonomskim odnosima organizacijâ udruženog rada više ne odgovara zakonska supsidijarna odgovornost, to osnovna organizacija udruženog rada, bez obzira na svoju likvidnost, solventnost, privrednu razvijenost ne bi mogla odgovarati za obaveze drugih osnovnih organizacija, zajednica osnovnih organizacija, radne organizacije u čijem je sastavu i složenih oblika udruživanja automatski, ex lege.

Po odredbama člana 55. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, osnovna organizacija udruženog rada bi odgovarala za takve obaveze „kako je predviđeno samoupravnim sporazumom o udruživanju i upisano u sudski registar". Iz toga slede konsekvence:

a) osnovna organizacija udruženog rada odgovara za obaveze navedenih subjekata samo u slučajevima i pod uslovima koji su predvi-

đeni samoupravnim sporazumom o udruživanju. To će reći da dolazi u obzir *ugovorna supsidijarna odgovornost* (budući da je samoupravni sporazum jedna vrsta ugovora);

b) odgovornost mora biti konstituisana upisom u sudski registar. U protivnom, nema odgovornosti; samo predviđanje odgovornosti samoupravnim sporazumom nije dovoljno za njeno pravno dejstvo.

Po odredbama člana 55, stav 3. citiranog zakona, „za obaveze koje preuzme osnovna organizacija odgovaraju i druge osnovne organizacije *ako je to predviđeno samoupravnim sporazumom o njihovom udruživanju u zajednicu osnovnih organizacija, radnu organizaciju, odnosno složenu organizaciju udruženog rada i upisano u sudski registar*“ (*kurziv* — Č. S.).

Međutim, u praksi se može dogoditi da hotimično ili nehotice ta odgovornost ne bude upisana u sudski registar, odnosno da ne bude predviđena samoupravnim sporazumom. U cilju obezbeđenja interesa poslovnih partnera i sigurnosti pravnog prometa, u citirani zakon je uneta *presumcija* zajedničke odgovornosti: „Ako samoupravnim sporazumom o udruživanju nije utvrđena i u sudski registar upisana odgovornost osnovnih organizacija udruženog rada za obaveze radne organizacije odnosno zajednice osnovnih organizacija, radne organizacije odnosno složene organizacije udruženog rada, *za ove obaveze odgovaraju solidarno sve osnovne organizacije u njihovom sastavu* odnosno *u sastavu radnih organizacija udruženih u složenu organizaciju udruženog rada*“ (*kurziv* — Č. S.).

Napuštanjem krutih pravnih shema i rešenja o odgovornosti i uvođenjem novih oblika o kojima smo govorili obezbeđuju se pretpostavke za uspostavljanje čistih ekonomskih odnosa među organizacijama udruženog rada, za ukidanje prakse automatskog prelivanja dohotka sa razvijenijih na manje razvijene, sa rentabilnih na nerentabilne i druge negativne posledice dosadašnjih pravno-ekonomskih odnosa u udruženom radu.

U pogledu utvrđivanja obima i sadržaja odgovornosti, moguće su razne varijante (varijacije): za obaveze jedne organizacije udruženog rada mogu odgovarati samo neke osnovne organizacije, zatim, samo do određenog iznosa, obima, u tačno određenim (ne svim) slučajevima i slično. Sve je stvar konkretnog rešenja sadržanog u samoupravnom sporazumu.

U slučaju identiteta radne i osnovne organizacije, logično je zaključiti da će radna organizacija odgovarati za obaveze prema poveriocima celokupnim svojim sredstvima.

U pogledu *pravne prirode* supsidijarne odgovornosti, u teoriji preovlađuje stav da je to *ugovorno jemstvo.*

Isplatom duga po osnovu odgovornosti nastaje *subrogacija* između jemca (koji sada postaje poverilac) i osnovne organizacije-dužnika. Autonomno pravo reguliše detalje u pogledu izvora sredstava, načina i rokova plaćanja, visine kamate i druga važna pitanja.

Opšta karakteristika većine do sada usvojenih samoupravnih sporazuma o udruživanju u radne organizacije je velika opreznost u reguli-

sanju položaja, ovlašćenja, međusobnog odnosa subjekata udruživanja i njihovog odnosa prema trećim licima. Neki sporazumi navedeno pitanje pretežno (ili isključivo) vezuju za pravni subjektivitet subjekata koji se udružuju ili koji nastaju udruživanjem. Po njima, pravno lice je uvek radna organizacija, dok to nije osnovna organizacija udruženog rada, odnosno zajednica osnovnih organizacija udruženog rada ili nikada ili samo u retkim slučajevima kada ispuni sporazumom i statutom rigorozno postavljene uslove.

Ovim smo obuhvatili samo neka, važnija pitanja međusobnih odnosa i odgovornosti osnovnih organizacija udruženog rada. Njihov krug, obim i sadržaj daleko su širi, bogatiji i u teoriji i praksi i u autonomnom pravu nego što se može zaključiti iz ovog izlaganja.

**Muhamed Nuhić**

## KLASNA USLOVLJENOST MASOVNIH MEDIJA

Pitanje uticaja na sredstva informisanja staro je koliko je stara pisana riječ namijenjena masovnoj komunikaciji. Nema epohe niti društva u kojem se o toj temi nisu vodile rasprave — političke, politikološke, sociološke itd. Aktualnost tog pitanja i intenzitet tih rasprava rasle su uporedo sa urbaniziranjem čovjekovog življenja i sa razvojem sredstava masovnog komuniciranja. Ukoliko su se širile i jačale potencije uticaja njihovim posredstvom, utoliko je borba za uticaj na njih postajala oštrija i beskompromisnija.

Takvo kretanje nije mimoišlo i ne mimoilazi ni nas. Problem uticaja na sredstva informisanja je gotovo permanentno u centru pažnje političke javnosti, u središtu političke borbe. Rasprave o tome, pa i ozbiljni politički sukobi intenzivirani su naročito posljednjih nekoliko godina. Pismo predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ maksimalno aktualiziraju to pitanje apostrofirajući ga kao bitno klasno pitanje.

Uticaj na sredstva masovnog komuniciranja nije sam sebi svrha. U pitanju je uticaj na subjekte s kojima se posredstvom masovnih medija ostvaruje odgovarajuća komunikacija. U krajnjoj tački, djelovanjem na masovne medije teži se djelovati na uvjete koji determiniraju položaj datog subjekta, njegovu biološku i društvenu egzistenciju.

Klasa u čijim rukama su sredstva za proizvodnju i država usmjerava masovne medije tako da oni doprinose potvrđivanju nje kao inkarnacije interesa cijelog društva i svakog pojedinca, da reprodukuju odnose koje je ona uspostavila i čuvaju tekovine koje je izborila. Bitne razlike u tome nema bez obzira na to koja je klasa na vlasti. Razlika je samo u karakteru i cilju klasne vladavine.

Karakter vlasništva je osnovni činilac usmjerenosti sredstava masovnog informisanja. Uočavajući to, Lenjin je na I kongresu Komunističke internacionale, marta 1919. godine, govorio: „Da bi se izvojevala stvarna jednakost i istinska demokratija za radne mase, za radnike i seljake, treba najprije oduzeti kapitalu mogućnost da unajmljuje pisce, da potkupljuje i izdaje listove, a za to je potrebno svrgnuti ropstvo kapitala, svrgnuti eksploatatore i ugušiti njihov otpor", što znači razvlastiti ih, ukinuti privatno vlasništvo, promijeniti karakter vlasništva. To je

zaista prvo i najvažnije, ali, da to nije ni dovoljno ni jedino, pokazuju fakti koji govore da se svaka klasa služi i drugim sredstvima da bi obezbjeđivala svoj uticaj na sredstva masovnog komuniciranja. To su: legislativa, ideološki kanali, politička sredstva, novac, moć itd. Međutim, relativno brzo je uočeno da, pored onog prvog (vlasništva), najsnažniji metod odgovarajućeg usmjeravanja informacije jeste neposredno prisustvo u tim medijima (što će reći u informaciji) klase koja je vlasnik osnovnih uslova života, čija ideologija determiniše stanje i cilj društva. To vrijedi i za radničku klasu kada revolucijom ili na neki drugi način osvoji vlast i izvrši „eksproprijaciju eksproprijatora". Bez pretjerivanja bi se moglo tvrditi (a ne bi teško bilo ni dokazati) da to za radničku klasu vrijedi više nego za klasu kapitalista. Naime, svojom pozicijom u procesu proizvodnje društvenih dobara radnici su od masovnih medija udaljeniji nego buržoazija; interes koji se ostvaruje posredstvom vlasništva, države i ustanova političke strukture znatno je posredovan, pa, tako, objektivno izložen opasnosti deformisanja; birokratija, a naročito tehnokratija svojom pozicijom su bliže masovnim medijima i, objektivno, u stanju su da od njih stvore sredstva svog uticaja pomoću kojih će pokušavati da svoj interes promovišu kao interes radničke klase i cijelog društva. Otud čak i u uslovima razvijenijeg sistema samoupravljanja pitanje neposrednog uticaja radničke klase, odnosno organizovanih neposrednih proizvođača, na masovne medije ostaje i ozbiljno i značajno pitanje. Ili, drukčije: klasna uvjetovanost djelovanja masovnih medija ostvaruje se u onoj mjeri u kojoj radnička klasa i neposredno utiče na njih. S obzirom na to u ovom radu ćemo zanemariti posredan uticaj radničke klase na masovne medije u nas, odnosno zanemarićemo onaj njen uticaj koji dolazi posredstvom društvene svojine, države, političkih i drugih institucija koje je ona stvorila. Na to ćemo se osvrtati samo sporadično, a sa većom pažnjom ćemo analizirati mogućnosti neposrednog uticaja organizovanog neposrednog proizvođača na sredstva masovnog informisanja. Uzećemo dva moguća vida takvog uticaja, i to: (1) prisustvo komunikatora (novinara) u samoupravnim i drugim institucijama radne organizacije u kojoj radnik izražava i konstituiše svoj interes i (2) prisustvo radnika u sredstvima masovnog obavještavanja.

## I

Prisustvo komunikatora u radnoj organizaciji, preciznije, u onim njenim ustanovama u kojima neposredni proizvođač izravno saopštava svoje mišljenje i stavove samo je mogućnost izlaska tih mišljenja i stavova u područje šire javnosti. No, i kao mogućnost to ima izvjestan značaj. To je, ako ništa drugo, jedan od kriterija otvorenosti radne organizacije kao ustavne institucije u kojoj se vrši reprodukcija društvenog bogatstva u sasvim određenim odnosima, što će reći i reprodukcija društvenih odnosa.

Kakva je situacija posljednjih godina u nas u tom pogledu? Malo pažljivijim pogledom u štampu, emisije radija i televizije ustanovilo bi

se da je radna organizacija relativno malo prisutna u sredstvima masovnog komuniciranja; da je ona tu prisutna pretežno svojom proizvodnom, ekonomskom, tržišnom funkcijom; da u njeno ime daleko najčešće govore njeni privredni rukovodioci; da se o odnosima u njoj govori najčešće povodom kakve afere; da je nedovoljno prisustvo organa samoupravljanja u njihovoj funkciji; da je u štampi, na radiju i televiziji relativno malo one političke aktivnosti u radnoj organizaciji kojom se neposredno izražava interes radnih ljudi, posebno u vezi sa kretanjima u globalnom društvu.

U krugovima novinara izražava se mišljenje da radna organizacija još uvijek nije dovoljno otvorena za širu javnost, i to ni u jednom smjeru. Statuti radnih organizacija proklamuju javnost i obavezuju na informisanje, ali ne objašnjavaju šta proklamuju i na kakvo sve informisanje i koga obavezuju. Uz to, prateći propisi — pravilnici službi za informisanje, pravilnici o čuvanju poslovne i društvene tajne, te prava koja oni daju izvršnim rukovodiocima — ne rijetko u znatnoj mjeri sužavaju obim statutarnih proklamacija. Funkcija informisanja u radnoj organizaciji tretira se, i u statutima i u praksi, prilično usko, čak i uprošćeno. Ona se svodi na informisanje u vlastitom kolektivu, na obavještavanje članova kolektiva o proizvodnji, dohotku, raspodjeli; na publikovanje raznih pravilnika i odluka itd. Informisanje šire javnosti o kolektivu je bez izuzetka u nadležnosti izvršnih rukovodilaca, odnosno odgovarajućih službi koje su, po pravilu, podređene tim rukovodiocima. Vjerovatno otud pretežno ekonomsko-poslovni karakter informacije o radnoj organizaciji koju nalazimo u štampi, na radiju i televiziji. Primjeri koji slijede uveliko dokazuju ove tvrdnje.

U statutu jedne radne organizacije, u poglavlju „Javnost rada i poslovna tajna", kaže se:

„Rad organa preduzeća je javan.

Svaki radnik ima pravo da u slobodnom vremenu prisustvuje sjednicama organa upravljanja, da bude svestrano, objektivno, blagovremeno i na pristupačan način informisan o finansijskom i materijalnom stanju preduzeća, izvršenju planova i drugih opštih akata preduzeća kao cjeline i svake radne jedinice.

U listu preduzeća objavljuju se opšti akti i informacije značajne za preduzeće kao cjelinu ili za veći broj radnih jedinica, izuzev poslovnih i vojnih tajni..."

I to je sve. O poslovnoj tajni, međutim, zapisano je gotovo četiri puta više i znatno određenije.

Statut druge radne organizacije proklamuje da „članovi radne zajednice imaju pravo da budu informisani o cjelokupnom poslovanju preduzeća". Tu se nabraja ono što se objavljuje radi informisanja članova kolektiva, a na kraju stoji: „Informacije izvan preduzeća u vezi sa poslovanjem i radom ovlašten je da daje samo direktor, njegov zamjenik ili lice koje oni ovlaste."

Treća radna organizacija u svom statutu propisuje:

„Članovima radne zajednice preduzeća osigurava se pravo da budu redovno upoznati sa radom organa upravljanja, izvršnog kolegijalnog

organa i izvršnih inokosnih organa, sa materijalnim i finansijskim stanjem preduzeća, sa izvršavanjem planova i cjelokupnim poslovanjem preduzeća..."

Poslije opisa načina osiguravanja tih prava slijedi član u kojem se kaže:

„Informisanje šire javnosti o radu preduzeća može se vršiti putem dnevne i druge štampe, radija i televizije i drugih sredstava informisanja.

Podatke za informisanje iz prethodnog stava daje direktor preduzeća ili radnik koga on ovlasti..."

I u ovom statutu poslovnoj tajni se posvećuje više pažnje i bolje se razrađuje.

Ovi primjeri upućuju na slijedeće zaključke:

1. Informisanje je postalo pravilo života u radnim organizacijama. Radnom čovjeku u udruženom radu dostupno je gotovo sve što čine njegovi organi (mnogi podaci i činjenice koji govore o poslovnom uspjehu, o problemima i teškoćama ukoliko nisu poslovna tajna). Dostupni su mu i neki od ovih posljednjih podataka uz obavezu da ih čuva kao poslovnu tajnu.

2. Time je uglavnom obezbijeđena javnost rada unutar radne organizacije. Javnost rada prema široj društvenoj zajednici gotovo se i ne tretira. Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju je na taj način prikraćeno. Umjesto poimanja javnosti rada u skladu sa suštinom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, govori se o informisanju šire javnosti i prava u vezi s tim daju se isključivo glavnim izvršnim rukovodiocima.

3. Način na koji se o informisanju govori u ovim statutima dovodi radnika u pasivnu poziciju. On ima pravo da *bude informisan* o radu u radnoj organizaciji, a nigdje se ne spominje i njegovo pravo da informiše, da bude subjekt te funkcije. Pravo da informiše širu javnost o sebi, o svojoj radnoj organizaciji mu je potpuno prikraćeno. U prvom stavu člana 40. Ustava SFRJ kaže se, međutim, da „građani imaju pravo da putem sredstava informisanja izražavaju i objavljuju mišljenje, da izdaju novine i drugu štampu i šire informacije putem drugih sredstava informisanja..."

Prema tome, gledano i normativno, radna organizacija je prilično zatvoren subjekt sistema, i to kako u pogledu uvida šire javnosti u odnose u njoj tako i u pogledu mogućnosti učešća njenih primarnih struktura u opštem društvenom komuniciranju. Ne bi se smjelo tvrditi da se klasni interes neposrednog proizvođača ne izražava i onda kada sredstva masovnog informisanja pišu o poslovnom uspjehu radne organizacije, o problemima tehnološke i tržišne naravi, o položaju u sistemu privređivanja i kada to sve javnosti posreduju ovlašćena rukovodna lica ili službe za informacije. Klasna određenost sistema uopšte, pa i masovnih medija uopšte, nosi taj interes. Ali on nije potpuno izražen, nije sasvim identičan i neće biti uvijek i u cijelosti prihvaćen kao svoj ako se izražava samo kao globalan odnos i u makrorelacijama; ako se izražava samo posredno bez obzira na to ko ga i kako posreduje. Nije, na-

ravno, svaki izravno izražen interes radnika uvijek autentičan interes radničke klase, ali mogućnost tog neposrednog iskazivanja mora postojati i društvena nužnost takvog iskazivanja mora se respektovati. Međutim, naša praksa je daleko od toga; pa čak i onda kada pruža takvu mogućnost, čini izuzetak koji samo potvrđuje pravilo.

Trebalo bi izvršiti opsežna istraživanja da bi se ove tvrdnje pouzdano i dokazale. No, pošto takvih istraživanja nije bilo, anketirali smo jedan broj novinara u radnoj organizaciji kojoj je informisanje osnovna društvena funkcija. Anketom je obuhvaćeno 20 novinara koji prate unutrašnju politiku (politički sistem) i privredu, odnosno koji pretežno na tome rade. Anketom je ustanovljeno da je ta grupa novinara u toku 1972. godine 530 puta posjetila radne organizacije, pretežno proizvodne. Kao izvor informacija (činjenica i podataka) u tim radnim organizacijama 408 puta su im bili direktori i službe za informacije (direktori 253, a službe 155 puta); od 530 posjeta radnim organizacijama 300 ih se i završilo susretom sa direktorima, službama za informacije i drugim individualnim nosiocima ovlašćenja, a u 230 slučajeva te posjete su značile i prisustvo sjednicama samoupravnih institucija i društveno-političkih organizacija (radničkog savjeta — 80 puta, Saveza komunista — 75 puta, zborova radnih ljudi 41 put, radne jedinice — 18 puta i sindikata — 16 puta). Međutim, i u tih 230 prisustvovanja sjednicama samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija samo u 108 slučajeva novinari su se oslonili isključivo na činjenice i utiske koje su dobili prateći te sjednice, a u svim ostalim slučajevima dobijali su dopunske činjenice i interpretacije i od direktora, drugih individualnih nosilaca ovlašćenja i službi za informacije. Pada u oči veoma malo prisustvo novinara na skupovima u radnim jedinicama i u sindikatu, što bi trebalo posebno istražiti.

Zanimljivo je da su novinari obavještenja o skupovima u radnim organizacijama dobijali najmanje od službi za informacije radnih organizacija (svega u 103 slučaja). U svim ostalim slučajevima oni su za te skupove saznavali drugim kanalima, a ne rijetko od ličnih poznanika i od radnika. Dvojica od anketiranih, stariji i iskusniji novinari koji rade najviše na privrednoj problematici, izjavljuju da se za ozbiljne sastanke unutar radne organizacije ne može saznati zvaničnim putem, nego samo privatnim kanalima.

Komunikator, kao svojevrstan posrednik javnosti i oblikovalac informacije, stiže do direktora i službe za informacije; rjeđe do predsjednika radničkog savjeta i sekretara organizacije Saveza komunista, a još rjeđe do drugih, „manje značajnih" nosilaca društvenih funkcija. Do osnovnih samoupravnih institucija i radnog čovjeka — još rjeđe. Direktor i služba za informisanje su mu ne samo izvori podataka, nego i subjekti koji mu interpretiraju te podatke i daju stavove. Na osnovu toga komunikator pravi informaciju i tako stvara sliku o radnoj organizaciji i odnosima u njoj. Ono što se zbiva u primarnim asocijacijama gotovo samo izuzetno izlazi izvan njih, pa je uticaj tih ustanova posredstvom masovnih medija vrlo ograničen. Pri ovome treba imati na umu naprijed datu konstataciju da se tu ne radi samo o prikraćivanju jav-

nosti rada, nego i o uskraćivanju primarnog prava organizovanog neposrednog proizvođača da pred najširu javnost iznosi svoja mišljenja i zahtjeve i da posredstvom snage te javnosti utiče na ostvarivanje svog interesa.

Konstatovali smo već da su ustrojstvo odnosa u radnoj organizaciji i pojednostavljena shvatanja funkcije informisanja uzroci takvoj situaciji. Jedan od uzroka, međutim, nalazi se i u usmjerenosti masovnih medija, u njihovoj organizaciji, u preferiranju izvora informacija itd. Naime, štampa, radio i televizija u nas oslanjaju se znatno više na ustanove nego na ljude; organizovani su tako da vrše uticaj više na ljude (odnosno da taj uticaj posreduju) nego na ustanove i sistem; gotovo isključivo se oslanjaju na institucionalne izvore informacija; novinarski kadar je usmjeravan tako da posreduje pretežno „zvanično mišljenje" i mišljenje zvaničnika; više da posreduje činjenice nego da ih traži; više da prepričava stavove nego da posreduje uticaj na njihovo stvaranje. Otud je prisustvo osnovne ustanove udruženog rada u kojoj nema posredovanja mišljenja i stava samo sporadično. Bez toga, međutim, klasni, samoupravni interes neposrednog proizvođača nije dovoljno autentično izražen u sredstvima masovnog komuniciranja; bez toga se ne može sa punim zadovoljstvom govoriti o klasnom uticaju tog proizvođača na sistem i odnose posredstvom masovnih medija, što će reći da klasna uvjetovanost masovnih medija ostaje na nivou globalne determinacije i posredovanog (ne uvijek pravog) uticaja.

## II

Postojeći modeli unutrašnje organizacije štampe, radija i televizije i informacionih sistema u cjelini utemeljivani su u vremenima i društvima u kojima se normalnim smatrao jedino uticaj političkih, državnih, konfesionalnih i drugih vođstava na narod, na podanike, na mase. Takva zadaća masovnih medija strogo je određivala njihovu organizaciju i konstrukciju cijelih informativnih sistema. Stvorene su čitave teorije o sistemu informisanja koje čovjeka, građanina, stvaraoca vide samo kao objekta uticaja. Povratni signal koji takve teorije afirmišu kao drugi kanal komunikacije, kao njen drugi smjer, svodi se u suštini na elemenat za korekciju onog prvog, glavnog, praktično jedinog smjera uticaja da bi on što bolje funkcionisao, to jest da bi uticaj na „recipijenta" (sam termin o tome dovoljno govori) bio što efikasniji.

Ti modeli, na žalost, uzimaju se kao uzori za organizovanje informacionih sistema i pojedinih sredstava informisanja u njima i u bitno drukčijim društvenim uslovima. Ovo u izvjesnoj mjeri vrijedi i za nas.

Radnička klasa, isto kao i kapitalistička klasa, teži da i posredstvom masovnih medija utiče na kretanje i odnose, na svijest i ponašanje. Razlike su u karakteru i pravcu tih težnji i one su bitne. Između ostalih, buržoazija utiče uglavnom sa vrha društvene piramide na takozvanu bazu društva, a radnička klasa iz svoje društvene pozicije, to jest iz baze, na ukupnu strukturu društva čak i onda kada je osvojila vlast i

započela da gradi nove društvene odnose. Zbog toga sistem informisanja i unutrašnja organizacija štampe, radija i televizije preuzeti od građanskog društva pružaju znatno više mogućnosti državnim i političkim organima, birokratskim i tehnokratskim centrima moći da, monopolišući konstituisanje i zastupanje interesa radničke klase, utiču na tu klasu i onda kada se to što se proglašuje njenim interesom sukobljava ili, blaže rečeno, mimoilazi sa interesom kako ga ona vidi i osjeća. Naš razvoj je pružio dosta takvih primjera.

Informisanje je djelatnost od posebnog društvenog interesa. Društvo taj interes osigurava tako što, između ostalog, nalaže da se u radnim organizacijama štampe, radija i televizije (i nekih drugih djelatnosti) stvaraju izdavački, programski i slični savjeti i uređivački odbori sastavljeni od predstavnika osnivača, odgovarajućih interesnih grupa i članova datog radnog kolektiva. Ti organi, pogotovo ako bi u njima bilo i neposrednih proizvođača materijalnih dobara, mogu, bez sumnje, biti brana pokušajima uzurpacije sredstava informisanja od strane birokratizovanih centara moći. Ali, problem nije samo u tome da se obezbjeđujemo protiv takvih monopolskih tendencija, nego i u tome kako da obezbijedimo što potpuniji i što neposredniji uticaj same radničke klase na masovne medije i preko njih na društvene tokove. S obzirom na to, može se pouzdano reći da ni savjeti, kao ni druge institucionalizirane brane neće biti dovoljne ako radnik ne bude i neposredno prisutan u štampi, na radiju i televiziji. Bez toga će štampa, radio i televizija neizbježno biti više sredstva uticaja na radnike nego sredstva uticaja radnika na društvene institucije. Međutim, svako ko je iole pažljivo pratio funkciju masovnih medija u toku nekoliko posljednjih godina mogao je da ustanovi da se riječ neposrednih proizvođača samo u izuzetnim prilikama mogla sresti na stranicama listova i u emisijama radija i televizije, da je ona, i kada je izlazila u područje šire javnosti, bila posredovana od strane ovlašćenih lica, političkih organa i, na kraju, novinara. I ne samo posredovana, nego i stilizovana.

Ne treba unaprijed sumnjati u valjanost svakog posredovanja ili svake interpretacije radničkog interesa, ali ne može se ni prihvatiti stanje u kojem taj interes može da izađe u javnost samo posredovanjem. Posljednjih mjeseci svjedoci smo ozbiljnih pokušaja štampe, radija i televizije da to stanje mijenjaju, da oni postaju sredstvo uticaja organizovanog neposrednog proizvođača. No, još uvijek one rubrike u listovima i emisije radija i televizije koje su naglašeno okrenute organizovanom neposrednom proizvođaču upravo time što su posebne i što su posebno njemu okrenute više su potvrda njegove udaljenosti od masovnih medija, njegova odsustva iz njihove programske ukupnosti nego neka dugoročna tendencija mijenjanja jednog vrlo okoštalog stanja.

Kao što je već rečeno, stanje je danas znatno bolje nego prije nekoliko mjeseci. Pa ipak, podaci prikupljeni upravo prije tih nekoliko mjeseci neće biti naodmet. Naprotiv, mogu biti poučni. Tako, traganje za imenima koja se objavljuju u naslovima i podnaslovima listova pruža veoma zanimljive i indikativne utiske. Uzeli smo nekoliko brojeva „Po-

litike", „Borbe", „Oslobođenja" i „Vjesnika", i to iz avgusta i septembra 1972. godine, i tražili u njihovim naslovima i podnaslovima imena ljudi.

„Politika" u brojevima od 17. avgusta i 5, 6. i 12. septembra 1972. objavljuje 98 imena, i to: 21 nosilac političkih funkcija iznad nivoa opštine, 7 nosilaca političkih funkcija u opštini, 3 nosioca privrednih funkcija, 19 umjetnika, 2 poljoprivrednika, 2 imena povodom krivičnih djela i 44 sportista. U naslovima i podnaslovima nismo pronašli ni jednog radnika-neposrednog proizvođača.

„Borba" u brojevima istih datuma donosi 55 imena, među kojima: 26 nosilaca političkih funkcija iznad nivoa opštine, 1 političar bez određene funkcije, 4 umjetnika, 3 zdravstvena radnika, 2 imena povodom krivičnih djela i 19 sportista. Dakle, ni u „Borbi" nismo pronašli imena neposrednih proizvođača u naslovima i podnaslovima informacija.

„Oslobođenje" u brojevima od 5, 6. i 12. septembra iste godine imenuje 55 osoba, među kojima: 17 političara iznad nivoa opštine, 2 nosioca političkih funkcija u opštini, 11 umjetnika, 3 imena povodom krivičnih djela, 2 domaćice, 2 radnika (od kojih 1 u nekoj zanimljivijoj situaciji), 1 slobodna profesija i 17 sportista. U ovom listu, kao što se vidi, sreli smo i imena 2 radnika i 2 domaćice.

„Vjesnik" u brojevima od 8. avgusta i 6. septembra 1972. godine donosi 32 imena, među kojima: 15 nosilaca političkih funkcija iznad nivoa opštine, 1 nosilac političke funkcije u opštini, 5 umjetnika, 7 imena povodom prometnih nesreća i krivičnih djela, 1 zdravstveni radnik i 3 radnika.

„Večernje novine", list koji izlazi u Sarajevu, u broju od 17. avgusta 1972. godine imenuje 23 osobe, i to: 3 nosioca političkih funkcija, 2 nosioca političkih funkcija u opštini povodom neke afere, 5 imena lica učesnika u saobraćajnoj nesreći, 2 učesnika neke afere, 1 ime povodom krivične radnje, 6 umjetnika, 1 ime estradnog umjetnika i 3 sportista.

Evo i nekoliko podataka iz dva nedjeljna informativno-politička lista:

NIN u broju 1130 od 3. septembra 1972. godine u naslovima i proširenim podnaslovima objavljuje 42 imena, među kojima: 20 nosilaca političkih funkcija, 10 umjetnika, 1 političar bez određene funkcije, 2 imena iz sudstva, 1 naučnik, 2 imena iz privrede, 1 seljak, 1 prosvjetni radnik, 1 milicioner i još 2 ili 3 imena neodređene pripadnosti.

VUS u broju 1062 od 6. septembra 1972. godine donosi 18 imena, među kojima: 1 nosilac političke funkcije, 7 umjetnika, 1 privrednik, 1 zdravstveni radnik, 1 student i 7 sportista.

U svim analiziranim slučajevima uzeta su imena iz našeg unutrašnjeg života, a ne inostrana.

Skupni pregled ovih listova daje slijedeću sliku: 13 brojeva dnevnih informativnih listova, 1 broj večernjeg lista i 2 broja nedjeljnih informativnih listova u svim svojim naslovima i podnaslovima objavljuju 323 imena naših ljudi, među kojima je samo 5 radnika-neposrednih proizvođača.

Bilo bi rizično i pogrešno iz ovih podataka izvlačiti krupne zaključke. Naime, i u analiziranim brojevima listova bilo je dosta članaka,

izvoda iz referata, govora istaknutih političkih ličnosti, kraćih studija, reportaža i izvještaja koji su posredovali interese, stavove, zahtjeve, probleme i uspjehe radničke klase — organizovanog neposrednog proizvođača, njegovih asocijacija. Pisalo se o uslovima privređivanja, fiskalnim mjerama kojima se zahvata dohodak i otuđuje od proizvođača, stambenoj politici, kretanjima realnih zarada, špekulacijama itd. Za sve to je radni čovjek bitno zainteresovan, ali nije manja i njegova želja da to i sam kaže, svojim jezikom i bez svih onih „okolnosti“ koje ne rijetko opravdavaju i ono što pravdati ne treba. Dapače, to je njegovo pravo. A kako se to pravo ostvaruje, pokazuju i podaci koje smo izložili. Neposredni proizvođač — konkretan, onaj od krvi i mesa, od misli i htijenja, onaj što radi u konkretnom preduzeću, radnik sa imenom i prezimenom, sa ličnim i porodičnim opisom — zanemarujuće rijetko je dospijevao na stranice naše, njegove štampe, u naše, to jest njegove radio i televizijske emisije. Nešto primjetnije i učestalije prisustvo radničke klase kao sociološke i političke kategorije, isticanje uloge organizovanog neposrednog proizvođača kao nosioca društvene reprodukcije ne isključuje i njegovo prisustvo u masovnom mediju kao živa čovjeka. Njegovo pripadništvo radničkoj klasi ga ne obezličuje kao čovjeka, kao građanina.

## III

U ovom trenutku prisustvo radnika-neposrednih proizvođača i njihovih primarnih asocijacija u štampi, na radiju i televiziji nešto je povoljnije. Porasla je učestalost javljanja tih subjekata u ovim medijima; u pozitivnom smislu se mijenjaju motivacija njihovog „uvođenja u javnost“ i karakter njihovih poruka. Treba pretpostaviti da je, zahvaljujući tome, porastao i njihov uticaj na mišljenje, stavove i društvene akcije javnosti i odgovarajućih ustanova. To je, bez sumnje, dobro i zaslužuje podršku. Ali, problem informativnog sistema time se ne skida s dnevnog reda. Naprotiv, on se još oštrije nameće. Naime, prateći razvoj u ovoj oblasti odnosa i razmišljajući o njemu, relativno lako se dođe do čitavog niza pitanja. Mada su neka od njih naprijed postavljena ili implicirana prethodnim izlaganjem, biće korisno i posebno ih izložiti.

1. Karakter i funkcija informacije, odnosno sredstava masovnog informisanja u samoupravnom socijalističkom društvu.

2. Sloboda štampe, dužnost da se informiše i pravo na informaciju (u vezi sa prvim pitanjem).

3. Javnost rada u Ustavu i praksi. Šta je, zapravo, to u našem društvu?

4. Pozicija radničke klase, odnosno neposrednih proizvođača u informaciji i u informacionom sistemu.

5. Kompetencije i funkcije države i organizovanog političkog faktora u sistemu informisanja.

Pitanja ovakve vrste ima, bez sumnje, još mnogo. No, nama se čini da su ova najvažnija i da se raspravom o njima mogu zahvatiti i apsolvirati i ona iz njih izvedena i mnoga druga.

Razvijajući misao o karakteru i funkciji informacije i sredstava informisanja u samoupravnom socijalističkom društvu, mi smo stigli do konstatacije da je informisanje funkcija samoupravljanja, što je u punoj mjeri tačno. U praksi, međutim, mi smo taj gotovo nediskutabilan stav veoma simplificirali. Radimo tako da radnog čovjeka obavještavamo o svim važnim zbivanjima u zemlji i svijetu, da ga informišemo o tome šta rade pojedine institucije društva, da mu pružamo činjenice za koje smatramo da bi mu mogle koristiti u njegovoj samoupravljačkoj ulozi. Pri tome postoji nekoliko više ili manje objektivnih punktova u kojima se vrši odbir „materijala" za publikovanje, u kojima se činjenice rangiraju i iniciraju stavovi, sugerišu zaključci. Time se u znatnoj mjeri opredjeljuju karakter i poruka informacije, time se određuje njena društvena uslovljenost. Na osnovu kvantuma informacija koje dobije na takav način radni čovjek može (ako je u njegovoj sredini samoupravljanje razvijeno) da se u svojoj primarnoj asocijaciji ponaša kao aktivan član i da bar u granici koju mu određuju činjenice i njihova usmjerenost utiče na donošenje odluka. Međutim, onaj povratni tok informacije — činjenice koje objelodanjuje neposredni proizvođač, njegovo tumačenje stanja i odnosa, njegovo mišljenje o onom što mu se predlaže i o činjenicama i stavovima koji mu se nude — ne izlazi u širu javnost ni približno dovoljno. Prvo, prisustvo štampe tamo gdje se neposredni proizvođač ispoljava kao samoupravljač i građanin još uvijek je sporadično; drugo, između njega i šire javnosti postoje oni isti selektorski punktovi na koje on nema uticaja; treće, štampa, radio i televizija „nemaju" dovoljno ljudi i prostora da bi na odgovarajući način „pratili" tu primarnu asocijaciju neposrednih proizvođača i njih same.

Na osnovu toga moglo bi se reći da je naš informativni sistem zastao na funkciji obavještavanja radnog čovjeka, da je u njemu naglašena relacija informator — informisani (u kojoj se pozicije vrlo rijetko mijenjaju), da je on, u stvari, još uvijek sistem jednosmjernog uticaja.

Ustav SFRJ govori o informisanju kao o pravu i dužnosti, kao o aktivnom i pasivnom pravu. U ovom času je teško reći kako će novi zakon o informisanju provesti slovo i duh Ustava. Dosadašnji zakon osigurava pravo i dužnost informisanja: dužnost, između ostalog, tako što javnost rada i otvorenost izvora informacija čini zakonskom obavezom, a pravo tako što građaninu daje pravo da bude obaviješten, da se obavijesti. Pravo da *obavještava*, čak i u rečenom zakonu, simplificira se i svodi na pravo grupe građana da mogu pokretati sredstva za informisanje. Dakle, u suštini i zakon građanima obezbjeđuje pasivno pravo jer se osiguravanjem aktivnog prava ne može smatrati mogućnost pokretanja vlastitih glasila. Sa stanovišta neposrednih proizvođača — pogotovo. Zna se, uostalom, ko se koristio tim pravom. No, sve i kad bi to u zakonu bilo i nešto drukčije, ostalo bi pitanje mogućnosti. Možda se u dosadašnjem razvoju i nije moglo više učiniti. Ali, moglo se bar bliže odrediti šta znače pravo i dužnost informisanja, šta je to javnost rada, šta znači i kako se mora ostvarivati to pravo građanina — radnog čovjeka da informiše.

U neposrednoj i čvrstoj vezi s tim je ostvarivanje načela javnosti rada. Bez odgovarajućih mogućnosti da se posredstvom masovnih medija utiče na stavove javnosti, a preko nje na rad organizacije, organa i nosilaca javnih ovlaštenja, javnost rada je informisanje o onom šta je urađeno, u najboljem slučaju, o onom šta se radi. Karakter našeg sistema i duh Ustava SFRJ ne dozvoljavaju ni takvo poimanje ni takvo praktikovanje načela javnosti. Jer radni čovjek — građanin — organizovani neposredni proizvođač je tako u pasivnoj poziciji; on je kao ostarjeli starješina jedne velike porodice kojeg, reda radi, obavještavaju o svemu šta se radi u porodici, ali ga ni za šta ne pitaju.

Izrazito pasivno tumačenje prava na informisanje daju statuti radnih organizacija (što pokazuju i citirani primjeri). Dvije su bitne dimenzije tog neadekvatnog provođenja tog prava na tom nivou društvene stratifikacije. Prvo, u statutima se gotovo isključivo govori o pravu radnika da bude informisan o odgovarajućim kretanjima u radnoj organizaciji i, drugo, o isključivom pravu nosilaca najviših izvršnih funkcija da informišu širu javnost o kolektivu i stanju radne organizacije. Ova druga dimenzija je bezmalo antiustavna: ona je negacija aktivnog prava primarne samoupravne asocijacije i radnog čovjeka u sferi informisanja i šire — u sferi uticaja. Uz ono prethodno, ovo znači svođenje radnog čovjeka-neposrednog proizvođača i (jednim dijelom) radničke klase na poziciju recipijenta informativnom sistemu, recipijenta u pravom, izvornom značenju tog termina.

Stvoreno uvjerenje da se razvoj informacije i sistema informisanja u nas završava ostvarenjem njihove zadaće da radnom čovjeku pruže što više činjenica pomoću kojih će ostvarivati svoja građanska prava i dužnosti (samoupravljanje kao prvo među njima) determinisalo je i ponašanje države i organizovanog društveno-političkog faktora. Država se, u granicama mogućnosti koje joj je društvo obezbjeđivalo, brinula za razvoj sredstava informisanja i na tradicionalističkoj osnovi za konstituisanje sistema informisanja. Organizovani društveno-politički faktor, pa ni Savez komunista kao organizovana vodeća snaga radničke klase nisu se pravovremeno i dovoljno jasno suprotstavljali težnjama koje su sredstva informisanja i informacioni sistem konstituisale tako da oni djeluju pretežno kao sredstvo uticaja na bazu, to jest na građanina, na neposrednog proizvođača, na radničku klasu. Politički faktor je, naime, ispravno smatrao da mora imati kontrolu nad informacijom i sredstvima njene difuzije da ona ne bi potpala pod kontrolu i uticaj antisocijalističkih, radničkoj klasi neprijateljskih snaga. Oformljujući interes radničke klase u borben i ostvariv program, Savez komunista je po svojoj historijskoj zadaći dužan da se bori za taj program, da organizuje i vodi radničku klasu u toj borbi i da se toga radi služi i sredstvima masovnog uticanja da bi, između ostalog, uticao i na dalji razvoj svijesti radnika pojedinca i na njegovo potpunije angažovanje u toj borbi. U tom smislu uticaj Saveza komunista na sredstva informisanja i preko njih na javnost, pa i na neposredne proizvođače, ne dolazi u pitanje. Ali, naša praksa pokazuje da je čitav niz ustanova preko kojih Savez komunista teži da ostvaruje taj svoj uticaj „sklon“ preferiranju svog uticaja na rad-

ničku klasu, pa zato u komunikaciji radnička klasa — Savez komunista — radnička klasa — društvo dolazi do „kuršlusa“. Usljed toga dolazi, prvo, do privida nekakve osamostaljene i sebi svrsishodne, jednostavnije, forumske kontrole Saveza komunista nad sredstvima informisanja; drugo, do ubacivanja nepoželjnih snaga u tu djelatnost; treće, do potiskivanja radničke klase od tog područja odnosa i, četvrto, do potiskivanja i Saveza komunista. Kao i inače, i ovdje se potvrđuje strateško pravilo da se Savez komunista za interese radničke klase može uspješno boriti samo snagom te klase — u našim uslovima daleko uspješnije nego posredstvom institucija i administracije. To znači boriti se ne za kontrolu radničke klase nad sredstvima informisanja, nego za takvo konstituisanje informacionog sistema i svakog njegovog dijela da oni budu zaista *sredstvo njenog uticanja* na sistem, odnose, kretanja — uticanja neposrednog i posrednog. To, međutim, znači radikalnu izmjenu cijelog sistema informisanja.

# Prilozi

**Milan Miladinović**

## TITO O LIKU KOMUNISTE

Komunistička partija Jugoslavije oduvek je poklanjala veliku pažnju izgradnji članstva, njegovom vaspitavanju, jačanju proleterskog morala, humanizma i oblikovanju lika komuniste. Svaki period u razvoju Partije i revolucije, zavisno od zadataka koji su rešavani, iziskivao je i odgovarajuća svojstva komunista koja su više od ostalih dolazila do izražaja prilikom izvršavanja revolucionarnih zadataka. Međutim, pitanje lika komunistc permanentno se postavljalo kao neophodnost u formiranju proleterskog morala i humanizma.

Polazeći od toga, drug Tito tokom čitavog svog revolucionarnog života radi na vaspitavanju i razvijanju moralno-političkih osobina komunista. Istovremeno i rečima i delom dokazuje kakav treba da bude komunista kao čovek — borac za čovečnije uslove života, za slobodu i socijalizam. Još u vreme borbe protiv frakcionaštva u Partiji drug Tito ukazuje na potrebu jedinstva i čistote redova Partije radi ostvarivanja njene revolucionarne uloge i razvijanja pozitivnih vrlina komunista — revolucionara. Ujedno aktivno radi na negovanju osobina skromnosti, drugarstva, istinoljubivosti, principijelnosti, hrabrosti, revolucionarnosti i drugih. On sve vreme nastoji da kod članova Partije nestanu: licemerstvo, karijerizam, poltronstvo, grupaštvo, oportunizam — što je bilo pothranjivano frakcijskim borbama unutar Partije. „Nalazeći se na rukovodstvu, jedna ili druga frakcijska klika — kaže drug Tito — dovodila je na odgovorno mjesto svoje frakcijski opredijeljene ljude. Na taj način odgajali su se zagriženi frakcionaši, a ne Partiji odani ljudi.“[1] Za vreme suđenja 1928. godine drug Tito brani čast Partije i komuniste, ne priznaje buržoaski sud i ukazuje na laži i podmetanja kojima se kapitalisti služe u borbi protiv radničkog pokreta. On i na sudu razobličava buržoaski moral i bespravlje, a na robiji unosi nove odnose među osuđenim revolucionarima. Ličnim primerom drug Tito utiče na hrabro držanje ostalih pred klasnim neprijateljem, bori se protiv uticaja frakcijskih raspri na komuniste osuđene zbog revolucionarne delatnosti.

Dolaskom na dužnost organizacionog sekretara KPJ drug Tito nastavlja još snažnije i svestranije borbu za lik komuniste, za dalje raz-

---

[1] *Proleter 1929—1942,* IRP, Beograd, 1968, str. 636.

vijanje moralnih svojstava revolucionara oslobođenog buržoaskog uticaja, koji će se rečima i delima boriti za nove društvene odnose — bez eksploatacije i bespravlja, za čoveka lišenog egoizma, strasti za posedovanjem i ugnjetavanjem. Pišući pre rata o potrebi pravilnog odnosa između članstva i partijskih rukovodstava, drug Tito kritikuje one koji namerno i bez argumentacije narušavaju autoritet partijskih foruma i rukovodilaca: „Disciplina i autoritet ruši se i na taj način — a to je vrlo česta pojava kod nas — da mnogi naši ljudi, osobito oni koji ništa ne rade, a uvijek sve kritikuju, vrlo lako i neodgovorno, onako samo „slučajno", bacaju optužbe na pojedine drugove koji su aktivni i rade odgovorne poslove, ali imaju nedostatke."[2] U isto vreme, obraćajući se mladim komunistima, uči ih da budu humanisti, pišući: „Ne sijanje mržnje, već hoćemo ljubav i bratstvo. Ne rat i ubijanje, već mir, hljeb i slobodu."[3]

Od 1937. godine drug Tito se zalaže za još humanije odnose među komunistima i energično se bori za ozdravljenje Partije i njeno osposobljavanje za ulogu avangarde radničke klase Jugoslavije. Ovom zadatku prilazi i sa stanovišta razvoja moralnih svojstava komunista. Bez obzira na ranije sukobe u rukovodstvu Partije, drug Tito ističe da je u vreme borbe protiv šestojanuarske monarhofašističke diktature 1929. godine članstvo pokazalo veliku hrabrost i odanost jer se tada „pokazalo da naša Partija ima u svojoj sredini vjerne i odane članove, koji su bili spremni da takoreći jurišaju ná nebo i koji su svjesno ginuli za ideju, za pobjedu socijalizma, za pobjedu komunizma"[4]. Na to zdravo revolucionarno jezgro drug Tito će se osloniti i u radu na ozdravljenju Partije, radiće na razvijanju novih vrlina komunista i tako ih svestrano osposobljavati za klasnu borbu. To će sve uticati na jedinstvo misli i akcije, na odgovorno i disciplinovano ostvarivanje zadataka, na energičniju borbu protiv tuđih, buržoaskih, malograđanskih i drugih uticaja.

Drug Tito ukazuje i na važnost ličnog života komuniste. On je protiv asketizma, ali i protiv raspojasanosti. Po njegovom mišljenju, komunista mora i u ličnom životu da bude primeran i da time pokazuje kako se bori za nove odnose među ljudima, za dostojanstvo ličnosti, ravnopravnost u porodici i društvu. Pri tome on se zalaže za odnose među ljudima zasnovane na principima proleterskog morala i humanizma, za poštovanje revolucionarnih normi u ponašanju i ličnom životu. Maja 1939. godine drug Tito je pisao: „Od svakog člana Partije traži se u prvom redu besprijekornost u njegovom *ličnom životu*. Ne može se odijeliti politički rad člana Partije od njegovog ličnog života. To je i prvi uslov da komunista dobije povjerenje masa."[5] O ličnom životu komunista drug Tito govori i na V zemaljskoj konferenciji KPJ. On smatra da je povezanost s masama „najbolja legitimacija za ulazak u Partiju"[6]

[2] Isto, str. 523.
[3] Isto, str. 524.
[4] Tito, *Govori i članci*, „Naprijed", Zagreb, 1960, str. 339—340.
[5] Tito, *Briga o kadrovima*, „Proleter", maj 1939.
[6] *Proleter 1929—1942*, str. 636.

jer komunista mora da ostvaruje svoje veze sa ljudima, da širi uticaj Partije i ideje među radnim slojevima, da ih povezuje, organizuje i angažuje u revolucionarnoj borbi.

Prateći ponašanje komunista, drug Tito traži da budu skromni i odani jer „karijeristima i nezdravim ambicijama nema mjesta u Komunističkoj partiji"[7]. Uz to ukazuje i na važnost partijske discipline jer bez „discipline i unutrašnje povezanosti Komunistička partija ne može pobijediti"[8]. S obzirom na uslove u kojima je delovala Partija, drug Tito na primerima pokazuje nužnost duže provere odanosti i iskrenosti pristupanja Partiji, utiče na razvijanje budnosti prema klasnom neprijatelju koji pokušava da u redove revolucionarnog pokreta ubaci provokatore i doušnike. Iskustva iz borbe za jedinstvo Partije nametala su povećanu budnost, iako je to u nekim slučajevima dovodilo do sektašenja prilikom prijema novih članova. Izdajničkim držanjem nekih partijskih funkcionera naneta je velika šteta Partiji i radničkom pokretu, došlo je do hapšenja odanih komunista, do otkrivanja nekih partijskih organizacija i prestanka njihovog rada.[9]

U referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ drug Tito ukazuje da je „vrlo važno to kakvi su odnosi među drugovima, kako među rukovodećim drugovima, tako i među običnim članovima", zaključujući da „od tih odnosa zavisi uspjeh rada Partije" jer ne može „biti da neko mrzi svog druga, a da u isto vrijeme iskreno voli stvar za koju se bori"[10]. Pri tome ističe potrebu boljih odnosa u partijskim rukovodstvima[11] zahtevajući da odnos „drugova iz viših partijskih foruma prema drugovima iz nižih foruma ili običnim članovima ne smije biti komandantski; ne smije se postupati administrativno, već drugarski treba ukazivati drugovima na greške ili im strpljivo objašnjavati stvari"[12]. Komunisti na rukovodećim mestima u Partiji moraju biti skromni i ne smeju se praviti važni pred članovima i drugima „misleći da će tako pojačati svoj autoritet ili autoritet foruma, a, zapravo, takvi drugovi ispadaju smiješni i neozbiljni"[13].

Jedinstvo internacionalizma i patriotizma u delovanju članova Partije drug Tito smatra veoma važnom osobinom komuniste. Komunisti Jugoslavije su svoj internacionalizam ispoljavali učešćem u španskom građanskom ratu, u pripremanju dobrovoljaca za odbranu Čehoslovačke od fašističke agresije i prilikom rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Drug Tito poziva komuniste da se bore protiv fašističke najezde na Jugoslaviju, ali i da nastave borbu protiv jugoslovenske buržoazije koja nacionalnim i socijalnim ugnjetavanjem slabi odbrambenu moć zemlje. Ujedno se drug Tito bori za veća prava radnika, za rešavanje međunacionalnih odnosa na bazi ravnopravnosti, za čišćenje državnog

[7] Isto.
[8] Isto.
[9] Tito, *Slučaj izdajnika Adolfa Muka i Još jednom o izdajniku Muku, Proleter 1929—1942,* str. 613. i 627.
[10] „Komunist", br. 1/1946, str. 93—94.
[11] Isto, str. 92.
[12] Isto, str. 94.
[13] Isto.

aparata od petokolonaša, dok komunisti u zemlji nastavljaju aktivnost na podizanju patriotske svesti i antifašističkog raspoloženja vojnika i naroda i na taj način jačaju spremnost za odbranu zemlje. Radeći tako, komunisti su dokazali svoj patriotizam u aprilskom ratu 1941. godine i internacionalizam — boreći se protiv fašističke opasnosti koja je ugrozila ceo svet.

☆

Odmah po okupaciji zemlje i u početku rada na pripremama za dizanje ustanka drug Tito pojačava aktivnost Partije na izgradnji lika komuniste. Potencira rad na vaspitavanju članova Partije kako bi se dalje razvijale vrline komunista. Pomaže članovima Partije da se bolje pripreme za predstojeće borbe, da se lakše i brže povezuju s narodnim masama, da podižu nacionalni ponos u narodu posle izdaje i kapitulacije. Uz to ističe važnost revolucionarnosti i discipline, smelosti u stvaranju uporišta Partije među rodoljubima i radnim ljudima, upornosti u stvaranju novih organizacija omladine, u njenom pripremanju za ustanak.

Na majskom savetovanju 1941. godine drug Tito postavlja pred komuniste zadatak da rade na uklanjanju međunacionalnih suprotnosti, razrađuje marksističku nacionalnu politiku u uslovima priprema za ustanak i tu afirmiše proleterski internacionalizam. Tu se još jasnije definiše politika bratstva i jedinstva, koja će odigrati neprocenjivu ulogu u prevazilaženju bratoubilačke borbe. Činjenica je da su komunisti bili u prvim redovima boraca za bratstvo među narodima i narodnostima Jugoslavije. Pored rada na širenju bratstva i jedinstva, drug Tito postavlja da „komunisti moraju biti sposobni da djeluju u svako vrijeme i u svakoj situaciji, ako je potrebno samostalno, brzo i odvažno"[14].

U toku NOR-a i revolucije generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOV i POJ još snažnije i kategoričnije ističe dužnosti komunista da rade na oblikovanju sopstvene ličnosti, na podizanju revolucionarne svesti, na širenju proleterskog morala i marksizma. Tražeći od komunista da „moraju biti uvijek tamo gdje je najteže, da moraju pokazivati drugima primjer drugarstva, samopožrtvovanja i hrabrosti"[15], drug Tito nešto kasnije konstatuje: „Kroz ovu veliku oslobodilačku borbu narodi Jugoslavije su se uvjerili da su komunisti najvjerniji sinovi svoga naroda, uvijek spremni na najveće žrtve za njegovu sreću."[16] Ujedno piše o potrebi čovečnosti, istinoljubivosti, drugarstva, internacionalizma, poštenja, pravilnog odnosa prema narodu i partizanima, spremnosti na samoodricanje, o odgovornosti, odanosti i upornosti. U instrukciji CK KPJ od maja 1942. godine drug Tito kaže: „Kao mjerilo za primanje u Partiju treba uzeti lično poštenje, karakter, hrabrost i odanost Partiji, odbacujući svaku familijarnost."[17] A u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ

[14] *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, Beograd, 1949, str. 147.
[15] IRP, Beograd, 404/V—1 (41) 4.
[16] Tito, *Govori i članci*, knj. I, str. 159.
[17] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 4, dok. br. 31.

za Srbiju od decembra 1941. godine jasno postavlja zadatak: „Treba dobre, čestite i odane borce primati u Partiju i politički ih podizati."[18] Ukazujući na kriterij za prijem u Partiju, drug Tito podstiče na razvijanje moralnih vrlina. Na osnovu iskustava iz prve ustaničke godine i delovanja komunista, u direktivi CK KPJ se ukazuje kakav treba da bude komunista kao partizan: „primjer hrabrosti, požrtvovanosti, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, trezvenosti; dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, malodušnosti; uvijek spreman na izvršavanje najtežih zadataka"[19]. Ovde je jasno definisan lik komuniste i oblikovano delovanje članova Partije u tim uslovima. Tito ukazuje na jedinstvo discipline i samoinicijative, na mogućnost razvoja ličnosti članova Partije i SKOJ-a: „tu, na bojnom polju, razvile su se njihove sposobnosti, zbog toga što nisu bili ograničavani, što su imali punu mogućnost samoinicijative"[20].

Jednom od osnovnih vrlina komunista drug Tito smatra razvijanje svesti i odgovornosti za brigu o ljudima, o njihovom stanovanju, ishrani, odmoru, vaspitanju, očuvanju zdravlja, ublažavanju ratnih nedaća. „Da bi se bilo dobar komunista — kaže on — nije dovoljno biti lično hrabar i disciplinovan, već je potrebno svoju desetinu, vod, ljude oko sebe, podići na viši stupanj hrabrosti i discipline."[21] Brinući se za partijske kadrove, drug Tito postavlja zadatak da, i po cenu da partijski rad zbog toga trpi, kadrove ne treba slati tamo gde nije sigurno da mogu ostvariti svoje zadatke. U pismu Centralnom komitetu KP Slovenije od januara 1942. godine Tito podvlači: „Mi smo vam takođe u jednom od ranijih pisama savetovali da kompromitovane kadrove zaštitite."[22] Obraćajući se Centralnom komitetu KP Hrvatske povodom pogibije Marka Oreškovića Krntije, Tito kaže: „Slučaj Krntije takođe dokazuje da je potrebno našim rukovodećim drugovima strogo braniti da se igraju svojim životima, koji su danas više nego ikada potrebni Partiji."[23] On ujedno usmerava aktivnost komunista na podizanje časti i dostojanstva, na izgradnju nove ličnosti i na razvijanje njihovih bitnih vrednosti neophodnih u borbi za pobedu revolucije[24]; suprotstavlja se pojavama osvete nad zarobljenim neprijateljem naređujući da se sa zarobljenicima postupa čovečno[25], kao i sa zavedenima, kojima treba pomoći da se vrate na pravi put.

Prateći razvoj lika komuniste, ponašanje, borbenu aktivnost i odnose među komunistima, drug Tito uočava izvesne tendencije odvajanja rukovodećeg partijskog kadra i zatvaranja u forume. Pri tome se kritički odnosi prema tim pojavama i zahteva od partijskih kadrova da

[18] Isto, tom IX, 1, str. 64.
[19] Dok. u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 2/1, k. 1978.
[20] Tito, *Dela,* tom I, str. 46.
[21] *Zbornik dokumenata NOR,* tom II, 4, dok. br. 3.
[22] Arhiv IRP, Beograd, 135/II, 5—3 (42) 1.
[23] Isto, 1666/IV, 1d—13 (42) 36.
[24] U pismu R. Končaru od 12. novembra 1941. godine postavlja se zadatak da se „na rukovodeća mesta uvlače novi, mlađi ljudi, koji se pokazuju i u ovim časovima odani, hrabri i disciplinovani" (isto, 1172/I, 3—3 (41) 34).
[25] *Zbornik dokumenata NOR,* tom I, 2, str. 223—224.

budu skromniji, da se drugarski i humano odnose prema članstvu Partije, borcima i stanovništvu, da se vaspitavaju u duhu marksizma-lenjinizma, da vode računa o interesima Partije i radničke klase u svim oblastima aktivnosti i ponašanja. Ujedno potencira njihove sposobnosti i vrline, traži da rukovodioci, kroz drugarsku kritiku, pomažu partijcima u radu i boljem ponašanju, razvijajući kod njih optimizam i veru u sopstvene snage. Zahvaljujući drugu Titu, briga o ljudima je odigrala pozitivnu ulogu u podizanju lika komuniste na viši stepen. On od rukovodećih partijaca u NOV i POJ traži konstantan rad, dela kojima će najbolje dokazati odanost, uspešno vođenje jedinice, čovečan odnos prema ranjenim drugovima. Vaspitavanjem, kritikom i aktivnošću drug Tito suzbija pojave karijerizma i birokratizovanja u partijskim rukovodstvima, štabovima i višim organima narodnooslobodilačke vlasti. Ujedno zahteva pojačanu samokritiku kako bi se priznale sopstvene greške i na taj način javno obavezalo na bolji, moralniji, disciplinovaniji i partijniji rad.

Zahvaljujući visoko razvijenom liku komuniste, članovi Partije su uspeli da okupe ljude oko sebe, da ih vode iz borbe u borbu, iz pobede u pobedu, da razviju proleterski moral koji je postao gotovo opštevažeći način međusobnih odnosa unutar oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta.

☆

I u periodu izgradnje zemlje, polazeći od značajne uloge lika komuniste u revolucionarnoj borbi i oslobodilačkom ratu, drug Tito postavlja pred članove Partije zadatak da nastave da neguju svojstva i odlike komunista i tako pokažu svoju stvarnu vrednost. U vezi s tim on kaže: „borba za dostojan lik člana Partije i u daljoj fazi razvitka, na putu izgradnje socijalizma (pri čemu se moramo čuvati svih Scila i Haribda), predstavlja jednu od najvažnijih zadaća naše Partije, jer samo besprijekorno ponašanje komunista, njihovo stalno uzdizanje, njihova disciplina i požrtvovanost, vjernost narodu i Partiji — čini ih dostojnim da budu idejni i politički inspiratori stvaranja novog, socijalističkog društva“[26]. Pri tome uvek ističe da komunista „treba da bude samodisciplinovan, samokritičan, uporan, on ne smije da se boji primanja odgovornosti na sebe, pa ma koliko ona bila teška, mora drugarski da se odnosi prema svakome, da ima razumijevanja za svačije nezgode. Jednom riječju, komunista treba da otjelovljuje sve najpozitivnije osobine čovjeka koje su se stvarale u ljudskom društvu otkako ono postoji“[27].

Drug Tito se suprotstavlja pojavama suvišnog oslanjanja na političku vlast i traži da i dalje osnovni metod delovanja za komuniste bude — ubeđivanje, a ne komandovanje. Na kongresu komunista Srbije izjavljuje: „Kao rukovodioci vi treba da pazite kako se odnosite prema

---

[26] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 258.
[27] Isto, knj. IV, str. 201.

narodu. Vaš odnos ne smije biti odnos onih koji zapovijedaju, već odnos onih koji strpljivo objašnjavaju i pomažu narodu."[28] Pozivajući komuniste da prestanu komandovati, drug Tito kaže: „potrebno je da i dalje uporno radimo kao vjerni komunisti i vjerni sinovi svoga naroda, da razumijemo izvjesne negativne pojave koje dolaze od još nedovoljno svjesnih ljudi i da idemo naprijed koristeći više ubjeđivanje nego administrativni put"[29]. Uz to drug Tito kritikuje ponašanje nekih članova Partije koji se odvajaju od radnih ljudi jer komunisti i dalje moraju da budu primer savesnosti, radinosti, drugarstva, poštenja, disciplinovanosti, skromnosti i odgovornosti.

U delovanju komunista, kao i ranije, traži da im se reči i dela slažu ističući da smo „našim djelima dokazivali i opravdavali svoje riječi"[30]. Drug Tito jasno kaže: „Ja se obraćam članovima Komunističke partije Jugoslavije... da daju primjer svojom upornošću i samoprijegorom."[31] Generalni sekretar SKJ zahteva: „Budite u svemu drugom jednaki sa svim našim ljudima osim u radu i borbi, gdje morate uvijek biti prvi."[32] Zahtevajući od rukovodećih komunista da „moraju i danas, kao i ranije, služiti za primjer drugima"[33], on ukazuje: „Ne svugdje, ali bilo je ipak pojedinih komunista koji su na riječima bili za, a na djelu su ostali pasivni ili su radili ono što je bilo suprotno intencijama sprovođenja privredne reforme."[34]

Drug Tito je kategoričan u tome da se moraju usklađivati reči i dela jer smo u „našem partijskom životu došli u situaciju kad se više ne može pričati, kada se mora preći na djela"[35]. U pismu predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ istaknuto je da radnička klasa i ostali radni ljudi „ne ocenjuju aktivnost komunista i njihovih organizacija prema deklaracijama, nego prema stvarnom političkom i društvenom ponašanju u praksi, prema rezultatima njihove akcije"[36]. Svaki raskorak između reči i dela, izbegavanje težih zadataka, težnja za privilegijama i zahvat u višak rada drugih dovodi do licemerja, demagogije, politikantstva, nerealnih obećanja i političke obmane, čime se gubi poverenje radnih ljudi one sredine u kojoj deluje član Saveza komunista.

Drug Tito traži od komunista određeno žrtvovanje i izričito kaže: „Žrtvovanje je jedno od svojstava komunista."[37]

☆

U liku komuniste sadržano je jedinstvo nacionalnog i internacionalnog. Zato on deluje kao progresivni predstavnik sopstvene nacije,

---

[28] Isto, str. 123.
[29] Isto, knj. XV, str. 128.
[30] Isto, knj. IV, str. 23.
[31] Isto, str. 119.
[32] Isto, knj. VIII, str. 326.
[33] Isto, knj. XV, str. 92.
[34] Uvodna reč na III plenumu CK SKJ, 25. marta 1966. godine.
[35] Intervju „Vjesniku" 7. oktobra 1972. godine.
[36] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[37] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 23.

ali i kao internacionalista. Zalaže se za razvoj pozitivne nacionalne svesti svoje nacije, ali se istovremeno zalaže za afirmaciju autentičnih nacionalnih vrednosti drugih nacija. Govoreći radnicima brodogradilišta „3. maj" u Rijeci, drug Tito je jasno rekao: „Mi ne negiramo nacionalnosti. Naprotiv. Mi želimo da se sve pozitivne tekovine iz historije naših naroda njeguju i da i dalje budu doprinos zajedničkim tekovinama socijalističkog razvitka."[38] Komunisti „nikad i ni na jednoj funkciji, gdje god bili, ne smiju izgubiti iz vida onaj svoj osnovni zadatak — ističe drug Tito — da djeluju kao komunisti, da djeluju kao internacionalisti, sa internacionalističkim shvatanjem čitavog zbivanja"[39]. Delujući kao revolucionari i internacionalisti, komunisti se bore za jedinstvenu socijalističku Jugoslaviju, zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. On potom oštro kritikuje pojave nacionalizma, šovinizma, partikularizma, lokalizma, kao ostatke buržoaske svesti i kao politiku kontrarevolucionarnih snaga.[40] Kritikujući partikularizam, drug Tito je rekao: „Svaki komunista treba uvijek da ima pred očima cjelinu."[41] On je ukazao da ima još toga „da se republika nastoji što više zatvoriti u svoj krug, kao da je i Savez komunista Jugoslavije neka federacija, pa da u svakoj republici Partija može potpuno samostalno da radi, bez dogovora, bez direktiva koje se nekima ne sviđaju. Međutim, tako se ne može, jer idejno-političko usmjeravanje mora biti jedinstveno za čitavu zemlju"[42]. Obraćajući se političkom aktivu Srbije, drug Tito je nedvosmisleno rekao: „Lakše je govoriti o borbi protiv hegemonizma i nacionalizma nego se latiti teškog, ali jedino mogućeg zadatka da se mijenja to izvorište prevaziđenih odnosa koji, osim toga, pothranjuju nacionalizam i hegemonizam."[43] Ujedno, zamerajući komunistima i zbog pojave lokalizma, ukazuje: „Ja mislim da je to vaš lokalizam, da je to ono usko gledanje na interese samo onoga čime se neposredno upravlja, a ne i na interese čitave zajednice."[44] Drug Tito se zalaže za razvijanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i zahteva od komunista da razvijaju kod „naših mladih ljudi zdrav socijalistički patriotizam, a socijalistički patriotizam jeste u svojoj suštini internacionalizam"[45]. Istovremeno, boreći se protiv nacionalizma, lokalizma i partikularizma, komunisti moraju da se bore i protiv etatizma i birokratskog centralizma, kojima se sputava skladan i slobodan razvoj svake nacije i nacionalnosti na temelju samoupravnog socijalizma.

---

[38] „Komunist", god. XXX, br. 808, str. 3.

[39] Tito, *Govori i članci*, knj. XI, str. 21.

[40] Na 21. sednici Predsedništva SKJ, u govorima u Rijeci i Prijedoru, u intervjuu „Vjesniku", u govoru političkom aktivu Srbije i u Pismu drug Tito je jasno istakao kontrarevolucionarnu suštinu nacionalizma, šovinizma i etatizma.

[41] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 76.

[42] Intervju „Vjesniku" 7. oktobra 1972. godine.

[43] „Komunist", god. XXX, br. 814, str. 4.

[44] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 71.

[45] Isto, knj. IV, str. 45.

☆

Predsednik SKJ je veoma energičan i u zahtevu da komunisti budu u prvim redovima boraca za razvoj samoupravljanja. Od njih traži da se bore protiv svih pojava razvlašćivanja radničke klase, protiv otpora koji onemogućavaju da radni čovek ostvaruje svoja samoupravna prava. Pri tome ukazuje komunistima i radnim ljudima da je suština samoupravljanja „u tome da volja većine radnika dođe do izražaja i da se onemogućavaju izvjesne pojave koje su rezultat ljudskih slabosti i sličnog“[46], a u Pismu se jasno ističe: „Sadašnja etapa revolucije ima odlučujući značaj za pravce razvoja i sudbinu socijalizma u Jugoslaviji. Suština pitanja je u tome da li će radnička klasa zagospodariti celinom društvene reprodukcije i obezbediti odiučujuću ulogu u političkom i društvenom odiučivanju ili će jačati oni odnosi i snage koji su suprotni interesima radničke klase, socijalizmu i samoupravljanju.“[47] Drug Tito obavezuje komuniste da se bore za odlučujuću ulogu radničke klase u društvu i kritikuje pojedine članove Saveza komunista koji svojim ponašanjem sputavaju napore radnih ljudi da ostvaruju svoja samoupravna prava i da učine humanijim samoupravne odnose u radnoj organizaciji.

Drug Tito ukazuje komunistima, naročito na rukovodećim radnim mestima, na opasnost od birokratizma, hvalisavosti, razmetljivosti, neoslušklvanja glasa radnika i građana. Primećuje da je u toku poslednjih „nekoliko godina kod nekih komunista, i to u prvom redu kod nekih na rukovodećim mjestima, nekako otupila partijnost i odgovornost za svoje postupke“[48]. Energično se suprotstavlja postojanju dvaju merila i kriterija „u Savezu komunista: jedan prema onima koji su gore i drugi prema onima koji su dolje. Međutim, u našem Savezu komunista mora biti jedan kriterijum, jednak za rukovodioce kao i za sve članove Saveza komunista. Greška rukovodioca mnogo je opasnija i teža nego greška običnog člana“[49], pa je i njegova odgovornost za rad i postupke veća. Za neke komuniste drug Tito smatra da su nosioci etatizma, a da je to nespojivo sa politikom Saveza komunista. Od komunista traži da na svaki način moraju suzbiti „proces etatizacije društva, jer on prijeti da potkopa vlast radničke klase i omete istinski socijalistički razvitak zemlje“[50]. Ukazujući na to da pojedini članovi Saveza komunista daju primat ličnim nad društvenim interesima, on ističe: „Mi priznajemo lični interes i interes pojedinih kolektiva kao važnu pokretačku snagu privredne aktivnosti, ali istovremeno smo dužni da učvršćujemo društvenu svojinu kao opšte dobro i stvar sviju nas.“[51] Organizacije Saveza komunista moraju se osloboditi nosilaca anarholiberalističkih shvatanja, etatizma, nacionalizma i drugih shvatanja i pojava tuđih socijalizmu i

[46] Isto, knj. XVII, str. 129.
[47] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[48] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 152—153.
[49] *Treći plenum SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1966, str. 12.
[50] *Deveti kongres SKJ*, str. 29.
[51] Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 81

marksizmu. Drug Tito obavezuje komuniste da se bore protiv svih ostataka buržoaske svesti i morala, da se u svojim poslovnim odnosima rukovode socijalističkim moralom. Lik komuniste nespojiv je sa primanjem mita, težnjom za privilegijama, protekcijom, bogaćenjem i ostvarivanjem sebičnih ličnih ciljeva kojima se dovodi u pitanje interes uže i šire zajednice. On kritikuje naročito pojave protekcije jer „sa protekcijom i korupcijom se ne može ići daleko", zaključujući da nam je to „prošlost pokazala"[52]. U Pismu drug Tito postavlja zadatak da se iz Saveza komunista odstrane svi oni koji „svoj uski egoistički i grupni interes stavljaju iznad interesa radničke klase i samoupravne socijalističke zajednice — korumpirani pojedinci, malograđani, nosioci birokratske samovolje, oportunisti, karijeristi i drugi ljudi koji svojim ponašanjem narušavaju ugled Saveza komunista"[53]. Komunisti moraju da se zalažu za razvijanje i jačanje društvene svojine, oni moraju da budu oličenje poštenja i nesebičnosti. Njihov je zadatak da stalno podižu produktivnost rada i da služe u tome za primer dokazujući svoje stvarne vrednosti i odanost stvari socijalizma jer „dostojanstvo čovjeka treba da se zasniva na onome što on doprinosi zajednici svojim fizičkim ili umnim radom"[54].

Komunisti se bore za humanije društvene odnose; oni sami moraju biti čovečni u svojim postupcima, shvatanjima i u svom radu. Dužnost je „svih rukovodilaca i svih komunista — rekao je drug Tito — da prate život ljudi. Treba znati ući u lični život svakog čovjeka i razumjeti njegove teškoće, jer svaki čovjek je čitav svijet za sebe, biće koje ima veselih i žalosnih trenutaka u životu. Nije zato potrebno biti neki psiholog, dovoljno je biti čovjek, imati srce i osjećati za ljude. Mi nismo, razumije se, neki Samarićani, ali mi smo komunisti, a komunisti moraju u prvom redu biti humanisti"[55]. Drugom prilikom drug Tito je rekao: „Vi ste komunisti i nemojte nikada zaboraviti da treba i sada, kao što ste to činili prije rata i u samom ratu, u prvom redu voditi računa o čovjeku i pravilno se odnositi prema njemu."[56] Samo plemeniti ljudi mogu da se bore za ideale socijalističke revolucije, a komunisti stoje na čelu te borbe, pa zato moraju biti humanisti i to dokazivati delom.

Kao komunista i revolucionar drug Tito se služio istinom i pravdom, pa to traži i od partijaca jer su najlepša svojstva „biti istinoljubiv i pravdoljubiv"[57]. Najjače oružje komunista je „istina, jer jedino time možemo pobijediti i ići naprijed"[58].

---

[52] Isto, knj. I, str. 306.
[53] „Komunist", god. XXX, br. 814, str. 6.
[54] Tito, *Govori i članci*, knj. XIV, str. 262.
[55] Isto, knj. XIII, str. 397.
[56] Isto, knj. XV, str. 29.
[57] Isto, knj. XI, str. 116. i *Deveti kongres SKJ*, str. 53.
[58] Isto, knj. IV, str. 25.

☆

I samokritičnost drug Tito smatra najboljom osobinom komuniste jer to znači „strogost prema samom sebi, prema svojim greškama, ali i prihvatanje kritike drugih ako je ona na mjestu, to jest sa razlogom“[59]. Na 21. sednici Predsedništva SKJ drug Tito se kritički osvrnuo na ponašanje „rukovodećih drugova, da je, u stvari, bilo malo samokritike, naročito one komunističke koja je potrebna da bi se stvari mogle pravilno kretati i da bi se steklo povjerenje“[60]. I na sastanku političkog aktiva Srbije izričito naglašava važnost samokritike: „Kada se radilo o tome da se ljudi kritički osvrnu na slabosti o kojima sam ukratko govorio u svojoj uvodnoj riječi, već u početku sam vidio da diskusija uzima sasvim drugi pravac nego što sam to želio i mislio da treba da bude odgovor na moje kritike i prije ovog sastanka i u uvodnoj riječi“, i podvlači da se pokazalo da „ima ne mali broj drugova, mislim u prvom redu rukovodećih, koje sam slušao, koji su imuni od takvih vrlina kao što je samokritika“. Tito ukazuje da su „kritika i samokritika uvijek bile u našoj Partiji odlučujući faktor“ i da samokritika „djeluje vaspitno i učvršćuje lik komuniste, lik revolucionara“ stavljajući do znanja pojedincima da je bojazan od „samokritike, kao i kritike malograđanska osobina i komunisti moraju savladati u sebi te mane“[61]. Ujedno se drug Tito zalaže da kritika bude principijelna i dobronamerna kako bi bila pravilno shvaćena i prihvaćena od onoga kome se upućuje, kako bi se komunista mogao popraviti i razviti pozitivna svojstva. „Bez zdrave i konstruktivne kritike komunisti ne mogu pravilno vršiti svoje dužnosti.“[62] Pri tome ukazuje i na štetnost kritizerstva, koje obezvređuje ličnost, partijsku organizaciju, rezultate samoupravljanja, seje sumnju i nevericu u mogućnost ostvarenja postavljenih ciljeva. Tito se ne slaže „sa kritizerstvom, a ima ljudi koji se prema svemu kritizerski odnose, koji neće da vide šta je stvarnost i kritikuju sa zlom namjerom“[63], i zamera onima koji se suprotstavljaju kritici i ljute. Komunista „mora da bude spreman da primi kritiku i da, ako ta kritika nije pravilna, odgovori i pokaže da to nije tačno“[64].

☆

Prateći ponašanje komunista, drug Tito primećuje da je došlo do bleđenja lika komuniste i ističe da taj „lik danas nije ono što je bio. Neki misle da više nije ni potreban. Ako je neko komunista i pravi revolucionar, u jednoj tako složenoj međunarodnoj situaciji i u tako burnom našem unutrašnjem razvitku — njegov lik mora biti takav da ga

---

[59] Isto, str. 124.
[60] „Komunist“, god. XXIX, br. 796, str. 4.
[61] Isto, god. XXX, br. 814, str. 5.
[62] Tito, *Govori i članci,* knj. XIII, str. 183.
[63] Isto, str. 56—57.
[64] Isto, knj. XVIII, str. 107.

poštuju, da ga cijene, da radi i postupa onako kako govori"[65]. Komunista je vojnik revolucije i mora da drži korak s njom, rešavajući odgovarajuće revolucionarne zadatke. Svako zaostajanje znači izneveravanje ideja revolucije, gubljenje svojstava komuniste, tamnjenje sopstvenog lika. Nevođenje računa o liku komuniste dovelo je do gubljenja autoriteta i uticaja Saveza komunista u društvu, do izvesnog odvajanja članstva Saveza komunista od radničke klase i građana. Drug Tito žali „što danas lik nekih komunista nije onakav kakav je bio prije rata i u toku rata"[66]. Jedan od uzroka ovome je svakako to što je u „našu Partiju, u Savez komunista ušao izvjestan broj ljudi koji s njim nemaju veze. Ja nisam za čišćenje, ali nisam ni za to da u Savezu komunista bude karijerista koji će to koristiti za svoje lične stvari"[67]. Drugi uzrok za ovo drug Tito vidi u nedovoljnom radu na sopstvenom marksističkom obrazovanju, u opadanju radne aktivnosti i u birokratizovanju pojedinih članova Saveza komunista. Svakako da je na to uticalo i zamenjivanje metoda ubeđivanja metodom komandovanja, gde se nije vodilo računa o argumentima, odnosno nametana su rešenja koja nisu na magistrali interesa radničke klase i samoupravljanja. Dalji uzrok drug Tito vidi u nedovoljnoj disciplini i odgovornosti za ostvarivanje usvojene politike za određeni revolucionarni period aktivnosti Saveza komunista. On jasno stavlja do znanja da su komunisti i danas odgovorni „za dalji proces našeg unutrašnjeg razvitka i preobražaja" i smatra da je na „komunistima ogromna odgovornost"[68] za budućnost socijalizma u Jugoslaviji. U suštini, ne ostvaruju se dosledno i principijelno usvojeni stavovi, ne realizuju postavljeni zadaci u kojima je sadržan interes radničke klase i daljeg razvoja socijalističkog društva. Od „prihvaćenih stavova i zaključaka sporo se prelazi u akciju. Pri tome, očigledno je da i u redovima Saveza komunista ima nastojanja da se otupi oštrica usvojenih stavova, da se oni razvodne i potisnu u stranu, a praktični poduhvati odlažu i neutralizuju"[69]. Drug Tito nastoji da se od komunista „na osnovu discipline dobije lik pravog komuniste"[70]. Svako drugo ponašanje i nedoslednost u ostvarivanju zaključaka i ciljeva od strane pojedinih komunista, a naročito onih na rukovodećim položajima, dovodi u sumnju samu akciju i smanjuje poverenje radnih ljudi u mogućnost da se problemi reše. Na taj način se smanjuje poverenje u generalnu liniju SKJ, koja u sebi sadrži životne interese radnog čoveka, ali se u praksi sporo ostvaruje.

☆

Da bi komunisti ostvarili svoje zadatke i negovali lik komuniste, moraju konstantno raditi na marksističkom obrazovanju i angažovati se u idejno-političkoj borbi. U tom smislu predsednik SKJ postavlja

[65] Intervju „Vjesniku" 7 oktobra 1972. godine.
[66] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 22.
[67] Isto, knj. XVIII, str. 101.
[68] Intervju „Vjesniku" 7. oktobra 1972. godine.
[69] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[70] Tito, *Govori i članci*, knj. V, str. 351.

kao stalan zadatak članovima Saveza komunista da prate razvoj nauke, da sagledavaju uzroke pojavama i pravce idejno-političke i revolucionarne akcije. Komunisti „moraju stalno učiti, moraju učiti na svakodnevnoj praksi i dovoditi tu praksu u sklad sa naukom marksizma-lenjinizma, ali pri tome ne smiju postupati šablonski"[71]. Od „komunista se traži da mnogo rade na svom ličnom uzdizanju, da mnogo misle, da suštinski uđu u sve probleme"[72] ako žele da uspešno ostvare svoje zadatke i da imaju uticaja na radne ljude. Jasno je da komunisti „ne mogu biti vaspitači masa ako sami nisu izgrađeni, ako nisu na dovoljnoj teorijskoj i političkoj visini"[73]. Samo izgrađen komunista može voditi brigu „o razvoju socijalističke svijesti"[74] kao veoma važnog faktora u razvoju samoupravnog socijalizma. Drug Tito je kritički ukazao na nedovoljan rad na marksističkom obrazovanju komunista, omladine i radnih ljudi, na pojave tuđih idejnih shvatanja kod pojedinih članova Saveza komunista, na to „da nije slučajno da je marksizam gotovo iščezao iz nastavnih programa naših univerziteta i drugih prosvjetnih institucija"[75], da se malo radilo i na marksističkom obrazovanju članstva Saveza komunista.

☆

Drug Tito je na svim etapama jugoslovenske socijalističke revolucije stalno vodio brigu o izgrađivanju lika komuniste. U ovom prilogu je o tome dat samo jedan presek misli iz velikog Titovog dela, ali je i to dovoljno da pokaže kako je Tito svom svojom revolucionarnom delatnošću — ličnim primerom, rečju i delom, pisanom rečju i u razgovoru s komunistima — odlučujuće uticao na razvijanje i podizanje partijnosti, moralnosti, humanosti, odgovornosti članova Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije.

Baš zato što je lik komuniste odigrao neprocenjivu ulogu u povezivanju Partije i radničke klase, Partije i svih radnih ljudi, drug Tito i danas ističe obavezu članova Saveza komunista da neguju komunistička svojstva, da šire socijalistički moral i humanizam među radne ljude i tako doprinose razrešavanju društvenih protivurečnosti i izgradnji novog čoveka socijalističkog društva.

---

[71] Isto, knj. XI, str. 10.
[72] Isto, knj. IX, str. 137.
[73] Isto, knj. XI, str. 20.
[74] Isto, knj. XX, str. 57.
[75] „Komunist", god. XXX, br. 814, str. 4.

**Sava Živanov**

# SOVJETSKI KONCEPT O RAZVIJENOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

U sovjetskoj političkoj i naučnoj terminologiji poslednjih godina se sve češće upotrebljava jedan relativno nov pojam koji se obično označava terminima: zreli socijalizam, razvijeni socijalizam, zrelo socijalističko društvo ili razvijeno socijalističko društvo.[1] Poseban doprinos teorijskom zasnivanju i obrazloženju karakteristika i osobenosti razvijenog socijalizma, po sovjetskim ocenama, dao je 24. kongres KPSS, održan 1971. godine. Time je, kako se ističe, „ostvaren dalji razvoj teorije naučnog komunizma, a praksa komunističke izgradnje dobila je jasnu perspektivu i program akcije"[2].

U konceptu razvijenog socijalističkog društva rukovodeće snage SSSR-a teorijski su uobličile sovjetski model na sadašnjoj etapi razvoja i njegovu perspektivu, pri čemu se ističe da to nije specifika samo Sovjetskog Saveza, već opšta zakonomernost kretanja od socijalizma ka komunizmu. Zbog svega toga taj koncept pobuđuje interesovanje drugih socijalističkih snaga, pokreta i zemalja i zahteva kompleksnije prezentiranje i temeljitiju analizu.[3]

Pošto se razvijeno socijalističko društvo definiše kao stepenica i prelazna faza od socijalizma ka komunizmu, to ono sadrži u sebi i karakteristike socijalizma i zametke komunizma. Zbog toga ćemo se pre izlaganja osnovnih obeležja razvijenog socijalizma zadržati na dva prethodna momenta: prvo, na periodizaciji društvenog kretanja od kapitalizma ka komunizmu i, drugo, na zajedničkim karakteristikama i razlikama socijalizma i komunizma — onako kako ih vidi savremena sovjetska teorija.

---

[1] Samo u časopisu „Коммунист", teorijskom i političkom organu CK KPSS, u poslednje dve godine objavljeno je oko 175 priloga o raznim pitanjima i problemima razvijenog socijalizma, od čega oko 50 radova o partiji, 75 o socijalno-ekonomskim i političkim problemima razvijenog socijalizma i 50 o problemima ideologije, nauke i kulture u uslovima zrelog socijalizma.

[2] В. Сухаревский, *Экономика СССР — экономика развитого социализма*, „Коммунист", br. 18/1971, str. 59.

[3] U ovom prilogu se samo sistematizuju i izlažu osnovni elementi sovjetskog koncepta o razvijenom socijalističkom društvu da bi se čitaoci obavestili o njima, bez ulaženja u posebnu analizu i ocenu tog koncepta.

# I

Među sovjetskim naučnicima ne postoji potpuna saglasnost u pogledu *periodizacije* dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva, pri čemu i termine: period, etapa, faza i slično razni autori upotrebljavaju u različitom značenju.[4] Te razlike su postale znatno veće kada su se u ove rasprave uključili naučnici drugih istočnoevropskih zemalja.[5] U osnovi postoji saglasnost da društveni razvoj od kapitalizma ka komunizmu prolazi kroz tri osnovne etape: (1) prelazni period, (2) socijalizam i (3) komunizam, ali znatne razlike postoje u interpretacijama da li su to posebne društvene formacije ili etape iste formacije.[6] Još veće razlike postoje u podeli ovih osnovnih etapa u posebne faze u toku dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva. Ipak, čini se da je sledeća periodizacija sovjetskog društva[7] najšire zastupljena i najviše argumentovana[8]:

1. *Prelazni period* od kapitalizma ka socijalizmu započinje stvaranjem pretpostavki za izgradnju socijalizma kroz uspostavljanje diktature proletarijata i nacionalizaciju osnovnih ekonomskih potencijala.

Prelazni period u Sovjetskom Savezu prošao je kroz dve faze:

a) izgradnja osnove socijalizma bila je završena početkom 30-tih godina (ocena XVII konferencije KPSS, održane 1932) podrivanjem ekonomske, socijalne i političke osnove buržoazije, čime je pitanje „ko će koga" bilo razrešeno u korist radničke klase, ali kapitalisti još nisu bili sasvim likvidirani (kulaci), a ekonomska osnova još je bila raznorodna (postojanje i privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju);

b) izgradnja socijalizma u osnovnom, kao završetak prelaznog perioda, završena je u drugoj polovini 30-tih godina (donošenje Ustava SSSR-a 1936. i XVIII kongres KPSS, održan 1939) potpunom likvidacijom kapitalista, privatne svojine i eksploatacije i stvaranjem jedno-

---

[4] U diskusijama o etapama razvitka sovjetske države ispoljene su tri grupe gledišta o dosadašnjim fazama i potfazama razvoja sovjetskog društva, ali su to pitanja koja zahtevaju posebnu analizu.

[5] U Pragu je početkom oktobra 1970. redakcija časopisa „Проблемы мира и социализма" organizovala, u formi okruglog stola, razmenu mišljenja naučnika osam zemalja o temi „Istorijsko mesto socijalizma, etape i kriteriji njegovog razvitka". Tom prilikom izneta je lepeza gledišta o ovim pitanjima. Pregled materijala ove diskusije publikovan je u istom časopisu (br. 12/1970).

[6] Kriteriji podele i razlikovanja društveno-ekonomskih formacija su korenite razlike njihovih ekonomskih baza, a razlike pojedinih etapa iste formacije su u stepenu zrelosti njenih proizvodnih odnosa (ibid., str. 42). Ovakav prilaz je manje-više prihvaćen od svih, ali je njegova primena dala različite rezultate pri odgovoru na pitanje da li su socijalizam i komunizam dve posebne formacije ili dve etape iste formacije.

[7] Sovjetski naučnici upozoravaju da svaka zemlja u svom razvoju, zavisno od niza konkretno-istorijskih okolnosti, ima svoju veću ili manju mnogostepenost, da se problemi i zadaci jedne faze u jednoj zemlji drugačije javljaju i kombinuju u drugim zemljama, te da periodizacija razvoja SSSR-a ne mora da odgovara drugim zemljama u njihovom socijalističkom preobražaju (ibid., str. 49—50).

[8] Videti gledišta akademika Glezermana (ibid., str. 44—45) i A. K. Белыха (*Управление и самоуправление*, „Наука", Москва, 1972, str. 169—180). Slična gledišta zastupa i niz drugih sovjetskih naučnika.

rodne ekonomske osnove socijalizma i socijalno homogenog društva prijateljskih klasa bez antagonističkih suprotnosti.

2. *Socijalizam* kao novi društveni organizam i prva faza komunizma ima takođe dve faze:

a) izgradnja razvijenog socijalističkog društva predstavlja proces završetka dogradnje socijalizma (u SSSR-u započeto pred drugi svetski rat i nastavljeno posle njega; ostale istočnoevropske zemlje sada su u toj fazi), kada novo društvo počinje da se razvija na svojoj sopstvenoj socijalno-ekonomskoj osnovi;

b) razvijeno socijalističko društvo (SSSR je u ovu fazu stupio krajem 60-tih godina) predstavlja poslednju fazu, ali veoma dugotrajnu fazu socijalizma i stepenicu i „neposrednu osnovu praktičnog prelaska ka komunizmu", početak izgradnje komunizma.

3. Buduće *komunističko društvo,* čiji su osnovni principi izloženi u radovima klasika naučnog socijalizma, a dalje razvijeni u Programu KPSS — programu izgradnje komunizma. Komunističko društvo, pretpostavlja se, takođe će proći u svom razvoju sledeće faze:

a) izgradnja osnova komunizma,
b) komunizam u osnovi izgrađen i
c) potpuno izgrađeni komunizam — razvijeno komunističko društvo.

Pošto već u razvijenom socijalističkom društvu započinje izgradnja osnova komunizma, to je razvijeni socijalizam prelazna faza i stepenica iz socijalizma u komunizam.

Za razumevanje sovjetskog koncepta razvijenog socijalističkog društva kao osnove praktičnog prelaska ka komunizmu potrebno je ukazati na sovjetska shvatanja osobenosti nastajanja komunizma, a za poimanje njihovog tumačenja razvijenog socijalističkog društva kao poslednje faze socijalizma i stepenice ka komunizmu celishodno je zadržati se i na njihovom objašnjenju sličnosti i razlika organizacije društva u socijalizmu i komunizmu.

Prema sovjetskim tumačenjima, u nizu drugih, dve su osnovne osobenosti nastajanja komunizma[9]:

a) Nasuprot socijalizmu koji nastaje na kapitalističkoj osnovi i zato dugo nosi mnoga njegova obeležja, komunizam nastaje na *sopstvenoj osnovi* — na bazi stabilizovanog i razvijenog socijalizma. Zbog toga su suštinski različiti i putevi i sredstva njihovog nastajanja. Socijalizam nastaje iz socijalističke revolucije, korenitim slamanjem kapitalističkih ekonomskih, političkih i duhovnih temelja. Komunizam neposredno izrasta iz socijalizma razvojem i usavršavanjem njegove ekonomike, društvenih odnosa i duhovne sfere na osnovi razvoja proizvodnih snaga, produkcionih odnosa, svojine, socijalne strukture... Za razliku od socijalističke negacije kapitalizma, komunizam negira socijalizam tako što svestrano razvija principe socijalizma i njegove mogućnosti. Zato već u socijalističkom društvu nastaju, razvijaju se i sazrevaju obeležja komu-

[9] Videti: В. Г. Афанасьев, *Научный коммунизм,* ИПЛ, Москва, 1966, str. 204—206.

nizma i u meri kretanja ka komunizmu ona rastu i proširuju se izrastajući u celovit sistem.

b) Komunizam nastaje postupno u okvirima socijalizma, što do sada nije bio slučaj sa socijalizmom koji je započinjao revolucionarnim slamanjem starog društva. Socijalizam prerasta u nov kvalitet postepenim odumiranjem pojedinih njegovih elemenata koji dobijaju kvantitativna i kvalitativna obeležja komunizma i taj prelazak je planomeran, usmeravan, logički povezan i zavisan od sazrevanja neophodnih materijalnih, socijalnih i duhovnih pretpostavki.

## II

Koje su *opšte i zajedničke karakteristike* političke organizacije socijalističkog društva i organizacije komunističkog samoupravljanja, a koje su *razlike* između njih? O ovim pitanjima postoje brojna, manje ili više razvijena, gledišta.[10] Mi ćemo ukratko izložiti najrazvijenije od tih gledišta.[11]

Socijalističko upravljanje kao funkcionisanje političke organizacije socijalističkog društva i komunističko samoupravljanje su dva vida „upravljanja jedinstvenom komunističkom formacijom na dva različita stadija njene zrelosti", te oni imaju niz *zajedničkih* obeležja. Oba ova upravljanja su određeni vidovi organizacije društva i izražavaju se kroz sisteme organa upravljanja. I jedno i drugo upravljanje predstavlja sistem regulisanja društvenih odnosa i međusobnog delovanja ljudi, te sadrži određene norme i pravila ponašanja, čije je respektovanje uslov opstanka zajednice. Glavni predmet upravljanja u oba ova vida je ekonomika, a isto tako i socijalni i duhovni procesi razvoja društva. Vodeći metod upravljanja i u jednom i u drugom je ubeđivanje, dok je prinuda pomoćni. Osnovni cilj upravljanja i u socijalizmu i u komunizmu je obezbeđivanje interesa i potreba trudbenika, stvaranje uslova za svestrani razvoj sposobnosti svakog člana društva i za optimalnu primenu tih sposobnosti u radu. Zbog svega toga „i socijalističko i komunističko upravljanje može se smatrati vidovima *samoupravljanja trudbenika*... U skladu s tim moguće je govoriti o *socijalističkom samoupravljanju*, koje je po svom sadržaju istovetno sadržaju sistema socijalističke demokratije. Osnovni vidovi socijalističkog samoupravljanja su socijalističko državno samoupravljanje i socijalističko društveno samoupravljanje"[12].

Osnovne *razlike* socijalističkog i komunističkog upravljanja, kao niže i više faze samoupravljanja, jesu u sledećem:

a) socijalističko upravljanje je državno i političko upravljanje zato što u njemu još postoje društvene klase i socijalne razlike, te i samo

[10] Samo u odnosu na ključno pitanje ovog kompleksa — kada počinje i u čemu je suština procesa odumiranja države i nastajanja samoupravljanja — među sovjetskim naučnicima postoji pet grupa gledišta, od kojih jedni početak ovog procesa vezuju za socijalističku revoluciju, a drugi za komunističko društvo, sa nizom varijanti između ovih krajnosti.

[11] A. K. Belih, op. cit., str. 89—99.

[12] Ibid., str. 90. i 92.

upravljanje ima profesionalan karakter i ostvaruje se i državnom prinudom i pravnom regulativom, dok će komunističko upravljanje biti nedržavno, nepolitičko i društveno, a ostvarivaće se bez državne prinude i bez postojanja posebnog sloja profesionalnih upravljača jer će u njemu nestati klasne i socijalne razlike;

b) zbog postojanja nacija i užih regionalnih zajednica u socijalizmu upravljanje ima nacionalno-politički karakter i organizovano je po nacionalno-teritorijalnom principu, dok će na višem stadiju razvoja komunizma, u uslovima beznacionalne zajednice ljudi, upravljanje izgubiti i taj karakter i ostvarivaće se po proizvodno-radnom i zonalnom principu.

Sazrevanje materijalnih, socijalnih i duhovnih pretpostavki za taj prelazak i početak preobražaja socijalističkog upravljanja u komunističko samoupravljanje, po sovjetskim autorima, velikim delom ostvaruje se u razvijenom socijalizmu.

Proces odumiranja države i „prerastanja u komunističko samoupravljanje" već je prisutan, „njegovi izdanci se već danas rađaju socijalističkom stvarnošću"[13].

## III

Kakvo je *istorijsko mesto razvijenog socijalističkog društva,* [koji su] *njegovi kriteriji i karakteristike?* I pored određenih razlika među naučnicima i teoretičarima, u shvatanju ovih pojmova, moguće je izložiti ono što predstavlja preovlađujuću tendenciju u okviru sovjetskog koncepta.

U određivanju *istorijskog mesta razvijenog socijalizma* bitna su tri momenta:

a) razvijeni socijalizam nije poseban način proizvodnje ili samostalna društvena formacija, već sastavni deo oformljenog socijalizma sa njegovim opštim karakteristikama;

b) razvijeni socijalizam ima svoje odlike i specifičnosti koje ga čine posebnom fazom u razvitku socijalističkog društva;

c) razvijeni socijalizam, iako deo socijalističke etape, predstavlja društvo „u kome su sazrele osnovne pretpostavke za razvijenu izgradnju komunizma" i koje „u sebi sadrži realne osobine budućeg komunističkog društva. Baš te osobine postaju magistralne tendencije razvijenog socijalizma" i time „nas on približava onoj granici od koje postaje očigledniji i opipljiviji prelazak od socijalizma ka komunizmu"[14]. Upravo zato razvijeni socijalizam predstavlja stepenicu i „neposrednu osnovu praktičnog prelaska ka komunizmu"[15].

---

[13] Ibid., str. 100.

[14] П. Демичев, *Развитой социализм — ступень на пути к коммунизму,* „Проблемы мира и социализма", br. 1/1973, str. 9, 10. i 11.

[15] Suprotno ovakvom predominantnom tumačenju razvijenog socijalizma kao poslednje faze socijalizma, u istupanju filozofa E. Panfilova istaknuto je „da se faza socijalizma, očigledno, ne završava stvaranjem zrelog socijalizma i u toku komunističke izgradnje biće dostignuta još viša stepenica socijalističkog razvitka" („Проблемы мира и социализма", br. 12/1970, str. 50).

Pitanja *kriterija zrelog socijalizma* izazivaju dosta sporova i različitih tumačenja i u celini su nedovoljno razvijena i argumentovana. Ovo je došlo do izražaja naročito u citiranoj debati naučnika istočnoevropskih zemalja u oktobru 1970. godine.[16]

U pogledu metodologije izbora kriterija, istaknuto je nekoliko mogućih pristupa i dilema:

a) sistemski ili komparativni pristup, to jest izbor kriterija koji će da vrednuje dostignuća sa stanovišta unutrašnjeg razvoja sistema ili njegovim upoređenjem sa kapitalizmom;

b) orijentisati se na izbor određujućeg (opredeljujućeg) kriterija ili na kompleksnost kriterija koji zrelost novog društva iskazuju celokupnošću međusobno povezanih pokazatelja iz ekonomske baze društva i njegove nadgradnje;

c) da li prihvatiti kvantitativne kriterije statističkog prilaza ili opisne i kvalitativne.

I pored izvesnih kolebanja i međusobnih razlika, prevladavalo je gledište da pri metodološkom rešavanju pitanja izbora kriterija razvijenog socijalističkog društva treba uvažavati dva momenta:

a) kompleksni prilaz koji ovo društvo posmatra kao celovit organizam u kome su skladno razvijene sve oblasti: ekonomska, socijalno-politička i duhovna; inače bi se zapalo u vulgarni materijalizam i ekonomizam ako bi se razvijenost društva cenila samo sa stanovišta razvitka proizvodnih snaga, dohotka po stanovniku ili produktivnosti rada, jer bez razvoja proizvodnih odnosa i široke socijalističke demokratije „ne može biti stvaralačke aktivnosti masa, koja predstavlja živu dušu socijalizma“[17];

b) istorijski pristup u oceni zrelosti i razvijenosti socijalizma, na osnovu čega se i sami kriteriji menjaju i razvijaju u toku razvoja socijalizma i sveta u celini.

Ipak, brojni zastupnici ovog prilaza nisu direktno pokušali da ospore mišljenje čehoslovačkog predstavnika I. Šedivija, po kome je dostizanje višeg nivoa produktivnosti rada u poređenju sa visoko razvijenim kapitalističkim zemljama kriterij razvijenog socijalizma. On je naglašavao da je takav stupanj produktivnosti rada Lenjin vezivao za socijalizam, a ne za komunizam i da pitanje produktivnosti rada nije samo ekonomsko, već da zahvata sve osnovne oblasti društvenih odnosa i sve principe socijalizma, te da od toga zavisi njegova stabilnost.[18] Stiče se utisak da je odbijanje da se prihvati kriterij dostignutog nivoa produktivnosti rada — a tome su naginjali predstavnici nekih ekonomski razvijenih socijalističkih zemalja — rezultat ne samo nedovoljne valjanosti takvog jednostranog prilaza, već i njegovih implikacija pošto bi na osnovu nje-

---

[16] Ibid., str. 50—59.

[17] Istupanje akademika Glezermana (ibid., str. 56).

[18] Po mišljenju I. Šedivija, jedan od uzroka koji su doveli do krize u Čehoslovačkoj 1968. je i to što je „kontrarevolucija iskoristila u svoje ciljeve posebno dugo zaostajanje Čehoslovačke u produktivnosti rada u odnosu na susedne kapitalističke zemlje. U radničkoj klasi sejali su sumnje u preimućstva socijalizma nad kapitalizmom“ (ibid., str. 55).

gove primene bila sačinjena ne samo drugačija klasifikacija pojedinih socijalističkih zemalja u pogledu dostignute zrelosti socijalizma od one koja je prihvaćena, već bi i momenat stupanja bilo koje socijalističke zemlje u fazu razvijenog socijalističkog društva bio odložen verovatno ne baš za blisku budućnost.

Na osnovu ovakvog kompleksno-istorijskog prilaza ocenjuje se da su *kriteriji i karakteristike razvijenog socijalističkog društva* u sledećem: „Osnovna karakteristika razvijenog socijalizma, a zajedno sa tim i njegov generalizirajući kriterij je potpuno manifestovanje u svim sferama društvenog života sistema objektivnih zakona i principa svojstvenih socijalizmu, a isto tako njihovo najpotpunije iskorišćavanje u interesu trudbenika, u cilju društvenog progresa.“ Ovu dosta uopštenu i nedovoljno preciznu definiciju, čiji akcenat upućuje na proširivanje sistema zakona i principa socijalizma iz pojedinih oblasti na sve oblasti društva, A. Butenko dopunjava napomenama da „to pretpostavlja uključivanje u broj osnovnih kriterija razvijenog socijalizma onih objektivnih *uslova,* obaveznih *obeležja* i karakterističnih *osobina* koji su pogodni za kvantitativne i kvalitativne ocene, pri čijem prisustvu se, s jedne strane, potpuno otkriva delovanje svih sistema zakona i principa imanentnih socijalizmu, a, s druge strane, postaje stvarnost njihovo efektivno praktično iskorišćavanje“[19].

Na osnovu ovakvog prilaza daje se sledeća definicija: „*Razvijeni socijalizam* je društveno uređenje koje se karakteriše svestranim otkrivanjem preimućstava socijalizma, njegovog ekonomskog i političkog sistema, koji se odlikuju potpunim delovanjem objektivnih zakonomernosti i principa socijalizma, sve harmoničnijim razvojem društva i njegovih različitih strana; on predstavlja sjedinjavanje dostignuća naučno-tehničke revolucije sa preimućstvima socijalizma. Zreli socijalizam široko otkriva sve potencije novog uređenja. Baš na tom stepenu socijalizma formira se materijalno-tehnička baza komunizma, dostiže se još viši nivo društvenih odnosa, odvija se proces široke izgradnje komunizma“[20].

Ovakav kompleksan prilaz u izboru i određivanju kriterija i karakteristika razvijenog socijalističkog društva, koji ovom društvu pristupa i ocenjuje ga kao celovit organizam, ne samo što ne isključuje, već i upućuje i zahteva da se ono posmatra i analizira i u njegovim osnovnim sferama: ekonomskoj, socijalno-političkoj i duhovnoj. Koja su obeležja i kriteriji razvijenog socijalizma u ovim oblastima?

1. *Ekonomskoj oblasti,* načinu proizvodnje kao materijalnoj osnovi društva, posvećen je veliki broj radova koji razmatraju kriterije, karakteristike, probleme i perspektive razvijenog socijalizma. Neki od tih

---

[19] A. Бутенко, *О развитом социалистическом обществе,* „Коммунист“, br. 6/1972, str. 54. — Koliko ovi kriteriji mogu da budu formalistički i kako se subjektivistički mogu da upotrebe, pokazao je isti autor u klasifikaciji socijalističkih zemalja na osnovu njih (*Современный социализм — актуальные проблемы,* „Рабочий класс и современный мир“, br. 2/1972, str. 43—44).

[20] „Коммунист“, br. 6/1972, str. 53; M. Суслов, *КПСС — партия творческого марксизма,* „Коммунист“, br. 14/1971, str. 19.

radova posmatraju i analiziraju ekonomiku zrelog socijalizma kompleksno zadržavajući se na ključnim pitanjima, dok su predmet drugih pojedine grane, problemi i strane privrednog života. Nas interesuju pre svega oni prvi. Pri razmatranju ekonomike treba naglasiti da je „KPSS uvek poklanjala prvostepeni značaj ovoj sferi", a isto tako da pre svega u ovoj oblasti „praksa socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu pokazuje da dostizanje stepena razvijenog socijalizma ne znači iscrpljivanje mogućnosti socijalizma"[21].

Dajući sumarnu ocenu razvijenog socijalizma u ekonomskoj oblasti, P. Demičev, sekretar CK KPSS, ističe da je „suštinska osobina savremene etape — visoki nivo razvitka proizvodnih snaga, zrelost socijalističkih proizvodnih odnosa koji su se formirali na osnovi nepodeljene vladavine socijalističke svojine"[22]. Po mišljenju G. Glezermana, „u oblasti proizvodnih odnosa razvijeno socijalističko društvo pretpostavlja potpuno zahvatanje ekonomike socijalističkim formama privređivanja, ostvarivanje ekonomskih zakona u razmerama celog društva"[23].

Osnovni *ekonomski kriteriji* razvijenog socijalizma, po mišljenju sovjetskih naučnika[24], jesu: industrijska struktura celokupne ekonomike; korišćenje dostignuća naučno-tehnološke revolucije i izbijanje u prve redove svetske nauke i tehnike, što obezbeđuje visoki nivo produktivnosti rada u svim oblastima privrede i visoki dinamizam privrednog razvitka[25]; intenzivni tip razvoja ekonomike, pri čemu odlučujući značaj dobija efektivnost privrede i produktivnost društvenog rada, a sve to pretpostavlja postojanje razvijenog naučnog sistema ekonomskog upravljanja; potpuna socijalistička svojina nad sredstvima za proizvodnju; dosledna realizacija principa „od svakog prema sposobnosti — svakom prema radu" i životni standard trudbenika koji je „viši od srednjeg nivoa u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama".

Pošto se ocenjuje da je sovjetska ekonomika već postala ekonomika razvijenog socijalizma[26], izbor kriterija se vrši tako da takvu ocenu ne demantuje, a ekonomska politika SSSR-a usmerava se na rešavanje takvih zadataka i ciljeva čijom će realizacijom sovjetska privreda sve više da dobija obeležja po naznačenim kriterijima. U tom smislu glavni pravci ekonomskog razvoja usmereni su prema sledećim grupama zadataka[27]:

a) razvoj materijalno-tehničke baze društva kako bi se obezbedila krupna proizvodnja koja se zasniva na primeni sistema mašina u svim

---

[21] „Коммунист", br. 6/1972, str. 54. i 52.

[22] P. Demičev, op. cit., str. 9.

[23] G. Glezerman („Проблемы мира и социализма", br. 12/1970, str. 56).

[24] A Butenko i B. Ladigin (ibid., str. 52. i 57).

[25] Sovjetski naučnici su saglasni da tempo privrednog rasta mora biti viši od prosečnog tempa rasta i u svetu i u razvijenom kapitalizmu jer samo to garantuje perspektivu socijalizmu. Za analogno postavljanje problema produktivnosti rada ne postoji saglasnost, iako se podvlači da će socijalizam da ispolji sve svoje prednosti tek „kada stigne i prestigne glavne kapitalističke zemlje po nivou proizvodnih snaga" i po produktivnosti rada (ibid., str. 57).

[26] B. Luharevski, op. cit.

[27] Ibid.; A. Косыгин, *Социально-экономическое развитие советского государства*, „Коммунист", br. 17/1972.

privrednim oblastima, na kompleksnoj mehanizaciji svih stadija proizvodnje i na upotrebi elektronskih računskih mašina za automatizaciju upravljanja proizvodnjom;

b) dalje podruštvljavanje socijalističke proizvodnje koje se ostvaruje u daljoj koncentraciji i centralizaciji proizvodnje i u prilagođavanju centralizovanog planiranja potpunom privrednom računu (ekonomske zakonitosti) na bazi granskog upravljanja proizvodnjom i stvaranja proizvodnih objedinjenja koja postaju „osnovne privredne ćelije socijalističke ekonomike";

c) izmene u karakteru proširene reprodukcije u pravcu intenzifikacije društvene proizvodnje i povećanja njene efektivnosti na osnovi naučno-tehničkog progresa i rasta produktivnosti društvenog rada, kao i strukturalne promene osnovnih proporcija između akumulacije i potrošnje, prvog i drugog sektora privrede, industrije i poljoprivrede, proizvodnih i neproizvodnih sfera radi skladnijeg i bržeg razvoja privrede i društva kao celine;

d) socijalni progres i povećanje narodnog blagostanja kroz potpunije zadovoljavanje materijalnih i duhovnih potreba trudbenika i kroz postepeno uklanjanje socijalno-ekonomskih razlika u radu i dohocima radnih ljudi grada i sela;

e) usavršavanje upravljanja narodnom privredom pošto „kvalitativno nova etapa razvitka ekonomike zahteva ne pojedine popravke u upravljanju, nego suštinsko poboljšanje celokupnog sistema upravljanja, celokupnog mehanizma privređivanja u skladu sa glavnim pravcima socijalno-ekonomskog razvitka društva"[28]. Osnovni pravci izmene sistema upravljanja privredom usmereni su ka povećanju naučnosti, to jest ka saznavanju i korišćenju objektivnih ekonomskih i socijalnih zakonitosti, ka dubljem usklađivanju i povezivanju planskih zadataka s delovanjem ekonomskih poluga i ekonomskih stimulansa, „zasnovanih na privrednom računu i iskorišćavanju robno-novčanih odnosa i ka širem učešću masa u upravljanju"[29].

Centralno mesto u razmatranju ekonomskih problema dobijaju privredna reforma — reforma sistema upravljanja privredom i naučno-tehnološka revolucija. To se smatra odlučujućim faktorima i glavnim polugama za rešavanje složenih i ambicioznih zadataka razvijenog socijalizma[30], te su svestrano analizirani njihovi raznovrsni aspekti u mnogobrojnim referatima, studijama, monografijama i člancima. Brežnjevljeva misao izrečena na 24. kongresu KPSS: „Organski sjediniti dostignuća naučno-tehničke revolucije sa preimućstvima socijalističkog sistema privrede" — već je postala glavna mobilizirajuća parola.

2. U *socijalno-političkoj oblasti,* po mišljenju P. Demičeva, „za razvijeni socijalizam karakteristično je ne samo iščezavanje antagonističkih protivurečja, ostataka eksploatatorskih klasa, nego i dalje učvršćivanje socijalno-političkog jedinstva društva". Na takvoj socijalnoj osnovi

---

[28] „Коммунист", br. 18/1971, str. 70—71.
[29] Ibid., str. 71.
[30] A. Kosigin, op. cit., str. 21—25.

ostvarilo se već „prerastanje diktature proletarijata u opštenarodnu državu uz očuvanje vodeće uloge radničke klase". U skladu sa tim „socijalistička demokratija doživljava dalji razvoj", ali istovremeno „raste rukovodeća uloga marksističko-lenjinističke partije". Na osnovi bratske saradnje, prijateljstva i pomoći brojnih nacija SSSR-a stvara se „novo istorijsko jedinstvo — sovjetski narod". U celini uzevši, „odvija se postepeni proces formiranja socijalno jednorodnog, besklasnog društva"[31].

Ova sumarna ocena zasnovana je i potpunije razvijena u radovima mnogih naučnika. Na osnovu toga mogu se precizirati *socijalno-politički kriteriji i karakteristike* razvijenog socijalizma.[32] U socijalnoj strukturi nestaju neke suštinske razlike između postojećih društvenih (neantagonističkih) klasa i grupa (pre svega postepeno uklanjanje razlika između grada i sela, umnog i fizičkog rada i slično). Zahvaljujući tome i na bazi sve veće ravnopravnosti ljudi u svim domenima stvara se veće socijalno-političko jedinstvo ljudi, dolazi do zbližavanja socijalnih grupa, odvija se proces stvaranja socijalne jednorodnosti, ali ostvarivanje takve jednorodnosti je stvar komunizma. Otuda i u ovoj fazi postoje različite socijalne grupe i slojevi sa svojim posebnim interesima i na toj osnovi egzistira još uvek politička vlast u formi opštenarodne države. Na bazi svestranog razvoja socijalističke demokratije politički sistem razvijenog socijalizma dobija oblik „narodovlašća" i u njemu se garantuje i obezbeđuje slobodno izražavanje volje masa, njihovo učešće ne samo u formiranju predstavničkih organa vlasti, nego i u donošenju odluka i u kontroli njihovog izvršavanja. Partija ostaje vodeća politička snaga, povećava se njena uloga i ona, uz podršku ostalih socijalnih slojeva i grupa, ostvaruje naučno zasnovanu koordinaciju delovanja svih elemenata socijalno-političkog organizma i u svojoj politici izražava i uvažava specifične interese pojedinih društvenih grupa obezbeđujući tako idejno-političko jedinstvo društva i predupređujući moguće konflikte.

Zbog izuzetnog značaja ovih pitanja zadržaćemo se na nekima od njih:

a) *Vodeća društvena uloga radničke klase*, koja se i sama značajno menja, jedna je od osnovnih karakteristika i razvijenog socijalizma. Mesto koje radnička klasa zauzima u procesu društvene proizvodnje predstavlja odlučujući faktor koji određuje ovakvu njenu socijalnu ulogu — ona ostaje osnovna proizvodna snaga društva, duboko zainteresovana za tehnički progres i za dalji razvoj produkcionih odnosa. Radnička klasa je i obrazac organizovanosti i svesnosti, vernosti revolucionarnim tradicijama i marksističkim idejama, doslednosti komunističkim idealima. Najviše je ona zainteresovana za prevladavanje društvenih razlika koje ostaju i u razvijenom socijalizmu — između umnog i fizičkog rada i između grada i sela, te je osnovni društveni nosilac ostvarivanja ideala potpune socijalne jednakosti. Na tim osnovama interesi radničke klase suštinski se poklapaju sa interesima ostalih društvenih grupa i iz

[31] P. Demičev, op. cit., str. 9.

[32] Videti stavove Glezermana, Butenka i Šahnazarova („Проблемы мира и социализма", br. 12/1970, str. 52, 54. i 56).

toga proizlazi objektivna zakonomernost ka vodećoj ulozi radničke klase. No, ta se zakonomernost pretvara u stvarnost svesnom i organizovanom akcijom, delatnošću komunističke partije.[33]

U radovima sovjetskih naučnika se, međutim, ne pokazuje na koji se način, kroz koje forme i kojim sredstvima ostvaruje ova vodeća uloga radničke klase neposredno, dok se o ostvarivanju te uloge preko njene avangarde dosta piše. Postoje samo neka opšta mesta o tome da svesni radnik zna „da on može da utiče na rešavanje svih pitanja — velikih i malih", „da raste stepen uticaja svakog pojedinog radnika na proizvodni proces" kroz „uvlačenje radnika u proces upravljanja proizvodnjom", kao i da je „radnička klasa pozvana da sve dublje utiče na sve strane života sovjetskog društva, da sve aktivnije učestvuje u rešavanju sve složenijih zadataka komunističke izgradnje". Podacima o socijalnom sastavu partije i o socijalnom poreklu partijskih, državnih i privrednih rukovodilaca takođe se ilustruje teza o vodećoj ulozi klase.[34]

Vodeća uloga radničke klase ostaće sve do izgradnje besklasnog društva i ona će ostati glavna snaga koja cementira jedinstvo svih socijalnih slojeva i inicijator korenitih socijalno-ekonomskih preobražaja.

b) *Politički sistem i politička organizacija razvijenog socijalističkog društva* česta je tema i o njoj se kao celini ili o pojedinim njenim pitanjima i aspektima mnogo piše i raspravlja. Politički sistem razvijenog socijalizma je „složen, razgranat i dijalektički međusobno povezan celovit kompleks državnih i društvenih organizacija i ustanova i političke vlasti koja određuje njihovu delatnost i povezuje ih u celinu". Glavni elementi tog sistema su: komunistička partija — jezgro sistema, država — glavno oruđe društvenih preobražaja i društveno-političke organizacije, preko kojih trudbenici „aktivno učestvuju u upravljanju društvom"[35]. Iako raste značaj i uloga političkog sistema kao celine u razvoju socijalističkog društva, s obzirom na karakter i namenu ovog priloga zadržaćemo se samo na dva centralna elementa tog sistema — državi i partiji. Pošto su i to krupne i široke teme, ovde ćemo ukazati samo na neka glavna pitanja — onako kako ih vide i interpretiraju sovjetski teoretičari i naučnici:

(a) *Sovjetska država* nije izgubila klasni karakter utoliko što predstavlja „političku organizaciju prijateljskih klasa pri rukovodećoj ulozi radničke klase i što ostvaruje istorijski cilj proletarijata — izgradnju besklasnog komunističkog društva"[36]. Istovremeno, baš zato što je prestala da bude oruđe samo jedne klase i što izražava i štiti interes celog društva, država se pretvorila, a u toku razvijenog socijalizma sve više postaje država celog naroda.

„Politički sistem razvijenog socijalizma je vladavina naroda... Demokratija u razvijenom socijalističkom društvu ima istinski svenarodni karakter... Kao što demokratija bez stabilizovanog socijalizma ne može

[33] Videti: A. Здравосмыслов, *Рабочий класс в условиях развитого социализма*, „Коммунист", br. 13/1971, str. 26—28.

[34] Ibid., str. 33—36.

[35] В. Топорин, *Политическая система социализма на современном этапе*, „Коммунист". br. 12/1971.

[36] P. Demičev, op. cit., str. 13.

da bude svenarodna, tako ni socijalizam bez dejstvujuće i efektivne demokratije ne može da postane razvijen."[37] Zbog svega toga usavršavanje „realne socijalističke demokratije je glavni smer razvoja političke organizacije sovjetskog društva" i radi realizacije tih ciljeva „vodi se nepomirljiva borba s pokušajima narušavanja socijalističke demokratije, s birokratskim izopačenjima... i tehnokratskim tendencijama"[38].

Osnovna uloga države i u razvijenom socijalizmu ostaje ostvarivanje privredno-organizatorskih i kulturno-vaspitnih funkcija, funkcija upravljanja, ali te funkcije ostvaruje država koja se sve više demokratizuje, koja postaje vladavina naroda, kroz koju narod vrši te funkcije, a, s druge strane, sve veći broj kompetencija i iz okvira ovih funkcija prenosi se na nedržavne organe trudbenika i na društvene organizacije. Upravo u tome neki sovjetski naučnici vide ostvarivanje već uveliko započetog procesa odumiranja države i razvoja socijalističkog samoupravljanja, iako se ti termini za fazu razvijenog socijalizma ne upotrebljavaju u oficijelnim sovjetskim dokumentima. Međutim, i vodeći ideolozi KPSS naglašavaju da „u procesu razvoja socijalističke demokratije, kao što su predvideli osnivači naučnog komunizma, ostvaruje se postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja"[39]. Prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje, po zvaničnim ocenama KPSS, glavni je sadržaj i smisao prelaska iz socijalizma u komunizam, koji otpočinje već u razvijenom socijalizmu.

(b) *„Razvijeni socijalizam označava novu etapu i u delatnosti partije"*, a ona se sastoji u *„permanentnom povišavanju rukovodeće uloge partije*, nivoa njene teorijske delatnosti" i u „usavršavanju formi i metoda njenog rada, u razvijanju lenjinskih principa i normi unutarpartijskog života"[40]. Ova misao provejava kroz sve partijske dokumente i kroz brojne teorijske, naučne i publicističke radove, pri čemu se podvlači da je to opšta zakonomernost razvijenog socijalističkog društva. „Ceo tok društvenog razvitka pokazuje da u meri proširenja zadataka i razmera komunističke izgradnje raste rukovodeća uloga komunističke partije, njena politička, organizatorska, ideološka i teorijska delatnost."[41]

Šta se podrazumeva pod rukovodećom ulogom partije, šta znači rukovoditi? „Rukovoditi znači predviđati hod događaja i sa jasnoćom cilja planski formirati rezultate u skladu sa našim najvišim ciljem, zakonima društvenog života, realnim potrebama i objektivnim mogućnostima društvenog razvoja, uzdižući se po uzlaznoj liniji od etape do etape." U tom smislu „u uslovima razvijenog socijalizma... marksističko-lenjinistička partija osvetljava put prakse i, sa svoje strane, sama se razvija na osnovu uopštavanja iskustava masa"[42]. Bogato revolucionarno iskustvo i kvalitetan sastav članstva omogućuju sovjetskoj par-

[37] A. Butenko, op. cit., str. 55—56.
[38] P. Demičev, op. cit., str. 13.
[39] Ibid., str. 13.
[40] Ibid., str. 15.
[41] M. Suslov, op. cit., str. 23.
[42] A. Егоров, *Партия научного коммунизма*, „Коммунист", br. 2/1973, str. 40.

tiji da kompetentno raspravlja o svim sferama društvenog života i da autoritativno deluje kao „kolektivni mozak naroda“[43].

I u daljoj perspektivi razvijenog socijalizma, sa sve većom složenošću društva i širim uključivanjem masa u upravljanje, dalje će se povećavati rukovodeća uloga partije u tri osnovne funkcije:

a) teorijski i politički centar koji obezbeđuje ekonomske, političke i kulturne uslove za podizanje istorijskog stvaralaštva naroda na naučne osnove;

b) kolektivni vaspitač trudbenika u duhu marksističko-lenjinističkog pogleda na svet i komunističke etike;

c) organizator koordinisane i jedinstvenim ciljevima usmerene delatnosti svih odreda trudbenika u borbi za komunizam.[44] U uslovima sovjetske višenacionalne zajednice objedinjavajuća delatnost partije i njena koheziona uloga još je naglašenija.[45]

Kakav je metod ostvarivanja rukovodeće uloge partije? U razvijenom socijalizmu partija predstavlja „rukovodeće jezgro svih političkih organizacija, svih sistema državnih i društvenih organizacija. Svoje rukovođenje partija ostvaruje tako da, s jedne strane, ne prenosi svoje rukovodeće, usmeravajuće delovanje ni na jednu organizaciju... a da, s druge strane, ne zamenjuje te organizacije, da ne smanjuje njihovu ulogu“, već da im ostavlja najšire polje za stvaralačko delovanje, da ih podstiče i vodi ka jedinstvenom cilju, da razvija aktivnost najširih trudbeničkih masa[46].

Zbog svega toga izuzetno važna delatnost partije je u tome da otkriva perspektive društvenog razvoja, da precizno određuje zadatke za svaku značajniju fazu (i to tako da se reše realno sazreli problemi) i da se obezbedi maksimalno moguć korak ka krajnjem cilju. Pošto je sovjetsko društvo, kako se ističe, najdalje otišlo u kretanju ka komunizmu, to KPSS mora sama da rešava te složene probleme jer gotovih rešenja i proverenih iskustava nema. Na osnovu prakse ona obogaćuje teoriju, a „rezultate teorijskog rada ovaploćuje u konkretna politička rešenja, organizuje njihovo pretvaranje u život“[47].

Razvoj unutarpartijskih odnosa i usavršavanje unutarpartijske demokratije u okvirima demokratskog centralizma uslov je ostvarivanja rukovodeće uloge partije jer ona time mora da „služi kao primer za demokratsku organizaciju socijalističkog društva“[48].

3. U *duhovnoj oblasti,* po mišljenju P. Demičeva, „razvijeni socijalizam karakteriše se potpunim trijumfom marksističko-lenjinističkih ideja i ideala komunizma u svesti ljudi, svestranim razvojem nauke i obrazovanja, procvatom kulture, učvršćivanjem u realnom životu komu-

---

[43] И. Помелов, *Коммунистическая партия в условиях развитого социализма,* „Коммунист“, br. 12/1972, str. 19—20.

[44] Ibid., str. 21.

[45] *Организующая и направляющая роль коммунистической партии,* „Коммунист“, br. 1/1973, str. 14—19.

[46] П. Федосеев, *Возрастание роли партии — закономерность развития социализма,* „Коммунист“, br. 15/1971, str. 89.

[47] „Коммунист“, br. 12/1972, str. 24. i 27.

[48] Ibid., str. 23.

nističkog morala". U razvijenom socijalističkom društvu „još se više šire društvene mogućnosti za svestrani razvoj sposobnosti i stvaralačke aktivnosti trudbenika"[49].

Kriteriji i karakteristike razvijenog socijalizma *u oblasti društvene svesti i kulturnog stvaralaštva* manje su razrađeni u radovima sovjetskih naučnika, ali, najopštije uzevši, oni se formulišu obično ovako: ideologija naučnog socijalizma postaje pogled na svet svih klasa i društvenih grupa; nenaučne forme ideologije i ranije psihologije (religija, sitnoburžoaski pogledi, malograđanske predrasude) ne iščezavaju sasvim, a slabljenje njihovog uticaja i sužavanje njihove rasprostranjenosti je „pokazatelj razvijenosti socijalizma"; društvena svest se odlikuje duhom kolektivizma, internacionalizma i privrženošću visokim društvenim i moralnim idealima; kultura se podiže na kvalitativno viši stepen, tako da se brišu oštre razlike u nivou obrazovanja članova društva, a nauka i umetnost praktički postaju svojina svih.[50] U uslovima sovjetske višenacionalne zajednice ispoljava se još jedan značajan kriterij i karakteristika: kao rezultat revolucije u ideologiji i kulturi, zahvaljujući internacionalističkom delovanju rukovodeće partije, kultura i društvena svest „oslobođenih i preporođenih naroda i narodnosti u uslovima sovjetskog uređenja nije pošla putem partikularizma i nacionalne razdrobljenosti", već se u istorijskom procesu formiranja i razvoja socijalističke kulture dijalektički preplitalo „jedinstvo opštih i posebnih, internacionalnih i nacionalnih strana duhovnog života, dijalektika socijalističkog sadržaja i nacionalnih formi kulture". Tako je naučni socijalizam postao „jedinstvena idejna osnova društvene misli i svesti, duhovne kulture i društvenog života celog naroda, svih nacija i narodnosti"[51]. To što se „nacionalno sve više oplođuje dostignućima drugih bratskih naroda" i što „u raznoobraznosti nacionalnih formi sovjetske socijalističke kulture sve primetnije postaju opšte, internacionalne osobine", to je bila osnova generalnom sekretaru CK KPSS da zaključi: „Danas mi s punim pravom možemo da kažemo: naša kultura je socijalistička po sadržaju, po glavnom smeru svoga razvitka, mnogonacionalna po svojim nacionalnim formama i internacionalistička po svom duhu i karakteru."[52]

Razvoj kulture razvijenog socijalističkog društva i nastajanje kulture komunizma istovremeno je i završna etapa socijalističke kulturne revolucije, koja predstavlja jednu od zakonomernosti socijalizma. Pošto je sovjetsko društvo u početnoj fazi razvijenog socijalizma, dalji razvoj kulture, njenih mnogobrojnih strana i grana veoma je složen i izuzetno značajan zadatak. Zato je i 24. kongres KPSS ukazao da „procesi obogaćivanja i daljeg usavršavanja socijalističke kulture u razvijenom socija-

---

[49] „Проблемы мира и социализма", br. 1/1973, str. 9—10. i br. 12/1970, str. 52. i 56.

[50] Ibid.; A. Butenko, op. cit., str. 56.

[51] М. Йовчук, *Интернационалистская култура многонационального советского народа*, „Коммунист", br. 3/1973, str. 50—56; П. Машеров, *О некоторых чертах и особеностьях национальных отношений в условиях развитого социализма*, „Коммунист", br. 15/1972, str. 25—33.

[52] Л. И. Брежнев, *О пятидесятилетии СССР*, „Коммунист", br. 12/1972, str. 15.

lističkom društvu zahtevaju dalje teorijsko osmišljavanje i razradu naučno-teorijskih problema kulture" i stvaranje materijalnih pretpostavki takvog razvoja. Pri tome se ukazuje da je „formiranje novog čoveka... svestrano razvijene slobodne ličnosti", „procvat svih duhovnih sposobnosti i snaga čoveka, njihov harmoničan razvoj... i aktivno učešće u svim sferama društvenog života" centralni zadatak kulturne politike i suštinski cilj razvijenog socijalističkog društva.[53]

## IV

Teorijski koncept razvijenog socijalističkog društva predstavlja dalje razvijanje, razradu i osavremenjavanje sovjetskih koncepcija o sadržajima i formama socijalizma i komunizma i o putevima njihovog ostvarivanja. Time su rukovodeće snage sovjetske partije — na osnovu ocene uslova, problema, mogućnosti i interesa Sovjetskog Saveza i svog viđenja budućnosti — izvršile izbor opredeljenja i odredile i uobličile dugoročan koncept razvoja sovjetskog društva, a taj izbor i opredeljenja već vrše veliki neposredan i posredan uticaj na druge socijalističke zemlje i pokrete.

Ovaj koncept i praksu koja ga prati moguće je analizirati i ocenjivati sa stanovišta unutrašnje doslednosti, logičnosti, konzistentnosti i koherentnosti samog koncepta, zatim, komparativnom analizom ovog koncepta sa temeljnim postavkama naučnog socijalizma, kao i stepenom adekvatnosti i prilagođenosti ovog koncepta uslovima, potrebama i mogućnostima sovjetskog društva i savremenog sveta.

Takve analize i ocene, kao što je već rečeno, prevazilaze okvire, mogućnosti i naznačenu svrhu ovoga rada. To su problemi i zadaci koji tek predstoje i koje je i korisno i potrebno izvršiti.

Međutim, neophodno je da se u vidu napomena ukaže na uticaj koji na koncept razvijenog socijalističkog društva vrše realno stanje, problemi i mogućnosti savremenog sovjetskog društva. Taj uticaj je mnogostruk i ovde se ukazuje samo na neke njegove dimenzije:

1. U radovima mnogih sovjetskih naučnika koji se bave ovim pitanjima pri razmatranju kriterija i karakteristika ove faze nedovoljno se razgraničava ono što predstavlja opštu karakteristiku razvijenog socijalizma od onog što je rešenje konkretnih problema i teškoća raznih strana savremenog sovjetskog društva, koje se, kao što je poznato, razvijalo veoma neravnomerno, te po nekim svojim elementima predstavlja jedinstvo prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. U težnji da se svakoj konkretnoj meri koja izvire iz specifičnih potreba da socijalistička legitimnost, te mere se dižu na rang opštih obeležja i zakonomernosti. To je jedan od razloga zbog kojih je često dosta teško uočiti ono novo što daje pravo da se govori o novoj fazi socijalizma. Isto tako, u ovom konceptu nije do-

[53] М. Йовчук, *Некоторые проблемы културы в развитом социалистическом обществе*, „Коммунист", br. 15/1971, str. 108—110; A. Jegorov, op. cit., str. 49.

voljno razvijeno ono što predstavlja realne i adekvatne veze, spone i međučlanove između sadašnjeg stanja i vizije krajnjih ciljeva i ideala.

2. Dostignutom nivou razvoja sovjetskog društva i socijalizma odgovara i nivo koncepta o razvijenom socijalističkom društvu jer koncept odražava postojeću praksu i perspektivu koju ona otkriva. Zato valja očekivati da će daljim razvojem sovjetskog društva i sazrevanjem socijalizma da se razvija i ovaj koncept, pošto i sovjetski autori drže da je razvijeni socijalizam veoma dugotrajna faza društvenog razvitka.

3. Ovaj koncept otvara perspektivu za neka značajna, krupna i dalekosežna rešenja i to stvara velike obaveze sovjetskom društvu da ih realizuje. To svakako neće biti lako, sem ostalog, i s obzirom na ukupan nivo razvoja Sovjetskog Saveza (pre svega njegove privredne osnove), kao i s obzirom na njegove brojne potrebe i mogućnosti koje su tim nivoom određene.

Ovim konceptom rukovodeće snage sovjetskog društva, i pored naznačenih i drugih slabosti, dalje su razvile svoju viziju ciljeva i puteva njihovog ostvarivanja. Po oceni L. I. Brežnjeva, korenite promene u razvoju sovjetskog društva „omogućile su našoj partiji da učini važan teorijski i politički zaključak da je u Sovjetskom Savezu... izgrađeno razvijeno socijalističko društvo... Prva u svetu zemlja pobedonosnog socijalizma prva pristupa praktičnom rešavanju zadataka izgradnje komunizma“[54]. „Magistralna politička linija kretanja sovjetskog društva ka komunizmu je svestrano usavršavanje socijalističke demokratije, dalje razvijanje stvaralačke inicijative masa, proširivanje njihovog učestvovanja u državnom i društvenom upravljanju... Smisao i sadržaj socijalističke demokratije partija vidi u sve širem učešću narodnih masa u upravljanju zemljom, u društvenim poslovima.“[55]

Veliki je istorijski zadatak i obaveza sovjetske partije i društva da ovako shvaćenu magistralnu liniju daljeg razvoja oživotvore.

---

[54] „Коммунист“, br. 12/1972, str. 40.
[55] M. Suslov, op. cit., str. 21.

# Prikazi

## Lešek Kolakovski: Filozofija pozitivizma

(»Prosveta«, Beograd, 1972, strana 276)

Poljski filozof Lešek Kolakovski u delu *Filozofija pozitivizma* nema nameru da osvetli prevashodno ono što bismo mogli nazvati istorijom filozofije pozitivizma. On pre želi da na dramatičan način skrene pažnju na potrebu suočavanja sa posledicama pozitivističkog pogleda na svet, koji — uporno težeći da sruši same temelje metafizičke katedrale Zapada — biva sve neuputnije situiran u mogućnosti čovekovog prisvajanja sveta. Takvo suočavanje nema šansi da ostane neutralno. Zbog toga pitanja koja ovde postavlja Kolakovski ulaze u red onih pitanja kojima se označavaju bitne kontroverze savremenog sveta.

Dr Risto Tubić, u sažetom i nijansirano polemičkom predgovoru („Pozitivizam kao antifilozofsko ishodište"), smatra da je ova knjiga Lešeka Kolakovskog zapravo prva sintetička istorija pozitivističke misli. Kolakovski se ne povodi za već uobičajenom modom stavljanja pod lupu različitih sadržaja, koji, istrgnuti iz konteksta kojim su određeni, gube svoju autentičnost. On, metodološki sasvim opravdano, sve probleme nastoji da suoči sa sopstvenom situiranošću u određeni kulturni medijum, pa se na taj način obezbeđuje od nekontrolisanih uzleta filozofske mašte kojih je krcat suprotni postupak.

Neophodna je, po Kolakovskom, izvesna arbitrarnost prilikom pokušaja da se iz jedinstvenog tkiva duhovne kulture prošlog i našeg veka izdvoje vlakna pozitivističke misaone orijentacije. U svim slučajevima izdvajanja nekog „pravca" u istoriji filozofije neophodno je, po autoru, strogo respektovanje „čisto istorijskih, faktičkih kriterijuma" kako bi se izbegli prigovori da je konstrukcija izvedena prema „nekom fantastično izabranom kriteriju". U ovom slučaju, međutim, niko ne dovodi u pitanje postojanje „pozitivističkog pravca" u evoluciji filozofske misli, ali je skepsa uobičajena ako se radi o tačnom omeđavanju tog stanovišta. Kolakovski ovo smatra sasvim normalnim i uobičajenim jer, po njemu, „miješanje i preplitanje ideja, kontaminacija osnovnih pretpostavki, takođe pojmovno-sadržajne mnogoznačnosti uvijek ostavljaju znatne interpretatorske amplitude, ne dozvoljavajući apsolutno jasne podjele". Unapred se tako ogradivši, on pozitivistički način mišljenja određuje kao normativno stanovište koje jasno izdvaja one sadržaje koji mogu biti predmet nekakvog našeg znanja od onih o kojima se razumno ne može govoriti. Diferenciranje je omogućeno fiksiranjem nekoliko regula, od kojih autor spominje sledeće:

fenomenološka regula je najljući ignorant metafizičkih himera. Ona postulira principijelnu nemogućnost svodljivosti fenomenoloških datosti na neke, za saznanje neposredno izgubljene, stvarnosti koje su pod imenom „supstancija", „skriveni kvalitet" vekovima kao magnet privlačile, već sklonu magnetizmu svih vrsta, ljudsku maštu. Registrovanje i organizovanje fakticiteta koji nam pridonosi iskustvo zaslužuju svu našu pažnju, a jalove verbalne akrobacije oko pitanja postojanja ili nepostojanja nečeg što transcendira granice

našeg neposrednog saznanja treba jednostavno strpati u muzej duhovnih starina. Naravno, smatra Kolakovski, da se ovde ne radi o apriornom odbacivanju svega što nije neposredno dostupno našim čulima ili mogućnostima verifikacije jer bi to vodilo apsurdnom vrćenju u krug bez mogućnosti bilo kakvog napretka. Pretpostavka o postojanju virusa raka nije besmislena za pripadnike pozitivističkog načina mišljenja. Ali, ako se radi o tumačenju pojava nekim tajanstvenim suštinama koje se principijelno ne mogu razotkriti, onda se to fenomenološkom regulom označava besmislenim;

nominalistička regula raspršuje sve fatamorgane koje u stvarnosti odgovaraju znanju formulisanom opštim terminima. Ona ih svodi na pojedinačne konkretne predmete, a, ukoliko je to načelno nemoguće, zaboravlja da takva znanja uopšte postoje. Tako je, po Kolakovskom, za pozitiviste postojanje Platonovog idealnog trougla, koje se, doduše, ne može čulno opaziti, pa je dostupno samo refleksiji, zaključak dostojan sažaljenja. Jedini cilj nauke je da sredi i klasifikuje fakta, a u „sistemima" koji nam to omogućuju sadržani su svi naši apstraktni pojmovi, matematičke sheme, „čitava idealizacija prirode". Tako je, smatra Kolakovski, za pozitiviste nešto „opšte" samo konsekvenca neophodnosti korišćenja jezičkih tvorevina, pa je, prema tome, svet neopozivo lišen stvarne egzistencije tih, manje-više korisnih, instrumentalnih apstrakcija;

dve navedene regule rađaju treću: osporavanje svake saznajne vrednosti vrednosnim sudovima i normativnim iskazima. Ako je, dakle, nastojanje da se afirmiše neka vrednost preduzeto radi nje same, nezavisno od bilo čega što bi taj čin osmišljavalo, ako su, prema tome, vrednosti sasvim dovoljne sebi samima, egocentrično zlovoljne na pozitivistička uporna ironička nastojanja da ih probude iz narcisoidnog sna, onda su sve to samo prazna naklapanja koja se ne mogu opravdati nikakvim iskustvenim činjenicama. Može se, naravno, vrednovati ljudski svet i nikakva misaona pozicija tu mogućnost ne može da dovede u pitanje jer je evidentno njeno ostvarivanje, ali je svaka pretpostavka, po pozitivistima, da ovi u suštini sasvim proizvoljni izbori imaju neku naučnu zasnovanost potpuno neosnovana;

četvrti fundamentalni princip filozofije pozitivizma jeste vera u jedinstvo naučnog metoda, makar na današnjem stupnju i samo principijelno. Iskidani i razuđeni reljef naučnih prostranstava samo je posledica disharmoničnog razvitka pojedinih oblasti istraživanja, pa je trenutna kakofonija samo prividna i kratkotrajna. Pošto je od svih empirijskih disciplina fizika došla do egzaktno najdalekosežnijih rezultata, to je njoj predviđen, prema pozitivističkim predviđanjima, tron sveukupnog saznavanja postojećeg.

Svi ovi principi, po autoru, uopšteno izdvajaju iz amorfne duhovne mase prošlog i našeg stoleća tendenciju koja problematizira gotovo sve oblasti ljudskog znanja i koja je nazvana pozitivizmom. Ona naziv „znanje" ljubomorno čuva samo za rezultate kristalizovane u vrtoglavim avanturama prirodnih nauka novog veka, obarajući se nemilosrdno na svaki nagoveštaj metafizičkih nebuloza, dakle na svaku refleksiju koja „svoje rezultate bilo da ne može u potpunosti da osloni na empirijska fakta, bilo da svoje sudove formuliše na taj način da im empirijska fakta ne mogu nikad protivrječiti". Pošto su, tako, reči kojima se kite materijalističke i spiritualističke interpretacije sveta lišene svakog sadržaja jer im u iskustvu ništa ne pripada, one se, po pozitivistima, mogu slobodno izbaciti a da se naše „kontrolisanje i predviđanje onoga što jest" nimalo ne okrnji.

Posle ovih uvodnih napomena, koje su uspešno ocrtale konture jedne misaone bujice koja ne jenjava i koja se stvarnosti prilagođava, autor prelazi na predstavljanje glavnih faza hoda pozitivističke filozofije. On ističe da se može početi sa bilo kojim periodom pošto se mnoge eminentne „premise" savremenih doktrina pozitivizma sadrže, bar u najosnovnijim i najrudimentarnijim formama, već u idejama staroga veka. Tako se, smatra on, fragmenti stoika, skeptika i atomista odlikuju fra-

pantnom sličnošću sa „antimetafizičkim traktatima" modernog doba jer se negira ispravnost izvođenja zaključaka o suštini stvari koji bi vršljali stazama neosvetljenim iskustvom. To predstavlja nagoveštaj onih interpretacija saznanja koje danas nazivamo fenomenološkim, doduše u primitivnom i uprošćenom ruhu. (Sasvim je ispravno ako kažemo da nam se med predstavlja kao nešto slatko, ali činimo neoprostiv skok u proizvoljne spekulacije ako iz toga zaključimo da je med sladak.)

Kolakovski počinje sa srednjovekovnim pozitivizmom i tu spominje mnoge mislioce premda je jasno da se radi o izvorima i početnim titrajima koji tek treba da izazovu kasnije koncentrične krugove (Rodžer Bekon, Fransis Bekon, Vilijem Okamski, Sister Žan d'Mirkur, Nikola Antrekur, Žan Buridan, Nikol Orezm). Sedamnaesti vek (Galilej, Gasendi, Dekart, Lajbnic, Berkli) i epoha prosvećenosti (Kondijak) pripremaju svoju vlastitu epohalnu misaonu zamku koja se zatvara Hjumovim rezultatima, koje autor naziva „destruktivnim". Oni su to prvenstveno zbog toga što „priključuju faktor nesigurnosti na sva stečena znanja", što vodi radikalnom skepticizmu u odnosu na sve što se može saznati. Ako su psihološki razlozi jedini koji posreduju između stalnosti posmatrane veze i naše sklonosti da na osnovu toga povećamo verovatnoću njenih ponavljanja, onda je jasno da se ne radi ni o kakvim „snažnijim razlozima". Prema tome, sve što istinski znamo potpuno je neplodno, a ono što nam omogućuje da bolje živimo i da adekvatnije poznajemo svet već i nije znanje „u pravom smislu te reči". Hjumova kritika, po Kolakovskom, nije razorna samo za saznajne ideale prosvećenosti i za sisteme XVII veka jer ona, negirajući svojom radikalnom destrukcijom uzročnosti mogućnost induktivnog zaključivanja uopšte, odriče saznajni dignitet svakom znanju koje prevazilazi prostore „pojedinačno datih opažajnih kvaliteta". Njegove početne intencije pokazale su se kao iluzorne; celokupan svoj kritički krstaški pohod na metafizičke doktrine XVII veka Hjum je preduzeo sa uverenjem da se na ruševinama slatkih maštarija o metodama pomoću kojih se može već odmah razotkriti razlog „onoga što jeste a ne samo onoga što faktički jeste" može dostojno izgraditi znanje koje poseduje neoborivu sigurnost i nepodložnost kritici. Po autoru je to krajnje apsolutističko stanovište jer teži za neostvarivim idealima. Pozitivizam, koji, naravno, tim poduhvatom nije dospeo u ćorsokak, ali je doživeo neku vrstu šoka od koga se ni do današnjeg dana nije oporavio, nije imao nikakve mogućnosti da u toj situaciji ne akceptira kao fundamentalno pitanje: šta je u našem znanju apsolutno sigurno? Posle Hjuma se nikada indukcija nije tako radikalno odbacivala, ali je zato dospela pod mikroskop uznemirenih pozitivističkih duhova jer ono što je trebalo otkriti nosilo je u sebi sudbonosnost neizbežnog „biti ili ne biti". Da li je, naime, znanje do koga se došlo indukcijom samo „društveno uslovljeni refleks koji nam preporučuje da pri izvjesnoj sumi iskustva akceptiramo izvjesno stanje stvari kao trajno prisutno, pošto je akceptacija biološki korisnija nego uzdržavanje od nje" ili se radi o utvrđivanju relevantnih i ispravnih istina o svetu, koje se, posle Hjuma, moraju smatrati samo relativnim u smislu da podležu promeni, ali ne i da u jednom trenutku mogu biti istine, a u drugom nešto sasvim suprotno. To je dilema kojom se, po Kolakovskom, već nadilazi okvir Hjumovog samodestruktivnog poduhvata, ali koja određuje u osnovi celokupnu strukturu budućih pozitivističkih nastojanja.

U poglavlju „Ogist Kont — pozitivizam epohe romantizma" autor ukazuje na protivrečnost koja i danas izaziva polemike, doduše nerelevantne za savremeni trenutak, i koja se izražava u nastojanjima da se misliocu koji je prvi upotrebio termin „pozitivizam" i učinio ogroman napor da ga sadržinski precizira odrekne naziv pozitivistički orijentisanog filozofa. Diferencija svoje utemeljenje nalazi u pretpostavci „mladog" i „starog" Konta, pri čemu „stariji" radikalno negira „mlađeg" svojim tezama o „religiji čovečanstva". Jedni mu kasnije vizionarstvo računaju kao samoizgnanstvo iz misaone orijentacije koju je zasnovao, a drugi smisao ter-

mina interpretiraju prema njegovim kasnijim sklonostimo ne videći razloga da mu odreknu ono što je sam stvorio. Kolakovski naglašava da Kontova filozofija kompletno destruira ljudsku subjektivnost time što je proglašava „spekulativnom fikcijom". Ovim stavom Kont se svrstava tačno iza Hjuma. Obezvređivanje ljudske ličnosti shvaćene subjektivno, koje je tu na delu, doprinelo je u velikoj meri ustoličenju granice između onog što se naziva naukom i onog što nosi ime filozofija premda su obojica bezuspešno želela da je sruše, pa ta granica i danas kod mnogih njihovih nastavljača pokazuje tendenciju da se predstavi kao Kineski zid.

Klod Bernard, Džon Stjuart Mil i Herbert Spenser (čija imena označavaju period koji Kolakovski naziva „trijumfalnim pozitivizmom") dovode pozitivizam u epohu modernizma čiji je najsavršeniji filozofski izraz poznati pravac nazvan empiriokriticizam. Evidentno je, po autoru, u poslednjih dvadesetak godina XIX veka jačanje psihologističkih i subjektivističkih sklonosti u misaonoj orijentaciji koja je predmet analize ove knjige. Destrukcija ličnosti postaje gotovo paradoksalno radikalna — subjekt se smatra „vaniskustvenim konstruktom" koji se samo zbog duhovne prilagodljivosti pripisuje iskustvenim sadržajima. Tako, smatra autor, ovaj „subjektivizam bez subjekta" pokazuje izrazitu naklonost ka pokušajima formulisanja ideje čistog iskustva, kao i ka potpunom demistifikovanju, a onda i uklanjanju svih elemenata koji su plod mašte. Najznačajniji predstavnici ovog pravca, Mah i Avenarijus, okreću se Kantu i njegovom „kritičkom problemu", pa time preduzimaju filozofiranje sa drugih stanovišta nego što su to činili Kont i Spenser. Kolakovski, međutim, smatra da se poduhvat raščišćavanja nanosa civilizacije ne bi li se doprlo do „čistog" čoveka izražava u takvom pluralizmu ideologija koji onemogućava svaki pokušaj njihovog svođenja u jedinstveni koordinatni sistem.

Isto tako, uočljiva je i „aktivistička" orijentacija ove filozofije jer se, nasuprot naglašavanju situacije „ogledala" u kojoj se čovek nalazi u odnosu na stvari, insistira na njegovoj poziciji „prirodnog i spontanog organizatora svih data". Jedna od konsekvenci takvog stava je destrukcija pojma „fakta" koju su izvršile pristalice takozvane konvencionalističke interpretacije znanja, inače bliski školi empiriokriticizma. Kolakovski zatim povezuje, a tu se stvaralački, a ne samo interpretatorski karakter njegovih opservacija najbolje pokazuje, želju za „povratkom do prvobitne konkretnosti u cjelokupnosti ljudskih data, do prirodnog svijeta koji nije metafizičkim fikcijama posredovan" sa Huserlovim i Bergsonovim, po njegovom mišljenju, paralelnim intencijama, naravno drugim putevima ostvarivanim.

Sve ove doktrine povezuje (tu se autoru možda može zameriti da ne iskazuje dovoljno razlike koje su, svakako, veće od sličnosti) zajedničko uverenje da svet koji je posredovan naučnom organizacijom predstavlja rezultat ljudske aktivne stvaralačke snage, „da čovjek snosi odgovornost za *stvar* koju njegova naučna misao konstruiše". Po autoru je ovo trebalo da postane fundamentalno odličje mišljenja našeg vremena koje bi na najraznovrsnije načine pokazivalo svoj dalekosežan i dugotrajan uticaj. Nije sasvim jasno šta autor misli pod sadržajem mišljenja našeg vremena, ali, bilo šta da pod tim podrazumeva, treba dodati da se ovaj impuls nije, kako to on sugeriše, nepovratno ugasio. Pre bi se moglo reći da stvar stoji obrnuto. Naravno, ukoliko izraz „mišljenje našeg vremena" ne obuhvata neki sasvim uzan vidokrug.

Konvencionalizam, čija je destrukcija pojma „fakta" već spomenuta, ne može se, po autoru, izdvojiti u posebnu školu jer su njegovi rezultati (pre svega rušenje iluzija da nauka opisuje i uopštava „sirova" fakta, da njen izbor između konkurentskih hipoteza ima nearbitraran, imanentan karakter) situirani u širi kontekst empiriokriticizma. Ono što, međutim, snažnije karakteriše ovu pozitivističku nijansu, to je izvesno samoprevazilaženje svojih pretpostavki koje se ogleda u intenciji da se rekonstruiše epistemološki status naučnih aktivnosti. Time se zaobilazi njihova suprotstavljenost svim stanovištima vere, pa se na taj način

spasava njena punovažnost sa saznajnog stanovišta. Kolakovski smatra da je ovo situacija kada pozitivizam još jednom sam sebi skače u usta, pa mu je sada sasvim teško da se provuče između Scile Hjumove i Haribde konvencionalističke krajnosti.

Premda autor ne smatra pragmatizam karikom u istoriji filozofije pozitivizma, jer on svojim svođenjem ljudske kulture i mišljenja na biološko ponašanje ostaje u granicama „filozofije života“ (mada je Mahova i Avenarijusova doktrina obuhvaćena ovakvim stanovištem), on ipak jedno poglavlje posvećuje odnosu pragmatičke metode prema pozitivizmu. Njega interesuju prevashodno putevi kojima se izvesne pozitivističke pretpostavke preobražavaju u vlastite suprotnosti, a „odnekud je poznata stvar da je tzv. filozofija života, za radikalne pozitiviste, stala, najvjerovatnije, tačno na suprotnom polu od njihovih vlastitih regula, i često na sebi osjećala oštre osude u ime naučne filozofije“.

Epoha modernizma, koja se, po Kolakovskom, odlikovala „epistemološkom razuzdanošću“, dovela je do samoraspada pozitivizma. Trebalo je, na neki način, da bi se misaona orijentacija otresla obimnih ideoloških fanatizama i larpurlartističkih misaonih arabeski, učvrstiti samostalne, principijelne i jasno izdvojene pozicije intelektualaca „koji se staraju o duhovnom zdravlju društva“. Ovaj povratak pozitivističkoj uzdržljivosti nazvan je logički empirizam ili neopozitivizam, i autor ga, u poglavlju „Logički empirizam — scijentistička odbrana civilizacije pred krizom“, smešta u okvire opštije tendencije nazvane analitička filozofija (čiji je glavni inicijator Mur). Filozofiji je ovom orijentacijom sugerisan rad na analizi jezika, što bi dovelo do tačnog objašnjavanja značenja pojmova, tvrdnji i sporova, pa bi tradicionalna pitanja najzad bila ili rešena ili odbačena kao besmislena. Ova škola, međutim, po autoru, nije unapred određivala koja filozofska pitanja imaju smisao. Nju je karakterisala samo metodička usmerenost na filozofiranje koje počinje od tačne analize jezika, a koje se koristi logičkim sredstvima „jezika kojim se govori i kojim su naučna pitanja formulisana“. Od samog početka je ova orijentacija nastupila sa izvanredno jakim osećanjem svoje posebnosti koje se eksponiralo u žustrim i netolerantnim napadima na suprotna stanovišta i u nepokolebljivom ubeđenju da preduzeti prevrat ima radikalan karakter. Osim ovoga, propovedana je neka vrsta utopije koja se sastojala u ubeđenju da se stanovište intelektualaca koje je koherentno zahvaljujući prihvatanju principa naučnih iskaza može popularisanjem proširiti u društveno dominantan stil mišljenja. Postoje, po autoru, tri centra ove misaone orijentacije: Beč (Moric Šlik, Rudolf Karnap, Karl Poper Rajmond), Berlin (Hajns Rajhenbah, Rihard fon Mizes, V. Dubislav) i Poljska (Kazimjež Tvardovski sa grupom učenika), a ogroman značaj za njenu artikulaciju ima misao Ludviga Vitgenštajna.

Logičkom empirizmu autor pripisuje veliku ulogu u savremenoj duhovnoj konstelaciji, ali mu se čini nesumnjivim da njegove glavne intencije nisu zadovoljene: objavljeni kraj metafizičkih varijacija doveo je do njihovog obnavljanja, modernizovanja, novih doktrina koje su se rugale svojim sudijama. Pozitivisti su sve to uzimali kao novi dokaz ljudske gluposti i njihovo samozadovoljstvo ostalo je netaknuto, ali je činjenica da od one široko shvaćene popularizacije svog stanovišta kakvoj su oni težili nije bilo ništa. Međutim, pozitivistička kritika metafizike imala je nesumnjive rezultate. Sve više se širi uverenje da su sasvim uzaludni napori koji idu za tim da epistemološka ili ontološka stanovišta preobraze u naučna tvrđenja. Za autora je logički empirizam, u krajnjoj liniji, proizvod kulture u kojoj dominira princip tehnološke efikasnosti, pa je on zapravo „tehnokratska ideologija koja je mistificirana kao antiideološko stanovište i očišćena od naučnih vrednovanja“. Savremeni pozitivizam ne shvata svoju vlastitu relativnost i užlebljenost u krug vrednosti sopstvene kulture, ali to neshvatanje ima gotovo univerzalnu vrednost u ideološkom životu.

Kao rezultat svih ovih istraživanja Kolakovski navodi sledeće sažete stavove: pozitivizam, ukoliko ne

zastaje pred sopstvenim radikalnim konsekvencama, odbacuje transcendentalno shvatanje istine, a logičke vrednosti svodi na određene osobine ponašanja organizma. Osnovni akt koji artikuliše pozitivizam kao doktrinu — odbacivanje mogućnosti sintetičkih sudova a priori — predstavlja svođenje svakog znanja na biološke reakcije. Indukcija nije ništa drugo do „izvjestan oblik uslovnog refleksa", a iskaz o njenoj punovažnosti svodi se na razmatranje o biološkoj korisnosti prisvajanja tog refleksa. Pitanje, koje, po autoru, pozitivisti ne postavljaju često sami sebi, o vekovima neugasloj ljudskoj težnji za „metafizičkom sigurnošću" ostaje, međutim, otvoreno. Ako ga i postave, odgovor koji daju (svođenje na zabludu, zloupotreba reči — hipostaziranje apstraktnih izraza, supstancijalizacija glagola) ne uspeva da zadovolji, pa problem ostaje trajno nerešen. Kolakovski ukazuje na jedan obeshrabrujući moment koji proizlazi iz takvog rezonovanja: svođenje celog problema na zloupotrebu reči mora, po njemu, da vodi zaključku o izvesnoj intelektualnoj degeneraciji ljudske vrste. Jer „odakle dolazi ta razuzdanost ili neka vrsta duhovnog razvrata koja je stoljećima upražnjavana i dalje se upražnjava, ako ne treba sumnjati u to da „razum", koji pokušava da se u odnosu na empiriju osamostali, i da za sebe nađe vlastiti prostor, predstavlja vrstu degenerisanog tkiva, ravnodušnog prema svojim pravim, tj. biološki korisnim, instrumentalnim pozivima, a koje se beskorisno razrasta na račun autentičnih potreba života?" Ovo je, po autoru, u skladu sa principima ekstremnih pristalica takozvane filozofije života. Postoji, međutim, i druga pretpostavka. Prema njoj, vekovni intenzivni napor da se samostalnost razuma učini trajnom predstavljao bi rezultat čovekovog participiranja u jednom „poretku postojećeg" koji je bitno različit od onog u kome gospodare njegovo telo i animalne potrebe. „Trebalo bi zamisliti da naš biološki život i naša metafizička istraživanja dolaze iz dva nespojiva i međusobno neprijateljska izvora postojećeg, ili, govoreći sažeto, da fizički svijet predstavlja vrstu pakosne šale koju je demon pripremio bogu, dok mi kao žrtve te neumjesne šale snosimo sve posljedice istovremene i neizbježne pripadnosti neprijateljskim svjetovima." Tu je, po autoru, na delu manihejska doktrina, ali ona se može koristiti i bez religioznih halucinantnih vizija. Dakle, rezultat pozitivističke kritike je sabijanje filozofske delatnosti našeg vremena u Prokrustovu postelju filozofije života i „dramatične manihejske vizije", a takva alternativa nije, po autoru, nimalo stimulativna ni privlačna. Ipak, a tu treba tražiti i jedno od ograničenja stanovišta autora, on tu alternativu prihvata kao nesumnjivu. Razlog ovakvom ishodišnom stavu Lešeka Kolakovskog, koji, kao sledeću konsekvencu, nosi negiranje materijalističkog shvatanja istine, treba tražiti u njegovom, doduše, neslaganju sa pozitivističkim odbacivanjem sintetičkih sudova a priori, ali, ujedno, i u svrstavanju ovih sudova u domen metafizike, čime se odriče bilo kakav njihov doprinos naučnom saznanju. Ovo je samo po sebi problematično, a dokaz za to je i uspešna odbrana trećeg stanovišta koju preduzima dr Risto Tubić u spomenutom predgovoru i koje on naziva „neoracionalizmom".

Možda bi se knjizi Lešeka Kolakovskog moglo učiniti još nekoliko primedbi (recimo: uverenje da je relacija subjekt—objekt identična sa relacijom nervni sistem—sredina još nikako ne implicira da je, nužno, epistemologija deo biologije, kao što to autor prihvata), ali ostaje nesumnjiva činjenica da je ovim poduhvatom ne samo sistematski izložena jedna od najuticajnijih misaonih orijentacija našeg vremena, nego je već pomalo zaboravljenom sporu pozitivista i njihovih oponenata udahnuta nova svežina i žestina. Pozitivisti su se poslednjih godina sve više udubljivali u epistemološko polje proučavanja ostavljajući svojim kritičarima domen antropologije, i tako je utemeljena „beskonfliktna koegzistencija" koja traje gotovo bez ikakvih značajnijih potresa i danas. Ovu prividnu harmoniju je, svakako, potrebno razotkriti, a knjiga Lešeka Kolakovskog čini krupne korake u tom pravcu.

ZORAN STANOJEVIĆ

## Arif Tanović: Vrijednost i vrednovanje

(Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972)

Vrednosna problematika i osnovni teorijski problemi aksiologije nisu čest predmet teorijskih napora u nas. Nedostaju i celovite sistematizacije ukupnih (i naših) saznanja o tome. Knjiga Arifa Tanovića *Vrijednost i vrednovanje* u tom smislu značajno popunjava taj nedostatak. U osnovi skromnih namera, ona hoće na način marksističkog uvoda u studij aksiologije da definiše i sistematizira osnovna aksiološka pitanja, da prezentiranjem problema i rešenja omogući uvid u ta pitanja. S te strane ova knjiga je zanimljiv i informativan aksiološki priručnik.

Knjiga sadrži tri tematske celine: teorijsko problematiziranje osnovnih aksioloških pitanja, kritička istorijska retrospektiva razmatranja tih pitanja i razmatranje nekih fundamentalnih pitanja vrednosti i vrednovanja u marksizmu.

Određenje i predmet aksiologije Tanović ispravno traži u celini najopštijih principa teorije o bivstvovanju (ontologija), o spoznaji (gnoseologija) i o vrednosti i vrednovanju (aksiologija). Naime, autor je uveren da ontologija i gnoseologija čine trajan i sastavni deo opšte filozofske teorije koja se bavi kritičkim ispitivanjem i preispitivanjem fundamentalnih principa vrednovanja. Ovako celovit pristup aksiologiji i vrednosnom ima posebno značenje i autor to kao crvenu nit provlači do kraja knjige.

Aksiologija je opšta, a posebno vrednosno normativne nauke su: logika, etika, estetika, pravo, politika. Ove discipline su vrednosno (normativno) zasnovane u svojoj najdubljoj suštini. I druge nauke, budući da istraživanja preduzimaju radi unapređenja ljudskog života, vrednosno su utemeljene. Autor ukazuje da se pravo definiše kao etički minimum; da nema ničeg neutralnog u politici; da je svrha jednog ekonomskog sistema podizanje bogatstva, čak blagostanje. Naravno, bilo bi pogrešno zaključiti da autor briše razliku između znanja i vrednovanja. U posebnom poglavlju on jednoznačno ističe da je razlika između činjeničnih i vrednosnih sudova očevidna. To je razlika između „jeste“ i „treba“. Vrednosni sud implicira procenjivanje, odabiranje, zauzimanje stava prema pojavi. U tom smislu aksiološki problem se i određuje kao svesno vrednovanje vrednosti za razliku od naučnog opisa i objašnjenja činjenica.

Ako posebne nauke proučavaju vrednost, tačnije, vrednosti, šta ostaje aksiologiji kao opštoj teoriji vrednosti? Autor određuje zadatak aksiologije kao utvrđivanje differentie specifice vrednosti kao nečega različitog od činjenica stvarnosti, čime se bave prirodne i društvene nauke. Aksiologija je određena kao „opšta teorija vrijednosti i vrednovanja o onom suštinskom u vrijednosnom odnosu, onom što je zajedničko za sve oblike vrijednosti, kao što su dobrota, ljepota, istina, pravičnost, svetost itd.“

Vrednost — to je „početno i zaključno“ pitanje opšte teorije vrednosti. Autor je svestan da tu nema jednoznačnog odgovora. Filozofi daju razne odgovore o značenju termina vrednost. U okviru terminoloških napomena upozorava i na to da termin „vrijedan“ ima veoma široko značenje, različito u raznim naukama, a da se u našoj nauci „vrijednost“ neopravdano zamenjuje sa „dobro“ ili „valjanost“. Ova i druga terminološka razgraničenja autoru se čine potrebna naročito zbog toga što savremena aksiologija, kao i metaetika, sve se više konstituišu kao teorija etičkih termina i iskaza.

Tanović je skeptičan prema mogućnosti da se do kraja odredi pojam vrednosti budući da spada u „najfundamentalnije pojmove koji ne trpe definiciju i pomoću kojih se definišu i drugi pojmovi“ (str. 10). Uz prezentiranje nekih mišljenja (Mur i fenomenolozi) o tome šta je vrednost, autor sa svoje strane primećuje da vrednost nije samo svojstvo predmeta (kako misle fenomenolozi) ni svojstvo duha (kako misli Mur), nego jedno i drugo: „vrijednost nečega i

za nekoga, objektivni kvalitet stvari koji se subjektivno cijeni i doživljava". To znači da se vrednost definiše kao „pojam čiji je sadržaj odnos u kome neki objekat zadovoljava neku od ljudskih potreba" (str. 20).

Vrednost se uvek iskazuje kao praktičan odnos, to jest ekvivalent društvenih potreba, i to uvek u totalitetu vrednosti. Totalitet vrednosti ne može bez posledica da se redukuje na jednu vrednost. Autor na to posebno upozorava jer je svaka redukcija vrednosti uvek „jednostranost u otuđenju". Na primer, podređenje svih vrednosti ekonomskim vrednostima ili vrednostima svetoga. To isto otuđenje imamo kada se vrednost jedne epohe uzme kao večna i neprolazna.

Autor se posebno zalaže da se u osnovu principa vrednovanja (normativno) i u zasnivanje aksiologije (teorijski) ugradi koncepcija ljudske prirode. U marksističkoj interpretaciji to je generička praksa, totalitet, napori za humanizovanje ljudskih odnosa.

U skladu sa ovakvim celovitim marksističkim određenjem aksiologije i vrednosti i ljudske prirode, Tanović dosledno razmatra i druga pitanja.

Tanović je daleko od jednostranosti i ekonomističkih vulgarizacija. U odeljku o ciljevima i sredstvima ističe da je čovek određen i idealima, ciljevima i vrednostima, a ne samo materijalnim uslovima egzistencije („istorija je delatnost čoveka koji ide za svojim svrhama" — Marks). To dalje znači da ljudska praksa pretpostavlja predviđanje, svesno opredeljivanje za moguće ciljeve i prikladna sredstva za njihovo ostvarivanje. Autor pri tome pravi zanimljivu distinkciju na vrednosti po sebi i na vrednosti kao instrumentalnosti (služe za ostvarenje fundmamentalnih vrednosti). Ovo je potrebno uvek naglašavati jer su danas mnogi ljudi (čak i sistemi društvenih odnosa) preokupirani više instrumentalnostima nego vrednostima. Veličanje novca, vlasti, države, politike, organizacije, to najbolje potvrđuje. Naše doba karakteristično je po raznovrsnim fetišizacijama instrumentalnosti kao vrednosti.

Vrednovanje je poseban problem aksiologije. Mnogi sporovi nastaju zbog relativne samostalnosti vrednosnih sistema i standarda. Jedna ista pojava može biti vrednovana u različitim standardima vrednosti i da pri tom u jednom standardu bude pozitivno, a u drugom negativno procenjena. Praktične teškoće u vezi sa shvatanjem sloboda, uspešnosti, korisnosti, to najbolje potvrđuju. Pravi problem u vrednovanju zato i jeste problem utvrđivanja kriterijuma: da li su oni apriorni ili aposteriorni; racionalni ili emotivni; objektivni ili subjektvni; da li je to jedinstveni kvalitet u ljudskom iskustvu ili generička vrednost. S tim u vezi autor primećuje da su se sve aksiološke doktrine spoticale na ovim problemima pre svega zbog toga što su pretendovale na to da izgrade jedan (hijerarhijski i večan) sistem vrednosti.

Uvek kad se govori o vrednostima i o čoveku, neophodno je pretpostaviti individualnost i društvenost kao komponente ljudskog načina bivstvovanja. Čovek-individua nosilac je vrednosti. Na ovo autor posebno upozorava kao na bitnu pretpostavku progresa, integracije i ukidanja otuđenja. Odbija pri tome ono stanovište koje smatra da su zbog ontološke primarnosti individualnih vrednosti društvene vrednosti samo sredstvo za razvoj individualnih. Ovo upozorenje je značajno i zbog toga što „istorija poznaje otuđeni karakter i individualnih i društvenih vrijednosti".

Uz razmatranje skoro svih osnovnih pitanja aksiologije, autor se bavi i pitanjem slobode, determinizma i indeterminizma kao graničnim pitanjima svakog razmatranja problema vrednosti.

Sva razmatranja i zalaganja za slobodu imaju za pretpostavku određeno shvatanje i priznavanje slobode kao vrednosti. Autor posebno ukazuje da značenje termina „sloboda" nije jedinstveno jer kako bi inače suprotna društva sebe nazivala slobodnim. Sloboda se ontološki određuje kao „konstitutivna i imanentna komponenta ljudske prakse" (pri čemu je praksa shvaćena kao „ontološka struktura čovjeka"); gnoseološki kao spoznaja nužnosti (pri tome autor ukazuje na onu čestu tendenciju da se sloboda u svojoj ukupnosti svede na

ovu dimenziju); aksiološki — sloboda je vrednost, i to fundamentalna — uslov za sve druge ljudske vrednosti.

Drugi deo autorovih razmatranja posvećen je glavnim pravcima u aksiologiji. Uz kratak istorijski pregled nesistematskog razvoja opšte teorije vrednosti (Platon, Aristotel, Kant, Hegel, Niče, Bentam, Smit, Rikardo), autor daje i sažet osvrt na glavne pravce u savremenoj aksiologiji. Polazi od zasnivanja opšte aksiologije kao „istraživanja koje se odnosi na prirodu svih određenja vrijednosti" (Loce i Brentano, Majnong i Erenfels), preko novokantovstva (Vindelband i Riket), fenomenologa (Šeler i Hartman), egzistencijalista (Sartr i Kami), do metaetike (Mur, Rasel, Vitgenštajn).

Etičke pravce — osnovne postavke, doprinos, jednostranosti, anticipacije — autor sažeto, ali kritički prezentira. Nešto detaljnije i predmetno bavi se Šelerom i Hartmanom, više Sartrom i Kamijem, a naročito metaetikom.

Sartra i Kamija razmatra samo na osnovu stavova iz *Bića i Ništavila*, odnosno *Mita o Sizifu*. Sigurno da svrstavanje Sartra i Kamija među aksiologe ne bi moglo da izdrži jednu strogu proveru. Autor je takođe svestan da oni nisu aksiološki orijentisani i pored toga što je evidentno da su se bavili etičkih pitanjima. Razmatra ih u ovom kontekstu zbog toga što su problemi o kojima oni raspravljaju od izuzetnog interesa za aksiologiju, a naročito za etiku.

Autor posebno razmatra odnos metaetike i aksiologije. Prikazao je ovu etičku orijentaciju — filozofske osnove i povezanost aksiološkog i metaetičkog problema.

Metaetika kompleksnu etičku problematiku svodi na problem značenja i opravdavanja etičkih stavova i iskaza, sudova i vrednosnih termina uopšte. U stvari, po autoru, ovde se radi o gnoseološko-logičkoj dimenziji, a izricanje normativnih sudova stavljeno je u zagrade. Metaetika razgraničava vrednost i ispravnost; ne pita „šta treba da bude", već šta znači iskaz „šta treba da bude". Stoga ona etiku svodi na „logiku moralnog govora" (str. 94).

Sva pitanja u ovako shvaćenoj etici okreću se oko odnosa aksiologije i nauke. Autor, međutim, navodi da se i u ovoj orijentaciji danas javljaju tendencije koje osporavaju strogo razdvajanje metaetike od normativne etike. Sa svoje strane primećuje, misleći upravo na ovu orijentaciju, „zapanjujuću diskrepanciju između akutnih etičkih problema i dilema savremenog čovjeka i orijentacija nekih filozofa morala".

Tanović posebno — u trećem delu knjige — razmatra mogućnost da se marksizmom fundira aksiološka teorija. Polazi se od toga da marksistička teorija otuđenja i marksistički humanizam, a i činjenica da je u marksizmu sistematski fundirana ekonomska teorija vrednosti — sadrže osnove za jednu mogućnu aksiologiju. No, to ne znači, i autor je tu konsekventan, da duhu marksizma odgovara po sebi jedan zatvoren i dovršen aksiološki sistem. Ono što autor hoće da afirmiše, to je uverenje i mogućnost (ili neophodnost) da se upravo sa marksističkog stanovišta rasprave bitni problemi i vrednovanja. U tom cilju razmatra sledeća pitanja: marksistički humanizam i aksiologija, komunizam kao dovršeni naturalizam i dovršeni humanizam, ciljevi i sredstva, vrednosni karakter ideologije i naučna objektivnost.

Teme koje je autor postavio u ovom delu knjige su značajne. Ovde će biti prezentirani neki stavovi iz rasprave o ovim temama.

Marksizam je i aksiološki utemeljen. Marksovom delu svojstveno je najopštije vrednosno zasnivanje. Ukupna kritika građanskog društva polazi od vrednosnog određenja čoveka. Nadalje, Marksov realni humanizam ispoljava se veoma različito — ideološki, politički, ekonomski, čak i eshatološki. Međutim, vrednosni smisao humanizma je uvek prisutan, čak najbitniji. Autor je pri tom daleko od pomisli da zagovara aksiološku interpretaciju marksizma kao primarnu.

Vrednosni ideal marksizma je „slobodna zajednica slobodnih ljudi". Razotuđenje i ljudska reintegracija su aktivistička odredba toga ideala. U tom smislu autor, polazeći od Marksa, naglašava dijalektičko jedinstvo svih elemenata ljudskog života u procesu istorijskog razvoja („Taj komunizam kao dovršeni naturalizam = humanizam = naturalizam" — Marks). Autor detaljnije razvija taj

odnos i zaključuje da je izraz tog odnosa komunizam kao ovladavanje silama prirode putem širenja ljudskih snaga, da humanizovanja prirode nema bez tehničkog i humaničkog progresa istovremeno. Bez izmene ljudskih odnosa naturalizam kao razvijanje proizvodnih snaga ostaje nedovršena, otuđena sfera. Dovršenom naturalizmu mora biti imanentan dovršeni humanizam. To je, po autoru, osnovna misao Marksa i Engelsa. Čini se da je ovo mesto posebno značajno upravo u vreme kad se naučno-tehnička revolucija, njeni dometi, uloga nauke i tehnologije shvataju veoma jednostrano i kada se time često bespoštedno manipuliše.

Pitanje odnosa ciljeva i sredstava postavlja se i kao praktično etičko-političko pitanje. Autor polazi od osnovnog stava da ciljevima moraju da odgovaraju sredstva (iako ciljevi imaju ontološki primat). Vrednost nekog cilja ceni se prema tome koliko njegovo realizovanje doprinosi samoostvarenju čoveka i društva. U vezi sa tim autor posebno prezentira određene kontroverze i ideološke sukobe u komunističkom pokretu oko osnovnog cilja i karaktera sredstava. Ukazuje na nerazumevanje Marksa u onoj poznatoj poziciji koja je lansirala krilaticu: „Cilj je ništa, pokret je sve". S druge strane, i ono stanovište koje marksizam svodi samo na metodu takođe ističe samo sredstva. Po autoru, odvajanje cilja i njegovo apsolutizovanje je pozicija apstraktnog humanizma, a prenaglašavanje sredstava objektivno je pragmatizam u teoriji, a slepi prakticizam u praksi.

Odnos ideologije i nauke je posebno aktuelizovan zbog povećane uloge i jedne i druge u kretanjima savremenog sveta. Međutim, razdvajanje naučnog i vrednosnog karakteristično je za savremene rasprave o ideologiji. Zato pitanje ideologije Tanović ovde razmatra u kontekstu odnosa vrednosnog karaktera ideologije i naučne objektivnosti.

Ideologija ima vrednosni karakter. Tu je u osnovi uvek reč o „izboru vrijednosti", što pretpostavlja angažovanje na njihovom realizovanju. Ideologija je idejni izraz objektivnog društvenog odnosa. Ona, po autoru, može biti i kriva slika, ali je u tome bitno da nije reč o individualnom pogledu na svet. Ona izražava određene društvene interese u obliku vrednosti, ciljeva, ideja („Nije namjerna obmana, već izraz određenog načina života"). U tom kontekstu autor navodi iluzorne i neistorijske pokušaje (od Vebera do današnjeg dana) da se ideologija obezvredi i prikaže bespredmetnom (teza o kraju ideologije, teorija konvergencije, pozitivistička kritika ideologije). Autor pristaje na mogućnost raznih pristupa kritici ideologije, ali odlučno naglašava vezu ideologije i stvarnosti, što pomenute tendencije u krajnjem slučaju zanemaruju.

Nema ideološkog naturalizma u nauci. Smatra, nadalje, da je mogućan i potreban dijalog nauke i ideologije o fundamentalnim vrednostima. Nudi mogućni model odnosa ideologije i nauke, koji pretpostavlja kritičku autonomiju nauke, ali i povezanost nauke i ideologije u odnosu na polazne stavove, ciljeve, rezultate i način primene.

Knjiga *Vrijednost i vrednovanje* uspeo je pokušaj sistematizovanja osnovnih aksioloških problema. Uz to, Tanović angažovano i zainteresovano raspravlja o svim osnovnim pitanjima jer, konačno, on hoće aksiologiju da odredi i kao zasnivanje humanizma. Tako je on na pitanjima marksizma pokazao da etička pitanja nisu profesorska i metaetička, već praktična. Zato raspravlja i o onim pitanjima koja nisu aksiološka u užem smislu, ali su bitna za razumevanje vrednosne problematike (na primer, sloboda, determinizam, ciljevi i sredstva, ideologija i nauka).

Autor samo u podtekstu vrednosno aktuelizira našu stvarnost, odnosno našu vrednosnu situaciju (Program SKJ, politika miroljubive koegzistencije), ali čini se da bi bilo korisno da je toga bilo više, i to zbog boljeg razumevanja stvarnosti, ali i zbog toga što se neke vrednosti i opredeljenja našeg društva često dovode u pitanje od strane zastupnika drugačijih društvenih i ideoloških projekcija.

RATKO NEŠKOVIĆ

## Mihailo Šaranović: Kina — zemlja na Zemlji

(»Prosveta«, Beograd, 1973, strana 260)

„Pokušao sam da na jednom mestu dam više dimenzija za spoznaju Kine. Ovo možda i zato što sam smatrao potrebnim da jednom relativno kratkom knjigom prenesem čitaocu što je moguće više zaokrugljenu sliku te zemlje.“ To je osnovni moto koga se Mihailo Šaranović, istakavši ga još u uvodu, dosledno držao u celoj knjizi. Autor je, kao dopisnik Tanjuga, imao priliku da provede u Pekingu skoro četiri godine u vreme najburnijih događaja posleratne Kine koji su nazvani velikom proleterskom kulturnom revolucijom. Ipak, taj osnovni podsticaj, po osećanju M. Šaranovića, nije bio dovoljan da bi se izložili i objasnili događaji tokom kulturne revolucije, već ih je trebalo staviti u širi okvir savremene, ali delom i tradicionalne Kine. Tako je i nastala zamisao o pružanju „više dimenzija za spoznaju Kine“ i njeno ostvarenje u radu koji će prevazilaziti ambicije pukog novinarskog beleženja onoga što se događalo i onoga što je izveštač zapazio.

Opredeljenje autora da sopstvene utiske obogati širim saznanjima o Kini, treba odmah istaći, prvi je i najsigurniji dokaz da je on shvatio da se o toj velikoj zemlji ne može pisati bez produbljenijeg znanja o njoj, a, isto tako, da je čitaocu nemoguće dati verniju sliku Kine ukoliko se svaki događaj u njoj šire ne objasni. Ako se svemu tome doda da sama Kina o sebi daje malo informacija, da se o Kini u svetu još uvek malo zna, onda postaje još opravdaniji metodološki izbor autora. Potvrda za ispravnost ovakvog metodskog pristupa mogla se naći, pored ostalih, i u knjigama Amerikanca Edgara Snoua (Edgar Snow), Francuza Robera Gijena (Robert Guillain), Nemca Harija Hama (Harry Hamm) i drugih velikih novinarskih imena.

Doslednost u sprovođenju principa što potpunijeg predstavljanja Kine M. Šaranović je započeo još u pristupnom delu iznošenjem osnovnih podataka o položaju i veličini zemlje, komparativnih podataka o stanovništvu po provincijama, jeziku, dinastijama koje su vladale Kinom, podataka o KP Kine, industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji, nuklearnim eksperimentima, spoljnotrgovinskoj razmeni, podataka o cenama nekih najvažnijih artikala ishrane i lične potrošnje, da bi sve završio pregledom glasanja u Ujedinjenim nacijama o predstavništvu Kine u svetskoj organizaciji.

Autor je, zatim, svoje kazivanje o Kini podelio u tri glavna dela. U prvom delu, koristeći odgovarajuće legende (inače često upotrebljavane u koloritnoj političkoj literaturi savremene Kine), M. Šaranović je dao opis uslova života kineskih ljudi. Drugi deo posvećen je tumačenju i objašnjenju kulturne revolucije, a u trećem su izložene aktuelne političke prilike u zemlji i ukazano na usmeravanje međunarodne aktivnosti Kine.

Prvi deo knjige, nazvan „Zemlja i ljudi“, omogućuje najširem krugu čitalaca da stekne jasniju predstavu o mukotrpnom životu ogromnog broja ljudi i promenama koje je revolucija donela ili tek treba da donese. U kratkim, lako čitljivim odeljcima autor uz ilustrativne opise daje i niz podataka. Malo je, na primer, poznato da je do pobede revolucije 1949. godine oko 30 miliona ljudi u Kini živelo u feudalnim odnosima, 4 miliona u režimu kmetstva najprimitivnijeg oblika, 1 milion u robovlasničkom poretku, a oko 600 hiljada živelo je životom prvobitne zajednice. Istovremeno su samo 4 kineske porodice (među kojima i porodica Čiang Kaj-šeka, sadašnjeg šefa marionetske države na Tajvanu) posedovale bogatstvo koje je u vreme konfiskacije procenjeno na preko 20 milijardi dolara.

Ništa manje nisu impresivni ni podaci o agrarnoj reformi, „najgigantskijem pokretu ove vrste koji je ikada izveden u istoriji sveta“ — kako kaže autor. Reformom je od oko 2,5 miliona seoskih bogataša oduzeto blizu 50 miliona hektara zemlje, što je predstavljalo gotovo polovinu obradivih površina. Konfiskovana zemlja podeljena je na 60 miliona porodica bezemljaša sa oko 300 miliona članova. Drugim rečima, od zemlje koju

je posedovalo samo 2,5 miliona ljudi podmirene su potrebe oko polovine kineskog stanovništva.

Dočaravajući razmere koje su svojstvene Kini, autor nije mogao a da i mnoge druge opise ne izrazi u milionskim brojkama. Gotovo neverovatno zvuče svi ti podaci. Prema poslednjim zvaničnim izveštajima, u Kini je 1957. godine živelo 657 miliona ljudi, a ako se uzme u obzir da je godišnji priraštaj oko 2%, onda bi 1977. godine trebalo da bude blizu milijardu stanovnika, a krajem veka oko milijardu i 600 miliona. Deo toga ljudskog okeana, oko 250 miliona stanovnika, živi u području samo jedne reke — Jangcea (duge 5.800 kilometara).

Kada se ovakve brojke dovedu u vezu sa autorovom tvrdnjom da je snabdevanje gradova dobro organizovano, onda predstave o rešavanju životnih problema u Kini moraju postati jasnije. Autor, doduše, ističe da su osnovni artikli ishrane (pirinač i masnoće) racionisani, kao što se na kupone kupuju i neophodne količine tekstila. „Niko nema više nego što mu treba, ali svako ima ono što bi se evropski merilo kao minimum potreban za pristojan život" — kaže M. Šaranović. Objašnjavajući još neke pojedinosti uslova života kineskih ljudi, autor posebno naglašava relativnost kriterijuma o zadovoljavanju svakodnevnih ljudskih potreba. Relativnost — ako se na Kinu primenjuju druga, a ne kineska merila.

I mnoge druge pojedinosti i specifičnosti Kine koje je M. Šaranović izneo u prvom delu svoje knjige takođe su veoma zanimljive za čitaoce. To se može reći naročito za poglavlja o društvenim normama morala, kritike i kažnjavanja, javnom informisanju Kineza ili školovanju.

Najautentičniji i, možda, najvažniji deo knjige M. Šaranovića odnosi se na opis događaja tokom takozvane kulturne revolucije. Ovo zbog toga što je u poglavljima o kulturnoj revoluciji autor izvoran, što je bio očevidac događaja, što je u Pekingu doživeo političku buru koja je potresala Kinu.

Autor bez uzbuđenja i dramatizacije opisuje dramatčne događaje. Predsednik Republike, potpredsednici vlade, ministri, najviši partijski funkcioneri, generali, 80% rukovodilaca u regionalnim partijskim komitetima — svi su pod udarom kritike ili smenjeni pod raznim optužbama. U Peking dolazi oko 2 miliona članova „Crvene garde", uglavnom omladine, radi „razmene revolucionarnih iskustava". Ceo grad je u revolucionarnom plamenu. Autor zatim opisuje opsadu stranih ambasada, posebno sovjetske, prema kojoj po 200 do 300 hiljada ljudi često danima drži zakrčene prilaze. Incidenti na aerodromu prilikom odlaska porodica sovjetskih diplomata, maltretiranje dvojice indijskih diplomata, kamenovanje burmanske ambasade, paljenje zgrade britanskog poslanstva, konfiniranje britanskog dopisnika — to su teški dani za strance, pogotovu za novinske izveštače.

Smatrajući da je kulturna revolucija svojevrstan državni udar, M. Šaranović nastoji da pronađe korene, uzroke pokretanja tako gigantske političke borbe. S tim u vezi on konstatuje da su nesuglasice u rukovodstvu, posebno držanje predsednika Kine Liu Šao-čija, nastale još u vreme revolucije, da bi se jače ispoljile već u prvom periodu stvaranja nove države oko pitanja kolektivizacije i, naročito, politike „velikog skoka" 1958. i 1959. godine. Suprotstavljanje Mao Ce-tunga dotadašnjem razvoju događaja manifestovalo se posle 1960. godine u nekoliko navrata. M. Šaranović misli da je kulturna revolucija započela u stvari 1963. godine mada su masovni pokreti nastupili nekoliko godina kasnije. Ovu svoju tezu autor potkrepljuje činjenicom da je te godine predsednik Mao uputio poziv kineskom društvu da „uči od armije", to jest da je tada Mao Ce-tung počeo u praksi da sprovodi ideju o potrebi obračuna sa jednom strujom u kineskom rukovodstvu. Nesuglasice su se ogledale i u nekim bitnim pitanjima spoljne politike, pre svega u pogledu odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Među objektivne uzročnike kulturne revolucije M. Šaranović ubraja nezadovoljstvo značajnih slojeva kineskog društva, pre svega omladine i radnika. Nezadovoljstvo omladine dolazilo je zbog ograničenja u mogućnostima školovanja jer je, na primer, od 24 učenika završene srednje škole

samo 1 imao mogućnosti da nastavi školovanje na univerzitetu. Rešenje problema zapošljavanja omladine nalaženo je u upućivanju omladinaca na selo, čime se istovremeno smanjivao pritisak nezaposlenih na gradove.

Nezadovoljstvo znatnog dela radničke klase bilo je uslovljeno sporim povećanjem udela radničke klase u ukupnom broju zaposlenih, mada je radnička klasa dobila od revolucije više nego seljaštvo . Diferencijacija među radnicima, naime, izvršena je prema kvalifikacijama, radnom stažu i privrednoj grani, ali je nesigurnost njihovog položaja značila diferenciranje na zadovoljne i manje zadovoljne. Najmanje zadovoljni su morali biti oni koji su imali status radnika-seljaka (oni koji su radili kao seljaci, a povremeno su bili angažovani u industrijskim preduzećima). Privremeno rešenje problema stabilizovanja standarda pojedinih kategorija radnika, kako navodi M. Šaranović, nalaženo je u smanjenju „prekomerno velikih zarada" i u povećanju zarada onima koji su imali najniža primanja.

Kulturna revolucija, kako smatra autor, poput mnogih drugih revolucija, „progutala je svoju decu". Najveći deo pripadnika „Crvene garde" upućen je na selo. S tim u vezi on navodi podatak da je u periodu od početka kulturne revolucije do 1971. godine iz gradova poslato u sela oko 30 miliona omladinaca i drugih. Najveći deo tih bivših gradskih stanovnika odlazi u „škole 7. maja" na prevaspitavanje, pa se posle toga vraća u gradove ili zauvek ostaje u selima obrazujući neku novu vrstu urbanizovanih naselja.

M. Šaranović u ovome poglavlju daje podatke o „školama 7. maja" (nazvanim tako po datumu instrukcije Mao Ce-tunga), o kojima se, inače, veoma malo zna. Autor navodi da su te škole u početku formiranja podsećale na koncentracione logore, ali takve logore u kojima je ljudima omogućavano da se osećaju stvaraocima, članovima društva, a ne otpadnicima od njega. Kasnije su te „škole" postale stecište svih onih koji dolaze iz gradova u sela na prevaspitavanje, a u celini uklapaju se u sistem upućivanja ljudi na selo, bilo da je reč o prevaspitavanju ili o političkom delovanju na selu.

U suštini, ističe Saranović, „škole 7. maja" su naselja koja predstavljaju zametak urbanizovanih sela i na neki način su, uz primetnu promenu seoske arhitekture, izraz tendencije da se postojeći gradovi rasterete i da se u raznim krajevima zemlje formiraju naselja koja će imati sva obeležja gradova. Time se želi da se ostvari koncepcija pravilnijeg rasporeda kineskog stanovništva po nenaseljenim ili slabo naseljenim oblastima. Istovremeno se olakšava rešavanje mnogobrojnih problema kao što su snabdevanje gradova, školstvo, zaposlenost, pritisak seoskog stanovništva na relativno mali broj gradova itd.

Sređujući svoje utiske i saznanja o kulturnoj revoluciji, autor je mogao da dođe do odgovora na pitanje šta je i u kojoj meri bio efekat kulturne revolucije u odnosu na dalja zbivanja u Kini. Po njegovom mišljenju, kulturna revolucija stavlja pre svega „jasnu i nedvosmislenu borbu za vlast". On pri tom naglašava da je sasvim svejedno da li je ta borba rezultirala iz ličnih motiva Mao Ce-tunga i ličnosti koje ga okružuju ili se radi o borbi shvatanja o putevima razvoja Kine i njenih odnosa sa svetom. Šaranović ističe kako je očigledno da pre kulturne revolucije predsednik Mao nije mogao da ostvari svoja shvatanja jer je postojao rascep u rukovodstvu. Po autoru, Mao Ce-tung je bio ubeđen da se jedan sloj kineskog društva odvojio od masa, da se izdigao iznad masa i vladao njima. Time se hoće da kaže da je kineski predsednik glavni smer kulturne revolucije usmerio protiv birokratsko-tehnokratskog sloja u najširem značenju i u najširem obliku. Zbog toga Mao Ce-tung insistira na stavu da je kulturna revolucija samo prva u nizu onih koje će u narednim godinama i decenijama doći.

Proširujući odgovor na pitanje o efektima kulturne revolucije, autor naglašava da njenu, možda, najznačajniju dimenziju čini obračun između starih, konzervativnih koncepcija i novih ideja, svežijih mišljenja. On tvrdi da su nosioci „starih koncepcija" smatrali da je postojeće stanje dobro i da ga treba samo učvrstiti, uključujući i učvršćenje sopstvenih pozicija. Nasuprot tome, Mao Ce-tung je smatrao da kineskom društvu preti

okoštavanje i onemogućavanje da na unutrašnjem i spoljnom planu skokovito napreduje. Tako je zahtev Mao Ce-tunga za „novi skok unapred" postao razlog za neminovan obračun u kineskom rukovodstvu da bi se raščistilo sa onim njegovim delom koji se pribojavao brzih promena. Autor smatra da je Mao Ce-tung vizionarski osetio potrebu za promenama, na koje bi bili prinuđeni i oni koji su im se suprotstavljali. Ali Mao, kaže Šaranović, nije želeo da posle njega, kada bi bilo i mnogo teže, počne ono što on u suštini prihvata, ali što bi tada bilo izvođeno, možda, pod maskom borbe „protiv maoizma".

U trećem delu knjige („Kina danas i sutra") autor izlaže biografiju Mao Ce-tunga, legendarnog vojskovođe Ču Dea, supruge Mao Ce-tunga, premijera Ču En-laja, zatim objašnjava neke krupne zaokrete u unutrašnjoj politici („sto cvetova", stvaranje „narodnih komuna"), način smenjivanja istaknutih rukovodilaca, nastoji da odgovori na pitanje da li postoji kult ličnosti Mao Ce-tunga i ukratko analizira pravce unutrašnjeg razvoja i međunarodne aktivnosti Kine. Ovaj deo u poređenju sa prethodna dva manje je koherentan i argumentovan. U njemu se čitalac više upućuje na neke zaključke nego što se pružaju autentična tumačenja.

Gledana u celini, knjiga Mihaila Šaranovića zaslužuje, pored onoga što je rečeno na početku ovoga prikaza, mnoga priznanja. Ako se može reći da je njena osnovna vrednost u svedočanstvu dobrog novinara, onda se najpre mora istaći i napor autora da u prihvatljivom obliku i na prihvatljiv način izloži mnoštvo činjenica koje su same po sebi dovoljno ubedljive. M. Šaranović je, očigledno, uspeo da utvrdi meru u kojoj je potrebno informisati našeg čitaoca, meru koja knjigu čini veoma zanimljivom, koja tačno odgovara postojećem stepenu naših znanja o Kini. Svako će, pošto pročita knjigu, osetiti da je u relativno malom obimu dobio dovoljno podataka o zemlji za koju postoji i za koju je sve veće interesovanje naše kao i strane javnosti. Mnogima će knjiga pružiti dovoljnu osnovu za bolje razumevanje novih događaja u Kini i u vezi sa Kinom.

Pored toga, treba istaći da je autor uspeo da o mnogim protivrečnim pojavama i događajima pruži ubedljiva objašnjenja. Uspeo je da o nekim vrlo neprijatnim događajima, kao što su ekscesi „Crvene garde" na početku kulturne revolucije, govori bez emocija a da pri tom ne izostavi svoju ličnost i ponašanje u tim burnim danima. On se ne trudi da sakrije svoje razumevanje, a to znači i delimično opravdavanje, nekih pojava koje izazivaju negativne kvalifikative. Šaranović se jedino trudi da prezentira što više činjenica, da ih oboji kineskim koloritom i da relativizira moguće krute zaključke. Time, u stvari, prepušta čitaocu da razmisli i da se opredeli prema iznetim činjenicama, da se eventualno ne složi sa autorom ili da mu se pridruži u ponuđenim procenama.

Međutim, širina predstavljanja Kine i obilje podataka koje je autor naveo stvorili su i izvesne opasnosti koje se nisu mogle izbeći. Autor, naime, nije imao prostora da izvesna kompleksnija ili delikatnija pitanja podrobnije objasni, da ukaže na mnoge ograničavajuće faktore u bližem upoznavanju Kine čak i onda kada je pisac u njoj neposredno prisutan. Šaranović se, poučen lošim primerima, izrazito bojao jednostranosti i neobjektivnosti. On zbog toga naglašava da je za poznavanje i razumevanje Kine, za procenu i analizu, potrebno izgraditi poseban i specifičan sistem mišljenja. Ta opreznost je, stiče se utisak, umanjila vrednost pojedinih delova knjige. Uprkos tome što je nužno isticati sve aspekte specifičnosti Kine i kineskog društva, kada se naglašava da se mnoge pojave u toj velikoj zemlji moraju ocenjivati vodeći računa o tim specifičnostima, to ne znači da istovremeno treba smatrati da kineske specifičnosti onemogućavaju objektivnu analizu upravo zbog toga što se u velikoj meri radi o objašnjavanju opštih društvenih problema i pitanja koja se u raznim oblicima, ali u osnovi na isti ili sličan način, pojavljuju i u mnogim drugim zemljama.

Iznete primedbe, svakako, ne umanjuju opštu vrednost i korisnost knji-

ge jer se o svakom radu, pa i o knjizi Mihaila Šaranovića, mogu dati kritičke primedbe. Ovo utoliko pre kada je reč o toliko malo poznatoj i dalekoj Kini.

D. ŠOLAJIĆ

---

## Dušan Kecmanović: Između normalnog i patološkog

(Mala edicija »Ideja«, Beograd, 1973)

Socijalni determinizam, koji, nedvojbeno, stoji u temelju dosadašnje čovjekove istorije i koji podrazumijeva socijalizaciju nadindividualnog tipa, ili serijalizaciju individuuma o kojoj govori Sartr, nije mimoišao ni psihu individuuma, nego je, naprotiv, obezbijedio totalno apstrahiranje individuuma kroz njegovo konkretiziranje izvan njega samog, kroz identifikaciju sa vladajućim „socijalnim" obrascem ponašanja.

Socijalna psihijatrija Dušana Kecmanovića, sa kojom se susrećemo u njegovoj izuzetno sadržajnoj i disciplinarno široko fundiranoj knjizi *Između normalnog i patološkog*, ima svoje intimne motive upravo u tako shvaćenom položaju pojedinca. Granica između normalnog i patološkog, o kojoj je tako popularno govoriti, za Kecmanovića se briše upravo iz aspekta socijaliziranja patološkog, odnosno normalnog. Čak i na nivou pojedinca socijalni obrazac determinira tu granicu, dok, s druge strane, društvo vlastitu patološku tendenciju nastoji eskamotirati upravo žigosanjem pojedinca kao jedinog medija u okviru koga je patološko moguće.

Ostrakizam nenormalnog koje je prisutno u individuumu nije zato ništa drugo nego predstavljanje socijalne devijantnosti kao normalne. Svaki nekonformistički odnos prema socijalnom postulatu društvo je vlastitom normom osudilo kao patološko. Konkretan čovjek je, prema tome, sa aspekta „društva" apstrahiran kao čovjek. Njegova ljudskost se konstituira samo „u odnosu prema ljudima uopšte ili različitim oblicima kolektivne svijesti" (str. 14), dok je odnos sa konkretnim čovjekom posredovan njihovom apstrakcijom — kolektivom. „A da bi čovjek uopšte stupio u kontakt sa Drugim, on mora da u drugome čovjeku pozna ili prepozna samoga sebe. To je uslov ne samo konstituisanja „Ja" već i svekolikog subjektivnog određenja uopšte" (str. 15).

Nepostojanje konkretnog, neposrednog, spontanog međuljudskog *odnosa* jeste problem koji autora prevashodno interesira i on traganje za rješenjem patološkog u individuumu usredsređuje na patološko u odnosu među individuumima, dakle u sferi šire socijalne konstelacije.

Očigledno je, naime, da individuuma nema izvan socijalnog, ali je takođe evidentno tragično gubljenje individualiteta u aktualnom socijalitetu. Motiviran individuumom i njegovom tragedijom, Kecmanović praktično reže po socijalnoj paranoji, bježanju društva od individuuma, drugim riječima, bježanju individuuma od samoga sebe pod okrilje „socijalnog" identiteta. Bijeg pojedinca od sebe sama, „bijeg od slobode", ne traži autor isključivo u njemu samom, nego i izvan njega, u socijalizaciji koja tako ljubomorno nastoji privući sebi i paternalistički utopiti u sebi svaku individualnost. Socijalna psihijatrija ne može zato riješiti svoje probleme rješavajući se pacijenta, liječeći bolesnika, nego preventivno ukidajući socijalni milje koji u svom postojećem obliku pothranjuje patološko. Kako god da društvo nije u stanju da žrtvuje sebe u interesu pojedinca, tako se ni socijalna psihijatrija ne odriče pojedinca u interesu društva. Upravo boreći se za čovjeka, čovjeka konkretnog do fizičke osjetilnosti, socijalni psihijatar mora revolucionarno djelati u odnosu na dru-

štvo i oslobađati ga njegove patologizacije.

Kecmanović ne samo da je to uočio, složio se i prihvatio novi kurs socijalne psihijatrije, nego je već počeo svoj rez po patologiji društva: „Čini se da su zakoni robno-novčane razmjene oličeni u kvantifikaciji i apstrakcionizmu moćno podjarmili gotovo sve oblike međuljudskih odnosa, pa i samu oblast seksualnosti. Kvalitativan elemenat je nestao iz sfere interhumanog, a koeficijent realnosti, o kome govori L. Goldmann, premjestio se sa subjekta na objekt“ (str. 43).

Intimne patološke manifestacije koje potječu sa socijalnog nivoa postaju sve neposrednija prepreka istinskog konkretiziranja čovjeka. U sferi seksualnosti čovjek se postvaruje baš kao i u ekonomskoj sferi u kojoj prevashodno komunicira sa stvarima. Seksualni odnos, za apstraktnog čovjeka, za pojedinca izvan neposrednog odnosa sa drugim, postaje ili odnos unutar partnera kao „sve-jednog“ ili se „iscrpljuje u sferi obestrašćenog, objektivističkog gledanja, slušanja i čitanja pornografsko-reklamerski obojenih prizora, napisa i fotografija“ (str. 44). Ekonomska zbilja u kojoj se našlo savremeno društvo sve više postaje zbilja čovjekova intimnog života u kojoj „osjetilo posjedovanja“ privatizira svaki drugi čovjekov čulni odnos prema partneru. Potreba za spoljašnjim kao istinski ljudska potreba preokreće se u ospoljenu potrebu za osjećanjem ospoljenog kao čovjeku unutrašnjeg, njemu pripadajućeg, dakle prisvojenog, posjedovanog. Umjesto da se on ispolji i tako spoljašnje učini svojim, svojinom, samim sobom, umjesto da izađe u svijet, čovjek izlazi iz sebe ospoljenjem spoljašnjosti, prisvajanjem za svoj privatni interes. Komunikacija sa drugim čovjekom postaje instrumentalna komunikacija apstraktnih pojedinaca. „Kako predmet moje potrebe ne postaje ljudski, ni moja potreba, potreba moje čulnosti, čulnost moje potrebe ne staju na put očovječenja“ (str. 45).

Protest protiv takvog stanja, sadržan u nonkonformističkom i aberatnom ponašanju, za autora je u osnovi dvoznačan, dakle bitno nehomogen. Dok nonkonformista svojim javnim, neprikrivenim ponašanjem praktično atakuje na postojeće društvene norme, dotle aberant prikriva svoju devijantnost jer ne dovodi u pitanje socijalnu normu uopšte. „Nonkonformista radikalno problematizira legitimnost društvenih normi, koje odbacuje svojim ponašanjem i svojim misaonim stavom, aberant, pak, priznaje legitimnost normi koje krši; njemu je, zapravo, samo zgodno i potrebno da ih u datoj situaciji krši“ (str. 74). Upravo tu, čini se, autor pronalazi uzroke bojazni od duševnog bolesnika, bojazni koja je toliko česta kod normalnog čovjeka. Naime, strah od mijenjanja postojeće kolotečine stvari stavlja u oponentan položaj čitavo društvo prema svima onima koji na manje ili više nov, radikalan način gledaju na stvarnost. Nonkonformista i duševni bolesnik nalaze se u istoj situaciji: oni su loša savjest harmoničnog društva i zato nepoželjni agensi njegovog dovođenja u pitanje. Bojeći se od duševno bolesnog čovjeka, „normalan“ pripadnik zajednice u stvari izbjegava odgovor na pitanje o samome sebi.

Nova ili humanistička socijalna psihijatrija nadilazi svoj apstraktni predmet istraživanja — duševnog bolesnika, ili, eventualno, socijalne konzekvencije duševne bolesti pojedinca, i konkretizira se u otkrivanju *uzroka* duševne bolesti. A ovi, po svemu sudeći, nisu samo u psihi pojedinca, već i u globalnom socijalnom miljeu. Iz ovakvog odnosa prema uzrocima duševnog oboljenja rađa se i nova terapija — „terapija zajednicom“, čiji je začetnik M. Jones uočio da bolesnik u zajednici kojoj pripada osjeća veću odgovornost prema drugima, te tako i vlastitu pripadnost zajednici, kao i da odnos prema drugima postaje sve više odnos normalne komunikacije. U tom smislu se uža zajednica pojavljuje kao medij na koji on takođe utiče i ravnopravno sudjeluje u njemu. Ali, još uvijek ostaje otvoren problem odnosa sa širim socijalnim okvirom. Nije li, naime, sama zajednica determinirana, izgubila svoj subjektivitet? „Sa druge strane, postavilo se pitanje, kako je moguće terapeutizirati pacijenta zajednicom i u zajednici ako ta ista zajednica ostane izvan terapijskog dometa i interesa? Nije li terapija same zajednice, odnosno promjena postojeće društvene stvarnosti

i pretpostavka i sastavni, neodvojiv dio terapije u zajednici odnosno terapije zajednicom?" (str. 132—133).

Nisu li, pitamo se zajedno sa autorom, socijalni psihijatri zaista protagonisti „revolucionarne promjene društvene stvarnosti" i dodajemo: nisu li revolucionari nužno u savremenim uslovima povijesne transformacije društva i (prije svega) socijalni psihijatri?

Zaključujući svoja razmatranja savremenog svijeta i čovjeka sa stanovišta socijalne psihijatrije, na jednoj strani, i socijalne psihijatrije sa stanovišta čovjeka i njegova svijeta, na drugoj, Kecmanović u integraciji nauke ne posmatra samo konzekvenciju, već i pretpostavku integracije svijeta. Iz „svijeta prirode lišenog duha i svijeta duha lišenog prirode" iskače jedan vizionarski ideal opće nauke čija će praktična realizacija rezultirati jedino mogućim ukidanjem tog svijeta parcijalnosti i afirmacijom univerzuma prirode, čovjeka i ideje. „Svojim normativnim određenjem antropološkog integriteta, prevladavanjem ontološkog dualiteta materije i svijesti, marksistička filozofija, odnosno antropologija, to u znatnoj mjeri i čini... Psihijatriju koja bi se temeljila na suštinskim principima Marxove filosofske antropologije teško bismo mogli nazvati: biološka, socijalna ili kulturalno orijentisana psihijatrija. Ona bi bila ljudski, a to znači jedino moguće orijentisana psihijatrija" (str. 165).

DŽEMAL SOKOLOVIĆ

---

## JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

### gledišta

Knjiga *Istorija Jugoslavije* četvorice autora: Ivana Božića, Sime Ćirkovića, Milorada Ekmečića i Vladimira Dedijera pobudila je vrlo veliko interesovanje šire javnosti. Gde su razlozi tome, pitanje je koje traži svoj odgovor jer je poznato da se naša istoriografija još uvek bavi specijalističkim radovima, parcijalnim istraživanjima, još uvek se kreće u domenu analitičkih rasprava koje nisu privlačile neku osobitu pažnju. Razloge ovako velikog interesovanja treba tražiti najpre u pokušaju autorâ da se na jednom vrlo malom prostoru sintetizuje čitava istorija Južnih Slovena od njihovog dolaska na Balkan do 1945. godine. Takav sadržaj, sasvim razumljivo, morao je, pored svih draži, predstavljati i veliki teret za autore, koji su se s njim s nejednakim uspehom nosili. To je izazvalo naše poznate istoričare na raspravu, koja je donela i neke vrlo oštre primedbe ovoj knjizi, naročito njenom četvrtom delu („Istorija Jugoslavije XX veka"), koji je obradio Vladimir Dedijer. Redakcija „Gledišta" je učinila dobar potez što je u svoju treću ovogodišnju svesku uvrstila diskusiju o *Istoriji Jugoslavije* jer smo tako na jednom mestu dobili niz vrlo zanimljivih priloga o jednoj knjizi koja je, po našem uverenju, ispunila svoj zadatak već samim tim što je pobudila ljude od struke da o njoj ozbiljno promišljaju i što će eventualno ova knjiga poslužiti kao inspiracija za izlazak iz jedne zaista nezavidne situacije u kojoj se već godinama nalazi naša istoriografija, posebno ona koja proučava najnoviju istoriju. I ova je diskusija pokazala da se većina učesnika zadržala samo na analizi rada Vladimira Dedijera.

Dr Branko Petranović, jedan od učesnika u diskusiji, izražava mišljenje da Dedijerov tekst pripada onoj vrsti istorijske literature koju istoričari nazivaju prethodnom, a neki među njima popularnom sintezom. Naime, vrlo često se misli da je rad na savremenoj istoriji u sadašnjoj fazi rezervisan isključivo za istraživanje užih vremenskih odseka i pojedinih događaja, što, naravno, rezultira mišljenjem da je preuranjeno „sklapati mozaik dok se svi kamen-

čići ne sakupe". Ima i shvatanja, kaže Petranović, da sintezu mogu da iznesu samo timovi istoričara-specijalista, a Dedijer se sam nosio sa jednom ogromnom materijom, pa impresivno deluje, kaže ovaj autor, i samo njegovo nošenje sa tom poluvekovnom deonicom i dodaje da ocena o Dedijerovom radu mora da vodi računa o tome da pisac nije imao prethodni uzor. Osim brojnih studija, monografija, pregleda, priručnika i studija, mi do sada nismo imali ni jedan pogled na istoriju Jugoslavije u XX veku. Poznato je, takođe, da mnoga pitanja iz tog vremenskog razdoblja naše istorije nisu ni istražena.

Sinteza, pa makar i prethodna, zahteva, po Petranovićevim rečima, da se izvrši odbir činjenica iz objavljene dokumentacije i literature i asimiluje ono što je vredno za objašnjenje i tumačenje prošlih procesa. Kada je u pitanju Dedijerovo delo, čini se, kaže Petranović, da nije do kraja korišćena relevantna istorijska literatura nastala u poslednjih deset godina. Ovaj istoričar navodi, između ostalih, kao primer Dedijerovu analizu perioda namesničkog režima 1934—1941. godine, koji je vrlo bledo i nepotpuno prikazan. Osnovne zamerke koje Petranović upućuje Dedijeru ogledaju se i u nedostatku bibliografije izvora i literature na kojoj se zasniva kazivanje, pogotovo kada rad nema naučni aparat. Istina, Dedijer citira neke dokumente i navodi neke autore, ali on, na primer, ne navodi ni jednog istoričara koji se poslednjih godina bavio izučavanjem Kraljevine Jugoslavije i KPJ u predrevolucionarnom periodu. Nije reč, kaže Petranović, o potrebi eksplicitnog navođenja, već o tome da sadržajna analiza upućuje da su apsorbovani rezultati dosadašnjih analiza. Dedijerova sinteza ostaje tako na nivou vlastitih saznanja, koja nisu mala, ali koja nisu i na nivou saznanja postojeće istorijske nauke. Petranović postavlja i pitanje s metodološko-heurističkog gledišta: šta je sa izvorima za neka nova pitanja koja Dedijer pokreće. Naime, Dedijer u svom kazivanju iznosi sudbine i poteze nekih ljudi o kojima se do sada nije pisalo ili se vrlo malo pisalo u istoriografiji, pa Petranović, sasvim opravdano, postavlja pitanje u vezi sa izvorom: jesu li ta sećanja i neposredna saznanja pisca, ima li o tome pisanih izvora i mogu li neke iznesene hipoteze bolje da se razviju. Petranović priznaje Dedijeru majstorstvo kompozicione tehnike, ali naglašava da i ta spretno komponovana Dedijerova sinteza ima i ranjivih mesta. Između ostalog, po Petranovićevom mišljenju, upadljivo nedostaje poglavlje u kome bi se govorilo o jugoslovenskoj ideji u prvom svetskom ratu i o borbi za njeno ostvarivanje, iako Dedijer govori o tome u drugim poglavljima, ali dosta razbijeno i iscepkano. Među glavama o ratu i revoluciji nedostaje, kaže Petranović, glava u kojoj bi se više reklo o državno-pravnom i političkom institucionaliziranju revolucije, naročito ako se ima u vidu značajna činjenica da je Jugoslavija završetak rata dočekala sa izgrađenim političkim sistemom i punom koncentracijom državne sile u rukama revolucionarnih snaga.

Dr Đuro Stanisavljević, ograničavajući se na Dedijerov deo o ratu od 1941. do 1945. godine, kaže da se ne bi mogao složiti sa nekim učesnicima u razgovoru da je Dedijerovo izlaganje bez koncepcije i da je kontroverzno. On je naglasio da već i letimična analiza nedvosmisleno potvrđuje da je Dedijerovo kazivanje zasnovano na sopstvenoj koncepciji (i ideološko-političkoj i istorijsko-metodološkoj), zbog čega se njegov rad najviše razlikuje od dosadašnjih dostignuća jugoslovenske istoriografije. Čak je i ugao izlaganja nekih fakata koji su proizvoljno interpretirani potčinjen ličnoj piščevoj koncepciji tumačenja toga događaja u navedenom periodu. Po njegovom mišljenju, Dedijer je u ovom delu sproveo, pored ostalog, i dve osnovne koncepcije razvoja NOR-a i revolucije: o spontanosti ustanka jugoslovenskih naroda i sociološko-psihološkom uticaju ustaničkih masa na degradaciju revolucije. Prema Dedijeru, kaže Stanisavljević, svi ustanci u pojedinim krajevima Jugoslavije digli su se spontano, svi oni imaju dugogodišnju revolucionarnu i borbenu tradiciju. Ovaj istoričar kaže još da Dedijer ne govori izričito o rukovodećoj ulozi KPJ u ustanku, ali zato nije nezapažena njegova teza o odnosu komunista prema revolucionarno-borbenoj

tradiciji naroda. Naime, Dedijer ostaje pri shvatanju prevashodnog primata tradicije i sa nekoliko primera želi da podvuče štetne posledice sukobljavanja komunista s tradicijom. Stanisavljević dalje kaže kako se stiče utisak da Dedijer poriče ideološko-politički uticaj komunista na ustaničke mase i da njihov uticaj svodi na meru koliko su sposobni da se uklope u revolucionarno-borbenu tradiciju masa. I pri isticanju druge teze, degradacije revolucije, Stanisavljević smatra da je Dedijeru polazna osnova tradicija. On čak kaže kako se u završnom delu ove koncepcije dobija utisak da Dedijer veruje da je u toku NOR-a pobedila „dinarska tradicija“ i u pogledu iskorišćavanja plodova pobede i u pogledu shvatanja vlasti.

Dr Slavoljub Cvetković je, između ostalog, postavio pitanje — u kolikoj je meri knjiga *Istorija Jugoslavije* doprinela našoj marksističkoj istoriografiji. Po njegovim rečima, upravo ova knjiga pokazuje da se o marksističkoj istoriografiji u nas nije raspravljalo ni sa metodološke strane niti mi imamo jedinstvenu predstavu o tome šta je marksistička istoriografija, a u ovoj knjizi se isprepliću različite i metodološki prilično zastarele koncepcije. Kad to kaže, ovaj autor najpre misli da je prenaglašen geografski faktor, geografska sredina, kao jedan od bitnih elemenata za formiranje i stvaranje država i naroda u našoj zemlji. Autori knjige su u tome dosledni od uvodnog poglavlja. Ta se koncepcija jasno izlaže, a Dedijer čak na momente, kaže Cvetković, govori jezikom geografskih materijalista, metodološkog pristupa konzervativnog i za savremenu buržoasku istoriografiju.

Dr Branislav Gligorijević je, između ostalog, zamerio Dedijeru na netačnom prikazivanju pojedinih događaja i njihovom netačnom i nepotpunom tumačenju, a tu svoju tvrdnju potkrepio je sa nekoliko dokaza. On je kao slabost Dedijerova teksta naveo i unošenje žurnalističkog manira u istorijsko prikazivanje, jer, ako se težilo naučnosti, onda su se morali poštovati zakoni istorije kao nauke.

Istoričar modernog senzibiliteta, dr Veselin Đuretić je na početku svog izlaganja naglasio da je Dedijerov zadatak bio izuzetno složen, utoliko teži što je obavljen bez značajnijih prethodnih sinteza. On je kao teškoću tome dodao i postojanje i masovno aktualizovanje mnogih teorijsko-metodoloških dilema. Po njegovim rečima, dileme koje Dedijer ne rešava ili ih mimoilazi treba tražiti pre svega na relaciji odnosa među pojedinim delovima jugoslovenskog totaliteta. Đuretić smatra da bi sa gledišta istorijske sinteze bilo mnogo efektnije ako bi se izvršila analiza odnosa između pretpostavki i posledica (koja bi pokazala određeni kontinuitet ne samo uspeha već i zabluda i predrasuda), nego utisak koji je Dedijer ostavio uspostavljajući određeni kvantitativni sklad između uzroka i posledica, utisak o njihovom mešanju u periodu 1941—1945. godine. Zanimljive su Đuretićeve opservacije o tome da je došlo vreme za uspostavljanje adekvatnog kvantitativnog odnosa između afirmativnog i deformativnog dela jugoslovenskog ratnog procesa — da bi se pokazala logika pobede progresa, logika pobede socijalističke revolucije. Takve nedostatke, dosta prisutne u posleratnoj jugoslovenskoj istoriografiji, Dedijer ponavlja u znatnom, ali manjem obimu. Međutim, kaže Đuretić, njegov napor da sagleda profile čoveka revolucionara bio bi mnogo uspešniji ako bi tom homo politikusu suprotstavio profile nesvesnih i svesnih kontrarevolucionara, izgubljene u svojoj indoktriniranosti. To podrazumeva sagledavanje tesnih granica političkog opredeljenja, to znači pokazati ljude koji se teško snalaze u čestim, nekada i konjunkturnim, idejnim i političkim previranjima.

Đuretić je govorio i o odnosu stihije i ideologije, koji pokazuje snagu oslobodilačkog i revolucionarnog u ustanku. On izražava neslaganje sa Dedijerovom konstatacijom da su u Srbiji postojali „svi uslovi za spontani ustanak masa“. Pre bi se moglo reći, kaže Đuretić, da su postojali uslovi za defetizam i pasivnu rezistenciju zbog administrativno-teritorijalne razbijenosti, okupatorske vojne nadmoći, kvislinške perfidije kojoj je odgovarala i istorijski uslovljena sklonost ka socijalnoj mimikriji. Formirala se atmosfera u kojoj je

svaki spontani pokret proglašavan sinonimom avanturizma. Ali, Đuretić naglašava da je Dedijer u pravu ako uslove za spontanost posmatra kao socijalno-psihološku odrednicu koja izražava antiokupatorska i antikvislinška raspoloženja i spremnost na otpor. Upravo to raspoloženje je omogućilo spoj stihije i ideologije tamo gde je ustanak od početka bio pod kontrolom KPJ i upravo na osnovu tog raspoloženja, po Đuretićevim rečima, odvijala se revolucionarna aktivnost KPJ.

U zaključnom delu svog izlaganja Đuretić je izneo mišljenje da je Dedijer više nego mnogi drugi istoričari NOR-a oslobodio neke društvene tokove nepotrebne ideologizacije i shematizacije. To je vidljivo naročito kada se govori o određivanju karaktera ustanka, o socijalno-psihološkoj analizi nekih pretpostavki savremenog birokratizma, iako neke od tih komparacija izlaze iz okvira tradicionalnog istoriografskog pristupa.

Utisak koji se i nama nameće posle ove diskusije je da naročito kritikovani deo *Istorije Jugoslavije*, deo koji je obradio Vladimir Dedijer, i pored zaista nedozvoljenih propusta (kao što je, na primer, netačno prikazivanje događaja), izlazi iz okvira tradicionalnog istoriografskog pristupa, što mu, naravno, donosi mnoge protivnike. Ali, da ponovimo, ova knjiga može da posluži našim istoričarima kao inspiracija za nove i bolje sinteze, naročito novije istorije. I samo njihovo reagovanje na pojavu ove knjige uverava nas da ne grešimo.

U diskusiji su još učestvovali: dr Avdo Sućeska, Vojmir Kljaković, dr Momčilo Zečević, Alija Bojić, dr Todor Stojkov, dr Petar Kačavenda i dr Mustafa Imamović.

ZORAN SEKULIĆ

# kulturni život

Dvobroj 1—2 za 1973. godinu pokreće niz aktuelnih i interesantnih pitanja iz sfere kulturne politike. Janez Mušič, u tekstu *Put knjige od izdavača do čitaoca*, prevedenom sa slovenačkog, ukazuje na to kakvu ulogu pri posredovanju knjige igraju knjižare, samousluge, akviziteri izdavača, zastupnici, dostava knjige poštom i u novije vreme putujuće knjižare, i kaže da potreba za ovom ili onom knjigom i njen kvalitet predstavljaju osnove koje obezbeđuju trajanje prisustva knjige i određuju potencijalni krug čitalaca. Međutim, za uspeh knjige veoma su značajni svi oni međučlanovi koji neposredno traže i omogućavaju vezu sa korisnikom. Osnovna odluka o putevima kojima će knjiga doći do korisnika kod nas je prepuštena uglavnom izdavaču.

Danas 40% ukupne vrednosti proizvodnje knjiga u Sloveniji posreduje potrošaču knjižarska mreža. Ova činjenica dokazuje da je knjižara još uvek osnovna ćelija s najvećom tradicijom u širenju knjige, koja u svom radu objedinjuje sve one oblike o kojima brine izdavačko preduzeće. Mreža knjižara nije, međutim, ni u Jugoslaviji ni u Sloveniji dovoljno razvijena i zaostaje za razvojem te mreže u razvijenijim zemljama. Knjižara i trgovina koje prodaju dosta širok izbor knjiga u Sloveniji ima svega 70. Po broju knjižara i papirnica Slovenija je na četvrtom mestu u Jugoslaviji. Jedna knjižara dolazi na 24,6 hiljada stanovnika (u SR Nemačkoj na 14,6 hiljada, u Francuskoj na 17,9 hiljada, u Engleskoj na 19,6 hiljada stanovnika). Velik broj knjižara i papirnica u Sloveniji bavi se prodajom kancelarijskog materijala, pa se po izboru knjiga i sastavu kadra ne bi mogle uvrstiti u prave knjižare. Mreža knjižara nije adekvatno raspoređena. Većina knjižara je koncentrisana u Ljubljani (16), Mariboru (5), Celju (4). U Sloveniji je u 1969. godini u knjižarama bilo zaposleno 337 lica. Struktura njihove stručnosti bila je:

sa nižim obrazovanjem 117 radnika (35%), sa srednjim 188 (56%), sa višim 28 i sa visokim svega četvoro.

Knjiga je ekonomska baza izdavača i knjižare i njihove perspektive uopšte. Međutim, knjiga nije samo roba, predmet trgovine, već i jedan od osnovnih medija širenja kulture. Iz ovoga sledi, kaže autor, da savremena knjižara, pored uzimanja u obzir svih pravila privrednog ponašanja, mora ravnopravno da neguje i sve one funkcije koje joj daju karakteristike kulturnog centra. Neposredno bi morala da jača saradnju sa svim privrednim i kulturnim institucijama na svojoj teritoriji.

Podaci, međutim, pokazuju da se broj knjižara u Sloveniji s odabranim i širokim izborom knjiga naglo smanjuje. Knjižare postaju sve više prodajne organizacije pojedinih izdavačkih preduzeća. Sve više sužavaju izbor knjiga i podređuju ga komercijalnim ciljevima. Sve je manje interesovanje za ona izdanja koja su specijalizovana po sadržini i namenjena užem krugu čitalaca. Slovenačka originalna dela teško sebi krče put do čitaoca. S druge strane, izdavačke kuće nude sve širi izbor ilustrovanih knjiga, raskošnih i u boji, sa lakšom sadržinom, koje nisu jeftine, ali odgovaraju jeftinom ukusu čitalaca. Istovremeno, pod motivacijom privlačenja što većeg broja potencijalnih kupaca knjige, unose se mnogi novi artikli koji istiskuju osnovni predmet poslovanja. Zbog nezadovoljavajuće obrazovne strukture zaposlenih, neefikasne organizacije rada, slabog poznavanja novih prodajnih i propagandnih oblika knjižara je prestala da bude poslovno i kulturno uspešna ćelija, prestala je da bude živi izvor informacija o izdavačkoj delatnosti.

Poslednjih godina, uz povećanje obima proizvodnje knjiga, razvili su se neki novi oblici prodaje knjige preko kojih izdavačka preduzeća traže ostvarivanje neposredne veze s kupcima — bez posredovanja trgovinske organizacije. Reč je o takozvanoj direktnoj prodaji, prodaji u kojoj kao glavna veza između izdavača i čitaoca nastupaju akviziteri, zastupnici, poverenici, zatim o prodaji preko pošte i putem oglasa. Izdavačke kuće u Sloveniji posreduju uz pomoć ovih činilaca prodaje oko 60% svoje produkcije. Akviziterstvom kao oblikom posredovanja knjige bavi se veoma mnogo ljudi, a njihova sposobnost za tako osetljiv posao je veoma mala. Prodaja putem pošte i oglasa je noviji oblik plasmana knjige i sve je uspešniji kao vid propagiranja knjige kod potencijalnih čitalaca. Prednost ovakvog posredovanja knjige je u tome što se za veoma kratko vreme može privući veoma mnogo čitalaca na veoma širokom području. Zatim, propaganda se može planski usmeriti samo na one čitaoce za koje se pretpostavlja da ih pojedine vrste knjige najviše interesuju.

Među značajne činioce koji u poslednje vreme sistematski traže vezu s novim čitaocima, naročito na područjima na koja drugi posrednici knjige nisu prodrli, autor ubraja putujuće biblioteke. Jedna takva biblioteka već drugu godinu vrši svoju misiju za Izdavačko preduzeće „Partizanska knjiga“. Glavnu svrhu ovih biblioteka autor vidi u osvajanju onih slojeva stanovništva koji su udaljeni od kulturnih centara, onih ljudi čija je kupovna moć mala, a potreba za knjigom nije dovoljno razvijena.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

## ПОГЛЕДИ

U organizaciji Društva za sociologiju i filozofiju SR Makedonije nedavno je u Ohridu održan naučni skup „Marksizam danas“. Od većeg broja naučnih priloga sa tog skupa, koje donosi dvobroj 7—8 ovog časopisa, posebnu pažnju zaslužuju tekstovi dr Jončeta Josifovskog *Aktuelnost marksizma*, dr Jože Goričara *O kritičkoj komponenti marksizma*, dr Đorđeta Stardelova *Marksizam i*

*inteligencija* i dr Gligorija Zaječaranovića *Marksizam i interpretacije marksizma danas*.

U tekstu *Aktuelnost marksizma*, koji je samo jedno od ozbiljnih nastojanja da se rasvetle pojedini problemi marksističke nauke, dr Jonče Josifovski razrađuje značaj prisustva marksizma u našoj naučno-tehničkoj socijalističko-preobražujućoj savremenosti kao teorije koja pruža mogućnost prodora u smisao sadašnjosti i tokove budućnosti. On se vraća Marksovoj teoriji da baza determiniše, makar i u krajnjoj liniji, nadgradnju, da bi ukazao da, u uslovima smanjenih mogućnosti afirmacije marksizma, ova gubi od svoje aktuelnosti jer, kako izgleda, sve je manje u stanju da služi objašnjavanju savremenog trenutka čovečanstva, sagledavanju njegovih osnovnih tendencija razvoja i otkrivanju puteva shvatanja budućnosti. Ovome se dodaje činjenica postojanja različitih odnosa prema savremenoj civilizaciji čiji je sukob posledica dvojakog karaktera novih civilizatorskih fenomena, poslušne sluge čoveka ili besmisleni gospodari koji mu prete totalnim uništenjem. Uzroke potcenjivačkog odnosa prema marksizmu kod nas autor vidi u specifičnom obliku koji je u socijalističkim zemljama od njega napravila zvanična ideologija koja ne samo što teži njegovom razvoju nego i njegovom uprošćavanju, shematizaciji, popularizaciji. Kao državna ideologija, marksizam se u ovim zemljama oslanja ne samo na snagu svog ubeđenja, na istinu kojoj služi već i na prinudu administrativnog aparata koji ga favorizuje, a često mu dodeljuje i ulogu jedinog tumača istine. U uslovima tako ograničenih mogućnosti kreativnog pristupa marksizmu stvara se situacija u kojoj se on prepušta onom delu pokolenja koji poseduje vrlo skromne duhovne mogućnosti i sposobnosti, a prevelike ambicije, i koji ipak ne ide dalje od golog očuvanja utvrđenog, u najboljem slučaju sposoban je da interpretira, a najčešće — frazira.

U daljem izlaganju autor nastoji da pokaže da marksizam inspiriše mnoga kretanja u filozofiji, nauci i društvu, dajući pri tom podsticaj njihovim tokovima mišljenja, otkrivajući im nova područja u okviru teorije, omogućavajući njihovo dublje shvatanje sveta. Poznati francuski filozof i literat Žan Pol Sartr u najnovijoj fazi svog duhovnog razvoja uzima Marksa za jedinog mislioca na savremenom nivou i, saobrazno svom egzistencijalističkom stavu, preporučuje psihoanalizu kao saveznika marksizma i sredstvo prevazilaženja dogmatizma. I pored toga što je marksističku misao shvatio prevashodno kao misao sadašnjosti i savremenosti, Sartrova psihoanaliza ne rešava pitanje dedogmatiziranja marksizma. S druge strane, najnovije kretanje zapadnoevropske misli koje teži da bude na visini istorijskog trenutka, strukturalizam, ne može se razumeti ako se ne sagleda marksistički, ako se ne pozove na samo Marksovo delo, ako se i ovde Marks ne uzme kao vodič. Klod Levi-Stros, najpoznatiji strukturalist, potvrđuje Sartrovo mišljenje s jedne sasvim različite filozofske pozicije, naime, bez Marksa se ne samo ne može misliti savremenost već više od toga, ni prošlost se ne može misliti van kategorijalnog koncepta ovog velikog ideologa. Stoga se marksizam javlja kao inspiracija jednoj marksističkoj teoriji ličnosti koja bi bila na visini savremene društvene problematike, kao i jednoj modernoj teoriji strukture. On ne osporava nastojanje da se stvore takve teorije, on osporava nastojanje da se sa ovih pokušaja pređe na egzistencijalističke i strukturalističke pretenzije stvaranja sopstvenih pogleda na svet putem preteranog uprošćavanja, u prvom slučaju, i pretvaranja čoveka u jedinstveno biće i putem proširenja strukture i ignorisanja čoveka i njegove istorije, u drugom slučaju.

Postavljajući marksizam u osnovu svakog ozbiljnijeg naučnog razmišljanja, u osnovu savremenih društvenih kretanja, autor se zadržava na našem odnosu prema marksizmu. Mi se ponekad ponašamo kao da se stidimo što smo marksisti, što je dokaz siromaštva našeg marksizma, dokaz umora mislioca koji se smatrao marksistom, ali ne i dokaz umora marksizma. On je uvek prisutan, pokreće našu misao, podstiče naše delovanje, nudi sredstva bolje orijentacije, daljeg sagledavanja, uspešnijeg zavr-

šetka započetog. Tendencija „osavremenjivanja“ Marksovog učenja, pri sutna kod nekih današnjih marksista, svodi se na razbijanje njegovog jedinstva, njegovo lišavanje nekih bitnih momenata, što u krajnjoj liniji vodi negaciji same marksističke filozofije, odnosno jačanju pozitivističkog odnosa prema marksističkom obrazovanju. U savremenim uslovima, po autoru, neophodno je da se marksizam osloni na rezultate naučnog saznanja, na sagledavanje sveta u pravoj svetlosti, jednom rečju, neophodan je materijalistički pristup kojim će se marksizam razgraničiti od idealizma. Marksizam i polazi od priznavanja materije kao objektivne realnosti i insistira na njenoj primarnosti.

Pre nego što će u zaključnom razmatranju konstatovati da su ove izvorne i prevashodno marksističke postavke imperativ svakog pojedinca koji razmišlja o sebi i svom društvu, autor će u sagledavanju odnosa marksizma i naučno-tehnološke civilizacije nedvosmisleno naglasiti da je Marks mislilac čovekove sutrašnjice ostvarene u uslovima prevazilaženja nepodnošljivog tehničkog i tehnološkog agresivizma, potrošačkog društva nastalog na njihovim osnovama.

Dok se dr Jonče Josifovski bavi problemom aktuelnosti marksizma, dr Jože Goričar u članku *O kritičkoj komponenti marksizma* postavlja sebi kao prevashodni zadatak davanje odgovora na pitanje šta je, odnosno šta bi trebalo da bude marksistička kritika. Znatan prostor svog izlaganja posvećuje samom pojmu marksističke kritike. Sa stanovišta logičke analize, pojam „pozitivne kritike“ je protivrečan, kao i pojam „konstruktivne kritike“. Naime, svaka kritika je u prvom redu negativna, destruktivna; njen cilj je negacija objekta, mada iz nje mogu proizaći predlozi o tome šta bi trebalo da dođe na mesto kritikovanog stanja. Takvi eksplicitni predlozi menjaju okvire kritike kao negacije koju ne smemo smatrati prostim uništenjem, prostom destrukcijom objekata kritike, nego načinom njihovog prevazilaženja. Težnja za prevazilaženjem postojećeg je imanentna marksističkoj naučnoj kritici koja mora polaziti od što celovitijeg empirijskog izučavanja — mora biti što objektivnija. Ovom svojom karakteristikom marksizam može doprineti savremenoj društvenoj nauci, njenom odvajanju od konzervativnog funkcionalizma i ahumanističkog strukturalizma.

Marksistički zahtev za naučnom kritikom, nastavlja autor, nije suprotstavljen upotrebi savremenih metoda empirijskog istraživanja u društvenim naukama jer one nude velike mogućnosti sagledavanja „materije“, analize njenih pojavnih formi, iznalaženja njihovih unutrašnjih veza. Razume se, istraživanje (analiza), iako metodološki najsavršenije, samo je jedna strana naučnog rada. Drugu njegovu stranu čini „izlaganje“ (interpretacija, sinteza) i kod nje treba da dođe do izražaja društveno-kritička dimenzija marksizma. Stoga se funkcija naučno-društvene kritike javlja kao mogućnost da se kroz temeljno „sagledavanje materije“ pomoću analize njenih formi, iznalaženja njihovih unutrašnjih veza, u interpretativnoj fazi naučnog nastojanja prevaziđe materija i dođe do saznanja mogućnosti novih kretanja.

Pošto je u daljem razmatranju istakao da suštinu društveno-naučne strane marksizma čine kritička dimenzija koja je racionalne, naučne prirode i antropološko-humanistička dimenzija koja je izrazito vrednosne i po svojoj usmerenosti ideološko-utopijske prirode, autor se zadržava na značaju i sadržini ove antropološko-humanističke dimenzije. Marksov antropološki pogled, naglašava autor, izvire iz saznanja istorijskog, društvenog karaktera čovekovog rada zbog kojeg se biološki vid homo sapiensa ne samo reprodukuje već i neprestano očovečuje. Marks je došao do uverenja da se čovek ne može razumeti posredstvom fizičke antropologije, kao što se ne može razumeti ni isključivo kao duhovno, spiritualno biće jer čovek nije ni samo biološka ni samo duhovna pojava, on je i društvena egzistencija. Doista, on rešava pitanje svog fizičkog opstanka, ali to čini unapred zasnovanim društvenim radom u kome nastaju i razvijaju se njegove duhovne sposobnosti i potrebe. Takvim radom čovek stvara svoju istoriju i sebe samog u njoj. Tom spoznajom Marksov antropološki pogled ide u

susret savremenoj društvenoj nauci, a posebno sociologiji, socijalnoj antropologiji i socijalnoj psihologiji. S druge strane, Marksov humanizam proističe iz stvarnosti čovekove egzistencije, zbog čega ga neki nazivaju realnim humanizmom, on vodi čoveka na temelje na kojima on kao društveno biće izvorno opstaje, van stanja otuđenosti u koje ga vodi robnonovčana proizvodnja. Temelje čovekovog izvornog opstojanja Marks nalazi u radu kao akciji, u radu kao praksi, u radu čija je bitna karakteristika samopotvrđivanje i samoodlučivanje čoveka koji dela. U vezi s tim autor ističe da političari i u socijalizmu društveni kompleks rada i suviše „materijalizuju" umesto da ga humanizuju, odnosno da ga smatraju područjem čovekove slobodne i stvaralačke aktivnosti. Takvo humaniziranje kompleksa rada dovelo bi u socijalizmu do životnog stila različitog od onog koji postoji u visokorazvijenim potrošačkim društvima. Na kraju, na podlozi osnovnih postavki ovog izlaganja, autor zaključuje da je zahtev za pozitivnom društvenom kritikom naučno negiranje društvenih stanja i zbivanja koje polazi od antropološko-humanističke dimenzije marksizma i koje bar implicitno ukazuje na mogućnosti prevazilaženja kritikovanog u smislu vrednosti koje sadrži ova dimenzija. Drugim rečima, pozitivna društvena kritika je ona koja polazi od humanističkih vrednosti marksizma.

Upuštajući se u jednoj samo skiciranoj digresiji u našu intelektualnu situaciju, dr Đorđi Stardelov u tekstu *Marksizam i inteligencija* postavlja pitanje da li se sa perspektive današnjeg vremena može prihvatiti prisutna buržoaska pozitivistička ideja o apsolutnoj nezavisnosti intelektualnog mišljenja i politike, o izolovanosti praktične politike i revolucionarne teorije. Nasuprot marksističkoj filozofiji u čijem konceptu inteligencije nalazimo ostvareno jedinstvo misli i akcije, kod nas je prisutno mišljenje da je sukob između politike i inteligencije neizbežan jer, kako se obično misli, inteligencija se ostvaruje u sferi teorije, ideja kao takvih, a to znači pre svega u sferi anticipacije, dok se politika ostvaruje u sferi prakse. Stoga se nesaobraznost inteligencije i politike sugerira kao nesaobraznost dveju međusobno divergentno izdiferenciranih sfera — sfera čistih ideja u kojoj se osmišljava inteligencija i sfera društvene prakse u kojoj se ostvaruju političari. Smatra se da intelektualci koji se bave politikom prestaju biti intelektualci a da su političari-intelektualci veoma loši političari. Postavljajući u osnovu ovog nesporazuma krucijalno filozofsko pitanje „da li je moguć identitet između ideje i realnosti" i upozoravajući da se u našem vremenu, u sedmoj deceniji XX veka, obnavlja domarksističko prokletstvo inteligencije, sukob unutar nje same, autor u daljem tekstu reafirmiše zahtev za povratkom Marksu i njegovoj epohalnoj istini — da se sve teorijske protivrečnosti u koje je zapleteno čovečanstvo mogu rešiti jedino praktičnim putem. Naći se na strani Marksa znači odbaciti pozitivistički stav „bekstva iz slobode", ideološki neutralizam i bilo koju vrstvu antiintelektualizma, to jest odbaciti stav po kome se inteligencija kao faktor ideja odriče aktivnog angažmana u drami društvenog života i uloge slobodnog i samostalnog pokretača ne samo teorijskog osmišljavanja već i praktičnog ostvarenja humanističkih i egzistencijalnih problema savremene epohe. Jer, zaključuje autor, ako ne postoji ideja, filozofija ili, konačno, intelektualan stav koji bi bio isključivo kontemplativan, onda se inteligencija ne bi mogla osmisliti kao poziv samo u sferi ideja i čistog mišljenja.

Svoj doprinos razmatranju ove složene problematike daje i dr Gligorije Zaječaranović u tekstu *Marksizam i interpretacije marksizma danas*. Imajući u vidu neophodnost pravilne orijentacije u savremenim dimenzijama i raspravama o marksizmu, on podvlači značaj (a) društvene činjenice da marksizam postoji i deluje u savremenom trenutku čovečanstva, da ima odlučujući značaj i da se njime često bave i oni koji ga upravo osporavaju; (b) intelektualne činjenice da se marksizam prihvata i brani, ali i odbacuje i kritikuje u različitim varijantama, u interpretacijama koje se ponekad toliko međusobno razlikuju da dolaze u sukob, a on je često izraženiji između „mark-

sista različitih orijentacija". Razvoj i širenje socijalističkog sistema i socijalističkih političkih kretanja dovodi do povećanja uticaja marksizma, ali i do sve veće diferencijacije unutar široke struje njegovih pristalica. Po mišljenju autora, uzroke te diferencijacije treba tražiti u (a) različitim uslovima sveta u kojima se marksizam širi i primenjuje jer sam marksizam postavlja analizu konkretne situacije kao uslov uspešne primene; (b) različitim mogućim uticajima ideja i vrednosti buržoaskih teorija koje najčešće vode napuštanju bitnih momenata marksizma i vrednosti koje je on afirmisao. Ukazujući na činjenicu da su mnoge od tih interpretacija izokretanja marksizma u stilu revizionizma ili dogmatizma, autor insistira na potrebi preispitivanja marksizma putem vraćanja originalnoj teoriji, izvornom učenju Marksa koje može imati smisao samo kao zahtev za proučavanjem njegovih dela kao jednog od mogućih kriterijuma tačnosti savremenih interpretacija marksizma i pravilnosti i progresivnosti orijentacije naprednih snaga današnjeg sveta.

SNEŽANA JAKIMOVSKA

# ПРАКСА

U poslednjem broju 5—6 za 1972. godinu ovog titogradskog časopisa za društvena pitanja nalazimo nekoliko veoma zanimljivih tekstova od kojih izdvajamo članak Nova Vujoševića *Diferencijacija socijalnih slojeva na osnovu društvene moći.*

U ovom prilogu Novo Vujošević pokazuje da je moć uticaja na donošenje društveno značajnih odluka jedan od najvažnijih faktora diferencijacije socijalnih slojeva u našem društvu. Analizirajući moć uticaja radničke klase na proces donošenja odluka, autor uzima u obzir činjenicu da pojedini slojevi u radničkoj klasi poseduju nejednaku društvenu moć. Iz toga proizlazi zahtev za izdiferenciranijim pristupom pri prezentiranju osnovnih karakteristika moći radničke klase. Autor pri analizi ovog problema kao najadekvatniji pristup uzima podelu radničke klase po stepenu kvalifikovanosti, jer se na osnovu dosadašnjeg ispitivanja jasno primećuje da radnici različitog stepena kvalifikovanosti nejednako utiču na konačno oblikovanje samoupravnih odluka.

Poznato je da je, i pored izvesnog uticaja na odlučivanje, moć nekvalifikovanih radnika u donošenju društveno značajnih odluka i dalje na niskom nivou, a u mnogim slučajevima uopšte ne postoji. Autor nas upozorava na faktore koji ograničavaju ili sputavaju rast i formiranje moći uticaja ovog sloja radničke klase na odlučivanje.

Obrazovanje u širem smislu i odsustvo stručnih znanja — glavne su prepreke participacije nekvalifikovanih radnika u odlučivanju. Posledica ovih, a i drugih faktora jeste i nizak nivo informisanosti o problemima koji su predmet odlučivanja. Nizak stepen informisanosti potiskuje ih iz žarišnih samoupravnih zbivanja, ostavljajući ih na periferiji, gde životare zaokupljeni sitnim svakodnevnim brigama. Ako se ovome doda težnja pojedinaca ili pojedinih socijalnih slojeva da drže monopol nad informacijama, da, zahvaljujući visokoj informisanosti, drže u podređenom položaju one koji nisu informisani — onda se jasnije sagledava položaj neinformisanih u odlučivanju, u našem slučaju: položaj nekvalifikovanih radnika.

Polukvalifikovani radnici su, po rečima autora, u stvari, prelazni sloj, koji se regrutuje iz redova nekvalifikovanih, a u isto vreme predstavljaju permanentni izvor kvalifikovanih radnika. Takav položaj direktno utiče na formiranje i posedovanje moći uticaja na odlučivanje, to jest njihova moć je približna onoj nekvalifikovanih radnika, a u isto vreme

se nalazi u predvorju moći kvalifikovanih. Kao i nekvalifikovani, polukvalifikovani radnici teže da utiču na raspodelu dohotka, zaštitu na radu, radnu disciplinu i slično, a ostali problemi su van žiže njihovog interesovanja i preokupacije. To znači da se stvarna i željena moć ovog sloja radničke klase kreće u okviru uže radne situacije — radne jedinice, pa ukoliko su ovlašćenja radne jedinice u odlučivanju manja, utoliko je i njihova moć manja. Autor smatra da ovo u manjoj ili većoj meri važi i za ostale slojeve radničke klase.

Kao i kod ostalih slojeva radničke klase, moć kvalifikovanih radnika nije velikog dometa, to jest ne doseže osetnije do društveno značajnih odluka na globalnom nivou (opštinski, republički, savezni nivo). Štaviše, njihova moć ne dolazi do punog izraza ni u radnoj organizaciji, odnosno u radničkom savetu. Tako autor navodi primer da od 298 anketiranih kvalifikovanih radnika u privrednim organizacijama Crne Gore 67,58% njih ističe da nemaju dovoljno mogućnosti da utiču na donošenje odluka u preduzeću. To znači da je njihova moć najviše prisutna u užim delovima preduzeća, a što se više ide ka višim nivoima — njihova moć opada.

U daljem izlaganju autor nam skreće pažnju da kod sloja visokokvalifikovanih radnika ne postoji veliki raskorak između institucionalne i stvarne moći. To znači da njihovo učešće u samoupravnim organima koji odlučuju povlači za sobom veći stepen aktivnosti, a s tim u vezi i veću moć. To je, pored ostalog, posledica okolnosti da su oni u relativno visokom stepenu ovladali stručnim poslovima, a uz to i društveno-ekonomsku situaciju poznaju bolje od ostalih slojeva radničke klase. Prema autoru, domašaji moći visokokvalifikovanih radnika su iznad domašaja ostalih slojeva radničke klase. Njihova moć se ne iscrpljuje u užim radnim situacijama, već se ispoljava i na višim nivoima, naročito u okviru celog preduzeća — u radničkom savetu. To znači da oni utiču i na odluke koje se odnose na proširenu reprodukciju, plan preduzeća i slično.

Iz sloja visokokvalifikovanih radnika sve se više regrutuju niži i srednji rukovodioci. S obzirom na to, autor konstatuje da će njegova moć ubuduće brže rasti.

Kako navodi autor, opšte karakteristike uticaja radničke klase na odlučivanje su sledeće:

— Radnička klasa se nalazi u fazi uspona, kako u kvantitativnom tako i u pogledu mogućnosti kreiranja i menjanja društvenih odnosa. No to ne znači da ubuduće treba mirno očekivati njeno sve veće snaženje i emancipaciju, jer se iz prethodnog razmatranja jasno uočavaju faktori koji konzervišu, usporavaju i onemogućavaju moć radničke klase na svim nivoima.

— Iluzorno je misliti da je radnička klasa homogena kad je u pitanju moć uticaja na donošenje društveno značajnih odluka. Naprotiv, ona je izdiferencirana, a to znači da pojedini njeni slojevi imaju nejednaku moć uticaja na donošenje odluka. Postoji niz faktora koji doprinose diferencijaciji: kvalifikacija, tradicija, privatna svojina, zaposlenost, zanimanje itd.

— Ako je sistem odlučivanja posrednog karaktera, onda je i moć radničke klase manja. Moć se povećava ako se o vitalnim problemima odlučuje neposredno. Drugim rečima, u posrednom sistemu odlučivanja rukovodeći i drugi slojevi koji se nalaze na vrhu hijerarhijske lestvice društvene moći uspevaju da održe dominantnu poziciju, i to često na štetu radničke klase. Međutim, kad se neposrednije odlučuje, radnička klasa uvećava moć i postaje sposobna da razbije monopoliziranje odlučivanja. Pošto se u radnim organizacijama često neposredno odlučuje o manje važnim problemima a posredno o bitnim, iz toga proizlazi da su mnoge društveno značajne odluke van domašaja radničke klase.

— Opravdana su nastojanja da moć radničke klase „preskoči" fabričke zidove, jer ona u predstavničkim republičkim i saveznim organima ne dolazi do punog izraza. No tu se zaboravlja da se moć radničke klase nije afirmisala ni u samim radnim organizacijama. Ovo se naročito odnosi na različite nivoe radne organizacije (savete pogona, radničke savete, upravni odbor i slično). Iz ovoga proizlazi da će se moć radničke klase

van fabričkih zidova snažnije osetiti tek onda kada njen uticaj na donošenje značajnih odluka u preduzeću dođe do punog izražaja.

Analizirajući moć seljaštva na republičkom i saveznom nivou, autor otkriva da je hipoteza o njenoj prisutnosti u njima nepotvrđena. Kao primer navodi da u oba skupštinska saziva (1963—1970) ne nalazimo poljoprivrednike među poslanicima Skupštine Crne Gore a ni Savezne skupštine. Osnovni uzrok takvom stanju autor vidi u tome što seljaštvo najčešće bira kao svoje predstavnike pripadnike inteligencije koji su poreklom sa sela — iz njihovog kraja — u nadi da će ih oni moći kompetentno zastupati i uticati na realizaciju njihovih potreba. Međutim, njihovim biranjem za svoje predstavnike poljoprivrednici u stvari ne povećavaju svoju, već moć inteligencije. To znači, tvrdi autor, da se u ovakvim situacijama njihov poslanik, a pripadnik drugog sloja, nalazi pred dilemom: da li pri donošenju odluka da zastupa svoje životne interese, a i svoga sloja, ili pak interese sloja koji ga je birao. Logično je da će prevagnuti lični i interesi sloja kome pripada. Na taj način ovde susrećemo svojevrstan vid otuđivanja moći.

Pri analizi inteligencije i njene moći u odlučivanju autor nam ukazuje da pojedini slojevi inteligencije imaju nejednaku moć u odlučivanju. Tako, na primer, u okviru proizvodne inteligencije, tehnička inteligencija postaje sve moćnija, i to naročito kad su u pitanju tehničko-tehnološke odluke. Autor dokazuje da njena moć raste sve većom rasprostranjenošću tehnokratskih pojava. Takođe je uticajna inteligencija koja obavlja delatnosti u administrativno-upravnom aparatu, čija je moć više posrednog karaktera. Autor dalje ističe da u ukupnoj distribuciji društvene moći u Crnoj Gori kreativna inteligencija nije imala uticaja na donošenje društveno značajnih odluka. Međutim, sada se već nazire izvesno javljanje društvene moći i ovog sloja inteligencije, što je proizišlo iz zahteva da se svaka društveno značajnija odluka mora bazirati na objektivnoj naučnoj analizi. Autor nas upozorava da te zahteve savremene društvene prakse ne poštuju birokratsko-tehnokratski centri društvene moći. Samim tim usmeravajuće snage društva moraju sve više voditi računa o tome da društveno značajne odluke ne budu plod proizvoljnosti i improvizacije, već da se temelje na naučno proverenim činjenicama. Takvo ponašanje i delovanje bio bi jedan od glavnih preduslova da odluke izražavaju interese većine, a ne pojedinaca i užih grupa.

Analizirajući moć rukovodilaca u radnim organizacijama, autor utvrđuje da se u izvesnim slučajevima nagoveštava permanentno jačanje njihovog uticaja. Naime, u procesu deetatizacije društvenih odnosa radne organizacije sve više odlučuju o svojoj sudbini. No u pojedinim organizacijama moć preneta sa viših instanci ne raspodeljuje se ravnomerno na sve radne ljude u kolektivu, već se pretežno koncentriše u rukama rukovodilaca. Takva „deetatizacija" ne znači jačanje samoupravljanja, već birokratsko-tehnokratskih snaga, i to u bazi društva, tamo gde se stvaraju osnovne društvene vrednosti.

Zadržavanje i jačanje rukovodilaca u samoupravnom sistemu odnosa svojevrstan je paradoks koji koči brži razvitak samoupravljanja.

BRANKO SIMANIĆ

# treći program

Zimska sveska objavila je, između ostalog, vrlo zanimljiv članak Veljka Koraća pod naslovom *Stvaralaštvo i revolucija*. Autor na početku daje jednu, mogli bismo reći, definiciju i kaže da je „stvaralaštvo tajna svih tajni čoveka i njegova sveta. Čovek stvara, proizvodi i time se potvrđuje kao biće u svetu". Ipak, iako sve izgleda tako jednostavno, nije nimalo lako objasniti čovekovo stvaralaštvo. Čovek, kao i sva ostala živa bića, radi ono što je nužno radi svog opstanka, čini ono što može i mora da čini radi opstanka svog, ljudskog roda. Ljudsko stvaralaštvo odvaja od najsavršenijeg rada životinja svrha koju čovek unosi u svoje stvaralaštvo, a te svrhe u radu životinje nema jer životinja proizvodi samo pod vlašću neposredne fizičke potrebe. Ono što omogućuje da ljudska proizvodnja bude stvaralaštvo upravo je sadržano u činjenici da čovek proizvodi tek kada je oslobođen neposredne fizičke potrebe. Na taj način čovek-graditelj postiže ne samo promenu oblika prirodnih stvari već i mnogo više od toga: u stvarima koje proizvodi ostvaruje svoju svrhu koja mu je poznata i koja, ovde Korać citira Marksa, određuje put i način njegova rada. Dakle, čovek se slobodno suprotstavlja proizvodu, za razliku od životinje, čiji proizvod pripada neposredno samo njenom fizičkom telu. Ali, ističe Korać, najbitnija razlika sadrži se u tome da u čovekovom stvaralaštvu deluju i zakoni lepote, ili, kako Marks kaže, čovek oblikuje i prema zakonima lepote. Naime, životinja oblikuje samo po meri i potrebi vrste kojoj pripada, dok čovek zna da proizvodi po meri svake vrste i zna da u svemu da interesantnu meru predmetu.

Čovekovo stvaralaštvo bilo je i jeste predmet najraznovrsnijih istraživanja i misaonih preokupacija. I Korać kaže da, tu gde se obično mišljenje zaustavlja, filosofija tek počinje da pita: šta je stvaralaštvo, kako je uopšte moguće stvarati, može li se uopšte stvoriti nešto novo, da li je to novo ono što se naprosto razlikuje od „starog", iz čega se stvara i radi čega?

Ovaj autor ističe istorijsku zaslugu starih grčkih filosofa što su u domenu stvaralaštva, u domenu analiza raznovrsnih moći duha, dali odgovore na mnoga pitanja koja ni do danas nisu izgubila značaj. Korać navodi Aristotela, koji je upozorio na razliku između stvaralaštva i gole veštine delanja ističući da su stvaranje i delanje dve različite stvari. Jer od onoga što može da se menja nešto može da bude predmet stvaranja, a nešto predmet običnog delanja. Po Aristotelovom shvatanju, sposobnost razumnog delanja je nešto sasvim različito od sposobnosti razumnog stvaranja. Ni jedna od ove dve sposobnosti ne sadrži se u onoj drugoj. Stvaralaštvo je proizvođenje novoga, proizvođenje onoga što se kao gotovo ne zatiče u prirodi, već nastaje. Da bi se stvorilo to novo, neophodna je umešnost, koja može biti dvojaka: zanat, majstorija koja može da se nauči i umetničko stvaranje, osobit dar, osobita sposobnost stvaranja, ili i jedno i drugo.

Srednjovekovna hrišćanska teologija potisnula je samosvest čoveka i njegovu umnost, pa i sam pojam stvaranja. Čovek je pao u zaborav; samo svemogući bog može da stvara nešto novo iz ničega. Znači, pojam stvaranja povezan je sa pojmom boga, svemogućeg tvorca. Takvo shvatanje stvaranja i stvaralaštva moglo se održati samo koliko i teološko učenje o bogu.

Renesansa je označila početak diskreditovanja teologije i detronizovanje svemogućeg boga. Čovek je uzeo mesto i ulogu boga i shvatio da je on stvorio boga. Taj proces emancipacije modernog čoveka od tiranije teologije, po Koraćevom mišljenju, bio je neposredan rezultat velike revolucije koja je omogućila da se u toku nekoliko stoleća, u nekoliko najrazvijenijih zemalja, počne rađati novo, građansko društvo. To je bio početak najvećeg preokreta u istoriji, kaže Korać, jer su svi raniji oblici

društvenog života, koji su se zasnivali na neposrednoj zavisnosti čoveka od čoveka, utemeljenoj neekonomskom prinudom, morali da ustupe mesto ekonomskim odnosima u kojima su iščezle vidljive veze prinude koje su vezivale robove za gospodare, kmetove za feudalce. Uspostavljene su, tako, nevidljive niti ekonomskih odnosa između kupaca i prodavaca najamne radne snage, uspostavljene na tržištu i zaštićene sistemima političke i pravne nezavisnosti ljudi. Novi način proizvodnje stvorio je stanje u kome vladajuća klasa ne može da egzistira a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju.

U epohi tehnike umešnost izrade oruđa postala je, dakle, najviša svrha, a osnovno merilo stvaralaštva — načelo koristi u izradi oruđa. Napredak nauke i tehnike direktno je pripremao i pripremio je sve velike revolucije koje su omogućile rađanje građanskog društva. Po Koraćevim rečima, tehnika se pokazala i kao jagnje i kao vuk jer ona obećava oslobođenje čoveka i pretvaranje njegovog rada u slobodno stvaralaštvo, ali istovremeno izaziva stravu i mučninu zbog neizvesnosti koja, kako Korać kaže, muči svako misaono biće zbog saznanja da se sticanje umešnosti u materijalnoj proizvodnji plaća gubitkom karaktera, kako je još Marks govorio. Naime, Marks je video da mašine sa „divnom moći da skrate ljudski rad i učine ga plodnijim" postaju ne samo izvori oskudice već i sredstva zaglupljivanja i obeščovečenja. Tehnika, dakle, paradoksalno ugrožava stvaralaštvo čoveka. Korać sasvim opravdano postavlja suštinsko pitanje: kakvi su izgledi da čovek prevaziđe tu paradoksalnu situaciju u doba kada je tehnika za veliki deo čovečanstva tek prvi korak u procesu uzdizanja iz stanja koje je bliže prirodnom nego društvenom životu? U odgovoru na ovo pitanje Korać naglašava da, sve dok se čovek-proizvođač nalazi u stvarnom položaju „radne životinje", njegova proizvodna delatnost je samo potencijalna potvrda njegove radne suštine, samo potencijalna potvrda njegove mogućnosti da proizvodi, da se slobodno suprotstavlja svom proizvodu, da stvara univerzalno i da oblikuje po zakonima lepote. Stvarno, ona je gubitak tih mogućnosti jer se čovekova proizvodnja otuđuje u rad i suprotstavlja mu se kao tuđa sila. I Korać se pita: ima li izlaza iz tog stanja, da bi odmah zatim odgovorio potvrdno: izlaz je u revoluciji, u revoluciji rada, u suštinski revolucionarnom preokretu koji će omogućiti da proizvodnja stvarno postane stvaralaštvo. Ostvarenje takve istinske revolucije moguće je jedino temeljnim istorijskim preokretom koji će omogućiti istinsku slobodu, slobodu u kojoj univerzalno stvaralaštvo postaje realna suština čoveka. Reč je o revoluciji koju je Marks nazvao opštečovečanskom emancipacijom, do koje se, zaključuje Korać, može doći samo ako čovek pređe granice ekonomskog društva i ostvari zamisao ljudskog društva ili podruštvljenog čovečanstva.

Z. S.

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA



Studije i članci • Prilozi • Prikazi

5

1973

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 5

## SADRŽAJ

### STUDIJE I ČLANCI



### PRILOZI



### PRIKAZI

# СОДЕРЖАНИЕ

## СТУДИИ И СТАТЬИ



## ПРИЛОЖЕНИЯ



## РЕЦЕНЗИИ



# CONTENTS

## STUDIES AND ARTICLES



## CONTRIBUTIONS



## REVIEWS

# Studije i članci

**Aleksandar Grličkov**

## KLASNI I NACIONALNI INTERES U PROCESU EKONOMSKE INTEGRACIJE SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA*

### I

Odnosi klasnog i nacionalnog nisu novo pitanje ni za marksističku nauku ni za praksu revolucionarnog pokreta proletarijata. U pojedinim etapama borbe radničke klase njihovo prisustvo u marksističkoj teoriji je različito i po intenzitetu i po obuhvatnosti. Ukoliko je borba radničke klase konkretnija — kao što su neposredno organizovanje socijalističke revolucije, izgradnja socijalizma u višenacionalnim zajednicama u Sovjetskom Savezu, Jugoslaviji i Čehoslovačkoj, kao i izgradnja međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa među već brojnim socijalističkim zemljama u svetu — utoliko se širi platforma marksističke teorije na bazi zahteva revolucionarne prakse. Društveni sadržaj marksističke teorije o klasnom i nacionalnom u revolucionarnom pokretu proletarijata je rezultat različitih istorijskih uslova u pojedinim etapama borbe proletarijata u svetu za svoje socijalno i nacionalno oslobođenje. U tome leži objašnjenje razlika u širini teorijske i političke platforme o klasnom i nacionalnom kod Marksa i Engelsa, s jedne, i kod Lenjina, s druge strane. Izgradnja međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama dalje će formirati i odnose klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog interesa radničke klase u savremenim uslovima borbe za socijalizam.

Marks i Engels u svojim radovima nisu, iz poznatih razloga, davali posebno mesto nacionalnom pitanju, nacionalnom interesu u teorijskom i političkom programu borbe radničke klase. U uslovima njihovog delovanja, u razvijenim zemljama zapadne Evrope u kojima je proces konstituisanja nacija bio završen, oni su celokupnu svoju naučnu i političku preokupaciju posvetili klasnim problemima, klasnoj borbi proletarijata protiv buržoazije. Za njih nacionalno pitanje je pitanje buržoaske revolucije, pa u tom smislu i pretpostavka za klasnu borbu radničke klase za

* Ovo je integralni deo veće autorove studije koja će pod naslovom *Ekonomski odnosi između socijalističkih zemalja (Teorija i tendencije prakse)* uskoro izaći u izdanju „Privrednog pregleda“ — Beograd.

njeno socijalno oslobođenje. Kasnije je istorijski razvitak društva pokazao da se borba naroda za nacionalno oslobođenje i nacionalno konstituisanje sve više vezivala za ciljeve i programe socijalističkih revolucija. Raspadanjem kolonijalnog sistema vladavine i raspadanjem jedinstvenog kapitalističkog sistema odnosa nacionalno pitanje se sve više vezivalo za klasnu borbu za socijalno oslobođenje podjarmljenih i ugnjetenih naroda.

Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da Marks i Engels nisu u svojoj teorijskoj baštini ništa ostavili o odnosima klasnog i nacionalnog. Iz njihovih radova proizlazi da socijalno oslobođenje i klasna borba radničke klase pretpostavljaju nacionalno oslobođenje, „inače bi socijalno oslobođenje bilo privid". Po njima, „jedan narod ne može biti slobodan dokle god podjarmljuje drugi narod". Time su oni izražavali solidarnost sa onim narodima koji su se borili za nacionalno oslobođenje. Engels u pismu Kauckom od februara 1882. godine kaže da je „internacionalni pokret proletarijata uopšte moguć samo među samostalnim nacijama". Možda će nas u stavove klasika o klasnom i nacionalnom više uvesti onaj deo *Komunističkog manifesta* koji borbu proletarijata za osvajanje političke vlasti povezuje sa prethodnim uslovom da se proletarijat uzdigne do nivoa nacionalne klase: „Borba proletarijata protiv buržoazije u početku je nacionalna po formi iako nije i po sadržini... Ali, ako proletarijat mora najpre da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase, da se sam konstituiše kao nacija, to je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije." I dalje: „U meri u kojoj se ukida eksploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge. Sa padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među nacijama." S obzirom na potrebe našeg razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog u sistemu ekonomskih odnosa, ekonomske integracije socijalističkih zemalja, ne možemo a da ne pomenemo i njihovo shvatanje po kome će se proletarijat kao vladajuća klasa bitno razlikovati od drugih vladajućih klasa: „Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a time i čitav dosadašnji način prisvajanja." Ovi pogledi klasika o klasnom i nacionalnom omogućuju nam da izvučemo nekoliko zaključaka koji su od interesa za predmet našeg razmatranja.

Shvatanje o tome da borba proletarijata za socijalističku revoluciju, za političku vlast prethodi njegovom podizanju kao nacionalne klase, odnosno da se sam konstituiše kao nacija, ukazuje na moguću osnovu klasnog i nacionalnog interesa u procesu razvoja revolucije, procesu izgradnje socijalizma. Sa većom sigurnošću se može izvesti zaključak da je radnička klasa kao nacionalna klasa odgovorna za svoju revolucionarnu akciju pred svojim narodom, odnosno avangarda pred svojom radničkom klasom. U tome je i organska povezanost klasnog i nacionalnog, uslovljenost njihovog međusobnog ukidanja („sa ukidanjem klasa ukida se i nacija"), koja stvara objektivnu teorijsku i političku pretpostavku za razvoj međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, ekonomskih integracija socijalističkih zemalja, u uslovima borbe za socijalizam, za odnose između proletarijata i njihovih avangardi kada su vladajuća klasa ili kada to nisu. Klasni i nacio-

nalni interes postaju organsko jedinstvo interesa samom činjenicom da se proletarijat može konstituisati kao nacija da bi postao nacionalna klasa jedino u uslovima socijalizma. U socijalizmu proletarijat, ostvarujući svoj klasni interes, ostvaruje i nacionalni interes i obrnuto: ostvarujući nacionalni interes, ostvaruje i klasni interes. Ali, kao što ćemo videti, to nisu prosti identiteti.

Društveni sadržaj i posledice odnosa klasnog i nacionalnog klasici vezuju za ukidanje eksploatacije čoveka nad čovekom, jednog individuuma od strane drugog, kao teorijske i političke pretpostavke ukidanja eksploatacije među nacijama. Sve dok postoji eksploatacija među ljudima, postojaće i nacionalno porobljavanje. Za ekonomske odnose među socijalističkim zemljama u uslovima postojanja klasa, nacija, države, robne proizvodnje, proizvodnje vrednosti, ovo pitanje predstavlja ne samo teorijski, već i praktični izazov za zasnivanje takvog sistema odnosa koji će neutralisati ove protivrečnosti otklanjajući antagonističke podsticaje i potencije koje unose ne samo velike razlike u uslovima borbe radničke klase za izgradnju socijalizma, već i stranputice i zablude o mogućnostima rešavanja ovih pitanja među socijalističkim zemljama. To se ne može rešiti ni teorijskom konzistentnošću stavova (iako su oni neophodni) ni političkom odlukom. Izvori eksploatacije su mnogostrani. Nalaze se u razlikama u nivou razvitka materijalnih proizvodnih snaga, u njihovoj strukturi, u produktivnosti rada, u objektivnim potencijalnim uslovima za razvoj. Zbog toga teorijska jasnoća, objektivnost kriterijuma zasnovanih na ekonomskim zakonitostima tržišta, zajedničko usmeravanje razvoja, kao i kompleks mera za brži razvitak materijalnih snaga društva u nerazvijenim ili manje razvijenim socijalističkim zemljama predstavljaju osnovu koja pruža mogućnost da se prisustvo antagonizirajućih elemenata u procesu izgradnje socijalizma uspešnije istorijski savladava. Bez toga novi društveni sadržaj međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama ne bi mogao biti verifikovan kao novi kvalitet koji nije poznat u arsenalu sistema i mehanizama funkcionisanja međunarodnih ekonomskih odnosa.

Shvatanje klasika da se proletarijat kao vladajuća klasa mora razlikovati od buržoazije kao vladajuće klase po tome što će „ukinuti svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a time i čitav dosadašnji način prisvajanja" jeste klasni program proletarijata i socijalističke revolucije čiji je cilj samoukidanje proletarijata kao klase, ukidanje i drugih klasa, a time i ukidanje nacije, jer iz stavova klasika proizlazi da ukidanje nacije nije moguće bez ukidanja klasa. Taj istorijski, međusobno dijalektički uslovljen proces potvrđuje uverenje da odnos klasnog i nacionalnog, kao sveukupnost izražavanja interesa klase i nacije, jeste strategija borbe radničke klase, a ne taktika uslovljena realnim činiocima nerazvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i razlika u stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga među pojedinim zemljama u toku izgradnje socijalizma do komunizma kao besklasnog društva. Za novi teorijski i politički program međunacionalnih, međunarodnih ekonomskih, pa i političkih odnosa među socijalističkim zemljama to ima

izvanredan značaj, kao i za teoriju i praksu socijalističke integracije, to jest za organizovane procese ekonomskih integracija među socijalističkim zemljama.

Marks i Engels, kao što smo već rekli, nisu posvećivali posebnu pažnju problemu klasnog i nacionalnog, ali i ono što su dali predstavlja realnu teorijsku i idejnu osnovu za dalji razvoj marksističke nauke i njenih pogleda na problem klasnog i nacionalnog u izmenjenim istorijskim uslovima klasne borbe proletarijata, u izmenjenim uslovima borbe radničke klase za izgradnju socijalizma u svojoj zemlji i za izgradnju socijalističkih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama.

Za razumevanje Lenjina i njegovih teorijskih i političkih pogleda o klasnom i nacionalnom značajni su istorijski međunarodni i unutrašnji uslovi u kojima je on delovao. Za razliku od Marksa i Engelsa, koji su živeli u industrijski razvijenim zemljama gde je proces konstituisanja nacija u osnovi već bio završen, Lenjin je živeo i delovao u ekonomski nerazvijenoj i višenacionalnoj zemlji u kojoj nacionalno pitanje nije bilo rešeno, u kojoj su se brojni narodi nalazili u položaju ugnjetenih, a proces njihovog nacionalnog konstituisanja bio je tek u toku. Najvećim svojim delom narodi carske Rusije živeli su u feudalnim uslovima. U takvim uslovima nacionalno pitanje se javlja kao jedan od značajnih, sastavnih delova celine programa klasne borbe proletarijata. Uspeh revolucije je neposredno uslovljen podrškom koju će dobiti ruski proletarijat, a to je uslovljeno nacionalnom slobodom ugnjetenih i nacionalno neoslobođenih naroda. To su unutrašnji društveni uslovi u kojima je delovao Lenjin kao revolucionar, naučnik i političar.

Izmenjeni međunarodni uslovi su nova dodatna inspiracija za razvijanje naučne misli o nacionalnom pitanju. Početak revolucionarnih pokreta kolonijalnih naroda je posledica reakcionarne uloge buržoazije u međunarodnim odnosima i težnje kolonijalnih naroda za oslobođenjem. Buržoazija se nakon buržoaskih revolucija, lomeći granice nacionalnih tržišta, javlja kao reakcionarna imperijalistička snaga čije su glavne posledice po razvoj međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa ugnjetavanje i eksploatacija kolonijalnih, nacionalno neoslobođenih, pa i oslobođenih, ali malih i ekonomski slabih naroda. Njen buržoaski nacionalizam u odnosu na druge narode daje nacionalnom pitanju nove dimenzije. Prekida proces nacionalnog oslobađanja brojnih naroda u kolonijama (naročito u Aziji i Africi), uvodi sistem eksploatacije slabih i ekonomski zaostalih naroda na bazi jedinstvenog kapitalističkog sistema. Odnos između razvijenih i nerazvijenih i neravnomernost u razvitku postaju stvarni sadržaj nacionalnog pitanja u svetu.

To su opšti i posebni uslovi u kojima je delovao Lenjin. Oni su udarili pečat na razvoj marksističke nauke i revolucionarne prakse, posebno pečat na nacionalno pitanje, na odnos klasnog i nacionalnog.

Lenjinov doprinos je u tome što je dao naučnu i političku platformu nacionalnom pitanju izvukavši ga iz tradicionalnih teorijsko-političkih okvira kao buržoaskog pitanja, to jest pitanja buržoaske revolucije. Uvodeći nacionalno pitanje u svet klasne borbe, Lenjin ga je uvrstio u sastavni deo socijalističke revolucije, uveo ga u svet ekonomskih

odnosa među narodima. Dajući mu daleko veći značaj, rehabilitovao je jedan naučni privid koji je istorija nametnula kako marksističkoj nauci tako i revolucionarnoj praksi klasne borbe proletarijata. Uvodeći nacionalno pitanje kao sastavni deo programa socijalističke revolucije (nacionalno pitanje se u višenacionalnoj carskoj Rusiji nametalo u životu i revolucionarnoj praksi ruskog proletarijata), Lenjin je smatrao da u marksističkom načinu rešavanja nacionalnog pitanja ostaje klasna osnova, to jest da je isključiva nacionalna platforma revolucionarnog programa proletarijata konzervativna. Na taj način Lenjin je potvrdio Marksovo shvatanje da je potpuno nacionalno oslobođenje proletarijata moguće samo u socijalizmu, u uslovima kada je radnička klasa vodeća društvena snaga, klasa na vlasti. Poučen iskustvom revolucionarnih pokreta u kolonijama, dopuštao je da i nacionalnooslobodilačka platforma tih pokreta može biti progresivna i kada je postavljena na građanskoj osnovi. Revolucija, po njemu, neće biti samo borba proletarijata protiv buržoazije, već i borba svih ugnjetenih naroda protiv ugnjetavanja od strane imperijalističkog kapitalizma i buržoaskog nacionalizma.

Istorija međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa je posle Lenjina potvrdila njegove osnovne pretpostavke u procesu raspadanja kolonijalnog sistema i permanentnog zaoštravanja odnosa između razvijenih i ekonomski nerazvijenih zemalja I ne samo to. Istorija odnosa među socijalističkim zemljama takođe je ukazivala i ukazuje da je neravnomernost u ekonomskom razvitku među socijalističkim zemljama objektivna materijalna osnova protivrečnosti u odnosima među njima, to jest da prevladavanje protivrečnosti koje proizlaze iz neravnomernosti u razvitku postaje presudan činilac na putu izgradnje socijalističkih odnosa među socijalističkim zemljama, pretpostavka za uspešnije međusobno političko i ekonomsko prožimanje, za otklanjanje smetnji na putu stvaranja socijalističke ekonomske integracije.

Razmatrajući pitanje odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja i sistema eksploatacije među njima, Lenjin je postavio pitanje odnosa proletarijata ugnjetačke, eksploatatorske nacije i proletarijata ugnjetene, eksploatisane nacije. Time je pokrenuo i pitanje koje će se sve više aktuelizirati u savremenim uslovima. Ono će postajati nova inspiracija za dalju razradu odnosa između klasnog i nacionalnog. Nalaziće se u centru pitanja odnosa razvijenih i nerazvijenih, a po svom uticaju prevazići će i pojedine socijalne sisteme. Ekonomska teorija i praksa u odnosima među socijalističkim zemljama biće pred posebnim ispitom u traženju rešenja na putu izgradnje socijalističkih odnosa. Lenjinovom zaslugom politički, ekonomski i socijalni segmenti nacionalnog pitanja i njegove međunacionalne posledice u borbi radničke klase za socijalizam dobiće novu i širu marksističku platformu u proleterskom programu socijalističke revolucije.

U čemu je teorijski i politički sadržaj nacionalnog pitanja po Lenjinovim opredeljenjima? Po njemu, proleterski program mora da prihvati pravo svake nacije na samoopredeljenje do otcepljenja u uslovima izgradnje međunacionalne zajednice. Radi se o pravu svake nacije u slučaju stvaranja međunacionalne političke i ekonomske zajednice. In-

spirisan konkretnim rešavanjem nacionalnog pitanja u višenacionalnoj carskoj Rusiji, u kojoj su postojale nacionalno neoslobođene nacije, Lenjin se, uprkos otporima u samoj Boljševičkoj partiji, konsekventno zalagao za prihvatanje i unošenje ovoga principa u revolucionarni program Boljševičke partije, a kasnije, posle pobede revolucije, i u Ustav SSSR-a.

Lenjin je usvojio Marksove i Engelsove poglede da je internacionalna solidarnost radničke klase moguća samo među slobodnim narodima. „Savez jednakih", slobodnih naroda je pretpostavka za internacionalističku solidarnost proletarijata. Solidarnost proletarijata različitih nacija je vid ispoljavanja internacionalizma radničke klase jedne nacije prema proletarijatu druge. Pored prava na samoopredeljenje do otcepljenja, Lenjin smatra ravnopravnost među narodima sastavnim delom borbe proletarijata za socijalno i nacionalno oslobođenje. U raspravi *O pravu nacija na samoopredeljenje* Lenjin daje sledeću platformu za politiku ruskog proletarijata u nacionalnom pitanju: „Takvo stanje stvari postavlja pred proletarijat Rusije dvojak, ili, tačnije, dvostran zadatak: borbu protiv svakog nacionalizma i u prvom redu protiv velikoruskog nacionalizma; priznanje ne samo potpune ravnopravnosti svih nacija uopšte nego i ravnopravnosti u pogledu državne izgradnje, tj. prava nacije na samoopredeljenje, na otcepljenje, a u isto vreme, i baš u interesu uspešne borbe protiv svakog nacionalizma svih nacija, odbranu jedinstvene proleterske borbe i proleterskih organizacija, odbranu njihovog najtešnjeg stapanja u internacionalnu zajednicu uprkos buržoaskim tendencijama ka nacionalnoj izdvojenosti. Potpuna ravnopravnost nacija; pravo na samoopredeljenje nacija; stapanje radnika svih nacija — tom programu uči radnike marksizam, uči stanovništvo čitavog sveta i iskustvo Rusije." Pravo na samoopredeljenje i otcepljenje, na potpunu ravnopravnost, Lenjin postavlja u korelaciji sa borbom protiv nacionalizma i sa jedinstvom proletarijata. Suprotstavljajući se velikoruskim šovinistima, držeći se klasnih kriterijuma, on je insistirao na potpunoj slobodi i ravnopravnosti naroda carske Rusije jer se, po njemu, samo na taj način „savez jednakih" može razvijati u takvim političkim okvirima i sa takvim društvenim sadržajem koji odgovaraju proleterskom programu o nacionalnom pitanju po kome je „sloboda uslov, ravnopravnost princip, a jedinstvo svrha". Na ovim principima Lenjin zasniva proleterski internacionalizam kao društveni sadržaj klasne osnove nacionalnog pitanja.

Akcija reakcionarne i imperijalističke buržoazije na svetskom tržištu i neravnomernost u ekonomskom razvitku kao zakonitost i posledica funkcionisanja kapitalističkih odnosa na internacionalnom planu omogućile su Lenjinu da dublje shvati značaj odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja i nacija za razvoj klasne borbe proletarijata. On uočava kako protivrečnosti između razvijenih i ekonomski nerazvijenih nacija tako i protivrečnosti između proletarijata razvijenih i proletarijata nerazvijenih nacija. Prihvatajući da se radi o realnoj i objektivno prisutnoj protivrečnosti, on smatra da rasprava o proleterskom internacionalizmu mora da računa sa njenim prisustvom

u borbi za socijalizam. Osnovna njegova shvatanja daju okvir koji je dovoljan za dalju marksističku razradu pitanja odnosa klasnog i nacionalnog u borbi proletarijata za socijalizam. Njihova aktuelnost, verujemo, prelazi okvire borbe proletarijata i predstavlja poučnu osnovu za razmatranje pitanja klasnog i nacionalnog u odnosima među radničkom klasom na vlasti u socijalističkim zemljama.

U svojim poznatim zabeleškama *Oporuka* Lenjin insistira da se kao polazna osnova prihvati postojanje razlika između proletera ugnjetačke (ili velike) nacije i proletera ugnjetene (ili male) nacije. Drugo, da je dužnost prvih, to jest velikih nacija ne samo da poštuju formalnu jednakost, već i da kompenziraju maloj naciji onu nejednakost „koja se faktički stvara u životu". Najvažnija stvarna nejednakost je ona koja se stvara na ekonomskom planu i u međunacionalnim ekonomskim odnosima. Na osnovu odnosa između velikih i malih nacija Lenjin je zaključio da je stvarni položaj radnika u ugnjetačkoj i ugnjetenoj naciji nejednak. Na bazi toga izvukao je zaključak da su i radnici ugnjetačke nacije „do izvesne mere saučesnici svoje buržoazije u njenom pljačkanju radnika ugnjetene nacije". Zbog toga on smatra da je dužnost proletera ugnjetačkih nacija da se bore za pravo ugnjetenih nacija na samoopredeljenje do otcepljenja i za punu ravnopravnost na političkom, a za antieksploatatorske motive na ekonomskom planu To su dva istorijski značajna principa za zasnivanje odnosa između razvijenih i ekonomski nerazvijenih nacija i sastavni su deo Lenjinove strategije borbe proletarijata za socijalno i nacionalno oslobođenje. Revolucionarne težnje i borbu radničke klase za socijalno i nacionalno oslobođenje Lenjin smatra sastavnim delom borbe proletarijata za socijalizam. Lenjin je uoči oktobarske revolucije zahtevao da Boljševička partija proglasi slobodu odvajanja svih nacija i narodnosti od Rusije, istovremeno izražavajući nadu „u stvaranje što je moguće krupnije države isključivo slobodnim, bratskim savezom radnika i radnih masa svih nacija".

Proleterski internacionalizam Lenjin shvata kao odnose među nacijama i odnose među proletarijatom raznih nacija koji su zasnovani na potpunoj slobodi, ravnopravnosti i demokratiji kao politički revolucionarnoj sadržini tih odnosa i antieksploatatorskoj po njihovoj ekonomskoj sadržini. Političko-ekonomski sadržaj ovako shvaćenog proleterskog internacionalizma ne samo da se zasniva na sintezi klasnog i nacionalnog u borbi radničke klase za socijalizam, već mu daje konkretne okvire i konkretan oblik, što će kasnije biti od istorijskog značaja za međunarodni radnički pokret, za odnose među socijalističkim zemljama u kojima je radnička klasa na vlasti.

Na bazi ovakvog revolucionarnog programa i sa ovakvim njegovim sadržajem Lenjin je vodio borbu protiv teza i shvatanja o nekom apstraktnom internacionalizmu radničke klase — proletarijata. Polemišući sa Buharinom o apstraktnom internacionalizmu, Lenjin je ukazivao na dve moguće opasnosti. Prvo, zanemarivanje postojanja nacija i njihovog prava na samoopredeljenje do otcepljenja zanemaruje jednu činjenicu koja je neposredno vezana za klasnu borbu: istorijski različiti uslovi i položaj pojedinih naroda zahtevaju svoje puteve u razvoju, pa je na toj

osnovi izvukao zaključak da ne treba „ništa dekretirati iz Moskve". Drugu opasnost od apstraktnog internacionalizma video je u tome što pruža mogućnost nemačkim „socijalizdajnicima" da govore kako „boljševici naturaju svoj univerzalni sistem koji se tobože može na crvenoarmejskim bajonetima uneti u Berlin". Lenjin se, prema tome, zalagao za takav realan proleterski internacionalizam koji sačinjavaju slobodni i ravnopravni narodi.

Kratak osvrt na Lenjinova shvatanja o klasnom i nacionalnom u osnovi je usmeren samo na jedan deo njegovih teorijskih i političkih razmatranja koja imaju značaj za probleme međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama i moguće inspiracije za buduće ekonomske integracije među njima. Ovo nije osvrt na celovito Lenjinovo shvatanje ni o tom pitanju. Međutim, i to što je rečeno nedvosmisleno ukazuje na to da je Lenjin problemu klasnog i nacionalnog pridavao daleko veći značaj, odnosio se prema njemu sa daleko većom konkretnošću, unoseći dosta trajnih vrednosti za razvoj marksističke teorije i revolucionarne prakse. Među njima svakako je najznačajnije to što je on nacionalno pitanje učinio sastavnim delom socijalističke revolucije. On je, dalje, insistirao na tome da principi međunacionalnih odnosa moraju biti zasnovani na poštovanju prava svake nacije na samoopredeljenje i otcepljenje; da su ravnopravnost i neeksploatacija u ekonomskim odnosima trajne vrednosti klasne borbe proletarijata; da je problem odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja izvor neravnopravnosti među nacijama; da proleterski internacionalizam nije apstraktan, već konkretan oblik ispoljavanja internacionalizma radničke klase, to jest da je apstraktni internacionalizam paravan iza kojeg se krio velikoruski šovinizam i u Boljševičkoj partiji; da nacionalno pitanje može biti postavljeno na takve osnove da ne unosi opasnost koju su u to vreme isticali socijalizdajnici u Nemačkoj govoreći kako ruski boljševici žele da na bajonetima unesu u Berlin svoj sistem; da je internacionalizam radničke klase moguć samo među slobodnim narodima, to jest da je solidarnost vid ispoljavanja internacionalizma itd. To je rezime Lenjinovog nasledstva o klasnom i nacionalnom, koje je značajno za razvoj međunacionalnih ekonomskih odnosa i za ekonomsku integraciju socijalističkih zemalja.

Završavajući ovaj deo, nužno je učiniti još neke napomene:

— Mesto i uloga nacionalnog pitanja i u marksističkoj nauci i u praksi su se menjali. Lenjinova je zasluga što je nacionalno pitanje postalo sastavni deo klasne borbe proletarijata, socijalističke revolucije.

— Opredeljenja u nacionalnom pitanju koja je Lenjin razvio naslanjajući se na Marksa i Engelsa imaju trajnu vrednost, posebno ona koja su od bitnog značaja za revolucionarnu teoriju i strategiju borbe proletarijata.

— Lutanja i stranputice sa kojima se susretao radnički pokret u realizaciji odnosa klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, delimično su rezultat odstupanja od Lenjinovih principa, a delimično rezultat novih istorijskih uslova. Posebno se to odnosi na izgradnju novog sadržaja međunacionalnih ekonomskih odnosa među brojnim so-

cijalističkim zemljama, na izgradnju ekonomske integracije među njima, kao i na realizaciju principa ravnopravnosti u uslovima međunacionalne zajednice i njihovih međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa na zajedničkom ili jedinstvenom tržištu. Lutanja i stranputice su poznate kako u istoriji razvoja SSSR-a tako i u Ustavu Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV). Tako, na primer, prilikom izrade sovjetskog Ustava 1918. godine zauzet je politički stav da je federacija naroda i narodnosti prelaznog značaja i da je krajnja svrha „socijalistički unitarizam“, to jest da je federalno jedinstvo „jedan od prelaznih oblika ka potpunom jedinstvu“. Potpuno jedinstvo nacija ostvariće se ukidanjem klasa, a time i nacija. To je nedvosmisleno nasledstvo klasika marksizma. Jugoslovenski Ustav i njegove promene do 1970. godine bili su u suštini zasnovani na unitarističkim osnovama. U izgradnji ekonomskih odnosa među nekim socijalističkim zemljama članicama SEV-a takvo se shvatanje izražavalo u težnji ka centralnoj međunacionalnoj podeli rada i specijalizaciji proizvodnje po pojedinim zemljama za vreme Staljinovog perioda, ili u Hruščovljevom zahtevu za formiranje centralnog planskog organa zemalja članica sa zadatkom planiranja osnovnih proporcija i pravaca razvoja regiona u celini, a time i pojedinih zemalja u njemu.

— Lenjin je predviđao mogućnost lutanja i stranputica. Zbog toga je ukazivao da proletarijat, kada dođe na vlast, neće biti bez grešaka u nacionalnom pitanju. Nacionalno pitanje i međunacionalne odnose opterećivaće recidivi starih odnosa. Otklanjanje recidiva prošlosti i uspostavljanje principa u međunacionalnim odnosima kako ih je on utvrđivao moguće je „tek posle pobede socijalizma i posle definitivnog uspostavljanja potpuno demokratskih odnosa među nacijama“. Po njemu, jedinstvo proletarijata se može postići samo dugotrajnom, postupnom, obazrivom i opreznom izgradnjom međusobnog poverenja među proletarijatom raznih nacija, a time i među nacijama.

— Klasno i nacionalno, nacionalno i internacionalno, različiti nacionalni interesi i jedinstvo proletarijata — to je novi sadržaj proleterskog internacionalizma od interesa za marksističku nauku i revolucionarnu praksu. Marks, Engels i Lenjin stvorili su naučnu osnovu za dalji razvoj klasnog i nacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama. Lenjin je imao mogućnosti da izgradi naučno fundiranu osnovu nacionalnog pitanja u revolucionarnoj borbi ruskog proletarijata za socijalističku revoluciju. Time je trajnim vrednostima zadužio marksističku nauku. Pobeda socijalističkih revolucija u brojnim zemljama, sada već i na raznim kontinentima, u uslovima podeljenosti sveta na dva socijalna sistema, u uslovima funkcionisanja socijalističkog sistema samo u granicama socijalističkih zemalja, postavlja pred marksističku nauku i revolucionarnu praksu nove zahteve za dalji razvoj marksističke misli i revolucionarne prakse o problemima međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Od toga zavisi dalji razvoj socijalizma kao svetskog sistema, kao novog tipa međunacionalnih, političkih i ekonomskih odnosa.

Marksistička nauka u pogledu dosadašnje revolucionarne prakse u odnosima među radničkom klasom na vlasti i među socijalističkim dr-

žavama nije dala potpuno zadovoljavajući odgovor na pitanje kako proces ekonomskog prožimanja i optimalne alokacije resursa, koncentracije i ekonomske integracije može da se obezbedi a da istovremeno ne otvara proces nadnacionalnih centralizovanih organa sa nadnacionalnim ovlašćenjima — u cilju obezbeđenja uspešnog i brzog razvitka materijalnih proizvodnih snaga svake nacije i međunacionalne zajednice u uslovima relativne stabilnosti.

## II

Klasno i nacionalno, kao oblik ispoljavanja odnosa između nacionalnog i internacionalnog, nije moglo da mimoiđe razvoj teorije i prakse ekonomskih odnosa u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć u svim fazama njegovog postojanja. Ono u teoriji o socijalističkoj ekonomskoj integraciji i u političkoj praksi sve više zauzima mesto koje, može se slobodno reći, izražava onaj značaj koji proizlazi iz celine procesa, napora i tendencija u izgradnji novih društvenih i ekonomskih međunacionalnih socijalističkih odnosa.

Naše razmatranje, usmereno na stavove zvaničnih konstituirajućih dokumenata Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, s jedne, i na teorijska opredeljenja pojedinih autora, s druge strane, daje nam mogućnost pregleda pojedinih shvatanja i njihove evolucije u toku razvoja SEV-a. Društveni sadržaj nacionalnog i internacionalnog u odnosu na saradnju među zemljama članicama obuhvata mnogobrojna pitanja — od načelnih teorijskih do praktičnih koja nameće sam razvoj saradnje. Obuhvatanje samo nekih značajnijih može biti uvaženo radi komparacije sa opredeljenjima klasika marksizma, kao i radi toga što ona daju okvire u kojima se nalaze mogući pravci rešavanja ostalih sastavnih, međusobno zavisnih elemenata u procesu saradnje. Analizi prakse neće se posvećivati posebno mesto, osim onoliko koliko je nužno, s obzirom na to da je ta analiza realizovana u razmatranju brojnih, posebno institucionalnih pitanja sistema i mehanizma saradnje u SEV-u.

Konstituirajući dokumenti Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć usvajani su u toku jedne decenije i nešto više, a prvi takav dokumenat — Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć — donesen je deset godina posle organizovanja SEV-a (sredinom decembra 1959. godine). Opredeljujući se o principima saradnje, ovi dokumenti opredeljivali su se i o pitanjima odnosa nacionalnog i internacionalnog interesa. Njihovo pažljivije razmatranje ukazuje na to da postoje razlike u obuhvatnosti opredeljenja pojedinih konstituirajućih dokumenata o principima saradnje, u tome posebno odnosa nacionalnog i internacionalnog interesa.

Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć principe međusobne saradnje postavlja u sledećim društvenim okvirima: „Ekonomska i naučno-tehnička saradnja zemalja članica SEV-a ostvaruje se u skladu sa principima pune ravnopravnosti, poštovanja suvereniteta i nacionalnih interesa, uzajamne koristi i drugarske pomoći.“[1]

---

[1] Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, *Osnovni dokumenti Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć*, Moskva, 1968, str. 4, na ruskom.

Razrađenija opredeljenja nalazimo u jednom drugom značajnom dokumentu koji predstavlja programsku platformu daljeg razvoja međusobne saradnje zemalja članica. Reč je o "Osnovnim principima međunarodne socijalističke podele rada", dokumentu iz polovine 1962. godine, koji je donesen u uslovima teškoća nastalih u saradnji sa pretenzijama opredeljivanja, možda bolje reći, osvežavanja, osnovnih principa u daljem razvoju i pravcima saradnje, s jedne, i konkretnih mogućnosti rešavanja pojedinih pitanja, s druge strane. U njemu bi u vezi sa našom temom bila karakteristična sledeća dva shvatanja: „Saradnja među socijalističkim zemljama ostvaruje se putem svestrane političke, ekonomske i kulturne saradnje. Pri tome se sve socijalističke zemlje rukovode isključivo principima pune ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja suvereniteta, bratske pomoći i uzajamne koristi. U socijalističkom lageru niko nema i ne može imati bilo kakvih posebnih prava i privilegija. Poštovanje principa marksizma i lenjinizma, socijalističkog internacionalizma je bitan uslov uspešnog razvitka svetskog socijalističkog sistema."[2] Drugo principijelno opredeljenje je u tome što se kao cilj konstituiše ujedinjavanje nacionalnih ekonomija: „Novo društveno uređenje omogućava ogromno ujedinjavanje nacionalnih ekonomija i učvršćenje svetskog ekonomskog socijalističkog sistema u celini."[3] Pomenućemo još jedno shvatanje da bismo dopunili i zaokružili predstavu o opredeljenju ovog dokumenta o odnosima nacionalnog i internacionalnog: „Planska međunarodna socijalistička podela rada omogućava maksimalno korišćenje preimućstava svetskog socijalističkog sistema. Utvrđujući pravilne proporcije u narodnoj privredi svake zemlje, racionalni razmeštaj proizvodnih snaga u granicama svetskog socijalističkog sistema... podela rada treba perspektivno da obezbedi svakoj socijalističkoj zemlji određen vid specijalizacije proizvodnje."[4]

Principi na kojima je zasnovana saradnja među zemljama članicama uvažavaju kao polaznu osnovu ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nacionalne interese, uzajamnu korist i drugarsku pomoć zemalja članica u saradnji. Međutim, postoji razlika u stepenu razrađenosti opredeljenja među njima. Na primer, dok se u Ustavu SEV-a osnovni principi saradnje zadržavaju na pitanju odnosa nacionalnog i internacionalnog, u „Osnovnim principima...", koji su doneseni tri godine kasnije, u drukčijoj političkoj i ekonomskoj klimi međusobnih i svetskih odnosa, daje se kompleksnije tumačenje sadržine ravnopravnosti („niko nema i ne može imati bilo kakvih posebnih prava i privilegija") i socijalističkog internacionalizma („bitan uslov uspešnog razvitka svetskog socijalističkog sistema"). Time se, u marksističkom smislu, s obzirom na to da se radi o međunacionalnim odnosima, realizuje dvostruko biće proletarijata u savremenim uslovima borbe za socijalizam. „Osnovni principi..." predstavljaju korak napred u konkretizovanju međusobnih ekonomskih odnosa afirmišući nacionalni interes u smislu „utvrđivanja pravilnih proporcija u narodnoj privredi svake zemlje" kao pretpostav-

[2] Ibid., str. 25.
[3] Ibid., str. 26.
[4] Ibid., str. 27.

ke „racionalnog razmeštaja proizvodnih snaga u granicama svetskog socijalističkog sistema". Ovaj se zaključak, ukoliko se i implicite može izvući iz pomenutog principa, sa većom verovatnoćom i sigurnošću može uvažiti s obzirom na vreme njegovog usvajanja, polovinom 1962. godine na Skupštini SEV-a u Bukureštu, kada je odbijen predlog N. S. Hruščova o formiranju zajedničkog planskog organa koji bi utvrđivao osnovne proporcije u razvoju regiona u celini. Dalji razvoj saradnje u SEV-u, kao poslednje opredeljenje o ovom pitanju, u „Kompleksnom programu" potvrđuje da se radi o nacionalnom suverenom pravu svake nacije na planiranje osnovnih proporcija sopstvenog ekonomskog razvoja kao osnove za pravilan razmeštaj proizvodnih snaga regiona u celini.

„Kompleksni program..." kao novi politički program razvoja saradnje u SEV-u razmatra odnos nacionalnog i internacionalnog kao jedinstven, međusobno povezan princip. Njegovo opredeljenje je sledeće: „Dalje produbljivanje i usavršavanje saradnje i razvoj socijalističke ekonomske integracije zemalja članica SEV-a i ubuduće će se vršiti u skladu sa principima socijalističkog internacionalizma, na osnovu poštovanja državnog suvereniteta, nezavisnosti i nacionalnih interesa, uzajamne koristi i uzajamne drugarske pomoći."[5] Zajedno sa stavovima u ovom programu „da se socijalistička ekonomska integracija vrši na bazi potpune dobrovoljnosti i da nije praćena stvaranjem nadnacionalnih organa", kao i sa tim da je zajedničko planiranje isto tako dobrovoljna aktivnost zemalja članica zainteresovanih za one grane i vrste proizvodnje koje su od interesa za pojedine zemlje, dobija se zaokružena predstava o principima u konstituirajućim političko-programskim dokumentima o odnosu nacionalnog i internacionalnog interesa, o sadržaju i prirodi odnosa između nacija i radničke klase u socijalističkim zemljama.

Međutim, to ne znači da nije bilo lutanja u primeni tih principa, u traženju najadekvatnijih metoda i puteva za njihovo ostvarivanje, kao i stranputica u pokušajima da se jedan od interesa preferira nad drugim, internacionalni nad nacionalnim interesom, na primer. Poznato je da su u razvoju dosadašnje saradnje u SEV-u u pojedinim periodima ta lutanja, stranputice i odstupanja dovodili do težih posledica u ostvarivanju kontinuiteta u saradnji, da su se lutanja i stranputice manifestovali u ekstremnim vidovima. U periodu staljinizma spovodi se centralizovano nametanje teritorijalne specijalizacije u proizvodnji pojedinih zemalja, čime su direktno ugrožavani nacionalni interesi pojedinih zemalja, pokušava se sa uvođenjem prakse opterećene nadnacionalnim i drugim faktorima neravnopravnosti. Drugi ekstremni vid ispoljavanja odnosa nacionalnog i internacionalnog je u potpunom negiranju potrebe otvaranja procesa ekonomske integracije socijalističkih zemalja članica, odnosno u tome da je postepeno pretvaranje Saveta u ekonomsku integraciju ovih zemalja direktan atak na nacionalni suve-

[5] Kompleksni program daljeg produbljivanja i usavršavanja saradnje i razvoja socijalističke ekonomske integracije zemalja članica SEV-a, Bukurešt, jul 1971, glava I, odeljak I, tačka 2, na srpskohrvatskom.

renitet, to jest da je ekonomska integracija inkompatibilna sa nacionalnim suverenitetom.

Praksa u razvoju saradnje u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć i egzistiranje iznetih shvatanja su osnovna inspiracija i preokupacija teorije razvoja ekonomske integracije zemalja članica. Razmatranje nekih važnijih pitanja iz ukupnosti kompleksa nacionalnog i internacionalnog od strane teoretičara socijalističke integracije omogućiće da se upotpuni slika o vladajućim teorijskim i političkim pogledima u zemljama članicama SEV-a

Kao polazna teorijska i politička pretpostavka može se uzeti ona koja uvažava postojanje protivrečnih nacionalnih interesa zemalja u kojima je radnička klasa na vlasti, to jest socijalističkih zemalja, a u tome i zemalja članica ekonomske organizacije kao što je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć. Brojni su teoretičari koji uvažavaju ovu teorijsku i političku pretpostavku i na njenoj osnovi izgrađuju ostale pretpostavke o mogućnostima razvoja socijalističke ekonomske integracije. Postoje različita shvatanja o tome jesu li te protivrečnosti po pravilu antagonističke i, ako jesu, koji su društveni uslovi koji ih čine takvima, ali postoji i suprotno shvatanje o neantagonističkim protivrečnostima među socijalističkim zemljama.

Razmatrajući objektivne tendencije u razvitku svetskog socijalističkog sistema, G. M. Sorokin i P. M. Alimpiev smatraju da se u procesu „toga razvitka postavljaju dve protivrečnosti (posebne i međusobno povezane): s jedne strane, tendencije ka internacionalizaciji privrednog života, ka sve većem zbližavanju socijalističkih zemalja, proširivanju i produbljivanju njihovih odnosa, i, s druge strane, tendencije ka samostalnom razvitku nacionalnih privreda na povećanoj ulozi nacionalnih interesa. Pri tome tendencija ka internacionalizaciji proizvodnje sa istorijskog gledišta javlja se kao odlučujuća jer nosi najprogresivnije elemente u razvoju privrede. Međutim, u savremenim uslovima u rešavanju praktičnih zadataka u uslovima postojanja nacionalne državne svojine neizbežno pretpostavlja pre svega interese svoje nacionalne privrede“[6].

Predstavnik NR Mađarske Antal Apro, raspravljajući o ovom pitanju, opredeljuje se isto tako za polaznu pretpostavku o postojanju protivrečnosti u nacionalnim interesima zemalja članica. Apro iznosi sledeće shvatanje: „Može li da dođe do suprotnih interesa i usled toga do rasprava među pojedinim socijalističkim zemljama, odnosno među njihovim partijama? Razume se, to je moguće jer imaju različitu istorijsku prošlost, različiti su ekonomski uslovi i društvene prilike koje u njima vladaju, a u pojedinim socijalističkim zemljama se javljaju i različite potrebe. Međutim, suprotnosti do kojih može doći među njima mogu da se rešavaju upravo na osnovu strpljivog usklađivanja nacionalnih i međunarodnih interesa.“[7]

---

[6] *Problemi ekonomske integracije zemalja članica SEV-a,* grupa autora, izd. „Ekonomika“, Moskva, 1970, str. 16, na ruskom.

[7] „Tarsadalmi Szemle“, br. 12/1968.

To mišljenje deli i mađarski ekonomista Š. Auša napominjući: „Stvaranje određenih proporcija u okviru svih zemalja članica SEV-a (radi se o polemici sa shvatanjima koja su se izražavala u zahtevima zajedničke osnovne proporcije u razvoju regiona u celini — A. G.) veoma često dolazi u protivrečnost sa interesima pojedinih zemalja.“[8] Auša na svoj način prilazi razmatranjima o postojanju protivrečnosti nacionalnih interesa među zemljama članicama SEV-a.

Nije, dakle, reč samo o pretpostavkama klasika marksizma o protivrečnostima interesa pojedinih nacija i kada je proletarijat na vlasti, već i o tome što one moraju biti respektovane u razvoju sistema i institucionalne osnove sposobne za usklađivanje objektivno različitih i protivrečnih interesa pojedinih zemalja u procesu stvaranja socijalističke integracije. Te protivrečnosti predstavljaju segment i klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u procesu ekonomske integracije socijalističkih zemalja.

Odnos klasnog i nacionalnog u procesu razvoja socijalističke ekonomske integracije, u procesu razvoja saradnje među zemljama članicama, dobio je izuzetno važno mesto u teoriji i politici razvoja saradnje sa svim političkim i ekonomskim posledicama. Ponašanje u praksi je ostavljalo dubok pečat na odnose među socijalističkim zemljama, a i česte amplitude u razvoju saradnje u SEV-u. Osnovni pravac teorijskih i političkih preokupacija, oštrih sporova i sukoba sastoji se u raspravama da li ima prioritet klasni, to jest internacionalni ili nacionalni interes. Kakvi su njihovi međusobni odnosi u procesu razvoja saradnje u Savetu, a i šire u odnosima među zemljama u kojima je radnička klasa na vlasti?

Sovjetski teoretičar M. V. Senin smatra klasno i nacionalno jedinstvenim, međusobno povezanim interesom koji je nemoguće mehanički odvajati. On s pravom dopušta i postojanje razlika između nacionalnog i internacionalnog interesa proletarijata na vlasti u međusobnim odnosima, zbog čega je i sklon da uvaži karakter i sadržaj jedinstva nacionalnog i internacionalnog kao jedinstva u razlikama. Analizirajući te odnose, on dolazi do mogućih, verovatnih i sigurnih zaključaka: „Klasni i nacionalni interes u životu i razvitku nacije jesu dve strane jednog istog istorijskog procesa preobražaja društva na socijalističkim principima, a nacionalizam, u bilo kojim formama i vidovima, jeste iracionalno, naopako shvatanje jedinstva te dve strane, koje se često izražava u težnji ili tendenciji ka veštačkom odvajanju jednog od drugog. Koncepcija jedinstva dveju strana istovremeno pretpostavlja da između nacionalnog i internacionalnog ima razlike, da to nije jedno i isto, to nije identičnost u filozofskom smislu reči, već jedinstvo razlika“.[9]

Razmatrajući odnos nacionalnog i internacionalnog interesa u procesu socijalističke podele rada, O. T. Bogomolov polemiše sa dva shvatanja i tendencije koje on primećuje u razmatranju pitanja ovog odnosa u sistemu saradnje u SEV-u, od kojih jedno daje prednost i apsolutni pri-

[8] Š. Auša, „Köszgazdasàgi Szemle“, br. 7—8/1965.

[9] M. V. Senin, *Socijalistička integracija*, izd. „Međunarodni odnosi“, Moskva, 1969, str. 308, na ruskom.

**oritet internacionalnom, a drugo daje prioritet nacionalnom interesu: „Neki teoretičari u pitanjima produbljivanja podele rada predlagali su da se pođe od prioriteta opštih, internacionalnih interesa nad interesima pojedinih zemalja. Pri tome su „opšti" interesi identifikovani faktički sa interesima ekonomski najrazvijenijih zemalja koje su zainteresovane za međunarodnu integraciju zemalja socijalizma."[10] Bogomolov na sledeći način rezimira mišljenje teoretičara suprotnih shvatanja: „S druge strane, neki ekonomisti stavljali su težište na nacionalne zadatke privredne izgradnje, socijalističku industrijalizaciju, predlažući da se njenom izvršenju potčini koordinacija planova, međunarodna podela rada... Oni su se suprotstavljali tome da osnovni principi i kriterijumi saradnje budu najveća ekonomska efikasnost regiona u celini ukazujući da je međunarodna podela rada pre svega faktor proporcionalnog razvitka nacionalne ekonomike, a zatim sredstvo za povećanje efikasnosti proizvodnje u regionu. Pri tome se pod proporcionalnim razvitkom podrazumevalo stvaranje u zemlji svih osnovnih grana i vidova savremene industrijske proizvodnje."[11]**

Konfrontacija je principijelne prirode, od njenog opredeljenja zavisi celina sistema političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama sa dubokim pečatom na njihovu budućnost. Praksa dosadašnje saradnje u Savetu nije mogla da prihvati teorijsku pretpostavku o primatu internacionalnog, pored ostalog, i zbog toga što se radi o nemarksističkom shvatanju tih odnosa. „Kompleksni program..." prihvatio je kao teorijsku i političku premisu odnos nacionalnog i internacionalnog kao jedinstvo interesa u kome nacionalni interes, nacionalne osnovne proporcije u ekonomskom razvoju i kompleksan zaokružen razvoj privrede pojedinih zemalja predstavljaju osnovu za produbljivanje saradnje i razvoj socijalističke ekonomske integracije u Savetu. Sa teorijskog i političkog aspekta savremenih i budućih odnosa ovo je ne samo poželjno, već i realističko i potrebno shvatanje. Budućnost razvoja teorije o socijalističkoj ekonomskoj integraciji u uslovima političke i ekonomske unije, jedinstvenog tržišta, treba da da odgovor koji će predstavljati podsticaj za razvoj socijalističke ekonomske integracije u uslovima jedinstvenog tržišta. Za SFR Jugoslaviju to pitanje predstavlja jedno od bitnih strateških pitanja njenog ekonomskog i međunacionalnog razvoja u specifičnim uslovima tržišno-planskog sistema privređivanja i samoupravnih proizvodnih odnosa. Smisao ove digresije je samo u tome da se dublje prodre u suštinu problema nacionalnog i internacionalnog u procesu integracije.

Poljski ekonomista S. Kuzinski smatra da odnosi klasnog i nacionalnog ne mogu biti zasnovani na pretpostavci prioriteta internacionalnog: „mora se potpuno otvoreno reći da stvarno postoji životno važan problem usklađivanja interesa pojedinih zemalja sa interesima cele zajednice i da taj problem ne može da bude rešen jednostavno po principu apsolutnog

[10] O. T. Bogomolov, *Teorija i metodologija međunarodne socijalističke podele rada*, izd. „Misao", Moskva, 1967, str. 32, na ruskom.

[11] Ibid., str. 33.

prioriteta interesa cele zajednice na štetu (pa makar ta šteta bila i samo relativna i kratkotrajna) interesa pojedinih zemalja[12]".

R. Njerž, sekretar Mađarske partije rada, problem odnosa nacionalnog i internacionalnog razmatra u širem kontekstu međuzavisnosti. Elementi njegovog shvatanja i njihov društveni sadržaj mogu se okvirno shvatiti u sledećem: nacionalna samostalnost je osnovno načelo; osnovni oblik postojanja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u socijalizmu je nacionalna privreda; ekonomski odnosi među asocijacijama su u međusobnoj zavisnosti s obzirom na to da se ove ekonomije ne mogu razvijati autarkično i izolovano; ekonomska integracija među socijalističkim zemljama se ugrađuje u nacionalne ekonomije kao stecište nacionalnih interesa. Razmatrajući bitnije probleme razvoja saradnje u SEV-u, on postavlja i sledeće pitanje i nastoji da da odgovor:

„Da li da razvijemo integraciju očuvavši princip nacionalne samostalnosti ili je neminovno da nacionalna samostalnost bude potisnuta?

Ne bi bilo pravilno da prilikom davanja odgovora na ovo pitanje ma kakvo ograničenje nacionalne samostalnosti — a pri tom uvek mislim na uzajamnost — unapred smatramo „strašilom", na koje se ne sme ni pomisliti. Narodi, nesumnjivo, ne žive u bezvazdušnom prostoru, ne nalaze se u stanju potpune izolacije i nezavisnosti; štaviše, zapaža se pojava da ekonomski razvitak prati pojačana uzajamna zavisnost među nacionalnim privredama. Moguće je prihvatanje uzajamne zavisnosti na racionalnim osnovama, uz suštinsko očuvanje nacionalne nezavisnosti. Ne možemo, međutim, rasuđivati tako da kažemo da problem nacionalne zavisnosti uopšte ne postoji. U današnjem istorijskom periodu osnovni oblik postojanja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u socijalizmu je nacionalna privreda; stoga bi bila učinjena krupna greška kada se o tome ne bi vodilo računa. Nasuprot zajedničkom planiranju u vrhovima SEV-a, pravilno je izabrati alternativu saradnje u kojoj se integrišu izvesne funkcije na području razvijanja ekonomskih odnosa među državama, ali u kojoj će se zadržati nacionalna samostalnost kao osnovno načelo, u kojoj ostaje nacionalno planiranje, novčani i kreditni sistem, nacionalni budžet i nacionalno rukovođenje privredom. Po ovom shvatanju, ekonomsku integraciju tako reći ugrađujemo u samostalne nacionalne privrede, na tački na kojoj se nalazi stecište nacionalnih interesa."[13]

Iz ovoga opredeljenja R. Njerža možda bi bio koristan, u svakom slučaju interesantan, odnos nacionalnog suvereniteta i međusobnog ekonomskog prožimanja i ekonomske integracije. Po njemu, to nije „strašilo". Uzajamna zavisnost uz očuvanje suvereniteta je racionalan odnos međuzavisnosti s obzirom na to da narodi ne žive u bezvazdušnom prostoru.

Kritikujući shvatanja da je ekonomska integracija suprotna nacionalnom suverenitetu, mađarski ekonomisti smatraju da „određeni stepen ekonomske zavisnosti nije u suprotnosti sa pojmom nacionalne privredne suverenosti. Jer je poznato da takva privredna „zavisnost" i onako nastaje kada dve zemlje uspostavljaju između sebe trgovinske odnose. U pitanju je samo kolika je ta zavisnost. Ako zemlja proizvodi robu koju može

[12] Stanislav Kuzinski. „Problemi mira i socijalizma", br. 6/1964.
[13] Rezö Nerge, „Népszabadsàg", 23. januar 1969.

povoljno da proda ne samo jednoj, već mnogim državama, u tom slučaju može biti zagarantovana privredna suverenost. Nije nezavisna ona zemlja koja sama proizvodi za svoje potrošače svu robu, već ona koja proizvodi što više savremenih proizvoda na svetskom nivou i može da ih povoljno proda na više tržišta. Upravo međunarodna podela rada predstavlja jedan od najvažnijih uslova za savremenu proizvodnju, dok je izolovan razvoj nacionalne privrede sopstvenim snagama štetan sa ekonomskog stanovišta već i zbog toga što dovodi do rasipanja društvenog rada, do usporavanja stope rasta proizvodnje i do zavisnosti date zemlje od kapitalističkog sveta"[14].

Skloni smo da se složimo sa ovim shvatanjem da ekonomska međuzavisnost u uslovima savremenog razvoja i međusobnog ekonomskog prožimanja pojedinih nacionalnih privreda nacionalni suverenitet relativizira u međusobnom ekonomskom interesu zemalja u procesu njihove saradnje. „Kupoprodaja" nacionalnog suvereniteta i njegovo „skrnavljenje" nastaje „kad se zamenjuje više za manje rada" zbog razlike u stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga i produktivnosti rada. Međutim, taj aspekt odnosa nacionalnog suvereniteta u međunarodnim ekonomskim odnosima, koji ima i dublje implikacije zbog neravnomernosti u ekonomskom razvoju u sistemu i mehanizmu funkcionisanja svetske privrede, monopolskog položaja, raznih diskriminacionih mera, ne umanjuje principijelni politički motiv principa poštovanja nacionalnog suvereniteta kao bitne pretpostavke za razvoj međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, za razvoj celine odnosa i među socijalističkim zemljama.

Međunarodni radnički pokret je dao istorijski doprinos u razvoju odnosa među komunističkim partijama uopšte i socijalističkim zemljama posebno opredeljujući se za nekoliko konstanti koje su ostavile i koje će ostavljati dubok pečat na razvoj tih odnosa i koje su postale i sve više postaju realna brana lutanjima i raznim stranputicama. Savetovanje predstavnika komunističkih i radničkih partija 1960. godine opredelilo se za sledeće principe u tom sistemu odnosa: „Sve su marksističko-lenjinističke partije nezavisne i ravnopravne, svoju politiku izgrađuju polazeći od konkretnih prilika u svojoj zemlji i po principima marksizma-lenjinizma, pomažući se uzajamno." U dokumentu sa tog savetovanja podvlači se da „uspeh stvari radničke klase u pojedinim zemljama zahteva međunarodnu solidarnost svih marksističko-lenjinističkih partija. Svaka partija je za sebe odgovorna pred radničkom klasom i radnim ljudima svoje zemlje, pred celokupnim međunarodnim komunističkim i radničkim pokretom".

Pregled pogleda, stavova i shvatanja o odnosima klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama članicama SEV-a omogućuje sagledavanje ovoga pitanja kako u konstituirajućim dokumentima Saveta tako i u pogledima pojedinih teoretičara socijalističke ekonomske integracije. Za potpuniji uvid u te odnose neophodna je analiza prakse i mogućnosti institucionalnih osnova sistema odnosa kao preduslova za realizaciju protivrečnih interesa.

[14] *Privreda i suverenost*, „Figyelo", jul 1964.

## III

Ako pođemo od marksističke pretpostavke i shvatanja da je nacionalno pitanje u suštini klasno, to jest da je nacija oblik klasne strukture društva i da će biti ukinuta ukidanjem klasa, doći ćemo do zaključka da će socijalizam pratiti protivrečnosti klasnog i nacionalnog sve do njihovog nestajanja kao kategorijalne strukture društva, ljudske zajednice. Radi se, izgleda, o društveno-istorijskom okviru u kome će se realno razvijati i odnosi među socijalističkim zemljama i radničkoj klasi u njima.

Neke trajne marksističke vrednosti opredeljivaće karakter i sadržinu međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama. Radi se o tome koju platformu nacionalnih i međunacionalnih politika socijalističke zemlje treba i moraju da uvažavaju.

Pre nego što izložimo konstante tih odnosa na bazi Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih pogleda nužno je razmotriti one istorijske, društvene i ekonomske determinante koje su odnose klasnog i nacionalnog učinile jednim od najznačajnijih pitanja razvoja međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama. Radi se posebno o pitanju razvoja novog modela međunacionalnih odnosa među suverenim i slobodnim nacijama sa socijalističkim sistemom društvenih odnosa i radničkom klasom na vlasti.

Brojne su međuzavisnosti ekonomskog, socijalnog i nacionalnog karaktera koje mogu predstavljati istorijske determinante u određivanju klasnog i nacionalnog uopšte, a posebno u socijalističkim zemljama i odnosima među njima. Izdvajanje samo dve od njih ima za cilj da se u sintetizovanom obliku sačini njihova racionalna prezentacija.

Socijalizam je društvo i društveno-ekonomski odnos klasnog društva u kojem je radnička klasa najjača društvena snaga i koja se, da bi to bila, identifikuje sa nacijom. Kao takvo, socijalističko društvo, prirodno, bremenito je protivrečnostima koje su imanentne ili su i recidiv starog društva (protivrečnosti kao rezultat postojanja svojine, klase, nacije, robne proizvodnje itd.). Pobedom revolucije proletarijat ne može ukinuti ove kategorije; one postaju sastavni deo mozaika socijalnih i ekonomskih karakteristika i one čine sadržaj i suštinu socijalističkog društva. Uvažavajući te činjenice, mi u stvari uvažavamo i sve njihove posledice, koje su i koje moraju biti protivrečne u procesu pretvaranja klasnog u besklasno društvo.

Savremeno socijalističko društvo, ne samo prva zemlja socijalizma, već i ostale, sa malim izuzecima (na primer, Čehoslovačka), rođeno je na tlu nerazvijenih materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Nerazvijene proizvodne snage i društveni odnosi ostaviće dubok pečat i posledice na razvoj socijalističkih odnosa, usporavaće proces izgradnje društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na Marksovim pretpostavkama o asocijaciji proizvođača. Nerazvijene proizvodne snage i veoma naglašene razlike u ekonomskom razvitku među pojedinim zemljama usporavaće razvoj socijalističkih međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Direktivno-centralistički sistem planiranja međunacionalnih ekonomskih odnosa, uz neophodnu asistenciju robno-nov-

čanih odnosa, biće osnovna teorijska i ideološka pretpostavka za razvoj tih odnosa. U takvim istorijskim okolnostima klasno i nacionalno dobijaće vid nacionalnih protivrečnosti, ponekad sa naglašenijim antagonističkim tendencijama.

Ove dve determinante samo potvrđuju uverenje da protivrečnosti između klasnog i nacionalnog u socijalizmu i međunacionalnim odnosima među socijalističkim zemljama nisu ni deformacija toga procesa ni egzogeno nametnuti faktori uticaja na razvoj tih odnosa. One su imanentne samom socijalizmu, kakav poznaje istorijska praksa i njegovoj društveno-ekonomskoj supstanci. Na društvenim snagama u socijalističkim zemljama je da u taj proces permanentno, na osnovu određenih principa, ugrađuju odgovarajući sistem odnosa u cilju postepenog rešavanja međunacionalnih objektivnih protivrečnosti koje se ispoljavaju kao različiti nacionalni ekonomski interesi i kao različiti ekonomski interesi radničke klase na vlasti u odnosima među tim zemljama.

Za razvoj novog modela političkih i ekonomskih odnosa postoje svakako značajne konstante i u nasledstvu marksističke teorije. Njihove osnovne zaključke dali smo u pogledu nekih shvatanja Marksa, Engelsa i Lenjina. Iskustvo iz dosadašnjeg razvoja političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama nameće i određene zaključke.

Na političkom planu ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari, vlastiti put u izgradnji socijalizma i vlastite snage kao osnovna pretpostavka — samo su neki oblici u kojima se manifestuju međunacionalni odnosi među socijalističkim zemljama u savremenim uslovima.

Za Marksa, Engelsa i Lenjina nacionalna sloboda je uslov za klasnu borbu proletarijata, a socijalizam — pretpostavka socijalnog, a u tom okviru i nacionalnog oslobođenja. Bez nacionalnih sloboda nema internacionalne saradnje proletarijata na vlasti. Uvažavanje nacionalne ravnopravnosti, suvereniteta, nemešanja, to jest nacionalnih sloboda i interesa, ima dubok značaj i smisao za razvoj teorije i političke prakse u razvoju odnosa među proletarijatom na vlasti i, šire, među socijalističkim zemljama. Teza o ograničenom suverenitetu, zajedničkoj socijalističkoj domovini, čak i kao antiteza o nastojanjima imperijalističkih snaga za dekonsolidaciju socijalističkih zemalja, teško može naći teorijski i politički oslonac u Marksovoj i Lenjinovoj teoriji o nacionalnom pitanju. Ona daje šansu antisocijalističkim snagama da deformišu marksistička shvatanja o klasnom i nacionalnom, u kojima je osnovna teorijska i politička pretpostavka nacionalna sloboda i ravnopravnost u međunacionalnim odnosima, kao jedna od bitnih dimenzija u celom istorijskom procesu društveno-ekonomskog oslobađanja rada.

Istorija socijalističkih revolucija do danas je pokazala da je to istorija specifičnih uslova borbe proletarijata za vlast i istovremeno istorija specifičnih puteva u izgradnji socijalizma u pojedinim socijalističkim zemljama. No, bilo bi svakako pogrešno ako bi se iz toga izvlačili jedino zaključci o neophodnosti specifičnih puteva, odnosno nepostojanju uslova za univerzalan model u izgradnji socijalizma u pojedinim zemljama. Dosadašnje iskustvo, iako istorijski još uvek nedovoljno za

izvlačenje opštijih teorijskih zaključaka, pokazuje da su specifični putevi u izgradnji socijalizma posledica brojnih međuzavisnosti materijalnog, prirodnog, nacionalnog, kulturnog, društvenog i ekonomskog razvitka pojedinih naroda. Moguća teorijska i politička pretpostavka koju treba, izgleda, uvažiti jeste da će ovo pratiti socijalizam verovatno do ukidanja nacija, zajedno sa ukidanjem klasa. Međutim, budućnost u razvoju socijalizma, u zavisnosti od nivoa razvitka materijalnih proizvodnih snaga, izjednačavanjem nivoa ekonomskog razvitka među socijalističkim zemljama, izrastanjem socijalizma kao svetskog socijalističkog procesa, a pogotovu njegovim pretvaranjem u jedinstveni svetski socijalistički sistem i društveno-ekonomski odnos, sve više će umanjivati razlike i značaj specifičnih puteva u izgradnji socijalizma. Strategija borbe radničke klase u izgradnji socijalizma i novih međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa, uvažavajući ove verovatne tendencije i kretanja, doprineće sve većem razumevanju razvoja socijalističkog internacionalizma na realnim, prihvatljivim osnovama. Zbog toga specifični putevi i sopstvene snage u izgradnji socijalizma nisu isključivo nacionalna, a još manje nacionalistička platforma borbe radničke klase za socijalizam, jer su, kao što je poznato, oktobarska revolucija i izgradnja socijalizma u SSSR-u ostvarivane specifičnim putem i sopstvenim snagama.

Karakter i sadržaj socijalističkog internacionalizma je opredeljenje koje proizlazi iz dosadašnjih ukupnih razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama, a posebno u procesu ekonomske integracije među njima. Teorijski i politički može se pretpostaviti da socijalistički internacionalizam proizlazi i da je neodvojiv od proleterskog internacionalizma. Istorija borbe proletarijata za vlast, a posebno borba proletarijata za izgradnju socijalizma, unela je i unosi nov sadržaj socijalističkog internacionalizma u odnosu na proleterski. Dok se u opredeljenjima i društvenom okviru proleterskog internacionalizma proletarijat svake nacije, svih nacija, bori za vlast protiv vlasti buržoazije, pa u tom smislu on je „bez domovine“, jer nema različitih interesa među proleterima osim interesa da pobede u socijalističkoj revoluciji, to u karakteristikama i društvenom okviru socijalističkog internacionalizma se radi o dopunjenom sadržaju u okviru odnosa proletarijata organizovanog u socijalističke države. Novi sadržaj socijalističkog internacionalizma nije antiteza proleterskom jer proletarijat svoje oslobođenje može da ostvari sopstvenim oslobođenjem, oslobođenjem celog čovečanstva. Teorijski i politički ne postoje suprotnosti između proletarijata na vlasti i onog koji to nije. Međutim, dugoročnost tog procesa klasne borbe ispunjava socijalistički internacionalizam novim sadržajem na bazi novih uslova borbe radničke klase, uslova u kojima se njeni odnosi formiraju prema radničkoj klasi na vlasti u drugoj socijalističkoj zemlji. Trajne vrednosti socijalističkog internacionalizma proizlaze iz odnosa nacionalnog i internacionalnog među socijalističkim zemljama, to jest klasnog i nacionalnog na internacionalnom planu. Potpuna ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari, prihvatanje specifičnih puteva u izgradnji socijalizma, iako

istorijski ograničenih, do pobede asocijacije proizvođača kao osnovne snage društva, solidarnost i međusobna pomoć, solidarnost sa svim progresivnim snagama u svetu, uzdržavanje od prinude kao sredstva za rešavanje međusobnih sporova — osnovni su momenti tog novog sadržaja socijalističkog internacionalizma i mogućih i poželjnih osnovnih pretpostavki novih političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Dvostrukost bića radničke klase na vlasti, njeno klasno i nacionalno biće, uzrok je i posledica manifestacije klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama u celom periodu borbe za socijalizam, u kojoj se ostvaruje postepeni proces ukidanja klase i nacije.

Područje međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama koje ima poseban značaj za razvoj i manifestovanje realnih klasnih i nacionalnih interesa na međunarodnom planu jeste oblast ekonomskih odnosa, a posebno odnosa u procesu izgradnje ekonomske integracije među socijalističkim zemljama. Proletarijat u funkciji vodeće društvene snage u socijalističkim zemljama, respektujući svoje sopstvene klasne i nacionalne interese, na međunarodnom planu odnosa među socijalističkim zemljama poželjno je da onemogući prelivanje viška rada van razlika u produktivnosti rada koje su posledica delovanja ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, da neutrališe potencijalne faktore koji izazivaju neravnomernost u razvitku materijalnih proizvodnih snaga, koji produbljuju razlike u ekonomskom razvitku i da putem institucionalizirane ekonomske, a po mogućstvu i multilateralne, pomoći omogući brži razvitak ekonomski nerazvijenih socijalističkih zemalja obezbeđujući u dugoročnom procesu izjednačavanje nivoa u razvitku materijalnih snaga društva. Ove moguće i poželjne konstante odnosa klasnog i nacionalnog u strategiji borbe proletarijata omogućiće, ne samo teorijsko-politički već i praktično, otvaranje procesa postepene izgradnje novog modela socijalističkih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, kao i stvaranje teorijske i političke osnove za razvoj organizovane socijalističke ekonomske integracije svih, to jest dela socijalističkih zemalja u sadašnjosti ili u budućnosti ako se takve integracije razvijaju među socijalističkim zemljama na raznim stranama i kontinentima sveta.

Na putu takvog razvoja suprotstavljaju se brojne objektivne i subjektivne međuzavisnosti od većeg ili manjeg značaja. Glavne među njima su: nerazvijenost materijalnih proizvodnih snaga, velike razlike u stepenu ekonomskog razvitka, različite potencijalne mogućnosti za ekonomski razvoj, pojave ekonomskog nacionalizma, težnje za organizovanjem takvih međusobnih ekonomskih odnosa koji omogućuju nadnacionalno odlučivanje, preferiranje internacionalnog u odnosu na nacionalno, isključivo preferiranje nacionalnog i na tome zasnovana politika zatvaranja i autarkije.

Kao vodeća snaga društva, radnička klasa se javlja kao nosilac ekonomske integracije, što je posledica ne samo njenog instinkta i internacionalnog bića, već i njenog sopstvenog interesa, kako klasnog tako i nacionalnog. Na putu ostvarivanja tog svog imanentnog dvostrukog interesa ona se susreće sa protivrečnostima koje delimično mogu biti i

antagonističke. Da bi proletarijat ostvario svoju istorijsku misiju pobedom nad buržoazijom, on nužno mora, preuzimajući sudbinu nacije u svoje ruke, da novim društveno-ekonomskim uslovima obezbedi proces ukidanja svake eksploatacije, „individuuma nad individuumom" (kako to kaže Marks), da bi na taj način obezbedio ukidanje eksploatacije jedne nacije od strane druge, to jest eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima. Pouka istorije je da su međunacionalne protivrečnosti i antagonizmi rezultat interesa vodeće klase da se koristi sopstvenom nacijom radi eksploatacije drugih nacija. To je pouka iz razvoja kapitalizma i buržoazije kao vodeće klase. Poučen time, proletarijat, koji je pobedom u revoluciji postao vodeća klasa, identifikujući se time sa nacijom, ne bi smeo da dozvoli vraćanje na odnose koji njemu nisu imanentni. Očekuje se zbog toga da će proletarijat doneti nove kriterijume za uspostavljanje međunarodnih odnosa u procesu njihovog razvoja i u savlađivanju objektivnih prepreka koje na tom putu stoje.

Bitna pretpostavka, ne samo poželjna, već i nužna, za ostvarivanje ovih ciljeva u razvoju međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama je to da radnička klasa bude vodeća snaga u društvu. Samo na taj način proletarijat može da ostvaruje njemu imanentne nacionalne i internacionalne, klasne i nacionalne težnje. Društveni sadržaj toga procesa na bazi dosadašnjeg razvoja ekonomskih odnosa među proletarijatom na vlasti i među socijalističkim državama ukazuje da radnička klasa nije ni anacionalna ni antinacionalna. Naprotiv, u tom procesu interesi radničke klase kao vodeće političke snage se poklapaju sa interesima nacije; dok radnička klasa postoji kao klasa, ona će se boriti za vodeću ulogu u sopstvenoj naciji, za identifikaciju sopstvenog klasnog sa nacionalnim interesom. U tome je pre svega, može se slobodno reći, jedinstvo klasnog i nacionalnog u odnosima klase na vlasti u socijalističkim zemljama. Da bi proletarijat bio realna vodeća snaga društva, nosilac celine društvene reprodukcije, nužno je da raspolaže celim viškom rada („spajanje viška rada sa potrebnim radom"). To je put da proletarijat obezbedi sopstveno oslobođenje i na taj način oslobođenje nacije. To je proces koji naciji onemogućava da bude isključiv posrednik između drugih nacija u međunacionalnim ekonomskim odnosima, a i uopšte u tim odnosima. Tu funkciju preuzima neposredno sam proletarijat. Na taj način nastaje suštinski društveni preobražaj odnosa klasnog i nacionalnog jer proletarijat u tim odnosima i na međunarodnom planu nije više objekt, već subjekt. To je istorijski trenutak u kome ekonomski odnosi među socijalističkim zemljama ne mogu biti isključivo i pre svega odnosi među socijalističkim državama, već među proletarijatom kao neposrednim proizvođačima. To ne treba shvatiti da je odluka o tome presudna i da se odlukom može ukloniti država; ona će biti dugoročno prisutna, ali kao faktor asistencije težnji proletarijata za međusobnim povezivanjem. Uvažavanje tih težnji proletarijata na vlasti predstavlja, po svemu izgleda, efikasniji i racionalniji put međusobne ekonomske, a i ostale (naučne, kulturne) integracije socijalističkih zemalja, efikasniju strategiju za usklađivanje objektivno različitih nacionalnih ekonomskih interesa među socijalističkim zemljama.

Time se postepeno napušta nasleđeni arsenal državnog monopola i isključivog centralizma u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama. I ne samo to. Od uvažavanja tih težnji proletarijata da postane vodeća društvena snaga nacije i neposredan faktor povezivanja sa proletarijatom i nacijama drugih zemalja zavisi širenje mogućnosti da tu ulogu ne preuzme druga socijalna kategorija (birokratija, na primer). Od toga da li je radnička klasa vodeća društvena snaga i neposredan nosilac integracije, povezivanja sa proletarijatom drugih zemalja i drugim nacijama u znatnoj, možda i odlučujućoj, meri zavisi da li će u tom procesu biti uspešnije otklonjene ne samo protivrečnosti, već pre svega njihova antagonistička priroda.

Zbog boljeg razumevanja tih protivrečnosti koje prate socijalizam ne bismo smeli naciju proglasiti kao najsavršeniju mogućnost organizacije društva, iako na određenom stepenu razvitka društva, pa i socijalističkog, ona objektivno to i jeste. Glavni cilj borbe proletarijata ostaje u suštini asocijacija proizvođača i njihovo međusobno internacionalno političko i ekonomsko prožimanje. Na određenom stepenu razvitka nacionalna organizacija društva predstavlja okvir u kome se ispoljava jedinstvo klasnog i nacionalnog na unutrašnjem i međunarodnom planu odnosa. Zbog toga ne treba potcenjivati ni povremene mogućnosti da u određenim uslovima i sama radnička klasa bude podložna nacionalističkim opterećenjima, što upotpunjava realni mozaik protivrečnosti koje stoje na putu razvoja socijalističke ekonomske integracije, na putu izgradnje socijalističkih ekonomskih odnosa.

Nacionalizam u međunarodnim ekonomskim odnosima nije mimoišao ni ekonomske odnose među socijalističkim zemljama. On se u tim odnosima javlja u dva važnija vida, kao dve ekstremne tendencije. Jedan oblik njegovog ekstremnog ispoljavanja je težnja da se u proces ekonomske integracije socijalističkih zemalja uvede nadnacionalno odlučivanje kao sinonim zajedničkog i internacionalnog. Drugi oblik ispoljavanja ekonomskog nacionalizma je težnja za nacionalnim zatvaranjem, autarkijom, uključujući i regionalno ekonomsko organizovanje više nacija.

Nadnacionalno odlučivanje je antiteza principu ravnopravnosti, nemešanja i poštovanja suvereniteta. U ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama, u procesu izgradnje njihove ekonomske integracije, nadnacionalno odlučivanje se suprotstavlja nacionalnom klasnom interesu. Ono neprirodno i mehanički razdvaja to jedinstvo interesa. To je realna šansa antisocijalističkim tendencijama da uspore proces međusobnog prožimanja, proces ekonomske integracije socijalističkih zemalja, sa puno verovatnoće da rehabilituju nesocijalističke elemente u tim odnosima kao što su hegemonističke privilegije velikih i jačih nad malim i ekonomski slabijim narodima i njihovom radničkom klasom. Supranacionalne tendencije zasnivaju svoje teorijsko i političko ishodište na apstraktnom internacionalizmu proletarijata, što, kao što smo mogli videti, ne proizlazi i ne naslanja se na izvorna shvatanja klasika. Suprotstavljanje klasnog interesa nacionalnom i obrnuto u procesu razvoja u suštini jača nesocijalističke tendencije, to jest jača snage koje

su u suštini i protiv klasnog i protiv nacionalnog interesa kao jedinstvenog interesa proletarijata. Dosadašnje iskustvo nas poučava da se na to i svodi ekonomski nacionalizam birokratije, a u tome i „socijalističke" birokratije.

Drugi oblik nacionalizma je težnja za autarkijom, težnja za nacionalnim zatvaranjem. Društveni sadržaj te težnje je privid da je to najefikasnije sredstvo za zaštitu nacionalnog interesa, nacionalnog ekonomskog interesa. Ukoliko još i mogu da se uvaže privremene zaštitne barijere radi obezbeđivanja ubrzanog ekonomskog razvoja ekonomski nerazvijenih socijalističkih zemalja, politika autarkije je i kao teorija i kao ideologija konzervativna. Ekonomski nacionalizam, nacionalizam uopšte, u socijalističkim zemljama je, po svemu sudeći, jedan od simptoma da radnička klasa nije stvarna vodeća politička snaga u društvu, da ne raspolaže viškom rada. Ona se u tim uslovima ne javlja i kao vodeća društvena snaga nacije. Međutim, pogrešno bi bilo ekonomski nacionalizam, njegov pojavni oblik u odnosima među socijalističkim zemljama, izvoditi isključivo iz strukturalne podele moći između proletarijata kao vodeće snage u društvu i birokratije, iako je nužno poći od toga da je to bitna pretpostavka. Na pojavu nacionalizma utiču i materijalni uslovi u izgradnji socijalizma, nivo i razlike u ekonomskom razvitku među socijalističkim zemljama. Pored toga, kao što smo već ukazali, socijalizam u društvenom smislu i sadržaju se razvija u procesu prevazilaženja klasa, nacija, države i robne proizvodnje, koji aktom revolucije ne mogu da se ukinu. Na kraju, i sama radnička klasa ne samo da nije imuna od nacionalističkih opterećenja, već je na putu izgradnje socijalizma još opterećena i sopstvenim protivrečnostima, protivrečnim ekonomskim interesima pojedinih svojih delova u procesu razvoja i u objektivno nejednakim uslovima proizvodnje. Po svemu sudeći, ove konstante će pratiti radničku klasu u borbi za socijalizam dugoročno. Iz ovoga se može zaključiti da društveno biće radničke klase nije savršeno; naprotiv, ono to i ne može biti dok postoji bilo na kojoj osnovi prelivanje viška rada u samoj klasi i među nacijama. O tome ne bi trebalo da bude nesporazuma. Verovatno je važnije pitanje na koji način će se razrešavati ove protivrečnosti u njenom biću: da li na osnovu neposrednog sporazumevanja među radničkom klasom pojedinih nacija ili isključivo preko nacionalne države kao posrednika, u kom slučaju je njen društveni položaj drugačiji. Tada se postavlja pitanje karaktera i društvene uloge radničke države u tom procesu: da li se ona javlja kao sila iznad društva ili kao sredstvo u službi klasnog i nacionalnog. Država kao sila iznad društva transformiše odnose među socijalističkim zemljama isključivo u državne odnose i time prekida internacionalističke veze među radničkom klasom pojedinih nacija. Državni monopol i strogi centralizam u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama nisu naklonjeni ni međusobnim odnosima klasa ni međusobnim odnosima nacija.

Isključivi državni monopol u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama pretvara socijalistički internacionalizam, kao imanentni klasni interes proletarijata, u interes države kao samostalnog nosioca moći. Da li će ta inverzija postati sastavni deo socijalističkih eko-

nomskih odnosa i u procesu socijalističke ekonomske integracije, zavisiće od brojnih faktora među njima, od razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa u pojedinim socijalističkim zemljama, od toga da li će proletarijat postati stvarna vodeća društvena snaga koja raspolaže viškom rada. Nezavisno od svih ovih i drugih protivrečnosti internacionalistički, klasni interes radničke klase ostaje barijera stalno prisutnim negativnim, nacionalističkim potencijama koje destimulišu afirmaciju njenih suštinskih ekonomskih interesa.

Mogući zaključak iz ovoga je da društveno-ekonomski, produkcioni odnos nije neutralan, već aktivan faktor u razrešavanju protivrečnosti klasnog i nacionalnog. Buržoaska revolucija i njoj imanentni produkcioni odnosi javljaju se kao faktor integracije i konstituisanja nacija. Međutim, na određenom stepenu razvitka kapitalistički sistem se na svetskoj pozornici političkih i ekonomskih odnosa javlja kao snaga koja prekida i sprečava proces nacionalnog oslobađanja i konstituisanja pojedinih naroda i nacija. Njegov kredo postaje nacionalna neravnopravnost i ekonomska eksploatacija u međunacionalnim odnosima. Kapitalistička klasa, a kasnije i njena birokratija, identifikuje se sa nacijom, a isto tako i država sa nacijom (teza o takozvanoj nacionalnoj državi), i time nameće sistem eksploatacije najpre nad sopstvenom radničkom klasom, a posle i nad drugim nacijama i njihovom radničkom klasom. Ekonomski nacionalizam u savremenom svetu, pored drugih, ne manje značajnih faktora, inspirisan je fetišizacijom nacionalne države kao jedinstvenog sintetizovanog interesa svih slojeva i klasa u njoj. U tom sintetizovanom nacionalnom interesu se nastoji da se prikrije stvarni interes buržoazije kako za ugnjetavanje i eksploataciju drugih nacija tako i za očuvanje kapitalističkog sistema društveno-ekonomskih odnosa. U tome je i zajednički, iako i on može biti protivrečan, interes vladajuće klase u pojedinim kapitalističkim zemljama.

Zajednički proizvodni odnos u kome je proletarijat dominantna društvena snaga, organizovan kao asocijacija proizvođača, sve više će povezivati proletarijat svih nacija. To predstavlja revolucionarni imanentni interes klasne borbe proletarijata u uslovima sveta podeljenog, u osnovi, na dva socijalna sistema. U tome je i društveni sadržaj njegovog interesa za međusobnu ekonomsku integraciju. Proces internacionalizacije proizvodnje, nauke i tehnologije je materijalna osnova koja podržava te težnje proletarijata. Proizvodni odnos kao aktivan faktor predstavlja osnovu za razvoj novog modela ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, za razvoj njihove ekonomske integracije.

Lenjin je u *Prvobitnom nacrtu teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju* razmatrao zbližavanje nacija kao objektivan proces koji će, naročito u oblasti privrede, u budućnosti dovesti u krajnjoj liniji do formiranja jedinstvene svetske socijalističke privrede, koju će regulisati trudbenici svih nacija prema zajedničkom planu. U tome je smisao veza proizvodnog odnosa kao zajedničkog sintetizovanog interesa proletarijata.

Zaključujući ova razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog, koji je od sudbinskog značaja za razvoj socijalističke ekonomske integracije, želimo da se vratimo na sintetizovan izraz našeg opredeljenja.

Polazimo od toga da je klasno i nacionalno u uslovima izgradnje socijalizma jedinstven, međusobno povezan i uslovljen proces. Nacija kao istorijska zajednica, rezultat buržoaske revolucije, bila je u stalnom usponu na prelasku između feudalizma u kapitalizam i omogućila je ubrzavanje ekonomskog razvitka i usklađivanje naraslih proizvodnih snaga i odnosa.

Socijalizam, kao novi istorijski proces, nastoji da prevlada klasnu podelu i klasnu strukturu društva. U njemu radnička klasa na vlasti ostvaruje kako svoje socijalno tako i svoje nacionalno oslobođenje. U tome je i smisao njenog poistovećivanja sa nacijom. Povezanost klasnog i nacionalnog, njihova međuzavisnost upućuje na mogući zaključak da je ukidanje nacije vezano za ukidanje klasa i obrnuto, odnosno da sa nestankom klasa nestaju i nacionalne suprotnosti.[15]

Marks i Engels su posebno istakli sledeće: „Sa padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među nacijama."

Zbog toga socijalistički sadržaj novih međunacionalnih ekonomskih odnosa i principi na kojima je poželjno i potrebno izgrađivati ekonomsku integraciju socijalističkih zemalja treba da uvaže tri sledeća globalna principa koja su marksistički fundirana i politički realna i prihvatljiva za sve socijalističke zemlje: Prvo, reč je o Lenjinovom principu prava nacija na samoopredeljenje i o poštovanju pune ravnopravnosti i suvereniteta, odnosno o odustajanju od bilo kakvih privilegija u međunacionalnim odnosima na bazi nacionalne pripadnosti. Drugo, reč je o nužnosti negovanja i razvijanja socijalističke solidarnosti kao oblika ispoljavanja socijalističkog internacionalizma radničke klase kao vodeće društvene snage. Treće, neposredno ekonomsko povezivanje proletarijata u uslovima robne proizvodnje putem tržišta i planiranja može, zajedno sa ostalim principima, da stimuliše ubrzavanje procesa ekonomskog povezivanja na racionalnoj osnovi i razvoj ekonomske integracije socijalističkih zemalja, a u tome i socijalističkih zemalja članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć.

[15] U ovom radu nisu posebno tretirani odnosi klasnog i nacionalnog u višenacionalnim socijalističkim društveno-političkim zajednicama jer je to tema koja ima izvesne specifičnosti. To, razume se, ne znači da opšti teorijski principi, ovde izloženi, ne važe i za ove zajednice, ali njihovo kreativno primenjivanje u istorijskoj praksi pojedinih zemalja uvek će imati sebi svojstvene specifičnosti. U uslovima samoupravnog socijalizma, na primer, kada radnička klasa zagospodari celinom odnosa proizvodnje i raspodele, nacionalno dobija svoje pravo mesto, to jest postaje važna funkcija klasnog, jedna od bitnih dimenzija istorijskog i protivrečnog procesa oslobađanja rada. Tada se zaista ne radi o prostom identitetu klasnog i nacionalnog, već o nacionalnom kao integralnom delu klasnog.

**Stojan Andov**

# SUPROTNOSTI IZMEĐU SADAŠNJEG OBLIKA DOHOTKA I SAMOUPRAVNIH SOCIJALISTIČKIH ODNOSA U PROIZVODNJI

Već više od jedne decenije *dohodak* kao politekonomska kategorija zauzima centralno mesto u ekonomskom životu naše zemlje. Ta se kategorija afirmisala paralelno sa procesom prevazilaženja državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i krutog centralističkog planiranja. Afirmacija dohotka dolazi kao rezultat svesne akcije društva čiji je cilj prevazilaženje otuđenosti radnika od njegovog viška rada, a time i stvaranje osnove za prevazilaženje svih drugih oblika otuđenosti čoveka. S obzirom na takvu ulogu dohotka u realnom životu samoupravnog socijalizma, razumljivo je što on dobija centralno mesto i u teorijskim razmatranjima u celom tom periodu. Međutim, iako postoji vrlo obimna literatura koja dohotku pristupa sa različitih aspekata, veoma je malo stvarnih pokušaja da se ova kategorija teorijski osvetli sa stanovišta dijalektičkog kretanja društvenog rada koji u socijalizmu zakonito dobija oblik vrednosti i u kontekstu društvene proizvodnje koja, takođe zakonito, dobija oblik socijalističke robne proizvodnje. U tome i jeste slaba strana dosadašnjih teorijskih razmatranja, jer naučna misao može uspešno da odgonetne sve misterije dohotka jedino ako njegovo istraživanje izvede iz analize anatomije i fiziologije ekonomskog života samoupravnog socijalizma, a to ni na koji drugi način nije moguće osim istraživanjem robne vrednosti i njenog kretanja u socijalizmu. Samo tako se mogu sagledati prostori koje dohodak otvara za razvoj proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji, ali i njemu imanentne granice koje neminovno određuju okvire tom razvoju. Takva analiza može da otkrije i onu prelomnu tačku u kojoj dohodak *mora da dobije novi oblik*, jer njegov dotadašnji oblik može dejstvovati i kao kočnica društvenog razvoja.

Jedan od retkih pokušaja da se dohodak teorijski izvede iz kategorije robne vrednosti i procesa njene proizvodnje jeste takozvana teorija dohodne cene. Ta teorija se pojavila u periodu kada tek počinje

stvarna afirmacija dohotka kao posebne politekonomske kategorije. Tada se dohodak afirmisao kao celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu). Tako shvaćen dohodak je, u stvari, i polazna tačka teorije dohodne cene. Osnovno određenje takve koncepcije dohotka jeste postavka da u socijalističkoj robnoj proizvodnji radna snaga nema vrednosti i zato se novostvorena vrednost ne proizvodi podeljena na deo koji naknađuje vrednost radne snage i deo koji bi bio višak vrednosti, već se proizvodi kao jedinstvena celina. Na toj osnovi se razvila teorija dohodne cene. Ona je pokušaj da se, polazeći od dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), teorijski osvetle ekonomske zakonitosti reprodukcije društvenog života ljudi u samoupravnom socijalizmu.

Mi smo u jednom ranijem napisu[1] izložili našu kritiku ove teorije. Tom prilikom smo naveli argumente koji osporavaju rezultate do kojih je došla teorija dohodne cene. Naime, tvrdili smo da takozvana dohodna cena ne može biti istorijski oblik delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji jer ne vrši srazmernu raspodelu društvenog rada po granama proizvodnje. Kada bi delovala, ona bi bila uzrok stalne neravnoteže u privredi. Dalje smo tvrdili da prosečna dohodna stopa, kako je shvata teorija dohodne cene, objektivno ne može da vrši funkciju koja joj je namenjena (to jest da služi kao mehanizam prelaska vrednosti u takozvanu normalnu cenu koja reguliše kretanje socijalističke robne proizvodnje) jer svojim delovanjem zakonito dovodi do različite rentabilnosti takozvanih faktora proizvodnje, zavisno od grane proizvodnje kojoj pripada određena organizacija udruženog rada.

U ovom ćemo napisu, kroz kritičku analizu dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), bliže videti kakve konsekvence nastupaju u procesu društvene reprodukcije kao rezultat ranije sagledanih slabosti teorije dohodne cene.

## I

Razmotrimo najpre proces formiranja dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti.

Ovako shvaćen dohodak nastaje posredstvom delovanja prosečne dohodne stope, i to u onom njenom obliku u kojem ga je razvila teorija dohodne cene. Radi jasnijeg uvida u ceo taj složeni mehanizam prelaska vrednosti u „dohodnu cenu“, moramo se opet podsetiti na onu poznatu tabelu dr M. Koraća[2]:

---

[1] S. Andov, *Odnos vrednosti i cene u socijalističkoj robnoj proizvodnji*, „Socijalizam“, br. 3/1973.

[2] Dr M. Korać, u zborniku *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, str. 17.

| Grana proizvodnje | Sredstva za proizvodnju — u mlrd. | Broj radnika — u hiljadama | Organski sastav | Novostvorena vrednost (NV-D) — u mlrd. | Stopa dohotka grane (d') kol. 5:(kol. 2+kol. 5) | Opšta (prosečna) stopa dohotka (D') kol. 5: (kol. 2+kol. 5) | Raspodela dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. (kol. 2+kol. 5) kol. 7 | Razlika između novostvorene vrednosti i ostvarenog dohotka po prosečnoj stopi — u mlrd. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
| Prehrambena | 200 | 200 | 1:1 | 200 | 50% | 30% | 120 | — 80 |
| Tekstilna | 700 | 400 | 1,75:1 | 400 | 36,36% | 30% | 330 | — 70 |
| Mašinogradnja | 1.200 | 300 | 4:1 | 300 | 20% | 30% | 450 | + 150 |
| Zbir | 2.100 | 900 | Ø2,33:1 | 900 | Ø30% | | 900 | |

Proces koji je prikazan na gornjoj tabeli temelji se na sledećim pretpostavkama: (1) Celokupna privredna aktivnost zemlje odvija se u tri proizvodne grane (prehrambena, tekstilna i mašinogradnja). Ova pretpostavka je sasvim prihvatljiva apstrakcija jer kroz takvo uprošćavanje moguće je posmatrati složeni proces oslobođen od nebitnih uticaja. To što su za primer uzete baš ove grane, sasvim je slučajno. (2) Po granama su angažovane različite količine „faktora proizvodnje". (3) Organski sastav „faktora proizvodnje" po granama je različit. (4) Svaki radnik, bez obzira u kojoj je grani zaposlen, stvara podjednaku veličinu novostvorene vrednosti. Razume se da postoje razlike u prosečnoj kvalifikovanosti zaposlenog radnika po granama. Kao rezultat tih razlika u složenosti rada radnika po granama proizvodnje različita je i količina novostvorene vrednosti po jednom radniku. Međutim, ovde autor s pravom ne vidi teškoće u tome jer se složeni rad u praktičnom životu neprestano svodi na određenu količinu prostog rada u okviru cele privrede. Ovde je pretpostavka da je to svođenje izvršeno i da se pod tim uslovima formirao odnos u broju radnika zaposlenih po granama koji je dat u tabeli.

U našoj analizi procesa formiranja prosečnog dohotka koji je prikazan u tabeli nećemo se posebno zadržavati na kategoriji „organskog sastava faktora proizvodnje", iako smatramo da se ona, sa stanovišta Marksovog shvatanja suštine vrednosti robe, ne može braniti. Za nas je u ovom trenutku od prvorazredne važnosti šta se događa sa novostvorenom vrednošću po pojedinim granama.

Iz tabele se vidi da su 200 hiljada radnika iz prehrambene industrije proizveli 200 milijardi, 400 hiljada radnika iz tekstilne industrije 400 milijardi i 300 hiljada radnika iz mašinogradnje — 300 milijardi novostvorene vrednosti. Kao rezultat delovanja prosečne dohodne stope, koja se ovde formirala, 80 milijardi iz prehrambene i 70 milijardi iz tekstilne industrije „preliva" se u mašinogradnju. Neumesno bi bilo ovde postavljati pitanje nekakve pravde ili nepravde u vezi sa ovim „prelivanjem".

Do „prelivanja“ novostvorene vrednosti dolazi pod dejstvom objektivnog ekonomskog zakona, koji, ukoliko deluje, neumitno deluje snagom prirodnog zakona. Međutim, nameće se pitanje prisvajanja novostvorene vrednosti i stvarne pozicije radnika u proizvodnji. Dakle, u pitanju su odnosi u proizvodnji.

Naime, vidi se da su radni kolektivi u prehrambenoj industriji, da bi prisvojili 120 milijardi dohotka, *prinuđeni* da proizvedu 200 milijardi novostvorene vrednosti. Dakle, 120 milijardi od (ukupno 200) novostvorene vrednosti proizvode kao svoj dohodak, kao vrednost koja objektivno njima pripada i kojom će oni *slobodno raspolagati* i ostvarivati svoja samoupravna prava samo pod uslovom ako istovremeno proizvedu i 80 milijardi kao vrednost koja objektivno ne pripada njima, već nekom drugom radnom kolektivu. Sagledavajući stvarne konsekvence ovakvog delovanja mehanizma prosečne dohodne stope koju zastupa teorija dohodne cene, nameće se zaključak da ova teorija, makar implicitno, nasuprot svom osnovnom stavu o novostvorenoj vrednosti kao jedinstvenoj celini, smatra da je i u samoupravnom socijalizmu neophodna proizvodnja viška vrednosti, jer svaki radnik u prehrambenoj industriji koji u procesu proizvodnje normalno proizvodi jedan milion novostvorene vrednosti, pod dejstvom objektivnih zakona, kao svoj dohodak na osnovu čega ostvaruje svoja samoupravna prava proizvodi od toga samo 600.000, a 400.000 objektivno proizvodi kao dohodak drugog kolektiva, kao vrednost u odnosu na koju on ni u kom slučaju ne može da zasniva svoja samoupravna prava, dakle, kao *višak vrednosti.*

U svetlosti ovih činjenica gubi snagu stanovište da se novostvorena vrednost u svim granama proizvodnje proizvodi kao jedinstvena celina. Na njemu se može insistirati samo ako se smatra da su proces proizvodnje i prometni proces potpuno razdvojeni i bez međusobne uslovljenosti. Pod takvom pretpostavkom može se tvrditi da u procesu proizvodnje vladaju odnosi koji se karakterišu time što se novostvorena vrednost proizvodi kao jedinstvena celina, a da u razmeni vladaju sasvim suprotni odnosi u kojima se novostvorena vrednost u pojedinim granama raspada na deo koji pripada proizvođaču koji ga je proizveo i deo koji prisvaja neki drugi radni kolektiv. Međutim, takva paradoksalna situacija između odnosa u proizvodnji i odnosa u razmeni je teorijski i praktično neodrživa. To je teorijska pozicija sa kojom se Marks morao obračunavati (poznat je ovaj aspekt Marksove kritike klasične političke ekonomije). U praktičnom životu je takva situacija neodrživa jer sukob između odnosa u proizvodnji i odnosa u razmeni mora biti prevaziđen na taj način što će preovladati odnosi u proizvodnji i nametnuće se odnosima u razmeni. A to bi značilo (1) da su samoupravni socijalistički odnosi u proizvodnji objektivno u sukobu sa delovanjem zakona vrednosti u prometnom procesu gde uzima oblik dohodne cene i (2) da su proizvođači u interesu održavanja svojih pozicija u proizvodnji (gde svu novostvorenu vrednost proizvode kao potrebnu vrednost) objektivno protiv delovanja zakona vrednosti u obliku dohodne cene, jer se pod njegovim dejstvom njihova potrebna vrednost raspada na njihov dohodak i na tuđi dohodak. (Razume se da se ovo odnosi na proizvođače u

granama u kojima je organski sastav „faktora proizvodnje“ ispod prosečnog u privredi.)

Krajnje konsekvence prelivanja novostvorene vrednosti posredstvom prosečne dohodne stope, kakvu je razvila teorija dohodne cene, teorijski se mogu svesti na sledeće: stanovište da se novostvorena vrednost proizvodi kao jedinstvena celina, uopšte uzev, može se braniti samo ako se smatra da su odnosi u proizvodnji potpuno razdvojeni i antagonistički suprotstavljeni odnosima u prometnom procesu. Budući da je to teorijski neodrživa pozicija, bar sa stanovišta Marksovog shvatanja društvene proizvodnje, teorija dohodne cene, konsekventno izvedena, svodi se na teorijsku poziciju koja zastupa stanovište o proizvodnji viška vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji, ali u nekoj posebnoj varijanti.

Proizvodnja viška vrednosti u verziji koja proizlazi iz teorije dohodne cene obaveza je samo radnih kolektiva koji pripadaju granama proizvodnje sa organskim sastavom „faktora proizvodnje“ koji je ispod prosečnog u celoj privredi, dok grane proizvodnje koje imaju organski sastav „faktora proizvodnje“ iznad prosečnog u privredi ne samo što objektivno nemaju tu obavezu, već su u situaciji da prisvajaju višak vrednosti proizveden u drugim granama pripajajući ga svom dohotku i slobodno ga raspodeljujući. U tome se sastoji suština teorije dohodne cene i dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti. A u tome se iscrpljuju i mogućnosti koje oni daju za ostvarivanje samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa.

Na kraju još jednom podvlačimo: ovde se ne radi o tome da li je neko za ili protiv „prelivanja“ novostvorene vrednosti. „Prelivanje“ postoji i za njegovu realnost sasvim je svejedno da li je neko protiv ili nije. Pitanje je u tome da li teorija dohodne cene, kao teorijsko saznanje o mehanizmu prelivanja, daje odgovor na sva suptilna pitanja koja se u vezi sa tim procesom realno postavljaju. U tome je i smisao naše kritičke analize oblika „prelivanja“ koji zastupa teorija dohodne cene, kao i njegovih pretpostavki i konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Da vidimo sada kako se završava proces formiranja dohotka:

| Grana proizvodnje | Sredstva za proizvodnju — u mlrd. | Broj radnika — u hiljadama | Novostvorena vrednost — u mlrd. | Prosečna stopa dohotka | Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. | Dohodak po radniku — u hiljad. |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 |
| Prehrambena | 200 | 200 | 200 | 30% | 120 | 600 |
| Tekstilna | 700 | 400 | 400 | 30% | 330 | 825 |
| Mašinogradnja | 1.200 | 300 | 300 | 30% | 450 | 1.500 |
| Zbir | 2.100 | 900 | 900 | 30% | 900 | — |

U ovoj smo tabeli zadržali sve bitne elemente iz ranije navedene tabele dr Koraća koji su nam bili potrebni i, povrh toga, izračunali smo dohodak po radniku. Vidi se da u prehrambenoj industriji, pod dejstvom dohodne cene kao objektivnog ekonomskog zakona u samoupravnom socijalizmu, svaki radnik *svoja samoupravna prava i slobodnu raspodelu dohotka* može da ostvaruje u okviru 600.000, u tekstilnoj industriji taj je objektivni okvir 825.000, a u mašinogradnji 1,500.000 po radniku.

## II

Razmotrimo sada šta objektivno znače ove cifre. Ovako formiran dohodak dalje raspodeljuje radni kolektiv na fond potrošnje i fond akumulacije.

Kako tom procesu raspodele prilazi teorija dohodne cene, videćemo iz sledećeg teksta dr Koraća[3]:

„Bez obzira na različitost funkcija koje fond potrošnje (fp) i fond akumulacije (fa) imaju sa stanovišta reprodukcije u preduzeću, njihov je *izvor jedinstven* (oba potiču iz ostvarenog dohotka) *i oba* u krajnjoj liniji *služe istoj svrsi*, tj. omogućuju sve potpunije zadovoljenje potreba (tekućih i budućih) neposrednih proizvođača kao potrošača. Otuda proizlazi da od veličine ostvarenog dohotka zavisi kako veličina fonda potrošnje tako i veličina fonda akumulacije. *Zavisnost fonda potrošnje* (tekuće) *od ukupnog obima proizvodnje*, tj. od ukupno ostvarenog dohotka, stimulira *na povećanje proizvodnje*, a na taj način i na povećanje fonda akumulacije, koji omogućuje dalje proširenje proizvodnje i stalno povećanje potrošnje u budućnosti.

Iz ovoga proizlazi da je sistem socijalističke robne proizvodnje *samokretajući*, jer sadrži unutrašnje snage koje stimuliraju na povećanje proizvodnje, te mu otuda nije neophodna neka „spoljna“ snaga da ga stavi u pokret.

Kada se ovo uoči, ni kvantitativno razdvajanje ostvarenog dohotka na fond potrošnje i fond akumulacije ne predstavlja neki nerešivi problem. Kao početna osnova za ovo razdvajanje može, u analitičke svrhe, biti uzet onaj obim potrošnje koji je ovaj radni kolektiv u datom momentu uz neki poznat obim proizvodnje već ostvario. A kako svako buduće povećanje proizvodnje daje mogućnost za povećanje fonda potrošnje, i ona će se stalno povećavati, recimo, u istoj proporciji u kojoj se povećava veličina ostvarenog dohotka. Apsolutne *proizvoljnosti u raspodeli ostvarenog dohotka* na fond potrošnje i fond akumulacije od strane pojedinih radnih kolektiva *nisu ni u sistemu socijalističke robne proizvodnje moguće.*“

Ukratko, dohodak se raspodeljuje na deo za tekuću potrošnju proizvođača i deo za proširenu reprodukciju. (Ovde autor, s pravom, apstrahuje sve druge oblike potrošnje jer na ovom nivou razmatranja nije potrebno i njih uzeti u analizu.) Pri tome je ponašanje radnih kolektiva u priličnoj meri objektivno određeno.

[3] Ibid.

Jedna od objektivnih okolnosti koje se proizvođaču nameću snagom prirodnog zakona jeste potreba za uravnoteženim razvojem svih grana proizvodnje. A to po teoriji dohodne cene znači da se iz dohotka u svakoj grani izdvaja za fond akumulacije (proširenu reprodukciju) količina sredstava srazmerno angažovanim „faktorima proizvodnje". Razmotrićemo sada ceo proces raspodele dohotka na našem ranijem primeru sa ciljem da se kroz tu raspodelu obezbedi uravnoteženi razvoj proizvodnje svih grana. Polazimo od pretpostavke da se za fond akumulacije u svim granama proizvodnje izdvaja 50% od ostvarenog dohotka. Situaciju koja nastaje u tom slučaju prikazaćemo na sledećoj tabeli:

| Grana proizvodnje | Sredstva za proizvodnju — u mlrd. | Broj radnika — u hiljadama | Novostvorena vrednost — u mlrd. | Ukupan vrednosni izraz faktora proizvodnje — u mlrd. | Prosečna stopa dohotka | Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. | Stopa akumulacije u cilju uravnoteženog razvoja proizvodnje | Fond akumulacije — u mlrd. | Fond potrošnje — u mlrd. | Sredstva potrošnje po radniku — u hiljadama |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Prehrambena | 200 | 200 | 200 | 400 | 30% | 120 | 50% | 60 | 60 | 300 |
| Tekstilna | 700 | 400 | 400 | 1.100 | 30% | 330 | 50% | 165 | 165 | 412,5 |
| Mašinogradnja | 1.200 | 300 | 300 | 1.500 | 30% | 450 | 50% | 225 | 225 | 750 |
| Zbir | 2.100 | 900 | 900 | 3.000 | 30% | 900 | 50% | 450 | 450 | 500 |

Dakle, da bi se obezbedio uravnoteženi razvoj proizvodnje, što je osnovna funkcija zakona vrednosti, neophodno je da radni kolektivi u prehrambenoj industriji ukupno izdvoje za proširenu reprodukciju 60 milijardi, u tekstilnoj industriji 165 i u mašinogradnji 225 milijardi. Druga polovina dohotka u svakoj grani proizvodnje ostaje za fond potrošnje radnika. Time što je za akumulaciju izdvojio adekvatno potrebama srazmernog razvoja proizvodnje, svaki radni kolektiv, bez obzira kojoj grani proizvodnje pripada, izvršio je svoju obavezu prema razvoju društvenih proizvodnih snaga. I u tom pogledu svi su radnici objektivno u podjednakoj situaciji. Podjednake su njihove mogućnosti ostvarenja svojih prava i obaveza u sistemu samoupravljanja i raspodele prema radu.

Međutim, pogledajmo šta se događa sa fondom potrošnje. Kada sredstva potrošnje koja ostaju po granama proizvodnje dovedemo u odnos sa brojem radnika u grani, tada u prehrambenoj industriji na jednog radnika dolazi po 300.000, u tekstilnoj po 412.500, a u mašinogradnji po 750.000. Ove razlike ne potiču iz različite produktivnosti rada, različitog nivoa kvalifikacija ili različitog stepena svesti i odgovornosti u poslovanju. Takve smo razlike apstrahovali (usvajajući pretpostavke od kojih je pošao dr Korać u izradi svoje tabele koju smo najpre naveli). Iskazane razlike u raspoloživim sredstvima potrošnje po radniku po

granama potiču samo iz dejstvovanja zakona vrednosti u obliku dohodne cene!

Nakon što su svi radni kolektivi podjednako odgovorno izvršili svoje obaveze u proširenoj reprodukciji, koje su objektivno ekonomski uslovljene, materijalna i ukupna društveno-ekonomska pozicija radnika određena je raspoloživim sredstvima potrošnje. Ekonomske granice te pozicije kod radnika u prehrambenoj industriji su određene u okviru 300.000, u tekstilnoj u okviru 412.500, a u mašinogradnji 750.000.

Iz dosadašnjeg izlaganja sasvim je jasno da, kada bi zakon vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji delovao u obliku dohodne cene i kada bi se dohodak koji se njenim posredstvom formira shvatio kao jedinstvena celina koju radni kolektivi slobodno raspodeljuju na fond akumulacije i fond potrošnje, tada bi to bili glavni razlozi da se delovi radničke klase, sasvim bez svoje krivice, samo radi delovanja „objektivnih“ zakonitosti, nađu u veoma različitim materijalnim uslovima. Kao rezultat toga objektivno bi se razbijala jedinstvena klasna svest i unutar radničke klase, a na osnovi razlika u materijalnoj poziciji grupa radnika izbijali bi ozbiljni sukobi.

Razmotrimo sada drugu moguću varijantu raspodele dohotka. Pretpostavimo da je ipak svest radničke klase i njena organizovanost na takvom nivou da neće dopustiti da pojedini njeni delovi dobijaju bolju materijalnu i društveno-ekonomsku poziciju na račun drugih njenih delova. U našem primeru to bi značilo da radnici iz prehrambene, u manjoj meri, iz tekstilne industrije vrše snažan pritisak ka povećanju raspoloživih sredstava za njihovu tekuću potrošnju, a radnici iz mašinogradnje sa razumevanjem to prihvataju i skloni su da smanje svoju tekuću potrošnju. Pretpostavimo da se kretanje i u jednom i u drugom pravcu zaustavlja na nivou prosečne potrošnje po radniku u celoj privredi. Dakle, i u prehrambenoj i u tekstilnoj industriji, kao i u mašinogradnji, tekuća potrošnja po radniku iznosi 500.000. U ovom slučaju nastupa sledeća situacija u raspodeli dohotka:

| Grana proizvodnje | Sredstva za proizvodnju — u mlrd. | Broj radnika — u hiljadama | Novostvorena vrednost — u mlrd. | Ukupan vrednosni izraz faktora proizvodnje — u mlrd. | Prosečna stopa dohotka | Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. | Izdvojeno za potrošnju po radniku — u hiljadama | Fond potrošnje — u mlrd. | Fond akumulacije — u mlrd. | Stopa akumulacije iz dohotka |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Prehrambena | 200 | 200 | 200 | 400 | 30% | 120 | 500 | 100 | 20 | 16,66% |
| Tekstilna | 700 | 400 | 400 | 1.1000 | 30% | 350 | 500 | 200 | 130 | 39,39% |
| Mašinogradnja | 1.200 | 300 | 300 | 1.500 | 30% | 450 | 500 | 150 | 300 | 66,66% |
| Zbir | 2.100 | 900 | 900 | 3.000 | 30% | 900 | 500 | 450 | 450 | |

Dohodak po granama proizvodnje ostaje isti kao što se formirao pod dejstvom zakona vrednosti koji je uzeo oblik dohodne cene. Pretpostavka da svaki radnik, bez obzira u kojoj je grani, dobija po 500.000 za tekuću potrošnju dovodi do toga da fond potrošnje u prehrambenoj industriji zahvata iz dohotka 100 milijardi, u tekstilnoj industriji 200 milijardi, a u mašinogradnji 150 milijardi. Radnici su, dakle, izborili svoja prava u tekućoj potrošnji, a istovremeno se održalo jedinstvo klasne svesti i radnička solidarnost.

S druge strane, za razvoj proizvodnje, za njeno proširenje, u prehrambenoj industriji ostalo je 20 milijardi, ili 16,66% od ukupnog dohotka, što iznosi samo 5% povećanja ukupne sume „faktora proizvodnje" u grani. U tekstilnoj industriji akumulacija iznosi 130 milijardi, ili 39,39% od dohotka, što iznosi 11,8% povećanja ukupne mase „faktora proizvodnje". U mašinogradnji je akumulacija 300 milijardi, ili 66,66% od dohotka u grani, što predstavlja 20% povećanja ukupne mase „faktora proizvodnje" angažovanih u ovoj grani. Kada bi se ostvarila ovakva raspodela dohotka u svim granama proizvodnje, tada bi se mašinogradnja četiri puta brže razvijala od prehrambene industrije, a skoro dva puta brže od tekstilne. Razume se da bi kao rezultat takvih kretanja ubrzo nastale velike disproporcije među granama, što bi onemogućilo razvoj svih grana podjednako.

Može se pretpostaviti da radni kolektivi iz mašinogradnje neće ulagati svu akumulaciju u svojoj grani, nego će njen deo uložiti u druge grane (u našem primeru: u prehrambenu i tekstilnu industriju). Međutim, ako se pogledaju svi relevantni indikatori, ne može se zaključiti da ovi radni kolektivi za takvo svoje ponašanje imaju valjane ekonomske motive. Rentabilnost „faktora proizvodnje" u tekstilnoj, a naročito u prehrambenoj industriji je znatno niža. Ako se očekuje da se radni kolektivi iz mašinogradnje ponašaju kao dobri privrednici, tada nije realno istovremeno očekivati od njih da ulažu i u nerentabilnu proizvodnju. Čak se može drugo očekivati. Naime, kada bi ponašanje u investicionoj aktivnosti radnih kolektiva iz prehrambene i tekstilne industrije određivao samo zakon vrednosti u obliku dohodne cene (a mi sada razmatramo samo taj aspekt), tada bi ovi kolektivi prestali da dalje ulažu u proširenje proizvodnje u svojim granama.

Logika delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj proizvodnji ne daje realne mogućnosti ni za jednu ni za drugu varijantu formiranja i raspodele dohotka koje smo do sad razmatrali. Tačnije, i jedna i druga varijanta u socijalističkoj robnoj proizvodnji moguće su samo kao rezultat delovanja vanekonomske prinude, a ne kao manifestacija objektivnih zakonitosti imanentnih samoupravnim socijalističkim odnosima u proizvodnji.

## III

U našoj kritičkoj analizi kategorije dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu) došli smo do saznanja da teorija dohodne cene nije uspela da razvije teorijsku osnovu za ovu kategoriju. Međutim, ta saznanja iscrpljuju samo jedan

aspekt naše kritike. Odbacivanje teorije dohodne cene ne oslobađa nas obaveze da tražimo odgovore na veoma složena i zaoštrena pitanja imanentna tako shvaćenom dohotku.

Jer teorija dohodne cene je pokušaj da se teorijski osmisli ovakvo shvatanje dohotka, da se on izvede iz kretanja robne vrednosti. Ova teorija nije izmislila dohodak kao jedinstvenu celinu novostvorene vrednosti. Naprotiv, ona je tu kategoriju preuzela iz stvarnog ekonomskog života u kome je počela da se afirmiše još pre pojave teorije dohodne cene. Zato saznanja do kojih smo došli obavezuju nas da temeljitije ispitamo koje su društveno-ekonomske okolnosti uslovile pojavu ove kategorije, kakvo je njeno istorijsko opravdanje, šta realno znače protivrečnosti koje smo otkrili i kako se one mogu prevazići.

Dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu) nastaje unutar krupnih društveno-ekonomskih promena koje donosi razvoj socijalizma kao proces svestranog oslobađanja radničke klase i utemeljenja njene diktature u društvu. Ovom prilikom nije moguće ulaziti u sve aspekte ukupnih društveno-ekonomskih kretanja, već treba istaći samo one veze tih kretanja i dohotka koje su veoma relevantne da dohodak uzme oblik jedinstvene celine novostvorene vrednosti transformisane na tržištu.

Ukratko, reč je o sledećem:

Državna svojina nad sredstvima za proizvodnju nastaje kao oblik negacije privatne kapitalističke svojine. Država koja nastaje u socijalističkoj revoluciji je država radničke klase i nužno ostvaruje ciljeve koji proizlaze iz potrebe ostvarenja istorijske uloge radničke klase na tom nivou ukupnog društvenog razvoja. Jedan od najvažnijih među tim ciljevima koje ostvaruje ovako nastala država jeste „eksproprijacija eksproprijatora“ i uspostavljanje vlastite svojine nad sredstvima za proizvodnju. Organizacioni oblik ostvarenja te svojine jeste sveobuhvatni plan, njegovi instrumenti i aparat koji vodi računa o njegovom sprovođenju. U društveno-ekonomskom sistemu koji na taj način nastaje stvarni interesi radničke klase se sve više odvajaju od nje u obliku državnog plana, a reprezentant tih interesa postaje brojni administrativni aparat. Taj državni aparat, koji se kadrovski popunjava uglavnom iz redova revolucionara, velikim delom pripadnika radničke klase, kao rezultat mesta i uloge koje zauzima u društvenoj organizaciji rada, postepeno počinje da se birokratizira i otuđuje od svoje klase. Time se od radničke klase postepeno otuđuje i njena ekonomska i politička moć. Razume se, ovakav sistem tokom vremena razvija unutar sebe protivrečnosti, koje ponekad mogu imati veoma teške posledice. Istinskim revolucionarnim snagama uskoro postaje jasno da su neophodni dalji koraci u razotuđenju radničke klase i vraćanju njene ekonomske i političke moći. U tom pogledu veoma su dragocena Lenjinova iskustva i upozorenja koja je davao. U našoj zemlji, koristeći se Marksovim i Lenjinovim saznanjima, kao i stečenim iskustvima iz sopstvene revolucionarne prakse, već posle nekoliko godina administrativnog perioda revolucionarne snage se odlučuju za novi preokret u razvoju našeg socijalistič-

kog društva koji nije manje značajan od prvog — revolucionarnog osvajanja vlasti od strane radničke klase.

Ovaj novi revolucionarni preokret, orijentacija na razvoj samoupravnog sistema, pretpostavlja vanredno složen istorijski proces. U njegovom stvaranju nisu se mogla koristiti iskustva drugih jer ih nije bilo. Trebalo je poći od konkretnih uslova i, pomoću Marksovog pogleda na svet, osetiti, shvatiti unutrašnju dijalektiku kretanja realnog društveno-ekonomskog života. Samo na toj osnovi, sa logičnom povezanošću poteza, bilo je moguće voditi dalju revolucionarnu akciju. U pravcu prevazilaženja državno-svojinskih odnosa prvi zadatak bio je osamostaljenje preduzeća. Preduzeće koje je u administrativnom sistemu bilo samo karika u državnom planu, u nastojanju da se ekonomska moć odlučivanja neposrednije približi radničkoj klasi, javlja se kao jedina moguća tačka oslonca.

Međutim, nije bilo jednostavno ostvariti ekonomsko osamostaljenje preduzeća. Razumljivo, taj se posao morao obaviti u konkretnim, tada postojećim društvenim uslovima, u uslovima tadašnjeg nivoa razvijenosti proizvodnih snaga i odnosa, s jedne, i društvene svesti, s druge strane. Ceo proces je morao dobiti oblik decentralizacije, i to u više faza. U svakom konkretnom momentu izvođenja taj proces je bio u sukobu sa do tada postojećim oblicima centralizacije, koji su ranije po inerciji bili shvatani kao osnovni atribut socijalističkog karaktera našeg društva. Dakle, proces ekonomskog osamostaljivanja preduzeća, kao faza u širem procesu ekonomskog razotuđivanja radničke klase, morao se izvoditi u vanredno složenim uslovima kako u sferi razvoja proizvodnih snaga i odnosa tako i u sferi društvene svesti.

Unutrašnje protivrečnosti administrativnog sistema su već otkrile neke teorijske dileme koje su postale posebno aktuelne u uslovima razvoja samoupravljanja. U prvom redu reč je o pitanju odnosa socijalizma i robne proizvodnje u njemu. Teorijska misao u vezi s tim, uporedo sa razvojem samoupravljanja, već je razvila veoma oštre kontroverze. Izvestan broj autora smatrao je da su socijalizam i robna proizvodnja inkompatibilni, dok su drugi bili na stanovištu da se ove dve istorijske pojave međusobno ne isključuju. Orijentacija na razvoj samoupravljanja veoma je brzo pokazala da je ekonomsko osamostaljenje preduzeća nemoguće ako se preduzeće istovremeno ne afirmiše kao robni proizvođač. Ova činjenica bacila je novu svetlost na stare dileme. Ukoliko samoupravno socijalističko preduzeće može da postoji samo kao robni proizvođač, tada se i njegova proizvodnja nužno javlja kao deo šire celine — *socijalističke robne proizvodnje*. Dakle, društvena proizvodnja u samoupravnom socijalizmu nije određena antinomijom robna proizvodnja — socijalizam, već se javlja kao dijalektičko jedinstvo ovih pojava, kao socijalistička robna proizvodnja.

Teorija socijalističke robne proizvodnje, koja je u našoj zemlji nastala u procesu kritičkog prevazilaženja dogmatske političke ekonomije državnog socijalizma, pokušala je da sve konkretne pojave iz društveno-ekonomskog života u samoupravnom socijalizmu, pojedinačno i u njihovoj povezanosti, objasni iz prirode procesa koji se odvijaju unutar

preduzeća. Tada se nužno postavio zadatak da se otkrije na koji se način društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje radnika na dostignutom nivou ekonomski reprodukuju unutar preduzeća. Došlo se do saznanja da je dohodak, koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti, onaj ekonomski oblik koji omogućava takvu reprodukciju.

Zašto se na tom nivou razvoja proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji kao ključna ekonomska kategorija nužno pojavio dohodak, koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti? Razlozi za to su teorijske i praktične prirode. Sa teorijskog gledišta još uvek je preovladavalo jednostrano shvatanje da u socijalizmu ukupna masa novododatog rada predstavlja za radnika potreban rad, iako je Marks takvo stanovište kritikovao u svojoj *Kritici Gotskog programa* oštro napadajući Lasalov takozvani neokrnjeni prinos rada. Smatralo se da, kada je dohodak jedinstvena celina, kada objektivno nije podeljen na potrebnu vrednost i višak vrednosti, da je to garancija prevazilaženja najamne pozicije radnika jer u tom slučaju njegova radna snaga nema vrednosti i nije roba. U tome se videla i sva razlika između novih, socijalističkih odnosa u proizvodnji i privatno-kapitalističkih odnosa u kojima je radnik u najamnom odnosu. S druge strane, time što radnik slobodno raspolaže dohotkom i slobodno ga raspodeljuje na potrošnju i akumulaciju, on neposredno vrši društvenu reprodukciju prevazilazeći posredovanje države. Dakle, teorijski se osnovni ciljevi razotuđenja radničke klase povezuju sa ekonomskim oblikom dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti transformisane na tržištu.

Sa praktičnog stanovišta domašaj procesa ekonomskog razotuđivanja radničke klase, dakle i razvoja samoupravljanja, u tom njegovom prvom periodu je iz više razloga morao da se zaustavi na nivou ekonomskog osamostaljenja preduzeća. Ceo taj proces mogao je da dobije drukčiji pravac kretanja, suprotan njegovim ciljevima, da se nije išlo putem afirmacije dohotka kao jedinstvene celine. Samo je pod tim uslovima, u tada vladajućim okolnostima, bilo moguće dovesti na scenu odlučivanja širi krug radnika. Inače, odmah, već u početnoj fazi, ukoliko bi se afirmisala novostvorena vrednost kao objektivno podeljena na potrebnu vrednost i višak vrednosti, na nivou preduzeća bi se formirale snage koje bi svoju moć zasnivale na višku vrednosti koji je otuđen od radnika. Nivo svesti radničke klase, a i saznanja o daljim putevima razvoja samoupravljanja još uvek su u tom periodu činili nužnim pojavu dohotka kao jedinstvene celine.

Međutim, uskoro, paralelno sa razvojem društvenih proizvodnih snaga i društvene svesti, pokazalo se da ekonomski osamostaljeno preduzeće, koje je bilo ključna tačka prilikom prevazilaženja centralističkog administrativnog plana, nije krajnji domašaj u procesu ekonomskog oslobađanja radničke klase i da već postaje smetnja daljem toku tog procesa. Svakako, u daljem toku procesa ekonomskog oslobađanja radničke klase relativna ekonomska samostalnost preduzeća je nova polazna tačka. Na osnovu takvih saznanja nastaje pokret organizovanja preduzeća na principu takozvanih ekonomskih jedinica. Iako su u sprovo-

đenju tog principa, a kasnije u nastojanju da se formiraju *radne jedinice* unutar preduzeća, stečena veoma dragocena iskustva, ipak nije do kraja objašnjeno zašto su u tome postignuti veoma skromni rezultati. Nije se ušlo u istraživanje koje bi ustanovilo objektivne ekonomske razloge čiji je uticaj bio presudan što se nije uspelo u tim akcijama.

Naša istraživanja izložena u ovom tekstu upućuju na zaključak da je osnovni razlog relativnog neuspeha u organizovanju preduzeća na principu ekonomskih jedinica, a kasnije radne organizacije na principu radnih jedinica, oblik dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti. Naime, pokazalo se da je takav oblik dohotka bio moguć i nužan samo u periodu kada je bilo neophodno ekonomsko osamostaljenje preduzeća u prvoj fazi prevazilaženja državno-svojinskih odnosa. Kada je takvo osamostaljeno preduzeće počelo da biva kočnica daljeg razvoja samoupravljanja, kada je bilo neophodno učiniti dalje korake ka još neposrednijem približavanju ekonomske moći radničkoj klasi, najpre putem ekonomskih jedinica unutar preduzeća, a kasnije putem transformacije preduzeća u radnu organizaciju organizovanu na principu radnih jedinica, nije se paralelno išlo na otklanjanje unutrašnjih protivrečnosti koje razvija dohodak kao jedinstvena celina, nije se dovoljno energično tražio novi, razvijeniji oblik dohotka koji odgovara višem nivou razvoja samoupravnih odnosa. Naprotiv, transformisana unutrašnja struktura preduzeća, njegov prelazak u radnu organizaciju trebalo je da ekonomski bude reprodukovan kroz oblik dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti i koji se slobodno raspodeljuje na potrošnju i akumulaciju.

Međutim, ovaj oblik dohotka nije moguće spustiti sa nivoa radne organizacije na nivo radne jedinice. Iz tehničko-tehnoloških razloga radne jedinice unutar najvećeg broja radnih organizacija među sobom se bitno razlikuju po organskom sastavu društvenog kapitala angažovanog u njima. Kao rezultat toga, pod istim uslovima produktivnosti i odgovornosti u radu, dohodak po radniku, koji je materijalni okvir ostvarenja samoupravnih prava i slobodne raspodele, u pojedinim radnim jedinicama bitno je različit. Dakle, unutar radne organizacije javlja se ona protivrečnost o kojoj smo u prvom i drugom delu ovog priloga opširno govorili. Na toj osnovi nastaju veoma velike razlike u materijalnom položaju radnika po pojedinim radnim jedinicama unutar radne organizacije. Otuda rezultiraju suprotni materijalni interesi. Toj objektivnoj protivrečnosti, koju zakonito razvija u sebi dohodak kada je jedinstvena celina novostvorene vrednosti, radne zajednice u radnim organizacijama su se suprotstavljale uvođenjem unutrašnjeg sistema složenih odnosa među radnim jedinicama koji je trebalo da izravna te razlike u materijalnom položaju i da približi materijalne interese radnika pojedinih radnih jedinica. Međutim, ukoliko se više uspevalo u izgradnji takvog sistema, utoliko se ekonomska moć vraćala na nivo radne organizacije. Sama logika takvih internih sistema odnosa koji su nužno postavljeni nasuprot delovanju spoljnih odnosa među radnim organizacijama neophodno vodi ka ekonomski neuslovljenoj koncentraciji moći odlučivanja u centralnim organima samoupravljanja. Ali se ukupna moć

tih organa iscrpljuje u stvaranju neke unutrašnje ravnoteže koja je u suprotnosti sa delovanjem objektivnih zakona. Za takvu unutrašnju ravnotežu neophodne su razne interne stope akumulacije i drugi obračuni koji zamagljuju stvarne odnose u proizvodnji.

Normalno, za funkcionisanje takvih „internih sistema" koji treba da odstranjuju protivrečnosti dohotka koji je jedinstvena celina neophodni su stručni organi. Njihova je privilegovana funkcija da „omoguće" snošljive odnose među radnim jedinicama unutar radne organizacije. U stvari, na protivrečnostima dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti izrastaju unutar proizvodnje tehnokratske snage, a stručni poslovi koji treba da omoguće uspešno osposobljavanje radnih zajednica za ovladavanje ukupnim procesom proizvodnje, sa stanovišta samoupravnih odnosa, degenerišu se i svode se na zadatak odstranjivanja protivrečnosti koje razvija ovaj oblik dohotka, jer pred radnim zajednicama te protivrečnosti dobijaju objektivni karakter.

Ukratko, različiti i čak suprotni materijalni interesi koji nastaju među radnim jedinicama unutar radne organizacije kao rezultat zadržavanja starog oblika dohotka (kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti) prilikom njegovog spuštanja na radne jedinice mogu biti usklađivani samo pod dejstvom neke spoljne snage van tih interesa i iznad njih, a to u radnoj organizaciji može biti samo tehnokratija. Dakle, taj oblik dohotka, kada se spusti na nivo radnih jedinica, razvijajući njemu imanentne protivrečnosti, zakonito proizvodi u radnoj organizaciji moć tehnokratije. U ovom momentu nećemo dalje ulaziti u ovu problematiku iako postoje razlozi koji upućuju na detaljniju razradu. Međutim, ovde je neophodno istaći jednu činjenicu. Naime, sprovođenje ustavnih amandmana, to jest razvijanje nove društvene organizacije rada, koja izrasta iz osnovne organizacije udruženog rada, u suprotnosti je sa oblikom dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti. To znači da je sprovođenje ustavnih amandmana moguće samo putem prevazilaženja tog oblika dohotka.

Protivrečnosti koje dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti razvija u privredi zemlje takođe su veoma ozbiljne prirode. U prvom i drugom delu ovog teksta videli smo da ova kategorija zakonito proizvodi neravnotežu u privredi. U tim uslovima, da bi ipak funkcionisala, privreda razvija ili vrši pritisak da se razvije sistem koji će ublažavati te protivrečnosti. Budući da je ključni napredak u odnosima učinjen uvođenjem principa neotuđivosti dohotka iz organizacije udruženog rada, a dohodak je zadržao stari oblik jedinstvene celine novostvorene vrednosti, neravnoteža se u privredi i dalje proizvodi, ali van privrede ne postoje ili sve manje postoje materijalne mogućnosti u obliku novčanih sredstava kao stvarni ekvivalent vrednosti sa kojima bi se intervenisalo u cilju odstranjenja te neravnoteže, pa se prirodno traže novi putevi za njeno prevazilaženje. Tu su, pre svega, često i nenamensko, zaduženje u inostranstvu i razni kanali emisije novca. Posledice tih tokova su inflacija i novi izvori neravnoteže. Ni na ovom aspektu delovanja protivrečnosti koje razvija dohodak kao jedinstvena celina nećemo se dalje zadržavati. Samo smo smatrali da je neophodno

ukazati na jedinstvenu ekonomsku osnovu, na jedinstveni uzrok pojave tehnokratskih i etatističkih snaga i na povezanost njihovog postojanja sa izvorom nestabilnosti u privredi.

Ove protivrečnosti dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti nije teško uočiti. Možda je teže otrgnuti se od jednog odavno izgrađenog i dugo prisutnog shvatanja o ovoj kategoriji. Specifično za to shvatanje je što sudbinu samoupravnih odnosa u proizvodnji fatalistički povezuje se sudbinom dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti. To shvatanje ne olakšava pronalaženje daljih puteva razvoja samoupravljanja, ali raščišćava teren pojavljivanju kritike samoupravljanja koja polazi sa prevaziđenih pozicija. Ističući protivrečnosti koje objektivno razvija u sebi dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti, a nadovezujući se na shvatanje o sudbinskoj povezanosti ovog oblika dohotka sa samoupravljanjem, javljaju se dva, na prvi pogled protivrečna, ali u suštini veoma tesno povezana, oblika kritike samoupravljanja. Jedna je kritika sa pozicija administrativnog socijalizma, a druga sa pozicija logike profita. Zajedničko jednoj i drugoj je nastojanje da se, s obzirom da dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti, koji je ekonomski oblik reprodukcije samoupravnog sistema, proizvodi duboke protivrečnosti, treba vratiti jednom ili drugom „modelu". Dakle, iz krize dohotka kao jedinstvene celine izvlače se zaključci o bezizlaznoj krizi samoupravljanja.

Dijalektičko, dosledno marksistički fundirano mišljenje traži i nalazi rešenja u sasvim drugom pravcu. Ono ne poriče protivrečnosti koje razvija u sebi dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti jer su te protivrečnosti objektivne prirode. Naprotiv, ono *shvata* krizu dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti. Ali iz te krize izvlači zaključak *da se samoupravljanje razvilo* i da taj njegov novi dostignuti nivo razvoja ne može da se i dalje reprodukuje u ekonomskom obliku dohotka koji je jedinstvena celina. Dakle, samoupravljanje neumitno traži novi oblik dohotka kao ekonomski oblik svoje reprodukcije. A to znači sledeće: ako se samoupravljanje razvija i dolazi u sukob sa postojećim oblikom dohotka, neophodno je da se i dohodak razvija, da nalazi novi oblik. Ali, o tome u sledećem prilogu.

Zoran Vidaković

# NEKOLIKO TEZA O MODERNOJ TEHNOKRATIJI*

**(Poreklo i priroda moderne tehnokratije. Izgled tehnokratske tendencije kod nas)**

## NOVI RAZVOJNI OBLICI EKSPLOATACIJE PROIZVODNJE I PROIZVOĐAČA

Osnovni determinizmi *kapitalističke eksploatacije proizvodnje i proizvođača,* koje smo napred ukratko naveli, *nisu ukinuti,* „istorijski prevaziđeni" ili „potisnuti u drugi plan" istorijske prakse time što se vrši magistralna tehnokratska reorganizacija kapitalističke formacije. Isti determinizmi i dalje opstoje u suprotnosti sa novom epohalnom menom proizvodnih snaga, a te suprotnosti moderna tehnokratija nastoji da suzdrži i „reši" u okvirima kapitalističke strukture. Naše razilaženje s teorijom „programiranog društva" Alena Turena izražava se u tome što u tehnokratskoj verziji kapitalizma nalazimo produžetak, u još drastičnijem obliku, s krajnjim konzekvencijama, svih osnovnih momenata, procesa i rezultata kapitalističke eksploatacije. Ono što se pojedinim analitičarima pričinjava kao „prevazilaženje eksploatacije" i „novo društvo alijenacije" uistinu je *rasprostiranje kapitalističke eksploatacije na sve dimenzije, momente i socijalne nivoe društvene egzistencije ljudi,* što uključuje i razvijene oblike, nova sredstva i proširene razmere *suzbijanja individualnog i kolektivnog otpora ljudi tako generalizovanoj eksploataciji.* Sadašnji istorijski stupanj kapitalističke eksploatacije trostruko je opredeljen suprotnošću između kapitalističkog načina proizvodnje i oslobodilačkog potencijala nanovo epohalno izmenjenih i razvijenih proizvodnih snaga:

1. Enormno *podruštvljavanje proizvodnje* i svih njenih materijalnih i duhovnih, ljudskih i socijalnih činilaca dovodi do toga da *kapitalistička produktivnost* tih činilaca zavisi od rasprostiranja eksploatacije na sve momente društvene egzistencije ljudi i od proširivanja društvenih sistema eksploatacije na globalne — ne samo nacionalne već i međunarodne — društvene celine, unutar kojih se svi momenti društvene egzistencije ljudi stavljaju u funkciju globalne eksploatacije. Otud se pričinjava da u „programiranom društvu" pokretačka svrha „sistema in-

* Ovo je kraj rasprave objavljene u prethodnom broju.

vesticija i proizvodnje" i interes tehnokratije koja tu svrhu ostvaruje nije više prvenstveno profit, već ekspanzija i reprodukcija samog sistema, iako je — uistinu — takva ekspanzija u funkciji enormno podruštvljene proizvodnje kapitala.[26] Ekspanzija je podređena reprodukciji kapitalističkog načina upotrebe ljudskih sposobnosti (najamne radne snage) i tome saobraženih drugih činilaca proizvodnje (kao sredstava za

[26] U citiranoj knjizi *Postindustrijsko društvo* A. Turen izlaže argumente za tezu da je „privredni rast determinisan više političkim procesom nego ekonomskim mehanizmima koji se pokreću skoro potpuno izvan društvene kontrole... Manifestuje se sve opštija veza između uslova rasta i celine društvene organizacije... Najvažnije investicije često izmiču kriterijumima ekonomske rentabilnosti i o njima je odlučeno više u ime izmenjenih potreba rasta i moći nego u ime profita".

Mnogi argumenti o prevazilaženju kapitalističke eksploatacije kao primarnog i određujućeg momenta klasnog odnosa i sukoba u „tehnokratskom društvu" dobijaju obrnuto značenje, postaju dokazi o nastavljanju te eksploatacije kao glavnog momenta, ako ih naprosto protumačimo *unutar celine kapitalističke reprodukcije, unutar ukupnosti odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada,* kao što je to Marks zahtevao, naglašavajući da ti odnosi proizvodnje postoje samo kao *odnosi među klasama,* a da su kao *pojedinačni odnosi samo pravni, politički i ideološki privid.* U kasnom kapitalizmu, njegovoj tehnokratskoj organizaciji, ovaj privid pojedinačnih odnosa eksploatacije iščezava da bi ustupio mesto novom prividu globalnih odnosa koje pojedini ekonomisti i sociolozi opisuju kao da nisu međuklasni odnosi najamnog radništva i nosilaca globalne akumulacije i upotrebe viška vrednosti. Kad spomenuti Marksov metodički zahtev imamo u vidu, pažljivo pročitajmo Turenove argumente o prevazilaženju kapitalističkog odnosa proizvodnje:

— „Industrijski napredna društva nisu više društva akumulacije, već programacije. Budućnost nije osigurana poglavito privatnim ulaganjima, najpre zato što država osigurava i orijentiše sve veći deo privrednih investicija, a i zato što je veoma porastao udeo društvenih investicija, naročito u oblasti obrazovanja... XIX vek je bio osetljiv na suprotstavljanje prometne i upotrebne vrednosti. *Danas je osnovni problem u suprotnosti razvitka i potrošnje.*"

— „Efikasnost ulaganja sve više zavisi od složene političke strategije i metoda administrativne organizacije. Jednom rečju, ulaganje nije više funkcija jednog sektora društva, i tačnije, jedne klase, već čitavog društva. Politika više ne prati ekonomsku organizaciju, već joj prethodi, upravlja njome. Progres ekonomije pokazuje se kao rezultat, kao najvidljiviji znak *funkcionisanja društva, naime, njegove sposobnosti da upravlja napetostima koje se nužno rađaju iz suprotnosti između ulaganja i individualne potrošnje.*"

— Ukoliko (usled distinkcije između organizacijskih konflikata pojedinaca i grupa unutar preduzeća i ekonomskog odlučivanja koje prelazi okvire preduzeća) „ekonomski konflikt u preduzeću prestaje da bude manifestacija klasne borbe, — pre ćemo ga protumačiti u čisto ekonomskim terminima, naime, prema tome *koliko koja od prisutnih grupa kotira na tržištu rada*".

— „Na nivou političkog odlučivanja... *razdvajanje ulaganja od potrošnje* najčešće dobija oblik političke moći, tj. u najjednostavnijem slučaju *potčinjavanje društvene politike „imperativima" odbrane, nauke ili ekonomske koncentracije.*"

— „U vreme kad *najviše patološke forme kapitalizma* dezorganizuju društveni prostor, *tehnokratska moć,* ograničena na svoj plan razvoja, *odupirući se* pregovaranju i informaciji, *uništava sposobnost društva da transformiše forme svog života,* da stvori nove forme društvenog života i kulturnih delatnosti. Društvene borbe ne mogu više ostati ograničene na domen rada i preduzeća već i zato što je *upliv ekonomske moći na društveni život opštiji i dopire do svih aspekata ličnog života i kolektivnih aktivnosti" (kurziv* — Z. V.).

iznuđivanje najamne radne snage) u cilju globalne (podržavljene i korporacijske) akumulacije viška vrednosti, čija se eksploatatorska priroda uvek nanovo potvrđuje načinom njegove raspodele i upotrebe u proizvodnoj (odnosno i destruktivnoj) potrošnji i potrošnji neproizvođača i proizvođača (koja osujećuje bitne individualne i kolektivne sposobnosti i potrebe, aktivnosti i društvene veze ljudi).

2. Usled kapitalističkog obuhvatanja (i susprezanja) celine proizvodnih snaga veoma podruštvljenih, materijalno i duhovno razvijenih — današnja eksploatacija ljudskih individualnih i socijalnih sposobnosti ne ostaje u okviru izrabljivanja manuelnih radnih snaga, već se rasprostire (a) na razvijeniju celinu duhovnih i socijalnih sposobnosti direktnih radnika u materijalnoj proizvodnji, (b) na celinu ljudskih sposobnosti i aktivnosti mnoštva indirektnih radnika u materijalnoj proizvodnji i učesnika u drugim granama proizvodnje ljudskog života koje su uključene u proširene sisteme globalne eksploatacije i (c) na najšire društvene celine ljudskih sposobnosti, delatnosti i potreba koje su opredeljene generalizovanim kapitalističkim lišavanjem, ograničavanjem i iskrivljavanjem. Ovo sadržinsko produbljavanje i rasprostiranje kapitalističke eksploatacije, *usled suprotnosti između kapitalističke upotrebe radnih snaga i revolucionisanja ljudske proizvodne snage kao okosnice ukupnih proizvodnih snaga,* pričinjava se teoretičarima „nove alijenacije" kao „neekonomska", izvorno tehnološka, politička i kulturna pojava različita od izrabljivanja najamnih radnika, mada je njome to izrabljivanje dobilo potpun vid, tendencijski sadržan i predvidljiv od početka kapitalističke formacije. Snaga Marksove misli i celokupne revolucionarne teorije radničkog pokreta i sastoji se u proziranju te celine i njenih protivrečnosti. U tome je Marksova kritika političke ekonomije s premisama teorije alijenacije i dezalijenacije u klasnoj borbi.

3. Što su dublje suprotnosti između bitnih (a još jednom revolucionisanih) ljudskih sposobnosti i potreba, s jedne strane, i kapitalističkog načina njihove upotrebe — eksploatacije, s druge strane, to *klasna borba obuhvata razvijeniji ljudski otpor eksploataciji,* a slamanje tog otpora zahteva *razrađenije sisteme kontrole individualnog i kolektivnog ponašanja ljudi,* „socijalizacije", „integracije" i „manipulacije" na nivou obrazovanja i rada, ekonomske raspodele i potrošnje, politike i ideologije, društvene informacije i socijalne psihike. Što pojedinim analitičarima izgleda kao prevazilaženje najamnog ropstva i političke dominacije buržoazije, a zasnivanje novog istorijskog vida alijenacije — osujećenja ljudske suverenosti u obliku „tehnokratske manipulacije", uistinu je skup novih nužnosti, novih sredstava i oblika da se sačuva najamno ropstvo i uspostavi totalan ekonomski, tehnološki, organizacijski, politički i kulturni monopol modernih kapitalističkih funkcionera.[27]

[27] U toku poslednje decenije sociologija (u Americi, a zatim i u Evropi) je naglo pokazala pojačano zanimanje za upotrebu teorijskog koncepta alijenacije u društvenim istraživanjima (alijenacija kao objekt istraživanja i kao interpretativni okvir), stupajući mestimično u dijalog i sa filozofsko-antropološkom mišlju. Mada je to sociološko adaptiranje tematske alijenacije rezultat izrazitog teorijskog sinkretizma (Marks — From — Weber — Mannheim — Durkheim i Merton) i ima višeznačne ideološke premise, ipak je

## FUNKCIJE MODERNE TEHNOKRATIJE

Funkcije moderne tehnokratije nisu ništa drugo do *specifično socijalno uobličavanje funkcija kapitala nužno u određenom razvojnom periodu kapitalističke proizvodnje.* U tehnokratiji kapital nalazi delotvornog nosioca njemu imanentnih funkcija kad pređašnji nosioci nisu dovoljni, nisu efikasni u promenjenim uslovima njegove reprodukcije.

---

nagoveštaj otvaranja tradicionalno funkcionalistički utemeljene sociologije ka problemima čoveka, praksisa. Ne ulazeći u svestraniju raspravu o ovoj tendenciji, neophodno je da skiciramo liniju razgraničenja metoda za koji plediramo od spomenutih pokušaja socioloških istraživanja (M. Seeman, J. W. Evans, A. Neal, D. D. Dean, Hadja J., L. I. Pearlin, J. P. Clark, M. Olsen i više drugih istraživača u Americi; na drugi način G. Bonazzi u Italiji, J. V. Dyck i M. V. Oers u Holandiji, a na poseban način i A. Tourain u Francuskoj), pokušaja koji su, uostalom, i sami uzajamno kontroverzni. Ukratko, metod za koji plediramo razlikuje se po tome što:

(1) Polazimo od Marksovog poimanja alijenacije i dezalijenacije kao dijalektike antagonističkog rada i praksisa u istoriji klasnih formacija društva. Unutar te dijalektike alijenacija je socijalna i individualna pojava koja obuhvata sve strane ljudskog življenja uslovljene antagonističkim načinom proizvodnje, ali se u njoj ne iscrpljuju sve prošle i buduće protivrečnosti ljudskog života i istorijske prakse.

(2) Različito od tumačenja koja Marksov („filozofski") pojam alijenacije odeljuju od njegovog („ekonomskog") pojma eksploatacije, uzmimo oba teorijska koncepta u suštinskom jedinstvu: (a) ekonomsko otuđenje kao osnovu ukupne alijenacije, a eksploataciju ne samo kao ekonomsku pojavu već kao ukupnost ograničavanja, lišavanja i izopačavanja u životu proizvođača usled klasnih odnosa proizvodnje, (b) Marksov teorijski elaborat alijenacije (u *Ranim radovima)* kao opštu teorijsku apstrakciju iz istorije klasnih društava, a njegovu teoriju eksploatacije najamnog radništva kao posebnu teorijsku apstrakciju za moderno klasno društvo, koja u celosti korespondira opštoj apstrakciji alijenacije, ali je od nje sadržajnija i određenija kao teorijski član na putu saznavanja konkretnog istorijskog zbivanja.

(3) Različito od shvatanja — veoma rasprostranjenih u savremenoj sociologiji — da je Marksov teorijski koncept eksploatacije najamnog radništva anahroničan (pripada „kapitalističkom društvu" XIX veka, a ne „industrijskom društvu" XX veka, a još manje nastajućem „postindustrijskom društvu"), smatramo da autentično i bitno poimanje te eksploatacije ostaje određujući teorijski momenat za istraživanje savremenih društava. Istina, koncept eksploatacije treba osloboditi od dvostrukih ograničenja: onih koja su eventualno bila prisutna u Marksovom opusu usled nerazvijenog istorijskog materijala i nedovršene kritike kapitalističkog društva, kao i onih ograničenja koja su nastala usled ekonomističkog tumačenja kritike političke ekonomije. Isti koncept neophodno je razviti tako da obuhvati istorijski razvijene vidove i nove momente individualnog, kolektivnog i opšteg lišavanja, onemogućavanja i ugrožavanja ljudi, u odnosu na savremene nužnosti i mogućnosti društvene egzistencije ljudi, a usled determinizma proizvodnje viška vrednosti (ne samo u klasičnom obliku profita već i u obliku ekspanzije tehnokratski organizovanih korporacija, podržavljene akumulacije i distribucije viška vrednosti i svakog drugog modernog oblika ekonomije čija svrha, movens i kriterijum nije razvijanje proizvođača i zadovoljavanje njegovih prvenstvenih potreba, već akumulacija vrednosti i koncentracija tehnološke, ekonomske i političke moći na bazi reprodukcije bitno ograničene, najamne, egzistencije proizvođača).

(4) Umesto da supstitut za „anahroničan" koncept eksploatacije proizvodnje i proizvođača tražimo u modernoj alijenaciji koja ima druge izvore i druga određenja (kao što su Powerlessnes, Meaninglessnes, Normlessnes, Value ispolation i Self-estrangement kod Melvina Seemana), predlažemo napor

*Kapitalistička svojina* nalazi socijalnu organizaciju adekvatnu negativnom, nepravom rešavanju suprotnosti između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja. Podvlačim ovaj stav, bitno različit od teorija koje se provlače kroz celo stoleće, o osamostaljenju upravljanja od svojine, o zasnivanju novih struktura moći i socijalnih privilegija novih slojeva, a možda i klasa na hijerarhijskom upravljanju, a ne više na kapitalističkoj svojini. *Moderna tehnokratija nastaje na bazi značajno promenjenih oblika kapitalističke svojine.* To su korporacijska i podržavljena kapitalistička svojina: „samofinansiranje" velikih korporacija i postupna apsorpcija klasičnog finansijskog kapitala; akumulacija viška vrednosti u obliku prividne amortizacije i pomoću ekstraprofita na bazi

---

teorijskog mišljenja i konkretnog istraživanja da bi se iz modernih oblika determinizama proizvodnje viška vrednosti izvela raznovidna konkretna određenja eksploatacije i alijenacije, saznalo mnoštvo specifičnih determinizama u modernom klasnom društvu.

(5) Smatramo da su mnoge teorijske i istraživačke dileme oko alijenacije (i eksploatacije) rezultat nedijalektičkog hipostaziranja pojave i pojma alijenacije, umesto da se ona shvata i istražuje *samo* unutar dijalektičkog jedinstva suprotnosti alijenacije i dezalijenacije (praksisa i otuđujućeg rada; istorijskih pokretačkih snaga i klasnih struktura i sistema; bitnih mogućnosti i nužnosti novovekovne proizvodnje, socijalnog života, kulture i susprezanja, pervertiranja i osujećivanja tih mogućnosti, odnosno pretvaranja nužnosti u prisilu, pretnju i katastrofalnu ugroženost usled eksploatacije proizvodnje i proizvođača). Konkretan dijalektički pristup otklanja nedoumice oko promena najamne egzistencije, klasne strukture, društvenih sistema u „industrijskom" i „postindustrijskom" društvu jer u ovim istorijskim menama otkriva dijalektičku borbu između zbiljskog ljudskog razvoja proizvodnje i proizvođača i antagonističke društvene reprodukcije, umesto da te promene reducira na evoluciju društvenih sistema i da umesto uvida u delovanje protivrečnih istorijskih sila uzima za merodavne empirijske rezultante njihovih sukoba i privremenih kompromisa. Ovaj pristup usmeren je i protiv svakog vida apsolutizacije „ljudske prirode" ili drugih „metasocijalnih" konstanti u tumačenju alijenacije, a time odbacuje i omiljeni prigovor o „utopijskom" karakteru Marksovog elaborata ukidanja alijenacije u proleterskoj revoluciji. Ali to je nerazlučivo od teorijske razrade i konkretnog saznavanja mogućnosti i stvarnosti revolucionarne prakse u savremenim društvima jer se moderna alijenacija ne može shvatiti izvan te dijalektičke sprege, kao što se slepilo ili slabljenje vida ne bi mogli pojmiti bez poznavanja tog ljudskog čula u osetilnoj praksi!

(6) Smatramo da se istraživačka konkretizacija („operacionalizacija") teorijskog koncepta alijenacije u savremenim društvima ne može izvesti iz opšte apstrakcije, kao što se teorijski konzistentna i validna konkretizacija ne može izvesti ni iz intuitivnog obeležavanja i sabiranja heterogenog skupa eventualnih empirijskih određenja alijenacije. Put istraživačke konkretizacje vodi, po našem mišljenju, preko dalje razrade i aktuelizacije kritike političke ekonomije, pri čemu se merljivi osnovni procesi, indikatori eksploatacije — alijenacije zahvataju zajedno sa manje merljivim i nemerljivim ljudskim i socijalnim konzekvencijama, i još manje merljivim, ali ipak konkretno saznatljivim mogućnostima i tendencijama emancipacije proizvodnje i proizvođača. Moramo se složiti sa izvanrednom opaskom P. Navillea da je Marksov metod iz kritike političke ekonomije na tragu merljivosti osnovnih procesa modernog klasnog društva, da je i danas ništa manje aktuelan i da je u suštini bliže matematičkoj komponenti sadašnje nauke od rafiniranog matematičkog aparata empirističkih istraživanja društva (P. Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, Marcel Rivière, Paris, 1957, str. 369—396).

neokolonijalističke eksploatacije, monopola naučnih saznanja i tehnoloških preimućstava; suzbijanje pada profitne stope na bazi državne i oligopolske regulacije tržišta roba, kapitala i radnih snaga; sadejstvo korporacijske sa državnom akumulacijom dela viška vrednosti radi osiguranja celine kapitalističke reprodukcije, a naročito globalne i međunarodne ekspanzije, a i produkcije i eksploatacije naučnog saznanja, tehnoloških informacija i školovanih radnih snaga. Osnova moći tehnokratije su novi oblici kapitalističke svojine, a ne samo funkcije upravljanja ili koordinacije „organizovanog znanja" koje su, tobože, emancipovane od kapitalističke svojine. Istorijskom praksom demantovane su teorije o emancipaciji upravljanja od svojine.[28]

Svi oblici kapitalističko-monopolističke svojine, uključiv i one koji prethode korporacijskom i podržavljenom kapitalu i s njim se nadalje mešaju i prepliću, razvijaju kapitalističko upravljanje u funkciji jačanja (a ne slabljenja) kapitalističke svojine, koncentracije i centralizacije kapitala, jačanja njegove vlasti nad radnim snagama i kontrole nad društvenim procesima. Nosioci kapitalističkog upravljanja — najpre u formi kombinacije između krupnih vlasnika kapitala — preduzimača i bankara (koji kontrolišu srednje i sitno kapitalističko vlasništvo posredstvom akcionarskih društava i sistema učešća-kontrole) i vrhova privredne i političke birokratije, a zatim sve više u formi moderne tehnokratije — ostaju organi i oličenja kapitalističke svojine, a ne njeni supstituti, oponenti ili eksproprijatori. „Problem je u tome da li kadrovi izvršavaju preduzimačke funkcije drukčije nego što bi to činili vlasnici. Ali, kako bi oni to mogli u vreme kad opstoji privatna svojina, vlast koja iz nje proizlazi i preduzimačka funkcija... Ni jedan upravljač bilo koje američke firme nije nikad zauzeo politički stav suprotan interesima privatne svojine kao institucije. Na planu teorijskom, kao i praktičnom, on je njen glavni branitelj."[29]

*Promena funkcionera, jednako kao i promena oblika kapitalističke svojine, bitno su doprinele njenoj perzistenciji u promenjenim uslovima.* I to naročito u tri pravca.

Prvo: omogućile su da se izvede masovna koncentracija i organizacija kapitala, a da se ne naruši njegova socijalno-ekonomska sadržina. „Činjenica da su aktivnosti industrijskih i finansijskih kadrova saobra-

---

[28] Rajt Mils u citiranom delu *Beli okovratnici* na ubedljiv i argumentovan način opovrgao je tezu o osamostaljenju upravljanja od svojine, veoma razglašenu i pod uticajem *Direktorske revolucije* Džemsa Barnema (James Burnham). Nadalje prihvatamo i navodimo argumente Rajta Milsa, koje najnoviji razvitak u celosti potvrđuje. Iz reda kod nas manje poznatih marksističkih pisaca koji opovrgavaju tezu o osamostaljenju upravljanja od kapitala spomenimo R. Panzierija (*Sull uso capitalistico delle machine*, „Quaderni Rossi", br. 1/1961) i A. Dina (*Quaderni per lo studio della condizione e della lotta operaia*, Milano, 1969). Karakteristično je da ovi pisci — različito od kritičara savremenog socijalizma koji izjednačuju kapitalističku birokratiju i tehnokratiju sa analognim tendencijama u socijalizmu — podvlače da prevazilaženje kapitalističke svojine u savremenom socijalizmu oduzima trajnu strukturalnu osnovu birokratiji i tehnokratiji, usled čega su te tendencije, unutar drukčijih protivrečnosti, nepostojane, prekarne.

[29] C. Wright Mills, op cit., str. 127. i 128.

žene svojinskim interesima, a ne nekom nezavisnom cilju, izlazi na videlo čim se prouče motivi fuzija i okrupnjavanja preduzeća"[30] i uloga koju su u tome imale industrijska i finansijska birokratija i tehnokratija. Uz njihovo sudelovanje „svojina je prešla iz ruku široke klase preduzimača u ruke male klase posednika. Sad predstavlja ne samo vlast nad posedovanim stvarima već vlast nad ljudima koji ne poseduju te stvari; *sama svojina je izabrala one koji će komandovati i one koji se moraju pokoravati*"[31].

Drugo: promena oblika kapitalističke svojine i njenih funkcionera omogućila je da se iznuđivanje radne snage sprovodi i u uslovima pojačane protivrečnosti između ljudske proizvodne snage i njenog najamnog oblika. To je olakšano depersonalizacijom vlasti nad radnim snagama, uvođenjem psihosocijalne, ekonomski i tehničko-organizacijski rafiniranih metoda iznuđivanja rada na mesto direktne prisile od strane vlasnika kapitala, a unutar fetišizma kapitalističkog preduzeća kao samosvojnog socijalnog organizma, prividne zajednice radnika koji pripadaju obezličenom i skrivenom kapitalu. „Vlasti povezane sa svojinom su depersonalizovane, indirektne i skrivene. Ali nipošto nisu umanjene. Još manje se može govoriti o revoluciji, administrativnoj ili nekoj drugoj, koja bi dovela u pitanje legitimnost privatne svojine."[32] „Džinovsko preduzeće, kao što je to pokazao Werner Sombart, ostvaruje u impersonalnoj formi ideal mudrosti koji je negovan u ličnosti preduzimača od prvih vremena kapitalizma... Samo preduzeće postaje najzad autonomno i dobija vlastitog pokretača: manipulisati svetom da bi se iz njega izvukla korist!"[33] „U sistemu eksplicitnog autoriteta, u XIX veku... žrtva je znala da je eksploatišu. U amorfnom svetu XX veka, gde je manipulacija zamenila autoritet, žrtva nije svesna svoje situacije. Cilj oficijelno postavljen, a ostvaren uz pomoć ultramoderne psihološke ekipe u tome je da se ljudima interiorizuje ono što direkcija hoće da oni čine, a da i ne budu svesni vlastitih motiva. Korbač je unutar čoveka koji ne zna kako je dotle došao, pa ni dokle je došao. U ovom prelazu od autoriteta ka manipulaciji vlast je od vidljive postala nevidljiva, od poznate nepoznata.[34]

Treće: opstanak kapitalističko-monopolističke svojine omogućen je značajnom promenom same kapitalističke klase, koja se — posredstvom novih funkcionera kapitala — uobličava, hijerarhijski strukturiše, intelektualno, etički i politički saobražava razvijenim funkcijama, a i oblicima te svojine. *Kapital sam bira i modelira upravo onakvog kapitalistu kakav mu je neophodan.* „Istina je da kadrovi nisu lično vlasnici dobara kojima upravljaju. Ali ne bi se trebalo zatrčati i otud zaključiti da oni lično ne pripadaju posedničkoj klasi. Naprotiv, u odnosu na celinu stanovništva neosporno čine deo male grupe posednika. Ako je neko u prošlosti hteo da postane vlasnik, bilo je potrebno da osnuje

[30] Isto, str. 126.
[31] Isto, str. 128.
[32] Isto, str. 124.
[33] Isto, str. 131.
[34] Isto, str. 133.

preduzeće i da ga razvija...; taj put je ubuduće praktično zatvoren." „Sve promene strukture... treba da se shvate (1) kao modifikacije u raspodeli moći unutar posedničke klase u celini i (2) kao konzekvencije birokratizacije vlasničkih odnosa uopšte." „Institucija svojine opredeljuje odgovornost kadrova; oni su odgovorni ispred realnih vlasnika... i ispred celine posedničke klase." „Nema primera da su upravljači delovali namerno protiv interesa vlasništva. Svi njihovi činovi vođeni su tim interesima ili idejom da ih ostvaruju. To je podjednako istina u njihovim odnosima sa fabričkim radnicima, u odnosima sa konkurentima, vladom ili potrošačima... Drže organizacijsku vlast zasnovanu na svojini kao dinamičkom sistemu."[35]

Upravo taj dinamički sistem monopolističkog kapitala, koji u poslednjoj fazi postaje potpuno impersonalan kao korporacijski i podržavljeni kapital, stvara od moderne tehnokratski reorganizovane kapitalističke klase *neodgovornu vladajuću klasu,* klasu koja ni sama sebi ne polaže račun za krajnje opasne posledice vršenja svoje vlasti (sve do ugrožavanja biološkog opstanka ljudske vrste). „U svetu kojim dominira sistem apstrakcija upravljačima preti opasnost da postanu neljudski u principu i da čine ono što nosioci direktne vlasti ne bi nikad činili. Društvena izolacija više klase čini je ravnodušnom prema moralnom osiromašenju i onečovečenju nižih slojeva... *Organizovana neodgovornost,* u impersonalnom smislu, jedna je od esencijalnih osobina modernih industrijskih društava."[36]

Zaključujemo da u modernoj tehnokratiji kapitalistička svojina nalazi mogućnost nove adaptacije svojih funkcija i funkcionera, socijalne i političke organizacije i ideološke legitimnosti.

Kapitalistička struktura proizvodnih činilaca nalazi homogenizirajuću i dinamičku socijalnu snagu koja suzdržava i palijativno rešava suprotnosti između revolucionisane spoznajne i materijalne osnove proizvodnje i kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Alijenirana kultura građanskog društva nalazi nove i razvijene oblike saobražavanja društvene svesti, svesno artikulisanih potreba i težnji, susprezanja njihovog oslobodilačkog potencijala.

Klasna struktura kapitalističkog društva nalazi novu mogućnost za vlastitu adaptaciju i perpetuaciju, za pregrupisanje kapitalističke klase i formiranje novih sposobnih elita unutar te klase, za transfuziju sveže krvi, novog poleta, ideja i preduzimačkih sposobnosti, samosvesti i istorijskog pouzdanja u istrošene krvne sudove stare kapitalističke klase, za nove oblike kontrole srednjih, međuklasnih slojeva i novih slojeva radničke klase i za konstrukciju efikasnog privrednog, kulturnog, političkog sistema koji bi uključio radničke klase kasnog kapitalizma suzbivši njihovo protivljenje, zatirući njihov revolucionarni potencijal.

Funkcije tehnokratije u kapitalističkoj produkciji i reprodukciji društva kao kapitalističkog ne mogu se svesti samo na jedan od ovih procesa — imperativa kapitalističke proizvodnje, već se izvode iz svih redova tih procesa. Međutim, tehnokratiju ne čini običan zbir tih funk-

[35] Isto, str. 127. i 124—125.
[36] Isto, str. 133.

cija u kapitalističkoj proizvodnji i reprodukciji, već njihova naročito uobličena, povezana i strukturisana celina. Unutar te celine svaka od tehnokratski uobličenih funkcija kapitala uslovljena je tehnokratskom modifikacijom drugih funkcija kapitala: *tehnokratija prožima celokupnu strukturu kasnog kapitalizma*. I u tom pogledu moderna tehnokratija ima osobine karakteristične za sve osnovne pojave klasnog društva: nije reč samo o jednom specifičnom društvenom sloju, ni samo o osobenoj tehničkoj i socijalnoj organizaciji, niti samo o naročitoj strukturi društvene moći, a ni samo o ideologiji itd., — svi ti momenti su povezani u strukturisanu celinu. Jedino kao takva strukturisana celina moderna tehnokratija može da rešava nove zadatke u kapitalističkoj produkciji i da suspreže nove protivrečnosti u kapitalističkoj reprodukciji, da izrađuje nove strategije i taktike u klasnoj borbi.

Za približnu istorijsku među nastanka moderne tehnokratije uzimamo period nakon drugog svetskog rata, a predigra je bila nakon velike ekonomske krize krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. Pojedine značajne funkcije buduće tehnokratije i ranije su bile na putu, naročito unutar političkog aparata, organizacije upravljanja u kapitalističkim monopolima, u Ford-Tejlorovoj tehničkoj organizaciji intenzivnog iznuđivanja najamnog rada i u prvim velikim kapitalističkim naučnim radionicama. A i druge su bile zadugo pripremane ukupnim kapitalističkim tehnološkim, privrednim, političkim i ideološkim razvitkom.

Pojedinačno posmatrane, funkcije kapitala koje uzimamo u razmatranje još ne daju modernu tehnokratiju. I zaista, u njenoj genezi zapažamo kako su neke od tih funkcija najpre uobličavane posredstvom socijalnih pojava koje su različite od moderne tehnokratije, koje su tek njeni rudimenti, prvobitni supstituti i anticipacije.[37] Koji su bili različiti prethodni pojavni oblici promenjenih funkcija kapitala koji će se najzad sjediniti kao tehnokratska struktura?

Buduća tehnokratska organizacija korporacijskog kapitala javlja se najpre kao razvojni vid birokratske socijalne organizacije i upravljačke hijerarhije podređene individualnim i kolektivnim vlasnicima kapitala unutar kapitalističkih preduzeća. Taj će vid kasnije biti značajno promenjen uz sadejstvo drugih procesa tehnokratskog uobličavanja kapitalističke proizvodnje.

Buduća tehnokratska varijanta kapitalističke upotrebe nauke, mašina, tehnologije i organizacije rada javlja se najpre u rudimentarnom vidu kao funkcija specijalnih grupacija najamnih radnika, odnosno međuklasnih grupacija u radnom procesu, tehničara i organizatora u slu-

[37] Kada razmatramo tehnokratsku tendenciju u savremenom jugoslovenskom društvu, imamo uistinu više posla sa prethodnim pojavama na putu ka modernoj tehnokratiji. Zato je predloženi metod važan i sa političkog stanovišta: dok se tehnokratija nije strukturisala, veće su mogućnosti da se predupredi, predusretne, da se praktičnom akcijom drukčije usmeri društveni razvoj. Za jugoslovenske marksiste nipošto nije zaludan napor proučavanje kako se konkretno zbivala geneza moderne tehnokratije na Zapadu.

žbi kapitalističkih vlasnika i preduzimača. Ta funkcija će se razviti i osamostaliti, a njeni glavni nosioci uzdići do zavidnog položaja u kapitalističkoj klasi, tek nakon što se *tehnički racionalitet u funkciji proizvodnje viška vrednosti iz pojedinačnih radnih procesa u fabrici uzdigne na veće društvene celine.* A to će se dogoditi kada postanu nužni tehnički i politički sistemi upravljanja društvenim celinama kapitalističke reprodukcije i kad hegemonija finansijske oligarhije nad kapitalističkom industrijom ustupi mesto hegemoniji korporacijskih i podržavljenih kapitala, jedino sposobnih da uspostave spomenute nužne tehničke i političke sisteme društvenog upravljanja u službi kapitalističke reprodukcije.

Buduća tehnokratska ideologija — koja će kulminirati u kejnzijanskom naučnom projektu privredne regulacije, u strukturalističkoj filozofiji, u modernom sociološkom funkcionalizmu i ekonomskoj i socijalnoj kibernetici, u fetišizmu tehnološkog razvoja i privrednog rasta — bila je anticipirana celokupnim razvojem građanske ideologije i ima neosporne preteče u Kontu, Dirkemu i Veberu, u celokupnom novovekovnom pozitivizmu, a posebno u pragmatizmu, ali će dobiti svoj zreli, tehnokratski oblik nakon što društveni sistem regulacije individualnog i kolektivnog ponašanja postane neophodan za opstanak kapitalističkih monopola i kad se unutar tih monopola i kod njihovih političkih partnera uobliče socijalne snage sposobne da takav sistem izvedu prevazilazeći — i u ideji i na delu — pređašnje liberalističke komponente građanske ideologije.

Za razjašnjenje tog procesa potrebno je raspraviti bar još dva momenta:

Prvo je pitanje *odnosa između države* i celokupnog političkog aparata i *moderne tehnokratije.* Naročito imam u vidu široko rasprostranjeno, a pojednostavljeno shvatanje koje pojavu i pojam birokratije vezuje isključivo za podržavljenu svojinu i funkcije političkog aparata u društvenoj reprodukciji, dok pojavu tehnokratije smešta isključivo u okvire tehničke organizacije i strukture društvene moći u proizvodnji i prometu.

Drugo pitanje tiče se veze i razlike između birokratije i tehnokratije. Da li je ta razlika sekundarna i formalna ili ima suštinski značaj? Kad u modernoj tehnokratiji vidimo bitno novu istorijsku pojavu, pozivamo se na njeno osamostaljenje i strukturisanje na bazi veoma izmenjene kapitalističke svojine. U čemu je bitna novost koja bi od tehnokratije učinila *značajnu komponentu kapitalističke klase,* sa tendencijom da postane čak i hegemon kapitalističke klase; različito od birokratije koja je u građanskom društvu bila i ostala samo relativno osamostaljen privesak kapitalističke klase? Šta bi ta razlika mogla da kaže u pogledu domašaja tehnokratske tendencije u poređenju sa birokratskom tendencijom u socijalizmu i sa stanovišta strategije socijalnih snaga koje se suprotstavljaju obema tendencijama?

## POLITIČKI APARAT I MODERNA TEHNOKRATIJA

Jedna od osnovnih istorijskih pretpostavki geneze moderne tehnokratije, koja čini uslov njene reprodukcije i komponentu njene funkcije u kapitalističkom sistemu, tiče se *nužnosti regulacije i kontrole složenih materijalnih i socijalnih procesa u društvenim celinama da bi se sprečile razorne ekonomske krize, a zatim predupredili i suzbili drugi vidovi kriza kapitalističkog društva.*

Regulacija i kontrola složenih materijalnih i socijalnih procesa u kasnom kapitalizmu, u funkciji kapitalističke reprodukcije i „ravnoteže društvenog sistema", ima dva najpre relativno samostalna, a kasnije sve više isprepletena i integrisana nosioca. Prvi je *politički aparat kapitalističkog društva:* hijerarhizovani državni organi, vojni i policijski aparat, konkurentske političke organizacije kapitalističke klase, sistem političke kontrole javnog mnenja i drugo. Drugo su *kapitalistički monopoli:* privredne organizacije nastale koncentracijom i centralizacijom kapitala, najpre simbiozom industrijskog i bankarskog kapitala, a zatim autonomnom akumulacijom i delimičnim pretakanjem finansijskog u korporacijski kapital.

Oba aktera, politički aparat i monopoli, mada donekle na različit način, zainteresovani su za kontrolu i regulaciju činilaca kapitalističke reprodukcije (tržište roba, kapitala i radnih snaga, a posredno ili izravno i mnoštvo drugih relevantnih društvenih procesa) u širim nacionalnim i međunarodnim društvenim okvirima.

Politički aparat kapitalističkog društva zainteresovan je kao reprezentant celine kapitalističke klase i prividno opštih interesa društva formiranih u funkciji bitnih zajedničkih interesa te klase. Pred opasnošću od razornih kriza, narušavanja ekonomskog i političkog poretka politički aparat nužno prekoračuje prvobitne okvire političkih funkcija u kapitalističkoj formaciji, gde je politički aparat vršio *spoljašnje funkcije* u kapitalističkoj reprodukciji.

Politički aparat preuzima deo funkcija u proizvodnji kapitala — ne više samo spoljašnjih, „zaštitnih" i ideoloških, već unutarnjih — koje treba da obezbede društvenu celinu takve proizvodnje kapitala: delimičnu planifikaciju robne proizvodnje, regulaciju i kontrolu tržišta radnih snaga, akumulaciju dela viška vrednosti, sufinansiranje razvojnih činilaca kapitalističke proizvodnje (nauke i njene tehnološke aplikacije: obrazovanja, saobraćaja, energetike i drugih komponenti privredne infrastrukture), sanaciju odeljaka kapitalističke produkcije koji su nerentabilni ali i dalje potrebni za celinu te proizvodnje, plasman viškova proizvoda uslovljenih kapitalističkim svrhama proizvodnje, deo podmirivanja „indirektne najamnine" (socijalne službe i drugo).

Preuzimajući te funkcije, politički aparat postaje supreduzimač, sufinansijer, suorganizator kapitalističke produkcije. Unutar njegovih aktivnosti, službi, institucija i kadrova nadalje se vrši *značajan deo kapitalističkog povezivanja, strukturisanja, pokretanja i usmeravanja činilaca proizvodnje.* Od časa kad politički aparat preuzme deo tih funkcija, nji-

hovo izvršavanje zahteva *podizanje (kapitalističkog) tehničkog racionaliteta s nivoa pojedinačnih radnih tela na nivo društvenih celina.*

Prvobitni racio političke birokratije ne samo što se sadržinski nadopunjuje već se i pokreće dalje, ka globalnim tehničkim sistemima regulacije i kontrole privrednog, političkog i kulturnog procesa, koji aktiviraju nove potencijale naučnog istraživanja, nove tehnike planifikacije i kontrole. Osobiti značaj tih novih potencijala za realizaciju novih funkcija političkog aparata nadodaje nove činjenice društvene moći političkoj, administrativnoj i vojnoj birokratiji. Ova je od ranije posedovala relativnu samostalnost u odnosu na celinu kapitalističke klase, a sad će postati još uticajnija u toj celini. Isto tako, specifična socijalna organizacija, hijerarhija društvene moći i ideologija političke birokratije postepeno se dopunjuje, prožima, a delimično i zamenjuje novim osobinama socijalne organizacije, strukture moći i svesti tehničara — stručnjaka za upravljanje složenim celinama materijalnih procesa, za kontrolu radnih sporova i drugih socijalnih sukoba, za kontrolu javnog mnenja i političkog ponašanja (tehnike političke dominacije i manipulacije) i slično.

Ova socijalna grupacija i njoj svojstveni vidovi organizacije, moći i svesti, vrednosti i interesa postupno prožima politički aparat kapitalističkog društva, ali se još ne kristališe u zrelom vidu *moderne političke (državne i druge) tehnokratije.* Ne razlučuje se odsečnije od pređašnje političke birokratije dok se ne ispuni niz uslova u celini kapitalističke strukture i sistema. Moderna tehnokratija sazreva najpre na bazi korporacijskog kapitala, da bi tek kasnije u celosti sazrela i na bazi državno-kapitalističkih oblika. Od uslova koji su potrebni za sazrevanje političke tehnokratije na prvo mesto stavljamo *partnerstvo između političke i privredne tehnokratije,* između tehnokratije u političkom aparatu, na bazi proširenih funkcija države u kapitalističkoj reprodukciji, i hegemonističke tehnokratije u kapitalističkim monopolima, na bazi korporacijskog kapitala.

Dokle god je politički aparat kapitalističkog društva podređen, u krajnjoj analizi, uticaju pređašnjih hegemonističkih slojeva kapitalističke klase (velikim preduzimačima — neimarima privrednih imperija, pa i finansijskoj oligarhiji), u njemu preovlađuje logika (hijerarhija, interesna struktura, ideologija, obrasci ponašanja, metodi delovanja, obrasci karijera) političke birokratije. Ta se logika objašnjava prvenstveno funkcijama političke vlasti kao spoljašnjeg zaštitnika kapitalističke eksploatacije. Novi slojevi tehničara su tad još mezimci i nove uzdanice u tom političkom aparatu, ali nisu njegove gazde. Oni će to moći da postanu — a time i da supsumiraju osobine i funkcije pređašnje političke birokratije — kada se relativni značaj političkog aparata u kapitalističkoj proizvodnji podigne još dalje, a taj aparat dobija najuticajnijeg partnera u tehnokratski reorganizovanim vrhovima kapitalističkih mono-

pola, koji imaju prirodu sličnu ili podudarnu sa novom državnom, vojnom i drugom tehnokratijom.[38]

Evolucija državnih funkcija kapitalističke reprodukcije i podizanje tehnokratije u političkom aparatu nagoveštava, ali još ne iscrpljuje odgovor na pitanje u čemu je specifičnost i veća samostalnost tehnokratije u odnosu na birokratiju, otkud birokratija ostaje samo aneks kapitalističke klase, a tehnokratija postaje njen unutarnji sastavni deo, a u bliskoj budućnosti možda i dominantan sloj te klase. Da bismo to razjasnili, pogledajmo kako se menja pozicija i funkcija kapitalističkih monopola u odnosu na *globalnu* regulaciju i kontrolu društvenih procesa.

## FUNKCIJA KAPITALISTIČKIH MONOPOLA, TEHNIČKI RACIONALITET I KLASNI ODNOSI

Za kapitalističke monopole kontrola složenih celina društvenih procesa najpre se javlja kao nužnost osiguranja dugoročno pouzdanih izvora za nova ulaganja, kao neophodnost normalizacije uslova za unajmljivanje i korišćenje radnih snaga, za regulisanje potrošnje vlastitih proizvoda, za apsorbovanje naučnih i privrednih informacija koje treba da učine produktivnijim postojeća sredstva i radne snage i da osiguraju rentabilnost novih ulaganja.

Društvene razmere ove, za kapitalističke monopole nužne kontrole spoljašnjih činilaca proizvodnje povećavaju se tako kako rastu, s jedne strane, volumen i relativni značaj monopolnog kapitala i, s druge strane, protivrečnosti kapitalističke reprodukcije koje treba da budu rešene njegovom monopolističkom organizacijom.

Kontrola i regulacija spoljašnjih činilaca ima *istu prirodu* kao upravljanje unutarnjim činiocima kapitalističke proizvodnje (unajmljenim radnim snagama, investiranim kapitalima, stokiranim sirovinama i fabrikatima, uz upotrebu naučnih, tehnoloških i privrednih informacija). Ovde se *tehnički racionalitet kapitalističke produkcije direktno podiže iz unutarnjeg sklopa proizvodnje u pojedinačnim kapitalističkim radnim telima ka društvenim celinama proizvodnje* radne snage, naučnih i privrednih informacija: akumulacije kapitala, upravljanja razmenom, raspodelom i potrošnjom.

U pređašnjim oblicima kapitali su u međusobnim odnosima ostvarivali funkcije tržišne konkurencije, finansijske suprematije ili i apsorpcije. To su bili *odnosi među kapitalima*, među *segmentima kapitalističke klase*, a svaki u svom internom zdanju, u pojedinačnom procesu svoje proizvodnje, imao je dvojaku funkciju — izrabljivanja radne snage i

[38] Izgleda da je to još uvek samo snažna tendencija, ne i konačan, zreo rezultat evolucije modernog političkog sistema kapitalističkog društva. Spoznaja uslova od kojih bi zavisio taj rezultat obuhvata, pored ostalog, podrobnu analizu celine klasnih odnosa, istraživanje evolucije građanskog političkog liberalizma (a i fašizma, s druge strane) u moderni tehnokratski socijalno-politički i kulturni totalitarizam, razmatranje specifične uloge političkih organizacija, ideologija i poredaka koji izražavaju tendenciju kapitalističke integracije radničke klase i disimulacije klasne vladavine i drugo.

tehničke organizacije u funkciji tog izrabljivanja. Oba momenta, kao odnos između kapitala i najamnog radništva, posredovana su upravljačkom hijerarhijom i tehničarima.

Sad *funkcije monopolnih kapitala u spoljašnjim relacijama,* u smislu kontrole spoljašnjih činilaca reprodukcije tih kapitala, društveno regulisane ekspanzije velikih kapitalističkih organizacija, *dobijaju u osnovi iste osobine kao i njihove „unutarnje" funkcije.* Ne samo što tehnički sistemi regulacije i kontrole spoljašnjih činilaca predstavljaju proširenje (i bitno naučno, tehničko i organizacijsko pojačanje) pređašnje „unutrašnje" tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja već — to je bitan momenat za poimanje moderne korporacijske tehnokratije — te spoljašnje, sad bogato tehnički snabdevene funkcije kapitala prestaju delovati samo unutar odnosa među segmentima kapitalističke klase, među pojedinačnim kapitalima unutar raspodele ukupnih uslova eksploatacije proizvođača, ukupnog profita. Spoljašnje funkcije velikih korporacija postaju i *generalizovan odnos monopolnih kapitala prema proizvođačkim klasama:* u procesu proizvodnje radnih snaga; društvenog znanja; u reprodukciji najamnog života; kapitalističkoj potrošnji; proizvodnji i destrikciji opštih i pojedinačnih životnih uslova; u politici u kulturi.

*Tehničke* funkcije savremenog monopolističkog kapitala u *spoljašnjim* relacijama jednako su podređene eksploataciji proizvođača, perpetuaciji njihove alijenirane egzistencije, klasne hegemonije. Postaju jednako značajne za produžavanje ukupnih uslova eksploatacije proizvođača u društvenoj celini kao što su „unutarnje" tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja oduvek bile u pogledu samog procesa rada kao procesa eksploatacije.

To su ključni momenti čijom daljom analizom bismo mogli da objasnimo osamostaljenje moći korporacijske tehnokratije. Njeno uobličavanje u pravcu novog hegemonističkog sloja kapitalističke klase, bar kao tendencija, jest rezultat izvanrednog porasta značaja tehničkih funkcija pojedinačnih korporacijskih kapitala u spoljašnjim relacijama u pogledu društvenih uslova njihove reprodukcije.

Iz sloja tehničara koji su doskora bili podređeni dominantnim vrhovima kapitalističkog vlasništva i birokratskoj hijerarhiji podiže se socijalna snaga sposobna da ostvari tehničku kontrolu spoljašnjih činilaca i da osnovne odluke racionalizuje u funkciji takve kontrole. Umesto sekundarnih, subordiniranih odluka u realizaciji investicija, u radnom procesu, kadrovskoj i komercijalnoj službi, nosilac ove tehničke funkcije zauzima značajno mesto u *primarnim, strategijskim odlukama kapitalističkih organizacija,* i to organizacija koje opredeljuju strategiju celokupnog društvenog sistema. I pređašnji nosioci dominantnih funkcija, persone finansijskog kapitala i birokratska hijerarhija, ako hoće da se održe, da plivaju i dalje, moraju da apsorbuju sposobnosti za ovu tehničku funkciju i da tome saobraze svoje motive i interese, ideje i saznanja, oblike socijalne organizacije i strukture moći, politička ponašanja i ideologiju. Zbiva se *tehnokratsko pregrupisavanje pređašnjih nosilaca glavnih funkcija kapitala,* krupnih pojedinačnih i grupnih vlas-

nika, dominantnih akcionara, direktora itd., a i *podizanje moderne tehnokratije iz međuklasnog*, predašnjim glavnim funkcionerima kapitala podređenog *sloja tehničara*, nosilaca unutarnje tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja. Podizanje tehnokratije u hegemonistički sloj kapitalističke klase za sad je snažna tendencija. Pod kojim uslovima to može definitivno da se ostvari, bila bi tema dalje razvijenije analize.[39]

---

[39] Iako je kapitalistički karakter moderne tehnokratije, na bazi i u funkciji kapitalističke svojine, teorijski uverljiv i praktično potvrđen, još nije potpuno praktično izveden (a ni teorijski razjašnjen) njen položaj u odnosu na druge delove kapitalističke klase i njenu celinu. Našoj analizi blisko je gledište italijanskog marksiste A. Dina (op. cit., str. 491—492), koji dovodi u pitanje i potpunost inače jedne od najboljih analiza klasnog položaja tehnokratije u knjizi A. Gorza *Radnička strategija i neokapitalizam* („Komunist", Beograd, 1970, str. 103—108).

„Tehnokratska vlast — piše Gorz — ispoljava se daleko manje kao novi oblik direktne dominacije monopolističkog kapitala nego kao protivrječni i *posredovani* oblik te vlasti. Tehnokratija, iako su njeni članovi najčešće buržoaskog porijekla, nije na općenit način pomagač monopola i ne vrši vlast nužno za njihov račun. Ona je prije posrednik između posebnih i protivrječnih interesa kapitalista, s jedne strane, i, napokon, opšteg interesa društva. — Vlast tehnokratije ne može biti naprosto poistovećena s direktnom, totalitarnom vlašću monopolističkog kapitala, mada je njena vlast totalitarna vlast, i mada se ta vlast, *u stvari*, vrši u korist monopolističkog kapitala. Daleko više nego čuvari ili predstavnici vlasti buržoazije kao *klase*, tehnokrati su jedna „kasta": jedini specijalizirani u zadacima koordinacije i sinteze, oni te zadatke ne mogu ispunjavati ako nemaju — i ako ne traže, zbog svog rada, kao njegov inherentan zahtjev — autonomiju prema svim interesima, uključivši *raznolike* interese kapitalističkih grupa."

Odatle Gorz dalje zaključuje da po samoj svojoj funkciji tehnokratija teži da se postavi „iznad klasa", da negira nužnost njihove borbe, da se nametne kao posrednik i kao arbitar i da tim putem sa njima stupi u protivrečnost; sukob tehnokratije s radničkim klasama jednako kao i sa buržoazijom je duboko dvoznačan. To Gorz naglašava naročito sa stanovišta strategije radničkog pokreta koja treba da koristi protivrečnosti modernog kapitalizma i tehnokratije: ako se radnički pokret ne povuče u defanzivu, već se upusti u razradu antikapitalističke alternative s ekonomski koherentnim ciljevima, moći će da uništi ideologiju opravdanja tehnokratije, da je prisili da izabere između monopola i radničkog pokreta i da otrgne nezanemarljiv deo članova te kaste.

Nama izgleda da stvarnost samo donekle potvrđuje stavove A. Gorza. Oni su merodavni više za jedan od razvojnih oblika državne tehnokratije nego za korporacijsku tehnokratiju i ilustrativni za ideologiju pomoću koje kapitalistička tehnokratija disimulira svoje zbiljske klasne funkcije i na toj ideološkoj osnovi teži da okupi društvene slojeve vezane za razvitak nauke, tehnologije, organizacije, obrazovanja, javnih službi i slično. Neosporan je cilj radničke strategije da te socijalne snage odeli od tehnokratije i da nju liši oreola natklasne arbitraže i opštih interesa. U najnovijem razdoblju pojačane protivrečnosti i nanovo snažno pokrenuta klasna borba — iako još nedostaje potpuno razrađena magistralna strategija radničkog pokreta — ubrzale su tehnokratsku reorganizaciju monopolističkog i državnog kapitala, njihovu kolaboraciju, podizanje tehnokratije od iluzorne posredničke kaste ka integralnom sastojku kapitalističke klase, njeno neizbežno opredeljenje u klasnoj borbi. Ali i dalje ostaju značajna pitanja teorije i praktičnog pokreta u pogledu unutarnjih protivrečnosti sadašnje kapitalističke klase, ne samo između tehnokratije i drugih slojeva te klase već i među tehnokratskim grupacijama.

## ANTIBIROKRATSKA I ANTITEHNOKRATSKA STRATEGIJA JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA

Nakon razmatranja o poreklu i karakteru moderne tehnokratije u razvijenom kapitalističkom društvu predložiću nekoliko pitanja za teorijsku diskusiju o tehnokratskoj tendenciji kod nas. Ponavljam osnovnu tezu da ne možemo pojave u socijalizmu objašnjavati preslikavanjem teorijskih shema i analitičkih koncepata kapitalističke strukture društva. To je važilo i za birokratiju. Čini se da je jedan od krupnih promašaja analize socijalizma u tome što su teorijski koncepti birokratije ponikli od Marksa, Vebera i drugih pisaca u odnosu na različite razvojne faze i različite dimenzije kapitalističkog razvitka shematski upotrebljeni kao analitički okvir za značajno različitu pojavu sa kojom se susreo rani socijalizam. Ista greška ne bi trebalo da se ponovi i sa tehnokratijom. Opredeljenje odnosa prema tehnokratskoj tendenciji, saznanje njenog porekla i njenih izgleda u socijalizmu strategijsko je pitanje socijalizma. Razmotrimo analogiju između do sad ukorenjene antibirokratske i sadašnje i buduće antitehnokratske strategije jugoslovenskog socijalizma. Izvodimo ovu analogiju polazeći od načina na koji se jugoslovenski socijalizam suprotstavio birokratskoj tendenciji u svom ranom razdoblju. Ne da tu tendenciju odmah i definitivno prevlada, — to nije bilo moguće jer je ona imala duboko korenje u toj fazi razvoja društva, — već da postavi *protivtežu* koja će zadobiti mogućnosti da u *dužem istorijskom procesu nadvlada birokratsku tendenciju* zasnovanu na državno-svojinskoj akumulaciji viška vrednosti i delimičnoj reprodukciji najamnog bića radničke klase. To je radničko samoupravljanje i sve što je iz njega proizašlo, — strategija jugoslovenskog socijalizma.

Možemo li sad na isti način promisliti izvore, osnovne materijalne činioce i socijalne snage, *protivrečnosti i istorijska ograničenja* tehnokratske tendencije i dalje izvesti strategiju koja bi se suprotstavila tehnokratskoj tendenciji kao što se radničko samoupravljanje — u svom prvom razvojnom obliku — usprotivilo birokratskoj tendenciji? Koji razvojni oblici socijalizma, koje klasne grupacije i savezi, koje prioritetne materijalne, organizacijske, socijalno-političke i kulturne promene zaista mogu dati protivtežu tehnokratskoj tendenciji i perspektivu njenog prevladavanja u daljem razvitku socijalizma?

Tome prethodi pitanje *o karakteru osnovnih društvenih procesa* u razdoblju socijalističkog razvitka u kome se nalazimo i koje je neposredno pred nama. Kao što nismo mogli zasnovati strategiju prethodnog razdoblja socijalizma, sa radničkim samoupravljanjem kao glavnim momentom te strategije, a da nismo otkrili protivrečan karakter državne svojine, političkog aparata i njegovog mesta u društvenoj proizvodnji, socijalnoj organizaciji rada i socijalnom grupisanju, tako se i buduća strategija temelji na saznavanju protivrečne prirode osnovnih društvenih procesa u novom razdoblju.

Prirodu društva u prošlom razdoblju otkrili smo praktično-istorijski, i pre nego što smo o tome razvili adekvatnu teoriju. Čini se da će ovog puta teorijsko i praktično-istorijsko otkriće biti uzajamno približeni.

**Ko se zavaravao da je državna svojina uistinu razvijena socijalistička svojina, da je „socijalistički rad" (na bazi državnog upravljanja radnom snagom i akumulacijom) definitivno rešenje eksploatacije proizvođača, taj nije bio u stanju da *birokratsku tendenciju* nadvlada strategijom radničkog samoupravnog socijalizma. Jugoslovenski komunisti se nisu zavaravali.**

Ko bi se ubuduće zavaravao da su današnja robna proizvodnja, današnja organizacija rada, danas ostvarljiva društvena povezanost radova, današnji i u bliskoj budućnosti ostvarljiv način akumulacije definitivno rešenje protivrečnosti socijalizma, umesto da praktično i teorijski otkriva neizbežne protivrečnosti svih tih razvojnih oblika socijalizma, taj ne bi bio u stanju da zamisli i izvede antitehnokratsku strategiju, da otkrije poreklo tehnokratske tendencije u socijalizmu i da nađe rešenja za njeno prevladavanje.

## GENEZA I RELATIVAN ZNAČAJ TEHNOKRATSKE TENDENCIJE U NAJNOVIJEM RAZDOBLJU JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA

Reč je o prethodnim i prelaznim oblicima ka „modernoj tehnokratiji", a i ti oblici su bitno ograničeni svim tekovinama i procesima socijalizma. Pretpostavljamo da odgovarajuća strategija socijalizma može ne samo predusresti, osujetiti konstituisanje zrelih oblika moderne tehnokratije već savladavati i ove prelazne protivrečne oblike na putu ukidanja njihovih istorijskih pretpostavki koje smo napred obeležili.

Kako su se formirali dosadašnji prelazni i prethodni oblici tehnokratije u jugoslovenskom društvu? Polazimo od državno-svojinskog odnosa produkcije, gde su nosioci politički aparat i upravljačka hijerarhija u dvosmislenom odnosu sa radničkom klasom. Pod hegemonijom ovih socijalnih snaga tehničari ostaju podređeni u izvršnim ulogama unutar proizvodnog aparata koji delimično reprodukuje kapitalističku organizaciju u podeli rada, tehničkom i ekonomskom racionalitetu. Ovaj embrionalni oblik tehnokratske tendencije odgovara i stupnju industrijalizacije koju Alen Turen obeležava kao „profesionalni sistem rada" (srednji član između zanatske i industrijske tehnologije i organizacije rada).

Posmatrajmo sledeći član našeg istorijskog procesa. To su pedesete godine i prva polovina šezdesetih. Državno-svojinski odnos u proširenoj reprodukciji, rano samoupravljanje u prostoj reprodukciji, na bazi proizvodnog aparata koji se kreće od Turenove faze a) ka fazi b), ka srednjoj fazi industrijske tehnologije i organizacije rada, koju u kapitalizmu karakteriše tejlorizam. Ograničeno i deformisano tržište sa specifičnom konkurencijom, koja nije samo ekonomska već je i posredovana političkim aparatom, političkim grupisanjem i zastupanjem parcijalnih interesa. Tad se javljaju oblici ka tehnokratskoj tendenciji: decentralizovane upravljačke grupe u preduzećima, isprepletene sa ostvarivanjem radničkih interesa u samoupravljanju. Ove upravljačke

grupe donekle se osamostaljuju na bazi grupno-svojinskih odnosa, ali u granicama *proste reprodukcije* činilaca proizvodnje. Socijalna snaga može donekle potirati radničko samoupravljanje, ne može se definitivno s njim razilaziti. Reč je o „decentralizovanoj birokratiji" iz mnogih jugoslovenskih marksističkih analiza. Ostaje u osnovi vezana za politički aparat jer on ima odlučujuću ulogu u proširenoj reprodukciji. Nastaje specifična, dvojna i ambivalentna struktura društvene moći. Postepeno se uobličavaju socijalne grupacije tehničara kao protagonisti tehničkog racionaliteta sa ambivalentnim socijalnim predznakom. U najrazvijenijim deonicama društvenog rada dolazi do fuzije upravljačkih grupa, „decentralizovane birokratije", sa povlašćenim nosiocima tehničkih funkcija. To se zbilo uglavnom tamo gde se formira tejloristička organizacija rada, mehanička kontrola ponašanja radnika, najamnina po komadu na bazi tehničke pripreme i parcijalizacije rada na specijalizovanim mašinama i konvejerima, hijerarhija radnih snaga koja odgovara srednjoj fazi kapitalističke industrijalizacije. Tad prisustvujemo pojavnim oblicima koji neposredno prethode savremenoj tehnokratskoj tendenciji.

Još nemamo ključnu tačku prelaza od prethodnih oblika ka savremenoj tehnokratskoj tendenciji. Taj ključni momenat dobijamo kad *grupno-svojinski odnos prekorači granice proste reprodukcije*. Dok god taj svojinski odnos ostaje u okvirima proste reprodukcije, decentralizovane upravljačke grupe u preduzećima ostaju pod hegemonijom političke hijerarhije i pod uticajem radničkih saveta, ne samo drugo već i prvo na protivrečan način sprovodi interese radničke klase i uticaj njenih oficijelnih organizacija i latentnih društvenih veza.

U drugoj polovini šezdesetih godina — to je momenat rađanja savremene tehnokratske tendencije — u ukupnom društvenom razvoju javlja se mogućnost grupno-svojinskih odnosa i na proširenoj reprodukciji. Reč je o akumulaciji sredstava za razvoj u oblicima koji imaju sličnosti sa kapitalističkom akumulacijom. Ti oblici nastaju gde god se ostvaruje deetatizacija proširene reprodukcije, ali još ne radnička samoupravna tehnološka i poslovna integracija, investiciona i kadrovska politika pod kontrolom socijalno-ekonomski i politički suverenih proizvođača.

Otud objektivna mogućnost da se „decentralizovane upravljačke grupe" dalje osamostale na bazi akumulacije i upotrebe sredstava za razvoj. U centrima finansijske, tehnološke i poslovne ekspanzije teži se kontroli spoljašnjih činilaca, svih vrsta tržišta, a traži se uticaj i na politički proces preko svojevrsnih „grupa za pritisak". Svojinski odnosi su još daleko od korporacijskog kapitala: upravljanje akumulacijom iz tuđeg rada je prekarno, pravno nestabilno, a ideološki i politički nelegitimno. Usled toga se ekonomska moć otuđena od proizvođača može koncentrisati i trajnije sačuvati samo formalno samoupravnom integracijom rada pod egidom centara za akumulaciju kapitala, tehnološke i organizacijske moći. Vrši se eksproprijacija samoupravljanja u društvenim jedinicama koje se na taj način integrišu. Tehničke funkcije poreklom iz kapitalističkog proizvodnog aparata i njihovi glavni socijalni

reprezentanti stupaju među nosioce takve integracije — eksproprijacije samoupravljanja kao partneri politički nestabilnih finansijskih centara i socijalno nestabilnih političkih grupa.

Na toj osnovi rađeni „poslovni sistemi" imaju preimućstva u tržišnoj i politički posredovanoj konkurenciji i stiču makar delimičnu kontrolu nad akumulacijom „vlastitog" i tuđeg viška vrednosti. Ekspanzija takvih „poslovnih sistema" vrši se pomoću delimične kontrole spoljašnjih procesa, a uvek *unutar antagonističkih odnosa između preduzeća i njihovih tehničkih i poslovnih zajednica.* Otud ovaj *početak tehnokratske tendencije u jugoslovenskom društvu prati naročito rasipanje društvenih sredstava.*

Sad se tehnički racionalitet, „optimalno upravljanje", „moderno preduzetništvo" javljaju ne samo u funkciji unutarnje kontrole radnih snaga i njihove kombinacije sa materijalnim sredstvima u produkciji viška vrednosti već i u funkciji kontrole spoljašnjih činilaca i eksploatacije rada u širim društvenim celinama (u zajmovnim i koprodukcijskim odnosima, u ekonomskim odnosima različito razvijenih područja i grana društvenog rada i posredstvom međunarodne trgovine, tehnološkog monopola, političkih povlastica itd.). Kontrola se ne odnosi samo na tržište roba (marketing i slično) već se širi na celinu socijalno-ekonomskog i političkog procesa. Ukoliko je nedostajao institucionalni okvir i idejno-politička legitimnost za koncentraciju i centralizaciju kapitala i za monopolsku kontrolu privrednih procesa, utoliko više su bile potrebne fuzije privrednih upravljačkih grupa sa odgovarajućim grupama u političkoj hijerarhiji, lične unije, ideološki i politički savezi koji u svim varijantama dobijaju i tehnokratsku komponentu. *I ukoliko je taj proces bio oprečniji socijalističkim pretpostavkama, agensima i ciljevima privrednog i političkog porekla i pokreta, utoliko je izazivao teže materijalne i socijalno-političke posledice.*

Specifičnu tehnokratsku tendenciju u jugoslovenskom društvu prati naglo bogaćenje povlašćenih društvenih grupa, a relativno (ili i apsolutno) osiromašenje osnovnih slojeva proizvođača; dugotrajna depresija radničkih zarada; kriza zapošljavanja i abnormalna migracija radne snage; ograničeno korišćenje proizvodnih kapaciteta; nelikvidnost privrednih organizacija; ekspanzija relativno neracionalnih investicija i pojačana inflacija.

## PROTIVREČNOSTI TEHNOKRATIJE

Niz momenata pokazuje ograničenost tehnokratske tendencije u jugoslovenskom socijalizmu. Raščinjen je državni kapital; nije formiran korporacijski kapital. Privredne upravljačke grupe nisu emancipovane od banaka i drugih centara akumulacije niti su dovoljno osamostaljene u odnosu na subjekte političke moći. Ekonomska moć organizacija u prometu robe i novca krajnje je nestabilna, pravno nezaštićena, a politički i ideološki osporena. Politička moć samo privremeno i lokalno dolazi u ruke partnera tehnokratije, a time se ruši elementarna politička ravnoteža društvenog procesa; rešenje političkih kriza samo u prilog poli-

tičke hegemonije organizacija radničke klase. Unutar grupno-svojinskog odnosa nisu razgraničeni interesi pojedinih socijalnih grupacija, tako da bi se tehnokratija potpuno suprotstavila radnicima. I najvažnije: svi prelazni i mešoviti ekonomski i politički oblici u toku povlačenja državno-svojinskog odnosa, osim *destruktivne* tehnokratske tendencije, sadrže konstruktivne mogućnosti i tendenciju radničkog samoupravljanja, njegovog rasprostiranja na društvene celine i proširenu reprodukciju. U kasnom kapitalizmu (a donekle, u drugom obliku, i u „državnom socijalizmu“) moderna tehnokratija istupa i *prividа* se kao veliki racionalizator, organizator proizvodnih cenzusa i privrednog rasta, protagonista lažnog izobilja i sejač novih mitova o društvenom izjednačavanju, a *u sukobu sa praksom samoupravnog socijalizma od prvog koraka se otvoreno pokazuje kao destruktivna snaga i kao sprovodnik klasne nejednakosti.*

*U kritičkom momentu nastajanja tehnokratske tendencije* jugoslovenski socijalizam može odgovarajućom strategijom okrenuti društvene procese ka njenom prevladavanju. *Prevladavanje se zasniva na poznavanju temeljnih protivrečnosti same pojave,* moderne tehnokratije. A to su protivrečnosti istorijske situacije u kojoj ona nastaje.

Između ostalog, to se odnosi na *protivrečan oblik korporacijske akumulacije kapitala,* modernog kapitalističkog podruštvljavanja sredstava za razvoj. Pošto je reč o *negativnom rešenju suprotnosti između privatnog prisvajanja i društvene proizvodnje,* postoji mogućnost da se tom rešenju protivstavi ne samo socijalistički humaniji već i efikasniji, racionalniji oblik *autentičnog podruštvljavanja sredstava za razvoj* u smislu radničko-samoupravne akumulacije i integracije.

*Sledi protivrečnost između,* s jedne strane, *neophodnosti za tehnokratski uređen kapital* da vrši kontrolu spoljašnjih činilaca i *da se organizuje i povezuje* ne samo u nacionalnim državama već i u međunarodnim okvirima i, s druge strane, *neizbežnosti konkurentskog i dalje antagonističkog odnosa među korporacijskim kapitalima.*

I ta protivrečnost je polazište savladavanja tehnokratije jer je socijalizam u stanju da samoupravnom organizacijom društvenih celina rada, bitno različitom od oligopolske organizacije korporacijskih kapitala, okrene smer društvenog procesa i da lažnom rešenju problema u modernoj tehnokratiji suprotstavi istinsko rešenje. Isto važi za tehnički racionalitet i za mogućnosti razvoja nauke i tehnologije, obrazovanja itd. Između ostalog, spomenimo „informatiku“, ulogu informacije u procesu odlučivanja i upravljanja. Zapitajmo se o količini produktivne informacije (informacija je sve značajniji produktivni činilac) koja se gubi u uslovima tehnokratskog upravljanja na bazi korporacijskog kapitala, a koja se može staviti u pogon u radničkoj samoupravnoj organizaciji proizvodnje.

Uviđamo i *nerešivu protivrečnost između moderne tehnokratije i nacionalne države,* između enormnog kapitalističkog podruštvljavanja rada u obliku korporacijskog kapitala i nacionalno-državnih okvira klasne hegemonije. I ta protivrečnost je neosporno u prilog samoupravne proizvodne i političke organizacije društva.

Sva rešenja u modernoj tehnokratiji su ograničeno ili prividno racionalna, a uvek samo prividno progresivna. Uistinu su to lažna rešenja, palijativi u određenoj istorijskoj situaciji. Samoupravni socijalizam može savladati tehnokratsku tendenciju ako umesto tih palijativa izvede racionalna rešenja koja omogućuje konkretna istorijska situacija.

Na kraju spomenimo i šta će biti najvažnije za konačan ishod. Tehnokratija je ponikla (kapital je mogao da nađe novog socijalnog nosioca za svoju reprodukciju, za dalji opstanak) zahvaljujući *kapitalističkoj podeli društvenog rada* jer je ta podela neprestano proizvodila novi ljudski materijal uobličen tako da može da preuzme funkcije kapitala kad se stari materijal istroši, kad stara kapitalistička klasa više ne može uspešno da funkcioniše. Konačno prevazilaženje mogućnosti tehnokratije odnosi se na ukidanje iz kapitalizma nasleđene podele rada, a s tim i prevazilaženje celokupnog kapitalističkog produkcionog aparata. To, razume se, za sadašnju jugoslovensku stvarnost nije dnevna lozinka. Ali to nipošto nije pitanje daleke budućnosti. Ukidanje iz kapitalizma nasleđene podele i organizacije rada epohalan je zadatak socijalizma. Ukoliko se prevazilaženje kapitalističkog produkcionog aparata i kapitalističke podele rada ne bi odmah započinjalo (koliko postupno, toliko i radikalno), neprestano će se proizvoditi ljudski materijal, socijalne grupacije, interesi i ideologije koji će u daljim složenim tokovima socijalističkog razvitka stalno nanovo nuditi negaciju socijalizma koju nazivamo tehnokratijom.

Đura Ninčić

# KONFERENCIJA O EVROPSKOJ BEZBEDNOSTI I SARADNJI

## I

Ideja o održavanju konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) pokrenuta je poodavno. Članice Varšavskog ugovora iznele su još 1965. godine predlog o održavanju konferencije svih evropskih država koja bi bila posvećena problemima bezbednosti i saradnje na evropskom kontinentu. Taj je predlog više puta ponavljan u toku narednih godina, ali je nailazio uglavnom na hladan i rezervisan prijem kod zapadnih i nekih drugih evropskih zemalja. Tek je takozvani Budimpeštanski apel (upućen u proleće 1969. godine „svim evropskim zemljama u vezi s održavanjem opšteevropskog savetovanja o pitanjima bezbednosti i saradnje u Evropi") naišao na širi i povoljniji odziv, naročito kada se na njega nadovezao poziv finske vlade da se takva konferencija održi u Helsinkiju. Pa ni tada nisu bili svi otpori savladani niti sve prepreke otklonjene. Zapadne zemlje, naročito neke veće, prilazile su s ne malim podozrenjem i nevericom ovoj ideji, a njeno su ostvarenje uslovljavale raznim, ne uvek do kraja dorečenim, momentima. Tako se sve do pred kraj prošle godine aktivnost oko KEBS kretala uglavnom bilateralnim putevima ili u okviru užih vojno-političkih i ekonomskih grupacija. Ta je aktivnost ipak dobijala sve širi zamah, zahvatala je sve veći broj evropskih zemalja i kroz nju su se obrisi, a i dileme, buduće konferencije počeli jasnije nazirati. Sporazumom o Zapadnom Berlinu i ratifikacijom Moskovskog i Varšavskog sporazuma otklonjene su i poslednje formalne prepreke otpočinjanju multilateralnih pripremnih razgovora na nivou šefova diplomatskih misija akreditovanih u Helsinkiju (kao što je to još pre nekoliko godina bila predložila finska vlada), čiji je zadatak bio da se predloži dnevni red, organizacija, sastav, kao i vreme i mesto održavanja KEBS.

Sve to pokazuje da su u Evropi poslednjih godina počeli sazrevati uslovi za održavanje skupa koji bi prvi put u istoriji razmotrio pretpostavke i pravce jačanja bezbednosti i razvijanja saradnje na evropskom kontinentu. Štaviše, pokazuje se da održavanje takvog skupa sve više

postaje nužno za dalji pozitivan tok procesa koji je i doveo do tog saznanja. A to je, sa svoje strane, ukazivalo na značajne promene koje su se u Evropi odigravale u sklopu širih preobražaja u savremenom svetu.

Po završetku drugog svetskog rata Evropa se našla u bitno izmenjenom položaju. Osnovno bojište toga rata, Evropa se ubrzo po njegovom okončanju pretvorila u glavno poprište hladnoratovske zategnutosti, što je dovelo do zamrzavanja odnosa na bazi krute vojno-političke, pa i ekonomske, podeljenosti i do nezapamćene koncentracije sredstava za uništenje duž linije kojom je ta podeljenost omeđena. Istovremeno se menjao i položaj Evrope u svetu: tadašnjom tendencijom bipolarizacije u međunarodnim odnosima evropska politika je dovedena u zavisnost od vanevropskih faktora i centara odlučivanja, a proces dekolonizacije, kome su se mnoge evropske države više ili manje grčevito odupirale, menjao je i samu osnovu na kojoj je do tada počivao njen odnos prema sve značajnijim delovima sveta.

Negde krajem druge posleratne decenije došlo je do daljih dalekosežnih promena koje su sve bitnije uticale i na odnose u Evropi. Prelazak iz „ere pregovaranja" u „eru konfrontacije" najbrže i srazmerno najpotpunije došao je do izražaja u Evropi, koja je kao glavno čvorište hladnoratovskih suprotnosti predstavljala u izvesnom smislu i prirodno područje za njihovo postepeno obuzdavanje. Nesagledive posledice mogućeg zaoštravanja konfrontacije u Evropi dovele su do njihovog postepenog premeštanja na druga geografska prostranstva, uz istovremeno sagledavanje i postepeno priznavanje postojeće evropske stvarnosti. Popuštanjem hladnoratovske zategnutosti i svakovrsnih stega koje je ona nametala širen je i prostor za samostalnije delovanje evropskih zemalja, pored ostalog i kroz pripreme za KEBS, a to je delovanje doprinosilo daljem popuštanju zategnutosti. Progresivna društveno-politička kretanja koja su se sve snažnije ispoljavala i na evropskom tlu dalje su produbljavala demokratski smisao evropskih procesa i podvlačila konvergenciju s odgovarajućim vanevropskim stremljenjima. Tehnološka revolucija, koja se naročito snažno ispoljava u visoko razvijenim evropskim uslovima, predstavljala je na svoj način i podlogu i polugu celog tog procesa.

Taj se proces, međutim, kretao i još uvek se kreće u srazmerno uskim okvirima koje mu postavlja struktura odnosa nasleđena iz ranijeg razdoblja evropskog razvitka, kao i očigledan raskorak između pozitivnih evropskih tokova i mnogo manje povoljnog razvitka u nekim drugim delovima sveta. Evropa je još uvek podeljena (istina, ne onako kruto kao ranije), a integraciona kretanja daju toj podeljenosti delom i novi sadržaj. Stari oblici zavisnosti zamenjuju se ne retko novim. Trka u naoružavanju, koju prate razne demonstracije vojnom silom, nastavlja se u nesmanjenom obimu (iako se sve više prenosi sa „kvantitativnog" na „kvalitativni" teren). Nezavisnost i ravnopravnost pojedinih država i dalje su izložene raznovrsnim pritiscima. Proces poboljšavanja odnosa ne razvija se ravnomerno ni u sadržajnom ni u prostornom pogledu.

Drugi faktor koji na razne načine ograničava pozitivna evropska kretanja, a koji se nadovezuje na prvi, jeste raskorak između tih kretanja i onog što se i na političkom i na ekonomskom planu zbiva na nekim drugim geografskim uporednicima. Žarišta zategnutosti preneta u vanevropske prostore tu se sve više izjednačavaju sa nastojanjima da se suzbiju oslobodilačke težnje naroda, a Evropa sada oseća njihovo povratno dejstvo u svoj kompleksnosti. Dovoljno je pomenuti bliskoistočnu krizu, ali i okolnost da jedna evropska zemlja, upravo u jeku priprema za konferenciju koja treba i njenu bezbednost da osigura, vojnom silom guši slobodu tri afrička naroda. Otuda i obaveza evropskih zemalja da u sopstvenom interesu doprinesu gašenju kriznih područja i ubrzanom okončanju procesa dekolonizacije. Ne manje je goruća potreba da učine daleko više nego do sada na sužavanju jaza koji ih deli od zemalja u razvoju, da doprinesu ubrzanom privrednom usponu tih zemalja i otklanjanju njihovog razumljivog strahovanja da će „klub bogatih" jačanjem međusobne saradnje postati još bogatiji — na račun onih koji su već i onako siromašni. Sve to ne samo baca senku na ono pozitivno što se danas u Evropi dešava, nego i sprečava da to pozitivno dođe do svog punog izražaja. Ali pozitivna evropska kretanja, koja se ispoljavaju i kroz aktivnost oko KEBS, deluju, sa svoje strane, na ta ograničenja, teže da ih suze, a u perspektivi i prevaziđu.

To su neka od obeležja složenih i protivrečnih uslova u kojima se krećemo prema konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji. Evropski procesi bliže se, po svemu sudeći, tački kada prevazilaženje njihovih sadašnjih okvira i ograničenja sve više postaje pretpostavka njihovog produbljavanja i proširivanja, pa i samog nastavljanja. U tome bi konferencija, koja je i sama odraz tih procesa (pa, prema tome, i njihove ograničenosti), trebalo da odigra značajnu ulogu. Otuda i njena važnost, ali i dileme s kojima je suočena, a koje su došle do izražaja i na pripremnom sastanku u Helsinkiju.

## II

U Helsinkiju se, i pored nekih, ne do kraja napuštenih formalnih rezervi, nije postavljalo pitanje da li će do konferencije doći, pa ni kada će do nje doći, nego kakva će ona biti i šta se od nje može očekivati. Na to pitanje se postepeno dobijao odgovor kroz pripremne razgovore koji su trajali šest meseci i ušli u problematiku KEBS znatno dublje nego što se to u početku moglo očekivati.

Tu je osnovno pitanje mesta i uloge KEBS u sadašnjem i budućem razvoju u Evropi. To se pitanje postavlja, sasvim prirodno, od početka aktivnosti oko konferencije i ono je u raznim vidovima prisutno i na pripremnom sastanku u Helsinkiju. Odgovor na to pitanje proizlazi iz opšteg prilaza smislu i suštini procesa izgradnje evropske bezbednosti. Ako se evropska bezbednost izjednači sa sadašnjim, više ili manje stabilnim, stanjem evropskih odnosa, a njena „izgradnja" svede na potvrdu i konsolidaciju tog stanja, onda je uloga konferencije dosta jasno opre-

deljena, ali i ograničena. Ako se, pak, na tu izgradnju gleda kao na proces koji pretpostavlja priznanje evropskih realnosti, ali se na tome ne zaustavlja, kao na proces koji je u toku, ali koji treba proširiti i produbiti da bi doveo do stvarne bezbednosti u Evropi, do stanja u kome će sve evropske zemlje imati punu mogućnost da se slobodno i neometano razvijaju i da igraju samostalnu i aktivnu ulogu u međunarodnim odnosima, — onda se konferencija ne javlja ni kao polazna ni kao završna tačka toga procesa, nego kao njegov sastavni deo i faktor njegovog usmeravanja. Takvoj ulozi KEBS odgovarao bi sadržaj koji bi obuhvatao osnovna pitanja iz oblasti kako evropske saradnje tako i evropske bezbednosti, ne, naravno, s ambicijom da ih do kraja reši, nego da pokrene i podstakne napore na njihovom rešavanju. Njoj odgovara i koncepcija o kontinuitetu KEBS, to jest o ustaljenju prakse takvih skupova i o stvaranju mehanizma koji bi osiguravao kontinuitet u vremenu između njihovog održavanja.

Tesno povezano s pitanjem mesta i uloge KEBS jeste i pitanje njenog sadržaja i dnevnog reda, oko koga se u Helsinkiju vodila naročito uporna i složena borba. Danas je opšte prihvaćeno — kao što to, uostalom, i sam zvaničan naslov konferencije pokazuje — da ona treba da obuhvati međusobno povezane, pa i uslovljene, oblasti evropske bezbednosti i evropske saradnje. „Bezbednost“ i „saradnja“ predstavljaju integralne elemente jednog istog procesa, pri čemu se saradnjom stvaraju uslovi za bezbednost, a bezbednost širi prostor za saradnju. Prema tome, koncepcija o konferenciji koja bi stvarno obuhvatala i bezbednost i saradnju u Evropi jedino odgovara potrebi da ona postane bitan faktor u pozitivnim evropskim kretanjima.

Na ovo glavno nadovezalo se i pitanje šta sve (koje vidove bezbednosti i saradnje) ove dve oblasti treba da obuhvate. Prirodan odgovor bio bi da bi trebalo da one obuhvate u prvi mah osnovne vidove problematike bezbednosti i saradnje. Odgovor u praksi, međutim, nije bio ni tako lak ni tako jednostavan, naročito što se tiče oblasti bezbednosti, gde se ispoljava žilava tendencija da se neka bitna područja izuzmu iz nadležnosti konferencije. Zalaganje za celovitost tih dveju oblasti u njihovoj međusobnoj povezanosti predstavlja, prema tome, značajnu komponentu borbe za puni sadržaj KEBS i za njen doprinos daljem pozitivnom razvitku na evropskom kontinentu.

Shvatanje o nedeljivosti — i suštinskoj i geografskoj — međunarodne bezbednosti dobilo je svoju potvrdu u dokumentima sa skupova nesvrstanih zemalja, kao i u dokumentima koje je o tom pitanju poslednjih godina donela Generalna skupština OUN, a naročito u poznatoj Deklaraciji o jačanju međunarodne bezbednosti (koja je usvojena na XXV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine), gde je naglašena potreba za celovitim, „koordiniranim“ prilazom koji bi problem bezbednosti obuhvatio u svim njegovim vidovima — političkom, vojnom, pravnom, ekonomskom. Takav prilaz, koji odgovara celovitoj i evolutivnoj koncepciji bezbednosti u Evropi, sukobljava se s nastojanjem da se vojni aspekti evropske bezbednosti odvoje od pravno-političkih i uglavnom izuzmu iz nadležnosti KEBS (odnosno razmatraju u drugim, užim

telima, sa naglašenim blokovskim obeležjem). Što se pravno-političkih aspekata tiče, nije sporno (iako su se i u tom pogledu u početku javljale određene sumnje) da bi konferencija trebalo da donese dokument (najverovatnije u vidu deklaracije) koji bi sadržavao osnovna načela na kojima bi se gradile bezbednost i saradnja u Evropi, to jest zasnivali odnosi među evropskim državama (ili, tačnije, među državama učesnicama na KEBS). Ako potreba za takvim dokumentom nije bila u pitanju, daleko je manje nesporan bio njegov karakter i sadržaj. Sve više, međutim, dolazi do izražaja gledište (za koje se zalažu naročito manje i vanblokovske zemlje) da principi treba da budu široko postavljeni i demokratski formulisani, da treba da se zasnivaju na Povelji Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim dokumentima (kao što su, na primer, dokumenti sa skupova nesvrstanih zemalja) koji predstavljaju dalju razradu načela Povelje, da su principi međusobno ravnopravni i povezani i da treba da svoju doslednu primenu dobiju u odnosima među svim zemljama učesnicama na KEBS, bez obzira na njihov geografski položaj, veličinu, stepen razvitka i društveno-politički sistem. Takav prilaz, blizak osnovnim postavkama politike nesvrstanosti, u punom je skladu s dubokim potrebama demokratskog razvitka u Evropi.

Složenije se stvar postavlja sa vojnim aspektima evropske bezbednosti, odnosno njihovim uključenjem u tematiku KEBS. Povezanost vojnih i političkih aspekata evropske bezbednosti teško je, naravno, sporiti, naročito u današnjim uslovima. Ne manje bi teško bilo dovesti u pitanje neophodnost da se izvesne mere koje spadaju u opštu oblast razoružanja uklope u proces izgradnje evropske bezbednosti kao njegova bitna komponenta. Nemoguće je, najzad, bilo negirati interes svih evropskih zemalja za jedno pitanje koje tako duboko zadire u opšteevropsku, pa, prema tome, i u njihovu sopstvenu bezbednost. Otuda, prirodno, i zahtev da se na konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji razmotre i vojni aspekti te bezbednosti. I to u dva glavna vida.

Pre svega u vidu izvesnih delimičnih, takozvanih kolateralnih mera koje bi predstavljale uzdržavanje od izvesnih vojnih aktivnosti, koje su, očigledno, nespojive s potrebama daljeg popuštanja zategnutosti, jačanja poverenja i opšteg poboljšanja političke klime u Evropi. Bilo bi, zato, prirodno da se konferencija pozabavi pitanjem takvih mera i mogućnošću njihovog usaglašavanja. I zaista, postiguta je široka saglasnost da se na KEBS razmotre dve, doduše, veoma skromne, mere iz ove oblasti, od kojih bi jedna imala za cilj da se unapred pružaju obaveštenja o većim vojnim manevrima (eventualno, i o većim pokretima trupa), a druga da se stranim državama omogući da šalju posmatrače na takve manevre. Ne poričući određen, iako ne prevelik, značaj tim dvema merama, neke države, a naročito Jugoslavija, traže da se tu pristupi nešto ozbiljnijem zahvatu i da se ide i na obuzdavanje izvesnih vidova vojne aktivnosti kao što su veći vojni manevri (naročito multilateralni), zamašniji pokreti trupa i druge demonstracije vojnom silom, stvaranje novih i znatnije proširenje postojećih vojnih baza na teritoriji drugih država i slično.

Drugi vid vojnih aspekata evropske bezbednosti obuhvatao bi smanjenje oružanih snaga i naoružanja u Evropi (SOSIN). Takvim bi se smanjenjem ne samo umanjila opasnost od neposredne vojne konfrontacije, nego bi se počeo smanjivati i pritisak, i politički i ekonomski, koji sadašnja koncentracija vojne moći vrši na kretanja prema stvarnoj bezbednosti u Evropi, što znači i na slobodu i nezavisnost evropskih zemalja. Da bi to smanjenje zaista vodilo jačanju mira i bezbednosti u Evropi, bilo bi neophodno da se ono odvija i uz puno vođenje računa o interesima svih evropskih zemalja i uz njihovo učešće. Otuda i zahtev (koji još uvek nailazi na snažan otpor s nekih strana) da se na KEBS postavi opšta politička osnova za razmatranje ovog pitanja, to jest da se utvrde principi na kojima bi se ono rešavalo, kao i da se utvrdi način na koji bi sve države učesnice na KEBS bile na organizovan, „institucionalizovan" način držane u toku pregovora o SOSIN i njihovih rezultata. To bi, zaista, predstavljalo minimum, čije bi neprihvatanje lišilo KEBS dela njenog prirodnog sadržaja i negativno delovalo na dalji tok evropskog razvitka.

Suštinskoj celovitosti evropske bezbednosti odgovara i njena prostorna nedeljivost. Zato se smatra neophodnim da KEBS određen problem razmatra ne samo u svim njegovim vidovima, nego i u svim njegovim geografskim dimenzijama, što niko, uostalom, više, bar u načelu, ne spori. A jedna, i to bitna, dimenzija evropske bezbednosti jeste njena mediteranska dimenzija. Nije, naime, potrebno naročito ukazivati u današnjim uslovima na tesnu povezanost i međuzavisnost kretanja u Evropi i u Sredozemlju, i u pozitivnom i, što je u ovom trenutku naročito vidljivo, u negativnom smislu. Sasvim je, zato, prirodno da je zalaganje za puno priznavanje geostrateškog jedinstva evropske bezbednosti, uključujući i njenu mediteransku dimenziju, jedan od važnih, i sve šire priznatih, pravaca borbe za puni i pravi sadržaj i demokratsku usmerenost KEBS. A iz tog priznavanja proističe i potreba da se i neevropskim zemljama Sredozemlja omogući da na konferenciji iznesu svoje poglede na povezanost njihove bezbednosti s evropskom bezbednošću.

Evropska bezbednost ima, razume se, i svoju svetsku dimenziju, koja predstavlja bitan element opšte međunarodne bezbednosti. Zato jačanje evropske bezbednosti treba, kao što su to jugoslovenska i druge delegacije ne jednom isticale na pripremnom sastanku u Helsinkiju, da se posmatra i u funkciji jačanja opšte međunarodne bezbednosti, i to u onom širokom smislu u kome je danas shvataju Ujedinjene nacije, u smislu demokratizacije međunarodnih odnosa, ekonomskog razvoja, dekolonizacije, eliminisanja politike sile i pritiska u bilo kom delu sveta, kao i opšteg razoružanja. Pomeranje konfrontacije u novim vidovima u druge delove sveta bila je jedna od pratećih pojava stabilizacije u Evropi; prelivanje pozitivnih tokova iz Evrope u ostala geografska područja predstavlja danas jedan od bitnih elemenata daljeg pozitivnog usmeravanja samih tih tokova.

Druga oblast opšte problematike kojom KEBS treba da se bavi, oblast evropske saradnje, obuhvata (u tome je dosta brzo postignuta

saglasnost) dva glavna područja: ekonomsku saradnju i saradnju u oblasti kulture, prosvete, razmene informacija, ljudi i ideja. Značaj svakog od tih područja, naročito u savremenim evropskim uslovima, očigledan je, kao što je neosporno i njihovo mesto u daljem pozitivnom toku evropskog razvitka. Posmatrana u funkciji njene povezanosti s problematikom evropske bezbednosti, oblast saradnje dobija izvesna jasnija, ali i složenija obeležja. Jasnija jer se i njena osnova (opšti principi na kojima treba da se grade odnosi u Evropi) i usmerenost (ostvarenje slobodnijeg, ravnopravnijeg i bezbednijeg sistema odnosa) određenije postavljaju. Složenija jer se sa razvojem saradnje prepliću i oni razni momenti koji proizlaze iz nužno komplikovanog procesa ostvarivanja bezbednosti, a koji se nadovezuju na teškoće (a one još uvek nisu male) koje proističu iz same materije saradnje.

Što se tiče ekonomske saradnje, izgleda da je tu zajednički interes evropskih zemalja najočitiji, a da razlike, koje nesumnjivo postoje, proističu pre svega iz nejednakog načina na koji se taj zajednički interes prelama kroz posebne težnje pojedinih zemalja i grupacija, kroz razlike u društveno-političkim sistemima i privrednim mehanizmima, kao i u stepenu privrednog razvitka. Nije zato ni slučajno da je najlakše bilo doći do zajedničkog jezika u pogledu naučno-tehničke saradnje i saradnje u domenu zaštite čovekove sredine, a srazmerno najteže u oblasti trgovine i industrijske kooperacije. Značaj, i ekonomski i politički, razvijanja saradnje u ovoj oblasti je očigledan jer se njom doprinosi i punom privrednom usponu Evrope i prevazilaženju mnogih prepreka koje je danas dele. Ta bi saradnja, međutim, gubila svoj osnovni smisao ako bi vodila zatvaranju, a ne otvaranju Evrope prema ostalim svetskim prostranstvima i njihovim problemima, a pre svega problemima zemalja u razvoju. Rešavanje tih problema i ubrzanje ekonomskog razvitka tih zemalja predstavlja ne samo moralnu obavezu, nego proizlazi iz sopstvenog, pravilno sagledanog, interesa samih evropskih zemalja.

Razvoj saradnje u oblasti kulture, nauke, prosvete, razmene informacija dobija u uslovima savremenog međunarodnog života značaj koji nije potrebno naročito obrazlagati. U Evropi, s njenim brojnim naslagama i barijerama, sa razuđenim predrasudama starijeg i novijeg porekla, jačanje saradnje u svim tim oblastima predstavlja neophodan činilac međusobnog upoznavanja i zbližavanja, kao i stvaranja uslova za bolje i tešnje odnose među državama i narodima, unoseći u njih i dublju, ljudsku komponentu. Ali su, možda zato, ovde došle do izražaja razlike u prilazima, što je dovelo do izdvajanja jednog elementa te problematike — takozvane slobodnije cirkulacije ljudi i ideja, kao skoro osnovnog spornog pitanja na relaciji Istok—Zapad, oko koga je dolazilo i do povremenog zaoštravanja na pripremnom sastanku u Helsinkiju. Jasno je, međutim, da su kontakti među ljudima, pa i „slobodnija cirkulacija ljudi i ideja", i sami sastavni deo, svakako važan, šireg procesa popuštanja zategnutosti, razvijanja saradnje i izgradnje bezbednosti u Evropi i da se samo kroz taj proces mogu realno sagledati i uspešno razvijati.

Time bi se, uz pitanje kontinuiteta o kome smo ranije govorili, zaokružio dnevni red i odredio osnovni sadržaj KEBS. Ostala pitanja koja

se postavljaju u vezi s njenim održavanjem srazmerno su manje sporna, kao, na primer, organizacija (prihvaćena je, naime, francuska sugestija da se konferencija odvija u tri faze: prvo ministarski sastanak na kome bi bili izloženi opšti pogledi država učesnica i prihvaćen dnevni red, zatim rad komisija po pojedinim tačkama dnevnog reda i, na kraju, završni sastanak ministara ili možda čak šefova država i vlada na kome bi se doneli dokumenti konferencije), učesnici, vreme i mesto održavanja. Kroz sve oblasti kojima će se KEBS baviti provlači se, kao crvena nit, jedno pitanje koje, kao takvo, neće biti na njenom dnevnom redu, ali će politički biti na njoj možda prisutnije nego bilo koje drugo: pitanje odnosa evropskih zemalja prema drugim svetskim područjima, neophodna potreba da proces jačanja bezbednosti i saradnje u Evropi bude u svim svojim fazama praćen širim otvaranjem evropskog kontinenta prema ostalom svetu, njegovim sve odlučnijim uključivanjem u progresivne svetske tokove, u opšti proces demokratizacije međunarodnih odnosa. Postaje sve očiglednije da uklapanje te „vanevropske dimenzije“ u KEBS predstavlja bitnu komponentu doprinosa koji se od nje očekuje.

Jugoslavija se, u skladu sa opštim postavkama svoje nesvrstane politike, od početka aktivno uključila u pozitivne evropske tokove i nastojala je da i predstojeća konferencija dobije sadržaj i fizionomiju kojima će se ti tokovi usmeriti na izgradnju slobodnih, ravnopravnih i stvarno bezbednih odnosa u Evropi i šire — u svetu.

# Prilozi

**Miroslav Pečujlić**

## ČOVEK I ŽIVOTNA SREDINA — SOCIOLOŠKI I POLITIČKI ASPEKTI

„Istraživanje svih ključnih informacija nameće utisak o krajnjoj ozbiljnosti svetske situacije danas. Jer, ako se dopusti da se sadašnji tokovi i dalje održavaju, *slom društva i nepopravivo razaranje biološkog sistema od koga čovekov život na ovoj planeti zavisi neizbežni su do kraja ovog veka*" („Projekat za opstanak"). Ali, ako na ovaj apel grupe istaknutih naučnika odmahnemo rukom kao na modernu verziju biblijskog smaka, u potrebu velikog otrežnjavanja ne možemo sumnjati. Suočeni smo sa situacijom kakvu do danas svet nije poznavao. Prvi put u svojoj istoriji čovečanstvo se našlo pred stvarnom svetskom krizom koja obuhvata sva živa bića, sav biljni svet, ceo sistem u kome živimo i sve nacije, male i velike, razvijene i one u razvoju. Ta kriza tiče se doslovno svakoga, pogađa gotovo sve. *„Suočavamo se sa sve bržim nestajanjem ravnoteže između prirodnih sistema za održavanje života i industrijskih, tehnoloških i demografskih potreba čovečanstva.* Ova neravnoteža predstavlja za sve nas izazov bez presedana. Ako mu ne odgovorimo na adekvatan način, to bi moglo značiti nezamislivu katastrofu za našu decu. No, trenutna situacija, iako nije daleko od katastrofe, mogla bi biti pretvorena u trijumf ljudskog duha. Kriza spoljne sredine mogla bi nas, kao izazov, izvesti na put ka jednom odgovornom i pravednom svetskom društvu — na stazu koja nam je do sada izmicala" (bivši generalni sekretar OUN U Tant).

Šta se to dešava, koje su to opasnosti koje prete da unište životne sisteme „svemirskog broda zemlje", gde im je izvor, kuda vode? U stvari, nije ni potrebno gledati u kuglu budućnosti da bismo se osećali krajnje nelagodno zbog posledica ekoloških promena koje već sada proživljavamo.[1] Glavni *faktori poremećaja* biju pravo u oči svojom očiglednošću.

[1] Ljudsko društvo ne može se odvojiti od drugih prirodnih sistema. Ako je čovek bio na ovoj planeti milion i po godina, tek poslednjih 150 godina on je industrijski čovek. To ne predstavlja više od dva dana u životu čoveka od 50 godina. Ako su se ljudska društva 99,75% svog boravka na ovoj planeti ponašala kao integralni deo ekosfere, nerazumno je pretpostaviti da takvo ponašanje nije podvrgnuto njenim zakonima.

1. Stanovništvo sveta, koje se udvostručavalo svakih 50.000 godina tokom prvih miliona godina svog postojanja, sada se udvostručuje svakih 30—35 godina. Pre 8.000 godina bilo je 5 miliona stanovnika, 1850. godine 1 milijarda, 1970. godine 3,7 milijardi, 2000. godine biće 7 milijardi, a 2040. preko 15 milijardi. Stope rasta ovako su raspoređene: Latinska Amerika 2,9%, Afrika 2,6%, Azija 2,3%, Evropa 0,8%. Udeo ova prva tri regiona iznosi 74% svetskog stanovništva, a koncem veka iznosiće 81%. Obezbeđenje hrane i infrastrukture (stanovi, škole, bolnice, putevi, parkovi) za dvostruko veći broj stanovnika u roku od 30 godina biće ne manji posao nego što je izgradnja civilizacije do današnjeg dana. Postoji opasnost da broj ljudi poraste iznad moguće granice koju je teško odrediti, ali koja postoji. Čovekov pritisak može postati takav da postoji stvarna mogućnost da se uništi sposobnost Zemlje da pruža život.

2. Na čelu liste nalazi se i problem ishrane. Sve analize pokazuju da je proizvodnja hrane i nakon „zelene revolucije" rasla sporije od

---

Naučni okvir za istraživanje univerzalnog odnosa čovek — priroda predstavlja *ekologija*. U tom okviru raspravlja se stepen promena u ravnoteži prirodnih faktora, pogoršavanje te ravnoteže i lekovi za njeno rešavanje (perspektive). Ona se bavi složenim spletom međusobnih odnosa između živih organizama i njihove žive i nežive okoline ili prirodne sredine. Potiče od grčke reči oikos, što znači kuća — studija „kuće života". Drugi važan pojam je ekosistem.

*Ekosistem* je ukupnost biološke zajednice i fizičko-hemijske sredine u njihovoj uzajamnoj funkcionalnoj povezanosti — *biološka zajednica* je uzajamna povezanost animalnih, biljnih i mikroorganizama.

Unutar ekosistema imamo tri osnovne funkcije i „funkcionera", to jest *proizvođače* zelene biljne mase (uglavnom biljke, alge i biljne planktone), *potrošače* ove zelene biljne mase (uglavnom životinje) i *rastvarače* (uglavnom mikroorganizme). Preko njih se, unutar ekosistema, odvija protok, preobražaj i prikupljanje *energije* i *materije*. Glavna stvar je ovde što se osnovni ekološki procesi zasnivaju na trojstvu *sunčeve svetlosti, fotosinteze* i *zelenih biljaka*. To je ekološka osnova života.

*Sredstva* (resursi) mogu se podeliti uglavnom u dve grupe: (1) na ona koja nestaju (kao sredstva) posle upotrebe, kao što su nafta, zemni gas i (2) na ona koja mogu biti ponovo upotrebljena, kao što je ugalj. Obe grupe su *ograničene*, ali u drugoj grupi, gde je ponovna upotreba tehnički moguća, sredstva se mogu iskoristiti u višem stepenu nego što bi to bio slučaj kada bi se ona upotrebila samo jednom.

Sledstveno tome, postoje uglavnom dva oblika proizvodnje:

(1) *Iscrpni (ekstraktivni) oblik proizvodnje*, koji se zasniva (a) na upotrebi sredstava koja nestaju (kao sredstva) pošto su upotrebljena, (b) na upotrebi sredstava koja se ponovo mogu upotrebiti preko granica sadašnje ponovne upotrebe (recirkulacije) i (c) na razaranju samih ekosistema dovođenjem do iznad tačke na kojoj se oni mogu regenerisati. Ovaj *iscrpni* oblik proizvodnje *ne može se nastaviti* u beskraj ma kakva bila brzina iscrpljivanja.

(2) *Reproduktivni oblik proizvodnje* ne počiva na sredstvima koja nestaju, već upotrebljava recirkulišuća sredstva. Ovaj oblik proizvodnje ne razara reproduktivne ekosisteme preteranom eksploatacijom i zagađivanjem i u principu se može „beskrajno" nastaviti.

Danas je veoma raširen iscrpljujući oblik proizvodnje, koji ne samo da iscrpljuje sredstva ove planete, već čini to brzinom koja eksponencijalno raste.

broja ljudi.[2] Danas u svetu ima 1,5 do 2 milijarde gladnih ili onih koji ne dobijaju dovoljno proteina. Na Zemlji sada ima više gladnih nego što je ukupno bilo ljudi na svetu krajem prošlog veka. Od 60 miliona koliko godišnje umire 20 miliona pokošeno je glađu. Glad, ta stara moriteljica ljudi, iako je u potrošačkim društvima stvoren privid da je proterana, nikada nije gore pretila čovečanstvu. Perspektive nestašice hrane u toku sledećih 30 godina nisu manje u oblasti fantazije nego što su obećanja o neprekidnom porastu obilja.

3. Stanje prirodnih resursa, sirovina, ne pruža utešnu sliku. Ako se potrošnja nastavi sadašnjim ritmom, postojeće rezerve (sem hroma i gvožđa) biće iscrpene za oko 50 godina.[3] Sintetičke zamene nisu jednostavne jer se prave od materijala čije su rezerve takođe skučene.

4. Zagađenost vazduha, vode i zemljišta rezultat je bezbroj činilaca koji su se gomilali u rasponu od 10.000 godina. Prljava faza industrijske revolucije omogućuje čoveku da sam sebe uguši, što on koristi u punoj meri.[4] Otrovni veo smoga koji visi iznad velikih gradova je toliki da se i sam vazduh pretvara u ubicu. Početkom XX veka sagorevanje uglja stvaralo je prosečno 3 milijarde tona ugljen-monoksida godišnje. Krajem našeg stoleća će iznositi oko 50 milijardi tona. Oko pola miliona veštačkih hemikalija danas truje atmosferu.[5] Na drugoj strani, istraživanja su pokazala da u SAD količina kiseonika proizvedena fotosintezom iznosi samo 60% od količine koja je potrošena 1966. godine.

Osnovna topografija faktora ekološke krize sada se može nazreti. Srazmerno dimenzijama, tanka kora na površini Zemlje, koja nije dublja nego ljuska jabuke, sadrži ograničene izvore od kojih zavisi život Zemlje. A mi se ponašamo kao da su bogatstva neograničena, kao prema ostavi iz koje se neprekidno uzima a da se ništa u nju ne stavlja. Takav beskonačan rast ne može se održati u okvirima konačnih izvora. U ratu protiv prirode opljačkan je veliki deo prirodnog bogatstva, istrebljene

[2] Količina preostale zemlje za poljoprivredu je oštro ograničena, i ako bi se povećana proizvodnja hrane zadovoljavala sama iz tog izvora, rezerve zemlje iscrple bi se za manje od decenije. Raspoloživa količina će se smanjiti i zbog povećanog urbanog i industrijskog razvoja. Između 1882. i 1952. godine ukupna površina zemlje koja je bila pokrivena zgradama povećala se od 0,87 milijardi na 1,6 milijardi hektara.

[3] Rezerve ključnih metala uz sadašnji eksponencijalni rast potrošnje trajaće: aluminijuma 31 godinu (odnosno ako rezervi ima pet puta više nego što sada znamo, trajaće 55 godina), bakra 21 (48), železa 93 (173), olova 21 (64), petroleja 20 (50) godina. Pored toga, pogoršava se proporcija između korisnog materijala i količine otpadaka. Na primer, odnos neupotrebljivih otpadaka i korisnog metala u granitu je 2.000 : 1.

[4] Rajna je od svog izvora do prvog velikog grada zagađena sa 10—15 čestica na 1 $m^3$, a na ušću u more zagađenost iznosi 1,500.000 jedinica po 1 $m^3$.

[5] Na primer, radioaktivni otpaci koji nastaju usled ekspanzije nuklearne energije u SAD pokazuju sledeći ritam ubrzanog kretanja:

| Poreklo | 1970. | 2000. |
|---|---|---|
| Instalirani nuklearni kapaciteti MW | 11.000 | 734.000 |
| Tečni otpaci (u galonima) | 45.000 | 39.000.000 |
| Ukupni fisioni proizvodi | 1.000 | 860.000 |

su čitave vrste biljaka i životinja, reke i jezera umiru pre vremena, zauvek je nestalo čistih rezervi vazduha i vode, netaknutih zelenih prostranstava. Gradimo čitave spomenike otpadaka prema kojima piramide drevnog Egipta deluju kao patuljci. Zemlja se prekraja dobijajući oblik kante za smeće. Ako se ovaj proces eksploatacije nastavi, krajnja žrtva će biti neizbežno sam eksploatator — *homo sapiens industrialis.* Svest o tome formira se, međutim, neobično sporo, pored ostalog, i stoga što se faktori ekološke krize („faktori apokalipse") prikradaju izdajnički, što je njihov rast koji teče po zakonima geometrijske progresije neobično varljiv, kao širenje kanceroznog tkiva. Izvestan faktor, na primer broj stanovnika, može da se udvostručava mnogo puta a da ne dostiže kritičnu veličinu. Ali iznenada u jednom ili dva takva „duplirajuća intervala" dostiže ogromne razmere (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512, 1.024 itd.). Lažno osećanje sigurnosti, blaženu ravnodušnost (dok su udvostručavajuće količine bile male) odjednom prekida oštra kriza koja dolazi iznenadno kao udar groma i zahteva veoma brze i odlučne mere.[6]

## DIJAGNOZE I LEKOVI

Opasnost je akutna, to je van spora. *Spor, i to sudbinski, nastaje oko uzroka krize i načina njenog rešavanja, lekova koji se predlažu. Ekologija postaje područje najžešćeg sukobljavanja nepomirljivo različitih duhovnih orijentacija i socijalnih snaga.*

### *Humanistička orijentacija*

Pogledajmo najpre *humanističku orijentaciju* koja traži ljudska rešenja situacije, koja sugerira niz alternativa. To je „Projekat za opstanak" (The Blueprint for Survival).

Kontrolu nad životnom sredinom, smanjivanje rasta (ulaganja), a da to ne dovede do opadanja realnog životnog standarda, moguće je postići samo u okviru *reorganizacije društva kao celine.* Polazna tačka te velike promene je *preorijentacija proizvodnje* čije težište treba postupno, ali odlučno da se pomera na *kvalitet proizvodnje,* da se *napušta jurnjava za kvantitetom* kao jedinim merilom. Čoveku danas mora zastati dah da bi smogao hrabrosti za tvrdnju kako je lepota vredna neke žrtve u rastu bruto nacionalnog dohotka.

---

[6] Kombinacija broja stanovnika i potrošnje po stanovniku ima ogroman uticaj na životnu sredinu. I to kako u pogledu prirodnih izvora koje iscrpljujemo tako i u pogledu zagađivanja. Da bi se taj efekat izmerio, iskovana je jedinica mere, takozvani *ekološki zahtev* — broj stanovnika pomnožen materijalnim životnim standardom. Ekološki zahtev se udvostručava svakih 13,5 godina. „Ako se nastavi sa dosadašnjim stepenom rasta, ukupan ekološki zahtev će se povećati 32 puta za 66 godina, a to je moguće samo po cenu razaranja ekosistema, iscrpljivanja resursa, neuspeha u proizvodnji hrane i kraha društva, kolapsa društva. Svet ne može održati taj kontinuirani rast ekološkog zahteva. Beskonačan rast ne može se održati u okvirima konačnih izvora, izvora koji su ograničeni" („Projekat za opstanak").

Proizvodnja rukovođena isključivo profitom nema pravo merilo za one ljudske potrebe koje bi morale biti istinski cilj proizvodnje. Ona ne razlikuje niz veštačkih proizvoda, koji zaista nisu potrebni, od onih suštinskih ljudskih potreba koje se ne zadovoljavaju, kao što su čista voda, vazduh, kvalitet hrane od koje naše zdravlje zavisi. Ona izaziva serije posledica čiji troškovi nadvladavaju koristi. Utilitaristička profiterska logika prikriva činjenicu da ekonomske cene kako ih danas vrednujemo (u odsustvu jedne vrste „društvenog knjigovodstva") ne pokazuju prave troškove. Ujedinjavanje imperativa ekologije i ekonomije čiji glavni cilj nije izvlačenje profita iz rada drugih neizbežno je. Ono će dovoditi i do promena u smeru tehnološkog razvoja, do novog sistema ekonomskih stimula i kazni koji podstiče kvalitet proizvodnje, preorijentaciju na tehnologiju čiji su proizvodi trajniji i kvalitetniji i kažnjavanje proizvoda čiji je vek života sračunato kratak. U tom duhu je i ograničavanje privatnog automobilizma u gradovima, privatne alternative u saobraćaju i podsticanje javnog saobraćaja. To će značiti oštro oporezivanje industrija koje zagađuju sredinu i ekonomsko podržavanje onih koje to ublažavaju, koje ne iscrpljuju rasipnički i neracionalno rezerve sirovina i energije, koje zapošljavaju veći broj radnika, koje više vrednuju poljoprivredu.

Najradikalnija promena koja se predlaže je stvaranje *decentralizovanog* društvenog sistema, jačanje lokalne samouprave. I to ne zbog nostalgije za starim vremenima, već zbog mnogo fundamentalnijih razloga. Dugo prelazno razdoblje kroz koje ćemo morati da prođemo zahtevaće veliku moralnu hrabrost i velika ograničenja, disciplinu. No, ma kako bili čvrsti zakoni i prinuda, spoljašnja kontrola nikad ne može da bude tako suptilna i efektivna kao unutrašnja. Zbog toga puno učešće građana u odlučivanju treba da postane osnovno načelo na kome se socijalni poredak izgrađuje. U okviru jednog stabilnog društva ljudi će biti slobodni da sami uređuju svoj život i prihvatiće ograničenja tog društva kao nužna i poželjna, a ne kao prinudu nametnutu od daleke i nesimpatične vlasti. U sadašnjem društvu čovek je lišen prave životne sredine. Društvo sačinjeno od decentralizovanih zajednica u kojima će ljudi raditi blizu svojih domova, imati vlastitu odgovornost u upravljanju sobom, svojim školama, bolnicama, službama i koje će predstavljati stvarnu zajednicu biće mnogo srećnije mesto za život. U tim uslovima oni će razviti vlastiti identitet koji su mnogi izgubili u masovnom društvu, naći će ponovo svoj životni cilj. No, iako su male zajednice samoupravne, to nikako ne znači da one treba da budu egoistički okrenute samo prema sebi i zatvorene prema ostalom svetu. Stoga mora da postoji efikasna mreža komunikacija među svim zajednicama. One odluke koje zadiru u šira područja moraju se donositi na tim širim, regionalnim, nacionalnim, globalnim nivoima. One moraju biti prožete osećanjem svesti o zajedničkim, globalnim ciljevima, a ne opasnim i sterilnim partikularizmom. Takva organizacija društva vodi računa o osnovnom principu: što je veća entropija, što je veća stihija u društvu, to je veća potreba za kontrolom koja ne izvire iz samog sistema i čija je najekstremnija forma diktatura. Ova pak samo povećava nestabilnost društva,

razara prirodnu kontrolu, postavlja voluntarističke ciljeve nezavisno od zahteva sredine. Ona znači drastičnu simplifikaciju društvenih mehanizama kontrole i izaziva opadanje društvene stabilnosti.

### *Tehnokratska alternativa — stručnjaci za sudnji dan*

Okrenimo sada pogled jednoj drukčijoj strategiji, *tehnokratskoj alternativi,* njenoj dijagnozi situacije, uzroka krize i izlazima. Čovek mora da uspostavi novu ravnotežu između sebe i prirode, da nametne niz novih imperativa današnjice i sutrašnjice. Jer *period u koji smo stupili nije ništa drugo već definitivan kraj dugog razdoblja industrijske ekspanzije i uspona čovečanstva.* Ta duboko usađena religija *rasta* (izražena naročito u bruto nacionalnom dohotku) *mora da bude napuštena i zamenjena idealom stabilnog društva.* Spaljujući mnoge mostove za sobom, čovečanstvo mora iznova da trasira svoj put, put ka *stabilnom društvu.* Ono mora izvesti *veliku operaciju zamrzavanja* svih dosadašnjih tendencija rasta i uspostaviti novu globalnu ravnotežu, *globalni ekvilibrijum.*[7] Primarni uzrok krize leži u porastu stanovništva, demografskoj eksploziji (pre svega u nerazvijenim zemljama), *i u apetitima za povećavanje životnog standarda.* Stoga je potrebno zaustaviti dalji porast stanovništva i industrijski rast. Globalni ekvilibrijum znači održavanje stanovništva i ulaganja kao konstantnih veličina koje ne rastu — stopa rađanja jednaka je stopi umiranja, stopa novih investiranja jednaka je količini istrošene opreme. *Sve stope drže se na minimumu ili se čak i smanjuju.* Proizvodnja i upotreba uglja i metala smanjuje se za 75%, ulaganja u industriju za 40%, proizvodnja hrane za 20%, a stopa rađanja za 30%. Dakle, nije u pitanju samo nulti rast, već rast ispod nule, smanjivanje u apsolutnom smislu. Naša nada ne leži u razvoju tehnologije, već u uzdržavanju, u kastriranju tehnološkog razvoja.

To je bolan, ali neizbežan izlaz jer kasnije više neće biti mogućnosti za svestan izbor; stvari će se rešavati putem ratova, epidemija i drugih katastrofa koje su okrutnije nego što su i najveće svesne žrtve. Izvođenje nove ravnoteže zahteva sveobuhvatni plan upotrebe svih raspoloživih materijalnih sredstava na planeti, zahteva strogo centralizovanu međunarodnu kontrolu. Stoga i kobni ideal nacionalne suverenosti treba zameniti hijerarhijom grupa i sistema, gde na prvo mesto dolaze zahtevi viših redova, odnosno svetskog sistema. Najzad, u jednom izdanju „operacija spasavanja" prelazi Rubikon i vraća brutalnu rasističku utakmicu za preživljavanje. „U odsustvu kontrole rađanja politika jedna usta — jedan obrok vodi totalno mizernom svetu. Nije verovatno da civilizacija i dostojanstvo mogu preživeti svuda. Zato je bolje da prežive negde nego nigde. Sretne manjine moraju da delaju kao

[7] Ekvilibrijum je stanje ravnoteže među suprotnim silama. Na jednoj strani su sile koje povećavaju populaciju i kapital (težnja za brojnom porodicom, odsustvo kontrole rađanja, visoka stopa investicija). Na drugoj strani su sile koje prouzrokuju opadanje populacije i kapitala (odsustvo hrane, zagađivanje, zastarelost opreme).

tutori civilizacije kojoj prete dobre, ali neinformisane namere" (G. Hardin).

1. Glavni uzrok ekološke krize kojoj čovečanstvo ide u susret traži se u populacionom pritisku *pre svega manje razvijenih zemalja* i u privrednom rastu (neomaltuzijanstvo je ponovo postalo glavna intelektualna struja). Svet se posmatra samo kroz jednu stranu teleskopa, iz vidokruga visokorazvijenih i povlašćenih društava. Pogledajmo, međutim, i drugi niz činjenica koji nas upozorava da se problem ne iscrpljuje prostom kategorijom „prenaseljenosti". Prvo, u takmičenju između porasta stanovništva i proizvodnje hrane ovo drugo kao da gubi trku. Ali, koliki udeo pripada karakteru društvenih odnosa, a ne samo tehničkoj strani problema, možemo suditi i iz sledećeg podatka. Već danas čovečanstvo raspolaže tehničkim potencijalima koji po nekim procenama mogu da proizvedu tri puta veću količinu hrane, pa ipak u svetu od gladi umire 100.000 ljudi dnevno (postoji samo deset zemalja koje poseduju viškove poljoprivrednih proizvoda, a od toga SAD drže 50%). Drugo, 3/4 svetskih izvora energije drži samo 1/3 visokorazvijenih zemalja. Potrošnja energije raste tri puta brže od stanovništva, pa ipak jedan Indijac koristi samo 1/25 energije koju troši jedan Amerikanac. Energija koja pokreće mašine koje koristi američka domaćica jednaka je dnevnoj količini rada 500 robova. Treće, ritam porasta populacije je ubrzan jer je akt rađanja, stopa mortaliteta otrgnuta od kaprica smrti. Ali stopa priraštaja se ne smanjuje jer je slepljena za jedan način primitivne agrarne proizvodnje i za tradiciju koja računa sa brojnom porodicom, brojnom radnom snagom. Bez modernizacije, promene ekonomske strukture i novog kulturnog obrasca nema ni rešavanja demografskog problema. *Odnos populacija — ekonomski razvoj je, dakle, obrnut od onoga kako ga vide ovi advokati. Zamrzavanje razvoja neće smanjiti priraštaj, već je ekonomski razvoj dugoročni faktor smanjivanja populacije.* Glavnina problema se koncentriše na to *kritično vreme prelaska* između smanjivanja stope smrtnosti i sistematskog ograničenja stope priraštaja do koje dolazi sa promenama u ekonomskoj strukturi i kulturnim obrascima koji je ograničavaju. Pravi problem je u tome kako da se što brže prođe kroz taj kritični „socijalni intermeco", koliko je svet opremljen i spreman da u tom kritičnom periodu „uskoči" sa novim izvorima hrane, pomoći. Rasprostiranje nove kulture na tlu modernijeg privređivanja koje će stavljati kočnice eksplozivnom priraštaju zavisiće i od ukupne organizovanosti društva. U Kini demografska eksplozija jenjava, period adaptacije je brži nego, recimo, u Indiji.

2. Drugi centar ekološke krize nalazi se u industrijskim velesilama sveta i posmatra se samo kao neprijatan nusproizvod tehnološkog razvoja kome je tehnokratska alternativa objavila rat. Proizvodnja sredstava protiv zagađivanja vazduha i vode postaje najdinamičnija grana proizvodnje, lokomotiva industrijskog razvoja. Stopa njihovog rasta iznosi u SAD 20%, a u Japanu 50% godišnje (u Japanu je u 1969. godini potrošeno 700 milijardi dinara za kupovinu ovih mašina). Najčešći proizvođači aparata protiv zagađivanja su istovremeno one industrijske korporacije koje i stvaraju najveće zagađenje. Tako se uvodi u život novi

ciklus: proizvodnja — zagađenost — antizagađivanje — proizvodnja. Novi veliki socioindustrijski kompleks igra važnu ulogu u *reprodukciji kapitala,* održavanju konjunkture, proširivanju tržišta, sprečavanju kriza (anticikličnoj politici). Na pomolu je nov oblik za kapital privilegovanog načina prisvajanja profita, novo polje akumulacije. Time se izvori zagađivanja ne ukidaju, oni se perpetuiraju. Iste grupe industrijalaca mogu da nađu prednost u zagađivanju jer im to omogućava proizvodnju protiv zagađenosti. Vrtoglavo širenje proizvodnje i tržišta ove tehnike pokrenuto je i rukom države koja donosi obavezne propise o njihovoj upotrebi i finansira industrijske i istraživačke poduhvate. Na celo društvo se prebacuje deo troškova (preko poreza koji se slivaju u budžet), a privatne firme stiču novo polje profita.

3. Visokorazvijene metropole su istovremeno i najveći „proizvođači" zagađivanja. Prof. Wayne Davis smatra da jedan Amerikanac ima 25 puta veći uticaj na životnu sredinu, tako da je ekološki „ekvivalent" stanovništva Amerike u poređenju sa Indijom jednak broju od 5 milijardi Indijaca. Problem populacije, ako se posmatra iz tog ugla, akutniji je u razvijenim zonama. Jedan od načina na koji se to rešava je prebacivanje izrazito „prljavih industrija" na devičanske teritorije nerazvijenih zemalja. Tako bi se postiglo čišćenje privilegovanih ekoloških zona na jednom polu i stvaranje rezervata za smeštaj devastatorske industrije na drugom. Izvoz zagađenosti maršira i pod vidom ekonomske pomoći.

U zaključku možemo sumirati dve odredbe tehnokratske alternative. Prvo, dijagnoza i lekovi koji se predlažu ne ukidaju temeljne uzroke ekološke krize. Oni su samopobijajući, kontradiktorni jer održavaju onaj način proizvodnje, ekspanzije koji je generator poremećaja. I drugo, do bola zaoštrene protivrečnosti u centru se ublažavaju i primiruju tako što se prebacuju, dislociraju na teren nerazvijenih. Ova alternativa je ipak u službi održavanja osnovnog jezgra postojeće klasne strukture i moći u okviru planetarnog sistema. Zahtev za zaustavljanje svakog industrijskog rasta značio bi da bogat svet, da bi zadržao svoje okrutno obilje. mora da održava bedu ostalog sveta. Od siromašnijih se traži da zauvek napuste svaku nadu u bolji život. Tako je pozornica spremna da se svi akteri na njoj ponašaju grubo. „Glavni defekt industrijskog načina života sa njegovim etosom rasta je to što on nije održiv. Njegov završetak u granicama trajanja jednog ljudskog veka je neizbežan — osim ako ne nastavi da se održava nešto duže od strane povlašćene manjine i po cenu da se nametnu velike žrtve i patnje ostalom delu čovečanstva" („Projekat za opstanak").

## STRATEGIJA OPSTANKA

Destruktivne snage koje su stavljene u pokret, degradacija prirodne sredine *nije proizvod privremenih i slučajnih poremećaja postojećeg ekonomskog i socijalnog sistema niti nusprodukat tehnološkog razvoja.* Naprotiv, to je simptom najdubljih kontradikcija jednog vida industrijske civilizacije, jednog načina proizvodnje. Priroda samo projektuje

sliku odnosa koji među ljudima vladaju, načina na koji proizvode. Dehumanizacija ili humanizacija prirode ostvaruje se posredstvom određenih socijalnih odnosa koji uslovljavaju način odnošenja prema njoj. Suočeni smo sa potpuno razvijenom pojavom koju je Marks u klici zapazio i opisao, sa pojavom *destruktivne produktivnosti:*

„Svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u veštini pljačkanja radnika, nego u isto vreme i u veštini pljačkanja zemlje; svaki napredak u povećavanju njene plodnosti za neko dato vreme ujedno je i napredak u uproščivanju trajnog izvora te plodnosti. Što više neka zemlja polazi od krupne industrije kao osnovice svog razvitka, to je ovaj proces razaranja brži. Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika“ (K. Marks, *Kapital).*

Industrijski sistem kapitalizma silno umnožava čovekovu proizvodnu moć i vlast nad prirodom, ali on u sebi sadrži i seme sistematskog *rasipanja i destrukcije* ljudskih i prirodnih snaga. Ekspanzija proizvodnih potencijala u kojoj je racionalno samo ono što donosi profit (svevlađe novca i moći) postiže se po cenu rasipanja ljudske radne snage (fizičke i psihičke), prirodnih izvora i ambijenta. Bezglavo kolo konkurencije u kojoj se može pobediti samo ako se nadjača protivnik, krize hiperprodukcije koje prete kao potencijalna opasnost i rasipanje kao način vraćanja u stanje ravnoteže — samo su dodatni elementi „destruktivne produktivnosti“. Kada se svrhe imanentne tom načinu proizvodnje nametnu kao kulturni obrasci, aspiracije, kada dobiju svoj kult i svoje propovednike, tada nastaje dopunska snaga u razornom pohodu.

Silazak vladajućih klasa sa društvene scene ne jednom u istoriji je izazvao društvenu agoniju, pogoršavao je odnos čovek — priroda. Kratkovidost i uskogrudost, zaslepljeni egoizam koji se rukovodi načelom „posle mene potop“ svedočanstvo su nespojivosti profiterske logike i neophodne harmonije sa prirodom, nepopravivih udara na ceo ekosistem u kome se odvija čovekov život.[8]

Razume se, tačka do koje smo stigli u rđavom odnosu prema prirodnoj sredini je *kritična i teška bez obzira na socijalni sistem.* Ali ipak pred nama je izbor da li ćemo zasnovati mogućnost povoljnijeg društvenog okvira u kome čovek i priroda mogu živeti u produktivnoj harmoniji ili ćemo produžiti putem bez povratka. U svoj veličini je iskrslo pitanje: kako se za svaki kvalitativno nov stupanj u tehnološkom napretku može i mora vezivati napredak u ukupnoj ljudskoj, životnoj situaciji? Ako to hoćemo da rešavamo, tada oštricu svojih napada moramo usmeriti na uzroke. Potrebna nam je nova usmerenost, novi proizvodni odnosi, nova skala vrednosti. Njihova polazna tačka je humanizacija proizvodnje, *njeno podređivanje prvenstveno potrebama proizvođača, sveta rada i znanja.* Jer postoji skrivena, ali duboka veza između karaktera radnog procesa, položaja proizvođača, i stava prema biološkoj osnovi

[8] „Jedino čovek koji više nije neprijatelj drugom čoveku može prestati da bude neprijatelj prirode, kao što se neprijateljstvo prema prirodi uvek u suštini pojavljuje kao neprijateljstvo prema čoveku“ (E. Kardelj).

života, između onoga što se dešava u fabrici i njenoj okolini. Način upotrebe ljudske radne snage u proizvodnji i način eksploatacije prirode podležu istoj zakonitosti, dva su lica iste medalje. Svođenje čoveka na robu, na sredstvo za oplodnju kapitala ili državne akumulacije, redukcija njegovih duhovnih i fizičkih snaga, kao i bezobzirno uništavanje prirode teku po istoj logici.

Proizvodnja isključivo radi profita ili državne dobiti — to su danas dva velika sita koja propuštaju samo male, apotekarske doze ekoloških zahteva. To važi i za razdoblje ranog socijalizma, koji je izvršio recepciju mnogih osobina klasične industrijske organizacije, ideala kvantitativnog rasta.

Napredak proizvođača, razvoj i zaštita njegovih sposobnosti, socijalnih dobara i okoline u kojoj živi mora se istaći kao vrhovno dobro, osnovna svrha i kriterij napretka. To je merilo koje opredeljuje industrijalizaciju i urbanizaciju, smer tehnologije. Svoje društveno i prirodno biće čovek štiti na jednom istom frontu socijalne borbe. Društveno i prirodno se približavaju, humanizam i naturalizam se prožimaju.

Razume se, preokretanje redosleda vrednosti i potreba neće se izvršiti samo od sebe, bez borbe. Neuviđanje te proste činjenice je Ahilova peta humanističke varijante koju smo izložili. Ona ostaje utopistička ako ne postoji i interes velikih socijalnih grupa, građa i gorivo najšire socijalne revolucije ove epohe, revolucije koja nije kataklizma, nasilni preokret preko noći. Njen sadržaj čine zahtevi koji se odnose na najdublji supstrat i kvalitet čovekovog života, na novu alternativu civilizacije. Društvene konfrontacije oko temeljnih vrednosti ogoljenije nego ikada će pokazivati šta se brani, a šta napada, šta je stvarni ulog. One će biti osa velike polarizacije, *formiranja novog istorijskog bloka radnika i inteligencije, sveta rada i znanja*. To dugo razdoblje od koga zavisi budućnost civilizacije biće praćeno promenljivom srećom Ali i mali, početni uspesi značiće uvek mnogo, oteće vreme potrebno za temeljne promene. Veliki saveznik u toj borbi biće nauka ako inspirisana tim ciljevima siđe u prozu svakodnevnog života.

Taj veliki prelom u kome treba ponovo kao vrsta da nađemo načine da preživimo i da napredujemo u jednom kvalitativno izmenjenom svetu moguće je izvoditi samo u svetskom okviru. To je jedna nova faza borbe za socijalizam kao svetski proces, za koegzistenciju, stvaranje solidarnosti ljudske vrste, za socijalizaciju biosfere. Miru i boljoj harmoniji čoveka sa prirodom moraju prethoditi novi koraci prema miru i ravnopravnosti među narodima.

Ljudi sigurno ne bi želeli da Zemlju vrate u ono stanje u kome se nalazila „sedmog dana po stvaranju sveta". Ali žele i mogu da otklone ekološku katastrofu. Vreme je da se plati ekološki dug ili bankrotira. A to može da bude plaćeno samo u starodrevnoj „moneti" veće društvene pravde među narodima.

## PLEDOAJE ZA ISTRAŽIVANJE

Samo u okviru ovakve „svetske ekološke mape", univerzalnih svetskih tendencija, istraživanje našeg položaja i perspektive može dati najplodnije rezultate. Jugoslovensko društvo nalazi se na „socijalnoj sredokraći" između razvijenih zemalja i zemalja koje su tek krenule strmom stazom ubrzanog industrijskog razvoja. No, takav osoben položaj čini nas otvorenim na obe strane, nosi u sebi moguće prednosti, ali i rizike, čini nas i jakim i slabim istovremeno. Mi ne možemo da čuvamo društvo u rezervatu primitivnog života da bismo sačuvali svoju prirodnu sredinu. Ali od presudne je važnosti da u svom prodoru u savremenost ne vršimo recepciju onih metoda industrijskog razvoja, onih vidova tehničkog racionaliteta koji su razorni za sredinu. Jer oni više nisu nužni, istorija im je potpisala presudu i ustupaće mesto alternativama koje se ubrzano traže. *Ne budimo zaslepljeni sjajem iščezlih zvezda.* Pogled na put koji smo prešli i koji je pred nama pokazuje da se na mnogim tačkama može napustiti „prljava faza industrijalizacije". Stoga je to i vreme kada se mogu praviti promišljeni potezi i izbeći mnoge boljke. Ali to je i momenat kada kao iz peščanog sata ističu možda i poslednje godine kada je moguć svestan izbor. Kasnija cena će biti neuporedivo veća, ekološka kriza pogađaće nas u oštrijim oblicima.

Uostalom, o tome nije potrebno nagađati, čak i elementarni podaci dovoljni su za alarm.

Zagađenost vazduha u mnogim centrima dostigla je ozbiljne razmere.[9] „Karta zagađenosti vazduha" pokazuje da je kritičan stepen već nastao u 32 opštine, da su zagađene 42 opštine, a da je srednje zagađen vazduh u 92 opštine. Samo 188 opština, mahom manjih i slabo privredno razvijenih, ima čist vazduh.[10] Dve trećine Jugoslovena više ne

[9] Zagađenost vazduha je u mnogim gradovima i industrijskim centrima dostigla vrlo ozbiljne razmere. U nekim (Kosovska Mitrovica, Bor, Pančevo, Zenica, Sarajevo, Celje) koncentracija pojedinih agenasa je za nekoliko puta, ili čak i desetina puta, veća od zvanično propisanih maksimalnih koncentracija. Dugotrajnim delovanjem zagađenja posledice se ispoljavaju direktno, porastom broja obolelih i onesposobljenih lica, i indirektno, uništavanjem vegetacije u bližoj ili daljoj okolini, čime se površina bez vegetacije, koja je već zbog erozionih procesa dostigla 1,630.000 ha, znatno uvećava (prof. Radojica Kljajić).

[10] *Zagađen zrak* je u 48 opština: 12 u SR Sloveniji (Jesenice, Kranj, Ljubljana — Šiška, ljubljana — Vič — Rudnik, Domžale, Velenje, Žalec, Trbovlje, Maribor, Šentjur pri Celju, Novo Mesto i Ilirska Bistrica), isto toliko u SR Hrvatskoj (Varaždin, Bjelovar, Osijek, Slavonski Brod, Kutina, Petrinja, Velika Gorica, Karlovac, Rijeka, Šibenik, Split i Omiš), 8 ih je u SR Bosni i Hercegovini (Bosanski Brod, Doboj, Gračanica, Maglaj, Tuzla, Kakanj, Vareš i Jajce), 3 u SR Crnoj Gori (Pljevlja, Ivangrad i Nikšić), 8 u SR Srbiji (Novi Sad, Šabac, Obrenovac, Lazarevac, Kraljevo, Negotin, Niš i Leskovac) i 5 u SR Makedoniji (Kumanovo, Probištip, Titov Veles, Prilep i Bitolj).

*Srednje zagađen zrak* imaju 94 opštine, i to 14 u Sloveniji, 24 u Hrvatskoj, 30 u Bosni i Hercegovini, 4 u Crnoj Gori, 19 u Srbiji i 3 u Makedoniji. Malo zagađen zrak ima 138 opština: 26 u Sloveniji, 29 u Hrvatskoj, 30 u Bosni i Hercegovini, 5 u Crnoj Gori, 41 u Srbiji, 7 u Makedoniji.

diše čist vazduh. A zatim, niz reka je do te mere već zagađen da u njima nestaje svaki oblik akvatičnog života; one ne predstavljaju više reke, već kolektore otpadnih voda industrije. Naša polja nekontrolisano se zasipaju pesticidima, a upotreba hemijskih sredstava truje hranu u sve opasnijoj meri. Jedno istraživanje u 23 grada pokazuje da je 82% namirnica zagađeno (prof. Radojica Kljajić). Neplanski razvitak gradova i stanova doveo je do mnogih dehumanizovanih oblika života. U projektovanju industrijskih objekata nisu našle mesto kalkulacije za očuvanje okoline, reka ili jezera na kojima leže ili koje koriste. Planovi najčešće prenebregavaju zaštitu protiv zagađenosti, ne podležu ekološkoj verifikaciji. To ih prividno čini jeftinijim, ali društvo šalje skupu fakturu društvu i ostavlja hipoteku budućim generacijama. Postojeće zakonske odredbe koje zahtevaju norme ekološkog ponašanja ne sprovode se u život, a mnogi neodgovorni zahvati prolaze nekažnjeno.

Bolest rasipničkog industrijskog gazdovanja koja nas je zahvatila razvija se veoma brzo kada god nadvlada sitni, grupni interes nad opštijim.

Čak i oskudna istraživanja upućuju na zaključak da pogoršanje životne sredine teče neobično brzo, možda čak i brže nego u nizu razvijenih zemalja. S druge strane, i onaj tok koji teret prebacuje na leđa nerazvijenih pogađa i nas. Stoga, ako se ne postupa promišljeno i planski, nas će pogoditi negativne posledice s obe strane.

Zaštita prirode postala je i za nas prvorazredan imperativ. Ali ona se ne može ostvariti ako se tretira kao jedna od sporednih službi, kao poseban sektor ili dopunska inspekcija prirodne sredine. Razume se, svaka mera, svaki, i najmanji korak je dobrodošao i treba ga ohrabriti. Ali zaštita životne sredine nije tehničko pitanje. Krajnji je trenutak da se društveno definišu i oni *temeljni principi naše politike* na kojima se temelji naš odnos prema životnoj sredini. Momenat je da se definiše onaj tip racionalnog ponašanja koji je primeren socijalističkom samoupravnom društvu. Polazni princip je *zaštita onih temeljnih interesa i vrednosti, dobara koja su nepovrediva, nastojanje da te svrhe proizvodnje budu prvenstveno poštovane, da dobiju snažan društveni autoritet.* U red tih prvenstvenih dobara ulazi i zaštita prirodne sredine. Tehnička rešenja su u funkciji tog osnovnog merila, tog principa *društvene produktivnosti.* Ako neka proizvodnja ta dobra razara, onda to nije društvena proizvodnja, već ona koja mora biti „pripitomljena". „Moramo se organizovano boriti protiv samovolje zahuktale produkcije koja ne uzima u obzir ništa drugo osim dohodak. Moramo shvatiti da ne može biti humanih socijalnih odnosa ako se tiraniše priroda" (Marko Bulc).

To se neće razviti automatski, samo od sebe, kao što se udiše vazduh. To mora da bude stvar *društvenog usmeravanja, planiranja.* I to planiranja koje neće biti izraženo samo u apstraktnim parametrima

---

*Čist zrak* ima 188 opština, mahom manjih, manje naseljenosti, manje privredne razvijenosti. U Sloveniji su takve „čiste opštine" samo 2 — Lenart i Ljutomer (od ukupno 60 opština), u Hrvatskoj ih je 38 (od 105), u Bosni i Hercegovini 30 (od 106). U Crnoj Gori 8 (od 20), u Srbiji 96 (od 179) i u Makedoniji 14 (od 30).

(stopa rasta i slično), već koje će *konkretizovati* i taj red društvenih potreba, poboljšanje u kvalitetu hrane, veće vrednovanje poljoprivrede, načine poboljšanja saobraćaja i izgradnje stanova, zaštitu zemljišta, sistem obrazovanja itd. Racionalno planiranje jedan je od važnih instrumenata za izmirenje između zahteva razvoja i poboljšanja sredine. Zaštita prirodne sredine tako postaje organski deo ukupnog razvoja. Ekološka politika nije nova dimenzija politike, već sastavni deo mnogih ili gotovo svih razvojnih projekata.

To nas dovodi do još jednog reda socijalnih pretpostavki. Samoupravljanje je sistem koji je sa ekološkog stanovišta povoljan društveni okvir. Ali ni ono ne rešava te zahteve automatski, osobito dok je i samo atomizovano i parcijalno, zatvoreno u uske fabričke zidove, dok nije ukupna i vladajuća organizacija društvenog rada i upravljanja. Integracija društva pretpostavlja i konfrontaciju sa onim socijalnim tendencijama koje taj tok osporavaju, koje gaze preko proizvođačkih potreba. Osporavanje birokratskog i tehnokratskog subjektivizma, profiterske logike (kapital-odnosa), borba protiv težnje za zatvaranjem u uske lokalne okvire, u zatvorene međusobno rivalske ekonomske tvrđave od kojih svaka ima svoju političku centralu — to je istovremeno i borba protiv potencijalnih protivnika ekološkog reda, protiv rasipanja društvenog i prirodnog bogatstva. *Bitno povećan uticaj sveta rada i znanja, udruženih proizvođača na odluke o razvoju temeljna je pretpostavka za povoljniji ishod i na ovom području života.*

Moramo otvoreno priznati da još nemamo odgovore na mnoga pitanja koja nas muče, da ih moramo zajednički tražiti. *Neophodno nam je stoga veoma sistematsko istraživanje koje će nas osposobiti da pružamo umnije putokaze u korišćenju naših bogatstava. Zalažem se za formiranje jednog takvog širokog istraživačkog projekta pod rukovodstvom akademija nauka u kome će se zajednički tražiti odgovori na niz ovih pitanja.* Sva ta traženja će imati zajedničku inspiraciju, težiti da se istraže oni načini, tehnički i društveni, da razvoj ne dobije vidove „pustošeće industrijalizacije".

Vera Pilić

# KORENI ANARHIZMA NOVE LEVICE

> „Centrom reakcije protiv koga radnici treba da vode žestoku borbu Bakunjin je oglasio *Marksov socijalizam*, ništa manje nego Bizmarkovu diplomatiju" (F. Mering).

Postavili smo sebi zadatak da osvetlimo stavove savremene nove levice, odnosno, preciznije, onih njenih struja koje se mogu, bez ikakvih preterivanja, nazvati anarholiberalističkim.[1] U ovoj analizi se služimo komparativnim metodom jer nam istraživanja nedvojbeno pokazuju da su te savremene anarholiberalističke struje, u suštini, vraćanje na Bakunjinov anarhizam, u eksplicitnoj ili implicitnoj formi. Štaviše, radi se o vraćanju savremenih protagonista anarholiberalističkih i nihilističkih stavova ne samo na Bakunjinov anarhizam, nego i na anarhizam predmarksovske ere. U vraćanju na Bakunjinov anarhizam radi se istovremeno i o vraćanju na njegove idejne prethodnike (na sensimoniste ili na filosofske osnove sitnoburžoaskih shvatanja). Pri tome ćemo nastojati da ukažemo i na paradoksalnost ovim shvatanjima imanentne teze da se radi, tobože, o savremenim i novim teorijama koje u odnosu na takozvani dogmatski marksizam (inače omiljeni argumenat ovih struja mišljenja protiv marksizma) žele da paradiraju sa stavovima koji se izdaju za stvaralački marksizam ili za autentične revolucionarne teorije, koje odgovaraju, po tim gledištima, na sva pitanja savremene prakse i teorije na adekvatan i zadovoljavajući način.

---

[1] Probleme o kojima je reč u ovom radu autor je teorijski razrađivao i iz drugih aspekata u sledećim napisima: *Haški kongres Prve internacionale* („Međunarodni radnički pokret", br. 3/1972), *Bakunjinov anarhizam i nova levica* („Komunist", br. 840/1973) i *Kritika Sweezyjeve i Baranove kritike Lenjina* (zbornik *Lenjinov doprinos razvoju ekonomske misli*, Univerzitet u Nišu, 1970).

## NEPOSREDNO OŽIVLJAVANJE BAKUNJINOVOG ANARHIZMA U SHVATANJIMA NOVE LEVICE DANAS

U septembru prošle godine navršilo se sto godina od Haškog kongresa Prve internacionale, koji je značio i trijumf marksizma kao ideologije i njegovu afirmaciju za društveno-političku delatnost za ceo naredni period. Još pre sto godina poraz anarhizma bio je činjenica. Međutim, interesovanje za borbu između Marksa, Engelsa i drugih marksista, s jedne, i Bakunjina i njegovih pristalica, s druge strane, uprkos pobedi Marksovih shvatanja još na Haškom kongresu, nikada nije potpuno prestalo. Istorija borbe za pobedu Marksovih ideja kao pogleda na svet, kao naučne teorije i kao ideologije naprednog čovečanstva, svedoči o permanentnom prisustvu Bakunjinovog anarhizma, prihvatanog u celini ili samo delimično od pojedinih teoretičara i političara koji iz određenih razloga nisu prihvatali marksističke stavove u pogledu klasne borbe ili socijalne revolucije. Prateći taj proces, svedoci smo istovremeno i reakcija na ta shvatanja kroz koje se u mnogo slučajeva marksizam dalje razvijao kao naučna, revolucionarna teorija. Naime, marksistički teoretičari i radnički pokret uopšte reagovali su na anarholiberalistička shvatanja.

I današnji heterogeni pokret nove levice inspiriše se Bakunjinovim anarhizmom. Svedoci smo te činjenice uvek kada analiziramo strujanja u anarholiberalističkom krilu toga pokreta. Sa velikom frekvencijom pojavljuju se napisi u kojima anarholiberalistička struja nove levice izričito naglašava da su Bakunjinova shvatanja bliža teoriji takozvane moderne revolucije nego Marksova shvatanja.

Savremeni trenutak se poklapa i sa stogodišnjicom prvog izdanja Bakunjinove studije *Državnost i anarhija,* koja je ocenjivana više puta kao Bakunjinov pogled na svet. U pogledu značaja ove studije, pripadnici anarholiberalističke struje nove levice naglašavaju da se ne radi o prigodnom interesovanju za ovu Bakunjinovu studiju, a ni o sentimentalnim pobudama ili težnji da se stvori jedan novi autoritet. Po ovom gledištu, reč je „o obliku istorijski retrospektivnog solidarisanja sa Bakunjinovim stavovima, čija legitimnost mora ležati u današnjoj praksi“[2].

Prilikom bilo kod teorijskog razmatranja anarholiberalistička strujanja ističu da emancipatorski pokret nove levice, sem neprijatelja u institucijama građanskog društva, ima i neprijatelje u dogmatizmu koji ideologizuje Marksovu revolucionarnu teoriju.

Nužno je napomenuti da prilikom izričitih podvlačenja relevantnosti Bakunjinovih shvatanja za „savremene emancipatorske i nedogmatske pokrete nove levice“ uvek susrećemo i nihilistički odnos prema svim onim stavovima koji čine srž Marksove revolucionarne teorije. Isto tako, dosta mesta se posvećuje i kritičarima nove levice. Oni ne prolaze dobro u tim napisima. Za kritičare nove levice, sem opšte kvalifikacije koja ih svrstava u dogmatičare, apologete, frazere, denunci-

[2] Vidi predgovor Hansjorga Viesela Bakunjinovoj studiji *Državnost i anarhija (Staatlichkeit und Anarchie,* Karin Kramer, Zapadni Berlin, 1972).

jante, slabe poznavaoce tobožnjih stvarnih problema ili čak među eklektičare i metafizičare, protagonisti anarholiberalističkih struja nemaju nikada ni jedno priznanje, čak ni o tome da je reč o stvarnim poznavaocima njihovog „novog, antiautoritarnog pokreta". Umesto toga, čak i kada je reč o argumentovanoj kritici i pažljivoj analizi svakog pojedinačnog stava novog anarholiberalizma, oni u najboljem slučaju kažu da je po sredi „srećna mešavina" fraza na nivou Lenjinovog „levog radikalizma" i površnog tretiranja problema.[3] A implicitna kritika stavova koji kritikuju anarholiberalističke koncepcije nove levice je još nemilosrdnija. Jasno je da unutar pokreta ne mora da bude i da nema uvek „jednomišljenika"; razlike postoje i pored prihvatanja opštih principa starog anarholiberalizma. Međutim, u odnosu na kritičare implicitna kritika se ponaša jednoobrazno: kao da je povređena istinska nauka i prava teorija savremenih revolucionarnih pokreta od strane onih koji na njene visine ne mogu da se popnu.

## SUŠTINA STAROG I NOVOG ANARHIZMA I MARKSISTIČKA SHVATANJA

Koliko savremene anarholiberalističke i anarhističke struje u okviru nove levice znače vraćanje Bakunjinovom anarhizmu, neposredno ili posredno, ili možda čak i anarhizmu predmarksovske ere? Marks je više puta isticao da, uprkos Bakunjinovih dokazivanja o prevazilaženju Prudonovih shvatanja, ipak može biti reči o njihovom zadržavanju u Bakunjinovom konceptu, bar delimično. Osim toga, Marks ističe da je reč i o shvatanjima koja neke svoje zablude temelje i na sensimonizmu. Kada se, na primer, propoveda uzdržavanje od političkog pokreta, reč je o prudonovštini, a kada se kao polazna tačka socijalnog pokreta uzima ukidanje naslednog prava, Marks to naziva sensimonističkom budalaštinom. U insistiranju na ovakvim i sličnim zahtevima (na primer, kad je reč o nekim određenim aspektima socijalnih razlika) u stavovima nove levice u našoj zemlji postoje stare ideje čije se savremene varijacije zasnivaju na shvatanjima koja imaju anarhističku tradiciju. I to ne samo u asocijativnom smislu, nego i neposredno, bukvalno, idu do Bakunjinovog anarhizma. Svaki naredni korak u razmatranju to sve jasnije potvrđuje.

U svojim teorijskim razmatranjima i političkom programu Bakunjin je permanentno isticao ubeđenje da *Marks mnogo preuveličava značaj radničke klase*. Umesto toga, on je isticao ubeđenje da su intelektualci, studenti i predstavnici buržoaske demokratije, naročito oni iz srednjih klasa, revolucionarniji elemenat. Pisao je i o lumpenproletarijatu kome pripada budućnost, imajući često u vidu uslove u Italiji, u kojoj je dosta boravio, ili svodeći uopštavanja na uslove u Rusiji na tadašnjem stupnju razvoja.

[3] Tako je, na primer, prošla kritika Wolfganga Haricha u njegovoj opsežnoj studiji pod naslovom *Zur Kritik der revolutionären Ungeduld-Abrechnung mit dem alten und neuen Anarchismus* (Zürich, 1971).

Dalje, Bakunjinov anarhizam smatra uništenje države kao odlučujući uslov ostvarenja svojih ciljeva, koje zatim vodi uništenju eksploatacije. Nasuprot tome, Marksova, Engelsova i Lenjinova shvatanja govore o odumiranju države u procesu koji znači uništenje eksploatacije. Početna nit i početna karika je rušenje države sa svim njenim institucijama, a ako to nije moguće, onda među anarhistima nema interesa ni za kakvu borbu. Propoveda se uzdržavanje od svake političke borbe. Ovde je gotovo nemoguće ne setiti se posledica pasivnosti koja u mnogim delovima sveta pod uticajem vaskrsle mode anarholiberalističkih shvatanja danas obuzima jedan deo ljudi. Radi se, u stvari, o uticaju koji je na liniji kontrarevolucije. Međutim, sećanje ide istovremeno i optimističkim Engelsovim stavovima u njegovim nastojanjima da se anarholiberalizam prikaže sa svim svojim štetnim i razornim uticajima. Engels kaže: „Ali radničke mase niko ne može uveriti u to da javni poslovi njihove zemlje nisu ujedno i njihovi vlastiti poslovi; oni su po svojoj prirodi *politički*, i svakog onog ko ih nagovara da se odreknu politike oni će naposletku napustiti."

Engels je još više anticipirao savremena kretanja ukazujući na to da nagovaranje radnika na uzdržavanje od politike znači isto što i terati ih na drugu stranu: popovima ili nekim građanskim republikancima.[4]

Osim toga, Bakunjinov anarhizam je protiv diktature proletarijata. On je bezbroj puta diskvalifikuje. Pored toga što to čini u svome političkom programu, on u studiji *Državnost i anarhija* to naročito podvlači i izjašnjava se protiv diktature proletarijata. *Anarhizam decidirano poriče klasnu borbu;* on je za izjednačenje svih klasa, dok je marksizam za uništenje klasa, za izgradnju besklasnog društva.

Za anarhiste i njihovu doktrinu karakterističan je takozvani *antiautoritarizam* koji označava načelno odricanje svake organizacije u bilo kom obliku: države, partije, politike, tehnike, nauke, kulture, sistema obrazovanja i slično. Savremene nihilističko-anarhističke struje nove levice, često međusobno potpuno ili delimično oprečne, sadrže jednu zajedničku crtu: stoje na pozicijama Bakunjinovog programa i svih onih ideja koje je on izneo u studiji *Državnost i anarhija.* Sve te struje su izraz sitnoburžoaskih shvatanja (uprkos drugačijem deklarisanju), izraz su opšteg protesta protiv državno-monopolističkog kapitalizma, protiv sistema morala vladajuće elite, ali i protiv komunističke partije, protiv socijalističke države. Odlikuju se *simetričnom kritikom* i simetričnim nihilizmom i kapitalističkih i socijalističkih institucija, simetričnom kritikom svake autoritarnosti. Njihova težnja ka stihiji, njihova težnja ka *rušenju* svake hijerarhije, imanentna svakom stavu koji zastupaju, vodi ka posebnoj anarhičnoj organizaciji društva.

Bakunjin je 1842. godine rekao: „Radost razaranja je istovremeno stvaralačka radost." Upornost starih i novih shvatanja anarhista ubeđuje nas u doslednost takvih njihovih gledišta. Međutim, kad god se osvrću ili odgovaraju na kritiku koja im se upućuje zbog takvih stavova, oni

[4] Engelsovo pismo T. Kunowu od 24. januara 1872.

se zaklanjaju štitom na kome ispisuju parole o slobodi, pravdi, jednakosti, humanizmu naročite vrste, ili ponavljaju konstatacije o izmenjenoj slici sveta u poslednjem periodu od pojave Marksovog *Kapitala* ili Lenjinovog *Imperijalizma*. Pri tome previđaju činjenicu da su sada mnogi fenomeni, istina, drugačiji, ali ne i tendencije kretanja klasnih suprotnosti na koje su ukazivali klasici marksizma.

Marks, Engels i, kasnije, Lenjin su u više mahova pisali o neprihvatljivosti anarholiberalističkih stavova i njihove pretenciozne teorije kao rukovodstva za ekonomsko i političko oslobođenje radničke klase. Marks je izričito naglašavao da su anarhisti od njegovog učenja, u slučajevima kada su izjavljivali da ga prihvataju, kao i kada su razvijali Bakunjinove postulate, u stvari pravili karikaturu.

Iako do sada izloženo uporedno posmatranje Marksovih i anarholiberalističkih stavova dovoljno ukazuje na dijametralne razlike, kao i na konsekvence prihvatanja tih stavova, ipak želimo i posebno da osvetlimo najbitnije od njih.

Marks i Engels su u više mahova govorili i pisali o celom „teorijskom paketu“ Bakunjinovih shvatanja, o Bakunjinu kao proroku koji propoveda mere za uništenje svake države, koji nije hteo ni da čuje o osvajanju političke vlasti od strane proletarijata. Anarhistička doktrina propoveda rušenje, razaranje — što pre, to bolje. Posle toga će se sve stvoriti samo od sebe. *Spontanitet* — imanentno je načelo i savremene anarhističko-liberalne struje nove levice danas. Bakunjin uči da je dovoljno dići revolucionarne intelektualce, srednje građanske slojeve, studente, sve one ogorčene bedom. Savremena nova levica u svom „novom“ anarhističkom zanosu propoveda: „Svi koji pate, svi koji su nezadovoljni pripadaju pokretu.“ To nisu radnici, to su pre svega studenti, inteligencija, seljaci nedovoljno razvijenih zemalja. Sa visine, ali ne uvek otvoreno, anarhistički nastrojeni pripadnici nove levice ističu da ih kritika predstavlja nepotpuno, kao frazere i rušioce, kao pripadnike struje haotičara. Po starim i novim anarhističkim koncepcijama, za čitav pothvat treba imati „grupu odlučnih ljudi u koje je ušao demon revolucije“[5].

Po mišljenju anarhista nove levice, Bakunjin je „anticipirao kritiku današnjih socijalističkih revolucija“ jer je prikazao da osvajanjem vlasti, uspostavljanjem državne vlasti prestaje revolucionarnost koja je dotle postojala. Otuda i borba protiv svake vlasti, bez obzira na to kakva ona bila, borba protiv vladajuće elite koja je dolaskom na vlast izdala ideale revolucije. S tim u vezi je i već navedeno gledište o konsekventnoj težnji da se diskvalifikuje diktatura proletarijata, kao i nepriznavanje vlasti većine nad manjinom i *odbacivanje principa demokratskog centralizma* u Savezu komunista Jugoslavije u ime „nedozvoljenosti ograničavanja slobode i sprečavanja da se ostvari razotuđenje čoveka“. Tu spada i eksplicitno nipodaštavanje i omalovažavanje Lenjinove značajne i u marksističkoj literaturi visoko ocenjene studije *Država i revolucija* upravo za

[5] Eminentni marksista i marksolog D. Rjazanov, koji je 1930. godine nestao u Sibiru, na ovo ukazuje izvanredno i sažeto u devet predavanja o Marksu i Engelsu („Kultura“, 1950).

savremeni privredni i društveni razvoj i za pobedu socijalističkih principa. Ovo Lenjinovo delo, u sklopu osporavanja Lenjinovih vrednosti, kvalifikuje se bez konkretne analize, onako uzgred, kao citatologija.

Pođimo od posredne ili neposredne kritike Marksovih shvatanja u gledištima anarhističke struje nove levice. I Bakunjin je kritikovao Marksa u nizu pitanja. Savremeni anarholiberali takođe kritikuju Marksova, a naročito Engelsova (u poznatoj „strategiji" protivstavljanja Marksa Engelsu i obrnuto[6]) shvatanja o međusobnom odnosu baze i nadgradnje. Tu se, navodno, radi o vulgarnom materijalizmu ili o nečem veoma bliskom takvom shvatanju.[7] Pokušava se dokazati da su Marks i Engels svoje materijalističko shvatanje istorije „površno i dosta plitko" preobraćali u tehnološko tumačenje. Oni su, po tom gledištu, doprineli takvom tumačenju koje tokom vremena postaje sve više apstraktna teorija. Naravno, dogmatski marksizam tu takođe ima udela, pa se na tu temu nižu varijante gledišta nove levice danas. Vulgarna teorija i vulgarno shvatanje Marksovih i Engelsovih pogleda, ne samo onih koji se odnose na tumačenje uloge baze i nadgradnje, nego i svih drugih, mogu uvek izopačiti i zloupotrebiti ono što su Marks i Engels otkrili. Međutim, o toj mogućnosti Engels kaže: „Zamolio bih Vas da ovu teoriju izučavate na originalnim izvorima, a ne iz druge ruke — to je odista mnogo lakše."

Engels pokazuje u kojim sve delima Marks anticipira ovu kritiku navodeći izričito da su to *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* i *Kapital*. On upućuje i na svoje spise: *Anti-Diring* i *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*. Za ovo svoje poslednje delo Engels naglašava da je tu najpodrobnije izložen istorijski materijalizam. Osim toga, on dodaje da Marks „nije napisao ništa u čemu istorijski materijalizam ne bi igrao ulogu"[8].

U objašnjavanju Marksovog stava o međusobnoj vezi i uticaju baze i nadgradnje i o adekvatnosti Marksovog i Engelsovog tumačenja koji su predmet kritike i zamerki mogli bismo poći od bilo kod Marksovog i Engelsovog dela. Za Marksa i Engelsa je ekonomsko stanje osnovica, ali oni uvek naglašavaju da na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj i često određuju njihov oblik i svi oblici nadgradnje, a naročito *politički oblici klasne borbe i njeni rezultati*. Odabrali smo, međutim, upravo Engelsove argumente jer oni pokazuju da između Marksovog i Engelsovog učenja ni u ovom pitanju nema nikakve razlike. Engels tumači svoje i Marksovo učenje o bazi i nadgradnji podvlačeći da se tu međusobno ukrštaju bezbrojne sile i da iz toga proizlazi rezultanta — istorijski događaj. U uzajamnom dejstvu tih momenata „ekonomsko kretanje probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti".

[6] Vidi autorov rad *Naš savremenik Fridrih Engels* („Međunarodni radnički pokret", br. 4/1970, str. 27—40).

[7] K. Korsch, *Die materialistische Geschichtsauffassung (Krise des Marxismus)*, 1971, str. 169.

[8] Engelsovo pismo J. Blochu iz septembra 1890.

Engels anticipira kritiku starih i novih anarholiberalističkih shvatanja, ali je ujedno i odbacuje naglašavajući da je protiv simplifikacije međusobnog uticaja baze i nadgradnje.

Zaključak koji se nameće već i iz ovog sažetog osvetljavanja spora o uticaju baze i nadgradnje u Marksovom i Engelsovom učenju neminovno vodi priznavanju potrebe o celovitom izučavanju Marksovog i Engelsovog učenja, ne razdvajajući Marksa od Engelsa, ali i ne deleći Marksov opus na njegove „rane radove" i na stavove koje je zastupao „zreli Marks". Osim toga, taj zaključak mora biti i širi, posebno u jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici, koja bazira na principima učenja klasika marksizma. Jer učenje o bazi i nadgradnji ne sme biti zanemareno. Otuda se, između ostalog, javlja i potreba za marksističkim obrazovanjem generacija koje izgrađuju socijalizam, a taj zadatak je naše društvo istaklo u prvi plan.

Anarholiberalizam kao struja nove levice kritikuje, svojim celovitim nihilističkim odnosom, ekonomiju kao podsistem dinamičkog sistema nauke. Kritika je upućena takozvanoj tradicionalnoj ekonomskoj nauci, posebno tradicionalnoj političkoj ekonomiji. Tradicionalnu ekonomiju čini, osim klasične, i vulgarna i savremena građanska ekonomija (na primer, marginalisti). U stavovima nove levice nema primesa koje bi ukazivale na to da politička ekonomija od pojave Marksovog fundamentalnog i enciklopedijskog dela *Kapital* postaje nauka koja je naoružala radničku klasu i celo napredno čovečanstvo u idejnoj i političkoj borbi protiv eksploatacije i omogućila sagledavanje puteva, sa uvažavanjem svih specifičnosti, socijalne revolucije koja vodi potpunom oslobođenju čoveka. Naprotiv, u kritici tradicionalne ekonomije nalazimo u istoj klasifikaciji, na primer, Marksa i Maltusa. Takva kritika tradicionalne ekonomije zaključuje se stavom da ekonomiju kao nauku treba reorganizovati.[9]

Dva su razloga što ekonomija i uopšte društvene nauke u poslednjem periodu nisu napredovale i razvijale se mogućim i potrebnim tempom. Analiza niza faktora pokazala bi uzroke zaostajanja, ali i moguće perspektive razvoja uz jedan preduslov: polazak od stavova klasika marksizma u dalja istraživanja i obogaćivanje svakog domena društvenih nauka novim saznanjima, analiziranje svakog domena stvarnosti Marksovim dijalektičkim metodom. Raskršće između marksista i anarholiberala uvek je bilo i ostalo na onoj deonici puta sa koje marksisti kreću u iznalaženje novih zakonitosti „pomoću glave u živoj stvarnosti", a ne „iz glave".

„Iz glave" Bakunjina ili njegovih sledbenika, iz filosofije, a ne iz ekonomije, kao materijalne baze iz koje se rađaju i proističu svi klasni odnosi i klasna borba, proističe nihilizam anarholiberalističke struje nove levice i onda kada kritikuje „tradicionalnu", marksističku političku ekonomiju ili ekonomiju kao celinu, ili kada se nihilistički i oštro odnosi prema dostignućima i postignutim rezultatima u praksi socija-

[9] Vidi, na primer, studiju Assara Lindbecka pod naslovom *The Political Economy of the New Left* (Institute for International Economic Studies, Univ. Stockholm, 1972).

lističkog razvoja, posebno razvoja u samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Marks u svom konspektu o Bakunjinovoj studiji *Državnost i anarhija* kaže sledeće: „On (Bakunjin) ne razume apsolutno ništa o socijalnoj revoluciji, sem političkih fraza. Ekonomski uslovi te revolucije za njega ne postoje."

Bakunjin naziva marksiste predstavnicima takozvanog autoritarnog socijalizma. On ne veruje u diktaturu proletarijata kao u vlast većine nad manjinom. U to ne veruju ni neki protagonisti anarholiberalističkih koncepcija nove levice u Jugoslaviji. Idejni koreni tih koncepcija su u tom starom anarhizmu, čak i kada je on ponovljen kroz usta savremenika koji stoje na Bakunjinovim principima.[10]

Bakunjinova, to jest anarholiberalistička shvatanja o samoupravljanju, u kome sve odluke donosi radnička klasa, pokušavaju da prikažu nemogućnost ostvarenja takvog oblika društva. U pomenutom Marksovom konspektu o Bakunjinovoj studiji dati su stavovi koji ukazuju na razlike u shvatanjima između Bakunjina i Marksa u ovom pogledu.

Bakunjin pita:

„Hoće li možda sav proletarijat stajati na čelu vlade?"

Marks odgovara:

„Čini li, na primer, u jednom sindikatu ceo sindikat njegov izvršni odbor? Hoće li prestati podela rada u fabrici i različite funkcije koje iz toga proističu? A kod Bakunjinovog modela (od dole prema gore) svi će biti gore. Onda dole uopšte neće postojati. Hoće li svi članovi opštine upravljati istovremeno i opštim interesima jednog regiona? Onda nema razlike između opštine i regiona."

Bakunjin pita:

„Nemaca ima oko 40 miliona. Hoće li svih 40 miliona biti članovi vlade?"

Marks odgovara:

„Izvesno. Pošto stvar počinje samoupravljanjem u opštini."

Marksov odgovor važi i za sve savremene anarhonihiliste koji sa sumnjom ili sa kritikom prilaze našem modelu samoupravnog socijalizma. Taj odgovor sadrži argumente o mogućnosti ostvarivanja samoupravljanja kao oblika diktature proletarijata koji vodi ka ukidanju svake diktature i nestanka klasa, a drugi deo odgovora su naši rezultati u ostvarivanju takvog modela samoupravljanja koji se zaokružava u integralni sistem sa dve osnovne ćelije: osnovna organizacija udruženog rada i mesna zajednica u komuni. To je proces neposrednog samoupravljanja.

## ANARHIZAM NOVE LEVICE DEZORIJENTIŠE BORBU RADNIČKE KLASE U SAVREMENIM USLOVIMA

U procesu neposrednog samoupravljanja moguće je diferencirati marksiste od anarholiberala, od njihove anarhonihilističke struje. Prvi aktivno pomažu i učestvuju u tome procesu. Taj proces je i njihovo delo,

[10] Vidi: J.-P. Sartre, *Mase, spontanost, partija (Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu*, knj. II, „Komunist", 1973, str. 416—419).

delo kojim će se moći ponositi istorija svih socijalnih revolucija. Drugi, anarholiberali, ometaju samoupravnu integraciju našeg društva pretpostavljajući joj razne alternative, rušilačku praksu nihilizma u svim domenima, što često nazivaju „nedogmatskom" ili „neetatističkom" varijantom emancipacije ljudi.

Sva naša istraživanja potvrđuju da se ne radi o novim teorijskim konceptima anarholiberalizma, nego o *antikvarijalnim „otkrićima"* starog anarhizma s kojim su vodili borbu i odlučno se razračunali još Marks, Engels i, kasnije, Lenjin i drugi marksisti Isto tako, ne radi se ni o marksizmu kad je reč o anarholiberalističkim shvatanjima nove levice, a najmanje o nekom stvaralačkom marksizmu ili o koraku napred na planu teorije marksizma ili pojedinih njenih delova (filosofije, sociologije ili ekonomije). Reč je jedino o shvatanju koje se u vidu anarholiberalizma javlja kao antipod marksizma. Reč je o odsustvu originalnosti, o odsustvu novih primesa i u slučaju „krupnih imena" takozvane svetske nauke koja stoje na anarholiberalističkim pozicijama, a u još znatnijem stepenu se odsustvo te originalnosti ispoljava kod onih koji ponavljaju te stavove stavljajući u preuzete okvire „kritike svega postojećeg" sadržinu kojom negiraju rezultate u svojoj zemlji ili protivrečnosti koje su posledica niza subjektivnih i objektivnih faktora razvoja jednoga društva. Empirijsko iskustvo u našoj zemlji i prisutne anarholiberalističke struje u poslednje vreme to još jednom potvrđuju.

Međutim, pri tome treba naglasiti da otkrivanje korena anarhizma nove levice nije primaran akademski interes. Mišljenja smo da je taj interes samo jedan deo razloga, a drugi, svakako i važniji, jeste potreba prepoznavanja te struje mišljenja u savremenim uslovima razvitka klasne borbe i radničkog pokreta uopšte. Istorija marksizma i istorija borbe sa anarholiberalističkim shvatanjima pokazuje da su ona u osnovi suprotna marksizmu.

Ne bi bilo teško dokazati da su, na primer, kondenzovane ideje egzistencijalizma u stavovima nihilističkog anarhizma M. Hajdegera svoju neposrednu prethodnicu i uzor imale u anarhizmu i nihilizmu koji nije mlađi od jednog veka. Isto tako, i analiza negativne dijalektike, prisutne u sociološkim shvatanjima Horkhajmera i njegovih sledbenika u Nemačkoj, Americi i drugim zemljama, pokazala bi, i pored deklarativnog izjašnjavanja za mnoga pozitivna kretanja u savremenom društvu i kritike monopolističkog kapitalizma, odsustvo stvarne originalnosti, a simbiozu sa starim shvatanjima u kojima je takođe bila negirana potreba klasne borbe i uloga radničke klase. Ništa drugačija situacija nije ni kada se razmatraju stavovi nove levice i njena kritika ekonomske sfere društvenog života i razvoja. Zaključci, nakon komparativne analize starog i novog anarhizma, otkrivaju ponavljanje ranijih stavova kroz studije savremenih autora.

U ovome radu smo hteli poći i korak dalje i udovoljiti savremenoj potrebi identifikovanja anarholiberalističkih struja nove levice, odnosno pokazati da idejna kretanja među anarholiberalističkim teoretičarima

nove levice ne mogu biti prihvatljiva ni za jugoslovenske komuniste niti za ostale iskrene borce za izgradnju jugoslovenskog samoupravnog društva. Jer anarholiberalizam nikada u istoriji radničkog pokreta nije mogao da bude stvarna revolucionarna ideologija. On to nije ni danas jer je neposredni nastavljač anarhizma ranije epohe, bez obzira na to što se predstavlja kao savremena, tobože istinski naučna teorijska varijanta revolucionarnosti u današnjem društvu. Naša analiza pokazuje da su anarholiberalistički stavovi nove levice neprihvatljivi iz sledećih razloga:

Anarholiberalizam nove levice *dezorijentiše i dezorganizuje borbu radničke klase i svih naprednih snaga* u Jugoslaviji na putu izgradnje samoupravnog socijalističkog društva. Anarholiberalizam nove levice, kao i nekadašnji Bakunjinov anarhizam, koji inspiriše savremena anarholiberalistička shvatanja, nema solidnu teorijsku podlogu, nego to nadoknađuje i zamenjuje veštom demagogijom. Razobličavanje tih shvatanja postaje sastavni deo akcije za dalje kretanje našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Anarholiberalističke struje nove levice u svetskim razmerama relativno veoma lako prolaze, dela njihovih protagonista se izdaju, a u nekim zemljama se proturaju i kao isključivo napredna. Između ostalog, i zbog toga što sadrže i kritiku državno-monopolskog kapitalizma, kritiku neokolonijalizma i nejednakosti u društvu, kritiku rasne diskriminacije i slično. Ukoliko se ne kaže do kraja u čemu je suština tih shvatanja, to jest da ona *odriču klasnu sadržinu svake borbe*, da *radničku klasu ne smatraju avangardom*, onda se može izvesti pogrešan zaključak da se radi o naprednim shvatanjima. Sažeto rečeno, anarhistička shvatanja nove levice su samo kvazinapredna. Anarholiberalistička shvatanja skreću sa puta aktivne borbe protiv nazadnih snaga uprkos proklamaciji da su revolucionarna.

Ovde je ukazano i na razliku između marksističkog i anarhističkog shvatanja samoupravljanja. Jugoslovenska teorija i praksa samoupravljanja ima istorijsku mogućnost da potvrdi tu razliku, na koju je Marks ukazao tačno pre sto godina, vodeći pismeni dijalog prilikom kritičkog konspektiranja Bakunjinove studije *Državnost i anarhija*.

Razobličavanje anarholiberalizma u našoj zemlji, naročito u uslovima reafirmisanja radničko-klasne orijentacije u izgradnji samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, kroz sistematsku akciju i kroz svaki pojedinačni napor, i aktivnost na uklanjanju svih onih elemenata iz naše stvarnosti koji su ili koji bi mogli biti kočnica bržem razvoju teorije i prakse našeg samoupravnog socijalizma — to su dve strane istog procesa.

Milan Miladinović

## TITO O KRITICI I SAMOKRITICI

Tito je kritiku uvek shvatao kao metod revolucionarne borbe, kao sredstvo za promenu postojeće stvarnosti, odnosno kao način osposobljavanja avangarde u kojoj prethodno treba da sazru misli o neophodnosti tih promena. On se ne zadržava samo na rečima kritike, nego aktivno dela i kritikom rada menja datu stvarnost ostvarujući tako ciljeve socijalističke revolucije. On se smelo, kritički odnosi prema delovanju Partije i sopstvenom radu. Tito u tom pravcu usmerava i kritičku snagu Komunističke partije Jugoslavije i svakog komuniste i revolucionara. On pomaže komunistima da razviju sopstvenu kritičku svest kao neophodan uslov praktičnog menjanja buržoaske stvarnosti i ostvarivanja socijalističkog društva. Tito od komunista traži da kritički posmatraju stvari oko sebe, da prate ponašanje i politička shvatanja ljudi i da ocenjuju sopstvenu delatnost. U toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije Tito nastoji da komunisti i borci upoznaju datu stvarnost, da je kritički shvate i borbom menjaju. Njegova aktivnost na razvijanju kritičke svesti komunista i radnih ljudi nastavlja se i posle rata, kao i danas, u uslovima razvoja samoupravnog socijalističkog društva u našoj zemlji.

Tito kritici prilazi i sa stanovišta vaspitne usmerenosti i izgradnje lika komuniste. Kritiku i samokritiku smatra sastavnim delom rada komunista i revolucionara. Potencira potrebu stalne prisutnosti kritike i samokritike u Partiji i revolucionarnom pokretu. Pod njegovim uticajem kritika je usmerena u pravcu pružanja pomoći pojedincima, partijskim organizacijama i rukovodstvima da se oslobode grešaka; da se moralnije, humanije i politički odgovornije ponašaju i rade; da pomažu drugima da se oslobađaju tuđih idejno-političkih i moralnih shvatanja; da jedni na druge idejno i vaspitno utiču; da se putem kritike i samokritike razvijaju komunističke vrline: humanost, drugarstvo, poštenje, principijelnost, odanost, hrabrost, istinoljubivost, disciplinovanost, odgovornost, radinost.

Kao revolucionar, komunista i marksista, Tito vaspitava članstvo da shvati kako je njihovo delo, aktivnost i ponašanje podložno ocenjivanju društvene sredine, a posebno radničke klase. To komuniste obavezuje da još više vode računa o humanosti, moralnosti, socijalnoj i

političkoj opravdanosti dela za koje se bore, o svome ponašanju i javno kazanoj reči.

Tito se energično suprotstavlja pojavama subjektivizma u kritici jer se time neobjektivno ocenjuje sopstveno delo i rad, kao i greške drugih. U odnosu prema drugome greške se prikazuju kao bitne, uveličavaju se toliko da se obezvredi ličnost i stvoreno delo. Subjektivizam se izražava i u familijarnosti koja onemogućava da se na vreme i objektivno sagledaju greške u radu i mane u ponašanju. Zato Tito traži da se pojača borba protiv gnjile familijarnosti u Partiji i da se stalno razvija kritika i samokritika.[1]

## I

Sagledavajući pojave loših unutarpartijskih odnosa u KPJ i revolucionarnom radničkom pokretu pre rata, Tito ukazuje na puteve prevladavanja tog stanja i putem kritike i samokritike. U više navrata je isticao da odbojnost prema principijelnoj, objektivnoj i konstruktivnoj kritici nije svojstvo komuniste. Kritiku su gušile frakcije u Partiji optužujući onu drugu da je kriva za sve greške u delovanju Partije i odbijajući da primi opravdanu kritiku i da se samokritički ponese prema sopstvenoj delatnosti. Svaku kritiku frakcija proglašava napadom na njenu političku orijentaciju, kao na nešto subjektivno, zlonamerno. U stvari, gušena je kritika, koja tako nije mogla doći do izražaja u ispravljanju grešaka u Partiji opterećenoj tuđim idejno-političkim shvatanjima. Na taj način Partija se udaljavala od radničke klase. Borba protiv frakcija i ozdravljenje Partije nisu bili mogući bez dubokog kritičkog zahvata u postojeće unutarpartijske odnose, zahvata koji je izvršilo novo rukovodstvo sa drugom Titom na čelu. Tito se kritički razračunava sa levom i desnom frakcijom u KPJ, oštro kritikuje trockizam, ukazuje na loše ponašanje i izdajničko držanje nekih bivših rukovodilaca Partije, istovremeno ističući pozitivna svojstva partijskog članstva i skojevaca. Putem kritike i samokritike on unosi svež revolucionarni duh u Partiju, osposobljava je da kritički sagledava sopstvenu delatnost, svoje mogućnosti, da samokritički javno priznaje svoje greške, da se još energičnije bori protiv eksploatatora i ugnjetača, a za socijalno i nacionalno oslobođenje.

Po dolasku na čelo Partije Tito obilazi partijske organizacije i uspostavlja nove odnose, potencira kritiku i samokritiku članstva i partijskih rukovodstava, zahteva da se komunisti jasno odrede prema jedinstvu misli i akcija. Unutarpartijski odnosi uspostavljeni na toj osnovi omogućili su Partiji da se u klasnoj borbi očeliči, da postane monolitna i sposobna za odlučujuće borbe koje su stajale pred njom.

U maju 1937. godine Tito kritikuje političku slepoću i liberalizam u Partiji. Zamera i vajnim kritičarima „koji vide samo te nedostatke, naduvavaju ih, ali ne vide da ti ljudi koje oni neodgovorno kritikuju —

[1] Tito, *Govori i članci*, „Naprijed", Zagreb, 1959, knj. VII, str. 286.

rade, a „kritičari" samo fraziraju"[2]. Tito istovremeno kritikuje izdaju Adolfa Muka i nekih drugih i na istom mestu ističe herojsko držanje pred policijom Cane Babović, dr Braina Fosa, Krsta Popivode i drugih.[3] To je prava komunistička kritika koja kritikuje izdaju, ali i afirmiše herojstvo. U februaru 1938. godine Tito se zalaže da se putem kritike vaspitavaju kadrovi, da ih treba „strpljivo ubjeđivati, diskutirati s njima i pomoći im da uvide svoje pogreške"[4]. U kritičkoj oceni grešaka on traži da „treba najprije da se ispita da li je pogreška učinjena hotimično ili iz neznanja. Osobito ne valja da drugovi upotrebljavaju psovke i ostale vrste grdnji i vrijeđaju. Takvim postupcima također nema mjesta u Komunističkoj partiji"[5]. Tako se bori za humanizam u kritici, za vaspitavanje komunista od strane onih koji upućuju zamerke na rad i ponašanje. Tito se zalaže za kritiku „u pravo vrijeme i na pravom mjestu" i za to da se razvija zdrava i konstruktivna kritika koju „treba poduprijeti"[6]. Kritikuje one koji neodgovorno kritikuju i tako unose haos u Partiju. Zalaže se za zdravu kritiku: „Da, kritika je potrebna, ali zdrava i konstruktivna, u pravo vrijeme i na pravom mjestu, a ne neodgovorno pričanje po kafanama i na ulici i pred bilo kim. Takva je kritika antipartijska i koristi samo klasnom neprijatelju."[7]

U referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u oktobru 1940. godine u Zagrebu, Tito je istakao da su frakcionaši radili „na sve moguće načine da takvom drugu ubiju vjeru u njegove sposobnosti, da razviju kod njega osjećaj malovrijednosti i da ga moralno utuku"[8] i tako spreče da zauzme odgovarajuće mesto u Partiji i revolucionarnom pokretu. Tito ukazuje na moralna svojstva komunista, na greške u radu Partije u sindikatima, među ženama i omladinom. Takva kritička analiza naoružavala je partijsko članstvo da se osposobi za izvršavanje veoma teških zadataka. Tito je polazio od toga da će Partija biti sve snažnija i jedinstvenija ukoliko bude razvijenija međusobna komunistička kritika. Zahvaljujući, pored ostalog, i takvoj kritici i samokritici, došlo je do izgradnje snažne Partije i moralno-političkog lika komuniste, koji su pokazali svoju snagu u ustanku 1941. godine.

## II

U toku NOR-a i revolucije Tito nastavlja da razvija kritičku misao komunista i boraca. U kontaktima sa partijskim aktivistima on kritički ukazuje na potrebu pojačanog revolucionarnog rada. U pismima i drugim dokumentima on inicira kritiku raznih skretanja sa političke linije Partije, traži partijsku disciplinu i sprovođenje odluka u život. Razvija

---

[2] *Proleter 1929—1942,* IRP, Beograd, 1968, str. 523.
[3] Isto, str. 613.
[4] Isto, str. 623.
[5] Materijali sa V zemaljske konferencije KPJ, „Komunist", br. 1/1946, str. 94.
[6] *Proleter 1929—1942,* str. 523.
[7] Isto, str. 598.
[8] „Komunist", br. 1/1946, str. 87.

kritički i samokritički duh i na taj način povećava revolucionarnu snagu Partije i svakog njenog člana. Pod Titovim uticajem u svim partijskim ćelijama uvedena je kritika i samokritika kao stalna tačka dnevnog reda na njihovim sastancima. Tako su kritika i samokritika postale sastavni deo borbe, rada i ponašanja komunista i boraca.[9] Ostvarujući Titovu misao i stav prema kritici i samokritici, CK KP Slovenije ukazuje partijskim organizacijama na važnost kritike i samokritike omogućavajući da se kritika slobodno odvija i da se kritikuju oni koji guše opravdanu kritiku i skrivaju greške jer tobože „da će kritika štetiti ugledu Partije i da može da posluži neprijatelju za napad na Partiju"[10]. U „Borbi" Edvard Kardelj objavljuje članak pod naslovom *Lična odgovornost i samokritika,* u kome se zalaže za povećanu odgovornost i za veću spremnost da se priznaju sopstvene greške i nedostaci.[11] Sledeći Titovu misao, list „Naprijed", organ CK KP Hrvatske, u broju od 9. juna 1943. godine, u članku *O kritici i samokritici* sumira revolucionarna iskustva i ukazuje na značaj kritike i samokritike u partijskom životu i oslobodilačkom pokretu.[12]

Bez obzira na uslove u kojima se Partija nalazila Tito smelo iznosi kritiku pojedinih partijskih organizacija i komandi jedinica NOV i POJ putem pisane reči u partijskoj i partizanskoj publicistici (u „Proleteru", „Biltenu" VŠ, „Borbi" i drugim publikacijama). Tito ukazuje, kritikuje, savetuje, razvija smisao za samoocenu sopstvene delatnosti, za kritički odnos prema sebi, stvarnosti, ponašanju i aktivnosti partizanske jedinice, narodnooslobodilačkog odbora, aktiva Saveza komunističke omladine, odbora Antifašističkog fronta žena itd. Na sastancima boraca, komunista, boraca i naroda i na svim drugim skupovima uvek je bila prisutna kritika i samokritika, i to veoma konkretna, dokumentovana, perspektivna, moralno-politički odgovorna. Sveopšte shvatanje neophodnosti kritike i samokritike urodilo je plodom. Izgrađivan je lik partizanskog borca, komuniste, skojevca, omladinca, pionira, žene, odbornika narodnooslobodilačke vlasti, rukovodioca Partije i partizanske jedinice. Tako su i tim putem razvijana moralno-politička svojstva jer je kritika bila stalno prisutna, primenjivana je na sve bez obzira na položaj koji je kršilac moralne norme ili političke linije Partije zauzimao u KPJ i oslobodilačkom pokretu. Bilo je omogućeno borcima da ukazuju na nedostatke starešina. Kritika je uspostavljala čvrste međusobne odnose, doprinosila vaspitavanju ljudi i smanjivala gubitke u borbi.

Titova kritika polazila je od potrebe čuvanja dostojanstva ličnosti, od toga da afirmiše još veću brigu o ljudima, da se još snažnije potenciraju sposobnosti pojedinaca, da se još više ispolji čvrstina partijskih organizacija i partizanskih jedinica. Tako je kritika afirmisala revolucionarni humanizam, omogućavala da se poboljšavaju uslovi borbe i rada, razvijala sposobnosti pojedinca i snagu Partije.

[9] O tome postoji više izvora iz svih krajeva zemlje.
[10] Vojnoistorijski institut, mikrofilm br. 113/354—369.
[11] E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije,* „Kultura", Beograd, 1949, str. 260—261.
[12] *Dokumenti historije KPH,* knj. III, sv. 1, Zagreb, 1951, str. 103—104.

Pravovremenost kritike Tito smatra važnom osobinom revolucionarne kritičke misli. Partijcima i drugim borcima treba na vreme ukazivati na početne greške, kršenje moralnih normi i pogrešno shvaćene direktive Partije. U pismu rukovodećim komunistima 3. sandžačke brigade Tito ukazuje na greške u postupku prema političkom komesaru kome nisu na vreme ukazivali na slabosti — „ne čekajući da se ti nedostaci, greške i propusti u radu nagomilavaju" i da mu je trebalo „pružiti potrebnu pomoć u njegovom radu"[13]. Nije cilj kritike da dovede do smenjivanja sa položaja, do umanjivanja vrednosti ličnosti, nego da na vreme pruži drugarski savet, da se isprave greške i da se čovek moralnije ponaša.

Tito se zalagao da se kroz kritiku „treba učiti na sopstvenim iskustvima i na taj način osposobljavati ne samo borce nego i rukovodioce. Takav rad mora biti shvaćen — ističe u pismu zameniku političkog komesara 13. brigade X divizije — kao obavezan i za partijsku organizaciju, jer je to najbolja škola"[14]. Tito ukazuje da nedovoljno „razvijen kritički i samokritički duh, familijarnost i slične pojave" treba prevazilaziti i stvoriti uslove za pravilne moralno-političke odnose zasnovane na kritici i samokritici. U Instrukciji CK KPJ od maja 1942. godine postavljeno je da „s vremena na vreme treba obavezno sprovoditi kritiku i samokritiku u ćeliji, i to ne samo kritiku rada pojedinaca već i sprovoditi kritiku ličnog ponašanja u životu, njihovih ličnih osobina i nedostataka, jer se tako razvija puna odgovornost članstva pred Partijom — razvija se njihova partijnost"[15].

U KPJ su bili ostvareni takvi unutarpartijski odnosi da su partijci smelo preuzimali odgovornost za sopstveno ponašanje i aktivnost. Na upućenu kritiku otvoreno su priznavali njenu opravdanost i komunistički isticali svoje dužnosti da bolje i pravilnije rade. Tako se PK KPJ za Crnu Goru i Boku na kritiku generalnog sekretara KPJ samokritički osvrće na sopstvene greške u ostvarivanju političke linije Partije u prvim danima ustanka 1941. godine i podvlači da u vezi s „pismom, koje potpuno usvajamo, mi smatramo za svoju dužnost da se samokritički osvrnemo na naš rad u proteklom periodu"[16]. Na kritiku da agitprop „nema prava da vrši ma kakvu kritiku partijskog komiteta i partijskih organizacija" i na to da je ta kritika nepravilna, „preterana i prilično nezdrava" CK KP Hrvatske se samokritički osvrće i kaže „vaša je kritika pravilna"[17]. U pismu Titu iz Aranđelovca od 29. jula 1941. godine se kaže da su „oni vrlo dobro svesni svojih nedostataka i slabosti i priznaju upućenu kritiku"[18]. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu u pismu Centralnom komitetu KPJ na upućenu kritiku podvlači: „U cijelosti se slažem sa primjedbama i kritikom."[19] Kao

---

[13] *Zbornik dokumenata NOR*, tom IX, 3, str. 282—283.
[14] Arhiv IRP, Beograd, br. 7110/I, 2—6 (43) 267.
[15] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 4, str. 14.
[16] Arhiv IRP, Beograd, br. 427/IV, 1—16 (41) 47.
[17] Isto, br. 29/1944.
[18] Isto, br. 7344/III, 3—52 (41) 12-a.
[19] *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, 1, str. 58.

što se vidi, nema odbranaštva, traženja „objektivnih" okolnosti i slično, nego se u samokritici potencira težina učinjene greške. Gotovo sva partijska rukovodstva, organizacije i partijci tražili su da im se ukaže na nedostatke i da im se na taj način pomogne. To je stvarni komunistički odnos prema Partiji, sebi i revoluciji koji je Tito razvijao u Komunističkoj partiji i oslobodilačkom pokretu.

Tito je oštro kritikovao i pojave da se upućuje kritika pojedincima i partijskim rukovodstvima za raniji rad od strane onih koji dolaze na njihova mesta. Takva kritika često nije bila objektivna, a vršena je i bez pokušaja da se realno ocene uslovi u kojima je delovalo ranije partijsko rukovodstvo ili član Partije. U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku od 28. februara 1944. godine izražava se neslaganje sa „ocenom rada ranijeg rukovodstva, naročito sa kritikom koja je žestoka i ne vodi računa o objektivnim okolnostima — pa je, prema tome, i nepravilna"[20].

Pod Titovim uticajem kritika i samokritika u Partiji, jedinicama NOV i POJ, organima narodnooslobodilačke vlasti, SKOJ-u i masovnim antifašističkim organizacijama primenjivana je svestrano i doprinosila je izvršavanju revolucionarnih zadataka, izgradnji moralno-političkog jedinstva, afirmaciji proleterskog morala i humanizma, jačanju drugarstva, oblikovanju moralno-političke i revolucionarne ličnosti koja je svesno, uporno, hrabro i čovečno izvršavala zadatke socijalističke revolucije.

## III

U posleratnom razvoju Jugoslavije i delovanju KPJ (odnosno SKJ) Tito nastavlja da ukazuje na potrebu kritike i samokritike kao važne vrline komunista. On je u više navrata isticao da bez „zdrave i konstruktivne kritike komunisti ne mogu pravilno vršiti svoju dužnost"[21]. Revolucionarna partija „kao što je naša još više će se učvrstiti ako bude pravilno primjenjivala kritiku i samokritiku", pri čemu se podvlači da to neće ići na „štetu njenog jedinstva i monolitnosti"[22]. Tito stalno govori da je kritika i samokritika „jedno od najvažnijih i najjačih oružja za ispravan rad komuniste, za čistotu Partije, za njenu monolitnost i njeno dalje razvijanje"[23], pa zato postavlja pred komuniste da „treba pojačati borbu protiv gnjile familijarnosti u Partiji i stalno jačati kritiku i samokritiku, jer je u tom pogledu do sada bilo dosta slabosti, a to se onda vrlo loše odražava na kvalitet partijnosti komunista, koji uslijed toga postanu nedostojni da budu članovi Partije"[24].

Tito stalno zahteva od radnih ljudi i građana da se kritički odnose prema radu Saveza komunista, državnih organa i rukovodilaca i čla-

---

[20] Arhiv IRP, Beograd, br. 63/1944.
[21] Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 183.
[22] Isto, knj. IV, str. 8.
[23] Isto, str. 12.
[24] Isto, knj. VII, str. 286.

nova Partije. U govoru na Kosmaju 7. jula 1945. godine Tito je rekao: "Pozitivna kritika je korisna i mi se takve kritike ne bojimo."[25] Obraćajući se ženama Srbije, Tito je rekao: „Nemojte se ustručavati da kritikujete ako vidite da nešto ne valja. Zdrava, konstruktivna kritika može samo da pomogne. I onaj koga se ona tiče, ako je pošten i čestit, neće se ljutiti, nego će mu to biti putokaz da pravilno radi, da pravilno vodi narodnu stvar. Onaj koga zdrava narodna kritika vrijeđa, to nije vaš prijatelj, to nije narodni prijatelj, to je neprijatelj naroda!"[26]. U razgovoru sa radnicima Borskog radnika u oktobru 1948. godine Tito je rekao: „Podvlačim još jedanput da vi, narod, trudbenici naše zemlje, imate pravo da kritikujete rukovodioce svoje zemlje, a imate i mjesto da ih kritikujete ako ne rade kako treba."[27] U govoru održanom u Mostaru u septembru 1951. godine Tito ponovo ističe potrebu zdrave i konstruktivne kritike i kaže da se rukovodioci Partije i države ne boje „kritike, pozitivne kritike koja može da se koristi, koja može da bude plodonosna. Jer, teško onim upravljačima i onoj zemlji gdje se kritika ne trpi. Kritike mora biti i mi je hoćemo i tražimo. Ona je potrebna i zato što mi nismo ljudi neke nadljudske pameti, koji mogu sve nepogrešivo uraditi"[28]. Na predizbornom mitingu u Beogradu u martu 1958. godine Tito je ukazao na značaj kritike od strane radnih ljudi i građana i rekao: „U prvom redu sami građani dolje, birači, sami radnici u preduzećima, radnički savjeti, komunisti, imaju pravo da kritikuju i da traže da se ispravi ono što ne valja" jer „idealnih rukovodstava, idealnih ljudi nema na svijetu", pošto ljudi, kada rade, „prave greške, ali ako na vrijeme ne ispravljaju takve greške, one postaju politički problem i koče pravilan razvoj"[29]. Tito je isticao da se ne ljuti „kada neko kritikuje nešto" a vidi da je u pravu jer „takva kritika nam pomaže da savladamo negativne pojave i teškoće"[30]. U govoru radnicima i građanima Sremske Mitrovice i Srema u martu 1965. godine podržao je „opravdane kritike koje postoje dolje. Izgleda da mi, ipak, ne činimo dovoljno energično sve da bismo sproveli u djelo ono što smo riješili i što mora da se sprovede"[31].

Razvijajući zdravu, principijelnu, dobronamernu, objektivnu, dokumentovanu, humanu i revolucionarnu kritiku, Tito ukazuje istovremeno i na pojave kritizerstva koje je štetno i ruši ono što treba dalje razvijati. Zato kaže da je uvek govorio da svaku grešku, nepravilan rad i loše ponašanje treba kritikovati opravdano, „a ne kao špekulanti koji, kada vide neku grešku, odmah počnu da buškaju i da napadaju čitav naš rad"[32]. Tito odbacuje kritizerstvo i kaže da „ima ljudi koji se prema svemu kritizerski odnose, koji neće da vide šta je stvarnost i kritikuju sa zlom namjerom"[33]. U razgovoru sa delegacijom I kongresa Saveza

[25] Isto, knj. I, str. 328.
[26] Isto, str. 239.
[27] Isto, knj. III, str. 17.
[28] Isto, knj. VI, str. 128.
[29] Isto, knj. XIII, str. 56.
[30] Isto, knj. XVII, str. 314.
[31] Isto, knj. XX, str. 59.
[32] Isto, knj. I, str. 307.
[33] Isto, knj. XIII, str. 56—57.

studenata Jugoslavije Tito je upozorio da se ponekad „demokratizacija shvata kao da se može sve kritikovati, pa se zapada u kritizerstvo, umjesto da se razvija konstruktivna kritika“[34]. Tito je na VII kongresu SKJ rekao: kada „kritikujemo sami sebe i javno iznosimo naše nedostatke i greške, onda to ne predstavlja našu slabost, kao što misle neki u zemlji i van nje. Naprotiv, to predstavlja snagu naše revolucionarne Partije i pokazuje da je ona dovoljno jaka i sposobna da javno iznosi svoje nedostatke ili greške“, ističući zatim da je važno „samo da uvijek razlikujemo konstruktivnu kritiku od destruktivnog kritizerstva koje je tuđe i štetno ne samo u komunističkom pokretu nego i uopće“[35].

U više navrata Tito je stavljao jasno do znanja kritičarima da se ne slaže sa nepravilnom kritikom i kritizerstvom jer to ima „suprotno dejstvo: ona najprije demorališe poštenog čovjeka koji želi da da od sebe što može, a s druge strane štetna je i za samu zajednicu“[36]. U govoru održanom u Splitu 6. maja 1962. godine Tito se kritički osvrće na pojave kritizerstva i „pričanja o nečemu što se ne poznaje. Ako čovjek nešto kritikuje, mora to dokumentovati. Kritizerstvo je štetno gdje god do njega dođe, a pravilna kritika može samo da doprinese da se uklone mnoge stvari koje smetaju današnjem razvitku i u pojedinim preduzećima i u našoj zajednici uopšte“[37]. Kritikujući na VII kongresu Saveza omladine Jugoslavije ponašanje nekih umetnika i književnika, generalni sekretar SKJ je rekao: „Njih ne interesuje ništa drugo osim onoga što sami misle. Oni ne gledaju kritički, već kritizerski na zbivanja u našem društvu.“[38] Tito je rekao da je za društveni razvoj štetna takva kritika. On je zato takve kritičare podsetio da se komunisti Jugoslavije neće „osvrtati na kritike sa sumnjivim pobudama“ i neće ih prihvatiti, ali će se boriti protiv tih zlih namera, protiv kritizerstva.[39] Tito kaže da ni dobronamerna kritika ne koristi ako se pojedine greške i loše pojave podižu na stepen opštosti, čime se umanjuje vrednost dela koje se želi dalje razvijati.[40] O tome je govorio i radnicima fabrike „Ivo Lola Ribar“ u Železniku: „Ako smo mi kritikovali izvjesne rukovodioce, to se nije ticalo svih, jer bi to bila naša nesreća ako bi veći dio naših rukovodilaca zaslužio ovakvu kritiku kakvu smo izrekli. Radilo se o pojedinačnim, ali drastičnim slučajevima koji su imali nepovoljne posljedice na mnogim mjestima. Mi smo po tome udarili. Pogreška je, međutim, bila u tome što se poslije naše kritike prelazilo u drugu krajnost.“[41]

Tito je ukazivao i na ponašanje pojedinih rukovodilaca koji su gušili opravdanu kritiku i čak primenjivali represivne mere prema onima koji su konstruktivno kritikovali. On je upozorio da „otpor prema kri-

---

[34] Isto, knj. VII, str. 24.
[35] *Sedmi kongres SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1958, str. 463.
[36] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 234.
[37] Govor u Splitu 6. maja 1962.
[38] Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, str. 82.
[39] Isto, knj. XX, str. 379.
[40] Isto, knj. XIII, str. 23.
[41] Isto, knj. XVIII, str. 50.

tici najčešće dolazi zbog sujete i nesamokritičnosti, što je loša osobina ljudi, a naročito se toga moraju oslobađati komunisti“[42]. U referatu na VII kongresu SKJ Tito je istakao da čak i neki „rukovodeći komunisti sprečavaju borbu protiv raznih nepravilnosti i grešaka, onemogućavaju kritiku preduzimanjem raznih represalija i drugim“[43]. U govoru održanom u Skoplju u novembru 1961. godine Tito podvlači: „Niko nema prava da proganja i otpušta sa posla radnike ako kritikuju negativne pojave sa jednog zdravog stanovišta, sa težnjom da se stvari poprave. Takvo pravo ne pripada pojedincima, rukovodiocima, koji bi na taj način htjeli da odgovore na njihovu kritiku.“[44] Od radnika i kolektiva traži „da budu jedinstveni kada se radi o kritici u preduzećima“ i da „vide svaku nepravilnost do koje dođe i da spriječe da neko, zato što kritički istupa i kritikuje, izleti poslije toga iz preduzeća“, a dešavalo se čak „da je bilo i komunista koji su takve radnike izbacivali“[45]. Tito veoma oštro zamera onima koji se „zbog kritike strašno uvrijede“ i kaže da izbegavanje „kritike predstavlja izraz težnje ka kompromisu, bojazan da se neko ne pozlijedi. I ljudi su zbog toga postali nekako preosjetljivi, pa se uvrijede bilo šta da im se kaže. To nije komunistička vrlina. Komunista mora da bude spreman da primi kritiku i da, ako ta kritika nije pravilna, odgovori i da dokaže da to nije tačno“[46].

Prateći primenu kritike i samokritike u Savezu komunista, Tito kritikuje postojanje dva merila: prema onima koji izriču kritiku i prema kritikovanima. Na III plenumu CK SKJ Tito ukazuje: „Kada smo mi do sada kritikovali pojedine stvari, niko poslije toga gore nije povukao konsekvence. A dolje je toga bilo i te kako. Ako radnik u preduzeću kritikuje, i to pravilno, on često ima da izleti ne samo iz preduzeća, već, ako je član, i iz Saveza komunista.“ S tim u vezi on zaključuje: „Postoje, dakle, dva mjerila, dva kriterijuma u Savezu komunista: jedan prema onima koji su gore i drugi prema onima koji su dolje. Međutim, u našem Savezu komunista mora biti jedan kriterijum: jedan za rukovodioce kao i za sve članove Saveza komunista. Greška rukovodioca mnogo je opasnija i teža nego greška jednog običnog člana.“[47] I u razgovoru sa političkim aktivom Srbije Tito je kritikovao nekritičnost pojedinih rukovodilaca jer, kada se „radilo o tome da se ljudi kritički osvrnu na slabosti o kojima sam ja ukratko govorio u svojoj uvodnoj riječi, već u početku sam vidio da diskusija uzima sasvim drugi pravac nego što sam to želio i mislio da treba da bude odgovor na moje kritike prije ovog sastanka i u uvodnoj riječi“[48]. U stvari, umesto objektivne kritike i samokritike, javilo se odbranaštvo i umanjivanje sopstvenih grešaka. Nastavljajući svoj kritički osvrt o tome, Tito je rekao: „Pokazalo se, naime, da ima ne mali broj drugova, mislim u prvom redu

[42] Isto, knj. XIII, str. 125.
[43] *Sedmi kongres SKJ*, str. 50.
[44] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 129.
[45] Govor u Splitu 6. maja 1962.
[46] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 106.
[47] *Treći plenum CK SKJ*, „Komunist“, Beograd, 1966, str. 10.
[48] „Komunist“, god. XXX, br. 814, str. 4.

rukovodećih, koje sam slušao, koji su imuni od takvih vrlina kao što je samokritika.“[49]

Drug Tito ističe da kritika mora da bude perspektivna i da vodi računa o čoveku. On govori i o formi „u kojoj se izvjesne stvari ili pojave kritikuju. Ponekad kritika, i kad je opravdana i tačna, može da vrijeđa i iritira svojom formom“[50]. Kritika „kod nas nije i ne treba da bude ubistvena, uništavajuća, ne treba da ide na to da nekoga upropasti, već treba da vaspitava, bila to kritika rukovodilaca od strane masa ili kritika masa ili pojedinaca od strane rukovodioca“[51]. Humani i vaspitni karakter kritike čini njenu revolucionarnu suštinu za koju se Tito uvek zalagao.

Tito je često kritikovao pojavu ćutanja na sastancima i sednicama, neiznošenja svojih stavova, dok su se van sastanaka iznosili podaci koji su bili od interesa da se o njima zauzme stav. Zato je u uvodnoj reči na III plenumu CK SKJ stavio do znanja da se ne može „izlaziti sa plenuma, sa sjednica, pa onda iza ćoškova i na raznim skupovima, izražavati svoje negodovanje i oponirati sprovođenje odluka koje je donijela većina“[52]. Ukazao je i na pojavu nekontrolisanog i neodgovornog pričanja van sastanaka komunista, radnih ljudi i građana, a imaju „mogućnosti da svoje neslaganje ili neraspoloženje iznesu na svojim partijskim sastancima, na sastancima svojih aktiva i pred raznim forumima. Ako ovaj ili onaj rukovodeći komunista čini nešto što se nekim drugovima ne sviđa ili nije pravilno, postoji mogućnost da se to iznese gdje treba, na sastancima partijskih organizacija i drugim. A govoriti o tome na ulici, to znači ne samo rušenje autoriteta takvog čovjeka nego i rušenje autoriteta Saveza komunista pred našim građanima i pred ljudima koji nisu članovi Partije. Prema takvim pričanjima smo se odnosili prilično liberalno. Ja mislim da se prema takvim pojavama ne smijemo liberalno odnositi, već da, naprotiv, te stvari treba oštro postavljati“[53].

Posebno mesto u Titovoj revolucionarnoj delatnosti zauzimaju stavovi o samokritici unutar Partije. Tito stalno ističe: „Najbolja osobina komuniste jeste samokritičnost, strogost prema samom sebi, prema svojim greškama, ali i prihvatanje kritike drugih ako je ona na mjestu, to jest sa razlogom.“[54] Na I kongresu Narodnog fronta Tito je rekao: „Bilo je riječi samokritike, što je glavna pozitivna osobina jedne organizacije koja treba da djeluje jedinstveno. Samokritika neka ostane i dalje u Narodnom frontu najvažnija osobina, jer samo ćemo na taj način moći ispravljati greške kojih će neminovno biti, htjeli mi to ili ne htjeli, jer samo onaj koji ništa ne radi, može da nikad i ne pogriješi.“[55] Za Tita je samokritika „osnovna stvar dobrog komuniste“[56]. Obraćajući se ko-

---

[49] Isto.
[50] Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, str. 100—101.
[51] Isto, knj. IV, str. 17.
[52] *Treći plenum CK SKJ*, str. 10.
[53] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 69.
[54] Isto, knj. XIII, str. 125.
[55] Isto, knj. I, str. 351.
[56] Isto, knj. IV, str. 197.

munistima Borskog rudnika, Tito je tražio da „na partijskim sastancima samoga sebe kritikuje onaj koji je pogriješio", savetujući im da se ne boje nikad da priznaju greške; „no, nemojte misliti da je dovoljno samo priznati greške, a onda ih opet svjesno ponavljati. Ne, na taj način se samokritika profaniše i takav drug gubi autoritet"[57]. Na 21. sednici Predsedništva SKJ Tito je zamerio što nije bilo dovoljno samokritike, pa je zaključio: „Ja sam jutros poslije tolike diskusije vidio da, ipak, nema dovoljno kritičkog prilaza od strane rukovodećih drugova i da je u stvari bilo malo samokritike, naročito one komunističke, koja je potrebna da bi se stvari mogle pravilno kretati i da bi se steklo povjerenje."[58] I u razgovoru sa političkim aktivom Srbije Tito je istakao da komunistima samokritika „pomaže da se sve to lakše i čim prije ukloni", da bi posebno podvukao: „Samokritika djeluje vaspitno i učvršćuje lik komuniste, lik revolucionara. Bojati se samokritike kao i kritike, to je malograđanska osobina i komunisti moraju savladati u sebi tu manu."[59]

Tito samokritiku shvata kao viši stepen moralno-političke i revolucionarne angažovanosti i odgovornosti komunista za svoj rad i ponašanje. Samokritika, po njemu, dokazuje moralnost, snagu ličnosti da sagleda i izvrši realno samoocenjivanje. Za takav odnos prema sebi potrebna je stvarna komunistička svest i odgovarajuća moralno-politička, društvena i unutarpartijska atmosfera da se može otvoreno reći istina o sebi i svom radu, da se preuzme odgovornost za budući rad i ponašanje. Takav odnos prema sebi i sopstvenom radu nemaju birokrati i malograđani. Samokritika komunista znači da se pravilno prilazi oceni sopstvene vrednosti, vrednosti dela koje se stvara, posmatrano sa osnovnih pozicija marksizma-lenjinizma. Ona znači dužnost da se preuzeta obaveza izvrši, da se ostvaruju zadaci Partije, da se svemu prilazi sa stanovišta interesa radničke klase i radnog naroda, da se dalje razvijaju i obogaćuju moralno-političke vrednosti samoupravnog društva, da se proširuje znanje iz marksizma-lenjinizma, da se vrši samoocenjivanje, uviđaju slabosti i nesavršenosti, ali ne u stilu „posipanja pepelom". Na taj način ličnost sama vrši analizu da li se reči slažu sa delima, da li je ponašanje i rad u skladu sa socijalističkim moralnim normama i politikom Saveza komunista na datoj etapi revolucije. Iz toga proizlazi moralnost prema sebi, radničkoj klasi, Savezu komunista, narodu i revoluciji. Takvu samokritiku Tito neguje u Partiji, posebno kod rukovodilaca, kritikujući one koji nisu spremni da samokritički analiziraju sopstvenu aktivnost i rezultate saopšte javnosti. Tito je i sam iznosio greške Saveza komunista i pojedinaca i državnih organa i tražio pomoć da se one prevaziđu. Time je jačao poverenje radnih ljudi i građana u Partiju, u njeno rukovodstvo.

Tito se zalaže i za drugarsku, konkretnu, principijelnu, marksističku, dobronamernu kritiku među komunističkim i radničkim partijama, kritiku koja će pomagati i afirmisati najviše vrednosti. Istovremeno se suprotstavlja kritici bez argumenata i bez poznavanja stvari, kritici

[57] Isto, str. 12.
[58] „Komunist", god. XIX, br. 769, str. 4.
[59] Isto, god. XXX, br. 814, str. 4.

koja polazi sa stanovišta apriorne ispravnosti onoga koji upućuje kritiku, kritici koja ne pomaže, nego obezvređuje dostignuća drugih, kritici koja teži nametanju sopstvenih stavova i interesa kao jedino ispravnih i opravdanih. Takva kritika je izraz neravnopravnosti, pokušaj da se bude arbitar u stvarima radničkog pokreta druge zemlje. U završnoj reči na VII kongresu SKJ Tito je rekao: „Ne govorim to zato što bih htio da negiram potrebu međusobne drugarske konstruktivne kritike. Takva kritika korisna je i među partijama isto onako kao što je korisna unutar svake partije posebno. Ali mi znamo šta je konstruktivna kritika, a šta negativna kritika, i zato je razumljivo što ne možemo biti ravnodušni onda kada smo uvjereni da je neka kritika nepravilna, neopravdana i nekonstruktivna.“[60]

---

[60] *Sedmi kongres SKJ,* str. 462—463.

# Prikazi

## Veljko Vlahović: Revolucije i stvaralaštvo

(BIGZ, Beograd, 1973, strana 190)

Knjiga Veljka Vlahovića *Revolucije i stvaralaštvo* raspravlja o složenoj i aktuelnoj temi: o odnosu socijalističke revolucije i kulturno-duhovnog stvaralaštva.

Polazeći od marksističkih stavova, od marksističke inspiracije, autor vrši analizu savremenih društvenih i kulturnih procesa i promjena prvenstveno na našem, jugoslovenskom tlu. U knjizi se ocrtava složenost i protivrječnost borbe za socijalizam i novu kulturu u širim razmjerama, a posebno se rezimiraju iskustva u borbi za samoupravno socijalističko društvo.

U ovoj knjizi ostvareno je dublje sagledavanje unutrašnjih veza između revolucije i stvaralaštva.

U revoluciji autor vidi duboko stvaralački čin koji mijenja društvene uslove i odnose i otvara mogućnosti ispoljavanja čovjekovih kreativnih moći. A u stvaralaštvu sagledava i podvlači onu njegovu dimenziju koja znači prodor u novo, neistraženo, koja znači rađanje nove vrijednosti i koja kao takva ima revolucionarni smisao.

Ovdje je došao do punog izražaja duh analize savremenih društvenih i kulturnih procesa. Iz složenih pojava i odnosa autor izvlači i osvjetljava ono što je suštinsko. On se koncentriše na analiziranje onih činilaca u društvenim i kulturnim tokovima koji predstavljaju stubove nosače revolucionarnih promjena. Ali, njegova pažnja zastaje i pred zaprekama, teškoćama i protivrječnostima u društvenom i kulturnom razvoju. Razvijen smisao da se odmah iz spleta složenih odnosa izdvoji ono što je bitno za dalje napredovanje snaga revolucije; razvijen smisao da se prepoznaju klice novoga u starome, da se analizira kompleksnost i protivrječnost borbe starog i novog i da se ukaže na mogućnosti i realne perspektive da se ta klica novog učvrsti, stabilizuje i da konačno pobijedi — predstavlja onu karakteristiku ove knjige, ovog razmatranja, koja je plod spoja revolucionarne marksističke teorije i revolucionarne prakse, koja je plod otvorenog kritičkog mišljenja i bogatog praktičnog iskustva iz borbe za socijalistički društveni preobražaj.

Drugim riječima, ovaj rad nije plod nekog apstraktnog, akademskog teoretisanja, već rezultat žive, revolucionarne inspiracije, strasnog opredjeljenja i angažovanja u borbi koju vodi Savez komunista za društveni i kulturni preobražaj samoupravnog socijalističkog društva.

Na stranicama ove knjige upravo provijava duh borbe koju Savez komunista vodi za socijalizam i novu kulturu; u njoj se neprekidno prepliću neophodna i dragocjena teorijska uopštavanja i sasvim praktična opažanja i iskustva. U njoj se ne osjeća samo sva blizina „fronta", odnosno bitke koju Savez komunista vodi; preciznije bi bilo reći da je ova knjiga i stvorena na svojevrsnom frontu, u samoj bici, i da je dio tog fronta i te bitke.

Ona teži da razbije šematizam u pristupu društvenim i kulturnim tokovima, dogmatsku uprošćenost i sklerotičnost. Ona nastoji da zahvati stvarni život u njegovoj punoći, u njegovoj složenosti, u protivrječno-

stima njegovog ispoljavanja. To je ona vitalna marksistička inspiracija koja probija iz živih revolucionarnih tokova i promjena u društvu, u odnosima, u ljudskom mišljenju.

Knjiga *Revolucije i stvaralaštvo* je knjiga stvorena od širokih, krupnih poteza i sinteza, ali i od jedne, rekli bismo, fine sposobnosti da se uočavaju i oni, možda na izgled sitni, ali važni, detalji koji su prisutni u svakodnevnoj borbi i stvaranju.

Ona je, svakako, rezultat paralelnog praćenja i proučavanja procesa u oblasti nastajanja novih društvenih odnosa, ali i novih sadržaja i oblika u sferi kulturno-duhovnih djelatnosti, ljudskog stvaralaštva u širem smislu. Možemo stoga reći da djelo *Revolucije i stvaralaštvo* donosi upravo jedan organizovan, produbljen pogled na pitanja koja tretira, ali tako da ga ni u kom slučaju ne shvatamo kao zatvaranje jednog tematskog kruga. Naprotiv, ono je u mnogo čemu podsticaj da se neke naznačene teme dalje istražuju. Drugim riječima, upravo zbog kompleksnosti teme koja se pokreće u ovome radu izostalo je ponegdje dograđivanje određenih stavova; negdje su samo naznačeni pravci za razmišljanje i istraživanje.

Međutim, ono što je bitno jeste upravo to da su neka osnovna pitanja revolucije i stvaralaštva postavljena i razrađena, da su dati odgovori na mnoge dileme, da su na mnogim mjestima jasno fiksirani stavovi i pouke za praktičnu orijentaciju i akciju.

U ovoj knjizi se na svojevrstan način rezimiraju problemi, pogledi i stavovi u odnosu na mnoga bitna pitanja socijalističke revolucije i kulturnog stvaralaštva.

Poznato je da u odnosu na ova pitanja, i u savremenoj teoriji i u publicistici, postoji ne malo različitih, pa i oprečnih pogleda i shvatanja. Takva situacija se, bez sumnje, odražava i u praktičnoj djelatnosti svjesnih socijalističkih snaga, u borbi za socijalistički društveni i kulturni preobražaj. Ovakvi poduhvati, međutim, doprinose da se jasnije odrede one bitne, demarkacione tačke u posmatranju društvenih i kulturnih procesa, da se obezbijedi marksistički, klasni pristup u analizi složenih pojava i odnosa.

Knjiga *Revolucije i stvaralaštvo* podijeljena je u tri dijela: u prvome se govori o socijalizmu i stvaralaštvu danas, u drugome je riječ o odnosu socijalističkih revolucija i duhovnog stvaralaštva, a u trećem se raspravlja o samoupravljanju i stvaralaštvu.

U uvodnom dijelu rada autor podvlači da su stvoreni uslovi za razradu cjelovitijeg pogleda socijalističkog društva na dalje tokove razvoja kulture. Lomljenje tradicionalne šeme o kulturi ne vrši se odvojeno od lomova koji se dešavaju u klasnom društvu na osnovama suprotnosti klasnih interesa. Sve je neodrživiji položaj kulture kao izdvojene sfere društvenog rada. Lomljenje tradicionalnih šema o kulturi ispoljava se i u lomljenju oblika kulturnog monopola. Postepeno se razbija i elitizam kulturnog života.

Literarno i umjetničko stvaralaštvo nosi pečat ne samo protivrječnosti društvenih kretanja i lomova, već i protivrječnosti kretanja unutar sebe. Bez dijalektike, podvlači autor, teško ćemo shvatiti suštinu tih kretanja. Naša koncepcija kulture mora da uvaži, ističe on, sve stvarne promjene koje je kultura doživjela i u nas i u svijetu. Jedino ta cjelovitija teorija kulture koja odgovara njenim stvarnim promjenama i razvojnim tendencijama može da predstavlja vrijednosnu orijentaciju za praktičnu djelatnost. Jedna od najkrupnijih prepreka za formiranje cjelovitijih shvatanja o kulturi u socijalističkom društvu, kaže autor, jeste dogmatizam, za koji je karakteristično odvajanje marksizma i marksističke teorije od života, nipodaštavanje činjenice da se stvarnost neprekidno mijenja, da se mijenjaju i teorija i praksa. Autor se zatim osvrće na pojave sitnoburžoaske navodne „revolucionarnosti" koja svoju aktivnost gradi djelimično na tezi o krahu uloge radničke klase i proklamuje „intelektualnu subverziju" kao „posljednju branu savremenog društva i posljednji rezervoar revolucionarne energije". Autor podvlači da takvi „masovno ispoljavaju osjećanje kafkijanske bespomoćnosti, međusobno su nehomogeni, a karakteriše ih improvizacija stavova, fluktuacija ci-

ljeva i strategije, ponekad i avanturizam taktike".

U daljem izlaganju autor naglašava, između ostalog, da se novi društveni odnosi mučno afirmišu: tragovi starog načina života, starih odnosa, starog načina mišljenja još dugo vremena poslije revolucije neizbježno će preovladavati nad klicama novoga. On podsjeća na Lenjinov stav o potrebi da se pomaže rast klica novoga.

Autor potom ukazuje da primjena teze o primarnosti uloge države u kulturi i stvaralaštvu podređuje državnoj svijesti rad komunista, dok ulogu radničke klase pomjera na sporedni kolosijek. Radnička klasa prestaje da bude pokretačka snaga, a u njeno ime tu ulogu vrši država. Na toj podlozi izrasta i konflikt između angažovanosti kao narudžbine države i angažovanosti kao samosvijesti, kao slobodnog opredjeljenja ljudi za socijalizam. Na toj osnovi izrastaju protivrječnosti između komunističke svijesti i državne svijesti, između svijesti slobodno udruženih ljudi u okviru svoje komunističke organizacije, čiji je cilj da podstiče progresivne društvene promjene unutar svoje zajednice, i državne svijesti, koja se zadovoljava izvršenim promjenama i teži da izvršene promjene ustali, da ih institucioniše. Logika revolucije nije ustaljivanje ni institucionisanje, već dalje promjene, dalji dinamizam u društvenim i ekonomskim kretanjima.

U drugom dijelu ove knjige, u kome se razmatraju pitanja odnosa socijalističkih revolucija i duhovnog stvaralaštva, najprije se povlače uslovne paralele između revolucije i umjetnosti. Revolucija je, ističe autor, najveći izraz odgovornosti za vrijeme u kome živimo, a donekle i za sjutrašnji dan. Zar to nije i duhovno stvaralaštvo, koje je sposobno da tu odgovornost umjetnički oblikuje i izrazi?

Autor zatim piše o pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta u revolucionarnoj borbi, o ulozi partije proletarijata, a zatim se zadržava na tezama o takozvanoj „dezideologizaciji društva".

Marksizam kao nauka, podvlači autor, prolazio je i prolazi kroz razne pritiske. Savremena borba za socijalističke društvene odnose zahtijeva konstituisanje sadržajnije avangardne teorije. Dinamičan razvoj nauke, obimne promjene u društvu, dinamizam savremenog stvaralaštva postavljaju zahtjev za daleko većim prožimanjem teorije i prakse. U takvoj situaciji isplivali su na površinu zahtjevi za „dezideologizacijom društva". Taj zahtjev polazi od teze: ukoliko društvo ulazi u bogatije materijalne odnose, utoliko ideologija gubi teren. Ideologija će iščeznuti, ukazuje autor, ali ne brže od iščezavanja države, partije, klasa. Oblici u kojima se pojavljuje ideologija, kao i oblici političkog života, nijesu prosti oblici ekonomske situacije. „Smisao i karakter ideologije može se shvatiti samo u konfrontaciji stvarnosti i onoga što kao svjesne socijalističke snage želimo da postignemo."

Pišući o proleterskoj partiji i buržoaskoj ideologiji, autor ukazuje da uticaj marksističke partije zavisi od razumijevanja tokova društvenog razvoja, od uticaja na svijest radničke klase o njenoj društvenoj ulozi. Oni koji ponavljaju samo tvrdnju da je socijalistička revolucija nasilje, a zaboravljaju da je njen cilj da stvaralačku snagu usmjeri na humane ciljeve i mogućnosti, otvaraju širom vrata za prodore buržoaske idejnosti.

Teškoće savremenog društvenog razvoja, podsjeća autor, u prvom redu su teškoće same radničke klase u ostvarivanju sopstvene uloge, uključujući i njenu ulogu u odnosu na duhovno stvaralaštvo.

„U revolucionarnim promjenama radnička klasa ne može izjednačavati stvaralaštvo sa institucijama u kojima se grupiše gro stvaralaca, niti može tretirati stvaralaštvo kao jedan od „sektora" kulturnog života, jer bi ga time svela na niski profesionalni interes, što bi značilo sputavanje stvaralačke snage, makar i pod vidom „brige" za pojedine institucije. Stvaralaštvo bi i dalje ostajalo otuđeno od sveukupnosti društvenih kretanja i interesa, podsticao bi se elitizam intelektualaca i pokroviteljski odnos organa nove vlasti.

Revolucija mora da razotkrije širu društvenu osnovu stvaralaštva, širinu društvenog interesa radničke klase za slobodnijim tokovima razvoja stvaralaštva, čija se progresivna ulo-

ga može svestranije ispoljiti sa dubokom demokratskom suštinom uloge same radničke klase. U tim uslovima stvaralaštvo postaje daleko više sastavni dio cjelokupnog odnosa čovjeka prema ljudima, dobija naglašeniji humanistički sadržaj i ulogu."

Pišući o partiji, slobodi i disciplini, autor kaže da u jednoj zaista revolucionarnoj, dinamičnoj partiji koja se sama mijenja disciplina postaje prije svega sastavni dio svjesne aktivnosti ljudi. Disciplina je u revolucionarnoj partiji elemenat rada shvaćenog kao akcija; ona je elemenat slobode jer, ukoliko se ljudi udruže radi progresa društva, ukoliko svjesno prime disciplinu, ukoliko ta disciplina podstiče viši kvalitet svijesti, ona je u stanju da stvara i veće slobode, kako individualne tako i društvene. „Takva disciplina može da izrasta u protivtežu usamljenom individualizmu, jalovom buntu, izgubljenoj samovolji i revolucionarnoj neodgovornosti."

Raspravljajući o odnosu partije i kulture, autor ističe da je Savez komunista već poodavno odbacio etatističku koncepciju kulturne politike, koja nije imala vremena da se dublje uvriježi u naše društvene odnose. Novi programi društvenog i kulturnog razvoja trebalo bi da brže i bezbolnije savladaju jaz između vrhunske kulture i zaostalosti dijela radnih ljudi, da smanjuju jaz između tehničke i humanističke kulture, da slobodno vrijeme izvuku iz kandži industrijske serijske zabave u kojoj je čovjek samo potrošač, a ne učesnik i stvaralac.

Autor postavlja pitanje da li je proleterskoj vlasti koja izrasta iz revolucije potrebno podređivanje stvaralaštva: „Prije bi se moglo reći da joj je potrebno oslobađanje od svih ranijih stega, a naročito od stega naopako shvaćene individualnosti u buržoaskom smislu."

I nešto dalje: „Umjetnost savremenog društva stvaraju ljudi koji se u većini kolebaju između buržuja i proletera, koji sve više mrze buržoaziju, ali zaziru od proletera. Zbog toga najradije zauzimaju sredinu i držaće se nje sve dok proletarijat ne otvori sebi put brže emancipacije i društvene afirmacije kao klase, kao snage koja oslobađa i sebe i čitavo društvo. Stvarnost savremenog stvaralaštva obilježena je, u stvari, najraznovrsnijim oblicima u kojima pojedinci pokušavaju da se postave prema tom protivrječnom položaju koji zauzimaju u društvu. Taj protivrječni položaj će umjetnost i umjetnici zadržati sve dotle dok se bitno ne smanji naslijeđena podjela rada i društvene protivrječnosti koje proiz laze iz te podjele."

Zatim se autor zadržava na pitanju okretanja ka prošlosti u politici i umjetnosti. U politici okretanje prema prošlosti najčešće je bježanje od sadašnjosti i sjutrašnjice. U umjetnosti okretanje mitovima znači često bježanje od ljudi, bježanje od samoga sebe.

U daljem izlaganju autor primjećuje da je današnja umjetnost jednim dijelom umjetnost nezavršene predistorije, a drugim se nastavlja u bici za izlazak iz te predistorije i za ulazak u stvarnu ljudsku istoriju.

U trećem dijelu knjige autor raspravlja o samoupravljanju i stvaralaštvu. On naglašava da samoupravljanje treba da završi započetu eksproprijaciju eksproprijatora, koja se ispoljava u ukidanju najamnog položaja radnika, koji se udružuje da bi ovladao društvenom proizvodnjom i raspodjelom i da bi kontrolisao osnovne tokove materijalne reprodukcije društvenog života, čime oslobađa od potčinjenosti i sva ostala područja života, uključujući i duhovno stvaralaštvo.

Autor zatim govori o složenosti borbe za samoupravljanje, o konfliktnim situacijama koje nastaju, o razlaganju i diferenciranju zatečenih društvenih slojeva i institucija da bi moglo da se izvrši konstituisanje novih društvenih odnosa na novoj podlozi.

Samoupravljanje ima borbeni karakter: u sebi sadrži jako naglašen polemički karakter, u smislu polemike sa zatečenim stanjem, sa zatečenim društvenim odnosima, što se izražava u aktivnosti masa, u sferi ideja, u svijesti. Radi se o takvom progresivnom prevratu kome su potrebni ljudi koji odskaču po snazi mišljenja, po borbenosti, po karakteru, po širini pogleda, po strasnoj vjeri u čovjeka.

Samoupravljanje otvara dijalog o najbitnijim pitanjima daljih prodora

socijalističke misli i socijalističkih odnosa. Taj dijalog može biti veoma oštar, ali polazi od povjerenja u ljude, radničku klasu, naučnu, tehničku i humanističku inteligenciju.

Autor zatim posebno analizira pitanja razvoja kritičke misli. Kritička misao samoupravnog društva neminovno će morati da se sukobi sa pojavama dekadencije i degradacije kritike, smatra autor, jer je dosadašnji razvoj društvenih odnosa neprekidno potvrđivao činjenicu da dekadencija može da razara, ali je nesposobna da mijenja zatečene odnose.

Kritička misao ne može dugo zaostajati za potrebama i mogućnostima vremena, uključujući potrebe i mogućnosti stvaralaštva. Samoupravljanje stvara uslove da kritička misao i akcija brže prevazilaze zaostajanje, pri čemu će morati da se brže razbijaju razni oblici monopola grupa, a u stvaralaštvu razni oblici izolacije, inertnosti i uobraženosti.

Samoupravljanje, podvlači autor, stvara podlogu za demistifikaciju dosadašnje naslijeđene, ograničene kritičke misli: ono unosi nov kvalitet u pojam i shvatanje slobode jer je ono samo u društvenom i ekonomskom smislu viši stepen slobode.

Kritičar, ako je stvaralac, mora i sam da razotkriva život koristeći se stvaralaštvom umjetnika. Velika literatura i umjetnost, s pravom podvlači autor, rađa i veliku kritiku i obrnuto.

Raspravljajući o povezanosti samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije, autor ističe da dinamičan i ubrzan razvoj nauke rađa veće društvene potrebe za samoupravljanjem.

„Danas ima svoj puni smisao Engelsova misao da, ukoliko nauka nastupa bezobzirnije i nepristrasnije, utoliko je više u skladu sa interesima proletarijata. Čovječanstvo danas živi u eri nepristrasnijeg i bezobzirnijeg nastupanja nauke.

Ekspanzija nauke, pored ostalog, vodi bržem porastu kulturnog nivoa stanovništva, što podstiče mijenjanje ne samo običaja, shvatanja, navika, ustaljenog načina života, već prije svega postojećih odnosa."

Ukazujući, na kraju, na značaj realne vizije razvoja kulture socijalističkog društva, autor zaključuje da su progresivne snage društva pozvane da u daljem radu postanu inicijatori razrade konkretnijih programa kulturne politike samoupravnog društva, razotkrivajući suštinsku povezanost privrede, politike, obrazovanja, nauke i kulture.

U djelu Veljka Vlahovića *Revolucije i stvaralaštvo* dobili smo knjigu političke publicistike višega reda, prožetu i oplemenjenu elementima sociološke esejistike i kritike. Iz nje izbija vjera u stvaralačku moć revolucije i u revolucionarnu moć stvaralaštva, vjera u moć čovjeka da mijenja društvene odnose i gradi humanije, sadržajnije oblike ljudskog življenja.

**BRANKO PRNJAT**

---

## Milojko Drulović: Samoupravna demokratija

(BIGZ, Beograd, 1972, strana 216)

Knjiga Milojka Drulovića *Samoupravna demokratija*, koja se pojavila u izdanju Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda, pisana je u stvari za francuskog čitaoca i objavljena je u Francuskoj u izdanju pariske izdavačke kuće Fayard. U toj činjenici je i posebna draž ove knjige. Kada je čitamo, stalno nam je u mislima pitanje kako na nju reaguje i kako je prima francuski čitalac čiji je instrumentarij mišljenja i sistem vrednosti različit od našega. S druge strane, knjiga koja je pisana sa ovakvom namenom uvek izaziva i posebno interesovanje našeg čitaoca. Treba biti zaista dobar poznavalac materije pa zadovoljiti istovremeno ove dve različite čitalačke publike. Mo-

žemo da kažemo da je autor u tome potpuno uspeo.

Osnovna tema knjige Milojka Drulovića je geneza i razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji. Samoupravljanje autor posmatra kao kontinuiran proces ostvarivanja jugoslovenske revolucije. Drulović je potpuno određen i dosledan u stavu da je samoupravljanje jedina prava alternativa jugoslovenskog puta u socijalizam.

U osamnaest poglavlja autor je analizirao sve glavne aspekte jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog sistema: put od administrativnog socijalizma do samoupravljanja; samoupravljanje u preduzeću i u neprivrednim delatnostima; raspodela; socijalne razlike i solidarnost u jugoslovenskom društvu; samoupravljanje u komuni; ustavna reforma; društveno-političke organizacije i samoupravljanje; samoupravljanje i tehnologija; opasnost od tehnokratije; planiranje; obustave rada.

Sve ove teme obrađene su na naučan i studiozan način. Autor nije suvoparan hroničar, interpretator zakona i političkih dokumenata, niti je branilac samoupravljanja na apologetski način. On mirno prepušta sud čitaocu ubeđen da su argumenti na njegovoj strani.

Drulović je oštar analitičar. Njegova je rečenica kratka i jasna. I kad govori o vrlo komplikovanim stvarima, on uspeva da ih prezentira i analizira na jednostavan i razumljiv način. Pri tome pokazuje smisao za suptilnu analizu društvenih kretanja, a samoupravljanje posmatra kao proces revolucionarnog preobražaja društva.

Za Drulovića ne postoje tabu teme niti pitanja o kojima ne može da se piše. Na samom početku knjige on kao da pita sebe i čitaoce: „Najzad, jesmo li u stanju da kažemo pravu istinu o samoupravljanju, a ne samo ono što bi trebalo da bude prema zamisiima i zakonima?“ (str. 11).

Malo dalje autor govori o istorijskom značaju jugoslovenskog samoupravnog socijalizma na sledeći način: „Za ovih dvadeset godina samoupravljanje se ili potvrdilo kao jedna demokratska i tehnoekonomska revolucija, ili ništa nije ni bilo“ (str. 11). Analizom razvoja i ostvarivanja samoupravljanja autor dolazi do zaključka da se ono potvrdilo kao efikasan i istovremeno human, demokratski sistem.

Ideju samoupravljanja i njegove korene autor nalazi u autohtonosti i originalnosti jugoslovenske revolucije, koja nije htela da prihvati model socijalizma kako ga je shvatao Staljin. O dubljim motivima koji su doveli do toga da se opredelimo za samoupravljanje Drulović kaže: „Jugosloveni su se opredelili za samoupravljanje jer su hteli da otvore puteve novoj društvenoj logici razvitka, drukčijoj od administrativnog i tehnokratskog upravljanja“ (str. 41).

Aktuelni problemi samoupravljanja su, svakako, najinteresantniji delovi knjige. Analize se baziraju na nizu podataka koji su znalački odabrani.

Drulović s pravom ističe da je glavno pitanje jugoslovenskog samoupravnog socijalizma u tome kako i na koji način obezbediti da radnička klasa raspolaže viškom rada. Polazeći od tog fundamentalnog pitanja, autor analizira ulogu države u jugoslovenskom samoupravnom sistemu, ulogu Saveza komunista, a posebno polazne postavke i dosadašnje rezultate ustavne reforme.

Autor ukazuje na opasnost od tehnokratije, ali je istovremeno oštro protiv poistovećivanja tehničke inteligencije sa tehnokratijom. On je za velike sisteme zasnovane na samoupravljanju.

Smatramo da je trebalo nešto kompleksnije obraditi neka pitanja teorije samoupravljanja. Tako bi čitalac dobio potpuniju predstavu o idejnim korenima i nastanku samoupravljanja, naročito u jugoslovenskim uslovima. Isto tako, pri razmatranju ove teme dobro bi došao jedan, makar sumaran, pregled raznih idejnih struja koje se kreću u okvirima samoupravljanja, ali ga tumače na svoj način, kao i osvrt na idejne struje u Jugoslaviji koje samoupravljanje u stvari negiraju.

Posebna vrednost ove veoma interesantne knjige je u tome što je autor na jednostavan i jasan način rekao istinu o samoupravljanju, pa time i o našoj zemlji. Zaključak koji se dobija čitanjem ove knjige je taj da samoupravljanje nije ni utopija ni eksperiment, ali ono nije prikazano

kao neki završen i zauvek dat sistem, već kao proces traženja i ponekad lutanja koji je inspirisan humanim ciljevima socijalizma.

Ova knjiga pruža mogućnost našem čitaocu da stekne solidna znanja o samoupravljanju i dobro se uklapa u program marksističkog obrazovanja, posebno naše mlade generacije. I francuski čitalac koji se interesuje za jugoslovenski samoupravni socijalizam moći će uz pomoć ove knjige da sazna više i tačnije o samoupravljanju u Jugoslaviji.

BALŠA ŠPADIJER

---

## Dr Borislav Dimković: Seljaštvo i komunisti na selu

(Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad, strana 210)

Pitanje sela i seljaštva, uloge seljaštva u izgradnji socijalizma, odnosa komunista prema selu i socijalnim slojevima seljaštva nalaze se u centru pažnje istraživača. Naši sociolozi i drugi naučni radnici sve više posvećuju pažnju promenama koje se zbivaju na selu. Izrazito plodan istraživački rad u izučavanju seoskih područja pokazao je dr B. Dimković, docent Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Objavio je dve zapažene studije i brojne članke iz problematike sela. To su: *Seljaci i zemlja, sociološka istraživanja društvenih procesa i odnosa na sremskom selu* (NIP „Dnevnik“, 1968) i *Promene u socijalnoj strukturi komunista Srema u posleratnom periodu* (NIP „Grafičar“, Inđija, 1970).

Nastavljajući istraživačku aktivnost u oblasti ruralne sociologije, Dimković publikuje knjigu *Seljaštvo i komunisti na selu*. Knjiga dr B. Dimkovića predstavlja značajan naučni prilog u proučavanju sela. Autor je u prvi plan proučavanja stavio probleme poljoprivrede i sela, društvenog i ekonomskog položaja seljaštva i stanovništva na selu, aktivnost Saveza komunista i ulogu i zadatke svakog člana u njihovom rešavanju.

Knjiga sadrži kako teorijska razmatranja o stavovima SKJ u oblasti agrarnog i seljačkog pitanja tako i praktična rešenja koja preduzima SKJ u vezi sa društveno-ekonomskim procesima na selu.

U prvom poglavlju knjige autor obrađuje teorijska pitanja. Osvetlio je ulogu Komunističke partije Jugoslavije i njenu borbu za rešenje agrarnog i seljačkog pitanja u kapitalističkoj Jugoslaviji. Politiku Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom preobražaju sela u posleratnom razvitku razmatrao je u dva perioda: (1) socijalistički preobražaj sela u posleratnom razvitku od 1945. do 1957. godine i (2) novi putevi u socijalističkom preobražaju sela u samoupravnom društvu od 1957. do 1970. godine.

Drugo poglavlje knjige sadrži teorijsko-metodološki pristup u izučavanju seljaštva i komunista na selu. Dr B. Dimković je u određivanju predmeta i cilja istraživanja zahvatio niz konstitutivnih elemenata koji ulaze u ovako složenu problematiku. Pozabavio se najpre određivanjem pojma „poljoprivredni proizvođač“. Pokazao je višeznačnost ove kategorije. Zatim je ukazao na strukturu seljaštva, odnosno na više slojeva koje obuhvata ova društvena grupa. U okviru utvrđivanja predmeta istraživanja izvršena je i klasifikacija seljačkih domaćinstava (čisto poljoprivredna, mešovita, poljoprivredna gazdinstva seljaka industrijskih radnika itd.).

Druga strana pitanja kojom se autor pozabavio u vezi sa predmetom i ciljem istraživanja je socijalna struktura Saveza komunista na selu. Istaknuta je aktivna uloga SKJ na selu. Ona se ogleda kako u učešću članova SK u donošenju raznih odluka u okviru osnovnih organizacija SK tako i u političkoj participaciji članova SK u postojećim političkim or-

ganizacijama i samoupravnim institucijama.

Pošto je ukazao na vezu između strukture seljaštva i strukture SK, autor je detaljnije razradio interkorelacione odnose hipotetičkog karaktera kojima se rukovodio u istraživanju ovako kompleksnih pojava.

Dimković je primenio više istraživačkih postupaka za svestrano i produbljeno izučavanje seljaštva i Saveza komunista na selu. On je svestrano prišao izučavanju pojedinih pitanja i time obezbedio građu, odnosno dobijanje podataka za egzaktnu sociološku analizu.

Pitanje strukture Saveza komunista na selu i tempo kretanja pojedinih kategorija seljaka komunista u posmatranom periodu autor je obuhvatio u trećem poglavlju studije („Seljaci u socijalnoj strukturi Saveza komunista Vojvodine").

Dr B. Dimković je usmerio pažnju na istraživanje strukturalnih kretanja u organizacijama Saveza komunista Vojvodine. Izučavao je kadrovsku politiku, dinamiku prijema u članstvo SK i dinamiku isključenja i svojevoljnog napuštanja SK. Da bi dublje istražio strukturu Saveza komunista na selu, proučavao je socijalne slojeve seljaštva u SK Vojvodine i udeo seljaka u rukovodstvima SK Vojvodine. Ova poglavlja su ilustrovana grafikonima koji veoma reljefno pokazuju kretanje seljaka u Savezu komunista Vojvodine u periodu od 1945. do 1969. godine. Obuhvativši period od 24 godine, dr B. Dimković je uspeo da pokaže tendencije kretanja u razvoju Saveza komunista Vojvodine. Opadanje broja seljaka u SK je karakteristično za Vojvodinu.

Autor je izveo značajne zaključke u vezi sa ispitivanjem strukturalnih kretanja u Savezu komunista Vojvodine. Pomenućemo najznačajnije:

U selima Vojvodine izgleda da danas živi oko tri puta više seljaka koji su danas članovi Saveza komunista. To ne treba tumačiti samo, a ni pre svega, nesposobnošću ili nespremnošću seoskih organizacija Saveza komunista da u većem broju primaju seljake u članstvo. Socijalna struktura seljaka članova Saveza komunista postepeno se menja u korist srednjih i imućnijih seljaka (57% anketiranih članova Saveza komunista izjavljuje da je potrebno u većem broju primati imućnije seljake i robne proizvođače u članstvo Saveza komunista). Međutim, siromašni seljaci bili su i ostali brojčano najzastupljeniji u Savezu komunista Vojvodine u odnosu na druge socijalne slojeve seljaštva i iz njihovih redova i danas se vrši prijem u Savez komunista. Sve to ukazuje da uzroke naglom smanjenju članstva Saveza komunista iz redova seljaka treba tražiti u sferi objektivnog društveno-ekonomskog i političko-samoupravnog položaja seljaštva uopšte, a posebno pojedinih socijalnih slojeva seljaštva.

Anketno istraživanje pokazuje da samo mali broj seljaka želi u sadašnjem trenutku da postane član Saveza komunista. Postavlja se pitanje da li to znači da seljaci smatraju da kao socijalni sloj ne treba da budu zastupljeni u Savezu komunista, tačnije, da to nije njihova politička partija. Rezultati anketnog istraživanja sasvim su jasno pokazali da je takva pretpostavka potpuno neopravdana. Od blizu 1.000 seljaka oko 41% odgovorilo je da smatra da u socijalnoj strukturi Saveza komunista treba da budu zastupljene sve društvene grupe, odnosno socijalni slojevi stanovništva, srazmerno svojoj zastupljenosti u stanovništvu. Pošto seljaci čine daleko najveću društvenu grupu, očigledno je da su ispitanici na posredan način odgovorili da smatraju da seljaci treba da predstavljaju najveću društvenu grupu i u članstvu Saveza komunista. Istovremeno je preko 18% anketiranih seljaka izričito izjavilo da seljaci treba da budu brojčano najzastupljeniji u članstvu Saveza komunista.

Kroz analizu učešća seljaka u političkom radu Saveza komunista na selu (četvrto poglavlje) pokazana je aktivnost u seoskim osnovnim organizacijama SK, učešće seljaka u organima upravljanja, kao i učešće seljaka komunista u društveno-političkim organizacijama.

U petom i šestom poglavlju analiziran je položaj poljoprivrede, procesi raslojavanja na selu, procesi deagrarizacije seoskog stanovništva, agrarna politika Saveza komunista itd.

U zaključnim razmatranjima autor ukazuje kako na slabosti koje treba da se otklone u seoskim organi-

zacijama SK tako na pozitivne momente koji potvrđuju da seljaci podržavaju agrarnu politiku SKJ.

Ova izvanredna studija ima mnogostruku vrednost kako za stručnu tako i za širu javnost. Dr B. Dimković je veoma uspešno osvetlio najznačajnije pojave društveno-ekonomskog života na selu, ulogu SKJ i tendencije daljih kretanja tih pojava. Na taj način dao je vredan naučni prilog u oblasti sociologije sela.

ALEKSANDAR TODOROVIĆ

---

## JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

### ГРАДИНА

Dvobroj 2—3 za 1973. godinu posvećen je temi „Mit i savremena kultura i umetnost". Časopis donosi vrlo opsežnu građu o toj temi. Između ostalih, tu su tekstovi dr Milana Damnjanovića *Mit i kraj epohe*, dr Miloša Ilića *Masovna kultura kao mitološka tvorevina našeg doba*, Radojice Tautovića *Sukob religije i mitologije*, Vladimira Rodionoviča Ščerbina *Mitologiziranje ili „nova stvarnost"*, Žorža Policera *Filozofija i mitovi*, Anrija Lefevra *Mitovi o gradu i ideologija*, Kloda Levi Strosa *Moral mitova*, Džozefa Kembela *Mit i društvo*, Adolfa Partmana *Mit i nauka* i druge.

Dr Milan Damnjanović u svom prilogu postavlja problem mita u vezi s problemom kraja epohe. Ako je u neobičnoj dijalektici nastajanja i nestajanja, obnavljanja i potiskivanja mitova u klasnoj istoriji čovečanstva osnova iz koje izviru mitske tvorevine pokazala na izgled nadistorijsku snagu, i ako je sa mogućnošću socijalističke egzistencije, s nagoveštajem novog čoveka i nove epohe odnos prema mitu izmenjen, kako onda u principu treba shvatiti taj odnos s gledišta marksističke metodologije, pita se autor. Teza njegovog razmatranja problema mita tiče se kraja epohe građanskog sveta kulture i klasne istorije čovečanstva uopšte, tiče se epohalne granice koju načelno treba utvrditi, i to tako što sa radikalnim revolucionarnim preokretom u socijalističkoj egzistenciji iščezava osnova iz koje izviru mitovi. Iščezavanje te osnove, po autorovoj tezi, ne zbiva se čak ni sa radikalnom promenom u tehničko-materijalnoj i socijalno-ekonomskoj osnovi, koju ona može nadživeti, kao što ne iščezava ni sa promenom u objektivnoj kulturnoj svesti, od koje može biti otuđena i privremeno potisnuta, već se to iščezavanje zbiva u *središtu* što kao „socijalno nesvesno" deluje u našoj istorijskoj egzistenciji.

Kao što se neke restaurativne ideologije održavaju i ispoljavaju i posle praktično okončane revolucije tehničkih i socijalno-ekonomskih uslova u kojima one nastaju, tako se formalno na sličan način i mitotvorna svest održava sve dok postoji ono socijalno nesvesno jezgro, ili središte, iz koga su na samom početku klasne istorije čovečanstva potekli prvi mitovi kao socijalno svrhovite tvorevine u službi ideologije vlasti i kao socijalne tvorevine što služe razumevanju i tumačenju sveta.

Autor smatra da iščezavanje osnove iz koje se rađa mitotvorna svest ne samo da je istorijski mogućno, već predstavlja odlučan kriterijum prelaska u novu epohu, u zasnivanje socijalističke egzistencije. Stoga se problem mita ne sme razmatrati samo prema njegovom istorijskom izvoru i trajanju, već i prema njegovom izvoru u svakodnevici.

U svom tekstu dr Miloš Ilić kaže da masovna kultura, na jednoj strani, razbija stare i razoružavajuće mitove o *starom zlatnom dobu* punom setne melanholije i poetizovanja prošlosti, i u tom pogledu njena se progresivnost ogleda u tome što se okreće sadašnjosti i realnijem načinu života. Na drugoj strani, i sama ma-

sovna kultura uvodi nove mitove koji posesivne vrednosti čine prvorazrednim vrednostima, zamenjujući, na primer, ljubav erotikom, složeni umetnički doživljaj spektaklom i kičom.

Raspravljajući o odnosu savremene poezije i mita, Veselin Ilić u tekstu *Ontogeneza poezije i mita* vidi snagu i pad poezije u karakteru njenog odnosa prema mitu i stvarnosti. Savremena poezija obnavlja svoju vitalnost iz demitizacije, razbijanja mita, iz nasilja nad stvarnošću i nad samom poezijom. U takvom životu poezije mit nije njena osnova. Savremena pesma različitim načinom vrši identifikaciju estetičkih i socijalnih vrednosti i istine poetskom energijom koja sadržaj umetnosti izjednačuje sa životom. Tako počinje da se ostvaruje iskonska ambicija pesme da bude ono što je bila: sastavni deo dnevnog ponašanja.

U savremenosti pesma uzima lice arhetipa, želi da bude starija od reči i mita. Ona to obično čini u vremenima svojih klonuća, kad je porobe mit, religija ili politika, a njena stvaralačka nemoć nastoji da ubedi svet kako više nema nedosegnutih prostora poetskog. To je vreme mita u poeziji. Mit tada uzurpatorski osvaja krvotok poezije i preti da se nametne kao istinska poetska vrednost. Međutim, takva izdajnička uloga mita nikad se nije duže održala u poeziji. Mitsko prebivanje u poeziji uvek znači izdaju poezije. Kad god to dozvole istorijske i stvaralačke okolnosti, mit nastoji da se nametne kao suština poezije. Poezija i mit menjaju uloge: pesma postaje zarobljenik mita. Ontogenetsko vraćanje poezije mitu, ističe autor, za poeziju ima dvostruki značaj: s istorijsko-dijalektičkog stanovišta vraćanje mitu je pokušaj da se prodre do suštine pesme, a u savremenom pesništvu vraćanje mitu više je znak želje poezije za iznalaženjem sredstava prevazilaženja sopstvenih nemoći nego posledica interesa za vraćanje izgubljenim izvorima poetskog.

Žorž Policer u svom tekstu bavi se odnosom filozofije i raznih oblika mitova, koji su često dizani na nivo zvanične političke dogme. Takav je, svakako, mit koji je stvarao nacizam. Rasizam je potražio novi mit izvan hrišćanstva. U pitanju je oživljavanje starog mita krvi kako bi se svest civilizovanog čoveka zamenila rasističkom dušom, tako da sama istorija postaje obična basna čiji je zadatak da kretanje čoveka ka civilizaciji predstavi kao pad, humanizam kao nesreću, napredak u ukidanju bestijalnosti kao blaćenje rase. Cilj je da se uništenje civilizacije prikaže kao povratak čistoti.

Ali, i ta čistota je takođe mit. Novi tip ljudi je uobličen prema trenutnim zahtevima kapitalizma, koji, ne mogavši da natera ljude da prihvate uslove od kojih zavisi održanje njegove dominacije niti da ih istrebi, prihvata se da izgradi, po svaku cenu, gospodarima pokorno čovečanstvo kojim se može manipulisati. Pre svega, radi se o mitološkoj transponaciji istorije: ljude treba sprečiti da se na racionalan način upoznaju sa događajima i pravim uzrocima koji ih pokreću. Prema hitlerizmu, nastaje kraj razumu, fenomenologija u hegelovskom smislu reči treba da bude zaboravljena, dok misao širokih masa treba da se zadrži na nivou primitivne imaginacije.

Ovo nacističko jedinstvo priče, to jest laži, i filozofije očigledna je negacija filozofije — onakve kakva se razvila od antičke Grčke, to jest filozofije razuma. Jer od svog rođenja filozofija se suprotstavlja mitologiji.

Danas agresivni povratak varvarstva stavlja filozofiju i filozofe pred zadatak neophodne borbe protiv mračnjaštva. Filozofija je ponovo pozvana da postane najviši ideološki izraz borbe koju civilizovano čovečanstvo vodi za odbranu i razvoj civilizacije.

U istorijskom periodu kakav je ovaj u kojem živimo, kaže autor, kada se dominacija spoljnih sila nad čovekom afirmiše na posebno brutalan način, fantastično nailazi na povoljniji teren. Međutim, uloga filozofije se ne sastoji u stvaranju mitova bez obzira na to kome su oni potrebni, bilo da se radi o mitovima odricanja ili o varvarskim mitovima negacije čoveka. Uloga filozofije je da osvetli, a ne da zamrači. Filozofija ne treba da služi neprijateljima čoveka da bi ga prevarili, već da pomaže čoveku kako bi u potpunosti realizovao svoje biće.

**Adolf Partman u svom tekstu kaže da se mit i nauka, dva različita partnera, slažu u svakom slučaju u tome da svet shvataju kao nešto što je već postojalo i da će to postojanje priznavati i tumačiti. Na pitanje o postanju mit odgovara slobodnim predstavama, imaginacijom koja svako stvaranje izvanredno lako zamišlja. Na ista pitanja nauka traži odgovor sredstvima kritičkog razuma koji je izoštrio svoje instrumente razmišljanja.**

**Mitsko razmišljanje je slično snevanju i fantaziji. Snevanje i polubudno razmišljanje imaju udela u svakom čovekovom radu. Ono se može dokazati i u stvaralačkim delima nauke i predstavlja izvor iz kojeg ističu nova saznanja. Međutim, mitsko stvaralaštvo je mnogo svesnije, na svoj način i logično. Mit bi da bude opšte prihvatljiv i traga za prihvatljivim i u snu. Mit ne stvara haotično, na skokove. Naprotiv, on želi da uspostavi red u haosu, a za to koristi način mišljenja koji poseduje posebne zakonitosti, način mišljenja koji se u mnogome razlikuje od načina istraživačkog mišljenja. U opštenju sa čulnim svetom mitskim viđenjem sveta upravljaju zakoni analogije, koji stvari međusobno povezuju. Kako to da između sjaja sunca koje žeže i sjaja zlata ne postoji nikakva skrivena veza? Koliko je ovo mišljenje u analogijama jako u nama, svedoči istorija opovrgavanja mita, razvoj istraživanja prirode, koje svojim jasnim metodama treba da vodi postojanu i često nemilosrdnu borbu protiv razmišljanja u analogijama.**

**Ako se mitskim shvatanjima posmatra svet, onda je sve podređeno tom metodskom sistemu. Pri tačnijem posmatranju svetski poredak uspostavljen putem mita izgleda kao težnja da se obuhvati sve što se može doživeti. Mišljenje u analogijama povezuje sve sa svim. Ali ovo opsežno mišljenje može u mitu da opstane jedino kao celina. Ako bilo gde zataji pouzdanost istine ovog pogleda na svet, umire mit. Mit ili se smatra celinom ili je osuđen na propast.**

**Sasvim je drugačiji sistem rasuđivanja nauke. Tamo gde se strogo primenjuje, on nema obeležje sveobuhvatnog. Naučno razmišljanje svoju snagu crpe zapravo iz omeđenosti. Ono razgraničava određene pojave koje se mogu istraživati — na bazi proverenih radnih metoda i kritičkog ispitivanja rezultata. Samo tako dokazani odnosi za nauku važe kao ispravni.**

**SVETISLAV PAVIČEVIĆ**

## kulturni radnik

U tekstu *Javno mnjenje i potlačene klase,* objavljenom u broju 2 za 1973. godinu, Olga Kozomora kaže da je vladajuća svest (ideologija) vladajuća uglavnom zato što je svest vladajuće klase, odnosno što je ona prihvata kao vladajuću. Vladajuća ideologija je samo jednim delom nametnuta. Drugim delom ona proističe iz ranijeg značenja koje je ona imala za obespravljene klase, u čemu one i dalje nalaze izraz svog izvojevanog prava. Sve zvanične religije bile su u početku socijalni pokreti obespravljenih klasa, tako da obespravljene mase ostaju vezane za taj prohujali revolucionarni period vladajuće svesti. Vladajuća klasa upravo na toj tački na kojoj stoje zablude vrši ideološko-propagandnu, manipulatorsku presiju. Ona sfera vladajuće svesti u kojoj se manifestuju zablude i predrasude obespravljenih klasa, združene s ideološkim uporištem vladajuće klase, ima posebno konzervativno i konzervatorsko značenje. U tom delu vladajuća ideologija mora da bude prevladana da bi moglo da krene revolucionarno preobražavanje društvenih odnosa. Baš u toj sferi svesti,

koju autor naziva izokrenutom svešću, nailazi se na najsnažniji, dvostruk otpor: na otpor samog javnog mnenja opterećenog predrasudama i na otpor vladajućeg mišljenja koje upotrebljava i zloupotrebljava predrasude mnenja. Ta se izokrenuta svest obično diže na rang svetinje, a tako se i prihvata.

Ova sfera vladajuće svesti uvek je neposredno povezana s politikom, odnosno ona čini opravdanje datog sistema vlasti i služi za praktičnu racionalizaciju vlasti i podređenosti, predstavljajući osnovu ubeđenja po kojem je data vlast neprikosnovena svetinja.

„Općenito bi se moglo reći da unutar društvene svijesti treba razlikovati: (a) javno mnjenje kao dozrio otpor postojećim predrasudama, (b) kao posljedica toga prije ili poslije javiće se promjena društvenih odnosa koju na planu svijesti prati saglasnost vladajućeg i javnog mnjenja, (c) ovome slijedi diferenciranje vladajućeg mišljenja od javnog i transformacija prvog u manipulaciju, a drugog u predrasudu, u oba slučaja radi se o izokrenutoj svijesti i (d) zatim ponovo postepeno, prvo u užim, zatim u sve širim krugovima počinje sagledavanje predrasude i razaznavanje načina za njeno prevladavanje. Razumije se da su svi ovi nivoi izukrštani i svaki u svakom uvijek prisutan, radi se samo o onom što je najizraženije. Veliki broj istraživača govori o latentnom javnom mnjenju, u čemu je također impliciran stav o javnom mnjenju kao otporu. Drugim riječima, razno stanje svijesti obespravljenih klasa je redovito utvrđivano u nauci. Ovu činjenicu mogao je zanemariti samo empirizam pošto se interesira isključivo za ono što jest (sada i ovdje) tražeći u tome suštinu pojave, što uvijek, kao i u slučaju javnog mnjenja, nije moguće naći. Zato se i dešava da ne može da odredi predmet istraživanja, pojam javnog mnjenja, te da istražuje pojavu koja se razlikuje od javnog mnjenja."

Povećano interesovanje za javno mnenje kao društveni fenomen, koje se zapaža poslednjih decenija, može se uzeti samo kao dokaz njegovog rađanja. Nije pri tom važno da li se tim interesovanjem nastoji proračunatim reagovanjem usporiti rađanje i formiranje javnog mnenja ili ubrzati. To su simptomi javnog mnenja, revolucionarne svesti obespravljenih klasa. U raznim sferama društvene svesti (književnost, muzika, film, osobito snažno filozofija) prepoznaje se stremljenje borbe protiv vladajuće predrasude, ranije vezano za religiju, sada za demokratiju. Umesto istraživanja tih pojava, istraživanja zahvataju iskaze o krajnje nebitnim pitanjima funkcionisanja demokratije, koji se, organizovani na određen promišljen način, serviraju kao javno mnenje. Time se namerno izbegava određenje pojma javno mnenje jer bi njegovo određenje značilo, isto kao i postavljanje pravnih pitanja, pitanja legaliteta, doprinos buđenju revolucionarne svesti, što se na praktikovan način upravo i izbegava. Otud je i kritika empirizma, kao i nekritičke pozitivističke nauke, deo napora procesa rađanja javnog mnenja.

Ivan Šalinović u tekstu *Politička uloga inteligencije* ukazuje na aktualizovanje Michelsove teze po kojoj organizacija nužno rađa birokratiju, aktualizovanje koje je nastalo kao posledica reakcije na sve veću birokratizaciju i institucionalizaciju društvenih odnosa u savremenom društvu. Danas se stoga javlja ne samo zahtev za demokratizacijom i demistifikacijom institucija, već i zahtev za ukidanjem struktura, organizacija i institucija. Taj zahtev došao je do izražaja naročito u studentskim pokretima, iako je u teoriji aktualizovan i van tog pokreta.

Ta teorija je eksplicitno ili implicitno prisutna i u nas. Iz toga što etatističke strukture socijalističkog društva parališu autonomno delovanje intelektualaca i što se i u okviru samoupravljanja javljaju birokratsko-tehnokratske tendencije, stvorena je sumnja u mogućnost debirokratizacije socijalističkih institucija i slobodnog intelektualnog delovanja u okviru njih. Postoji i mišljenje da su se i političke organizacije institucionalizovale i dogmatizovale, da u njima nema prostora za kritičku misao i revolucionarni pokret intelektualaca.

„Kako je, dakle, za sve organizacije, pa i samoupravne, imanentan birokratizam i hijerarhizam, pravi intelektualac se, prema tim mišljenjima, neće uključivati ni u kakve strukture, organizacije, partije i institucije, već će djelovati mimo i izvan njih, sumnjati u njih i sve ih stavljati pod znak pitanja. Jer intelektualac nije onaj tko djeluje u interesu grupe, klase, partije, već samo onaj koji djeluje u interesu čovjeka uopće. Nova avangarda se, prema tome, može formirati jedino iz redova „slobodne inteligencije", nesvrstane u bilo kakve političke organizacije, dakle, i mimo i pored Saveza komunista. Ta nova intelektualna elita bi bila jedina snaga revolucionarnih preobražaja, jer je i radnička klasa — nekadašnji idejni saveznik progresivne inteligencije — postala sterilna, inertna i nesposobna za veće političke i socijalne zaokrete."

Autor se, međutim, zalaže za tezu da inteligencija ne može svoju ulogu ostvariti mimo radničkih organizacija, već samo u zajednici s radničkom klasom i njenom avangardom.

Po nekima, postoje i posebni razlozi, nastavlja autor, koji proističu iz uloge i načina delovanja intelektualaca, razlozi koji utiču da se intelektualac levičar ne veže i ne uključuje u partijsku državnu strukturu „jer, navodno, povijest pokazuje da zakonito dolazi do sukoba između inteligencije i vlasti, a intelektualac, uključen u državnu ili partijsku strukturu, kada participira u donošenju općih odluka i angažira se u njihovoj realizaciji — ne bori se za izmjenu, nego očuvanje postojećeg, ne za odumiranje, nego za jačanje države i vlasti, postajući konformist, „dvorski filozof", režimlija, činovnička duša, izgubivši time svoju individualnost i autonomnost djelovanja. Intelektualci se nikako ne bi smjeli baviti politikom da se ne bi „ogriješili o zakone duhovnog i da ne bi izdali svoj poziv" (T. Geiger) te „da zbog zadatka za koji se pozivaju ne napuste zadatak za koji su pozvani" (A. Martin). Tim stavom je između duha i moći postulirana nepremostiva suprotnost".

Tačno je, kaže autor, da su, u principu, intelektualci i vlast društvene i istorijske antinomije, mada intelektualci ne moraju biti izvan vlasti da bi mogli obavljati svoju intelektualnu funkciju. Sukob nastaje zato što intelektualac ne pristaje na autoritet, a institucija vlasti je zasnovana na hijerarhiji autoriteta; intelektualac je obuzet težnjom za promenom, dok vlast veruje u vlastitu realnost i zasnovana je na realnosti. Međutim, princip o sukobu ne uključuje nužnost sukoba u svakom slučaju.

Autor zatim ističe i drugu stranu relacije inteligencija — vlast. Inteligencija postaje lako zavisna od vlasti jer sama ne raspolaže materijalnim i tehničkim sredstvima, ali i vlast i vladajuća klasa su zavisne od inteligencije ne samo stoga što društvo bez nje ne može funkcionisati, nego i stoga što inteligencija raspolaže najvećom duhovnom moći. Stoga svaka vladajuća klasa nastoji na uspostavljanju saradnje s inteligencijom. Vlast se naročito trudi da pridobije što veći deo humanističke inteligencije, naročito istaknute intelektualce, kako bi ovi svojim autoritetom popularisali mere vlasti i činili ih delotvornim.

S. P.

## INOSTRANI ČASOPISI

# Marxism Today

Pre izvesnog vremena oslobodilački pokreti u Africi ostali su bez jednog od svojih istaknutih boraca; na mučki način ubijen je Amilkar Kabral, jedan od lidera oslobodilačkog pokreta naroda iz jedne od ukupno tri portugalske kolonije u Africi — Gvineje (Bisao), koji se nalazio na položaju generalnog sekretara Afričke partije za nezavisnost Gvineje i Kap Verdea.

U januarskom broju ovog časopisa, koji izdaje britanska Komunistička partija, objavljen je prilog ovog poznatog borca za mir i nezavisnost afričkih naroda. U tom članku, čiji je naslov *Plodovi borbe: beleške za istoriju,* Amilkar Kabral podvrgava oštroj kritici politiku portugalske vlade u Africi i analizira glavne uzroke, ciljeve i posledice njenog kolonijalizma, kao i mogućnost afričkih naroda koji su pod njenim kolonijalnim jarmom da se tome suprotstave.

U prvom delu članka Amilkar Kabral analizira unutrašnju portugalsku situaciju i dovodi je u veoma blisku vezu sa stavovima i akcijama prema njenim preostalim afričkim kolonijama. Naime, on kaže da se situacija u Portugaliji svakim danom pogoršava, kako u ekonomskom tako i u političkom smislu; to pogoršanje tako je očigledno i takvih razmera da više ne može da ostane skriveno bez obzira na nastojanja vlade, tako da se i u samoj Portugaliji danas javljaju, doduše sporadično, revolucionarne akcije naroda. Zbog toga što je portugalski premijer Kaetano propustio šansu za demokratizaciju i unapređenje portugalskog društva, Kabral smatra da je on na putu da izgubi jedinu priliku koja se od vremena pomorskih otkrića ukazala jednom Portugalcu da svome imenu obezbedi povoljnu ocenu istorije.

Jedna od protivrečnosti portugalske stvarnosti je u tome što ta, kako Kabral kaže, najzaostalija zemlja u Evropi vodi namerno tri besmislena, kolonijalna rata koji je ekonomski potpuno iscrpljuju, pa time stvara nezadovoljstvo i među svojim narodom. Vodeći takvu spoljnu politiku, Portugalija istovremeno čini međunarodno-pravni zločin jer nad stanovništvom okupiranih teritorija sprovodi genocid. Da bi ostvarila svoje unutrašnje i spoljnopolitičke ciljeve, portugalska vlada se odlučila na izolaciju svog naroda od Evrope i od sveta, što, sem nepovoljnih društvenih, kulturnih, političkih i drugih posledica, ima još jednu vrlo nepovoljnu dimenziju po sam portugalski narod jer se i portugalska privreda odvaja od naučnih i tehničkih dostignuća koja bi joj, u uslovima zaostalosti, i te kako dobro došla. Ne obazirući se na to, vlada i dalje vodi apsurdnu kolonijalnu politiku koja izaziva nepovoljno reagovanje na spoljnopolitičkom planu, a u zemlji prouzrokuje inflaciju, opadanje standarda, porast troškova života i time uslovljeno opadanje broja stanovnika, stagnaciju privrede i sve veće dugove itd.

Autor navodi da je portugalski premijer Kaetano prvi put u julu 1971. godine javno priznao da njegova zemlja vodi kolonijalističke ratove; doduše. on ih je nazvao „vojnim operacijama“. Razloge vlade, iako je svesna teškoća, da nastavi reakcionarnu politiku koja dovodi i do sve veće društveno-ekonomske i političke degradacije portugalskog društva, Amilkar Kabral vidi u sledećem: kao prvo on navodi da vladajuća klasa zbog privredne nerazvijenosti zemlje ne može da se otvori prema svetu jer ne može da konkuriše razvijenim kapitalističkim zemljama; drugo, u portugalskom društvu se neosporno osećaju efekti poluvekovne vladavine fašizma, i to u sredini koja ni ranije nije imala demokratsku tradiciju; kao treće Kabral navodi da vladajuća klasa, kao i veliki delovi stanovništva, ima imperijalistički mentalitet i da prihvata rasističke stavove verujući u evropsku superiornost i belu dominaciju. Zabrinutost portugalskih rasista, kako ističe Kabral, ne izaziva porast

crnačkog stanovništva u apsolutnim ciframa, već pre svega porast, kako oni to nazivaju, „emancipovanog crnačkog stanovništva“. Stav nekih delova portugalskog društva autor označava kao „primitivni rasizam“ koji se ispoljava često i bez neke vidne ekonomske motivacije i koji nimalo ne vodi računa o afričkim kulturnim vrednostima. Ipak, forme ispoljavanja tog rasizma neosporno se menjaju; tako danas portugalski imperijalisti ističu svoje paternalističke ambicije prema potlačenim afričkim narodima, koje žele da „emancipuju“ u okvirima portugalskog društva. Ali, cilj i takvih ideja je da se u tom delu sveta zadrži dominacija bele rase, a da bi se to ostvarilo, ni danas se ne preza od fizičke likvidacije crnačkog stanovništva.

Autor kaže da otpor naroda na kolonijalnim teritorijama ne jenjava. On ističe da Portugalija sigurno ne bi mogla da održi svoje kolonijalne posede da ne dobija znatnu pomoć zemalja — članica NATO pakta, kao i znatnu pomoć po osnovu bilateralne saradnje sa nekim zapadnim zemljama.

Portugalija želi da uništi ljudstvo i materijalna sredstva oslobodilačkih snaga, da unese neslaganje među Afrikance i da provokacijama i sličnim akcijama postigne da druge zemlje ukinu ili smanje svoju pomoć pripadnicima oslobodilačkih snaga. Međutim, i pored oružanih intervencija i pretnji represalijama, portugalska vlada je na tom polju doživela neuspeh. Kabralova ocena je da je uzrok tome aktivnost oslobodilačkog pokreta i rad partije sa stanovništvom prvenstveno u urbanizovanim centrima.

Oslobodilačka borba se, po autorovoj oceni, uspešno razvija. U 1971. godini, kada je portugalska vlada preduzela intenzivnije bombardovanje i slične vojne akcije, i afričke snage su izvršile više ofanzivnih poduhvata koji su obuhvatili napade na sve portugalske pozicije uključujući i glavni grad Bisao. Portugalci nisu uspeli da postignu željeni cilj. Veliku ulogu u tome je odigrala, pored ostalog, i povećana sposobnost stanovništva za samoodbranu, kako u pogledu odbrane od bombardovanja tako i u pogledu odbrane hrane i letine.

U funkcionisanju i uspesima oslobodilačke akcije neosporno je da Partija ima neobično veliku i značajnu ulogu. U 1970. godini je izvršena promena strukture i funkcionisanja vrhovnog organa ove političke organizacije, što je doprinelo njenoj većoj efikasnosti. Kabral navodi da su u tom periodu uspešno organizovani brojni seminari, a kadrovi su slati i u inostranstvo na školovanje.

Autor podseća da je za oslobodilački pokret ne samo Gvineje (Bisao), već i ostalih kolonijalnih teritorija od neobične važnosti podrška koju im pružaju nezavisne afričke zemlje. On primećuje da solidarnost afričkih država sa ovim pokretima neprestano raste i da se manifestuje kroz pružanje pomoći borcima oslobodilačkih snaga. I oslobodilački pokret Gvineje (Bisao) je sa svoje strane neprestano ulagao napore za jačanje veza sa nezavisnim afričkim državama. Sem ovih, Kabral ukazuje i na značaj kontakata sa Sovjetskim Savezom i ostalim socijalističkim zemljama, koji su od velike koristi.

Na kraju svoje analize stanja u Gvineji (Bisao) Amilkar Kabral navodi da gubici koje je neprijatelj do sada pretrpeo nisu veliki, ali da je zato veoma značajan njihov psihološki efekat. U toku 1971. godine organizovano je mnogo oslobodilačkih akcija, zbog čega je ta godina proglašena najuspešnijom u proteklih osam godina, ali borbu treba nastaviti. Autor poziva na zajedničku borbu naroda sve tri portugalske kolonije i ponovo podvlači da je neophodno obezbediti da Portugaliji prestane da pristiže pomoć za vođenje ovih besmislenih, reakcionarnih, kolonijalističkih ratova.

NINA RATKOVIĆ

# ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ

Iako je talas omladinskog, a naročito studentskog, nezadovoljstva i protesta koji je krajem šezdesetih godina bio zahvatio pre svega razvijene zemlje sada prestao, analize događaja i tokova iz tog vremena i danas se obavljaju, pri čemu se obrađuju raznovrsni aspekti te pojave i njene implikacije.

U okviru rubrike „Socijalne protivrečnosti kapitalizma i idejna borba: rezultati šezdesetih godina" sovjetski časopis je u broju 2 za ovu godinu objavio članak Ksenije Grigorijevne Mjalo pod naslovom *Ideologija „totalne slobode": istorijska tradicija i savremene modifikacije.* Za razliku od većine studija iz ove oblasti, koje polaze prvenstveno od političkih pretpostavki i rezultata studentskog i omladinskog bunta, Ksenija Mjalo se opredelila za istraživanje relativno retko obrađivanih aspekata ovih pokreta: u centru njenog interesovanja je konstatovanje idejnih veza i kontinuiteta između stavova izraženih za vreme studentskih nemira i određenih idejnih strujanja i pokreta u prošlosti. Mislimo da je upravo zato ovaj članak, koji je prezentiran uz dosta istorijskih primera, interesantan za šire prikazivanje. Treba samo napomenuti da Ksenija Mjalo svoju analizu i poređenje karakterističnih ideja i stavova iz prošlosti i onih ispoljenih u vreme poznatih studentskih događaja vrši na primeru „majskog pokreta" u Francuskoj 1968. jer su, po njenom mišljenju, upravo u toj sredini najjasnije formulisani i došli do izražaja neki omladinski stavovi koji se smatraju tipičnim za to vreme i za omladinsku sredinu uopšte.

Iako protestni omladinski pokreti uglavnom imaju neke tipične osobine koje se mogu primetiti kako u ranijim tako i u savremenim primerima, ali koje sa geografskog stanovišta nisu regionalno ograničene, ipak je talas nezadovoljstva ispoljen šezdesetih godina imao neke specifične osobenosti uslovljene istorijskom specifičnošću date duhovne klime i situacije. Dve osnovne misli koje se, po oceni Ksenije Mjalo, u tom pogledu mogu izdvojiti su težnja za širenjem granica čovekove slobode i težnja ka radikalnom menjanju kvaliteta života.

Omladina je i ovom prilikom sa velikom snagom pokrenula upravo pitanja koja se smatraju „večnim" filozofskim, etičkim ili ideološkim temama; i sada je u centru pažnje bilo otuđenje čoveka, ali je težište interesovanja omladine u tom pogledu prebačeno sa društveno-ekonomskog na duhovno-psihološki nivo, kako to podvlači autor. Njena analiza odnosi se na razmatranje tri grupe pitanja koje je izdvojila kao osnovne elemente ove ideologije u njenoj borbi za prevazilaženje otuđenja kako su ga omladinski pokreti shvatili. To su, prvo, neposredno masovno saznanje omladine u obliku u kom se ispoljilo u toku šezdesetih godina; drugo, koncepcija i shvatanja „levofrojdista", ili, tačnije, Markuzeov koncept nerepresivne civilizacije, što je sve postalo organski deo studentske ideologije, i, treće, filozofsko-estetske tradicije nadrealizma. Drugim rečima, mišljenje autora je da stavovi omladinskog pokreta nisu autohtoni, već da se vrlo jasno mogu uočiti prethodnici u razvoju i nastanku pojedinih ideja. Projekat, odnosno koncept nerepresivne civilizacije kao novi tip međuljudskih odnosa možemo u tom pogledu izdvojiti kao potpuno tipičan: on nastaje u okvirima ideologije koju bismo, po autorovom shvatanju, mogli da okarakterišemo kao sekularizovanu varijantu mita o preobraženju, koji je, treba naglasiti, duboko utkan u kulturnu tradiciju novoevropskog vremena.

Jedna od osnovnih ideja izraženih u omladinskom pokretu je i prihvatanje hedonističke orijentacije. Ksenija Mjalo napominje da ni to nije novina jer je uočeno da većina ovih pokreta usvaja tu tendenciju

koja po svojim osnovnim crtama podseća na idealni prototip dat u Rableovom romanu. Autor ističe da hedonistički principi nisu strani ni socijalističkim pokretima u Evropi, ali da su usled porasta uloge i značaja konkretno-političkih zadataka potisnuti u drugi plan. I u Francuskoj, u kojoj je, sem toga, došlo do karakterističnog ispreplitanja socijalističke ideologije i romantičarske poezije, ideja sreće (koja je isticana kao važno dostignuće) shvatana je hedonistički. Vladajući antinom francuskog maja bio je, uprošćeno rečeno, da je „život" ono što je dobro i pozitivno, a „kultura" (odnosno ono što je stečeno i nametnuto) ono što je otuđeno i zlo. Upravo zato u to vreme su isticane posebno kritičke primedbe na značaj i orijentaciju pojedinih civilizacija, a insistiralo se na tome da čovek odbaci sve ono što mu je nametnuto vaspitanjem i društvenim normama. Autor ukazuje da je u evropskoj kulturi uvek postojala, bez obzira na različite forme ispoljavanja, tendencija ka razdvajanju čulnog i racionalnog i ističe da je i to jedan od vidova povezanosti tradicionalnih izraza sa savremenim težnjama ispoljenim u studentskom pokretu.

Pred pokret se postavilo pitanje da li čovek, kome je predlagano da se oslobodi svih stečenih osobina, po prirodi predstavlja dobro ili zlo biće, može li on samo na osnovu svojih instinkata i bez kulturnih regulatora da biološki preživi. Iako je Frojd svojim shvatanjima uticao u izvesnoj meri na formulisanje niza ideja, njegovo učenje ipak ne daje kategoričan odgovor na to pitanje. U svakom slučaju, tvorac psihoanalize je u kasnijem periodu svog rada došao do zaključka da osnovnu osobinu kulture ne čini potiskivanje seksualnih (Eros), već agresivnih (Tanatos) nagona i da budućnost civilizacije zavisi od njene sposobnosti da se bori sa instinktima agresije i samorazrušenja koji su imanentni čoveku. Dilema je, ipak, u tome da čovek koji potiskuje svoje nagone nije srećan, ali da čovek koji to ne čini predstavlja opasnost, a istovremeno se ne zna da li je zato ostvario individualnu sreću. Autor ukazuje da se Frojdu čini nerealnom sreća koja bi počivala na apsolutnom udovoljavanju svim nagonima, a da ni savremeni levo orijentisani omladinski pokreti nisu uspeli da odgovore na to kako pojedinac koji želi da primeni isticani postulat o slobodi izražavanja nagona treba da postupi.

Ksenija Mjalo nije uverena u ispravnost puta kojim je krenula omladina zalažući se pre svega za svojevrsnu kulturnu revoluciju. Po njenom mišljenju, rastvoriti čoveka u prirodi koja je shvaćena kao haos, lišiti ga svih odlika koje je stekao u toku dugog procesa razvoja, znači jednu formu dehumanizacije zameniti drugom, pa otuda i nije ispravna ambicija. Sem toga, krajnje konsekvence stavova istaknutih za vreme studentskog protesta izvrgavaju se u svoju suprotnost i time prelaze u još negativnije forme; naime, francuska omladina je poricala potrebu društvene organizacije i zalagala se za priznanje slobodnih, „dionisijskih" elemenata u svim sferama života, ali je, s druge strane, ispoljeno stremljenje da se omladina predstavi kao avangarda u odnosu na ostalu „amorfnu" masu, što je dovelo do trenda ka stvaranju harizmatičkih lidera.

Ova interesantna analiza studentske i omladinske ideologije u vreme najizraženijeg protesta završava se ukazivanjem na zaključak koji je francuski komunista F. Hinker dao u oceni francuskog maja 1968. Po njegovim rečima, studentska ideologija ustaje protiv kapitalizma, protestuje protiv njega, ali joj nije poznata njegova prava priroda; ona je osetljiva na ugnjetavanje, protivi mu se, ali nije svesna toga da je ono posledica eksploatacije. Otuda je logično što ta ideologija kapitalizam jednostrano poistovećuje sa nekim represivnim kvalitetima koji su mu svojstveni. Upravo zbog te jednostranosti i neisticanja bitnih elemenata studenti nisu mogli da nametnu svoju ideologiju i svoje stavove, iako je neosporno da su istakli i vrlo ubedljive, pravedne razloge i ciljeve svog protesta.

N. R.

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA




6

1973

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 6

## SADRŽAJ

### STUDIJE I ČLANCI



### PRIKAZI

# СОДЕРЖАНИЕ

## СТУДИИ И СТАТЬИ



## РЕЦЕНЗИИ



# CONTENTS

## STUDIES AND ARTICLES



## REVIEWS

# Studije i članci

**Sergej Krajger**

## O MINULOM RADU*

### I

Da bismo odredili sadržinu i pojam minulog rada u kapitalističkom društvenom sistemu i u sistemu socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, potrebno je da se podsetimo već poznatih i usvojenih postavki marksističke teorije. Smatram da je to potrebno i opravdano zato što se u našoj praksi, u svakodnevnom političkom radu, u rešavanju problema našeg društvenog i posebno ekonomskog razvoja, naročito u ostvarivanju već donetih ustavnih amandmana i ustavnih promena koje se pripremaju, srećemo s otporima i shvatanjima koja najčešće pokazuju veliko nepoznavanje nekih osnovnih istina političke ekonomije i marksizma. Ali ne samo to. Produbljivanje samoupravljanja znači danas stvaranje materijalnih i drugih društveno-političkih i pravnih uslova za to da bi radnici u udruženom radu, a naročito u proizvodnji, što znači u svojoj osnovnoj organizaciji, stvarno mogli odlučivati o uslovima i rezultatima svog rada. U celini odnosa u udruženom radu i u društvenoj reprodukciji, unošenje kategorije minulog rada sjedinjenog sa živim radom neposredno u Ustav predstavlja glavno merilo za određivanje međusobnih prava i obaveza radnika i njihove ravnopravnosti u stvaranju i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka. S tim se ujedno stvaraju uslovi za ukidanje monopola i privilegija pojedinih grupa u okviru udruženog rada i položaja državnih organa u odlučivanju o ostvarenom dohotku i o uslovima i rezultatima rada. Otuda je razumljivo što se ponekad s negativnim gledištima o minulom radu javljaju više ili manje otvoreni i svesni otpori i odbrana konkretnih postojećih interesa i pozicija, i nastojanja da se u suštini sačuvaju sadašnji odnosi.

#### O SUPROTNIM GLEDIŠTIMA I OTPORIMA

Pri ocenjivanju takvih otpora moramo biti svesni dveju činjenica. Prvo, moramo biti svesni da su samoupravni socijalistički društveno-

---

* Ovaj tekst štampan je i kao brošura u izdanju ljubljanske redakcije „Komunista".
Za časopis „Socijalizam" tekst je sa slovenačkog preveo Milorad Simonović.

-ekonomski odnosi i njihovo razvijanje prevazilaženjem otuđivanja uslova i rezultata rada od radnika onaj oblik klasnih odnosa u kojem radnička klasa na sadašnjem stupnju društvenog razvoja ostvaruje svoju istorijsku ulogu oslobođenja rada. To rečito dokazuju naša iskustva, a isto tako i sva zbivanja u današnjem međunarodnom radničkom pokretu. Zato svako suprotstavljanje razvijanju samoupravljanja ranije ili kasnije pokazuje svoju čisto klasnu sadržinu i predstavlja elemenat političke borbe protiv učvršćivanja odlučujuće uloge radničke klase i radnih ljudi. I drugo, iskustva našeg ekonomskog i političkog razvoja nam govore da je jedan od uslova za rešavanje postojećih teškoća i protivrečnosti našeg društvenog razvitka dosledno ukidanje ostataka tuđih i preživelih odnosa u našem samoupravnom socijalističkom društvenom sistemu. U te ostatke nesumnjivo spada uloga države kao osnovnog integracionog faktora na području proširene reprodukcije i razvoja društvenih službi, a takođe i odlučujući položaj osamostaljenih, od radničke baze otuđenih tehnokratskih upravljačkih struktura.

Od donošenja ustavnih amandmana, a i danas, mada u manjoj meri, svedoci smo izvesnog mistifikovanja kategorije minulog rada. U 21. amandmanu na savezni Ustav jasno je zapisano da svakom radniku u radnoj organizaciji pripada lični dohodak srazmerno s njegovim ličnim doprinosom uspehu i razvoju organizacije koji je on dao svojim ukupnim živim i minulim radom. Iz činjenice da takvu odredbu ne daju izričito ni Ustav iz 1963. godine ni pređašnji Ustavni zakon pojedinci izvode zaključak da smo izmislili kategoriju minulog rada i da smo je tek sada počeli uvažavati, da je to po svojim ekonomskim, pravnim i društvenim posledicama neispitana kategorija i da je zato menjanje postojećih odnosa i međusobnih prava i obaveza pojedinih društvenih grupa na osnovi minulog rada stručno i naučno nezasnovan i rizičan eksperiment, koji u praksi mora nužno izazvati zbrku i nove teškoće, kojih i bez toga ima dosta.

Takva tvrđenja, razume se, pokazuju veliko nepoznavanje političke ekonomije i posebno marksističke političke ekonomije, kao i neuvažavanje naše društvene prakse, posebno iz poslednjih godina, ili oni koji tako tvrde računaju s neupućenošću onih koje takvim tvrđenjima hoće da odvrate od nastojanja za menjanje postojećih odnosa. I u Ustavu iz 1963. godine, u njegovom načelnom i normativnom delu, govori se o tome da radne organizacije koriste sredstva društvene reprodukcije kao društvena sredstva srazmerno sa svojim udelom u ostvarivanju tih sredstava i da ih mogu udruživati. Na sličan način se regulišu prava društveno-političkih zajednica u upotrebljavanju sredstava društvene reprodukcije koja se ostvaruju na njihovom području.

Predviđene ustavne promene su izrađene doslednije i potpunije od amandmana u tome što one novim, razume se pravnim, odredbama onemogućavaju svaki oblik otuđivanja sredstava od radnika koja on stvara kako u okviru radne organizacije tako i u drugim integrisanim formacijama i oblicima udruživanja rada i sredstava u proizvodnji ili u sferi prometa robâ i novca. S ustavnim promenama se minuli rad pored živog

rada izričito uvodi kao osnova za sticanje prava na udeo u ukupnom društvenom dohotku. Sem toga, kad se čine prigovori i inače kad se govori o minulom radu u vezi s ustavnim amandmanima, veoma često se ne vodi računa o činjenici da minuli rad nije unet u ustavne promene samo tom odredbom koju smo naveli i u kojoj se on izričito pominje. Upravo je suprotno. Na 21. amandman na savezni Ustav pored te odredbe oslanjaju se i sve kasnije donete uredbe o socijalnoj zaštiti radnika, pre svega o takozvanim tehnološkim viškovima, o solidarnosti i uzajamnosti u slučaju ekonomskih teškoća, o zaštiti od poreskih zahvata i o obavezama prema drugim organizacijama udruženog rada po osnovu minulog rada kao živog rada opredmećenog u sredstvima društvene reprodukcije u društvenoj svojini. Isto tako, pomenuti i slični prigovori ispuštaju iz vida da je 22. amandman, koji reguliše udruživanje rada i sredstava društvene reprodukcije i međusobne odnose koji pri tom nastaju, u suštini konkretizacija i određivanje međusobnih prava i obaveza radnika u udruženom radu koji proističu iz njihovog minulog rada opredmećenog u sredstvima društvene reprodukcije.

Ipak, u poslednje vreme sve veći broj ekonomista, pravnika i sociologa u vezi s primenom ustavnih amandmana ulaže napore da razjasni i odredi kategoriju minulog rada i njegovu funkciju. Tako nastaje sve obimnija literatura, koja nesumnjivo doprinosi razjašnjavanju problema i koja predstavlja značajnu pomoć u savlađivanju otpora koji se pružaju utvrđivanju prava i obaveza u našem društvu na osnovi minulog rada, ili, da se izrazim rečima koje je drug Kardelj izgovorio na Trećoj konferenciji Saveza komunista Slovenije, — u savlađivanju otpora na koje nailazi sluga Jernej tražeći svoju pravicu.

Teško se može prihvatiti i tvrđenje da minuli rad dosad nije bio dohodovna kategorija. U društvenoj praksi on je upravo bio to. Činjenica je, naime, da u sistemu proširene reprodukcije od 1952. godine naovamo deluje sistem kreditiranja investicija, a s tim i sistem vraćanja glavnice i kamate po pravilu iz ostvarenog dohotka. Zajednička ulaganja domaćih radnih organizacija su kao mogućnost bila stalno prisutna, mada su praktično onemogućavana zbog velike koncentracije sredstava najpre u državnim investicionim fondovima, a zatim u bankama. Ustav iz 1963. godine bio je u pogledu minulog rada nedorečen usled razlika u gledištima koje su tada postojale. Zajednička ulaganja su dobila svoj zakonski izraz i verifikaciju u dopunama zakona o sredstvima privrednih organizacija koje su donete 1968. godine i koje regulišu ulaganja sredstava stranih subjekata u domaću privrednu organizaciju. Te godine je posle višegodišnjih diskusija izišao savezni osnovni zakon o utvrđivanju i raspodeli dohotka u radnim organizacijama, koji u našem zakonodavstvu znači raskid sa grupno-svojinskim iskorišćavanjem ostvarenog dohotka i minulog rada. Na toj osnovi je, na primer, u Sloveniji već 1970. i 1971. godine, dakle pre donošenja ustavnih amandmana, stupilo u život samoupravno regulisanje raspodele dohotka i ličnih dohodaka. I pored svih slabosti sadašnjeg sistema usmeravanja raspodele dohotka i ličnih dohodaka, ipak je rad na učvršćivanju tog sistema bitno doprineo razbijanju grupno-svojinske prakse i afirmisanju gledišta da je ne-

prikosnoveno pravo svake radne organizacije da sama reguliše dohodak i lične dohotke i da ih raspodeljuje.

Ustavni amandmani i u tom pogledu polaze od iskustava naše dosadašnje društvene prakse i rešavanja protivrečnosti našeg društvenog razvoja na samoupravnim osnovama.

Ono što je novo u ustavnim amandmanima jeste njihova doslednost u izvođenju osnovnih društveno-ekonomskih i pravnih konsekvencija spajanja i neodvojivosti minulog i živog rada kao osnove društvene svojine i samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, dinamike njihovog razvoja i reprodukovanja tih odnosa na osnovi njihovih sopstvenih zakonitosti. S tim se završava, bar što se tiče ustavno-pravnih institucija, načelna rasprava o tome da li je učešće u dohotku po osnovu minulog rada u skladu sa socijalističkim principima. Ta rasprava, koja je počela 1952. godine s uvođenjem kreditnog sistema i kamate u sistem proširene reprodukcije, koja je vođena i 1963. godine u vezi s Ustavom i koja se ponovo rasplamsala povodom donošenja zakonskih propisa o zajedničkim ulaganjima sa stranim licima i opet oživela u diskusiji o ustavnim amandmanima, s predloženim ustavnim promenama doživljava svoj epilog.

## O NEKIM SOCIOLOŠKIM ASPEKTIMA MINULOG RADA

Uređenje društvenih odnosa na osnovi minulog rada u našem dosadašnjem razvoju opravdava više nego išta drugo sama činjenica da je i u našem društvenom razvoju, kao i svuda drugde, odlučujuće i suštinsko pitanje ko prisvaja rezultate rada, ko njima raspolaže i ko odlučuje o rezultatima rada koji se pokazuje u minulom radu kao opredmećenom živom radu u raznim vrstama upotrebnih vrednosti, u sredstvima društvene reprodukcije i u drugim sastavnim delovima društvenog bogatstva. Opšti karakter reprodukcije upotrebnih vrednosti je nezavisan od određenog društvenog oblika. Ekonomske epohe, pisao je Marks u *Kapitalu,* ne razlikuju se po tome šta se pravi, već po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad nisu samo merilo stupnja razvoja ljudske radne snage, njene produktivnosti, nego pokazuju i društvene odnose u kojima društvo proizvodi. Današnja džinovska koncentracija tehničkih sredstava i društvena bogatstva koja je prate, koncentracija koja se s razvitkom tehničke revolucije neprestano povećava, sama po sebi predstavlja i koncentraciju velike ne samo ekonomske već i političke moći, koja sve više raste i koja se u sadašnjim međunarodnim odnosima sjedinjuje s koncentracijom vojne moći. Tako danas, sa sve detaljnijom podelom rada, proces društvene reprodukcije u celini dobija sve izrazitiji društveni karakter, svaki njen deo postaje sve zavisniji od celine i od razvitka opšte društvene produktivnosti rada. I obrnuto: celina društvene reprodukcije u svojoj zamršenoj složenosti postaje sve zavisnija od odgovarajućeg delovanja svakog svog segmenta, koji svojom proizvodnjom ili radnom funkcijom u isto vreme vrši više ili manje odgovornu društvenu funkciju. I dok tako proizvodnja sve više dobija karakter društvene proizvodnje i dok u njoj narastaju novi, kapitalizmu

tuđi, a za socijalističke odnose karakteristični elementi, istovremeno se u svakoj industrijski razvijenoj, posebno evropskoj, državi razvija upravo suprotan proces sve veće centralizacije ekonomske, političke i vojne moći u malobrojnim osamostaljenim centrima društvene moći koji odlučuju o rezultatima društvenog rada i njima raspolažu. U njima je danas u kapitalističkim državama usredsređena i moć buržoazije, koja sve svoje odluke podređuje svom zajedničkom klasnom interesu, uprkos razlikama i suprotnostima između posebnih interesa različitih interesnih grupa u krilu same buržoazije.

Kad se u svom radu i u razvoju našeg društva susrećemo s raznim problemima, mi često nismo svesni ili smo suviše malo svesni činjenice da se sa sličnim problemima koji nastaju iz stepena podruštvljenosti proizvodnje sreću i da ih moraju rešavati i sve razvijene države, ili, bolje rečeno, radnički pokret i napredne snage u celom svetu. Naša specifičnost je u tome što smo u razvijanju socijalističkog samoupravljanja našli takav oblik koji pruža i stvara uslove i mogućnosti da se protivrečnosti i suprotnosti društvenog razvitka koje su svojstvene savremenom svetu rešavaju sa što manje konflikata, u okviru udruženog rada, sporazumevanjem, međusobnim dogovaranjem i odgovarajućom intervencijom države, ali ne kao otuđene sile, već kao sile i oruđa samoupravnog društva.

Najizrazitiji činilac unutrašnjih zbivanja u razvijenim industrijskim zemljama postaje klasna borba između radnih masa i otuđenih centara ekonomske, političke i vojne moći. Može se reći da je društveni razvitak u svim razvijenim državama došao dotle da se stepen demokratičnosti društvenog života ne meri više po većoj ili manjoj razvijenosti partijskog sistema, već sve više po tome koliko su radne mase, radni ljudi i drugi građani sposobni da savladaju te otuđene centre ekonomske, političke i vojne moći, koje iziskuju savremena tehnika i koncentracija vojne sile i međunarodni odnosi, i koji sve presudnije utiču na rešavanje gorućih pitanja svakodnevnog života i perspektiva razvitka, pitanja socijalne sigurnosti svakog pojedinca i pitanja rata i mira.

Mi se danas nalazimo u takvoj situaciji da više nemamo potrebe da s progresivnim pokretima i u zapadnom svetu ili s političkim strankama vodimo diskusije o tome ima li kod nas demokratije ili nema budući da kod nas ne postoji višepartijski sistem. Stepen našeg demokratizma u poređenju sa stepenom demokratizma drugih zemalja ogleda se danas u tome koliko smo stvarno sposobni da razbijemo koncentraciju finansijske moći i da njena sredstva upotrebimo na razvijanje savremene tehnike i na obezbeđenje prodora nauke i njenih tekovina. Stepen demokratizma se izražava, dalje, i u tome koliko smo sposobni da obezbedimo uslove da država stvarno postane oruđe samoupravnog društva, da više ne bude otuđen centar političke moći i da se pretvori u oruđe radnog čoveka. To se odnosi i na vojnu silu. I u tome je duboki smisao našeg sistema opštenarodne odbrane kao osnove naše vojne doktrine i sistema društvene samozaštite kao osnove doktrine naše državne bezbednosti. Rasprave koje o tim problemima vodimo s drugim političkim partijama i s naprednim pojedincima u drugim zemljama nisu više di-

skusije o tome kolike su prednosti jednopartijskog ili višepartijskog sistema, već o tome koliko se naš sistem stvarno razlikuje od njihovih sistema po tome što razbija ili što je na putu da razbije te centre otuđene društvene moći.

Nije slučajnost što je u državama na Zapadu prisutan kao neposredna politička parola zahtev radnika za učešćem u upravljanju. Takođe nema ni jedne istočnoevropske socijalističke zemlje u kojoj se ne sprovode privredne reforme, naravno u svakoj na poseban način, mada su te reforme svakako daleko od mogućnosti da podriju moć državne birokratije. Ipak, procesi su tu i nije ih više moguće zaustaviti. Oni se vrše u celom svetu i u svakoj zemlji na specifičan način. U te procese smo i mi uključeni, s tim što smo u revoluciji i u socijalističkom razvitku na osnovi samoupravljanja našli sopstvena rešenja, koja, međutim, nisu rešenja koja odgovaraju samo Jugoslaviji, već koja u isto vreme znače i dragoceno iskustvo i značajan doprinos razvitku međunarodnog radničkog pokreta.

## O PROCESU PROIZVODNJE I MINULOM RADU

Proces proizvodnje kao proces proizvodnje upotrebnih vrednosti i ujedno proizvodnje vrednosti može se posmatrati samo u vezi s minulim radom. Zato o minulom radu govori politička ekonomija još pre Marksa. Sam Marks je i u *Kapitalu* i u nekim ranijim delima u kojima je razmatrao radnu teoriju vrednosti pravio razliku između živog rada i rada u tekućem procesu proizvodnje upotrebnih vrednosti, s jedne strane, i minulog rada kao oblika živog rada opredmećenog u nekoj upotrebnoj vrednosti. Opredmećeni rad je uvek rezultat živog rada. U analizi proizvodnje viška vrednosti Marks je pokazao kako nastaje višak vrednosti. Tim je on političkoj ekonomiji dao čvrstu naučnu osnovu, a radničkoj klasi moćno oružje u borbi protiv kapitalističkog društvenog sistema i eksploatacije. To oružje ni do danas nije izgubilo svoju ubojitost, ne samo drugde u svetu, nego ni kod nas, u našoj borbi za samoupravne socijalističke društvene odnose. Marks je pokazao kako se radnikova radna snaga pojavljuje kao roba, čija je upotrebna vrednost upravo u tome da u propisano radno vreme stvara veću vrednost nego što su troškovi za njenu sopstvenu reprodukciju; on je pokazao da je suština eksploatacije upravo u tome što višak vrednosti prisvaja kapitalista, da se rad radnika, opredmećen u sredstvima za rad i u upotrebnim vrednostima koje su potrebne za reprodukciju radne snage, kao i opšti uslovi proizvodnje i materijalna osnova svih društvenih delatnosti otuđuju od radnika i pretvaraju u sredstva njihovog eksploatisanja i stalnog reprodukovanja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Taj proces se u svojim društveno-ekonomskim osnovama razvija i danas u celom kapitalističkom svetu, mada na neuporedivo višem stupnju razvitka tehnike i proizvodnih snaga i u mnogim modifikacijama u kojima se već zapažaju elementi novih odnosa i preživelost kapitalizma. Otuda su Marksova dela sačuvala svoju punu svežinu i aktuelnost. S druge strane, razvitak socijalizma u svetu pokazuje da radnička klasa,

kad osvoji vlast i kad se organizuje kao država, mora preuzeti neposredno u svoje ruke i sve ekonomske funkcije kapitala ili sredstava proširene reprodukcije i sama direktno odlučivati o uslovima i rezultatima svoga rada i ukinuti svako otuđivanje bilo od strane državnog aparata bilo od strane tehnokratskih upravljačkih struktura u velikim integrisanim sistemima u oblasti proizvodnje, u bankarstvu i u robnom prometu. Samo tako radnička klasa može iz korena odstraniti sve ono u društveno-ekonomskim odnosima što je sputava i vraća nazad u položaj najamnog radništva i sprečiti svoje pretvaranje u robove sopstvene birokratije.

U vezi s tim podsetimo se još nekih činjenica. U kapitalističkom sistemu raznim oblicima opredmećenog rada raspolaže kapitalista kao svojim kapitalom. On prisvaja višak rada. U uslovima državnog ili administrativnog socijalizma višak rada prisvaja država u ime opšteg (više ili manje) stvarnog interesa radnika. U kapitalizmu se samo potreban rad, odnosno najamnina radnika u ukupnoj masi ostvarenog dohotka odreduje iznad nužnog životnog minimuma u osnovi prema odnosu snaga između radničke klase i kapitalista i njihove države. U državnom, administrativnom socijalizmu to regulišu državni i administrativni propisi. Kako iskustva pokazuju, upravo tu često dolazi do eksplozivnog odmeravanja snaga u utvrđivanju odgovarajućih odnosa između potrebnog rada i viška rada.

U prostoj robnoj proizvodnji, po Marksu, proces proizvodnje kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti predstavlja proces proizvodnje roba u kome proizvodima raspolaže po pravilu njihov proizvođač. Kapitalistički proces proizvodnje, međutim, kao jedinstvo procesa rada i procesa povećavanja vrednosti, jeste kapitalistički oblik proizvodnje roba uz neprekidno otuđivanje viška vrednosti od rada i njegovo pretvaranje u svojinu kapitalista. U uslovima udruženog rada i društvene svojine na sredstva za proizvodnju proces proizvodnje predstavlja jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja i povećavanja dohotka i stalno sjedinjavanje ostvarenog dohotka s radom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada kao osnovnim stvaraocima, odnosno nosiocima društvenog dohotka. Na taj način, svaki radnik u udruženom radu i svaka osnovna organizacija udruženog rada imaju udela u društvenom dohotku srazmerno količini svog tekućeg i minulog rada koji predstavlja njihov doprinos stvaranju društvenog dohotka i društvenoj produktivnosti rada. Tako se u procesu društvene reprodukcije u uslovima udruženog i društvenog samoupravljanja onemogućava otuđivanje dohotka radnika i stvaraju se uslovi za prevazilaženje osnovnih suprotnosti u društveno-ekonomskim odnosima koje potresaju savremeni svet.

## DRUŠTVENA SVOJINA KAO MINULI, OPREDMEĆENI ŽIVI RAD

Društvena svojina u samoupravnom socijalističkom sistemu se uspostavlja na osnovi rada kao individualna svojina svakog pojedinca, pa zato kao svojina svih. Društvena svojina, prema tome, ne predstavlja

negaciju svojine uopšte, već samo negaciju kapitalističke privatne svojine, to jest svojine koja nastaje otuđivanjem viška vrednosti od rada radnika koji stvaraju dohodak Tim se društvena svojina ostvaruje kao istovremeno uređivanje međusobnih prava i obaveza na osnovi rada i međusobne ravnopravnosti. Radni ljudi u udruženom radu uređuju međusobne obaveze i prava društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i drugim samoupravnim aktima, koje, kad je to potrebno s gledišta ravnopravnosti radnika, stabilnosti i čvrstine društvenog sistema i uslova društvenog razvoja, osnažuju i dopunjavaju zakonima i drugim normativnim aktima državnih organa.

Od zadataka koje još rešavamo i koji su pred nama, smatram da treba naglasiti pre svega sledeće.

U rešavanju tekućih problema našeg društvenog razvoja često ističemo da polazna osnova svih pitanja mora biti interes radnika i radnog čoveka na njegovom radnom mestu u udruženom radu, odnosno mestu u kojem on živi i obezbeđenje takvog njegovog položaja u sistemu društveno-ekonomskih odnosa i u političkom sistemu koji će mu omogućiti da neposredno usklađuje i afirmiše svoj interes, da oseća kako se on ostvaruje, da odlučuje o ostvarivanju svog interesa i preuzima na sebe svu odgovornost za svoje odluke. Mnogi rukovodeći tehnički i drugi stručni upravljački kadrovi takav zahtev shvataju samo kao političku parolu ili, ako i shvataju njegov politički smisao, u praksi ga prenebregavaju ili, u poređenju s komplikovanošću zadataka koje oni rešavaju primenjujući stručno znanje i neophodnu širu informisanost, taj zahtev smatraju u suštini kao neostvarljiv i primitivan.

Upravo u takvom stavu prema zahtevu da se u rešavanju svih pitanja polazi od interesa radnika leži jedan od uzroka sporog rešavanja tekućih ekonomskih problema, nezadovoljstva radnika i konkretnih konflikata s njima, kao i sporog izgrađivanja samoupravnih odnosa u pravcu koji zahtevaju ustavni amandmani. Ako je posredi stvarno samo ili na prvom mestu nerazumevanje suštine društvene svojine i samoupravljanja, a ne borba za vlast, onda je glavni uzrok nesporazum u vezi sa zahtevom da interes radnika u udruženom radu mora biti polazna osnova rešavanja svih pitanja upravo neshvatanje ili neuvažavanje ekonomskih i pravnih konsekvencija činjenice da društvena svojina predstavlja individualnu svojinu svakog pojedinog radnika i svih radnika u udruženom radu, koja u isto vreme počiva na slobodnom raspolaganju radnika svojom radnom snagom i na njegovom uključivanju u udruženi rad. Društvena svojina je takav društveno-ekonomski odnos u kojem svako grupno-svojinsko i državno-svojinsko prisvajanje prava odlučivanja i raspolaganja tom svojinom i dohotkom od strane stručnih, tehničkih, administrativnih i drugih od radnika osamostaljenih struktura predstavlja stvarnu eksproprijaciju radnika i udarac po društvenoj svojini, eksproprijaciju koja pre ili posle mora doći i stvarno dolazi u otvoren, neposredan sukob s radnicima. Pored ugrožavanja društvene svojine i njenog pretvaranja u grupno-svojinski ili državno-svojinski monopol odlučivanja pojedinih tehnokratskih ili državnih upravljačkih struktura, u društvenoj praksi se narušavaju ravnopravni odnosi i unose elementi eksploatacije i

onda kad se ne poštuju samoupravni sporazumi, krše ugovori i društveni dogovori kojima se uređuje raspodela na osnovi tekućeg i minulog rada i koriguje primarna raspodela dohotka koja se vrši na tržištu. Do pojava eksploatacije i neravnopravnosti dolazi i u slučajevima kad radni kolektiv, koristeći konjunkturu na tržištu, monopolski položaj ili druge vanredne uslove, iz ukupne mase ostvarenog dohotka stiče i prisvaja za lične dohotke i za sredstva zajedničke potrošnje mnogo veći deo nego što mu pripada na osnovi rezultata njegovog tekućeg i minulog rada.

Zato se u Nacrtu novog ustava u dopuni odredaba 21. amandmana, koje govore o neotuđivim pravima radnika u udruženom radu da na osnovi svoga rada odlučuju o ukupnom društvenom dohotku, posebno određuje kao neotuđivo pravo radnika u udruženom radu njihovo pravo da rade društvenim sredstvima radi zadovoljavanja svojih i zajedničkih društvenih potreba.

Pravo na rad društvenim sredstvima moramo razlikovati od prava na rad. Naime, u pravu na rad društvenim sredstvima izražava se neotuđivost društvenih sredstava, dakle minulog, opredmećenog rada od radnika, koja se zasniva upravo na organskoj povezanosti živog i minulog rada radnika i oplođavanja toga rada u procesu društvene reprodukcije. U pravnom pogledu pravo na rad društvenim sredstvima izražava sadržinu samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa određenog odnosom radnika prema materijalnim uslovima rada i uslovima njegove egzistencije. To pravo će u socijalističkom sistemu igrati istu ulogu koju u kapitalističkom sistemu igra privatna svojina na sredstva za proizvodnju. Svako posezanje u to pravo ili njegovo krnjenje za radnika znači otuđivanje njegovog (minulog) rada, pokušaj menjanja njegovog položaja u položaj najamnog radnika. Zato bi to bila kažnjiva radnja, kao što je u kapitalizmu kažnjivo delo posezanje u kapitalističku svojinu. Ta ustavna odredba će služiti kao polazna osnova za odgovarajuće savezno i republičko zakonodavstvo.

Pošto se u svim tim pitanjima radi o suštini socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i o temeljima našeg društvenog sistema, pored toga što će te odnose štititi redovni sudovi, prava radnika i njihovu odgovornost će obezbeđivati sudovi za rešavanje samoupravnih sporova i posebna institucija javnog samoupravnog pravobranioca.

## PROCES PROIZVODNJE KAO PROCES NEPOSREDNOG SPAJANJA ŽIVOG I MINULOG RADA I POVEĆAVANJA VREDNOSTI

Može se reći da danas uopšte svako shvata da se suština samoupravljanja sastoji u tome da radnik odlučuje o uslovima svoga rada i raspolaže njegovim rezultatima. U praksi, međutim, na primer prilikom zaključivanja samoupravnih sporazuma osnovne organizacije udruženog rada o udruživanju u radnu organizaciju ili u združeno preduzeće, vidimo da se ne vodi računa o praktičnim ekonomskim i pravnim uslovima za afirmisanje tog prava radnika. Napred smo več govorili o procesu proizvodnje kao neposrednom spajanju živog rada kao tvorca nove vred-

nosti sa sredstvima društvene reprodukcije kao opredmećenim živim radom pređašnjih ciklusa proizvodnje koji povećava produktivnost živog rada, i da je njegov rezultat po pravilu povećana vrednost društvenog proizvoda, koja se po funkciji i po svrsi za koju su bile proizvedene pojedine upotrebne vrednosti vraća natrag u proizvodnju kao minuli, opredmećeni rad (u obliku sredstava za rad, sredstava za reprodukciju radnih sposobnosti radnika i za obezbeđenje opštih društvenih uslova rada, ili u obliku odgovarajućih novčanih sredstava koja su potrebna za kontinuiranu proizvodnju i za opticaj sredstava društvene reprodukcije).

U vezi s utvrđivanjem prava i obaveza na osnovi minulog rada, pri traženju odgovarajućih rešenja često se nedovoljno uvažava činjenica da prava i obaveze radnika na osnovi minulog rada nastaju već u samom procesu proizvodnje dobara, a ne tek u fazi raspodele ostvarenog dohotka. Ta prava i te obaveze proističu, dakle, iz proizvodnih odnosa među radnicima u udruženom radu u samom procesu proizvodnje. I u tome se pokazuje bitna razlika između položaja i uloge samoupravljača i položaja radnika u drugim sistemima, na primer u kapitalizmu, gde se radniku priznaje udeo u dobiti. S druge strane, ta činjenica govori da su neefikasni svi instrumenti i sve mere za usmeravanje dohotka i ličnih dohodaka kojima se na ovakav ili onakav način radnik vraća u položaj najamnog radnika ili se u njegovom mentalitetu i ponašanju izazivaju, odnosno pojačavaju elementi iz vremena najamnog rada.

Pošto se u proizvodnji upotrebne vrednosti radnikovim živim radom stvara i vrednost koju tržište, odnosno preko tržišta društvo mora priznati kao prosečno društveno potrebnu vrednost da bi se tako obezbedilo racionalno gazdovanje živim radom i sredstvima, opredmećenim minulim radom, onda se moraju stvarati takvi odnosi među samoupravljačima u celini proizvodnih odnosa udruženog rada koji će radnicima obezbediti mogućnost da utiču na to da i predmeti rada budu takvog kvaliteta da omogućavaju bar prosečno društveno potrebno vreme za njihovu potpunu izradu, ako ne i za ubrzanje i pojevtinjenje celog postupka. Upravo to važi za mašine i druga sredstva za rad i za opšte uslove proizvodnje. I tu odnosi među radnicima u udruženom radu moraju biti postavljeni tako da omogućavaju čiste račune u pogledu svih elemenata od kojih zavise ostvarenje dohotka na osnovi prosečnog društveno potrebnog rada i odgovarajuća i očekivana produktivnost rada. A to od radnika zahteva ekonomsku kontrolu njihovog minulog rada u sredstvima za rad i njihovog doprinosa većoj produktivnosti rada. Tu kontrolu je moguće obezbediti samo tako da se deo povećanog dohotka radne organizacije koja upotrebljava ta sredstva za rad pojavi kao dohodak osnovne organizacije udruženog rada i kao lični dohodak radnika koji su ta sredstva proizveli, dakle kao pravo radnika da svojim ličnim dohotkom učestvuje u dohotku koji je rezultat njegove produktivnosti rada srazmerno s doprinosom njegovog rada. Podrobnija i konkretna razrada toga prava prema specifičnosti svake društvene delatnosti i njegovo utvrđivanje u praksi sigurno bi podstakli ekonomski interes radnika za zajednička ulaganja i udruživanje rada i sredstava u razne oblike integracije. To zahteva i odgovarajuću organizaciju radnika u udru-

ženom radu i odgovarajuće uređenje njihovih međusobnih odnosa kako u okviru radne organizacije, u osnovnim organizacijama udruženog rada kao radnim celinama u kojima se rezultat rada radnika može samostalno izraziti kao vrednost, i u odnosima medu njima, tako i u širim integracijama radnih organizacija, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada. To znači da ceo sistem formiranja i raspodele dohotka mora biti postavljen tako da dohodak, ma gde se ostvarivao — u istoj radnoj organizaciji ili u široj integrisanoj formaciji, kao dohodak trgovine, banaka i osiguravajućih zavoda ili društvenih vanprivrednih delatnosti — da taj dohodak, dakle, uvek bude dohodak osnovnih organizacija udruženog rada, naravno u srazmeri s doprinosom koji su one svojim živim i minulim radom dale zajedničkom i ukupnom društvenom dohotku i njegovom povećanju, i da realizovanje dohotka i njegova raspodela uvek budu pod kontrolom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.

## ULAGANJE I UDRUŽIVANJE RADA I SREDSTAVA KAO EKONOMSKI INTERES RADNIKA

Iz toga proizlazi da radnik u sistemu formiranja ličnih dohodaka mora biti stavljen u takav položaj da, kako u osnovnoj organizaciji udruženog rada tako i u celini društvenih odnosa u stvaranju dohotka, može ne samo da prati sudbinu i efekte rezultata svoga rada i rada osnovne organizacije udruženog rada i rezultatima ostvarenog novog dohotka da utiče na te procese, nego da bude i ekonomski zainteresovan kako za ulaganje u osnovnu organizaciju udruženog rada i celu radnu organizaciju tako i za udruživanje rada i sredstava, to jest opredmećenog, minulog rada i ostvarenog dohotka, s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ili s radnim organizacijama svuda gde će zajedničko ulaganje najviše doprinositi povećavanju dohotka, odnosno racionalnom rešavanju zajedničkih interesa i ubrzavanju proizvodnje i osvajanju tržišta, razvoju nauke, obrazovanja kadrova itd. Ulaganje ili udruživanje rada i sredstava mora, dakle, postati ekonomski interes radnika. A to će moći da postane njegov ekonomski interes samo ako on sam bude osetio, pre svega u svom ličnom dohotku, sve posledice uspeha i rizika odluka o investiranju i ako se sam odgovorno izjasnio za investicije.

Glavni uslov za takvu praksu jeste, najuopštenije rečeno, to da se iz celokupnog sistema društveno-ekonomskih odnosa i iz celokupnog instrumentarija privrednog sistema, kao i iz svih područja na kojima radnik utvrđuje svoja prava na osnovi rada, eliminišu svi ostaci iz vremena i sistema najamnih odnosa ili odnosa potčinjenosti i zavisnosti od osamostaljenih političkih, državnih i tehnokratskih upravljačkih struktura.

To na prvom mestu znači stvaranje osnovnih organizacija udruženog rada kao nosilaca ostvarivanja i raspodele društvenog dohotka. Zato je u ustavnim promenama predviđeno da stvaranje osnovnih organizacija

udruženog rada ne bude samo pravo, već i dužnost, da treba da se organizuje kao osnovna organizacija udruženog rada svaki deo radne organizacije koji predstavlja radnu celinu u kojoj se rezultat njenog zajedničkog rada može samostalno izraziti kao vrednost, bilo u razmeni u radnoj organizaciji bilo na tržištu. S obzirom na tendencije i odredbe mnogih samoupravnih sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada u radnu organizaciju koji to zanemaruju, posebno treba upozoriti na to da radnici imaju pravo da osnivaju osnovnu organizaciju udruženog rada i tamo gde postoje uslovi da se rezultati njihovog zajedničkog rada mogu samostalno izraziti već u razmeni u samoj radnoj organizaciji, dakle po internim merilima i cenama, a ne samo u razmeni na tržištu. Zanemarivanje te odredbe znači, svakako, samovoljno i protivustavno kršenje i sužavanje prava i dužnosti radnika.

Pored samoupravnih sudskih organa i javnog samoupravnog pravobranioca, ustavne odredbe predviđaju i pravo opštinskih skupština da raspuštaju samoupravne i administrativne organe radnih organizacija u kojima se bitno krše neotuđiva ustavna prava radnika. Treba imati u vidu da se tako široko ovlašćenje koje se daje opštinskoj skupštini daje skupštini delegata osnovnih samoupravnih zajednica, dakle organu udruženog rada, a ne više organu opštih političkih predstavnika. S druge strane, razumljivo je i nužno da u udruživanju radnika u osnovne organizacije udruženog rada i u nastojanju na potpunom afirmisanju ekonomskih i društvenih funkcija tih organizacija u samoupravnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu danas bacamo težište, a bacaćemo ga i ubuduće, uopšte i posebno na udruživanje radnika u sferi proizvodnje. Jer su osnovne organizacije udruženog rada uslov za ostvarivanje neotuđivih prava radnika da formiraju i raspodeljuju dohodak i lične dohotke, uslov i jemstvo za samoupravnu koncentraciju društvenih sredstava u skladu sa zahtevima savremene tehnike i društvenog razvitka, a takođe i uslov za samoupravnu integraciju svih područja društvenog rada i života i glavno sredstvo i polazna osnova menjanja tehničkih i drugih stručnih upravljačkih struktura i državnog aparata u oruđe i organe društva organizovanog i integrisanog na samoupravnim osnovama.

U raspodeli prema radu i u uređivanju odnosa među radnicima u okviru osnovnih organizacija udruženog rada i radnih organizacija moramo sistematski smanjivati relativni značaj onih kriterijuma, merila i postupaka koji su nasleđeni od ranijih društvenih sistema. Ostatke najamnog odnosa u formiranju ličnih dohodaka i njegov negativan uticaj na mentalitet i ponašanje radnika moguće je odstraniti samo praksom u kojoj je kriterijum za formiranje ličnog dohotka radnika njegov stvarni i ukupan radni doprinos tekućim i minulim radom ostvarenom rezultatu i povećanom dohotku, a ne samo ili pretežno kriterijumi koji u drugim društvenim odnosima određuju cenu njegove radne snage ili prisiljavaju na veću intenzivnost rada i na relativno produžavanje radnog dana.

## DALJE RAZVIJANJE SISTEMA USMERAVANJA RASPODELE DOHOTKA I LIČNIH DOHODAKA

Osnovu samoupravnih socijalističkih odnosa sačinjavaju sredstva u društvenoj svojini koja predstavljaju minuli, opredmećeni živi rad radnika. Afirmisanjem prava i međusobnih odgovornosti na osnovi minulog rada kao opredmećenog živog rada zaustavlja se proces otuđivanja akumulacije od radnika i tim se definitivno u korenu društveno-ekonomskih odnosa u procesu reprodukcije potpuno ukida njegov položaj najamnog radnika.

Nagrađivanje radnika za minuli rad koji je bio uložen tako da je doprinosio povećavanju dohotka i društvenoj produktivnosti rada kao njegovo pravo treba radniku praktično da omogući i obezbedi da mu se vrati deo njegovog rada koji je on uložio u povećanu društvenu produktivnost rada. Minuli rad i njegov doprinos povećanju produktivnosti rada kao osnova za formiranje ličnih dohodaka mora na taj način sve više produbljivati direktan ekonomski interes radnika da se deo sredstava usmerava tamo gde će se najbrže, odnosno društveno najefikasnije oplođavati. To će doći do još jačeg izražaja ako prava na osnovi minulog rada postanu i u penzijskom sistemu bitno i dominantno, a ne samo pomoćno merilo za utvrđivanje prava penzionera i ako u formiranju potrebnih sredstava za penzijske fondove doprinosi iz dohotka na osnovi minulog rada ili društvenog bogatstva postanu jedan od glavnih i stalnih izvora tih sredstava.

Radnik, prema tome, mora dobiti pravo da se njegov lični dohodak formira u tekućoj raspodeli kako u vreme kad je on još aktivan tako i onda kad odlazi u penziju, zavisno od njegovog radnog doprinosa povećanju društvenog bogatstva u proteklim godinama.

U svojim izlaganjima na televiziji drug Kardelj je posebno naglasio značaj formiranja ličnih dohodaka ne isključivo ili poglavito na osnovi živog rada i njegovih merila, već sve više u neposrednom povezivanju tekućeg i minulog rada. Tako on kaže: „Drugim rečima, ekonomski odnosi koji nastaju na osnovi spajanja živog i minulog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada u isto vreme povezuju dohodak svakog pojedinog radnika s dohotkom ukupnog društvenog rada, odnosno taj dohodak tim postaje zavisan od njegovog celokupnog radnog doprinosa produktivnosti zajedničkog društvenog rada. Na kraju krajeva, i u tome se mora izraziti društvena svojina na sredstva za proizvodnju, a ne samo u formalno-pravnoj karakteristici. Ali naše društvo ne može u svom razvoju preskakati pojedine etape. Zato je u sadašnjem trenutku naš najznačajniji zadatak da otvorimo put tome procesu i da ga na odgovarajući način društveno regulišemo i uobličimo."

Suprotno tome, najamnina, pa i formiranje ličnih dohodaka pretežno na osnovi merila za rezultate živog rada, ekonomski motiviše interes radnika da u svakom obračunskom periodu ostvari što veći lični dohodak. To znači da radnik, ako su ga okolnosti dovele u položaj da razmišlja kao najamni radnik, iz ekonomskih motiva želi da se ostvareni dohodak u što većoj meri razdeli na lične dohotke. Ili, drugim rečima, u toliko većoj meri ćemo uspeti u poželjnom zaustavljanju pre-

teranog nekontrolisanog porasta ličnih dohodaka kao jednog od faktora inflacije i u potrebnoj zaštiti akumulacije ukoliko potpunije budemo očistili sadašnji sistem usmeravanja raspodele dohotka i ličnih dohodaka od pomenutih i drugih elemenata koji radnika dovode u situaciju da rezonuje kao najamni radnik. Razume se, odstupanja od principa „za isti rad po pravilu ista nagrada" i, posebno, povezivanje tih odstupanja s drugim uzrocima neopravdanih socijalnih razlika, još više pojačavaju takve i slične tendencije.

Problematika uklanjanja neopravdanih razlika u ličnim dohocima koje narušavaju princip „za jednak rad po pravilu jednak lični dohodak" pokazuje da te razlike, koje nastaju stihijski pre svega delovanjem tržišta, koje ne vrši raspodelu prema radu, već po uloženim sredstvima i po konjunkturnim oscilacijama ponude i tražnje, nije moguće ukloniti bez maksimalnog uvažavanja kriterijuma raspodele prema rezultatima ukupnog, to jest tekućeg i minulog rada. To na svaki način znači i prema rezultatima ulaganja, ali ne stihijski, isključivo ili poglavito na osnovi cena, odnosno primarne raspodele društvenog dohotka na tržištu, već i, na primer, na osnovi udruživanja sredstava u banci, gde se pozitivni rezultati moraju pokazati u dohotku koji je sada dohodak upravljača banke, dakle osnovnih organizacija udruženog rada, ili u zajedničkim ulaganjima u druga preduzeća, u trgovinu, u turizam, i u udelu u povećanom dohotku kao rezultatu zajedničkih ulaganja, koji je, opet, dohodak osnovnih organizacija udruženog rada koji svojim odgovarajućim delom i prema doprinosu svakog radnika mora preći i u lični dohodak radnika. Tu su u obliku zajedničkih ulaganja još neposrednije prisutni kontrola i uticaj na ostvareni dohodak koji su stvorili radnici i kolektiv i koji se zato kao oblik finansiranja ulaganja mora sve više proširivati pri smanjivanju značaja i uloge kredita u procesu proširene reprodukcije. Da bi se zatvorio krug u konsistentan sistem raspodele dohotka, na formiranje ličnih dohodaka mora u sve većoj meri uticati i tako ostvareni dohodak osnovnih organizacija udruženog rada kao izraz, dokaz i merilo saudela u povećanju ukupnog društvenog dohotka i društvene produktivnosti rada.

U konkretnoj izradi merila i kriterijuma za formiranje ličnih dohodaka i penzija kao oblika udela u ukupnom društvenom dohotku na osnovi minulog rada mi se, bez sumnje, nalazimo na početku. Isto tako smo, nesumnjivo, na početku i s izradom dovoljno razgranatog i najrazličitijim uslovima rada i ostvarivanja dohotka prilagođenog sistema i mehanizma koji bi s povećanjem ličnih dohodaka radnika pri povećanju ukupnog dohotka osnovne organizacije udruženog rada ekonomski dovoljno motivisao radnika za racionalno korišćenje živog i minulog rada, za investiranja i izvan njegove osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije, za zajednička ulaganja i ulaganja u banke, u hartije od vrednosti itd., kao i za odgovarajuće povezivanje s drugim kolektivima za rešavanje zajedničkih interesa i problema. To je, bez sumnje, tačno, i u tom pogledu je tačna i konstatacija da stojimo pred još neobrađenim područjem rada, što sve nas obavezuje, a posebno za to nadležne organe i institucije.

Međutim, to ne može biti opravdanje za otpore i za odlaganje ugrađivanja minulog rada u sistem uređivanja međusobnih prava i obaveza radnika u udruženom radu. Teško je, naime, zamisliti da bi se problemi koji se tu otvaraju mogli svuda rešavati po istom modelu ili receptu. Naprotiv, to mora biti podsticaj za svaki radni kolektiv da mobiliše svoje stručnjake i da iskoristi znanje i iskustva kojima raspolaže, da mobiliše institute, da sam ili u saradnji s drugim radnim kolektivima organizuje potrebne stručne službe i institucije da pristupe tom poslu na osnovi i u smeru jedinstvenih polaznih stavova i principa koji su sada dobili svoje ustavno-pravno određenje. Potrebno je što pre učiniti prve praktične korake, koji će s prvim iskustvima nesumnjivo ubrzati ceo proces izgrađivanja odgovarajućeg mehanizma i institucija koje će proučavati delovanje jedinstveno postavljenog sistema i raditi na njegovom stalnom usavršavanju.

## II

Pre nego što pređem na konkretnije razmatranje nekih osnovnih odnosa među radnicima raznih područja udruženog rada na osnovi minulog rada, potrebno je da naročito istaknem sledeće.

Nije slučajnost što u ustavnim promenama i inače u političkom radu stavljamo tako snažan akcenat na razvijanje samoupravnih odnosa i na utvrđivanje međusobnih prava radnika u udruženom radu na osnovi minulog rada. Može se reći da najveći deo bitnih političkih problema, ako ne i svi takvi problemi s kojima se srećemo u odnosima između radnika u samoupravnoj bazi i između samoupravnih zajednica, i najveće slabosti sistema proširene reprodukcije izviru upravo iz neuvažavanja međusobnih prava i odgovornosti radnika i samoupravnih zajednica na osnovi njihovog minulog rada. U tome su glavni i pravi izvori neopravdanih socijalnih razlika, koje svojim krajnjim tendencijama mogu podriti socijalističke osnove našeg društva i gde delovanje neprijatelja socijalizma i samoupravljanja stvarno može biti opasno. Tu je i glavni izvor teškoća u ostvarivanju principa „za jednak rad svakom u osnovi jednak lični dohodak". Inače upravo neadekvatan način koncentracije sredstava društvene reprodukcije ometa brz razvoj naše privrede, smanjuje njenu efektivnost i produbljuje strukturne neusklađenosti u njoj. Način koncentracije sredstava društvene reprodukcije ta sredstva otuđuje od radnika i samoupravnih zajednica koji ih stvaraju i jača moć tehnokratskih i državnih političkih struktura koje o njima odlučuju i njima raspolažu. O tome dovoljno ubedljivo govori naš društveni razvoj posle donošenja Ustava iz 1963. godine i naročito posle Devetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije 1969. godine.

Prema tome, snažniji razmah socijalističkog razvitka ne ometaju promene koje pripremamo u pogledu minulog rada, odnosno koje tek posle donošenja ustavnih amandmana počinjemo uvoditi u našu društvenu praksu, već upravo nedoslednost u sprovođenju tih promena.

**Kad govorimo o učešću radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada u dohotku organizacija koje koriste proizvode njihovog minulog rada, bilo da je reč o kamati od kredita ili o neposrednom udelu u dohotku, bitno je to da osnovna organizacija udruženog rada ima udela u zajednički ostvarenom dohotku i da radnici prisvajaju taj dohodak ili njegov deo za svoje lične dohotke na osnovi svoga rada prema tome koliko je on doprineo većoj produktivnosti rada, a ne na osnovi nekog svojinskog prava. Pored toga, ustavne promene predviđaju potrebne zaštitne norme, koje će u zakonima biti još podrobnije raščlanjene, tako da će biti obezbeđeno pravo na udeo u dohotku druge organizacije udruženog rada uz poštovanje ustavnog načela da po tom osnovu niko ne može steći trajno pravo na učešće u dohotku druge organizacije udruženog rada i da to učešće ne sme ugroziti sredstva te organizacije ni za ličnu ni za zajedničku potrošnju radnika, niti sredstva za proširivanje materijalne baze rada u skladu s doprinosom radnika i organizacija udruženog rada ukupnim rezultatima rada.**

Međusobne odnose pri udruživanju rada i sredstava i udeo u dohotku radnici će uređivati samoupravnim sporazumima i ugovorima. Nacrt ustava daje kao pravnu osnovu mogućnost i pravo na vraćanje sredstava čijim je udruživanjem nastalo pravo na udeo u dohotku. Taj udeo je ograničen na određeno vreme, odnosno na određenu sumu koja se utvrđuje ugovorom, a u svakom slučaju se gasi otplatom, to jest povraćajem udruženih ili uloženih sredstava.

Tako Nacrtom ustava postavljeni temelji za uređivanje međusobnih odnosa radnika pri udruživanju rada i sredstava predstavljaju pravnu osnovu za obezbeđenje socijalističkog karaktera tih odnosa i ravnopravnosti radnika i za onemogućavanje i uklanjanje svih pojava i vidova eksploatacije.

Takvim ustavnim uređenjem međusobnih odnosa na osnovi minulog rada su, sem toga, postavljene i osnove za izgrađivanje sistema proširene reprodukcije na dosledno samoupravnoj bazi i za povezivanje i integrisanje ličnog rada sredstvima u privatnoj svojini u proces društvene reprodukcije na socijalističkim osnovama.

## O IZMENAMA U SISTEMU FINANSIRANJA PROŠIRENE REPRODUKCIJE

Tim na području finansiranja proširene reprodukcije rešavamo na samoupravan način dva problema. S jedne strane, tim obezbeđujemo mogućnost za potrebnu koncentraciju finansijskih sredstava za investicione programe bez njihovog otuđivanja u budžete ili vanbudžetske fondove društveno-političkih zajednica — od federacije do opština. I drugo, tim stvaramo mogućnost da se ograniči sadašnja dominantna uloga kredita u sistemu finansiranja ulaganja, koja vodi velikoj koncentraciji prostih novčanih sredstava u fondovima banaka, njihovom relativnom osamostaljivanju i cirkulisanju po logici bankovnog kapitala i takvoj odgovornosti organa banaka za politiku proširene reprodukcije, a s tim i takvom porastu njihove društvene moći da to postaje

nespojivo sa socijalizmom. To važi, razume se, i za sličnu koncentraciju i otuđivanje sredstava društvene reprodukcije u trgovinskim preduzećima, osiguravajućim zavodima, centralnim fondovima preduzeća i integrisanih formacija i u drugim sličnim centrima finansijske moći koji nisu pod kontrolom radnika.

U toku su pripreme za bitnu izmenu u raspoređivanju sredstava društvene reprodukcije u korist osnovnih organizacija udruženog rada naročito na području proizvodnog rada. Ta izmena ima za cilj oživotvorenje stava da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada moraju raspolagati u svojim fondovima glavnim delom investicionih sredstava zato da bi stvarno postali odlučujući faktor u investicionoj politici, odnosno u određivanju razvoja pojedinih privrednih i drugih društvenih delatnosti. U daljem razvoju sistema proširene reprodukcije osnovni oblik finansiranja investiranja moraju postati zajednička ulaganja i drugi oblici samofinansiranja, a ne više bankovni kredit niti koncentracija sredstava u raznim budžetskim, vanbudžetskim ili poludržavnim fondovima. To, razume se, ne isključuje, već pretpostavlja odgovarajuće učešće banaka bilo kreditima bilo sa ulaganjima na osnovu odluke njihovih odbora, koji su sada odbori upravljača banaka. Nema sumnje da će još dugo biti potrebna odgovarajuća intervencija države sredstvima za koja su njeni organi ovlašćeni. Pri tom, naravno, moramo imati u vidu celu problematiku prelaska od sadašnjeg sistema finansiranja investiranja, jer je jasno da je na osnovi sadašnjeg sistema u toku ceo niz investicija koje vezuju znatan obim proizvodnje itd., što nije moguće preko noći preseći na celoj liniji. To je proces u kome će se neke investicije i neodgovarajući odnosi ugasiti tek onda kad investicije budu završene.

Ove godine je Izvršno veće učinilo u tom pravcu prvi korak odlukom da se sredstva za deo investicija koji je dosad finansiran iz fonda za izjednačavanje uslova privređivanja i obaveznim dažbinama i zajmovima prenesu u neposredno upravljanje radnih organizacija koje ta sredstva stvaraju i da one zajedno s korisnicima tih sredstava odlučuju o njihovoj upotrebi. To će omogućiti i druge mere koncentracije sredstava na osnovi sporazuma koji će voditi više računa o obimu potreba svakog korisnika tih sredstava i o njegovoj akumulativnoj sposobnosti i o potrebama svake radne organizacije koja je dužna da učestvuje u finansiranju, na primer, ulaganja u železnice, elektroprivredu, vodnu privredu itd.

To su prvi, početni koraci na tim i sličnim područjima koji pokazuju da minuli rad i prava i obaveze na njegovoj osnovi nisu neka nerazumljiva apstrakcija.

Ceo naš sistem proširene reprodukcije u suštini je počivao na eksproprijaciji radnih kolektiva koji su stvarali sredstva od strane onih radnih kolektiva koji su tim sredstvima upravljali. Kad su u pitanju delatnosti u kojima se investicije brzo obrću, anomalije i konflikti koji se tada javljaju nisu za društvo, odnosno za neposredne predstavnike njegovih interesa naročito primetni i izgledaju bezopasni. Međutim, u elektroprivredi i energetici i uopšte u velikim tehničkim sistemima i

delatnostima koje za svoj razvoj iziskuju veliku koncentraciju društvenih sredstava jasno se pokazuju sve društvene i ekonomske posledice takve eksproprijacije, neracionalnost i nedovoljna odgovornost u nekontrolisanom investiranju i nekontrolisanom poslovanju koja društvu nanose štetu i izazivaju konflikte.

I na području bankovnog sistema i poslovanja banaka verovatno će uskoro doći do odgovarajućih promena pod dejstvom tih izmena u sistemu finansiranja investiranja. Nema sumnje da će sve veće, složene radne organizacije i posebno združena preduzeća i druge slične integrisane formacije u sve većoj meri i s manje oklevanja nego dosad pristupati organizovanju internih banaka. Interne banke će velikim opštim poslovnim bankama i njihovim upravljačima bitno olakšati i racionalizovati posao, smanjiti rizik i olakšati odlučivanje o tome da li da banka učestvuje u investiranju kreditom ili zajedničkim ulaganjem, i o tome da li da se u određenom investicionom programu angažuje samo bančina podružnica ili cela banka. Bez sumnje će i obezbeđivanje potrebnih obrtnih sredstava zahtevati usklađivanje rada banaka s internim bankama i obrnuto. Sve to znači da će doći do određene podele rada koja će otvoriti proces specijalizacije banaka, odnosno mogućnost osnivanja samostalnih specijalizovanih banaka za pojedina područja u procesu reprodukcije interesno povezanih privrednih delatnosti.

Prilagođavanje poslovanja banaka njihovom novom, samoupravnom položaju svakako će zahtevati odgovarajuće prilagođavanje karaktera i uloge kamate, kao i politike kamate, odnosno kamatne stope. Učešće u dohotku na osnovi uloženih sredstava zavisiće u određenoj meri i od visine kamatne stope u bankama. To će ipak biti samo jedan od elemenata. Bez sumnje će biti važniji drugi interesi radi kojih će osnovne organizacije udruženog rada udruživati rad i sredstva. U opštoj politici kamatnih stopa Narodne banke i poslovnih banaka igraće sve veću ulogu i zajedničkim dogovorom utvrđena razvojna politika. Ta politika bi, iako relativno, ipak u osnovi morala biti samostalna u odnosu na kretanja kamatnih stopa na međunarodnom tržištu, odnosno na stranim tržištima kapitala. Zato će beneficirane kamate izgubiti svoj dosadašnji značaj. Jer zaista nema smisla da banke, čiju politiku sada vode sami njihovi upravljači, i dalje daju zajmove pod teškim uslovima, a da zatim država putem poreza ubere sredstva radnih organizacija, koje već ovako ili onako moraju banci plaćati anuitete i visoke kamate, pa da bankama beneficira razliku između kamata koje traži banka i kamata koje su ta preduzeća sposobna da plaćaju. To je u izvesnoj meri odgovaralo samo u vreme kad se u banci nalazio osamostaljen finansijski kapital i kad je država morala vršiti ulogu integracionog faktora. Sada, kad te odnose ukidamo, sve više će nestajati potreba za takvim metodama privređivanja.

Mislim da je u vezi s već donetim statutarnim aktima, odnosno samoupravnim sporazumima nekih banaka potrebno posebno naglasiti značaj organske povezanosti osnovnih organizacija udruženog rada s podružnicama banaka u kojima one udružuju svoja sredstva preko depozita i drugih oblika poslovanja, i dosledno prenošenje dohotka koji je

ostvaren u banci na osnovne organizacije udruženog rada. To su stvarno uslovi da se sredstva u banci ne osamostaljuju u bankovni kapital i da se spreči svako osamostaljeno i nekontrolisano prelivanje dohotka u banci kao celini, jer to nužno mora izazvati dezintegracione reakcije i jačanje lokalističkih težnji, kao i međurepubličke sporove, ako su posredi podružnice izvan određene republike.

## OPŠTE OSIGURANJE

Na području opšteg osiguranja postoje svi uslovi da odvajanje sredstava u fondove osiguranja ne bude više značilo njihovo otuđivanje od osnovnih organizacija udruženog rada i od radnika koji ta sredstva stvaraju, da se, dakle, u relativno kratkom periodu rad koji je potreban za njihovu realizaciju promeni od viška rada u potreban rad, kako je Marks predvideo za period posle ukidanja kapitalizma, za stvaranje društvenog rezervnog i akumulacionog fonda. To će, bez sumnje, pomoći da se odstrane anomalije i da osiguravajući zavodi racionalnije posluju. U ustavnim promenama je predviđeno da osiguravajući zavodi budu samoupravne interesne zajednice osiguranika, koji po načelima uzajamnosti i solidarnosti udružuju sredstva za osiguranje imovine i lica i na toj osnovi upravljaju udruženim sredstvima.

U samoupravnom sporazumu bi trebalo posebno odrediti upravljanje od strane građana u okviru pojedinih zajednica rizika u kojima su oni osigurani. Rešenja bi trebalo da idu u pravcu njihovog povezivanja i organizovanog istupanja u organima upravljanja zajednica rizika.

Organizacija zajednice osiguranja i upravljanje njom treba u samoupravnom sporazumu da budu uređeni tako da dođu do izražaja sve specifičnosti pojedinih vrsta osiguranja. Verovatno će se pokazati kao najadekvatnije rešenje takav organizacioni oblik koji bi uzeo u obzir specifičnosti svake zajednice rizika posebno i koji bi osiguranicima u celini obezbeđivao mogućnost uvida u upravljanje njihovim sredstvima. Na nivou zajednice osiguranja kao celine u okviru republike trebalo bi naći odgovor na pitanje kako da se interesi osiguranika povezuju s interesima drugih zajednica rizika i, dalje, kako da se pojedine zajednice rizika povezuju i uključuju u zajednice osiguranja u jugoslovenskim razmerama. Za razliku od ustavnih amandmana, predviđene ustavne promene u tom smislu tretiraju osiguravajuće zavode kao samoupravne interesne zajednice, a ne kao organizacije udruženog rada i više naglašavaju mogućnost povezivanja osiguranika prema njihovim interesima.

## O ODNOSIMA IZMEĐU TRGOVINE I PROIZVODNJE NA OSNOVI MINULOG RADA

Ustavni amandmani polaze od toga da je težište ekonomskih odnosa između proizvodnih organizacija udruženog rada i trgovinskih preduzeća na udruživanju njihovog rada i njihovih sredstava, na njihovoj dugoročnoj poslovnoj saradnji, međusobnom preuzimanju rizika i sa-

radnji u odlučivanju o dohotku kao rezultatu zajedničkih poslovnih uspeha. U vezi s tim dolazi do udruživanja trgovine i proizvodnih organizacija udruženog rada u složene organizacije udruženog rada, odnosno do različitih oblika njihovog međusobnog poslovnog povezivanja.

U određivanju društveno-ekonomskog položaja trgovine treba polaziti od principa da radnici u trgovini imaju isti društveno-ekonomski položaj na osnovi živog i minulog rada, udruživanja rada i sredstava i zajedničke poslovne politike kao i radnici u proizvodnji. To proizlazi iz 21. i 22. amandmana na savezni Ustav.

Za izmenu odnosa između proizvodnje i trgovine veoma je značajan odnos među njima na osnovi minulog rada. Trgovina, s jedne strane, realizuje svoj dohodak na osnovi prometa proizvoda, to jest minulog rada i ostvarene vrednosti u proizvodnji, a s druge strane, ona održava vrednost i dodaje svoj udeo vrednosti proizvoda. Zato trgovina treba da ima udela u dohotku i u skladu s tim njenim doprinosom, a ne kao do sada samo ili pretežno na osnovi razlike u cenama.

U dosadašnjem radu na ostvarivanju ustavnih amandmana u sferi trgovine postignuti su određeni rezultati u raščišćavanju odnosa u samim trgovinskim organizacijama, među njihovim delovima i samostalnim jedinicama. Međutim, uređivanje odnosa između trgovine i proizvodnje teče veoma sporo. Pri tome se ne srećemo s načelnim otporom, nego pre svega s nedovoljnim stručnim angažovanjem na raščišćavanju problema i na obezbeđivanju adekvatnih stručnih rešenja. Treba priznati da ni proizvodne organizacije ne daju radnicima u trgovini neke snažnije podsticaje u tom smislu. Ipak bismo pogrešili ako ne bismo odali priznanje naporima i pokušajima koje su u cilju izmene odnosa s proizvodnjom činile neke naše najveće trgovinske organizacije, koje već mogu da pokažu konkretne rezultate.

Pri tom su naročito značajna gledišta da treba obezbediti otvorenost svake osnovne organizacije udruženog rada u samoupravnom i organizacionom smislu, kako u horizontalnom povezivanju u okviru samog preduzeća tako i u povezivanju s proizvodnim organizacijama udruženog rada, bilo da je reč o organizaciji po proizvodnim ili skladišnim ili sličnim jedinicama. Pri tome se pojavljuje slabost da se kao osnovne organizacije udruženog rada proglašavaju i složene proizvodne jedinice koje imaju sve uslove da se organizuju u veći broj osnovnih organizacija udruženog rada, koje se mogu povezati u radnu organizaciju ili zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada. Značajan korak napred znače i uviđanje potrebe i napori da se trgovinska delatnost organizuje u povezivanju s proizvodnjom po branšama, gde se one, s obzirom na obim prometa i lokaciju, ako su Nacrtom ustava dati predviđeni uslovi, mogu organizovati u samostalnu osnovnu organizaciju udruženog rada i povezivati u zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada za obavljanje onih službi koje su zajedničke za sve trgovinske jedinice, bez obzira na njihove različite veze s proizvodnjom po branšama.

Veoma je značajno utvrđivanje konkretnih mogućnosti za učešće trgovinskih i proizvodnih organizacija u zajednički ostvarenom dohotku

kad se deo tako ostvarenog dohotka vrati proizvodnim organizacijama udruženog rada za njihove potrebe, kad se od tako ostvarenih sredstava formira poseban poslovni fond (fond rizika), iz koga treba da se pokrivaju pre svega eventualne suvišne zalihe ili da se savlađuju konjunkturna kolebanja na tržištu, i kad se ta sredstva ulažu u zajedničke dugoročne investicije. Pozitivne i negativne rezultate i rizik tako uloženih sredstava treba zajednički da snose organizacije udruženog rada u proizvodnji i u trgovini srazmerno s visinom i kvalitetom udruženih sredstava.

U smislu napred navedene funkcije osnovne organizacije udruženog rada kao osnovnog nosioca društvenog dohotka i stvaranja uslova za ekonomsku zainteresovanost radnika za investiranje i izvan svoje organizacije ako je to racionalnije, u daljem razvoju treba osigurati i mogućnost da se pozitivni rezultati isto tako kao i rizik izražavaju u dohotku i knjigovodstvu osnovne organizacije udruženog rada u proizvodnji i u trgovini, pa i u ličnim dohocima radnika, jer je trgovina kao produžetak proizvodnje najživlji i najdirektniji indikator usmerenosti proizvodnje i poznavanja tržišta i racionalnosti proizvodnje svake radne organizacije.

U ovoj širokoj oblasti specifičnog udruživanja rada i sredstava ne mogu se upuštati ni u kakvo podrobnije razmatranje problema. Hteo bih da skrenem pažnju na jedan aspekt ove materije — na ostvarivanje prava čoveka.

Analize su pokazale da sva ili skoro sva prava čoveka koja on uživa kao tekovinu prethodnog istorijskog razvitka, pre svega kao tekovinu francuske revolucije, dobijaju u našem samoupravnom društvu, u kome je osnovno pravo čoveka pravo na samoupravljanje, posebnu sadržinu i težinu. S afirmacijom prava radnog čoveka na samoupravljanje stvaraju se uslovi da se ljudska prava, koja su dosad bila priznavana svakom čoveku u opštim deklaracijama, u praksi ostvaruju. Dok je u građanskim ustavima pravo na korišćenje ljudskih prava vezano za privatnu svojinu i od nje zavisno, isto onako kao što od nje zavisi opšti položaj čoveka u celom sklopu društveno-ekonomskih odnosa na bazi privatne, odnosno kapitalističke svojine, kod nas je bitna karakteristika položaja svakog građanina i svakog radnog čoveka upravo u tome što svako ima pravo na samoupravljanje, što znači na upravljanje uslovima i rezultatima svoga rada. To je ta društveno-ekonomska osnova na kojoj čovek može da ostvaruje prava sam ili s drugim ljudima, na kojoj ostvaruju prava i društveni i državni organi kada su za to odgovorni. I obrnuto: pri normativnom regulisanju prava radnog čoveka da na osnovi i u uslovima samoupravljanja ostvaruje ljudska prava pokazalo se da se ta prava mogu obezbediti tim što se ona preko prava na samoupravljanje uključuju u celokupan sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i u ostvarivanje osnovnih humanih ciljeva razvitka socijalističkog društva.

## O SAMOUPRAVNIM INTERESNIM ZAJEDNICAMA

U samoupravnim interesnim zajednicama u pitanju su kako pojedine društvene delatnosti, takozvane društvene službe van privrede, tako i područja ljudskog života kao što su infrastrukturne delatnosti, komunalne delatnosti, stambena privreda, ukratko — sve one delatnosti koje snažno utiču na normalan život svakog radnog čoveka i duboko zadiru u njegov svakodnevni život, utiču na okolinu u kojoj on živi i radi, kao i na radne procese u koje je on uključen. Tržište nije niti može biti jedini dominantni regulator društvenih potreba niti glavno merilo za ocenu racionalnosti delatnosti tih službi, a još manje za ocenu izvršavanja njihovih društvenih funkcija. Posredi je neposredna razmena rada radnih ljudi s raznih područja društvenog života, koji se međusobno dopunjuju i koji međusobnim sporazumima i dogovorima zamenjuju stihiju tržišta tamo gde bi ona vodila izopačavanju tih delatnosti ili onemogućavanju njihove društvene funkcije.

Već sada se pokazuje potreba da se u okviru svake samoupravne interesne zajednice, koja po pravilu udružuje neposredne korisnike ili neposredne nosioce društvenih potreba s radnicima radnih organizacija i radnih zajednica koji su nosioci tih delatnosti, ustanovi skupština s dvama većima, to jest s posebnim većem za svaku od interesnih delatnosti koje su udružene u samoupravnu zajednicu. Zatim treba samoupravnim sporazumima i statutima odrediti o kojim poslovima treba donositi sporazumna rešenja. Ako se rešenje ne može naći sporazumom, o stvari odlučuje arbitraža, a ne nadglasavanje. Treba takođe odrediti poslove o kojima samostalno odlučuje svaki deo samoupravne zajednice, bilo neposredni korisnici bilo radnici u određenoj delatnosti. U vezi s tim, u svim odnosima treba efektuirati princip da prava određuju oni koji odlučuju o sredstvima i njima raspolažu, a ne neko treći. To znači da obim prava, odnosno njihovo korišćenje mora u datom vremenskom periodu biti u rukama onoga ko raspolaže sredstvima i o njima odlučuje, a to su osnovne organizacije udruženog rada. Tako na osnovi uređivanja međusobnih prava i odgovornosti prilikom udruživanja rada i sredstava postaje izlišna integraciona ili posrednička uloga države i njenih organa.

## JOŠ O PENZIJSKOM OSIGURANJU

Već sam govorio o ulozi minulog rada u vezi s penzijama. Sada je saveznim i republičkim zakonom unekoliko i u nekim stvarima poboljšan sistem penzijskog osiguranja, mada na starim osnovama. Sadašnji zakon nije usklađen — i verovatno još nije mogao biti usklađen — sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, u kojima radnik od dana kad prvi put stupi u radni odnos sam sebi stvara uslove i osnovu za sticanje prava na penziju kada mu istekne aktivno vreme i kad bude otišao u penziju. Zato smatram da bismo, bez obzira na sadašnje zakonske uredbe, morali početi da prevazilazimo osnovni odnos koji još

uvek postoji između penzionera, s jedne strane, i državnih organa i službe penzijskog osiguranja, s druge strane. Penzijsko osiguranje je slučaj kad samoupravnu interesnu zajednicu čine samo penzioneri kao korisnici penzijskog osiguranja. Prema njima stoje državni organi kao glavni faktor u oblasti sistema penzija i uređivanja položaja penzionera. Nisam ubeđen da tako mora ostati. Sistem penzijskog osiguranja moramo postaviti na takvu osnovu da aktivni radnik od samog početka na osnovu svog minulog rada koji on ulaže u radnu organizaciju u kojoj je zaposlen ili i izvan nje, u razne oblike društvenog bogatstva, ulaže sredstva i na osnovi rezultata svojih ulaganja stiče pravo na penzijsko osiguranje. U vezi s tim treba obezbediti i stalan izvor sredstava za penzijske fondove, koji neće biti vezan samo za tekući dohodak radnika, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada. U takvim uslovima radnik će veoma brzo postati najkorisniji partner penzionera, kao što su to danas državni organi, kako u odlučivanju o obimu prava iz penzijskog osiguranja tako i u proširivanju tih prava u skladu sa sredstvima koja će radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada moći u tu svrhu da obezbeđuju od raspoloživog dohotka. To se odnosi i na odlučivanje o povećavanju penzija u skladu s povećanjem produktivnosti rada i porastom životnih troškova, o raspoređivanju dohodaka iz dopunskog rada penzionera ili o usklađivanju penzija s opštim privrednim kretanjima u uslovima nestabilnosti privrede. Sasvim je izvesno da će država još dugo svojim zakonima garantovati osnovna prava penzionera jer je to jedan od elemenata socijalne stabilnosti i socijalne sigurnosti. Međutim, nisam ubeđen da država i njeni organi moraju biti jedini ili glavni odlučujući faktori u određivanju i regulisanju svih prava i stvari na području penzijskog osiguranja i da po sistemu baš državni organi moraju biti glavni odgovorni faktor za regulisanje sistema penzija i položaja penzionera.

## O STRUČNIM SLUŽBAMA

Treba jasnije odrediti ulogu stručnih službi u samoupravnim interesnim zajednicama. Na žalost, dosad ni zakonima, a još manje praksom nismo uspeli da stanje izmenimo tako da stručne službe više ne budu glavni faktor samoupravnih interesnih zajednica. Danas u mnogim samoupravnim interesnim zajednicama nije presudan odnos građana kao korisnika usluga prema skupštinama samoupravnih interesnih zajednica i njima odgovornim samoupravnim organima, već je još uvek presudan njihov odnos prema stručnim službama. Za svaku od tih delatnosti treba posebno odrediti kakva je uloga stručnih službi, koja su njihova prava i koje su njihove obaveze. Pri tom je u posebnom članu Nacrta ustava određeno da prava stručnih službi i radnika u tim službama ne mogu biti odlučujuća, odnosno da moraju uvek biti prilagođena pravima koja imaju osnivači samoupravnih interesnih zajednica.

Takođe za zajedničke stručne službe zajednice osnovnih organizacija udruženog rada ili radne organizacije ili integrisane formacije u oblasti privrede treba za svaku konkretnu radnu organizaciju, odnosno

integrisanu formaciju u samoupravnim sporazumima i statutima konkretizovati i prilagoditi opšta ustavna načela koja radnicima u radnim zajednicama osnovanim za obavljanje poslova koji su od interesa za veći broj osnovnih i drugih organizacija udruženog rada obezbeđuju pravo na lični dohodak i na sredstva zajedničke potrošnje u skladu s načelom raspodele prema radu i na osnovama i po merilima raspodele koji važe u organizacijama udruženog rada. Druga samoupravna prava se određuju u skladu s prirodom onih poslova i zajedničkih interesa radi kojih su i osnovane te radne zajednice. Radnici u stručnim službama imaju pravo da osnuju osnovnu organizaciju udruženog rada ako za to postoje uslovi i kada to nije u suprotnosti sa ciljevima i funkcijama interesne zajednice, i da u njoj ostvaruju prava koja imaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, u skladu sa zakonom, odnosno sa samoupravnim sporazumom ili društvenim dogovorom. Ostvarivanje prava radnika u tim radnim organizacijama ne sme biti u suprotnosti s vršenjem funkcija i s društvenom i političkom odgovornošću korisnika njihovih usluga. Na te radne zajednice ne mogu se prenositi prava, ovlašćenja i odgovornosti zajednice, organizacija i organa za koje one obavljaju poslove. Sve radne organizacije i druge integrisane formacije koje u svojim samoupravnim sporazumima o udruživanju ili osnivanju predviđaju osnivanje posebnih osnovnih organizacija udruženog rada zajedničkih službi sigurno će odgovarajuće odredbe svojih samoupravnih sporazuma morati ponovo da prouče i usklade s napred pomenutim ustavnim načelima.

### O LIČNOM RADU SREDSTVIMA U PRIVATNOJ SVOJINI U VEZI S MINULIM RADOM

U Ustavu je zagarantovano radnim ljudima da rade sredstvima u privatnoj svojini, da na osnovi svoga rada imaju u načelu jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u udruženom radu. Već sam pomenuo da se ustavnim uređivanjem međusobnih odnosa u udruženom radu na osnovi minulog rada stvaraju uslovi i za povezivanje i integrisanje ličnog rada sredstvima u privatnoj svojini u proces društvene reprodukcije na socijalističkim osnovama. Odredbe ustavnog amandmana i predviđene dopune u novom tekstu Ustava mi smo u Sloveniji već konkretizovali i koristili u nacrtu zakona o ličnom radu privatnim sredstvima u privrednim delatnostima, koji je sada stavljen na javnu raspravu. Ovom prilikom želim da skrenem pažnju samo na neke najbitnije elemente.

Sredstva u privatnoj svojini (i kad su nasleđena) smatramo kao minuli rad radnog čoveka. To je za ogromnu većinu slučajeva potpuno opravdano, razume se ako apstrahujemo ne tako retke pojave špekulacije i iskorišćavanja zbog neuređenih odnosa na tržištu i nepotpunosti našeg privrednog sistema. Ali te pojave treba onemogućavati na drugi

način i odgovarajućim sredstvima. Sistem koji će moći da podstiče privatnu inicijativu i da je uključuje u ustavne i zakonske okvire bitno će pomoći eliminisanju pojava neopravdanog bogaćenja, špekulacija i kriminala u toj oblasti.

Pored ličnih dohodaka na osnovi živog rada po merilima koja su određena ugovorom, zanatliji pripada i pravo na povraćaj uloženih sredstava i udeo u ostvarenom dohotku, ali najviše do 50% čistog realizovanog dohotka radne organizacije, pa i uz to ograničenje najmanje dvostruki iznos kamate po važećoj kamatnoj stopi. Uporedo s tim kako mu se vraćaju uložena sredstva, gasi mu se udeo u dohotku. Ako su sredstva isplaćena do 10% njihove vrednosti, on gubi i pravo da bude direktor preduzeća bez konkursa. Ako svoj dohodak investira u preduzeće, srazmerno mu raste i udeo u dohotku. Ostalim delom dobiti upravljaju zajedno vlasnik i radnici na osnovi svoga rada kao društvenim sredstvima. U ugovornoj organizaciji udruženog rada koja je osnovana pod takvim uslovima može se zaposliti neograničen broj radnika i može doći do zajedničkih ulaganja i drugih oblika povezivanja s drugim organizacijama udruženog rada, razume se s odgovarajućim prilagođavanjem međusobnih prava i obaveza i uz saradnju i saglasnost vlasnika uloženih sredstava. Prema obaveštenjima o dosadašnjim raspravama, ta rešenja su naišla na povoljan prijem. Ali će njihovo realizovanje nesumnjivo zahtevati najveću aktivnost političkih organizacija i odgovornih privrednika, posebno u opštinama.

To se odnosi i na rešenja u onim delatnostima, pre svega u oblasti ličnih usluga i ugostiteljstva, koje su u zakonu posebno određene, u kojima zanatlija koristi i dopunski rad drugih radnika bez obaveze da se osniva ugovorna organizacija udruženog rada. Ipak je za pojedine delatnosti broj radnika koje zanatlija može da uzme na dopunski rad različito ograničen za različite delatnosti, ali ih ne može biti više od pet. Međutim, to nije glavno ograničenje; ono je u tome da zanatlija može da ostvari preko svog ličnog dohotka i dodatni godišnji dohodak na osnovu uloženih sredstava najviše u visini trostrukog prosečnog godišnjeg ličnog neto-dohotka koji pada na zaposlenog u privredi Slovenije, a višak se progresivno oporezuje i kao sredstvo društvene akumulacije upotrebljava za razvoj zanatstva, za komunalne i druge privredne delatnosti. Pored mogućnosti da pređe u ugovornu organizaciju udruženog rada i da akumulira u društvenu svojinu, zanatliji se, dakle, daje i mogućnost da se odluči da umesto toga uz trostruki prosečni godišnji lični neto-dohodak kao svoj dodatni dohodak akumulira za društvene potrebe ili za potrebe privrede. Zanatlija koji upotrebljava dopunski rad ne može stupati u koprodukcione odnose s drugim organizacijama udruženog rada.

Mišljenja smo da je takvim utvrđivanjem prava i obaveza na osnovi minulog rada omogućeno udruživanje i privatnih sredstava sa sredstvima i radom radnika, odnosno organizacija udruženog rada i da je na taj način u osnovi onemogućen odnos eksploatacije i u isto vreme

obezbeđen proces podruštvljavanja akumulacije i proces postepenog prelaženja, u apsolutnom i relativnom smislu, uloženih sredstava, odnosno investiranih stvari s otplaćivanjem njihove vrednosti i s dodatnim investicijama iz društvenih sredstava — u društvenu svojinu.

Takvo sistemsko uređenje treba da stvori stabilnu osnovu za razvoj zanatstva uza svu potrebnu pravnu sigurnost, na kojoj bi zanatlija i radnik ili radni čovek koji raspolaže slobodnim finansijskim sredstvima ili sredstvima za rad mogao naći svoj interes za ulaganje sredstava kojima raspolaže u razvoj delatnosti koje su od bitnog značaja u svakodnevnom životu građana, a koje krupna proizvodnja zanemaruje, i u razvijanje delatnosti koje mogu služiti kao dopuna krupne proizvodnje.

Čedo Grbić

## USTAV I SLOBODNA RAZMJENA RADA

U društvenim službama (školstvo, kultura, nauka, zdravstvo) ekonomske zakonitosti djeluju drugačije nego u privrednim djelatnostima.

Prva bitna razlika je u tome što u ovim oblastima tržište djeluje samo djelomično, drugačiji je način formiranja dohotka, a različit je i sistem proširene reprodukcije.

Dohodak u ovim oblastima ne sadrži sredstva za proširenu reprodukciju ili to sadrži samo djelomično. Korisnici ovih usluga se javljaju kao glavni nosioci proširene reprodukcije.

U ovim oblastima ne stvara se nova vrijednost, ali je bez njihovog funkcioniranja nemoguća društvena reprodukcija (pa niti proširena reprodukcija u privredi).

Društvo u cjelini ili pojedini njegovi dijelovi imaju posebno izražen interes za ove oblasti, što se odražava u nužnosti stalnog funkcioniranja ovih oblasti i u utvrđivanju njihove politike i razvoja.

Glavna karakteristika dosadašnjih društveno-ekonomskih odnosa i razvoja samoupravljanja bila je dominantna uloga države kao glavnog posrednika između ovih službi i korisnika njihovih usluga.

Nova ustavna rješenja prevazilaze to stanje otvarajući mogućnosti primjene slobodne razmjene rada i uklanjanja države kao glavnog faktora u ovim odnosima.

Ustavi formuliraju slobodnu razmjenu rada u načelnim i normativnim odredbama na slijedeći način:

„Radnici u organizacijama udruženog rada koje obavljaju djelatnost u oblasti odgoja i obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva, socijalne zaštite i drugih društvenih djelatnosti, kao dijelu jedinstvenog procesa društvenog rada, stječu dohodak slobodnom razmjenom svoga rada s radom radnih ljudi čije potrebe u tim oblastima zadovoljavaju.

Slobodnom razmjenom rada osigurava se radnicima u organizacijama udruženog rada u društvenim djelatnostima jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnicima u drugim organizacijama udruženog rada."

Ova slobodna razmjena rada se vrši na tri glavna načina:

— neposrednim odnosima među radnim ljudima ili organizacijama, odnosno njihovim zajednicama (čisti tržišni odnosi);

— direktnim udruživanjem privrednih djelatnosti i djelatnosti društvenih službi u raznim integracionim sistemima;

— putem samoupravnih interesnih zajednica.

Kao četvrti faktor se pojavljuje i država.

## I

Normalni *tržišni odnosi* su zastupljeni skoro u svim ovim djelatnostima, ali sa vrlo različitim intenzitetom. Takvi odnosi postoje kada pojedinac korisnik direktno plaća uslugu instituciji koja daje uslugu (tržišnu cijenu) ili kada organizacija kupuje od ovakve uslužne organizacije određenu uslugu po tržišnoj cijeni. Prema tome, ovdje posredstvom tržišta dolazi do razmjene rada.

Tržišna cijena poprima vrlo različite vidove zavisno od oblasti:

— *školarina* je cijena usluge obrazovnih ustanova. Uvedena je u nekim specijalnim školama (za učenje stranih jezika i slično);

— *bolničko-opskrbni dan* je cijena bolničke usluge u kojoj je sadržana i liječnička i ugostiteljska usluga;

— *ulaznica* za razne kulturne manifestacije sadrži manji procenat vrijednosti usluge (na primjer, za operu) pa do kompletne vrijednosti usluge u koju je uključena i proširena reprodukcija (film i kinematografija);

— *umjetnička djela* se prodaju po slobodnoj cijeni;

— *cijena naučnog djela, licence* itd.

U svim ovim oblastima moguća je samo djelomična primjena tržišnih odnosa, ali je važno kakav se kurs vodi. Tržišni odnosi omogućuju najčistije društveno-ekonomske odnose i zato je dobro da se uvode svuda gdje je to moguće i gdje to socijalistički odnosi dopuštaju.

## II

Drugi oblik djelovanja sistema u društvenim službama jeste direktna integracija ovih djelatnosti sa privredom, kada dolazi do reguliranja međusobnih odnosa na trajnoj osnovi bez uplitanja ikakvih posrednika.

Ovaj oblik je različito razvijen u odnosu na pojedine oblasti, a ističu se slijedeće veze:

1) Privreda direktno financira razvoj nauke ulaganjem u vlastita razvojna jezgra. Ovo sve više postaje bitan uslov i imperativ za razvoj privrede.

Glavnina sredstava koja privreda odvaja za nauku ide danas ovim putem. Računa se da privreda i ustanove ulažu oko 70% sredstava u razvoj nauke, a oko 30% otpada na fondovska sredstva koja se sada osiguravaju intervencijom države.

2) Privreda i druge društvene djelatnosti odvajaju sredstva za obrazovanje svojih radnika. Neke krupne organizacije imaju i svoje školske centre (u sastavu preduzeća).

Pored ovoga, radne organizacije izdvajaju i dodatna sredstva za ove potrebe.

Nedovoljno je razvijen sistem doškolovanja i osposobljavanja zaposlenih radnika s obzirom na potrebe razvoja nove tehnologije, kao i društvenog i kulturnog razvoja u cjelini. Mnoge institucije koje su osnovane za ovu svrhu postepeno se pretvaraju u škole koje izdaju svjedodžbe. Svjedodžbe su još uvijek, na žalost, svemoćne, od nagrađivanja prema radu pa sve do ugleda čovjeka u društvu.

Direktnih odnosa između privrede i službi pojedinih fakulteta ima, na žalost, vrlo malo jer su se svuda utaborili posrednici u obliku sveučilišta, fondova, budžeta i neizgrađenih interesnih zajednica.

Postoje znatni otpori i nerazumijevanje birokratiziranih struktura protiv direktnog povezivanja usmjerenog obrazovanja i nauke sa srodnim organizacijama udruženog rada u privredi.

Ovaj sistem direktnog povezivanja privrede sa određenim službama, a osobito sa naukom i usmjerenim obrazovanjem, uključujući i fakultete, nedovoljno je razvijen kod nas. Mislim, međutim, da je ovaj oblik povezivanja najbliži socijalizmu i da bi ga svi instrumenti i politika trebali odlučno stimulirati svuda gdje je primjenljiv, a moguć je na mnogo širem frontu nego što je to sadašnja situacija.

Da bi se ovakav kurs mogao brže razviti, pretpostavka je snažnija integriranost same privrede. Integriranje privrede sa drugim društvenim oblastima najvidljivije pokazuje prerastanje i transformaciju viška rada u potreban rad.

## III

Treći oblik uspostavljanja odnosa između korisnika i davaoca usluga u ovim oblastima jesu samoupravne interesne zajednice.

Interesne zajednice su organizacije interesenata korisnika usluga koji udružuju svoja financijska sredstva, te se dogovaraju sa davaocima usluga oko kvaliteta i kvantiteta usluge, kao i cijene. Ovi dogovori se realiziraju putem samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i ugovora, i to na dugoročnim osnovama.

Interesne zajednice organiziraju interesenti kada se kao korisnici usluga javljaju čitavi dijelovi društva ili društvo u cjelini i kada je nužna primjena solidarnosti među korisnicima.

Ono što nalaže nužnost šire solidarnosti nisu samo socijalni elementi, već u prvom redu činjenica da je obim korištenja ovih usluga sa strane pojedinaca vremenski veoma različit, što neki u određenom periodu vrlo intenzivno koriste takve usluge (na primjer, školovanje djece, liječenje), dok drugi „miruju".

Organiziranje interesnih zajednica omogućuje stvaranje specifičnog tržišta putem kojeg se vrši slobodna razmjena rada između korisnika i davaoca usluga.

Glavna misao-vodilja za formiranje interesnih zajednica jeste nastojanje da se financiranje društvenih službi skine sa budžeta države,

da se izvrši deetatizacija odnosa i da se omogući razvoj samoupravljanja u društvenim djelatnostima.

Interesne zajednice su mlade organizacije koje su (uglavnom sve) formirane državnim propisima, tako da je i to razlog nemogućnosti davanja tačne ocjene o njima.

Danas se mogu uočiti dvije vrlo različite ocjene uloge interesnih zajednica:

Prva prenaglašava njihovu ulogu i značaj, po čemu može ispasti da su same sebi cilj i da su „najzad pronađen oblik" za rješavanje složenih odnosa proizvodne baze i nadgradnje.

Druga ocjena polazi od nepotrebnosti formiranja interesnih zajednica smatrajući da interese korisnika, bilo kao kompletnih dijelova društva bilo kao društva u cjelini, mogu najbolje reprezentirati skupštine društveno-političkih zajednica.

Naše društvo već dvadesetak godina traži puteve kako da izvrši deetatizaciju ovih odnosa. Tu su bile prisutne dvije linije: stvaranje fondova i mješovitih organa društvenog upravljanja. Ocjenu o uspješnosti ovih nastojanja treba posebno dati.

Danas ima mnogo dilema i različitih pristupa u pogledu fizionomije interesnih zajednica jer stanje u pojedinim oblastima diktira različitost ovih zajednica.

Mogu se utvrditi dvije različite vrste među postojećim interesnim zajednicama:

U prvu, glavnu grupaciju spadaju one interesne zajednice u koje se udružuju korisnici i financijeri usluga radi organiziranja slobodne razmjene rada sa radnicima u društvenim službama (u obrazovanju, nauci itd.).

Druga grupacija je udruživanje sredstava u solidarne ili rizične zajednice radi osiguranja i zadovoljavanja određenih ličnih i zajedničkih potreba, bez slobodne razmjene rada. Tu spada socijalno osiguranje i osiguranje uopće. Ove zajednice formiraju stručne službe koje bi trebale biti stručni servis ovih zajednica.

Pored ovih interesnih zajednica, pojaviće se i druge, posebno u oblasti stambeno-komunalnih odnosa, te infrastrukture. Za sve ove vrste interesnih zajednica nije glavna karakteristika slobodna razmjena rada.

Bilo je dosta lutanja i kolebanja oko toga kako trebaju izgledati samoupravne interesne zajednice koje baziraju na slobodnoj razmjeni rada. Dvije oprečne koncepcije su bile u tome, to jest insistiranje na takozvanim čistim interesnim zajednicama kao organizacijama samo korisnika usluga i davalaca financijskih sredstava ili na mješovitim u kojima bi se zajedno našli i financijeri i korisnici usluga, kao i davaoci usluga.

Na kraju je nađeno jedinstveno rješenje, za koje mislim da najviše razvija ideju o interesnoj zajednici koja omogućuje slobodnu razmjenu rada.

To rješenje traži da se formiraju zajedničke samoupravne interesne zajednice u koje se uključuju i korisnici i davaoci usluga. U takvoj zajednici, međutim, zadržavaju se dva subjektiviteta, odnosno obje strane

zadržavaju svoju samostalnost. Oni moraju putem samoupravnih sporazuma i ugovora na ravnopravnoj osnovi uređivati međusobne odnose, utvrđivati politiku u ovim oblastima, kvalitet i kvantitet usluga, te njihovu cijenu.

U skupštinama i drugim organima upravljanja ovih zajednica u stvari se pojavljuju dva samostalna doma koji usaglašavaju stavove.

U praksi, međutim, postoji tendenca da se kao glavni faktori u raspodjeli financijskih sredstava ne pojavljuju korisnici, već predstavnici davalaca usluga. Ispada da država u ime korisnika osigurava sredstva, a onda ta sredstva dolaze pod komandu onih koji trebaju davati usluge. Mnoge interesne zajednice i fondovi tako postaju kamuflaža za osvajanje financijskog monopola profesionalnih užih grupa.

Takva opasnost postoji i kod „čistih" interesnih zajednica. To pokazuje i primjer formiranja organa upravljanja u zajednicama osnovnog obrazovanja u SR Hrvatskoj. U izvršnim odborima općinskih zajednica za osnovno obrazovanje ima 44,9% predstavnika iz školstva, u 24 općine većinu u skupštinama čine prosvjetni radnici. Izvršni odbor Skupštine Republičke zajednice za osnovno obrazovanje broji 15 članova, od kojih su 12 prosvjetni radnici, a 6 od njih su direktori odgojno-obrazovnih ustanova, dok su 3 administrativni rukovodioci općinskih zajednica. Takvo je bilo stanje u 1972. godini.

Prema tome, mogao bi se formulirati zaključak da je glavni problem danas kako organizirati korisnike usluga da se mogu realno kao ravnopravan faktor sučeliti sa davaocima usluga i onda zajednički utvrditi politiku i međusobne odnose.

Zapaža se i tendenca jačanja uloge administrativnog aparata interesnih zajednica i gubljenja odgovornosti prema davaocima sredstava.

Kod dijela naučnih i kulturnih radnika postoji neshvaćanje samoupravljanja. Takvi smatraju da je zadatak društva da osigura sredstva, a onda je stvar tih radnika da raspoređuju sredstva. Rješenja po kojima davaoci sredstava u dogovoru sa davaocima usluga raspoređuju sredstva smatraju nesamoupravnim kursom i to proglašavaju neravnopravnim odnosom.

Pored navedenih razmatranja oko interesnih zajednica, postoje još tri centralna pitanja koja treba ozbiljno razmotriti i tražiti adekvatna rješenja:

a) Do sada su sve interesne zajednice osnovane odlukom države. Država je propisala i visinu doprinosa.

Postavlja se pitanje: kako ih osamostaliti od države?

Bez osamostaljenja nema interesnih zajednica. One ostaju manje ili više slične fondovima, a u kvalitetu odnosa nema bitnih promjena.

Mislim da će za realizaciju ovakvog kursa trebati prethodno raščistiti neka krupna pitanja.

U prvom redu treba do kraja dovesti ustavnu kategoriju da radnik odlučuje o svom dohotku. Danas on još uvijek prima platu, a na tu platu su nazidane obaveze za zajedničku potrošnju. Visina i raspored toga dijela njegovog dohotka odvija se iza njegovih leđa.

Mora se stvar mijenjati u pravcu da radnik odlučuje i o tom dijelu svog dohotka, i to u cjelini i u pogledu rasporeda tih sredstava, bilo putem referenduma ili nekim drugim pogodnim načinom.

Ta ideja je veoma dugo prisutna u našim razmatranjima (bruto dohodak), ali se nije daleko odmaklo od nje.

Drugo pitanje je o čemu trebaju odlučivati udruženi radnici, koje će zajedničke potrebe rješavati unutar OOUR i preduzeća, a koje putem interesnih zajednica.

Ove potrebe se mogu rješavati bilo putem izdvajanja iz ličnog dohotka ili iz dohotka OOUR i preduzeća.

Prema tome, radnik i kao pojedinac i kao udružen mora biti u situaciji da odlučuje o bilansu sredstava za zajedničke potrebe. To je glavni preduslov da se interesne zajednice osnivaju bez direktne asistencije države.

b) Obim solidarnosti u rješavanju zajedničkih potreba jeste krupno pitanje funkcioniranja interesnih zajednica. Nužno je izraditi objektivnije kriterije takve solidarnosti. Takve kriterije bi trebali izraditi radnici u udruženom radu, a mogli bi ih formulirati kongresi samoupravljača ili neke druge radničke organizacije.

Solidarnost znači istovremeno prelijevanje sredstava, pa ako se o tome ne dogovore radnici, onda se neminovno opet javlja država koja to mora regulirati.

c) Kako organizirati interesne zajednice da bi i davaoci sredstava i korisnici usluga stvarno mogli odlučivati, odnosno da te zajednice stvarno postanu samoupravne?

Formiranje i izbor skupština i izvršnih organa to uopće ne obezbjeđuje. To pokriva samo formalno-pravno samoupravnu funkciju. Ovdje se čak razvio takav predstavnički sistem koji daje manje mogućnosti davaocu sredstava da odlučuje o namjeni tih sredstava nego što je to slučaj sa uticajem na rad skupština društveno-političkih zajednica. Posebno je ovo problem u velikim interesnim zajednicama.

Nužno je tražiti rješenja koja će zaštititi interes i položaj radnika koji odvajaju sredstva za takozvane zajedničke potrebe. Tu zaštitu treba osigurati tako da skupštine i drugi izabrani organi sprovode volju radnika, da se interes davalaca usluga ne nametne radi održavanja postojećih institucija čak i u onim situacijama kada ne daju adekvatnu uslugu. S obzirom na stručnost, poznavanje problematike i materijalnu zainteresiranost davalaca usluga, ova opasnost je veoma prisutna. Isto tako, treba se zaštititi od vlastite birokracije u interesnim zajednicama.

Šta poduzeti da se ove ideje realiziraju?

Za sada još nema sasvim jasnih odgovora. Opća je saglasnost da se u organiziranju i funkcioniranju interesnih zajednica dosljedno primijeni delegatski sistem.

Trebalo bi, međutim, prethodno konkretnije riješiti neka pitanja. Prvo, delegate za skupštine u interesnim zajednicama šalju davaoci sredstava, ali treba se odlučiti ko će voditi računa i biti odgovoran da pomogne delegatu da izrazi stavove davaoca sredstava. Da li to treba biti radnički savjet, delegacija koja se bira za skupštinski sistem, neki

treći organ ili sve tri mogućnosti, zavisno od karaktera interesne zajednice.

Mislim da glavno rješenje treba tražiti u formiranju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica. To bi značilo da se ove osnovne zajednice formiraju na funkcionalnoj ili teritorijalnoj osnovi, bilo pri određenoj instituciji društvene službe (školi ili grupi škola, zdravstvenoj ustanovi ili grupi tih ustanova itd.) ili na teritoriji mjesne zajednice ili općine. Ovdje se radi o organiziranju korisnika usluga jer su davaoci usluga organizirani u svojim ustanovama.

Ovakve osnovne interesne zajednice bi omogućile kako korisnicima tako i davaocima usluga neposredne odnose. Inače, ovakvi su neposredni odnosi dali veoma dobrih rezultata u ranijem periodu kada smo formirali organe društvenog upravljanja kao što su školski odbori, razni savjeti i slični organi.

Bez opravdanog razloga smo te organe rasformirali ili smanjili njihovu ulogu. Pred nama stoji zadatak da stvorimo slične organe, ali na novim osnovama.

U osnovnim samoupravnim interesnim zajednicama bi se primijenili principi o kojima smo ranije govorili, to jest stvorio bi se zajednički organ sa dva ravnopravna subjektiviteta.

Radi realizacije solidarnosti i uzajamnosti, kao i racionalnog funkcioniranja samoupravnih interesnih zajednica sve više se traži stvaranje velikih zajednica. Taj proces ne treba sprečavati jer bi to značilo neekonomski kurs, ali zato istovremeno treba insistirati na formiranju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica. Stvaranje osnovnih samoupravnih interesnih zajednica može najdosljednije osigurati i primjenu delegatskog sistema jer bi formiranje širih interesnih zajednica proizlazilo iz osnovnih.

Stvaranje samoupravnih interesnih zajednica treba značiti da one u ime društva preuzimaju cjelokupnu društvenu odgovornost za stanje i funkcioniranje odgovarajuće oblasti. Ta odgovornost se naročito naglašava činjenicom da one postaju jedan od faktora novog skupštinskog sistema. To pretpostavlja i njihovu ulogu u funkcioniranju vlasti.

## IV

Četvrti značajan faktor u pogledu položaja i funkcioniranja zajedničke i opće potrošnje jeste država. Ona je veoma uticajna na odnose u slobodnoj razmjeni rada. (Uloga države je također značajna i u reguliranju tržišne privrede.)

U savremenim društvenim kretanjima država igra sve dominantniju ulogu na ovom području. Taj uticaj je kompletan u socijalističkim zemljama, ali i u razvijenim kapitalističkim zemljama, gdje je na području zajedničke potrošnje bio jako naglašen čist tržišni odnos, ali se sada pod pritiskom radničke klase ide i na izvjesno podruštvljavanje kolektivne potrošnje.

Država se ovdje pojavljuje kao faktor koji utvrđuje i zaštićuje takozvani općedruštveni interes.

Naši napori su usmjereni na stvaranje takvog sistema koji treba bitno smanjiti ulogu države i izvršiti podruštvljenje ovih oblasti na bazi slobodne razmjene rada korisnika i davalaca usluga bez posrednika. Na toj liniji je značajna uloga interesnih zajednica i integracija društvenog rada različitih oblasti.

Da bismo što uspješnije izveli ovu zamisao, nužno je precizirati ulogu države i u našem sistemu, a ta uloga je vrlo značajna. Uloga društva u cjelini i države mogla bi se svesti na ove glavne pravce:

1) Država ima pravo proglasiti određenu djelatnost kao poseban društveni interes (javni interes) i odrediti organizacijama koje obavljaju tu djelatnost određene obaveze ponašanja. I Savezni i republički ustavi daju definicije o ovim djelatnostima. U suštini se radi o formuliranju uticaja države na djelatnosti gdje ne djeluje tržište.

Ono što karakterizira naš kurs jeste to što država svojim odlukama nastoji da dođe do što konkretnijeg spoja organizacija od posebnog društvenog interesa i društva ili dijelova zainteresiranog društva. Znači, nije kurs podržavljenje ovih organizacija, već njihovo podruštvljenje.

Država putem budžeta financira određene vrste zajedničkih potreba. Taj dio potreba utvrđen je u Ustavu SR Hrvatske prilikom definiranja takozvanih općedruštvenih potreba (A 6, t. 12 i A 28, t. 3).

Taj dio zajedničkih potreba koji je svrstan pod pojam opće potrošnje je slijedeći: boračka zaštita; zakonom utvrđene obaveze na području društvenih službi, mirovinskog osiguranja te zaštite prirode; dodatna sredstva za financiranje društveno-političkih i društvenih organizacija; za intervencije u privredi radi zaštite životnog standarda (regresi, premije); za učešće u razvoju nedovoljno razvijenih krajeva; dopunsko sudjelovanje u izgradnji i rekonstrukciji cesta i objekata za zaštitu od poplava, kao i za dopunsko sudjelovanje u održavanju plovnih puteva; komunalne djelatnosti kada se financiranje ne može prenijeti na korisnike.

Kao što se vidi, ova lista je ispala prilično dugačka, a, osim toga, neke su odredbe suviše neodređene i paušalne, te se već sada različito tumače. Ovakvu situaciju uzrokuje i nedovršenost privrednog sistema u pogledu održavanja i razvoja infrastrukture. Isto tako, neke potrebe mogle bi se financirati i unutar interesnih zajednica gdje su korisnici poznati (vodoprivreda, ceste) ili na bazi šire solidarnosti (boračka zaštita).

U svakom slučaju, trebaće pokušati suziti obim financiranja zajedničkih potreba putem budžeta.

Država još uvijek često propisuje određena prava, posebno dodatna prava, koja se ne uklapaju u redovan sistem.

Treba utvrditi pravilo da za svako propisano dodatno pravo država osigurava i odgovarajuća sredstva. Samo takvo pravilo može onemogućiti državu da pod raznim pritiscima lako dodjeljuje prava koja nemaju materijalnog pokrića.

Država utiče na razvoj zajedničke potrošnje i putem društvenog plana razvoja. Ono što se posebno mora utvrditi, to je opći bilans sredstava od kojeg zavisi realizacija plana.

Društvena zajednica mora obezbijediti da taj bilans sredstava za zajedničku potrošnju bude usklađen sa stvarnim potrebama, ali i mogućnostima privrede i stanovništva, jer se prenapregnutost i preveliko zahvatanje u dohodak privrede loše odražava na cjelokupan razvoj, pa i na razvoj društvenih službi.

Nužna je potpuna usklađenost i unutar pojedinih oblasti zajedničke potrošnje.

Pojedinačno rješavanje pojedinih oblasti putem fondova ili interesnih zajednica, a bez vođenja računa o ukupnom bilansu, stalno dovodi do disproporcija u potrošnji i, u krajnjoj liniji, do pretjeranog obima te potrošnje.

2) Društvo ima pravo da u pojedinim oblastima od posebnog društvenog interesa utvrđuje politiku.

Ne radi se samo o materijalnom, ekonomskom aspektu odnosa, već o karakteru, o političkoj fizionomiji određenih djelatnosti. To se odnosi naročito na prosvjetu i kulturu, gdje je naše društvo posebno zainteresirano da te djelatnosti služe i pomažu razvoj socijalizma.

Uticaj društva na rad organizacija od posebnog društvenog interesa dovodi do ograničavanja samoupravnih prava radnika zaposlenih u tim djelatnostima, odnosno, preciznije rečeno, svodi samoupravljanje u tim oblastima u prave društvene okvire. Na kraju krajeva, i samoupravljanje u privrednim organizacijama ima određene društvene okvire, samo što se ti „okviri" stvaraju drugim uticajima (tržište, međuzavisnost i slično).

Društvo ne „naturuje" samo određene obaveze i ograničenja organizacijama od posebnog društvenog interesa; ono istovremeno obezbjeđuje normalno funkcioniranje tih službi i njihovu stabilnost. To najbolje ilustrira činjenica da se može zakonom narediti formiranje interesnih zajednica, odrediti financijska sredstva, ako putem samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora to ne bude osigurano.

Đorđi J. Caca

# POLITIČKO-IZVRŠNA I UPRAVNA FUNKCIJA U USTAVNIM PROMENAMA

## I

1. Političko-izvršna funkcija, odnosno izvršna vlast je jedna od veoma bitnih komponenti političkog ustrojstva svake zemlje i organizacije vlasti. Ona izražava i odlučujuće utiče na karakter i suštinu političkog ustrojstva svakog društva i države i istovremeno je jedan od najizrazitijih pokazatelja demokratizma političkog sistema, ako se ovim pojmom obuhvata i stvarni položaj i faktička vlast predstavničkog tela u sistemu vlasti.

To je jedan od razloga što svi savremeni ustavi sadrže odredbe o izvršnoj vlasti, s tim što je obim ustavnog normiranja različit. Razlike u obimu normiranja su posledica odnosa političkih snaga u određenoj zemlji i, naročito, principa na kojima je organizovana vlast. To su principi podele i jedinstva vlasti, a u njihovom okviru parlamentarni, predsednički i skupštinski sistem. Drugi razlog za ustavno uređivanje položaja i funkcije izvršne vlasti je opravdano nastojanje svakog političkog ustrojstva da se na čvršćim, trajnijim i teže promenljivim osnovama utvrde odnosi među nosiocima pojedinih funkcija kako se u političkoj praksi ne bi mogli menjati prema trenutnoj konstelaciji snaga i političkim prilikama bez povrede ustava i narušavanja ustavnog poretka.

2. Društvena i politička vrednost ovih razloga se ističe naročito u sve izrazitijim tendencijama savremenih političkih sistema za jačanjem uloge države i za dominacijom etatizma nad društvom, što se u praksi ostvaruje kroz jačanje izvršne vlasti na račun učešća i udela predstavničkih tela (parlamenata) u ostvarivanju funkcije vlasti u celini.

Ove tendencije u različitim ustrojstvima i sistemima (parlamentarni, predsednički, skupštinski) i u različitim društvenim uslovima imaju različite osnove i opravdanja i različite efekte. Dok se u zemljama i državama sa dugom ili dužom tradicijom postojanja i razvitka, bez obzira na njihovo društveno ustrojstvo, javljaju kao konzervativne i nedemokratske, dotle one u novostvorenim i novooslobođenim zemljama imaju karakter progresivnih kretanja jer obezbeđuju sigurnije, autoritativnije i efikasnije zaštitu i učvršćenje revolucionarnih teko-

vina na kojima se ta nova ustrojstva zasnivaju i izgrađuju. Ovo je karakteristično naročito za zemlje sa socijalističkim ustrojstvom stvorenim posle drugog svetskog rata i za zemlje koje to ustrojstvo uvode u procesu svoga oslobađanja. Borba sa nosiocima kolonijalne uprave i, naročito, sa razvlašćenom klasom, to jest klasna borba u tim zemljama, nužnošću logike samoodržanja i učvršćenja novog društveno-ekonomskog i političkog ustrojstva, iziskuje i opravdava u određenom vremenskom periodu, koji je, razume se, različit u zavisnosti od stvarnog stanja i odnosa snaga među klasama, relativno jaku i čvrstu izvršnu vlast sa osnovnim funkcijama da naređuje i izvršava. Nema sumnje da klasno-progresivno opravdanje tog položaja izvršne vlasti u tim zemljama postaje sopstvena negacija ako se taj položaj utvrdi kao trajno stanje i sistem u kome bi predstavničko telo bilo pretvoreno u organizovani oblik za manifestacije i paravan za „demokratičnost" sistema, a država radničke klase bila poistovećena sa samom klasom. Takva, nespojiva sa socijalističkom demokratijom, trajna stanja su pre svega pogodno tlo za jačanje birokratizma i birokratije ne samo kao vrha vlasti, već i kao posebnog društvenog sloja, a zatim znače negaciju osnova marksizma da je jedini nosilac vlasti radnička klasa i da ona vlast ostvaruje neposredno preko svojih delegata u organima zakonodavne vlasti. Takva stanja, najzad, neutrališu dejstvo i efikasnost ideološke borbe protiv buržoaskog klasnog ustrojstva i organizacije vlasti jer se ne može afirmisati socijalistički demokratizam kao poseban oblik diktature proletarijata i kao viši stepen demokratije.

Jačanje uloge države, u stvari izvršne vlasti, u buržoaskim zemljama (bez obzira na to da li je vlast ustrojena na principu parlamentarizma ili predsedničkog sistema) nalazi svoje opravdanje u nužnosti državnog intervencionizma radi očuvanja vladajućeg položaja buržoaske klase i sprečavanja revolucionarnih ili evolucionih pokreta protiv kapitalističkog ustrojstva.

## II

1. Položaj, funkcija i organizacija izvršne vlasti u novoj Jugoslaviji su normirani od početka njenog stvaranja na Drugom zasedanju AVNOJ-a, tako da odredbe o izvršnoj vlasti sadrže prvi dokumenti ustavnog karaktera nove države. Naime, odlukom ovog zasedanja o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata, „AVNOJ se konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo Jugoslavije za vreme narodnooslobodilačkog rata", „Predsedništvo AVNOJ-a vrši sve njegove funkcije, zakonodavne i izvršne, u vremenu između zasedanja Veća, kome odgovara za svoj rad", a „Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije jeste najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji preko koga AVNOJ ostvaruje svoju izvršnu funkciju".

Ova rešenja su polazila od teorije jedinstva vlasti i skupštinskog sistema u kojoj, prema Marksovim postavkama o Pariskoj komuni, najviši organ vlasti kao nosilac zakonodavne i izvršne funkcije jeste predstavničko telo. Ovi principi su bili i ostali ustavnopravna i teorijska osnova organizacije vlasti u SFRJ, bez obzira na organizacione i druge promene u pogledu izvršne funkcije. Međutim, u dosadašnjem našem razvoju ti principi i idejne osnove iz kojih oni proizlaze nisu nikad doslednije i celovitije bili ostvareni nego u periodu delovanja i funkcionisanja AVNOJ-a. Istina, odstupanja od potpune i dosledne realizacije ovih načela imala su svoga osnova u stanju, a delimično i u nepredviđenom položaju u koji je bila dovedena zemlja nezavisno i suprotno od njene volje (period obnove i izgradnje zemlje u uslovima „hladnog rata", period izolacije kao posledica stava i akcija Informbiroa itd.). Ovo su objektivne okolnosti zbog kojih su funkcije nosilaca izvršne funkcije često bile izrazitije, naglašenije i jače nego što je to odgovaralo idejnom konceptu, teorijskim osnovama i ustavnim normama.

2. Međutim, iako se sistem izgrađivao u različitim i promenljivim uslovima, naša ustavna teorija i politička misao nisu odstupale od idejnih osnova socijalističkog društvenog ustrojstva zemlje, socijalističke demokratije i načela o položaju, karakteru i funkcijama izvršne vlasti u skupštinskom sistemu vladavine. Naprotiv, one su ne samo obrađivale pozitivne tendencije razvoja, već su davale svoj doprinos u njihovom podsticanju i izgrađivanju polazeći od idejnih osnova Saveza komunista.

U tim nastojanjima najznačajniji prelomni momenat predstavlja uvođenje samoupravljanja i krupne promene izvršene ustavnim zakonima (saveznim i republičkim) od 1953. godine kao neposredna posledica novog, samoupravnog sistema. Tim promenama dotadašnja vlada, koja je u uslovima državno-sopstveničkih odnosa bila dominantan i centralni organ vlasti, pretvara se u federaciji i republikama u izvršno veće kao političko-izvršni organ skupštine, a u narodnim odborima, umesto ranijeg izvršnog odbora kao jedinog nosioca izvršne funkcije, nastavljaju rad saveti koji su obrazovani reformom narodnih odbora izvršenom 1952. godine.

3. Proces ostvarivanja načela skupštinskog sistema i položaja izvršne funkcije u njemu zaokružen je donošenjem Ustava od 1963. godine, kada su nosioci ove funkcije utvrđeni kao organi skupštine kojima se poverava političko-izvršna funkcija i koji su odgovorni pred skupštinom koja ih je izabrala. Ustavima od 1963. godine političko-izvršna funkcija je organizaciono odvojena od izvršno-upravne, ali je u političkoj praksi i u kasnijim ustavnim promenama izvršeno njihovo personalno i funkcionalno objedinjavanje radi efikasnijeg vršenja funkcije i pojačane odgovornosti pred skupštinom.

Poseban značaj u ovoj, četvrtoj reformi izvršne funkcije, izvršenoj ustavima od 1963. godine, ima mogućnost da se ustavom predvidi da određene političko-izvršne poslove vrše i veća skupštine. Iako je ta mogućnost u praksi iskorišćena i ostvarena samo u opštinskim skupštinama, ona ipak predstavlja doslednost u ustavnom određivanju političko-izvršnih poslova kao funkcije i delokruga predstavničkog tela.

Promene o kojima je reč su izvršene radi ustavnog utvrđivanja i potvrđivanja teorijskih i političkih postavki skupštinskog sistema u delu o organizaciji izvršne vlasti, a time i radi odstranjivanja odstupanja od tih postavki u praksi. Rezultati nisu uvek bili potpuni, kao što ni Ustav nije bio ostvaren u svim svojim delovima, ali su nastojanja za ostvarivanje ovog ustavnog koncepta bila postojana i uporna. Njihov cilj je bio da skupštinski sistem od ustavnog, političkog i idejnog principa postane stvarnost time što će skupština u celokupnom sistemu vlasti i po svom položaju i po nadležnosti imati dominantnu ulogu kao najviši organ vlasti i organ samoupravljanja u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice za koju je obrazovana.

Sa aspekta teorije i prakse naše socijalističke samoupravne demokratije ostvarivanje ovog principa ima dvostruk značaj: prvo, njime se potvrđuje prednost jedinstva vlasti u odnosu na načelo podele vlasti i, drugo, afirmiše se osnovanost i efikasnost skupštinskog sistema kao oblika ostvarivanja dominantnog položaja radničke klase u vršenju funkcija vlasti.

## III

1. Rešenja predložena u Nacrtu ustava SFRJ u pogledu političko-izvršne funkcije polaze od ocene dosadašnje prakse i njene usaglašenosti sa ustavnim načelima i normama, od teorijske obrade položaja, organizacije i funkcija političko-izvršne vlasti i od doslednosti u ostvarivanju idejnih osnova našeg društveno-političkog sistema. Sublimirana saznanja ukazuju da je političko-izvršna funkcija, i pored svih ustavnih promena i političkih nastojanja i teorijskih obrazlaganja, ostala u osnovi samo formalno u skupštini (naročito u federaciji, republikama i pokrajinama), a da se stvarno učvrstila kao posebna funkcija van skupštine koja vrši veoma snažan uticaj na skupštinu u celini. Nezavisno od toga što je taj uticaj po intenzitetu i obimu daleko slabiji i uži od onog iz perioda do donošenja ustavnih zakona u 1953. godini, on predstavlja potencijalnu opasnost za degradiranje skupštine kao najvišeg organa vlasti i, naročito, kao organa samoupravljanja, a time i načela skupštinskog sistema i principa jedinstva vlasti.

Druga polazna osnova ovih rešenja je nova struktura skupština zasnovana na delegatskom principu, neophodnost efikasnosti u njihovom radu, naročito u oblasti izvršavanja politike i propisa, i racionalnost u iskorišćavanju objektivnih uslova za usklađivanje pojedinačnih sa zajedničkim i opštim interesima. Delegatska struktura skupština i ostvarivanje delegatskog principa u praksi nesumnjivo predstavlja najpovoljniju i najpogodniju objektivnu mogućnost za obezbeđivanje dominantnog položaja radničke klase i svih radnih ljudi, te za zadovoljavanje njihovih interesa i potreba kada su oni predmet razmatranja i odlučivanja u skupštini. Međutim, društvo u razvoju, društvo sa unutrašnjim protivrečnostima koje su posledica njegove relativne (a gdekad i izrazite) materijalne nerazvijenosti, društvo u kome su elementi klasne bor-

be još uvek realnost, ne može obezbediti svoj opstanak i svoj razvitak ako u mehanizmu vlasti nema i takav organizacioni oblik koji će neposredno ili posredno učestvovati u neutralisanju suprotnosti i u usklađivanju dnevnih sa trajnim interesima radničke klase. Ovaj imperativ nije i ne može biti nepoverenje prema radničkoj klasi, već označava priznavanje jedne realnosti u kojoj oblik, dimenzije i metod obezbeđivanja sveukupnosti interesa predstavlja interes same radničke klase.

2. Dosadašnje iskustvo opravdava ustavne promene u pogledu političko-izvršne funkcije iz više razloga, među koje kao bitnije svrstavamo:

a) pojave dominacije političko-izvršnih organa, koje se izražavaju ne samo u faktičkom obimu funkcija, već i u odnosu prema skupštinama, pred kojima se javljaju skoro kao isključivi predlagači politike i sa pozicija koje sužavaju prostor skupština za ostvarivanje njihovih ustavnih nadležnosti i uopšte položaja u sistemu;

b) pretvaranje političko-izvršnih, a posredstvom njih i upravnih organa u faktičke kreatore politike i jedine njene sprovodnike i izvršioce, čime se skupština dovodi u položaj verifikatora primljenih predloga sa objektivno malo mogućnosti da bitno menja odnose i stanja. Ovo je došlo do izražaja naročito u Saveznoj skupštini u pitanjima o kojima ona odlučuje na osnovu usaglašenih stavova u međurepubličkim komitetima. Skupština, doduše, ima mogućnost da predlog odbije, što predstavlja takođe način odlučivanja, ali efekat takvog odlučivanja je neuporedivo slabiji od onoga koji se postiže pravom da se predlozi menjaju ili dopunjavaju u njihovoj suštini, s jedne strane, a to može dovesti i do političkih problema, s druge strane;

c) uticaj uprave, neposredno i posredstvom političko-izvršnog organa, na rad skupštine i njena direktna interventnost u skupštini na način i u obimu koji znatno prevazilazi granice vršenja stručnih poslova za skupštinu i njena tela;

d) svođenje na formalnost političkog nadzora skupštine nad radom političko-izvršnih organa i organa uprave kao posledica položaja u koji su skupštine dovedene metodom rada i odnosima između njih i političko-izvršnih organa;

e) nedovoljno, a po pravilu i neefikasno komuniciranje između skupštine i njenih tela, s jedne, i političko-izvršnih i upravnih organa, s druge strane. To je izrazito naročito u republikama i pokrajinama u pitanjima o kojima vrše usaglašavanje međurepublički komiteti u Saveznom izvršnom veću. Dinamika u rešavanju tih pitanja, presija vremena u kome se saglasnost mora postići i neophodnost česte i višekratne razmene mišljenja u cilju postizanja dogovora o veoma suptilnim pitanjima o kojima postoje različiti stavovi proizašli iz različitih i čak suprotnih interesa objektivno su stavili političko-izvršne organe u položaj da budu operativni do tog stepena da je uključivanje skupština u razmatranje tih pitanja i utvrđivanje stavova retko, a često i sporadično.

3. Svi ovi razlozi proizlaze iz jedne objektivne situacije koja nema osnova u Ustavu, ali koja se nameće logikom neophodnosti da se od-

nosi urede, da se stanja prevaziđu i da se utvrde optimalna rešenja. To je situacija sučeljavanja argumenata i njihov put od pojedinačnih do zajedničkih ocena, što iziskuje i operativnost i efikasnost. Prema tome, ne može se sporiti da su dosadašnji uspesi i rezultati postignuti metodima koji obezbeđuju rešenja, ali ne znače i doslednost u ostvarivanju Ustava i ustavno utvrđenih odnosa.

4. Osnovni cilj ovih promena jeste taj da se obezbedi ostvarivanje dominantne uloge i mesta skupštine u političkom sistemu i da se stvore preduslovi da delegatski sistem funkcioniše prema ustavnoj i idejnoj koncepciji, što znači da se ostvari u svojoj sveukupnosti. To se može postići suštinskim i organizacionim promenama u položaju političko-izvršnih organa i u njihovom odnosu prema skupštini. Čini se da se to može najefikasnije ostvariti ako se političko-izvršna funkcija vrati u skupštinu suštinski i organizaciono; ako se nosioci političko-izvršne i izvršno-upravne funkcije organizaciono i personalno odvoje u cilju jačanja njihove samostalnosti i odgovornosti, uz obezbeđivanje određenog stepena funkcionalne uzajamnosti kako se ne bi pretvorili u dve paralelne ili antagonističke vlasti koje bi se funkcionalno, radno i operativno suprotstavljale među sobom; ako se neutrališe uticaj uprave na skupštinu i političko-izvršni organ na način da ona predstavlja deo skupštine, ali ne onaj odlučujući u utvrđivanju politike, već pomoćni i stručni koji samo doprinosi utvrđivanju politike svojim znanjem, iskustvom i stručnošću; ako se odnosi između skupštine, to jest delegata, i političko-izvršnog organa i organa uprave zasnuju na uzajamnoj saradnji, uz zadržavanje samostalnosti svakoga u okviru datih ovlašćenja i na principu pune i stvarne odgovornosti ovih organa pred skupštinom za svoj rad u celini i za sprovođenje i ostvarivanje utvrđene politike; ako se političko-izvršnom organu obezbedi društveni ugled i položaj koji odgovara njegovim funkcijama i mestu u organizaciji vlasti; ako se uprava ne tretira kao privesak skupštine ili političko-izvršnog organa i njihova servisna služba, odnosno ako njena izvršno-upravna funkcija dobije onu društvenu verifikaciju koja će joj omogućiti da odgovorno, samoinicijativno i samostalno vrši neophodnu društvenu funkciju u sistemu vlasti.

Ostvarivanje ovih pretpostavki znači solidnu osnovu za sprovođenje u praksi skupštinskog sistema i naročito za ostvarivanje delegatskog sistema kao spleta društvenih odnosa od osnovnih zajednica do skupštine.

5. Radi doslednog i celovitog uobličavanja načela skupštinskog sistema u uslovima samoupravljanja, obezbeđivanja dominantne uloge radničke klase u vršenju funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima u skupštini i stvaranja mehanizma i metoda usaglašavanja pojedinačnih sa zajedničkim interesima, Nacrt ustava SFRJ predviđa obavezno obrazovanje posebnog veća za vršenje političko-izvršnih poslova u skupštinama republika, pokrajina i opština.

a) Ovo veće, prema Nacrtu ustava, vrši, pored političko-izvršnih poslova, i druge poslove iz nadležnosti skupštine od opšteg političkog

značaja utvrđene republičkim ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine. Pošto se radi o strukturi i organizaciji republičke, odnosno pokrajinske i opštinske skupštine, što je predmet republičkog ustava, pokrajinskog ustavnog zakona i opštinskog statuta, Nacrt utvrđuje samo fizionomiju, status i okvirni delokrug ovog veća kao elementa jedinstvenih osnova političkog sistema. Tako, prema Nacrtu, ovo veće prati stanje i razvoj društveno-političke zajednice i većima samoupravnih zajednica predlaže utvrđivanje politike i donošenje opštih akata i mera i daje mišljenja o predlozima akata i mera koje ono nije podnelo; predlaže, odnosno daje saglasnost na predlog društvenog plana i budžeta; donosi propise za izvršenje opštih akata skupštine za koje je ovlašćeno ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine; stara se o sprovođenju politike i izvršavanju opštih akata skupštine i odgovorno je za to; utvrđuje načelne stavove i smernice za rad organa uprave i ukida njihove propise koji su u suprotnosti sa opštim aktima skupštine i propisima koje je ono donelo; predlaže većima samoupravnih zajednica izbor i imenovanje određenih funkcionera i vrši druge poslove određene ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom i statutom koji ne spadaju u delokrug veća samoupravnih zajednica.

Ovo veće može, ako to bude utvrđeno ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom o određenim pitanjima iz nadležnosti skupštine odlučivati ravnopravno sa nadležnim većem samoupravnih zajednica, a u slučajevima u kojima smatra da nije u stanju da obezbedi sprovođenje politike i izvršavanje opštih akata skupštine ili da ne može vršiti svoju funkciju ako se ne donese određeni akt, može podneti ostavku.

Način izbora ovog veća nije određen Nacrtom, već je ostavljen republičkom ustavu, pokrajinskom ustavnom zakonu, odnosno statutu opštine.

b) Prema odredbama Nacrta ustava SFRJ, ovo veće ima položaj političko-izvršnog organa, a utvrđuje se i kao dom skupštine koji može samostalno ili ravnopravno sa većem, odnosno većima samoupravnih zajednica vršiti i originernu normativnu funkciju opštine. To znači da je njegova originerna funkcija, utvrđena saveznim Ustavom, vršenje političko-izvršnih poslova, a da je delovanje kao doma skupštine u okviru njenih osnovnih nadležnosti potencijalna i izvedena funkcija koja zavisi od republičkog ustava, pokrajinskog ustavnog zakona i statuta opštine. Objedinjavanje osnovne (normativne) i političko-izvršne funkcije u skupštinskom mehanizmu u jednom veću je potpuno u skladu sa suštinom i karakterom skupštinskog sistema, a na osnovu dosadašnje političke prakse i saznanja i neophodno. To je, uostalom, i sadašnje stanje jer, prema članu 79. stav 1. Ustava SFRJ, ustavom se može predvideti da određene političko-izvršne poslove vrše i veća skupština.

Međutim, pitanje je da li može originerni nosilac političko-izvršne funkcije biti po tom osnovu i dom skupštine. Smatramo da bi karakteru skupštinskog sistema više odgovaralo rešenje po kome bi ovaj organ, odnosno dom bio utvrđen kao veće skupštine sa određenim delokrugom

iz originerne funkcije skupštine i sa izvedenom nadležnošću u oblasti političko-izvršne funkcije. Time bi se doslednije izrazila koncepcija da su političko-izvršni poslovi funkcija opštih prava skupštine, a ne obrnuto. Ovim se ne dovodi u pitanje pravilna i osnovana koncepcija o organizacionom i funkcionalnom uključivanju političko-izvršne funkcije u skupštinu niti se remeti celina delegatskog sistema i njegovo funkcionisanje. Prema ovom shvatanju, odgovarajuća odredba Nacrta ustava bi mogla približno da glasi: „U skupštini se obrazuje veće za vršenje određenih poslova iz nadležnosti skupštine od opšteg političkog značaja utvrđenih ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine, kome se poverava vršenje političko-izvršne funkcije opštine." Na taj način političko-izvršna funkcija proizlazi iz opšte funkcije skupštine i ne predstavlja osnov za derivativnu normativnu funkciju veća koje vrši i političko-izvršnu funkciju.

c) Što se obima nadležnosti ovog veća tiče, ona mora biti potpuna i sveobuhvatna u političko-izvršnoj sferi, a restriktivna u odnosu na vršenje ostalih (u prvom redu normativnih) funkcija skupštine. Sveobuhvatnost političko-izvršne funkcije je preduslov za efikasnost u sprovođenju i izvršavanju politike i decidirano razgraničenje odgovornosti nosilaca pojedinih funkcija, a restriktivnost u vršenju opštih funkcija skupštine (donošenje propisa, utvrđivanje politike, kadrovska pitanja i slično) je garancija za funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema i za stvarno neposredno učešće delegacija i delegata u ostvarivanju tih funkcija. Ovo je bitno naročito sa stanovišta ustavnog položaja veća samoupravnih zajednica u odlučivanju o pitanjima od političkog značaja. Njihovo učešše i partnerstvo, odnosno isključivanje iz odlučivanja o pojedinim pitanjima ove vrste mora biti zasnovano jedino na kriterijumu njihovog neposrednog interesa za ta pitanja. Svaki drugi kriterijum i polazna osnova za utvrđivanje delokruga ovog veća značili bi izuzimanje pitanja od opšteg političkog značaja iz delokruga delegatskih veća, što bi imalo za logičnu posledicu negiranje dominantne uloge radničke klase u vršenju političke vlasti, odnosno organizovanog učešća radnih ljudi u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica u određenoj oblasti.

d) Pitanje od posebnog značaja je obezbeđivanje uticaja udruženog rada, odnosno delegatskih veća na ovo veće. Nesporno je da će ono doprinositi ostvarivanju trajnih interesa radničke klase i usaglašavanju pojedinačnih sa zajedničkim interesima i ostvarivati uticaj subjektivnih snaga u radu skupštine. Međutim, da se kroz novi oblik ne bi vratilo staro stanje, koje se menja baš zbog toga što je organ ovog vida i njegovo delovanje počelo degradirati skupštinski sistem, mora se utvrditi određeni odbrambeni mehanizam i u odnosu na njega. Jedan od elemenata tog mehanizma je odgovornost tog veća pred delegatskim većima, iako ono ima mogućnost da utiče na njihov rad putem prava da može podneti ostavku u slučajevima i situacijama koje su pomenute. Naime, u tom pogledu mora postojati određena vrsta, uslovno rečeno, reciprociteta. Ako se ovom veću, s razlogom, priznaje pravo neslaganja sa delegatskim većima, koje se izražava u svojevrsnom pritisku kroz mogu-

nost podnošenja ostavke, ne može se osporiti pravo delegatskim većima da i ona izraze svoje neslaganje sa tim većem. Karakter, posledice i način ostvarivanja te odgovornosti su predmet republičkih ustava i pokrajinskih ustavnih zakona, odnosno statuta opština, ali oni u svakom slučaju ne smeju dovesti u pitanje efikasnost rada skupštine niti blokirati taj rad. Metod ostvarivanja te odgovornosti, prema tome, treba da polazi od načela uzajamnosti, određenog stepena uticaja i političke odgovornosti, kao i od imperativa za efikasan rad skupštine kao celine, jer svako ostvarivanje teorijskih postavki u praksi koje ne obezbeđuje efikasnost i odgovornost u radu putem datog mehanizma delovanja vrlo brzo dovodi u sumnju te postavke i preko toga čitav sistem zasnovan na njima.

Suprotnost interesa u skupštini treba shvatiti kao realnost u kojoj se ona mora prevazići, a ne kao povod za sukobe i izgovor za onemogućavanje rešenja. Samoupravni sistem zasnovan, između ostalog, i na metodu sporazumevanja i dogovaranja mora biti ostvarivan i u skupštini. U svakom slučaju, delegatska veća i veće koje vrši političko-izvršne poslove su organizacioni delovi jedinstvenog mehanizma skupštine koji mora delovati jedinstveno i u kome ne može postojati apsolutna dominacija bilo koga od njih. Razume se, u nedopuštenu dominaciju ne sme se uvrstiti samostalnost svakog veća u vršenju poslova iz njegovog delokruga.

e) Način izbora veća za vršenje političko-izvršnih poslova direktno se odražava na karakter skupštine kao celine i na odnose među većima.

Neposredni izbor ovog veća može ga veoma lako i brzo pretvoriti u dominantan dom skupštine iz dva razloga. Prvo, ono će biti smatrano jedinim legitimnim predstavnikom i zastupnikom zajedničkog i opšteg interesa republike, pokrajine, odnosno opštine pošto će biti birano od strane svih birača, pa će po tom osnovu moći da se nameće delegatskim većima kao predstavnicima i zastupnicima pojedinačnih interesa zajednica koje su ih delegirale. Drugo, ono ne može odgovarati pred delegatskim većima ni za ostvarivanje političko-izvršne funkcije skupštine niti će biti u poziciji partnerstva sa njima jer će odgovarati pred biračkim telom čitave republike, pokrajine, odnosno opštine koje je, po logici odnosa, ne samo šire i brojnije od biračkog tela delegacija i delegata, već i autoritativnije jer će predstavljati totalitet i kolektivitet ovih društveno-političkih zajednica. A kolektivna odgovornost pred takvim biračkim telom je neostvarljiva.

Međutim, sama koncepcija postojanja ovog veća u skupštinama je suprotna takvim tendencijama jer ono mora biti oslonac veća delegata i ograničena protivteža u strogo određenim poslovima i pitanjima, a ne organ koji stoji nad njima. Ovo jednako važi i za slučaj da ovo veće bude, prema iznetom mišljenju, institucionalizovano kao dom sa delom originernih osnovnih nadležnosti skupštine i sa povremenom političko-izvršnom funkcijom skupštine.

Prema tome, prihvatljivije i usklađenije sa delegatskim sistemom izgleda rešenje po kome bi se ovo veće biralo na delegatskom principu na osnovu zajedničke liste koja bi se utvrđivala u organizaciji Socija-

lističkog saveza republike, pokrajine, odnosno opštine. Izborno telo za ovo veće u opštinskim skupštinama bile bi delegacije koje se obrazuju za te skupštine, a za veće u republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini delegatska veća opštinskih skupština. Eventualna potvrda tog izbora na neposrednim izborima bila bi moguća koncesija shvatanju (koje nije bez osnova) da u određivanju personalnog sastava skupština ipak učestvuje i totalitet društveno-političke zajednice. Time bi se istovremeno ostvarila njegova povezanost sa delegatskim većima, stvorio bi se osnov za njegovu odgovornost pred njima i dala mu se verifikacija predstavnika i zastupnika opšteg i zajedničkog interesa teritorijalne zajednice, ali ne jedinog i isključivog.

## IV

Nacrt ustava ne predviđa promene u položaju uprave i u njenim odnosima sa skupštinom. Međutim, promene u političko-izvršnoj funkciji imaju odgovarajućeg odraza na upravu. Osim toga, zadržavanje Saveznog izvršnog veća sa sadašnjim njegovim funkcijama, bez obzira na modifikaciju u definiranju njegovog ustavnog statusa, sa razlogom postavlja pitanje koordiniranja uprave u republici i pokrajini. Naime, organizaciono odvajanje političko-izvršne od izvršno-upravne funkcije, što se čini Nacrtom ustava, moguće je i dopustivo je, ali potpuno funkcionalno razdvajanje ovih dveju funkcija je neostvarljivo u praksi. Ovo, razume se, ne znači plediranje za zadržavanje sadašnjeg stanja, ali nalaže određenu institucionalizovanu povezanost između veća koje će vršiti političko-izvršnu funkciju i posebnog organa (saveta ili veća) za koordiniranje i usklađivanje rada organa uprave u sprovođenju politike i izvršavanju zakona i drugih akata skupštine i vršenju izvršno-upravnih poslova. Ovo se odnosi naročito na republiku i pokrajinu, gde organi uprave samo izuzetno neposredno primenjuju zakone i gde izvršno-upravna funkcija ima veoma mnogo dodirnih tačaka sa političko-izvršnom funkcijom.

Povezanost o kojoj je reč ne sme se svesti na obavljanje stručnih poslova jer je to funkcija svakog pojedinačnog organa uprave, a ne njenog kolegijalnog tela. Ona mora biti celovitija i obuhvatnija, te, pored nadzornih prava i prava davanja smernica od strane veća za političko-izvršne poslove, treba da zahvati i oblast sprovođenja politike i zakona i drugih propisa. Pri tome republički ustavi i pokrajinski ustavni zakoni, a u određenoj meri i opštinski statuti, moraju tako definisati organ za koordinaciju uprave da bude nedvosmisleno da je on supstitut klasične vlade, odnosno sadašnjeg izvršnog veća u domenu izvršno-upravne funkcije. Ovde spadaju naročito pitanja zastupanja republika i pokrajina u međurepubličkim komitetima u Saveznom izvršnom veću bez obzira na njihov novi karakter, položaj i delokrug. Pri tome treba utvrditi koji je odgovarajući organ Saveznom izvršnom veću u republici i pokrajini. Po definiciji položaja ovog veća („organ Skupštine SFRJ koji vrši izvršno-upravnu funkciju"), odgovarajući organ u republici trebalo

bi da bude organ za koordinaciju uprave. Međutim, s obzirom na karakter ovlašćenja SIV-a i na predmet rada međurepubličkih komiteta, kao i na činjenicu da SIV faktički i dalje ostaje i političko-izvršni organ, bez obzira na predloženu definiciju (jer se u federaciji ne predviđa poseban nosilac ove funkcije niti se ona u celini stavlja u nadležnost Skupštine), prihvatljivije izgleda rešenje po kome bi u ovim pitanjima odgovarajući organ SIV-u bilo veće za vršenje političko-izvršnih poslova. Ova dvojnost u odnosima odstupa od ustavnog određenja karaktera pojedinih organa, ali odražava realnost prakse koja bi se morala imati u vidu u daljem toku rada na Ustavu.

## V

U zaključku ovog sažetog prikaza i opšte ocene predloženih ustavnih promena u pogledu političko-izvršne i upravne funkcije vidljivo je da su one neophodne i opravdane i da su ih naložile razvojne tendencije skupštinskog sistema, potreba njegovog usavršavanja i uobličavanja na osnovama idejne usmerenosti razvitka samoupravne socijalističke demokratije, kao i pravac društvenih kretanja uopšte i posebno samoupravljanja kao dominantnog društvenog i produkcionog odnosa.

Međutim, verifikaciju ovog zaključka treba da dadu u prvom redu republički ustavi, pokrajinski ustavni zakoni i u određenoj meri opštinski statuti pošto odredbe Nacrta ustava sadrže samo osnove za rešenja i obezbeđuju samo jedinstvene osnove političkog i skupštinskog sistema. Povodom ovoga ne vidimo opravdanih razloga za krupne razlike među republikama koje bi proizlazile iz razlika u njihovim osobenostima. Radi se o sistemu čije su socijalističke osnove jedinstvene i koji se jednako i istovremeno gradi na tim osnovama. One nemaju niti mogu imati dodirnih tačaka i veze sa nekadašnjim istorijskim tradicijama iz života i daleke prošlosti republika. Tradicionalizam u našem političkom sistemu za sve republike može datirati samo od stvaranja socijalističke Jugoslavije. Prema tome, može se govoriti samo o različitim gledanjima na pojedine institucije, ali ne i o suštinskim razlikama među republikama kao osnovi za različita rešenja. Razume se, ne treba isključivati mogućnost razlika i na osnovu shvatanja, ali one se moraju kretati u okviru jedinstvenih osnova sistema i ne mogu dovoditi u pitanje te osnove niti jedinstvo društveno-političkog uređenja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Aleksandar Fira

# USTAVNOST I ZAKONITOST

## I

U Nacrtu ustava SFRJ, kao i u svim ranijim ustavima socijalističke Jugoslavije, kategorije ustavnosti i zakonitosti pojavljuju se među osnovama društvenog i političkog sistema, a mehanizam njihove zaštite predstavlja jedan od izuzetno značajnih delova ustavne institucionalizacije. Štaviše, može se konstatovati da je najveći deo ovog sistema neposredno ustavna kategorija, što samo po sebi potvrđuje značaj koji se tome pridaje i u ovoj fazi našeg ustavnog razvoja. Predloženi ustavni tekst kategorije ustavnosti i zakonitosti ističe već u osnovnim načelima utvrđujući da se među neprikosnovene osnove položaja i uloge čoveka u socijalističkoj Jugoslaviji ubraja „jednakost prava i dužnosti i odgovornosti ljudi u skladu sa ustavnošću i zakonitošću". Iz ovog temeljnog ustavnog stava proističe najpre razvijeno ustavnopravno određenje značenja, društvenih osnova i pravnih dejstava ovih kategorija[1], a zatim razvijen sistem njihove zaštite[2].

Takav odnos ustavnog teksta prema ustavnosti i zakonitosti i sistemu njihove zaštite je prirodna posledica društvene uloge i značaja koji ove kategorije imaju u učvršćivanju i daljem razvijanju samoupravnog socijalističkog društva ne samo u današnjoj fazi, nego i u dužem vremenskom periodu. Iako na čisto teorijskom planu kod nas nikada nije direktno osporavan značaj ustavnosti i zakonitosti za razvitak socijalističkog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa uopšte, sve do poslednjih revolucionarnih inicijativa SKJ i druga Tita lično, područje ustavnosti i zakonitosti i sistem njihove zaštite bili su onaj deo ustavnog sistema koji je bio izrazito napadnut talasom liberalizma i oportunizma. Posledice tih društvenih deformacija ogledale su se ne samo u slabljenju društvene efikasnosti organa zaštite ustavnosti i zakonitosti i u ozbiljno pokolebanom poverenju u sposobnost društva da

[1] Nacrt ustava SFRJ, deo drugi, glava IV, Ustavnost i zakonitost.

[2] Isto, deo drugi, glava V, Sudstvo i javno tužilaštvo; deo četvrti, glava VII, Pravosudni organi federacije; deo četvrti, glava VIII, Ustavni sud Jugoslavije.

to obezbedi, već i u tome što su time ugrožavane i same osnove Ustavom utvrđenog poretka, a naročito njegov klasni karakter.

Naime, čovek se ne može oteti utisku da su se zaboravljale ili grubo ignorisale, mada ponekad uz formalno prihvatanje, neke elementarne istine koje je mnogo puta istorija potvrdila. Iako su pravne kategorije, ustavnost i zakonitost uvek su izražavale određen politički princip i političko opredeljenje. Zbog toga one uvek izražavaju klasno definisan društveni interes. To važi i za naš ustavni poredak, u kome ustavnost i zakonitost nisu nikakve društveno neutralne kategorije, nego specifičan oblik izražavanja istorijskog interesa radničke klase i svih radnih ljudi. Zbog toga napad na njih ne može a da ne bude oblik ugrožavanja samih osnova društveno-ekonomskog i političkog uređenja.

Iako u ovakvom, pretežno elementarnom, komentarisanju predloženih ustavnih odredaba nema mesta širim i na prvi pogled nespornim teorijskim razmatranjima, mora se ipak učiniti bar nekoliko napomena. Najpre, ustavnost i zakonitost, kao dva vida izražavanja u suštini jedinstvenog načela, ne mogu se poistovetiti sa prostim postojanjem Ustava i zakona, već moraju značiti obavezu svih, uključujući i organe koji donose Ustav i zakone, da se u donošenju pravnih i drugih akata i u preduzimanju materijalnih radnji pridržavaju odredaba Ustava i zakona. Ukratko, princip ustavnosti i zakonitosti postoji samo onda kada je obezbeđeno ponašanje saglasno Ustavu i zakonima. To opšte i tradicionalno određenje ustavnosti i zakonitosti mora biti u našem društvu praćeno još jednim upozorenjem koje je direktan rezultat jedne posebnosti našeg ustavnog poretka. U našem društvu se od pojave prvih oblika samoupravljanja, pored Ustava, zakona i drugih podzakonskih akata, pojavljuju, kao poseban oblik normativnog uređivanja samoupravnih odnosa, i odredbe samoupravnog prava osnovnih samoupravnih asocijacija (najpre u formi pravilnika, statuta i slično). Ustavnim amandmanima iz 1971. godine, posebno amandmanom XXIII, u pogledu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, na svojevrstan način još jasnije nego do sada istaknuto je da se ustavni poredak našeg društva mora razumeti tako da on obuhvata ne samo klasično pravo i njegovu primenu, već i sferu autonomnog prava. S obzirom na to da su ustavnost i zakonitost opšte načelo ustavnog poretka, to znači da to načelo obuhvata i obavezu poštovanja akata autonomnog prava.

Saglasno izloženom određenju načela ustavnosti i zakonitosti jasno je da svaka povreda Ustava, zakona i podzakonskih akata, ali i akata samoupravnog prava predstavlja povredu ovog načela, bez obzira na to da li je reč o ponašanju kojim se krši određena zabrana ili o ponašanju koje predstavlja nevršenje odgovarajućih obaveza. Ovo naglašavanje, koje je inače poznato i razrađeno u klasičnoj pravnoj teoriji[3], ima poseban značaj za naše savremene prilike jer se, pored klasičnog kršenja pojedinih ustavnih principa, sve češće susreće i nevršenje, odnosno nesprovođenje tih principa. Društvena situacija do koje je došlo u reali-

[3] Pravna teorija već vekovima, pored delikata koji nastaju određenim činjenjem, razlikuje i delikte koji nastaju propuštanjem određenih obaveznih radnji, odnosno nečinjenjem.

zaciji amandmana XXI—XXIII je tipičan primer za to. Tu, naročito posle Pisma predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, nije mogućno tako često sresti direktno kršenje normi utvrđenih u amandmanima na taj način što bi se sada uspostavili odnosi suprotni njima, mada i toga ima. Međutim, amandmanske odredbe se stvarno krše neuspostavljanjem odnosa koje one predviđaju. Ustavnopravno, a i društveno, rezultat je isti — produžava se egzistiranje jedne društveno štetne i protivustavne prakse.

Treba naglasiti i to da svaki ustavni poredak koji prihvata načelo ustavnosti i zakonitosti[4] uvek predviđa i određen sistem zaštite tog načela. Tamo gde nema nikakve institucionalizirane zaštite tog načela, ono gubi svoju društvenu vrednost, odnosno jedan ustavni princip se pretvara u golu proklamaciju, a ne retko i u propagandni paravan faktičkog bezakonja i samovolje.

U svim fazama razvoja našeg ustavnog poretka načelo ustavnosti i zakonitosti bilo je praćeno odgovarajućim sistemom zaštite, koji je tokom vremena bio usavršavan i kompletiran. Ta kontinuirana linija razvoja nikada nije napuštana iako efekti njenog društvenog dejstva nisu uvek bili isti.

Svaki prelomni momenat u ustavnom razvoju zemlje traži i usavršavanje sistema zaštite ustavnosti i zakonitosti.[5] Tako se, pored pravosudnog sistema, ustavnog spora, nadzora u okviru organa vlasti, odnosno uprave, pojavljuje posle 1963. godine i ustavno sudstvo.

Društvena efikasnost ovog mehanizma uvek je zavisila od opštih društvenih uslova, jer je zbog društvene sadržine koju ovi principi izražavaju jasno da se ne radi o nekim apstraktnim kategorijama koje egzistiraju i proizvode svoje dejstvo nezavisno od društvenih odnosa, već upravo o jednoj specifičnoj funkciji tih samih društvenih odnosa. Baš zbog toga institucionalizacija sama po sebi ne rešava društvene probleme iako nagomilano iskustvo pokazuje da je ona neizbežna pretpostavka njihovog rešavanja. Uspešna borba za ustavnost i zakonitost zahteva svesnu organizovanu društvenu akciju koja je u stanju da obezbedi društvene pretpostavke za celishodno funkcionisanje svakog institucionalnog mehanizma.

## II

Nacrt novog ustava u određivanju društvene sadržine i cilja zaštite ustavnosti i zakonitosti preuzima neizmenjenu odgovarajuću odredbu Ustava SFRJ iz 1963. godine[6], koju je, i pored svih slabosti u njenoj realizaciji, dosadašnji razvoj nesumnjivo potvrdio. Saglasno takvoj društvenoj sadržini i cilju ovih načela, na isti način kao i ranije utvrđuje

[4] Uzgred napominjemo da se državni poredak u kome se načelo ustavnosti i zakonitosti ne prihvata ne može ni smatrati ustavnim poretkom u savremenom smislu te reči.

[5] Ovo važi naročito za donošenje Ustava SFRJ iz 1963. godine.

[6] Uporedi član 145. Ustava SFRJ i član 181. Nacrta novog ustava SFRJ.

se i staranje o ustavnosti i zakonitosti kao dužnost sudova, ustavnih sudova i drugih državnih i samoupravnih organa i organizacija i svih nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija. Novi elementi pri postavljanju osnova i mehanizma zaštite ustavnosti i zakonitosti izražavaju se pre svega u direktnom ustavnom konstituisanju samoupravnih sudskih organa i samoupravnog pravobranioca kao integralnih delova mehanizma zaštite ustavnosti i zakonitosti, koji su direktan rezultat našeg samoupravnog razvoja i predstavljaju neposredno širenje samoupravljanja i na vršenje sudske i zaštitne funkcije uopšte.

U pogledu osnovnih pravnih posledica koje proističu iz prihvatanja principa ustavnosti i zakonitosti, zadržan je načelno isti stav koji je postojao i u Ustavu SFRJ iz 1963. godine, sa izvesnim izmenama koje su posledica promenjenog karaktera odnosa u federaciji. Taj sistem ne uspostavlja klasičnu hijerarhiju pravnih akata, kakva postoji u tradicionalnim unitarnim državama i koja je posledica apsolutne hijerarhije organa koji te akte donose. Takvo shvatanje hijerarhije normativnih akata uvek je protivrečilo suštini jugoslovenskog federalizma, a naročito onim elementima koji su proistekli iz samoupravnog konstituisanja osnova društveno-ekonomskog i političkog sistema. Umesto klasične hijerarhije normativnih akata, prema kojoj bi, da samo podsetimo, bilo koji normativni akt federalnog organa trebalo da bude viši i od republičkog ustava, uspostavlja se svojevrstan odnos funkcionalne samostalnosti i konvergencije normativnih akata iste vrste međusobno i svih zajedno u okviru pravnog sistema koji je u celini zasnovan na Ustavu. Saglasno karakteru odnosa u federaciji, polazi se od načela da republički ustavi i pokrajinski ustavni zakoni ne mogu biti u suprotnosti sa Ustavom SFRJ, a da svi zakoni, propisi i drugi opšti akti moraju biti u saglasnosti sa njim. Ova formula postoji i u važećem ustavnom tekstu, ali su promenjene neke konsekvence koje se sada svode samo na to da propisi i opšti akti saveznih organa moraju biti u saglasnosti sa saveznim zakonom, dok se za republičke i pokrajinske zakone, druge propise ili opšte akte društveno-političkih zajednica, samoupravne sporazume i druge samoupravne akte utvrđuje da ne mogu biti suprotni saveznom zakonu. Sve ostalo, a naposе ono što se tiče odnosa normativnih akata u republici i pokrajini, nije materija saveznog ustava i biće, svakako na istim osnovnim principima, regulisano ustavima republika i ustavnim zakonima pokrajina.

Ostale odredbe koje se nalaze u glavi o ustavnosti i zakonitosti uglavnom preuzimaju odgovarajuća rešenja Ustava SFRJ iz 1963. godine, najčešće i bez tekstualnih izmena. Tim odredbama se propisuju pravila o publikovanju zakona i o njihovom stupanju na snagu, o dejstvu zakona i međunarodnih ugovora u vremenu[7], o posebnim vidovima zakonitosti u radu upravnih organa i svih drugih organa i organizacija kada vrše javna ovlašćenja, zatim pravo na žalbu i upotrebu pravnih lekova uopšte, upravni spor kao oblik sudske kontrole rada uprave i

[7] Tu je i zabrana retroaktivnog dejstva zakona, uz mogućan izuzetak samo u opštem interesu, što kao ustavnopravna motivacija ove odredbe nije postojalo u Ustavu SFRJ iz 1963. godine.

organizacija i organa koji vrše javna ovlašćenja, kao i pravo na upotrebu maternjeg jezika u postupku pred svim organima koji rešavaju o pravima i obavezama građana.

Značajnija izmena u odnosu na Ustav SFRJ iz 1963. godine je u tome što se u Nacrtu novoga ustava izostavlja interpretativno pravilo koje je sadržao član 149. Ustava SFRJ. Saglasno toj odredbi bilo je utvrđeno da se u slučaju suprotnosti između odredaba saveznog ustava i republičkih ustava na konkretan slučaj primenjuje savezni ustav. Isto tako, u slučaju sukoba između saveznog i republičkog zakona primenjivaće se do konačne odluke Ustavnog suda Jugoslavije savezni zakon. Izostavljanjem ovih odredaba otvoreno je jedno pitanje koje u daljem radu na Nacrtu, a svakako i na osnovu stavova koje će izraziti javna diskusija, treba rešiti. Naime, mada se postojećem rešenju može prigovoriti da automatski uspostavlja izvesnu suprematiju savezne regulative i da zbog toga ne bi odgovaralo novim odnosima, mora se ipak istaći da prosto izostavljanje ovog pravila stvara jednu prazninu u ustavnom poretku i omogućava i ponašanja koja nisu saglasna sa principom ustavnosti i zakonitosti. Po nekim mišljenjima, rešenja bi se mogla tražiti u pravcu razlikovanja saveznih zakona za čije je izvršenje direktno odgovorna federacija od zakona kod kojih to nije slučaj. Kod prvih bi se zadržao postojeći odnos, dok bi se kod drugih primenjivao do odluke Ustavnog suda republički, odnosno pokrajinski zakon. Po drugim mišljenjima, odluku o tome koji će se zakon privremeno primenjivati treba da donese Ustavni sud Jugoslavije, i to u obliku privremene mere. Po trećima, treba ostati na dosadašnjem rešenju.

Sve ostale izmene imaju manji značaj za ovu materiju, a proističu iz celine promena koje se vrše u ustavnom sistemu.

## III

U glavi V drugog dela, koja je posvećena sudstvu i javnom tužilaštvu, kao osnovnoj ustavnoj institucionalizaciji sistema zaštite ustavnosti i zakonitosti, znatno se jasnije i preciznije nego u dosadašnjim ustavnim tekstovima ističe da u jedinstvenom sistemu vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi sudsku funkciju vrše sudovi kao samostalni državni organi i samoupravni sudski organi.[8] Ovakva ustavna odredba sadrži nekoliko značajnih elemenata, koji treba da budu i posebno komentarisani.

Polazeći od jedinstvenog sistema vlasti i samoupravljanja, sudovi i samoupravni sudski organi pojavljuju se kao samostalni nosioci sudske funkcije izražavajući istu klasno-političku i društvenu suštinu kao i čitav društveno-politički sistem. Pri tome je od značaja naglašavanje da su u tom svom svojstvu sudovi samostalni državni organi, ali i to da se u izvršavanju sudske funkcije ne samo dalje nastavlja, nego i znatno ubrzava proces deetatizacije, odnosno samoupravne transformacije čitavog političkog sistema dobijajući stalno nove kvalitete. Zbog toga pojava

[8] Vidi član 194. Nacrta ustava SFRJ.

samoupravnih sudskih organa nije samo jedna od institucionalnih novina u mehanizmu zaštite ustavnosti i zakonitosti, nego istovremeno i potvrda i izraz celokupne orijentacije u razvoju društveno-političkog sistema na osnovama samoupravljanja. Pojava samoupravnih sudskih organa kao neposredno ustavne kategorije je rezultat dostignutog stepena u opštem razvoju samoupravnih društvenih odnosa, a naročito uloge koju autonomno neposredno samoupravno regulisanje odnosa dobija u našem društvu kroz samoupravne sporazume, društvene dogovore i druge opšte samoupravne akte. Tako shvaćeni, samoupravni sudski organi anticipiraju i jedan suštinski nov način razrešavanja društvenih konflikata koji više odgovara razvijenom samoupravljanju nego klasično sudovanje.

Ukazivanje na izuzetan značaj samoupravnih sudskih organa nikako ne dovodi u pitanje društvenu ulogu sudova kao državnih organa niti će to za dogledan vremenski period uopšte biti slučaj. Da samo podsetimo na činjenicu da se u našem društvu i dalje javljaju protivrečnosti i sukobi čije je razrešenje mogućno samo organizovanom akcijom države. U tim situacijama je nezamenljiva uloga sudova kao državnih organa koji, kao i ceo mehanizam državne vlasti, nastupaju u ulozi zaštitnika svih vrednosti našeg društva, a posebno sloboda i prava građana, samoupravnog položaja radnih ljudi i njihovih organizacija i zajednica i ustavnosti i zakonitosti uopšte.

Utvrđujući u tom kontekstu princip nezavisnosti, kao jedno od osnovnih načela položaja i načina rada sudova i samoupravnih sudskih organa, Nacrt ustava upravo potvrđuje postojeće i trajno značajno načelo. Naime, nezavisnost sudova jeste nezavisnost u donošenju odluka zasnovanih na ustavu i zakonu, ali to nije nezavisnost koja bi predstavljala odvojenost od društveno-političkog sistema, već nezavisnost koja se ostvaruje upravo na osnovu i u okviru jedinstvenog društveno-političkog sistema i sa istom istorijskom usmerenošću.

Ostale odredbe Nacrta ustava u ovoj glavi potvrđuju druga osnovna ustavna načela o sudovima, koja su, inače, trajno postojala u našem ustavnom razvoju. To su načelo javnosti rada, princip suđenja u veću, princip sudijskog imuniteta, načelo učešća građana u suđenju, princip nespojivosti sudske funkcije sa drugim funkcijama i pravo na žalbu.

Sudovi se ustanovljavaju zakonom i samo na taj način se određuje njihova nadležnost. Na osnovu odredaba Nacrta ustava ta nadležnost obuhvata odlučivanje u sporovima o ličnim, imovinskim, samoupravnim, radnim i drugim odnosima, pravima i obavezama građana, pravima i obavezama radnika u udruženom radu, pravima i obavezama organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, ukoliko rešavanje tih sporova nije povereno samoupravnim sudskim organima, kao i o pravima i obavezama društveno-političkih zajednica. Sudovi izriču kazne učiniocima krivičnih dela i privrednih prestupa, ocenjuju zakonitost akata državnih organa i drugih organa i organizacija kada vrše javna ovlašćenja, prate i proučavaju društvene odnose od interesa za ostvarivanje njihove funkcije i izveštavaju o tome nadležne skupštine.

Za razliku od sudova, samoupravni sudski organi rešavaju sporove koje im povere radni ljudi u ostvarivanju njihovih samoupravnih prava u samoupravnim asocijacijama, zatim sporove o organizovanju i izdvajanju osnovne organizacije udruženog rada, o spajanju, pripajanju i podeli organizacije udruženog rada, o zaključivanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju. Pored toga, zakonom se može odrediti obaveza rešavanja i drugih sporova iz oblasti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa putem samoupravnih sudskih organa. Samoupravni sudski organi se načelno ustanovljavaju društvenim dogovorom, samoupravnim sporazumom ili drugim samoupravnim aktom, a za određene vrste sporova mogu se ustanovljavati i zakonom. Samoupravni sudski organi ustanovljavaće se u raznim oblicima, od kojih neki već postoje u praksi. Kao primere takvih oblika Nacrt ustava pominje veća za rešavanje samoupravnih sporova iz samoupravnih odnosa, samoupravne sudove, mirovna veća, arbitraže i izabrane sudove. Odnos između samoupravnih sudskih organa i sudova će biti predmet posebne zakonodavne razrade koja treba da utvrdi u kojim slučajevima i pod kojim uslovima bi se odluke samoupravnih sudskih organa mogle pobijati kod sudova, odnosno zahtevati sudsko izvršenje odluka ovih organa.

Kao samostalan državni organ u okviru pravosudnog sistema postoji javno tužilaštvo, čija je koncepcija ostala nepromenjena u odnosu na sadašnje stanje.

## IV

Izlaganje o sistemu obezbeđenja i zaštite ustavnosti i zakonitosti bilo bi nepotpuno ako se ne bi pomenula i posebna, relativno nova, uloga skupština društveno-političkih zajednica u društvenoj zaštiti samoupravnih prava i društvene svojine, koju takođe predviđa Nacrt ustava. Skupštine kao najviši organi vlasti i društvenog samoupravljanja pojavljuju se i kao nosioci jednog posebnog ustavnog ovlašćenja u odnosu na samoupravljanje u organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Koristeći se tim ovlašćenjem u okviru prava i dužnosti odgovarajuće društveno-političke zajednice, skupštine imaju pravo da raspuste radnički savet, odnosno drugi odgovarajući organ, da smene poslovodne organe i druge radnike na rukovodećim radnim mestima, da obustave od izvršenja pojedine akte i radnje, pa i da privremeno ograniče ostvarivanje samoupravnih prava radnika i njihovih organizacija. Osnov za preduzimanje takvih mera se javlja u slučaju ako organizacija, odnosno zajednica ne ispunjava svoje zakonske ili ugovorne obaveze, ako se bitno poremete samoupravni odnosi ili ako se teže ošteti društveni interes.

Takvo ovlašćenje skupštine društveno-političke zajednice je izraz integralnosti društvene svojine i samoupravljanja, odnosno činjenice da samoupravljanje kao jedinstven društveni odnos mora biti zaštićeno

kako od mogućnih uzurpacija koje se pojavljuju kao rezultat dejstva faktora van samoupravnih organizacija tako i od tehnokratske uzurpacije i privatizacije samoupravljanja u samim samoupravnim organizacijama. Kad se ima u vidu da se kao nosilac ovakve intervencije pojavljuje skupština kao najviši organ vlasti i društvenog samoupravljanja, mora se istaći da takva intervencija po svojoj suštini ne znači ograničavanje samoupravljanja, već vid i sredstvo njegove zaštite. Veoma je mnogo primera, naročito iz nedavne prošlosti, kada se stvarna uzurpacija prikrivala samoupravnom fasadom, a svaki vid društvenog uticaja pokušavao okarakterisati kao napad na samoupravljanje. Tome je išla na ruku i relativno nesavršena normativna situacija, pa je društvena intervencija po pravilu išla vaninstitucionalnim kanalima. Institucionalizacija ovog vida društvene intervencije koja se Nacrtom ustava predviđa ne samo da pruža radničkoj klasi i radnim ljudima snažno sredstvo odbrane sopstvenih samoupravnih prava, nego istovremeno i uspostavlja granice mogućne društvene intervencije. Najzad, ne treba zaboraviti da se kao nosioci ovih intervencija pojavljuju delegatski konstituisane skupštine, dakle — sami samoupravljači.

Vrlo značajno kompletiranje mehanizma zaštite društvene svojine i samoupravljanja, a samim tim i ustavnosti i zakonitosti, predstavlja i ustanovljavanje samoupravnog pravobranioca. On je, po Nacrtu ustava, samostalan organ društvene zajednice koji sudeluje u ostvarivanju društvene zaštite samoupravljanja i društvene svojine. Njegova osnovna uloga je u preduzimanju inicijativa i u pokretanju postupaka pred skupštinama, ustavnim sudovima, drugim sudovima i samoupravnim sudskim organima sa ciljem zaštite samoupravnih prava. Pri tome se samoupravni pravobranilac oslanja kako na sopstvenu inicijativu tako i na inicijativu radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija, društveno-političkih organizacija, pa i državnih organa. Samoupravni pravobranilac nije, dakle, organ koji meritorno odlučuje, već je on nosilac inicijative i baš u takvom svojstvu neophodna je dopuna celokupnog odbrambenog mehanizma društva.

## V

Promene do kojih je došlo u sistemu odnosa u federaciji i koje su izražene u celokupnoj njenoj organizaciji bitno su uticale i na organe pravosuđa na nivou federacije. U skladu sa prirodom i karakterom tih odnosa i pravima i dužnostima federacije, umesto Vrhovnog suda Jugoslavije, kao nosioca sudske funkcije u federaciji, pojavljuje se Savezni sud. Nadležnost Saveznog suda je ustavno utvrđena na nov način i obuhvata odlučivanje u poslednjem stepenu ili po vanrednom pravnom sredstvu o sporovima koji nastaju takvom povredom jedinstvenog tržišta kojom se pojedinačnim aktima ili radnjama organizacije udruženog rada ili radni ljudi sa teritorije drugih republika i pokrajina stavljaju u neravnopravan položaj na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Ova vrsta

sporova je predviđena amandmanom XXV, tačka 5, ali je u amandmanskoj fazi na osnovu člana 24. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana XX — XLII za njihovo rešavanje bio nadležan Ustavni sud Jugoslavije. Rešenje koje predlaže Nacrt ustava zasnovano je na opštem kriterijumu koji je prihvaćen kao osnova za razgraničenje nadležnosti između ustavnih sudova i drugih sudova. Po tom kriterijumu, ustavno sudstvo se pojavljuje onda kada se radi o otklanjanju protivustavnosti i protivzakonitosti učinjene opštim aktima, a kad se radi o pojedinačnim aktima, odnosno radnjama, javljaju se drugi sudovi.

U nadležnosti Saveznog suda je, dalje, odlučivanje o imovinskim sporovima među republikama, odnosno pokrajinama, upravni sporovi protiv upravnih akata saveznih organa, kao i rešavanje sukoba nadležnosti među sudovima, između sudova i samoupravnih sudskih organa sa teritorije raznih republika, odnosno pokrajina. Karakteristično je i ovlašćenje Saveznog suda da u poslednjem stepenu odlučuje o presudama vrhovnih sudova u republikama i pokrajinama i vojnog suda kada je izrečena smrtna kazna na osnovu saveznog zakona, a kada je izrečena smrtna kazna na osnovu republičkih, odnosno pokrajinskih zakona Savezni sud odlučuje o njenoj društvenoj opravdanosti. Ova druga situacija je relativno nova u našem pravosudnom sistemu i izazvaće posebnu pažnju javnosti, naročito stručne.

Novim odnosima u federaciji prilagođen je i način zauzimanja načelnih stavova i načelnih pravnih mišljenja o pitanjima koja su od interesa za primenu saveznih zakona. U tu svrhu se sastaju delegati Saveznog suda, republičkih i pokrajinskih vrhovnih sudova i vojnog suda i, prema odredbama saveznog zakona koji i to treba detaljnije da reguliše, zajednički odlučuju. Isto tako, iz novih odnosa u federaciji proistekao je i princip paritetnog sastava Saveznog suda.

Savezni sud, kao i saveznog javnog tužioca bira, odnosno imenuje i razrešava Skupština SFRJ. Savezni javni tužilac ima u osnovi isti položaj i ovlašćenja kao u sadašnjem ustavu. Saglasno tome, zadržana su i njegova ovlašćenja u odnosu na republičke, odnosno pokrajinske tužioce, ali sada uz jednu modifikaciju koja odgovara opštim odnosima između federacije i republika i pokrajina. U odnosima među tužiocima i dalje ostaju elementi klasične hijerarhije, za koje se smatra da proističu iz same suštine tužilačke funkcije. Ali, kada je reč o odnosima saveznog i republičkog, odnosno pokrajinskog tužioca, savezni tužilac može sam preuzeti krivično gonjenje za koje je inače nadležan republički ili pokrajinski tužilac samo pod uslovom da se radi o krivičnim delima, odnosno uopšte kažnjivim radnjama koje reguliše federacija.

## VI

Osnovnu koncepciju ustavnog sudstva i rešenja o Ustavnom sudu Jugoslavije Nacrt ustava ne menja, i to zbog toga što se institucija ustavnog sudstva za deset godina postojanja i rada potvrdila i što su

ostvarene osnovne zamisli koje su ugrađene u njenu koncepciju. Takve ocene su dali ne samo društveni forumi, već je to i preovlađujuće mišljenje pravne teorije. To, razume se, ne znači da se na rad ustavnih sudova ne mogu izreći i izvesne kritike, ali se one ne odnose na ono što ustavni sudovi rade, nego više na ono što još uvek ne čine dovoljno iako to spada u njihovu kompetenciju.

Iako je osnovna koncepcija ostala nepromenjena, odredbe o Ustavnom sudu Jugoslavije su pretrpele odgovarajuće izmene i znatno su proširene u odnosu na Ustav SFRJ iz 1963. godine. Do proširenja je došlo na osnovu načelnog opredeljenja da sve osnovne norme o Ustavnom sudu Jugoslavije treba da sadrži sam ustavni tekst. Time se pravno bitno menja sadašnja situacija, u kojoj, sem odgovarajućih ustavnih odredaba, postoji i Zakon o Ustavnom sudu Jugoslavije. Postojeća situacija je već ranije bila predmet brojnih kritičkih opaski, od kojih ističemo samo upozorenje na jednu očiglednu nelogičnost. Ustavni sud Jugoslavije je organ nadležan za ocenjivanje ustavnosti zakona, pa je, prema tome, nadležan da ceni i Zakon o Ustavnom sudu Jugoslavije. To je rešenje koje ne odgovara mestu Ustavnog suda u ustavnom sistemu i njegovim odnosima prema drugim organima federacije. Zbog otklanjanja takvih mogućnosti, ali i zbog prirode ustavno-sudske funkcije uopšte, čini se sasvim opravdanim unošenje svih neophodnih odredaba o Ustavnom sudu u sam Ustav, uz pravo Ustavnog suda da svojim unutrašnjim aktima na osnovu direktnih ustavnih odredaba propiše bliže propise.

U pogledu nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije izvršeno je nekoliko značajnih izmena, koje će, verovatno, privući pažnju javne diskusije, a za koje se već sada može postaviti pitanje u kojoj meri su one u okviru prihvaćene koncepcije, odnosno da li su saglasne sa drugim ustavnim rešenjima. Tako je, najpre, predviđeno da je Ustavni sud Jugoslavije nadležan samo za ocenjivanje zakonitosti onih podzakonskih akata i opštih samoupravnih akata u odnosu na one savezne zakone za čije su izvršenje neposredno odgovorni savezni organi. Kada se ima u vidu da je reč o relativno malom broju saveznih zakona (pretežno narodna odbrana, međunarodni odnosi), značenje ove odredbe bitno sužava nadležnost Ustavnog suda Jugoslavije, a uvodi neposredno u zaštitu savezne zakonitosti ustavne sudove republika i pokrajina. To se može argumentisati opštom odgovornošću republika i pokrajina i za vršenje funkcija federacije, kao i drugim razlozima, ali nije lišeno i odgovarajućih dilema. Od njih ističemo samo tu da se na taj način pravi razlika među saveznim zakonima, za koju se može postaviti pitanje da li ima osnova u odgovarajućim odredbama Nacrta ustava. Pored toga, time se realno stvara mogućnost različite prakse, pa i nastajanja situacija u kojima bi jedan isti normativni akt negde bio smatran zakonitim, a negde nezakonitim. Imajući u vidu da između Ustavnog suda Jugoslavije i ustavnih sudova republika i pokrajina nema instancionog odnosa, takva situacija može ostati trajna. Najzad, ne treba zaboraviti da najvažniji savezni zakoni u osnovi nastaju jednoglasnošću republika i

pokrajina i da se baš zbog toga mora da obezbedi njihova jedinstvena zaštita.

Iz nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije izostavljeno je odlučivanje o zaštiti prava samoupravljanja i drugih osnovnih sloboda i prava kada su ona povređena pojedinačnim aktom ili radnjom (član 241, stav 2. Ustava SFRJ). Ta nadležnost je u dosadašnjoj praksi bila praktično isključena jer je na osnovu Zakona o Ustavnom sudu Jugoslavije bila moguća samo onda kada za to nije bila predviđena nadležnost drugog suda, a ona je uvek postojala. Zbog toga, a posebno oslanjajući se na već pomenuti kriterijum razgraničenja između ustavnih sudova i drugih sudova, Nacrt ustava tu nadležnost izostavlja. Isto tako, nema ni ranije predviđene nadležnosti Ustavnog suda da može svojom odlukom utvrditi smisao osporenog propisa kad u postupku za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti nađe da taj propis nije suprotan Ustavu i zakonu, ali da mu se u primeni daje drugi smisao (član 250. Ustava SFRJ). Ova nadležnost je shvaćena kao podvrsta autentičnog tumačenja koju treba rezervisati isključivo za organe koji te propise i donose, pa je zbog toga i izostavljena. Iako u ovim okvirima nije mogućno razviti iscrpnu stručnu diskusiju, upozoravamo na to da po prirodi stvari svaka odluka Ustavnog suda znači svojevrsno autoritativno tumačenje, a da praksa primene člana 250. Ustava SFRJ ne daje mnogo oslonca za tvrdnju da je njome kreirana još jedna vrsta autentičnog tumačenja, odnosno da je na bilo koji način ograničena kreativna uloga zakonodavca.

Izvesnu novost u nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije donosi član 351. Nacrta novog ustava, po kome Ustavni sud Jugoslavije, kad utvrdi da nadležni organ nije doneo propis za izvršavanje odredaba Ustava SFRJ, saveznih zakona i drugih saveznih propisa, a bio je dužan da to učini, obaveštava o tome Skupštinu SFRJ. Ova nadležnost Ustavnog suda mogla se u stvari i ranije izvući iz njegovog prava i dužnosti da prati i proučava pojave od interesa za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i da o tome obaveštava Skupštinu SFRJ. Ali, posebno naglašavanje prava i dužnosti Ustavnog suda da interveniše u slučaju neizvršenja ustavnih i zakonskih obaveza podvlači inicijativu i aktivnu poziciju ovog organa, ali i jednu posebnu dimenziju društvene odgovornosti na koju smo ukazali u uvodnim napomenama.

U ovom kontekstu pomenućemo i to da je sada i Ustavni sud Jugoslavije ovlašćen da u toku postupka izriče i privremene mere kojima se obustavlja izvršenje pojedinih akata ili radnji preduzetih na osnovu propisa čija je ustavnost i zakonitost osporena.

Sve ostale, i to dosta brojne odredbe koje se tiču sastava, postupka, pravnog dejstva odluka, načina rada Ustavnog suda Jugoslavije preuzete su iz Ustava SFRJ iz 1963. godine, iz odgovarajućih amandmana ili iz Zakona o Ustavnom sudu Jugoslavije. U ovom poslednjem slučaju izvršeno je bitno sažimanje, a zadržani su samo osnovni principi, dok je sve ostalo prepušteno poslovniku.

☆

**Zaključujući ovo razmatranje, smatramo potrebnim da istaknemo da komentarisane odredbe Nacrta ustava SFRJ, izražavajući jedinstveno sve osnovne principe i u ovoj materiji, stvaraju istovremeno vrlo značajan prostor samostalnijoj i kreativnijoj ustavnosti i zakonitosti u republikama i pokrajinama. Zbog toga će ubuduće, znatno više nego do sada, proučavanje ustavnosti i zakonitosti i u domenu ustavnog prava morati da se zasniva ne samo na saveznoj, već i na republičkoj i pokrajinskoj legislativi.**

**Milan Ćuković**

# PREDSEDNIŠTVO SFRJ U NACRTU NOVOG USTAVA

Nacrt novog ustava SFRJ u potpunosti afirmiše i dalje razrađuje instituciju Predsedništva SFRJ, koje je uvedeno ustavnim promenama iz 1971. godine (amandman XXXVI). Nacrt uglavnom preuzima i dalje razvija postojeća ustavna načela i odredbe o sastavu, položaju i ulozi Predsedništva SFRJ u političkom sistemu. Predviđene izmene imaju cilj da usaglase sastav, položaj i ulogu Predsedništva SFRJ sa predloženim ustavnim promenama u skupštinskom i političkom sistemu uopšte, a posebno sa onima koje se odnose na strukturu i funkcije Skupštine SFRJ, kao i sa predloženim rešenjima u vezi sa usaglašavanjem interesa i stavova republika i autonomnih pokrajina u procesu izgrađivanja i utvrđivanja politike u federaciji.

U celini posmatrano, ustavne promene koje se predlažu u Nacrtu novog ustava u vezi sa Predsedništvom SFRJ upućuju na zaključak da one idu za tim da na što adekvatniji način odrede i izraze njegov sastav, položaj i ulogu u političkom sistemu naše socijalističke samoupravne federativne zajednice. To znači da se predloženim ustavnim promenama ne smanjuje i ne dovodi u pitanje postojeća uloga Predsedništva SFRJ u našem društvu, već da njegov ustavnopravni i politički značaj postaju još veći. S druge strane, ustavne promene koje se odnose na Predsedništvo SFRJ daju mogućnost da se svestranije sagledaju i promene u pogledu nekih drugih organa i odnosa. Ove promene neposredno ili posredno ukazuju na sve dosledniji pravac dalje demokratizacije procesa odlučivanja i na veću i neposredniju odgovornost republika i autonomnih pokrajina u ostvarivanju funkcija federacije, u izgrađivanju zajedničke politike i u donošenju odluka koje odgovaraju interesima svih naših naroda i narodnosti.

Organ kakav je Predsedništvo SFRJ treba po svom sastavu i funkciji da obezbedi onaj stepen autoriteta koji je društveno i politički neophodan jednoj složenoj i demokratski razvijenoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici kakva je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i da ostvari veću neposrednu funkcionalnost u radu organa federacije s obzirom na prirodu naše federativne zajednice i samoupravnog političkog sistema i na karakter zadataka koji stoje pred njima i društvom u celini na ovom stepenu našeg društvenog i samoupravnog razvoja.

Da bi se shvatila suština i značaj predloženih ustavnih promena koje se odnose na Predsedništvo SFRJ, neophodno je imati u vidu, pored ostalog, i to da se kroz odredbe Nacrta novog ustava posmatrane u celini nastoje obezbediti ustavnopravni i društveno-politički preduslovi za veću efikasnost i odgovornost u radu i funkcionisanju celokupnog društvenog sistema i svih njegovih organizama. Takva društveno-politička i idejno-teorijska orijentacija je uslovljena sve višim stepenom demokratizacije našeg socijalističkog društva, neposrednijom afirmacijom radničke klase i samoupravno udruženog rada, kao i odlučnošću da se obezbedi stvarna nacionalna ravnopravnost naših naroda i narodnosti i njihovih republika i autonomnih pokrajina, i to u svim oblastima društvenog života i stvaralaštva. Ustanovljavanje Predsedništva SFRJ i jasnije određivanje njegovih osnovnih funkcija upravo doprinosi takvoj orijentaciji.

Zadržavajući u osnovi isti položaj i funkcije Predsedništva SFRJ, predložene ustavne promene idu u dva osnovna pravca. Jedne se odnose na sferu njegovog delokruga, koji se dovodi u sklad sa predloženim ustavnim promenama u oblasti sporazumevanja među republikama i pokrajinama, a druge na njegov sastav.

Funkcija Predsedništva SFRJ u oblasti sporazumevanja među republikama i pokrajinama imaće ubuduće nešto drugačiji karakter nego što je to do sada bio slučaj. Ovo zbog toga što će u Skupštini SFRJ postojati Veće republika i pokrajina, koje treba da neposredno obezbeđuje usaglašavanje stavova skupština republika i pokrajina u oblastima u kojima se donose savezni zakoni i drugi opšti akti na osnovu saglasnosti tih skupština. To praktično znači da će se u okviru ovog veća vršiti usaglašavanje stavova o svim pitanjima koja su bila predviđena amandmanom XXXIII (društveni plan Jugoslavije, ekonomska politika i sistem u pojedinim delatnostima i drugo), utvrđivanje ukupnog obima sredstava saveznog budžeta, osnivanje fondova i preuzimanje obaveza federacije (ukoliko Ustavom nisu posebno za to ovlašćeni organi federacije) i zaključivanje međunarodnih ugovora koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih i pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili pokrajina.

Time Predsedništvo SFRJ nije izuzeto iz procesa usaglašavanja i rešavanja društvenih pitanja u federaciji jer će i ono, uvek kada postoji potreba, doprinositi usklađivanju zajedničkih interesa republika, odnosno autonomnih pokrajina, i to u skladu sa njihovom odgovornošću u ostvarivanju prava i dužnosti federacije. Ono će se i ubuduće, uvek kada bude potrebno, javljati u ulozi autoritativnog političkog koordinatora i svojevrsnog arbitra. Naime, ukoliko se ne bude mogla postići saglasnost o nekom pitanju, a ono je takve prirode da se ne može odlagati, Predsedništvo SFRJ će i ubuduće neposredno sudelovati u nastojanjima da do takve saglasnosti dođe, a ako se ona ne može postići, moraće se ići na privremene mere.

Uloga Predsedništva SFRJ u vezi sa privremenim merama ostaje kakva je i do sada bila. U slučaju kada se ne može postići saglasnost skupština republika i skupština autonomnih pokrajina o predlogu zakona, a takva je saglasnost predviđena kao ustavna neophodnost, Sa-

vezno izvršno veće je dužno predložiti Predsedništvu SFRJ da se donese zakon o privremenim merama, koji će se ubuduće donositi u Veću republika i pokrajina. O donošenju takvog zakona odlučuje Predsedništvo SFRJ. Ukoliko predlog zakona o privremenim merama ne bi bio usvojen u Veću republika i pokrajina dvotrećinskom većinom, Predsedništvo SFRJ može proglasiti da se takav zakon, u tekstu za koji je glasala većina svih delegata, primenjuje do donošenja konačnog akta o takvom pitanju. Sve ovo upućuje na zaključak da će Predsedništvo SFRJ ubuduće imati u ovom pogledu nešto manju ulogu, ali to nikako ne znači i manje odgovornu.

Nacrt novog ustava ostaje uglavnom pri dosadašnjim ustavnim rešenjima kada se radi o odnosu između Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ. U ovom pogledu izvršena su samo odgovarajuća preciziranja koja treba da doprinesu efikasnijem obavljanju funkcija ovih organa. Ustanovljena je mogućnost da Predsedništvo SFRJ obaveštava Skupštinu SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne politike i da joj predlaže pretresanje pojedinih pitanja i donošenje odluka. Ova mogućnost je istovremeno i obaveza koja ima odgovarajuću političku težinu u međusobnim odnosima ova dva organa naše zajednice. Novinu u tim odnosima predstavljaju i neke dodatne ustavne garancije položaja i uloge ovih organa. Kada je reč o načinu razrešavanja spornog pitanja u odnosima Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ, Nacrt novog ustava, preuzimajući rešenja iz amandmana XXXVI, čini korak dalje u pravcu pronalaženja adekvatnijih rešenja u takvim slučajevima vodeći posebno računa o samostalnosti i nezavisnosti svakog od ovih organa. Ubuduće će se sporno pitanje, ako se o njemu ne postigne saglasnost u predviđenom roku (koji ne može biti duži od šest meseci), skidati s dnevnog reda nadležnog veća Skupštine SFRJ, s tim što će se moći staviti ponovo na dnevni red samo ako to bude zahtevalo Predsedništvo SFRJ ili ako to po sopstvenoj inicijativi odluči nadležno veće Skupštine SFRJ. Ako se ni tada ne postigne saglasnost o spornom pitanju, nadležno veće Skupštine SFRJ se raspušta, a Predsedništvu SFRJ prestaje mandat. Ova dodatna mogućnost ima za cilj da olakša pronalaženje adekvatnog rešenja jer isključuje dosadašnji automatizam u ovom pogledu. Po amandmanu XXXVI, u ovakvim slučajevima bilo je predviđeno da se, pored roka od šest meseci koji je predviđen za sporazumno pronalaženje rešenja o spornom pitanju, vodi još jedan pretres koji se mora okončati u roku od tri meseca. Ukoliko se ni posle tog pretresa ne bi postigla saglasnost, Savezna skupština bi se raspustila, a Predsedništvu SFRJ bi prestao mandat. Po predloženim dopunama, ukoliko bi se nadležno veće Skupštine SFRJ ili Predsedništvo SFRJ odlučili da sporno pitanje ipak ponovo stave na dnevni red radi njegovog rešavanja, tada onaj ko se odluči na takav korak preuzima na sebe i punu političku odgovornost za sve posledice koje iz toga proizlaze. To nameće obavezu da svaki od ovih organa uloži potrebne napore radi pronalaženja adekvatnih rešenja u okviru datih mogućnosti jer se time izbegavaju nepotrebne krizne situacije. Imajući u vidu celokupne odnose u našem političkom sistemu i njegovu institucionalnu i funkcionalnu razvijenost, kao i ulogu

SKJ, nadamo se da do takvih kriznih situacija koje bi dovele do raspuštanja ovih organa neće ni dolaziti.

Nacrt novog ustava posebno određuje i dimenzionira funkciju Predsedništva SFRJ kada se radi o spoljnoj politici i zaštiti Ustavom SFRJ utvrđenog poretka (državna bezbednost). Pored toga što predstavlja Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu, što se u okviru svojih prava i dužnosti stara o usklađivanju zajedničkih interesa republika, odnosno autonomnih pokrajina, i što je najviši organ rukovođenja i komandovanja našim oružanim snagama u ratu i miru, Predsedništvo SFRJ, po Nacrtu novog ustava, razmatra stanje u oblasti spoljne politike i zaštite Ustavom utvrđenog poretka (državna bezbednost) i može zauzimati stavove radi pokretanja inicijative za preduzimanje mera i usklađivanje delatnosti nadležnih organa u sprovođenju utvrđene politike u tim oblastima.

Novina u Nacrtu ustava je i u tome što se predviđa da Predsedništvo SFRJ određene poslove rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ utvrđene saveznim zakonom prenosi na saveznog sekretara za narodnu odbranu. Za vršenje tih poslova savezni sekretar za narodnu odbranu je direktno odgovoran Predsedništvu SFRJ. Po amandmanu XXXVI, Predsedništvo SFRJ je te poslove moglo prenositi na vojni komitet. Ovu promenu treba shvatiti kao neophodnost same prirode funkcije koja je u pitanju jer se radi o izvršnim komandnim poslovima koji zahtevaju brzo i efikasno reagovanje i odlučivanje u svim situacijama i, posebno, ličnu odgovornost pred Predsedništvom SFRJ onoga ko ostvaruje ovu vrstu funkcije.

Predsedništvo SFRJ će i dalje biti najviši organ rukovođenja i komandovanja oružanim snagama, kako je to amandmanom XXXVI bilo utvrđeno. Samim tim ono će, kao kolektivno telo, donositi i najviše odluke u toj oblasti. Ustavnopravno posmatrano, ovim se obezbeđuje da Predsedništvo SFRJ odlučuje o najvažnijim i najznačajnijim pitanjima iz oblasti komandovanja i rukovođenja oružanim snagama SFRJ. Savezni sekretar za narodnu odbranu, po onome što sadrži Nacrt novog ustava, neposrednim komandovanjem treba da realizuje i sprovede načelne odluke koje donosi Predsedništvo SFRJ, kao i da preduzimanjem mera za sprovođenje tih odluka obezbedi njihovu što veću efikasnost i racionalnost.

Da bi Predsedništvo SFRJ moglo da što neposrednije prati sprovođenje utvrđene politike i odluka koje donosi u oblasti rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ, u Nacrtu novog ustava dato je pravo Predsedništvu SFRJ da uputi svoje delegate pri Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu i pri drugim višim komandama oružanih snaga SFRJ, što takođe predstavlja novinu u odnosu na dosadašnja ustavna rešenja. Ovim se ne samo pojačava neposredan uvid u sprovođenje odluka koje Predsedništvo SFRJ donosi, nego se stvaraju i uslovi da se, u slučaju potrebe, može pravovremeno uticati na njihovo uspešno realizovanje i sprovođenje. Sve ovo će doprineti jačanju odgovornosti ne samo Predsedništva SFRJ, nego i svih činilaca koji su pozvani da sprovode njegove odluke ili ma na koji drugi način da doprinose ostvari-

vanju njegove funkcije u oblasti rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ u ratu i miru.

Nacrt novog ustava predviđa dve promene u strukturi Predsedništva SFRJ. Prva se odnosi na smanjenje broja članova Predsedništva SFRJ. Ubuduće će Predsedništvo SFRJ sačinjavati po jedan član iz svake republike i autonomne pokrajine, koga bira skupština republike, odnosno skupština autonomne pokrajine, i to na zajedničkoj sednici svih veća skupštine. Do sada su Predsedništvo SFRJ sačinjavali predsednici skupština republika, predsednici skupština autonomnih pokrajina, po dva člana iz svake republike i po jedan član iz svake autonomne pokrajine. Novina je i u tome što u slučaju sprečenosti člana Predsedništva SFRJ da duže vrši svoju funkciju, njega u radu ovog organa zamenjuje predsednik odgovarajuće skupštine, odnosno drugi funkcioner određen ustavom, odnosno pokrajinskim ustavnim zakonom. Ove promene, kako je to već na početku istaknuto, rezultiraju pre svega iz onih ustavnih promena koje se predlažu u vezi sa usaglašavanjem stavova republika i autonomnih pokrajina, kao i u vezi sa promenjenom strukturom Skupštine SFRJ.

Druga promena odnosi se na uključivanje predsednika Saveza komunista Jugoslavije, koji će po položaju biti član Predsedništva SFRJ. U odnosu na postojeće stanje može se dobiti utisak da se radi samo o ustavnoj, a ne i o faktičkoj promeni budući da je i do sada predsednik Saveza komunista Jugoslavije, drug Tito, koji je i Predsednik Republike, u tom svojstvu bio predsednik Predsedništva SFRJ. Drug Tito je u tom svojstvu, svojom ličnošću i autoritetom i učešćem u radu Predsedništva SFRJ, ogromno doprineo afirmaciji ovog organa u ostvarivanju njegovih ustavnih i političkih funkcija. Stvarni smisao ove promene je, međutim, u tome što se njome kao ustavni princip izražava jedna od realnosti našeg društva — da je Savez komunista Jugoslavije, s obzirom na svoju vodeću poziciju u društvu, bitan faktor stabilnosti i kohezije našeg samoupravnog socijalističkog društva i našeg zajedništva. Ovim se Savezu komunista Jugoslavije, kao organizovanoj vodećoj idejnoj i političkoj snazi, omogućava da, pored ostalog, i na taj način doprinosi razrešavanju otvorenih problema i protivrečnosti u našem razvoju. Ovim se pojačava i ustavno verifikuje odgovornost Saveza komunista Jugoslavije za ostvarivanje funkcija koje ima i treba da ostvaruje Predsedništvo SFRJ. Ova značajna ustavna promena jasno govori o tome da u našem samoupravnom socijalističkom društvu i njegovom sistemu državne vlasti rukovodeću ulogu ima i može imati samo radnička klasa u zajednici sa svim ostalim radnim ljudima. Ovaj klasni elemenat i te kako je politički i ustavno značajan kada se radi o organu kakav je Predsedništvo SFRJ s obzirom na njegovu ulogu u sve razvijenijoj samoupravnoj socijalističkoj demokratiji kao posebnom obliku diktature proletarijata. Radnička klasa i svi radni ljudi, kako to i u Nacrtu novog ustava stoji, opredelili su se za takav oblik uređenja društvenih odnosa upravo zato što žele da izgrade samoupravno socijalističko društvo kao slobodnu zajednicu proizvođača. U tome je uloga Saveza komunista Jugoslavije, kao revolucionarne avangarde radničke klase, nezamenljiva.

Predsedništvo SFRJ, kao kolegijalni šef države i organ federacije, istovremeno je i instrument vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i organ republika i autonomnih pokrajina. Predsedništvo SFRJ čini integralni deo funkcija skupštinske vladavine u našem samoupravnom socijalističkom društvu i njegovom razvijenom zajedništvu, koje se zasniva na dobrovoljnosti i ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti. Predsedništvo SFRJ proizlazi iz skupštinskog sistema i svoje funkcije ostvaruje jednim delom u okviru tog sistema. Međutim, njegova ustavna pozicija je karakteristična i po tome što je to samostalan i nezavisan organ državne vlasti jer on svoja prava i dužnosti vrši na osnovu i u okviru Ustava i zakona i odgovoran je za to. Iako svaki član Predsedništva SFRJ odgovara za svoj rad skupštini koja ga je izabrala, time se ne smanjuje niti dovodi u pitanje kolektivna politička odgovornost Predsedništva SFRJ pred društvom u celini, pred radničkom klasom i radnim ljudima i svim našim narodima i narodnostima.

Ustavne promene u vezi sa Predsedništvom SFRJ u skladu su sa drugim predloženim ustavnim promenama koje imaju za cilj: da učvrste i dalje razviju revolucionarne tekovine; da stvore uslove za dominantnu poziciju radničke klase i svih radnih ljudi; da dograde i dalje razviju sistem društvene reprodukcije u kome će radni ljudi biti stavljeni u takav ustavnopravni i društveni položaj i uslove da mogu nesmetano upravljati sredstvima i poslovima društvene reprodukcije i kontrolisati uslove i rezultate svoga rada; da obezbede dalji razvitak samoupravnih demokratskih odnosa na putu oslobađanja rada i izgradnje sve razvijenijeg samoupravnog socijalističkog društva; da učvrste i dalje razviju prava i odgovornost naših naroda i narodnosti i njihovih republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice kao celine i da odbrambeni mehanizam našeg društva učvrste i dalje razviju u skladu sa sadašnjim stepenom razvoja.

S pravom se može očekivati da će predložene ustavne promene omogućiti Predsedništvu SFRJ da i ubuduće sa uspehom ostvaruje svoju funkciju na planu ciljeva i zadataka koji proizlaze iz celokupnih ustavnih promena sadržanih u Nacrtu novog ustava. Tome treba da doprinesu i drugi organi i organizacije u federaciji, republikama i autonomnim pokrajinama jer od uspešnog vršenja njihovih funkcija umnogome zavisi i to sa koliko će uspeha Predsedništvo SFRJ ostvarivati svoju ustavnu i društvenu funkciju.

Ilijaz Kurteši

# OPŠTINA U NOVOM USTAVNOM SISTEMU

Poslednjih godina jugoslovensko socijalističko društvo ostvaruje veoma krupne, kvalitativne i dinamične preobražaje. Na putu svoje afirmacije samoupravljanje kao društveni proces stvara sebi prostor i klimu za nove dimenzije svoga razvoja, postaje neodvojiv deo svesti radničke klase i svih radnih ljudi i osnova društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Ukupan društveno-ekonomski razvoj jugoslovenskog društva dostigao je takav nivo koji omogućuje dalji kvalitativniji razvoj odnosa koje uspostavlja samoupravljanje. Kao izraz takvih kretanja nastala je potreba za određenim promenama u ustavnom i političkom sistemu naše zajednice.

Promene u sistemu koje se realizuju u ovom periodu, koje traju od prvih inicijativa, od usvajanja amandmana, pa sve do bližeg i potpunijeg uobličavanja tih odnosa na nivou radne organizacije i komune i rada na ovim pitanjima u drugoj fazi, rezultat su dosadašnjeg razvoja našeg društva u celini, ali i izraz potrebe da se ide dalje, da se stvaraju uslovi i prostor za istinske samoupravne socijalističke društvene odnose, što istovremeno znači sužavanje prostora svim snagama i tendencijama koje su tuđe samoupravljanju i socijalizmu. Svaki istinski revolucionarni proces, kad jednom nastane, teži da krči sebi imanentan put razvoja.

U borbi za izgradnju samoupravnih socijalističkih odnosa naše društvo se sukobljavalo sa mnogim otporima. Neki od njih su bili i još su velika smetnja za ostvarivanje ciljeva našeg samoupravnog socijalističkog društva, ali su ti otpori, na drugoj strani, imali protivtežu u jačanju unutrašnje snage društva, u stalnom i organizovanom jačanju njegovih osnovnih nosilaca: radničke klase, njene vodeće idejne snage — Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija. Zbog toga promene koje vršimo u našem ustavnom i političkom sistemu imaju, pored ustavnopravnog, i ogroman društveno-politički značaj.

Polazimo od toga da je određena regulativa neophodna svakom društvu, pa i samoupravnom, koje u svojoj osnovi polazi od čoveka, njegovog položaja i odlučujućeg uticaja na sva društveno-ekonomska kretanja i odnose među ljudima. Međutim, ustavne i druge norme za nas nisu dogma. One su sredstvo koje omogućuje uspešniju borbu i aktivnost progresivnih snaga za dalji društveno-ekonomski, socijalni i kul-

turni preobražaj društva. Ova činjenica ima poseban značaj ako se ima u vidu realnost naše zajednice u kojoj živi, stvara i teži zajedničkom cilju više naroda i brojne narodnosti. Njih je ujedinila revolucija i borba protiv fašizma i svih izdajnika i reakcionarnih snaga. Njih ujedinjuje zajednička težnja za izgradnju novih, samoupravnih odnosa i komunističkog društva. Ali, sve to znači i puno poštovanje i ostvarivanje individualiteta svakog od ovih nacionalnih kolektiviteta. Prema tome, ciljevi ustavne reforme su stvaranje uslova za dalji razvoj samoupravljanja, za punije ostvarivanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, za takve odnose koji će omogućiti odlučujući uticaj radničke klase na sva osnovna kretanja društva.

Promene u našem političkom sistemu predviđaju da opština dobije nove dimenzije razvoja, pa će u vezi s tim ovde biti izneta neka mišljenja i pogledi.

## I

Od početka rada na ustavnim promenama opština je bila u središtu interesovanja da bi se utvrdilo njeno adekvatno mesto u političkom i ekonomskom sistemu. Polazilo se od toga da je ona samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica u kojoj radni ljudi stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad. Dosadašnji razvoj je isticao njene osnovne karakteristike i potvrdio osnovni koncept o opštini, ali je otvorio i puteve i pravce za njen dalji razvoj.

Ustav iz 1963. godine je posle više od decenije razvoja samoupravljanja i izgradnje komunalnog sistema mogao da utvrdi njenu fizionomiju kao osnovne društveno-političke zajednice u kojoj se stvaraju uslovi za razvoj proizvodnih snaga, usmerava društveno-ekonomski razvoj i odvija aktivnost za poboljšanje standarda radnih ljudi, i to sve uz ostvarivanje neposrednog samoupravljanja radnih ljudi i građana. Taj koncept je stvorio veoma povoljne uslove za razvoj opštine, ali u ovom periodu nije u potpunosti ostvaren. Uzroci su pre svega u tome što se ukupni društveni procesi nisu dovoljno sinhronizovano razvijali, što je bilo zastoja i neusklađenosti sa utvrđenim smerom razvitka i što je bilo raznih teškoća i otpora.

Jedan od bitnih uzroka što u razvoju komunalnog sistema nije bilo većih rezultata je taj što su bila usporena kretanja u razvoju samoupravnih odnosa u samoj društvenoj bazi. Prisutno je bilo i shvatanje o nekoj apsolutnoj samostalnosti radnih organizacija, to jest da, osim doprinosa i obaveza koje one imaju prema opštini, drugih veza i odnosa na toj relaciji nema i ne treba da bude. Polazilo se od toga da opština ne može da se meša u odnose u radnim organizacijama jer ih radni ljudi samostalno i demokratski uređuju i razvijaju. Međutim, ovde se radi o širem interesu radnih ljudi za stanje u privredi i za povezivanje tih interesa i njihovu širu sintezu, odnosno o ostvarivanju najšire integracije društva u celini.

S druge strane, mesna zajednica nije svuda postala onaj oblik samoupravnog organizovanja i udruživanja interesa gde radni čovek, udružujući svoja sredstva i napore, stvara bolje uslove za svoj život i preko te institucije utiče šire na odnose u društvu.

U celini posmatrano, samoupravni mehanizam nije stigao da se u ovom periodu razgrana i da dovede do veće afirmacije svih novih odnosa.

Položaj opštine je ipak ostao nedograđen ili bar nedovoljno jasan. Po Ustavu iz 1963. godine, opština je definisana kao osnovna društveno-politička zajednica, ali njen položaj u sistemu, odnos drugih društveno-političkih zajednica prema njoj, posebno u prenošenju zajedničkih nadležnosti uz zadržavanje starih odnosa u finansiranju, dovodio je opštinu u položaj da ima dosta nadležnosti, a malo prava i mogućnosti da ostvaruje svoje funkcije. Naravno, period od 1963. godine do danas ispunjen je veoma krupnim ostvarenjima u razvoju i obogaćivanju komunalnog sistema i u izgrađivanju opštine kao osnovne društveno-političke zajednice. To je jedan od bitnih faktora koji nam omogućuju da danas još čvršće postavimo osnovne principe o opštini kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici.

Nacrt ustava SFRJ definiše opštinu kao samoupravnu i osnovnu društveno-političku zajednicu. Termin samoupravna u ovom slučaju ne označava samo načelan pojam i osnovne odnose, već i suštinske karakteristike opštine kao ćelije političkog sistema. Opština nije samo određena teritorija na kojoj žive i stvaraju radni ljudi i gde postoje raznovrsne radne organizacije, već takva zajednica u kojoj se na više načina i putem više kanala izražavaju interesi radnih ljudi i radnih organizacija. Samoupravljanje u opštini se ostvaruje na raznim punktovima, a najveći broj njenih poslova i funkcija ostvaruju sami građani i radni ljudi. Delegatski sistem, shvaćen u ovom smislu, dobija svoje prave dimenzije. Takav položaj i uloga radnog čoveka omogućuju da se potpunije ostvaruje Marksova zamisao o komuni kao „najzad pronađenom obliku“ u kojem se može ostvarivati ekonomsko oslobađanje rada.

Pretpostavke o samoupravnoj komuni su moguće samo ukoliko se uspešno ostvaruje samoupravljanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u mesnoj zajednici. Više od dvadeset godina razvoja samoupravljanja potvrdilo je osnovni pravac i opredeljenje u izgradnji našeg društva, ali i tačnost pretpostavki klasika marksizma o mogućem putu razvoja i o teškoćama koje su zakonite na tom putu. Iskustvo pokazuje da su osnovna linija i pravac kretanja bili u skladu sa osnovnim težnjama, ali da su prisutne i teškoće, devijacije i skretanja. Bilo je slučajeva da se samoupravljanje optužuje za neefikasnost, da se poistovećuje sa stihijom, da se u ime samoupravljanja na birokratski način odlučuje itd. Sve to je rezultat nedovoljne aktivnosti svesnih snaga i njihove nedovoljne istrajnosti na osnovnom kursu, ali i nedograđenosti sistema i odnosa u radnim organizacijama i društvu u celini.

Utvrđivanjem neotuđivosti prava radnog čoveka da samoupravlja sredstvima za proizvodnju i proširenom reprodukcijom i definisanjem njegovih prava i obaveza u osnovnoj organizaciji udruženog rada čini se, sigurno, veoma krupan korak u daljem razvoju samoupravljanja i u

demokratizaciji društvenih odnosa. Ovo je polazna osnova i šireg udruživanja radnog čoveka u cilju postizanja boljih ekonomskih efekata i veće proizvodnje, kao i radi ostvarivanja njegovih društveno-političkih interesa. Radnik u OOUR ostvaruje svoje interese borbom za veći dohodak, za njegovu raspodelu prema rezultatima rada, ali i povezivanjem interesa radne organizacije u kojoj radi sa interesima drugih organizacija udruženog rada i klase kao celine.

Neopravdan je strah da će neposredni proizvođač kao stvarni nosilac celokupnog procesa reprodukcije biti slabiji gospodar tog procesa od drugih koje poznaje istorija. U samoupravnim odnosima on je neposredno spojen sa sredstvima kojima radi i zainteresovan je za veći dohodak jer je u njegovoj vlasti i organizovanje celokupnog procesa stvaranja i raspodele dohotka. U kapital-odnosu vlasnik sredstava na posredan način preobražava višak radnikovog rada u svoj profit. I u uslovima državne svojine, bez obzira na to kako se i u ime čega zahvata višak rada, ipak dolazi do otuđenja radnikovog rada. Tek kad nestane posredništva, kad udruženi rad potpuno zagospodari celinom odnosa proizvodnje i dohotka, kad samostalno utvrđuje osnovne procese stvaranja i raspodele dohotka, možemo govoriti o tome da su ti odnosi pod stvarnom kontrolom radnog čoveka. A tada se povećava i njegov interes za što bolje gazdovanje sredstvima rada, proširenom reprodukcijom i dohotkom. Tada je radnik stvarni subjekt organizovanja proizvodnje, udruživanja sredstava, borbe za veći dohodak i za njegovu što adekvatniju raspodelu, zavisno od društveno-ekonomskih uslova i mogućnosti. Ako se sve to ima u vidu, onda osnovni radnikovi interesi postaju pokretačka snaga društvenog razvoja. Razume se, to ne bismo smeli suviše apstraktno da posmatramo jer su pod uticajem raznih antisamoupravnih snaga, teškoća, slabosti i deformacija do kojih je došlo u poslednje vreme moguća odstupanja i potiskivanja radničko-klasnih interesa. Naravno, to ne znači da ubuduće neće biti ispoljavani i određeni parcijalni interesi, pa i loše gazdovanje, ali nije dobro da se samo negativni primeri iz dosadašnje prakse uzimaju kao objašnjenje odnosa koji tek treba da nastanu na sasvim novoj osnovi. Pored ustavnih rešenja, sistem koji gradimo pretpostavlja i veoma živu i svestranu akciju i usmeravajuću ulogu svih svesnih snaga, a posebno Saveza komunista.

Dakle, interes radnika kao stvaraoca dohotka je da na najbolji mogući način organizuje proizvodnju, udružuje sredstva i rad sa drugim radnim ljudima, ali te svoje interese on ostvaruje i u komuni kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici. Tu svoju ulogu radni ljudi ostvaruju neposredno i preko delegacija zajedno sa svim drugim radnim ljudima iz svih oblasti udruženog rada. Radna organizacija postaje osnova za formiranje delegacija za izražavanje i ostvarivanje interesa radnika van njegove radne organizacije. On se na taj način povezuje sa svim drugim radnim ljudima i ostvaruje svoje učešće u svim društvenim poslovima za koje je zainteresovan. Opština je, dakle, osnovna, najbliža i prva društveno-politička zajednica u kojoj on realizuje većinu svojih interesa i stvaralačkih sposobnosti. Tu nastaju kvalitativno novi odnosi za razvoj opštine kao samoupravne zajednice jer

ona postaje mesto ukrštanja svih tih interesa, ali i mesto njihovog usklađivanja i adekvatnog sintetizovanja.

U novim odnosima mesna zajednica dobija mnogo adekvatnije mesto i ulogu kao specifična interesna zajednica. I ona postaje osnova za delegatski sistem i zajedno sa osnovnom organizacijom udruženog rada predstavlja osnovu iz koje se dalje razvija zgrada celokupnog političkog sistema. Radni čovek i građanin u mesnoj zajednici organizuje aktivnost radi ostvarivanja svojih interesa i njihovog suočeljavanja sa interesima drugih radnih ljudi, i to u svim oblastima života od kojih neposredno ili posredno zavisi opšti standard svakog građanina. Pretpostavka rada mesne zajednice je njeno samoupravno organizovanje. Ona mora biti postavljena tako da se uspešno ostvaruju sve njene samoupravne funkcije, bez administrativnog uplitanja određenih državnih i drugih organa. Mesna zajednica je, prema tome, bitan činilac u razvoju i ostvarivanju funkcija i širih zajednica.

Za razvoj mesnih zajednica i njihovu dalju izgradnju tek sada nastaju svi neophodni uslovi. Praksa i dosadašnji rezultati mogu biti od velikog značaja, ali sve to treba da se prilagodi uslovima koji nastaju. Bez adekvatnog postavljanja mesne zajednice, njene funkcije i uloge teško je uspešno ostvariti funkcije opštine. Pri tome se treba čuvati da mesne zajednice ne postanu opštine u malom ili produžena ruka i privesak opštinskog mehanizma.

Interesne zajednice, kako ih Nacrt ustava tretira, jesu krupan faktor povezivanja različitih interesa građana na teritoriji opštine. Iako će one biti formirane po pravilu za područje šire od opštine, načelno je utvrđeno da one u opštinama imaju svoje organe. Preko ovih zajednica ostvaruje se razmena rada između radnih ljudi koji rade u oblastima za koje postoje te zajednice i onih koji su neposredno ili posredno zainteresovani za njihov rad. Ali one nisu samo to. Zapravo, njihovo postojanje znači faktičko podruštvljavanje ovih poslova i funkcija i povezivanje rada u svim oblastima društvene reprodukcije i njegova najšira integracija. Novim organizovanjem ovih zajednica, uz aktivno učešće u njihovom radu svih zainteresovanih, prevazilaze se ili se bar stvaraju uslovi za prevazilaženje određenih protivrečnosti među pojedinim oblastima udruženog rada.

Pri pripremanju ustavnog teksta o opštini polazilo se od toga da se u saveznom ustavu da samo onoliko koliko je neophodno da se jedinstveno izrazi ono što je zajedničko i što je osnovna karakteristika svih opština u zemlji i komunalnog sistema kao celine. Ta materija će biti šire zahvaćena u ustavima republika i u ustavnim zakonima pokrajina, dok će statuti potpuno samostalno, polazeći od specifičnosti, regulisati sve odnose u opštini. U osnovi, polazi se od toga da radni ljudi u opštini ostvaruju sve zajedničke interese osim onih koji se po ustavu i ustavnom zakonu ostvaruju u širim društveno-političkim zajednicama. To načelo ima suštinski značaj. Po njemu, funkcije opštine nisu delegirane, one su originerne — ostvaruju se u opštini i u osnovnim samoupravnim, interesnim i drugim zajednicama.

Novim položajem opštine jače se naglašava karakter vlasti radničke klase i ostvarivanje interesa radnog čoveka. To se ogleda ne samo u tome što je veći broj radnika prisutan u skupštini, koja je samoupravni organ i najviši organ vlasti na svojoj teritoriji, već pre svega u delegatskom principu organizovanja skupštine. To znači da je neposredni interes radničke klase kao osnovnog nosioca samoupravnih demokratskih procesa prisutan na svim nivoima, u svim skupštinama. Naravno, da bi klasa ostvarivala svoje ciljeve, ona mora biti veoma kritički okrenuta prema svim tendencijama koje bi značile zaustavljanje tog procesa ili njegovo vraćanje nazad. To znači da mora biti prisutna borba za takvu vlast koja će biti zasnovana na interesima i ciljevima radničke klase, koja će štititi te klasne ciljeve i biti okrenuta protiv restauracije starih odnosa, bilo birokratsko-etatističkih bilo tehnokratsko-liberalističkih.

## II

Istorijski posmatrano, opštinska samouprava se javlja dosta rano, sa razvojem zanatstva i gradova, sa prvim vesnicima buržoazije i njenim težnjama da se oslobodi feudalnih odnosa, da bi tokom celog perioda razvoja kapitalističkog društva nastojala da brani određena prava na lokalnu samostalnost i odlučivanje. U toj borbi za lokalnu samoupravu stečena su veoma značajna iskustva i postignuti su određeni uspesi. Naravno, sve to nije moglo bitno da utiče na ukupne odnose i na sistem i dominaciju određenih klasnih interesa buržoazije, jer se ne radi samo o obimu prava, već o ukupnim odnosima u kojima se odvijala borba za samostalnost i oblike lokalne samouprave.

Jugoslovenska komuna je nastala u sasvim drukčijim uslovima. Nakon opredeljenja za uvođenje samoupravljanja bilo je jasno da se i u oblasti komunalnog sistema moraju praviti određeni zaokreti u pravcu samoupravne demokratizacije društvenog života. Komuna u našoj zemlji je nastala na naučnim osnovama klasika marksizma, na revolucionarnom iskustvu Pariske komune, ali i na kritičkom preispitivanju iskustava komunalne samouprave u svetu, posebno u evropskim zemljama sa bogatom tradicijom u toj oblasti.

Osnova na kojoj će se razvijati komunalni sistem u našoj zemlji je dalji razvoj samoupravljanja, što aktivnije učešće radnih ljudi u odlučivanju u radnim i drugim samoupravnim organizacijama, izgrađivanje mehanizma dogovaranja i sporazumevanja i organizovanje takvog skupštinskog mehanizma koji će biti što potpuniji izraz najširih interesa radnih ljudi. To znači da većina problema treba da se rešava neposrednim dogovorima, sporazumima i nalaženjem zajedničkih rešenja. Naravno, ostaju izvesna pitanja koja se moraju rešavati u određenim organima i u skupštini opštine. Od posebnog značaja u tom pogledu su neposredni odnosi između organa samoupravljanja, delegacija i skupštine. Ti se odnosi moraju bliže urediti statutom opštine i aktima radnih organizacija.

Jedno od pitanja koja se u ovom trenutku postavljaju jeste: koje funkcije se u opštini ostvaruju sistemom samoupravljanja, a koje imaju karakter klasične vlasti koja je neophodna? Tu je veoma teško naći neku granicu, naročito zbog toga što su to dosta isprepleteni procesi. Jasno je, međutim, da aktivnost celokupnog mehanizma koji čini komunu mora da karakteriše stalno razvijanje i izgrađivanje samoupravnih odnosa. Ali ostaju izvesni odnosi koji se moraju uređivati putem klasične vlasti, istina, vlasti koja je u procesu odumiranja, ali koja je uvek i istorijsko sredstvo zaštite klasnih interesa, samoupravljanja i demokratije. Odumiranje države i vlasti može ići toliko brzo koliko će taj prostor biti ispunjavan novim, samoupravnim i demokratskim odnosima koji nastaju. Znači, borba za samoupravljanje je istovremeno i prevazilaženje klasičnih oblika političke vlasti, i to putem sve veće demokratizacije i neposrednog regulisanja društvenih odnosa od strane radnih ljudi.

## III

Po osnovnim koncepcijama o skupštinskom sistemu, skupština opštine je sastavljena od delegata iz delegacija koje se formiraju u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama. Njena struktura će zavisiti od razvijenosti života u opštini, a imala bi jedno ili više veća samoupravnih zajednica i opštinsko veće kao političko-izvršni organ sa pravima veća u onim slučajevima kada je to utvrđeno statutom. Veće samoupravnih zajednica, ukoliko bi bilo jedinstveno, moglo bi biti organizovano tako da se delegacije iz pojedinih oblasti posebno organizuju i da razmatraju pojedina pitanja koja iznose pred skupštinu, s tim što se bez mišljenja delegata iz oblasti privrede ne mogu donositi odluke u vezi sa preraspodelom dohotka, opterećivanjem privrede i slično.

Posebnu pažnju izaziva postojanje opštinskog veća (uslovni naziv) u dvojakoj funkciji: kao skupštinskog doma i kao političko-izvršnog organa. Osnovni smisao njegovog postojanja je u tome da se političko-izvršne funkcije što više zadrže u samoj skupštini, ali se to mora postaviti tako da to bude telo koje bi imalo dovoljno sposobnosti i autoriteta, a da se istovremeno otkloni opasnost da ono preuzme i one funkcije koje po svojoj suštini moraju da ostanu u nadležnosti skupštine. Statutom bi se moralo vrlo precizno odrediti koje su to funkcije koje to veće ostvaruje kao dom, a koja su to pitanja gde ono samo izvršava zadatke i naloge skupštine. To je jedno od veoma delikatnih pitanja i njemu moramo u konačnom utvrđivanju teksta novog ustava posvetiti veliku pažnju, počev od načina izbora do funkcija i zadataka koje će to telo imati u skupštini.

Postojanje takvog tela je nužnost u uslovima delegatski formirane skupštine jer je njoj neophodan organ koji će biti u stanju da autoritativno sprovodi njenu politiku, ali koji bi i sam bio odgovoran pred skupštinom i pred javnošću za politiku koja se kreira i ostvaruje u opštini. To telo bi moralo biti i zaštita od tehnobirokratskih i drugih

uzurpacija. Njega moramo postaviti tako da celokupnim svojim radom stvara uslove za ostvarivanje neposrednog uticaja radnih ljudi na odlučivanje u skupštini opštine.

Nova struktura opštinske skupštine prekida sa dosadašnjim položajem predsednika skupštine koji je bio istovremeno i šef administracije. Sa tog stanovišta biće nužno da se potpunije sagleda njegova uloga u pogledu koordinacije rada unutar skupštine i sa drugim strukturama u opštini.

Ima mišljenja o potrebi postojanja sabora u opštini koji bi sačinjavale skupština opštine i delegacije društveno-političkih organizacija, a razmatrao bi najkrupnija pitanja društveno-ekonomskog razvoja opštine. Isto tako, postoji mišljenje da bi sabor mogao imati i predsedništvo u kojem bi bile predstavljene sve društveno-političke organizacije i skupština. S obzirom na neophodnu potrebu društveno-političke koordinacije, to telo bi moglo biti upravo taj faktor. Sva pitanja u vezi sa saborom i njegovom organizacijom trebalo bi potpunije i bliže da budu određena u statutu opštine.

Promene koje vršimo imaće direktnog uticaja i na mesto i položaj uprave u skupštini. Jasno je da ona mora da bude okrenuta skupštini i da sprovodi odluke skupštine i zakone. Njena samostalnost mora doći do punog izražaja, ali u jasno utvrđenom delokrugu i ovlašćenjima. Takva njena uloga pretpostavlja veoma dobro organizovanu i kadrovski i svestrano sposobnu upravu. Postojanje političko-izvršnog organa sa pomenutim karakteristikama pretpostavlja i organizaciono prilagođavanje uprave u opštini novim odnosima, a biće potrebna i drukčija koordinacija njenog rada. Kada je reč o koordinaciji rada, ako ne u svim, ono bar u razvijenim opštinama funkcioneri uprave bi sačinjavali kolegijalni izvršno-upravni organ sa određenim nadležnostima. U svakom slučaju, jasno je da predsednik skupštine više ne može biti onaj koji objedinjava aktivnost organa uprave i koji odgovara za njen rad pred skupštinom. U tom pogledu mora doći do veoma obimnih i ozbiljnih promena.

U novim odnosima značajno mesto imaju društveno-političke organizacije. Samoupravni društveno-ekonomski položaj opštine još više naglašava značaj subjektivnog faktora, posebno Saveza komunista. Opština postaje široko polje za pojačanu akciju i osmišljenu aktivnost Saveza komunista, Socijalističkog saveza, sindikata, omladinske i drugih organizacija. Opština predstavlja značajnu celinu za njihovu aktivnost, ali i područje gde se sumira aktivnost i utvrđuje zajedničko delovanje. Opština postaje značajno odredište za odvijanje aktivnosti na širim područjima i u okviru cele zemlje. Prema tome, promene u političkom sistemu će, svakako, zahtevati dogradnju metoda rada, pa i promene u karakteru delovanja pojedinih organizacija. Povećava se i njihova ukupna odgovornost za funkcionisanje celog mehanizma, a posebno će doživeti promene kadrovska politika, način kandidovanja, osposobljavanja kadrova i dalja demokratizacija kadrovske politike.

Položaj opštine u našem sistemu stimulira potrebu za daljim razvijanjem međuopštinske saradnje, koja je izraz sve većih potreba da se

mnogobrojna pitanja iz nadležnosti opština rešavaju zajedničkim snagama. Razume se, takva saradnja mora biti postavljena na osnovama dobrovoljnosti, sporazumevanja i dogovaranja. U Nacrtu ustava se predviđa da se opštine mogu udruživati u regionalne i druge zajednice.

Iako se, kada je reč o koncepciji opštine, možda nije mnogo promenilo, ipak nove promene znače kvalitativno nove odnose u koje ulazi dalja izgradnja komunalnog sistema. Zbog toga se pred sve društvene faktore postavljaju veoma ozbiljni i složeni zadaci, i to u nekoliko pravaca. Biće neophodno da se objašnjava suština novog što nastaje u našem političkom sistemu, posebno onog što je povezano sa daljim razvojem opština. Taj posao neće biti lak, ali je on bitan uslov da se obezbedi uspešniji prelazak na nove odnose.

Donošenje statuta opština će u ovim uslovima predstavljati izvanredno složen zadatak. Statuti treba na specifičan način da izraze karakteristike svake opštine, ali i ono što je zajedničko i što upravo čini jedinstvo našeg društveno-političkog, odnosno komunalnog sistema. Pripreme koje su izvršene ili koje se vrše da se ovi zadaci ostvare veoma će mnogo pomoći da se posao obavi uspešno i na vreme, ali bismo morali voditi računa i o obimnosti i složenosti poslova i da sve to iziskuje posebne napore i organizovan rad.

Jovan Đorđević

# OPŠTA PITANJA TEORIJE I PRAKSE KOMUNALNOG SISTEMA

## I

1. Kao svaki idejni i teorijski pojam, komunalni sistem ne znači isto u svakoj istorijskoj epohi ni u svakoj zemlji ni za svakog. S gledišta konkretne istorije, komunalni sistem, naročito pod nazivom „komunalne ideje" (slobode) ili „komunalna samouprava", izražava ove tendencije, ako ne i pojave: (a) otpor centralizmu i državnom apsolutizmu; (b) prihvatanje ili ostvarivanje principa demokratije i konkretizovanje ideje o narodnom suverenitetu nasuprot monarhističkom i državnom suverenitetu; (c) prelazak iz grupe (susedstvo) u političke strukture i organizacije, kao i u društvenu i životnu sredinu u kojima se prevazilazi statičnost tradicionalnog načina života i čovek stvara za sebe uslove da živi bolje i postane slobodniji i zadovoljniji (srećan). Ideja slobode i sreće je rođena u gradu. To su zapazili još veliki starogrčki mislioci, a ponovio je to Hegel.

Ovaj originerni značaj komunalnog sistema i komunalne ideje prati celokupnu stvarnu istoriju političke borbe naprednih klasa i demokratizovanja političkih sistema, iako se u izvesnim njenim etapama, a i u okviru određenih ideoloških sfera i teorija, naglašavaju ili dobijaju značaj druge dimenzije ove ideje, odnosno institucije. Komuna je u stalnoj mutaciji, a teorija o njoj ne može biti (ostati) statična. Takva teorija mora proizvoditi nove ideje koje su neophodne u savremenoj fazi rekonstrukcije političkih struktura (u okviru ustavnih promena).

Pri tome je nužno odmah otkloniti jednu iluziju koja opterećuje pravolinijska i eshatološko-evolucionistička mišljenja, od kojih ni savremena epoha „društva u krizi" i time kritičnosti u društvu nije oslobođena. Komunalna ideja nije uvek i pod svim uslovima progresivna i demokratska I na ovom području dešava se poznata igra „lukavosti uma" i dijalektičkog negativizma, što znači da je, po poreklu i opštem značaju demokratska i progresivna, komunalna ideja služila i za suprotne, ne samo konzervativne, već i reakcionarne svrhe. Ideja i društvena praksa obiluju maskama.

Uoči francuske revolucije od 1789. i posle poraza njenog naprednog krila ideju komunalne samouprave prisvajaju reakcionarne i kontrarevolucionarne snage, nalazeći u autonomiji pojedinih gradova i krajeva kule koje treba da odole revolucionarnom talasu koji traži preobražaj društva i u kojima se, novim idejnim i političkim pojmovima i oblicima, obezbeđuje konzervisanje ekonomskih i političkih odnosa „starog režima“, odnosno feudalstva i aristokratije. Docnije, i do danas, komunalna ideja ostaće i sredstvo političkog manipulisanja i pseudosvesti.

2. Ova protivrečna uloga komunalne ideje uticaće na obrazovanje odgovarajućih ideologija i političkih doktrina, naročito u progresivnom demokratskom pokretu, uključujući tu i marksizam. Tome će doprineti naročito republikanska buržoaska teorija i praksa u Francuskoj, čiji je idejni tvorac Robespjer, ali konkretni i najuspešniji realizator imperator Napoleon Bonaparta. Nasuprot ideji lokalne samouprave, komunitarnosti i feudalizma, koja preovlađuje u pripremi prve velike političke, ali i socijalne revolucije moderne epohe, francuska revolucija će prisvojiti i ubaciti u svet ideju unitarizma, centralizma i etatizma. Od tada će revolucionarni demokratski koncept postati pretežno vezan za jakobinski centralizam i etatizam; to sve je, pored izvesnih situacionističkih okvira, uticalo da se docnije revolucije i postrevolucionarne rekonstrukcije zasnuju na primatu države, vlasti i monolitizma i da se pomešaju pojmovi jedinstva i centralizma, integracija odozdo putem narodne samouprave i oktroisanja odozgo pomoću vlasti. Ako hoćemo da upotrebimo jednu poznatu Hegelovu formulu, istorija je posle jednog kratkog predaha od vekovnog pritiska militarističko-etatističkog i monarhijskog „kompleksa“ nastavila da se kreće na političkom planu, a ne na društvenom i kulturnom, kao što su revolucije XVIII i XIX veka, pa i docnije, u XX veku, objavljivale i obećavale.

U svakom slučaju, komunalna ideja i komunalni sistem nisu samo problem političke institucionalizacije, kao što je pozitivistička politička, a naročito pravna teorija do danas isticala i navikava nas da mislimo.

Komunalna ideja je sastavni deo nauke o društvu, politici i čoveku i time prelazi uobičajene diskusije o strukturama i političko-pravnim aranžmanima. Kao oblik samoupravljanja, ona je srž marksističke nauke o politici, kao naučne teorije o slobodi i čoveku.

3. Dosledna i kritička progresivna misao, naročito socijalistička, a u prvom redu marksistička, obnavlja i proširuje idejni i realni koncept komunalnog sistema. Furije unosi ideju različitosti i time otvara prostor za docnija dublja i konkretnija shvatanja komunalnog principa u radovima Marksa i Lenjina. To u izvesnom smislu čini i Prudon otvaranjem alternative „federalizma nasuprot cezarizmu“, iako ga je njegov malograđanski anarhizam sprečio da bude dosledan u primeni svog inventivnog dijalektičkog pogleda na razvitak društva i konstituisanje socijalističkog sistema.

Različitost strukture i oblika, kao i federativna dijalektika u konstituisanju demokratskog društva na osnovi oslobođenja rada ostaju bitne, iako docnije i danas zanemarene, ideje o komunalnoj doktrini. Birokratija (i docnije tehnokratija) i ovde baca svoju senku i zamračenost.

Marks i Engels su nastavili i istovremeno prevazišli ove ideje prethodnih socijalističkih mislilaca. Oni su u komunalnoj samoupravi otkrili i utvrdili političku osnovu sistema društva u kome se vrši „ekonomsko oslobođenje rada", odnosno društva prelaznog perioda od kapitalizma u socijalizam i komunizam. Ali je marksizam u ovom smislu otišao i dalje. Inspirisan Marksom i Engelsom, taj korak napred je naročito učinio Lenjin, koji je u komunalnom uređenju nalazio tip političkog uređenja društva koje nastaje posle uspešne socijalističke revolucije. U svom dubokom smislu „republika sovjeta" je konkretan izraz i oblik tog koncepta komunalnog uređenja socijalizma u kome postepeno treba da odumre država, to jest otuđeni i birokratski sistem dominacije jednih ljudi nad masom stanovništva.

4. Svaka revolucija je put od starog u novo društvo. Taj put je trasiran istorijom i uslovima zemlje u kojoj se ostvaruje, kao i ideologijom i teorijom društvenih snaga koje tu revoluciju nose, daju joj smisao i određuju putokaz.

To potvrđuje i socijalistička revolucija i postrevolucionarni period u Jugoslaviji. Osnivanje narodnooslobodilačkih odbora u mestima, opštinama i gradovima već u prvim godinama revolucije uslovljeno je vekovnom borbom naroda protiv domaćeg i stranog birokratskog centralizma i njegovog otuđenog državnog aparata, kao i prihvatanjem ideje sovjeta kao elementa ideologije radničke klase i radnog naroda uopšte. Ali, na ove procese je vršio uticaj i, društveno-politički uslovljen, monistički koncept revolucije i revolucionarnih preobražaja koji je uvodio elemente državnosti i centralizovanih institucija i time doprineo uspostavljanju i birokratskih odnosa i shvatanja.

S obzirom na sve to, ostvarivanje komunalne ideje u postrevolucionarnoj praksi, a donekle i teoriji, Jugoslavije nije bilo niti je moglo biti pravolinijsko i šematsko. Ono pokazuje jednu ocrtanu krivudavu liniju koja nije u stanju da obriše i odgovarajuće trajnije i uporne komunalističke tendencije kako u okviru političkog sistema tako i naročito na planu vladajuće marksističke političke teorije koju dopunjuje populistička ideologija podržavana od borbenog i patriotsko-demokratskog seljaštva i znatnog dela inteligencije.

Ovaj protivrečni, ali i komplementarni proces stvaranja i razvitka komunalnog sistema u Jugoslaviji očekuje svog marksističkog istoričara i teoretičara. Prvi uslov za to je kritička ocena i savlađivanje pragmatizma i pozitivizma koji se pogrešno izjednačavaju sa marksističkom naučnom misli i istraživanjem. Ako se sve to ne shvati i ne ostvari, održavaće se sumrak komunalne i time samoupravne teorije i prakse, a samoupravna misao imaće slomljena krila.

## II

1. Naša reč opština ima u osnovi isto značenje kao i latinsko-francuska reč komuna. Ali ova druga, internacionalizovana, više odgovara pojmu jedne nove društveno-političke strukture, odnosno isticanju elemenata samoupravne socijalističke zajednice.

Reč komuna, kao i kod nas opština, ima različito značenje: od naziva osnovne jedinice društveno-političke podele države (republike) i uobičajenog naziva za političku organizaciju vlasti na toj osnovnoj teritoriji do uopštene definicije jednog novog istorijskog tipa društvene i političke organizacije društva. Dok su sva druga značenja više konvencionalna i komunikaciona, dotle ovo poslednje ima pretežno teorijski i idejno-politički smisao i domašaj.

Ali i ovaj smisao, koji je podignut na nivo osnovnih pojmova političke teorije socijalizma i marksizma, traži analizu i dalju teorijsku obradu polazeći od one koju su dali Marks i dokumenti i teoretičari Pariske komune. Pri tome je potrebno istaći da je Pariska komuna bila i ostala teorijski model za raspravljanje o komunalnom sistemu. Ona je inspiracija za savremenu marksističku, a posebno marksističku samoupravnu misao i komunalnu praksu koju ona treba da osvetljava. Izvesni nedostatak, koji znači i slabost, naše komunalne teorije i opšte političke kulture jeste nedovoljno i čak usko poznavanje i pretresanje svih oblika i dimenzija Pariske komune. Ovo je u izvesnom smislu paradoks jer u mnogim zemljama koje su ostale pri tradicionalnoj političkoj i državnoj strukturi i u kojima je „komunalna revolucija" još uvek vizija, a ne predmet misli i akcije, nalazimo, naročito poslednjih decenija, niz novih knjiga posvećenih raznim vidovma Pariske komune. To se ne odnosi samo na Francusku, u kojoj se svake godine objavljuju ozbiljne analitičke i teorijske studije koje proširuju i obogaćuju znanje o Pariskoj komuni. Ne samo Komunistička i Socijalistička partija Francuske, ne samo istoričari kojima je to tradicija, već i pojedini stariji i mlađi sociolozi, politikolozi i „socijalni analitičari" skoro svake godine pišu sveže i imaginativne stranice u neiscrpnu i nikad dovršenu knjigu Pariske komune. Marks je posvetio pojedine od svojih ne samo poletnih, već i dubokih misli ovom događaju krupnom kako za istoriju tako i za misao radničke klase. Ali, docniji marksisti su to „zaboravili". Vernost radničkoj klasi i marksizmu se ne pokazuje i ne dokazuje ponavljanjima i citatima i najboljih tekstova, već učestvovanjem u proširivanju i produbljivanju znanja i pravljenjem bar skromnih koraka napred u okviru teorije i prakse komunalnog sistema, odnosno onog društveno-političkog oblika koji je prvi put u istoriji pokušala i nastojala da ostvari Komuna francuskog, odnosno pariskog proletarijata, udruženog sa najvećim umovima i najdarovitijim umetnicima tog perioda.

2. Prva odredba o položaju i karakteru komune, odnosno opštine u Jugoslaviji jeste ta da je ona osnovna društveno-politička zajednica, i to samoupravna socijalistička društveno-politička zajednica u kojoj radni ljudi i građani ostvaruju niz svojih životnih, kulturnih i drugih društvenih odnosa od „zajedničkog interesa" i u kojoj upravljaju onim društvenim poslovima kojima se obezbeđuje ostvarivanje tih odnosa i interesa i u tom pogledu raspolažu određenim sredstvima i uticajima.

Reč „osnovni" ili „osnovna", koja se često upotrebljava i zloupotrebljava u našim dokumentima i zakonodavnim tekstovima, traži bliže definisanje. Ona, prvo, izražava sociološku činjenicu postojanja naselja kao primarnih i neposrednih oblika zajedničkog života i aktivnosti odre-

đene grupe ljudi. Ovo značenje ima elemenata ustavnopravnog utvrđivanja jer u svakoj od ovih osnovnih zajednica postoje ne samo mnogobrojne osnovne grupe ljudi, već izvesne, tako da kažemo, funkcionalne zajednice, od kojih su mesne zajednice od neposrednog značaja za pojam i stvarnost opštine. Ali, dok su sve ove grupe ili „zajednice" bitno funkcionalne ili društveno-psihološke integracije, dotle je opština osnovna društveno-politička zajednica u dva njoj svojstvena značenja:

3. Prvo, opština je na teritorijalnoj osnovi konstituisana neposredna zajednica u kojoj se preko sopstvenog sistema vlasti i upravljanja obavljaju društveni poslovi. Ona je višefunkcionalna i pretežno politička zajednica koja odgovara jednom, po pravilu istorijski konstituisanom društveno-ekonomskom i objektivno konstituisanom kolektivitetu ljudi. Ona je najstarija i primarna politička ćelija koja predstavlja produženje i osnovni politički oblik susedstva ili naselja kao prvobitnih ljudskih i društvenih kolektiviteta. U njoj je nastala politička istorija i stvoreni su prvi elementi političkog konstituisanja društva. Ona je nastavak, a u demokratskim svojim oblicima — čuvanje i razvitak polisa, ili „države-grada" starogrčkog i uopšte antičkog društva.[1]

Drugo, osnovni karakter ove zajednice ogleda se i u nizu njenih odredaba koje se odnose pretežno na njen položaj i izvesne njene funkcije. Ona je politička osnova u jednom jedinstvenom društveno-političkom sistemu.

Opština je podsistem u samoupravnom političkom sistemu republike, odnosno Jugoslavije. Kao takva, ona je, ili može biti, osnova za konstituisanje institucija republike, odnosno pokrajine. Ali one nisu savez opština jer svaka zajednica ima svoju individualnost. Zajednica nije običan zbir delova čak i kad oni čine njene konstitutivne elemente. Republika nije „velika opština", kao što ni opština nije „mala država". Još je Aristotel utvrdio ove kategorije ispravljajući Platonov gradualizam, čije tragove nalazimo i u savremenoj (i našoj) misli (tačnije, publicistici) sklonoj metaforama i rezonovanju per analogiam. U opštini se ostvaruju sve funkcije upravljanja društvenim poslovima ukoliko prema Ustavu ne pripadaju pokrajini, republici, odnosno federaciji.

4. Osnovna zajednica ne znači isto što i „niža" ili mesna zajednica. Opština u Jugoslaviji je svojevrsna samoupravna zajednica. Samoupravni status opštine je istovremeno pozicioni i funkcionalan. Samoupravni položaj je potvrđen time što je opština samostalan i integrisan i integrišući podsistem u jedinstvenom samoupravnom sistemu republike. Ona je prvenstveno sopstvena i svoja zajednica u kojoj kao takvoj ne postoje institucije republike van njene kontrole niti republika ili federacija imaju prema njoj odnos starateljstva i administrativne naredbodavnosti.

Opština ima svoje originerne funkcije koje ostvaruje kako samostalno tako i preko svojih organa i institucija koje sama osniva i konstituiše. Ali ona nije zatvorena i autarkična zajednica; nije država u državi. Ona učestvuje u ostvarivanju odgovarajućih zajedničkih funk-

[1] Fustel de Coulange, *Cité antique.*

cija republike, i to kao samoupravna zajednica, a ne kao podređeni izvršni aparat centralnih državnih institucija.

S obzirom na sve to, opština je kategorija ustavnog prava; njena autonomnost je potvrđena Ustavom, a zaštitu te Ustavom utvrđene autonomnosti pruža ustavno sudstvo. Bez ove Ustavom zaštićene autonomije opština ne bi mogla biti samoupravna zajednica.

5. Osnovni samoupravni položaj opštine je izraz jednog novog demokratskog kolektivnog prava koje nije zapaženo ni izraženo u našoj političkoj teoriji, niti je jasno i određeno u političkim ponašanjima i akcijama. To je *pravo naroda* (radnog naroda i građana) *na opštinu;* kolektivno pravo na komunalnu samoupravu.

Ovo pravo ne bi bilo novo i demokratsko ako ne bi predstavljalo pravo i na individualni izbor. Čovek ima pravo da bira u kojoj opštini hoće da živi i radi. On nije vezan za jednu opštinu, za onu u kojoj je rođen. Čovek ne postaje građanin time što je vezan za jednu opštinu, to jest za zemlju ili imanje u njoj. Ova feudalno-buržoaska doktrina — tipična u Švajcarskoj — prevaziđena je u socijalizmu; ako nije, ona ga ograničava. Jugoslovenski građanin se najviše ostvaruje i oseća kao takav u opštini. Ali ne time što je u njoj rođen. On postaje građanin na osnovu kolektivnog prava na komunu koja je jedan od oblika opšteg prava na samoupravljanje i traži samoupravnu strukturu društva na svim nivoima organizovanja u celini. Bez ovog kolektivnog prava na komunu koncept opštinske samouprave ne može se osloboditi još uvek prisutnih elemenata administrativne decentralizacije i etatističke teorije o samoupravljanju i društveno-političkim zajednicama.

Pravo na samoupravnu opštinu i komunalnu samoupravu je ona kategorija koja proizlazi iz samoupravne misli i mora biti obuhvaćena samoupravnom političkom teorijom koju još nemamo.

6. Usled nerazvijenosti samoupravne misli i prakse komuna se još uvek najčešće poistovećuje sa lokalnom organizacijom vlasti ili sa lokalnom teritorijalno-političkom jedinicom. Da bi se ta birokratsko-administrativna i u krajnjoj liniji etatistička shvatanja prevazišla, nužno je identifikovati komunu kao zajednicu i teorijski odrediti i razviti ovaj koncept. Ovaj koncept je još uvek na verbalnom planu, koji se sukobljava sa „grubom stvarnošću“, to jest sa organističko-administrativnom teorijom i praksom komune i opštom ekonomskom i kulturnom zaostalošću niza krajeva Jugoslavije.

Komuna je ne samo zajednica stanovanja i života određene grupe ljudi; ona nije samo jedna teritorijalno-politička asocijacija. Komuna je put i oblik stvaranja slobodne asocijacije proizvođača i građana. Ona je zajednica ne samo ljudi kao građana; nije isključivo, pa ni prvenstveno „zavičajna zajednica“, kao što je opština shvaćena u Švajcarskoj u toku XVIII i XIX veka i kao što se ona prihvata u tradicionalnoj buržoaskoj političkoj teoriji i teoriji ustavnog prava. Teorijski, ona je zajednica u kojoj se stvaraju uslovi ne samo za oslobođenje rada, već za nove ljudske komunikacije, solidarnost i ljudski život, život dostojan čoveka.

U tom pravcu komuna je zajednica svih individualnih i institucionalizovanih, društvenih (socijalističkih) i slobodnih, odnosno samoupravnih subjekata. Ova horizontalna dimenzija komune kao ukupnost odnosa svih subjekata društvenog rada i društvenih i ličnih aktivnosti je posebna karakteristika socijalističke samoupravne komune u Jugoslaviji.

Kao takva, komuna nije gotova i dovršena zajednica. Ona je zajednica koja se stvara kao samoupravna i u kojoj se obezbeđuje pretvaranje političke države u samoupravni politički sistem.

## III

1. Dve su nedovoljno zapažene i ostvarivane funkcije i dimenzije komune kao zajednice.

Na prvom mestu, normativno, ona je (treba da bude) otvorena zajednica; i to prema sebi i prema drugima. Ovakva zajednica pretpostavlja i traži i „neinstitucionalizovano" učešće građana u pokretanju i izvršavanju društvenih i grupnih poslova. Nosioci ove akcije jesu i treba da budu ne samo i ne isključivo društveno-političke organizacije, već i društvene organizacije i slobodna udruženja građana i druge grupe i „neformalne" institucije. U ovom pogledu naša komuna je nedovoljno razvijena kao zajednica, a još manje otvorena zajednica. Razvijanje zajednice traži napuštanje *sociocentrizma,* koji u ponašanjima i shvatanjima zauzima mesto administrativnog centralizma, koji je u osnovi prevaziđen i u vertikalnom i u horizontalnom smislu. Ali ni u razvijenim područjima ni u gradovima nema dovoljno inicijativnih i aktivnih udruženja, klubova, grupa, susedstava i drugih oblika autentične i društvene i slobodne samoupravne organizacije i akcije. Nema ni dovoljno „komunitarne" i udruživačke svesti. Mesne zajednice to ne mogu da zamene, utoliko pre što su nerazvijene ili imitiraju „veliku", odnosno opštinsku vlast.

Iskustvo pokazuje da se u okviru ovakvog složenog i pluralističkog komunalnog i društvenog „sistema" mogu uspostavljati veze i odnosi takmičenja, konfrontacije i kohezije, bez kojih nema stvaranja zajednice i njenog sadržajnog, idejnog i duhovnog života. U takvoj zajednici dobija potvrdu i smisao samoupravni koncept, a Savez komunista, Socijalistički savez, sindikat i druge političke organizacije nalaze uslov da demokratski i uticajno ostvaruju svoje funkcije. U zatvorenoj i preterano institucionalizovanoj sredini stvaraju se monopoli i atmosfera hermetičkog i birokratskog života, a građanin ostaje potrošač, poreski obveznik i *„administré"*. Ali u takvoj sredini nema ni političkog života, a time ni uspešne akcije vodećih društvenih snaga i organizacija društva, ni prostora niti uslova za uključivanje ljudi u „javne stvari".

Jugoslovenska opština ne treba da se traži i stvara samo ni prvenstveno u novim i visokim zgradama, fabrikama, trgovačkim i potrošačkim centrima, asfaltu i „parking-placevima". Ona postaje osnovna socijalistička samoupravna zajednica i kada se u njoj stvara i diže jedan

novi život koji prevazilazi trivijalnost vegetiranja i mimikrije provincijalizma i ruralizma, i novi svet koji se u mislima, težnjama, osećanjima, idealima, pojmovima i rečniku razlikuje od starog sveta aktuelne malograđanštine i prazno papirnate agresivne birokratije. Otvorena zajednica je ako se u njoj prevazilazi zatvaranje u zidove fabrika, javnih i privatnih kuća, javnih i tajnih, familijarnih i špekulantskih grupica i grupašenja i ako se, uz čuvanje sfere privatnosti i intimnosti, prati svako koji vrši javne poslove i kako ih vrši, s kakvim uspehom, poštenjem i odgovornošću. Otvorena zajednica je ne samo osnova institucionalnog sistema samoupravljanja, već i njegovo produženje i obuhvatanje sfera u kojima institucionalizam znači samo birokratizovanje i umrtvljavanje misli i akcije, duha i čina.

Ovakvom strukturom ona može da podstiče i otvara um, srce i težnje čoveka prema novom, boljem i budućem. Bez ovih mogućnosti i akcija jedna zajednica ne može stvarno biti otvorena. Ovakva struktura je ujedno spoljna forma materijalnog principa — prava naroda na komunu. Sinteza zvaničnih i društvenih struktura, formalnih društvenih (neformalnih) funkcija, komuna obezbeđuje da se ovo novo socijalističko i demokratsko pravo oživi i da ga građani dožive kao svoje, neotuđivo. Neinstitucionalizovani deo ovog „sistema" ne suprotstavlja se zvaničnom „institucionalizovanom", kao što navodi na misao dihotomistički način rezonovanja. Društvena i slobodna komuna oslobađa institucionalizovane krutosti i vezanosti za sadašnje pragmatičko, ona je kritika i samokritika zatvorenosti i dogmatizma od samog bića, materijalne i ideološke osnove samoupravne komune. Ali i taj odnos se mora shvatiti kritički, a ne apologetski i apstraktno. Svaku od ovih sfera komune može pratiti opresivna i negativna, a samo jedinstvena kolektivna snaga radničke klase kao samoupravljačke klase može da osigura da one čine jedno kritičko dijalektičko i demokratsko jedinstvo.

Ovakva zajednica mora stvarati ne samo uslove, već i mesta da što veći broj građana „bude uključen". Ovo „uključivanje masa" u aktivne društvene procese ne znači samo proširenje osnove vlasti, akt deprofesionalizacije i debirokratizacije, obično „podruštvljenje" institucije. Ono podrazumeva potrebu i mogućnost da čovek neposredno i stalno izražava svoje mišljenje i svoja gledišta i da ih kolektivizuje pretvarajući ih u uticajne apele i moćne predloge i akcije. Tada ono istovremeno obezbeđuje širu i efikasnu kontrolu građana nad „delegatima" i funkcionerima i obuhvata mrežu društvene kontrole u širem smislu, uključujući tu i samokritiku i borbu protiv birokratske inercije i samozadovoljnosti.

Opština još nije zajednica u ovom smislu: ona sebe više projektuje kao sociocentrički mehanizam, a ne kao otvorenu pluralističku i dinamičnu grupu. Ovakva samoupravna zajednica ne mora rađati sama po sebi „konkurentsku vlast" ili difuzni pluralizam moći. Ako se u njoj smanjuju društvene razlike i razvija solidarnost, ako je ona okrenuta prema kulturi i stalnom podizanju znanja, ako nije ravnodušna prema potrebi čoveka za pravičnošću i istinitošću, neposredni sistem društvene inicijative, akcije i kontrole neće se suprotstavljati radu organa i insti-

tucija komunalne formalne političke strukture. Ljudi spontano sarađuju, a samo kad su primorani, napadaju i osporavaju. Komuna je sredina koja može i treba da utiče na razvijanje pravih potreba i naklonosti ljudi; komuna kao otvorena i ljudska zajednica.

2. Nove studije i istraživanja Pariske komune (Lefevr, plejada mladih marksističkih istoričara) pokazuju da pojedini klubovi i slične tribine javnog raspravljanja, predlaganja i društvene kontrole u opsednutom Parizu nisu slabili, već su jačali autoritet i ugled Komune kao vlasti. Navedimo jednu misao poznatog lista onog vremena („Komunalni bilten") koja sadrži odgovor svima onima koji „strahuju" od uticaja i akcije „empiričkih" i „neformalnih" grupa: „Narode, upravljaj samim sobom preko svojih javnih skupova i preko svoje štampe; meri one koji te predstavljaju: oni nikad neće ići suviše daleko na revolucionarnom putu." Ko bi smeo da tvrdi da su ove reči samo glas prošlosti?

Otvorena prema sebi i u sebi, ovakva zajednica se ne zatvara prema okolini i svetu. Otvorenost prema spoljnom svetu je funkcija i svojstvo samoupravne socijalističke komune, a iz toga se rađa njena svest o potrebi saradnje i udruživanja, o putu koji vrednost institucije ne traži u zatvaranju u sebe, već u stalnom prevazilaženju prvobitnog statusa svih vlasti i autoriteta.

Ostvariti se ne znači zatvarati se, već prevazilaziti se. Ovo je zahtev koji svaku funkcionalnu grupu spasava od zaostalosti i truljenja. Jedan od poznatih oblika ovog procesa otvaranja i prevazilaženja konkretnih opština jeste takozvana međuopštinska saradnja, koja nije isto što i regionalna zajednica (pojmovi koji se često mešaju usled toga što, pored ostalog, nemamo ozbiljnih studija i istraživanja o regionalizmu). Međutim, regionalizam je jedna dimenzija samoupravljanja, međuopštinska saradnja je ugovorni odnos i kao takva se uspostavlja na terenu dve ili više opština i u okviru njegovih funkcija koje se delegiraju zajedničkim službama i institucijama. Ona je izraz i vid opštinske kooperacije i poznata je u mnogim zemljama, a u Jugoslaviji se od nedavno ostvaruje iako je bila predviđena još prvim zakonima o narodnim odborima (od 1946. i 1947). Regionalizam je društveno-politički odnos i kao takav predstavlja postojanje posebnog društveno-ekonomskog i geografsko-komunikacionog političkog kolektiviteta (stvarnosti) koji je nova funkcionalna grupa koja može obuhvatiti opštine na svojoj teritoriji, ali ih i prevazilazi.

Nema jednostavnog modela regionalnih zajednica i neosnovano je izjednačavati ih sa srezom u njegovom uobičajenom značenju. Srez je pretežno pojam vlasti, a regionalna zajednica je zajednica samoupravljanja koja je i viša vlast i više od vlasti. Srez je međuorgan, tačnije, posrednička organizacija, dok je regionalna zajednica samostalna i samoupravna društveno-politička celina. Srez je oblik decentralizacije, dok je regionalna zajednica oblik federalizma i kategorija samoupravnog sistema. Ovo pojmovno diferenciranje nema samo teorijski značaj; ono je od interesa za jasne političke orijentacije u shvatanjima, ponašanjima i u praksi u celini.

Etatistički pozitivističko-pravni koncept komune suprotstavlja njenu oficijelnu institucionalnu stranu neoficijelnoj koju istovremeno i teži da podredi prvoj ili da je negira. Ova druga „strana" predstavlja narodnu, društvenu, slobodnu komunu koja je u stvari nerazlučivi deo i pravi društveno-politički supstrat komune kao društveno-političke institucije. Samoupravni koncept komune prestaje to da bude ako ne integriše socijalnu, narodnu i popularnu komunu, to jest ako ih ne približava institucionalno spajajući ih. Samo tako komuna može biti shvaćena u okviru samoupravne socijalističke misli i ostvarivana u praksi kao otvorena zajednica: istovremeno slobodna i društvena celina i institucija naroda od naroda i za narod.

3. Druga funkcija i dimenzija komune je nova, tačnije, danas ima i mora imati novo tumačenje i osvetljenje.

Komuna je ne samo prirodna zajednica, odnos između grupe i prirode, već, kao takva zajednica u prirodi, činilac menjanja i čuvanja prirode. Ona je oblik zajedničkog života, rada i upravljanja u jednoj određenoj prirodnoj, odnosno životnoj sredini. Komuna obuhvata osnovne životne prostore jer predstavlja mikrokozam *ekosistema* jednog kraja i jedne zemlje. Ako ne čuva ovu životnu sredinu, komuna ne može postati ni aktivna ni zadovoljna društvena i politička zajednica jer gubi svoje tle, oslonac na zemlju i prirodu. To je danas ne samo poruka za narode koji su zašli u „industrijsku" ili „tehničku civilizaciju", to jest za narode koji su između sebe i prirode uspostavili „tehničku" prirodu, već i za one koji su u fazi industrijalizacije, to jest sklanjanju prirode menjajući je i šireći između sebe i prirode zavesu satkanu od tehnike, tehnicizma i industrijske simbolike. Ovo je jedna nova, ali kardinalna karakteristika i funkcija komune u većini zemalja, kao i u Jugoslaviji. Ona se ranije nije shvatala i isticala jer je izgledala neproblemska u svetu gde je priroda ostala prirodna, dok je danas sve više tehnička i društvena.

Opština je osnovna ćelija jedne biološke i geološke celine. Egzistencija te ćelije i te celine zavisi od odnosa komune kao zajednice i organizacije prema svojoj životnoj sredini i prirodnom okviru svog bitisanja i funkcionisanja, ali i šire, od njenih odnosa prema ekosistemu zemlje i preko toga. U skladu s tim, u komuni se mora razvijati otpor prema statici i pasivizmu, što znači istovremeno podizanje jedne nove kolektivne svesti — takozvane ekološke svesti. Ova svest je uslov ne samo egzistencije i racionalnog i kontrolisanog programiranja, organizovanja i razvitka života u komuni, već je istovremeno neophodna za utvrđivanje opšteg projekta razvitka i života društva u celini.

Na osnovu svog položaja i funkcija komuna, kao jedan od osnovnih biocentara i ekocentara, mora sebe definisati na relativno nov način. Iz toga proizlaze njeni novi zadaci, mogućnosti i odgovornosti, koji nisu do sad napisani u njenim programima i statutima. Ona će biti pozvana da u okviru utvrđivanja pravaca komunalne politike izrazi funkcije koje proizlaze iz njenih odnosa i obaveza prema prirodnoj sredini, kao što će biti pozvana da formuliše nova prava i odgovornosti institucija, grupa i pojedinaca. Ta nova prava i odgovornosti proširuju i konkreti-

zuju postojeći ustavni sistem ljudskih i građanskih prava obuhvatajući takozvana okolinska prava i odgovornosti. Ove odredbe imaju za svrhu da obezbede ne samo čuvanje i zaštitu prirode od trovanja, zagađivanja i drugih posledica štetnih po zdravlje i život ljudi, već da stave pod kontrolu stihijnost i mitove koje nosi svaki privredni rast u „tehničkoj civilizaciji“ i akvizitivnom društvu.

Takva komuna mora istovremeno nastojati da obezbedi ne samo neokrnjeno, već prošireno i ulepšano nasleđe za buduće generacije, kao što je Marks preporučivao socijalističkom društvu i radničkom pokretu.

4. Ove nove funkcije i dimenzije komune ukazuju na to da ona danas ima i potrebu i mogućnost da se samostalno izrazi u svom statutu i u svojoj praksi; da ona nije samo „mala zajednica“ i „lokalna vlast“, već osnovni nosilac jednog revolucionarnog, ali i demokratskog projekta koji ruši samo ono što je prevaziđeno, što je smetnja napretku, a gradi i čuva sve elementarne i posebno životne uslove egzistencije i razvitka socijalističkog društva. Poslednji je čas da se komunalni sistem shvati i definiše u odnosu na nastalu i predstojeću „ekološku krizu“ i da postane nosilac ekološke svesti i činilac u borbi za otklanjanje negativnih i nepredvidivih dejstava i posledica te krize i zaostale svesti.

Komuna nije samo potrošačka, a ni bitno potrošačka zajednica, kao što se ona još uvek najčešće shvata u sebi i od drugih. Ona je i mora biti aktivna i proizvođačka zajednica. To, između ostalog, znači da je ona poverenik zajednice i čoveka u pogledu čuvanja i racionalnog iskorišćavanja prirodnih resursa. U ovom pogledu ona je nova zajednica i novi sistem odnosa i vlasti. Svest o ovom preobražaju koncepta i prakse komune ne treba da se zadrži samo u granicama opština; ona mora prelaziti te granice i postati element opšte društvene svesti.

Ekološka dimenzija komune je od istog značaja danas kao njena društveno-ekonomska i društvena funkcija koju je pre sto godina otkrio Marks. Otuda je marksistička politička nauka pozvana da ovu dimenziju pretvori u opštu svojinu ljudi, a socijalistička samoupravna praksa da je obezbedi i ostvaruje. To je jedan od izvora obnove teorije i života komune koja je u poslednje vreme u tom pogledu u stagnaciji.

Ova nova funkcija i dimenzija komune tesno je povezana sa njenim oblikom i karakterom samoupravljanja. Karakteristično je da čak i pojedine konzervativne i tehnokratske grupe i doktrine ističu da se rešenja ekološke krize ne mogu obezbediti i da se ekološka svest ne može javiti i razviti u okviru centralističkih i monopolističkih društveno-političkih i ekonomskih sistema. Iz te kritičke ocene izvlači se i zaključak o nužnosti i aktuelnosti decentralizacije i samoupravljanja, to jest zainteresovanosti i aktivnog uključenja masa u otkrivanje i rešavanje svih problema i teškoća koje na putu ekonomskih i tehnoloških promena stvara proces opšteg privrednog rasta.

Misaone i kritičke snage društva i ljudskog uma bacaju novu svetlost na komunalnu samoupravu zatečenu i uplašenu u slepoj ulici kapitalizma i birokratizma opijenog ideologijom „beskrajnog materijalnog rasta“ i potrošačkom euforijom i uopšte na samoupravno uređenje društva kao moguće izlaze iz ovog ćorsokaka. Nekad posebno hvaljeni uni-

verzalni modeli liberalnog kapitalizma i „liberalne", tačnije etatističko-centralističke demokratije, danas su sve više predmet kritike i napuštanja pred snagom samoupravne ideje.[2]

Jugoslovenska komunalna teorija i praksa gube sebe i za sebe i u odnosu na socijalizam i svet ako se ne prošire na ove nove oblasti saznanja i stalno novog definisanja komune kao društvene i političke zajednice.

5. Na osnovu prava naroda na komunalnu samoupravu i shvatanja komune kao zajednice proizlazi i princip različitosti ako ne u položaju, a ono sigurno u organizaciji i realnim funkcijama pojedinih opština. U izgradnji komunalnog sistema mi se nismo dosledno i svesno pridržavali principa različitosti. Pri tome treba da se istakne da različitost nije suprotna osnovnom jedinstvu sistema, već ga prati ukoliko je on realan i ukoliko se jedinstvo ne shvata kao uniformnost.

Plediranje za načelno i ustavnopravno razlikovanje između takozvanih ruralnih i urbanih komuna, što je inače karakteristika komunalnih sistema u nekim zemljama (Engleska, SAD i druge), ne znači podržavanje tendencije o totalnoj uniformnosti komunalne strukture, koja je inače sama po sebi iluzorna. Pravo na samoorganizovanje, koje je izraz prava naroda na komunalnu samoupravu, ima dve osnovne i danas nužne i prihvatljive posledice.

Svaka komuna kao zajednica ima pravo da se konstituiše u skladu sa svojim uslovima i potrebama, a to znači preko svakog prosečnog organizacionog modela. Na drugom mestu, iz principa samoupravljanja proizlazi i karakter osnovnog konstitutivnog akta komune, to jest statuta. Statut opštine nije ni „mali ustav" ni njegova više ili manje uspela imitacija. Statut je osnovni političko-pravni akt samoinstitucionalizovanja određene društvene grupe koja uživa pravo na samoupravljanje.

Na osnovu svega toga unutrašnji organizacioni oblici pojedinih komuna moraju biti realni i konkretni, funkcionalni i racionalni. Ali ta različitost nije arbitrarna. Ona se ostvaruje u okviru izvesnih jedinstvenih zajedničkih principa kojima se garantuje jedinstvo društvenog i političkog sistema republike i Jugoslavije kao celine. Različitost u jedinstvu je i ovde uslov efikasnosti i funkcionalnosti jednog složenog političkog sistema. Konkretno rečeno, nije obavezno da u svakoj opštini postoje samo dva doma ili svuda više domova, niti isti domovi u sastavu svake skupštine. Ali skupština treba da bude konstituisana delegacija samoupravnih subjekata i građana. I u njoj treba da budu konstituisana najmanje dva doma — jedan koji će predstavljati institucije udruženih proizvođača i drugi u kome će se nalaziti delegati neposredno birani od građana ili izabrani od mesnih zajednica. Organi koji vrše izvršne funkcije mogu imati oblik izvršnog veća (predsedništva) ili raznih saveta za pojedine grane izvršno-upravnih poslova. Ali je bitno da oni proizlaze iz skupštinskog sistema i da mu odgovaraju.

---

[2] *Granice rasta*, studija Masačusetskog tehnološkog instituta, Harvard, i rezolucije Stokholmskog kongresa o životnoj okolini iz 1972. godine.

U skladu sa tim postavkama ostvarivanje principa da je komunalna samouprava ustavna kategorija ne treba da vodi, kao do sad, u punu razradu ove samouprave u Ustavu Jugoslavije. Ovaj ustav treba da sadrži samo određene principe o položaju i strukturi komunalne samouprave, i to u meri u kojoj je ona osnova i konstitutivni element jedinstva političkog sistema Jugoslavije. Bliža razrada komunalne samouprave treba da bude predmet ustava republike. Ali i ovaj ustav treba da potvrdi mogućnost različitosti organizacije i da ostavi dovoljan prostor za ulogu statuta kao akta samokonstituisanja i samoinstitucionalizovanja komune. Pri tome je potrebno imati u vidu da se centralizam postiže ne samo administrativnim, već i regulativnim putem. Ako ustavi (i zakoni) regulišu u celini opštinsku samoupravu, oni su akti jednog posrednog, ali isto tako realnog centralizma (u SAD se tim putem tradicionalna lokalna samouprava uniformisala i pretvorila u administrativnu decentralizaciju).

## IV

1. Ideja komunalnog sistema pod nazivom „komunalne slobode" rođena je u gradovima i prvi put ostvarivana u njima. Oni su prve komune u istoriji. Pretežno šematska, naša komunalna teorija se uopšteno bavi gradom, ukoliko ga i ističe kao poseban i osoben predmet (problem).

Proces industrijalizacije i urbanizacije u toku dva poslednja veka ističe u posebnom vidu pitanje mesta, uloge i značaja grada (naročito „velikog" i razvijenog grada) u strukturi i pojedinačne zemlje i sveta uopšte. Grad je sredina u kojoj su zapletene sve protivrečnosti i blokiranosti sveta, naročito razvijenog. „Grad budućnosti" je omiljena tema novih romana koji su okrenuti budućnosti i nekih ozbiljnih filozofskih i socioloških studija.[3] Ali još nemamo naučnih studija o sociologiji i politikologiji grada; marksizam posle Marksa nije se do danas proširio i na ovo područje čiji značaj prelazi granice grada.

Nema jednog jedinstvenog i opšteprihvaćenog modela o gradskoj komuni, kao što ga, uostalom, nema ni u odnosu na komunu u drugim društvenim i ljudskim sredinama. U nekim zemljama gradovi se izdvajaju iz komunalnog uređenja i dobijaju status federalne jedinice (na primer, Beč). U drugim zemljama oni se shvataju samo kao „velika komuna". Između ove dve koncepcije gradovi imaju najčešće status gradske samouprave sa posebnim položajem i pravima (u većini gradova sveta). Gradovi koji su istovremeno središte države (prestonice ili glavni gradovi) imaju „mešovit sastav": sastavljeni su iz elemenata komunalne samouprave i državne decentralizacije (Pariz i drugi).

Ustav Jugoslavije od 1963. vrlo uopšteno posvećuje pažnju gradu u okviru komunalnog sistema, a u praksi, odnosno u pojedinim republikama, takozvani veliki gradovi, odnosno glavna mesta republika, pokazuju neke različitosti, tako da ni jedan od tih oblika nije postao

[3] M. Rugon, *Les cités d'avenir,* Paris, 1966.

privlačan za druge niti postoji saglasnost u svakoj republici o vrednosti i uspešnosti prihvaćenih oblika. Izgleda da je van spora da se grad ne može u svakom pogledu izjednačiti, ni ustavnopravno, sa jednom prosečnom komunom niti on objektivno predstavlja zbir gradskih opština ili njihovu dobrovoljnu delegaciju, političku nadgradnju.

Grad je oblik samoupravljanja i zajedničkog života ljudi; grad se sve više univerzalizuje ili pokazuje sliku konstituisanja ljudskih skupina u zemljama koje se industrijalizuju i individualizuju i time neizbežno urbanizuju. Znači, svet u celini. Ali gradovi nisu homogena celina; oni su se po pravilu konstituisali, naročito u Evropi, udruživanjem, integracijom manjih teritorijalnih celina i naselja koja su često imala i svoju autonomiju. Pored toga, svaki realni koncept samoupravljanja je anticentralistički i pretpostavlja stvaranje mesta i prostora za neposredno odlučivanje manjih grupa ili skupina koje imaju zajedničke interese i probleme i u okviru jedinstvene organizacije.

U skladu sa ovim stanjem i težnjama grad, a naročito veliki grad u Jugoslaviji je dvofunkcionalan — tvorevina i institucija. Grad je istovremeno *posebna i svojevrsna zajednica i zajednica opština koje postoje,* odnosno treba da postoje *na njegovom području.* To se odnosi ne samo na takozvane unutrašnje čiste gradske opštine, već i na spoljne koje se nalaze na „metropolitenskom“, odnosno urbanskom području oko grada ili koje ekonomski, komunikaciono i kulturno gravitiraju prema „gradskom centru“.

Ovakva struktura grada ne može biti model za sve gradove; ona odgovara prvenstveno velikom gradu (ne samo Beogradu), tačnije, gradu koji se deli na opštine. Izvan toga grad može biti i „velika opština“ sa ili bez posebnog statusa. Nema ni danas razloga da se preporučuje *uniformnost* u strukturi grada, ali je složena gradska struktura osnovni problem samoupravljanja i demokratizma u velikim gradovima.

Na osnovu teorijskog koncepta grada kao složene strukture proizlazi zaključak da on može imati tri kategorije funkcija i ovlašćenja: one koje delegiraju udružene komune, one koje mu iz svoje nadležnosti prenosi republika (autonomna pokrajina) i one koje mu pripadaju kao posebnoj i svojevrsnoj zajednici koja nije običan zbir udruženih opština, već jedna nova stvarnost, sopstveni kolektivitet. Ovaj koncept treba da bude izražen u ustavu republike, koji bi ujedno utvrdio krug „prenetih nadležnosti“, ali i grupu funkcija koje pripadaju gradu kao takvom. S obzirom na važnost trećih, to jest interkomunalnih funkcija koje se delegiraju gradu, statut grada donosi njegova skupština na osnovu saglasnosti svih opštinskih skupština na području grada u užem i širem smislu. Ne samo u pogledu statuta, već i u pogledu obrazovanja gradskih fondova i načina upravljanja njima treba da dođe do izražaja struktura grada, to jest njegov koncept posebne zajednice i zajednice udruženih opština.

Pored toga, funkcije grada (i svih komuna) treba tražiti prvenstveno u njihovom kvalitetu i delotvornosti, a ne samo u širini i broju. Tako je jedna od osnovnih njihovih funkcija, pored obezbeđenja stanovanja, da stvaraju uslove da ljudi bolje i lepše žive i rade za sebe i za druge,

za zajednicu. U konceptu komune je neodvojiva ideja boljeg života i zajedničarstva *(communion)*.

2. U vertikalnom smislu, to jest u odnosu na republiku, grad je komuna i ima status komune. On je komuna sa Ustavom utvrđenim statusom. Grad nije kategorija teritorijalno-političke podele i relativne supstitucije republike; on nije poseban vid autonomne pokrajine ili autonomne oblasti. Grad je integrisan u republiku (pokrajinu) kao zajednicu sa jedinstvenom i nedeljivom ekonomskom, političkom i kulturnom celinom. Odnosi između gradske i republičke strukture se zasnivaju na istim principima kao i odnosi republika — opština, osim u onim sferama u kojima grad vrši određene poslove iz nadležnosti republike i za republiku. Grad je u sistemu ustavnosti i zakonitosti republike i pod njenom kontrolom, koju obezbeđuje republički (pokrajinski) ustavni sud.

Grad nije ista prirodna i životna sredina kao opštine na ruralnim područjima. Ali on je sredina u kojoj živi i radi sve veći broj ljudi. Iz toga proizlaze posebne funkcije grada u odnosu na zaštitu i čuvanje prirodne i životne sredine čoveka i na obezbeđenje okvira za njegov raznovrstan svakodnevni život. Statuti gradova moraju izraziti tu osobenost i te nove, do danas malo izražene, zadatke i funkcije grada kao društvene i životne sredine sve šire populacije.

3. Savremeni problem komune, a naročito grada, prevazilazi plan političke teorije i mora se identifikovati i raspravljati na planu sociologije, socijalne psihologije i teorije kulture, kao i ekologije.

U sklopu svega toga grad je predmet *urbanizma*, tačnije, urbanizam je predmet savremene naučne analize realnog i životnog komunalnog sistema svuda u svetu i u Jugoslaviji. To je potrebno posebno istaći jer je urbanizam shvaćen pretežno kao tehnička i tehnokratska kategorija, ukoliko se naša teorijska misao i društvena praksa uopšte ozbiljno i bave njime.

4. Grad je svuda u svetu u krizi, koja nije potpuno ista u svim zemljama i društveno-političkim sistemima. Ali simptomi ove krize konvergiraju. Grad nije samo društveni mikrokozam u kome se izražavaju i usredsređuju sve protivrečnosti, nedovršenosti i šupljine jednog „makro“ društva, kao što tvrde pojedini „sociolozi grupa“. Grad je to, ali i nešto više; on je oblik jedne specifične sredine koju stvaraju takve grupe i takvi kompleksi međusobnih ljudskih odnosa koje nalazimo u urbanizovanim celinama. Grad je istovremeno aktivna i pasivna, regulativna i izvršna, integrišuće dezintegrišuća, hermetička i otvorena društvena grupa. U njemu se konzervišu i simbolizuju tradicionalizam i prošlost i pripremaju elementi budućih ljudskih odnosa i naselja. Otuda je grad istovremeno sadržina koja traži samoupravnu formu i *analizator* stanja u društvu i mogućnosti njegove i opšte promene.

U međuvremenu svuda u svetu, a još tipičnije, u ovoj fazi modernizacije i urbanizacije naselja u Jugoslaviji grad je predmet jedne duboke protivrečnosti čiji je jedan pol veštačka, tehnička i simbolička konstrukcija, a drugi pol čini težnja ljudi za potvrdom svakodnevnog ljudskog života, za rekonstrukcijom neostvarenih i stalno novih ljudskih

želja i za postizanjem sreće koju je proglasio pre više od jednog veka Sen Žist, a koja danas u socijalističkim samoupravnim strukturama postaje ne samo „idejna snaga", već i mogući projekt, program mogućnosti.

Postojeći urbanizam je pretežno skup mera oko prvog pola ove protivrečnosti, izmešan sa elementima tehnokratske ideologije.[4]

## V

1. Problem samoupravnog i socijalističkog grada zahteva kritiku postojeće, pretežno tehničke i tehnokratske koncepcije i prakse, politike i doktrine urbanizma. Taj urbanizam je jedna zaostala praksa koja ne odgovara ni socijalističkom društvu ni mogućnostima ni potrebama komune, a posebno grada u njemu. Opijena kultom kvantitativnosti i imitirane monumentalnosti, prožeta ideologijom inostranog i domaćeg tehnokratizma, ta praksa i doktrina urbanizma negira ljudski život, svakodnevni život i potrebe čoveka podređujući ih tehnici i formama, institucijama i simbolima. Ona konkretizuje pretežno kapitalističku i birokratsku konfuziju između rasta i razvitka, akumulacije i progresa i time zanemaruje elemente ljudskog, društvenog i kulturnog, idejno-radničkog.

Osnovni problem grada nije samo pitanje adekvatne političke strukture, već novog revolucionarnog socijalnog i humanističkog projekta preobražaja urbanih područja i sredina. Na toj osnovi urbanizam treba da se podredi životnom i ljudskom, a ne tehničkom. Sve njegove akcije i dela moraju imati „ljudski lik" i tehniku podrediti tom liku. Naš urbanizam je još uvek opterećen kvarenjem centra grada i širenjem polu-urbane-poluseljačke okoline (predgrađa). Moderna, socijalistički i marksistički inspirisana urbanistička doktrina mora se zasnivati na takvoj strukturalizaciji grada koja će prevazići tu staru „urbanu formu" i svaki samostalni i integralni deo grada staviti u funkciju života i potreba ljudskog, prijatnog i solidarnog života i opštenja ljudi.

2. Marksova duboka misao da je filozofija do sad samo tumačila svet, a da ga sad treba menjati odnosi se naročito na kulturu i život komuna, a u prvom redu onih na urbanizovanim područjima i time danas gradova. Grad u nas je još uvek ostao projekcija društva u celini, njegovih postojećih formi, struktura i socijalnih funkcija. Ali grad nikad nije bio prosta i pasivna projekcija ovog kompleksa „makro" društva. On sadrži u sebi mogućnost njihovog osporavanja, preobražaja i predstavlja prostor za bitno sociološke i političke metamorfoze. To se odnosi naročito na grad u samoupravnom socijalističkom društvu, koji se oslobađa diktata privatne svojine, profita i političke manipulacije.

Na osnovu konkretne teorijske marksističke analize grada i otkrivanja njegove krize stvaraju se i uslovi za njegov novi koncept.

Francuski pesnik Rembo je vizionarski pevao da je nužno „menjati život". Ta promena je neophodna i u izvesnoj meri moguća u gradovima

[4] Vidi: Henri Lefebvre, *Le droit à la ville*.

u kojima se još uvek održava vegetiranje umesto života, rast umesto napretka, gomilanje ljudi umesto jasnih struktura i funkcionalnih preraspodela. Ovaj „kompleks“, koji se kristalizovao najviše u gradu, predmet je masovnog nezadovoljstva i puca već pred našim očima. Za razliku od drugih zajednica, grad je višefunkcionalan i sadrži izvesne funkcije koje zaboravljaju najznačajniji funkcionalisti i urbanisti koji deluju pod njihovim uticajem. To su funkcije komunikacije i informacije, kulture, zabave i odmora. U njemu se nalaze elementi ostvarivanja mogućeg i snovi o nemogućem. On prikriva lažne svesti, ali se bori i za pravi život, za supstancionalnu svest, jer, uprkos često prinudne „homogenizacije“, on je pun različitosti i heterogenosti.

Takav grad mora biti ljudska sredina i *delo*, a ne samo institucija. Jedan od uslova za svest o ovome je shvatanje i ostvarivanje samoupravljanja kao koncepcije stvaranja novih društvenih sredina koje će biti *delo ljudi*. Za razliku od institucija, delo traži odgovor ne samo na pitanje kako nešto učiniti, već šta s kim i za koga nešto učiniti, i to polazeći od ljudskih želja, uključujući i želju za slobodom, za stvaranjem i promenom čoveka i ljudskih odnosa, za *promenom načina života*.

3. To je u postojećim uslovima još uvek utopija. Ali, da bi se projektovao razvitak i napredak i ostvarilo moguće, potrebno je proći i kroz utopijsko i nemoguće. Ono što je danas nemoguće, sutra će biti moguće.

U odnosu na preobražaj, odnosno na stvaranje novog koncepta grada potrebno je poći od načela: „Tražiti nemoguće da bismo imali ono što je moguće.“ To nije vizija „budućeg sveta“, već element jedne dijalektičke strategije. Dijalektička misao obuhvata i ovu strategiju, inače ostaje opravdavajuća, paseistička.

Naučna analiza podiže novu svest, a svest je akt u novom projektu razvitka i preobražaja. Otuda je potrebno da naše društvene nauke razvijaju tu svest i da time podižu na viši stepen saznanja i aktivnosti komunalnu teoriju i praksu primajući od nje nove podsticaje i idejne elemente.

To sve ujedno potvrđuje dve genijalne Lenjinove misli. Po jednoj, socijalistička revolucija nije postigla svoj cilj „ako se nešto bitno ne menja u mislima“; po drugoj, socijalizam nije novi svet i novi sistem društvenih odnosa „ako ljudi nastave da žive na stari način“.

Sve ovo traži i omogućuje jednu svestraniju i višedimenzionalnu teoriju i praksu ne samo grada, već i celog komunalnog sistema u Jugoslaviji. Naša socijalistička i samoupravna svest može biti plodonosna i naše društvene nauke prožete marksizmom ako se oslobodimo starih jednostranih pojmova i orijentacija; ako gradimo *nova dela* racionalno i umno, okrenuti prema mogućem i budućnosti, a ne slepo podražavajući stare i prevaziđene „modele“ (koji to nisu niti su ikad bili); i ako u svemu tome postupamo samokritički, odgovorno i u dijalogu između znanja (i tehnike) i želja (potreba) čoveka, između planera i graditelja.

Samo ovako shvaćen i ostvarivan, regulisan i oživotvoren, grad može da opravda i zahtev socijalizma i marksizma da prevazilaženje suprotnosti između sela i grada znači korak napred u pravcu napretka i izgradnje boljeg, slobodnijeg i humanijeg načina života socijalističkom čoveku, za njega i od njega. Samo ovakva samoupravna urbana i nova ljudska zajednica je onaj nivo na koji se može podizati i biti socijalistički jedan društveno-politički sistem i život.

Na ulazu u ovaj grad, umesto lika svetaca i simbola kraljeva i grofova, treba da se upiše nova maksima: „*Mi menjamo život*".

**Majda Strobl**

# SPECIFIČNOSTI POLOŽAJA I ORGANIZACIJE GRADA LJUBLJANE

Pored pojedinih specijalnih pitanja u vezi sa samoupravljanjem u velikim gradovima, možda će biti od interesa da mnoga od tih pitanja kompleksno sagledamo na primeru jednog velikog grada, koji je ujedno i glavni grad Socijalističke Republike Slovenije i posebno specifičan po svojoj samoupravnoj organizaciji jer je podeljen na opštine.

Ljubljana je geografski, saobraćajni, nacionalni, republički, naučni i kulturni centar SR Slovenije. Njena specifičnost i komparativne prednosti za njen razvoj su baš u značaju grada-centra.

Ljubljana čini 15% stanovništva i 23% zaposlenih u Sloveniji, a u njoj se stvara više od 26% nacionalnog dohotka. Prema prognozama zasnovanim na dosadašnjim trendovima razvoja, očekuje se da će Ljubljana 2000-te godine u svojih pet opština imati oko 430.000 (± 5%) stanovnika, a zajedno sa svojim gravitacionim područjem 810.000 (± 5%) stanovnika, što znači trećinu stanovnika u Sloveniji. Deagrarizacija i razvoj industrije, kao i drugi faktori, imaće reperkusija na strukturu i zapošljavanje stanovništva i stvaranje nacionalnog dohotka.

U Ljubljani se, kao i u drugim gradovima Jugoslavije, često menjala političko-teritorijalna organizacija grada. U periodu posle prvog svetskog rata na teritoriji grada (znači, teritoriji svih pet današnjih opština) uvek je postojao veći ili manji broj političko-teritorijalnih jedinica. Znači, to područje nikad nije bilo ujedinjeno samo u jednu političko-teritorijalnu jedinicu. Do 1935. godine samo na njenom gradskom području postojalo je 11 opština, a posle 1935. godine 8 opština.

Posle oslobođenja Ljubljana je bila podeljena na gradske četvrti, a na širem području delovali su mesni narodni odbori. U sledećim reorganizacijama broj političko-teritorijalnih jedinica više puta je menjan. Reorganizacijom koja je izvršena 1952. godine na gradskom području je osnovan grad Ljubljana i opštine Šentvid i Polje, a na širem području niz opština.

Posle donošenja Opšteg zakona o uređenju opština i srezova 1955. godine, koji predstavlja jedan od normativnih osnova za razvoj komunalnog sistema, na području grada zakonom je obrazovano 9 opština. Neke od njih su zahvatile i prigradska naselja, pa se na taj način grad

proširio na obližnju gradsku okolinu. U 1961. i 1963. godini neke opštine su se udružile i od tada u Ljubljani postoji 5 opština. Svaka od njih je u periodu posle 1955. godine postigla visok stepen razvoja u svim oblastima društvenog i privrednog života, dok grad kao celina nije mogao da se ravnomerno razvija.

Posle stupanja na snagu Ustava SR Slovenije u 1963. godini grad Ljubljana je dobio status samoupravne zajednice sa gradskim većem kao organom samoupravljanja na nivou grada. Međutim, posle ukidanja srezova takvo društveno-političko uređenje nije moglo promeniti pomenuti negativni trend razvoja grada Ljubljane kao celine.

Zakon o gradovima podeljenim na opštine iz 1964. godine odredio je funkcije gradskog veća, koje su, iako ne sasvim, ipak ostale u granicama koje može imati organ samoupravljanja. Status opština na području grada i njihove funkcije ostali su uglavnom isti kao i u drugim opštinama u Jugoslaviji.

Budući da je grad teritorijalna, socijalna i ekonomska celina, nije moguće šablonski i mehanički primenjivati opštu formulu komunalnog sistema i na grad. Opština u gradu je organski deo grada i samim tim nije i ne može biti sasvim samostalna teritorijalna, socijalna i kulturna celina. Na drugoj strani, grad ne može vršiti sve funkcije opština jer je sam podeljen na opštine. Zato grad vrši samo one funkcije i zadatke opština koji su za grad od zajedničkog ili opšteg značaja.

Neke funkcije opština u gradu podeljenom na opštine moraju zato biti horizontalno podeljene između opština i grada. To je polazna osnova za aplikaciju komunalne samouprave u gradu, koja traži i specifičnu organizaciju.

Zakonom o gradovima podeljenim na opštine iz 1965. godine prenose se na gradsko veće nadležnosti koje su Ustavom određene kao nadležnosti opštine ali su od značaja za grad kao celinu, uključujući i pravo da gradsko veće svake godine odlukom odredi svoje prihode iz izvora kojima se po zakonu alimentira opštinski budžet. U tim oblastima opštine u gradu gube pravo donošenja propisa i vršenja drugih poslova. Na osnovu ovog zakona Gradsko veće je donelo sedam odluka o osnivanju upravnih organa grada i o finansiranju grada.

Ovaj zakon je odigrao pozitivnu ulogu jer je ubrzao neophodan proces integrisanja društvenih funkcija u gradu. Grad se sve više organizaciono i funkcionalno razvijao u pravcu prerastanja u komunu, kako je po položaju i funkcijama određuje Ustav, dok su opštine sve više gubile to svojstvo.

Opština Ljubljana—Centar, koja je uočila raskorak između ustavne koncepcije opštine u političkom sistemu Jugoslavije i opština u gradu Ljubljani, pokrenula je čak ustavni spor pred Ustavnim sudom SR Slovenije i Ustavnim sudom Jugoslavije dokazujući da je pomenuti zakon u suprotnosti sa ustavnim odredbama. Taj postupak bio je motivisan željom da se skrene pažnja na neodrživost Ustavom kruto postavljene monotipske opštine (koja je po položaju i funkcijama ista u celoj Jugoslaviji, pa i u gradovima podeljenim na opštine), kao i na mogućnost da se opštini tim zakonom oduzimaju osnovna i Ustavom utvrđena prava.

Mada ustavni spor pred Ustavnim sudom Jugoslavije nikad nije bio završen jer je donošenjem amandmana XVII na Ustav SFRJ nestao osnov za dalje vođenje postupka, Ustavni sud Jugoslavije je u jednoj fazi postupka zauzeo sledeći stav: uzimajući u obzir razvoj gradova, njihovu strukturu i druge specifičnosti, Ustavni sud je mišljenja da bi Ustav SFRJ morao pružiti republikama šire mogućnosti da svojim ustavima i zakonima rešavaju pitanja organizacije velikih gradova onako kako odgovara njihovim potrebama i prilikama i predvideti mogućnost tretiranja grada kao posebne društveno-političke zajednice. U tom smislu Ustavni sud Jugoslavije predložio je Saveznoj skupštini izmenu člana 102. Ustava SFRJ, koja je usvojila taj predlog.

Koristeći mogućnost datu Ustavom SFRJ, SR Slovenija je status grada podeljenog na opštine (praktično Ljubljane, koja je u Sloveniji jedini grad podeljen na opštine) odredila ustavnim amandmanom XVIII na Ustav SR Slovenije na sledeći način:

Grad podeljen na opštine je posebna društveno-politička zajednica u kojoj građani vrše društveno samoupravljanje i poslove koji su od zajedničkog interesa za grad.

Statutom grada određuju se poslovi koji su od zajedničkog interesa za grad, organizacija samoupravljanja u gradu i način izbora odbornika gradske skupštine. Zakonom se mogu poveriti gradu pojedini poslovi iz nadležnosti republike. Grad ima vlastite izvore prihoda, koje samostalno određuje u skladu sa zakonom i statutom i kojima samostalno raspolaže.

Statut grada donosi gradska skupština po zaključenoj javnoj diskusiji.

Članom 5. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana VI, VII, XVII, XVIII, gradsko veće se zadužuje da u roku od mesec dana po donošenju ovog zakona svojim statutarnim aktom utvrdi sastav buduće gradske skupštine, broj odbornika i način njihovog izbora.

Amandman XVIII je podloga i ustavni okvir za društveno-političko uređenje u Ljubljani kako su ga svojim statutima postavili grad Ljubljana i opštine na njegovoj teritoriji.

Ovaj kratak istorijat društveno-političkog uređenja u Ljubljani bio je neophodan za prikaz specifičnosti položaja i organizacije grada Ljubljane, što je i zadatak ovog priloga.

Sam amandman XVIII na Ustav SR Slovenije, iako se u praksi odnosi samo na Ljubljanu, unosi u komunalni sistem značajne novine. Monotipska opština kao osnovna društveno-politička ćelija društveno-političkog sistema Jugoslavije doživela je prvu diferencijaciju, i to zbog specifičnosti opština u gradu. Na istoj teritoriji postoje dva nivoa organizacije samoupravljanja i političke vlasti: opštinski i gradski. Svaki od njih ostvaruje samoupravljanje i vrši funkcije vlasti koje su po svojoj prirodi opštinske, a izuzetno, na osnovu zakonskog ovlašćenja, grad može vršiti pojedine poslove i iz republičke nadležnosti. Podela funkcija zasniva se na značaju poslova koje treba regulisati, s tim što su kao funkcije grada određene one koje su od zajedničkog interesa za građane u gradu, a sve ostale su funikcije opština u gradu.

I jedna i druga zajednica (opština i grad) su društveno-političke zajednice, pa, prema tome, mogu vršiti i funkcije vlasti.

Podela funkcija vrši se statutom grada, što znači pravnim i društvenim aktom građana, opština i drugih samoupravnih zajednica u gradu.

Od posebnog značaja je pravo grada na vlastite izvore prihoda, koje u skladu sa zakonom i statutom sam odredi i kojima sam raspolaže. Time je grad kao posebna društveno-politička zajednica dobio svoju materijalnu osnovu, koja je jedan od neophodnih elemenata stvarnog samoupravljanja.

U preambuli Statuta grada, koji je u vreme donošenja (pa i danas) predstavljao najširi samoupravni dogovor radnih ljudi i građana Ljubljane i svih samoupravnih zajednica uključujući i opštine, izričito se utvrđuje da je Ljubljana posebno društveno-politička zajednica u kojoj grad i opštine zajedno ostvaruju prava i dužnosti opštine. Grad i opštine u Ljubljani su osnovna društveno-politička zajednica, a njihovi samoupravni organizmi nerazdvojiva su celina.

Prava i dužnosti grada određeni su na osnovu principa da grad vrši funkcije i poslove od zajedničkog interesa, a opštine sve ostale funkcije osnovne društveno-političke zajednice.

Područje grada poklapa se sa područjem 5 ljubljanskih opština, koje sve imaju isti položaj i ista prava. Ne postoji diferenciranje na gradske i prigradske opštine.

Za položaj grada od značaja je odredba Statuta da (analogno kao u svim komunama u Jugoslaviji) prava i dužnosti grada vrše građani neposredno na zborovima birača, zborovima radnih ljudi i preko drugih oblika neposrednog samoupravljanja, a posredno preko gradske skupštine i njenih organa, opštinskih skupština i njihovih organa i mesnih zajednica.

Odbornici Gradske skupštine, koju sačinjavaju dva veća: Gradsko veće i Veće radnih zajednica, birani su neposredno po analognom postupku koji je zakonom određen za izbor odbornika opštinskih skupština.

Osnovna funkcija grada je ostvarivanje ravnomernog razvoja grada. U tom cilju grad određuje i usmerava politiku društveno-ekonomskog, kulturnog i urbanističko-prostornog razvoja na području grada i stara se o ostvarivanju opštih uslova za razvoj privrede i društvenih službi.

Poslovi od zajedničkog značaja koje vrši grad određeni su Statutom, i to u oblastima: planiranja i privrede, urbanizma i izgradnje, stambene i komunalne privrede, drumskog saobraćaja, trgovine, turizma, vaspitanja i obrazovanja, zdravlja i socijalne zaštite, unutrašnjih poslova i narodne odbrane.

Na osnovu dogovora između grada i opština Gradska skupština je dužna da pre donošenja određenih akata koji su od značaja za grad i za opštine pribavi mišljenje opštinskih skupština. Ti akti su: dugoročni i srednjoročni program privrednog i društvenog razvoja grada; dugoročni i srednjoročni program razvoja pojedinih delatnosti; regionalno-prostorni plan ljubljanske regije; urbanistički plan za područje grada (teritorija svih 5 opština).

Za ostvarivanje svojih funkcija i za vršenje poslova koji su od zajedničkog interesa grad ima Statutom određene vlastite izvore prihoda (koji su, inače, po zakonu izvori opština). To su: opštinski porez na promet robe na malo; opštinski porez na promet alkoholnih pića u trgovini i ugostiteljstvu; opštinski porez od naplata za usluge; opštinske upravne takse; opštinske komunalne takse; opštinske sudske takse; dotacije; doprinosi; pokloni i drugi prihodi. Međutim, porezi i doprinosi iz drugih izvora su prihodi opština.

Da bi se omogućilo neophodno prelivanje sredstava, Gradska skupština svake godine odlukom utvrđuje koji deo prihoda iz pomenutih izvora ustupa opštinama uzimajući u obzir društvene potrebe opština i grada.

Za vršenje upravnih i drugih poslova iz nadležnosti Gradske skupštine osnivaju se upravni organi. U njihovu nadležnost mogu se staviti i drugi poslovi na osnovu sporazuma postignutog između opština i grada.

U najkraćim crtama prikazani, položaj i organizacija grada Ljubljane pokazuju priličnu specifičnost, a analiza prakse utvrđuje da je društveno-političko uređenje u Ljubljani u osnovi dobro. Prema tome, ono ne bi trebalo da doživi neke bitne promene.

Novi skupštinski i delegatski sistem tražiće, svakako, suštinske izmene u načinu ostvarivanja funkcija grada i opština i u organizaciji gradske i opštinskih skupština. Okvir za te izmene mogu ostati opštine i grad kao zajednica radnih ljudi i opština. U tom okviru funkcionisanje delegatskog sistema može biti mnogo jednostavnije i racionalnije.

Značajne promene u pogledu obima i načina vršenja funkcija u opštinama i gradu biće uslovljene usvajanjem principa da radni ljudi vrše društvene poslove i ostvaruju zajedničke interese u prvom redu u organizacijama udruženog rada, mesnim i drugim samoupravnim zajednicama, putem sporazumevanja i dogovaranja tih organizacija i zajednica.

Lazar Đurovski

# PERSPEKTIVA IZGRADNJE SAMOUPRAVNE KOMUNE

Ustavna reforma koja je u toku treba da se završi krajem ove godine usvajanjem novog teksta Ustava SFRJ, ustava republika i ustavnih zakona autonomnih pokrajina, kao i donošenjem novih statuta opština. U tom sklopu opština i komunalni sistem čine jedan od glavnih sadržaja sadašnjih ustavnih promena, čiji je najdublji smisao u daljem institucionalnom uobličavanju opštine kao samoupravne zajednice.

Prilika je da se u sadašnjoj ustavnoj reformi izvrši nužna rekapitulacija pređenog puta, odnosno kritički preispita dosadašnji razvoj, što svestranije osvetli i što realnije oceni sadašnje stanje i označe osnovni pravci budućeg razvoja i izgradnje opštine i komunalnog sistema.

## NEOPHODNOST PROMENA U OBLASTI KOMUNALNOG SISTEMA

### *Opština prema Ustavu SFRJ*

Pre deset godina u Ustav SFRJ nisu bile unete bitnije promene u pogledu mesta i uloge opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Ustav iz 1963. godine samo je potvrdio i jače naglasio njen položaj kao osnovne društveno-političke zajednice, učvrstio i dalje razvio pozitivne elemente koji su se u dotadašnjem razvoju ispoljili i afirmisali.[1]

Položaj opštine prema Ustavu SFRJ, dat u znatno pojednostavljenom vidu, karakterisalo je i još karakteriše nekoliko najopštijih obeležja.

Opština je ustavno određena kao osnovna društveno-politička zajednica, a samoupravljanje građana u opštini kvalifikovano je tada kao politička osnova jedinstvenog društveno-političkog sistema Jugoslavije.

---

[1] *Prednacrt Ustava Federativne Socijalističke Republike Jugoslavije*, iz referata Edvarda Kardelja: Novi ustav socijalističke Jugoslavije, podnetog na zajedničkoj sednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ („Komunist", Beograd, 1962, str. 105).

U Ustavu su bile utvrđene najvažnije funkcije opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, kojima se garantovao u osnovi istovetan položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Polazilo se od stava da se u opštini pre svega ostvaruju funkcije društvene zajednice, osim onih koje su Ustavom utvrđene kao prava i dužnosti republika i federacije.

Ustavom je bio utvrđen jednak položaj svih opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, to jest zadržan je princip jedinstvene jugoslovenske opštine.

Mesna zajednica je ustanovljena kao bitna komponenta samoupravne opštine, u kojoj, kao i kroz druge oblike neposredne demokratije u opštini, građani rešavaju na solidarnoj osnovi svoje zajedničke potrebe u naselju i utiču na odlučivanje o politici opštine.

Srez je kao društveno-politička zajednica i dalje zadržan u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, ali na fakultativnoj osnovi. Kao što je poznato, to je kasnije dovelo do ukidanja srezova u svim republikama i posle 1967. godine do jednostepene organizacije komunalnog sistema u našoj zemlji.

U Ustavu su bila ustanovljena bitna načela saradnje među opštinama — dobrovoljnost, solidarnost, uzajamnost, ravnopravnost partnera koji stupaju u međusobne odnose, nalaženje zajedničkog interesa itd.

U Ustavu je bila naglašena i samostalnost opština u pogledu donošenja statuta, kojima su uređivani najvažniji odnosi u opštini i utvrđivana njihova unutrašnja organizacija.

U svemu iznetom, u stvari, bila je sadržana ustavna koncepcija opštine kao osnovne društveno-političke zajednice.[8]

### *Opština i komunalni sistem u periodu posle 1963. godine*

Period posle donošenja Ustava SFRJ iz 1963. godine je razdoblje ostvarivanja ustavne koncepcije opštine i ono se proteže do današnjih dana. U tom smislu razvoj mesnih zajednica, afirmacija novih oblika koncentracije sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u opštini, međusobna saradnja opština, izraženija uloga opština u sferi odbrane, jačanje uloge subjektivnih činilaca u opštini itd. obično se ocenjuju kao pozitivan trend u razvoju opštine i komunalnog sistema u razdoblju 1963—1973. godine.

Međutim, za razliku od prethodnog perioda, kada je komunalni sistem bio u punom razmahu, za period posle 1963. godine isticalo se više ili manje da je obeležen izvesnim elementima krize komunalnog sistema. Opšta ocena je da razvoj komunalnog sistema zaostaje za op-

[8] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima*, izdanje „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1971.

štim razvojem društveno-ekonomskog i političkog sistema. U ocenjivanju takvog stanja, međutim, mišljenja su podeljena.

Preovlađuju ocene po kojima se uzroci ne mogu tražiti u krizi ustavne koncepcije opštine, već pre svega u objektivnim i subjektivnim preprekama (sporost, nedoslednost, neodlučnost itd.) za njenu doslednu realizaciju. Takve ocene mogu se naći pre svega u analizama i dokumentima koje su donosili društveno-politički forumi poslednjih godina.[3] To isto se može naći i u znatnom delu stručne publicistike, u radovima u kojima su uglavnom prepričavani sadržaji iz pomenutih dokumenata.

Poslednjih godina ukazivalo se i još se ukazuje na pojavu materijalne i normativne nesamostalnosti opština; na procese decentralizacije vlasti, ali ne i na procese njene deetatizacije; na sporo menjanje etatističkih odnosa u finansiranju društveno-političkih zajednica; na nedovoljnu razvijenost samoupravne integracije društveno-političkog života u opštinama; na tehnobirokratske tendencije i takozvane opštinske slučajeve; na uređivanje odnosa u opštinama pretežno metodima i sredstvima vlasti, a u manjoj meri samoupravnim putem itd. Sve je to, naravno, u znatnoj meri uticalo na izgradnju i razvoj opštine kao samoupravne zajednice i na opšte procese samoupravne integracije u društvu.

U dosadašnjim ustavnim promenama i raspravama koje su se vodile povodom toga odgovarajuća pažnja je bila posvećena i ulozi i mestu opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Iako u dosadašnjim ustavnim promenama opština nije bila predmet neposrednog regulisanja, ipak je isticana potreba da se opština doslednije izgrađuje kao samoupravna zajednica i kao integracija udruženog rada, mesnih i interesnih zajednica.[4]

### *Neophodnost promena u oblasti komunalnog sistema*

Na neophodnost ustavnih promena i u oblasti komunalnog sistema upućuju pre svega krupne promene do kojih je došlo u društveno-eko-

[3] Vidi: Ostvarivanje ustavne koncepcije komune, dokument Savezne konferencije SSRNJ od jula 1968. godine; Opština i samoupravna integracija društva, konstatacije i predlozi, materijali sa XVII skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Prištini krajem septembra 1968. godine; rezolucije svih republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija Saveza komunista krajem 1968. godine; Rezolucija Savezne skupštine o društveno-ekonomskom i političkom položaju opština i o daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini od decembra 1968. godine; materijali XVIII skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Ohridu 24. i 25. septembra 1970. godine; Savetovanje Stalne konferencije gradova Jugoslavije o temi „Opština i promene u političkom sistemu", održano u Ljubljani 3. i 4. novembra 1971. godine; materijali XIX skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Novom Sadu 12. i 13. septembra 1972. godine itd.

[4] Izuzetak čini jedino amandman XVII na Ustav SFRJ, kojim je otvorena mogućnost ustavnog regulisanja statusa grada koji ima više opština kao posebne društveno-političke zajednice.

nomskom i političkom sistemu i u tom kontekstu već izvršene izmene u Ustavu SFRJ.

Ustavna rešenja koja se ogledaju u kvalitativno novom društveno-ekonomskom položaju radnih ljudi u udruženom radu; u neposrednom odlučivanju radnih ljudi u osnovnim samoupravnim zajednicama i organizacijama; u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju kao novom vidu uređivanja odnosa i načina usklađivanja zajedničkih interesa u opštini; u ulozi opštine u opštenarodnoj odbrani; u jačanju samostalnosti i suverenosti republika i u njihovom doslednijem izgrađivanju kao socijalističkih samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti, kao i autonomnosti pokrajina — neodložno zahtevaju odgovarajuće promene i u ovoj oblasti.

Na neophodnost ustavnih promena u oblasti komunalnog sistema ukazuje se i u mnogim prigodnim istupanjima i u dokumentima društveno-političkih foruma u kojima se iznose dosta kritičke ocene o postojećem stanju u opštinama i stavovi o daljem razvoju i izgradnji opštine kao samoupravne zajednice i komunalnog sistema u celini.

Na XII sednici Predsedništva SKJ, pored ostalog, bilo je istaknuto da je razvoj komune suštinski zaostao u odnosu na druga područja samoupravljanja i da to izaziva ozbiljne probleme u funkcionisanju opština.[5]

Nešto kasnije, na sastanku sa predstavnicima društveno-političkih organizacija Niša, Edvard Kardelj je izneo mnoge sugestije u pogledu izgradnje komune kao samoupravne zajednice i njene unutrašnje organizacije.[6] Po Edvardu Kardelju, opravdana je orijentacija da se komuna izgrađuje kao samoupravna integracija, odnosno kao kompleks uzajamne zavisnosti svih interesnih zajednica u njoj. Govoreći o automatizaciji i razvoju moderne tehnologije i o njihovom uticaju na postepeno pretvaranje i samog proizvodnog rada u neku vrstu društvene službe, Edvard Kardelj je tada izrazio mišljenje da će se i težište samoupravljanja prenositi iz sfere neposredne materijalne proizvodnje u šire sfere društvenog života. Zbog takvog razvoja u sferi samog udruženog rada i perspektive menjanja njegove strukture i odnosa ljudi u tom radu, činila mu se prirodnom i logičnom orijentacija na komunu i njenu samoupravnu strukturu kao polaznu tačku humanističke i društvene integracije, kao i orijentacija na integraciju udruženog rada i interesnih zajednica da bi se obezbedilo samoupravljanje stvarima.

Komuna sa svojim interesnim i mesnim zajednicama očigledno je polazna tačka za sve te procese. Edvard Kardelj je u takvoj, samoupravno organizovanoj komuni video budućnost samoupravljanja u društvu uopšte, odnosno „glavni kanal“ razvoja samoupravljanja u budućnosti.

U Zaključcima Prve konferencije Saveza komunista Jugoslavije (oktobar 1970. godine) rečeno je, pored ostalog, da se demokratizacija

---

[5] O aktuelnim pitanjima našeg političkog sistema, referat Edvarda Kardelja podnet na XII sednici Predsedništva SKJ („Komunist“, Beograd, 1. oktobar 1970, str. 5—12).

[6] Edvard Kardelj, *Komuna — polazna tačka samoupravne društvene integracije*, „Gradina“, Niš, br. 10—11/1970.

odnosa u našem društvu ne može uspešno razvijati ako se dosledno ne ostvaruje i dalje ne razvija samoupravna koncepcija komune.

Na XVI sednici Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, marta 1971. godine, takođe je bilo govora o ulozi i mestu komune i o cilju promena u oblasti komunalnog sistema i istaknuto je da u razvoju strukture komune kao baze našeg društvenog sistema treba učiniti dalje ozbiljne korake.[7] Tako, po Edvardu Kardelju, cilj tih promena mora da bude, načelno uzev, da sve one svoje interese koje ne ostvaruju u svojim radnim organizacijama radni ljudi ostvaruju koliko je najviše moguće u samoupravnoj komuni ili da preko komune kontrolišu njihovo ostvarivanje u republici, a preko nje i u federaciji, ali je i primetio da postojeći ustavni i zakonski propisi ne daju dovoljno orijentacije i podrške u tom pravcu.

Deetatizacija ekonomskih odnosa u sferi proizvodnje i u sferi proširene reprodukcije za koju su date ustavnopravne osnove u amandmanima XXI i XXII — po Milentiju Popoviću — polazna je osnova da se društveno-ekonomski život u celini deetatizuje i da se politički život debirokratizuje.[8] Međutim, po njemu, deetatizacija i debirokratizacija će dobijati svoj puni sadržaj u onoj meri u kojoj se komuna bude razvijala kao osnovna samoupravna društveno-politička zajednica. Što je još značajnije, po njemu, komuna se, pored organizacije udruženog rada, javlja kao druga osnova u razvoju samoupravnog društva, u kome je radni čovek subjekt i stvaralac. Ove ocene o ulozi i mestu komune su od izvanrednog značaja s obzirom na karakter pojedinih rasprava u kasnijem periodu kojima se želelo svesno ili nesvesno da minimizira uloga i značaj opštine u društvenom i političkom sistemu.

Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije takođe je ukazao na potrebu daljeg razvoja opštine kao samoupravne zajednice i na neophodnost promena u oblasti komunalnog sistema. U jednoj od kongresnih rezolucija bilo je, na primer, naglašeno da se oslobođenje čoveka, svestrana afirmacija njegove ličnosti, humani socijalistički odnosi i oslobođenje rada ne mogu ostvarivati samo u okvirima radnih organizacija. Radni ljudi moraju izaći iz radnih organizacija na širu društvenu scenu i ostvarivati što efikasniji uticaj ne samo na radnom mestu, nego i u mestu stanovanja — na sve centre odlučivanja u opštini.[9]

## SMISAO I SADRŽAJ PROMENA U OBLASTI KOMUNALNOG SISTEMA

Smisao ustavnih promena u ovoj oblasti je pre svega u konstituisanju samoupravne opštine, u razvijanju neposrednog odlučivanja u opštini, u zadovoljavanju zajedničkih potreba u opštini na bazi slobod-

[7] Edvard Kardelj, O ustavnim promenama, referat podnet na XVI sednici Predsedništva SKJ, 2. marta 1971. godine.

[8] Milentije Popović, Ekspoze o nacrtu ustavnih amandmana XX do XL na sednici Veća naroda Savezne skupštine.

[9] *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, „Radnička štampa", Beograd, 1971.

nijeg udruživanja sredstava putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, u izgradnji opštine kao razvijenog spleta društveno-ekonomskih odnosa gde će se osnovne protivrečnosti rešavati na bazi sporazumevanja i dogovaranja i kao mesta gde radni ljudi dobijaju uvid u celinu svojih potreba i gde se pojavljuju kao proizvođači i kao potrošači, u izgradnji skupštinskog sistema na bazi delegatskog principa kojim će se omogućiti autentičnije izražavanje interesa udruženog rada i drugih posebnih interesa koji objektivno postoje u opštini itd.

Opšte je mišljenje u pogledu obima ustavnog regulisanja komune i komunalnog sistema da u Ustav SFRJ treba uneti samo osnove komunalnog sistema, to jest samo ono čime se obezbeđuju jedinstvene osnove društveno-političkog sistema Jugoslavije. Može se reći da je takav zahtev u velikoj meri uvažen u Nacrtu ustava SFRJ.

S obzirom na tako postavljene ciljeve ustavne reforme u oblasti komunalnog sistema, predložena su ustavna rešenja kojima se želi: da se opština odredi ustavno kompleksnije nego što je to do sada bio slučaj; da se na relativno nov način utvrde ustavne funkcije opštine; da se nađu adekvatnija ustavna rešenja u pogledu načina i obima zadovoljavanja zajedničkih i opštih društvenih potreba u opštini; da se potpunije odredi uloga i mesto udruženog rada, mesnih i interesnih zajednica u konstituisanju samoupravnog sistema u komuni i u njenom funkcionisanju kao samoupravne zajednice; da se na nov način obezbedi regulisanje najvažnijih odnosa u opštini i u tom pogledu odredi mesto opštinskih statuta; da se ukaže na osnovna načela saradnje među opštinama u okviru regiona, republika i Jugoslavije kao celine; da se na adekvatan način ustavno uredi status velikih gradova itd.

Sve su to pitanja koja čine sadržaj ustavnih promena u oblasti komunalnog sistema. Mi ćemo ovde ukazati samo na neka od njih.

### *Novo ustavno određenje opštine*

Jedan od pravaca i ciljeva ustavne reforme u oblasti komunalnog sistema je u tome da se opština što potpunije ustavno odredi i da se jasnije istakne njena samoupravna priroda. U tom pogledu tokom poslednje dve do tri godine bile su izražavane mnogobrojne sugestije i svojevremeno su upućivani predlozi Zajedničkoj komisiji svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja o tome kako da se definiše opština u Ustavu SFRJ.[10]

U Nacrtu ustava SFRJ (član 102) data je sledeća ustavna definicija opštine, koju zbog njenog značaja citiramo u celini:

„Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi.

U opštini radni ljudi stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, usmeravaju društveni razvoj, ostvaruju i usklađuju svoje interese,

[10] O tome se može videti šire u autorovoj raspravi Prilog ustavnom određenju opštine („Socijalizam", br. 1/1972).

zadovoljavaju zajedničke potrebe i vrše funkcije vlasti i upravljaju drugim društvenim poslovima.

Radni ljudi vrše u opštini funkcije vlasti i ostvaruju sve druge zajedničke interese, osim onih koje prema ustavu odnosno pokrajinskom ustavnom zakonu ostvaruju u širim društveno-političkim zajednicama.

U ostvarivanju svojih zajedničkih interesa u opštini, radni ljudi odlučuju organizovani u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u drugim oblicima samoupravnog udruživanja, u društveno-političkim organizacijama, putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i putem delegata u opštinskoj skupštini i drugim organima samoupravljanja."

Takvo, kompleksnije određenje opštine, koje dobrim delom ima i teorijski karakter, omogućava da se istakne nekoliko bitnih karakteristika i da se jasnije uoči novi ustavni položaj opštine.

Dvojna priroda opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice može se smatrati njenim najbitnijim obeležjem. Sada se, naravno, u prvi plan želi da istakne njena samoupravna priroda i u tome se vidi perspektiva komune u Jugoslaviji. U tom smislu razumljivi su sadašnji napori usmereni u pravcu što jasnijeg i što potpunijeg ustavnog uobličavanja samoupravne koncepcije jugoslovenske komune.

Međutim, neprihvatljiva je i jednostrana ona orijentacija koja u debati o opštini zanemaruje, pa i isključuje, elemenat klasično-političkog (državnog) kao drugo bitno svojstvo današnje, realno postojeće opštine. U raspravama o prirodi opštine treba uzimati u obzir oba ta svojstva jer su ona realno data i posmatrati ih u dijalektičkom jedinstvu i dinamici, a koncepcijski obezbediti neprekidno menjanje njihovog položaja i međusobnog odnosa. Potrebno je stvarati društveno-ekonomske, pravne, političke i druge pretpostavke da opština bude sve više samoupravna, a sve manje društveno-politička (državna) zajednica.

Prema predloženom ustavnom određenju, opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, ali takva zajednica koja je zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. To je bitno nov momenat (i značajna evolucija u saznanju i svesti) koji ukazuje ne samo na njenu dvojnu prirodu i njena dva svojstva, nego i na klasnu dimenziju opštine. To je logična posledica kvalitativnih promena u sferi udruženog rada i sa stanovišta Ustava novog društveno-ekonomskog položaja radnog čoveka. Pojednostavljeno rečeno, to bi trebalo da znači konkretniju realizaciju stavova i zaključaka Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije o odlučnijoj orijentaciji na izgradnju samoupravne komune u kojoj bi se obezbedila dominantna uloga udruženog rada, odnosno, još konkretnije, radničke klase i svih radnih ljudi i njeno institucionalno uobličavanje kao takve u sadašnjoj ustavnoj reformi.

U dosadašnjim raspravama o ustavnom određenju opštine naglašavalo se da je ona ne samo samoupravna zajednica radnih ljudi, nego i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i drugih vi-

dova samoupravnog udruživanja. Koncepcija samoupravne komune, zapravo, pretpostavlja radnog čoveka organizovanog u osnovnim organizacijama udruženog rada i građanina organizovanog u mesnim i drugim samoupravnim zajednicama. U vezi s tim bilo je izloženo kritici poimanje opštine samo kao zajednice radnih ljudi i građana kao pojedinaca i kao njihovog običnog zbira. To bi u stvari značilo vraćanje na klasičnu opštinu, a ne bi značilo izgradnju samoupravne socijalističke komune. Na drugoj strani, pak, izražavana je bojazan od mogućnog koncipiranja opštine kao „zajednice zajednica", pa se to isticalo kao jedna od realno prisutnih dilema u raspravama povodom predloga novog ustavnog određenja opštine.

U ustavnom određenju opštine koje se sad predlaže polazi se od toga da se opština izgrađuje kao oblik integracije samoupravljanja na proizvodno-radnoj sa samoupravljanjem na teritorijalnoj osnovi, ali i kao polazna osnova i činilac samoupravne integracije društva u celini. Naime, opština se želi izgrađivati kao zajednica u kojoj se vrši proces integrisanja samoupravljanja na produkcionoj i teritorijalnoj osnovi, to jest kao oblik ujedinjavanja ta dva osnovna tipa samouprave. To, naravno, pretpostavlja samoupravljanje razvijeno u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U tom smislu opština treba u sve većoj meri da se ispoljava kao zajednica rada i života.

Opština je takav „tip zajednice" u kojoj treba prirodno da se objedinjava funkcionalno sa teritorijalnim, samoupravljanje i politička vlast, ali vlast koja se ne „delegira", nego koja proizlazi iz samoupravljanja. U obrazloženjima novih ustavnih rešenja u ovoj oblasti isticalo se da je samoupravljanje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama garancija vlasti radničke klase i svih radnih ljudi.

U vezi sa takvom ulogom opštine kao oblika i faktora samoupravne integracije društva mogla bi se postaviti nekolika suštinska pitanja.

Prvo, u kojoj meri današnja opština može da posluži kao željeni okvir i oblik koji olakšava i omogućava „izlazak" samoupravljanja iz organizacija udruženog rada, odnosno, još direktnije, radničke klase iz fabrika na širi društveni prostor, i njegovo „prerastanje" u celovit sistem pre svega u opštini. Drugim rečima, postavlja se pitanje može li današnja, realno postojeća opština da fungira kao osnova nacionalne zajednice u Marksovom značenju i da li predložena ustavna rešenja (ali ne samo u oblasti komunalnog sistema) znače stvarno reformisanje komune u označenom pravcu. Dalje, u kojoj meri sama opština omogućava proces prevladavanja stanja samoupravljanja u organizacijama udruženog rada za koje se ne retko kaže da je atomizirano (razdrobljeno, parcijalizovano itd.). Očigledno je da bez razvijenog samoupravljanja u užim, osnovnim (funkcionalnim i teritorijalnim) asocijacijama ne može biti razvijenog samoupravljanja ni u opštini, pa ni samoupravne komune.

U razmišljanjima o svim tim i sličnim pitanjima prirodno se nameće i razmišljanje o opštini kao društvenoj sredini i zajednici dovoljno izdiferenciranoj unutar sebe. Tako je, na jednoj strani, prisutna dovoljno institucionalizovana i u praksi stabilizovana politička struktura koja se

više deklarativno i verbalno izjašnjavala u prošlosti i izjašnjava se u dobroj meri i danas za samoupravljanje, a u suštini je, s obzirom na konkretno ponašanje, bila i jeste za status kvo. Na drugoj strani, na društvenoj sceni se, uz sve vidljive i nevidljive prepreke i otpore, nezadrživo pojavljuje novo, radničko klasno i istinski samoupravno. Tehnobirokratske tendencije, pojave zatvaranja prema „gore“ i izraženi centralizam prema „dole“, takozvani „opštinski slučajevi“, sve su to samo konkretna manifestacija stanja realnih društvenih odnosa u većem broju opština. Otuda ustavno određenje opštine kao samoupravne zajednice, na čemu se sada s pravom insistira, neće značiti mnogo ako se suštinski ne izmeni odnos društvenih snaga u tom pravcu da radnička klasa postane stvarno, a ne samo institucionalno dominantna društvena snaga u opštini. Bez obzira na to kako, gde i šta zapisivali o opštini, ipak treba reći da se bez obezbeđenja dominantnog položaja radničke klase ne može govoriti o samoupravnoj opštini niti se bez toga može otvarati perspektiva izgradnje buduće samoupravne socijalističke komune.

Iako se opština zamišlja kao složena integrišuća zajednica, ipak je ona postavljena tako da ne može „egzistirati“ kao zatvorena i sama sebi dovoljna zajednica. Samostalnost i samoupravnost jesu (bolje reći, treba da budu) bitna obeležja ustavnog položaja opštine danas, ali ne u smislu njene izolovanosti i autarkičnosti. Naprotiv, otvorenost opštine kao samoupravne zajednice sve više se ističe kao njena suštinska karakteristika.

Raniji stav i kvalifikacija u Ustavu SFRJ da je samoupravljanje građana u opštini politička osnova jedinstvenog društveno-političkog sistema Jugoslavije, što je dugo u raspravama bilo prisutno kao jedna od dilema, prevladani su predlogom novog ustavnog rešenja po kojem je samoupravljanje radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi (Osnovna načela, IV).

U sadašnjem angažovanju na projekciji samoupravne komune i na njenom ustavnom regulisanju nužna je realističnost i da se strogo vodi računa o ukupnim jugoslovenskim uslovima u kojima će se ona „smestiti“ i realizovati. U vezi s tim stiče se utisak da je pažnja svih onih koji su bili u prilici da doprinesu celovitijem ustavnom određenju opštine previše bila usmerena na vajanje samog „modela“ samoupravne komune, a nedovoljno u smislu analize „ambijenta“ u kome treba da se „locira“ tako zamišljena komuna da bi se što potpunije ostvarivala.

## *Karakter i obim funkcija opštine*

Pitanje karaktera i obima funkcija je izuzetno važno jer ono najneposrednije upućuje u suštinu ustavne koncepcije opštine i njen opšti položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Po sadašnjim saznanjima neophodno je da se postojeće stanje u pogledu ustavnih funk-

cija opštine u sadašnjoj ustavnoj reformi radikalnije izmeni i uredi na nov način.

Po onome kako su do sada bile utvrđene funkcije opštine u članu 96. Ustava SFRJ, ona je previše bila izražena kao društveno-ekonomska zajednica i kao bitan činilac u sferi proširene reprodukcije i, što je još važnije od toga, data kao zatvorena i sama sebi dovoljna zajednica. Međutim, po sadašnjim saznanjima to je u suštoj suprotnosti sa opštim kursem samoupravnog i demokratskog razvoja Jugoslavije kao otvorene društvene zajednice. U tako formulisanim ustavnim funkcijama bio je naglašen elemenat etatističkog, a potisnuto samoupravno u samom konceptu opštine. Zato se u dosadašnjim raspravama o ovom pitanju veoma mnogo insistiralo na tome da se postojeća ustavna odredba u potpunosti izostavi i da se predloži i prihvati nova odredba o karakteru i obimu ustavnih funkcija opštine, što je i učinjeno u Nacrtu ustava SFRJ.

Pri sadašnjem utvrđivanju karaktera i obima funkcija opštine nastojalo se da se opština izrazi jasnije i pre svega kao samoupravna zajednica i da se u većoj meri istakne novi položaj radnih ljudi u ostvarivanju njenih funkcija. U vezi s tim u Nacrtu ustava (član 103) se ističe:

„Prava i dužnosti opštine utvrđuju se ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom i statutom opštine.

U opštini se naročito: stvaraju i razvijaju materijalni i drugi uslovi za život i rad i za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba radnih ljudi; usmerava i usklađuje privredni i društveni razvoj i uređuju odnosi od neposrednog interesa za radne ljude i građane u opštini; organizuje vršenje poslova od zajedničkog i opšteg društvenog interesa i obrazuju organi samoupravljanja i vlasti za vršenje tih poslova; obezbeđuje neposredno izvršavanje zakona, ako njihovo izvršavanje nije zakonom stavljeno u nadležnost organa širih društveno-političkih zajednica; obezbeđuje ostvarivanje i zaštita sloboda, prava, dužnosti i odgovornosti čoveka i građanina; obezbeđuje ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti; štiti zakonitost i sigurnost ljudi i imovine; uređuje korišćenje zemljišta i dobara u opštoj upotrebi; uređuje i organizuje narodna odbrana; uređuju odnosi u stambeno-komunalnoj oblasti; uređuje i obezbeđuje zaštita čovekove sredine; organizuje i obezbeđuje društvena samozaštita; organizuje i obezbeđuje društvena kontrola."

Ustavnim utvrđivanjem funkcija opštine na izneti način garantuje se, u osnovi, istovetan položaj opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije.

Bez upuštanja u širu i detaljniju analizu, predložene ustavne funkcije opštine pokazuju da se doista radi o bitno novom ustavnom položaju opština u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Mogu se prihvatiti tvrdnje, izražavane u više navrata u dosadašnjim raspravama, o tome da se sada radi o originernim funkcijama opštine, a ne o funkcijama opštine „po ostatku".

Na način kako su date, taksativno pobrojane, funkcije su bitan indikator o ulozi i mestu opštine u društvenom i političkom sistemu i za

preciznije ustavno regulisanje odnosa opštine sa širim društveno-političkim zajednicama. Ustavne funkcije opštine najdirektnije upućuju na njenu prirodu kao višefunkcionalne, složene, integrišuće, socijalno-humanitarne, solidarne zajednice. Svaka od navedenih dimenzija opštine predstavlja temu za sebe. Više ilustracije radi, ukazaćemo na neke od njih.

Još od ranije je uočeno da je opština ne samo zajednica ljudi, nego i zajednica svih oblika i elemenata samoupravljanja na njenom području. U tom smislu opština je bitan činilac demokratske društveno-ekonomske i političke integracije i time ona danas predstavlja složenu integrišuću zajednicu ujedinjenih samoupravljača. Pored integrativne, dovoljno je uočena i socijalno-humanitarna dimenzija i funkcija opštine. U tom pogledu opština se sve više shvata kao zajednica u kojoj se uspostavljaju i razvijaju socijalistički demokratski i humani odnosi među ljudima. Opština predstavlja takvu društvenu sredinu i zajednicu u kojoj se stvaraju i razvijaju materijalni i drugi uslovi za život i rad i za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba radnih ljudi. Perspektiva opštine je upravo u tome da se sve to čini na osnovama solidarnosti, uzajamnosti, međusobnog poverenja i pomoći. Zato se o opštini govori i kao o solidarnoj zajednici.

Prvi put, mada u dosta skromnim razmerama, prodrlo je i shvatanje o opštini kao prirodnoj zajednici i zajednici u prirodi. Na taj način opštine u Jugoslaviji stavljene su u položaj da uređuju i obezbeđuju zaštitu čovekove sredine. To je bitno nova, ekološka dimenzija opštine i u tome treba takođe videti njenu perspektivu izrastanja u sve ljudskiju i po svojim funkcijama sve humaniju zajednicu. Ukratko, reč je o novoj ustavnoj funkciji opštine čiji značaj još nije dovoljno proučen i sagledan.

Na isti način se može govoriti i o ulozi opštine u sferi odbrane, društvene samozaštite, ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti, što takođe potvrđuje novi ustavni položaj opštine.

### *Zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba u opštini*

Solidna materijalna osnova je jedna od bitnih pretpostavki da se u opštini mogu ostvarivati značajne društvene funkcije i da se na taj način one izraze kao faktor samoupravne integracije i izgradnje novih društvenih odnosa. Stvarne mogućnosti opština u pogledu zadovoljavanja zajedničkih i opštih društvenih potreba jesu merilo njihove autonomnosti i samoupravnosti.

Iako, po Ustavu SFRJ, sve opštine imaju jednak položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, u stvarnosti se one među sobom veoma mnogo razlikuju, i to u više pravaca. To se ogleda, pored ostalog, i u različitoj materijalnoj osnovi, odnosno različitom stepenu društveno-ekonomske razvijenosti današnjih opština. Na primer, u pogledu opština koje se danas nalaze na dopunskom finansiranju, a takvih je sve više, može se relativno manje govoriti o njihovoj samostalnosti i samoupravnosti.

Razlike u nivou i strukturi društveno-ekonomske razvijenosti opština, koje su dobrim delom uslovljene i sadašnjim sistemom finansiranja društveno-političkih zajednica, jesu ozbiljan limitirajući faktor daljeg razvoja opština kao samoupravnih zajednica i komunalnog sistema u celini. O razlikama među opštinama može se govoriti pogotovu sa stanovišta stepena koncentracije sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini i s obzirom na broj zaposlenih u pojedinim opštinama, ali to izlazi iz domena ovog rada.

Za postojeći sistem finansiranja zajedničkih potreba u opštini karakteristično je šire posredovanje države. Naime, sredstva za podmirenje zajedničkih potreba u opštini prikupljaju se još pretežno na fiskalan način, pa je i uticaj radnih ljudi, o čijim se sredstvima i radi, na raspodelu i način njihovog trošenja neznatan. Naravno, mogu se navoditi opštine u kojima su se već afirmisali ili počinju da se afirmišu novi demokratski oblici udruživanja sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Oblici samofinansiranja u praksi dovoljno jasno su ukazivali u kom pravcu je trebalo tražiti nova ustavna rešenja.

U traženju novih ustavnih rešenja moralo se poći od principa da se sredstva kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe u opštini obezbeđuju putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora svih zainteresovanih činilaca u opštini. Isto tako, dosadašnje rasprave su pokazale da bi u finansiranju zajedničkih potreba u opštini trebalo omogućiti da radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada raspolažu što većim delom viška svoga rada i da što slobodnije i u dogovoru sa radnim ljudima u drugim organizacijama udruženog rada odvajaju, udružuju i sami usmeravaju i namenjuju sredstva za zadovoljavanje svojih zajedničkih potreba u mesnoj zajednici i opštini. U raspravama o ovom pitanju ukazivalo se i na potrebu da se u Ustavu predvidi mogućnost interventnih mera organa vlasti u slučajevima kada je zadovoljavanje zajedničkih potreba u opštini u opštem interesu i kada nema samoupravnog sporazuma.

I najzad, finansiranje opštih društvenih potreba koje se ostvaruju u opštini i koje ona garantuje obezbeđivalo bi se sredstvima prikupljenim putem poreza koji plaćaju radnici iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili iz svojih ličnih dohodaka i ostali građani (koji nisu u radnom odnosu, ali su poreski obveznici) na način i u iznosu koji se odredi u skladu sa zakonom, kao i iz drugih oblika utvrđenih zakonom ili na osnovu zakona. Na taj način bi se obezbeđivala sredstva za ostvarivanje tri grupe zadataka: funkcionisanje državnih organa, narodnu odbranu i ostvarivanje zakona ili na osnovu zakona utvrđenih prava građana.

### *Mesne zajednice kao osnovne samoupravne zajednice*

Potpunije određivanje mesta i uloge mesnih zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije i potpunije regulisanje njihovog ustavnog položaja predstavlja takođe jedan od glavnih sadržaja promena u oblasti komunalnog sistema i šire.

Novi ustavni položaj mesnih zajednica ogleda se pre svega u tome što se sada prvi put utvrđuje načelo po kome se samoupravljanje radnih ljudi i u mesnim zajednicama smatra osnovom jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi (Osnovna načela, IV).

O novom ustavnom položaju mesnih zajednica govori i to što se one sada ustanovljavaju kao obavezan konstitutivni elemenat samoupravnog sistema i samoupravne organizacije jugoslovenskog društva u celini. Jedino tako shvaćena i u ustavnom sistemu postavljena, mesna zajednica može biti jedna od samoupravnih osnova skupštinskog sistema u celini, pa, prema tome, i skupštinskog sistema u opštini, zasnovanog na delegatskom principu. Ukratko, bez mesnih zajednica danas se ne može zamisliti transformacija opština u samoupravne zajednice.

U ustavnoj koncepciji mesnih zajednica novinu predstavlja i to što se sada posebno naglašava njihova interesna dimenzija.

Polazeći od takvog shvatanja uloge i mesta mesnih zajednica, u Nacrtu ustava (član 99) dato je novo i potpunije ustavno određenje mesne zajednice, koje u celini glasi:

„Pravo je i dužnost radnih ljudi da se samoupravno organizuju u mesnu zajednicu na području naselja, dela naselja ili u više povezanih naselja.

U mesnoj zajednici, kao samoupravnoj zajednici, radni ljudi odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i zadovoljavanju zajedničkih potreba, povezuju se sa organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama radi ostvarivanja zajedničkih interesa i učestvuju u vršenju društvenih poslova i u odlučivanju o pitanjima od zajedničkog interesa u opštini i u širim društveno-političkim zajednicama.

U mesnoj zajednici radni ljudi odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u oblastima: uređenja naselja, dečje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite čovekove sredine, narodne odbrane, društvene samozaštite i drugih uslova života i rada.

Statutom opštine utvrđuje se način i postupak obrazovanja mesnih zajednica."

U članu 100. ukazuje se na način ostvarivanja ustavnih prava i dužnosti mesnih zajednica:

„Radni ljudi u mesnoj zajednici učestvuju putem samoupravnog sporazumevanja, društvenog dogovaranja i svojih delegata u rešavanju pitanja od zajedničkog interesa za mesne zajednice i organizacije udruženog rada i samoupravne interesne zajednice koje vrše delatnosti od posebnog društvenog interesa."

### *Samoupravno povezivanje opština*

Pitanje saradnje, dogovaranja i koordinacije i uopšte samoupravnog povezivanja za sve opštine postavlja se u nekolika vida: među osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama na proizvodno-

-radnoj i teritorijalnoj osnovi unutar samih opština, u odnosima među opštinama i između opština i širih društveno-političkih zajednica. Ovde će biti govora samo o međuopštinskoj saradnji.

Međuopštinska saradnja je, s obzirom na značaj koji ima za uspešno ostvarivanje ustavnih funkcija opština i za samoupravnu integraciju društva u celini, predmet ustavnog i statutarnog regulisanja. Saradnja među opštinama izražava se danas u najraznovrsnijim oblicima. Bitna pretpostavka za uspešnu saradnju među opštinama je to da se ona zasniva na načelima dobrovoljnosti, ravnopravnosti partnera koji stupaju u međusobne odnose, uzajamnosti, solidarnosti i nalaženju zajedničkog interesa.

Saradnja među opštinama može se razvijati u regionalnim, republičkim i jugoslovenskim razmerama. U uslovima jednostepene organizacije komunalnog sistema dolazi i sve više će objektivno dolaziti do izražaja naročito regionalna komponenta međuopštinske saradnje. U sadašnjem trenutku u pogledu regionalnog organizovanja našeg društva mogućna su, po nekim mišljenjima, dva puta — ponovno vraćanje na srez ili da se opštine orijentišu na samoupravno povezivanje prvenstveno u okvirima regiona. Po svemu izgleda da je ovaj drugi put organizovanja i udruživanja prihvatljiviji i realniji s obzirom na opšti kurs samoupravnog i demokratskog razvoja društva u celini. Gotovo u svim republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, samoupravno povezivanje i udruživanje opština u okviru regiona poprimilo je i odgovarajuće institucionalne oblike (zajednice opština, koordinacioni organi u regiji, međuopštinska veća itd.) i kao takvo našlo je mesta u nacrtima ustava republika, odnosno ustavnih zakona autonomnih pokrajina.

U Nacrtu ustava SFRJ dati su samo principi na kojima treba da se zasniva saradnja među opštinama.

Ivo Paić

# REVOLUCIONARNI USTAV I SVIJET POSTOJEĆEG

U polaznoj i zato apstraktnoj općenitosti može se reći: izvjesno je da se svaki temeljni stav odnosi prije svega i nužno na osnovu i bit (suštinu) nečega. U protivnom, riječ je o nekakvom drugom, a ne temeljnom stavu.

Kako stoji s ustavom, posebno samoupravnog socijalističkog društva, ili — što je u bitnosti posve isto — s revolucionarnim ustavom?

I ustav zahtijeva neki temeljni stav što izriče sadržaj njegove osnove i njegovu bit, to jest po čemu i radi čega se dotični ustav razlikuje od ostalih. Ustavu samoupravnog socijalističkog društva — u mjeri njegove samoupravnosti i socijalističnosti — najviše je stalo do samoupravljanja. Zato temeljni stav takvog revolucionarnog ustava na neki način, ali nužno, problematizira sadržaj osnove samoupravljanja i bit samoupravljanja. To što problematizira temeljni stav jest istodobno sabirna točka smisla ustava i njegovo misaono revolucionarno jezgro iz kojega svi ostali stavovi dobivaju svoju „boju i osvjetljenje", svoj značaj i značenje, svoj „rang" i „svoju ulogu".

Je li samoupravljanje doista središnja ideja nekog ustava i što je njen sadržaj, može se doznati i analizom njegova temeljna stava i s njim u vezi ostalih stavova budući da on — poput duboko ukopanih zidova vitke građevine — „nosi" i osigurava cijelu „konstrukciju" ustava. Tamo gdje ne postoji takav stav, može se u visokom stupnju izvjesnosti zaključiti da je ideja samoupravljanja ustavu izvanjska ili, pak, ukras što ne određuje niti suodređuje njegovu prirodu.

Ovi posve načelni polazni stavovi o revolucionarnom ustavu i njegovu temelju okvir su slijedećih razmatranja. Njihova je svrha da primjerenim čitanjem izlože u glavnim crtama odgovor o sadržaju osnove i biti samoupravne proizvodnje života problematiziranih temeljnim stavom Ustava SFRJ.

## KAKO JOŠ ČITATI REVOLUCIONARNI USTAV

Čini se da je dovoljno izabrati jedan od već provjerenih predmetno disciplinarno određenih znanstvenih prilaza ili, pak, filozofijskih shvaćanja ustava te u zahvatu tako odabranog prilaza promisliti sadržaj ustavnog teksta.

Stvar je, međutim, znatno složenija nego što to u prvi mah izgleda:

*Aspekti čitanja*

U skladu s modernom podjelom globusa ljudskog znanja na brojne znanstvene, naučne i naučno specijalističke prilaze, danas se govori o „više pojmova ustava". Tako je pravna znanost izgradila pojam ustava u formalnopravnom smislu i u materijalnopravnom smislu. Također se govori o politologijskom i sociologijskom pojmu ustava. Vjerojatno je da i ekonomske znanosti mogu izvesti neki pojam ustava kakav im se otkriva s obzirom na njegovu ulogu u održanju, ograničavanju ili podsticanju kretanja u dijelu zbilje obuhvaćene ovim znanostima.

Svemu treba pridodati pojmove ustava različitih stajališta filozofijske refleksije.

Koji od navedenih i drugih mogućih prilaza osigurava čitanje i razumijevanje sadržaja temeljnog stava Ustava SFRJ gledom na polazni smisao našeg pitanja? Mogu li posebnoznanstveni prilazi osigurati pregled nad sadržajem osnove samoupravne proizvodnje života i biti samoupravljanja sadržanih u temeljnom stavu?

Dosljedna provedba posebnoznanstvenih stajališta mišljenja stvari u nekom predmetnom okružju, pa i mišljenja ustava, nalazi danas rješenje u vrlo djelotvornim takozvanim međudisciplinarnim i takozvanim višedisciplinarnim istraživanjima. Ali i nakon svega ostaje logički i sadržajno razložno pitanje tek prividno skolastičkog oblika: koliko i kakvih znanosti i nauka moraju surađivati da bi se odgovorilo, recimo, o mjeri socijalističnosti nekog ustava? Ili: koliko i kakvih posebnoznanstvenih prilaza osiguravaju odgovor o smislu ustavnog stava o zadovoljavanju ljudskih potreba kad se on misli s obzirom na cjelinu proizvodnje života čovjeka i društva. Također bismo slične teškoće posebnoznanstvenog mišljenja prepoznali u pitanju: koje shvaćanje čovjeka problematizira Ustav SFRJ? Ovaj niz pitanja odnosio bi se nadalje na odnos ustava i postojećeg, odnos revolucionarnog ustava i postojećeg, na prirodu djelotvornosti društvenog života impliciranu Ustavom SFRJ i tome slično.

Mjera socijalističnosti ustava, zadovoljavanje ljudskih potreba, cjelina proizvodnje života, shvaćanje čovjeka, odnos revolucionarnog ustava i postojećeg, djelotvornost društvenog života ... — pitanja su što prelaze svaki mogući posebnoznanstveni horizont, ali i svako, ma koliko moderno, naknadno povezivanje rezultata međudisciplinarnih istraživanja: uostalom, što bi ostalo od biti ljudskog bića kad bi je konstruirali sociologijskim, psihologijskim, socijalnopsihologijskim, pravnoznanstvenim uvidima u njene pojedine „dimenzije"?

Dakako, ovaj svežanj pitanja ima neki smisao — u zahvatu napisa — ako temeljni stav Ustava SFRJ doista upućuje na njih i ako je to upućivanje, razmatranje i razumijevanje njihova smisla i sadržaja nužan uvjet uspostavljanja pouzdanog misaonog i praktičnog odnosa prema intencijama ustavnog teksta često prekrivenim strogošću formulacija, ali i zaklonjenim za uobičajena gledanja i čitanja ustava.

Ono što izmiče posebnoznanstvenim stajalištima — svagda usmjerenim k nekoj regiji bića ili „aspektima“ bića — vjerojatno je na neki način obuhvaćeno stavom filozofijske refleksije.

### *Ideja ustava i građansko društvo*

Pojam ustava kakav ispostavlja novovjekovna filozofija izveden je pod snažnim i izravnim utjecajem izgradnje zajednice iz načela uma, ali i pretvaranja toga (za zajednicu mjerodavnog) uma u konstruktivno-znanstveno-tehničko-operativno mišljenje društva bez obzira na povijesnu osiguranost njegovih temelja.

Nadalje, takav je razvitak uma povezan s procesom povijesnog dovršavanja građanskog društva. Dok je, primjerice, Kantov stav o tome da „nije ništa prirodnije nego ako se pod riječju priroda razumije ono što je prema pameti trebalo učiniti“ upućivao na moguće dovođenje u pitanje postojećega s obzirom na njegov temelj, Hegelova je spoznaja biti građanskog društva okrenula mišljenje k zadaći osiguranja građanskog društva od razorna djelovanja temeljnih mu proturječnosti. „Treba reći — čitamo u Hegelovoj *Enciklopediji filozofijskih znanosti* — da upravo visoki razvoj i izobrazba modernih država proizvode u zbilji najvišu konkretnu nejednakost individuuma, dok se učvršćenjem zakonitog stanja postiže to veća i temeljitija sloboda.“

Zato je Hegel u pravu (sa stajališta postojećeg građanskog društva) kad piše: „Ustav je... raščlanjenje državne moći.“ Bez ustava i raščlanjenja državne moći građansko društvo bi se raspalo: ustav građanskog društva ne dozvoljava temeljnim činjenicama života, temeljnim proturječnostima toga društva, da dođu do riječi. Štaviše, filozofijska ideja ustava — kao ustava građanskog društva — jedna je racionalizacija i smiraj proturječnosti građanskog društva kojima je ustav regulativan okvir sučeljavanja, ali u granicama postojećeg kakvo je ono i kakvo ono može biti, ali na postojećim pretpostavkama, prije svega razdvojenosti rada i prisvajanja, kapitala i rada, radnika i uvjeta rada i slično.

Filozofijski oblikovana ideja građanskog ustava jedna je (od Hegela naovamo) konstruktivna ideja racionalizacije postojećeg. Takav je ustav djelo umne volje i odgovor na temeljna nesuglasja građanskog društva: on je racionalizacija bitno neracionalna sadržaja života, misao beskrajnog reproduciranja sadašnjosti, vječna sadašnjost.

Takvom je ustavu primjereno i određeno shvaćanje vremena: vrijeme je prostor ostvarivanja pojma ustava, ili beskrajno kvantitativno primicanje posvemašnjoj racionalizaciji postojećeg unutar njega samoga, u njegovu odnošenju sa samim sobom u zatvorenom horizontu svijeta čije se pretpostavke ne dovode u pitanje.

Hegelova ideja građanskog ustava — upravo zato što teži paradigmatskom slučaju raščlanjavanja državne volje radi sputavanja djelovanja proturječja temelja društva — može biti ostvarena samo u modernom tehnički razvijenom i tehnobirokratski vođenom društvu. Dakle, na stupnju znanstveno-tehničkog oblikovanja uma.

**Znanstveno-tehnička proizvodnja, na temelju odnosa građanskog društva, ispostavlja tehnobirokraciji najmoćnije učinke radne znanosti i tehnički um za „objektivno“ (a misli se na znanstveno) rukovođenje svim oblastima ekonomskog, političkog i kulturnog života čovjeka, klase i društva u cjelini. Osamostaljeni učinci znanstveno-tehničke proizvodnje i operativnost tehničkog uma moćno su sredstvo beskrajnog i u sve pore društva prodirućeg raščlanjavanja tehnobirokratske moći.**

**Pod naslagama otuđene i znanstveno oblikovane moći učinaka ljudskog rada i cjelokupnog ljudskog saobraćanja zapretane su istinske klice života i snižene u rang takozvanog vrijednosnog relativizma nedostojnog objektivnosti moderne znanosti i njena proračuna, u rang ideologijskih mišljevina kako ih vidi svijest „kraja ideologije“.**

**Istini za volju mora se kazati: dovršavanje građanskog društva — u okvirima razvijene tehničke civilizacije — doista privodi kraju ideologiju ako se pod tim podrazumijeva totalan zaborav i same mogućnosti mišljenja drugačijeg života i prisustva volje da se živi na drugačiji način. Empirijski dokazi takvim tendencijama dadu se naći u učincima kapitalproducirajuće i pacifirajuće djelatnosti osamostaljenih društvenih moći.**

*Revolucionarni ustav*

Za prilaz našem pitanju i, s njim u vezi, ostalim pitanjima što se ne mogu po volji rubricirati u posebnoznanstvena područja mišljenja nepodobno je bilo kakvo „operacionaliziranje“ naznačene ideje i bîti građanskog ustava.

Građanski ustav jest ustav bitno „dovršenog“ društva, socijalistički ustav (revolucionarni ustav) odnosi se na bitno „nedovršeno“ društvo. Odatle slijedi neproblemski odnos prvoga prema problematičnom temelju i bîti proizvodnje života građanskog društva: iz takvoga odnosa slijedi zaludnost napora traženja neke koncepcije proizvodnje života, čovjeka, zadovoljavanja ljudskih potreba i djelotvornosti društva — mimo i protiv davno već filozofski domišljenih intencija ustava ukoliko je on doista ustav građanskog društva. Građanski ustav je to bolji što je bliži pojmu ustava, a bliži je pojmu ustava što bolje uspijeva osigurati efikasnost raščlanjavanja (državne, birokratske, tehnokratske) moći smjerom smiraja proturječja i oslobađanja svih djelotvornih snaga proizvodnje postojećeg. Drugi (socijalistički, revolucionarni) ustav korjenito je različit od građanskog.

Korjenita razlika ovih ustava dade se raspoznati kako u njihovu shvaćanju vremena tako i s obzirom na njihovo mjesto u vremenu. Prethodno smo rekli: vrijeme je građanskom ustavu prostor ozbiljenja ideje, pojma, ustava na tlu građanskog društva. Misao i zbilja te ustavotvorna djelatnost u tragu Marxova mišljenja potrebuje jedno posve drugačije shvaćanje vremena.

Što je Marxu vrijeme? Ono je prostor razvoja čovjeka. Revolucionarno mišljenje i revolucionarna praksa u svojoj marksističkoj istraj-

nosti postuliraju: čovjek jest, on bitno vremenuje, on živi na ljudskoj razini kad u zatečenim i vlastitom društvenom djelatnošću stvorenim prilikama oslobađa mogućnosti povijesnog svijeta, vlastite mogućnosti i — u jedinstvu obojeg — bogatstvo svoje ljudske društvene prirode. Bitan način bitno ljudskog bivstvovanja (odnosno vremenovanja ili razvoja) jest revolucionarna praksa: izgradnja zbiljske cjeline, to jest temeljna izmjena svijeta i temeljna izmjena čovjeka. Izgradnja socijalizma je moment toga kretanja zbilje.

Kako s obzirom na ove „koordinate“ vremena misliti socijalističnost temeljnog stava ustava i ostalih mu stavova? I kako još čitati temeljni stav revolucionarnog ustava?

### *Revolucionarni ustav i postojeće*

Na oba pitanja zajednički je načelan odgovor: misliti i čitati temeljni stav socijalističkog, revolucionarnog ustava znači naprosto razmatrati njegov sadržaj s obzirom na vrijeme kao prostor razvoja čovjeka. Neki ustav jest, on ima mjesto u vremenu kad nedvosmisleno može legitimirati pripadnost svojih ideja revoluciji ili — što je isto — povijesno primjerenom djelovanju, djelovanju u mjeri povijesnih mogućnosti razvitka čovjeka, klase i društva.

Borba za izbor povijesnog mjesta jedne ideje i jedne prakse — u tom krugu i ustava — određuje socijalistički, revolucionarni ustav ponajmanje kao puki odraz postojećeg, nego prije svega kao izraz mogućnosti postojećeg. Tu mogućnost tvore revolucionarne materijalne i, što treba jednako tako naglasiti, duhovne aktualne i latentne snage određenog društva. Ustav je zato nužno svojim znatnim dijelom nepodudaran stvarnosti jer je shvaća „po prolaznoj strani“, jer pod stvarnim ne podrazumijeva sve postojeće, nego ono što ima u sebi snagu da opstane i razvije se i ljudskom revolucionarnom praksom prometne u viši oblik, da tako stupi u povijesni svijet revolucije.

Bitna nepodudarnost građanskog i socijalističkog (revolucionarnog) ustava i smještaj pitanja o ovom drugom izravno u krug pitanja o revoluciji metodički su odlučni za način njegova čitanja. Ako je čitanje usmjereno k otkrivanju sadržaja temeljnog stava s obzirom na mišljenje proizvodnje života sadržano u njemu i zahtjev praktičnog izbora mjesta ustava u vremenu, tada je razumljivo da u takvom sistemu mišljenja značenja nisu istovjetna onima kakva se otkrivaju u nekim drugim značenjskim sistemima čitanja ustava kao što su pravnoznanstveni, politologijski, sociologijski, pa i filozofijski.

Kamo izvodi ovakvo, smatramo primjereno, čitanje revolucionarnog ustava — kojim se nipošto ne mogu zamijeniti drugi oprobani načini čitanja — bit će jasnije ako se pojasni praktičan smisao pitanja o temeljnom stavu Ustava SFRJ.

## PRAKTIČAN SMISAO PITANJA O TEMELJNOM STAVU USTAVA

Borba za provedbu amandmana — što promjenljivom snagom i intenzitetom traje već dvije godine — nedvojbeno je očitovala svoju klasnu prirodu i, tako, svoj bitno praktičan smisao. Ta činjenica već nekako upućuje na prirodu zadaće mišljenja Ustava.

### *Zadaća mišljenja Ustava*

U bitnosti klasna borba se vodi oko sadržaja i načina utemeljenja i oblikovanja proizvodnje života čovjeka, klase i društva. Klasna borba, kroz praktične sukobe i njihove ishode — u domeni povijesnih mogućnosti — odlučuje o osnovi (temelju) proizvodnje života čovjeka i društva. Tamo gdje se na neki način odlučuje o temelju, nužno je biti načistu kako u pogledu aktualnog značaja i značenja ovih borbi tako i gledom na njihov povijesni domašaj, njihovo mjesto u povijesti nastajanja socijalističke zajednice i povijesno mjesto ideja i prakse sudionika tih borbi.

Ukratko se može kazati: mišljenju i djelovanju kojem je stalo do orijentacije „u borbama svoga vremena" moraju biti prozirni sadržaj i veza aktualnog i povijesnog smisla klasne borbe radi pouzdanijeg svjesnog djelotvornog oblikovanja temeljnih zasada života društva praktičnim udruženim (čak i tekućim dnevnim) činima i učincima.

### *Ustav i pokret*

S obzirom na ovakav smisao tvrdnje o klasnoj prirodi borbe za ozbiljenje amandmana te značaj spoznaje povijesnog i aktualnog smisla te borbe za djelotvornu orijentaciju u vremenu, pitanje o sadržaju temeljnog stava Ustava de facto se razlaže ovako:

Prvo: što je sadržaj osnove samoupravnih društvenih odnosa i što je bît samoupravljanja; da li je u temeljnom stavu Ustava riječ o ideji cjelovitog procesa i odnosa samoupravne proizvodnje života ili je temeljni stav tek fragmentarno zahvatio ovo presudno pitanje revolucionarnog ustava?

Izravno je s ovim povezano, štaviše, njime već i obuhvaćeno, drugo: može li navedeni način čitanja Ustava pojasniti smisao i domašaj već energičnog nastojanja (prije svega Saveza komunista i radničke klase) da se proizvodnja života društva utemelji na sadržaju amandmana kao jezgru novog ustava SFRJ?

Odgovor na prvi dio pitanja govori o sadržaju, načinu, okviru i dijelom povijesnom mjestu problematizacije proizvodnje života u temeljnom stavu Ustava. Odgovor na drugi dio pitanja može dijelom učiniti prozirnom ideju i praksu snaga ozbiljenja amandmana, ali jednako tako i nastojanja osujećenja njihova ozbiljenja.

Ostaje da se — u skladu s predloženim načinom čitanja Ustava — najprije izdvoji, a nakon toga i razmotri temeljni stav.

## TEMELJNI STAV

Čini se da slijedeće mjesto Ustava ima snagu temeljnog stava. Navodimo ga, preglednosti radi, po smislenim potcjelinama:

„Osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka
koji mu osigurava da,
radeći sredstvima reprodukcije u društvenom vlasništvu i odlučujući neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije u uvjetima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti,
ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svoga rada i tekovinama općeg materijalnog i društvenog progresa,
da na toj osnovi
što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti“ (amandman XXI, 1).

Iako navedeni stav u sistemu stavova Ustava pripada regulativi društveno-ekonomskih odnosa i nerijetko usko shvaćenog sadržaja takozvanih radničkih amandmana, na prvi je pogled vidljivo da je njime problematizirana cjelina proizvodnje života društva te da — u tom pogledu — ne može postojati rangom općosti naglašeniji stav Ustava. Stav govori prvo: o osnovi socijalističkih samoupravnih odnosa; drugo: o tome što osigurava ovu osnovu, zatim (treće) o odnosu proizvođača i svega što je radom proizvedeno te naposljetku (četvrto) o odnosu proizvodnje i ljudskih potreba, ili o svrsi proizvodnje.

Ova četiri „momenta“ lako razvidne strukture stava, na određen način i u određenom međusobnom odnosu, imenuju bitne strane konstitutivne za sadržaj pojma „društvena proizvodnja života“ i tako kvalificiraju temeljni rang rečenog stava. Ukratko razmotrimo njegov sadržaj.

## OSNOVA SAMOUPRAVNE PROIZVODNJE ŽIVOTA

Početna i naoko jednostavna misao — „osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka“ — prividno je paradoksalna tvrdnja. Ona, dakle, kazuje da nisu ni „čovjek“ ni „radni čovjek“ osnova socijalističkih samoupravnih odnosa, nego je to „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka“.

### *Pitanje subjekta*

**Slijedi da temelj, osnova (subjekt ili podmet) nije „tko", nego „što", ne netko, nego nešto.**

**Međutim, za revoluciju, za socijalizam i socijalistički pokret čovjek je subjekt, osnova, podloga, temelj društva i odnosâ u njemu. Je li gornjim stavom učinjen neki otklon od ovog načela što se inače ne dovodi u pitanje?**

**Treba se čuvati prebrza odgovora. Što bi imalo značiti da je čovjek subjekt (osnova, podmet) socijalističkih samoupravnih odnosa? Dva su najčešća odgovora. Oba se žele marksistički legitimirati. U jednom se polazi od čovjeka kao „ljudske biti" — bića prakse, slobode, stvaralaštva. To ljudsko biće treba u društvu ostvariti mogućnosti sadržane u njegovoj biti, suštini. Kako se društveni život događa svagda u određenom vremenu, a čovjek je po ovom shvaćanju neka bit (suština) koja se treba ostvariti, potvrditi, — vrijeme je tu shvaćeno kao prostor ostvarenja čovjeka, a ne kao prostor razvoja čovjeka.**

**Očito je da navedeni tekst, bar izričito, ne tematizira takvo shvaćanje čovjeka, njegove avremenite ljudske biti, niti ga izričito imenuje subjektom samoupravnih socijalističkih odnosa. Ipak, da li je u tekstu dato čak i posve određeno shvaćanje čovjeka različito od navedenog?**

Sve ovisi o tome što je „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka". Načelno, to je sve ono što tome položaju osigurava da bude osnova samoupravnih odnosa. To su: rad sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu, neposredno i ravnopravno odlučivanje u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije te odnosi i uvjeti međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti. Ovo su osnovne karakteristike sadržaja pojma „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka", odnosno sadržaja pojma „osnova socijalističkih samoupravnih odnosa".

Takav sadržaj osnove socijalističkih samoupravnih odnosa osigurava radnom čovjeku da „ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svoga (minulog i tekućeg) rada". Ostvarivanje ličnih interesa i prava te korištenje rezultata općeg progresa vezano je izravno za aktualizaciju svih karakteristika sadržaja pojma „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka" ili „osnove socijalističkih samoupravnih odnosa".

Navođenje odnosa što osiguravaju određen način proizvodnje života i egzistencije individuuma može se — bitno suglasno marksističkoj misli — smatrati određenjem jezgra sadržaja pojma bivstvovanja na ljudskoj razini u skladu s idejom praktične ljudskosti do koje je stalo temeljnom stavu Ustava. Dakle, raditi sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu, neposredno i ravnopravno odlučivati o svim pitanjima društvene reprodukcije u udruženom radu u uvjetima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti — znači biti radni čovjek, znači praktično odgovarati pojmu (radnog) čovjeka kako ga problematizira Ustav SFRJ.

Ustav, prema tome, uspostavlja bitnu istovjetnost „položaja radnog čovjeka", „osnove samoupravnih odnosa" i „radnog čovjeka". Tu doista nema — slikovito govoreći — nikakvog dekoriranja, parfimiranja i, što je osobito važno, spekulativne dedukcije od kategorije „čovjek", kategorije „osnova samoupravnih odnosa", kategorije „radni čovjek". Naprotiv, navedeni su uvjeti što moraju biti sasvim praktično aktualizirani da bi nastupili socijalistički samoupravni odnosi, da bi se osigurala osnova tih odnosa te da bi se živjelo na razini života radnog čovjeka, što za Ustav SFRJ znači: na ljudskoj razini.

Nadalje, pokazuje se da subjekt (osnova, podloga, temelj) socijalističkih samoupravnih odnosa nije nikakav poseban činilac bilo da je riječ o „čovjeku" kao takvom, o „društvenoj svojini", „ravnopravnosti", „solidarnosti" i tome sličnim izdvojenim pojmovima — entitetima.

Istinski subjekt samoupravnih socijalističkih odnosa jest nerazdvojno povezano djelovanje niza činilaca što se određuju jedni iz drugih, jedni pomoću drugih i koji — tako određeni — proizvode socijalističke samoupravne odnose.

Prividan otklon od „čovjeka" kao osnove socijalističkih samoupravnih odnosa izveden je u temeljnom stavu tako što je, dakle, umjesto ljudske suštine — kao nijeme biti što spaja ljude (kako već i Marx spočitava Feuerbachu) — pojam čovjeka izveden iz onih odnosa za koje se Ustav zalaže: točnije, ovi odnosi jesu čovjek, upravo kao što u Marxovoj i Engelsovoj *Njemačkoj ideologiji* čitamo da je čovjek to što i kako radi.

### *Plodotvorna „vrtnja u krugu"*

Temeljni stav Ustava izlaganjem odnosa proizvodnje, samoupravnih društvenih odnosa, uspostavlja plodotvoran razvojan krug uzajamičnosti svih konstituensa toga temelja i toga uvjeta socijalističnosti odnosa u društvu.

Tako, na primjer, odnosi društvenog vlasništva mogu stupiti u egzistenciju samo u uvjetima neposrednog i ravnopravnog odlučivanja te u uvjetima i odnosima zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti. Na pitanje kako stoji s društvenim vlasništvom, odgovor se dobiva i uvidom u odnose ravnopravnosti, solidarnosti, odgovornosti i neposrednosti odlučivanja.

Odnosi odgovornosti, pak, mogu stupiti u zbiljsku egzistenciju tamo gdje je riječ o društvenoj svojini i neposrednom ravnopravnom odlučivanju. Da li je riječ o stvarnim odnosima odgovornosti, može se skroz empirijski dokazivati analizom odnosa ravnopravnosti i neposrednosti u odlučivanju te odnosima ljudi prema stvarima, prema uvjetima rada, te prema neposrednim i višestruko posredovanim učincima rada.

Uspostava ovog lanca pojmovlja i njime označenih odnosa čini se da dijelom prevazilazi neke dvojbe i jednostranosti teoretskih oporbi oko toga što je društveno vlasništvo, što ravnopravnost, solidarnost i odgovornost u samoupravnoj proizvodnji života. Naime, pokušaj izlaganja

zamisli samoupravne proizvodnje života stavlja u prvi plan izvanredno značajno praktično načelo: kao što revolucionarna praksa ne dozvoljava osamostaljivanje dijelova, strana, sfera društvenog života na putu prevladavanja fragmentarnosti i fragmentiranosti života samoga, tako i revolucionarna teorija mora poći od „cirkularnosti" pojmova, od njihove „vrtnje u krugu". Ako je praktičan život još uvijek podijeljen u rečenom smislu, teorija kao misao postojećeg i još nenastalog mora odgovoriti na pitanje o obliku nastajućeg života u kojem se ni jedan odnos ni jedna kategorija proizvodnje života ne mogu u svojoj osamostaljenosti postaviti i odrediti mimo i nasuprot drugih odnosa i misli o tim odnosima. Temeljni stav Ustava — čak i ovako načelno razmatran — otkriva smjer mišljenja i mogući smjer djelovanja koje tek treba na metodološki svjestan način problematizirati radi skroz praktičnih zadataka revolucije.

„Cirkularnost" pojmova i odnosa nadalje izražava bitnu intenciju Marxova shvaćanja ukidanja (prevladavanja) privatnog vlasništva kao odnosa u kojem su radom proizvedeni uvjeti egzistencije ljudima izvanjski i koji to jesu sve dok je privatnog vlasništva. Privatno vlasništvo, pak, u svojoj bitnosti postoji sve dok ujedinjeni individuumi ne prisvoje totalitet proizvodnih snaga.

Ujedinjenje (u prvom redu radničke klase, točnije: radništva kao klase) za prevladavanje biti privatnog vlasništva mora u svome temelju ograničiti, pa i presjeći proizvodnju odnosa privatnog vlasništva. To i jest bitna intencija temeljnog stava Ustava: bezuvjetnom vezom društvenog vlasništva, neposrednog i ravnopravnog odlučivanja, odgovornosti i solidarnosti načelno se priječi neovisan tretman bilo kojeg od ovih odnosa, odnosno razbijanje jedne jedinstvene proizvodnje života na posebne sektore i u njima važeće kriterije vlasništva, odlučivanja, ravnopravnosti itd. Slijedeća implikacija ovakvog postavljanja osnove samoupravne proizvodnje života idejno i praktično (tendencijski) ništi paradigmu odnosa i strukture društvene osnove i društvene nadgradnje kako je data — za model kapitalističkog, građanskog društva — u Marxovu Predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*. Ozbiljenje temeljnog stava Ustava, gledom na rješenje osnove samoupravne proizvodnje života, odgovara onom slikovito rečenom zahtjevu Korscha: da sunce rada obasja sve društvo.

## O BITI SAMOUPRAVLJANJA

Uzajamnost i razvojnost odnosa konstitutivnih za osnovu socijalističke samoupravne proizvodnje života ustavno je podvučena i osigurana sadržajem svrhe proizvodnje (shvaćene kao proizvodnja života).

### *Proizvodnja i ljudske potrebe*

Po temeljnom stavu Ustava svrha je proizvodnje zadovoljavanje ljudskih potreba: samoupravna proizvodnja života jest po navedenim odnosima njene osnove, a radi — kako kazuje tekst temeljnog stava —

zadovoljavanja ličnih i društvenih potreba čovjeka te razvoja radnih i drugih stvaralačkih sposobnosti radnog čovjeka. Sve je u tome što se međusobno izazivaju proizvodnja i ljudske potrebe: proizvodnja — potrebe — proizvodnja beskrajan je spiralan tok u kojem (na sve višoj razini) potrebe izazivaju proizvodnju, proizvodnja potrebe itd. Taj je odnos simetričan jer nema — po tekstu temeljnog stava — nikakvog ekscentriciteta proizvodnje, na primjer, u smislu zadovoljavanja kapital-potreba ili potreba bilo kojeg osamostaljenog društvenog entiteta što izvanjski (kao biće naglašena ranga spram radnom čovjeku) određuje sadržaj, strukturu i način zadovoljavanja potreba te time oblikovanja čovjeka.

Svaki novi ciklus „potrebe — proizvodnja“ — u zahtjevanom simetričnom odnosu — jest nov po tome što zadovoljena potreba de facto razvija „radne i druge stvaralačke sposobnosti“, ali i višu razinu potreba koje se kao pokretač proizvodnje mogu zadovoljiti na višoj razini proizvođenja shvaćenog ne samo u tehničko-tehnologijskom smislu produktivnosti, nego i u višem društvenom smislu, u smislu naglašenije egzistentnosti osnove socijalističkih samoupravnih odnosa.

### *Paradigma života i zbiljska napetost*

Očito je da temeljni stav Ustava svojim osnovnim intencijama tematizira paradigmički slučaj društvenosti i punu simetričnost nesputanog razvitka proizvodnje radi zadovoljavanja ljudskih potreba i razvoja čovjeka.

Korektivan stavak ovoga „modela života“ nalazi se u sloju naznake autoriteta povijesnosti proizvodnih snaga: između proizvodnje i zadovoljavanja ljudskih potreba leži realno polje društvene prakse, to jest rezultati „općeg materijalnog i društvenog progresa“ kao limitirajući činilac zadovoljavanja potreba, proizvodnje i ljudskog razvoja. U napetosti između paradigme samoupravne proizvodnje života i „tvrdoglavih“ činjenica povijesnog svijeta, rješava se sudbina Ustava, borba za utemeljenje njegova povijesnog mjesta. Ishod ove borbe u bitnosti ovisi o „čovjeku“.

## KA KLASNO-REVOLUCIONARNOM SMISLU SADRŽAJA TEMELJNOG STAVA USTAVA

Da Ustav — u svojoj temeljnoj samoupravnoj intenciji — u bitnosti ovisi o „čovjeku“, nipošto ne znači tvrdnju koja nas vraća na krhke individuume koji usamljeni — usprkos ljudskosti svoga nastojanja — bivaju osujećeni u ljudskim namjerama.

### *Klasa*

Borba za ozbiljenje amandmana jest „igra“ u kojoj su na djelu društvene moći. Samoupravna proizvodnja života — kao odnos ljudi što se ne temelji na razlici moći — ozbiljuje se upravo kroz sukoblja-

vanje različitih moći i prevladavanje onih što osujećuju ozbiljenje takve ideje i prakse proizvodnje života. Minuli krizni period života našeg društva obilježen je, između ostalog, s jedne strane, individualizacijom pozitivnih napora i, s druge strane, organiziranošću snaga osujećenja ovih pozitivnih nastojanja. Bitka protiv samoupravljanja toliko je uspješna koliko se u njoj uspijeva u stvarnom životu provesti načelo o „radniku kao takvom", o individuumu nepovezanom s klasom i Savezom komunista. Gledano u posve aktualnoj dimenziji, ni jedan radnik, ni jedna grupa radnika niti jedan radni kolektiv — uzeti za sebe i u odvojenosti od klase i Saveza komunista — ne mogu ozbiljiti temeljne intencije Ustava. Ta činjenica pripada abecedi klasne borbe, no bila je prekrivena naslagama proturadničkih ideologija: tendencije parcijalizacije borbe radništva potiču i poticale su upravo sa stajališta parcijalnih ideja o proizvodnji života. Takve su ideje nacionalizma i birokratizma i svih „izama" čija je svrha i uvjet afirmacije posebnog im stajališta radi toga osujećenje organiziranja radništva u klasu.

*Spoznaja, organizacija i akcija*

Sada je više nego ikad potrebno i nužno da se misaono shvati i praktično prihvati da je čovjek djelotvorno jedinstvo svojeg znanja, svoje organizacije i svoje udružene akcije. Sve bitne pretpostavke poimanja djelatnog povijesnog individuuma na takav način date su u desetak redaka temeljnog stava Ustava razmotrenog u osnovnim crtama. Radni čovjek je subjekt i u tom smislu što ne prihvaća postojanje bilo kojeg bića naglašena ranga mjerodavnog za njegovo bivstvovanje, nego odnosima proizvodnje života na samoupravnim zasadama konstituira sva bića ( institucije, odnose) u mjeri svojih potreba. Kako se to nastojanje ne odvija u nekom vakuumu, nego u polju klasnih sukobljavanja, sukobljavanja protustavljenih društvenih moći, ostaje da se radnik spram njima organizira kao moć, kao samoorganizirana klasa i organizirana praksa. U protivnom — kako sasvim vjerodostojno podučavaju minula kretanja — naglašeno će se eksponirati snage smiraja i razvodnjavanja klasnog stajališta i klasne akcije.

# Prikazi

## Arif Tanović: Etika i politika

(„Svjetlost", Sarajevo, 1973, strana 196)

Knjiga *Etika i politika* Arifa Tanovića sastavljena je od rasprava i članaka napisanih u posljednjih desetak godina. Oni su nastali kao plod autorovog svestranog angažovanja i u teoriji i u praksi razvoja našeg društva. Tanoviću u ovim člancima nije primarno stalo da teorijski razmatra neriješena pitanja nezavisno od naše društvene prakse, ali ni da tu praksu poštedi kritičkog rasvjetljavanja. Posebna im je draž u tome što se na takav način raspravlja o etičkim i moralnim problemima vremena i društva u kome neposredno živimo.

Knjiga ima tri dijela (*Teorijske pretpostavke*, *Situacije i opredjeljenja* i *Stvaralaštvo i sloboda*) i na kraju esej *Kuda ide savremena jugoslovenska filozofija*. Svaki deo sadrži po pet rasprava i članaka.

U prvom dijelu autor razmatra filozofske pretpostavke etike i morala da bi te stavove mogao aplicirati na istraživanje moralne situacije u prvim decenijama socijalizma, posebno u jugoslovenskom društvu.

Pošto su svi članci iz ove knjige već ranije objavljeni, čitaočevu pažnju želimo da usmjerimo uglavnom na drugi i treći dio knjige, ne iz razloga što su teme prvog dijela manje važne ili manje aktuelne, već zbog činjenice da je kod nas malo autora koji svoje ili tuđe teorijske postavke apliciraju na naše savremeno društvo na način kako to Tanović radi. Čini nam se da je upravo u tome, između ostalog, draž drugog i trećeg dijela knjige.

Već u prvom članku drugog dijela (*Protivrječnosti moralne situacije*) Tanović analizira našu savremenu društvenu praksu. On smatra da moralni život u našem društvu nije izolovan od postojećih moralnih standarda u svijetu, a kao najznačajnije moralne činioce koji danas utiču na moralna opredjeljenja ljudi ističe: prvo, opštu neizvjesnost ljudi za svoju sudbinu (strah od svjetskog rata); drugo, anarhizam svjetske ekonomike (što dovodi do neizvjesnosti egzistencije pojedinaca i čitavih grupa); treće, to što su tradicionalni kodeksi moralnih vrijednosti postali iluzorni. Ovako izražene tendencije na svjetskom planu djeluju i unutar našeg društva, naravno, na poseban i konkretan način. Kod nas se one manifestuju kao sukob između neposredne demokratije i etatističke birokratije, odnosno kao sukob između radničkog i društvenog samoupravljanja, s jedne strane, i tehnobirokratskog dirigovanja, s druge strane.

Konstatujući da je narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u sebi kondenzovala ono najpozitivnije iz moralne tradicije naših naroda, a da to preuzima novi, socijalističko-humanistički moral, Tanović prelazi na analizu moralne situacije našeg savremenog društva, posebno na analizu birokratije kao društvenog sloja i birokratizma kao društvenog odnosa. On uočava dva tipa birokrata sa nijansiranim razlikama u moralnim shvatanjima.

Oni koji, iz različitih razloga, nisu usvojili marksistički pogled na svijet, postali su ili postaju birokrati. Za njih je osnovna vrijednost vlast, vladanje ljudima mehanizmom sile. Takvom je smisao života uspjeh u karijeri, prije svega u političkoj

moći; u politici je oportunista, a u moralu „homo duplex". „Osnovne vrline su mu poslušnost, servilnost, pokoravanje i oponašanje druga „odozgo", nikad druga „odozdo". Pozivaju se na revolucionarnu prošlost zbog toga da bi zadržali sadašnju poziciju; kad im se postavi pitanje lične odgovornosti, pozivaju se na kolektivne odluke. Položaj u vlasti za njega je „miraz revolucije"" (str. 88). Kako nisu u potpunosti usvojili vrijednosti novog društva, oni se vraćaju pod okrilje tradicionalnog mita, najčešće nacionalnog.

Druga vrsta birokrata su oni koje obično nazivamo tehnokratima, menadžerima, skorojevićima. Njima odgovara teorija o odumiranju morala jer ih oslobađa moralne odgovornosti i griže savjesti, a daje im odriješene ruke u njihovoj djelatnosti. Za njih je preduzimljivost vrijednost po sebi; pozivaju se na ekonomske zakonitosti kojima smetaju humanistički principi, pa i za moralne vrijednosti traže podređivanje ekonomskim normama.

Tanović ističe da je birokratizam izraz klasnih odnosa i da se nužno povezuje i sa tehnokratijom i sa snagama prošlosti. Iako u bici progresivnih snaga protiv birokratije dolazi do oslobađanja ljudi, birokratija se iznova konsoliduje i prelazi u napad crpući snagu sa različitih izvora. Zbog toga autor ističe potrebu moralnog preispitivanja staljinizma u ideologiji, svijesti i savjesti njegovih sljedbenika. To treba da ide linijom deprofesionalizacije vlasti jer se profesionalizmom stvara fetiš vlasti, a kult ličnosti je samo drugi izraz ili posljedica kulta vlasti.

U našoj društvenoj praksi Tanović uočava dvije negativne moralne krajnosti koje naziva moralizam i oportunizam. Prva se očituje u odvajanju ideala od prakse; po njoj, u stvarnosti nema nikakvih mogućnosti za ostvarenje postavljenih ideala. Zbog toga kritika sa tih pozicija nije djelotvorna ni praktična. Oportunizam, međutim, interesuje samo djelo i konkretan posao, a ne smisao i posljedice djelovanja; važno je da se proizvodi, a ne kako i kome se proizvodi; važan je dohodak bez obzira na koji se način ostvaruje.

Nasuprot ovim krajnostima stoji realni humanizam, ne kao apologija dnevno političkog fakticiteta, već kao svakodnevno pretvaranje onog što „jest" u ono što je moguće i što treba da bude, odnosno sadašnjeg „treba da" u sutrašnje „jest". Njegovi ciljevi potiču iz prakse i u funkciji prakse služe kao njen kriterijum.

Na kraju ovog interesantnog članka, polemišući sa onima koji odriču mogućnost stvaranja i jačanja socijalističkog morala, Tanović postavlja pitanje o tome kako nastaje taj moral: automatski, spontano ili svjesnim usmjeravanjem. Odbacujući pragmatističko-ekonomističko i prosvjetiteljsko gledište, on zaključuje da takav moral nastaje u „totalitetu odnosa, u prožimanju objektivnih i subjektivnih činilaca, u jedinstvu ekonomskih, političkih i društvenih kretanja i svjesnog unošenja novih moralnih vrijednosti, što se posebno ogleda u ličnim primjerima najsvjesnijih društvenih snaga" (str. 94).

Vrijedan pažnje je i Tanovićev napor da da svoj prilog odgovorima na pitanja kako se u našim uslovima može teorijski govoriti o praksi, koliko teorija odgovara pokretu i koliko je čija praksa na nivou teorije (*Ideološka opredjeljenja).* Danas se o marksizmu mnogo raspravlja, ali na različite načine i iz različitih pobuda. Stvaraju se hibridi od marksizma i raznih struja i filozofskih opredjeljenja; marksizam se reducira na neki od njegovih dijelova, ali se uvijek pokazuje da njegova određena interpretacija nudi i određenu ideološku platformu za političku akciju. To je slučaj ne samo u svijetu, već i kod nas.

Autor navodi nekoliko tipova teorijskog i praktičnog otpora marksizmu kod nas. To su nedovoljno kontrolisani tržišni odnosi i sve ono što izrasta na njihovoj osnovi; dogmatizam kao idejna svijest birokratije koja ne želi teorijsku misao, nego mit; ekonomizam i tehnokratizam.

Tanović se posebno zalaže za razlikovanje filozofsko-naučnog i političko-praktičnog prilaza pitanjima ideologije jer, u protivnom, dolazi do zbrke. Autor na problemu odnosa prema „novoj ljevici" traži, ali i demonstrira diferenciran pristup.

U tom kontekstu se ističe problem zbrke oko upotrebe pojmova kao što su „ljevica", „desnica", „liberalizam", „anarholiberalizam", „lijeva kritika" itd. Zbog toga je potrebno preformulisati čitav kategorijalni sklop kojim se objašnjava savremena situacija jer bi se tada vidjelo da nije sve lijevo što se tako naziva, da nešto što je juče bilo lijevo danas već nije. Ipak, krajnji sudija svake orijentacije je društvena praksa. U tom pogledu ilustrativno je navesti Tanovićevo mišljenje o situaciji u našem društvu: „Zanimljivo je da se u Jugoslaviji ni jedna struja van Saveza komunista nije obraćala radnicima, niti je mogla naći ma kakvo uporište među njima. Sljedbenici raznih ekstremističkih platformi bili su iz redova birokratije i tehnokratije ili slojeva malograđanstva, iz privatno sopstveničkih slojeva u periodu njihovog bogaćenja u jednoj fazi privredne reforme. Izuzetak je jedan broj studenata u većim univerzitetskim centrima koji su došli iz privredno nerazvijenih krajeva, pretežno seljačkog porijekla, sa romantičarskim predstavama o socijalizmu, objektivno stavljeni u nezavidne uslove života u studentskim domovima, oskudnim stipendijama, koji su bili naprosto neadekvatno uključeni u društveni život. No, iskreni bunt ovih mladića i djevojaka nije išao na destrukciju svega postojećeg, nego na poboljšanje uslova života i na korekcije očevidnih društvenih devijacija birokratskog tipa" (str. 138).

Tema na koju se autor vraća u mnogim člancima jeste društvena kritika, njene pretpostavke, ishodišta i domašaji i u tom kontekstu odnos inteligencije i politike. Sažeto, ti problemi su naznačeni u članku *Inteligencija i politika*. Kod nas je „već poodavno u praksi nedovoljno adekvatan odnos između jednog dijela inteligencije i političkih prakticista; međusobna optuživanja ne prestaju" (str. 164). Neizlječiva bolest političara prakticista je da imanentnu potrebu intelektualca da se angažuje podrede dnevnoj političkoj pragmatici. Sloboda je uslov stvaralaštva i ne može se krčmiti i dozirati. Politika koja bi uzela pravo da bude sudija svakog ljudskog čina dovela bi otuđenje do apsurda i nanijela ogromne štete kulturi i životu naroda. „No, danas je u Jugoslaviji, izgleda, takođe, aktuelno za marksiste da se ograde od tzv. građanske liberalne demokratije, malograđanskog socijalizma i „akademske slobode" za sve i svakoga... da povuku jasnu liniju razgraničenja između marksističke i samozvane „lijeve kritike", čiji su se pojedini predstavnici iskazali u praksi kao krajnji desničarski buržoaski nacionalisti" (str. 139). Put za rješavanje podvojenosti između političara i intelektualaca, ukoliko je ima, nije u tome da se političari intelektualizuju, a intelektualci politizuju, jer su oni to već u praksi, nego u dokidanju tih podvojenih oblasti društvene djelatnosti.

U sličnom kontekstu predlaže se i rješenje za odnos nauke i politike. Neprihvatljiva su shvatanja po kojima politika treba da bude arbitar u nauci, ali i ona po kojima politika prosto treba da sledi nauku. To su relativno odvojene društvene djelatnosti gdje nema prioriteta u pogledu vrijednosti i hijerarhije. Ulogu političkog pokreta ne može zamijeniti nikakva naučna institucija, ali i obrnuto. Posebno je pitanje uloge naučnog metoda u radu političkog pokreta. Nauka može da pruži alternativne koncepte na osnovu kojih politički subjekt donosi rješenja da bi na taj način izbjegao subjektivizam i proizvoljnost. Međutim, i onda kada nauka služi kao sredstvo političkih ciljeva, cilj nauke je otkriće istine, pa je ona time i vrijednost po sebi. Ipak, uvijek treba imati u vidu da nauka ima svoje granice, da je bitno parcijalna, pa je zbog toga stalno u traganju i nikad nije zadovoljna postignutim.

Aktuelnom problemu univerziteta u knjizi su posvećena dva članka. Analizirajući društvene uslove koji su doveli do krize ove tradicionalne ustanove u savremenom svijetu, autor je bio načisto s tim da se o ulozi univerziteta može govoriti jedino ako se imaju u vidu istorijske pretpostavke koje uslovljavaju savremenu transformaciju društvenih odnosa. Iako paradoksalno, danas u ekspanziji univerziteta, nauke i kulturnog stvaralaštva na djelu su vrlo jake tendencije otuđenja, postvarenja i neslobode koje dovode u pitanje smisao vrijednosti što ih nosi univerzi-

tet. Prepreke kulturnom stvaralaštvu, pa i onom na univerzitetu, brojne su, ali izgleda da su ključne zahtjevi dogmatske ideologije i automatizam tržišta. Kad je u pitanju naše društvo, ukoliko se univerzitet i kultura izdvajaju u posebnu sferu „nadgradnje" kao neproizvodne djelatnosti ili pak tretiraju kao povlašćene djelatnosti, u biti se radi o tehnokratskim koncepcijama. Tanović naglašava da izlaz nije u bježanju od iskušenja moderne civilizacije, nego u humanim nastojanjima da sredstvo ne postane svrha, a instrumentalno vrijednost po sebi. Uz ovo je kod nas potrebno još više naučnog duha, planiranja, primjene tehnike i efikasnosti trošenja energije i vremena.

Da bi se potvrdio u savremenom svijetu, univerzitet, pored odbrane svojih tradicionalnih vrijednosti, mora stvarati nove. A da bi se mijenjao u tom pravcu, neophodno je mijenjati odnos zajednice prema njemu, ali i on mora da se okreće prema zajednici, u našem društvu u prvom redu prema proizvođačima materijalnih dobara, prema radnim organizacijama u privredi. Odnosi na univerzitetu moraju se radikalno mijenjati. „Cilj je stvaranje radne zajednice nastavnika i studenata, dakle, zajednice profesora kao pedagoga i naučnih istraživača i studenata, jedinstvene radne proizvodne zajednice" (str. 184).

Pomenimo i autorov pristup ustavnim promjenama iz inače podužeg članka u kome se raspravlja o državi, njenom odumiranju i nacionalnom pitanju (*Refleksije o državi i naciji*). Jugoslovenska revolucija je istorijska pretpostavka naše ustavnosti, pa i sadašnje ustavne promjene, u stvari, znače njeno razvijanje, dosljedno principima izraženim u samom njenom početku. Sljedeća pretpostavka sadašnjih promjena jeste protivrječan odnos u kome se i danas nalazi naše društvo. Pored još uvijek nerazvijenog samoupravljanja, postoje snažni centri otuđene društvene moći koji sputavaju dalji razvoj samoupravljanja i vuku nazad u već prevaziđene odnose. Zbog toga su ustavne promjene koje radikalno prevazilaze takve odnose opravdane i istorijski i revolucionarno.

Označen kao dodatak na kraju knjige, esej *Kuda ide savremena jugoslovenska filozofija*, iako pisan prije sedam godina, i danas je aktuelan i podsticajan za razmišljanje. U postskriptumu Tanović ističe da je on danas nepotpun zbog pomanjkanja informacija o onome što se u međuvremenu događalo u našem filozofskom svijetu, ali da se ipak ništa bitno u filozofiji nije promijenilo. Ne ulazeći u ocjenu da li je takva konstatacija u potpunosti tačna, iznosimo sažeto autorova mišljenja o osnovnim pravcima u našoj savremenoj filozofiji. Sukob sa Informbiroom i staljinizmom uopšte bio je presudan i za našu filozofiju. U otporu i kritici staljinizma filozofska orijentacija se polarizovala na dva krila koja autor naziva ortodoksni i autentični marksizam.

Ortodoksni su, odbacujući sve što dolazi od Staljina, „stali u odbranu svake riječi Marksa, Engelsa i Lenjina", a za klasične filozofske radove smatrali su uglavnom Engelsove i Lenjinove tekstove. Dijalektiku tumače kao nauku o najopštijim zakonima prirode, društva i mišljenja. „Dijamat" je razdvojen na dijalektiku prirode i društva. Ostaju bez humanističkih problema. U teoriji spoznaje vladajuća je teorija odraza i koncepcija istine „kao relativno adekvatnog odražavanja objekta u subjektu mišljenja čiji je kriterij tačnosti praksa. Praksa je, dakle, sekundarna, jer je samo kriterij, a primarna kategorija je odraz" (str. 191).

Drugo, brojnije krilo filozofa pošlo je u otporu staljinizmu drugačijim putem. Marks se stavlja u prvi plan moderne filozofije, pa time Engelsovi i Lenjinovi filozofski radovi poprimaju drugačiji izgled. Naglašava se Marksova antropološka pozicija materijalizma, a problemi humanizma postaju plodna oblast istraživanja. Sažeto, došlo se do saznanja da je „praksa" temeljna kategorija Marksove filozofije, a ona se shvata kao čovjekova svjesna, svrsishodna, stvaralačka aktivnost, koja se odvija u medijumu istorije. Ovi filozofi, saglasni u opštoj orijentaciji, znatno se među sobom razlikuju čim pređu na formulaciju konkretnih pitanja, kao i u metodu i u shvatanju odnosa filozofije prema nauci.

Autor je povoljno ocijenio našu savremenu filozofsku misao, koja je,

kako on kaže, prebrodila epigonski i provincijski karakter. Šteta je što Tanović nije analizirao i društvene pretpostavke i konsekvence ovakvog raslojavanja u našoj filozofiji jer bi se time dobio potpuniji uvid i izbjegli nesporazumi.

Članci i rasprave objavljeni u ovoj knjizi pisani su i publikovani u različito vrijeme i u različite svrhe. Međutim, aktuelnost ovih tekstova, njihov polemički karakter i njihov doprinos razrješavanju moralnih i društvenih problema našeg društva opravdava njihovo zajedničko objavljivanje.

MILOŠ MIJANOVIĆ

---

## Branko Despot: Vidokrug apsoluta

**(Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka „Razlog" Zagreb, 1972, strana 120)**

Knjiga tekstova Branka Despota *Vidokrug apsoluta* trebalo bi da predstavlja, kako sam autor u podnaslovu knjige kaže, „prilog indiskutabilnoj dijagnostici nihilizma". Istovremeno, iako je reč o savremenom nihilizmu, Despot se trudio da, koliko je god to mogućno, probleme posmatra kao takve, metodom apstrakcije i redukcije, kojim se rigorozno služio. Njega je interesovala čista misao kao takva, jer je, podrazumevajući njenu savremenost, više voleo da je posmatra iznutra da bi je bolje upoznao, promislio, usvojio ili odbacio. Iako je svojoj knjizi odredio prilično široke i uske granice u isti mah, Despot se tih granica nije sasvim držao. On je, isto onako kao što je proučavao naše vreme i izvestan nihilizam u mišljenju o njemu, pokušavao i da reši neke filozofske probleme koje sa samim nihilizmom mogu da imaju, ali i ne moraju, posredne veze. To je u prvom redu problem ozbiljenja filozofije i sudbine filozofije u istoriji u smislu *povijesti* i istorije u smislu *historije*. Kod Despota je *povijest* ona istorija ljudskog društva o kojoj je Marks govorio kao o predistoriji. *Historija* je ona istorija ljudskog društva koja tek treba da nastane onoga dana kada se povijest bude završila.

Uopšte ono što prvo pada u oči jeste jedan, pohvale vredan, napor Branka Despota da izgradi svoju filozofsku terminologiju ili da već nekim postojećim filozofskim terminima da i neko posebno značenje. Ponekad u potrazi za tom terminologijom Despot pronalazi dobra rešenja. Ponekad on je više duhovit nego precizan, a ponekad njegov pokušaj da terminima koji su u upotrebi da novo ili povrati staro značenje, zbog svega onoga što se već pod tim terminima podrazumeva, teško da može da da neki rezultat. Tako je Despot pokušao da terminu metafizika vrati ono značenje koje je termin metafizika imao u Aristotelova vremena. Po Despotu, svaki filozof bez obzira na način mišljenja i na osnovno filozofsko opredeljenje ima svoju metafiziku. Metafizika za Despota nije nikakav stav, nikakav način mišljenja, nego krug problema koji ulaze u jednu oblast. Kada Despot, na primer, govori o metafizici u delu Karla Marksa, onda jedan takav termin, ako se podrazumeva sve ono što savremeni čitalac filozofske literature pod pojmom „metafizika" podrazumeva, može da izazove u najmanju ruku izvesnu zabunu. Kada se bolje osmotri taj Despotov tekst, onda nije nimalo teško da se vidi da on nije ništa drugo nego Despotov komentar Marksovih teza o Fojerbahu u kojima on vidi krug problema kojima će se Marks kao filozof baviti i ono što je bit biti Marksove filozofije. Jedna duhovita i lucidna analiza koja se javlja kao objašnjenje nečega što se ne uključuje u uobičajeni način mišljenja može da izgleda i originalnija nego što doista jeste ako se nečemu

o čemu smo već razmišljali da drugi termin. A pošto Despot u razmatranju problema kojima se bavi želi da pronikne u tu bit biti, onda je za njega najjednostavnije bilo da toj biti biti da jedno zajedničko ime bez obzira na to da li pod tu kapu mogu da stanu svi koji se određenim problemima bave, bez obzira na način kojim se bave. Nama se čini da sam termin metafizika upotrebljen u Marksovom slučaju nije naročito srećan. Pogotovu što se taj termin upotrebljava i kada je u pitanju krug tema i ideja kojima se bave mislioci (u prvom redu Nikolaj Hartman i Martin Hajdeger) kod kojih metafizika nije samo krug određenih ideja.

Ali, ako taj termin sam po sebi nije srećan, on pruža mogućnost za čitav niz poređenja. Taj termin u okviru Marksove misli otkriva ono što je neposredno filozofska problematika. Despot pokušava da se u okviru jedne tako složene misli kao što je misao Karla Marksa metodom apstrakcije izdvoji filozofija. To Despot, razume se, čini iz čisto analitičkih razloga podrazumevajući, kao što smo rekli, i pri najrigoroznijem apstrahovanju, kontekst u okviru kojega se jedna misao nalazi. Ali Marksova misao kod Despota i nije u središtu interesovanja. Njega neuporedivo više interesuje misao nekih Marksovih prethodnika, kao što su Grci ili Hegel ili nekih savremenih filozofa kao što su Hajdeger i Hartman. Despot njihovu misao kao jedan od simptoma savremenog nihilizma dovodi u poredbeni odnos prema Marksovoj misli. To dovođenje u poredbeni odnos i jednu i drugu misao prikazuje tako da se razlike prilično jednostavno uočavaju, a da se prividne sličnosti, naročito terminološke sličnosti između Hegela i Marksa, kao privid ukazuju.

U Despotovoj knjizi, u stvari, imamo dve vrste tekstova. Jedni govore o problemu, bilo kod jednog filozofa ili o problemu kao takvom; drugi govore o nečijoj filozofiji, uglavnom da bi se nečija misao razjasnila jer se ime misliočevo pominje u debati o filozofskim problemima koje Despot razmatra. Kao što ima dve vrste tekstova, tako su ti tekstovi pisani na dva različita načina. U potrazi za filozofskom terminologijom Despot je sledio i onu terminologiju koju je stvorio i u okviru koje je mislio sam filozof. U eseju *Hegel o ozbiljenju „filozofije"* Despot sam precizira svoj postupak: „Nekog mislioca može se susresti samo u ponovnom mišljenju onog mislivog koje je on mislio" (str. 35). Despot, dakle, da bi pojmio jednu filozofiju, nastoji da je prouči *iznutra*. Tek ako se, po Despotovom mišljenju, uđe potpuno u način mišljenja jednog mislioca, pronikne u smisao njegovih termina, bez obzira na njihovo uobičajeno značenje, moći će da se jedna filozofija pojmi. Tek kada se jedna filozofija pojmi, ona će moći da se usvoji ili kritikuje. Kao usmerenje, svakako dobro, ovaj Despotov postupak ima jednu slabu tačku. Ulazeći na taj način u mišljenje jednog filozofa i usvajajući njegove kategorije, onaj koji proučava misao određenog mislioca i nehotice se udaljava od svoje sopstvene misli. Umesto da problem o kojem hoće da raspravlja na izvestan način filozofski razjasni i postavi, često se dogodi da onaj koji se služi takvim postupkom i sam izgubi orijentire i pruži mogućnost onima koji će ga kasnije kritikovati da ga poistovete sa nekim misliocima. Ulazeći u Hajdegerov način mišljenja, na primer, Despot je u priličnoj meri potpao pod uticaj Hajdegerove terminologije. Ta terminologija, kod nas u priličnoj meri neprevodiva, umesto da razjasni problem, mogla je da ga učini mutnim. Kada govori o filozofu kao što je Nikolaj Hartman, Despot prodire u njegov svet i proučava ga *iznutra*, ali daje da se oseti da su to dva različita načina mišljenja.

Tek posle ovih primedbi može se govoriti o onome šta novo u našu filozofsku misao donosi knjiga Branka Despota. Nije potrebno naročito naglasiti da svako razmišljanje o nihilizmu neminovno počinje, i neminovno se završava, razmišljanjima o slobodi. Granice slobode u isto vreme su i granice nihilizma. Odnosno pitanje upotrebe slobode jeste osnovno pitanje koje se raspravlja kada se raspravlja o nihilizmu.

Završni Despotov esej u ovoj knjizi *(Filozofija u slobodnoj istoriji i povijesti)* predstavlja najoriginalniji prilog i istovremeno najinspirativniji tekst u knjizi. Despot najpre hoće da

definiše fenomen slobode. Zatim da odredi vrste slobode, od kojih mu je najzanimljiviji problem apsolutne slobode. Za razliku od mnogih Despotovih eseja u kojima se on, ako tako može da se kaže, *umišlja* u jedan određeni način mišljenja, Despot se ovde opredeljuje za jedan prividan objektivizam. Diskutujući o svim problemima koje problem slobode u sebi implicira, Despot ih posmatra iz nekoliko različitih uglova. Na kraju, dajući jedan sumaran pregled savremene filozofske misli, više u terminima nego u programima i konceptima, misli koja je u mnogom pogledu izraz izvesne duhovne dezorijentacije i kao takva izraz savremenog nihilizma, Despot se vraća svome izvorištu. Vraća se filozofiji Karla Marksa, jedinoj savremenoj filozofiji koja je sposobna da da zadovoljavajuće odgovore na probleme koje postavlja naše vreme; da objasni savremeni svet i da ga, kako je to u poslednjoj tezi o Fojerbahu rekao Marks, svesno, delatno, menja.

Knjiga Branka Despota *Vidokrug apsoluta* postavlja mnoge probleme: od terminoloških do filozofskih. Štaviše, u njoj terminološki problemi nisu nefilozofski problemi. Takva kakva jeste, ona daje mogućnost za raspravljanje; ona ponekad čak i inspiriše na neposrednu polemiku, kao što pokatkad dovodi čitaoca u situaciju da na drukčiji način formulisano prepozna svoju sopstvenu misao. Ona na taj način postiže svoju dvostruku svrhu: objašnjava i aktivira.

PREDRAG PROTIĆ

---

## JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

# DELO

Dvobroj beogradskog književnog časopisa „Delo" za april—maj posvećen je hermeneutici, filosofskoj disciplini koja se bavi proučavanjem teksta.

Ivan Urbančič u članku pod naslovom *Uvod u proučavanje hermeneutike* pokušava da odgovori na pitanje šta je zapravo hermeneutika i kaže da je to teorija razumevanja. Da bi to bilo jasnije, Urbančič objašnjava da je razumevanje osnovni fenomen odnosa među ljudima i čovekovog odnosa prema svemu postojećem. Razumevanje je najčvršće povezano sa ljudskošću čoveka, odnosno sa samom suštinom čoveka, dakle, onim što čoveka uopšte čini čovekom. Razumevanje prethodi tumačenju ili poimanju nečega jer nešto možemo tumačiti ili pojmiti tek pošto smo ga razumeli. To znači da su tumačenje i poimanje donekle izvedeni momenti razumevanja ili je, kad je reč o razumevanju kompleksnijih tvorevina, razumevanje proces koji neotuđivo uključuje tumačenje i poimanje. Međutim, i tu, kako kaže Urbančič, svakom daljem koraku tumačenja i poimanja nužno prethodi razumevanje, što samo pokazuje da je ovaj proces osnovni fenomen odnosa među ljudima.

Reč hermeneutika izvedena je iz grčke reči hermenéuein, koja znači izreći, izraziti, objasniti, odnosno „učiniti nešto razumljivim". Urbančič kaže da hermeneutika označava ono posredovanje u kome se konstituišu značenja svega nerazumljivog. Ta reč javila se tek u novom veku evropske istorije i služila je u prvom redu kao oznaka za veštinu razumevanja ili tumačenja starih tekstova, dok u daljem razvoju ona sve više označava čisto teorijsku disciplinu koja se bavi osnovnim filosofskim problemima, samom suštinom čoveka. Ove osnovne napomene o hermeneutici, prenesene iz Urbančičevog teksta, potrebne su zbog toga da se ukaže na značaj ove naučne discipline koja je, da ponovimo to još jednom, teorija razumevanja os-

novnog fenomena odnosa među ljudima i čovekovih odnosa prema svemu postojećem. Inače, reč hermeneutika pomenuta zajedno sa nekom konkretnom naukom, označava poseban vid hermeneutike kao opšteg metoda u njegovoj upotrebi. Tako, na primer, postoji sociološka hermeneutika, filološka, psihološka, pravna, teološka hermeneutika i slično. O značaju hermeneutike gotovo u svim ovim naukama upravo i govori Urbančičev članak. Mi ćemo se u ovom prikazu zadržati na opservacijama ovog autora u vezi sa nekim novim teorijskim problemskim kompleksima u okviru kojih hermeneutika dobija sve veći značaj.

Naime, Urbančič pominje savremenu aporiju u teoriji nauka, prvenstveno duhovnih i društvenih, koju označava kao sukob između takozvane pozitivističke i kritičke teorije nauke. Radi lakšeg razumevanja, Urbančič se ograničava samo na društvene nauke i kaže da se pomenuti sukob teorije tih nauka (odnosno njihovih utemeljenja) pokazuje u dvema suprotnim tendencijama. Reč je o tendenciji takozvane pozitivističke teorije koja je bila označena kao konzerviranje postojećeg društvenog realiteta, dok je tendencija kritičke teorije menjanje postojećeg društvenog realiteta. Po Urbančičevom mišljenju, te tendencije su ideološke prirode i potkopavaju naučnost nauke i njeno opšte važenje.

Po pozitivističkoj teoriji, društvene nauke imaju pozitivno određen objekt svog istraživanja, pa su u svom istraživačkom činu ograničene na taj svoj pozitivno određen i analitičko-deskriptivan spoznajni objekt. U načelu, pretpostavlja se da je objekt istraživanja odvojen od subjekta istraživanja. Do njihovog dodira dolazi tek u rezultatu istraživanja, znači u trenutku kada, kako Urbančič kaže, subjekt „spozna" svoj objekt. Po toj teoriji, dakle, društvene nauke bi trebalo da se ponašaju slično prirodnim. Nauka je sasvim ravnodušna prema pitanjima koja ne spadaju u sam imanentni istraživački postupak jer on mora da teče bez ikakvih unošenja spoljašnjih interesa. Prema tome, nauku karakteriše indiferentnost prema totalitetu sopstvenog čina i značaja. Ako ovo posmatramo u jednoj hermeneutičkoj ravni, doći ćemo do zaključka da postoji neka vrsta samorazumevanja društvenih nauka koje određuje i odlučuje o njihovom celokupnom delovanju.

Nasuprot tome, u kritičkoj teoriji društvenih nauka objekt nije jednostavno dat i ne postoji nezavisno od subjekta, već se takav tek konstituiše u nekom određenom istorijskom prostoru. To, naravno, važi i za subjekt koji spoznaje. I tako dolazimo do sasvim različite situacije: da samom naučnom istraživanju treba da je imanentno sopstveno osmišljavanje, odnosno refleksija totaliteta smisla takvog odnosa između subjekta i objekta koji imanentno uključuje menjanje samog objekta spoznavanja. To ne znači da kritička teorija odbacuje razvijen metodološko-naučni istraživački aparat, već ga stavlja u službu aktivnog menjanja samog svog objekta. Tu mogućnost i opravdanost menjanja nauka sebi omogućuje uvidom u istoričnost korelacije subjekt—objekt. Prema tome, može se reći da aporiju savremene teorije društvenih nauka nose dva međusobno suprotna modusa razumevanja. Urbančič dodaje: dva međusobno suprotna i isključujuća modusa hermeneutike. Činjenica da su to dva modusa istog govori o nedovoljnosti svakog ponaosob. Jedan od primera mogućeg promišljanja totaliteta savremenog svetskog zbivanja, koji navodi Urbančič, na najbolji mogući način doprinosi objašnjenju ove konstatacije. Naime, po Marksovoj teoriji, razvoj društva teče u suštini dijalektički, u protivrečnom jedinstvu očuvanja i neprestanog menjanja postojećeg, što znači da ni jedno razvijeno društvo nije moguće bez očuvanja, odnosno konzerviranja proizvodnih sredstava, organizacionih oblika na svim nivoima i istovremenog revolucionarnog menjanja tih postojećih objektivacija čoveka i stvaranja novih. Kad je reč o nauci, to znači da je nepotpuna svaka teorija nauke koja se utemeljuje samo u jednoj ili samo u drugoj strani jedinstva ove protivrečnosti. Zato oba pomenuta hermeneutička modusa savremene teorije društvenih nauka, o kojima govori Urbančič, proizlaze iz pojednostavljenog razumevanja totaliteta društvenog zbivanja, koje ni jedan od

njih nije u stanju da nosi pre svega zato što njihova naučnost jednostrano zapada ili u ideologiju „konzerviranja" ili u ideologiju „revolucionisanja". Upravo to je hermeneutički problem i zato je, po Urbančičevom mišljenju, zadatak koji stoji pred nama da razvijemo iz tog ugla hermeneutiku savremene nauke koja bi nauci otvarala odgovarajući horizont totaliteta.

ZORAN SEKULIĆ

## gledišta

Aprilski broj „Gledišta" objavio je vrlo zanimljivu diskusiju naših istaknutih sociologa kulture i estetičara o temi „Masovna kultura i vrednosti".

Dr Miloš Ilić je u uvodnom izlaganju pokušao da odgovori na osnovno pitanje ove teme: da li je i koliko masovna kultura autentična, odnosno koliko nije. Pošto je rekao da je masovna kultura deo kulture, ovaj autor je u tumačenju uzajamnog odnosa između takozvane „autentične kulture" i „masovne kulture" pošao od pretpostavke da je kultura jedan od najviših vidova nejednakosti među ljudima. On kaže da se ljudi mnogo više razlikuju u pogledu svojih kulturnih nivoa, stavova i mišljenja nego što se razlikuju u pogledu materijalnih, ekonomskih i drugih cenzusa koji ih određuju. Otuda masovna kultura, mada taj termin po Ilićevom mišljenju nije baš srećno izabran, stavlja sebi kao prvorazredan zadatak pokušaj da izjednači nejednakosti u kulturi. Pri izvršavanju tog vrlo ambicioznog cilja, čiji je stvarni efekat, na žalost, ograničen, masovna kultura polazi od toga da ljudi u masovnoj kulturi operišu pretežno posesivnim vrednostima. Tako se gubi iz vida da ta činjenica istovremeno ne omogućava čoveku i da kulturno napreduje. Ilić ističe da masovna kultura nije autentična iz nekoliko razloga, ali se zadržava na pitanju njene autentičnosti ili neautentičnosti samo iz perspektive moderne estetike i teorije informacije i komunikacije, da bi na kraju svog izlaganja dao neke sociološke osvrte na ovu temu. Ako se prihvati jedna dinamička definicija kulture koja mora da pođe od pretpostavke da je kultura razmena vrednosti ili pseudovrednosti, sasvim je jasno da ljudi, da bi mogli da komuniciraju, moraju da imaju jednu zajedničku komponentu, neko zajedničko iskustvo koje nam u procesu komuniciranja izgleda suvišno, ali nam omogućava da za prividno suvišno iskustvo svakog od nas vežemo ono što je novo, sveže, originalno i što nas posle toga obogaćuje. Pošto je interakcija iskustava suština svake komunikacije, prenošenje iskustva koje se oslanja na zajedničko, opšte ljudsko iskustvo mora da ostvari najmanje dve funkcije: prvo, da nam dozvoli da prepoznamo ono što nam je zajedničko i da u tome nađemo neko estetsko zadovoljstvo i, drugo, da tako dobijenom zajedničkom fondu pridodamo ako imamo šta da pridodamo, odnosno da prisvojimo ako imamo šta da prisvojimo. To znači da su dve osnovne funkcije komunikacije prepoznavanje zajedničkog iskustva i proširenje, odnosno obogaćivanje postojećeg iskustva.

Međutim, masovna kultura u estetičkom smislu insistira samo na prepoznavanju, na elementu čulnog, motornog, perceptivnog i, po Ilićevim rečima, ostaje uglavnom na tom nivou. Dakle, masovna kultura je ograničena jer se zadovoljava samo nivoom prepoznavanja, a nema aspiracija za nivoom proširivanja, utvrđivanja nečeg što je novo, originalno i specifično. To znači da moderna estetika može zaista da pruži osnovu za utvrđivanje diskriminanti u estetičkom smislu između nivoa koji masovna kultura stavlja sebi u zadatak i nivoa koji nju, možda, ne odlikuje. S tim u vezi postavlja se pitanje kako bi se mogao nazvati taj drugi nivo koji, možda, prevazilazi nivo masovne kulture. Termini „elitistička", „vr-

hunska", „avangardna" kultura nisu prikladni. I Ilić zato kaže da je, kad se razgovara o stepenu autentičnosti masovne kulture, potrebno razlikovati kategoriju autentičnosti i kategoriju autonomnosti u masovnoj kulturi. Autentično je ono što može da postoji i što ima vrednost po sebi samom, ali ne i jedino u sebi. Zato, kad utvrđuje razliku između masovne kulture i one druge, „apartne", „vrhunske", Ilić kaže da je masovna kultura vezana pretežno za utilitarnu, praktičnu stranu stvari i da tako egzistira, pa ju je teško negirati u potpunosti. Tu se krije i koren Ilićeve tvrdnje da masovna kultura ne vredi manje zato što je utilitarna, već zato što ne prevazilazi taj nivo, zato što je više reproduktivna nego stvaralačka.

Dakle, masovna kultura se može shvatiti kao sredstvo, kao instrument da se dostigne neka kulturna promocija, dok druga, autentičnija kultura sebe vidi i kao cilj, a ne samo kao sredstvo, pa je stoga autentičnija po stepenu sopstvene autentičnosti. Ilić još dodaje da masovna kultura nije u stanju da izazove takozvano „drugo nadahnuće", što znači da je, po pravilu, nesposobna da izazove podsticaj i da ostvari priraštaj vrednosti.

Ovakve opservacije dr Miloša Ilića naišle su na vrlo oštro reagovanje dr Dušana Pirjeveca, koji je rekao da se ne može utvrditi da je samo masovna kultura vezana za utilitarnost i da je samo ona sredstvo promocije. Balzakove reči da je došao da bi stekao slavu i pare poslužile su Pirjevecu kao dokaz da je i takozvana autentična, odnosno tradicionalna kultura isto tako vezana za utilitarnost i da je i ona sredstvo kulturne promocije. Isto tako, autentična kultura je uvek htela da bude masovna. Po mišljenju Dušana Pirjeveca, nije moguće izvesti jednu radikalnu cenzuru između autentične i masovne kulture. Sigurno je samo da postoji konflikt. Istina autentične kulture je ono što je u izvesnom smislu „negativno" u masovnoj kulturi, koja afirmiše ono što autentična kultura potiskuje.

Dr Nikola Milošević posebno naglašava da ne bismo mogli reći da se takozvana masovna kultura konstituisala kao kultura, već da ona ima samo takve pretenzije. Milošević je pokušao da odgovori i na vrlo delikatno pitanje o tome koliko možemo u principu osuđivati sve ono što nazivamo masovnom kulturom i koliko se na temelju takve osude možemo angažovati na gušenju ili suzbijanju te „kulture". Po njegovom mišljenju, neko ko uživa u fenomenu takozvane masovne kulture može prirodno i spontano doživeti sve prepreke koje stoje na putu tom uživanju kao neku vrstu nasilja nad svojom slobodom. Čak i takvo nasilje teško da može eliminisati sam fenomen masovne kulture. To znači: ako se i eliminišu svi postojeći oblici masovne kulture, uvek će ostati prostor na kome će se ona spontano rađati. Taj prostor će ostati sve dotle dok se, ako je to uopšte moguće, ne ukinu one socijalne pretpostavke na kojima počiva masovna kultura. Socijalne pretpostavke, po rečima Nikole Miloševića, treba videti i kao pretpostavke stepena obrazovanosti. Istina je da je utilitarnost prisutna u svim, pa i u vrhunskim kulturnim naporima ili dostignućima. Ali je važno istaći, kaže Milošević, ono što ide u prilog Ilićevom mišljenju — da odnos između utilitarnog i kulturnog faktora nije u svim slučajevima iste prirode. Negde je ta relacija kauzalnog tipa, a negde je to relacija uslovljenosti.

Dr Sreten Petrović je, između ostalog, naglasio da je dilema „masovni" ili „autentični" u osnovi lažna dilema. Svoju tezu Petrović izvodi na primerima egzistencije kulture minulih doba i ove današnje, posebno kad je reč o problemima stila. On tvrdi da je stil do XIX veka opšti, zajednički, jedinstven, dok je danas uposebljen. To znači da se umetniku danas pruža mnogo veća izražajna, stilska mogućnost da ispolji svoju individualnu nastrojenost. Dakle, danas se sinteza ostvaruje u spoju individualnog i opšteg, koje je posebno, uposebljeno. U zaključku Petrović kaže da je savremeni masovni ukus proizvod tehničke civilizacije u kojoj trijumfuje ideja razuma. Traži se da se delo razume, a ne da se doživi. Ovaj autor upozorava na tragičnu napetost individualnog, autentičnog i opšteg, masovnog. Taj problem je, po mišljenju Sretena Petrovića, nastao kao rezultat razlike između masov-

nog ukusa i autentičnog stvaralaštva danas.

U veoma živoj i interesantnoj diskusiji o fundamentalnim pitanjima i problemima masovne kulture, o njenoj autentičnosti ili neautentičnosti, govorili su još Stojan Čelić, Žarko Puhovski, Miloš Nemanjić, dr Branko Pavlović, Dragan Stojanović i Dušan Pajin.

z. s.

# ideje

U nedavno izlašlom prvom broju „Ideja" u rubrici „Istraživanja" objavljen je vrlo zanimljiv članak Radmila Marojevića pod naslovom *Lenjin o diplomatiji*. Autor u uvodu ističe da su dve osnovne teškoće pratile njegovo istraživanje Lenjinovih pogleda na diplomatiju. Pre svega, svoja shvatanja o diplomatiji Lenjin nije sistematski izlagao, već su ona gotovo uvek bila u vezi sa drugim pitanjima spoljne politike ili celovite ekonomsko-političke analize njegovog doba. Takođe, vrlo je mali broj teorijskih tekstova koji posebno razmatraju Lenjinova shvatanja diplomatije.

Lenjin je govorio i pisao o diplomatiji kao sredstvu spoljne politike, odnosno kao o društvenoj i istorijskoj pojavi i praksi odnosa među državama. Ovo ističemo zbog toga što diplomatija tada nije bila formirana kao posebna nauka o međunarodnim odnosima, pa o njoj nije bilo moguće govoriti kao o posebnoj naučnoj disciplini. Ali to nimalo ne umanjuje značaj Lenjinovih pogleda na diplomatiju jer je upravo njegova zasluga što je na diplomatiju primenio marksistički metod i tako neposredno doprineo njenom naučnom zasnivanju. Po Marojeviću, Lenjinova zasluga za naučno zasnivanje diplomatije je dvojaka: prvo, on je diplomatiju kapitalističkih zemalja definisao kao jedno od sredstava spoljne politike, odnosno politike uopšte, koje je, u krajnjoj instanci, uslovljeno ekonomskim interesima ekonomski i politički vladajućih socijalnih snaga i protivrečnostima koje su svojstvene kapitalizmu i imperijalizmu i na unutrašnjem i na međunarodnom planu; drugo, Lenjin je naučno zasnovao novu, sovjetsku diplomatiju naglašavajući posebno da osnovu njene delatnosti treba da čini naučno zasnovano shvatanje savremenih međunarodnih događaja i korišćenje, u ime socijalizma, ne slučajnih, već bitnih protivrečnosti kapitalističkog društva. To samo pokazuje, kako Marojević kaže, da je Lenjin smatrao da samo duboko i svestrano izučavanje objektivnog kretanja istorije omogućava da se otkriju stvarne pokretačke strane diplomatije kapitalističkih zemalja.

U daljem izlaganju Marojević naglašava da Lenjinova teorija diplomatije obuhvata dva dela: učenje o diplomatiji kapitalističkih zemalja, koju on označava terminima „buržoaska", „licemerna", „pljačkaška", „tajna", „stara", i učenje o novoj, sovjetskoj diplomatiji, koju naziva javnom, otvorenom, demokratskom diplomatijom.

Osnovno težište Marojevićevog istraživanja sadržano je u analizi Lenjinovih teorijskih stavova o diplomatiji. Isto tako, ovo istraživanje sadrži i najosnovnije momente praktične primene Lenjinovih stavova i principa u okviru delatnosti sovjetske diplomatije, na čijem ćemo se jednom primeru u ovom prikazu zadržati.

Naime, reč je o poznatom Dekretu o miru, najvažnijem programskom dokumentu sovjetske diplomatije koji je napisao Lenjin i koji je usvojen na Drugom kongresu sovjeta 8. novembra (26. oktobra) 1917. godine. Na istom kongresu Lenjin je podneo referat o miru i završnu reč o miru, pa je to razlog što Marojević ove tekstove, koji čine jedinstvenu celinu, analizira zajedno. U formulisanju osnovnih postavki Dekreta o miru Lenjin je pokazao svu svoju diplomatsku veštinu i taktiku. Potrebno je naglasiti da Dekret o miru počinje pozivom sovjetske radničko-se-

ljačke vlade svim narodima u ratu i njihovim vladama da odmah počnu pregovore o pravednom demokratskom miru, pod kojim Lenjin podrazumeva „mir bez aneksija i bez kontribucija". Dekret je dao vrlo široku definiciju aneksije, koju Marojević detaljno analizira. Tako široka definicija aneksije dala je i široku platformu za nacionalnooslobodilačku i antikolonijalnu borbu i na taj način unapred isključila mnoga uska tumačenja prava naroda na samoopredeljenje, koja su to pravo priznavala samo evropskim i razvijenim narodima. Dekret o miru je predvideo i način utvrđivanja „volje naroda" predlažući da se svakoj narodnosti dâ pravo da „slobodnim glasanjem, uz potpuno povlačenje trupa nacije koja vrši prisajedinjavanje, ili uopšte jače nacije, reši, bez najmanje prinude, pitanje o oblicima svoje državne egzistencije". Za uspostavljanje stvarno demokratskog i pravednog mira potrebno je ispuniti dva uslova. Pre svega, treba organizovati otvorene pregovore na kojima bi učestvovale, bez izuzetka, sve nacije i narodnosti koje su uvučene u rat ili su bile prinuđene da u njemu učestvuju i utvrditi uslove mira koji bi bili podjednako pravedni za sve nacije i narodnosti. Drugi uslov za ostvarenje pravednog i demokratskog mira sadržan je u stavu da sve uslove mira treba definitivno da utvrde punomoćne skupštine narodnih predstavnika svih zemalja i svih nacija. U završnoj reči o miru Lenjin je predložio primirje na tri meseca i izrazio neophodnost da narodi razmotre uslove mira, da izraze svoju volju. Tako je u ovim dokumentima prvi put u istoriji narod priznat za subjekt spoljne politike i diplomatije, jer su se narodi pozivali da neposredno učestvuju u spoljnoj politici i da punomoćne skupštine njihovih predstavnika usvajaju sve osnovne diplomatske odluke.

Isto tako, u Dekretu o miru Lenjin je formulisao osnovne principe nove, javne diplomatije sovjetske države „izražavajući čvrstu rešenost vođenja svih pregovora sasvim javno, pred celim narodom". To je značilo isključivanje svake dvosmislenosti i tajni u predlaganju uslova mira. Na taj način sovjetska vlada je ukinula tajnu diplomatiju kao metod, a i tajne ugovore kao međunarodnopravne akte što je ubrzo i primerom pokazala objavljujući zbornik sa preko stotinu tajnih ugovora i drugih tajnih dokumenata. Sigurno je da su ovi Lenjinovi metodi uticali da Ujedinjene nacije danas publikuju sve ugovore i samo ti ugovori imaju međunarodnopravnu važnost. U činjenici da je sovjetska vlada ukinula samo one paragrafe tajnih ugovora koji govore o aneksijama i kontribucijama, pljačkanjima i nasiljima, a da je one paragrafe koji se odnose na uspostavljanje dobrosusedskih odnosa i ekonomsko sporazumevanje najsrdačnije pozdravila, jasno je izražen Lenjinov stav o mogućnosti i potrebi mirne koegzistencije država sa različitim društveno-ekonomskim uređenjem. Lenjin u referatu o miru naglašava i to da je jedan od najvažnijih spoljnopolitičkih zadataka borba protiv tajne diplomatije, protiv raskoraka između oficijelnih diplomatskih izjava i stvarne politike.

U zaključku Marojević naglašava da je Lenjinov značaj za diplomatiju višestruk jer se ogleda i u formulisanju teorijske osnove spoljne politike i diplomatije prve socijalističke zemlje i u vrlo dragocenoj Lenjinovoj praktičnoj aktivnosti. Isto tako, u Lenjinovim radovima je prvi put u istoriji marksizma formulisana naučna osnova i bitni principi spoljne politike socijalističke države. Po Marojevićevom mišljenju, Lenjinova teorija diplomatije sadrži istorizam i konkretnost u oceni savremenih događaja i modifikaciju pogleda i pozicija u zavisnosti od konkretnih istorijskih uslova, što se ogleda, između ostalog, i u Lenjinovoj doslednosti u principijelnim pitanjima i u izuzetnoj elastičnosti u zavisnosti od konkretne akcije. Lenjin je bio učitelj sovjetske diplomatije, ali i neposredni učesnik u diplomatskoj aktivnosti, autor najvažnijih spoljnopolitičkih dokumenata mlade sovjetske države. On je uvek duboko shvatao odnos snaga na međunarodnoj areni i uvek davao blistave analize diplomatskog položaja.

SNEŽANA DILPARIĆ

# kultura

Broj 2 za 1973. godinu posvećen je temi „Funkcije knjige i savremene kulturne potrebe".

Nikol Robin u članku *Čitanje* posmatra čitanje kao transmisiju i komunikaciju. Komuniciranje se može vršiti na dva načina: usmeno i pismeno. Ma kakav bio način i sredstvo prenošenja, čitana knjiga je piščevo saopštavanje čitaocu. Ona u sebi spaja sve elemente komuniciranja i predstavlja ih zajedno i svaki ponaosob (knjiga je i saopštavalac, i saopštena stvar i saopštavanje). Čitanje je komuniciranje u trenutku kad se obavlja, u trenutku u kojem misao pisca prodire u čitaočevu misao i menja je samim tim što pisac počinje da postoji za čitaoca.

Ako čitati znači komunicirati, čitanje se razlikuje od drugih vrsta komuniciranja. Komuniciranje između onog koji obaveštava i onog koji biva obaveštavan vrši se posredno. Čitati ne znači uspostaviti niz povratnih poruka. Izdavači, štampari, knjižari, bibliotekari, odgovorni su za stizanje poruke do cilja. Oni predstavljaju puteve komuniciranja koji pisca udaljuju od čitaoca ili mu ga približuju. Oni mogu da spreče uspostavljanje komunikacije ili da ubrzaju njeno uspostavljanje.

Pisac, onaj koji upućuje, koji predaje obaveštenje, ne poznaje onoga do koga će njegova poruka dospeti. „Komunikacija je u književnosti pre svega širenje, i to jednosmerno širenje. Od trenutka kad je njegova poruka odaslata, to jest od trenutka kad je njegovo delo objavljeno, pisac ne može više ni da mu izmeni, niti ispravi sadržinu, ne može da kontroliše put kojim će ono ići, ne može odrediti one kojima je poslato, niti može rukovoditi čitanjem i tumačenjem svog dela."

Komuniciranje putem knjige uvek je posredno. Dužina trajanja tehničkih operacija stvaranja knjige može da nanese štetu delu posvećenom nekoj aktuelnoj temi ako neki drugi događaj privuče pažnju one publike kojoj je delo bilo namenjeno. Ali vreme koje prolazi može piscu da ide i na ruku. Saopštenje dato posredstvom knjige teorijski je večno. Knjigu može otkriti neka druga publika i to se može desiti mnogo kasnije.

Sadržaj same komunikacije se menja zavisno od toga ko tu komunikaciju prima. Književno delo predstavlja ono što od njega stvori čitalac. Čitati znači graditi.

Stepen obrazovanosti u jednoj zemlji u neposrednoj je zavisnosti od životnog standarda njenih stanovnika. Statistički podaci pokazuju da zemlje u kojima su najbrojnija lica sa srednjom i visokom stručnom spremom imaju i najviši nacionalni dohodak po stanovniku. Podizanje životnog standarda omogućuje da se sve veći deo prihoda troši na dokolicu i kulturu. Uz podizanje životnog standarda i nivoa obrazovanja idu i ostale tekovine kao što je smanjenje radnog vremena i povećanje broja kulturnih objekata. Razvoj sredstava masovnog komuniciranja: radija, televizije, štampe potpomaže reklamiranje knjiga preko emisija, izložbi itd. Svi ovi faktori su uslovili povećanje tiraža i sniženje cene knjige.

Po nekim istraživanjima koja su vršena u Francuskoj, rukovodioci i visoki stručnjaci čitaju koliko da bi se obavestili toliko i da bi se zabavili. Tehnički stručnjaci čitaju više da bi se obavestili nego da bi se razonodili. Traženje obaveštenja je na drugom mestu kad su u pitanju službenici i visokokvalifikovani radnici, koji u čitanju traže pre svega zabavu. Nekvalifikovani i kvalifikovani radnici najviše se opredeljuju za zabavu. Čitanje je retko razonoda. Gotovo nikad nije omiljena razonoda, ali je često razonoda u nedostatku boljeg načina korišćenja slobodnog vremena.

U članku *Knjige i čitaoci* Hajnc Štajnberg smatra knjigu u Evropi sredstvom masovnog komuniciranja, ali u sasvim određenom smislu.

Rezultati prvih istraživanja knjige u Evropi dali su početkom šezdesetih godina ovoga veka povoda kulturnom pesimizmu među intelektualcima. Mase, proricali su ovi kulturni pesimisti, iz godine u godinu sve manje čitaju, a posebno mladi više vole da igraju fudbal ili da gledaju televiziju nego da pročitaju dobru knjigu. Ipak, knjiga se svuda u svetu štampa, kupuje i pozajmljuje više nego ikad ranije. Što se tiče omladine, sva istraživanja u zemljama zapadne Evrope pokazala su da mladi čitaju više nego starije generacije. Što su ljudi stariji, sve se manje interesuju za knjigu. Isto je i u Americi.

Istražujući motive čitanja, Amerikanac Hajda je ustanovio razliku između samoće i usamljenosti kao motiva. Po njemu, navodi naš autor, samoća podmlađuje i osvežava. Ona jača društvene veze jer omogućava pojedincima da sa više pažnje vrše interakciju ili da nalaze više zadovoljstva u druženju s ljudima. Nasuprot samoći, usamljenost je neželjena, besmislena i teška patnja, nametnuta čoveku protiv njegove volje. Samoća je vid uklapanja u društvo. Usamljenost je vid isključenja iz učestvovanja u životu društva. Za čitanje knjige potreban je i napor. Samim tim knjiga postaje neprivlačna za usamljenog čoveka, čiji je opšti nivo interesovanja i delatnosti znatno niži od nivoa angažovane ličnosti.

Hajda je došao do zaključka da — i pored toga što čovek ne može da čita ako nije sam — usamljenost utiče na ljude u tom smeru što oni gube naviku da čitaju. Uz pomoć kompjutera utvrđeno je da muškarci čitaju više nego žene, mada je u detinjstvu situacija obrnuta. Ali, ako bi se zbog toga muškarci osetili nadmoćniji, poručuje autor, trebalo bi da znaju da su pogrešno protumačili činjenice. Žene ne čitaju manje zato što su žene, već zato što su školovane uglavnom manje nego muškarci.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA



1973
7-8

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 7-8

## SADRŽAJ

# СОДЕРЖАНИЕ

## СОЮЗ КОММУНИСТОВ И ТЕОРИЯ



## СТУДИИ И СТАТЬИ



# CONTENTS

## THE LEAGUE OF COMMUNISTS AND THEORY



## STUDIES AND ARTICLES

# Savez komunista i teorija*

**Najdan Pašić**

## AKTUELNI PROBLEMI NAŠE MARKSISTIČKE TEORIJE I DRUŠTVENIH NAUKA I POLITIKA SAVEZA KOMUNISTA

Savez komunista Jugoslavije vodi dalekosežnu akciju kritičkog preispitivanja stanja u društvu i u svojim sopstvenim redovima i vrši mobilizaciju radničke klase i svih socijalistički opredeljenih snaga za borbu u kojoj se rešavaju ključna pitanja našeg daljeg društvenog razvoja na samoupravnim socijalističkim osnovama.

Složeni istorijski zadaci raskidanja obruča klasnog društva i izgradnje socijalizma zahtevaju od avangarde radničke klase — njene partije — da bude adekvatno organizovana za neposrednu revolucionarnu akciju, da stoji čvrsto na pozicijama radničko-klasnih interesa, da po svom sastavu i idejnim opredeljenjima predstavlja integralni deo onih društvenih snaga koje su samim svojim položajem u društvu usmerene da menjaju svet i osvajaju nove prostore za razvoj i humanizaciju društva. Uspešno rukovođenje borbom za društveno oslobođenje rada zahteva od avangarde radničke klase sve to, ali i više od toga. Ono traži da Savez komunista bude sposoban da naučnom, teorijskom analizom i osmišljavanjem društvene stvarnosti i revolucionarne prakse (u kojoj je on sam angažovan kao predvodnička snaga i faktor organizovane svesti) otkriva objektivne zakonitosti date etape društveno-istorijskog razvoja i da na toj osnovi gradi strategiju revolucionarnog pokreta. Zadatke krčenja novih istorijskih puteva može uspešno da ostvaruje samo politička avangarda koja ima kvalitete partije komunista u Marksovom smislu reči, partije koja „teorijski prednjači ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta". Što su uslovi borbe za progresivno menjanje društvenih odnosa složeniji i što su neposredni zadaci značajniji i veći, veća je i potreba da se rukovodeća uloga klasno najsvesnijeg dela revolucionarnog pokreta izgrađuje i potvrđuje kroz stvaralačko povezivanje teorijskog mišljenja sa konkretnim zadacima koje pokret rešava u životnoj praksi.

---

* U ovoj rubrici objavljujemo deo saopštenja podnetih na savetovanju o temi „Savez komunista i teorija" koje je u organizaciji Komisije Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad održano 18. i 19. juna ove godine u Beogradu.

# I

Govoriti o akcionoj sposobnosti Saveza komunista znači govoriti i o njegovoj osposobljenosti da teorijski prednjači, to jest da mobiliše potencije teorijskog i naučnog mišljenja u rešavanju zadataka koji izviru iz same prakse revolucionarnog menjanja društvenih odnosa. Ta sposobnost povezivanja teorijskog i naučnog mišljenja sa praktičnom akcijom bila je i ostala bitna dimenzija i determinanta revolucionarne snage Partije.

Otuda baš u ovom trenutku kada su progresivne snage našeg društva tako intenzivno angažovane u borbi za nove produkcione odnose i dominantnu poziciju udruženog rada u ukupnom procesu društvene reprodukcije, i kada se naše društvo u celini našlo na velikom istorijskom raskršću suočeno sa ozbiljnim teškoćama i složenim, istorijski novim zadacima, problemi stanja i razvoja marksističke teorije i naučnog stvaralaštva i društvena angažovanost nauke dobijaju izuzetan značaj i aktuelnost.

Za revolucionarnu radničku partiju kao što je Savez komunista Jugoslavije povezivanje teorijskog mišljenja i praktične revolucionarne borbe nije apstraktno i doktrinarno pitanje, nego bitan uslov ostvarivanja njene društvene uloge. Istorijski bilans dosadašnje revolucionarne borbe Saveza komunista to nepobitno potvrđuje. Svaki krupan rezultat ostvaren u toj borbi predstavlja u isto vreme i svedočanstvo sposobnosti Partije da teorijski pronikne u suštinu date društveno-istorijske situacije i da na toj osnovi utvrdi pobedonosnu strategiju praktične revolucionarne akcije.

Ali je tačno i obrnuto: periodi kada je, zbog pritiska pragmatizma i rutinerstva u radu Saveza komunista, zbog jačanja uticaja birokratskog subjektivizma u Partiji i u društvu, ili zbog ustupaka snagama koje su želele da ospore rukovodeću ulogu Saveza komunista, dolazilo do potcenjivanja idejnog i teorijskog rada i do slabljenja stvarnog uticaja kritičke misli na društvenu praksu — to su, po pravilu koje gotovo ne zna za izuzetke, bili periodi stagnacije u razvoju društvenih odnosa i opasnog nagomilavanja društvenih protivrečnosti.

Bilo da je reč o prodoru birokratsko-tehnokratskih tendencija koje neposredno ugrožavaju elementarna samoupravna prava radnika, o nacionalizmu koji napada same temelje višenacionalne socijalističke zajednice ili o malograđanskom liberalizmu koji u ime formalne slobode i koegzistencije svih interesa i ideologija dovodi u pitanje vodeću ulogu radničke klase i njene političke avangarde — sve te pojave koincidiraju sa zanemarivanjem marksističke ideologije i teorije i njihovim upornim potiskivanjem na margine osnovnog toka društveno-istorijskog kretanja.

Komunistička partija Jugoslavije je odnela pobedu u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji jer se pokazala sposobnom da utvrdi gde leže glavne potencijalne sile društvenog prevrata i da usmeri svoju akciju u tome pravcu: ona je uspela da u svojoj teorijski fundiranoj revolucionarnoj strategiji poveže i ujedini progresivne istorijske težnje narodâ naše zemlje da ostvare nacionalnu ravnopravnost i slo-

bodu sa težnjom radničke klase i svih eksploatisanih slojeva da učine kraj sistemu klasne eksploatacije. Tako je otkrivanjem specifičnosti narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u našoj zemlji KPJ dala ne samo praktičan, nego i značajan teorijski prilog rasvetljavanju zakonitosti i različitih puteva ostvarivanja socijalističke revolucije u savremenom svetu. Sa tim su povezana i značajna saznanja o suštini nacionalnog pitanja i o problemima socijalističkog federalizma do kojih je došao Savez komunista povezujući teorijsko mišljenje i društvenu praksu.

Uspešan otpor velikodržavnom hegemonističkom pritisku staljinizma ne bi bio moguć da se KPJ nije od početka orijentisala na proučavanje i analizu dublje društvene suštine i objektivne uslovljenosti toga konflikta koji je najdirektnije ugrozio samostalan razvojni put naše revolucije. Otkrivajući dublju društvenu suštinu iza onoga što je bilo vidljivo na površini političkih zbivanja, Partija je uspela da postigne dve stvari koje će imati trajan značaj za dalji socijalistički razvoj u našoj zemlji i za dublje shvatanje nekih pojava i zakonitosti prelazne epohe:

prvo, data je produbljena marksistička kritika etatizma i birokratizma zasnovanih na državno-svojinskom monopolu, kao i onih političkih i idejnih tendencija koje iz takvih odnosa proizlaze;

drugo, uvođenjem radničkog samoupravljanja stvorena je čvrsta i trajna društveno-ekonomska osnova koja će obezbeđivati dalji samostalan razvojni put naše revolucije i otvoriti proces formiranja novih, samoupravnih produkcionih odnosa u kojima se prevazilaze elementi svojinskog monopola i u kojima udruženi radni ljudi ovladavaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. Tako se povezivanjem socijalističke teorije i socijalističke prakse i razvojem samoupravnih oblika organizovanja društva trasira konkretan istorijski put društvenog oslobađanja rada.

Često se i danas može čuti mišljenje da je stvaranje radničkih saveta u Jugoslaviji bilo akt pre svega pragmatsko-političkog prilagođavanja situaciji koja je bila stvorena sukobom sa Kominformom, a da je teorija došla tek kasnije da apologetski blagoslovi praksu. Takva mišljenja su sasvim netačna i nesaglasna sa onim što se realno događalo. Ona ignorišu ono što je bilo bitno za ostvarivanje rukovodeće uloge Partije, a to je stalno povezivanje teorije i prakse u društvenoj akciji Saveza komunista. U ekspozeu koji je održao pred Saveznom skupštinom 26. jula 1950. godine povodom donošenja Zakona o radničkim savetima drug Tito je naglasio da taj zakon *„sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa* u proizvodnji: u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i — prema tome — može se i mora ostvariti u praksi ako mislimo da zaista izgradimo socijalizam". Ove Titove reči najbolje pokazuju da je Komunistička partija Jugoslavije već u to vreme imala dosta precizne predstave o dalekosežnosti i implikacijama revolucionarnog koraka koji je učinjen stvaranjem radničkih saveta.

Najvažniji teorijski radovi već s početka pedesetih godina jasno svedoče o kontinuitetu razvoja celovite teorijske koncepcije o suštini i

putevima samoupravnog preobražaja društva. Od izolovanih zametaka samoupravnih odnosa stvorenih formiranjem prvih radničkih saveta pa do razvijenih oblika i koncepata organizovanja čitavog društva na samoupravnim osnovama — kako se to utvrđuje novim ustavom — postoji jedinstvena razvojna nit i u praktično-političkoj akciji Saveza komunista i u njegovim osnovnim teorijskim opredeljenjima.

Na žalost, mi još nemamo dovoljno teorijskih i naučno-istorijskih studija koje bi kritički i analitički obrađivale genezu i osnovne sadržaje onoga što bismo uslovno mogli nazvati teorijom samoupravnog socijalističkog razvoja našeg društva. A to je jedna važna potreba društva s gledišta podsticanja i unapređivanja teorijskog mišljenja i stvaralaštva kod nas, kao i s gledišta idejnog opštenja sa međunarodnim radničkim pokretom. Zato ovo pitanje sigurno zaslužuje da bude ozbiljno pretresano i na ovom savetovanju.

Noseći istorijsku odgovornost za svesno usmeravanje društvenog razvoja, Saveza komunista je bivao u situaciji da nalazi teorijske i praktične odgovore na vrlo složena pitanja koja je nametalo samo kretanje društva novim istorijskim putevima. Problemi se nisu mogli ni odlagati ni prosto prenositi u sferu apstraktnih teorijskih konstrukcija jer je svaki duži zastoj na putu kojim se pošlo mogao da dovede u pitanje već ostvarene početne prodore. Osnovni, klasno opredeljen cilj — društveno oslobođenje rada — određivao je i pravac u kome su bili usmereni napori svesnih socijalističkih snaga tokom više od dve decenije borbe za samoupravni društveni sistem, takav sistem u kome interesi i potrebe ljudi u udruženom radu i njihove težnje i opredeljenja postaju osnovna pokretačka sila celokupnog društvenog razvoja. Na tim osnovama, predvodeći i prateći, proučavajući i uopštavajući iskustva i zahteve revolucionarne prakse, Savez komunista je obogaćivao marksističku teorijsku misao novim saznanjima, novim definisanjem značajnih problema razvoja socijalističkog društva, konkretnom analizom novih produkcionih odnosa i protivrečnosti društvene svojine, teorijskim uopštavanjem iskustava ostvarivanja diktature proletarijata i vodeće uloge radničke klase u uslovima izgradnje samoupravnog sistema društvenih odnosa.

Uobličen je koncept političke organizacije društva čija je celokupna institucionalna struktura (organizacija društveno-političkih zajednica, delegatsko povezivanje samoupravne društvene osnove sa centrima političkog odlučivanja, skupštinski sistem, interesne zajednice itd.) usaglašena sa prirodom novog produkcionog odnosa koji omogućuje i zahteva presudan uticaj čoveka u udruženom radu na čitavu sferu političkog odlučivanja. Kritika buržoaske predstavničke demokratije dobila je time materijalan, konkretno-istorijski izraz. Otvoren je proces podruštvljavanja politike.

Veliki teorijski značaj imaju iskustva Saveza komunista u ostvarivanju njegove uloge glavne organizovane snage socijalističke svesti u našem društvu. Njegovom revolucionarnom akcijom obezbeđivano je da društveni razvitak dobije karakter svesno usmeravanog društveno-istorijskog procesa. Zato su i sve snage u društvu koje su angažovane

u političkim i idejnim borbama pre svega nastojale da ostvare svoj uticaj na Savez komunista. Pitanja mesta i uloge Saveza komunista, njegove organizacije i načina delovanja predstavljala su one tačke u kojima su se naročito oštro sukobljavale i lomile oprečne društveno-istorijske tendencije. Da bi očuvao svoj klasni karakter, svoju povezanost sa radničkom klasom i sposobnost da presudno utiče na glavni tok istorijskih zbivanja, Saveza komunista je morao stalno da razvija kritičku svest i teorijsko saznanje o svom sopstvenom društvenom biću i svojoj ulozi u svakoj fazi društvenog razvoja. Otuda veliki i teorijski i praktično-politički značaj onih saznanja do kojih je Savez komunista došao kritički ispitujući svoju sopstvenu delatnost i savlađujući kako pritisak antiradničkih, liberalističkih i malograđansko-anarhističkih shvatanja koja su u stotinama raznih varijanti dovodila u pitanje vodeću ulogu Saveza komunista i težila da ga „u ime demokratije" odgurnu što dalje od matice društveno-istorijskih zbivanja tako i pritisak birokratsko-etatističkih i tehnokratskih struja koje su nastojale da okuju Savez komunista u ulozi nosioca osamostaljene vlasti nad radničkom klasom i nad čitavim društvom.

Da bi uspešno vodio i dobijao klasne bitke u našoj zemlji osiguravajući njen socijalistički razvitak, Savezu komunista su bila neophodna što produbljenija i što tačnija saznanja o ukupnosti uslova i oblika u kojima se ostvaruje istorijski hod socijalizma u savremenom svetu. Provincijalizam i samozadovoljno, samozaljubljeno zatvaranje u krug sopstvenih iskustava i svoje specifične situacije bili su uvek tuđi svakom istinski revolucionarnom radničkom pokretu. Smatrajući radnički pokret u sopstvenoj zemlji neodvojivim delom međunarodnog radničkog pokreta, Savez komunista je nastojao da, oslanjajući se na saznanja koja je crpao iz sopstvene revolucionarne prakse, pronikne što dublje u osnovne zakonitosti savremene društveno-istorijske epohe i da u beskrajnom šarenilu konkretnih uslova i oblika borbe za revolucionarno menjanje postojećeg stanja otkriva ono što predstavlja elemente povezanosti, solidarnosti i zajedničkog interesa socijalistički opredeljenih društvenih snaga u čitavom svetu. Savez komunista je dao svoj doprinos dubljem razumevanju istorijske uslovljenosti i stvarne prirode nekih karakterističnih fenomena prelazne epohe. Kritika etatizma na međunarodnom planu i s njim povezane blokovske podele sveta, kritika neokolonijalizma i raznih oblika njegovog agresivnog ispoljavanja u novim uslovima, dublje prodiranje u implikacije sve većeg jaza koji se stvara između razvijenih i nerazvijenih zemalja, ocene o svetsko-istorijskom značaju i domašaju narodnooslobodilačkih pokreta porobljenih naroda i o bitno izmenjenim uslovima borbe radničke klase za njeno društveno oslobođenje u svim delovima savremenog sveta — sve je to predstavljalo idejno-teorijsku podlogu na kojoj se konstituisao koncept politike nesvrstanosti i aktivne miroljubive koegzistencije. Strategija borbe za mir i socijalizam u svetu dobila je time širu i pouzdaniju idejno-teorijsku osnovu.

Savez komunista je do sada dao mnoge nepobitne dokaze svoje sposobnosti da stvaralački primenjuje i razvija marksističku teoriju kao

instrument i oružje revolucionarne prakse. Ta njegova sposobnost nije, razume se, nikakva nepromenljiva veličina ni bogomdano svojstvo. Osvrt na pređeni revolucionarni put ukazuje na jednu *opštu zakonitost:* sposobnost Saveza komunista da teorijski prednjači i da ujedinjuje revolucionarnu teoriju i revolucionarnu praksu bila je utoliko veća ukoliko je on sam doslednije uklanjao i likvidirao izvore birokratskog subjektivizma u svojoj društvenoj poziciji i načinu ostvarivanja svoje vodeće idejne i političke uloge.

Pobedom u oružanoj revoluciji Komunistička partija Jugoslavije uzela je u svoje ruke komandne pozicije u novoformiranom mehanizmu državne vlasti, pretvorila se u vladajuću partiju. Organizovana državna prinuda je bitan instrument nasilnog menjanja društvenih odnosa u korist pobedničke radničke klase. Za ostvarivanje svojih revolucionarnih ciljeva avangarda klase — njena partija — služi se ne samo organizovanjem društvenog i političkog delovanja radničke klase i radnih masa uopšte i idejnim usmeravanjem njihove akcije, nego i sredstvima državne sile pomoću koje likvidira sve preostale izvore ekonomske i socijalne moći svrgnutih eksploatatorskih klasa i preseca okove kojima su bile sputane nove istorijske sile društvenog progresa.

Ali, u uslovima dok novi produkcioni odnosi još nisu razvijeni i učvršćeni, i dok se vezivanje udruženih proizvođača sa sredstvima za proizvodnju vrši posredstvom državno-svojinskog monopola, partija na vlasti je pod snažnim pritiskom birokratsko-subjektivističkih oblika svesti. Takva svest se začinje u nedrima same partije kao izraz objektivnih protivrečnosti u kojima ona ostvaruje svoju vodeću društvenu ulogu. Čim korišćenje sredstava organizovane prinude prekorači teško vidljivu granicu do koje je ono nužno i opravdano potrebama same radničke klase, nastaje neizbežna zamena ciljeva: mesto da bude instrument kojim se Partija služi za oslobađanje inicijative i stvaralačkih potencija radničke klase, državna prinuda se pretvara u sredstvo vladanja nad radničkom klasom i nad čitavim društvom. To je osnovna istorijska pouka staljinizma.

Karakteristična crta birokratskog subjektivizma jeste iluzija da državni zakon, koji je izraz subjektivne volje vladajućih političkih snaga, samim donošenjem postaje objektivna zakonitost društvenog življenja. Zato je za svaku birokratizovanu radničku partiju karakterističan prezriv odnos prema teoriji i prema naučnom istraživanju uopšte, gašenje smisla i sposobnosti za teorijsko mišljenje. Takvoj partiji nije stalo do nauke i teorije koje otkrivaju objektivne zakone društvenog kretanja prosto zato što uobražava da te objektivne zakone može zameniti subjektivnim diktatima svoje volje. U gvozdenom zagrljaju birokratskog subjektivizma izdiše svaka nauka i svaka naučna teorija. Zamenjuje ih manje ili više rafinirana apologetika i razne, danas vrlo razvijene naučne tehnike održavanja postojećeg društvenog stanja.

Za odnos partije prema teoriji i prema društvenoj nauci uopšte od presudnog je značaja kako ona određuje svoju sopstvenu ulogu i kako je ostvaruje u praksi. Samo partija koja ima osnovna svojstva komunističke partije u Marksovom smislu reči može da bude nosilac najna-

prednijih oblika društvene svesti, faktor koji podstiče teorijsko mišljenje i svestrano podržava razvoj nauke i naučnoistraživačkog rada. Takva partija svoju ulogu vidi ne u tome da društvu nameće gotove utopije i subjektivističke konstrukcije raznih „popravljača sveta", nego u tome da stvara prostor za što doslednije delovanje onih društvenih snaga koje su po prirodi svojih stvarnih dugoročnih interesa i po svom položaju u procesu materijalne reprodukcije društvenog života pozvane i sposobne da budu nosioci dubokih društvenih promena za koje su stvorene objektivne istorijske pretpostavke. Zato je takva partija životno zainteresovana za napore usmerene u pravcu otkrivanja objektivnih zakonitosti egzistencije i razvoja datoga društva, za smelo i neumorno traganje za novim i naprednijim što je kao istorijska mogućnost sazrelo u nedrima staroga društva. Samo partija koja tako shvata svoju ulogu u stanju je da se kritički odnosi prema sopstvenoj praksi i rezultatima sopstvene društvene akcije i da kao vodeća društvena snaga svesno gradi situaciju u kojoj ne samo teorija teži ka praksi, već i revolucionarna praksa teži ka teoriji.

Opredeljujući se za samoupravni put društvenog razvoja, za takav sistem odnosa u kome interesi udruženog rada (a ne volja i zapovest aparata državne vlasti) predstavljaju onu snagu koja nosi razvitak društva u celini, Savez komunista je proširio prostor za slobodan razvoj nauke i teorijskog mišljenja. On je proširio realnu osnovu svoje zainteresovanosti za razvoj nauke i rezultate naučnih istraživanja i novih teorijskih saznanja jer bez njih nije u stanju da obezbedi uspešno usmeravanje društvenog razvoja.

„Stojeći na gledištu da nauka i umetnost tim više odgovaraju stvarnim interesima društvenog napretka ukoliko se, svaka na svoj način i svojim sredstvima, smelije predaju traženjima i otkrivanjima istine o prirodi i društvu, o čoveku kao društvenom biću, o odnosima čoveka prema složenim problemima prirode, ljudskog društva i samog čoveka u svoj njegovoj duhovnoj strukturi — SKJ se zalaže za stvarnu slobodu stvaralaštva u nauci i umetnosti... SKJ u isto vreme ustaje protiv „teorija" koje u ime apstraktnih koncepcija slobode u stvari ukidaju istinsku slobodu naučnog i umetničkog stvaranja potčinjavajući ga praktično reakcionarnim političkim tendencijama." Ovi stavovi uzeti iz Programa SKJ doživeli su svoju istorijsku verifikaciju i ne traže ni danas nikakvu ispravku ni dopunu. A najmanje zaslužuju da budu zaboravljeni!

Baš zato što je zainteresovan za razvoj nauke uopšte i posebno za razvoj društvenih nauka kao bitne potencije društvenog napretka, savlađivanja stihije i humanizacije odnosa među ljudima Savez komunista ne može pokazivati ravnodušnost i nemar prema problemima i društvenim uslovima naučnog rada i stvaralaštva niti se miriti sa distanciranjem nauke od realnih problema koji zasecaju direktno u osnovna pitanja društvenog razvoja. Još manje sme Partija da sama stimulira takvo stanje i takve orijentacije koje, u ime slobode nauke i spokojstva politike, proglašavaju kao vrhovnu mudrost esnafski princip „nauka naučnicima, a politika političarima". Time se, razume se, ne otklanjaju,

nego se samo liberalnom frazom zamazuju realne ideološko-klasne podele i konfrontacije koje presecaju, doduše ne na isti način i podjednako vidljivo, i oblast nauke i društvene teorije kao i oblast politike.

U samoupravnom društvu, koje mora da se oslanja na nauku, ali i da vodi klasne bitke, teorija i metod dijalektičkog materijalizma imaju specifično mesto i ulogu u povezivanju nauke i društvene prakse. Marksizam niti pretenduje niti može da zameni sve posebne društvene nauke, ili da ukine njihovu relativnu samostalnost, ali može da ih revolucioniše, da ih učini društveno angažovanim i tako osposobi da prodiru u dublju suštinu društvenih zbivanja ne samo sa gledišta onoga što jeste, već i sa gledišta onoga što nastaje. To je istinska funkcija marksističke teorije u službi najprogresivnijih društvenih snaga, u službi radničke klase.

Najveća svoja naučna otkrića Marks je učinio revolucionišući buržoasku političku ekonomiju, koja je posle svog „herojskog doba" obeleženog imenima Adama Smita i Davida Rikarda brzo zašla u plitke i mutne vode vulgarnog pragmatizma i apologetike smrtno uplašena od revolucionarnih društvenih i političkih implikacija svojih ranijih otkrića.

## II

Epohe velikih revolucionarnih prevrata nikad ne ostavljaju mnogo mesta ni mnogo istorijskih šansi za društveno neangažovanu, kontemplativnu nauku koja svet posmatra sa gledišta društvene statike i sama doprinosi toj statici. Takva nauka je besprizivno osuđena na puko epigonstvo i jalovost. Ova istina pokazuje se naročito reljefno u našem društvu danas, društvu koje nema neke velike naučne tradicije, pa nema ni mogućnosti da inercija takve tradicije prikriva prazninu u pogledu konkretnih naučnih ostvarenja tamo gde takvih ostvarenja nema.

Stvarni domet naše društvene nauke, njene šanse i njene istorijske mogućnosti neposredno su determinisani njenom sposobnošću da postane faktor koji će biti uključen i integrisan u revolucionarni proces društvenog preobražaja i da s tih pozicija osvetljava i osmišljava nove razvojne puteve samoupravnog društva.

Prenošenje samoupravljanja iz sfere teorijske vizije u sferu revolucionarne prakse otvara u sasvim konkretnoj formi čitav niz važnih problema čije rešavanje zahteva viši stepen i nove oblike neposrednog angažovanja nauke i revolucionarne teorije. Zbog toga svako udaljavanje društvenih nauka i kritičke teorijske misli od društvene prakse i njenih realnih i suštinskih problema može da izazove, s jedne strane, smanjenje sposobnosti društva da u punoj meri iskoristi objektivne mogućnosti svoga razvoja, a, s druge strane, i stagniranje naučne i teorijske misli, njihovu faktičku degradaciju. Konciznu definiciju ovog problema dao je drug Kardelj u svojoj studiji *Beleške o našoj društvenoj kritici*. Tamo se na jednom mestu kaže: „Ako socijalističke snage ne budu sposobne da razviju stvaralačku društvenu kritiku koja odgovara današnjim problemima, koja zna da posegne dublje u objektivne zakonitosti ranih

faza socijalističkog razvoja (ili, kako obično kažemo, prelaznog doba) i otvori nove perspektive — naći će se socijalističko društvo pred jalovom kritikom, a aktuelne probleme će rešavati empirijski, stihijski, pragmatistički."[1]

Naše današnje savetovanje neće odgovoriti svojoj svrsi partijskog savetovanja o teorijskom radu ako se u fokusu rasprava ne nađu problemi odnosa naše društvene prakse i nauke i teorije koje bi bile saznajni izraz, kritika i neophodan putokaz te prakse. Govori se, obično bez mnogo udubljivanja u stvari, o zaostajanju nauke i teorijskog mišljenja iza zahteva prakse. Kada je reč o jednom značajnom delu nauke i teorije koja se razvija na univerzitetskim katedrama i u institutima — i koja se ponekad pežorativno krsti profesorijalnom naukom — onda nije reč samo o prostom zaostajanju, nego i o kretanju na dva različita koloseka.

Ne treba zaboraviti da smo posle jednog perioda kome su osnovni ton davale tendencije dogmatske uniformnosti ušli naglo u period naučnog i teorijskog „laissez-faire-a" u kome su se ispoljile tendencije užurbanog i grozničavog uvoza naučne proizvodnje naročito iz razvijenih kapitalističkih zemalja Zapada. Uvožene su, bez nekog strožeg kriterijuma i selekcije, ne samo pojedine naučne koncepcije i istraživačke tehnike, nego i kompletne naučne discipline sa svojim teorijskim osnovama, metodologijom, pa čak i sa društvenom problematikom koja je predmet istraživanja. To je, razume se, moralo da stvori teškoće u odnosima nauke i društvene prakse.

Nošena pokretačkim silama revolucije, naša društvena praksa je svojim osnovnim stremljenjima i samoupravnim odnosima, koji su se u njoj začeli i koji su počeli da izrastaju u celovit sistem društvene organizacije, prerasla po mnogo čemu okvire i horizonte klasnog društva.

Naša društvena nauka jednim svojim delom vratila se, međutim, u nasleđeni položaj sledbenika i trabanta institucionalne nauke i misaonih struja koje su često izražavale drugačije, našem društvu tuđe društvene odnose i ideološko-klasna opredeljenja.

Tendencija otuđivanja društvene nauke i teorijske kritike od prakse samoupravnog preobražaja društva ispoljavala se, grubo govoreći, u tri osnovna vida:

Prvi vid otuđenja, karakterističan naročito za deo sociologije i političkih nauka, nastao je usled mehaničkog ili nedovoljno kritičkog preuzimanja teorijsko-metodoloških koncepata koji su nastali u drugim društveno-istorijskim situacijama i pretežno kao izraz nastojanja i potreba konzervativnih društvenih snaga za očuvanje postojećeg društvenog stanja. U društvima koja sebe krste postindustrijskim i poslekapitalističkim ili, još hvalisavije, „društvima izobilja" i „socijalne dobrobiti" došlo je do vanredno velike ekspanzije jedne vrste društvenih nauka koje su s pravom nazvane naukama društvenog statusa quo (razne varijante neopozitivizma, vulgarnog empirizma i naročito funkcionalizma). Tamo gde su se javile, te „nauke" vrše, bez sumnje, neke za poredak važne, pa čak

[1] „Socijalizam", br. 9/1965, str. 1085.

i neophodne funkcije: u sferi upravljačke tehnike kao i u sferi ideologije one na svoj način „podmazuju šrafove“ vrlo složene mašinerije postojećeg društvenog poretka i daju neophodne podatke za orijentaciju tekuće politike u najrazličitijim oblastima društvenog života. Svojim vrlo apstraktnim generalnim teorijama i svojim metodima i tehnikama empirijskog istraživanja one omogućuju prodiranje naučne misli do suština jednog određenog reda, ali ne i preko onoga što predstavlja „oficijelnu istinu“ datoga društva, istinu koja a priori isključuje mogućnost revolucionarnih društvenih promena ili koja takve promene trpa u sferu socijalne patologije. Mehanički preneti na tlo revolucionarne prakse našega društva, kategorijalni sistem i istraživačka tehnika ovih nauka davali su rezultate koji su po pravilu bili društveno irelevantni ili su čak zamagljivali pravu suštinu problema. Svodeći rezultate naučnih istraživanja na zbir trivijalnih empiričkih konstatacija, one su otežavale, pa čak i sprečavale pristup dubljim suštinama društvenih zbivanja.

To, razume se, ne znači da smo od slobodnijeg komuniciranja sa društvenim naukama savremenog građanskog društva imali samo štete i da je ukupan bilans po nas negativan. I sa te strane dobila je naša društvena nauka značajne razvojne podsticaje. A negativni uticaji bili su utoliko manji ukoliko je naša naučna misao imala dublje korene u revolucionarnoj stvarnosti i iskustvima našega društva i ukoliko je zbog toga bila sposobnija da vrši kritičku selekciju i da prihvata samo ono što kao stvarna naučna tekovina i naročito kao metod i tehnika istraživanja može da nađe korisnu primenu i u analizi naše društvene stvarnosti.

Drugi tipičan vid otuđenja teorijske misli od društvene prakse jeste subjektivistička kritika te prakse sa stanovišta apstraktne humanističke filozofije i njenih principa izvedenih iz metafizičko-idealističkih predstava o čovekovom „generičkom biću“. Ta kritika je već u samom pristupu otuđena od prakse jer društvenoj stvarnosti prilazi ne da bi je kritički izučavala i tako na nju delovala, nego da bi joj sudila. Osnovna slabost te kritike je ona ista slabost od koje pate i shvatanja njenih osnovnih izvora i uzora: mladohegelijanskih radikalnih kritičara koje je Marks kritikovao još dok je formalno pripadao njihovom krugu, zatim, predstavnika frankfurtske neohegelijansko-mladomarksističke škole i, najzad, Marksova i Fromova shvatanja. Zaneta sopstvenom prevratničkom misijom, ta kritika ignoriše kako pitanje realnih socijalnih snaga koje su kadre da izvrše stvarni revolucionarni preokret tako i pitanje objektivnih uslova u kojima to postaje stvarna istorijska mogućnost i nužnost. Ali baš ta slabost „radikalne kritike“ stvara u isto vreme i privid njene snage: ona može u svojoj kritici da bude utoliko radikalnija i žešća ukoliko je manje vezana i opterećena poznavanjem objektivnih zakonitosti društvenog života kojima je Marks nastojao da naoruža revolucionarni radnički pokret.

Bilo bi, razume se, pogrešno previđati pozitivne podsticaje koje je kritika inspirisana delima mladoga Marksa dala prevazilaženju okoštalih simplificiranih šablona dogmatiziranog marksizma i kritici njegove birokratske prakse ili ignorisati značaj upozorenja na opasnost koju

nosi prodor građanskog neopozitivizma i funkcionalizma u marksistički način mišljenja.

Ali, posebno kada je reč o našem društvu, realni problemi društvenog preobražaja na socijalističkim i samoupravnim osnovama i borba za stvarnu humanizaciju odnosa na toj konkretno istorijskoj podlozi dobili su već toliko opipljive oblike i načine ispoljavanja da je delovanje na njih uvezenim oružjem apstraktne „radikalne kritike" iluzorno. Tu važi ono što je Marks pisao za nemački „istinski" socijalizam pokazujući kakav korak nazad predstavlja oblačenje odnosa realne klasne borbe i sukoba društvenih interesa u apstraktne fraze uopštenog filozofskog humanizma i humanističke kritike: „Oni su svoje filozofske gluposti napisali iza francuskih originala. Tako su, na primer, iza francuske kritike novčanih odnosa napisali „otuđenje ljudskog bića", iza francuske kritike buržoaske države pisali su „ukidanje vladavine apstraktnog opšteg" itd. ... Tako je francuska socijalističko-humanistička literatura bila formalno uštrojena. Pa kako je ona u ruci Nemca prestala da bude izraz borbe jedne klase protiv druge, Nemac je bio sretan da je savladao „francusku jednostranost", da je mesto istinskih potreba zastupao potrebu za istinom, a mesto interesa proletarijata interese ljudskog bića, čoveka uopšte, čoveka koji ne pripada nikakvoj klasi, čak uopšte ni stvarnosti, već samo maglenom nebu filozofske fantazije".[8]

Postavljajući se elitistički iznad društvene stvarnosti i njenih realnih tokova, apstraktno-humanistička kritika nije u stanju da pronađe rešenja za probleme koje pokreće, osim takvih „rešenja" koja u ime „čistog samoupravljanja" hoće da ukinu realne tokove samoupravnih procesa i da potisnu radničku klasu kao najvažnijeg društvenog subjekta tih procesa. A takva rešenja mogla bi imati samo jedan oslonac — državnu silu koja u borbi sa objektivnim zakonitostima društvenog života neprekidno jača izvore svoje osamostaljene vlasti nad društvom.

Treće, ali ne i najmanje opasan vid otuđenja teorije od društvene stvarnosti ispoljava se u raznim oblicima dogmatizma koji lišava marksističku teorijsku misao njene bitne revolucionarno-kritičke i dijalektičke dimenzije i svodi je na niz opštih mesta i uprošćenih, kanoniziranih formula. Bez sposobnosti da shvati i prizna ono novo što se rađa u samoj revolucionarnoj praksi, dogmatizam kopa nepremostiv jaz između teorije i prakse, između normativnog i stvarnog.

Distanciranje jednog dela nauke i društvene kritike od živih problema društvene prakse ne može se prosto pripisati stranim idejnim uticajima na našu naučnu i teorijsku misao. Takav zaključak bi, sigurno, bio ne samo jednostran, nego i pogrešan, pogotovu ako bi se na osnovu takve ocene prihvatilo mišljenje koje se čuje ne tako retko da izlaz treba tražiti u administrativnom sužavanju prostora za izražavanje divergentnih shvatanja i u idejnom autarkizmu.

Stanje u nauci i teoriji kao posebnim oblicima društvene svesti ne može se odvajati od opšteg idejnog stanja u društvu niti od onih materijalnih i drugih okolnosti koje su to stanje uslovili. Duže vremena,

---

[8] Karl Marks i Fridrih Engels, *Izabrana dela*, tom I, „Kultura", Beograd, 1949, str. 39.

manje ili više vidljivo, liberalizam je vršio veliki uticaj na opredeljenja i ponašanja ne samo u široj oblasti idejnog života društva, nego i u Savezu komunista. S obzirom na prirodu društvenih slojeva koji se kroz njega oglašavaju na političkoj i društvenoj sceni, liberalizam traži uvek maksimalan prostor za individualnu akciju i za samotok društvenih kretanja, a minimalan prostor za organizovanu društvenu akciju i uticaj na tokove društvenog života. U uslovima nedovoljne razvijenosti i integrisanosti samoupravnih društvenih odnosa i niskog stepena akcione organizovanosti radničke klase nije uvek uspevalo da se borba protiv birokratizma sa samoupravnih pozicija dovoljno razgraniči od liberalizma. (Školski primer za to daje iskustvo sa donošenjem i primenom amandmana XV. Intencija toga amandmana bila je veća sloboda radnih kolektiva u izboru oblika unutrašnje organizacije preduzeća, a rezultat je bio koncentrisanje više ili manje nekontrolisane vlasti u rukama tehnokratsko-birokratskog upravljačkog sloja.)

Nije slučajno što je idejni sukob i obračun Saveza komunista sa liberalizmom u sopstvenim redovima i u društvu nastupio u onom trenutku kada su stupanj razvoja samoupravljanja i razrešavanje društvenih konflikata na samoupravnoj osnovi nametnuli potrebu boljeg i svestranijeg organizovanja radničke klase i radnih ljudi uopšte, i to ne samo u organizacijama udruženog rada i u drugim osnovnim samoupravnim zajednicama, nego i na najširem društvenom planu. Veoma važan vid ovakvog organizovanja radničke klase predstavlja neposredno samoupravno povezivanje i integrisanje udruženog rada sa naukom i njenim rezultatima.

Izgrađivanje stabilne samoupravne društvene pozicije naučne delatnosti i njeno uklapanje u sistem slobodne razmene rada između radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija jeste put na kome treba da se ostvari povezivanje naučne i teorijske misli sa društvenom praksom.

Razvoj nauke i sve ono što on sobom donosi — stalan porast produktivnosti društvenog rada, stalan porast sposobnosti društva da svesno određuje osnovne parametre svoga razvitka — to je, kao što je i Marks predviđao, postalo bitna karakteristika savremenog društva. Svako moderno društvo, svaki društveni sistem danas mora da nađe *svoja* rešenja za problem apsorbovanja nauke u ukupan proces društvene reprodukcije na kome se zasniva njegova egzistencija. Velike klasne bitke našeg vremena prenele su se neposredno i na teren odnosa između nauke i društva. Problem od egzistencijalne važnosti za svaki društveni sistem jeste pitanje koje konsekvence za društvene odnose i za samu nauku proizlaze iz određenih oblika integrisanja nauke i teorije sa društvenom praksom. Konkretno: kakvi društveni odnosi i koje klasne pozicije jačaju na toj osnovi i kakvi su u takvoj situaciji uslovi i perspektive razvoja same nauke?

U svoj svojoj veličini i složenosti ovaj kompleks problema stoji danas i pred našim društvom. Noseći odgovornost za razvoj samoupravnog socijalističkog društva u celini, Savez komunista nosi odgovornost i za uspostavljanje takvih odnosa između nauke, teorijskog mišljenja

i društvene prakse iz kojih će neprekidno da se reprodukuje dominantna pozicija udruženog rada. To znači da treba graditi takav sistem odnosa u kome se svaki napredak nauke i teorijskog mišljenja izražava neposredno kao jačanje društvene moći čitave radničke klase i u kome se, s druge strane, svaki korak napred revolucionarne društvene prakse pretvara u impuls za naučno i teorijsko stvaralaštvo.

U pripremama za Deseti kongres Savez komunista je otvorio širok front borbe za rešavanje ključnih problema za dalji razvoj samoupravnog socijalističkog društva. Organizovano i što je moguće šire i neposrednije angažovanje nauke i teorije u rešavanju zadataka koje definiše Platforma za Deseti kongres jeste u isto vreme i konkretan put stvaralačkog povezivanja naučnog i teorijskog mišljenja sa društvenom praksom.

Rešavajući probleme konstituisanja samoupravljanja kao celovitog sistema društvene organizacije, nauka rešava u isto vreme i pitanje svog sopstvenog samoupravnog položaja. Što je samoupravni položaj nauke uopšte, a posebno društvenih nauka čvršće ugrađen u ukupan sistem društvenih odnosa, to je manje mogućnosti da potreba angažovanja nauke u rešavanju problema društvene prakse i u realizovanju usvojene politike bude iskorišćena za podređivanje nauke zahtevima političkog pragmatizma i za njeno degradiranje u apologetiku koja samo povlađuje dnevnoj politici i stvara iluzije o njenoj nepogrešivosti.

Za nauku istinski integrisanu u samoupravno društvo ni jedan problem društvenog života i razvoja neće biti isuviše sitan da bi se ona njime bavila niti suviše krupan da bi, kao pitanje političke strategije, prevazilazio njene kompetencije. U razvijenom samoupravnom socijalističkom društvu konačno će biti prevaziđen „večiti problem" međusobnog odnosa i konfrontacije nauke i politike jer i jedna i druga postaju samo deo odnosa među samoupravno organizovanim radnim ljudima. A to i jeste cilj kome težimo.

**Franjo Kožul**

# SAVEZ KOMUNISTA U RAZVOJU SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA*

S obzirom na naš zadatak, postavlja se pitanje: koje determinantne društvene stvarnosti i teorijske misli unijeti u fokus naših razmatranja da bismo se približili savremenosti i da bismo mogli dati bar skroman doprinos raščišćavanju i trasiranju puta daljeg izgrađivanja koncepta i organizacije samoupravljanja, smišljenog prije svega u kontekstu analize idejnog smisla i političke prakse Saveza komunista, njegovog teorijskog, pa i praktičnog djelovanja u konstituisanju, uopštavanju, građenju i razvijanju samoupravne solucije društvenog razvoja?

Za naučno istraživanje uloge avangarde, što u ovom kontekstu znači identifikaciju Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, stvorene su realne istorijske i društveno-političke pretpostavke, iako — posmatrano vremenski — razvoj našeg komunističkog pokreta nije tako dug. Tek je u aktuelnom vremenskom prostoru realno moguće pristupiti istorijskoj elaboraciji uloge Saveza komunista u procesima socijalističkog preobražaja i u daljem razvijanju socijalističke revolucije.

Savez komunista je organizacija koja je sama inicirala problem teorije (o sebi i o svojoj ulozi), ali ne kao posebno izdvojen entitet, nego u okviru socijalnog građenja odnosa u ukupnom sklopu društvenih okolnosti. Time se upravo potvrđuje činjenica da se Savez komunista transformiše u novi kvalitet komunističke organizacije. Komunističke partije u tradicionalnim, što bi se reklo klasičnim oblicima težile su univerzalnom značenju, a jedan model organizacije dugo je održan za istorijski izum kao jedino moguće povijesno ishodište za sva vremena i za sve društvene prostore. Ukoliko je, pak, bilo nemoguće da se ideološkim i političkim instrumentima ostvari zamišljena „vječna ideja“ ili pragmatistički „cilj“, to se često postizalo ili pokušavalo postići posredstvom državne prinude poistovjećujući teoriju partije sa teorijom države.

Proces demitologizacije uslovljen je nizom istorijskih i praktično izmijenjenih okolnosti.

Prvo, univerzalističko značenje partije je već razoreno ili je u procesu razaranja.

---

* Recenzenti ovog rada su: Ivan Brigić, Nikola Babić, Fuad Muhić, Ismet Kreso i Milorad Muratović.

**Drugo, partije u svijetu nisu više ekspoziture jednog centra i sve se više okreću realnosti u kojoj djeluju, i u teorijskom i u praktičnom pogledu. Naravno, tome su uveliko doprinijele pojave blokovske podjele svijeta na sfere uticaja, gdje je primaran kriterij bio polarizacija kao geografski pojam, zatim razlike u sistemu, a manje u ideologijama, to jest polarizacija na čistu ideologiju takozvanog univerzalnog komunizma i univerzalnog kapitalizma.**

**Treće, demitologizaciji krutih ideoloških ljuštura i dogmatskih anticipacija, okretanju sopstvenoj stvarnosti, poseban doprinos je dao SKJ. Otuda bi se, s pravom, moglo kazati da je specifična avangardna uloga SKJ doprinijela da se brže potiru elementi koji su određivali klasični model partije i da se partija tipa SKJ ugrađuje u ukupnu datost samoupravnog društva.**

**Četvrto, pokazalo se da koncept organizacije nije isto što i komunistički pokret, te da je organizacija nužno u funkciji pokreta, a ne njegova pretpostavka.**

**Peto, tome su, svakako, doprinijela ogromna dostignuća u sferi tehnike i nauke, a posebno rapidan razvoj sredstava masovnog komuniciranja. Ni kapitalizam niti socijalizam nisu više zatvorene vojno-političke cjeline da bi se njihov socijalni sadržaj mogao određivati na nivou ideološke propagande koja je u ranijim uslovima bila u mogućnosti da mitologizira društvene realnosti.**

**Zahvaljujući opštim dostignućima, i običan čovjek je u stanju da danas spoznaje realnost te da kritički vrednuje i zauzima vrijednosne stavove. Ne ostajući u horizontu pukog vjerovanja, on samim tim razbija mitološku svijest i ideološke predrasude.**

**Socijalizam je pokazao svoje vrijednosti, istorijski i aktuelno, izvan mitova, kao što je i svojim bogatim iskustvom i rezultatima dokazao da se ne zasniva na mitovima i mistifikacijama, nego na zakonitostima društveno-istorijskog razvoja utemeljenim u društvenoj stvarnosti.**

## KRATAK ISTORIJSKI OSVRT NA RAZVOJ AVANGARDNE ULOGE PARTIJE

Komunistička partija se istorijski javlja u klasnoj strukturi kapitalizma kao izraz klasne borbe i najprije se izdvaja u zasebnost kao dio radničke klase, sa posebnim revolucionarnim programom, vrijednostima, ideološkim i etičkim obilježjima. Dok su druge partije tokom vremena ostale u istom statusu u odnosu na ukupan sklop društvenih okolnosti okoštavajući i konzervirajući se ili, pak, propadajući rekonstruišući se ili reorganizujući se po tradicionalnom uzoru, dotle komunistička partija pokazuje tendenciju da se razvija na principima dijalektike i da na taj način osigurava vitalitet svoga bitisanja i aktivnosti. Borba komunističke partije ponajprije počinje na teorijskoj razini. Koncept komunističke partije sadržan je još u Manifestu, gdje se partija definiše kao avangarda svijesti koja prerasta u revolucionarnu avangardu. Međutim, radikalne promjene i transformacije od vremena

kad je pisan Manifest do naših dana razvile su i nov kvalitet sadržaja i formi za građenje komunističke organizacije.

Prava transformacija izvršena je onda kada se partija više ne određuje samo kao teorijska avangarda, nego istovremeno i kao avangarda radničke klase koja je *vođena naučnom teorijom*. Sukobi se više ne odvijaju na realizaciji klasičnog oblika opozicije i klase na vlasti, nego se partija i sama javlja kao „opozicija" jer je ona najsvjesniji dio revolucionarne radničke klase, to jest posrednik između istorijskih i praktičnih ciljeva te klase. Njena borba se ne odnosi samo na osvajanje političke vlasti i društvene dominacije, nego se prenosi na širi plan, to jest u sam revolucionarni pokret.

Tendencije teorijske naravi unutar radničkog pokreta i unutar samih komunističkih partija iz istorije su manje ili više poznate i one se još uvijek ukrštaju, a borba oko teorijskog i praktičnog koncepta u izmijenjenim povijesnim okolnostima traje nesmanjenim intenzitetom. Isto tako, poznato je da je u revolucionarnom preobražaju akcentovan sklop problema praktične naravi. To se posebno ispoljilo kada je partija došla u poziciju da praktično gradi novu organizaciju društva. Tako je bilo u vrijeme Pariške komune, zatim u vrijeme Lenjinovih sukoba sa Kauckim i Rozom Luksemburg, a potom u vrijeme Lenjinovog obračuna sa liberalima, menjševicima, anarhistima i drugima. Čitav docniji razvoj komunističkog pokreta odvijaće se u znaku staljinističke revizije Marks—Engelsova i Lenjinova koncepta komunističke partije i dominacije univerzalizma. Međutim, do radikalnog zaoštravanja sudara oprečnih teorijskih koncepata, iz čega su se reprodukovale i različite solucije praktične akcije, došlo je u najdrastičnijoj formi u sukobu KPJ i Informbiroa, kada se KPJ počinje distancirati od dogmatskog doktrinarstva i univerzalizma.

Jedno od temeljnih pitanja uvijek se odnosilo na borbu između koncepcija i solucija o tome da li partiju razvijati kao pokret ili kao organizaciju. To je posebno izraženo u sukobu između Lenjina i njegovih protivnika. Lenjin je i na teorijskom i na praktičnom planu ostavio djelo o tome kako treba da izgleda komunistička organizacija u vrijeme čina oružane revolucije i praktičnog preuzimanja vlasti. Poznata je njegova deviza da komunistička partija nije samo teorijska avangarda, nego i avangarda koja se oslanja na *naučnu* teoriju, ali još više avangarda koja *praktično* izvodi revoluciju. Da bi otvorio viziju budućnosti nakon samog čina preuzimanja vlasti, Lenjin je izašao sa čuvenim principima o ustrojstvu partije na bazi „demokratskog centralizma". Tako, po tom njegovom konceptu, partija ima mogućnosti da bude svjesna društvena snaga, vođena naprednom i naučnom teorijom, ali u isto vrijeme i borbama u praktičnom građenju socijalne organizacije društva. Partija se ne bori za prevlast u parlamentu i ne gradi samo državni aparat koji bi odgovarao njenoj ulozi, nego se i ona sama organizuje, u izvjesnom smislu, po uzoru na državu ili djelimično i preuzima funkcije koje su tradicionalno slovile kao državne. Tako je nastao koncept partije primjeren „revolucionarnom etatizmu", a na njemu je kasnije iskrsla i pojmovna konstrukcija „spajanja partije i države". Dolaskom

partije na vlast sa svom ozbiljnošću se postavilo i pitanje o modelu partije — kadrovskom ili masovnom. Na teorijskom planu zanimljiva je misao Đerđa Lukača, koji, slično Lenjinu, pokušava spojiti teorijsku i praktičnu dimenziju komunističke partije. Po Lukaču, partija je forma posredovanja između teorije i prakse, u suštini konkretan princip posredovanja između čovjeka i istorije, uslov pretvaranja čovjeka iz posmatrača i objekta istorijskih zbivanja u kreativnog čovjeka.

Postavilo se pitanje i na teorijskom i na praktičnom planu: da li radničkoj klasi, kao pokretu koji je samodjelatan, treba avangarda i da li je partiji nužna funkcija avangarde ako je ona uglobirana u radničku klasu? Ostvarivanje opštedruštvenog preobražaja zaoštravalo je ovo pitanje i u našem prostoru u odnosu na funkciju SKJ.

Istorijska je istina da sve snage koje debituju u povijesti istupaju sa pozicija avangarde u ime opšte i za opšte pokušavajući da svojim interesom pokriju sve interese ili, pak, da razjedinjenje i suprotstavljanje interesa na političkom i ideološkom planu niveliraju i pomire krećući se iznad *realnosti* datih suprotnosti u „liku" avangarde.

Za KPJ to pitanje nije nikada bilo sporno i stoga postoji puna identifikacija komunističke organizacije i avangarde. Ni za Marksa nema spora o tome da je avangarda jezgro svjesnog dijela radničke klase koje ide naprijed, misaono i akciono pokreće latentne snage, organizuje ih i povezuje. Na taj način osigurava pretpostavke za dalje kretanje komunističke revolucije, u čemu je Marks i vidio šansu povezivanja, odnosno organizovanja proletarijata kao klase. Drukčije kazano, to je proces „prerastanja klase po sebi u klasu za sebe", dakle formiranja proletarijata u klasu. Međutim, po Marksu, partija je dio pokreta koji se integrira u klasu kao organizaciju. U tom značenju ništa nije moguće uklapati ili vještački integrirati u unaprijed pripremljene kalupe i šablone. Partija ne može sama niti samo za sebe unaprijed graditi organizaciju da bi tek naknadno u nju ugrađivala revolucionarne sadržaje, već obrnuto, njena organizacija izrasta iz revolucionarnog sadržaja.

U teorijskoj ravni stalno se ponavljalo pitanje smisla partije kao komunističke avangarde. U procesu teorijskih rasprava razvilo se mnoštvo određenja partije: od pozitivističkih, apstraktno humanističkih do revolucionarnih interpretacija. Svaka od tih orijentacija nalazi svoje pristalice i svoje sljedbenike. Dakle, iako je Lenjin, na primjer, odnio i teorijsku i praktičnu pobjedu nad svojim protivnicima, time nije okončan krug problema koji su promišljeni u poznatim Lenjinovim sukobima. Komunistički pokret je stalan proces transformisanja i ukidanja pretpostavki okoštavanja i „stanja mirovanja". Organizacija je, nema sumnje, funkcija pokreta, ona ga čini efikasnijim, organizovanijim, uklanja trvenja i zastoje, ali se i ona (kao organizacija) vremenom *fetišizira*, pa tako temeljni problem postaje pitanje izbora *modela* organizacije. Ako je pokret, kao osnovna snaga revolucije, neefikasan bez čvrste organizacije tipa partije, onda snaga organizacije jača, ali samim tim joj prijeti opasnost od birokratiziranja.

Jedno od daljih pitanja razvoja komunističke organizacije, pa i SKJ, jeste: kako očuvati čvrstu vezu sa radničkom klasom, odnosno sa svojom

socijalnom bazom? Istovremeno i pitanje: da li pokret ili organizacija spada u najsloženije probleme? Nakon svih istorijskih događaja u kojima je djelovao SKJ se danas nalazi upravo pred tim pitanjem, pa se odgovor na njega ne može više odgađati. Opasnost da se partija vremenom odvoji od klasne osnove, to jest od radničke klase, i da se degradira u vladajuću partiju sa pravom na politički monopol, o čemu su pouke iz prošlosti indikativne, veoma je bitna. Zatim slijedi pitanje: kako u uslovima još uvijek nedovoljne zrelosti radničke klase i nepostojanja svih relevantnih pretpostavki za njenu samodjelatnost obezbijediti primjereno razrješavanje društvenih protivrječnosti i razviti kohezionu ulogu partije na tom pravcu?

U tom slijedu promišljanja dolazimo i do pitanja: šta je samoupravljanje i šta je avangarda u samoupravljanju?

Jedino u uslovima kada postaje moguće da radnička klasa od osnovice postane stvarni pokretač, da postane ono što je imao na umu Gramši kada je pisao da radnička klasa „prerasta od ruke u mozak i da djeluje kao mozak i volja", postoji šansa i za novo pitanje o potrebi postojanja avangarde, ali teorijski je nužan cjelovit koncept avangarde u sasvim novim aktuelnim uslovima.

Naravno, na postavljena pitanja ne možemo odgovoriti a da ne respektujemo istorijske uslove, kao što ne možemo odgovoriti ni izvan totaliteta društva i izvan relevantnih dimenzija savremenosti. Samo u onoj soluciji u kojoj bi samoupravljanje postalo *samodjelatnost* radničke klase i u kojoj bi se svijest o istorijskom cilju razvila do nivoa stvarne spoznaje i realizacije interesa radničke klase avangarda bi bila izlišna, ali takvo stanje je anticipacija, ne već i stvarnost. Hod naše partije po mukama, dakle, značio je i prolaz kroz sva raskršća i prelaz preko svih istorijskih Rubikona kako na unutrašnjem partijskom planu tako i u međunarodnom prostoru. A i sva moguća rješenja što ih poznaje društvena misao iz ove sfere društvenog življenja djelovala su na proces razvijanja KPJ, odnosno SKJ. U tom hodu SKJ je uvijek nalazio primjeren izlaz iz stanja odvojenosti od radničke klase i da se partija ne transformiše u apsolut sa pravom na idejni i politički monopol. Međutim, nakon svih oscilacija na tom putu uspjeha i neuspjeha došli smo u jednom ciklusu ponovo pred pitanje o odnosu partije i radničke klase. To je naša druga markantna tačka za teorijsku analizu.

Savez komunista je milionska organizacija, a što je argument za tvrdnju da on ne može biti čvrsta, kadrovska i monolitna organizacija kakva je bila KPJ u ratnom i neposredno poratnom periodu. Neposredno iza rata KPJ je prihvatila u osnovi pozitivistički i tradicionalno isproban koncept partije tipa revolucionarne organizacije po uzoru na državu. Vrh partije je istovremeno i teorijski subjekt i političko-praktični vršilac vlasti. U isti mah on određuje teorijsku vrijednosnu orijentaciju dajući teorijsku podlogu za praktične odluke ili, pak, post festum nastoji da praktične odluke teorijski elaborira. To nije bilo pitanje samo takozvanog unutrašnjeg partijskog života ili partijskih odluka u užem smislu, nego su takvim sistemom i metodom regulacije bile obuhvaćene materijalne i duhovne sfere svekolikog društvenog življenja. Tako

je nastao samosvojan sistem podjele rada u samoj Partiji po poznatim određenjima: „teorijski" i „radni" sastanci, u čemu je hipertrofija „prorade" materijala dominantan oblik „unošenja svijesti spolja", a „prorada" direktiva i odluka bila je neformalan zakon pokretanja na praktičnu akciju. Odbijanje, neprihvatanje ili kolebanje u izvršavanju odluka, odnosno politički osmišljene prakse, označavalo se kao nedostatak svijesti u Partiji ili kao karakteristika nedovoljno razvijene svijesti radničke klase. Tako se u to vrijeme i u našoj stvarnosti stvarala svijest o Partiji kao izvoru svekolikog teorijskog znanja i izvoru svih inicijativa za praktičnu akciju.

### *Godine razvoja samoupravljanja*

Vrijeme „revolucije u revoluciji", što počinje ili se ciklusno oformljuje od 1948. do 1953. godine, zapravo je za istoriju KPJ od primarnog značaja, ne samo zbog toga što su se tada desili krupniji istorijski događaji, nego što se, moglo bi se reći, tada otvara novi istorijski proces kojim se završio evolutivni put u borbi KPJ za novo, socijalističko društvo i stvorile pretpostavke za razvijanje novog modela socijalne organizacije — sistema samoupravljanja.

Ovdje nije potrebno ponovo se vraćati, a ni posebno dokazivati, da se ideja o samoupravljanju i originalnom modelu samoupravnog društva, u kojem i povijesno i faktički KPJ ima avangardnu ulogu, a time i istorijsku odgovornost, probijala, sa manje ili više uspjeha, još iz vremena prije revolucije, a pogotovo u toku oružane revolucije. U spoljnoj formi revolucionarni etatizam se može tumačiti kao vremenski „prekid kontinuiteta". Sam čin transformacije nije označio završetak ni sukoba ni borbe niti je oblikovao stanje u kojem se izmijenio čitav sistem vrijednosti borbe i metoda u sukobu oprečnih tendencija. Čitave dvije decenije, od Šestog kongresa do danas, sudar oprečnih tendencija se ispoljava kao sukob etatističko-staljinističkog i samoupravnog, odnosno ispoljava se u kritici jednog od ova dva modela. Iz toga stanja su se i reprodukovale *divergentne ideološke orijentacije,* čija se snaga manje ili više osjećala. Tu su se iscrpljivali: energija, vrijeme, čime je u mnogome odgođena funkcija građenja novog i borba sa drugim ideologijama i platformama. Tradicija i socijalna inercija, privatno sopstvenički mentalitet, uz čije prisustvo se razvijalo samoupravljanje, nisu iščeznuli, nego su, naprotiv, u svim takozvanim kriznim situacijama dolazili do snažnog izražaja. Mijenjanjem stanja u kojem je Partija držala sve niti u svojim rukama u oblasti materijalne proizvodnje, ideologije, kulture i politike oslobodile su se snage koje su počele da djeluju u našem savremenom trenutku. Među tim snagama razvijaju se i one koje su nošene socijalnom motivacijom da se stave u opoziciju Savezu komunista.

Kako je vrijeme odmicalo, sve je manje bilo moguće divergentne ideologije istisnuti iz društva, diskreditovati ih posredstvom idejnih instrumenata i političke prinude jer su pretpostavke za to njihovo djelovanje stvarne.

Neposredno iza nas je vrijeme kada su sve ove ideološke divergentnosti na neki način dobile svoju fizionomiju, odnosno kada su izašle iz latentnih u razvijenije oblike. Društvena misao i politička analiza su uspjele da otkriju njihovu realnu sadržinu i da ih simbolički identifikuju. No, i pored toga, još uvijek je teško dati preciznu analizu i nominalno odrediti sve ideološke orijentacije o kojima se upravo danas tako mnogo govori. Prije svega, poslije Šestog kongresa, u sukobu antibirokratskih i birokratskih snaga, samoupravljanja i etatizma, kao dominantnih oprečnih orijentacija, u mnogome je izostala borba protiv drugih idejnih orijentacija i u teoriji i u praksi. Teorija grupne svojine, zatim teorija o kombinaciji postindustrijskog društva i građanske ideologije, onda teorija o „humanističkoj koncepciji partije“ kao socijalnog prosvetitelja, jednako kao i teorije o potrebi „stalnog rušenja postojećeg“, ali ne samo u filozofskom i teorijskom značenju, te teorija o tehnokratskim solucijama i rješenjima prosvećene birokratije, svakako spadaju u krug *pitanja koja nisu na zadovoljavajući način teorijski rasvijetljena.* To je treći krug pitanja koja obuhvata naša analiza.

Prema tome, u razvijenom ili nerazvijenom sistemu samoupravljanja, gdje je Partija u cijelosti integrirana u koncept društvene strukture tipa organizacije radničke klase, još uvijek nije dovoljno rasvijetljen teorijski put da bismo mogli da odgovorimo na pitanje: kakav model avangarde je nužan samoupravnom sistemu odnosa, pogotovo danas kada je proces decentralizacije vlasti radničke klase osnažen, kada, moglo bi se reći, sam po sebi dovodi društvenu stvarnost pred pitanje: kakva je uloga društvene avangarde ako je samodjelatnost dovedena na viši nivo i ako je samoupravljanje dobilo novu formu u kojoj radnička klasa treba stvarno da odlučuje o višku svog rada i o svojoj sudbini uopšte? Naravno, na to pitanje je već dat odgovor na nivou političkih stavova i programske orijentacije. Partija, odnosno SKJ u avangardnoj ulozi je istorijska nužnost jer ona je upravo u takvoj ulozi i dovela razvitak društvenih odnosa do stanja koje poznajemo, ali je na teorijskoj misli da svu novinu vremena naučno i teorijski tek osmisli kako bismo se oslobodili političkog pragmatizma i povratnog djelovanja na društvenu stvarnost idejnim, političkim i prinudnim sredstvima. Savez komunista se nije zaustavljao na razini vlastitog adaptiranja novonastalim okolnostima; no, prošlost iza nas je bogata voluntarizmom i pragmatizmom. Poznato je da su krupne političke odluke često donošene bez dovoljne teorijske pripreme i bez prečišćenog puta u teorijskoj ravni. To se moralo odraziti na praksu.

Ukupan problem koncepta partije na planu teorije i političke prakse postaje daleko složeniji u vrijeme provođenja ustavnih amandmana, kada na planu državne organizacije imamo posve nov kvalitet međunacionalnih i međurepubličkih odnosa. U tako složenom državnom strukturiranju Savez komunista postaje ponovo osnovni faktor kohezije i integracije, ne samo u sferi stvaranja svijesti i ideološkog jedinstva, nego i na planu političke akcije. U prošloj deceniji se pokazalo da je država bez SKJ nemoćna da uspostavi ravnopravnu saradnju među republikama našeg modela jer je nemoguće uz primjenu klasičnih dr-

žavnih instrumenata i metoda graditi samoupravnu ravnopravnost. To je najsnažniji indikator kuda bi tok razvoja krenuo bez SKJ.

Pokazalo se da država bez Partije u avangardnoj ulozi može da bude instrumenat dezintegracije. Vrijeme iza nas je testiralo da SKJ ne može sa sebe skinuti odgovornost za sudbinu revolucije. Prema tome, imamo osnovne pretpostavke i teorijske i praktične naravi od kojih je nužno polaziti ako je u pitanju koncept i model Saveza komunista u daljem razvoju samoupravnog sistema odnosa. Tu je, dalje, pitanje odnosa države i partije (našeg modela), a ne tradicionalno teorijsko pitanje „spajanja" ili „odvajanja".

Prvo, očigledno je da je istorijska uloga Saveza komunista uloga avangarde i da izvan takve uloge nema razloga za njegovo postojanje ili, pak, postoji opasnost da se degeneriše u oblik građanske partije i da brani državnu politiku.

Drugo, bez Saveza komunista, kao stvarnog posrednika između istorijskih i aktuelnih interesa radničke klase, nije moguća socijalna kohezija i integracija svijesti i akcije, pogotovo ako se ima na umu ukupna društvena stvarnost naše zemlje u kojoj je istorija ostavila ogroman fond protivrječnosti i suprotnosti svake vrste, pa i u radničkoj klasi.

Treće, Savez komunista u takvoj funkciji, to jest funkciji avangarde, ne može biti ni principijelno ni organizacijski postavljen po uzoru na državu federalnog tipa, nego je njegovo postojanje kao jedinstvene organizacije upravo realna pretpostavka za ostvarivanje federalne države, kako to i koncipiraju ustavni amandmani, čija je primjena u toku.

Četvrto, vrijeme neposredno iza nas je pokazalo da kvazihumanistički koncept partije nije revolucionarni koncept iako je u omotaču humanističke vizije čovjeka, nego da je to realan prostor za restauraciju građanske ideologije liberalnog anarhističkog izdanja što ga poznajemo iz istorije radničkog pokreta. Prema tome, Savez komunista Jugoslavije je utoliko humanističan ukoliko osigurava pretpostavke i prostore za radikalizaciju revolucije, čija je krajnja konsekvenca istinska vlast radničke klase, odnosno krajnji cilj ukidanje partije, „jer je njeno savršenstvo istovremeno i njeno nestajanje sa istorijske pozornice", kako bi to rekao Gramši.

Peto, nema čisto partijske sfere i sfere drugih faktora u vršenju socijalnih promjena. Svako istiskivanje SKJ iz bilo koje oblasti stvara prostor drugim ideologijama. To se evidentno pokazalo na primjeru ekonomije šezdesetih godina.

### *Osnovni principi utemeljenja SKJ u revolucionarnoj praksi*

Svaki narod u svojoj istoriji bilježi faze razvoja od konstituisanja, mirnog hoda, „nemirnih vremena" do revolucionarnih i radikalnih preobražaja, bilježi uspone i padove i tako stvara svoju istoriju koja se razlikuje od istorije drugih i to je ono što taj narod odvaja u specifičnu društvenu zajednicu.

U istoriji razvoja, bilo da se radi o zastoju, usponu ili padu, uvijek su pojedini periodi bili vezani za ličnost i centralne tačke događaja. Za istoriju je najjednostavniji metod bio da odslika prošlost, označi opšte trendove kretanja jednog društva i da se u ideološkom aspektu vrijednosno opredijeli spram vrijednosnih činjenica, to jest da izvuče vrijednosne sudove o pojedincima, događajima, činjenicama u društvu uopšte. Tako nastaje istorijski metod posmatranja kojim se najčešće proces razvoja u vrijednosnom smislu dijeli na „negativni" ili „pozitivni", a ovi kvaliteti se, opet, određuju u zavisnosti od ideološkog koncepta društva u vreme kada se istorija piše. Međutim, samo se po sebi razumije da stvaranje i pisanje istorije nije i nikada ne može da bude podudarno.

Istorijske i dijalektičke suprotnosti su trajan pratilac razvoja, ali ono što nas istorija uči je činjenica da je njihov intenzitet nekada izlazio iz okvira „normalnog", što se ne odvija po zakonima socijalne inercije. To su, zapravo, istorijske tačke u kojima se razrješava sve ono što se u periodu ili fazi „normalnog" nagomilalo iz dalje ili bliže prošlosti. Takve tačke radikalnog preobražaja određuju se kao čin revolucije, iako ona nije samo čin obračuna između klasno i ideološki podijeljenih snaga. Čin obračuna je samo jedan oblik u vršenju socijalnih preobražaja jer nakon prostog čina fizičkog obračuna između suprotstavljenih snaga revolucija nastavlja svoj hod sa svim posljedicama što slijede nakon tog drastičnog momenta. Bolovi, traume i posljedice tog drastičnog sudara klasnih ideologija ne prestaju faktom pobjede i poraza, i to iz više razloga.

Osjećaj trijumfa, euforije i romantičarskog zanosa, povijesno gledano, nakon pobjede često je značio otvaranje novih protivrječnosti i sukoba. Gledano na duži rok, sva umješnost, vještina i snaga pobjednika su u tome kako novo i revolucionarno — u kontekstu problema o kome govorimo — sačuvati od vlastitog promašaja, s jedne strane, a, s druge, kako onemogućiti poražene snage u njihovoj nakani da ostvare pretpostavke da bi se u izmijenjenim okolnostima regenerirale i restaurirale. Nema ni jedne društvene snage koja je došla na vlast u poziciji pobjednika a da nije nudila viziju boljeg, iluziju da je samim tim što je nova i pobjednička istovremeno progresivna i revolucionarna i da se njeni interesi podudaraju sa opštim interesima. Ipak, iskustvo istorije pokazuje da se u ciklusu životne vitalnosti jedne generacije iluzije obore i da se novi kvalitet preobrazi u suprotnost onome što se nudilo kao vizija, odnosno da se dođe do saznanja da je „projektovani" i programski proklamovani svijet samo iluzija ili, pak, ideološka zabluda. Osim toga, svaka generacija koja debituje u istoriji nastoji da iziđe iz anonimnosti i da svoje vrijeme pokuša proglasiti vremenom epohe, svoju djelatnost istorijskim vremenom, dakako, revolucionarnim i progresivnim.

KPJ, odnosno SKJ u periodu minule tri decenije pojavljuje se u istoriji kao vodeća društvena snaga i odvaja se od sličnih snaga u istoriji upravo po tome što ne priznaje ni jedno stanje kao stanje savršenstva i što nikada ne stvara iluziju ideološkog privida o vremenu u kojem gradi istoriju. S obzirom na naš osnovni zadatak, može izgledati da se

vraćamo u prošlost, ali sa povijesnog stajališta period od pedeset godina tek je nužna pretpostavka da bismo na bazi vlastite stvarnosti i iskustva, te iskustva i stvarnosti drugih naroda, uporednim metodom mogli graditi teorijske pretpostavke istorijske analize djelovanja jedne društvene sile i njenog doprinosa konstituisanju i građenju društvenih odnosa. S druge strane, tek na osnovu takvog iskustva moguće je zasnivati vlastitu teoriju. Jer teorija može da izrasta upravo na obilju iskustvene građe stvorene u jednom socijalnom prostoru koji ima specifična obilježja raznolike naravi, a još plodnije može se ispitivati vlastita praksa s obzirom na vremensku distancu. Naravno, pri tome se moraju respektovati opšte zakonitosti i svi nužni postulati teorijske analize da bi teorija kao uopšteno iskustvo mogla da izdrži praktične poremećaje, odstupanja i oscilacije. Metod komparacije je bitan i objektivan uslov da bismo mogli „mjeriti" kvalitete koje osmišljavamo, odnosno da bismo mogli izvoditi generalne zaključke i vrijednosne sudove. Ali, iskustvo svakog naroda znači i korektiv u okviru univerzalnosti i opštosti u teoriji, pogotovo ako se radi o specifičnim uslovima u kojima se jedan narod razvija i gradi svoju istoriju.

Ako ovdje pretpostavimo da opštost i opšte zakonomjernosti poznajemo, da nam je bliža i dalja istorija i u vremenskoj i u prostornoj dimenziji poznata, onda je za nas od primarnog značaja upravo to što našu zajednicu čini specifičnom i istorijski korektivnom u okvirima opšteg i univerzalnog.

Novija istorija naroda Jugoslavije zapravo je istorija njihovog konstituisanja, integracije na novoj istorijskoj razini, na novoj kulturi i civilizaciji. Takve težnje, tendencije i orijentacije su postojale i ranije, ali se ovdje radi o novom povijesnom kvalitetu, novoj istorijskoj situaciji koja je sazrijevala u samosvijesti običnog čovjeka ili je, pak, dosegla nivo svijesti. Za posljednjih pedeset godina u našem socijalnom prostoru razvile su se pretpostavke i uslovi da utopija postane stvarnost, dakle, pretpostavke ujedinjavanja i integracije na novoj osnovi.

Od samog početka nije bilo sporno da li su uslovi sazreli, pri čemu se misli na opšte istorijske okolnosti, kao što su oni sazrijevali i kod drugih naroda — ranije ili, pak, sazrijevaju danas. Primarno je bilo kako to što je sazrelo, izraslo i stvoreno od potencije podstaknuti i oživotvoriti. U tom istorijskom trenutku zapravo i počinje istorija KPJ, ali i istorija zajednice naroda zasnovane na klasno-buržoaskom konceptu. U tako zgusnutom i kratkom vremenu desilo se mnoštvo događaja, promjena i preobražaja, u čemu je KPJ imala ulogu istorijskog analizatora. Zato nas ovdje, kao naredno pitanje, interesira upravo Partija, njeno djelovanje i *njeno mjesto u procesu integracije jugoslovenskih naroda*. Naravno, suvišno bi bilo, štaviše i nemoguće, vršiti istorijsku analizu događaja sa ciljem da se otkrije sve ono što je KPJ ugradila u baštinu naše novije istorije. Međutim, za nas je od izuzetnog značaja savremeno stanje jer se u nizu transformacija jugoslovenskog društva upravo vrši jedna od najsloženijih u svakom pogledu. Prema tome, čini se da je upravo vrijeme za analizu i po dubini i po širini socijalnog zbivanja svega onoga što je relevantno *za procjenu vlastitog iskustva,*

uspjeha i domašaja da bi se sa više pouzdanosti i teorijske osmišljenosti moglo krenuti dalje u razvoju samoupravnog sistema, odnosno sa manje voluntarizma i pragmatizma nego što smo ih imali, odnosno što su možda bili nužni u neposrednoj prošlosti.

Buržoazija je pokazala svoju nemoć i nesposobnost da izvede istinsku integraciju i da konstituiše zajednicu jugoslovenskih naroda u modernom smislu te riječi. Buržoazija se u tom poduhvatu poslužila klasnim instrumentima prinude, odnosno sredstvima što ih poznajemo u prošlosti kada su konstituisani i integrisani drugi narodi Evrope, a da pri tome nije respektovala ni istorijske okolnosti niti osobenosti miljea, što je svojstvo događaja u novom vremenu. Ona nije mogla nadvisiti sebe, zbog čega je djelovala i na klasnom i na nacionalnom planu više kao faktor dezintegracije nego ujedinjavanja.

Kako se buržoazija više rastakala u vlastitoj nemoći, bez izgleda na racionalno ishodište, Partija je prije nego što je osvojila (faktičku) političku vlast sve više postajala faktor istorijske analize i faktor kohezije.

Partija je respektovala svu novinu vremena i okolnosti u kojima djeluje kao faktor kohezije i uz te pretpostavke gradila je koncept razrješavanja društvenih protivrječnosti.

Dakle, ovdje bi bilo nužno pokazati koje su bitne determinante ugrađene u koncept Partije s kojima je ona ušla u obračun i gradila novu strukturu društva. To nije bitno samo zbog analitičke istorijske razrade da bismo na činjenicama pokazali ispravnost puta SKJ, nego je nužna retrospektivna analiza da bismo na kritičkoj distanci vidjeli gdje su započeti procesi očuvani, gdje su bitni principi utemeljeni, a zatim gdje se odstupalo ili kolebalo te koje su posljedice takvog djelovanja Saveza komunista.

U istorijskoj ravni ukazaćemo samo na bitna programska načela i principe koji su činili temelj u praktičnoj akciji komunističke organizacije Jugoslavije i koji su na neki način sadržani i u Programu SKJ ili su građeni još u vrijeme revolucije.

Prvo, Partija je kao temeljno postavila klasno oslobođenje, dakle, pitanje klasnih odnosa, a odmah povezano s tim, s obzirom na istorijske okolnosti, postavila je kao svoj cilj i osnovni princip i nacionalno oslobođenje.

Drugo, doktrinarstvo i dogmatizam su shvaćeni kao bitan faktor podsticanja, ali Partija je gradila nužan kritički odnos naspram doktrina i dogmi kao naspram vrijednosti po sebi.

Treće, polazilo se od realnosti da je nužno u ovom prostoru pružati istinu istorijskog stanja i jasnu sliku kako bi čovjek mogao da zauzme pravi i istinski stav naspram istorijske istine. S druge strane, trebalo je ostvariti stanje u kojem će se istorijski stvorena svijest o novom osloboditi ideoloških privida i osjećanja političke manipulacije.

Četvrto, socijalizam je temeljna vrijednost i koncept društvenih odnosa kome nema alternative.

Peto, Partija je od početka svoje novije istorije gradila vjeru u vlastite snage naroda polazeći od pretpostavke da svaki narod sam gradi

svoju vlastitu sudbinu. Saradnja s drugima, uzajamna pomoć i zajedništvo čine zajednički interes. Takvo saznanje i takav program Partija je imala i u najtežim trenucima novije istorije. To je činjeno i onda kada je bilo daleko lakše i oportunije potražiti izvore posredničke moći (što je ne rijetko predlagano) i tako snagu crpsti iz moći drugih, velikih, zaštitničkih snaga izvan nas. Često je to ličilo više na avanturu nego na političku mudrost. Međutim, takav put u građenju svijesti i akcije pokazao je svoju punu opravdanost.

Šesto, Partija nije opozicija ili opoziciona snaga, profila stranaka ili partija u građanskom smislu, nego je uvijek koncipirana i razvijana kao supstrat ili faktor društvene kohezije, to jest kao „partija u velikom istorijskom smislu". To znači da u svom projektu budućnosti Partija nije podrazumijevala vlastitu adaptaciju političkim oscilacijama i trenutnim okolnostima, nego je insistirala na revoluciji koja traje i mijenja oblike i metode u stvaranju ukupnog revolucionarnog učinka. S druge strane, Partija se nikada nije izdvajala u silu za sebe kao vodeća partija na vlasti, nego se uvijek i stalno „izlagala riziku" pokrećući u ukupnoj strukturi procese i promjene, što inače nije poznato u istoriji građanskih partija. Naime, poznato je da su sve stranke i partije u istoriji, dolazeći na vlast, „zaustavljale vrijeme" i proglašavale svoju vladavinu savršenstvom dostignutog jer su se u procesu osvajanja vlasti „testirale" da su na „pravom putu". Međutim, KPJ je temeljila svoj koncept na dijalektičkom procesu nužnih istorijskih promjena stalno otvarajući nove procese i prostore za širenje revolucionarne misli i akcije, ne prihvatajući bilo koje stanje kao stanje mirovanja. Čak su i neke komunističke partije dolaskom na vlast i prihvatajući tradicionalne doktrine okoštavale stvarno stanje, u čemu se na neki način SKJ izdvaja iz stila, načina rada i djelovanja tradicionalnih komunističkih organizacija.

Sedmo, KPJ se dosljedno teorijski odredila naspram države. Ona nikada nije „skrivala" niti mistificirala problem države. Naime, u procesu osvajanja vlasti i uspostavljanja novog sistema odnosa ona je bez dvojbe prihvatila princip „revolucionarnog etatizma" kao najefikasniji način za očuvanje i dalje razvijanje rezultata revolucije. Međutim, ona nikada nije sudbinu države vezala za sudbinu Partije. Istorijska uloga države je teorijski poznata, bar što se tiče marksističkog značenja tog fenomena. Prema tome, KPJ nije svoju sudbinu vezala za državu, nego je, možda, u najtežem istorijskom trenutku otvorila proces njenog odumiranja. Takav se metod za tradicionalni, dogmatski i doktrinarski način mišljenja opire čak i zdravom razumu.

Osmo, na međunarodnom planu internacionalistički aspekt koncepcije KPJ je dalja čvrsta konstanta. Parola iz revolucije „Tuđe nećemo, svoje ne damo" ostala je trajan moto i čvrst princip na internacionalnom i međunarodnom planu djelovanja SKJ. Razvoj koncepcije nesvrstanosti i uloga naše zemlje u razbijanju blokovskih koncepcija upravo su potvrda takvih principa. Za SKJ, kao dio socijalističkih i savremenih progresivnih snaga, karakteristična je stalna povezanost sa međunarod-

nom revolucionarnom borbom, ispoljavanje internacionalizma i solidarnosti, načelo ravnopravnosti i pravo na vlastiti put socijalističkog razvoja.

Deveto, SKJ se uvođenjem sistema samoupravljanja sasvim precizno odredio prema fenomenu čovjeka, samodjelatnosti klase i povezanosti tehničkog napretka sa oslobođenjem rada. Nema potrebe naglašavati u kojoj je mjeri naš vijek zahvaćen procesima dehumanizacije. Naravno, dehumanizacija i reduciranje čovjeka na prost faktor racionaliteta čini se u ime različitih vrednota, bilo da se radi o dehumanumu modela fašizma ili Staljinovog poimanja čovjeka, ili, pak, o degradiranju čovjeka na nivo moderne tehničke životinje.

Svi programski akti SKJ, kao forme što odražavaju njegov koncept i teorijsku osnovu, sadrže upravo ona određenja po kojima je čovjek osnovna vrednota i po kojima nema nikakve vrijednosti koja bi se mogla pretpostaviti čovjeku. Dakle, iako je stalno bio u poziciji „iskušenja" s obzirom na mnoštvo divergentnih ideoloških orijentacija (pogotovo u ekonomskoj sferi) po kojima bi se daleko brže, efikasnije i ekonomičnije savlađivao otpor posredstvom represivnog sistema i lažnog humanizma, SKJ je istrajavao na osnovnom istorijskom zahtjevu.

U sve ove temeljne principe, njihovo građenje i razvijanje uveli smo Partiju kao istorijski faktor analize, na osnovu čega pratimo evoluciju i radikalne promjene. Naravno, na taj način SKJ i posmatramo kao središnju tačku, iako smo u uvodu već naznačili da je on napustio metod građenja posebne teorije partije.

Svaka druga teorija koja se ne bi oslanjala na marksističku misao i ove principe nije teorijski fond SKJ, nego je fond što je suprotan i teoriji i praksi koju je on gradio i gradi. Naravno, ovdje se nećemo zadržavati na analizi sukoba divergentnih teorijskih orijentacija, nego ćemo pokušati da sistematski naznačimo temeljne principe iza kojih je stajao SKJ tokom posljednje tri decenije. U svim programskim aktima, odlukama i rješenjima SKJ nalazimo utemeljene upravo ove principe. Osim toga, naša marksistička literatura, koja čini osnovni ideološki fond u teorijskom aspektu, bogata je upravo u ovom smislu. Prema tome, ako govorimo o ideološkom fondu i njegovom sumiranju, kako bismo mogli da se koristimo vlastitim iskustvom, onda, po našem mišljenju, to je riznica čije pozitivno značenje možemo i teorijski i empirijski argumentirati.

Događaji u prošlosti pokazali su da su upravo principi na kojima se gradila i razvijala organizacija SKJ bili stalno uporište u vršenju socijalnih promjena i u savlađivanju otpora revoluciji. S druge strane, iskustveno se pokazalo da je svaki zastoj i kolebanje oko ovih temeljnih principa izazivao poremećaje, oscilacije, a, moglo bi se reći, i krize. Vjerovatno je da su posljednje godine, koje se označavaju kao godine socijalne napetosti i krize u Savezu komunista, rezultat takvih kolebanja, što je stvaralo realan prostor za ideologije temeljene na principima drukčijim nego što su principi SKJ.

Ovdje nije moguće dalje obrazlaganje šta se sve u kratkom i zgusnutom vremenu ispoljavalo kao opstrukcija onom što je programirano na bazi navedenih principa. Isto tako, mnoštvo je koncepcija i rješenja

što su permanentno predlagani u zamjenu za ove principe (i izvan Partije i od strane frakcija unutar nje od 1937. godine do naših dana).

Ovdje bi bilo od izuzetnog značaja analizirati Program SKJ iz današnje perspektive (mislimo da je to jedno od prvih pitanja koja teorija mora nužno obraditi) kako bi se na tom temeljnom programskom aktu argumentovano pokazala ugrađenost ovih principa u programsku orijentaciju SKJ.

Ako i površno analiziramo i konsultujemo osnovne principe sadržane u Programu, vidljivo je da su u tom programskom aktu utemeljeni upravo svi oni principi o kojima smo naprijed govorili. Brzina događaja i promjene nastale u posljednjih petnaest godina sigurno nalažu i nova programska uopštavanja iskustva SKJ, pa je otuda i logično pretpostaviti potrebu unošenja novih elemenata u Program i eventualne korekcije. Međutim, bitni sadržaj Programa je aktuelan i primjeren konceptu samoupravnog društva i konceptu SKJ i danas kao i u vrijeme kada je Program donesen.

Program je, dakle, politički i istorijski akt Saveza komunista koji i formalno politički oblikuje jednu evoluciju, kao i revolucionarne razvojne tendencije SKJ. Tu se SKJ identifikovao pred jugoslovenskim društvom, radničkim i komunističkim pokretima u svijetu i svjetskoj javnosti uopšte kao avangarda radničke klase i samoupravljanja. Nisu bili slučajni toliki otpori i pritisci spolja da se odustane od donošenja Programa jer je upravo ovaj dokumenat svijetu pokazao šta Savez komunista i strateški i taktički hoće u oblasti izgradnje socijalističkog društva.

Prema tome, tvrdnje da SKJ „ne zna šta hoće" rezultat su kolebanja oko realizacije Programa, njegove dalje razrade i dograđivanja u praktičnoj akciji. Koliko nam je poznato, nema ni jednog naučnog ni teorijskog djela bilo kojeg stepena analize da je posvećeno teorijskoj analizi Programa kao temeljnog akta. Citati i formulacije su preuzimani iz Programa SKJ kako je kome trebalo — za afirmaciju ili negaciju vlastitog stava.

Misaono putujući od početka do najnovijeg vremena, mogao bi se steći utisak da se razvoj društva i SKJ kretao pravolinijski, bez odstupanja i zastoja, kao da nije bilo divergencija i oscilacija od osnovnog trenda u građenju samoupravnog koncepta društva i razvoja SKJ. Samo se po sebi razumije da takav utisak ne odgovara stvarnosti jer su, bez dvojbe, osnovni trend razvoja pratile, najopštije kazano, bar dvije vrste tendencija: prvo, u sferi teorije, ili, još bolje, u sferi svijesti, i, drugo, u društvenoj praksi, jer je praksa i provođenje Programa u život bila i ostaje ključno pitanje Saveza komunista. Praksa ili nije bila utemeljena na teorijski pročišćenim osnovama ili, pak, nije dobila teorijsku artikulaciju.

Kako je naš cilj i zadatak da tragamo za onim što teorijski još uvijek nije osvijetljeno ili bar nije dovoljno osmišljeno, pokušaćemo da u osnovnim linijama ukažemo na takva temeljna pitanja iz oblasti politike i ekonomske ideologije.

Izvlačimo jednu pojmovnu konstrukciju ili termin koji ima i realan sadržaj da na njegovoj analizi pokušamo na nivou politike objasniti odstupanja, zastoje, trvenja. To pitanje u našoj novijoj naučnoj i teorijskoj misli još uvijek nije dotaknuto.

## FRAKCIJSKA ODSTUPANJA

Naime, gledano u istorijskoj retrospektivi, svaku organizaciju i partiju, pa i KP Jugoslavije, (hipotetički) karakteriše *frakcijska* borba. Stoga bismo ovdje, shodno cilju naše analize, izostavili probleme vezane za klasne sukobe i ideološke sudare SKJ sa ideologijama čija je klasna osnova dijametralno oprečna ideologiji radničke klase, a time i njene partije, i ostali na parcijalnom problemu koji sinonimno i pojmovno određuje *frakcionaštvo*.

Metodološki i sadržajno, vjerujemo da bi analizom fenomena frakcije bilo moguće objasniti odstupanja i zastoje na započetom revolucionarnom putu u vršenju društveih promjena. Samo se po sebi razumije da se ukupnost problema ne može reducirati na frakcijsku borbu, ali za unutarpartijski razvoj pitanje frakcija je od izuzetnog značaja za analizu pređenog puta u razvoju SKJ, pa i razvoja samoupravnog društva. I to dvostruko: s jedne strane zato što je frakcionizam slabio jedinstvo u Partiji kao osnovnu pretpostavku u razvijanju i građenju samoupravljanja i SKJ, a s druge strane zato što frakcije po prirodi stvari uvijek traže, pogotovo kad su nemoćne i u začetku, saveznike i oslonac u svakoj snazi koja bi ih poduprla u osvajanju vlasti i političkih pozicija. Prema tome, na jednoj strani one slabe front borbe za koncept revolucije, dok na drugoj strani njihovim djelovanjem se stvaraju prostori i pretpostavke za restauraciju preživjelih snaga, a opet zbog vlastite nemoći frakcije najčešće traže oslonac u snagama izvan naše zemlje.

Pojava frakcija i frakcijske borbe nije naš specifikum. Frakcije su stare koliko i klasno društvo, a moderni oblici frakcija koliko i moderne partije i organizacije. To nije nepoznanica, ali je od značaja da na teorijskom planu još uvijek nismo ni pokušali da otkrijemo uzroke, socijalne uslove u kojima se frakcije pojavljuju u KPJ. Može se poći od pretpostavke da je to „pravilo igre" u političkim strukturama i organizacijama i zadovoljiti se time kao zakonomjernom pojavom u političkoj istoriji.

Međutim, tradicionalno poimanje frakcija nije isto što i njihovo poimanje u našoj stvarnosti i tu dolazimo do pitanja: u čemu je specifičnost fenomena? Naime, frakcije u građanskim partijama i organizacijama odvajaju se od centra u lijevo ili u desno — dalje ili bliže, ali se one i programski, deklaratorno, pa i formalno odvajaju u zasebnost. Praktično gledano, odvajaju se u zasebne organizacije ili partije i nastavljaju da djeluju kao zasebne i samostalne ideološke grupe.

Ovdje nije moguće dalje rasvjetljavati složene fenomene koje određujemo pojmom „frakcija", nego ih samo markiramo. Ako uspijemo

da ih identificiramo, već bi to bio indikator nužnosti teorijskog rasvjetljavanja ne samo radi istorijske analize, nego i radi budućnosti.

Istina, u teorijskoj ravni se, tradicionalno, svako frakcionaško ponašanje klasificiralo kao „desno" ili „lijevo" — desna ili lijeva frakcija. Ne ulazeći u kritiku takvog pristupa fenomenu i takvog načina mišljenja, naše osmišljavanje situiraćemo u kontekst ukupne analize. Mi imamo u vidu isključivo našu stvarnost i pojave ove vrste u našem društveno-političkom prostoru.

Svakako, bilo bi najvažnije otkriti socijalne, ekonomske, idejne i političke, pa zatim mentalno-psihološke i kulturne uzroke tih pojava. Nama to ovdje nije moguće. Međutim, bez pretenzija na potpunu i egzaktnu zasnovanost naših tvrdnji i bez pretenzija na potpunu teorijsko-analitičku razradu, ukazaćemo na nekoliko bitnih pojava frakcija u SKJ, od kojih su neke empirijski bliže i lakše uočljive, a druge izvedene i dalje, pa im je teže odslikati fizionomiju i objasniti ih pomoću starih pojmovnih konstrukcija. Takođe, neke su tradicionalne i poznatije, dok su druge, na neki način, naša differentia specifica. Počećemo od onih za koje mislimo da su se u čitavom periodu razvitka Partije nedvojbeno ispoljavale.

Prvo, u okviru jedinstvenog ideološkog pokreta i organizacije Komunističke partije Jugoslavije trajno se odvija sukob (iz kojeg i izrastaju frakcije) između pristalica takozvanog internacionalističkog tipa partije, čvrsto vezane za jedan internacionalni centar („komunistički Vatikan"), i komunista koji internacionalnu dimenziju prihvataju kao ravnopravnost komunističkih partija, a ne subordinaciju i vertikalno povezanu organizaciju, dakle, komunista antidogmatskog i antidoktrinarskog shvatanja komunizma i komunističke organizacije u Marksovom smislu riječi. Komunistička partija Jugoslavije je jedna od prvih partija u svijetu koja se razgraničila od ideologije „univerzalizma" i „monolitnosti" po diktatu iz jednog centra. S druge strane, razgraničila se od teorije i prakse po kojima je samo jedan, zauvijek dat koncept i organizacija jedino provjeren, opštevažeći. Naravno, ona se distancirala od unificiranog modela socijalizma, bez obzira na vrijeme, socijalne, istorijske i kulturne okolnosti u kojima se on izgrađuje.

Frakcija u obliku pristalica „univerzalizma" i „internacionalizma" zapravo je najstarija pojava frakcija u KPJ. Ona se odvajala i izdvajala iz KPJ upravo zbog toga što nikada nije vjerovala u vlastiti narod, a još manje je vjerovala u svoju vlastitu snagu kao vodeće društvene moći u toku socijalnih promjena. Njene bitne karakteristike su, dakle, traženje izvora moći izvan društvene stvarnosti u kojoj djeluje. Tako je svoju nevjeru u revoluciju i ideologiju uvijek pokušavala proglasiti komunističkom vrlinom. S druge strane, sva novina vremena nije u tom obliku frakcije izmijenila dogmatski i doktrinarski način mišljenja.

Frakcija tipa „univerzalizma" zapravo stalno gradi misteriju od komunizma i partije kao nadnaravnih fenomena što nemaju veze sa društvenom stvarnošću. Pretpostaviti je da je i takav način mišljenja utjecao da se od komunizma i partije grade fetiši i bauci u svijesti običnog

čovjeka, što je, dakako, najviše odgovaralo buržoaziji u borbi protiv komunističke ideologije i partije.

Frakcija ovog tipa je tako reći stalan pratilac razvoja KPJ, a poznato je da se ona 1948. godine i formalno pokušala do kraja distancirati i suprotstaviti KPJ.

Kada gledamo iz sadašnje perspektive i analiziramo sve faze u kojima se ovaj oblik frakcije jasnije diferencirao, očito je da je uzrok upravo u onim snagama koje nisu mogle da prate vrijeme, da respektuju istorijsku stvarnost socijalnog miljea gdje djeluju. Te snage ne vjeruju u moć naroda i u njegovu zrelost da ideju Partije podrži i provede u život. Misterija i misteriozni izvori moći, naravno, pripadaju obliku svijesti u kojem realnost nije prisutna i otuda njihova potreba traženja komunističkog „boga" koji svojom imaginarnom moći rješava probleme epohe na univerzalnom planu.

Drugi oblik frakcije koji, takođe, nije novijeg datuma, ali u novom vremenu dobiva nova obilježja jeste pojava *liberalističke* frakcije, koja je inače stalan pratilac komunističkog pokreta prošlog i našeg vijeka. Liberalizam i u radničkom i u komunističkom pokretu ima dužu istoriju, naslanja se na evropski liberalizam kao pokret za neutralizaciju klasne borbe, u stvari na poseban oblik ideologije građanske klase.

Lenjinova borba sa liberalizmom unutar radničkog i komunističkog pokreta je zapravo posljednja otvorena teorijska bitka. Od Lenjina do naših dana pitanje liberalizma kao da je skinuto s dnevnog reda. Ima se utisak kao da je nastao vakuum, sem u praktičnoj akciji.

Pojava frakcije tipa liberalizma još uvijek nije našla mjesto u kritičkoj analizi, pogotovo nije kritički rasvijetljen njen novi socijalno-politički sadržaj, čak ni na elementarnom nivou. To je pitanje odgađano i pomjereno do nedozvoljivih granica.

Liberalizam se uvijek pojavljivao u omotaču „humanizma", „demokratije" i „slobode", poput tako reći čitave ideologije buržoazije. U antikomunističkoj borbi liberalizam je okupljao sve one snage koje su utonule u samozadovoljstvo i koje se u vlastitoj samoobmani bore protiv revolucije i revolucionarnih promjena uopšte. Naravno, korist od toga imaju samo one snage koje „u ime slobode" uvode teror.

Buržoazija je gotovo jedno i po stoljeće optuživala diktaturu proletarijata kao oblik vladavine, a komunizam kao pokret, da, navodno, imanentno nose u sebi gušenje ličnih sloboda, na jednoj strani, a da su nacionalni na globalnom planu, pa otuda, navodno, smjeraju i ugušivanju nacionalnih sloboda. Na žalost, Staljin joj je u tome pomogao pružanjem argumenata o dehumanizaciji.

Liberalistička frakcija u SKJ je svoju ideologiju zasnivala u osnovi upravo na takvom buržoaskom političko-ideološkom antikomunističkom i antiproleterskom klasnom konceptu, pa se ona otuda i oslanjala poglavito na čuvenu antikomunističku „maksimu" o radikalnoj podijeljenosti savremenog svijeta na „slobodni" i komunistički. Da se održi kao frakcija, liberalizam je svoja glavna uporišta nalazio u antistaljinizmu stalno sugerirajući da je staljinizam neizbježna forma diktature proletarijata i na taj način pravdao svoju frakcijsku poziciju i orijentaciju.

Borba KPJ protiv staljinizma, naš humanistički koncept samoupravljanja i naša internacionalistička koncepcija humanizacije međunarodnih odnosa kao da su ohrabrili frakciju liberala da se i otvoreno distancira od SKJ i da pređe u direktnu borbu protiv samoupravljanja nudeći pri tome kao novu, a de facto staru liberalističku ideologiju u nacionalističkom i separatističko-šovinističkom omotaču.

Liberalizam u Partiji praktično se pojavio i osnažio sa Đilasom i nije prestajao do naših dana, da bi se ponovo ispoljio najsnažnije u fazi transformisanja društva na osnovama ustavnih amandmana. Dok se liberalizam u buržoaskim strukturama ispoljavao kao opoziciona snaga naspram monokratija i represivnih sistema tipa fašizma, on se u našem prostoru pojavio u okviru Partije kao metod frakcijske borbe za vlast. U spletu okolnosti s početka pedesetih godina Đilas se — iako u „velikoj dilemi“ kojem „bogu“ da se privoli: Staljinu ili Trockom — napokon opredjeljuje za građanski koncept ideologije liberalizma. U nemoći da iznađe pravo „rješenje“, on se vraća na isproban liberalistički sistem. Njegov neuspjeh da istraje u frakcijskoj borbi logično ga je udaljio od Partije do krajnjih granica — u buržoasku ideologiju. Zanimljivo je da se takav stil ponavlja i u najnovije vrijeme.

Ostaje otvoreno pitanje o tome koje su specifičnosti modernog liberalizma što se pojavio unutar SKJ. Tvrdi se da je on u našem slučaju ekonomski liberalizam i da se svodi na zahtjeve koje je postavljala buržoazija u fazi takozvane slobodne inicijative. U slobodnoj interpretaciji to bi značilo da je riječ o obnovljenom liberalizmu tipa „laissez faire, laissez passer“, koji — u sprezi sa nacionaltehnokratijom kao, navodno, dezideologiziranim entitetom — „zahtijeva“ da se što prije i direktno „stigne“ u „društveno blagostanje“ — bez SFRJ, bez SKJ i bez samoupravljanja. Konsekvenca toga je da Partija i država treba da se uzdrže od bilo kakvog „uplitanja“ u oblast materijalne produkcije, a time i u građenje društvenih odnosa u ekonomskoj oblasti, od koje zapravo zavisi ukupan socijalni sistem. Istovremeno to bi značilo ukidanje svih instrumenata socijalističkog karaktera — od plana i usmjeravanja do raspodjele i kontrole tržišta. S obzirom na sveukupnost naših istorijskih i aktuelnih okolnosti, ekonomski liberalizam bi dopustio uvođenje principa „prava jačeg“ — na grupnom, globalnom i personalnom planu. Liberalizam je čak i u svom pojavnom obliku na našem tlu za veoma kratko vrijeme pokazao koliko je efikasan u razvijanju socijalne anarhije i, još više, koliko je efikasan u razvijanju socijalne diferencijacije, tog prvog koraka ka klasnoj diferencijaciji.

Uostalom, problem materijalne produkcije i sfere ekonomije i jesu u praksi osnovna pitanja na koja, sudeći po svemu, nismo odgovorili na teorijskom planu, usljed čega se upravo tu osnažio voluntarizam i politički pragmatizam.

Osim analiziranih frakcijskih oblika, tokom razvoja KPJ, odnosno SKJ vidno se ispoljavalo i devijantno ponašanje grupa i pojedinaca. Sadržaje takvog ponašanja ne bismo mogli, međutim, pojmovno odrediti kao frakcijsko mada ono u mnogim aspektima sadrži elemente frakcionaštva.

Teško je ulaziti u psihološke i mentalne osobine grupa i pojedinaca, ali, posmatrano na našem primjeru, očito se u KPJ i iz nje grupe i pojedinci izdvajaju onda kada njihove vizije, iluzije i viđenja ne nalaze odraza u stvarnosti. Pretpostaviti je da je njihov angažman u revoluciji i u Partiji bio zasnovan na ličnim kalkulacijama jer ličnu opredijeljenost nastoje proglasiti kao opštu. Kada se realnost počinje odupirati iluzijama, a tvrdoća društvene stvarnosti se ne rješava prostim faktorom pobjede i poraza, nego se kontinuitet revolucije nastavlja, njihovo izdvajanje označava kraj njihovog vitalnog ciklusa, ali to oni ne mogu niti hoće da priznaju. Njihovi zahtjevi prema revoluciji svode se u stvari na „problem" njihovog personalnog statusa. Postoji vrijeme i trenutak u istoriji, grč obračuna, kada snaga ličnih motiva, čak i fizička snaga, imaju snagu faktora revolucije. Međutim, kada se „stvari" smjeste na njihova prava „mjesta", kada rušenje treba zamijeniti kreacijom, nedorasli zadatku vremena — bilo intelektualno bilo moralno — nužno odstupaju od osnovnog i daljeg kretanja. Ovaj oblik devijantnog ponašanja samo prividno nije od značaja, ali karakteristika je svih frakcija da se u praktičnoj akciji udružuju i čine zajednički blok protiv Partije. Njihova karakteristika je sumnja u nove snage, zamjena kritike kritizerstvom i izazivanje smetnji u praktičnoj akciji, iako oni i ovdje destrukciju proglašavaju komunističkom vrlinom, sa obrazloženjem da su „diskriminirani", zapostavljeni i da nisu dobili satisfakciju za učešće u borbi ili u organizaciji. Svaka novina u taktici Partije koju nameće život i politička fleksibilnost za njih je izdaja jer se ne podudara sa njihovim moralnim i intelektualnim habitusom.

Korijene ove pojave nije moguće utvrditi na nivou impresija i pukih empirijskih činjenica. Na nju smo ukazali samo da bismo podstakli društvenu misao na kritičko-istorijsko istraživanje i teorijsko osmišljavanje jer ona nije prolazna niti karakteristična samo za kadrove iz revolucije, o kojima je bilo već riječi, nego je, po svemu sudeći, nužno predvidjeti njeno kontinuirano obnavljanje u različitim, donekle izmijenjenim oblicima. Međutim, ipak bismo u formi hipoteza signalizirali uzroke, po našem mišljenju, reprodukcije ovog modela devijantnog ponašanja.

Prvo, ima se utisak da se vremenom oformila svijest da u uslovima nedostatka privatne svojine karijera i položaj na hijerarhijskoj ljestvici imaju značenje ne samo simboličkog, nego i faktičkog priznanja ličnog doprinosa opštoj stvari. Na taj način karijera postaje motiv na akciju, a ako se lična vizija karijere ne ostvari, onda je rezignacija motiv devijantnog ponašanja. Pojam karijere podrazumijeva ekonomski status, društveni prestiž i satisfakciju za zasluge.

Drugo, komunističke partije, pa i KPJ, odnosno SKJ, u fazi razrješavanja fundamentalnih društveno-istorijskih problema orijentirane su na iscrpljivanje svih vitalnih snaga društva, a time se iz fokusa interesovanja u mnogome isključuju snage koje su završile ili se približavaju kraju vlastitog vitalnog ciklusa na personalnom planu. Rješavanje toga problema pomjereno je na plan ostvarivanja materijalnih satisfakcija, što nije niti može biti dovoljno.

Pretpostaviti je da su lični motivi i ciljevi izdvajanja raznovrsni. Tu je sigurno u pitanju renegatstvo, grupašenje, nemoć prilagođavanja promjenama u načinu vođenja revolucije, neslaganje sa pojedinostima, a slaganje u strateškim ciljevima, domet do kojeg takve grupe i pojedinci ne mogu da prate tokove i da se uklapaju u njih. Za te motive bismo mogli reći da su prolazni i nebitni.

Da ukažemo na još jedan model ponašanja sa frakcijskim obilježjima. Naime, novija istorija SKJ je primjer kako je moguće pothranjivati devijantno ponašanje u vlastitim redovima usljed neadekvatnih metoda u kadrovskoj politici, distribuciji funkcija i političkom promovisanju.

Primjeri frakcijskog izdvajanja i devijantnog ponašanja u vrhu partijskog vođstva samo su vidljiviji indikatori jer je sistem i na nižim nivoima isti. To je na nižim nivoima u partijskoj i političkoj terminologiji označeno kao „grupašenje", ali smisao i orijentacija su identični, budući da su i posljedice slične, samo što su po stepenu štetnosti različitog značaja.

Iskustveno, u različitim fazama razvoja Partije pojedinci su se izvanrednom brzinom uspijevali penjati na hijerarhijskoj ljestvici, najprije po položaju, a odmah zatim uzurpacijom i kumulacijom funkcija, političkom promocijom, kao ljudi od vanrednih sposobnosti. Stalnim podsticanjem i davanjem ovlaštenja bez dovoljne kontrole foruma i baze takvi ljudi vremenom postaju „nezamjenljivi". Oni u početku pokazuju ambicije i slijede političku orijentaciju foruma i Partije uopšte, ali vremenom, pretpostaviti je, u njima se rađa svijest upravo da su nenadoknadivi i nezamjenljivi u svojim funkcijama. Njihova mišljenja, stavovi i akcije se uzimaju bez kritičke distance, bez rezerve. Najprije stoga što su oni u svojim djelatnostima bez kontrole, a svakako i usljed već formirane svijesti o njihovoj vrijednosti na nižim nivoima, poltronskog ponašanja onih kojima su takve ličnosti okružene, pa sve to rađa svijest o posebnoj vrijednosti, o snazi nezavisnoj od foruma i Partije, kao nadarenost, posebna politička, intelektualna, državnička sposobnost itd.

Društveno-naučno je teško dokazivati mentalno-psihološke transformacije na personalnom planu, ali je realno, s obzirom na istorijske činjenice, pretpostaviti transformacije takve vrste. Takvom mentalitetu, s obzirom na uobrazilju da su ljudi posebnih vrijednosti, forumski rad i obaveze postaju okov jer je za njih takav rad mediokritetski motiviran mnoštvom elemenata gdje nije u pitanju samo „čisti um", nego i politički oportunitet. Forumi najčešće prihvataju njihove prijedloge i mišljenja i rijetko da im ko protivrječi. Njihovo „znanje" i „umijenje" jesu čiste pretpostavke. To još više brani sujetu i osionost, te se rađa *svijest o zasebnoj* vrijednosti. „Miljenici" ne ignorišu samo niže na stepenici niti samo bazu, nego i forum kojem pripadaju. Tako, objektivno, svaki kolektivni rad, respektovanje baze i korekcija, za njih postaje teret i, da nije korektiva, u njihovoj viziji poslovi bi mogli ići brže, efikasnije i racionalnije. U svijesti običnog čovjeka takve lčnosti postaju misterija, legenda i kult sposobnosti. Nosioci frakcijske borbe ponašaju se i djeluju upravo suprotno od istinskih revolucionara, koji se nikada ni za

trenutak ne odvajaju od socijalno-klasne osnove i koji nikada ne pokušavaju da grade mit od svojih ličnosti. To znači da autoritet komuniste ne izrasta iz tobožnje mistične moći njegove ličnosti niti iz frakcijske borbe u društvenim i političkim procesima. Racionalni autoritet komuniste temelji se na sklopu objektivnih okolnosti socijalno-klasne osnove.

Frakcionaši ovog oblika, suprotno tome, najprije grade misterije o svojim ličnostima i, najčešće, ne dolaze u realni kontakt sa bazom da bi baš time pojačali interesovanje neupućenih masa. Tek kada im se učini da je realna društvena situacija zrela, oni „izlaze" i počinju graditi platformu divergentnu od Partije, a pogotovo počinju tražiti oslonac i saveznike unutar zemlje i u inostranstvu. Prema tome, njima je Partija kao najmoćnija društvena snaga, kao akumulirani autoritet bila nužna da bi uspjeli u socijalnom i političkom promovisanju i u sticanju autoriteta i društvenog prestiža pošto bi svaki drugi put bio nemoguć. Odmah iza toga slijedi odvajanje u frakciju, koja saveznike i oslonac traži i u preživjelim građanskim slojevima, nacionalizmu, šovinizmu, dogmatizmu, birokratskim snagama itd.

Da zaključimo. O tome da je riječ upravo o frakcijama u našem iskustvu, svjedoči najprije to da ni jedna divergentna ideologija nije nalazila vlastitu platformu izvan Partije niti izvan socijalističkog koncepta, a zatim sve frakcije u našem iskustvu doista su pokušale istrajati u svojim zahtjevima upravo unutar Partije ili uz njenu pomoć. Prividno su i one za socijalizam, za komunističku ideju jer im treba autoritet revolucionarne avangarde, a tek kasnije bi pokazale svoju pravu fizionomiju, kao što ju je, uostalom, u nedovršenom obliku pokazao i maspokret. Krizne faze su njihove šanse i tačke kada se i formalno odvajaju od Partije.

Pošto naše tvrdnje izlažemo u formi hipoteza, s ciljem da one podstaknu na posebna istraživanja, ne ulazeći u analizu društvenih uslova i uzroka koji postoje u socijalno-klasnoj osnovi, čini se da je nužno ukazati bar na dva osnovna uzroka ove pojave:

Prvo, pretpostaviti je da u metodu, pa i u svijesti, još uvijek ima ostataka tradicionalnog koncepta i organizacije Partije, pa time i staljinističkog načina mišljenja, po kojem je u ovom kontekstu „izabrani" subjektivni faktor osnovni pokretač istorije, a unošenje svijesti spolja najbitnija komponenta formiranja svijesti uopšte.

Drugo, s obzirom na našu višenacionalnu strukturu, osamostaljenjem ličnosti u funkcijama razvija se i njihova svijest o zasebnoj vrijednosti; oni postaju nacionalni „heroji", nacionalni simboli, a pokazalo se da su takve frakcijske grupe i pojedinci s tim računali u trenutku odlaska u disidente.

## SAVEZ KOMUNISTA I EKONOMSKA IDEOLOGIJA

Iako bi se dalo pretpostaviti da smo iscrpli temu našeg rada, čini se da je naš zadatak tek sada postavljen. Nalazimo se pred pitanjem: šta se ipak desilo, posebice u protekloj deceniji, izvan proklamovanja

i istraživanja opštih principa i izvan onih pojava koje smo skicirali u prethodnim izlaganjima? Ukupan problem zastoja i trvenja nije moguće reducirati samo na takozvane čisto političke fenomene ili unutarpartijske probleme, što smo ih sinonimno markirali kao problem frakcija. Činjenice, argumenti i pojave nameću utisak da se naš razvitak i u teorijskoj ravni i u praktičnoj akciji sapleo u protivrječja upravo u sferi *materijalne* proizvodnje.

„Praksa" već godinama „optužuje teoriju" da „ne stiže" društvenu stvarnost, da ne prati lanac uzroka i posljedica u životnim procesima i da tako ne osigurava pretpostavke na koje bi se mogla oslanjati praktična kreacija bez poznatih rizika koje izaziva voluntarizam i politički pragmatizam.

Osim toga, teorija se „optužuje" da ne osmišljava nove i razvijene procese i društvene tvorevine, nego da je zadržala nivo kritičkog praćenja stvarnosti ne nudeći ishodište i načine kako da se otklone posljedice.

Suprotno tome, teorija optužuje političku praksu da se odvija nekontrolisano i tako daje nezavisan smjer društvenom razvoju uopšte bez teorijske „predspreme" i teorijskih pretpostavki. Teorija, pogotovo nauka, ne može naći uporišta u pojavnim oblicima stvarnosti bez nužnog i obimnog fonda iskustvenih činjenica. Tako se teorija stalno vraćala na izvore iz dalje i bliže prošlosti ili je, pak, ostajala na nivou spekulacija, apstraktnog i vizionarskog trasiranja teorijskog puta praksi. U nedostatku osmišljenosti novog i u pokušaju da se odvoji od dogmatskog, teorija je i sama ostajala na razini takozvanog naučnog pragmatizma.

Međusobno „optuživanje" prakse i teorije postaje pouzdan indikator da je pragmatizam u velikoj mjeri bio dominantan u građenju novog koncepta društva, a pogotovo u građenju njegove praktične organizacije. Partija se već dugo (teorijski) ugradila u ukupan koncept samoupravnog društva. Ali, u našim uslovima nije problem „čisto" teorije Partije, nego problem teorija samoupravnog modela odnosa. To traži kreaciju najvišeg stepena. Napisano, kazano ili u praksi provjereno daleko je lakše naučiti, procijeniti i spoznati nego graditi novo.

Postoje trenuci istorije kad su snaga volje, ideologija i politička nadarenost od izvanrednog značaja. U prostim situacijama, u jednostavnim strukturama, u fazi „rušenja" postojećeg, iracionalne snage mogu da budu pokretač od izvanrednog značaja ako se usmjere i ako im se ponudi vizija kao motiv za akciju, ali samo do čina rušenja. Međutim, u razvijenom društvu, u spletu novih protivrječja i opštih povijesnih okolnosti, kreacije počinju nakon razaranja starog. Tokom cijele istorije čovjek našeg podneblja je rušio da bi gradio, rušenje je bilo preduslov građenja. Potencijali u fazi razaranja i uspostavljanja novog pokazali su se u toku revolucije u svoj svojoj snazi.

U godinama od epohalnog značaja, u vrijeme uspostavljanja novog sistema odnosa, a time i građenja novog socijalnog statusa Partije postavljen je sasvim nov i ambiciozan istorijski zadatak pred jugoslovensko društvo uopšte, a pogotovo pred Savez komunista, koji je i istorijski i aktuelno bio i ostao odgovoran za sudbinu novog.

Istorijski i društveni novum pružio je dvije vrste akcija: prvo, teorijsko građenje platforme, na čemu se temeljila i idejna orijentacija SKJ, i, drugo, brzinu socijalne akcije jer je dinamika promjena bila izvanredno intenzivna i u izvanredno zgusnutom vremenu.

Istina, postojao je istorijski fond marksističke misli kao osnovni temelj građenja novog koncepta i organizacije društva. Ali, o tome kakva treba da izgleda praktična organizacija novog društva, za to Marks nije dao praktična rješenja, pa ni Lenjin, izuzev za stvarnost Sovjetskog Saveza. To je ostalo generaciji koja gradi novu istoriju i sva umješnost, vještina i mudrost jeste u tome kako graditi praktičnu socijalnu organizaciju društva.

Vremenski gledano, novi kvalitet procesa i sadržaja započeo je da se gradi u fazi konstituisanja samoupravnog modela odnosa. Gledano teorijski, ta novina je sadržana u odlukama Šestog kongresa SKJ, odakle i počinju izrastati novi kvaliteti, a njihovo značenje ima odjeka i na vrijeme u kojem živimo, u našoj savremenosti.

Radikalan raskol s Informbiroom 1948. godine i uvođenje sistema samoupravne organizacije društva — čije pravno značenje nalazimo u Ustavnom zakonu iz 1953. godine, a idejno-političko u odlukama Šestog kongresa — jesu prelomne tačke u razvoju jugoslovenske zajednice uopšte, a pogotovo u razvoju SKJ.

Šesti kongres dao je opštu idejnu i političku orijentaciju za razvijanje društveno-političkog i privrednog sistema. U Rezoluciji tog kongresa se kaže:

„Kongres jednodušno ukazuje da radničko upravljanje privrednim preduzećima, koje je dovelo do stvaranja socijalističkih odnosa u oblasti proizvodnje, i samoupravljanje radnog naroda imaju preloman odlučujući značaj za dalji razvoj i učvršćenje socijalističke demokratije i socijalizma." I dalje: „Prava neposrednih proizvođača u privredi mogu samo da se dalje šire i produbljuju, i to u utvrđivanju i raspodjeljivanju viška rada, nacionalnog dohotka, novih investicija itd."

U referatu druga Tita na Šestom kongresu SKJ o tome se kaže: „istinsko demokratsko upravljanje počinje ondje gdje prestaje funkcija upravljanja države u privredi preko njenog aparata".

Šesti kongres je otvorio mnoštvo procesa. On predstavlja platformu za građenje antidogmatskog i antibirokratskog sistema društvenih odnosa.

Opravdano je da Šesti kongres SKJ označimo i kao značajnu fazu napuštanja doktrinarstva, shema i šablona u razvijanju materijalne reprodukcije. Šesti kongres je otvorio novu stranicu istorije u kojoj se gradi specijalan koncept demokratije, a istovremeno i novi koncept društvenih odnosa kakve ne poznaje praksa socijalističkih zemalja iako je taj koncept čvrsto utemeljen na principima marksizma.

Koliko je god ovaj kongres, odnosno koliko su god njegove odluke otvorile povijesnu novu budućnost u odnosu na već isprobani i odbačeni staljinistički model, danas je moguće ustvrditi, elaborirajući praksu, da Šesti kongres nije u istoj mjeri „zatvorio" slobodne prolaze buržoaskim ideologijama i uticajima buržoaskog mentaliteta u svijesti. Istina,

rukovodstvo SKJ je još na Petom plenumu Centralnog komiteta SKJ 1954. godine analiziralo posljedice procesa otvorenih na Kongresu i sasvim jasno ukazalo da je nužno vršiti izvjesne korektive kako proces demokratizacije ne bi dobio obrnut efekt. Ali, to još uvijek nije teorijski ni artikulirano.

Temeljni problem je bila i ostala oblast materijalne produkcije, odnosno socijalne organizacije privrede. Privreda je centralni problem Saveza komunista već punih dvadeset godina. Ne samo zbog toga što je materijalna produkcija i odnosi koji se grade u procesu produkcije osnova ukupne nadgradnje, nego i zato što ona ima direktan uticaj na društvenu svijest, društvene odnose i ideologiju i što su tu i glavne slabe tačke stalnog napada opozicije, pa i napada spolja.

Privreda je mjerljiva i vidljiva veličina i moguće je pozitivno i negativno kvantificirati, statistički iskazati njene vrijednosti i upotrijebiti ih kao argument.

Nakon svega što se desilo u neposrednoj ili nešto daljoj prošlosti čini se da smo stekli nekoliko čvrstih i nedvojbenih saznanja.

Prvo, sve su opozicione i frakcijske snage tražile uporište u oblasti privrede i gradile svoju platformu nudeći upravo različite koncepte i modele njene društvene organizacije.

Odmah uz to se veže i saznanje da je velika iluzija zahtjev i tendencija po kojoj bi SKJ trebalo istisnuti iz oblasti materijalne reprodukcije. Pokazalo se da je i prvi korak u tom pravcu stvorio prostor za druge idejne snage.

Drugo, propusti i promašaji, teorijske i praktične naravi, zapravo su pretpostavljali uporište drugim konceptima i ideologijama. Godinama se teorija (pa i SKJ, koji je unosio idejni sadržaj u teoriju) zadržala na analizi i vrednovanju dva osnovna koncepta privređivanja. Međutim, kako praksa ne trpi zastoje, pragmatizam i politički voluntarizam postaju dominantni u kreiranju praktične organizacije privrede.

Poduhvati što su građeni više na temelju političke mudrosti, intuicije i snagom volje nego na naučnom pristupu otkrivanja zakonomjernosti i realnih mogućnosti nužno su davali nezavisan smjer u pozitivnom ili negativnom pravcu ukupnog društvenog razvoja. Teorija se stalno iscrpljivala oko sukoba između samoupravljanja i etatističko-birokratskog načina proizvodnje, a samoupravljanje je više građeno na kritici etatističkog modela nego što je kreativno osmišljavano kao novi kvalitet.

Treće, donošenje Programa SKJ 1958. godine označava cjelovitu orijentaciju, što je za dalji tok razvoja od izvanrednog značaja. Program je istorijski dokumenat koji je sumirao istorijski tok razvoja socijalističke misli i akcije, a pogotovo vlastitu ulogu i vlastito stanje. Na idejno-političkom planu Program označava definitivno uklanjanje misaone dileme: da li samoupravljanje ili nešto drugo? Tada je bilo već dovoljno teorijskih pretpostavki, ali i iskustvenih činjenica što su upozoravale da socijalizam nije izum niti „dobro po sebi", nego da je realni život nužno graditi respektujući sve aktuelne i povijesne okolnosti. Sve do donošenja Programa antisamoupravne i dogmatske snage

imale su iluziju da SKJ vodi taktičku borbu protiv dominacije jednog komunističkog centra i jednog modela po kome su sve druge partije i zemlje ekspoziture ili društveni pripadnici tog centra. Međutim, Program SKJ je u svojim magistralnim odredbama sa dovoljno jasnoće pokazao koji je put daljeg razvoja samoupravljanja na unutrašnjem planu i kakav je odnos SKJ na internacionalnom planu jer Program SKJ određuje samoupravni socijalizam kao „društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kome društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kome se vrši raspodjela prema principu „svakome prema radu" i u kome se, pod rukovodstvom radničke klase, koja se kao klasa i sama mijenja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata „iskorišćavanja" čovjeka od strane čovjeka".

Program je posebno od značaja za sferu materijalne proizvodnje, odnosno za ekonomsko-proizvodnu ideologiju SKJ.

Program je, kako je vrijeme odmicalo, sve više postajao „istorijski dokumenat", a sve je manje uvažavan kao temeljni idejni koncept samoupravljanja koji je nužno ostvarivati u praktičnom životu. Ukidanje direktivnog privređivanja i uopšte ukidanje direktiva u SKJ koje obavezuju, u nedostatku izgrađene teorijske osnovice, opšteprihvaćene i primjerene za novi kvalitet odnosa, te devalviranje vrijednosti Programa SKJ dovodi do stanja u kojem je svaka istina i u teoriji i u praksi samo jedna od mnogih „istina". Tu se i začinju ozbiljni razlozi i borba sa opozicijom oko koncepta privređivanja, a još više se začinje na teorijskom planu čitav splet teorija i teorijica o privrednom sistemu. Poznata je, međutim, istorijska istina da stanje u materijalnoj reprodukciji nije moguće izolirati, nego da se ono izravno odražava na svijest i komunista i čovjeka uopšte.

Stiče se utisak da se ekonomska teorija bavila više načelima i osnovnim konceptualnim pitanjima nego praktičnom organizacijom materijalne proizvodnje. Tako je došlo do preplitanja političkih i teorijskih osmišljavanja prakse.

U kontekstu naše analize čini se nužnim da se ukaže na ono što se kao osnovno i bitno desilo upravo u tom trenutku.

Upravo u vrijeme od donošenja Programa koincidira mnoštvo socijalnih, ekonomskih i idejno-političkih činilaca destruktivnog sadržaja i, prema tome, nije bilo „ključne karike", a niti se problem mogao reducirati na mali broj socijalnih i ekonomskih uzroka.

Ovdje ćemo pokušati skicirati samo ono o čemu danas, kad je vrijeme iza nas, čini se da nema spora:

Prvo, u vrijeme trijumfa Saveza komunista Jugoslavije, koji se formalno označava 1955. godinom, mnogi u svijetu bili su voljni i spremni da pomognu i da podstaknu razvoj Jugoslavije. Kasnije se osjećao stalan pritisak i prigušivanje — ucjenama i postavljanjem uslova.

Drugo, vjerovati je da se investicioni ciklus završavao upravo u to vrijeme; pošto smo tada obnavljali tehničku osnovicu industrije, trebalo je tehnologiju modernizirati, što je tražilo dodatne napore, a bo-

rili smo se i s tezama o zadržavanju zastarjelih kapaciteta, koji ne mogu izdržati konkurenciju niti održati tempo uspona u proizvodnji.

Treće, nakon što je kolektivizacija oblika seljačkih radnih zadruga odbačena, poljoprivreda je ostala izvan kruga interesovanja i teorije i politike, a selo je istorijska protuteža, pogotovo u našim uslovima: selo, zapravo, i nije bilo faktor društvenog razvoja kao suplement industrijskoj oblasti, a, s druge strane, „seljačka psihologija", opterećena privatnosopstveničkim mentalitetom i špekulantstvom svih vrsta, nije ostala izvan utjecaja anarhičnog ponašanja privrednih subjekata, pogotovo u godinama visokog stepena dezorganizacije.

Četvrto, po osnovnoj programskoj orijentaciji SKJ, komuna je imala da bude okvir socijalnog građenja, stvaranja kohezije i usklađivanja interesa, a time i faktor podsticanja svih energija na akciju. Međutim, pokazalo se da su lokalne zajednice, usljed zbira okolnosti, bile više sklone da razvijaju lokalni duh i zasite lokalne interese nego što su imale na umu cjelinu socijeteta. Lokalna birokratija počinje oponašati državnu birokratiju po metodu djelovanja, manirima u ponašanju, standardu, odnosno druge grupe na horizontalnoj i vertikalnoj razini. Težište je bilo u tome da se zadrži što više društvenih sredstava na lokalnoj teritoriji ili, pak, da se dobiju iz fonda društvene akumulacije. Tu se prelamao tradicionalni odnos prema državi kao nečem što je strano i tuđe iako u sasvim izmijenjenim okolnostima kada gubitak na jednoj strani istovremeno znači i gubitak za sve.

Peto, da bi istrajao na započetom, Savez komunista „prepušta" ekonomsku politiku, a time i raspodjelu društvenog kapitala državi. Pod pritiskom zahtjeva da se iz sfere materijalnih procesa ukloni laicizam i diletantizam sve se više insistira na konceptu po kojem plasiranje kapitala (investicija), disperziju kapaciteta i cijene treba podvrgnuti robno-novčanim zakonima tržišta. Tako, u nastojanju da se odrekne monopola i pozicije apsoluta u građenju samoupravnog društva, Savez komunista Jugoslavije maksimalno ispušta sferu ekonomije iz kruga svoje neposredne djelatnosti, ali time se skida i odgovornost.

Šesto, država je nalazila vrlo vješt način kako da se oslobodi odgovornosti za materijalne procese, ali da, ipak, posredno zahvata višak rada i da upravlja društvenom akumulacijom. O tome govori posebna „istorijska" uloga Opšteg investicionog fonda jer njegovo uspostavljanje označava uvođenje funkcionalizma i funkcionalnog upravljanja u samoupravljanje. Fond je bio osnovni i glavni trezor društvene akumulacije. Pošlo se od pretpostavke da on ima funkciju objektivnog faktora, pogotovo u oblasti investicija i lokacije kapaciteta, da ne bi dolazilo do usitnjavanja, dupliciranja i nerentabilnog plasiranja kapitala, čega je bilo u „čisto" državnom sistemu regulacije.

Iako ekspozitura države, konkurs postaje osnovni oblik ili instrument po kome se „objektivno" vrši distribucija društvene akumulacije, a garancija teritorijalnih organa vlasti i participacija u investicijama kroz učešće na konkursu — temeljna pretpostavka uspjeha. Izuzetak su činile fiksne investicije u vojne objekte ili objekte od posebnog značaja, što je bilo izuzimano posebnim odlukama. Na taj način državni

organi nisu učestvovali u verifikaciji kriterija konkursa jer su oni po formi osnovni kriteriji ekonomske, a ne političke naravi. Time se i uvela obaveza vraćanja kredita uz garanciju teritorijalno-političke zajednice.

Sedmo, i u sferi ideologije, a pogotovo etike, u to vrijeme koincidira mnoštvo pojava i utjecaja. Zahtjevi da se radikalno razriješe pitanja markirana u poznata dva pisma Izvršnog komiteta CK SKJ nisu realizovani i stalo se na pola puta. Prvi put u svojoj novijoj istoriji Partija nije istrajala na započetom, nije izvršeno što je postavljeno kao zadatak komunista. To je prvi indikator da je jedinstvo u SKJ narušeno. Kasniji korektivi i pragmatičke mjere grade izlomljenu liniju u osnovnom kursu SKJ.

Kakve su posljedice toga, kao rezultante koincidirajućih uzroka, teorija i politička misao je već uočila, otkrila i osmislila, a tok kasnijih događaja ih je još više doveo do posljednjih konsekvenci.

Osnovno je da je društvena akumulacija ostala izvan domašaja samoupravne organizacije društva. Funkcionalni centri ekonomske moći začinju i razvijaju se od tada sve do najnovijih radikalnih promjena.

Iz tog vremena datiraju „političke fabrike" jer se država formalno nije miješala u plasiranje kapitala, a posredstvom upravnih odbora, kadrovskih odbora i metodom pritiska držala je ključne pozicije. Na taj način ne samo da nije upravljala, nego je i skidala odgovornost funkcionalnih centara za posljedice ekonomske, kao i političke naravi.

Osim toga, funkcionalni centri finansijske moći nisu se izlagali nikakvom ekonomskom riziku jer su garancije teritorijalnih organa vlasti skidale takav rizik.

Konkurs je po logici stvari stavljao u povoljniji položaj one koji su već razvijeni jer je učešće temeljni kriterij, a garancije su najčešće bile bez realnog pokrića ili fiktivne. Bitno je bilo dobiti, a „kasnije ćemo vidjeti".

Nije bio rijedak slučaj da na istoj regiji za iste investicije konkuriše više tražilaca investicija, a elaborate su im sačinjavale iste stručne organizacije. Osim toga, kao centralno stjecište društvenog kapitala, OIF je vezao tako reći sve decentralizovane fondove uslovljavajući im njihovo trošenje. I još jedna značajna činjenica. Naime, OIF je enormno zadužio Jugoslaviju u inostranstvu. Ako se doda zaduženje federacije, onda je jasno da upravo iz tog vremena datira tako veliki deficit naše zemlje u ekonomskim odnosima s inostranstvom.

Tako su nastale različite situacije po regijama, granama i privrednim organizacijama. Jedni su dobili zajmove nepovratno, drugi su morali da ih vraćaju. Prelijevanje fondova privrede u investicije (zbog stalnog pritiska) ugrozilo je one koji nisu dobili investicije, ali je još više ugrozilo dostignuti nivo opšte i lične potrošnje. Sve je to izazvalo lančani poremećaj u strukturi cijena.

U taj splet problema ugrađuje se tada i nova pojava takozvane privatne inicijative kao suplimenta moderne industrije, što takođe neće biti bez odraza na kasniji tok događaja, pogotovo u toku procesa pojačane socijalne diferencijacije.

U tome kritičnom trenutku naslutiti je jednu svojevrsnu „taktičku" grešku SKJ. Savez komunista, da bi ipak istrajao na započetom, i dalje odstupa i ustupa mjesto klasičnim formama državnog djelovanja kako bi država svojim intervencijama izvela do kraja započeti proces, a Partija „mogla" to svojim ideološkim i političkim autoritetom pokriti i u pripremama i post festum. Osim toga, Partija se poslužila metodom građanske partije. Umjesto da se čitava stvarnost predoči čovjeku našeg podneblja, koji je uvijek spreman da se susretne sa zbiljom, ostalo se na nivou propagande. Međutim, propaganda, ideološka orijentacija i obrazloženje stvarali su u stvari privid od realnosti iako je praksa uporno upozoravala upravo suprotno.

Nagli skok cijena, recesija u zapošljavanju, emigracija, brzo izveden proces socijalne diferencijacije i, što je najvažnije, pad standarda radničke klase samo su spoljni, vidljivi i mjerljivi indikatori da su proklamacije i praksa u raskolu. Sve je neumitno moralo da nađe odraza prije svega na sferu svijesti i na etičku sferu komunista. U tom spletu okolnosti prvi put se ozbiljnije pojavljuju „spasioci", ne samo u obliku frakcije — da bi osvojili dominantni vrh ili izmijenili, odnosno korigovali kurs Partije — nego i sa zahtjevima radikalnog obrata.

Njihovi zahtjevi su utemeljeni upravo na praksi i na stanju u oblasti materijalnih procesa, u ekonomskoj sferi. Međutim, njihov prvi i najbrži cilj je bio označiti SKJ istorijskim krivcem za stanje u kakvo smo dospjeli, a time ga i skinuti sa istorijske pozornice, u najmanju ruku devalvirati njegov autoritet kao vodeće snage — avangarde.

Bilo bi suvišno ponovo analizirati sve oblike opozicionih snaga pošto je to u centru aktuelnosti i na planu teorije i na planu prakse.

Da zaključimo. Iskustvo iza nas pokazuje da Savez komunista ne može izuzimati pojedine oblasti niti se kolebati u tome koja su područja njegovog djelovanja, a koja to nisu. Gdje god SKJ napusti prostor, tu oponentske snage i ideologije nalaze prostor za svoje djelovanje. Čini se da je sfera ekonomije u minulom razdoblju upravo bila sfera djelovanja divergentnih ideologija.

Samo se po sebi razumije da se teorija i nauka ne mogu bez ostatka uključiti u partijske odluke jer bi se na taj način od nauke stvarala dogma. Ali, isto tako, takozvana objektivizacija ili neutralnost nauke danas nije moguća čak ni u takozvanim egzaktnim naukama, a pogotovo ne u naukama koje danas prate uzroke i posljedice aktuelne društvene stvarnosti.

Da ovdje nastavimo traganje za uzrocima, čini se to važnije nego što bi bilo važno, nakon svega, ponavljati posljedice čiji smo svjedoci i poznavaoci.

Funkcionalizam u upravljanju je sve više snažio, čiji je rezultat stvaranje, uporedo, ekonomske moći kao disfunkcija integracije, a to je ekonomska osnovica novom fenomenu što se određuje kao tehnokratija. U jednom stanju kada svaki prijedlog postaje jedna od mogućih istina za razrješenje, prijedlozi se umnožavaju, zajednički imenitelj svih divergentnih orijentacija je *nacionalizam*. Ako sumiramo razvojnu liniju, čak ni tehnokratija u našem slučaju nije bila „čist" model tehnokratije.

I ona je bila nacionaltehnokratija. Ona je, kao zakasnjela socijalna sila, našla osnovicu i uporište u tehnici, ali političku podlogu i garanciju uspjeha na političkom planu tražila je u nacionalizmu.

Pretpostavljajući da je šansa stvorena, nacionalisti čitav proces razvoja Jugoslavije vraćaju na polazne pozicije. Žarište problema pokušavaju povratiti na sukob Srba i Hrvata, što je, pored ostalog, stari isprobani metod ignorantskog stava prema drugim nacijama i narodnostima. S druge strane, čitav sklop problema se na taj način pokušava pomjeriti sa klasnog na nacionalne kolosjeke. Razlika u ponašanju se ispoljava u činjenici da jedni vide ishodište u separatizmu, a drugi u liberalizmu oslanjajući se na tradicionalne koncepcije, ali, s obzirom na naše uslove, i liberalizam dobija nacionalnu dimenziju. Dakle, ne samo liberalizam kao mogućnost neutralizacije klasnih protivrječnosti i sukoba, nego i liberalizam kojim se onemogućuje nacionalna ravnopravnost.

Brz proces socijalne diferencijacije stalno je bio indikator da se klasno pitanje pomjera u „zadnje redove", čime bi se utjecaj i moć radničke klase rastočili, polarizacija vršila po drugim, a ne klasnim kriterijima.

U taj splet okolnosti upliće se i jedan specifičan društveni fenomen. Naime, skorojevićki i sitnosopstvenički mentalitet se nekontrolisano uklapa u cjelinu novih protivrječja. Sada i on traži svoju šansu, ne samo tako što podržava snage destrukcije, nego i u praksu — posredstvom takozvane privatne inicijative — unosi svu zaostavštinu mešetarstva i špekulacije, što postaje jedna od dimenzija procesa socijalne diferencijacije. Sitnosopstvenički mentalitet je još jednom istupio u ulozi negativnog faktora našeg razvoja uopšte, a to se ne tako rijetko zanemaruje i ispušta iz vida, kao što se, uostalom, ispuštalo iz vida i agrarno pitanje u nas. Brzo bogaćenje — što je očit dokaz postojanja mogućnosti eksploatacije — nije problematično samo zbog nastajanja novih razlika u ekonomskom statusu, nego ono u našoj strukturi znači regeneraciju prošlosti, ali se ispoljava i kao faktor formiranja sitnoburžoaske svijesti i ideologije.

Ako bismo na početku postavili cilj da pokušamo utvrditi gdje teorija nije odgovorila na pitanja koja postavlja samoupravni sistem kao primarni društveni odnos, sada nam se nameće zaključak da je osnovno pitanje, koje i dalje ostaje otvoreno, pitanje ekonomskog sistema. Ovoj tvrdnji se može prigovoriti da je taj sistem osnovica čitave strukture društvenih odnosa. Međutim, oblast materijalne produkcije tokom cijele istorije samoupravljanja u našoj zemlji nije teorijski osmišljena, a upravo taj nedostatak naučnog osmišljavanja je pretpostavka cvjetanja voluntarizma i pragmatizma. Osim toga, tu se najčešće reagiralo post factum, što je takođe jedan od osnovnih uzroka stalnih poremećaja.

Praksa je pokazala da to nije stručni posao u užem smislu te riječi niti puka funkcija moderne države, a to znači da Partija ne može prenijeti zadatak, pa samim tim ni odgovornost, istorijskog i aktuelnog osmišljavanja sfere materijalne produkcije na „svoje produžene ruke" kao što su država ili funkcionalni centri. Kao što ima „štabove" za

osmišljavanje drugih oblasti društvenog života, Partija mora, pošto je povijesno odgovorna, imati svoje „specijaliste“ i za sferu ekonomije, ne u tehnološkom i specijalističkom, nego u ideološkom smislu, pogotovo ako napuštamo državu u njenoj klasičnoj ekonomskoj funkciji.

Dugo se pokušavalo da se ono što nismo uspjeli riješiti mehanizmom samoupravnog djelovanja razriješi posredstvom kompromisa na razini međurepubličkih državnih organa. Očito je sada da se time izazvalo više konflikata nego što ih se razriješilo, naravno, upravo stoga što se Partija u mnogome „distancirala“ od sfere ekonomije, pa se ukupnost problema razrješavala samim tržištem ili tradicionalnim državnim intervencijama. Rezultat je poznat.

„Strah“ od brzog i nekontrolisanog reagiranja na ekonomske procese, potreba da se očuva princip koncentracije kapitala da bi se osigurala ciklusna mijena tehnologije i međunarodna moć velikih ekonomskih centara, zatim oprez da se obračunom ne ošteti ekonomski i politički prestiž u svijetu i nastojanje da se ne regenerira sistem prinude tipa državnog reglementiranja, osim toga, konflikti u vrhu partijske i državne piramide, sve je to dovelo do tačke kada više nije bilo moguće ostvariti nove procese i razvijati sistem samoupravljanja, nego se osjećalo prisustvo metoda odgađanja i pomjeranja.

Deveti kongres je postavio sva navedena pitanja, ali je kao centralno figuriralo pitanje o ulozi, položaju i ukupnom konceptu SKJ. Teorijske i idejno-političke pretkongresne rasprave englobiraju cjelovitu situaciju, ali i u njima figurira koncept Partije kao jedno od temeljnih pitanja. Očito je da se još uvijek pretpostavljalo da će se ukupna socijalna situacija rasplesti normalnim tokom i da treba i dalje snažiti tendencu po kojoj SKJ treba da bude misaona i prosvjetiteljska avangarda i idejno-politički korektiv u razvoju samoupravljanja, a ne i praktičan vršilac osnovnih socijalnih funkcija od vitalnog značaja za sudbinu razvoja samoupravnih odnosa. Analiza sadržaja odluka Devetog kongresa, pogotovo pretkongresnih rasprava, nameće utisak da je došlo do simbioze različitih orijentacija, a da je time ostalo i mnoštvo otvorenih pitanja, opet u sferi materijalne proizvodnje, više nego u drugim oblastima društvenog života. Uporedo i dalje jača orijentacija na funkcionalno upravljanje, a SKJ se organizuje na teritorijalnom principu. Tako reorganizacija SKJ na neki način potvrđuje princip po kojem se SKJ „odriče“ prava na idejni i politički „monopol“, a posebno ostavlja građenje odnosa u sferi produkcije drugim društvenim činiocima. Prvi začeci građenja ustavnih amandmana, po kojima se nužno mijenja politički sistem u smislu razrješavanja nacionalnog pitanja i pitanja položaja radničke klase, označavaju vrijeme kada se snage opozicije sve vidnije polariziraju i izdvajaju u zasebnost. Ustavni amandmani su „aktivirali“ dvojako djelovanje antisamoupravnih snaga i snaga opozicije Savezu komunista Jugoslavije. Po jednima, amandmane je trebalo onemogućiti i zaustaviti njihovu primjenu u praksi, a drugi su, u nestrpljenju, pretpostavili da su amandmanima stvoreni prostori i izgrađene pretpostavke za njihovu otvorenu borbu protiv SKJ, što je bio pokušaj zloupotrebe revolucionarnih promjena u funkciji antisamoupravnih snaga.

Ponovo je centralna tačka napada SKJ i u tom smislu se izišlo sa prijedlozima o konceptu SKJ. Prijedlozi se tada kreću od zahtjeva da se Partija konstituiše po uzoru na državu federalnog modela, dakle, partija nacionalnog tipa. Cilj je bio sam po sebi jasan — razbiti jedinstvo SKJ, onemogućiti njegovu integrativnu i kohezionu snagu, a uspostaviti višepartijski sistem, odnosno pluralizam, što više i ne bi bila partija tipa avangarde, nego jedna od građanskih partija. Po drugom osnovnom prijedlogu, Partija treba da zadrži funkciju socijalnog prosvjetitelja, da ostane korektiv ili moralni nadomjestak države i na taj način da bude istisnuta kao organizovani subjekt iz matice revolucije, što u mnogome podsjeća na Martovljevo koncipiranje partije menjševičkog tipa, odnosno na likvidatorstvo. Tako, dakle, Partija treba, nizom uzastopnih reorganizacija i reformi, da izgubi karakter partije „u velikom istorijskom smislu".

Nedostatak teorijski razrađenog koncepta partije primjerenog za svu novinu vremena u kojem živimo i ustupci koji su činjeni sa ciljem da se razrješavaju protivrječnosti i suprotnosti što ih je nametnula faza transformacije samoupravnog društva, bez presijecanja osnovnog trenda u razvoju samoupravne demokratije, okuražili su snage destrukcije i kontrarevolucije. Očito im se učinilo da SKJ „ne zna šta hoće", da „ne može da se snađe" u spletu novih procesa i pojava, pa to treba iskoristiti. Sada nam je jasno da je obračun bio neodgodiv.

Politički, idejno i moralno SKJ je savladao jednu od najsloženijih faza u svom razvoju, ali i u razvoju socijalističke Jugoslavije. Politički i idejno su poraženi ostaci dalje prošlosti, ali je nadvladano i mnoštvo negativnosti koje je donio sam razvoj samoupravljanja.

☆

Sumiranjem ukupnosti činjenica i pređenog puta u posljednjih dvadeset godina čini se da se iskristalisalo nekoliko čvrstih pretpostavki od kojih se mora polaziti u projektovanju i građenju budućnosti, koja zahtijeva kreaciju najvišeg stepena. Od istorijskog koraka koji SKJ čini upravo danas zavisiće i budućnost SKJ i samoupravnog društva, pa i izgradnja socijalizma u Jugoslaviji.

Bez pretenzija da obuhvatimo sve relevantne dimenzije društva i sve pretpostavke, markiramo samo one o kojima, čini nam se, nema dvojbe.

Prvo, pokazalo se da su principi na kojima je SKJ od početka revolucije gradio ideološku i etičku koncepciju jednako aktuelni danas kao i u vrijeme kada su utemeljeni. Odmah uz ovu tvrdnju imamo i spoznaju da svako kolebanje i odstupanje od principa znači istovremeno zaustavljanje toka revolucije.

Drugo, postalo je jasno da se socijalizam samoupravnog modela ne mijenja po volji političkih opozicija i da socijalizam nije političko pitanje, nego sistem odnosa o kojem radnička klasa, pa ni druge progresivne snage nemaju sumnje i neizvjesnosti. To je već postala samosvijest

i svijest čovjeka u našem prostoru. Radnička klasa i čovjek u ovom prostoru pokazali su da je socijalizam tipa samoupravljanja kakav gradimo sindrom življenja, pretpostavka, a ne voluntaristička kreacija koju bi neko mogao po volji mijenjati političkim instrumentima.

Treće, Savez komunista u ulozi avangarde je pretpostavka i uslov odvijanja revolucije. Pokazalo se da bi svaki drugi model partije značio dovođenje u pitanje svih rezultata revolucije. Ma kako da je koncipiramo, ma koje atribute da joj dodajemo i ma koliko je faktor jedinstva izvedenog prinudom, država bi ukupan sistem vrijednosti i odnosa očito brzo preobratila u suprotnost ciljeva koje postavlja SKJ. Država može biti, doduše, korektiv u funkciji klasnog instrumenta, ali bez partije, pogotovo u našoj strukturi, ona ne može nikako biti faktor integracije, ako se integracija hoće graditi bez prinude, jer na bazi prinude i nema istinske integracije.

Četvrto, test iz minule prakse je dao rezultate po kojima je jasno da SKJ ne može i istorijski ne smije izostavljati ni jednu sferu društvenog života bez domašaja i odgovornosti SKJ. Nema dvojbe, gdje je god ostavljen slobodan prostor, pokrile su ga snage opozicije — od filma do privrede i kulture, u najširem značenju. Iz toga logično slijedi da nema partijskih poslova ili funkcija zasebno, a zasebno poslova i funkcija državnih ili drugih organizovanih snaga, čak za modernu partiju nema ni „čisto" partijskih pitanja, izuzev kada je riječ o profilu članstva, disciplini i političkom ponašanju.

Peto, evidentno je da je pitanje organizacije jedan od značajnih problema modernog života uopšte. Model organizacije nije moguće graditi nezavisno od principa jer organizacija je oblik ostvarivanja samih principa, a neadekvatna organizacija, povratno djelujući, narušava upravo principe na kojima se gradi. Prema tome, dimenzija organizacije je temeljno pitanje djelovanja SKJ uopšte. Organizacija mora biti u funkciji principa i ciljeva i ona je konstantna i ne smije biti podložna svakodnevnom voluntarizmu koji vodi organizacionom nihilizmu. Pokušaj da se upravljanje cjelokupnim životom prepusti snagama izvan organizovanog uticaja SKJ, a SKJ organizira po principu teritorije značio je zapravo najviši stepen neutralizacije organizovane akcije komunista. Teritorijalne organizacije, s jedne strane, i funkcionalno upravljanje društvenim poslovima, s druge strane, znače stanje u kojem je čitav društveni život počeo da teče pored i izvan organiziranog djelovanja SKJ u bazi, a to je kriza.

Šesto, pojava frakcija u SKJ bila bi dalja čvrsta spoznaja jer je frakcijska borba dala svoj „veliki doprinos" u procesu razvoja opozicije. Frakcije su bile ohrabrenje, podrška i saputnici klasnih ostataka, jednako kao i dogmatsko-birokratskih, odnosno tehnokratskih snaga u posljednjih petnaest godina naročito. Prema tome, nužno bi bilo sa više naučne argumentacije rasvijetliti socijalno-ekonomske, idejno-političke i moralno-etičke uzroke sukcesivnog pojavljivanja frakcija unutar SKJ, a pogotovo rasvijetliti njihovo racionalno jezgro i specifičnost u našem iskustvu. Bez dvojbe je da to nije naša differentia specifica, ali je osobena zbog složenosti naše socijalne i nacionalne strukture.

Sedmo, došli smo do saznanja da još uvijek nemamo ni teorijskog ni programsko-deklaratornog, pa ni praktičnog cjelovitog koncepta etike samoupravljanja. U spletu mnoštva protivrječja komunisti Jugoslavije su se stalno nalazili između različitih vrijednosnih orijentacija, nuđenih „s desna" i „s lijeva", sa Zapada ili sa Istoka. U istorijskom kontekstu osjećalo se stalno prisustvo različitih vrijednosnih sistema, koji su nastojali dobiti i teorijsku artikulaciju — od ideologije masovnog, potrošačkog društva, preko kvazihumanizma, egalitarizma, asketizma, do liberala, profitaša i pristalica „anticipiranog blagostanja", čime bi se opravdala prinuda i zastoji u realizaciji ciljeva revolucije.

Komunisti Jugoslavije nemaju izdvojenih interesa, zasebnih od radničke klase i radnog čovjeka uopšte. Prema tome, etička baza samoupravljanja je etika komunista, a komunisti su faktor njene realizacije.

Građenje etičke osnovice u jednom sasvim novom sistemu odnosa (u okruženju starih etičkih kategorija koje postoje posebno u svijesti) i kombinacija različitih etičkih principa nije posao jednog dana ni decenije, ali nakon stečenih iskustava čini se da je vrijeme za utvrđivanje temeljnih normi ponašanja. Pokušaj da se tako velik povijesni poduhvat realizuje u formi „kodeksa samoupravljača" je parcijalan i nedovoljan s obzirom na veličinu i značenje istorijskog zadatka. Kako se teorijska misao u mnogim sferama kretala između dva osnovna sistema — buržoaskog i etatističko-birokratskog — tako se u sferi svijesti prelamalo etičko pitanje. Kada je u pitanju etički sistem, nije ni geopolitički položaj Jugoslavije bez značaja jer se i istorijski i aktuelno nalazimo na granici između „dva svijeta": najprije između Orijenta i Zapada, pa se u nas ukrštaju različite kulture, a zatim između kapitalističkog svijeta i svijeta socijalizma, gdje se ukrštaju dva osnovna svjetska ideološka koncepta, a uza sve to naša orijentacija je da gradimo svoj vlastiti koncept — samoupravljanje. Za originalan, specifičan i istorijski nov koncept nužna je nova etika življenja i ponašanja, nužno je utvrditi nove vrijednosne principe kao pretpostavke života u zajednici samoupravnog društva i temeljne vrijednosti ukupne strukture. Na nivou deklaracija, parola i maksima mnoge principe je vijekovima gradila crkva i iskoristila vrijednosti koje su univerzalne. Buržoazija je takođe utemeljila svoj sistem na velikim principima univerzalnog karaktera, ali je razvijala i nove kako je vrijeme donosilo, sa novim pojavama i protivrječnostima etičkog karaktera. Principe komunističke etike ugradile su sve komunističke partije u svoje programe, dakako i KPJ.

Međutim, ukupna novina koja ima elemente nove civilizacije s obzirom na tehniku i tehnološka dostignuća, izrastanje velikih sila i pokušaji da se učvrsti stroga podjela na dva velika svjetska sistema, uza sve novine u sferi kulture, čini se da nas dovode pred zadatak: kako graditi našu, specifičnu i novu etiku samoupravljanja? Pretpostaviti je da je vrijeme kada treba i na etičkom planu odgovoriti na pitanje: šta je tehnika i tehnologija našeg vremena, šta je država, šta je življenje od tuđeg rada izvan klasične eksploatacije, šta znači vršiti društvene funkcije, šta je birokratsko i tehnokratsko ponašanje u kontekstu samoupravnih odnosa, šta je solidarnost koncipirana u novom vremenu, šta je

sporazumijevanje itd. Etika samoupravljanja bila bi istovremeno, uz ideološki koncept na kojem se gradi ukupnost odnosa, baza iz koje bi izrastala čvrsta etika komunista provedena u programu, statutu i samoj organizaciji, dakle, njen svjestan i organizovan smisao.

S obzirom na naš međunarodni položaj, čini se da bi bilo nužno otklanjati tradiciju po kojoj se najčešće ukupna struktura Jugoslavije dijeli na „dvije kulture ili dva sistema utjecaja", „dvije istorijske razdaljine između Istoka i Zapada", dvije ili tri religije, dakle, uvijek su se više naglašavali faktori dezintegracije nego zajedništvo. Naravno, pokušaj da se „stepenice po volji preskaču" opirao bi se zdravom razumu, ali učvršćivanje novog i u sferi etike značilo bi prevazilaženje negativnog iz prošlosti.

Možda u mnogim našim tvrdnjama, načinu osmišljavanja i u zaključivanjima ima utopističkog ili, blaže rečeno, romantičarskog uobraženja da možemo posredstvom građenja koncepta partije graditi i ukupnost života. Mi smo vođeni mišlju da su partije danas — ne samo komunističke — istorijski analizator, da one sve više izlaze iz faze političke potencije u osvajanju klasne vlasti i da su i nosioci ukupnog osmišljavanja života. To što se velike partije na Zapadu smjenjuju ne obara naše gledište jer se radi o partijama koje pripadaju istoj klasi, a, s druge strane, njihov „posao" nije samo da izbornim procesom uspostave vladu koja bi odgovarala njihovim klasnim i idejnim opredjeljenjima, nego su, gledano istorijski, forma prevazilaženja klasične države, koja više i ne može biti sinonim za društvo kao u prošlosti.

Koncept ustavnih promjena osmišljava Partiju kao ustavnu kategoriju, ali ne isključivo kao političku organizaciju, nego i kao društvenog reprezentanta u strukturi državne vlasti. To je novina koja znači da tu ne može biti razdaljine između stvarnosti i deklaracija: da je država (ustavno) jedina vlast, a da odlučuju, u stvari, centri u vrhu Partije, kao što ne može doći ni do „spajanja" države i Partije. Partija je utemeljena u bazi i dijeli sudbinu klase čija je avangarda, pa zašto to ne normirati. Realno je da će to izazvati „teorijski šok" kod tradicionalista i apologeta klasno-klasične države jer je za njih država jedini iznađeni modus razrješavanja društvenih protivrječnosti i konflikata, natklasna i natkonfliktna sila. S druge strane: zašto jedna partija nalazi mjesta u ustavnom konceptu? Svakako je i to novina koja je za tradicionalnu ili dogmatsku svijest neprihvatljiva. Kad SKJ ne bi bio reprezentant interesa radničke klase i svih socijalističkih slojeva koji u samoupravljanju nalaze svoj istorijski i aktuelni interes, tek tada bi bilo neodrživo da on bude ustavna kategorija. Partija „u velikom istorijskom smislu" nije organizacija čiji su ciljevi osvajanje i održavanje političke vlasti, nego da kao organizirani pokret stalno otvara revolucionarne procese u cilju uspostavljanja društvenog stanja u kojem ona sama ne bi bila više istorijska nužnost.

Na kraju da preciziramo našu namjeru: bez obzira na to kako je formalno postavljen naš zadatak, mi smo nastojali da ukupnu analizu podredimo jednom cilju — građenju koncepta i organizacije SKJ.

Razmišljanja i osmišljavanja nismo usmjeravali na raščišćavanje dilema: da li za kadrovsku ili masovnu partiju, teorijsku avangardu ili avangardu koja vrši praktičnu vlast, da li socijalnog prosvjetitelja ili čvrsto organizovanu partiju, da li federalnu partiju ili partiju kao faktora socijalne integracije, da li humanistički ili revolucionarni model, da li univerzalnu partiju tipa Kominterne i Informbiroa ili partiju koja je situirana u istorijsko stanje strukture u kojoj djeluje, da li pokret ili organizaciju. Vidjeli smo u izlaganjima da se oko koncepta partije saplitalo mnoštvo drugih teorija i idejnih orijentacija, od menjševika, liberala i socijaldemokrata do klubaša i „reformatora" koji su tražili njeno ukidanje i uklanjanje iz matice revolucije.

Svi ovi i drugi elementi istorijske i teorijske analize bili su potrebni da pomoću njih odslikamo evoluciju i da dospijemo do osnovnih problema naše aktuelnosti. Za nas je bitno traženje odgovora na pitanje o tome kakvu partiju treba koncept samoupravnog društva i kakvu organizaciju partije koja bi odgovarala vremenu u kojem djeluje i, još više, u vremenu koje dolazi.

Naša kritička distanca spram prakse i teorije koje je gradio i razvijao SKJ, takođe, nije usmjerena na to da bismo dokazali kako je neko u nekom vremenu „griješio" i da takve greške plaćamo, nego da bismo ukazali na oscilacije oko osnovnog trenda te da bismo sa više pouzdanja mogli izvoditi vrijednosne sudove i utvrđivati vrijednosne činjenice na kojima bismo gradili i razvijali samoupravljanje, s time i SKJ.

Skice pretpostavki i čvršće pobrojavanje argumenata su metodološki postulati da bismo učinili jasnijom sliku razvoja i stanja te da bismo lapidarno markirali osnovne elemente analize.

Sumirajući ukratko rezultate naše analize, uvjereni smo da ima dovoljno čvrstih pretpostavki od kojih je moguće poći u razvijanju i građenju koncepta partije, što bi u isto vrijeme značilo i razrješavanje stvarnih i vještačkih dilema o kojima smo govorili.

Prvo, marksizam kao teorijska i idejna osnovica pruža dovoljno „prostora" da se SKJ utemelji u takav osnov sa svim inovacijama koje nosi moderno doba.

Drugo, Program SKJ, u kojem je koncentrisan i osmišljen istorijski i aktuelni interes radničke klase, nudi mogućnost da on sam postaje fundamentalan programski akt društva u idejnom, političkom, etičkom, pa i sistemskom planu. Tako se razrešava dilema „masovno — kadrovsko".

Treće, samoupravljanje je već na sadašnjem nivou novina i u razvoju komunističkog pokreta. Prema tome, i kao primjerni odnos i kao socijalna organizacija društva, ono stvara pretpostavke da se oslobodimo svijesti i akcije po kojima se „opredjeljujemo" za jedan od postojećih svjetova i sistema u tim svjetovima. Dakle, samoupravljanje sadrži elemente naše posebnosti koje moramo anglobirati u programsku orijentaciju u svakom pogledu.

Četvrto, Jugoslavija je svojim naporima ostvarila najviši mogući stepen samostalnosti ne samo u odnosu na blokove i sisteme, nego i u odnosu na dogmatizam, tradicionalizam i ideološki fetišizam. Dakle,

stvorene su pretpostavke da sami, nezavisno, gradimo društvenu strukturu. Time se uklanjaju predrasude i prevazilazi samosvijest o univerzalnom socijalizmu i univerzalnom kapitalizmu. Dakle, naše građenje budućnosti pretpostavlja respektovanje nove kulture, novog kvaliteta u svjetsko-istorijskim razmjerama.

Peto, organizacija je uslov bez kojeg moderni čovjek i svijet više ne mogu ostvarivati ni elementarne potrebe. Organizacija je funkcija cilja i njegovog ostvarenja. Prema tome, organizacija SKJ je temeljna pretpostavka da bi se istorijski i aktuelni ciljevi i zadaci ostvarili. Organizacija nije nezavisna varijabla, nego čvrsto vezana za principe, izgrađuje se na principima. Teorijski gledano, organizacija mora biti efikasna, funkcionalna i ekonomična u pogledu trošenja ljudskih i materijalnih snaga.

Program nalaže ciljeve i zadatke (bliže i dalje), a na organizaciji je da najkraćim putem, otklanjajući trvenja i zastoje koji su karakteristični za spontano i anarhično ponašanje grupa i pojedinaca, ostvaruje zadatke koji su već postavljeni, a ne da ih organizacija ili njeni hijerarhijski poredani forumi tek postavljaju. Onaj ko hoće da ima atribut avangarde nužno mora prihvatiti organizaciju kao socijalni okvir svog djelovanja jer je i organizacija, kao svjesno postavljanje cilja, unapred utvrđeno ljudsko ponašanje.

Može se pretpostaviti da mnoštvo pojedinaca prihvata avangardni program i orijentaciju, ali da oni na personalnom nivou takvu društvenu ulogu ne mogu prihvatiti. Prema tome, avangarda nije sinonim za manjinu, elitni krug.

Na kraju, naša zaključna razmatranja predstavljaju kvintesencu svih naših razmišljanja i ukupne analize, a nikako analitički razrađen sistem svih relevantnih dimenzija složenog socijalnog fenomena. Pokušali smo da izgradimo hipotetički okvir u kojem rasvjetljavamo način prevazilaženja jednog dijela protivrječnosti i suprotnosti sa jasnom predodžbom da bi izgrađivanje cjelovitog koncepta zahtijevalo drugi pristup, više vremena i prostora.

# ODNOS IZMEĐU ŽIVOTNE SITUACIJE RADNIČKE KLASE, POLOŽAJA I ULOGE SAVEZA KOMUNISTA TE STANJA TEORIJSKE MISLI*

## I

Prema Marxovoj viziji, snage općeljudske emancipacije su proletarijat i teorija „koja čovjeka proglašava najvišim bićem za čovjeka“, politička organizacija kao središnji član, a socijalizam kao njezin zbiljski teren.

Realizacija ove Marxove vizije naročito u određenim razdobljima XX stoljeća proživljavala je krizu. Možda najteže simptome krize, ali i elemente njezina prevladavanja bilježimo u posljednja dva desetljeća. Otkuda kriza u realizaciji ove vizije?

Da upitno razmotrimo ponajprije ulogu, ponašanje i društveni položaj radničke klase, to jest „srca općeljudske emancipacije“. Evidentno je da je čitavo ovo razdoblje od Marxova vremena ispunjeno pokušajima i promašajima, određenim rezultatima i neuspjesima proletarijata, čije ponašanje neosporno verificira Marxovu viziju ostvarenja općeljudske emancipacije. Međutim, još nigdje proletarijat nije postao faktički vladajućom klasom. Naime, radnička klasa svoju neposrednu vlast osigurava jedino na način postojanja samoupravnih asocijacija na svim nivoima društvenog odlučivanja.

Drugi faktor Marxove vizije općeljudske emancipacije je humanistička revolucionarna teorija. Nije li ona sama po sebi izazvala simptome krize praktične realizacije? Unatoč tome što je Marx izrijekom potvrdio da nije dovoljno da jedino teorija teži ka realizaciji, već da sama stvarnost treba stremiti ka ozbiljenju teorije, da li je njegova teorija primjerena u polaznim pretpostavkama? Temeljne Marxove teze općeljudske emancipacije nisu sporne. Ali Marx nije mogao sve predvidjeti i sve reći. Valjalo je nastaviti razmišljati, kreirati teoriju na pragu izvorne Marxove misli respektirajući nove probleme nove socijalne prakse. To je primarni zadatak komunističke inteligencije. Komunistički po-

---

* Referat je izradila grupa autora: Srđan Vrcan, Stipe Šuvar, Veljko Cvjetičanin, Branko Caratan i Rade Kalanj.

kret u početku nije imao vlastitu inteligenciju. On zatiče tradicionalnu inteligenciju, ali zbog zajedničkog povijesnog interesa: praktičke i teorijske kritike postojećeg stanja ubrzo se jedan dio inteligencije nalazi na istom poslu sa radničkim (komunističkim) pokretom. Formira se „organski tip inteligencije“ (Gramsci), koja srasta sa radničkim pokretom.

U skladu sa evolucijom komunističkog pokreta zavisio je i njegov odnos prema inteligenciji. Taj odnos ima interakcijski karakter. Premda se komunistički pokret smatrao baštinikom Marxove teorije isto kao i lijeva inteligencija, među njima je gotovo od početka uz saradnju dolazilo i do nesporazuma. Odnos između inteligencije i komunističkog pokreta vrlo je složen. Činjenica je da inteligencija kao sastavni dio komunističkog pokreta nije bila uvijek i u cijelosti na nivou povijesnih potreba u kreiranju revolucionarne teorije. To potvrđuje i kriza teorije u komunističkom pokretu koja je suviše dugo trajala.

Otkuda insuficijencija stvaralaštva prije svega kritičke humanističke inteligencije u komunističkom pokretu? Čini se da je jedan od razloga u stavu avangardne organizacije pokreta naspram vlastite inteligencije. Pod sistematskim pritiskom partijskih rukovodstava bile su najizrazitije tri tendencije u ponašanju komunističke inteligencije: gorljivi agitatori i propagandisti koji populariziraju i njeguju partijsko-birokratsku ideologiju (čitaj apologetiku). Ti su se ponekad pretvarali u nosioce grupnog i individualnog mazohizma; dvojne ličnosti — homo duplex — koje iz discipline prihvaćaju partijske teze, ali intimno misle drugačije dok ne postanu sterilni u teorijskom pogledu. Komunistički pokret nije magnetsko polje mediokriteta, ali oni koji s uspjehom polože sve ispite, na žalost, pretvaraju se u intelektualne mediokritete; i, napokon, snažne i borbene ličnosti koje najčešće dolaze u sukob sa određenim dijelovima pokreta. Dokaz njihove veličine je u tome što izvan partije nastavljaju marksističku teorijsku djelatnost. Naravno, bilo je i pravih otpadnika pokreta.

Treći, medijacioni član — politička organizacija — involvira oba prethodna pola: radničku klasu i inteligenciju. Komunistički pokret odnio je oružanu, revolucionarnu pobjedu u zaostalim društvenim strukturama. Da bi osvojio političku vlast i bio arhitekt novih socijalnih struktura u zaostalim zemljama, taj je pokret inzistirao na čvrstoj organizaciji i gvozdenoj disciplini: „dajte nam čvrstu organizaciju revolucionera i mi ćemo prevrnuti Rusiju“. Premda je upravo Lenjin visoko cijenio teoriju („ulogu avangardnog borca može odigrati samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom“) i premda je zajedno sa Kautskim ponavljao da inteligencija izvana unosi svijest u radnički pokret, Lenjin je već izražavao skepsu u podobnost intelektualaca zbog njihova individualizma da se podvrgnu disciplini jedne ovakve čvrste organizacije. Ovu uslovnu skepsu Staljin je kasnije apsolutizirao.

Naime, kada se komunistički pokret, ili, tačnije, kada su se komunističke partije učvrstile na vlasti, počeo se stvarati novi socijalno-politički kontekst djelovanja inteligencije. Čvrstina i zatvorenost partijske strukture tendencijski su isključivale slobodu diskusije, a principi

i metodi efikasnosti demokratsku borbu mišljenja, životni element intelektualnog stvaralaštva. Prevlast birokratiziranog partijsko-državnog aparata nad revolucionarnim mišljenjem i djelovanjem predstavljala je odsudan stav i naspram lijeve inteligencije. Birokratska „hijerarhija je hijerarhija znanja". Najviši krugovi u birokratskoj hijerarhiji smatraju da posjeduju apsolutno znanje, ali, kao što svaka stvar ima dvojno značenje: jedno realno i jedno birokratsko, tako je i znanje realno i birokratsko. Suprotnost između nauke i birokratskog znanja u tome je što ovo posljednje „autoritet uzima za princip znanja, a njegovo obogotvorenje za vlastito ubjeđenje".

Kao izraz birokratskog znanja dominirala je dogmatska i fatalistička teza u komunističkom pokretu o automatskoj realizaciji budućnosti koja je već napisana, samo je potrebna vidovitost što je svojstvo birokracije da je otčita pa da otpočne njeno socijalističko ispunjenje. Takav je stav u mnogome paralisao teorijsku djelatnost kao neophodan dijalog sa živim problemima socijalne prakse. Moderna znanost otkriva nam otvorenost suvremenog povijesnog zbivanja, polideterminizam faktora i alternativa razvitka, prema tome i „neizvjesnost" budućnosti.

Postoje li dublji, „metafizički" razlozi takvoj negativnoj ulozi političke organizacije? Moguća su u osnovi dva odgovora na to pitanje. Ako bi nam ishodišna pozicija bio Michelsov „gvozdeni zakon oligarhije", tada bismo zajedno s njim rezignirano ponovili da je svaka organizacija nužno oligarhija, birokracija, pa ni komunističke organizacije ne mogu biti izuzetak. I ove organizacije uređuju svoje unutarnje i globalne društvene odnose na principu birokratske hijerarhije. Iz toga se može izvesti zaključak da nam ne treba organizacija budući da se svaka organizacija nužno pretvara u oligarhiju, što je socijalna osnova dogmatizacije teorije.

Može li se bez organizacije napredovati ka cilju — općeljudskoj emancipaciji? Sigurno da ne može, ali je pitanje kako izbjeći birokratizaciju. Da li razlozi birokratizacije leže u samoj organizaciji ili izvan nje u globalnim društvenim strukturama? Upravo drugo ishodište tražit će ključ za razumijevanje fenomena birokratizacije u socioekonomskim uvjetima globalnog društvenog života.

U posljednjem desetljeću snažnije se manifestiraju nove socijalne tendencije integracije radničke klase i inteligencije. Zahvaljujući naučno-tehnološkoj revoluciji, naglo se smanjuje onaj dio radničke klase koji je nosilac fizičke potfunkcije rada. Premda taj dio klase još uvijek čini i u najrazvijenijim društvima oko 25% cjelokupnog aktivnog stanovništva, on nije nosilac tehnološko-ekonomskog progresa, ali o tom dijelu radničke klase treba voditi računa jer je njegov položaj u suvremenom društvu najteži. U porastu je onaj dio radničke klase koji je nosilac stručne (intelektualne) potfunkcije rada. Briše se klasična, oštra granica između radnika i stručnih kadrova (inteligencije) na nivou tvornice. Budući da stupanj obrazovanja i nije bitan kriterij za određivanje klasne, socijalne stratifikacije, radnici i stručni intelektualni kadrovi nalaze se objektivno u jednakom društvenom, klasnom položaju naspram vlasnika tvornice ili profesionalnih upravljača. Na osnovi toga

formira se nova radnička klasa, o čemu treba voditi računa u suvremenom komunističkom pokretu.

I na globalnom društvenom planu inteligencija je objektivno sve bliža interesima radničke klase, ali ne više samo zbog klasičnih, povijesnih motiva, već zbog novih motiva položaja čovjeka u suvremenom društvu i njegovoj prirodnoj sredini (okolišu).

Prema tome, motivi borbe radničke klase na mikro i makroplanu u sve većoj mjeri su prihvatljivi i za inteligenciju. Zato smatramo pseudodilemom da li je subjekt socijalne revolucije radnička klasa ili inteligencija. Povijesni subjekt borbe za socijalizam je radnička klasa.

Inteligencija nikada nije bila jedinstvena, niti po svojem socijalnom porijeklu niti po svojem „nazoru na svijet", pa ni danas. U suvremenom društvu također je sve evidentnija tehnokratska tendencija čiji je nosilac prije svega stručno-tehnička inteligencija. Ne smatramo svu stručno-tehničku inteligenciju tehnokratskom, niti po statusu niti po programu. Želimo jedino naglasiti da se suvremena inteligencija nalazi u procijepu između jednog socijalističkog, humanističkog programa i nerazvijene prakse samoupravnih asocijacija, s jedne strane, i tehnokratskog programa i sve snažnije prakse vladavine stručnjaka, s druge strane.

Komunistički pokret nije proživljavao samo teorijsku, već i praktično-organizacijsku krizu. Više je nego očito da naslijeđena klasična komunistička organizacija, ma koliko pojavno izgledala moćna, nije više svojom hijerarhijskom strukturom primjerena suvremenim društvenim uvjetima borbe za socijalizam. Postignuti su izvjesni rezultati u prevladavanju teorijske krize socijalizma. Doduše, o renesansi socijalističke misli još se uvijek ne može govoriti. Postignuti teorijski rezultati vrlo su skromni. Komunističkom pokretu danas je jasnije nego na početku protekle dekade što više nije borba za socijalizam, ali je samo nešto jasnije što jeste borba za socijalizam u suvremenim uvjetima. U posljednje vrijeme samoupravljanje nije samo predmet sve češćih teorijskih rasprava borbe za socijalizam, već postaje i središnja kategorija kolektivne svijesti.

## II

Danas je već postalo uobičajeno reći da je osnovni zadatak Saveza komunista dovođenje radničke klase u rukovodeću poziciju u svim društvenim odnosima. U praktično-političkim akcijama ne rijetko se prepušta upozoriti na osnove takve orijentacije, a na drugoj strani teorija ostaje dužna odgovora na niz teorijskih dilema koje u svojoj krajnjoj konzekvenci nisu samo teorijske naravi. Većinu odgovora u biti nije problem dati. Marksizam ih je u osnovi davno dao. Problem je nastao prije pod pritiskom različitih političkih tendencija koje su, braneći svoje interese, nudile rješenja dilema o promjenama u biću radničke klase, ulozi modernog proletarijata i klase industrijskih radnika u našem društvu. Jedni su, polazeći od realno postojećih tendencija tehnološko-znanstvene revolucije, izvlačili zaključak o smanjivanju društvene uloge

radnika i tražili nosioca društvenog progresa u kreatorima i nosiocima tehnoloških i znanstvenih rješenja modernog doba. Zaboravljajući pri tome da je svojstvo masovnog subjekta društvenog progresa dato nekim drugim koordinatama, zapadali su u tehnokratske devijacije i onda kada su respektirali socijalizam kao cilj. Drugi su, nezadovoljni revolucionarnim aktivitetom određenih segmenata radničke klase, masovnu snagu socijalizma ili makar detonator socijalnih promjena tražili u društvenim grupama koje su, kao, na primjer, studenti, pokazivale najveću spremnost za akciju. Nije bilo teško primijetiti da su građanske strukture u nas, kada se raspravljalo o klasnim odnosima, u različitim varijantama povlačile ili znak jednakosti između radničke klase i nacije ili tvrdile da smo u krajnjoj liniji svi radnici ili da ne postoji neka posebna klasa unutar radnog naroda. Ukratko, izbjegavale su priznavanje postojanja posebnog interesa radničke klase. Staljinizam je u masovnu upotrebu uveo termin trudbenika, koji je bez kritičkog razgraničavanja obuhvaćao prijateljske klase radnika i seljaka te „poštenu" inteligenciju. Reprezentiranje u ime klase očito je bilo ugodnije ukoliko je onaj u čije se ime djelovalo bio „utopljen" u jednoj široj kategoriji. Različite varijante rješenja pojavljivale su se i u obliku koncepcije o polaritetu radničke klase i birokracije ili, u politički drugačije motiviranoj verziji, u odnosu klase i kontraklase s različitim određivanjima i prve i druge. Neki su u određivanju radničke klase danas isuviše inzistirali na elementima bitnim za vrijeme domonopolnog kapitalizma, a drugi su, ignorirajući da se još uvijek radi o prelaznom periodu, već vidjeli dovršeno stapanje radničke klase i kategorije radnih ljudi ili radnog naroda.

Ovih posljednjih nekoliko varijanti rješenja ispušta iz vida jednu prilično jednostavnu istinu klasičnog marksizma koja se sastoji u tome da je osnovna polarna klasna suprotnost modernog društva između klase radnika i klase kapitalista. Nakon naše socijalističke revolucije eliminirana je praktično u cjelini klasa privatnih vlasnika industrijskog kapitala. Preostali su na jednoj strani radnička klasa, koja je već samim revolucionarnim prevratom zadobila prve promjene unutar sebe same, i na drugoj strani čitav niz takozvanih srednjih slojeva koji su politikom svjesnih socijalističkih snaga upućeni na to da postaju sve više radni ljudi, to jest oni koji ne žive od profita. Međutim, time nismo željeli reći da su socijalne promjene bile takve naravi da su mogle preko noći izmijeniti onaj položaj radničke klase u kojem je za vrijeme kapitalizma bio koncentriran totalitet ljudskog otuđenja, ne neka posebna nepravda, nego, kako se Marx plastično izrazio, „nepravda uopće". To znači da radnička klasa nije u cijelosti oslobođena takvog svog položaja dokle god postoje klase i klasne razlike. Najveće socijalne razlike i dalje ostaju klasne razlike. Odatle, sve dokle postoji radnička klasa, ona ima dobre razloge da bude zainteresirana za totalan društveni prevrat; njen interes kao posljednje klase na dnu društvene hijerarhije ostaje identičan s interesom socijalnog progresa. I na drugoj strani svi ostali, iako sve više svjesnom socijalističkom akcijom bivaju dovođeni u poziciju radnog čovjeka koji u perspektivi treba biti izjednačen s položajem radnika, nisu identični niti s radničkom klasom, ali ni s buržoazijom,

iako se u svojim tegobama i otuđenjima u pravilu osjećaju ugodnije od pripadnika radničke klase. Između njih i radničke klase ne postoje antagonističke suprotnosti, ali neke druge suprotnosti postoje bez obzira na to da li se radi o birokraciji ili sveučilišnim profesorima ili nekom trećem iz reda onih koji se nalaze s druge strane klase proletera determinirane u smislu socijalne egzistencije.

Ovdje treba napomenuti da klasne suprotnosti nisu date samo različitim socijalno-ekonomskim položajem. Klasa u Marxovom smislu uključuje i pojam klasne svijesti kao i institucionalizirani izraz te klasne svijesti: političku organiziranost klase. Tu se na istoj strani unutar politički organizirane klase nalaze i oni koji joj pripadaju po svom socijalnom položaju kao i oni koji joj pripadaju po svom političkom opredjeljenju. Međutim, to ipak ne znači da osnovni problem socijalizma nije klasa industrijskog proletarijata u svojoj empirijskoj datosti. Njeno oslobođenje cilj je socijalizma, a njen društveni interes motorna je snaga socijalnog prevrata.

Određivanje bića naše radničke klase nije nužan zadatak samo zato što avangarda mora znati koga predstavlja i tko za njom ide. To je zadatak ne samo od akademske važnosti i nije uvjetovan samo potrebom teorijske jasnosti. Taj zadatak postavlja se zato što je stupanj emancipacije te empirijski date radničke klase najbolji indeks socijalizma. Mogli bismo reći jedini postojeći. Promjene koje je u pravcu svog ukidanja, promjene koje je na putu svoje ekonomske, političke, kulturne, radne, ukupne dezalijenacije doživjela naša radnička klasa mjera su stupnja realizacije socijalizma. Prvo pitanje je tko čini tu klasu u njenoj dinamičkoj društvenoj strukturi, a drugo, kakve kvalitativne promjene ona doživljava. Tek odgovori na oba pitanja daju mogućnost praktične orijentacije.

U kapitalizmu radnička klasa predstavlja onu veliku grupu ljudi koja se unutar podjele rada bavi neposrednom proizvodnjom materijalnih dobara potrebnih za zadovoljavanje ljudskih potreba. Po Lenjinovoj definiciji iz *Velike inicijative,* svijet materijalne proizvodnje određuje mjesto koje ta klasa zauzima u društvenoj podjeli rada. Ona time što proizvodi višak vrijednosti za druge snosi ujedno i tuđu potrebu rada. Unutar kategorije neposrednih proizvođača radnici su oni koji obavljaju, pored ostalog, i fizičke potfunkcije unutar ukupnog procesa materijalne proizvodnje (ili unutar strukture ukupnog radnika, kako je to Marx objasnio u *Kapitalu).* Pod radnicima se, naravno, misli na proizvođače u tipičnoj proizvodnji materijalnih dobara modernog doba — industrijskoj proizvodnji. Taj položaj u društvenoj podjeli rada epohe kapitalizma osnova je iz koje je izveden odnos vlasništva, način stjecanja i veličina udjela u raspodjeli, uloga u organizaciji rada, položaj u društvu u cjelini, spoznaja tog položaja i interesi koji iz toga proizlaze, kao i politička borba za realizaciju tih interesa. To su elementi koje je marksizam, posebno Marx i Lenjin, već davno razradio.

Za nas je bitno odgovoriti na pitanje kakve je promjene u našoj modernoj radničkoj klasi izazvao proces izgradnje socijalizma, a zatim i tehnološko-znanstvena revolucija.

Očito je da tehnološko-tehnički napredak, prvo, smanjuje relativno u društvu broj neposrednih proizvođača iako se apsolutno ta kategorija stalno povećava i, drugo, unutar neposredno proizvodnog rada sve je manji udio fizičke potfunkcije. U automatiziranoj proizvodnji ta potfunkcija svedena je na takav minimum koji je praktično zanemariv. Međutim, to ne znači da zbog toga nije više moguće odrediti granice klase, kao što to neki tvrde, niti samo to da se klasa mijenja, već to prije svega ukazuje na elemente nestajanja klase (a i klasa) uopće. Pri tome treba imati u vidu još uvijek relativno u prosjeku ne suviše zavidan tehnološki nivo naše proizvodnje koji iz anticipacije opće tendencije ne dozvoljava već danas izvođenje radikalnih zaključaka u pogledu promjene klasne strukture.

Socijalistička revolucija izmijenila je odnose vlasništva prvo uvođenjem državnog vlasništva, a zatim i društvenog, koje u biti znači proces prevladavanja privatnog vlasništva uopće. Samoupravljanje je dovelo do destrukcije tog odnosa i instaliralo nove odnose i u organizaciji rada. Ovdje je potrebno upozoriti na diskrepanciju između normativno datih mogućnosti i ovladavanja utjecajima koje je klasa realno osvojila. Promijenjen je i način dobijanja onog dijela društvenog bogatstva kojim pripadnici klase raspolažu jer se od najamnine prešlo na raspodjelu prema radu koja ima tendenciju pretvaranja viška rada u potreban rad. Možda bi bilo teško reći da su u ukupnoj raspodjeli društvenog bogatstva jako narušeni stari odnosi i pored ukidanja eksploatacije i klase koja živi od profita. Robna privreda je neke relativne socijalne razlike u posljednje vrijeme čak pojačala, a klasni socijalni korektivi nisu djelovali onako kako bi trebalo. U cjelini materijalni položaj radničke klase, i pored niza promjena na bolje (između ostalog, i kao posljedica određene socijalne politike), i dalje u najmanju ruku nije zavidan (dohoci, stambena politika, mogućnosti vertikalne društvene mobilnosti i slično). Ako se tome doda da je proces ekonomskog i političkog razotuđivanja radničke klase, i pored neosporno velikih inicijativa, sa gledišta historije tek započeo, da je utjecaj radnika i u samoupravnim, a i u ostalim političkim strukturama tek na pragu onoga što bi trebao postati, onda i dalje ostaje radnička klasa kao osnovni nosilac socijalnog progresa.

Naša društvena teorija, na žalost, te elemente destrukcije i prevladavanja klasa i klasnih odnosa nedovoljno prati da bi mogla dati uvijek jasan odgovor dokle se došlo sa mjerama socijalističke rekonstrukcije društva. Sa svoje strane Savez komunista nije dovoljno potpomogao, ohrabrivao i zahtijevao upravo takva istraživanja. Zato nije niti čudno da čak ne postoji, uzmimo, instrumentarij statistike koji je prilagođen praćenju promjena pojedinih elemenata klasne strukture.

Ako je danas klasna orijentacija Saveza komunista programski izvan sumnje, ako već nije u praksi uvijek dovoljno uporno i radikalno bila ostvarivana, ostaje našoj društvenoj marksističkoj teoriji trajan zadatak rješavanje dileme oko klase i procesa ukidanja klasa. Ako se prva etapa revolucije, etapa političke revolucije, sastojala u preuzimanju vlasti, program socijalne revolucije nije ostvariv ukoliko se ne realizira

proces prenošenja kontrole nad cjelokupnim društvenim odnosima na samu radničku klasu. Taj odnos klase i njene političke superstrukture (ne samo klase i partije) postaje na taj način mjera realizacije socijalizma. Samim tim on treba i u totalu i u svim svojim elementima doći u centar pažnje marksističke teorijske misli.

## III

Radnička klasa u našem suvremenom društvu doživjela je neosporno posljednjih dvadesetak godina izvanredno buran i značajan razvitak. Govoreći na veoma općenit način, može se ustvrditi da je ona zbilja postala onaj segment našeg suvremenog društva na kojem se potvrdila Marxova teza da će se proces društvene preobrazbe odvijati u brutalnijim ili humanijim oblicima prema stupnju razvitka radničke klase. U stvari, radništvo je u razdoblju od dva posljednja desetljeća doživjelo takve duboke društvene promjene koje ga čine izvanredno značajnim segmentom našeg društva i veoma bitnim elementom u suvremenoj općoj društvenoj situaciji. Stoga je očito da pitanja stvarnih životnih prilika i općih egzistencijalnih uvjeta suvremenog radništva, zbiljskog ukupnog društvenog položaja radničke klase, tipičnih životnih šansi koje se realistički nude najširim dijelovima radništva, stvarnog mjesta radničke klase u ukupnoj društvenoj raspodjeli (od raspodjele materijalnog bogatstva do raspodjele društvene moći, utjecaja i ugleda), primarnog životnog iskustva koje veoma široki dijelovi radništva stvaraju u svojem svakodnevnom društvenom životu, artikulacije konkretnih oblika klasne svijesti suvremene radničke klase na svim njezinim razinama (od razine tekuće svakodnevne svijesti radnika u masovnim razmjerima do razine teorijski razvijene, maksimalno racionalne klasne svijesti epohalne naravi) — postaju izuzetno značajna društvena pitanja koja se ne mogu i ne smiju zanemariti niti potcijeniti bez velikih rizika. Pod pretpostavkom, razumije se, da se uvijek ima na umu da suvremeni socijalistički pokret kao klasni pokret duguje svoju vitalnost, svoju prodornost i svoju društveno-akcionu sposobnost ponajprije širini, dubini i čvrstini svoje ukorijenjenosti u najšire dijelove radničke klase, a samoupravni društveni sistem duguje svoju stabilnost, svoju sposobnost rezistencije te svoju djelotvornost u rješavanju ključnih problema društvenog života i društvenog razvoja, koje mu nameće šira povijesna situacija, ponajviše svojoj stvarnoj uspješnosti da aktivira, mobilizira i usmjeruje na optimalan način one vitalne, radne i društvene potencijale koje radnička klasa u svojim najširim dijelovima danas u sebi nosi.

Vrijedi se u ovom kontekstu prisjetiti nekih dosta jednostavnih činjenica koje se odnose na razvitak radničke klase u nas u posljednjih četvrt stoljeća.

Prije svega, očito je da je radnička klasa u nas doživjela baš u posljednje dvije decenije veoma brzu ekspanziju. Ona je u stvari postala „velika" društvena klasa, čak i u doslovnom brojčanom smislu. Zapravo je radništvo u nas od jedne prilično malobrojne društvene skupine —

koja je činila samo jedan relativno brojčano uzak i ograničen segment društva, okružen daleko brojnijim seljaštvom, koje je, iako podvrgnuto procesu ubrzanog raslojavanja, predstavljalo u brojčanom smislu daleko najmasovniji, većinski dio društva, i dosta brojnom tradicionalnom sitnom buržoazijom — naraslo u čisto brojčanom smislu do te mjere da danas tvori najznačajniji, najmasovniji i vjerojatno većinski segment našeg društva. Moglo bi se, stoga, ustvrditi da je radništvo ranije predstavljalo veliku društvenu klasu u tradicionalnom marksističkom smislu te riječi ponajprije i ponajviše po svojem strategijski značajnom mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje i u ukupnoj društvenoj podjeli rada, te po svojoj inherentnoj vezanosti za dominantne tendencije daljnjeg razvitka materijalne društvene produkcije i reprodukcije, pa uz to i po stupnju svoje brojčane konsistencije i značajne društvene koncentracije. Danas, međutim, radništvo u nas ima i sva druga obilježja prave velike društvene klase. I u čisto brojčanom smislu jer je u međuvremenu izraslo doslovno u relativno najbrojniji i najmasovniji segment suvremenog društva. U tom smislu moglo se zaključiti s pravom da naše društvo nikad ranije u svojoj novijoj prošlosti nije po svojem stvarnom klasnom i slojevnom sastavu bilo više radničko društvo nego što je to danas unatoč dosta burnog razvitka takozvanih srednjih slojeva. Za indirektnu ilustraciju ove tvrdnje može se uzeti — ostavljajući po strani sva moguća teorijska razglabanja o tome tko sve danas pripada suvremenom radništvu u nas — statistički podatak da je od 3,852.444 ukupno zaposlenih osoba u društvenom sektoru na 1. prosinca 1970. godine bilo 2,658.907 osoba (ili 69% od ukupno zaposlenih) koje su imale čisto radničku kvalifikaciju, pa su, prema tome, svakako pripadale suvremenom radništvu.

I ne samo to. Očito je isto tako da, bez obzira na to kakvi su stvarni dominantni trendovi daljnjeg razvitka radništva u uvjetima najviših, do sada postignutih stupnjeva industrijalizacije društva, radništvo u nas tvori još uvijek onaj segment našeg društva koji je u stalnom i bjelodanom brojčanom porastu. I to predstavlja jednu dosta sigurnu i značajnu činjenicu našeg suvremenog društvenog života.

Nadalje, radnička klasa nije u nas posljednja dva desetljeća doživjela samo svoju brzu brojčanu ekspanziju, koja je dovela do toga da radništvo u najtradicionalnijem smislu danas čini skoro 50% aktivnog stanovništva. Ona je isto tako doživjela i još bržu ekspanziju svoje stvarne i temeljne društvene uloge u ukupnom svijetu rada i u složenom procesu materijalne produkcije i reprodukcije društva. Naime, proces materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života stalno pretpostavlja i zahtijeva aktivizaciju velikih količina živog, tekućeg rada ili žive radne moći — prema Marxovoj terminologiji iz *Kapitala* — koji se u procesu materijalne proizvodnje opredmećuje i stvara čitav svijet novostvorenih materijalnih vrijednosti. U tom smislu ukupan društveni proces materijalne produkcije i reprodukcije našeg suvremenog društva pretpostavlja i traži — isto kao što je to pretpostavljao i tražio jučer i prekjučer — stalnu mobilizaciju, stalnu aktivizaciju i stalno ugrađivanje velikih količina živog, tekućeg rada kao jedan od najvažnijih oblika inputa u

ukupan proces društvenog života i funkcioniranja društvenog sistema. Međutim, uloga radničke klase u nas u ovom pogledu također se veoma proširila. Naime, moglo bi se s razlogom ustvrditi da je baš radništvo prvi put u novijoj povijesti našeg društva doista postalo najvažniji nosilac i najznačajniji izvor one radne moći i one mase živog, tekućeg rada koja se stalno opredmećuje u najrazličitijim oblicima i na najrazličitije načine te stvara najveći dio novostvorene vrijednosti. Stoga bi se i u ovom pogledu moglo s razlogom ustvrditi da je naše suvremeno društvo postalo više nego ikad ranije društvo radništva, to jest takvo društvo koje se faktički materijalno i duhovno održava, reproducira i razvija na temelju stalne i masovne upotrebe i konstantnog opredmećivanja živog, tekućeg rada baš radnika. To je živa radna moć suvremenog radništva te živi, tekući rad radničke klase koji je postao u najvećoj mjeri tvorac ukupnog materijalnog bogatstva čitavog našeg suvremenog društva.

I ne samo to. Isto tako se može s razlogom pretpostaviti da su baš problemi optimalne aktivizacije žive radne moći suvremenog radništva te usmjeravanja živog, tekućeg rada radničke klase i, još više, problemi optimalne upotrebe te radne moći i tog živog rada postali sudbonosni društveni problemi stabilizacije našeg društva i njegovog djelotvornog daljnjeg socijalističkog razvitka.

Na kraju, radnička klasa u nas je u posljednjih dvadesetak godina doživjela i veoma značajne unutarnje strukturalne promjene takvog opsega kakve ranije nikad nije doživljavala na tako buran način.

Ponajprije, radnička klasa u nas je značajno poboljšala svoju ukupnu obrazovnu i kvalifikacionu strukturu. Iako se radništvo u nas stalno obnavljalo i veoma značajnim prilivom sa sela, iz redova seljaštva, a posebno onog njegovog dijela koji je u nešto lošijem općem društvenom položaju, ipak je opće širenje osnovnog obrazovanja i stručnog obrazovanja dovelo do poboljšanja prosječne obrazovne razine radništva. U tom smislu suvremeno radništvo je prošlo u prosjeku više godina redovnog školskog obrazovanja nego ijedno drugo ranije radničko pokoljenje. Isto tako, nikad ranije radnička klasa u nas nije u svom konkretnom sastavu imala više radnika koji su proveli više godina na redovnom školovanju nego što to ima danas. Iako, razumije se, školska naobrazba suvremenog radništva ostaje u prosjeku još uvijek izrazito nepovoljna, ipak se, uzimajući u obzir broj radnika koji imaju više od osam godina redovnog školovanja, može ustvrditi da nikad ranije u nas nije bio veći broj onih radnika koji po svojem ukupnom školskom obrazovanju stoje iznad razine polupismenosti koju čini, prema nekim autorima, samo četvorogodišnja osnovna škola.

Slične konstatacije se mogu ponoviti i u odnosu na kvalifikacionu strukturu suvremene radničke klase. Razumije se, kvalifikaciona struktura našeg suvremenog radništva daleko je od optimalne ili čak samo poželjne strukture. Međutim, ipak je prosječna kvalifikaciona struktura suvremene radničke klase daleko povoljnija nego što je bila ikad ranije. Iako se i u ovom pogledu osjećaju negativne posljedice značajnog priliva sa sela, iz redova seljaštva te isto tako masovnog odlaska radnika na

rad u inozemstvo, ipak je očito da danas ima više visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika u nas nego što ih je bilo ikad ranije, i u apsolutnim i u relativnim brojkama. Visokokvalificirani i kvalificirani radnici uzeti zajedno činili su 1970. godine oko 46,1% svih zaposlenih s radničkim kvalifikacijama u društvenom sektoru. Pored toga, treba imati na umu da dio radnika koji se vode kao polukvalificirani radnici predstavlja prave specijalizirane industrijske radnike. I više od toga. Koliko su značajne promjene u radničkoj klasi, govori već sama činjenica da danas ima više visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika u suvremenom radništvu nego što je bilo u nas uopće radnika neposredno prije drugog svjetskog rata i početka socijalističke revolucije.

Nadalje, radnička je klasa u posljednja dva desetljeća doživjela i stanovite promjene u svojoj čisto profesionalnoj strukturi, koje nisu za potcjenjivanje. Tako su očito neka ranija radnička zanimanja izumrla ili su na putu izumiranja, druga su se u značajnoj mjeri izmijenila, treća, sasvim nova radnička zanimanja su se pojavila. Ali, više od toga, profesionalna struktura radničke klase u nas se istodobno i značajno proširila i poboljšala. Iako i u ovom pogledu postoji još uvijek nezadovoljavajuće stanje, ipak se mora priznati da je suvremeno radništvo u cijelosti u čisto profesionalnom smislu spremnije za daleko veći i daleko raznovrsniji raspon najrazličitijih radnih operacija i tehnoloških procesa nego što je to bio slučaj ikad ranije. Ovo, razumije se, ne isključuje za pojedine segmente suvremenog radništva i sve one negativne posljedice koje proističu iz razvijene podjele rada i specijalizacije.

Isto tako je očito da suvremeno radništvo u nas ima u do sada najvećoj mjeri obilježje pravog industrijskog radništva. Prije svega, industrijsko radništvo doživljuje veoma brz rast. Udio industrijskih radnika u ukupnom stanovništvu u nas podvostručio se u razdoblju od 1952. do 1971. godine. Drugo, radnici zaposleni u industriji i rudarstvu čine danas gotovo 60% svih zaposlenih s radničkim kvalifikacijama u društvenom sektoru. Treće, 63,3% svih osoba s radničkim kvalifikacijama koje su zaposlene u industriji i rudarstvu radi u većim industrijskim radnim organizacijama, to jest u onima koje zapošljavaju preko 1.000 radnika. U tom pogledu sigurno u sastavu radničke klase u nas nikad ranije nije bilo u apsolutnim i relativnim brojkama više pravih industrijskih radnika koji su radili i rade u pravim industrijskim radnim organizacijama i na radnim procesima što pripadaju svijetu pravog industrijskog rada. Četvrto, iako je i suvremeno radništvo u cijelosti i naročito u nekim svojim segmentima još dosta čvrstim vezama vezano za selo i zemljoradnju, te se još uvijek u značajnoj mjeri obnavlja pridošlicama sa sela, ipak u suvremenoj radničkoj klasi u nas danas ima i apsolutno i relativno više radnika koji po svojem porijeklu pripadaju barem drugoj generaciji radnika nego što ih je bilo ikad ranije u ovom našem društvenom prostoru.

Na kraju, moglo bi se ustvrditi da je radnička klasa u nas posljednjih desetljeća doživjela burnu ekspanziju svojih složenih društvenih potreba i aspiracija. I to kako pod utjecajem stalnijih i čvršćih dodira s industrijaliziranim, tehniciziranim i urbaniziranim svijetom tako i na

temelju visoko postavljenih proklamiranih ciljeva socijalističkog pokreta u nas. I u ovom pogledu se može s visokim stupnjem vjerojatnosti pretpostaviti da je prosječna razina potreba i aspiracija suvremenog radništva daleko iznad svih ranijih razina. I to, dakako, znači da se u krilu suvremenog radništva te posebno nekih njegovih segmenata (na primjer, radničke omladine) stvaraju značajni društveno-energetski naboji koje ne bi trebalo potcjenjivati niti u ocjenjivanju mogućeg radnog i inovatorskog potencijala suvremenog radništva niti u ocjenjivanju opsega i oštrine mogućeg radničkog nezadovoljstva u veoma masovnim razmjerima.

Sve ovo se, razumije se, ne ističe ponajprije i ponajviše da bi se istakao veliki napredak koji je u ovom pogledu ostvaren posljednjih dvadeset godina u socijalističkoj Jugoslaviji, ili još manje da bi se eventualno prikrili i potcijenili svi oni krupni problemi, očite teškoće i krizna stanja koja se danas u nas javljaju unatoč velikog napretka. Sve ovo se, naprotiv, ističe prije svega da bi se naglasilo kakvi su ogromni ukupni vitalni, radni, inovatorski i društveni potencijali koje upravo suvremeno radništvo u nas u sebi nosi. To su zapravo potencijali koji na svoj način i za naše suvremene društvene prilike potvrđuju poznatu Marxovu tezu da je revolucionarna klasa najveća proizvodna snaga. A to znači i potencijali koji predstavljaju jednu od veoma snažnih mogućih poluga za brži industrijski napredak, ali isto tako i jednu od veoma značajnih društvenih rezervi od čije optimalne aktivizacije i mobilizacije te racionalne upotrebe u ukupnom procesu društvene produkcije i reprodukcije ovisi u velikoj mjeri i tempo i stabilnost daljnjeg razvitka našeg suvremenog društva. Štoviše, ovo se ističe jer se drži da je radnička klasa rijetko kad ranije u sebi nosila tako velik, složen i raznovrstan vitalni, radni i društveni potencijal. Uostalom, dobro, ali samo jednostrano iskustveno svjedočanstvo o tom potencijalu pruža nam činjenica da su se značajni dijelovi našeg suvremenog radništva gotovo svih kategorija, odlazeći na rad u inozemstvo, uspješno uklopili u privredni život privredno daleko razvijenijih zemalja od naše i uključili u industriju koja je u pravilu na daleko višem stupnju općeg tehnološkog razvitka. I to uklopili i uključili dosta uspješno ponajviše zahvaljujući samo mehanizmima materijalne motivacije u inače dosta nepovoljnim prilikama i uz mnoge otežavajuće okolnosti.

## IV

Radnička klasa i u suvremenim historijskim uvjetima našeg društva nosi u sebi i one društvene potencijale koji je i dalje čine glavnim kolektivnim subjektom daljnjih revolucionarnih društvenih promjena povijesnog značaja u pravcu šire i cjelovitije emancipacije društva od društvenih odnosa, struktura i institucija eksploatatorske, represivne, alijenirajuće i limitirajuće naravi, tipičnih za svijet klasnog društva i klasne civilizacije uopće. I to je čine takvim kolektivnim subjektom revolucionarnih promjena ne ponajprije po nečijim željama i formalnim proklamaci-

jama, već ponajviše na temelju realne životne situacije najširih dijelova suvremenog radništva i realnih životnih šansi koje se u tako artikuliranoj životnoj situaciji realistički uspostavljaju, s jedne strane, te, s druge strane, na temelju društvenog položaja radnika. Naime, ne poričući očevidne i značajne promjene u životnoj situaciji suvremenog radništva te značajno poboljšanje ukupnog društvenog položaja širokih dijelova radništva, ipak ostaje činjenica da još uvijek nisu nadoknađeni svi oni socijalni hendikepi i zaostaci u široj društvenoj afirmaciji radništva koji imaju svoje duboke izvore u povijesnom klasnom nasljeđu. Isto tako, ostaje činjenica da se veoma široki i veoma značajni dijelovi suvremenog radništva još uvijek nalaze i u općoj životnoj situaciji i u ukupnom društvenom položaju koji su očito nepovoljni, i to kako u odnosu na druge realne segmente našeg suvremenog društva tako i u odnosu na sve one objektivne mogućnosti koje je opći društveni razvitak stvorio. U tom pogledu se ponovno potvrđuje stara istina da je šira društvena emancipacija radništva i razvijenija socijalna afirmacija radničke klase doista nemoguća bez istodobne emancipacije čitavog društva od strukturalnih društvenih odnosa eksploatatorske, represivne, alijenirajuće i limitirajuće klasne naravi. I obrnuto, svako održavanje, obnavljanje, konsolidiranje ili ponovno oživljavanje i uspostavljanje društvenih odnosa, struktura i institucija klasne naravi najizravnije se odražava na realnu životnu situaciju masovnih dijelova radništva i na opći društveni položaj radničke klase. Stoga se može ustvrditi da je stvarna društvena emancipacija radništva od klasnih odnosa te šira i cjelovitija socijalna afirmacija radničke klase — konkretno izražena i na razini svakodnevnog društvenog života u radikalnom poboljšanju opće životne situacije masovnih dijelova suvremenog radništva i, još više, u radikalnoj izmjeni općedruštvenog položaja radničke klase, na djelu, a ne samo u proklamacijama i programskim projekcijama — najbolje mjerilo i jedini, stvarno pouzdan indikator stvarne emancipacije čitavog društva od klasnih odnosa, klasnih struktura i institucija, klasnih privilegija i klasnih razlika te stvarnog prevladavanja društveno-strukturalnih zakonitosti materijalne produkcije i reprodukcije društva iz kojih se na razini suvremene povijesne epohe neumitno prije ili kasnije uspostavljaju pravi klasni odnosi.

Još uvijek nepovoljna opća životna situacija suvremenog radništva izražava se u našim suvremenim prilikama na veoma različite, ali međusobno povezane načine. Isto tako, još uvijek nepovoljan opći društveni položaj veoma masovnih dijelova suvremenog radništva odražava se u očitom socijalnom hendikepiranju širokih segmenata radništva u odnosu na druge realne socijalne slojeve.

Još uvijek nepovoljna opća životna situacija veoma masovnih dijelova suvremenog radništva izražava se prije svega u stvarnom mjestu koje dijelovi radničke klase imaju u raspodjeli osobnih dohodaka. Najširi i osnovni dijelovi suvremenog radništva prolaze u toj raspodjeli lošije od mnogih drugih socijalnih kategorija u nas. Tako najširi dijelovi radništva spadaju u one kategorije stanovništva čiji su prosječni osobni dohoci ispod općeg prosjeka. Isto tako, prosjeci svih kategorija

suvremenog radništva, čak uzetog u najužem smislu onih zaposlenih koji posjeduju radničku kvalifikaciju, osim prosjeka visokokvalificiranih radnika, nalaze se ispod razine svih drugih kategorija zaposlenih. Barem u nekim sredinama su prosječni dohoci svih radničkih kategorija, osim visokokvalificiranih radnika, ispod razine prosječnih dohodaka i zaposlenih s nižom školskom spremom. (Primjer za jedan veliki industrijski centar u Hrvatskoj: prosjek osobnih dohodaka za redovno radno vrijeme i drugih primanja unutar radne organizacije iznosio je 1971. godine 202.233 dinara, prosjeci za radničke kategorije su istodobno bili: za visokokvalificirane radnike 265.303, za kvalificirane radnike 187.001, za polukvalificirane radnike 161.425 te za nekvalificirane radnike 126.911. Istodobno su prosjeci za zaposlene sa srednjom školskom spremom bili 196.218 te za zaposlene s nižom školskom spremom 189.444.)

To se, razumije se, ponavlja kad se od raspodjele osobnih dohodaka za redovno radno vrijeme pređe na raspodjelu svih drugih primanja. I u ovim vidovima raspodjele sve radničke kategorije, osim visokokvalificiranih radnika, prolaze lošije od svih drugih socijalnih kategorija.

Ovo, dakako, dobija još šire dimenzije ako se uzmu u obzir dvije činjenice: prvo, ne samo primanja u jednoj godini ili u jednom vremenskom trenutku, već ukupna primanja u toku čitavog prosječnog radnog vijeka i, drugo, ne samo primanja pojedinca, već ukupna primanja obitelji. Nepovoljni aspekti životne situacije najširih dijelova radništva u tom slučaju postaju još izrazitiji. Otkrivaju se one negativne okolnosti koje pogađaju radništvo u pravilu i u nesrazmjernoj mjeri. Naime, i tamo gdje u jednom određenom vremenskom trenutku ne postoje nikakve značajnije razlike u primanjima stanovitih radničkih kategorija i pripadnika nekih drugih socijalnih slojeva, značajne se razlike pojavljuju kad se uzmu u obzir njihova očekivana ukupna primanja za čitav radni vijek. Drugim riječima, očekivanja mogućih poboljšanja vlastitih primanja u toku čitavog radnog vijeka veoma su diferencirano raspodijeljena. Gornja granica mogućeg prosječnog poboljšanja vlastitih primanja za čitav radni vijek skoro za sve radničke kategorije je unaprijed jasno limitirana i daleko je niža u odnosu na početna primanja nego za mnoge druge socijalne kategorije, čak i onda kad se njihova prosječna primanja na početku radne karijere približuju ili kad se samo u jednom trenutku izjednačuju.

Isto tako, prosječna primanja radničkih obitelji i radničkih domaćinstava po članu obitelji ili domaćinstva u pravilu se pokazuju kao izrazito niža od istih primanja skoro svih drugih socijalnih slojeva osim seljaštva. Naime, radničke obitelji ili radnička domaćinstva su nešto relativno brojnija od drugih; prosječan broj zaposlenih članova je nešto niži; broj izdržavanih osoba je u prosjeku nešto viši nego u drugim slučajevima; na kraju, i kad su drugi članovi obitelji ili domaćinstva zaposleni u stalnom radnom odnosu, oni u pravilu rade na radnim mjestima koja su slabije nagrađivana. Stoga su razlike u prosječnim prihodima po članu obitelji ili domaćinstva daleko veće nego razlike u primanjima pojedinaca kad se usporede prosječna primanja radničkih obitelji ili radničkih domaćinstava i obitelji ili domaćinstava nekih drugih

socijalnih slojeva. Za ilustraciju se navode podaci iz jedne velike industrijske radne organizacije u jednom većem gradskom središtu: prosječan prihod po članu obitelji manje od 500 dinara mjesečno imalo je 74,4% obitelji nekvalificiranih radnika, 69,7% obitelji polukvalificiranih radnika, 47,0% kvalificiranih radnika, 31,3% visokokvalificiranih radnika te 15,1% zaposlenih s nižom školskom spremom, 4,5% zaposlenih sa srednjom školskom spremom, dok su obitelji zaposlenih s višom i visokom školskom spremom imale sve prihode po članu obitelji iznad 500 dinara mjesečno. Stoga relativno najveći dio onih obitelji ili domaćinstava gradskog stanovništva koje po prosječnim prihodima po članu obitelji ili domaćinstva treba ubrojiti u socijalno ugrožene čine radničke obitelji ili domaćinstva.

Nepovoljna životna situacija najširih segmenata radništva, osim visokokvalificiranih radnika, odražava se i na prosječnoj strukturi budžeta radničkih domaćinstava. Naime, najveći dio rashoda tročlanih i četveročlanih radničkih domaćinstava u prosjeku otpada na ishranu, piće, odjeću, stanovanje i higijenu, dakle, na zadovoljavanje onih potreba i aspiracija koje u najvećoj mjeri spadaju u nužne vitalne potrebe. U neku ruku, općenitije govoreći, ukupan društveni proces reprodukcije suvremenog radništva u njegovim najširim masovnim segmentima kao temeljnog nosioca živog, tekućeg rada koji se stalno ugrađuje i mora ugrađivati u proces ukupne društvene produkcije i reprodukcije društva i koji je nužan sastavni dio procesa ukupne društvene produkcije i reprodukcije čitavog društva vrši se na još uvijek relativno niskoj ukupnoj razini.

Nadalje, nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva izražava se na svoj način i u dominantnom načinu rješavanja stambenog pitanja i u općim uvjetima stanovanja radnika danas. Prije svega, sve radničke kategorije, osim visokokvalificiranih radnika, spadaju u one društvene kategorije za koje je karakteristično da problem vlastitog stanovanja rješavaju pretežno samostalno bez pomoći društvene zajednice ili radne organizacije. I po tome se ti dijelovi radništva odmah razlikuju od svih onih socijalnih kategorija našeg suvremenog društva za koje je karakteristično da svoj stambeni problem rješavaju ili su riješili uz pomoć društvene zajednice ili radne organizacije u kojoj rade. Zatim, sve radničke kategorije rješavaju svoj stambeni problem u prosjeku sporije od mnogih drugih socijalnih kategorija. Nadalje, opći uvjeti stanovanja najširih dijelova radništva su teži i nepovoljniji i onda kad imaju stan od općih uvjeta stanovanja mnogih drugih segmenata našeg društva. Na neki način bi se moglo ustvrditi da neriješen stambeni problem, dosta ograničene šanse poboljšavanja uvjeta stanovanja, nepovoljni uvjeti stanovanja jesu društvene pojave koje srazmjerno najoštrije i najčešće pogađaju upravo najšire dijelove suvremenog radništva u kontekstu gradskog stanovništva, iako se baš radništvo javlja kao onaj dio društvene zajednice iz čijih dohodaka se stvara najveći dio one mase društvenih sredstava koja se ulažu u stambenu izgradnju.

Nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva isto tako se odražava i na općem mjestu koje radnička klasa ima danas u postojećem sistemu školovanja. Naime, općenito govoreći, postojeći sistem školovanja u svojoj cijelosti više održava i obnavlja početni hendikepirani i deprivilegirani položaj radništva nego što služi kao društveni mehanizam kojim se takav položaj mijenja i nadilazi. U stvari, postojeći školski sistem svojim spontanim funkcioniranjem i svojom ukupnom strukturom pridonosi činjenici da se suvremeno radništvo u najvećoj mjeri društveno reproducira čistim samoobnavljanjem i prilivom iz redova seljaštva. U neku ruku postojeći školski sistem ima čak i stanovitu ideološku funkciju u pejorativnom smislu te riječi time što početne društvene razlike i nejednakosti, koje se javljaju prije svega kao razlike u životnom krugu i obiteljskom ambijentu, a koje pogađaju radništvo, legitimira kao navodne razlike i nejednakosti u osobnim sposobnostima pojedinaca. U stvari, najveći dio radničke djece ide u škole koje pripremaju za radnička zanimanja. U tom pogledu i u uvjetima našeg suvremenog društva jedna od presudnih životnih odluka koje utječu na kasniju životnu sudbinu i životne šanse pojedinaca jest ona odluka koja se donosi nakon završene osmogodišnje škole, a koja jedan dio mladih ljudi usmjeruje u škole za radnička zanimanja, a drugi dio u gimnazije. Štoviše, moglo bi se reći da su baš razlike u društvenim šansama radničkog djeteta i djeteta nekih drugih socijalnih kategorija u našem društvu da postignu i najviše stupnjeve školskog obrazovanja daleko veće nego razlike u prosječnim prihodima pripadnika tih istih socijalnih kategorija.

I područje ukupne socijalne sigurnosti se javlja kao jedno od značajnijih područja društvenog života na kojima se očituje još uvijek izrazito nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva. To se, razumije se, pokazuje ponajprije u pogledu nezaposlenosti kao masovne pojave. Nezaposlenost je društvena pojava koja u nesrazmjernoj mjeri pogađa veoma značajne dijelove suvremenog radništva. Zapravo najveći dio nezaposlenih čine osobe radničkog i zemljoradničkog porijekla. One su po pravilu i relativno najduže nezaposlene. Zatim, sigurnost na radnom mjestu daleko je manje izražena za najšire dijelove radništva nego za mnoge druge socijalne kategorije koje danas postoje u našem društvu. U stvari, najširi dijelovi radništva su relativno najviše izloženi i pogođeni svim onim negativnim okolnostima koje utječu na ukupnu socijalnu sigurnost. Njih najviše i najizravnije pogađaju sve ozbiljnije teškoće i krizna stanja u koje upada radna organizacija u kojoj rade. I to nesrazmjerno teže čak i onda kad na prvi pogled izgleda da jednako pogađaju sve članove radne organizacije. Međutim, opća životna situacija tih dijelova suvremenog radništva je takva da se svako pogoršanje njihovog materijalnog položaja odmah odražava na mogućnosti zadovoljavanja nužnih i vitalnih potreba, dok kod nekih drugih socijalnih kategorija eventualno pogoršanje u pravilu dovodi do limitiranja ili restrikcije mogućnosti zadovoljavanja njihovih potreba i aspiracija višeg ranga. To se na svoj način ponavlja i kad se radi o teškoćama i kriznim stanjima u koje upada lokalna zajednica

ili čitavo društvo. I u takvim situacijama u pravilu najveći teret pada na leđa najširih dijelova radništva.

Na kraju, nepovoljna opća životna situacija najširih dijelova suvremenog radništva odražava se i u izrazito nepovoljnom položaju radništva u raspodjeli društvene moći i utjecaja, i to kako na razini radne organizacije i lokalne zajednice tako i na razini globalnog društvenog sistema. Ako bi se uzela samo stvarna društvena moć i utjecaj radništva na području ukupne društvene raspodjele, odmah bi se moglo reći da najširi dijelovi radništva imaju značajan utjecaj samo na raspodjelu osobnih dohodaka unutar pojedinačne radne organizacije te da je to područje raspodjele na kojem se moć i utjecaj radništva ponajprije i ponajviše izražava u obliku moći i utjecaja jedne takozvane veto grupe. Sva druga područja raspodjele i sve druge razine odlučivanja o ukupnoj društvenoj raspodjeli stoje izvan svakog značajnijeg utjecaja najširih dijelova radništva. U tom smislu možda najveće socijalne razlike koje postoje danas u našem društvu jesu razlike u mogućnostima da se utječe na odluke ili odlučuje o ogromnoj masi društvenih sredstava koja se u najvećoj mjeri izdvajaju iz radne organizacije.

Svi ovi aspekti nepovoljne opće životne situacije suvremenog radništva sistematski i u pravilu pogađaju najšire i najmasovnije dijelove radništva: relativno najveći dio kvalificiranih radnika, skoro sve polukvalificirane i nekvalificirane radnike. Jedino su visokokvalificirani radnici u nešto povoljnijoj općoj životnoj situaciji i u nešto povoljnijem općem društvenom položaju. Međutim, taj dio suvremenog radništva u nas još uvijek čini jedan dosta skroman i ograničen dio suvremenog radništva koji u prosjeku ostaje ispod jedne šestine svih radnika.

Treba istodobno dodati da ovi nepovoljni aspekti opće životne situacije imaju relativno stabilnu narav, sistematske su prirode i pokazuju tendenciju da se reproduciraju i kumuliraju. Međutim, ono što je najbitnije leži u činjenici da svi takvi nepovoljni aspekti opće životne situacije širokih dijelova suvremenog radništva nisu indiferentni prema stvarnom odnosu radništva prema najvažnijim sredstvima za proizvodnju, prema osnovnim izvorima društvenog bogatstva i prema najznačajnijim ekonomskim resursima društva. Zapravo, nepovoljni aspekti opće životne situacije moraju se odraziti i na mogućnost uspostavljanja i održavanja ravnopravnog odnosa svih najvažnijih sudionika u procesu materijalne produkcije i reprodukcije i svih objektivnih uvjeta za realizaciju živog, tekućeg rada društva naspram sredstava za proizvodnju, što su klasici marksizma držali kao osnovnu strukturalnu pretpostavku da se spriječi obnavljanje i reproduciranje sistematske i strukturalne interesne dominacije nad živim, tekućim radom te njegove isto tako sistematske eksploatacije.

## V

Radnička klasa još nema adekvatnu ulogu u odlučivanju društveno-političkim poslovima ne samo s obzirom na proklamirane idejne norme, već ni s obzirom na dostignutu faktičku, a osobito potencijalnu

snagu. Stupanj i priroda njene društvene organiziranosti nisu još primjereni njenoj vodećoj ulozi.

Samoupravljanje je prema zamisli autentičan oblik ostvarivanja rukovodeće društvene uloge radničke klase. Međutim, u praktičnoj realizaciji ideje samoupravnosti ispoljile su se određene negativne karakteristike i prepreke.

Samoupravljanje je koncipirano na pretpostavci jedinstvenosti interesa u mikro i makrozajednici i na pretpostavci o postojanju jedinstvene besklasne kategorije radnog naroda. Tijekom vremena upozoreno je u teoriji, a počelo se respektirati i u politici da se u našem društvu ne povećava samo horizontalna, već i vertikalna društvena slojevitost. U nas ne egzistira isti raspored klasnih snaga kao u građanskom društvu, ali postoje neprevladani ekonomski uvjeti klasne egzistencije, zatim socioekonomske i socioprofesionalne društvene grupe sa interesima koji su suprotni empirijskom i povijesnom interesu radničke klase. Samoupravljanje je društveni pokret radničke klase koji se može uspješno razvijati jedino kroz borbu sa antagonističkim grupnim interesima. Samoupravljanje je u našim uvjetima osnovni oblik klasne borbe.

Diskrepancija između norme i prakse jedno je od bitnih obilježja razvitka samoupravljanja. Raskorak između ideološko-normativnog sistema i samoupravljanja u praksi oduvijek je postojao. To samo po sebi nije uzrok krizne situacije samoupravljanja. Diskrepancija može biti izvor dinamike, ali i blokade razvitka samoupravljanja. Ideali, norme uvijek prethode realizaciji u društvenoj praksi. Međutim, empirijska istraživanja u drugoj polovini protekle dekade pokazuju da samoupravne norme imaju sve slabiju motivacionu snagu. Te su norme sve slabije djelovale kao integrativna socijalna snaga u klasi. Nivo samoupravnih aspiracija u klasi kao da je bio u opadanju, a nemoć i apatija postale su sve manifestnije. Na „osnovu" toga učestale su pričice o utopističnosti samoupravljanja, širene od društvenih grupa koje su težile za monopolom.

Do nedavno imali smo i zastoj u kreiranju novih samoupravnih oblika, a u nekim oblastima društvenog života bilježili smo i nazadovanje. Oblici sami po sebi nisu odsudni, ali se počela ispoljavati institucionalizacija početnih oblika samoupravljanja, što je ugrožavalo njegovu revolucionarno-dijalektičku suštinu kao okvir socijalnog oslobođenja radničke klase. Opasnost je bila tim veća što se samoupravljanje do sad ostvarivalo pretežno kroz reprezentativne oblike, premda je u principu direktno odlučivanje klase.

Na globalnom društvenom planu radnička klasa je sa stanovišta svoje društvene uloge izvršila određen prodor u državno-političke strukture kroz vijeća proizvođača. Ali transformacijom vijeća proizvođača u funkcionalna samoupravna vijeća kao da se počelo napuštati ideju Pariske komune. Javna politička sfera našla se uglavnom izvan domašaja radničke klase, a u posjedu profesionalnih upravljačkih grupa. Samoupravljanje je egzistiralo u krilu etatizma i vrlo brzo iscrplo mogućnosti razvoja. Međutim, u razdoblju netom minulom etatizam se također počeo povlačiti, a samoupravljanje klase je istovremeno stagniralo. Soci-

jalni „vacuum" počeli su ispunjavati nosioci grupnog, korporativnog vlasništva. Socioekonomski i politički sistem u totalitetu zbog svoje stihiji prepuštene dihotomije: etatizam — samoupravljanje počeo je ispoljavati svojstvo organizirane neodgovornosti. Birokracija kao profesionalni upravljački sloj više nije u cijelosti realizirala funkciju socijalnog planera globalnih društvenih procesa i funkciju državne kontrole, a udruženi proizvođači putem samoupravnih asocijacija još nisu mogli preuzeti ove bitne funkcije globalnog planiranja i socijalne kontrole. Vršilo se demontiranje jednog modela, ali ne i konstituiranje drugog, što je nepovoljno utjecalo na proizvodnju i raspodjelu. Sistem je pokazivao znakove neefikasnosti, a pokret je ostao bez konsistentne revolucionarne vizije. Različiti segmenti srednje klase u ekspanziji počeli su se koristiti procesom demokratizacije, a demokraciju shvaćati kao društveno stanje gdje svako može da radi što hoće. Privremeno povlačenje revolucionarne marksističke orijentacije interpretirano je kao simptom opće krize socijalizma, a samoupravni socijalizam u nas kao društvo bez budućnosti. Nepostojanje revolucionarnog vrijednosnog sistema ili sumnja u postojeći sistem vrednota širom su otvorili vrata oživljavanju romantike i nacionalnih mitologija u svim našim sredinama.

Radničkoj klasi je neophodna država, ali koja odmah odumire. Proces odumiranja države je protivurječan. To je stalna plovidba između Scile i Haribde. Bezrazložno jačanje države kao i prebrzo odumiranje njezinih funkcija štetni su za interese radničke klase. U nas su se ispoljile obje tendencije. Država se kao posrednik uplitala tamo gdje nije trebalo, ali se istovremeno nije osjećala njezina prisutnost tamo gdje je bila neophodna. Osim toga, transformacija nekih bitnih funkcija države zaustavila se na pola puta. Otpočelo je odumiranje monopolne funkcije države u proširenoj reprodukciji, ali sredstva za proširenu reprodukciju nisu prešla u vlasništvo radničke klase, nego su se na svom kružnom putu zadržala u posjedu različitih medijatora. Formirali su se centri otuđene ekonomske i finansijske moći na kojima participira poseban sloj ljudi odvojen od radničke klase. Javlja se grupno vlasništvo kao tendencija novog socijalnog eksploatatorskog odnosa nad radničkom klasom.

Također su podjednako opasne obje ispoljene idejne tendencije, jedna koja odumiranje države proglašava fatalnom zabludom i druga koja na državu u socijalizmu gleda jedino kao na nužno zlo i opreku samoupravljanju. Kao izraz društvene klasne podjele rada država u socijalizmu ima mnogo kompleksnije funkcije. Država bi trebala biti politička organizacija radničke klase, odnosno prije svega instrument klase u zaštiti njezinih interesa. Zaštitna funkcija države u praksi ne dolazi dovoljno do izražaja. Donosioci zakona i programskih dokumenata kao da ne poznaju u dovoljnoj mjeri realitet radničke klase, a još manje u njemu žive, već se kreću pretežno u vlastitom svijetu interesa i ideja. Treba stalno imati u vidu da se samo ona teorija u jednoj klasi ostvaruje koja je izraz njezinih interesa.

Odumiranje države i razvoj samoupravljanja jedinstven je društveni proces koji se nalazi u interakciji. Samoupravljanje treba razvijati

u sve tri bitne dimenzije: horizontalnoj, dubinskoj i vertikalnoj. Samoupravljanje je društveni pokret i bez aktivizma (spontanog i organiziranog) radničke klase u cjelini i na svim nivoima društvenog odlučivanja ne može biti revolucionarnih promjena. Čini se da je razvitak vertikalne dimenzije samoupravljanja i jačanje njegove materijalne osnove u trenutnoj situaciji najakutniji na planu konstituiranja radničke klase kao zaista vladajuće u globalnom društvu.

Razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji moguć je jedino u uvjetima tržišne privrede, ali ne bilo kakve. Međutim, tržišna privreda u nas ispoljila je negativne popratne pojave jednog zaostalog liberalističkog tržišta u kojem se smenjuju kratka razdoblja administrativnih, ali neefikasnih državnih mjera i razdoblja dugotrajnog ekonomskog samotoka. U ovakvoj samoupravnoj tržišnoj privredi oživjeli su svi interesi. Lični egoizam dobio je na tržištu legitimaciju grupnog egoizma. Umjesto prirodne ekonomske kompetitivnosti, na našem tržištu se sve više osjećala razorna konkurencija. Natjecanje je poprimilo oblik jagme. Takvo stanje tržišne privrede uvjetovalo je porast socijalnih nejednakosti te monopolne tendencije. Privatizacija je uzela toliko maha da je počela ugrožavati društveno vlasništvo. Ove tendencije nagrizale su samoupravljanje u razvitku, a norme samoupravnog ponašanja činile su iluzornim. Premda su ovo u biti socijalna pitanja, čija je okosnica nepravedna distribucija rezultata rada, u višenacionalnoj zajednici nužno su dobila i međunacionalni karakter.

Socijalno oslobođenje radničke klase može biti samo njezino vlastito djelo, ali zbog protivurječnosti unutar klase i postojanja antagonističkih društvenih grupa Savez komunista je kao avangardna organizacija klase neophodan. Uloga i funkcije Saveza komunista u suvremenim uvjetima vrlo su kompleksne. Bitna je funkcija Saveza komunista osposobljavanje radničke klase za revolucionarnu samodjelatnost, to jest ostvarivanje diktature proletarijata. Na jugoslavenskom iskustvu potvrđuje se aktualnost misli R. Luxemburg o obrazovanju klase kao životnom elementu diktature proletarijata. Savez komunista treba težište svoje akcije prenijeti na formiranje klasne kolektivne svijesti. Klasna kolektivna svijest kao snaga kritičkog rasuđivanja neophodna je idejna, duhovna supstancija neposredne socijalističke demokracije, odnosno diktature proletarijata. Bez takve svijesti radnička klasa ostaje, usprkos svim partijskim deklaracijama o njezinoj apstraktnoj povijesnoj ulozi, puki objekt vladanja i manipulacije.

Radijus praktične političke akcije Saveza komunista počeo se također u proteklom razdoblju sužavati. Savez komunista su isto tako nagrizale negativne tendencije tržišnog mehanizma, posebno privatizacija. Povećana vertikalna slojevitost u društvu počela je mijenjati socijalni sastav članstva Saveza komunista. Prema nepotpunim podacima, 75% članova Saveza komunista u radnom odnosu ima dohodak koji je viši od nacionalnog prosjeka. Savez komunista prema osnovnim stratifikacionim obilježjima postaje organizacija srednjeg i višeg sloja, a sve manje radničke klase. Poznato je da su radnici posljednjih godina u najvećoj mjeri napuštali Savez komunista. Treba postaviti pitanje:

može li takav Savez komunista biti avangarda u realizaciji povijesnog interesa radničke klase? Osim toga, dosadašnji negativni trendovi na globalnom društvenom planu i definirani položaj Saveza komunista u posljednjoj reorganizaciji kao da su u raskoraku. Naime, Savez komunista sve teže realizira svoju ulogu prije svega idejnim sredstvima. Dosta je prošireno mišljenje da drugačija sredstva nisu primjerena prirodi Saveza komunista u uvjetima razvoja samoupravljanja.

Neosporno je da stojimo pred problemom snaženja radničke klase ne više toliko brojčano koliko organizacijski, ali shvaćeno ne kao tehničko, već eminentno idejno-političko pitanje. Klasa je nešto više nego zbir jedinki. Ona je organizam koji postaje i treba da postane svjestan svoje cjeline. Za radničku klasu karakteristična je također opreka između njezine klasne psihe i klasne svijesti, individualnih i klasnog interesa te empirijskih i historijskog interesa. Tek kada radnička klasa u cjelosti razvije svijest o vlastitom klasnom interesu i povijesnom identitetu, ona može uspješno realizirati svoju društvenu ulogu. U tome je bit samoorganiziranosti klase, inače u našem društvu još uvijek atomizirane i fragmentirane. Ako je historija učiteljica života, ona nas podučava da samo onaj društveno-politički sistem može normalno funkcionirati ukoliko je njegov nosilac određena primarna grupa. Nosilac samoupravnog socijalističkog sistema može biti jedino radnička klasa. U nas su se iskristalizirala dva shvaćanja o opsegu radničke klase. Prema jednom shvaćanju, klasu sačinjavaju samo oni pripadnici koji neposredno rade u materijalnoj proizvodnji, obavljaju manuelne poslove i u organizaciji rada imaju mjesto pukih izvršilaca. Prema drugom shvaćanju, klasu sačinjavaju svi oni koji rade, sudjeluju u upravljanju i stječu dohodak prema rezultatima rada. Ova dva shvaćanja nisu u nepremostivoj opreci. Svako od njih je primjereno određenoj fazi klasne, društvene slojevitosti. I u ovom pitanju za nas može biti instruktivna Marxova teza o proizvođačkoj klasi. Zato smatramo da su na tragu Marxove misli oni teorijski radovi koji govore o formiranju nove društvene grupe „udruženih proizvođača", a asocijacije udruženog rada smatraju daljnjom fazom u razvitku socijalizma.

## VI

Komunistička je avangarda najsvjesniji i teorijski najspremniji dio radničke klase i stoga njezina uloga u razvoju teorijske misli raste srazmjerno njezinoj snazi i blizini klasnih ciljeva. Avangarda radničkog pokreta uvijek je u svojoj povijesti bila društveno jača, uvjerljivija i privlačnija kad je teorijski bila na razini svojih zadataka. Naprotiv, kad je god imala maćehinski odnos prema teoriji, bio je to signum njezine slabosti, uvod u pogubne involucije, uzrok porastu skepticizma izvana i iznutra.

Samoupravno socijalističko društvo bez sumnje je viši povijesni nivo socijalističke prakse. To, dakako, implicira i viši nivo socijalističke teorije. Dapače, samoupravljanje kao model socijalizma otvara teoriji nove

horizonte, od teorijske misli i komunističke avangarde traži goleme napore, vjerojatno bez presedana u dosadašnjoj povijesti radničkog pokreta.

Promotrimo li u toj svjetlosti teorijska dostignuća, razinu i proširenost marksističke misli u Savezu komunista, doći ćemo do zaključka o golemoj misaonoj snazi naše Partije, koja je krčila i nove puteve u teoriji i praksi svjetskog socijalizma, ali i o ozbiljnim simptomima teorijske insuficijencije i promašaja. Ovdje će, međutim, biti riječi prvenstveno o nekim negativnim aspektima stanja teorije i njezina razvoja u okrilju Saveza komunista jer je svrha naših napora prevladavanje onog što Partiju i naš cjelokupan socijalistički pokret na tom planu sputava.

Svakako stoji činjenica da je Savez komunista Jugoslavije, i pored idejno-političkih kolebanja i zastranjivanja do kojih je neprestano dolazilo u njegovim redovima, uspješno uočavao zakonitosti društvenog razvitka i određivao strateške zadatke svake od dosadašnjih etapa naše socijalističke revolucije. U najnovijem razdoblju to je, primjerice, našlo izraza i u već usvojenim ili pripremljenim novim ustavnim rješenjima; u teorijskoj i praktičnoj bici za udruživanje rada i radnika, za stvaranje osnovnih organizacija udruženog rada i za njihovo što slobodnije povezivanje u složenije asocijacije udruženog rada, za uvođenje delegatskog sistema u predstavničkim tijelima; u progresivnoj transformaciji odnosa u našoj federaciji i u republikama i pokrajinama; u produbljivanju i konsolidiranju nacionalne ravnopravnosti; u nastavljanju i produbljivanju kursa socijalističke samoupravne demokracije u svim oblastima društvenog života.

Time je Savez komunista formulirao polazne tačke svoje idejno-političke orijentacije za jedan duži rok. Ta je orijentacija sintetički izražena i u upravo formuliranoj Platformi za Deseti kongres.

Međutim, neosporna je i u samom Savezu komunista već naširoko analizirana činjenica da je upravo u razdoblju što je netom minulo, a naročito prije 21. sjednice svog Predsjedništva, Savez komunista proživljavao posljedice ozbiljnih idejno-političkih kolebanja i devijacija u svojim redovima i u našem društvu, koje su u osnovi bile izraz i rezultat onih tendencija društvenog razvitka koje su sprečavale i otežavale razvoj socijalističkog samoupravljanja i nastojale da prokrče put obnavljanju i razvijanju kapital-odnosa, državno-etatističkog monopola, tehnokratsko-birokratske uzurpacije i drugih klasnih monopola i privilegija onih snaga i slojeva koji još komandiraju uslovima i rezultatima rada neposrednih proizvođača i drugih radnih ljudi.

U redove Saveza komunista, pa i u njegova rukovodeća tijela do zabrinjavajućih su razmjera prodirale snage i ideje agresivnog nacionalizma, u separatističko-partikularističkim ili unitarističko-centralističkim varijantama, sitnoburžoaskog liberalizma i tehnokratskog elitizma, što je u samom Savezu komunista izazivalo odstupanja od klasne orijentacije, slabilo njegovu ulogu idejno-političke avangarde radničke klase i otupljivalo, razvodnjavalo i razbijalo njegovu praktičnu akcionu prodornost u borbi za daljnje društvene promjene na osnovama socijalističkog sa-

moupravljanja i za izgrađivanje društvenih odnosa koji vode udruživanju rada i vladavini udruženih radnika.

Na istoj osnovi — otuđivanja viška rada i odlučivanja, kao i održavanja privilegija i monopola u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji za odabrane manjine i ovjekovječenja klasnih razlika u podjeli rada — dobivali su u društvu i u Savezu komunista prostor i vršili destruktivan utjecaj i razni nosioci kvazilijevih teza i postupaka, malograđanskog intelektualizma i anarhističkog opozicionerstva.

Samo prividno izazvane „desnim" devijacijama, uporno su se održavale i jačale i snage birokratskog konzervativizma, informbirovštine i neostaljinizma.

Svim tim tendencijama i njihovim nosiocima i u društvu i u Savezu komunista zajedničko je to da u osnovi predstavljaju front suprotstavljanja klasnoj liniji i klasnoj politici i da teže da očuvaju, uspostave i prošire otuđenost uslova i rezultata rada od radnog čovjeka, da očuvaju i obnavljaju elemente najamnog odnosa u procesu društvene reprodukcije, da sačuvaju monopole i privilegije društvenih manjina u odnosu na radničku klasu i široke mase radnog naroda.

U svim nacionalnim i društvenim sredinama tendencije nacionalizma, liberalizma i lažnog ljevičarstva zapravo su se ispreplitale i bile su izraz potiskivanja radničke klase u ime elita i malograđanskih elemenata.

U osnovi idejno-političkih devijacija stajala je težnja da se tehnobirokratski, grupno-svojinski i elitistički interesi ostvaruju na štetu i protiv interesa radničke klase i da se otuđeni i osamostaljeni centri ekonomske, a time i društvene i političke moći učvrste kao vlast nad radom i radnicima, a društveni slojevi koji iza njih stoje kao osnovne pokretačke snage u našem društvu. Prema shvaćanjima nacionalista, liberala i tehnokrata, socijalističko samoupravljanje trebalo bi da bude samo kulisa za suvereno odlučivanje užih grupa u poduzeću, naciji, društvu, dok bi neposredni proizvođači i drugi radni ljudi dolazili u najamni odnos prema centrima moći izvan materijalne proizvodnje i prema osamostaljenim trgovačkim i bankovnim sredstvima i fondovima. Odlučna borba koju je Savez komunista Jugoslavije vodio za deetatizaciju društvene reprodukcije time je korištena za uspostavljanje odnosa koji se samo prividno razlikuju od starih etatističkih odnosa, a zapravo na sceni i dalje ostaje vlast i odlučivanje izvan i iznad samoupravno udruženog rada i udruženih radnika.

Praksa je pokazala da je uspješno rješavanje problema socijalističke izgradnje moguće samo u neposrednim akcijama radnih ljudi u radnoj organizaciji i svuda tamo gdje oni ostvaruju svoje životne interese na osnovama raspolaganja onim što stvaraju i u raznim oblicima klasne i opće socijalističke solidarnosti. Razumije se da komunisti trebaju prednjačiti u socijalističkoj praksi; oni treba da rade i žive u neposrednom kontaktu sa ljudima i njihovim stvarnim životnim problemima, da preuzimaju odgovornost i za svoja djela i za svoje riječi.

Savez komunista Jugoslavije mora u prvi plan staviti borbu za dosljednost, jasnoću i čistotu svoje idejne linije i za jedinstvo komuni-

sta u njezinom provođenju; mora zaoštriti idejnu borbu sa svim tuđim i neprihvatljivim idejnim orijentacijama i antipartijskim postupcima u svojim redovima.

Idejno-politička izgrađenost komunista, razgranata i smišljena idejna borba za socijalističke odnose i progresivnu svijest, a protiv svega što je antisocijalističko, reakcionarno, konzervativno i zaostalo, afirmacija i širenje marksističkog pogleda na svijet i stvaralačka primjena marksizma u društvenoj praksi — spadaju među najvažnije pretpostavke revolucionarnog djelovanja i učinka Saveza komunista.

U cilju idejnog osposobljavanja neophodno je u Savezu komunista stvarati i uvijek ostvariti povoljne uvjete reafirmacije i produbljivanja njegovog dosadašnjeg idejnog fonda koji je nastao u stvaralačkoj razradi i konkretizaciji općih marksističkih saznanja, a isto tako i u traženju novih teorijskih i idejno-političkih odgovora na aktuelna pitanja današnje etape naše socijalističke revolucije.

Uloga i razvoj marksističko-lenjinističke misli u Savezu komunista i u našem društvu u najtješnjoj je vezi sa razvijanjem i razvijenošću samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa, sa stupnjem organiziranosti i izgrađenosti klasne svijesti radničke klase i sa uspješnošću ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge SKJ.

Suprotstavljajući se antisocijalističkim ideologijama i antikomunističkim shvaćanjima i tezama i razvijajući oštru, principijelnu i argumentiranu idejnu borbu, komunisti se uporedo moraju odupirati i raznim ideološkim iluzijama, primitivnim i osiromašenim tumačenjima društvene stvarnosti, dogmatizmu i idejno-političkoj zaparloženosti i drijemežu u vlastitim redovima.

Komunisti su do sad često stajali po strani ili su čak i sami potpadali pod tuđe idejno-političke utjecaje, dok su se u sferama svijesti, teorije, kulture, nauke, javnog informiranja širile i nametale različite antisocijalističke ideologije — od ekstremnog nacionalizma do beznadnog dogmatizma i lažnog ljevičarstva, od tehnokratskih shvaćanja do destruktivne malograđanske teorije apolitičnosti. Partija nije poklanjala dovoljno pažnje svom teorijskom naoružavanju. Rezultati teorijskih nastojanja i istraživanja ostali su fragmentarni, nepovezani i razbacani; nije bilo ozbiljnih inicijativa u pravcu inventarizacije teorijskih dostignuća i njihove kritičke sinteze kao osnove za uvijek nova, kvalitativno sadržajnija, sistematskija i organiziranija teorijska htijenja. Stoga se ima dojam kao da uvijek moramo početi iznova. S druge strane, došlo je do nedopustivog raskoraka između pragmatizma onih dijelova pokreta koji imaju operativne funkcije i teorijske misli, koja zbog toga biva potisnuta na katedre, institute itd., odnosno koja je u izvjesnom smislu primorana na svoju rezervatsku, „elitističku" izdvojenost. Tim je znatno sputano jačanje teorije u širinu i dubinu, zamrla je teorijska debata i stvaralačka komunikacija između Partije i teorijskog fronta. Zbog nedovoljne idejne izgrađenosti, zapuštenosti idejnog rada, nebudnosti, robovanja pragmatizmu i empirizmu komunisti su često trpjeli poraze od fonda ideja koje definitivno pripadaju svijetu prošlosti i s kojima marksistička misao i konfrontacija s marksističkih polaznih pozi-

cija mogu lako izaći na kraj ukazujući na njihov stvarni smisao i domet.

Osmišljavajući iskustva naše socijalističke prakse i trasirajući puteve našeg razvitka na osnovama samoupravljanja, Savez komunista treba da neprestano razvija teorijski rad i marksističku teoriju i u svojim redovima i u cijelom društvu nastojeći da okuplja i stimulira sve istinski kreativne snage u analizi i kritici kako naše društvene stvarnosti tako i materijalnog i duhovnog razvoja u suvremenom svijetu općenito. Stvaralačka borba mišljenja u tom je smislu preduvjet novih dostignuća marksističke misli u nas i njezinog prenošenja u masovnu društvenu svijest svih graditelja socijalizma.

Obično, kao što je uvijek i bilo, kao što je i Marx tumačio, ideologija vladajuće klase je i vladajuća ideologija u društvu. Međutim, mi moramo znati da se svaka vladajuća klasa mora brinuti da svoj pogled na svijet održava kao vladajući i da ne dopusti da bude potiskivan i potisnut jer u takvoj situaciji dolazi u opasnost i sama njena vladavina i vlast. Stoga bismo se morali suglasiti sa spoznajom da je marksizam čvršći, prodorniji i doista vladajući pogled na svijet u našem društvu ako se izgrađuje kao klasna svijest radništva i ako je oružje milijuna ljudi koji nastoje mijenjati svijet i društvo na principima što ih marksizam proklamira, što ih je postavio kao svoje ideale na osnovi tumačenja ljudskog društva i ljudske povijesti, prirode i svijeta.

U nas bismo općenito mogli mnogo govoriti o odnosu između društvene teorije i društvene prakse. Svakako da su se u razdoblju koje je za nama, kada je u cjelini naš društveni razvitak upadao u lutanja i kada su i organizirane socijalističke snage u društvu proživljavale svoje krize, nagomilali neki simptomi koji su vodili određenom otuđivanju društvene teorije od društvene prakse ili — može se i tako reći — društvene prakse od društvene teorije. Kad u ovom kontekstu kažemo društvena praksa, mislimo na socijalističku izgradnju na samoupravnim osnovama, a kad kažemo društvena teorija, mislimo na marksističku teoriju, na marksistički pogled na svijet.

Često se susreće mišljenje da je u nas s teorijom sve u redu, da smo mi teorijski razvijena sredina, da smo ispravno teorijski odredili društvene zadatke (kad kažemo mi, mislimo na organizirane socijalističke snage u našoj zemlji koje usvajaju marksizam), a da je praksa ono što odstupa od dobre i lijepe teorije. Na drugoj strani susrećemo posve suprotno mišljenje da je praksa ispravna, a da su se u teoriji javila razna skretanja koja se povećavaju i postaju sve opasnija. Dakako, mi ne možemo prihvatiti ni jedan ni drugi stav. Međutim, nije teško pokazati da su se kratki spojevi između društvene teorije i društvene prakse u nas doista događali i da se još događaju. Uostalom, ni jedan društveni pokret koji se za nešto bori i koji u toj svojoj borbi primjenjuje određeni pogled na svijet, dakle rukovodi se određenom teorijom, ne može biti i bez svojih padova u teorijskom pogledu i bez svojih padova u praktičkoj politici. U nas je u proteklim razdobljima bilo dosta padova i u teorijskom pogledu, te neke pojave u društvenom razvitku nismo znali objasniti i objašnjavati, nismo imali dobrih teorijskih rješenja

za određene stvari, pa je i zbog toga, pored ostalog, društveni razvitak zapadao u krize.

Kao tipičan slučaj mogli bismo navesti teorijske sporove oko uloge tržišta u nas. Ti su se sporovi javili u onom času kad je trebalo skinuti šapu države s ekonomike i pustiti samoupravno uređenim kolektivima, odnosno sve više samoupravno uređenim radnim organizacijama da se za svoj razvoj, opstanak, pa, prema tome, i za onu dionicu proizvodnje kojom za širu društvenu zajednicu stvaraju materijalna i duhovna bogatstva, same brinu, jer bez toga nema samoupravljanja. Ne može samoupravljanje kao novi društveni odnos, kao prvenstveno produkcioni odnos, postojati i razvijati se ako su uvjeti proizvodnje određeni od neke sile sa strane, ako su određeni od države koja sve propisuje, sve kontrolira, o svemu odlučuje. Na toj osnovi tržište se i u socijalizmu javlja kao ona snaga koja ispravlja državni voluntarizam. Mi smo, dakako, bili svjesni stihijne uloge tržišta, a i toga da tržište često funkcionira kao slijepa sila u društvu: koliko god pridonosi racionalizaciji privrednog razvoja, toliko može rađati nepravde, deformacije i slično.

Čini se da smo se u času kad se otvarao širi prostor tržištu — dakako, tržište u nas još uvijek nije dovoljno razvijeno, ali ne kao stihijsko, već kao kontrolirano tržište, i u tome nam prednjače ne samo socijalističke, nego i mnoge kapitalističke zemlje — u teorijskom pogledu bili približili liberalizmu kao ideologiji slobodnog tržišta i da nam se to onda vratilo i putem političkog pokreta, da su se pojačale tendencije razvijanja liberalne demokracije umjesto samoupravne, da je ideologija liberalizma prodrla i u Savez komunista, našla svoje eksponente i u njegovim rukovodstvima, te se u društvu počela širiti i na štetu marksizma i protiv marksizma.

Slučajno spominjemo liberalnu ideologiju, a mogli bismo za ilustraciju izabrati i neke druge negativne društvene procese koji su dobili prostor zato što određene pojave nisu bile ispravno teorijski sagledane, što je onda otvaralo prostor i za prodor drugih ideologija pored marksističke, pa i na štetu marksističke. Na primjer, ideologija nacionalizma, na svojevrstan način spojena s ideologijom etatizma, u nas je počela stjecati šanse za obnovu, za uspjeh, pa čak i da prevlada u društvu u onom času kad smo spoznali da treba kao alfu i omegu daljeg razbijanja etatističkog socijalizma u korist samoupravnog „oslabiti" državu, i to u prvom redu saveznu državu, koja je do tada imala glavne kompetencije u raspolaganju društvenom akumulacijom i u upravljanju društvenim investicijama. Čini se da su određena teorijska lutanja i zablude pridonijele i tome da se zaboravilo da je naš cilj postupno odumiranje države, a ne njeno jačanje na jednom nivou da bi se oslabila na drugom. Svi smo se suglasili u tome da treba brzo oslabiti, barem u ekonomici, mnoge do tada ključne kompetencije savezne države. A ono u čemu su se javila razilaženja, a time i praktični sukobi, praktične krize, bila su razilaženja u prenošenju državnih kompetencija na organiziranu samoupravu; naime, one su se počele prenositi na republičke države, na općine, na sve što postoji kao državna organizacija i državna institucija, odnosno ako se nije to događalo, onda su se počele prenositi na tako-

zvane otuđene centre ekonomske i društvene moći. I u toj se situaciji i nacionalizam probijao na površinu, i to na apoteozi nacionalne države, na uskrsavanju buržoaskih teorija nacionalnog pitanja, nacionalnog suvereniteta i, općenito, na svođenju ljudske zajednice na odnose među nacijama i na promatranju same nacije kao najsavršenije društvene grupe koja mora vječno ostati i boriti se za svoj identitet.

Da dalje ne ilustriramo! Moramo biti svjesni toga da smo u razdoblju koje je za nama imali i teorijskih padova u marksizmu i praktičnih odstupanja od marksističkih principa. Moramo, dakako, znati da će se to i ubuduće događati. Radi se samo o stupnju naše pripremljenosti, o našim naporima da društvenu teoriju i društvenu praksu što više dovedemo u sklad, da ne budu divergentne, nego da što više korespondiraju.

Posebno bismo nešto rekli o marksizmu na katedrama i za katedrama.

Kao što svi znamo, u nas je marksizam napravio masovan prodor na tlu pobjede socijalističke revolucije, i to u tom smislu da je više ili manje došlo do prenošenja i usvajanja onog oblika marksizma i onog stupnja marksističke svijesti koji je u tom trenutku postojao u prvoj zemlji socijalizma, u Sovjetskom Savezu. A poznato je i to da je marksizam tamo decenijama, zbog društvenog razvitka koji nam je uglavnom poznat, bio ogoljavan i sveden na neku svojevrsnu kanonistiku, na skup ogoljelih dogma, na vrlo vulgarizirana i površna tumačenja ljudskog društva i prirode. To je bio marksizam koji se uveliko bio podržavio i koji se proučavao kao neka vrsta društvene religije, kao neka vrsta vjeronauka i bitno se nije razlikovao od svakog drugog katehizisa, od svake druge religije. To je onaj sadržaj koji su prve generacije školske i studentske omladine u nas usvajale pod nazivom dijalektički materijalizam i historijski materijalizam. Mi smo kasnije počeli odstupati od tih naziva, a nazivi sami po sebi nisu važni. Ali, usprkos svemu, usprkos tome što smo se u društvenoj praksi, pa i u političkoj misli naglo odvajali od marksizma takve vrste i od one društvene prakse koja je rađala marksizam takve vrste — a događalo se to na podlozi historijski značajnog sukoba i razlaza s Informbiroom, kad je naše društvo kao srž marksizma osnažilo teoriju samoupravljanja kao osnovnu teoriju socijalističke revolucije i njenog razvoja u samom socijalističkom društvu — mi smo sve do danas malo pažnje posvećivali obrazovanju marksista koji bi marksizam na katedrama i s katedara počeli drugačije predavati i koji bi potiskivali onaj vulgarizirani marksizam sveden na beživotne i ogoljele dogme. Tako su po sili inercije i u nastavi na sveučilištima i u nastavi u srednjim školama ostali da predaju marksizam (ili su se reproducirali i kasnije na tom istom i takvom „marksizmu" odgajali) mnogi ljudi koji ni dan-danas nisu sposobni predavati marksizam drugačije nego kao ogoljele beživotne dogme, kao društvene apstrakcije što ih ne znaju primijeniti na analizu živoga društva, suvremene društvene prakse i suvremenoga svijeta.

Moramo se pribojavati da se danas, kad se toliko trudimo da marksističku naobrazbu u redovnim institucijama odgoja i obrazovanja po-

jačamo i kvalitetno podignemo, na mala vrata ne vrati ili pak ne ojača i taj i takav „marksizam".

Na drugoj strani, u težnji naše marksističke teorijske misli da negira staljinističku reviziju marksizma bilo je otkrivanja ranog Marxa, vraćanja zaboravljenim tekstovima klasika marksizma, vraćanja onom autentičnom misaonom nasljeđu jednostranim svođenjem marksističkog razvoja samo na razvoj marksizma u Sovjetskom Savezu. U nas su se nanovo otkrivale paralelne struje u marksizmu koje nikad nisu bile podlegle državnoj sili i državnom upravljanju marksizmom: bile su to struje koje su se razvijale u prvom redu u zapadnoj Evropi, a obilježene su i opusima Lukacsa, Korscha, Gramscija, Lefebvrea, Blocha i drugih mislilaca, uključujući i stanovite, marksizmu bliske antropološko-humanističke sadržaje nekih egzistencijalističkih i personalističkih filozofa itd. Međutim, u tom našem vraćanju ranom Marxu i otkrivanju svih tih drugih struja stvaralačkog marksizma u svijetu dogodilo se opet nešto nepoželjno.

Bilo je ispravno da se naša marksistička misao napreže, da se nakon jedne krajnosti kad se počela svoditi na puku apologetiku pretvori u otvorenu i bespoštednu društvenu kritiku. I marksizam na katedrama, koji je negirao „dijamat" vraćao se ranom Marxu, kasnije je evoluirao počinjući od pojma prakse kao temeljnog marksističkog pojma. Ali bilo je to ujedno i jednostrano razvijanje marksizma, kao „čiste" teorije, koja nije dovoljno empirijski zasnovana ili, ako to i jest, onda je u tome vrlo površna i više crpe podatke i primjere iz novina nego iz organiziranog istraživačkog rada na analizi vlastitog društva. Takav je marksizam morao doći u sukob s pokretom koji ga je stimulirao, dijelom je i dolazio, iako mislimo da taj nesporazum nije tragičan i da se može prevladati te da treba nastojati da se prevlada.

U ime apsolutizirane marksističke maksime o kritici svega što postoji taj je put dobrim dijelom, pod nazivom marksizma, vodio i pukoj društvenoj pamfletistici na publicističkom nivou, što ponekad proglašavamo vrhunskim marksizmom.

Iz razloga što smo ih dijelom spominjali, iz raskoraka teorije i prakse, nekih padova teorijske misli, a i lutanja društvene prakse, iz svih tih kriznih trenutaka koje smo proživljavali i proživljavamo, došlo je u nas i do jačeg prodora raznih antimarksističkih i nemarksističkih ideologija, a da marksizam u nas, gledan kao teorijska djelatnost, nije bio sposoban i, rekli bismo, nije ni u ovom trenutku dovoljno sposoban za ofenzivan obračun sa svim tim drugim i tuđim teorijama i ideologijama.

U nas se marksistička produkcija još uvijek svodi pretežno na teorijske interpretacije i reinterpretacije klasičnih marksističkih tekstova, a mnogo je manje aplikativno usmjerena, mnogo je manje usmjerena prema analizi vlastitog društva i suvremenog svijeta, i to analizi koja bi bila vrlo dokumentirana, argumentirana i minuciozno izvedena. To slabi općenito snagu i prodornost marksizma u nas jer se marksizam ne može svesti samo na reproduciranje osnovnih spoznaja, koje ne treba dovoditi u pitanje; marksizam se mora stalno teorijski dokazivati kao

živo, stvaralačko i borbeno učenje formuliranjem novih spoznaja i obogaćivanjem starih.

Mislimo da u tom smislu ne možemo biti zadovoljni našom marksističkom produkcijom jer je više egzegetska i plagijatska u odnosu prema dosadašnjem duhovnom nasljeđu marksizma u svijetu, pa i prijašnjim i dosadašnjim našim vlastitim marksističkim doprinosima marksizmu, nego što je usmjerena prema obogaćivanju tih spoznaja, njihovu revidiranju kad treba, prodoru u nove oblasti kako teorijskog mišljenja tako i teorijske analize postojećeg društva i svijeta.

Naše teorijske i političke diskusije danas su nedovoljno razvijene; nedovoljno je u društvu stimulativna klima za njih, a marksizam ne može živjeti, ne može se razvijati, ne može biti stvaralački pogled na svijet ako neprestano ne razvija borbu mišljenja, ako neprestano na svom vlastitom poprištu ne dovodi u pitanje svoje vlastite formulacije. I tu ima mnoštvo nesporazuma, mnoštvo činjenica, mnoštvo društvenih pojava koje hendikepiraju razvoj marksizma, njegov veći društveni utjecaj.

U našim teorijskim i političkim diskusijama još prevladava metoda diskvalifikacije, međusobnog svađalaštva, sumnjičenja za svaku nepoćudnu misao, optuživanja za subverzivnost i državno neprijateljstvo čovjeka koji je često i doista istinski marksist, a da njegov pogled na određene društvene situacije, određene društvene pojave, odnosno njegovo tumačenje tih situacija i pojava može biti neispravno, što onda treba dokazati u prvom redu diskusijom, idejnom borbom, borbom argumentima za određen pogled.

U nas dolazi i do sporadičnih zabrana knjiga, članaka, do sukoba između političara i teoretičara, koji se svi zaklinju u marksizam, u vjernost marksizmu, komunizmu i socijalizmu. Mislimo da zabrane na toj osnovi treba smatrati nečim što je društveno prolazno i što je izraz činjenice da je naš pokret, a prije svega Savez komunista na njegovu čelu u određenim trenucima bio u defenzivi, da je dolazio u teškoće, da nije bio dovoljno osposobljen da se bori ideološki, te utoliko pokazuje i sklonost za određenim represivnim mehanizmima.

Tješimo se da je to privremeno stanje, a ne trajna metoda idejne borbe u nas i da će, u to moramo vjerovati, ako se bolje organiziramo u bici za marksizam danas i ako bolje budemo ostvarivali naše zadatke u marksističkom obrazovanju, ta nesretna situacija biti to prije prevladana.

U određenim slučajevima neizbježno je ići i na administrativne i represivne mjere, kad ne ostaju druge metode ili kad one ne pomažu. Kada netko, recimo, pod firmom marksizma dovodi u pitanje sve što mi danas ovdje činimo, kad se pod firmom marksizma dokazuje da u ovoj zemlji nikad nije ni bilo socijalističke revolucije, da komunistički pokret nikad ništa pametno nije ni učinio, a ako je učinio, da je to prokockao, onda to, ako ne ide drukčije, treba kao vulgarnu pamfletistiku, uz ostalo, i zabranjivati. Ali, mislimo i na to da je konstelacija snaga i odnosa vodila i tome da se smatra nepoželjnim i nepoćudnim i ono što takvo doista nije, odnosno da su i ljudi koji su dobri teoretičari, a u najdub-

ljem smislu i dobri komunisti i onda kad ne moraju biti članovi Partije, ljudi koji nemaju drugog društva, drugog svijeta i druge orijentacije do ove naše, otpadali sa tog našeg puta zbog nagomilanih nesporazuma i zbog neadekvatnih metoda komuniciranja društvene teorije i društvene prakse, odnosno sukoba između prakse i teorije pokreta.

U tom bismo smislu rekli da je aktualan problem i slaba marksistička izgrađenost našeg političkog i partijskog aparata. Ljudi koji rade u političkom aparatu moraju biti dobri marksisti, moraju se truditi da budu što osposobljeniji marksisti, i osobito kad imaju i kvalifikacije i stvaralački ugled u društvu, onda imaju pravo da u punom smislu budu i teorijski marksisti. A danas su rijetki oni koji su u tome doista na visini.

Ne treba nam marksizam aparata koji bi se svodio na to da svaku dnevnu mjeru politike, bilo državne, bilo društvene bilo partijske, pod svaku cijenu opravdava i dokazuje. Marksizam se time pretvara u dnevnu apologetiku. Moramo što prije prevladati situaciju da se — kad nešto nije u redu, na primjer, u teorijskim radovima, u partijskoj publicistici, u publicistici koja se poziva na marksizam — stvar svede na to hoće li neki funkcionar, bez obzira koliko zna marksizam i na kojem forumu, dati za to kvalifikaciju i onda to skinuti s dnevnog reda zapravo pukom diskvalifikacijom koja se zasniva na snazi političkog autoriteta i trenutne političke klime.

Dakle, mi marksističku borbu mišljenja, borbu za teoriju marksizma, za ideale koji su u marksizmu zapisani moramo proširiti i borbu mišljenja među marksistima ne smijemo svesti na sukob između marksizma aparata i katedarskog marksizma, od kojih svaki ima neke svoje promašaje i zablude.

Nama je danas kao nikada potrebna marksistička interpretacija društvenih problema i društvenog razvoja. Mi smo, možda, masovno (na tom je stupnju bila masovna društvena svijest u nas kad se izišlo iz narodnooslobodilačke borbe) svi očekivali da je socijalističko društvo koje počinjemo graditi nešto vrlo jednostavno, da će taj socijalizam ubrzo stići kao neko društvo primitivno zamišljene pravde i društvenog blagostanja. A socijalizam je, naravno, složeno, još uvijek klasno društvo, doduše reducirano u svojoj klasnosti, u kojem se, ako se ne odigravaju bitni društveni procesi koji socijalizam unapređuju, mogu restaurirati i stari klasni odnosi. Sve se to, uostalom, dijelom događa i u našem društvu. Stoga mi moramo biti sposobni to ne samo objašnjavati, nego i svijest o složenosti i pozadini društvenih kretanja i zbivanja preko marksizma i s marksizmom prenositi na ljude, na široku masu ljudi, na nove naraštaje.

Kao primjer bismo spomenuli relaciju marksizam i samoupravljanje. Činjenica je da u nas ljudi koji često sami sebe smatraju marksističkim sociolozima sve više teorijski promatraju samoupravljanje kao participaciju, kao formalno sudjelovanje radnika u ovim ili onim diskusijama i odlučivanjima. Svođenje samoupravljanja u nas na partici-

paciju u tom smislu da je dovoljno da se radniku dopusti da o nečem formalno odlučuje zapravo je zastupanje antisamoupravnog koncepta razvitka društva, tjeranje vode na mlin tehnobirokratskog monopolizma. Nije toliko bitno razvijati formalno samoupravljanje koliko je bitno promijeniti proizvodne odnose i oligarhijsku strukturu odlučivanja, stvarati takvu armaturu društva koje će počivati na osnovnoj asocijaciji proizvođača. Štošta se oko samoupravljanja i u njemu danas nemarksistički promatra, pa i od onih koji sebe smatraju velikim marksistima.

Aleksandar Todorović

# SAVEZ KOMUNISTA I RADNIČKA SVEST

Kada govorimo o razvoju radničke svesti u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu, treba da imamo u vidu sledeće pojave koje predstavljaju osnovne determinante u konstituisanju novih oblika radničke svesti:

1) objektivne društvene uslove, odnosno zakonitosti koje utiču na nastajanje novih oblika svesti;

2) nazadne oblike svesti kod izvesnih društvenih grupa i razvoj novog morala i samoupravne svesti;

3) subjektivne činioce koji doprinose razvoju novih oblika svesti.

U razmatranju navedenih činilaca pokušaćemo da osvetlimo njihovu ulogu i dejstvo u vezi sa konstituisanjem *samoupravne svesti* radničke klase Jugoslavije.

## OBJEKTIVNI DRUŠTVENI USLOVI I RADNIČKA SVEST

Razvoj radničke svesti u kapitalističkim društvenim odnosima bio je uslovljen kako objektivnim tako i subjektivnim činiocima. Objektivni društveni činioci koji su se ispoljavali kroz klasni položaj, najamne odnose, stepen eksploatacije predstavljali su osnovne uslove koji su uticali na razvijanje različitih oblika svesti radničke klase. Međutim, za društvenu praksu naročito je važno da osvetli obim uticaja pojedinih činilaca i stepen njihovog dejstva na formiranje različitih oblika društveno-klasne svesti. Dok su u formiranju „stihijskog" i ekonomskog oblika radničke svesti pretežan uticaj imali objektivni, materijalni društveni uslovi, dotle se na trećem stupnju razvoja radničke svesti pojavljuju novi činioci, partije radničke klase i revolucionari, koji „unose" političko-teorijsku svest u radničku klasu.

Nesumnjivo da je politička svest proletarijata rasla s razvojem novih organizacionih formi borbe, a i s upotrebom novih elemenata i „oruđa" (štampa i drugo) koji su doprineli razvoju borbe i razvoju svesti. Međutim, razvijanje političke svesti proletarijata uslovljeno je i političkim vaspitanjem radničke klase. Lenjin je u svome delu *Šta da se radi* isticao aktivan odnos revolucionara nasuprot spontanosti i zala-

gao se za unošenje političke svesti u radničke redove.[1] Lenjinovo zalaganje za svestrano političko razgolićavanje predstavlja uslov za vaspitanje političke svesti i za revolucionarnu aktivnost masa:

„Svest radničke klase ne može biti prava politička svest ako radnici ne umeju da reaguju na *sve moguće* slučajeve tiranije i ugnjetavanja, nasilja i zloupotrebe, *ma koje se klase* ti slučajevi ticali; i uz to da reaguju baš sa socijaldemokratskog, a ne s nekog drugog gledišta. Svest radničkih masa ne može biti prava klasna svest ako se radnici na konkretnim i uz to bezuslovno aktuelnim političkim činjenicama i događajima ne nauče posmatrati *svaku* od ostalih društvenih klasa u *svim* manifestacijama intelektualnog, moralnog i političkog života tih klasa; ne nauče primenjivati u praksi materijalističku analizu i materijalističku ocenu svih strana delatnosti i života svih klasa, slojeva i grupa stanovništva. Ko obraća pažnju, pozornost i svest radničke klase isključivo ili makar pretežno na nju samo — taj nije socijaldemokrat, jer je samopoznavanje radničke klase nerazdvojno povezano s potpuno jasnim shvatanjima ne samo teorijskih... tačnije bi čak bilo reći: ne toliko teorijskih, koliko na iskustvu političkog života izgrađenih predstava o uzajamnom odnosu *svih* klasa modernog društva.“[2]

Lenjinovo shvatanje političke svesti radničke klase predstavlja širok obim konstitutivnih elemenata. Lenjin zahteva od radnika poznavanje ne samo materijalnog života drugih klasa, nego i poznavanje njihovog intelektualnog, moralnog i političkog života, to jest poznavanje njihove klasne svesti. Jasnu predstavu o svim ovim elementima (materijalnim i duhovnim) radnička klasa treba da stekne u konkretnim događajima koji predstavljaju raznovrsne manifestacije klasnih društvenih odnosa. Zbog toga je i važna aktivnost revolucionara, koji treba kroz politička razgolićavanja da razvijaju političku i revolucionarnu svest radnika objašnjavanjem događaja i zbivanja u kapitalističkom društvu. Otuda proističe i zahtev koji postavlja Lenjin o unošenju svesti:

„Klasna politička svest može biti donošena radniku *samo spolja*, to jest izvan ekonomske borbe, izvan oblasti odnosa radnika prema poslodavcima. Oblast iz koje se jedino i može pocrpsti to znanje jeste oblast odnosa *svih* klasa i slojeva prema državi i vladi, oblast uzajamnih odnosa među *svim* klasama. Zato se na pitanje: šta da se radi da bi se radnicima donelo političko znanje, ne može davati isključivo i samo onaj odgovor kojim se u većini slučajeva zadovoljavaju praktičari, da i ne govorimo o praktičarima koji su skloni ekonomizmu, naime, odgovor: „Ići k radnicima“. Da bi *radnicima* doneli političko znanje, socijaldemokrati moraju *ići u sve klase stanovništva,* moraju slati na *sve strane* odrede svoje vojske.“[3]

Političku svest kao sistematizovan oblik društvene svesti treba revolucionari da unesu u radničku klasu. Oblast odnosa svih klasa i slo-

---

[1] Lenjin pokazuje kako konkretno treba prići političkom vaspitanju radničke klase na primeru razgolićavanja samodržavlja (V. I. Lenjin, ***Šta da se radi***, *Izabrana dela*, tom 3, Beograd, 1960, str. 271—272).

[2] Ibid., str. 282—283.

[3] Ibid., str. 291.

jeva prema državi i vladi i oblast uzajamnih odnosa među ovim „klasama“ predstavlja određenu strukturu koju otkrivaju revolucionari i vođe proletarijata i izražavaju kroz sistematizovane teorijsko-političke stavove koji odražavaju određene odnose.

Koji su teorijski elementi značajni iz Lenjinovih shvatanja o razvoju radničke svesti i kako se mogu koristiti kao orijentacioni metodološki uputi za proučavanje i razvijanje radničke svesti u samoupravnim odnosima?

Pre svega treba da istaknemo sledeće:

1. Novi, samoupravni položaj radničke klase determinira i razvoj nove, samoupravne svesti. Savez komunista Jugoslavije treba da ubrza oformljenje i konstituisanje nove, samoupravne svesti koja nastaje iz određenih odnosa. Zato se idejna i vodeća uloga Saveza komunista sastoji: (a) u borbi za menjanje društvenih odnosa i razvijanje samoupravnih odnosa; (b) u istiskivanju pasivnih, konzervativnih, konformističkih, birokratskih, tehnokratskih i raznih drugih oblika zaostale društvene svesti i u razvijanju novih oblika samoupravne svesti; (c) posebno je važno da SKJ preobražava zaostalu društvenu psihologiju, koja sadrži razne individualističke, malograđanske, egoističke i druge nazadne elemente, u pravcu razvijanja novih i progresivnih shvatanja inherentnih socijalističkoj ličnosti. Transformisanje nazadne društvene psihologije u progresivnom smeru stvara pogodne uslove za izrastanje i razvijanje napredne socijalističke ideologije kod pojedinaca i grupa čija je svest na nižem stupnju. Vodeća, avangardna uloga SKJ ogleda se u svim oblastima društvenog života. Ona se ispoljava u raznim elementima društvene strukture, ekonomske osnove i društvene nadgradnje, kroz praktično delovanje i usmeravanje u pravcu podizanja nivoa društvene svesti pojedinaca i društvenih grupa našeg socijalističkog društva.

2. Radnici u samoupravnim odnosima treba konkretno da upoznaju kako delatnost tako i intelektualne, moralne i političke manifestacije onih društvenih grupa koje predstavljaju kočnicu razvoja samoupravnih odnosa. To su birokratske, tehnokratske, nacionalističke i razne anarholiberalističke grupe.

To znači da treba da upoznaju posebne, egoističke i nazadne interese ovih grupa i da u svim konkretnim političkim događajima i zbivanjima efikasno reaguju na ovakve pojave koje predstavljaju ostatke klasnih odnosa u novom, samoupravnom društvu. Svakako da uspešna borba radničke klase može da se vodi ukoliko se identifikuju grupe i pojedinci koji u raznim sredinama istupaju sa birokratskih, tehnokratskih, nacionalističkih i anarholiberalističkih pozicija.

3. Radničkoj klasi je potrebno saznanje o svim klasama, odnosno o svim društvenim grupama, ostacima preživelih klasa i slojeva i o njihovoj nazadnoj psihologiji koja se reflektuje na različite načine u samoupravnom društvu.

U stvari, treba da se izuče ostaci klasnih odnosa na relaciji: samoupravljanje — birokratija; samoupravljanje — tehnokratija; samoupravljanje — nacionalizam i samoupravljanje — anarholiberalizam da bi

se utvrdili elementi ovih odnosa kako u ekonomskoj osnovi tako i u društvenoj nadgradnji, to jest u političkoj sferi.

4. Uloga Saveza komunista je značajna i za razvijanje samoupravne svesti, odnosno za „unošenje“ svesti u radničku klasu. Usavršavanjem samoupravnih odnosa i participacijom radnika u samoupravljanju nastali su novi odnosi koji determinišu razvoj samoupravne svesti. Međutim, ovakvi odnosi ne deluju automatski na razvijanje svesti. Postoje razni posebni činioci koji mogu da imaju, pored pozitivnog, i negativan karakter i zato je značajna uloga SKJ u konstituisanju nove, samoupravne svesti.

## NAZADNI OBLICI SVESTI I RAZVOJ SAMOUPRAVNE SVESTI

Samoupravni odnosi predstavljaju takvu društvenu snagu koja svojim objektivnim delovanjem vrši preobražavanje zaostalih oblika svesti u nove, konstruktivne oblike društvene svesti, u samoupravne oblike svesti. Tradicionalni mentalitet i razna konzervativna i nazadna shvatanja izražavaju određene oblike svesti koji imaju svoju osnovu u samom društvu.

U stvari, u društvenoj strukturi, društvenoj podeli rada i drugim činiocima društvene stvarnosti egzistiraju negativni i nazadni elementi, od čijih uticaja nije pošteđena ni radnička klasa ni njena društvena svest. Naročito zaostali društveni odnosi nose u sebi elemente patrijarhalnih, konformističkih, konzervativnih i drugih nazadnih društvenih shvatanja koji utiču i na svest radničke klase. Ovi elementi, koji negativno deluju na društvenu svest radnika, a i na druge društvene slojeve, istaknuti su i u Programu Saveza komunista Jugoslavije:

„Društveno-ekonomsko uređenje Jugoslavije ne predstavlja ni harmoničnu socijalnu simbiozu ni idiličan poredak, samozadovoljan svojim „krajnjim savršenstvom“. Radnička klasa, osnovna snaga socijalističkog društva, nosi i garantuje socijalistički razvitak. Ali u samoj društveno-ekonomskoj strukturi zemlje postoji i niz ekonomskih, klasnih, političkih i idejnih protivrečnosti, koje u izvesnim uslovima mogu dobiti i antagonistički karakter. U takvim uslovima je nezadrživi, neumitni i usmereni razvitak socijalizma u isto vreme i objektivno usporavan, ograničavan, ispunjen teškoćama i problemima, koji se uvek ponovo moraju rešavati novim idejnim, političkim i materijalnim pobedama socijalističkih društvenih snaga. U tom upravo i jeste dijalektika društvenog kretanja i napretka.“[4]

Stavovi koji su izloženi u Programu SKJ ukazuju na činjenicu da u samoj strukturi socijalističkog društva postoje izvesni negativni činioci koji usporavaju društveni razvitak i na taj način i objektivno uslovljavaju izvesne negativne pojave u društvenoj svesti.

---

[4] *Program Saveza komunista Jugoslavije,* „Kultura“, Beograd, 1958, str. 140.

Treba istaći činjenicu da su duboki koreni tradicionalnog mentaliteta koji se reflektuje kroz lokalističke, partikularističke, nacionalističke i razne druge vidove.

Konzervativna svest se manifestuje u raznovrsnim oblicima, kao što su razna religiozna shvatanja, elementi patrijarhalne svesti, težnja za očuvanjem starih i preživelih običaja i shvatanja, neprihvatanje naprednih ideja, ispoljavanje neprijateljskog stava prema progresivnim društvenim kretanjima. Elementi konzervativizma imaju svoju duboku osnovu u svesti slojeva i klasa koje su istorijski preživele.

Apolitičnost je slična konzervativizmu. Međutim, apolitičnost predstavlja jednu stranu medalje konzervativizma. U stvari, konzervativna svest se može ispoljavati u nekoliko oblika u odnosu na naprednu ideološku svest. To su:

1. Borba za stare ideje i neprihvatanje novih, to jest borba protiv novih shvatanja predstavlja najizrazitiji oblik nazadne, konzervativne svesti.

2. Očuvanje starih shvatanja, ali tolerantnost prema novim. Komponente apolitičnosti su u ovom slučaju ispoljene prema novim shvatanjima, dok prema starim nisu. Ovakav oblik svesti bismo nazvali kvaziapolitičnim.

3. Opšta indiferentnost prema političkom životu. Pasivnost, „psihološka otupelost", izražava takav oblik konzervativne svesti koji je lišen svakog aktivnog delanja. Apolitičnost u ovom slučaju dolazi najviše do izražaja. Međutim, svaki „apolitični" stav ima za podlogu određenu ideologiju, to jest pogled na svet. Zato se i ne može govoriti o nekoj „čistoj" apolitičnosti, već o većem ili manjem stepenu delovanja konzervativnih oblika svesti.

Koreni konzervativne i „apolitične" svesti su u primitivnom mentalitetu, koji je proizvod zaostalih i nazadnih proizvodno-ekonomskih odnosa. I Savez komunista prožimaju izvesni činioci indiferentne političke svesti:

„Snažan prodor malograđanskog mentaliteta u redove SK; formiranje društvenog subjekta u komunisti-borcu trpi sve veći pritisak tendencije ka zatvaranju u privatnu egzistenciju; dosta široka pojava ravnodušnosti i pasivizacije potiskuje revolucionarnu osetljivost i reagovanje; „strah" od neposrednog ulaženja u akciju protiv pojava i njihovih „nosilaca" koji drže neke pozicije komande; „filozofija" nezameranja; spremnost na frazu, ali ne i na akciju, uz tendenciju da se propovedanje opšte politike predstavi kao „društvena aktivnost" itd. — prodor ovog mentaliteta objašnjavan je *nekritičkim omasovljenjem* Saveza komunista, to jest time što je u redove SK ušlo dosta „idejno nezrelih" i čak idejno tuđih ljudi! Gubimo iz vida da je ovim fenomenom zahvaćen i komunista iz redova klase, i komunista visoko marksistički obrazovan, i komunista prekaljen u ilegali i revolucionarnoj oružanoj borbi. Nije, dakle, stvar u tome što je SK postao suviše masovan, već u *privatizaciji*

i u odnosu snaga u borbi s birokratskim tendencijama u svakoj ćeliji društva."[5]

Nesumnjivo je da zaostali društveni odnosi uslovljavaju deformacije u društvenoj svesti, koje se posebno reflektuju na području morala. Ispitivanje ovih pojava (a i drugih) treba da doprinese dubljem sagledavanju korena koji ih uslovljavaju — radi uspešnije borbe naprednih društvenih snaga za njihovo otklanjanje. Kako patrijarhalne, građanske i druge moralne norme deluju na svest socijalističkog građanina? Šta je to što je u njima konzervativno, a šta napredno? Koje elemente i vrednosti ranijih moralnih shvatanja može da prihvati socijalističko društvo i razvija dalje radi konstituisanja socijalističkog morala? Koji su elementi novog u etičkim vrednostima socijalističkog društva? Šta se zbilo u području razvoja moralnih odnosa za dvadeset pet godina socijalizma? Ova pitanja (ni mnoga druga) nisu u nas teorijski i naučno osvetljena.

## RAZVOJ SAMOUPRAVNE SVESTI I NASTAJANJE NOVIH MORALNIH VREDNOSTI

U kojim se oblastima društvenog života najpre razvijaju i nastaju nove moralne vrednosti? Koja područja društvenih odnosa predstavljaju najprogresivnije elemente u socijalističkom društvu i time čine okosnicu razvoja novog, socijalističkog morala?

Marks je ukazivao na činjenicu da stvarno duhovno bogatstvo individuuma potpuno zavisi od bogatstva njegovih stvarnih veza. Socijalistička revolucija ukida privatno vlasništvo i omogućuje uspostavljanje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Novi imovinski odnosi uslovljavaju razvoj *bogatstva stvarnih veza individua,* koje se reflektuju u raznovrsnim formama radničkog i društvenog samoupravljanja. Duhovno bogatstvo individua determinirano je bogatstvom objektivnih materijalnih i društveno-političkih veza. Na ovoj društveno-ekonomskoj osnovi razvija se nova, samoupravna svest i nove moralne vrednosti. Radnička klasa je najprogresivnija društvena grupa kako po svome objektivnom tako i po svome subjektivnom položaju i predstavlja osnovnu snagu razvoja socijalističkog društva. Prema tome, radnička klasa predstavlja takvu društvenu grupu u kojoj najpre iščezavaju zastarela moralna shvatanja, a nastaju i razvijaju se nove, socijalističke vrednosti. Malograđanski i građanski individualizam, moralni egoizam i tuđe ideološke sile koje deluju negativno u svesti ličnosti ispoljavaju se u manjem stepenu intenziteta u socijalističkom društvu. Mogućnost realizovanja novog, altruističkog morala, nasuprot buržoaskom individualizmu i egoizmu, leži u samom društvenom biću radničke klase.

Na bazi ovakve društvene svesti i novih ekonomsko-društveno-političkih odnosa razvijaju se nove moralne vrednosti socijalističkog društva. Isto tako, radnička klasa po svome objektivnom položaju u siste-

[5] Mito Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica,* „Komunist", 1968, str. 42.

mu radničkog samoupravljanja predstavlja onu društvenu grupu u kojoj se vrši ukidanje razlika između fizičkog i umnog rada. Prema tome, ako bismo pokušali da odgovorimo na prethodno postavljeno pitanje koje glasi: koja je to društvena grupa u kojoj se najviše razvio novi, socijalistički moral? — odgovor bi glasio: to je radnička klasa. Njen položaj u sistemu radničkog i društvenog samoupravljanja objektivno uslovljava mogućnost razvoja najprogresivnijih moralnih shvatanja.

Razvoj takvih moralnih vrednosti kao što su: *nov odnos prema radu, odnos prema društvenoj imovini, uzajamna pomoć u radu, altruizam, životni optimizam, formiranje celovite ličnosti čija se društvena svest razvija i manifestuje putem gazdovanja i upravljanja preduzećem* itd. predstavlja široko polje istraživanja novih etičkih odnosa socijalističkog društva. Nove promene koje su nastale u oblasti društveno-političkih i moralnih odnosa izražavaju u manjem ili većem stepenu dezalijenaciju ličnosti. Zbog toga, kada je reč o otkrivanju novog, progresivnog u moralnim shvatanjima, o poboljšanju i analizi toga novog, njegovom teorijskom uopštavanju, na istraživačima društvenog života leži zadatak da se pozabave ovim problemima. Tvrdnja da su stare moralne norme srušene, a nove, socijalističke još nisu stvorene — ne odgovara istini. Naprotiv, stare još žive (neke su odbačene ili delimično odbačene), modifikuju se i zaodevaju u novo ruho, a u krilu novog, socijalističkog društva razvijaju se i nove etičke vrednosti. Međutim, zaostala naučna svest, takva „naučna svest" koja lovi činjenice po površini, koja je nesposobna da otkrije suštinske odnose koji leže iza pojavnog i površinskog, koja se ne udubljuje u konkretne naučne analize, nego više „kabinetski" rasuđuje može da dođe no šablonskog zaključka da su stare norme srušene, a nove nisu stvorene.

Sociološke analize treba takođe da osvetle, na bazi konkretnih empirijskih istraživanja, *razne nijanse i stepene razotuđenja ličnosti na ekonomskom, političkom, moralnom i psihološkom planu.* Socijalistički društveni odnosi ne predstavljaju samo negaciju kapitalističkih odnosa, nego su u stalnom razvoju i prevazilaženju od strane radničke klase, koja putem prakse i naučne svesti evolutivno razrešava suprotnosti i stvara nove i slobodnije odnose.

„Dalji razvitak socijalizma menjaće društvenu strukturu u Jugoslaviji i ona će postepeno gubiti klasna i antagonistička obeležja. Za nju će sve više biti karakteristično sve slobodnije i sve snažnije društveno-ekonomsko ujedinjavanje kakvo traži razvijena podela rada i koje se vrši u skladu sa zajedničkim interesima društva i s ličnim interesima građana. Iz takvog osnova niču elementi jedne nove civilizacije koju svesno grade milioni ljudi prema svojim potrebama.

Iz takvih društvenih i političkih odnosa neizbežno moraju postepeno nicati i novi humanistički kvaliteti u odnosima među ljudima. Nova osnovna društvena uloga fabrika, zadruga, komuna, škola, društvenih organizacija, kao i porodice — sastoji se u razvijanju odnosa iskrenosti, poverenja, čovekoljublja, razumevanja, trpeljivosti, uzajamne saradnje i pomoći, jednom rečju, ljudskih simpatija i drugarstva među ljudima. U tome duhu i na takav način treba u socijalističkim uslovima sve više

da se razvijaju i borba mišljenja, kritika, metodi političke akcije itd. Ne radi se tu o odabiranju između nekoliko partijskih vrhova, kao u buržoasko-demokratskoj državi, već o odnosu prema konkretnim društvenim problemima koji se rešavaju. Čovek se u socijalizmu mora osećati svoj, ali ne kao sebičan i usamljen pojedinac. Čovek postaje svoj, i sve više slobodan, ukoliko više učestvuje u raznovrsnim oblicima zajedničke borbe, saradnje i pomoći, koji su zasnovani na osećanju i uverenju zajednice da je čovek najveća vrednost."[6]

*Na taj način, humaniziranje ljudskih odnosa na ekonomskom, društveno-političkom, moralnom i psihološkom planu realizuje dezalijenaciju ličnosti. Spoznavanjem tendencija društvenih kretanja i delovanjem u skladu sa objektivnim zakonitostima ličnost postaje slobodna.*

Radnička klasa stvara nove proizvodne odnose, samoupravne odnose. Praktičnom delatnošću poboljšava i usavršava samoupravne odnose. *A to znači da je radnička klasa najbitniji činilac u sklopu novih odnosa koji se razvijaju.* Prema tome, kada govorimo o novoj moralnoj svesti koja nastaje u samoupravnom društvu, neophodno je da je tražimo u klasi koja „vuče društvo napred", koja krči nove puteve razvitka i koja u razrešavanju brojnih objektivnih suprotnosti izgrađuje norme i vrednosti zasnovane na najprogresivnijim tokovima društvenog razvitka.

## ULOGA SKJ U UNOŠENJU SVESTI U RADNIČKU KLASU

Radnička klasa samosvešću spoznaje društvene odnose u kojima se nalazi i transformiše ih, menja i uvodi nove odnose. Time ona menja i samu sebe i svoju svest. Radnička klasa je totalni društveni fenomen. Ona je „subjekt i objekt".

Đerđ Lukač je naglasio da totalitet ne određuje samo objekt, nego određuje i subjekt saznanja. Buržoaska nauka posmatrala je društvene fenomene sa gledišta individue. No, takvo polazište ne vodi nikakvom totalitetu. Ono najčešće vodi samo nečem fragmentarnom: „činjenicama" bez međusobnih veza ili delimičnim apstraktnim zakonima.[7]

Međutim, dok je buržoaska nauka orijentisana više na individualno, pojedinačno, na određene fragmente, to jest na isečke stvarnosti, dotle je marksistička nauka orijentisana na celinu, na svestrano razmatranje pojava, to jest na totalitet.

Lukač je pod totalitetom shvatao subjekt koji misli o sebi. Na taj način subjekt kao totalitet, pošto misli o sebi, istovremeno nužno misli i o objektu kao totalitetu. Po Lukaču, sa gledišta totaliteta kao subjekta jedino mogu da se postave klase u modernom društvu.[8]

Ove misli značajne su i danas u metodološkom pogledu. Radnička klasa, subjekt koji misli o sebi, spoznaje sebe kao objekt u novim, socijalističkim odnosima. Radnička svest kao najprogresivnija ideološka

---

[6] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, cit. izd., str. 142—143.

[7] Vidi: Georg Lukacs, *Historie et Conscience de Classe*, Paris, 1960, str. 48—49.

[8] Ibid., str. 49.

snaga utiče na menjanje društvenih odnosa. Međutim, izmenom objekta, to jest objektivnih društvenih odnosa, menja se i spoznavalački subjekt, dakle, radnička klasa i njena svest. Radnička klasa je subjekt-objekt, to jest posebni totalitet. Spoznavanjem društvenih odnosa ona spoznaje širi totalitet, globalno društvo. Ali istovremeno ona spoznaje i sebe, svoje mesto i ulogu u sistemu određenih društvenih odnosa. U stvari, spoznavalački subjekt spoznaje kako opšte tako i posebne totalitete u okviru određenog društva.

Koje mesto zauzima SKJ u odnosu na radničku klasu kao subjekt--objekt? SKJ predstavlja avangardni i najprogresivniji deo radničke klase. On je, u stvari, parcijalni deo subjekta-objekta, to jest radničke klase:

„Komunisti nisu sekta, misionari, koji preziru neposredne interese i odvajaju se od te elementarne društvene snage. Ali, oni ne mogu biti ni zastupnici svakog trenutnog i parcijalnog iteresa, bez obzira na njegove društvene posledice, bez obzira na to kuda vodi, šta znači za celinu klasnog pokreta. Stoga komunisti nisu ni utopisti. Oni vode borbu da se oslobode one snage, oni elementi novog produkcionog odnosa i njihovi nosioci, koje u okrilju društva postoje i koje sopstvenim automatizmom još nisu osigurane od opasnosti degeneracije — birokratske uzurpacije. To je spoj objektivnih tendencija koje su date u produkcionom odnosu i revolucionarne akcije.“[9]

Spoznaja i transformisanje određenih odnosa (samoupravnih odnosa) od strane SKJ i radničke klase uslovljeni su dvema grupama činilaca: (a) praktičnom delatnošću kroz procese proizvodnje i samoupravljanja i (b) teorijsko-ideološkom aktivnošću SKJ.

Metodi kojima se služi SKJ u razvijanju svesti radničke klase obuhvataju širok dijapazon praktično-političkih i teorijskih postupaka. O tome drug Tito na Devetom kongresu u referatu kaže:

„Od komunista se ne očekuje samo prava riječ, već uz nju — i smjela, odlučna akcija, koja će čitavom društvenom i političkom životu davati nove podsticaje i pokretati sve progresivne društvene snage da jačanjem samoupravnih odnosa mijenjaju postojeće stanje, da ostvaruju težnje i interese radničke klase i svih radnih ljudi.

No, Savez komunista se još nije dovoljno odlučno postavio u ideološkoj borbi protiv socijalizmu tuđih strujanja u našoj zemlji. Praktičizam u našoj svakodnevnoj aktivnosti jedan je od uzroka što komunisti nisu do sada posvećivali potrebnu pažnju na suzbijanju raznih, nama tuđih, ideja i skretanja koja nisu bezopasna za naš samoupravljački sistem. Da bi komunisti bili sposobni da se sa uspehom odupiru takvim tendencijama, oni moraju i sami da se ideološki dovoljno naoružaju marksističkim znanjem.“[10]

Elementi koji su značajni kako za teorijsku borbu tako i za praktično-političke akcije zahtevaju od komunista viši stepen samostalnosti i inicijative. A da bi se to postiglo, neophodno je sticanje odgovaraju-

[9] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* Beograd, 1969, str. 406.
[10] Ibid., str. 90—91.

ćeg znanja iz raznih oblasti društvenog života i obezbeđivanje jedinstva komunista u ideološko-političkom pogledu. „Unošenje" svesti u radničku klasu i druge društvene slojeve mogu postići članovi SKJ ako poseduju odgovarajuće kvalitete. A to je neophodno za uspešne akcije jer se novi odnosi mukotrpno razvijaju krčeći nove puteve samoupravnog socijalizma. Određeni splet objektivnih suprotnosti (pozitivnih i negativnih) deluje na radničku klasu i druge društvene grupe i može da uspori razvoj samoupravljačke svesti. Ti činioci se ispoljavaju na raznovrsne načine. Oni izazivaju i određene posledice u društvenoj svesti:

„U uslovima kada je robna proizvodnja još deformisana administrativno-birokratskom intervencijom i kada se njene protivrečnosti time uvećavaju, kada nepovezano samoupravljanje još nije ovladalo celinom reprodukcije niti ravnomernijim uslovima privređivanja i raspodele, javljaju se aspiracije za monopolskim iskorišćavanjem sopstvenog položaja i težnje ka grupnoj svojini. Sistem raspodele je pod pritiskom dveju krajnosti: uravnilovke i težnje za privilegijama. Protivrečnosti se javljaju i u okrilju radničke klase i povezane su sa realnim položajem pojedinih njenih delova, još postojećim raskorakom između ostataka njenog najamnog bića i položaja upravljača, kao i sa osobenostima njenog istorijskog formiranja (zanatski karakter, dvostruke osnove socijalne egzistencije pojedinih slojeva radnika-seljaka, nivo kvalifikacione strukture). Privatno-svojinski odnosi u određenim sferama delatnosti takođe su izvor egoističkih težnji koje se ispoljavaju u prisvajanju čija osnova nije lični rad."[11]

Zaostali oblici svesti reflektuju se u određenim slojevima radničke klase. Oni predstavljaju kočnicu u nastajanju novih, samoupravnih oblika svesti. Uravnilovka je karakteristična za utopijske oblike svesti radničke klase. Težnje za određenim privilegijama imaju svoj koren i izvor u klasnim društvenim sistemima. Egoistički interesi pojedinaca i izvesnih grupa su uslovljeni privatno-svojinskim odnosima koji egzistiraju u socijalističkom društvu. U ovakvim društvenim uslovima i sa ovakvim konzervativnim i regresivnim oblicima svesti ima da se bori SKJ radi razvijanja nove, samoupravne svesti radničke klase i drugih društvenih grupa. SKJ mora da vodi borbu kako protiv raznih izvora koji determiniraju zaostale oblike svesti tako i protiv prevaziđenih samoupravnih odnosa koji postaju kočnica daljeg razvoja socijalističkog društva. Samoupravljanje zahteva neprekidno usavršavanje i razvijanje sve demokratskijih odnosa. Oblici raspodele koji ne dovode do adekvatnog nagrađivanja prema radu, problemi koji se ispoljavaju na terenu stručnog rukovođenja i raznih načina samoupravnog odlučivanja, delovanje neformalnih grupa koje svoje posebne, parcijalne interese nameću kao opšte — predstavljaju određene protivrečnosti koje se manifestuju u samim samoupravnim procesima. Te protivrečnosti nameću Savezu komunista široko polje delatnosti radi njihovog razrešavanja:

„U društvu u kome deluju snažni parcijalni interesi, koji rađaju suženu svest, društvu u kome još postoje tendencije održavanja biro-

[11] Ibid., str. 394.

kratizma i privatno-svojinske tendencije, delovanje ostataka starog društva, njegove ideologije, kao i pritisak spoljnih klasno-birokratskih snaga, radničkoj klasi i svim društvenim snagama objektivno je potrebna avangarda kao idejna snaga i politička organizacija. Potrebna je snaga koja izražava celinu interesa pokreta i predvodi u borbi protiv svih otpora prema samoupravljanju i neposrednoj socijalističkoj demokratiji, snaga koja svojom naprednom teorijom, progresivnim idejama, otkriva mogućnosti daljeg kretanja napred i koja je organizuje da bi se te ideje pretvorile u delo.“[12]

Uloga SKJ u „unošenju“ svesti u radničku klasu ispoljava se na taj način što Savez komunista ukazuje radničkoj klasi i drugim društvenim grupama na „celinu interesa pokreta“ koji se oličava kroz samoupravljanje. Ukazivanje na „celinu interesa“ treba da doprinese ukidanju nazadnih primesa u svesti pojedinaca koji svoje posebne težnje i egoističke interese suprotstavljaju zajednici. U stvari, jednostrano shvaćeni interesi pojedinaca koji se suprotstavljaju zajednici (užoj ili široj) nisu ništa drugo nego elementi individualističkog i nazadnog morala koji ima osnovu u privatnoj svojini. Zato se pred SKJ postavlja pitanje promene svojinskih odnosa kroz razne oblike samoupravljanja. Ukoliko se menjaju odnosi u bazi, utoliko će biti uspešnija i plodotvornija borba za promene u društvenoj svesti.

Funkcija SKJ u razvijanju radničke svesti ostvarivaće se pretvaranjem određenih ideja u stvarnost. Radnici i pripadnici drugih društvenih grupa prihvataće ideje komunista ako se na konkretnim primerima, to jest kroz samoupravljačku praksu, uvere u njihovu efikasnost i validnost.

Kao što je uloga radničkih partija bila efikasna u kapitalizmu jer su one budile svest i borile se za interese radnika, to jest za ublažavanje eksploatacije (u određenim etapama) ili za ukidanje najamnih odnosa, isto tako SKJ se bori u današnjim uslovima za usavršavanje samoupravnih odnosa koji treba da eliminišu kako ostatke najamnih odnosa tako i elemente nazadnih shvatanja u svesti proizvođača-samoupravljača.

Dijalektičko prevazilaženje starih odnosa i stvaranje novih predstavlja osnovnu praktičnu akcionu delatnost komunista u raznim oblastima društvenog života. Biti svestan reformator društva znači biti revolucionar koji neprestano traži u postojećim odnosima klice novog i razvija ih i podiže na viši stepen. Takva praktična delatnost je sastavni deo, određeni subjektivni činilac u sklopu objektivnih društvenih zakona koji su nužna podloga nove, samoupravne svesti.

Mogućnost bržeg oformljenja i konstituisanja samoupravljačke svesti determinisana je objektivnim okolnostima, to jest sistemom samoupravnih odnosa. Prema tome, u „unošenju“ teorijsko-političke svesti u radničku klasu Savez komunista potpomažu i takve objektivne okolnosti koje nužno orijentišu proizvođače-samoupravljače u pravcu „samo-

[12] Ibid., str. 396.

osvešćivanja“. Radnička klasa, ili, bolje reći, klasa proizvođača-samoupravljača, jeste „objekt“, realitet u kome deluju društveni zakoni koji prožimaju sam „objekt“ i transformišu ga u progresivnom pravcu. Radnička klasa kao „subjekt“ otkriva u samoupravnim procesima najprogresivnije tendencije kretanja i utiče na njihov razvoj. Avangarda radničke klase, SKJ, parcijalan je deo „subjekta-objekta“. U SKJ skuplja se kao u žiži saznanje o najbitnijim komponentama objektivnih tendencija kretanja. Osvetljavajući te tendencije kretanja, SKJ ih kanališe u pravcu daljeg i demokratskijeg razvoja samoupravnih odnosa i na taj način omogućuje brži razvoj samoupravljačke svesti kao značajnog činioca socijalističkog društva.

**Milorad Muratović**

## SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE KAO FAKTOR KOHEZIJE I SOCIJALNE INTEGRACIJE

Namjera nam je da u sklopu ove teme elaboriramo elemente za sljedeće dvije hipoteze:

(1) Postoji plodna korelacija između efikasnosti avangarde u ostvarivanju kohezije i socijalne integracije i osiguranja jedinstva teorijske avangarde utemeljene na naučnom marksističkom saznanju, bitnim interesima radničke klase i dostignutom iskustvu u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Stoga se Savez komunista danas određuje kao najrazvijenija svijest radničke klase i jezgro stvaralačkih snaga što se bore za slobodnu zajednicu udruženih proizvođača, odnosno kao faktor kohezije i socijalne integracije. Opravdano je da se upitamo: koji relevantni momenti čine sklop sadržaja na kojima Partija ostvaruje idejnu koheziju i društvenu integraciju, odnosno šta čini sadržaj vodeće i usmeravajuće uloge Saveza komunista Jugoslavije u ovom trenutku?

(2) Idejno-politička efikasnost i akciona mobilnost Saveza komunista Jugoslavije je bitno uslovljena stepenom razvijenosti unutrašnjepartijskog života. Revolucionarna organizovanost avangarde nije mehanička konstrukcija, nego je uvijek povezana sa stepenom razvijenosti klasne svijesti. Demokratski centralizam kao temeljni princip te organizovanosti jeste instrument za osiguravanje idejnog jedinstva avangarde i za pretvaranje ideologije Saveza komunista Jugoslavije u samoupravnu praksu. To znači da se ovdje pitamo: kako i kojim instrumentima Savez komunista Jugoslavije ostvaruje svoju ukupnu društvenu funkciju?

Oskudnost relevantne iskustvene i teorijske građe te ograničena namjena ovog priloga bar unekoliko opravdavaju samo djelomičnu elaboraciju, po našem mišljenju, krucijalnih elemenata u promišljanju skiciranih hipoteza.

### I

Sadašnji društveni trenutak jugoslovenskog socijalizma karakterističan je po tome da se svi aspekti revolucije ispoljavaju istovremeno (sa istim intenzitetom) i u novom „liku“. U isti mah se javljaju: politički, ekonomski, proizvodno-tehnički, kulturni, socijalni, moralni, idejni, na-

cionalni i internacionalni aspekt revolucije, što nije bila karakteristika ranijih perioda društvenog razvoja (pedesetih godina posebno se akcentuje politički, a polovinom šezdesetih godina ekonomski aspekt revolucije — privredna reforma). Ali, ni jedan od ovih aspekata ne javlja se u tradicionalnom izdanju.

Tako, politički aspekt revolucije ima dva ključna elementa: razvijanje socijalističkog samoupravljanja i borbu protiv antisamoupravnih i kontrarevolucionarnih ideologija i njihovih nosilaca (nacionalizma, liberalizma, tehnobirokratizma, etatizma i drugih). Osnovne oznake snaga kontrarevolucije jesu: to su ideologije otuđenog rada; bore se protiv radničke klase, njenih bitnih interesa i svih političkih organizacija, u prvom redu Saveza komunista Jugoslavije, a za vaninstitucionalne oblike djelovanja; bore se pod „barjakom“ samoupravljanja, ali protiv klasne suštine samoupravljanja (samoupravljanje je postalo velika ideja u istorijskom smislu riječi, te o tome moraju da vode računa i njegovi protivnici); nikada se ne oslanjaju na svoj narod, nego na velike sile i njihove agenture; uvijek nastoje da iskoriste omladinu kao manipulativno sredstvo za ostvarivanje svojih uskih interesa i ciljeva. Svim protivnicima samoupravljanja je na čelu „socijalizam“, a na začelju antisocijalizam. Pristalice tih snaga su svi oni pojedinci u radnoj organizaciji koji se zalažu da se od radnika otuđuju sredstva i rezultati njihovog rada, odnosno koji nastoje da radnik ne odlučuje o bitnim pitanjima života i rada radne organizacije (raspodjela dohotka, informisanje, ostvarivanje lične i kolektivne odgovornosti, stalno školovanje, solidarno rješavanje zajedničkih problema), ukratko, svi oni koji sprečavaju da se „sve knjige otvore radnicima“.

Ekonomski aspekt revolucije ima takođe dvije bitne dimenzije: (a) razvijanje materijalnog i ličnog činioca društvene reprodukcije na taj način da se ostvari neposredan odnos između radnika i sredstava za proizvodnju u „liku“ osnovnih organizacija udruženog rada i neposrednost između materijalne proizvodnje i drugih sfera društvenog rada (takozvana nadgradnja i vanprivreda) na taj način da se ove sfere uključuju u samoupravljanje i (b) razvijanje skladnog odnosa na relaciji minuli — živi rad — višak rada na način koji će osigurati ekonomsku i političku kontrolu organizovane radničke klase nad cjelokupnim procesom društvene reprodukcije.

„Novi lik“ proizvodno-tehničkog aspekta revolucije ispoljava se u težnji njenog subjekta da se proizvodne snage razvijaju u rukama samoupravno-udruženog rada. I što se one brže razvijaju u rukama udruženog rada, to više služe za zadovoljavanje opštedruštvenih potreba, za osiguravanje univerzalnog razvoja proizvodnih snaga i brže dobijaju „ljudski lik“. Tako, na primjer, 27 integrisanih radnih organizacija u SR Bosni i Hercegovini pojavljuju se kao nosioci razvoja u 36 nerazvijenih opština u ovoj Republici („Energoinvest“, UNIS, RMK, „Šipad“, „Soko“, „Rudi Čajavec“, „Hepok“, „Mladen Stojanović“ i druge).

Kultura i stvaralaštvo u svom razvoju se temelje na bitnim interesima radničke klase.

Socijalni aspekt revolucije ima tri dimenzije: raspodjela prema radu, raspodjela prema potrebama u nekim područjima života (obrazovanje, kultura, zdravstveno, penzijsko i invalidsko osiguranje) i socijalističko-samoupravna solidarnost u zaštiti i daljem razvijanju tekovina revolucije (samoupravljanje, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, federalizam državne zajednice). Tako solidarnim rješavanjem određenih potreba radnika u radnim kolektivima („besplatan" topli obrok, troškovi obrazovanja, stručnog usavršavanja, solidarno rješavanje stambenog pitanja, smještaja u dječja obdaništa i vrtiće djece roditelja koji imaju nizak lični dohodak, omogućavanje školovanja djeci roditelja sa najnižim primanjima), što je inicirano odlukama 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pismom druga Tita, osigurava se svođenje socijalnih razlika na razlike u ličnom radnom doprinosu, što je nužno razvijati kao princip raspodjele prema rezultatima rada.

Moralni aspekt revolucije sadrži: lično učešće u razvijanju socijalističkog samoupravljanja kao uslova ljudske slobode, sreće i progresa; odgovoran odnos prema radno-proizvodnim obavezama i permanentnom obrazovanju, uključujući i marksističko obrazovanje; osiguravanje provođenja principa da svi radni ljudi žive od svoga rada; zalaganje da se stalno razvija Savez komunista Jugoslavije kao avangarda radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Svi napredni i progresivni radni ljudi imaju naglašen interes da se stalno razvija i da stalno jača Savez komunista Jugoslavije, u čemu se ispoljava idejni aspekt naše socijalističke revolucije.

Klasična formula: nacija = vladajuća klasa = država ne obezbjeđuje ni objašnjenje, a pogotovo rješenje klasno-nacionalnog fenomena u prostoru socijalističkog samoupravljanja. Naprotiv, suprotno tradicionalnom toku istorije, u našem prostoru se afirmacija radničke klase javlja kao osnova istinske afirmacije nacije, ali samo u uslovima socijalističkog samoupravljanja kao sistema društva.

Internacionalni aspekt u našim uslovima uključuje ostvarivanje radničko-klasnih i nacionalnih interesa, ali i interesa međunarodnog radničkog, progresivnog, humanističkog i oslobodilačkog pokreta u svijetu.

Cjelina ovih aspekata čini bitne interese radničke klase. Otuda jedino ovaj totalitet osigurava klasnu sadržinu socijalističkog samoupravljanja i sadržaj vodeće i usmjeravajuće uloge Saveza komunista kao faktora integracije i socijalne kohezije. Moglo bi se reći, parafrazirajući Lenjina, da pred revolucionarnim subjektom u jugoslovenskom prostoru danas postoji samo jedan zadatak, a to je da ukaže i ubijedi, osposobi radničku klasu i radne ljude da shvate, prihvate i neposredno učestvuju u kooperaciji, integraciji i upravljanju svim društvenim institucijama. Jer svi aspekti socijalističke revolucije javljaju se u socijalističkom samoupravljanju kao svojevrsnoj diktaturi proletarijata, odnosno u „liku" socijalističkog samoupravnog integruma.

## II

Od 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma druga Tita imamo istorijski zadatu situaciju da reafirmišemo demokratski centralizam promišljen metodom i logikom Lenjina. Razvoj demokratskog centralizma kao metoda organizovanja i načina djelovanja Saveza komunista Jugoslavije može se misliti jedino u kontekstu bitne funkcije i sadržaja vodeće uloge avangarde, o čemu je dato nekoliko elemenata u prvom dijelu ovog priloga.

Suprotstavljanje demokratskom centralizmu danas se ne iskazuje u klasičnom vidu: pravljenjem raskola između demokratije i centralizma, odnosno suprotstavljanjem ova dva momenta u dijalektičkom sklopu. Osporavanje, negiranje i onemogućavanje principa demokratskog centralizma ispoljava se u liberalističkoj formi, u obliku organizacionog oportunizma i savremenog sektaštva, zatim u „liku" formalizma, verbalizma i slično.

Liberalistički pristup akcentuje činjenicu da sadržaj sam od sebe daje nove oblike zanemarujući marksističko saznanje da se sadržaj i forma nalaze u dijalektičkoj povezanosti te da i forma može da pomogne razvijanje novih sadržaja (na primjer, aktivi proizvođača unose nove sadržajne momente u fukciju Saveza komunista).

Isto tako, postoji organizacioni oportunizam i svojevrsno sektaštvo prema primjerenom razvijanju oblika akcionog i idejno-političkog povezivanja komunista u mjesnim zajednicama, opštinskim organizacijama, društveno-političkim organizacijama, prosvjetnim i kulturnim institucijama itd. Tako, na primjer, veoma se sporo ostvaruje stav Treće konferencije SKJ o organizovanju komunista u omladinskim organizacijama ili stav iz Akcionog programa Druge konferencije SKJ o akciono-političkom djelovanju komunista u mjesnoj zajednici. Oportunizam dolazi do izražaja i u vezi sa organizovanjem komunista u integrisanim sistemima, a iskazuje se u intencijama da se organizovanjem komunista u formi klasičnog rukovodstva (komitet, sekretarijat i slično) poboljša njihova efikasnost preko hijerarhijskog lanca. Istovremeno postoji opasnost stihijskog organizovanja u tim cjelinama, a izražava se u nastojanju da se onemogući efikasan način horizontalnog i vertikalnog povezivanja. Obje ove tendencije su podjednako štetne. Prva dovodi do stvaranja centralističkog i tehnobirokratskog načina odlučivanja, dok druga smjera ka autarkičnosti, parcijalizaciji, preferiranju parcijalnih na račun zajedničkih interesa. I jedna i druga tendencija isključuju idejno-političko i akciono djelovanje iz cjeline samoupravljanja kao neposrednog i integralnog društvenog odnosa. Do rješenja ovog problema moguće je dospjeti samo ako se pođe od osnovnih tendencija u razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Kao što se dijalektički odnos: konkretni — društveni rad, društveno upotrebna — društveno prometna vrijednost, pojedinačni — zajednički rad, individualna — društvena produktivnost, način proizvodnje — način raspodjele, proizvodnja vrijednosti — razmjena vrijednosti, potrebni rad — višak rada, prosta — proširena reprodukcija, podjela rada — različite kombinacije organizacije rada,

pojedinačni — ukupan radnik (koji, po Marksu, ima „oči i uši i sprijeda i pozadi") može razriješiti jedino na prostoru neposrednog samoupravljanja kao društvenog sistema, isto tako je logično da bez aktivnosti organizovanog člana Saveza komunista nema aktivnosti foruma i organa. Aktivnost foruma i organa javlja se kao rezultat pojačanog aktiviteta članstva, a ne obrnuto. Ovdje se otvara pitanje: kako brzo i efikasno skratiti vrijeme od pokretanja inicijative do usvajanja zajedničkog stava komunista integrisane cjeline (ponegdje period usaglašavanja traje i do pola godine), kako ostvariti efikasnu kontrolu provođenja donesenih stavova i utvrditi pojedinačnu i kolektivnu odgovornost? Ali to su taktičko-tehnička, a ne koncepcijsko-strategijska pitanja. Savremena informatika, razvoj stručnih službi, razvoj naučnoistraživačkih centara, javnih tribina i drugo omogućavaju da ova i druga pitanja dopru do zadovoljavajućeg odgovora.

Formalizam u radu i djelovanju ispoljava se u tvrdnji da je dovoljno da se usvoje zaključci, donesu stavovi, a da drugi to treba da provedu. Otuda ima znatan broj pasivnih i neutralnih članova u SKJ, koji nisu uključeni u aktivan politički život. Ovdje se otvara potreba idejno-političke diferencijacije kao uslova idejnog jedinstva SKJ. Procesi diferencijacije treba da idu u dva smjera: diferencijacija sa onim nosiocima partijskih knjižica koji su na suprotnim idejnim pozicijama i diferencijacija u odnosu na takozvane neutralne i pasivne članove. Principijelni stavovi i praktični rezultati u pogledu prvog smjera diferencijacije poznati su i snažno su došli do izražaja posebno poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ. Međutim, kada je riječ o tokovima diferencijacije na aktivne i pasivne članove Saveza komunista, tu nismo zabilježili značajnije rezultate. Istina, primjenjujući principe demokratskog centralizma, jasno je šta tu treba učiniti. Za to postoje tri solucije: osposobiti pasivne članove za akciju i uključiti ih u aktivan politički život. U vezi s tim postoji neposredna i konkretna odgovornost svakog člana i svake organizacije Saveza komunista. Zatim, ako se u tome ne uspije, treba preporučiti pasivnim članovima da sami napuste SKJ. Ako se ne uspije ni u prvom ni u drugom rješenju, tada su organizacije dužne da isključe neutralne i pasivne članove iz SKJ. Pošto je Savez komunista avangarda radničke klase, a ne masovna politička partija, u njenom sastavu ne može biti mjesta za neutralne niti za pasivne članove. Svaki član SKJ je kadar u sredini gdje „živi i radi". Ovdje dospijevamo do saznanja o potrebi razvijanja kritike, samokritike i borbe mišljenja kao instrumenta za ostvarivanje idejnog jedinstva SKJ. U drugu ruku, iskazuje se potreba razlikovanja između manjine i frakcije u Partiji. Frakcija djeluje uvijek na suprotnoj idejnoj platformi. Manjina mora provoditi odluku većine. U protivnom se pretvara u frakciju. Većinu i manjinu treba misliti u skladnoj povezanosti elemenata koji osiguravaju vodeću ulogu i jedinstvo SKJ (jedna organizacija čini manjinu u odnosu na opštinsku organizaciju, opštinska u odnosu na gradsku, republička u odnosu na Savez komunista Jugoslavije).

Verbalizam u ostvarivanju principa demokratskog centralizma ispoljava se kroz ponavljanje stavova viših organa ne vodeći računa o kon-

tekstu okolnosti u kojima te stavove treba provoditi. Otuda su svi organi u SKJ veoma odgovorni za razvijanje efikasne kontrole provođenja zaključaka što ih oni donose. Tu se kao značajno pitanje postavlja razvijanje primjerene stručno-analitičke, dokumentacione, informativne i propagandne službe, koja je danas na niskom nivou tehničke opremljenosti, metodsko-organizacione i marksističke osposobljenosti, a posebno je na neodrživom i neprimjerenom nivou produktivnosti rada.

U ovom slijedu promišljen, lik člana SKJ dobija posve nove akcente. Lik savremenog komuniste ima bar četiri aspekta: radni, politički, moralni i idejni. Radni aspekt čini aktivan odnos prema radno-proizvodnim obavezama i stalnom obrazovanju, uključujući i marksističko osposobljavanje. Politički aspekt lika komuniste iskazuje se kroz efikasnost u borbi za socijalističko samoupravljanje, a protiv antisamoupravnih snaga i kontrarevolucionarnih ideologija. Moralni aspekt lika komuniste ostvaruje se kroz borbu za raspodjelu prema rezultatima rada, socijalističku solidarnost i zaštitu klasnih interesa, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo i slobodu naših naroda kao osnovne tekovine revolucije. Izuzetna je odgovornost komunista da osiguraju primjeren socijalni, nacionalni, starosni i drugi, a posebno politički sastav Saveza komunista kao uslov za pretakanje ideologije SKJ u samoupravnu praksu, u čemu se ispoljava idejni aspekt lika savremenog komuniste.

Ovih nekoliko teorijskih naznaka i iskustvenih uopštavanja daju mogućnost da se zaključi da SKJ vrši integrativnu i kohezionu funkciju utoliko ukoliko se potvrđuje kao avangardna snaga u razvijanju marksističke teorije, u osiguravanju pretpostavki za ostvarivanje interesa radničke klase putem njene organizovane političke, ekonomske, kulturne i druge samodjelatnosti i u stalnom uozbiljenju prakse socijalističkog samoupravljanja kao sistema društvenih odnosa. Demokratski centralizam kao instrument za osiguravanje idejno-političkog jedinstva, akcione mobilnosti i političke efikasnosti u neposrednoj je sponi sa stepenom razvijenosti klasne svijesti, te zato dobija vidove ispoljavanja primjerene funkciji avangarde i novom sklopu društvenih okolnosti.

**Milan Mali**

# AVANGARDA I USTAVNE PROMENE

Ustav je danas jedno od centralnih pitanja društvenog života i preobražaja, pa se gotovo prirodno nameće pitanje o odnosu revolucionarne avangarde i Ustava. Ustav i njegove promene se tiču bitnih procesa u društvu, pa je jasno da to ne može mimoići ni Savez komunista.

Savez komunista, kao revolucionarna avangarda radničke klase i nosilac samoupravnog socijalističkog preobražaja, određuje se prema svim društvenim pitanjima, pa i prema Ustavu, a u određenom smislu bi se moglo reći i naročito prema Ustavu. A čim jedan revolucionarni subjekt uspostavlja i ima odnos prema određenom elementu društvenog preobražaja, on mora da trpi i uticaj iz tog odnosa.

Stoga se može reći da od činilaca koji će bitnije uticati na sadržinu rada i na delovanje Saveza komunista treba istaći u prvom redu nove ustavne i društvene promene. Te promene se odnose na najbitnija pitanja društvenih odnosa, društvene reprodukcije i društvenih funkcija i zahvataju sve društvene strukture i sve socijalne pozicije. Normativni preobražaj je značajan, a stvarni će zavisiti od toga koliko će socijalni nosioci preobražaja, pre svega radnička klasa, biti u stanju da dosegnu svoju ustavnu sliku, koliko praksa bude težila misli. U tome će dobrim delom biti izražen i sadržan i problem Partije.

Savez komunista se odredio prema tim promenama još u toku izrade Ustava jer je bio nosilac ideološkog i idejno-političkog procesa iz koga je proizašao novi ustavni sistem. Ustavne promene predstavljaju „materijalizaciju" osnovnog i dugoročnog klasnog, revolucionarnog interesa radničke klase.

U procesu stvaranja ideološke i idejno-političke osnove novih ustavnih rešenja Savez komunista je morao da se obračuna sa određenim antisocijalističkim tendencijama (pre svega sa nacionalizmom — separatističkim i hegemonističko-centralističkim). Isto tako, Savez komunista je u procesu vršenja novih ustavnih promena morao da trpi uticaj i tehnobirokratizma, anarholiberalizma i dogmatizma, a činjenica da je do ovakvih rešenja došao svedoči da je u tim sukobima stalno odnosio pobedu. Borba protiv tih tendencija je imala dvostruko pozitivno dejstvo: „provocirala" je dalji razvoj naše ideološke orijentacije i Savez komunista se akciono i idejno-politički učvršćivao. U ovom drugom po-

gledu Savez komunista Jugoslavije se učvrstio kao jedinstvena klasno-revolucionarna snaga, naročito osnaživši funkciju demokratskog centralizma i samostalnu odgovornost svih svojih delova.

Tačke iz kojih se može teorijski određivati i realno uspostaviti odnos između Saveza komunista i novih ustavnih i društvenih promena jesu: (a) Savez komunista je revolucionarna avangarda radničke klase i (b) Savez komunista je koheziona snaga društva odgovorna za samoupravni socijalistički karakter društvenih odnosa i društvene reprodukcije i za razvoj u celini. Nove ustavne i društvene promene se u bitnom tiču ta dva elementa Saveza komunista.

Prvo, ustavni i društveni preobražaj omogućuje samoorganizovanost i samodelatnost radničke klase pre svega kroz udruženi rad i delegatski sistem. Revolucionarna diktatura proletarijata data je konkretno-istorijski u samoupravljanju kao dominantnom društvenom odnosu utemeljenom u udruženom radu i u neposrednom ostvarivanju vlasti radničke klase kroz delegatski sistem. Koliko god ove promene bile na glavnom putu razvojnih tendencija koje počinju još od uvođenja samoupravljanja u našem društvu, toliko one danas znače jedan nov kvalitet u smislu neposrednog organizovanja radničke klase i ostvarivanja svih istorijski „dospelih" zadataka njenog samooslobođenja. Realizacija Ustava i stvarni samoupravni društveni preobražaj će u bitnom zavisiti od toga kako se radnička klasa bude organizovala i delovala, a u tome je sadržana i pozicija i odgovornost revolucionarne avangarde. Kako se socijalistička revolucije sve više realizuje kao delo same radničke klase, a ne kao posredovanje birokratije, tako raste i uloga i odgovornost Saveza komunista u istorijsko-revolucionarnom smislu kao avangarde radničke klase, a protiv opasnosti i tendencija njenog pretvaranja u instrument birokratskog društvenog sloja i odnosa. I radnička klasa i Savez komunista se pomeraju prema svojoj istorijsko-revolucionarnoj poziciji: radnička klasa postaje stvarni hegemon društvenog odnosa i nosilac proširene reprodukcije, a Savez komunista istinska revolucionarna avangarda radničke klase. U tome je sadržan dublji odnos Saveza komunista i ustavnih i društvenih promena, čija će praksa biti utoliko raznovrsnija i bogatija ukoliko je dublje ostvarivanje te suštine, ukoliko su raznolikiji i specifičniji društveno-istorijski uslovi kroz koje se taj proces realizuje. No, u tome je sadržana i ona druga, povratna strana tog odnosa: baš u borbi za realizaciju novih ustavnih i društvenih promena, za stabilizaciju materijalnih osnova novog ustavnog i društvenog života, koje su pre svega u udruženom radu kao istorijskom obliku kroz koji se rešava prisustvo i vladavina radničke klase i krči put ostvarivanju diktature proletarijata, vrši se i adekvatan preobražaj i razvoj samog Saveza komunista.

Još u jednom smislu je dalji ustavni i društveni preobražaj od posebnog značaja za Savez komunista. Novim ustavnim kategorijama o „razmeni rada", o „samoupravnim sporazumima" i „društvenim dogovorima" otvoren je prostor i izražen osnovni, klasno-istorijski karakter procesa socijalne revolucije u kome radnička klasa, oslobađajući sebe, oslobađa i čitavo društvo. Vrši se dublji socijalni preobražaj u kome

se radni društveni slojevi po svom materijalnom i društvenom položaju sve više približavaju radničkoj klasi, i to delatnošću pre svega same radničke klase. Taj proces ima klasno-revolucionarnu sadržinu, te se oslanja na revolucionarnu avangardu radničke klase. Stoga nije u pitanju samo prosta primena ustavnih normi, već ona primena ustavnih normi koja u isto vreme izražava društvenu revoluciju, koja znači realizaciju revolucionarnih ciljeva društvenog preobražaja.

Imajući oba ta elementa u vidu — i samodelatnost radničke klase i socijalni preobražaj u kome se radni društveni slojevi sve više približavaju materijalnom i društvenom položaju radničke klase i s njom sve više artikulišu svoje interese — Savez komunista uspostavlja svoj odnos prema Ustavu.

Drugo, Savez komunista je najodgovorniji faktor ukupne samoupravne socijalističke reprodukcije i koheziona snaga društva. Uloga tog elementa u vezi sa novim ustavnim i društvenim promenama raste. Novi procesi izražavaju rastuću demokratizaciju društva koja traži i koheziju na novim osnovama i u novoj sadržini. Autonomnost i sve veća samostalnost u delovanju pojedinih činilaca samoupravnog društveno-političkog sistema zahtevaju jedinstvenu usmerenost društvenih procesa, izraženih u njihovom samoupravnom socijalističkom karakteru, koji su određeni istorijskim i svakodnevnim interesima radničke klase.

To se tiče bitne društvene pozicije Saveza komunista kao revolucionarne avangarde radničke klase i revolucionarne društvene snage. Empirijski se to, baš u vezi sa rastućom demokratizacijom društva, postavilo u pitanju takozvanog mešanja ili nemešanja Saveza komunista. Najnovijim razvojem Savez komunista je u punoj meri rešio to pitanje i skinuo lažne ili naturene dileme. Savez komunista mora realizovati svoju ulogu na onaj način i onim sredstvima kako to realna društveno-istorijska situacija i klasni sadržaj socijalističke samoupravne demokratije traži. Savez komunista mora socijalističku samoupravnu demokratiju realizovati kao klasno pitanje — kroz samoupravljanje i vlast radničke klase, i u tome je sadržan i istorijski određen sam način ostvarivanja njegove društvene uloge.

U isto vreme raste autonomnost društvenih i političkih subjekata, pa i njihova odgovornost u okvirima u kojima vrše funkciju, a i u širim okvirima, pa i odgovornost za celinu. U pitanju je sam karakter pojedinih socijalnih i političkih funkcija (udruženog rada, komune, republike, autonomne pokrajine, federacije). Ta činjenica i socijalno-istorijski ciljevi prema kojima su ti procesi upućeni u bitnom tangiraju neke značajne elemente u razvoju i delovanju Saveza komunista, koji je nosilac društvene kohezije i samoupravne socijalističke usmerenosti društvenog razvoja i preobražaja.

Savez komunista mora pre svega da stalno jača, da razvija i primenjuje svoju osnovnu idejno-političku orijentaciju, da razvija sebe kao jedinstveni revolucionarni organizam preobražaja i ukupne društvene akcije. Stoga raste značaj onih principa i odnosa koji Savez komunista jačaju kao jedinstvenu revolucionarnu organizaciju. Dvadeset prva sednica Predsedništva SKJ, koja je od izvanrednog značaja za razvoj SKJ

kao jedinstvene revolucionarne organizacije radničke klase, jeste odgovor na potrebe i izazove koje je praksa ustavnih i društvenih preobražaja pod dejstvom datih materijalnih i socijalnih uslova postavila. To je odgovor na opasnosti i tendencije ideološke i političke dezintegracije Saveza komunista Jugoslavije, na pokušaj njegovog svođenja na „labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih saveza komunista".

Realizacija ustavnog sistema „počiva" na jednom stanju društvenih odnosa, organizovanosti i svesti. Ustav vidi društvo u njegovoj mogućnosti, u njegovoj revoluciji. Na primer, delegatski sistem traži i pretpostavlja jaku bazu, kao što je sistem političke reprezentacije zahtevao moć nad bazom. To uključuje borbu protiv jednostranog empirizma i tehnokratskog pragmatizma, zatim protiv partikularizma i drugih tendencija koje iskrivljavaju autentičan radničko-klasni sadržaj društvenih preobražaja. Ustav polazi od „čistih kategorija" radničko-klasne vlasti i samoupravljanja, a one se mogu ostvariti samo borbom i revolucionarnim preobražajem.

Ustavni sistem u procesu ostvarivanja živi kao ideološko i političko pitanje. To je ona vrsta normativne realnosti koja je ideološka i politička par excellence jer definiše najviše, dakle, klasno-istorijske ciljeve i interese. Stoga „uvođenje" ustavnog sistema u život znači neprestano ideološko i političko angažovanje. U datim društveno-istorijskim uslovima ne može se samo sa pozicije jednog interesa interpretirati ustavna sadržina. U sukobu interesa javlja se i njihova međusobna konkurencija i konkurencija njihovih interpretacija, od kojih svaka računa na svoje ostvarivanje dovodeći time „svoj" interes na vlast ili do vlasti. Međutim, usred tog sukoba interesa stoji radničko-klasni interes kao istorijski najjači, a u datom samoupravnom društveno-političkom sistemu i kao vladajući, a tu stoji i revolucionarna avangarda kao nosilac one društvene interpretacije (ideološke i političke) koja ima istorijsku prednost i neprestano pobeđuje. Naravno, ta interpretacija, pošto nije data u mirnom i beskonfliktnom prostoru, mora uvek biti i aktivno data, dakle, mora da bude sposobna da tuče svaku interpretaciju koja joj se suprotstavlja ili joj otima prostor. U tome je sadržana značajna razvojna strana Saveza komunista. Realna borba protiv ideologije birokratizma, tehnokratizma, nacionalizma, liberalizma, protiv dogmatizma i neostaljinizma i nije ništa drugo. Sve ono što se suprotstavlja radničko-klasnom interesu, suprotstavlja se i društvenoj ulozi Saveza komunista. Anarholiberalizam je u tom smislu „provala" klasno tuđih interesa i interpretacija, kao što je to i nacionalizam, a tehnokratizam je neposredno potiskivanje radničko-klasnih interesa i shvatanja. Dakle, to je u osnovi jedan isti trend u odnosu na bitno istorijsko i revolucionarno pitanje uloge i vlasti radničke klase.

Savez komunista nije samo ustavni činilac, već i unutrašnji faktor realizacije Ustava. Stoga bi se moglo reći da naš ustavni sistem na neki način „podrazumeva" klasno-revolucionarnu ulogu Saveza komunista, kao što izražava konkretno-istorijsku (samoupravno-socijalističku) formu diktature proletarijata. Odnos između Saveza komunista i ustavnog sistema nije klasičan odnos između političke partije i ustava jer ni

jedan pol tog odnosa ne izražava klasičnu (buržoasko-demokratsku) prirodu problema, iako ni Savez komunista ni Ustav nisu dati van istorijsko-klasnog odnosa društva, njegovog razvoja, nego baš u njemu.

U društvu neprestano iz „nove" i „stare" materijalne osnove nastaju brojni interesi, koji su u međusobnom suprotstavljanju i sukobu i ne odnose se jednako prema klasno-istorijskom razvoju društva. Ustav u sebi, kao odredišni, nosi radničko-klasni interes i prema njegovim potrebama izvodi principe i institucije. Stoga primena Ustava podrazumeva vladavinu radničko-klasnog interesa, odnosno dominaciju radničke klase u društvu. Savez komunista je revolucionarno-istorijski faktor tog procesa i u tome je njegov dublji odnos prema Ustavu, ne samo prema jednom određenom institutu, već prema Ustavu u celini.

Savez komunista mora umeti da Ustav koristi kao instrument revolucionarnog društvenog preobražaja „stavljajući" i sebe samog u takvu društvenu poziciju koja obezbeđuje što brže dolaženje do cilja kojem kao revolucionarna snaga teži i čiju funkciju vrši u sadašnjici. Stoga on mora da teži maksimalnom ostvarivanju Ustava. Ali, Savez komunista time što se prema Ustavu odnosi kao prema sredstvu revolucionarne društvene akcije i preobražaja ne sme da ugrožava humanističku i inspirativnu širinu Ustava kao povelje radničke klase i širokih narodnih slojeva.

Ustav stimuliše samodelatnost radničke klase, a tome teži i Savez komunista. Isto tako, Ustav omogućuje da radnička klasa neposredno utiče na državu, pa u tom smislu ona može bolje i neposredno da „disciplinuje" državu da vrši još istorijski neophodne funkcije zaštite tekovina revolucije. Utoliko Savez komunista može bolje da ostvaruje i proces demokratizacije društva ne ostavljajući bez zaštite dosadašnje tekovine socijalističkog razvoja. Stoga Savez komunista može sve stabilnije da se razvija kao vodeća idejno-politička snaga društva koja ne vrši neposredno vlast, ali stimulacijom neposredne akcije radničke klase „dežura" nad ostvarivanjem klasno-revolucionarne sadržine i funkcije vlasti. Time što ne vrši neposredno vlast, revolucionarna avangarda ne slabi svoj istorijski odnos prema njenoj revolucionarno-klasnoj funkciji, već je sve više „prebacuje" na radničku klasu neposredno i time se više približava ciljevima kojima istorijski teži.

Pitanje Ustava je pitanje socijalističke samoupravne demokratije. Stoga nas odnos prema Ustavu uvodi u sva osnovna pitanja samoupravnog socijalizma, a kad je reč o revolucionarnoj avangardi, onda gotovo u sva pitanja njenog razvoja i ostvarivanja njene uloge. Naravno, ne mogu se sva pitanja Partije posmatrati i izvoditi iz Ustava i njegovog ostvarivanja.

Gligorije Zaječaranović

# MARKSIZAM U DANAŠNJOJ SITUACIJI I SAVEZ KOMUNISTA

Činjenica da je marksizam idejna osnova SKJ i da je ideologija SKJ ideologija marksizma razvijenog i primenjenog u našim specifičnim uslovima ukazuje na ogroman značaj marksizma za delatnost i život SKJ i njegovih članova. Sasvim je jasno, međutim, da različiti prilazi marksizmu mogu imati uticaja na usmerenost i sadržaj delatnosti u SKJ i u društvu uopšte. Zato je neophodno uzeti u obzir savremenu situaciju marksizma uopšte i posebno u našoj zemlji. To može pomoći u bližem određivanju odnosa prema marksizmu.

Radi boljeg snalaženja i orijentacije u raznolikim prilazima marksizmu i u njegovim različitim interpretacijama u današnjim uslovima neophodno je imati na umu prisutnost i delotvornost marksizma danas gotovo u celom svetu. Kao ideologija i kao nauka marksizam ima izvanredan i odlučujući značaj u društvenim zbivanjima. Otuda se njime moraju ponekad baviti i oni koji ga ne prihvataju, pa čak i njegovi ogorčeni neprijatelji. Ali, naročito je značajna činjenica da se samom marksizmu danas veoma različito prilazi i da se on toliko različito interpretira da je već postalo uobičajeno reći kako svako ima svoga Marksa, što, razume se, ne treba shvatiti bukvalno. To što se marksizam danas prihvata i brani ili, pak, kritikuje i negira u toliko mnogim i tako međusobno različitim varijantama zaslužuje posebnu pažnju, a ne samo obično iznenađenje i čuđenje. Poneke ekstremne interpretacije ne samo da se međusobno ogromno razlikuju, nego se čak uzajamno isključuju, a pristalice tih suprotnih polova intelektualnog prilaza marksizmu bore se među sobom doista kao nepomirljivi protivnici, što ukazuje na ozbiljnost sporova i spornih pitanja. Ta borba u okviru samog marksizma ujedno je znak njegove istorijske pobede. Pošto je u osnovi nadvladao druge ideologije, zahvativši osnovne progresivne snage savremenog sveta, — kao što ih je još ranije intelektualno-teorijski prevazišao samom svojom pojavom i osnovnom intencijom, temeljitošću i sistematičnošću, — sada njegovi protivnici nastoje da se predstave kao pristalice kako bi se mogli „iznutra“ boriti protiv njega. Tu je pojavu, tada više kao mogućnost, još Lenjin uočio: „Dijalektika istorije je takva da teoretska pobeda marksizma primorava njegove neprijatelje da se *prerušavaju* u marksi-

ste. Iznutra truli liberalizam pokušava da sebe oživi u obliku socijalističkog oportunizma."[1]

Nije teško naslutiti da su takve „pristalice" spremne na saradnju i savez sa desničarskim snagama i sa svakom građanskom idejnom i političkom strujom koja je voljna i sposobna da pomogne u borbi protiv progresivnih socijalističkih snaga i komunizma kao njihovog glavnog protivnika. Razume se da ta istorijska borba može da poprimi i vid borbe suprotnih koncepcija „u okviru" marksizma. To, svakako, treba imati u vidu kada se razmatra borba među marksistima (ili „marksistima") „različitih orijentacija", a koja je ponekad toliko žestoka da se može pomisliti da se radi o borbi klasnih protivnika u sferi ideologije.

Pogotovo treba imati u vidu da neke struje „marksista" stvarno ne vode nikakvu borbu protiv građanskih i uopšte nemarksističkih teorija i ideologija. Štaviše, između pojedinih struja „marksista" i izvesnih buržoaskih idejnih i teorijskih tokova ili pojedinačnih mislilaca postoji sasvim dobro razumevanje i saradnja, bez obzira na antisocijalističku i antikomunističku orijentaciju ovih drugih.

Već i ovo što je rečeno ukazuje na to da se okolnosti u kojima marksizam danas postoji i razvija se veoma mnogo razlikuju od nekadašnjih, u vreme njegovog nastanka. Protekli period, od vremena postanka marksizma do danas, neobično je bogat događajima koji istoriju savremenog čovečanstva čine naročito uzbudljivom i zgusnutom. Radikalnost i masovnost savremenih revolucija, kao i učestalost i žestina ratova i sukoba daleko nadilaze sve slične događaje u prošlosti. Tehnološki i industrijski razvoj dobio je ogromno ubrzanje. Pronalasci često zastarevaju i pre nego što su praktično primenjeni i provereni. Za razvoj i primenu nove tehnike potrebna su sve veća sredstva, a vek njene upotrebe je sve kraći. Ubrzani razvoj nauke nagomilava nova saznanja. Ulaganja u nauku su sve veća, a naučni život sve organizovaniji. Prirodno je očekivati i brže promene u društvenim odnosima i društvenom životu uopšte. A radikalne promene u produkcionim i drugim društvenim odnosima moraju izazivati oštriji raskid s prošlošću. Ovakvi društveni tokovi izazivaju paniku kod ponekih tradicionalista. Sve to još više komplikuje ionako već znatno složenu borbu ideologija i pogleda na svet u savremenoj situaciji čovečanstva.

Razume se, mora se imati u vidu da nikako nije reč o borbi i nadmetanju samo ideja i teorija. Kao što znamo iz istorijskog iskustva, a o tome govori i marksistička nauka o društvu, iza određenih socijalnih ideja i shvatanja obično se skrivaju ili se u njima izražavaju konkretni interesi određenih društvenih slojeva, klasa i grupa. Marks kaže „da se „ideja" uvek brukala ukoliko je bila različna od „interesa" "[2]. Slično je i Lenjin pisao: „Ljudi su uvek bili i uvek će biti glupe žrtve obmane i samoobmane u politici dok god ne nauče da iza svake moralne, religiozne, političke, socijalne fraze, izjave, obećanja traže *interese* ovih ili onih

[1] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* knj. I, „Kultura", Beograd, 1948, str. 66.

[2] K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica,* „Kultura", Beograd, 1959, str. 135.

klasa."[3] Moć, uticaj i rasprostranjenost takvih ideja je u tesnoj zavisnosti od interesa koje izražavaju. Izražavajući interese određenih društvenih klasa, slojeva ili grupa, ideje predstavljaju njihove zastave i simbole. U tom smislu se one mogu prepoznati po svome značenju, prodornosti i uticaju u društvenom životu, mada to nije ni u kom slučaju lako.

Kao što se osnovni interesi ljudi kao pojedinaca i kao pripadnika klasa ili grupa u današnjem društvu razlikuju od interesa iz vremena liberalnog kapitalizma, tako se razlikuju i njihove ideje i shvatanja. Individualistička ideologija liberalizma, koja je u borbi protiv srednjovekovne, teistički zasnovane ideologije i odgovarajućih hijerarhijskih društvenih odnosa imala određene zasluge, danas, u savremenom kapitalizmu, nije više naročito privlačna ni za svoje osnovne nekadašnje socijalne nosioce. I u nedavnoj prošlosti je ona izvlačila deblji kraj u sukobu sa totalitarističkim ideološkim koncepcijama nacionalsocijalizma i fašizma. Ona se često morala upravo svojim bivšim protivnicima, pa i religiji, obraćati kao svojim saveznicima u borbi protiv savremenih progresivnih ideologija i postala je glavni ideološki protivnik komunizma i marksizma. Otuda, s obzirom na istorijsku perspektivu društvenog razvoja i osnovne interese današnjih suprotstavljenih klasa i grupa, nije opravdano očekivati bilo kakve sinteze između socijalizma i marksizma, s jedne strane, i liberalizma, s druge strane. Anarholiberalističke predstave su u tom pogledu potpuno pogrešne i duboko štetne za socijalističke snage. One ometaju realizaciju socijalističkog programa i svojim apstraktnim humanizmom suprotstavljaju se marksističkom i komunističkom realnom i praktičnom humanizmu koji je usmeren prema radničkoj klasi kao osnovnoj progresivnoj društvenoj snazi, a ne prema nekim posebnim „pravima" i „sposobnostima" izvesnih elita ili pojedinaca. Nije nikako čudno niti je nesporazum to što predstavnici raznih varijanata liberalizma pružaju otpor sadašnjoj politici i „novoj inicijativi" SKJ usmerenim na uklanjanje konkretnih nedostataka i na ostvarivanje konkretnog programa i ciljeva socijalističkog razvoja našeg samoupravnog društva.

Marksizam je još na svome izvoru i početku, u Marksa, bio nastao kao „duhovno oružje" i „glava" proletarijata u borbi za opšteljudsku emancipaciju, mada proletarijat tada još nije bio u centru društvenih zbivanja, nego se tek probijao. Danas, kada je on postao osnovna snaga društvenog progresa, nema nikakve osnove i razloga za to da bi marksizam tražio druge glavne subjekte revolucije koja iz postojećeg stanja treba da vodi ka komunizmu. Oni koji se sada opredeljuju za druge, marginalne snage kao pokretače i nosioce revolucije u tome svom marginalizmu radikalno napuštaju same osnove marksizma i postavljaju se u stvari protiv njega i protiv komunističkog programa i cilja.

Ne sme se zaboraviti da su upravo klasna borba radničke klase u internacionalnim razmerama, pobeda socijalističkih revolucija i uspesi međunarodnog radničkog pokreta u ostvarivanju socijalističkih ciljeva,

[3] V. I. Lenjin, op. cit., str. 63.

makar delimično, čak i u okviru samih kapitalističkih zemalja, doveli do snažne afirmacije marksizma i ogromnog povećanja interesovanja za njegovo proučavanje. Rezultat toga je to što marksizam nije više potcenjen od mnogih građanskih ideologa, istoričara i teoretičara. Naprotiv, čak i oni ga intenzivno proučavaju, makar i u cilju njegovog pobijanja, to jest borbe protiv njega.

Štaviše, marksizam je kao dijalektička i materijalistička filozofija, kao sistematska i dosledna teorija, dobio značajna priznanja od strane mnogih građanskih filozofa i naučnika zbog svojih prednosti. Intenzivno i mnogo se prevodi i čita marksistička literatura, naročito dela klasika marksizma, pišu se rasprave i monografije i brane se doktorske disertacije o marksizmu. Po svemu tome se marksizam nalazi u centru interesovanja i predstavlja najuticajniju filozofiju i ideologiju u savremenom svetu.

Usled toga marksizam često privlači pažnju pristalica drugih filozofskih pravaca, idejnih struja i političkih pokreta. Ponekad neki od njih napuštaju svoje ranije orijentacije i prelaze na pozicije marksizma ili mu se bar približavaju. Nastaju idejne interferencije, preplitanja i prožimanja raznih misaonih tokova i tekovina i pokušaji izmirenja suprotnih ideja i principa. To, razume se, može imati izvesne implikacije u političkim kretanjima. Na osnovu specifičnih pristupa marksizmu, s gledišta raznih pravaca, njihovih teorijskih stavova i metodoloških principa, nastale su i različite interpretacije marksizma, od kojih su neke bliže izvornome marksizmu, a druge u osnovi ne napuštaju stanovište građanske filozofije i ideologije. Tako su nastala sagledavanja i poimanja marksizma s gledišta tomizma (ili neotomizma), pozitivizma, egzistencijalizma i personalizma, fenomenologije, strukturalizma, filozofije nauke i psihoanalize. Štaviše, u nekim varijantama poimanja i „razvoja" marksizma posebno dolaze do izražaja direktni i snažni uticaji pojedinih filozofa. Tako se može govoriti o hegelijanskom marksizmu, kao i o hajdegerovskom, markuzeovskom, sartrovskom ili, pak, staljinističkom marksizmu itd. Doduše, na taj način nastaju katkada interesantne intelektualne tvorevine i filozofski značajna dela. Ali, ako se pri tome napuštaju ili ne shvate i ne usvoje bitni principi Marksove materijalističke dijalektike i marksističkog shvatanja sveta, društva i čoveka, pa se umesto toga zadrže ili usvoje stavovi bilo koje građanske ideologije i teorije, što kod neupućenih može stvoriti utisak kao da se radi o nečem „novom" i „originalnom", onda to može predstavljati upravo unazađivanje i destrukciju marksizma, a ne njegovo unapređivanje i razvoj. Marksizam se ne može razvijati izneveravanjem njegovog duha i napuštanjem bitnih sadržaja koji predstavljaju osnovni deo epohalne svesti savremenog čovečanstva.

Doduše, ima shvatanja da se i u samome izvornom marksizmu nalaze mogućnosti za ideološke i teorijske diferencijacije. Međutim, čini se da to nije igralo odlučujuću ulogu u formiranju različitih pravaca mišljenja i struja u okviru najšire shvaćenog pojma marksizma. Naravno, sasvim je razumljivo što nastaju razlike u shvatanjima kako u intelektualnom razvoju neke ličnosti tako i u mišljenjima raznih ličnosti koje

pripadaju istoj idejnoj struji, što je uslovljeno raznim faktorima. Ali, kao što su sami osnivači marksizma više puta isticali, a što je, izgleda, neshvatljivo kritičarima marksizma, Marks i Engels, a sa njima i Lenjin, slagali su se u osnovnim pitanjima marksističke ideologije i nauke, što je i omogućilo konstituisanje marksizma kao idejnog i kao revolucionarnog političkog pokreta.

Ono osnovno i suštinski značajno u marksizmu predstavljaju: materijalistička dijalektika, kao najopštiji naučni metod i teorija, dijalektički i materijalistički marksistički pogled na svet, društvo i čoveka, naučni socijalizam i komunizam (kao cilj, pokret i njegova teorija) i socijalističko-humanistička vrednosna orijentacija, ne samo kao apstraktno-teorijsko (verbalno) opredeljenje, nego i kao realna i praktična usmerenost na realizaciju novih društvenih odnosa i novog lika čoveka, u saradnji sa osnovnim progresivnim socijalističkim snagama današnjice, imajući u vidu da je upravo radnička klasa odlučujuća snaga socijalističkog preobražaja društva. To su ujedno glavne linije razgraničenja sa antimarksističkim i antikomunističkim shvatanjima i njihovim predstavnicima.

Prema tome, iako pojedini motivi, problemi, aspekti, teme, kategorije pružaju mogućnost za različite prilaze, interpretacije i jednostrana razvijanja, koja mogu biti vrlo korisna i sadržajna, sve to neće moći da se odredi i označi kao napuštanje marksizma i njegovo iskrivljavanje ili falsifikovanje dokle god se misaoni tokovi kreću u navedenim opštim okvirima, u skladu s duhom marksizma i dokle god su zasnovani na njegovim osnovnim principima. U tom pogledu postoje mnoga pitanja u okviru marksističke teorijske misli koja su zbog svoje „udaljenosti" od praktičnog života i dnevne politike i akcije organizovane avangarde gotovo nebitna za njenu delatnost. Zato sporovi o takvim „čisto" teorijskim pitanjima ne moraju tangirati realni komunistički i radnički pokret, uticati na njegovu akciju i ostvarivanje istorijskih ciljeva. U tom smislu može se reći da postoji čak izvesna ravnodušnost u svakom pokretu prema izvesnim teorijskim pitanjima, mada se pri tome dešavaju promašaji u oceni praktičnog značaja pojedinih pitanja i uticaja na društvenu aktivnost različitih načina njihovog rešavanja. U stvari, veoma često se teorijska pitanja uopšte potcenjuju i to označavamo kao prakticizam i pragmatizam, koji su, nesumnjivo, vrlo štetni, pored ostalog, i zbog toga što se na taj način zanemaruje teorijska perspektiva istorijskog kretanja i smisao za vrednosti koje su suštinske i neodvojive od socijalizma i komunizma.

Posebno je značajno to što je marksizam danas zahvatio široke mase u celom svetu i time je postao materijalna sila. On je to postao u prvom redu kao ideologija radničkog pokreta i uopšte progresivnih snaga savremenog sveta. Ali upravo u tome se nalazi jedan od osnovnih razloga različitog shvatanja, interpretiranja i razvijanja marksizma. Budući da postoje ogromne razlike među pojedinim zemljama, državama i regionima, sasvim je razumljivo da primena marksizma u raznim krajevima i zemljama nije ista. Kao što je poznato, naročito je Lenjin isticao da će putevi u socijalizam biti različiti. A to je potpuno prirodno

jer različitim uslovima odgovaraju različita sredstva i načini njihove upotrebe, iako se pri tome može težiti ka realizaciji istih fundamentalnih ciljeva i vrednosti. Otuda postoje različiti prilazi marksizmu i s gledišta posebnosti i specifičnosti uslova u kojima se primenjuje ili želi primeniti marksizam.

Dato stanje proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, posebna istorija i kulturna tradicija, različiti nasleđeni oblici ideologije (moral, religija, filozofija itd.) nisu bez uticaja u odnosu na to kako će se poimati, interpretirati i dalje razvijati marksizam, šta će se u njemu posebno isticati, a šta zanemarivati itd. U tom pogledu je svaka do sada sprovedena socijalistička revolucija imala svoje karakteristične osobenosti i specifičan tok. Zato se s pravom govori o različitim modelima izgradnje socijalizma. Razlike su očigledne i ne moraju se posebno dokazivati mada se prema njima mogu zauzimati različiti stavovi s obzirom na značaj stečenih iskustava, efikasnost metoda itd.

Kada se govori o modelima socijalizma (sovjetski, jugoslovenski, kineski, kubanski itd.), to podrazumeva i određene razlike u poimanju i tumačenju marksizma. Iako se pri tome može poći od jednog te istog idejnog izvora, koji se potom dalje usložnjava, razvija ili, možda, shvata jednostrano, razlike koje naknadno nastaju mogu biti i veoma krupne. One su velike naročito na planu praktične delatnosti, pa i u onim područjima koja su u najtešnjoj vezi i uzajamnoj zavisnosti s političkom i društveno-ekonomskom praksom.

Zanemarimo li greške i jednostranosti koje se pri tome događaju, možemo konstatovati da se na ovaj način marksizam može više ili manje stvaralački razvijati i obogaćivati, teorijski i praktično. Ovo obogaćivanje i dalje razvijanje marksizma doći će do izražaja naročito onda ako se održava i razvija povezanost s naukama i naučnim metodima, posebno u proučavanju i menjanju društvene stvarnosti. U tom smislu se može reći da svaka nova revolucija daje svoj bitan doprinos teoriji i praksi marksizma.

Prema tome, radnička klasa i socijalističke snage svake zemlje, a naročito avangardna partija, moraju biti zainteresovane za konkretna naučna proučavanja društvene stvarnosti, društveno-istorijske situacije i odnosa političkih snaga s gledišta istorijskog razvitka imajući u vidu i tradiciju i sve promene koje se odvijaju. Naime, kao što Marks veli, „stvari se moraju uzimati onakve kakve jesu, tj. interes revolucije mora se ostvarivati na način koji odgovara promenjenim okolnostima“[4]. Na taj način, polazeći od naučnog i idejnog fonda marksizma, a oslanjajući se na naučno proučavanje društva u svakoj novoj situaciji, svaka partija razvija svoju teoriju i ideologiju. To joj pomaže u borbi za realizaciju opštih socijalističkih ciljeva i vrednosti. U tom smislu se može govoriti o marksizmu kao jedinstvu u razlikama. Izvorni marksizam je ono jedinstvo, koje je opšte i zajedničko dobro, ali koje se može prema raznim uslovima razvijati u raznim pravcima i tako dalje obogaćivati. Pri tome one razlike koje nastaju na osnovu posebnosti i specifičnosti uslova ne

[4] K. Marks, *Pisma Kugelmanu*, „Kultura“, Beograd, 1951, str. 22.

treba suprotstavljati jedne drugima. One dobijaju značaj suprotnosti kada se ono što vredi u posebnim situacijama predstavlja kao nešto univerzalno, opštevredno. Ali, naravno, u procesu socijalističke revolucije mogu i u posebnim uslovima nastati iskustva i rešenja koja imaju opšti značaj. To se onda brže ili sporije prihvata kao opšta tekovina u razvoju marksizma i kao njegovo bitno obogaćivanje.

Razume se da SKJ može da prihvata i koristi samo one teorijske prilaze u interpretaciji i razvijanju marksizma koji mu omogućuju revolucionarno delovanje, koji pružaju valjano teorijsko osmišljavanje akcije progresivnih organizovanih snaga u specifičnim uslovima ove zemlje, to jest on prihvata ono što pomaže, a ne ono što se opire i suprotstavlja akciji. Pogotovo se ne može oslanjati na one snage koje trajno ostaju izvan radničkog pokreta, koje postaju tuđe i ravnodušne prema pokretu i njegovim društvenim ciljevima, čime se na delu odriču marksizma i komunizma.

Kao što je i ranije naš komunistički pokret, delujući na osnovu marksizma, koristio značajna iskustva revolucionarnog pokreta u drugim zemljama, i kao što i drugi revolucionarni pokreti koriste naša iskustva i teorijske i praktične doprinose riznici marksizma i socijalizma bilo iz perioda oružane borbe bilo iz sadašnjeg perioda razvoja socijalističkog samoupravljanja, tako SKJ ni sada nije i ne treba da bude zatvoren za stvarno nove ideje, za teorijske i praktične doprinose savremenog revolucionarnog pokreta razvoju marksizma kao one teorije koja je uslov uspešnosti i savremenosti revolucionarnog pokreta. Ali on ne treba da bude ni otvoren za razne tobože nove, a u stvari najčešće stare buržoaske ideje, za antimarksistička i antisocijalistička shvatanja, za ono što je suprotno njegovim ciljevima i opredeljenjima, što mu može samo smetati u akciji i u kretanju napred.

Nikola Babić

# VIŠENACIONALNA ZAJEDNICA I SAVEZ KOMUNISTA

Konstituisanje prve jugoslovenske države, 1918. godine, imalo je za osnovu životnu potrebu naroda pojedinih jugoslovenskih zemalja da se oslobode od tuđinske vlasti i da u ravnopravnoj zajednici osiguraju svoju slobodu i nezavisnost. Ali to konstituisanje je provedeno na način koji je osiguravao uspostavu jednog centralističko-hegemonističkog uređenja u okviru kojeg je ugušivana sloboda i onemogućavana vlast naroda, i prenebregnute istorijske državno-pravne i političke tradicije pojedinih jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja i pokrajina. Velikosrpska buržoazija provodila je konsolidaciju nove države putem nasilja i političkih podvala od proklamacije o ujedinjenju, preko uvođenja Privremenog narodnog predstavništva koje je usvojilo nedemokratski izborni sistem, te preko provođenja izbora za Konstituantu u znaku političkog terora do donošenja Obznane, Vidovdanskog ustava i Zakona o zaštiti države. Takav način upravljanja bio je osnovno obilježje političkog života u čitavom međuratnom razdoblju.

Integralno jugoslovenstvo, nametano na taj način, predstavljalo je samo plašt za nacionalno ugnjetavanje. Ono je još više potenciralo razdor među narodima Jugoslavije i nesigurnost narodnosti, čime su se brojne građanske političke stranke obilato koristile u političkoj borbi, u pridobijanju birača i u jačanju ekonomskih pozicija građanskih snaga koje su predstavljale. U takvim prilikama pitanje nacionalnih odnosa u Jugoslaviji izbilo je u prvi plan društveno-političkog života.

Već od svog osnivanja KPJ se suočila sa problemom nacionalnih odnosa. Ona je naslijedila i u prvim godinama svoje političke aktivnosti provodila stavove socijaldemokratije o jednom jedinstvenom narodu na čitavom jugoslovenskom području. Otud za nju nije ni postojao problem pune nacionalne slobode pojedinih jugoslovenskih naroda niti položaja njihovih zemalja u Kraljevini SHS. Sva složena nacionalna problematika našla je mjesta u partijskom programu usvojenom na osnivačkom kongresu u formulaciji „jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opštine", a u programu usvojenom na (drugom) Vukovarskom kongresu, pod uticajem iluzija o nastupajućoj svjetskoj proleterskoj revoluciji, istaknuto je da „Sovjetska Republika Jugoslavija

treba da stupi u bratski savez sa svim susednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika".

Nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavilo se kao problem slobodnog razvitka i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda i istorijski nastalih cjelina sa svim njihovim specifičnostima, pa, prema tome, i kao problem položaja pojedinih zemalja u zajedničkoj državi. Nacionalni unitarizam koji je poslije svog osnivanja zastupala KPJ predstavljao je indirektnu podršku centralističkom sistemu hegemonije u kojem su hrvatska, slovenačka i srpska nacija svedene na plemena, muslimanska, crnogorska i makedonska nacija potpuno negirane, a potpuno su prenebregnute teritorijalne posebnosti pojedinih zemalja i pokrajina sa specifičnom nacionalnom problematikom.

Neshvatanje nacionalnog pitanja i nekritičan odnos prema centralističkom uređenju države značili su za KPJ gubljenje saveznika u nacionalnim pokretima i u onim snagama koje su isticale zahtjev za federalističkim uređenjem države. Zato će se KPJ već početkom dvadesetih godina suočiti s ovim problemima, i to poslije prvih iskustava svoje sektaške politike, kada nacionalna problematika izbije svom snagom na površinu političkog života u vidu snaženja nacionalnih pokreta i okupljanja opozicionih građanskih političkih snaga oko zahtjeva za reorganizacijom države, koji se javlja kao reakcija na naglo jačanje centralističkog uređenja utvrđenog Vidovdanskim ustavom i manifestovanog u političkom nasilju. Od tada pa do potkraj tridesetih godina izgrađivao se postepeno stav KPJ prema nacionalnom pitanju i položaju pojedinih jugoslovenskih zemalja putem kontroverzne ideje o stvaranju balkanske i podunavske federacije, o razbijanju Jugoslavije „kao imperijalističke tvorevine" i o stvaranju nezavisne Hrvatske, Slovenije i Makedonije, o stvaranju radničko-seljačkih republika u Jugoslaviji, do shvatanja o nužnosti izgradnje jugoslovenske države kao zajednice ravnopravnih naroda. U toku tog procesa, u kojem su spoljni faktori ponekad imali presudan uticaj, KPJ je u političkoj praksi ranije iznalazila rješenja za pitanja onih naroda i njihovih zemalja gdje su nacionalni pokreti bili organizovaniji i jači i gdje su rješenja na principu „jednonacionalna zemlja — jedna politička jedinica" sama po sebi bila jednostavnija nego tamo gdje je nacionalna problematika bila komplikovanija.

Šestojanuarska diktatura je zabranila stranačko-političku aktivnost i zavela sistem najgrubljeg političkog terora u Jugoslaviji. Pod parolom integralnog jugoslovenstva provođena je politika pune državne i nacionalne unifikacije s ciljem da se razbiju i politički onemoguće nacionalni pokreti u pojedinim jugoslovenskim zemljama i trajnije učvrsti hegemonija velikosrpske buržoazije i dinastije. Tome je trebalo da posluži i nova administrativno-teritorijalna podjela države na banovine kojom su brisane nacionalne i istorijske granice pojedinih naroda gdje god je to bilo moguće.

Brahijalnim terorom režim diktature nanio je najteži udarac Komunističkoj partiji Jugoslavije, ionako oslabljenoj dotadanjim frakcijskim borbama i sektaštvom, i za više godina onemogućio njenu inten-

zivniju kontinuiranu političku djelatnost. Ali, iskustva iz te neravne borbe protiv diktature, trezveno sagledavanje posljedica narastanja fašizma u nekim evropskim zemljama i nacionalističko-separatističkih pokreta u Jugoslaviji, kao i realnija ocjena istupanja građanske opozicije sa zahtjevom za reorganizaciju centralističke države, koji je nailazio na sve veću podršku masa, omogućili su da se u KPJ nacionalni problem ocijeni kao prvorazredan politički problem, koji buržoaska opozicija posmatra na provincijsko-autonomnim osnovama federalizma, uglavnom putem borbe za podjelu vlasti. Stoga je KPJ u periodu slabljenja režima diktature i oživljavanja političke aktivnosti i mogla da izgradi nacionalni program kojim se definitivno odbacuje politika razbijanja Jugoslavije i realno prihvata koncepcija o potrebi preuređenja jugoslovenske države na bazi dosljednog rješenja nacionalnog pitanja putem stvaranja zajednice u kojoj bi bila obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost njenih naroda. Taj program dosegao je u drugoj polovini tridesetih godina do čvrstog stava o Jugoslaviji kao državnoj zajednici Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca; o federaciji koja dosljednije i principijelnije rješava pitanje slobode i ravnopravnosti pojedinih jugoslovenskih naroda nego regionalistički federalizam nekih građanskih opozicionih partija. Borbu za takvo rješenje nacionalnog pitanja KPJ je povezivala sa borbom za socijalno oslobođenje i isticala da se oba ta problema mogu samo zajedno razriješiti.

Kada se imaju u vidu svi elementi politike KPJ u nacionalnom pitanju i u pitanju položaja pojedinih zemalja i organizacije jugoslovenske državne zajednice u tome periodu, može se zaključiti da je KPJ već sredinom tridesetih godina zauzela u osnovi definitivan stav o jugoslovenskoj federaciji. U tome periodu KPJ je ukazivala i na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Kosova zbog njihove višenacionalne strukture, ali još uvijek nije iznalazila njihovo rješenje. Problem složenih nacionalnih odnosa u ovim pokrajinama i politika režima i raznih građanskih stranaka prema njima nalazili su sve više mjesta u partijskim raspravama, člancima, lecima i proglasima, posebno poslije nacionalističkog sporazuma srpske i hrvatske buržoazije 1939. godine i teritorijalnog komadanja Bosne i Hercegovine, a prenebregavanja specifičnog položaja drugih pokrajina i oblasti.

U atmosferi agonije i političke besperspektivnosti koja je nastupila odmah poslije okupacije Jugoslavije neosporno je da je do tada izgrađena jasna politika KPJ u nacionalnom pitanju i prema položaju pojedinih zemalja u jugoslovenskoj državi bila značajan faktor za podizanje borbenog morala naroda i za njegovo okupljanje u jedinstveni narodnooslobodilački pokret. Izvesna kolebanja o budućnosti Jugoslavije kao države, pa i o jedinstvu KPJ javila su se i kod pojedinih komunista. Sasvim je sigurno da bi takva kolebanja, da su dobila masovniji karakter, imala teških posljedica za političku aktivnost KPJ i za jačanje borbenog duha i oslobodilačkog pokreta. Ali CK KPJ dao je sasvim jasan i nedvosmislen odgovor na pojavu takvih kolebanja. U „Srpu i čekiću", organu CK KP Hrvatske, iznesena je ta značajna platforma u kojoj je ukazano da su se „komunisti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije,

Crne Gore, Bosne, Vojvodine i drugih ujedinili u jedinstvenu Komunističku partiju Jugoslavije" ne zato što su bili „pristalice versajske Jugoslavije", nego zato da se lakše zajedničkim snagama „bore protiv zajedničkog neprijatelja, oličenog u ranijim jugoslovenskim vladama i čitavoj jugoslovenskoj buržoaziji"; da je Jugoslavija „danas pregažena, okupirana i rasparčana"; da je „sve narode Jugoslavije snašla ista sudbina, pa i hrvatski narod, koji je došao u još gore ropstvo i bijedu, kao i ostali narodi Jugoslavije", te da komunisti ne priznaju „tu okupaciju i komadanje, jer nije napravljeno po želji naroda, već nasiljem imperijalističkih osvajača".

Izložena je jasno platforma KPJ u novonastaloj situaciji, prema kojoj se pred komuniste koji su u sastavu jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije, a čije je narode snašla ista sudbina postavlja pitanje „da li će se danas razjediniti i rasparčati svoje snage kad treba da se bore protiv zajedničkog neprijatelja. Ne, nećemo se razjediniti", istaknuto je u uvodniku „Srpa i čekića", „nego ćemo danas jače nego ikad da se zbijemo u jedinstvene redove oko našeg Centralnog komiteta KPJ, okupiti oko sebe sve narode Jugoslavije... povesti odlučnu i nepomirljivu borbu za istjerivanje imperijalističkih okupatora iz naših porobljenih i okupiranih zemalja i rušenje svojih domaćih tlačitelja i eksploatatora. A kada sebi zajedničkim snagama izvojujemo istinsku slobodu i nezavisnost, *onda ćemo među sobom urediti bratski odnos, kako to bude najbolje za nas i naše narode*".

To je, dakle, bilo već utvrđeno stanovište KPJ o nacionalnom pitanju, samo aktuelizirano u uslovima okupacije i oslobodilačke borbe koji su ga istakli u prvi plan. Takva orijentacija otvorila je perspektivu oslobođenja, nacionalne afirmacije, ravnopravnosti i rješenja socijalnih problema. Ona je široke narodne mase otrežnjavala od grube političke stvarnosti u Jugoslaviji poslije kapitulacije, podsticala ih i mobilisala. Njome je, u stvari, KPJ istakla i utvrdila politiku zajedničke borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije za oslobođenje u kojoj će svaki od njih izvojevati pravo da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Takav start u revoluciju bio je neosporno presudan i odlučujući u sudbinskoj opredijeljenosti za novu, na ravnopravnosti naroda i narodnosti zasnovanu, Jugoslaviju. Pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ narodnooslobodilački pokret, odnosno njegove oružane snage, novi sistem vlasti i masovne antifašističke organizacije nastajali su i razvijali se u svakoj jugoslovenskoj zemlji na nacionalnoj osnovi sa osnovnom devizom borbe za punu nacionalnu slobodu i za novu jugoslovensku državu u kojoj će njeni narodi biti ravnopravno udruženi. Na taj način od samog početka narodnooslobodilačke borbe prišlo se i praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja onako kako je to rješenje zagovarala i programirala KPJ, a takva orijentacija omogućila je narodnooslobodilačkom pokretu bržu i uspješniju mobilizaciju osnovnih snaga svih naroda i narodnosti Jugoslavije u borbu za nacionalno oslobođenje i za dublji politički i socijalni preobražaj na socijalističkim osnovama.

Stavove KPJ o nacionalnom pitanju prihvatilo je i nagovijestilo kao norme uređenja jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti Prvo

zasjedanje AVNOJ-a, a ozakonilo ih je Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Na revolucionarnim odlukama AVNOJ-a izgrađen je ustavni poredak, odnosno cjelokupan društveno-politički sistem nove jugoslovenske federativne zajednice.

Bez temeljitog revolucionarnog preobražaja izvojevanog oslobodilačkim ratom i socijalističkom revolucijom svih naroda i narodnosti Jugoslavije, pod neposrednim rukovodstvom KPJ kao jedine integracione snage njihovih zajedničkih interesa, ne bi moglo biti ni naše revolucionarne 1948. godine koja je zacrtala put borbe za puni suverenitet i ravnopravnost odnosa među socijalističkim zemljama; ne bismo imali našu revolucionarnu 1950. godinu — godinu uvođenja samoupravljanja, koja je snažno nagovijestila borbu protiv etatističkog i centralističkog sistema; a bez tih prelomnih međaša u razvitku našeg društveno-političkog sistema ne bi se mogla ostvariti ni značajna ustavna reforma koja je započeta 1963. godine, a sada se privodi kraju. To je, u stvari, bio taj proces dogovaranja o najcjelishodnijem uređivanju naših međunacionalnih odnosa i o usavršavanju zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije koji je KPJ nagovijestila 1941. godine. On je mogao imati svoj progresivni uspon samo inspirisan i vođen od Saveza komunista Jugoslavije.

U poslijeratnom periodu se, naime, pokazalo da je nemoguće uz primjenu klasičnih državnih instrumenata i metoda graditi ravnopravnost na samoupravnim osnovama bez jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije. U svim oblastima društvenog života u kojima je slabio uticaj Saveza komunista javljao se dosta širok prodor građanske ideologije, a takvim pojavama se država ne može suprotstaviti. Ta ideologija se manifestovala i u jačanju nacionalizma, čiji plod su bili određeni oblici nacionalne neravnopravnosti od pojava da ekonomska ravnopravnost nije adekvatno pratila politički i pravno utvrđenu ravnopravnost, preko pojave više političkih centara ili centara ekonomske moći, do partikularizma i separatizma.

U okviru provođenja ustavnih amandmana na planu državne organizacije stvoren je posve nov kvalitet međunacionalnih i međurepubličkih odnosa. Savez komunista u tako složenom državnom strukturiranju ostaje osnovni faktor kohezije i faktor integracije ne samo u sferi stvaranja svijesti i ideološkog jedinstva, nego i na planu svakodnevne praktično-političke akcije. Razvijanje međurepubličke i međupokrajinske saradnje u duhu ustavnih amandmana stvorilo je mogućnost da se na principima ravnopravnosti i demokratije ostvaruju društveni dogovori i samoupravno konstituisanje stavova o ključnim pitanjima i problemima od interesa za republike i pokrajine, odnosno ono što je od zajedničkog interesa za pojedine narode i narodnosti čitave naše socijalističke zajednice.

Za obezbeđenje takvog razvitka uloga Saveza komunista je bila presudna. Najznačajnija komponenta takve njegove uloge bila je borba protiv nacionalizma kao najreakcionarnije i najopasnije ideologije i prakse — u širokom rasponu od velikodržavnog unitarizma do ekstremnog separatizma — koja je na našem tlu ostavila teške posljedice u međunacionalnim odnosima — od isključivosti i netolerancije do geno-

cida. Zbog toga je neophodno ne samo učvrstiti saznanje, nego i u svakodnevnoj konkretnoj realizaciji idejno-političkih zadataka obezbijediti u daljem razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa, u realizaciji ustavnih amandmana i na toj osnovi presudnog uticaja radničke klase i svih radnih ljudi da ravnopravnost i istinsko jedinstvo naših naroda i narodnosti dobije stvarnu, konkretnu, idejnu, političku i materijalnu osnovu. Neosporno je da u tim naporima treba organizovanije prići izučavanju i teorijskih pitanja iz te oblasti.

Borba za nastavljanje socijalističke revolucije, za razvijanje socijalističkog samoupravljanja kao jedinstvenog produkcionog i društvenog odnosa, za bratstvo i jedinstvo i punu ravnopravnost naroda i narodnosti, za njihov svestran i slobodan nacionalni, kulturni i socijalni razvoj, za afirmaciju neotuđivog prava radničke klase svakog naroda i narodnosti da samostalno raspolaže viškom rada i cjelokupnim sredstvima društvene reprodukcije — neposredan je i dugoročan zadatak Saveza komunista Jugoslavije. Taj se zadatak može ostvariti stalnim razvijanjem solidarnosti i uzajamne pomoći naroda i narodnosti Jugoslavije na svim poljima društvenog života. A takvu orijentaciju Savez komunista može ostvariti samo u punom svom jedinstvu.

# Studije i članci

**Augustin Papić**

## OD LUSAKE DO ALŽIRA

**Problemi ekonomskog razvoja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju**

Četvrti sastanak šefova država i vlada nesvrstanih zemalja održava se u Alžiru u septembru ove godine, upravo tri godine nakon sastanka u Lusaki. Iako je trogodišnji period dosta kratak za sagledavanje dugoročnih problema ekonomskog i društvenog razvoja nesvrstanog svijeta, on je istovremeno dovoljno dug da se dadnu ocjene o realizaciji aspiracija nesvrstanih zemalja i da se zauzmu stavovi o daljim akcijama.

Ima mnogo elemenata koji ukazuju na to da će ekonomski problemi biti glavna tema sastanka u Alžiru. Problemi ekonomskog razvoja trajno su prisutni u susretima i akcijama nesvrstanih zemalja. To proizlazi iz duboke povezanosti ekonomike i politike, iz toga da se nesvrstanost i ravnopravna uloga u međunarodnim odnosima može ostvariti samo pod pretpostavkom bržeg ekonomskog i društvenog razvoja i adekvatnijeg učešća u međunarodnim ekonomskim odnosima, ali i obrnuto: političke akcije, borba za nezavisnost, za ravnopravno učešće u rješavanju međunarodnih problema, za obezbjeđenje mira tijesno su povezani i utiču na ubrzan ekonomski i društveni razvoj ovih zemalja. Zbog toga su se na dnevnom redu i u dokumentima svih skupova nesvrstanih zemalja, od Beograda preko Kaira do Lusake, nalazili problemi ekonomskog razvoja.

Akcije nesvrstanih zemalja imale su dubokog uticaja na međunarodnu zajednicu kao cjelinu. One su posebno privukle pažnju najšireg kruga zemalja u razvoju. Tako je došlo do formiranja Grupe 77 zemalja u razvoju. Ova grupa pokazuje izrazitu i kontinuiranu aktivnost u oblasti međunarodne saradnje za razvoj, a njene akcije i pogledi u suštini odražavaju interese i stavove nesvrstanih zemalja, koje su najbrojniji dio ove grupe.

Nakon konferencije u Lusaki održan je niz sastanaka nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju na kojima su činjeni napori za realizaciju principa i ciljeva izraženih u Lusaki. Najznačajniji događaj koji je uslijedio neposredno nakon Lusake predstavlja usvajanje Međunarodne strategije za razvoj (Druga dekada razvoja za period 1971—1980) od strane Generalne skupštine UN (24. oktobra 1970).

Grupa 77 zemalja u razvoju i posebno UNCTAD aktivno su učestvovali u pripremanju Druge dekade, a onda zajedno sa drugim međunarodnim organizacijama i tijelima i u akcijama za njenu konkretizaciju i realizaciju. Na toj liniji od posebnog značaja je Deklaracija Grupe 77 zemalja sa ministarskog sastanka u Limi (Peru, novembar 1971), Treća konferencija UNCTAD, održana u Santjagu (Čile, april — maj 1972), ministarski sastanak nesvrstanih zemalja održan u Džordžtaunu (Gijana, august 1972), kao i niz zasjedanja Savjeta UNCTAD, regionalnih ekonomskih komisija u Aziji, Africi, Latinskoj Americi i Evropi, zasjedanja GATT i međunarodnih finansijskih institucija.

Međutim, sve te aktivnosti odvijale su se u veoma složenim međunarodnim političkim i ekonomskim uslovima, koji su na određen način pogoršali ekonomski položaj zemalja u razvoju, a potrebu međunarodnih akcija učinili još hitnijom. Istovremeno razvijene zemlje postale su u sve većoj mjeri preokupirane svojim problemima, traženjem rješenja za međusobne protivurječnosti, kao i unapređenjem ekonomskih odnosa između socijalističkih zemalja i razvijenih zemalja Zapada. Sve to je potisnulo u stranu probleme nerazvijenog svijeta.

Zbog toga sastanak nesvrstanih u Alžiru ima ogroman značaj za oživljavanje interesa međunarodne javnosti i razvijenog svijeta, za položaj i probleme zemalja u razvoju, za saradnju i adekvatniju podršku razvijenog svijeta, za jedinstvo i akciono osposobljavanje nerazvijenog svijeta, za definisanje puteva i metoda za bržu realizaciju međunarodne politike za razvoj.

## PRODUBLJUJE SE RASKORAK IZMEĐU RAZVIJENIH ZEMALJA I ZEMALJA U RAZVOJU[1]

U vrijeme održavanja konferencije u Lusaki (a to je bila završna godina Prve dekade razvoja) ekonomski položaj nerazvijenog svijeta bio je krajnje nezadovoljavajući, a razlike između razvijenih i nerazvi-

---

[1] U cilju potpunijeg razumijevanja materije kojom se bavi ovaj članak dva pitanja, pretežno metodološke prirode, zaslužuju pažnju. Riječ je, s jedne strane, o kategorizaciji zemalja sa stanovišta stepena razvoja i, s druge strane, o ekonomskim kriterijumima na osnovu kojih se vrši ocjena stepena ekonomskog razvoja.

Kada se govori o zemljama u razvoju, autor ima u vidu one zemlje koje pripadaju Grupi 77, i to iz dva razloga: prvo, što su te zemlje zaista zemlje u razvoju i, drugo, što su one ulagale i što ulažu organizovane napore za svoj ubrzani razvoj i za unapređenje međunarodne ekonomske saradnje.

Međutim, statistički podaci i analize u najvećem broju slučajeva odstupaju od prednje definicije. Prema definiciji Statističkog ureda UN, postoje tri klase zemalja: klasa I obuhvata razvijene zemlje tržišne privrede (zemlje OECD, Južnoafrička Republika i zemlje južne Evrope, a unutar njih i Jugoslavija); klasa II obuhvata grupu zemalja u razvoju (sve ostale zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike); klasa III obuhvata socijalističke zemlje istočne Evrope članice SEV-a, Albaniju i socijalističke zemlje Azije (za ove posljednje statistički podaci su nepotpuni; neke od njih još uvijek nisu članice Ujedinjenih nacija).

jenih veoma duboke. To pokazuju i slijedeći podaci o učešću triju kategorija zemalja u stanovništvu, u bruto nacionalnom proizvodu i u izvozu u procentima u 1970. godini[2]:

| | Zemlje u razvoju | Razv. zemlje tržiš. priv. | Zemlje SEV-a | Ukupno |
|---|---|---|---|---|
| Stanovništvo | 60,5 | 27,1 | 12,4 | 100 |
| Bruto nac. proizvod | 12,0 | 71,1 | 16,9 | 100 |
| Izvoz | 17,5 | 72,4 | 10,1 | 100 |
| Bruto nac. proizvod po stanovniku $ | 210 | 2.775 | 1.440 | 1.057 |

Globalno posmatrano, nerazvijeni svijet, na koji otpada blizu 2/3 čovječanstva, raspolagao je u 1970. godini samo sa oko 1/8 bruto nacionalnog proizvoda svijeta, a u svjetskom izvozu učestvovao je sa nešto više od 1/6. Bruto nacionalni proizvod po stanovniku nerazvijenog svijeta bio je oko 14 puta manji od onoga u razvijenim zemljama Zapada i oko 7 puta manji u odnosu na socijalističke zemlje istočne Evrope.

Posebno zabrinjava činjenica da se raskorak između razvijenih i nerazvijenih neprestano proširuje. U 1860. godini odnos između nerazvijenih i razvijenih bio je 1:5, u 1900. godini 1:6, oko 1930. godine 1:7,50, oko 1960. godine 1:10, oko 1970. godine 1:14. Ukoliko se izvrše korekcije zbog odnosa cijena između razvijenih i nerazvijenih, tada se raspon u 1900. godini smanjuje na 1:4, a u 1970. godini na 1:8. Međutim, razlike između najmanje razvijenih i najviše razvijenih bile su 40 puta veće u 1970. godini. Ima predviđanja po kojima bi razlika između nerazvijenih i razvi-

---

U nekim analizama u kategoriju zemalja u razvoju uključene su i zemlje južne Evrope: Grčka, Turska, Jugoslavija, Kipar, Malta, Španija, Portugal. Međutim, jedino Jugoslavija i Kipar pripadaju Grupi 77 zemlja u razvoju i nesvrstanim zemljama.

Daleko složeniji problem predstavlja definisanje kriterijuma za uporedbu stepena razvoja i klasifikacija zemalja sa tog stanovišta. U najvećem broju slučajeva za tu svrhu upotrebljava se bruto nacionalni proizvod po stanovniku izražen u dolarima. Pri tome najveće teškoće proizlaze iz obračuna domaćih valuta u odnosu na dolar (sa devalvacijom dolara i fluktuacijom nekih valuta te teškoće su ogromno povećane). Pored toga, u slučaju socijalističkih zemalja, postoje i određene metodološke razlike.

Iz prednjih razloga postoje velike razlike u ocjeni stepena razvoja pojedinih zemalja zavisno od toga da li je obračun vršen na bazi zvaničnog kursa, na bazi kupovne moći dolara u pojedinim zemljama, na osnovu nekih fizičkih ekonomskih indikatora ili kombinacijom raznih pokazatelja. Zbog toga pojedine pokazatelje stepena razvoja treba primiti više kao indicije, a ne kao gotove činjenice (vidi detaljnije: A. Papić, *Međunarodna politika za ekonomski razvoj*, „Pregled", Sarajevo, br. 9/1972).

[2] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

jenih bila u 2000. godini 1:25, a po realnim cijenama 1:15.[3] Prednje bi značilo gotovo udvostručenje razlika u realnim odnosima u periodu od 30 godina, dok je za udvostručavanje razlika u proteklom periodu trebalo 70 godina. To postaje jasnije ako se ima u vidu da razvijeni svijet u toku jedne godine poveća svoj dohodak za preko polovine ukupnog dohotka po stanovniku u nerazvijenim zemljama.

Međutim, prosjeci ne mogu dati realnu sliku zbog razlika koje postoje unutar nerazvijenog svijeta. U Grupi 77 postoje znatne razlike između zemalja proizvođača nafte, zemalja koje su se više industrijalizirale i ostalih zemalja. Pri tome je najteži položaj najmanje razvijenih zemalja u razvoju.[4]

Zemlje u razvoju pokazuju višu stopu rasta industrijske proizvodnje od razvijenih zemalja (57% povećanje u 1968. u odnosu na 1955. godinu), ali to nije moglo znatnije uticati na njihovo učešće (oko 10%) u industrijskoj proizvodnji svijeta[5].

Većina ovih zemalja nalazi se u kritičnoj situaciji u pogledu ishrane, a glad i nedovoljna uhranjenost, naročito djece, karakteristika je

---

[3] Bruto domaći proizvod po stanovniku (u tekućim cijenama i u dolarima iz 1953. godine, osim za 1970. godinu) bio je:

| | 1900. | | 1929. | | 1958. | | 1970. | | 1970. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | $ | indeks | $ | indeks | $ | indeks | $ iz 1953. | indeks | tekuće cijene u $ |
| Zemlje u razvoju | 75 | 100 | 90 | 120 | 110 | 147 | 135 | 180 | 205 |
| Razv. zemlje tržiš. priv. | 480 | 100 | 690 | 144 | 1.105 | 230 | 1.850 | 385 | 2.780 |
| Odnos: | | | | | | | | | |
| zemlje u razvoju prema razvijenim zemljama | 1:6,4 | | 1:7,7 | | 1:10,0 | | 1:13,7 | | 1:13,6 |

P. Bairoch iznosi da prema procjenama koje su izvršili Delahaut i Kirschen u 1957. godini raskorak između cijena u zemljama u razvoju i cijena u SAD iznosi 80%, a taj raskorak u odnosu na sve razvijene zemlje bio je 65 do 70%. To znači da u prvom slučaju nivo dohotka zemalja u razvoju treba povećati za 80%, a u drugom za 65 do 70% kako bi se vodilo računa o ovim odnosima cijena. Ako se uzmu u obzir ove korekcije, tada se raskorak između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja u 1900. godini svodi na 1:4, a u 1970. godini na 1:8 (Paul Bairoch, *Le tiers-monde dans l'impasse*, Gallimard, Paris, 1971).

Obračun indeksa i odnosa izvršio A. P.

[4] Ukupno 25 najmanje razvijenih zemalja imale su bruto nacionalni proizvod po stanovniku 85 $ u odnosu na 210 $ kao prosjek za sve zemlje u razvoju. Ovih 25 zemalja učestvuju sa 5,2% u stanovništvu svijeta (1970), a samo sa 0,5% u bruto nacionalnom proizvodu svijeta (1969) i sa 0,4% u svjetskom izvozu (1970).

„Special Measures for the Least Developed among the Developing Countries". UNCTAD secretariat, TD/Supp. 1; 14. mart 1972.

[5] „The European Economy from the 1950 to the 1970". ECE — Economic Survey of Europe in 1971.

mnogih od ovih zemalja.[6] U 1971. godini proizvodnja hrane po stanovniku razvijenih zemalja tržišne privrede bila je veća za 14%, a zemalja u razvoju samo za 1% u odnosu na prosjek 1961—1965. godine.[7]

Nezaposlenost i nizak nivo tehničke opremljenosti, nizak životni standard, krajnje nezadovoljavajuće zdravstveno stanje, nizak nivo prosvjete (danas ima oko 100 miliona više odraslih nepismenih u ovim zemljama nego što je bilo prije 20 godina) predstavljaju daljnje karakteristike zaostajanja zemalja u razvoju.

U ne malom broju zemalja u razvoju najveći dio stanovništva lišen je i najskromnijih mogućnosti i poboljšanja koja pruža privredni razvoj. Daljnja karakteristika su velike socijalne razlike, pri čemu mali broj bogatih raspolaže ogromnim procentom nacionalnog bogatstva, a najveći dio stanovništva (posebno onog na selu i radnička klasa, čiji rad doprinosi ekonomskom razvoju) živi u bijedi.[8]

Različiti su uzroci tog zaostajanja zemalja u razvoju. Ono je posljedica unutrašnjih mogućnosti i odnosa, ali i spoljnih uticaja. Intenzitet internih i eksternih faktora je različit, zavisno od stepena razvoja, od prirodnih izvora, od uspjeha u diverzifikaciji i industrijalizaciji zemlje, ali i od društveno-ekonomskih odnosa i sistema, od podrške naroda naporima za razvoj.

Za mnoge zemlje nerazvijenog svijeta ubrzani ekonomski razvoj znači transfer iz tradicionalne, naturalne privrede u modernu privredu. To su duboke transformacije ne samo u sferi proizvodnih snaga, nego i u oblasti produkcionih odnosa, politike i institucija čitavog društva.

Uspjeh u razvoju nije samo kvantitativne prirode, nego on ima i svoje specifične kvalitete. Promjena u strukturi privrede utiče i na regionalne odnose; ona treba da doprinese smanjivanju razlika u stepenu razvoja unutar pojedinih zemalja.[9]

---

[6] Zemlje u razvoju raspolažu samo sa 180 kg žitarica po osobi. Istovremeno SAD i zemlje zapadne Evrope, koje raspolažu sa oko 1.000 kg žitarica, potroše samo 1/10 te količine direktno, a najveći dio troše u proteinima (meso, mlijeko, jaja) obezbjeđujući na taj način ne samo kvantitet, nego i kvalitet ishrane. Ovaj odnos 1:5 teško se može promijeniti u bližoj budućnosti (Tibor Mende, *De l'aide a la recolonisation — les leçons d'un échec*, Editions du Seuil, Paris, 1972).

[7] „The State of Food and Agriculture 1972". Food and Agriculture Organisation of the United Nations, 1972.

[8] Neke studije o raspodjeli dohotka u oko 40 zemalja u razvoju pokazuju da je na početku Prve dekade razvoja 20% stanovništva ovih zemalja koje spada u bogate kategorije raspolagalo sa 56% nacionalnog dohotka, dok je 60% stanovništva koje spada u siromašne kategorije raspolagalo samo sa 20% nacionalnog dohotka. Ocjenjuje se da su te razlike na početku Druge dekade povećane (R. S. McNamara, President World Bank Group, „Address to the United Nations Conference on Trade and Development". Santiago — Chile, 14. april 1972). Ili: u nizu latinskoameričkih zemalja 10% stanovništva raspolaže sa oko 90% zemljišnog fonda.

[9] Zemljama u razvoju nikako ne odgovara stanje „enklava" u kojima djeluje inostrani kapital (eksploatacija nafte i raznih ruda, plantaže i slično), nego takav kvalitet razvoja koji, koristeći prirodne izvore i sve faktore proizvodnje, obezbjeđuje sekundarna dejstva, vuče naprijed čitavu privredu i društvo.

U takvim uslovima socijalizam postaje sve privlačniji za nerazvijeni svijet, posebno za radne ljude, a sve veći broj političkih pokreta i rukovodstava pojedinih zemalja prihvata socijalističku orijentaciju.

Sve zemlje u razvoju prihvatile su svoju osnovnu odgovornost za vlastiti ekonomski razvoj, pri čemu spoljna podrška predstavlja dopunski faktor. Međutim, za niz zemalja taj eksterni faktor vezan je i za eliminisanje spoljnih uticaja, miješanje i dominaciju nad privredama dotičnih zemalja. Danas najveći broj zemalja u razvoju ima nacionalnu nezavisnost, što, međutim, ne znači da je obezbijeđena i ekonomska nezavisnost. Vertikalne veze sa bivšim metropolama, sa EEZ, dominacija krupnog monopolističkog kapitala, a posebno transnacionalnih kompanija, nad prirodnim izvorima i tržištima mnogih zemalja u razvoju faktori su eksploatacije i ograničavanja slobode u sprovođenju nezavisne ekonomske politike. Te veze i uticaji znače zadržavanje, proširivanje ili stvaranje sfera uticaja i neokolonijalizma, sa tendencijom podjele nerazvijenog svijeta među razvijene zemlje, odnosno njihove grupacije, što otežava i usporava ekonomski i društveni razvoj tih zemalja u razvoju.

Neravnopravan položaj na svjetskom tržištu, ovisnost od razvijenih zemalja u izvozu i uvozu, u uvozu kapitala, a naročito tehnologije, dovodi većinu zemalja u razvoju u opasnost od ekonomskog i finansijskog, a naročito tehnološkog kolonijalizma.

Međutim, inostrana dominacija ne ograničava se samo na privredu. Ona je povezana sa političkim uticajima, sa miješanjem u unutarnje poslove pojedinih zemalja, sa diverzijom, organizovanjem pobuna, vojnih intervencija. Ovo ne predstavlja opasnost samo za manje i nedavno oslobođene zemlje, nego su tim pritiscima izložene i zemlje u razvoju koje imaju dugogodišnju nacionalnu nezavisnost.[10]

Zbog toga zemlje u razvoju stavljaju u prvi plan suverenitet nad svojim prirodnim izvorima, nad pribrežnim morem, pravo na nacionalizaciju inostranog kapitala, samostalno odlučivanje o svom ekonomskom razvoju, o društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

Iskustvo nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju potvrđuje da mobilizacija radnih ljudi i svih faktora razvoja uz odgovarajuće društveno-ekonomske promjene omogućuje uspješniji otpor miješanju iz inostranstva, nasrtajima monopolističkog kapitala i imperijalizma.

## CILJEVI I PUTEVI BRŽEG PRIVREDNOG RAZVOJA

Deklaracije iz Lusake[11], donesene neposredno pred usvajanje Druge dekade razvoja, imale su u vidu stavove Grupe 77 zemalja o pitanjima

[10] Čile — koji je nacionalno nezavisan više od 150 godina, koji je raspolagao i raspolaže kvalitetnim prirodnim izvorima (nekada šalitra, a danas bakar) — predstavlja veoma karakterističan slučaj. Pritisci i zavjere protiv predsjednika Aljendea najnoviji su primjer beskrupuloznosti monopolističkog kapitala i savremenog imperijalizma.

[11] „Lusaka Declaration on Peace, Independence, Development, Cooperation and Democratization of International Relations".
„Lusaka Declaration on Non-Alignment and Economic Progress".

Druge dekade. Lusaka je na određen način anticipirala i podržala stavove o Drugoj dekadi, ali nije ulazila u detalje mnogih pitanja. Ona se koncentrisala na političke aspekte ekonomskog razvoja, osnovne stavove i orijentaciju nesvrstanih zemalja. Istovremeno veoma detaljno se pozabavila međusobnom saradnjom ovih zemalja.

Deklaracije iz Lusake ukazuju na proširivanje raskoraka u ekonomskom razvoju između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, kao i na to da je tehnološka revolucija danas monopol bogatih, da je nepodnošljivo da jedni uživaju na teret siromaštva i bijede drugih. Borba za ekonomsku nezavisnost i uzajamnu saradnju na osnovi jednakosti i uzajamne koristi predstavlja osnovne ciljeve nesvrstanosti.

Izraženo je ubeđenje da će Druga dekada razvoja podržati strukturalne promjene u svjetskoj privredi kako bi se poboljšao položaj siromašnih, ojačala njihova nezavisnost i obezbijedila brža i ravnomjernija ekspanzija svjetske privrede. Zbog toga deklaracije iz Lusake treba posmatrati povezano sa ciljevima Druge dekade razvoja i mjerama predloženim za realizaciju tih ciljeva.

Ove mjere odnose se prije svega na ono što razvijeni svijet, međunarodna zajednica treba da učini u cilju realizacije Druge dekade, zatim na međusobnu saradnju zemalja u razvoju, a polaze od pretpostavke da osnovnu odgovornost za svoj ekonomski razvoj snose same zemlje u razvoju.

„Deklaracija iz Lusake o nesvrstanosti i ekonomskom progresu" podvlači na prvom mjestu princip oslanjanja na vlastite snage u cilju postizanja društveno-ekonomskog progresa, suverenost nad vlastitim prirodnim izvorima i nad morem, potrebu razvoja tehnologije i naučnih kapaciteta u cilju maksimalizacije proizvodnje i unapređenja produktivnosti. Ističe se potreba društvenih promjena, unapređenja socijalne pravde, efikasnosti u proizvodnji, povećanja zaposlenosti, unapređenja obrazovanja i zdravstva, poboljšanja ishrane i stanovanja i postizanja opšteg blagostanja.

Ova deklaracija iz Lusake udarila je temelje dugoročnoj, čvršćoj orijentaciji na međusobnu ekonomsku saradnju nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, što je dalje razrađeno i konkretizovano u „Programu akcije za uzajamnu ekonomsku saradnju nesvrstanih zemalja i dokumentu o podršci traženjima grupe 77 zemalja u području razvoja" (usvojenom na ministarskom sastanku nesvrstanih zemalja u Džordžtaunu).

U svim dokumentima zemlje u razvoju u suštini insistiraju na principu da one, kao slabiji partner na međunarodnom tržištu, ne mogu rješavati svoje probleme na bazi reciprociteta i pod jednakim uslovima. Jedino preferencijalni tretman koji obezbjeđuje poseban položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, specijalne mjere u korist ovih zemalja i prioritetno rješavanje njihovih ekonomskih problema predstavljaju puteve za iniciranje i podržavanje nove međunarodne podjele rada, ravnopravnog učešća zemalja u razvoju u međunarodnim eko-

nomskim odnosima. Ti principi počeli su da se konkretizuju prije svega kroz opšte preferencijale u oblasti trgovine i kroz posebne vidove finansiranja zemalja u razvoju.

## ZAOSTAJANJE U REALIZACIJI DRUGE DEKADE

Godina 1973. predstavlja godinu ocjena izvršenja prvih dviju godina Druge dekade. To je otpočelo na nedavnom sastanku Savjeta UNCTAD, nastavlja se u Ekonomsko-socijalnom savjetu Ujedinjenih nacija, na skupovima drugih međunarodnih organizacija, a Generalna skupština UN treba da dade konačnu ocjenu. Alžirska konferencija, koja se održava prije Generalne skupštine, predstavlja priliku da nesvrstane zemlje na najvišem nivou dadnu svoje ocjene i stavove o ovim pitanjima.

Šta je karakteristično za ekonomski razvoj nerazvijenog svijeta u periodu od Lusake?

Osnovna konstatacija svodi se na zaostajanje ekonomskog razvoja u zemljama nerazvijenog svijeta iza ciljeva Druge dekade. Bruto nacionalni proizvod po stanovniku porastao je samo 3% godišnje u odnosu na ciljeve Druge dekade od 3,5%. U periodu 1968—1971. godine stopa rasta iznosila je 3,4%.[12]

Ovakva situacija zabrinjava utoliko više što i ostvarivanje stope rasta bruto nacionalnog proizvoda od 3,5% može da osigura porast dohotka u periodu od 10 godina samo u iznosu od 85 dolara po stanovniku (sa 210 dolara u 1970. godini na 295 dolara u 1980. godini). Realizacija ove stope znači daljnje proširivanje jaza između zemalja u razvoju i razvijenog svijeta.[13]

Međutim, i u prvim godinama Druge dekade nastavljaju se veoma neravnomjerni rezultati među pojedinim grupama zemalja u razvoju. Realan produkt po stanovniku izgleda da se smanjio u 11 zemalja na koje otpada 1/7 ukupnog stanovništva svih zemalja u razvoju (izuzev izvoznica nafte). Prema tome, ogromni napori i daleko povoljniji rezultati neophodni su u cilju bar približavanja zemalja u razvoju razvijenom svijetu.[14]

---

[12] Ovo zaostajanje dijelom je rezultat niže stope rasta ukupnog bruto nacionalnog proizvoda (5,9% prema najmanje 6% planiranih za Drugu dekadu) i većeg porasta stanovništva (2,7% prema planiranih 2,5% za Drugu dekadu).

„International Strategy", United Nations, New York, 1970.

[13] U slučaju razvijenih zemalja tržišne privrede, razlika dohotka po stanovniku koja je u 1970. godini iznosila 2.565 dolara popeće se na 3.695 dolara u 1980. godini. U slučaju socijalističkih zemalja Evrope, razlika iz 1970. godine od 1.230 dolara popeće se na 2.375 dolara u 1980. godini.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

[14] Prema nekim proračunima (Paul Bairoch, op. cit.), nerazvijeni svijet mogao bi da dostigne razvijene zemlje za 210 godina ukoliko bi njegova stopa rasta bila za 1 poen veća od one u razvijenim zemljama (na primjer, ako je stopa rasta razvijenih zemalja 3%, zemlje u razvoju bi trebale imati stopu od 4%).

Zemlje u razvoju najviše su se približile ciljevima Druge dekade u industrijskoj proizvodnji, koja je u 1971. godini, a, izgleda, i u prvom polugodištu 1972. godine, porasla za 7,5% prema 8% predviđenih u Drugoj dekadi (6,3% ostvareno u Prvoj dekadi).

Situacija u oblasti poljoprivrede, proizvodnje hrane, daleko je teža i krajnje zabrinjavajuća. U prve dvije godine Druge dekade poljoprivredna proizvodnja porasla je samo za 2,5% godišnje prema 4% predviđenih u Drugoj dekadi. U stvarnosti proizvodnja hrane po stanovniku smanjena je u ovom periodu. Poljoprivreda u većini zemalja u razvoju još uvijek je veoma ovisna o vremenskim uslovima, što se najizrazitije potvrđuje sušama, koje su u ovoj godini najteže za posljednjih 25 godina, a koje su naročito pogodile 28 zemalja u Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Neke od tih zemalja spadaju u najsiromašnije među zemljama u razvoju. Prema ocjenama stručnjaka FAO, preko milijardu ljudi, ili blizu 1/3 ukupnog stanovništva svijeta, nema dovoljno hrane zbog suše.[15] Situacija je još više pogoršana prošlogodišnjim sušama koje su uticale na iscrpljivanje rezervi pšenice u glavnim izvoznim zemljama.

Na taj način zemlje u razvoju su i dalje suočene sa teškoćama kao što su prenapučenost stanovništva i nezaposlenost[16], glad, bijeda, nepismenost i teški zdravstveni uslovi. Sve ono što od ranije karakteriše položaj ovih zemalja u mnogim slučajevima se pogoršalo.

U prvim godinama Druge dekade zemlje u razvoju činile su određene sopstvene napore za ubrzaniji privredni razvoj. Poboljšala se efikasnost u pogledu korišćenja mogućnosti za razvoj; agrarna reforma je napredovala u nekim zemljama, a institucionalne promjene, napredak u sistemu planiranja, posebno u mobilizaciji vlastite akumulacije, uočljivi su u nizu zemalja u razvoju.

Međutim, sva ova dostignuća veoma su skromna i zaostaju za potrebom efikasnijih vlastitih napora u cilju bržeg razvoja.

## EKONOMSKA SARADNJA MEĐU ZEMLJAMA U RAZVOJU[17]

Sastanci u Lusaki i Džordžtaunu posvetili su veliku pažnju akcijama u cilju proširenja ekonomske saradnje među nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju. Iako su u toj saradnji do sada postignuti skrom-

---

Da pomenemo da je industrijski razvijenim zemljama tržišne privrede trebalo oko 120 godina da sa nivoa dohotka od 150 dolara po stanovniku (u cijenama od 1952—1954. godine) koji su imale u 1850. godini dostignu postojeći nivo u 1970. godini.

„Transfer of Technology, including Konw-How and Patents". UNCTAD secretariat, TD/B/310; 1. jul 1970.

[15] „Herald Tribune", Paris, 6. jun 1973.

[16] Povećanje industrijske proizvodnje od 7,5% u zemljama u razvoju u prve dvije godine Druge dekade stvorilo je 1,9 miliona novih radnih mjesta, što predstavlja samo 13% od predviđenog godišnjeg prirasta ukupne radne snage u zemljama u razvoju.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ ADD. 2; 21. mart 1973.

[17] Vidi detaljnije: A. Papić, *Zemlje u razvoju — međusobna ekonomska saradnja,* „Međunarodni problemi", br. 1/1973.

ni rezultati, ipak su zabilježeni značajni napori u pravcu definisanja puteva i metoda te saradnje, dok je manje postignuto u realizaciji tih dogovora.

Registrovano je 25 organizacija, institucija i tijela koja se bave regionalnom saradnjom i 3 koje su namijenjene interregionalnoj saradnji zemalja u razvoju. Najveći broj regionalnih ekonomskih grupacija postoji u Latinskoj Americi i Africi, a manje ih je u Aziji.

U posljednjim godinama zemlje u razvoju posvećuju sve veću pažnju široj interregionalnoj, interkontinentalnoj saradnji. Značajan doprinos u tom pravcu predstavlja sporazum 16 zemalja u razvoju o razmjeni preferencijala u oblasti trgovine.

Ipak, u trgovini, koja još uvijek predstavlja glavni oblik saradnje među zemljama u razvoju, u periodu od 1955. do 1971. godine zabilježen je pad međusobnog izvoza sa 24,5 na 19,8% ukupnog izvoza u ovim zemljama. Istovremeno, međutim, povećana je trgovina unutar integracionih grupacija zemalja u razvoju (sa 13,7 na 18,6%), prije svega u Latinskoj Americi.[18] U integracionim grupacijama Afrike, a naročito Azije, rezultati su skromniji, a u nekim slučajevima došlo je i do pada međusobne trgovine. Isti je slučaj i sa međusobnim izvozom proizvoda obuhvaćenim Tripartitnim sporazumom (Indija, ARE, Jugoslavija).

Međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju suočena je sa mnogim teškoćama unutarnje prirode, ali i sa teškoćama koje proizlaze iz odnosa sa razvijenim svijetom. Razlike u stepenu razvoja zemalja koje se integrišu, stvaraju carinske unije ili sarađuju u razmjeni carinskih preferencijala predstavljaju limitirajući faktor međusobne saradnje. Nepobitno je utvrđeno da u zajedničkim tržištima koristi imaju razvijenije zemlje članice, a štetu trpe one koje su manje razvijene. Ta asimetričnost u koristima integracija uticala je na to da većina integracionih grupacija usvoji specijalne mjere u korist manje razvijenih zemalja (sporije ukidanje carina, specijalno finansiranje projekata u oblasti industrije i infrastrukture, pa čak i direktne budžetske subvencije).

Iskustva sporazuma 16 zemalja u razvoju također pokazuju da razlike u stepenu razvoja traže posebne mjere u korist manje razvijenih zemalja.

Vertikalna vezanost privreda ovih zemalja za razvijene zemlje i centre monopolističkog kapitala također ozbiljno ometa njihovu međusobnu ekonomsku saradnju.

Proširenje međusobne ekonomske saradnje nije samo faktor ubrzanog privrednog razvoja ovih zemalja, nego je to i elemenat jačanja njihove pozicije na svjetskom tržištu, njihove pregovaračke snage, iako još uvijek veoma skromne (izuzev u slučaju zemalja proizvođača nafte), u odnosima sa razvijenim zemljama i međunarodnim kapitalom.

[18] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 1/Annex; 6. april 1973.

## NEDOVOLJNA PODRŠKA RAZVIJENOG SVIJETA NAPORIMA ZEMALJA U RAZVOJU

Veoma složena situacija koja je nastupila u međunarodnim odnosima imala je dubokog odraza na međunarodno-ekonomski položaj zemalja u razvoju, posebno na podršku ubrzanom razvoju ovih zemalja od strane razvijenog svijeta.

Razvijene zemlje tržišne privrede veoma su angažovane na pitanjima inflacije, monetarnih kriza, restriktivnih mjera u međusobnoj trgovini, energetskom krizom, nestabilnošću robnih tržišta, problemima narušavanja ljudske sredine. Izvor kriznih situacija leži među razvijenim zemljama tržišne privrede, u kapitalističkom svijetu, ali to ima dalekosežne implikacije na međunarodnu privredu, posebno negativne za zemlje u razvoju.

Istovremeno proširuju se i učvršćuju zapadnoevropske integracije (proširenje EEZ i stvaranje zone slobodne trgovine koja obuhvata zemlje tržišne privrede zapadne Evrope). Poseban tip integracija razvijenog svijeta vrše takozvane transnacionalne kompanije (u kojima dominira pretežno kapital SAD), koje su aktivne i u mnogim zemljama nerazvijenog svijeta, a u posljednje vrijeme otpočinje njihova saradnja i sa socijalističkim zemljama istočne Evrope. Sve to utiče na povećanu međuzavisnost u svijetu, koju posebno podstiče naučno-tehnološka revolucija.

Protekli period kao i sadašnjost karakterišu zaoštreni odnosi među zemljama članicama OECD, prije svega na potezu SAD — EEZ — Japan. Dok u ovom slučaju ekonomske protivurječnosti utiču na zaoštravanje odnosa među ideološkim i političkim istomišljenicima i vojnim saveznicima, na drugoj strani želje i interesi za ekonomsku saradnju uticali su na približavanje između ideoloških i političkih protivnika, između Istoka i Zapada, između dviju supersila — SAD i SSSR. Isto tako, na svjetsku scenu mnogo odlučnije stupa Narodna Republika Kina. Sve se to pozitivno odražava i na političke odnose, naročito onih regiona u kojima su ove protivurječnosti bile najizrazitije. Takav razvoj omogućuje i održavanje Konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji, koja može da bude značajan faktor smirivanja u Evropi.

Krizne situacije u međunarodnim ekonomskim odnosima imale su teške posljedice na nerazvijeni i nesvrstani svijet. Evropske integracije, približavanje između zemalja sa različitim društveno-ekonomskim sistemima, težnja za sređivanjem odnosa unutar razvijenog kapitalističkog svijeta potisnuli su u pozadinu urgentne probleme zemalja u razvoju.

Bilans prvih godina Druge dekade, period između Lusake i Alžira, slabiji je od dostignuća u prethodnom periodu. Zaostajanja u ovom periodu, slabosti u realizaciji politike i mjera predviđenih u Drugoj dekadi u velikoj mjeri su posljedica pomanjkanja podrške većine razvijenih zemalja naporima nerazvijenog svijeta. To je došlo do izražaja u svim oblastima međunarodne saradnje za razvoj, posebno u oblasti

međunarodne trgovine, inostranog finansiranja i transfera tehnologije u nerazvijeni svijet.[19]

Izostajanje adekvatne podrške od strane razvijenog svijeta najteže pogađa one kojima je ta podrška najpotrebnija, a to su najmanje razvijene zemlje. U periodu od Lusake do danas učinjen je određen napredak u definisanju specijalnih mjera u korist najmanje razvijenih zemalja i zemalja bez pristupa moru. Na žalost, do danas nije preduzeta ni jedna značajnija akcija koja bi predstavljala specijalan doprinos razvoju tih zemalja. Zbog toga je nerazvijeni svijet posebno preokupiran problemima tih zemalja i spreman je za odlučnu borbu u cilju neophodne podrške za njihov brži razvoj.

U oblasti međunarodne trgovine smanjuje se učešće zemalja u razvoju u svjetskom izvozu[20], a pogoršava se položaj ovih zemalja na međunarodnom tržištu. Porast izvoza ovih zemalja od 6% u prve dvije godine Druge dekade[21] nije postigao predviđenu stopu od 7% i nešto više[22], a uvoz od 5,5% bio je izrazito niži[23] od nepunih 7% povećanja predviđenog u Drugoj dekadi[24].

I u ovoj oblasti postoje velike razlike među pojedinim grupama zemalja u razvoju. Najveći porast bilježe razvijenije zemlje u razvoju — izvoznice industrijskih prerađevina, a zatim zemlje izvoznice nafte. Ostale zemlje u razvoju imaju nazadak u svojim izvoznim primanjima.

Nestabilnost tržišta primarnih proizvoda ima negativnog odraza na cijene tih proizvoda, na odnose razmjene, a time i na položaj zemalja u razvoju na svjetskom tržištu. Cijene primarnih proizvoda u 1970. godini bile su na istom nivou kao 1955. godine. Međutim, posljednjih 15 godina one su doživjele znatne fluktuacije, koje su naročito izrazite u posljednje tri godine.

Na drugoj strani i za razliku od cijena primarnih proizvoda, jedinična izvozna vrijednost industrijskih prerađevina konstantno se povećava, tako da je u 1970. godini ona bila za 28% veća od vrijednosti

---

[19] Nedavno zasjedanje Savjeta UNCTAD, na kojem su razmatrani rezultati prvih godina Druge dekade razvoja, potvrđuje otpor razvijenog svijeta sprovođenju politike i mjera međunarodne politike za razvoj. Prvi put u historiji UNCTAD, zasjedanje je završeno sa različitim stavovima i rezolucijama triju grupa zemalja: Grupa 77 podnijela je svoj dokumenat („Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy — Document submitted by Jamaica on behalf of Countries in the African, Asian and Latin American Groups of the of 77". TD/B/L. 316/ Rev. 1; 3. maj 1973), dok su razvijene zemlje tržišne privrede i socijalističke zemlje istočne Evrope (izuzev Rumunije, koja je podržala Grupu 77) podnijele svoje odvojene rezolucije.

[20] U 1950. godini ove zemlje učestvovale su sa 31,0% svjetskog izvoza, a u 1971. godini to učešće je palo na 17,7%.

„Handbook of International Trade and Development Statistics". United Nations, New York, 1969.

[21] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 1973.

[22] „International Strategy". United Nations, New York, 1970.

[23] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 1973.

[24] „International Strategy". United Nations, New York, 1970.

u 1955. godini.[25] U takvim uslovima zemlje u razvoju više ili manje konstantno imaju gubitke u odnosima razmjene.[26]

Izvoz zemalja u razvoju u razvijeni svijet i dalje je ograničen carinama, raznim vrstama necarinskih prepreka, smetnjama i ograničenjima koja vrše poslovni krugovi, posebno transnacionalne kompanije. Agrarni protekcionizam teško pogađa poljoprivredni izvoz zemalja u razvoju, a opterećuje potrošače i građane u razvijenim zemljama.[27]

Slobodan pristup tržištima razvijenih zemalja i pravedne cijene za primarne proizvode predstavljaju dugogodišnji zahtjev zemalja u razvoju, o čemu do sada nije postignut sporazum, iako je tim pitanjima posvećena posebna pažnja i na Trećoj konferenciji UNCTAD i na njegovim kasnijim zasjedanjima.

U oblasti industrijskih proizvoda počela je primjena Opšte šeme preferencijala[28], koja se odnosi u najvećoj mjeri na industrijske prerađevine. Međutim, zbog raznih ograničenja koja primjenjuju razvijene zemlje efekat preferencijala je skroman. U 1970. godini preferencijalni tretman dobio je izvoz iz zemalja u razvoju od oko 1 milijarde dolara, ili 20% izvoza industrijskih proizvoda koji podležu carinama.[29] Treba očekivati da će efekat preferencijala u slijedećim godinama biti nešto veći.

Značaj opštih preferencijala može da dođe do izražaja tek sa primjenom ove šeme od strane SAD i Kanade, na koje otpada oko 40% izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju u razvijeni svijet.

[25] „Handbook of International Trade and Development Statistics". United Nations, New York, 1972.

[26] Prema jednom obračunu UNCTAD, u periodu 1961—1967. godine zemlje u razvoju izgubile su zbog nepovoljnih odnosa u razmjeni 17,3 milijarde dolara, što predstavlja 42,4% neto javne pomoći koju su ove zemlje primile iz razvijenog svijeta.

„Handbook of International Trade and Development Statistics — 1969". United Nations, New York, 1969.

[27] Ocjenjuje se da su budžeti i potrošači u EEZ, SAD i Japanu godišnje opterećeni poljoprivrednim subvencijama sa 23 milijarde dolara, što je za oko 3 puta više od ukupne javne pomoći zemalja OECD zemljama u razvoju („Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/429/ Add. 1; 6. april 1973. Bez tih subvencija dohodak u poljoprivredi EEZ pao bi za 50%, a u SAD za 44%.

[28] Međunarodno prihvatanje i početak primjene opštih, nediskriminacionih i nerecipročnih preferencijala koje sve razvijene zemlje treba da daju svim zemljama u razvoju predstavlja najkrupniji prodor novih ideja i koncepcija u filozofiju i mehanizme međunarodne trgovine za koje se bori nerazvijeni svijet. Opšti preferencijali, koji znače potpuno ili u rjeđim slučajevima djelomično ukidanje carina za proizvode koje zemlje u razvoju izvoze u industrijski razvijene zemlje, znače napuštanje jednog od temeljnih stubova u međunarodnim trgovinskim odnosima — principa reciprociteta i klauzule najvećeg povlaštenja, kako su definisani u prvom članu Međunarodnog sporazuma o trgovini i carinama (GATT).

Ideje preferencijala, to jest smanjivanja carina u međusobnoj trgovini, a zadržavanja postojećih carina u trgovini sa razvijenim svijetom, kasnije su prihvaćene i u trgovinskim odnosima među zemljama u razvoju (sporazum 16 zemalja u razvoju prihvaćen u GATT u decembru 1971. godine).

[29] „Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". TD/B/429; 15. mart 1973.

Novi prijedlog zakona u oblasti trgovine koji je predsjednik Nixon uputio Kongresu predviđa primjenu Opšte šeme preferencijala. Na žalost, u tom prijedlogu ima indicija o ograničenjima koja nisu bila predviđena prilikom prve ponude preferencijala od strane SAD u UNCTAD.

Monetarne krize, koje su kulminirale upravo u periodu protekle dvije i pol godine, fluktuacije kurseva nekih glavnih valuta ozbiljno pogađaju nerazvijeni svijet[30]: izvoz primarnih proizvoda, devizne rezerve, (a zajedno sa inflacijom) kupovna moć mnogih inostranih kredita i finansijske pomoći.

Zemlje u razvoju su posebno od Deklaracije iz Lime i Treće konferencije UNCTAD insistirale na ravnopravnom učešću i u monetarnim i u trgovinskim pregovorima. Ravnopravno učešće nije osporeno od strane razvijenog svijeta, što ne znači da je ono de facto obezbijeđeno. To je došlo do izražaja naročito u pripremanju monetarnih pregovora. Zemlje u razvoju učestvuju u radu Komiteta dvadesetorice.[31] Ipak, pripreme i prethodno sporazumijevanje oko pregovora, kao i konkretna rješenja u monetarnoj oblasti (pomjeranje kurseva valuta) vrše razvijeni bez prethodnih konsultacija sa zemljama u razvoju, iako Grupa 24 zemalja u razvoju konstruktivno radi na pripremanju i usaglašavanju stavova u monetarnoj oblasti[32].

Međutim, nije dovoljno da zemlje u razvoju samo insistiraju na ravnopravnom učešću u tim pregovorima, nego one traže da se u svim takvim pregovorima za njih obezbijedi preferencijalni tretman, prioritetno rješavanje njihovih trgovinskih i monetarnih problema i sa tim povezano inostrano finansiranje. Ovo zbog toga što su zemlje u razvoju uvijek slabije prolazile u multilateralnim pregovorima nego u slučaju donošenja specijalnih mjera od interesa za njihove privrede. To potvrđuju i rezultati posljednjih trgovinskih pregovora (Kenedi runda).[33]

---

[30] Zemlje u razvoju su sa prvom devalvacijom dolara iz decembra 1971. godine izgubile oko 500 miliona dolara, a ima indicija da gubici nisu manji ni zbog druge devalvacije.

„The International Development Strategy". Report by the Secretary General of UNCTAD to the Third Session of the Conference; TD/99, februar 1972.

[31] Komitet dvadesetorice oformljen je u 1972. godini sa zadatkom da pripremi prijedloge za novi međunarodni monetarni sistem. Ranije se time bavio Komitet desetorice, u kojem su bile zastupljene isključivo razvijene zemlje tržišne privrede. Rad tog komiteta trpio je opravdane kritike od strane zemalja u razvoju, koje su tražile ravnopravno učešće u radu Komiteta. SAD su takođe bile zainteresovane za proširenje Komiteta iz svojih specifičnih razloga. Međutim, dosadašnji rad Komiteta dvadesetorice nailazi na sve veće kritike zemalja u razvoju pošto razvijene zemlje, kroz međusobnu koordinaciju, i dalje nameću svoje stavove i Komitetu dvadesetorice.

[32] Grupa 24 oformljena je od strane Grupe 77 zemalja u razvoju u cilju koordinacije stavova ovih zemalja u pripremanju reforme međunarodnog monetarnog sistema.

[33] U rezultatima Kenedi runde očigledna je diskriminacija u odnosu na uvoz iz zemalja u razvoju. Ukupno smanjenje carina za proizvode od interesa za zemlje u razvoju iznosilo je 20% prema 36% smanjenja za proizvode od interesa za razvijene zemlje tržišne privrede. Istovremeno su dispariteti efektivne carinske zaštite povećani na štetu izvoznih proizvoda iz zemalja u razvoju.

„Review and Appraisal of the Implementation of the International Development Strategy". UNCTAD secretariat, TD/B/429/ Add. 2; 21. mart 1973.

Posebno nema opravdanja da sprovođenje mjera u korist zemalja u razvoju u oblasti trgovine, u finansijskom i monetarnom sektoru čeka na ove pregovore. Prednji stav je došao do izražaja i u rezoluciji Grupe 77 zemalja na zasjedanju Savjeta UNCTAD u aprilu 1973. godine.

Čak i pod uslovima ravnopravnih odnosa na svjetskom tržištu zemlje u razvoju teško mogu ostvariti ubrzaniju stopu rasta i ciljeve Druge dekade bez ozbiljnog angažovanja dopunskih sredstava iz razvijenog svijeta. Na toj liniji se niz godina vrši transfer finansijskih sredstava u zemlje u razvoju. Bruto priliv sredstava pokazuje znatan porast od 1960. godine do prvih godina Druge dekade.[34] Unutar povećanog obima finansiranja najslabije prolaze najmanje razvijene zemlje.

Međutim, znatno se pogoršava struktura inostranog finansiranja pošto najbrži porast bilježe privatni izvori finansiranja (direktne investicije, izvozni krediti), što je sa stanovišta nerazvijenog svijeta najnepovoljnije.

Ipak, najviše zabrinjava zaostajanje u doprinosu razvijenog svijeta u pravcu realizacije ciljeva Druge dekade: transfer od 1% bruto nacionalnog proizvoda razvijenih zemalja u neto iznosu, a unutar toga 0,7% bruto nacionalnog proizvoda u obliku javne pomoći.[35] Međutim, umjesto približavanja prednjim ciljevima, situacija na početku Druge dekade je nepovoljnija nego što je bila na početku Prve dekade.

U pogledu uslova finansiranja prije se može govoriti o pogoršavanju nego o poboljšavanju. U sredstvima javne pomoći smanjuje se učešće poklona, a uslovi tog finansiranja u 1971. godini nepovoljniji su nego u 1970. godini.[36] Ovi uslovi znatno zaostaju za uslovima koje traže zemlje u razvoju.

Nepovoljni uslovi finansiranja, povezani sa ekonomskim teškoćama, doveli su do teške prezaduženosti nerazvijenog svijeta u inostranstvu. Inostrani dugovi ovih zemalja u 1961. godini iznosili su 21,6 milijardi, a u 1970. godini se ocjenjuju na 75 milijardi dolara, što je povećanje od 3,5 puta. Oko 2/3 ukupnog bruto priliva inostranih sredstava u nerazvijene zemlje vraća se zemljama kreditorima u vidu otplata, profita inostranog kapitala, a samo 1/3 ostaje kao dopunska sredstva.[37]

---

[34] Zemlje OECD povećale su finansijski doprinos sa 8,1 u 1960. godini na 16,5 milijardi dolara u 1971. godini. Finansijski doprinos socijalističkih zemalja istočne Evrope (SEV) iznosio je u 1960. godini 0,8, a u 1971. godini 1,1 milijardu dolara; doprinos NR Kine u 1970. godini iznosio je 0,5 milijardi dolara. „The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973.

[35] „International Strategy". United Nations, New York, 1970.

[36] Rokovi otplate smanjeni su sa 30,2 na 28,7 godina; period početka sa 7,3 na 6,5 godina, dok je kamatna stopa od 2,8% ostala nepromijenjena. „The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973.

[37] U 1971. godini (koja je znatno povoljnija od 1970. godine) od ukupnog bruto priliva iz inostranstva (26,1 milijarda dolara) 16,8 milijardi je vraćeno razvijenom svijetu, a samo 9,3 milijarde je neto priliv na raspolaganju zemljama u razvoju. U slučaju direktnih privatnih investicija, bilans zemalja u razvoju je negativan: neto odliv iznosio je 2,1 milijardu dolara (priliv 4,1, a odliv 6,2 milijarde dolara) („The Flow of Financial Resources". UNCTAD secretariat, TD/B/C.3/110; 24. april 1973). Sigurno je da je taj odliv znatno

Otplate inostranih dugova sve više opterećuju zemlje u razvoju. Te obaveze rastu dvostruko brže od izvoznih primanja ovih zemalja. U prednjim uslovima zemlje u razvoju sve teže odgovaraju svojim inostranim obavezama i sve učestalije dolazi do odlaganja plaćanja.

Svjesne značaja koji ima savremena tehnologija, zemlje u razvoju pokazuju veliki interes za svoj naučno-tehnološki razvoj, koji još uvijek u ogromnoj mjeri zavisi od transfera tehnologije iz razvijenih zemalja. Tehnologija se smatra najkomplikovanijom robom i predmetom međunarodne razmjene pošto je pristup do nje veoma složen: od literature preko nabavki patenata, licenca, zaštitnih znakova do industrijske saradnje i najsavremenijih dostignuća tehnologije, koji mogu da se dobiju jedino kroz učešće inostranog privatnog kapitala. Zbog toga savremena tehnologija predstavlja danas najkrupnije oružje u rukama privatnog kapitala i transnacionalnih kompanija u eksploataciji zemalja u razvoju, pa i manjih razvijenih zemalja. Ukoliko se želi dati podrška razvoju nerazvijenog svijeta, veoma važno je da se obezbijedi pristup savremenoj tehnologiji i njen transfer pod najpovoljnijim uslovima.

Veoma je teško procijeniti stvarne troškove transfera inostrane tehnologije. Prema nekim ocjenama, ti troškovi zemalja u razvoju iznosili su 1,5 milijardi dolara u 1968. godini. Očekuje se da bi koncem Druge dekade oni mogli porasti za 6 puta i dostići iznos od 9 milijardi dolara.

Istovremeno zemlje u razvoju posvećuju sve veću pažnju razvoju vlastite nauke i tehnoloških rješenja. Zbog toga one predviđaju znatno povećanje sredstava za finansiranje vlastite nauke i tehnologije, što, iako veoma skromno, otvara proces osamostaljivanja od inostranih uticaja i naročito diktata.

Zbog dominacije privatnog kapitala u savremenoj tehnologiji razvijene zemlje teško su prihvatile diskusije, a naročito međunarodne akcije u ovoj oblasti. Ipak je Treći UNCTAD i tu učinio određen progres, ali se mora konstatovati da ni jedna značajnija mjera u ovoj oblasti nije do danas realizovana.

I u ostalim oblastima međunarodnih privrednih odnosa (pomorstvo, turizam i drugi oblici „nevidljive" trgovine) položaj nerazvijenog svijeta je težak, a negdje i zabrinjavajući.

Problemi međunarodne trgovine, monetarni odnosi i međunarodno finansiranje, industrijska saradnja i saradnja u oblasti nauke i tehnologije od sve većeg su interesa i u odnosima među razvijenim zemljama: bilo da se radi o razrješavanju protivurječnosti među ovim zemljama, kao što je slučaj u odnosima među razvijenim zemljama Zapada, bilo da se radi o uklanjanju restrikcija i o proširenju saradnje, što je karakteristično za odnose između razvijenih zemalja Zapada i Istoka. Sve te akcije nerazvijeni svijet prati sa interesom, simpatijama i podrškom, ali i sa određenim bojaznima.

Postoje i mišljenja da bi proširenje ekonomske saradnje među razvijenim zemljama moglo da ide na štetu nerazvijenog svijeta. Takve

---

veći pošto je statistička obuhvatnost odliva nedovoljna, a metodi koje primjenjuje inostrani kapital u izvlačenju profita veoma su suptilni.

bojazni pokazale su se opravdane u nekim slučajevima, kao što je uključivanje Velike Britanije u EEZ. Isto tako, saradnja i dogovaranje među razvijenim zemljama Zapada u monetarnoj oblasti značili su gubitak za nerazvijeni svijet. Ipak, nije opravdano saradnju među razvijenim zemljama, uključujući i onu između zemalja sa različitim društveno-ekonomskim sistemima, unaprijed kvalifikovati kao štetnu za nerazvijeni svijet. Ukoliko proširenje saradnje među razvijenim svijetom bude vodilo ka povećanju ukupne trgovine, finansiranja, razmjene nauke i tehnologije, ona može biti korisna za nerazvijeni svijet, koji u principu ima interesa da se eliminišu protivurječnosti i da se proširi ekonomska saradnja u svijetu. Ukoliko se proširenje saradnje među razvijenim zemljama bude odvijalo pretežno u okviru postojećih odnosa u svjetskoj privredi, ukoliko dovede do preusmjeravanja postojećih ekonomskih tokova, ona može biti štetna za nerazvijeni svijet. Međutim, ukoliko produbljivanje ekonomske saradnje i političko razumijevanje između razvijenih zemalja tržišne privrede i socijalističkih zemalja istočne Evrope otvori proces razoružavanja, tada se može postepeno transferirati dio nacionalnog dohotka koji je trošen za naoružanje u finansiranje razvoja i u ovim zemljama i u zemljama u razvoju.

Razvijene zemlje koje se nalaze u procesu proširivanja međusobne saradnje, a naročito socijalističke zemlje ističu da to može samo poboljšavati ekonomski položaj zemalja u razvoju. Postoje razlozi za takvu ocjenu. Međutim, to teško može doći kroz automatizam svjetskog tržišta i kao nusproizvod saradnje među razvijenim zemljama, nego su neophodne konkretne mjere i akcije razvijenih zemalja da u svim potezima koji znače produbljivanje međusobne saradnje imaju u vidu položaj i interese nerazvijenog svijeta. I kao što povoljniji položaj i veće učešće nerazvijenog svijeta u svjetskoj privredi predstavlja doprinos međunarodnom razumijevanju i saradnji, isto tako proširenje saradnje među razvijenim zemljama, ukoliko istovremeno ugradi u sebe i interes nerazvijenog svijeta, doprinosi unapređenju međunarodnih ekonomskih odnosa, a unutar toga i unapređenju položaja nerazvijenog svijeta.

## ZNAČAJ SASTANKA U ALŽIRU

Dnevni red sastanka u Alžiru ukazuje na pravce razmišljanja i djelovanja, na orijentaciju i stavove nesvrstanih zemalja. On uključuje ocjenu položaja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima, a posebno ocjenu realizacije stavova nesvrstanih zemalja iz Lusake i Džordžtauna, izvršavanje Druge dekade razvoja. Unutar tih kretanja posebna pažnja treba da bude posvećena problemima najmanje razvijenih među zemljama u razvoju.

Sa stanovišta osnovnih stavova nesvrstanih zemalja teško je računati na velike novine. Lusaka i Džordžtaun, Druga dekada razvoja, Lima i Treći UNCTAD dali su stavove i pravce djelovanja, koji, međutim, traže reafirmaciju i konkretnu primjenu na uslove i pravce kretanja kako se sagledavaju danas.

Međutim, ako je u najvećoj mjeri jasno šta su ciljevi i mjere za unapređenje položaja nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, veoma je aktuelno pitanje kako obezbijediti realizaciju tih ciljeva i mjera, kako biti efikasniji u borbi za izvršavanje te politike. Sa tog stanovišta nužna je kritička ocjena dosadašnjih aktivnosti i dogovor o putevima i metodima koji će obezbijediti veću efikasnost.

Iskustva iz prethodnog perioda — koji u znatnoj mjeri karakteriše gomilanje i često ponavljanje opširnih rezolucija i deklaracija i duga zasjedanja međunarodnih organizacija, bez dovoljnog angažovanja najodgovornijih funkcionera, vlada, bez adekvatnijeg uticaja na državnike, političare i javno mnjenje u razvijenim zemljama — nisu dala očekivane rezultate.

Neophodno je, razumije se, definisanje globalne politike i mjera, ali rezultati mogu uslijediti samo pod uslovom ako su najodgovorniji državni i privredni faktori uključeni u ove procese pregovaranja i sporazumijevanja. Drugim riječima, razmatranje problema treba dovesti na visoki politički nivo — na zasjedanjima međunarodnih tijela, a posebno Generalne skupštine UN (zašto ne i specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN, koja bi na najvišem nivou razmatrala krizne situacije u oblasti ekonomskog razvoja), na regionalnim skupovima ili u bilateralnim susretima državnika i predstavnika vlada razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

U pitanju su i adekvatni metodi informisanja, objašnjavanja i ubjeđivanja, koji će se kombinovati sa diskusijama i pregovorima, sa širom primjenom ekonomskih i političkih elemenata.

Međunarodni ekonomski odnosi nalaze se pod uticajem odnosa snaga, zavise od položaja i ekonomske moći pojedinih partnera. Svjesne ove činjenice, nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju treba da obezbijede adekvatnije korištenje ekonomskih faktora i argumenata u međunarodnim odnosima. S jedne strane, naročito dugoročno gledano, razvijeni svijet ima značajne ekonomske interese za brži razvoj nerazvijenog svijeta i kao tržišta za svoje proizvode (robu, kapital, tehnologiju) i kao snabdjevača nizom proizvoda kojima raspolažu ove zemlje. Pored ove činjenice, postojeći potencijali nerazvijenog svijeta mogu odigrati veću ulogu na međunarodnom tržištu i kao pregovarački faktor. Zemlje u razvoju udružene kao proizvođači niza primarnih sirovina i poljoprivredno-prehrambenih proizvoda mogu znatno pojačati svoju pregovaračku poziciju. Organizovane i udružene u nabavkama kapitalnih dobara i u inostranom finansiranju, one mogu više postići. Danas je aktuelno pitanje kako finansijske potencijale, na primjer, zemalja proizvođača nafte direktno usmjeriti u nerazvijeni svijet i tako izbjeći posrednike iz velikih finansijskih centara, koji mnogo zarađuju na tom posredništvu. Zbog toga su opravdana ubjeđenja da čvršća saradnja među zemljama u razvoju, čemu su posebnu pažnju posvetili i Lusaka i Džordžtaun, predstavlja i faktor jačanja pregovaračke pozicije nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u odnosima sa razvijenim zemljama.

Često se s pravom ističe da pomanjkanje političke volje i moralne odgovornosti predstavlja ozbiljan razlog nedovoljne podrške većine raz-

vijenih zemalja nerazvijenom svijetu. Historijski gledano, mnoge razvijene zemlje — koje kao kolonijalne sile ili kao jači partneri na svjetskom tržištu, kao nosioci neokolonijalizma i imperijalizma koriste svoje potencijale za eksploataciju zemalja u razvoju — odgovorne su za zaostajanje ovih posljednjih, te imaju obavezu u pogledu likvidacije ovakvog položaja i odnosa. Naravno, to ne oslobađa druge razvijene, makar ne imali prednjih odgovornosti, da doprinesu ublažavanju jaza između bogatih i siromašnih (što potvrđuje praksa nekih razvijenih zemalja).

Politički aspekti saradnje za ekonomski razvoj postaju sve očigledniji. Nemoguće je obezbijediti trajan mir i ravnopravne odnose u svijetu dok manjina živi u obilju, a ogromna većina u bijedi i siromaštvu, dok manjina eksploatiše većinu. Ogromna je odgovornost za ovakvo stanje vlada, državnika, političara i privrednika u razvijenom svijetu. Od velikog značaja je i uloga javnog mnjenja u tim zemljama, podrška, pa i pritisak na vlade i druge faktore u pravcu adekvatnije podrške nerazvijenom svijetu.

Uspjeh prednjih akcija i napora bitno zavisi od jedinstva nesvrstanog i nerazvijenog svijeta. To jedinstvo nije nešto što je unaprijed i automatski obezbijeđeno. Ono se postiže u kontinuiranoj aktivnosti, kroz konfrontaciju različitih stavova i interesa. Nema sumnje da su interesi nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju jedinstveni ne samo u osnovnim ciljevima borbe za međunarodnu saradnju za razvoj, nego i u ubjeđenju da se konkretni interesi pojedinih zemalja, makar bili i protivurječni, mogu najbolje realizovati udruženim snagama, jedinstvenim nastupom i zajedničkom borbom.

Četvrti sastanak šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Alžiru predstavlja zato ne samo priliku za donošenje ocjena i stavova, za dogovore o načinu i metodima uspješnije borbe za međunarodnu politiku za razvoj, nego je to i značajna prilika za dalje učvršćenje i za manifestaciju jedinstva nesvrstanih zemalja kao faktora borbe za mir i za adekvatniju međunarodnu ekonomsku saradnju.

Stevan Majstorović

# RADNIČKA KLASA I KULTURA

Smisao društvenih promena koje su u toku, a čiji je inspirator i nosilac Savez komunista je otvaranje svih sfera društvenog života uticaju radničke klase i društva. Te promene treba da dovedu do daljeg jačanja samoupravnih odnosa i političke i socijalne kohezije naše višenacionalne zajednice. Ima, međutim, onih koji izražavaju izvesnu skepsu kad je reč o radničkoj klasi i njenom uticaju na kulturni život. Takvi imaju u vidu sadašnje mogućnosti radničke klase za stvaralačko ispoljavanje i za komuniciranje sa vrhunskim umetničkim delima, a pozivaju se i na iskustvo sa „proletkultom". Upozoravajući da se ne treba zanositi romantičarskim iluzijama iz ranog perioda radničkog pokreta, oni preporučuju realizam i vođenje računa o stvarnom stanju stvari. Ne treba zaboraviti, napominju oni, da našu radničku klasu sačinjavaju najvećim delom došljaci sa sela i iz sredina u kojima se kulturna svest i potrebe vezuju za folklor i patrijarhalne kulturne oblike. Ova upozorenja se ne mogu olako odbacivati jer u njima postoji jedno racionalno jezgro. Iako ona nisu sasvim osnovana, pitanja koja ona otvaraju zaslužuju pažnju i detaljniju razradu.

Naša radnička klasa je doista mlada i sa nedovoljno razvijenim kulturnim potrebama, često nedovoljno obrazovana i u naporu da stekne elementarna znanja i kvalifikacije, da se kulturno emancipuje i da usvoji neophodna iskustva u samoupravljanju i vođenju društvenih poslova. Osim toga, ona nema iste karakteristike jer nju u širokom rasponu sačinjavaju kako nekvalifikovani i polukvalifikovani tako i visoki stručnjaci, kao i oni koji su kao radnici završili fakultete ili se istakli u društvenom radu i političkim aktivnostima i postali članovi političkih i samoupravnih tela, privredni rukovodioci, odbornici i poslanici.

U celini, nova radnička klasa svakim danom je sve obrazovanija, a iskustvo koje stiče u samoupravljanju čini je sve kvalifikovanijom za aktivnu društvenu ulogu. Radnici čine danas u SR Srbiji više od dve trećine svih zaposlenih.[1] Radnička klasa je, dakle, objektivno najznačajnija društvena snaga u kojoj se kriju veliki moralni potencijali i izvori socijalne energije. Jačanje njenog uticaja na ukupan tok dru-

---

[1] Od ukupno 1,493.342 zaposlena u SR Srbiji 1,001.160, odnosno 67,1%, sačinjavaju radnici; od toga 480.557, odnosno 32,2% od svih zaposlenih, kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici (SGJ, 1972, str. 357).

štvenih kretanja, kao i na kulturne tokove, u mnogo čemu bi moglo da bude plodotvorno. Razume se, ovaj uticaj se ne može prepustiti spontanosti jer je radnička klasa i sama ispunjena protivrečnostima, zbog čega je aktuelno stalno razvijanje i jačanje njene sopstvene društvene svesti. Zbog toga je Savez komunista neophodan kao avangardna organizacija klase. Uloga Saveza komunista, kako ističu autori nedavno objavljene studije o radničkoj klasi: dr S. Vrcan, dr S. Šuvar, dr V. Cvjetičanin, dr B. Caratan i R. Kalanj, vrlo je kompleksna, a jedan od njegovih primarnih zadataka je osposobljavanje radničke klase za revolucionarnu samodelatnost, to jest diktaturu proletarijata. Radnička klasa je neophodna idejna i duhovna supstancija socijalističke demokratije i samoupravljanja. Ona je više nego zbir jedinki — organizam koji postaje i treba da postane svestan svoje celine. Tek kad radnička klasa u celini razvije svest o vlastitom klasnom interesu i istorijskom identitetu, ona može uspešno da ostvari svoju društvenu ulogu.

Mogućnosti kulturnog komuniciranja radničke klase, naročito kad su u pitanju rafinovana i estetički složena umetnička dela, doista nisu izuzetno velike, ali ne treba pri tom zaboraviti da su one danas u znatnoj meri sputane posredničkim odnosima u kulturi, kao i institucionalnom organizacijom kulturnog života. Oblici korišćenja slobodnog vremena i razvijanja kulturnih navika, način organizovanja i delovanja kulturnih institucija i koncipovanja njihovih programa sve do cena ulaznica i knjiga, lokacije institucija i vremena održavanja priredbi nisu faktori koji podstiču participovanje radnika u kulturnim aktivnostima, nego obrnuto — faktori koji deluju neutralizirajuće ili destimulativno. Pozorišne predstave, koncerti, izložbe i druge manifestacije održavaju se po pravilu u vreme koje odgovara građanskoj publici i ritmu njenog života i rada, a ne ritmu rada i navikama radnika. Zatim, radnička klasa u većim gradovima i industrijskim centrima živi u naseljima na periferiji bez kulturnih ustanova i sa slabim saobraćajnim vezama, što je sa svoje strane destimulativni faktor. Zbog svega toga mi u stvari ne možemo ni da sudimo dovoljno pouzdano o mogućnostima radnika da apsorbuju kulturne vrednosti. Tek u novim odnosima, kad radnička klasa, predvođena Savezom komunista, bude neposredno izražavala svoje interese i potrebe i ostvarivala direktan uticaj na tokove društvenog razvoja, moći ćemo da sagledamo njenu pravu ulogu u kulturnom životu.

To pretpostavlja niz promena i u samoj kulturi, u načinu programiranja i planiranja kulturnih delatnosti, u organizovanju i delovanju kulturnih institucija, ali i u načinu finansiranja kulturnih programa i manifestacija u tom pravcu da onaj ko stvara višak vrednosti mora da ostvaruje i svoj neposredan uticaj. Te promene će imati dalekosežne reperkusije na kulturni život i njegovu socijalnu dinamiku. Kada se energije koje se kriju u radničkoj klasi oslobode, kulturni razvoj će dobiti nove društvene impulse koji mu sada uveliko nedostaju. Jer, ma koliko kulturni razvoj kod nas do sad beležio značajne rezultate u pojedinim vidovima (individualnim i grupnim stvaralačkim dostignućima, razvoju nacionalnih kultura, proširenju i obogaćenju formi i izraza),

***njegova glavna boljka je bila i ostala uska socijalna baza!*** **Kultura nije uspevala da prati dinamični razvoj društva i novih potreba i da „uključi u igru“ najšire slojeve, nego je ostajala u velikoj meri okrenuta tradicionalnoj građanskoj publici.**

**Ovo nije prilika da se ulazi u analizu ove pojave, ali ona sama teško da može da bude sporna. Na tome se, međutim, ne završava stvar jer treba uzeti u obzir i psihološke posledice socijalne izolovanosti kulture kao što su snobizam i zasićenost stalno istih krugova sa kojima kultura komunicira, s jedne, i ravnodušnost širih slojeva za zatvorene i složene forme koje zahtevaju razvijenu estetičku kulturu, s druge strane. Zatim povratna dejstva na kulturnu klimu i stvaraoce kao što su skepsa, osećanje socijalnog vakuuma u kome se stvara i odsustvo šire društvene rezonance, angažovanje jednog dela kulturnih krugova u nacionalističkim preganjanjima i slično. Pitanje o radničkoj klasi i kulturi postavlja se, u stvari, šire — kao pitanje demokratske participacije čitavog društva u politici i kulturi.**

## MASE I PARTICIPACIJA U KULTURNOM ŽIVOTU

Skepsa u pogledu mogućnosti masa da participiraju u kulturnom životu, a pogotovu da budu arbitar kulturnog razvoja, javlja se u dva oblika: kao *direktno neverovanje* u te mogućnosti, dakle i u demokratski karakter kulture, i kao *formalno verovanje,* ali koje u praksi koegzistira sa neučestvovanjem masa u neposrednom kreiranju društvene i kulturne politike. U prvom slučaju skepsa se izražava u konceptima takozvane „masovne kulture“ i njima suprotstavljenim konceptima o kreativnoj ulozi jedino kulturne elite; u drugom — ona se izražava kao paternalizam prema radničkoj klasi i masama.

Zadržimo se ukratko na prvom slučaju. Najpreglednije je zapadne teorije o eliti (neki zastupnici ovih teorija predlažu plural umesto singulara, to jest elite) izložio T. S. Botomor u knjizi *Elita i društvo* (koja se pojavila i kod nas u izdanju „Sedme sile“). Ove teorije su u poslednjim decenijama postale na Zapadu veoma popularne. One imaju značaj dalekosežnog zaokreta u opštoj ideološkoj orijentaciji buržoaske političke teorije i predstavljaju napuštanje klasičnih građansko-demokratskih koncepcija o narodnom suverenitetu i političkoj jednakosti građana. Kao što je poznato, ove su teorije u XIX veku predstavljale idejnu osnovu na kojoj se gradio sistem institucija predstavničke demokratije. Elitistički pravac u političkoj teoriji vidi suštinu demokratije ne u odlučivanju samih građana o društvenim poslovima, nego u slobodnoj igri rivalskih ekipa profesionalnih političkih vođa koje se smenjuju na vlasti prema rezultatima povremenih izbora. Elite se povremeno smenjuju, jedne se degenerišu i propadaju, druge se podižu („cirkulacija elita“), ali vladavina takvih manjina ostaje zakon organizacije društva. Ova teorija (Rejmond Aron) nastoji da elitistički koncept pomiri sa konceptom građanske demokratije. Najekstremnije varijante elitističkih teorija (Moska i Pareto) predstavljaju idejne osnove fašizma.

Sastavni deo ovih teorija je kritika takozvanog masovnog društva iz koje derivira i pojam „masovna kultura". Klice ove teorije se nalaze još u anatemisanju „tri r" od strane katoličke crkve: renesanse, reformacije, revolucije. Prvi koji je kao reakcija na francusku revoluciju upozorio na opasnost od masa bio je Ipolit Ten. Zatim je Lombrozo doveo taj stav do apsurda tretirajući psihologiju masa kao jednu vrstu kriminalne antropologije. Tridesetih godina Ortega i Gaset objavljuje delo *Revolt masa* i lansira izraz „masovno društvo". Posle toga, kako navodi M. Harington u eseju *Mase*, konzervativni umovi, liberali, demoralisani revolucionari i desničari svih vrsta upozoravaju u horu na opasnost od masa. Svima njima zajednička je nostalgija prema prošlosti iako se među sobom razlikuju u izboru njenog idealnog modela. Ortega se prihvatio rizika neposrednog proricanja i predviđao je da će se u sledećim decenijama (dakle, u četrdesetim, pedesetim i šezdesetim godinama) Evropa, kao rezultat povećanog uticaja „čoveka iz mase", vratiti u varvarstvo. Nauku i tehnologiju će zahvatiti dekadencija kao i čitav društveni život. Ali njegovo proročanstvo se nije ispunilo iako se „čovek iz mase" u međuvremenu umnožio i znatno pojačao svoj uticaj.

Ne ulazeći u podrobniju analizu teorija o elitama i masovnom društvu, ograničavamo se samo na to da u najopštijim crtama iznesemo genezu tih teorija koje se zasnivaju na skepsi ili direktnom neverovanju u kreativnost masa. Zadržimo se za trenutak na značenju „masovne kulture", koja je sinonim za ono što je manje vredno i nekreativno, ali istovremeno i za odsustvo ljudske komunikacije. U ovom drugom značenju ova sintagma izražava socijalnu i kulturnu dezintegrisanost, jaz između onih koji stvaraju i koji ne komuniciraju direktno sa primaocima poruka i intelektualnih sadržaja i onih kojima su ti sadržaji namenjeni, a koji ne saopštavaju svoja reagovanja niti imaju bilo kakav uticaj na kulturne tokove i duhovnu klimu. Isti je slučaj i sa „potrošačkom kulturom", izrazom koji je široko usvojen, a koji ima pežorativno značenje inferiorne vrednosne kategorije, ali i značenje društvene kategorije. To su po pretpostavci minorni kulturni oblici koji ne zadovoljavaju potrebe prave međuljudske komunikacije, ali istovremeno i oblici koji podrazumevaju društvene okolnosti i položaj s jedne strane onih koji stvaraju, s druge onih kojima je namenjena „kulturna produkcija". U takvim društvenim okolnostima ukinuta je nezavisnost stvaralaca jer su prinuđeni da se odriču umetničkih aspiracija i da se prilagođavaju zahtevima producenata i kulturne industrije degradirajući na taj način sebe kao stvaraoce. Istovremeno „potrošačka kultura" podrazumeva duhovnu pasivnost primalaca, mogućnost manipulisanja njihovom svešću i razvijanja lažnih potreba u cilju proširenja tržišta. Dakle, njihov realan položaj objekata, a ne subjekata kulturnih zbivanja i partnera u kulturnom dijalogu. U oba slučaja nema prave kulturne komunikacije ni povratnih uticaja. To nije izraz samo skepse i neverovanja u kreativnost masa, nego i više od toga — faktičko stanje koje negira bilo kakvu njihovu ulogu, bilo kakvu angažovanost stvaralaca i masa kao međusobnih partnera, stanje potpunog negiranja kulture kao međuljudskog opštenja i razumevanja.

Jasno je po sebi da su teorije o nekreativnosti masa i, nasuprot tome, o kreativnosti „duhovne elite“ van koncepta marksističke teorije o društvu i van koncepta socijalističkog društva koje je po pretpostavci društvo jednakih. Ono se zasniva na programu revolucionarne transformacije svih odnosa i pretvaranja pojedinca, to jest „čoveka iz mase“, u subjekta političke akcije, a isto tako i subjekta kulturne politike. Marksistička teorija, dakle, polazi od sasvim suprotnog shvatanja uloge masa i od verovanja u njihovu kreativnost. Pošto pretpostavlja program socijalne i kulturne integracije društva, socijalizam ukida podelu kulture na „masovnu“ i „elitnu“ i suprotstavlja joj integralno značenje kulture kao oblika međuljudskog razumevanja i razmene iskustava i ideja i kao ispoljavanja socijalne i moralne solidarnosti.

Paternalizam prema radničkoj klasi, karakterističan za dogmatske socijalističke teorije, drugi je oblik ispoljavanja neverice u njene mogućnosti, kao i u mogućnosti masa da neposredno participiraju u kulturnom i društvenom životu. U ovom slučaju se *formalno veruje* u njihovu kreativnost, i ta se vera deklarativno potvrđuje, *ali se ne potvrđuje i društvenom praksom* jer radnička klasa ne učestvuje neposredno u donošenju najvažnijih društvenih odluka niti u kreiranju i ostvarivanju kulturnog programa društva. Ona nije u poziciji da direktno zastupa i tumači interese i potrebe društva, kao i svoje sopstvene, da ih aktuelizira i društveno verifikuje. Razrešavanje političkih, društvenih, ekonomskih i kulturnih dilema se ne vrši u neposrednom povezivanju sa bazom društva i pod njenim direktnim uticajem, nego u uskom krugu političkih, tehnokratskih i kulturnih vrhova i u njihovom međusobnom povezivanju. Jedna od karakteristika tog odnosa je parcijalizacija društvenog rada i društvenog života — odvajanje kulture od produkcije, a kulturnih stvaralaca od socijalne baze društva, socijalnih službi od obrazovanja i nauke i tehnologije, politike od privrede itd. Ovi delovi jedinstvenog društvenog organizma postaju sektori koji se ne povezuju neposredno i neposredno ne prožimaju, nego takođe preko posrednika — nosilaca političke vlasti. Paternalizam prema radničkoj klasi se u dogmatskim socijalističkim teorijama pravda potrebom da se štite njeni interesi, pri čemu se samoj radničkoj klasi ne poverava da svojim društvenim položajem i ulogom u procesu rada i u raspodeli viška vrednosti sama tumači i štiti svoje i društvene interese. Paternalizam je, dakle, idejna osnova posredništva i oblik političkog i teorijskog opravdavanja njegovog monopolizma.

## UČESTVOVANJE U DONOŠENJU ODLUKA — ELEMENT PRAVA NA KULTURU

Kad je reč o participaciji radničke klase u društvenim poslovima i kulturnom životu, nije toliko presudno pitanje kolike su mogućnosti njenog stvaralačkog ispoljavanja i apsorbovanja vrhunskih i ekskluzivnih umetničkih kreacija i dela koliko *pitanje njenog globalnog uticaja na društvo i njegov razvoj.* Ne mogu se, razume se, zanemarivati ni ta pitanja (sasvim obrnuto — kulturni programi u socijalizmu moraju

da budu usmereni ka emancipovanju najširih slojeva i stvaranju uslova za kulturnu integraciju društva), ali u ovom trenutku najaktuelnije pitanje je ostvarivanje kvalitativnog skoka u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa i neposredne demokratije koji treba da radničkoj klasi, predvođenoj od strane Saveza komunista, obezbedi dominantan uticaj i preuzimanje najvećeg dela društvenih odgovornosti u politici društva i njegovom razvoju. Ko bi mogao da ponudi valjane argumente za tezu da će radnička klasa lošije zastupati svoje sopstvene interese, kao i interese društva nego što su to činili posrednici i oni koji su u njeno ime donosili najvažnije društvene odluke? I, po analogiji, ko bi mogao da ponudi valjane argumente za tezu da kulturni paternalisti bolje interpretiraju kulturne potrebe radničke klase i društva nego sama radnička klasa i neposredni predstavnici društva? Bojazan da bi radnička klasa kao presudan faktor u odlučivanju o raspodeli društvenog viška vrednosti mogla da ispolji manje razumevanja za stvaralaštvo i kulturne potrebe nego što su ga ispoljavali forumi i posrednici takođe je neosnovana. Odluke koje se donose pod njenim direktnim uticajem mogu biti samo objektivnije i odgovornije, kao i mnogo potpuniji izraz pravih kulturnih potreba društva nego što su to bile forumske odluke, često donošene izvan uvida i uticaja javnosti i pod pritiscima agresivnih nosilaca parcijalnih i konkurentskih, a ne retko i direktno antagonističkih interesa. *Uloga radničke klase u objektiviziranju društvenih odluka, kao i odluka koje se odnose na program kulturnog razvoja društva je od prvorazrednog značaja!* U stvari, tek sada na političku i kulturnu scenu stupa najdosledniji i najodgovorniji interpretator društvenih interesa koji su toliko često bili na udaru parcijalnih interesa — forumskih, regionalnih, grupaških, esnafskih, pa i nacionalističkih. Tek sada se može *u pravom smislu govoriti o podruštvljenju politike i kulture.*

Interesi radničke klase i čitave višenacionalne zajednice su identični i oni u sistemu samoupravne demokratije predstavljaju najznačajniji faktor političke, idejne i kulturne solidarnosti, društvene i moralne kohezije. U odnosima u kojima se cirkulacija društvenog iskustva ostvaruje preko posrednika prekida se direktna komunikacija između kulture i društva. Time se dobrim delom zatvara protok društvene energije i usporava socijalni dinamizam. Suština revolucionarnih promena aktuelnih u ovom trenutku je *upravo u tome da se kroz nove odnose i obezbeđivanje neposrednog uticaja radničke klase na društvena kretanja taj protok otvori i da se omogući široka cirkulacija društvenih energija* koja će, pored ostalog, imati plodotvorno dejstvo i na kulturu i dati kulturi nove društvene impulse.

To može da ima dalekosežne pozitivne posledice na kulturnu klimu, koja je sada u priličnoj meri opterećena građanskim kulturnim konceptima i pokušajima njihove reafirmacije, tendencijama zatvaranja u nacionalne, regionalne i lokalne kulturne okvire i oživljavanja nacionalističkih isključivosti, eklektičkog i provincijalnog duha, patrijarhalnog mentaliteta i konzervativne svesti. Odsustvo široke i neposredne socijalne motivacije, neposrednog prožimanja kulture sa tokovima društva

stvara duhovne vakuume koji pogoduju importu najraznovrsnijih ideja i koncepata, a i oživljavanju onih starih i preživelih. Komuniciranje sa živim društvenim iskustvom, iz koga bi se rađali novi podsticaji za kulturu i novi kulturni oblici i sadržaji i formirala kritička društvena i kulturna svest, zamenjuje nekritičko i neselektivno komuniciranje sa drugim duhovnim sferama i sredinama, kao i komuniciranje sa idejama iz prošlosti i neaktuelnim duhovnim konceptima. Kao što je poznato, obe su tendencije izražene u našem kulturnom životu koji karakteriše paradoks — *da porast intenziteta i obima ovog komuniciranja koegzistira sa istovremenim slabljenjem intenziteta i obima komuniciranja sa sopstvenim društvenim iskustvom i idejama, kao i među nacionalnim kulturama i pojedinim regionima u samoj našoj zajednici*!

Bilo bi, razume se, pogrešno ako bi se ovo shvatilo kao pledoaje za ograničavanje duhovnog korespondiranja sa drugim sredinama, jer bi to bilo od neprocenjive štete za kulturni razvoj čitave naše zajednice i značilo bi praktično sužavanje sopstvenih kulturnih horizonata i osiromašenje fonda ideja, kao i oblika stvaralačkog prožimanja i međuuticanja naših kultura sa drugim kulturama. Jugoslovenska samoupravna zajednica je otvorena zajednica i u interesu je njenog sopstvenog razvoja da se povezuje sa svetskim kulturnim tokovima i da im daje sopstveni doprinos. Ne radi se, dakle, o tome da se kulturni saobraćaj sa svetom ograniči, jer bi to predstavljalo povlačenje u duhovnu defanzivu i neverovanje u svoje sopstvene kulturne i stvaralačke potencijale, nego da se, sasvim suprotno tome, *kroz intenziviranje saobraćaja i kulturnog povezivanja u sopstvenoj sredini, kao i kroz prožimanje sa sopstvenim društvenim iskustvom, intenzivira i na taj način dalje proširuje i saobraćaj sa svetom, da se obogati njegov sadržaj i produbi njegov smisao!*

## AKTUELNI SADRŽAJ KULTURNOG KOMUNICIRANJA

Prava kulturna komunikacija je, kao što je poznato, uvek dvosmerna i podrazumeva susret i proveru ideja i iskustava, a ne jednostrano uticanje, s jedne, i pasivno primanje uticaja, s druge strane. Inače se ona preobraća u sredstvo za ostvarivanje duhovne dominacije od strane jednog partnera i prihvatanje eklektičke duhovne pozicije i podređivanje bez sopstvene aktivne uloge od strane drugog. Potrebno je, dakle, da se u komuniciranje sa drugim kulturama ulazi *sa sopstvenim kulturnim i duhovnim konceptima i razvijenom kulturnom svešću,* sa izgrađenim kriterijumima koji su pretpostavka selektivnosti i kreativnog proveravanja ideja i iskustava, kako svoje tako i drugih sredina, kao i njihovog kritičkog usvajanja. Dakle, pretpostavka pravog i ravnopravnog kulturnog komuniciranja koje ne negira, nego sasvim obrnuto — potvrđuje dostojanstvo kultura i originalnost oblika u kojima one izražavaju svoje sadržaje i humane poruke. Bez tih pretpostavki kulturno komuniciranje prestaje da bude dijalog i postaje monolog, stvar informacione tehnike i komunikacione tehnologije. Sve kulture po pretpostavci imaju šta jedna drugoj da ponude, ali sve nisu na isti način razvijene niti im je fond ideja i akumulisanih iskustava isti. Međutim, ravnopravnost

kultura u međusobnom susretanju i prožimanju, koja je takođe jedna od pretpostavki kulturnog komuniciranja, ne potvrđuje se *u kvantitativnim proporcijama*, nego *u prožimanju njihove stvaralačke suštine* i u njihovom ravnopravnom i obostranom stvaralačkom podsticanju i oplođavanju koje je u njihovom zajedničkom interesu. Smisao ravnopravnosti kultura je, dakle, u stvaralačkom karakteru njihovog susretanja, a ne u formama i proporcijama!

Dalja važna pretpostavka komuniciranja kultura je aktuelnost sadržaja i poruka koje one jedna drugoj nude. Iluzorno je verovati da oblici patrijarhalne kulture i regionalni kulturni oblici mogu da predstavljaju onu specifičnost i humanistički sadržaj kojima možemo danas da reprezentujemo sebe, naše ideje o svetu, naša iskustva i moralne dileme. Ti oblici zadovoljavaju kulturno-turističko interesovanje i radoznalost za kulturni panoptikum, kao i potrebu da se upoznaju duh i običaji, sadržaj i duhovne vrednosti nekadašnjih vremena i egzotičnih sredina. Ne može se, razume se, ta potreba negirati niti potcenjivati njen značaj jer, u težnji da spozna svoj položaj i sudbinu, savremeni čovek je, kao što je poznato, zainteresovan da vidi sebe i u vremenskom kontinuitetu, istorijskim dimenzijama i geografskim relacijama. Ali komuniciranje sa idejama i iskustvom ranijih vremena, sa istorijom i prošlošću ne može da kompenzira odsustvo komuniciranja sa idejama i iskustvom aktuelnim u ovom vremenu.

Naša kultura, dakle, stvaralački potvrđuje sebe i sebe proverava u susretanju sa drugim kulturama ne samo bogatim fondom ideja i iskustava koji su nekada sačinjavali njeno živo jezgro i pokretačku inspiraciju, ne samo bogatstvom i raznovrsnošću nacionalnih kulturnih oblika u kojima se nekada u ovim prostorima izražavala kolektivna i individualna svest, nego pre svega aktuelnim idejama o svetu i ljudskoj sudbini *danas i ovde*. To ovovremeno iskustvo i njegova aktuelnost, koji čine živo jezgro jedne kulture, kvalifikuju tu kulturu kao partnera za stvaralačko susretanje i korespondiranje sa drugim kulturama. Ona može da izrazi i sintetizuje kolektivna i individualna iskustva jedne sredine samo kroz svoje stalno prožimanje aktuelnim društvenim tokovima i dilemama. Otvaranje kulture u samoupravnoj zajednici neposrednom uticaju društva i radničke klase i njihovo otvaranje uticaju kulture može da donese nove humanističke kvalitete, kao i nove oblike i sadržaje njihovog uzajamnog uticanja. Može se s mnogo razloga očekivati da će novi društveni odnosi dati snažan podsticaj razvoju nacionalnih kultura koje su u okviru građanskog koncepta iscrple pokretačke motive.

## KULTURA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU I GRAĐANSKI KONCEPTI KULTURE

Razvojna orijentacija koju nudi građanski koncept je obnavljanje starih formi i sadržaja, kao i starih ideja. Gubitak smisla za novo je uvek pouzdan indikator duhovne stagnacije i iscrpenosti stvaralačkih impulsa jer je kultura po svojoj najdubljoj unutrašnjoj suštini uvek prevazilaženje postojećeg i otvaranje novih perspektiva, formulisanje novih di-

lema. Vraćanje u prošlost je, međutim, osnovni element duhovne orijentacije koju nudi ovaj koncept. Na taj način on ispoljava konstantnu nemoć da korespondira sa svojim vremenom i sredinom, da izražava i stvaralački sintetizuje nove protivrečnosti. Moralni i idejni fundus ovog koncepta je duhovni i psihološki neutralizam kao vid bekstva od savremenosti i vid duhovne opozicije vremenu. Ekstremna tendencija u ovom kulturnom toku i njegovoj idejnoj orijentaciji je nacionalizam, ali ne uvek onaj u tradicionalnim oblicima i sa tradicionalnim sadržajima, nego i sa novim inspiracijama i pothranjivan novim motivima. Nacionalizam je našao, i još uvek nalazi, podsticaje u rivalskim birokratskim odnosima i sklonostima birokratskih vrhova da, u otporu prema centralističkim tendencijama, kao i u međusobnoj konkurenciji, prihvate nosioce nacionalističke svesti za taktičke saveznike. Kao što je poznato, ova strategija birokratskih garnitura ima za cilj učvršćivanje i proširivanje monopolističke političke pozicije.

Birokratska vizija vidi mogućnost razrešavanja suprotnosti i otvaranja novih razvojnih perspektiva društva ne u menjanju društvenih odnosa i konsekventnom razvoju samoupravne demokratije, u jačanju direktnog uticaja društva i radničke klase na društvene tokove, nego u savezništvu sa tehnokratskim centrima i delovima nacionalistički orijentisane inteligencije, u idejnim kompromisima i pokušajima mobilizacije društva i njegovog „ujedinjavanja" na nacionalnoj osnovi. Protagonisti ovakve politike pojavljivali su se u ulozi nosilaca i zaštitnika nacionalnih i regionalnih interesa prikazujući svoje sopstvene suprotnosti kao nacionalne i regionalne. Antiteza ovoj alternativi je stvarna demokratizacija društva i svih odnosa u njemu, razrešavanje političkih i privrednih, društvenih i kulturnih suprotnosti ne kroz rivalsko preganjanje nosilaca političke vlasti i uticaja, *nego kroz široko otvaranje svih sfera društvenog života neposrednom uticaju radničke klase i čitavog društva.* To je jedini put koji vodi istinskoj, ne više formalnoj, nego suštinskoj socijalizaciji politike i kulture i razvoju neposredne demokratije. Kada uticaj radničke klase, kojoj je tuđa nacionalistička svest, postane doista dominantan u društvu, nacionalne kulture, kao i čitav kulturni razvoj višenacionalne samoupravne zajednice, dobiće nove impulse i socijalnu motivaciju. Taj snažni i istinski demokratski faktor javnog mnenja doprineće formiranju nove kulturne svesti i kulturne klime, kao i učvršćenju društvenih kriterijuma u ocenjivanju kulturnih potreba i ukupnog društvenog razvoja. Novi odnosi, dakle, ničim ne negiraju nacionalne kulture, njihovu specifičnost i nacionalne karakteristike, nego sasvim suprotno — oni im daju novu sadržinu i podsticaje kakve nikad u istoriji nisu imale otvarajući pred njima perspektivu da u svom daljem razvoju dobiju najširi demokratski karakter.

## NACIONALNE KULTURE U NOVIM ODNOSIMA

U novim društvenim odnosima nacionalne kulture će dobiti pre svega bogatiju i puniju socijalnu sadržinu jer će komuniciranje relativno ograničenih delova nacije i nacionalne kulturne elite, uz relativnu kul-

turnu neprobuđenost i pasivnost znatnih delova nacije, zameniti široko komuniciranje kroz kulturu i u nacionalnim kulturnim oblicima čitave nacije. Novi odnosi ponovo aktueliziraju i stavljaju na dnevni red kao primaran kulturni zadatak razrešavanje protivrečnosti koja još uvek karakteriše sve nacionalne kulture: *činjenicu da se komuniciranje u nacionalnim kulturnim oblicima i preko nacionalnih jezika ograničava na manje delove nacije i na kulturnu elitu, komuniciranje koje za njih ima aktuelan značaj i smisao, ali uz kulturnu neprobuđenost i pasivnost većine nacije!* Iluzorno je govoriti o demokratskom konceptu kulture i kulturne politike, kao i o kulturnoj integraciji društva, ukoliko program kulturnog razvoja, kao i ukupnog razvoja društva, *ne predviđa konkretna rešenja i dinamiku postupnog razrešavanja ove protivrečnosti.* Isto tako je apsurdno govoriti i o „ujedinjavanju" na nacionalnoj osnovi i o zajedničkim kulturnim i društvenim interesima pri realnom postojanju ovako drastičnih oblika kulturne dezintegracije.

Ova protivrečnost, razume se, nije nova niti se sada otkriva, ali je novo saznanje da ona u dosadašnjim odnosima nije mogla da bude društveno verifikovana i da dobije značaj *najvažnije dileme i najvažnijeg kulturnog zadatka društva u razvoju nacionalnih kultura i jačanju njihovog demokratskog karaktera,* da postane okosnica svakog akcionog programa nacionalnog kulturnog razvoja. Umesto toga, kao što znamo, prioritet je u praktičnoj kulturnoj politici davan međunarodnim i nacionalnim kulturnim manifestacijama bez većeg ili čak bez ikakvog značaja za stvarnu demokratizaciju nacionalne kulture, zatim izgradnji reprezentativnih kulturnih objekata čija je namena da predstave nacionalne kulture i njihova dostignuća. Sva ta briga za nacionalni kulturni dekor koegzistirala je sa neadekvatnom brigom za kulturne potrebe najširih slojeva i za kulturni razvoj nerazvijenih regiona, čije je kulturno zaostajanje za razvijenim regionima ispoljilo tendenciju daljeg produbljivanja i održavanja od građanskog društva nasleđene faktičke kulturne i građanske neravnopravnosti. Opsednuti sobom i svojim prestižom, centri odlučivanja su videli demokratski karakter nacionalne kulture više u ovim spoljnim formama nego u živoj međuljudskoj komunikaciji, u kulturnom dekoru, a ne u živoj kulturnoj funkciji, sadržaju kulturnih oblika i njihovom značaju za najveće delove nacije.

Razume se, svaka nacija mora da podstiče stvaralačke oblike i ono što jednu kulturu čini ljudskim iskustvom, što oplemenjuje i provocira dijaloge i čini živo stvaralačko jezgro nacionalne kulture. Ne znači, dakle, da u ime stvaranja preduslova za demokratsku participaciju najširih slojeva u kulturnom životu treba *u bilo kom obliku ograničavati društvenu i materijalnu podršku stvaralaštvu i obeshrabrivati ovo stvaralačko jezgro kulture.* Radi se o tome da kulturni programi moraju, prema realnim mogućnostima društva, da sadrže predloge i praktična rešenja za obe ove potrebe koje se međusobno ne isključuju, nego se dopunjuju i uslovljavaju. Otvaranje kulture prema društvu i radničkoj klasi doprineće ne samo aktueliziranju ovih dilema, nego i njihovom postupnom razrešavanju uz široku podršku, čak i neposredne zahteve i pritisak, čitavog društva. Tumač i zastupnik demokratskog, socijalističkog

i samoupravnog koncepta nacionalne kulture i njegove operacionalizacije u konkretnim razvojnim programima i kulturnoj politici biće radnička klasa. Ko bi mogao da tvrdi da to neće biti u interesu kulture, dinamizacije njenog razvoja i u interesu jačanja njenog socijalističkog i demokratskog karaktera?

Puna pobeda nove kulturne klime nad konzervativnom građanskom i nacionalističkom kulturnom svešću i njenim konceptima, radikalno društveno i istorijsko dezavuisanje te svesti biće moguće samo kroz *obezbeđivanje stvarnog i dominantnog uticaja radničke klase na društveni život i izbor razvojnih alternativa!* Sve dotle borba protiv pojava koje su u neskladu sa idejama i ciljevima društva — protiv nacionalističkih ekscesa, idejne destrukcije, primitivizma i moralnog neutralizma — imaće oblik *društveno izolovane političke intervencije pojedinih foruma*, oblik političke i normativne supresije. U širokom društvenom dijalogu kome će ton davati radnička klasa i u kome će ispoljavati sebe i najširi slojevi društva takve pojave će, voljom čitavog društva i snagom njegovih socijalističkih ideja i moralnih uverenja, dobiti *društveno obesnaženje*. A nova kulturna svest dobiće podršku čitavog društva i postaće njegova sopstvena svest o sebi, o njegovim ciljevima i vrednostima. Takva demokratska kulturna klima daće nove impulse i razvoju teorijske misli, koja je posle uzleta sa razvojem samoupravljanja i posle značajnih dostignuća u kritičkom preocenjivanju dogmatskih shvatanja bila jedno vreme zapala u stagnaciju koja se hronološki poklapa sa stagnacijom u razvoju samoupravnih odnosa. Kvalitativni skok koji treba sada da se ostvari, i koji će izražavati ne samo samoupravnu formu, nego i bogatu *samoupravnu suštinu našeg života*, daće i njoj nov polet i podsticaje.

## MOGUĆNOSTI RADNIČKE KLASE DA PARTICIPIRA U KULTURNOM ŽIVOTU

Ali ovim se daje samo delimičan odgovor na pitanje o radničkoj klasi i kulturi jer se ovaj aspekt ograničava uglavnom na uticaj radničke klase na društvene tokove i na moguće reperkusije tog uticaja na kulturni razvoj društva i kulturnu klimu. Ostaje, međutim, pitanje o mogućnostima radnika za kreativno kulturno ispoljavanje i aktivno učestvovanje u kulturnom životu. Ne ulazeći u podrobniju analizu (ona bi morala da se zasniva na egzaktnim istraživanjima), ukazaćemo samo na neke momente koji mogu da budu relevantni za odgovor. Jer u ovom slučaju radi se ne samo o neposrednim indikatorima datog stanja, nego i o čitavom spletu dinamičkih faktora, kulturnih i parakulturnih, koji ovo pitanje proširuju na područje kulturne i opšte razvojne politike društva.

Konstatovano je na početku da mogućnosti kreativnog ispoljavanja radnika i njihovog komuniciranja sa vrhunskim umetničkim izrazom nisu naročito velike. Ta bi se pretpostavka empirijskim istraživanjima mogla verovatno lako dokazati. (Neka istraživanja koja su već obavljena nju doista i potvrđuju.) Ali istovremeno to nije i potpuna istina

o ovoj stvari jer se moraju uzeti u obzir i potencijalni faktori čije se delovanje ne ograničava na postojeće stanje, nego uključuje i šire društvene i psihološke mogućnosti. Uzmimo za primer smisao za novo, zatim volju i sposobnost adaptiranja i motivisanost za kulturne aktivnosti i kreativno ispoljavanje. Iskustvo i neka egzaktna istraživanja pokazuju da se ove predispozicije ispoljavaju pre svega kao nove aspiracije stanovništva. Ako je kultura oblik i sadržaj međuljudskog komuniciranja, mogućnost za razmenu ideja o životu i životnih iskustava, onda je smisao za novo i za samoprevazilaženje osnovna pretpostavka kulturnog komuniciranja. Bez njega nema vatre ni stvaralačkog odnosa, i kultura ostaje samo skup ritualnih formi bez živog smisla.

Radnici su kroz proces rada neposredno povezani sa modernom tehnologijom i njenim brzim promenama, kao i sa odgovarajućim promenama u organizaciji rada i organizaciji društva. Mnogo više nego drugi društveni slojevi oni su izloženi pritisku primarnih i sekundarnih promena i njihov smisao za prihvatanje novih odnosa i za usvajanje nove svesti je tako reći svakodnevno na probi. Po svom položaju u procesu rada i u društvu oni su neposredno motivisani da se preobražavaju. Njih sve — od sticanja kvalifikacija i perspektive ličnog napredovanja, prilagođavanja novoj sredini i organizovanja ličnog i porodičnog života do ispoljavanja i potvrđivanja svoje društvenosti kroz učestvovanje u donošenju samoupravnih odluka u preduzeću i u društvenom životu sredine — podstiče, čak goni da se menjaju. Upravo proces rada sadrži za njih najviše pobuda i motivacija da prevazilaze stara, u novoj situaciji više neadekvatna iskustva.

U toku samo jedne generacije radnička klasa se kod nas promenila u meri koja je verovatno ravna obimu i dubini promena koje su pre toga ostvarile sve predratne generacije radnika zajedno. Ni jedna druga radnička generacija nije se sučelila sa situacijom ispunjenom tolikim promenama i u takvom ritmu sa kakvom se sučelila današnja. Za ilustraciju može da posluži podatak da samo SR Srbija ima sada preko dva puta više radnika nego čitava Jugoslavija 1921. godine, od čega jednu polovinu čine kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici! Pred radnicima se svakodnevno otvaraju brojne dileme — lične i društvene, tehnološke i organizacione, psihološke i moralne — na koje oni moraju da traže odgovore. Okolnosti i uslovi u kojima žive i rade podstiču u njima smisao za novo i motivišu ih za aktivno učestvovanje u kulturnom životu kvalifikujući ih kao potencijalne partnere u kulturnom komuniciranju. U tom pogledu oni imaju psihološke prednosti nad građanskom publikom, čije stečene navike, pozicija u društvu, nivo obrazovanja i oblici svesti naginju više održavanju i reprodukovanju postojećeg nego radikalnim promenama. Ovo čini posebno aktuelnim pitanje koje je u neposrednoj vezi sa našom temom: *koliko se potencijalne mogućnosti i ove psihološke predispozicije radničke klase da aktivno učestvuje u kulturnom životu stavljaju na probu, koliko postojeće kulturne inicijative računaju sa njima?*

## KARAKTER KULTURNE KOMUNIKACIJE

Mnogi umetnici koji gostuju među radnicima i imaju neposredne kontakte sa njima uobičavaju da govore o „jednoj drugoj publici", svežoj i spremnoj da komunicira u okviru svojih mogućnosti. Te mogućnosti su, kao što je napomenuto, nevelike, ali njih obilato dopunjuje otvorenost i smisao za novo. Stvari davno poznate građanskoj publici ova publika otkriva sa pronalazačkim žarom saopštavajući na taj način o sebi važan podatak *da je i sama neposredno zainteresovana da se oslobodi svog neiskustva i da se samokreira*! (za razliku od rutinizirane građanske publike koja se dobrim delom kroz kulturu potvrđuje socijalno, ali ne i kreativno). Ova vitalna publika je diferencirana nivoom znanja i iskustava na kulturno neprobuđene i pasivne — koje takvima čini nizak nivo obrazovanja, nerazvijenost kulturnih potreba, kao i odsustvo motivacija i spoljnih podsticaja (doseljenici sa sela uobičajeno prolaze kroz razvojne faze: nekvalifikovani, polukvalifikovani, kvalifikovani sa perspektivom da najbolji postanu i visokokvalifikovani) — i one koji su u kretanju i koji su sopstveno transformisanje prihvatili kao neminovnost i način života. Ovi drugi naslućuju u kulturi mogućnost stvarnog međuljudskog komuniciranja i vide u njoj humani sadržaj, a ne formu i socijalni ritual. (Za njih je socijalni ritual čak destimulativan faktor jer se zbog građanskog ambijenta u kome se uobičajeno održavaju kulturne manifestacije osećaju hendikepiranim.) Dok se deo nekvalifikovane i polukvalifikovane radničke klase još uvek nalazi pod pritiskom egzistencijalnih potreba (ishrana, stanovanje, odevanje, zdravlje), dotle industrijska radnička klasa sve više postaje nosilac borbe za prava radnika na više ljudske potrebe — na obrazovanje i kulturu. Nije, dakle, stvar samo u predispoziciji radnika za participovanje u kulturnim aktivnostima, jer je ona samo jedna mogućnost i jedan od psiholoških preduslova, nego i u „izazovima" koji se postojećim oblicima komuniciranja ovoj publici upućuju. Ako se govori o mogućnostima radnika da aktivno učestvuju u kulturnom životu, onda se, svakako, mora uzeti u razmatranje i ovaj momenat.

Postoji prošireno verovanje da je nivo obrazovanja i građanski stil života preduslov, ako ne čak i conditio sine qua non, za aktivno učestvovanje u kulturnom životu. Rezultati nekih istraživanja, međutim, pokazuju da je među onima sa višim i visokim obrazovanjem i solidnim građanskim statusom broj onih koji čitaju literaturu ili idu u pozorište, ili na bilo koji drugi način aktivno komuniciraju, ispod očekivanja. To pokazuje da ovaj stav uprošćava stvari i zanemaruje niz motiva i pobuda koji utiču na pojedinca stimulativno ili destimulativno kad se radi o njegovom kulturnom aktiviranju. Najčešći „komunikatori" koji se obraćaju radničkoj publici su „populisti" tipa Đorđa Marjanovića, Čkalje i Lepe Lukić. Ova se komunikacija, međutim, ostvaruje na prećutnom prihvatanju perceptivnog i psihološkog statusa quo jer ona uzima u obzir dato stanje stvari, a nije usmerena na aktivan odnos i promene. Ona, dakle, nema u vidu perspektivu, nego faktičku situaciju koju nema nameru da menja. Na taj način populistički komunikatori izneveravaju

prave mogućnosti komuniciranja, ali, pošto se oni zadovoljavaju skromnim ciljevima i zabavnim efektima kao oblicima ispunjavanja dokolice i psihološke relaksacije, oni taj nedostatak i ne zapažaju. Čak obrnuto, poneti popularnošću koja im se vraća kao „društvena rezonanca" i koju oni tumače kao svoje društveno i stvaralačko potvrđivanje i dokaz da su nekome potrebni i da nečije misli i osećanja izražavaju — oni u tome vide čak svoju demokratsku kulturnu funkciju. Čitav se ovaj nesporazum dešava zbog toga što ovo komuniciranje, kao što je napomenuto, polazi od pretpostavke *datog*, a ne od pretpostavke *mogućeg*, dakle, od statičkog principa, a ne od dinamičkog koji je u prirodi kulturnog komuniciranja (i po kome uvek neko izaziva i „vuče napred", uvek uznemirava i uvek je neko izazvan i negiran da bi, promenjeni, i jedni i drugi potvrdili sebe na višem nivou). Tako, umesto da sadrži povode za menjanje i samokreiranje, ova komunikacija služi psihološkom pražnjenju i konzerviranju datog nivoa svesti, potvrđivanju i legalizovanju datih, u većini slučajeva nerazvijenih i neprobuđenih kulturnih potreba. Time se ona lišava stvaralačke komponente koja je bitna za partnere. (Princip menjanja i samoprevazilaženja važi kako za one koji „primaju" poruke tako i za one koji ih „šalju".) Ali još delikatniji rezultat ovog komuniciranja je činjenica da se preko njega prigušuju prave potrebe i ukorenjuje zabluda o prirodi i karakteru kulturnog komuniciranja uopšte. Ono omogućuje da se neadekvatno i na svoj način neistinito ili nepotpuno istinito stalnim ponavljanjem prikazuje — i prihvata — kao pravo i istinito! (Ova situacija podseća na promenu ukusa engleskih potrošača za vreme rata pod uticajem spoljnih faktora i uz isto takvo ponavljanje. Prinuđeni ratnom oskudicom da jedu kobasice u kojima je samo jedan deo sačinjavalo meso, a veći deo hleb i ostali dodaci, oni su vremenom ovu promenu prihvatili kao izraz sopstvene potrebe i ukusa. Posle rata jednom delu potrošača trebalo je vremena da se ponovo navikne na pravi „sosidž", dok je drugi deo ostao trajno pri ovoj navici.)

Kulturni elitisti, međutim, odbijaju ovu mogućnost komuniciranja jer unapred ne veruju u perceptivne sposobnosti radnika kao partnera u dijalogu, unapred sumnjaju da bi kresanje varnica s njihove strane moglo da zapali vatru. I pošto te varnice ne krešu i plamen ne vide, oni snabdevaju sebe dokazima da se vatra ne može ni zapaliti! Tako oni kulturno komuniciranje prepuštaju populistima koji su najčešće jedini „ambasadori kulture" i komunikatori kulturnog iskustva i poruka kad su u pitanju radnici. Pretpostavka da ovaj „poziv na igru" ima efekta zato što je druga strana u stanju da prihvata samo takve izazove u najmanju ruku je nedokazana. Za iskustva pomenutih umetnika koji ostvaruju kontakte sa radnicima i, po njihovom tvrđenju, doživljavaju istinsku kulturnu komunikaciju ona je čak neodrživa.[2]

[2] Nedavno je u okviru rasprave o „elitnoj kulturi" govorio o tome Miroslav Čangalović na skupu kulturnih radnika i sociologa koji je organizovala redakcija „Politike".

## „LAISSEZ-FAIRE" FILOZOFIJA I „KULTURTREGERSTVO"

Nekada su u tradiciji jugoslovenskog komunističkog pokreta sistematski negovane veze između umetnika i radnika. Kao organizovane akcije Partije, one su veoma mnogo doprinele ne samo političkom i kulturnom buđenju i aktiviranju radnika, nego i idejnom i umetničkom orijentisanju stvaralaca. Sada su se umetnici dobrim delom povukli sa široke društvene scene i komuniciraju među sobom ili u najboljem slučaju sa uskim krugom građanske publike i sa predstavnicima društvene i političke elite. Pošto su radnici dobili radio-aparate, televizore, gramofone i ploče, tranzistore i zabavnu štampu, mnogi su poverovali da je glavnina poslova obavljena i da će ostalo doći samo po sebi. Ostavljene su radničkoj klasi još i utakmice, priredbe zabavne i narodne muzike, kao i kafane, čime je izbor popunjen. U međuvremenu društvo je sve više obraćalo pažnju prema „vrhunskoj" kulturi, uvereno da se na tom terenu biju glavne bitke za socijalističku i demokratsku transformaciju kulture.

Lenjin je proklamovao devizu: „mase na nivo umetnosti, a ne umetnost na nivo masa". Ali nastojanja u tom pravcu su vremenom slabila i, umesto njih, spontanim razvojem i „laissez-faire" stavom društva zabava je forsirana kao umetnost, a umetnost kao zabava, čime su radnici praktično dobili tretman nekvalifikovanih za prave kulturne dijaloge. Tako su oni previđeni kao mogući partneri u kulturnom komuniciranju, ali još je važnije od toga da je *na taj način društveno degradirana i sama umetnost* jer je lišila sebe široke društvene podrške i plodotvornih kontakata sa bazom društva. Na taj način je ostala nedovoljno iskorišćena predispozicija radničke klase, posebno industrijske radničke klase, za participovanje u kulturnom životu, kao i mogućnost afirmisanja nove kulturne svesti i konstituisanja nove kulturne klime. Ovo je imalo za posledicu slabljenje i relativno usporavanje procesa kulturne integracije društva, kao i umnožavanje kulturnih protivrečnosti koje su se u duhovnoj sferi i kulturnoj klimi ispoljavale u tendencijama oživljavanja i restauracije preživelih kulturnih koncepata, u nacionalističkim kulturnim preganjanjima i u ideološkom i duhovnom eklekticizmu.

Odnos prema pravim kulturnim potrebama radnika varirao je od inicijativa da se na njih da pravi odgovor — i ignorisanja tih potreba i njihovog nepoznavanja, kao i odgovora u obliku „prosvetiteljskih" kulturnih akcija. U ovom drugom slučaju radi se o već pomenutom „laissez-faire" pristupu i o odsustvu smišljenih i dugoročnih programa koji bi doprineli širem participovanju radnika u kulturnom životu zajednice. U trećem slučaju uspostavljan je i opravdavan odnos koji partnerima u kulturnoj komunikaciji unapred određuje uloge „onih koji podučavaju" i „onih koje treba podučavati". Zabluda „laissez-faire" filozofije da će opšti razvitak sam po sebi aktivirati radnike i postupno dovesti do njihovog integrisanja u kulturne tokove društva zasnivala se na iluziji da je proces socijalne integracije već ostvaren, to jest da je radnik postao „građanin" (a građanin „radni čovek"), i da otuda nisu ni potrebni posebni kulturni programi za radnike. Štaviše, protagonisti

ove filozofije zastupali su tezu da se podvajanjem kulturnih akcija na one za radnike i one za ostale građane proces integracije usporava i održava podela koja više nije društveno opravdana. Tako su programi i delatnosti objedinjeni s pretpostavkom (koja se kasnije nije potvrdila) da će radnici u programima kulturnih institucija nadoknaditi ono što su imali posebno za sebe i da će na taj način čak dobiti više i bolje „kulturne usluge". Ali tradicionalne institucije su u većini slučajeva nastavile da rade po starom, i dalje okrenute prema nekadašnjoj publici, dok je nova, radnička publika ostala uglavnom neobuhvaćena. Smanjio se broj priručnih sindikalnih biblioteka (u nekim preduzećima one su sasvim iščezle, da bi poslednjih godina počele da se obnavljaju), a i broj radničkih kulturno-umetničkih društava, horova, dramskih i literarnih sekcija, iako se u međuvremenu broj radnika gotovo udvostručio.

Verovanje u automatski karakter kulturnog razvoja kao spontanog pratioca opšteg razvoja uključivalo je i pretpostavku da je radnik, koji je na najboljem putu da postane „građanin", sposoban da sam finansira svoje participovanje u kulturnom životu i da postane „kulturni potrošač". Ali praksa je i to opovrgla i pokazala da se kulturne potrebe radnika „potrošačkom" kulturnom politikom ne mogu zadovoljiti, nego suprotno od toga — takvom politikom se moguće participovanje u kulturnom životu destimuliše (visoke komercijalne cene ulaznica za kulturne priredbe, postojanje visokih amortizacionih stopa za slike i umetničke predmete koje nabavljaju radne organizacije, nedostupnost knjiga za radnike zbog visokih, takođe komercijalnih cena, nepostojanje kulturnih institucija u radničkim naseljima, komercijalne cene kulturnih usluga i „školarine" za muzičke i druge kurseve itd.). Očigledno je da filozofija „laissez-faire" nije izdržala proveru prakse i da je dezavuisala samu sebe.

Među postojećim kulturnim programima za radnike (u poslednje vreme oni ispoljavaju tendenciju oživljavanja u novim konceptima i proširivanja) još uvek preovlađuju oni u kojima prosvetiteljski pristup određuje karakter akcije, kao i njene operacionalne oblike. Kulturna komunikacija koja se na ovaj način uspostavlja ne zasniva se na uzajamnom razumevanju partnera i na solidarnosti njihovih kulturnih i društvenih interesa, dakle na saradničkim odnosima, nego na odnosima superiornih i inferiornih, onih koji nešto daju, a ne računaju na rezonancu i onih kojima se daje, a od kojih se ništa ne očekuje. Ovo „kulturtregerstvo" nije u stanju da aktivira predispozicije i mogućnosti samokreiranja radnika o kojima je bilo reči, nego suprotno — ono ih ograničava jer isključuje samoinicijativu i svodi se na zadavanje lekcija. U praktičnom kulturnom životu ispunjenom mnogim kontroverzama postoje, razume se, brojni i drugačiji primeri i pristupi, ali ovde je reč o delu prakse koji ne predstavlja izuzetak i koji dovoljno ilustruje smisao i značenje prosvetiteljskog didaktizma u kulturnom komuniciranju sa radnicima.

## DRUŠTVENO ZNAČENJE STVARALAŠTVA RADNIKA

Najzad, sastavni deo pitanja o participovanju radnika u kulturnom životu je i pitanje njihovih mogućnosti za sopstveno stvaralačko izražavanje. Mi znamo da one nisu velike i da se u poeziji i literaturi, likovnim umetnostima, muzici i dramskom stvaralaštvu one ispoljavaju gotovo isključivo u amaterskim oblicima i sa amaterskim značenjem. Zajedno sa kulturnim navikama radnika i načinima njihovog ispoljavanja i zadovoljavanja oni imaju tretman „supkulture" koja je po pretpostavci nižeg ranga i od malog značaja za ukupna kulturna kretanja u društvu. Ova dosta raširena ocena zaslužuje da bude takođe preispitana iako razlozi na kojima se ona zasniva — estetička i umetnička strana stvaralaštva radnika — ne mogu da se ospore. Ali na tome se ne završava stvar jer ta ocena, svedena samo na estetičku i umetničku stranu, ispušta iz vida društvenu komponentu i elemente od velikog, čak izuzetnog značaja za društvenu klimu i ukupan proces sintetizovanja kulturnih iskustava, za osnovne ideje i duhovne orijentacije društva.

Postoji u našoj kulturi jedna tradicija koja se proteže do prvih socijalista i do pojave radničke klase i socijalističke misli i koja je živi deo naše kulture — jedan kulturni tok koji bi uslovno mogao da se označi kao stvaralaštvo radnika i stvaralaštvo pod uticajem radničke klase i njene ideologije i moralnih shvatanja. To stvaralaštvo se ne ograničava samo na literaturu i umetnost, nego obuhvata i društvenu misao i one oblike njenog teorijskog i praktičnog angažovanja i kreativnog ispoljavanja koji su vršili snažan uticaj ne samo na umetnički, nego i na čitav intelektualni život. Komunisti su pre rata bili nosioci kontinuiteta i tumači te tradicije dajući joj u novim uslovima novu snagu i aktuelnost. Taj tok u kome se izražavalo i cirkulisalo iskustvo radničke klase i koji je svojim prisustvom vršio snažan uticaj na druge kulturne tokove i dao svoj veliki doprinos ukupnom fondu društvenih iskustava postepeno se gasio (posebno u onom delu koji se izražava u neposrednom stvaralačkom izražavanju radnika), potisnut drugim tokovima i intelektualnim orijentacijama. On sada egzistira van pažnje javnosti i u oblicima koji više predstavljaju reminiscenciju na njegovu nekadašnju ulogu nego što potvrđuju današnju njegovu aktuelnost i prisutnost. Malo je ili gotovo nikako nema publikacija koje su posvećene literarnom stvaralaštvu radnika; još ređi su oblici likovnog i muzičkog stvaralačkog ispoljavanja radnika. Ukoliko oni i postoje, štampa, publicistika, sredstva masovnog komuniciranja — okrenuti gotovo isključivo „vrhunskoj" kulturi — daju im mali publicitet, tako da ostaju gotovo u potpunoj anonimnosti.

Jedini koji se još osećaju društveno odgovornim za „kulturu radnika", kao i za njihovo stvaralačko ispoljavanje su sindikati, ali oni su manje ili više usamljeni. Na taj način se ovaj kulturni tok našao u kulturnoj i društvenoj izolaciji, čije zidove ne uspeva da probije i da dobije značenje jednog od prisutnih i društveno priznatih tokova u ukupnim kulturnim zbivanjima. Lišen širih društvenih podsticaja i ohrabrenja, on je dobio status interne stvari radnih organizacija i strukovnih saveza, status „supkulture" koja se održava inicijativom radničkih univerziteta i sindikalnih organizacija. *Na taj način je stvaralačko ispolja-*

*vanje radnika dospelo na margine kulturne politike, a iskustva radnika ostala neartikulisana i bez većeg odjeka u društvu.* Razume se, ne misli se ovde da bi stvaralaštvo radnika trebalo da bude izuzeto od uobičajenog estetičkog kritičkog suda ili da bi u njegovom ocenjivanju trebalo da *budu primenjeni drugačiji, blaži kriterijumi, nego na samo stvaralaštvo kao takvo i na njegovu ulogu u opštem procesu oslobađanja radničke klase,* dakle, na njegovu društvenu funkciju, za koju mora da bude veoma mnogo zainteresovano i čitavo društvo. Isto tako, razume se, ne misli se ni na one oblike kontinuiteta sa radničkom kulturnom tradicijom u kojima bi se, u novom vremenu i uslovima, ponavljali motivi i inspiracije poezije Abraševića ili Koste Racina, što bi predstavljalo kulturni anahronizam, nego *na stvaralaštvo koje bi, sistematski podsticano i ohrabrivano od strane društva, bilo u stanju da izražava, u novim oblicima i aktuelnim sadržajima, današnja iskustva radnika i njihove preokupacije!*

## „SUPKULTURA" ILI DEO INTEGRALNOG DRUŠTVENOG ISKUSTVA

Ocena kulture radnika kao „supkulture", bez većeg značaja za aktuelne kulturne tokove, uzima, dakle, u obzir *samo estetičku* i umetničku stranu, a potpuno zanemaruje *društvenu.* Ta „supkultura" je, međutim, imala — i sada ima — svoje inspiracije i pokretačke motive: kult rada i internacionalističko osećanje, klasnu i društvenu solidarnost i vrednosti drugarstva i međuljudskog razumevanja, revolucionarni duh i smisao za novo, razvijeno osećanje socijalne pravde i ljubav prema svemu što je oslobodilačko, osećanje jednakosti i humanih vrednosti ljudske egzistencije, duboko shvatanje smisla i značaja svekolikih sloboda — socijalnih, političkih, nacionalnih i kulturnih. Takvim motivima i inspiracijama ovaj tok je, uprkos nevelikom estetičkom i umetničkom značenju oblika u kojima se manifestovao, ostvarivao snažan uticaj na intelektualne orijentacije i predstavljao je svojim prisustvom, svojim bogatim fondom ideja i iskustava živo vrelo stvaralačkih inspiracija, jedan od izuzetno aktuelnih kulturnih tokova *u kome se izražavalo i kojim se dopunjavalo i obogaćivalo ukupno društveno iskustvo.* Taj tok u novim uslovima ima iste takve i čak znatno šire mogućnosti i potrebe da se izrazi!

Bez društvenih podsticaja i shvatanja značaja njegove kulturno-društvene funkcije taj tok je — umesto da postane jedan od faktora kulturne klime — ostao samo refleksija tradicionalne „radničke kulture". Neko može ovo da shvati kao pledoaje za obnovu „proletkulta", što bi, razume se, bio zaključak lišen osnova. Ne radi se o tome da ovaj tok isključi ostale i da *nametne svoje norme i svoj isključivi fond iskustava* (protagonisti „proletkulta" su imali u vidu baš ovakav kulturni koncept, kao i kasnije protagonisti i teoretičari socrealizma!), nego da dobije status *jednog od postojećih tokova* koji svoju opravdanost i realnost, aktuelnost i društveno značenje potvrđuje činjenicom da se u njemu izražava živo iskustvo velikog dela društva. Bilo bi pogrešno

misliti da je taj tok potreban samo zato da bi se kulturna panorama popunila još jednim varijetetom i zadovoljilo načelo „da cvetaju svi cvetovi“ ili samo zato što se kroz njega izražavaju iskustva koja su za radnike aktuelna. Recimo, na isti način kao što su „Raskovnik“, narodna muzika, naivno slikarstvo i drugi oblici kontinuiteta sa tradicionalnom ruralnom kulturom potrebni seoskom stanovništvu, koje je takođe deo našeg društva i njegovih socijalnih i kulturnih realnosti. *Mnogo više od toga, razvijanje i ispoljavanje stvaralačkih iskustava radnika potreba je čitavog društva, a ne samo radnika!*

Moralnim i društvenim aktueliziranjem ovog toka, širokim podsticanjem od strane društva razvoja njegovih oblika i sadržaja u kojima bi se on potvrđivao i u kojima bi uspostavljao kontinuitet sa jednom živom kulturnom tradicijom koja danas dobija izuzetno aktuelno značenje, naš se kulturni život obogaćuje značajnim socijalnim i izražajnim mogućnostima. Složeni proces sudaranja i proveravanja ideja, moralnih shvatanja i vizija sveta i budućnosti, u kome se sintetizuje sistem osnovnih vrednosti društva i njegovih nadanja i verovanja, sumnji i dilema, dobija još jednu alternativu koja nema pretenzija da bude jedina, ali koja zato *ima sva prava i sve razloge na prisutnost.* Tendencija oživljavanja posesivnih vrednosti kao kriterijuma vrednosti iz starog građanskog fonda, kao i sklonosti da se pred tim preživelim sistemom vrednosti kapitulira, dobija ne samo moralnu i psihološku protivtežu, nego i *oponenta koji može veoma mnogo da doprinese moralno-političkim orijentacijama novih generacija, kao i konstituisanju i učvršćivanju principa i normi samoupravnog socijalističkog morala.*

## KULTURNA INTEGRACIJA RADNIČKE KLASE — AFIRMISANJE NJENOG SOPSTVENOG ISKUSTVA

Ne postoji, razume se, „radnička kultura“, nego samo kultura radnika u okviru jedinstvenog koncepta kulture u samoupravnom socijalizmu. Ali zato postoji aktuelan problem kulturne emancipacije radnika i njihove integracije u kulturne tokove, koja se ne može ostvariti u perspektivi postupnog pretvaranja radnika u „građanina“ i preuzimanja građanskih kulturnih koncepata od strane radnika i usvajanja građanske kulturne svesti. Takvo „kulturtregerstvo“ pretpostavlja odricanje radnika od njihovog živog iskustva, njihovih moralnih shvatanja i društvene svesti. Ono bi negiralo — i negira u nekim postojećim kulturnim konceptima i praksi — istorijsku ulogu radničke klase i njenu društveno-oslobodilačku misiju. Ono negira i socijalistički i samoupravni koncept kulture i njenu humanističku i oslobodilačku misiju. *Kulturna integracija radničke klase moguća je samo kroz njeno kulturno buđenje i aktiviranje na osnovama njenog bogatog iskustva i kroz kulturno i društveno afirmisanje njenog sopstvenog sistema vrednosti.* Pravi i ravnopravan partner u kulturnoj komunikaciji radnik postaje tek onda kad sa sobom donosi i kroz kulturnu komunikaciju razvija ne nametnute građanske koncepte kao „dokazane“ vrednosti, nego svoje ideje o životu i svoja moralna shvatanja koji su deo njegovog živog društvenog i klas-

nog iskustva i koji kroz njegovo aktivno učestvovanje u kulturnom životu dobijaju aktuelno značenje i za čitavo društvo. „Kulturtregersko“ shvatanje integrisanja radnika u kulturni život društva kao oblika postupnog emancipovanja u smislu usvajanja građanskih kulturnih koncepata i građanske kulturne svesti pretvara kulturu u sredstvo otuđivanja i duhovnog potčinjavanja radnika, a ne u sredstvo njegovog oslobađanja. Ono negira oslobodilačku misiju kulture u socijalizmu, čija je suština u tome da kultura *pomogne radničkoj klasi da aktivira i oslobodi sopstvene stvaralačke potencijale i da kroz kulturu izrazi sebe, svoju ideologiju i moral, a ne da kulturom negira sebe i da u ime svog emancipovanja i kulturnog integrisanja usvaja ideje i moral koji nisu njeni i koje je ona istorijski pozvana da dezavuiše i suprotstavi im svoje shvatanje sveta i društvenu svest, svoju viziju budućnosti.* Oslobađajući sebe i potvrđujući se u kulturi i u svim njenim oblicima, radnička klasa oslobađa i društvo i kulturu. Oblik i karakter naših budućih kulturnih inicijativa zavisiće veoma mnogo od toga koliko će prodreti shvatanje *da nije samo kultura potrebna radničkoj klasi,* što je danas preovlađujući stav sa svim praktičnim konsekvencama, nego i *da je radnička klasa sa svojim fondom iskustava isto tako potrebna kulturi.* Samo ovakav stav i ovakva svest omogućuju ravnopravnu, stvaralačku komunikaciju u kulturi između stvaralaca i kulturnih radnika, s jedne, i radničke klase, s druge strane; komunikaciju u kojoj obe strane imaju jedna drugoj šta da daju i šta jedna od druge da dobiju i u kojoj dolazi do istinskog i stvaralačkog oplođavanja i obogaćivanja iskustava. U takvom odnosu, aktivnom i međusobno inspirativnom, i stvaraoci i radnici postaju komunikatori iskustva koji zajednički utiču na društvenu i kulturnu klimu i integrišu se u ukupno društveno iskustvo.

U novim odnosima u kojima radnička klasa na inicijativu i uz najsvestranije angažovanje Saveza komunista treba da ostvari dominantan uticaj na društveni razvoj i ukupna društvena kretanja doći će do izražaja i novi oblici participovanja radnika u kulturnom životu, kao i novi oblici njihovog stvaralačkog ispoljavanja. Može se očekivati da će i postojeći oblici komuniciranja kroz kulturu biti obogaćeni novim sadržajima. Time će, nema sumnje, kulturni život čitave naše višenacionalne zajednice dobiti nove podsticaje. Pred kulturom u samoupravnom socijalizmu se na taj način otvara perspektiva da svoju humanu i oslobodilačku misiju potvrđuje stalnim i neposrednim angažovanjem u ostvarivanju istorijskog čina oslobađanja radničke klase.

# Prikazi

## Rober Eskarpi: Revolucija knjige

(„Prosvjeta", Zagreb, 1972, strana 210)

> **„Tehnička revolucija koja stvara knjigu i otkriva je svijesti naroda tijesno je vezana uz ideju širenja onoga što je zapisano."**
>
> **Rober Eskarpi**

Rober Eskarpi, profesor Filozofskog fakulteta u Bordou i direktor Instituta za književnost, smatra da je jedno od osnovnih obilježja našega vremena izvjesna — po njegovom mišljenju, neosporna — *revolucija knjige*. U tome on vidi mogućnosti nove reafirmacije tog starog medija, njegovog snaženja i utemeljavanja. Eskarpi time hoće da kaže, podstaknut Međunarodnom godinom knjige koja je tek protekla, da smo savremenici jedne svježe obnove starog zanosa štamparstva iz ere „Gutenbergove galaksije", kojoj su neki proroci unazad i unaprijed prorekli — definitivnu smrt poslije dugotrajnog slabljenja i umora. Je li, zaista, knjiga više jedno od glavnih informativnih sredstava našega doba (pored visokotiražne i prodorne dnevne štampe obilježene dinamikom i snagom događaja i eksplozivnih senzacija, zatim filma, radija i televizije), i pored „demografske eksplozije" i uvećanja takozvanog slobodnog vremena? Da li „demografska eksplozija" donosi nove čitaoce knjige ili je to mehaničko zaključivanje koje prije pristaje statističkoj logici pomalo nemoćnoj u izvjesnoj vrsti fenomena koji je nadilaze mnogostrukošću? Tu Eskarpi, bez sumnje, pretjeruje s optimizmom, i ne samo tu. Zatim, može mu se, takođe, prebaciti da premalo vodi računa o „duhu vremena", a ko o tome ne vodi računa — osuđen je na zakašnjavanje mišljenja, na autsajdersku poziciju čovjeka koji ne razumije kompleksnost događaja i procesa u toku.

Sudeći po tvrdoj uvjerenosti u perspektive knjige, čak u revolucionarnu obnovu njene ogromne nekadašnje moći, nesumnjivo je profesor Eskarpi čovjek koji se, uslovno govoreći, može nazvati tradicionalnim (da ne kažem tradicionalističkim) „čuvarem vrijednosti" koju su vrijeme i njegova unutrašnja logika već ozbiljno doveli u pitanje. Pogotovo je to istina ako se u vidu ima ona takozvana „nefunkcionalna" knjiga bez praktične namjene. Može biti da Eskarpi previše ozbiljno uzima podatke o prodoru „džepne knjige", takozvane „masovne knjige". U stvari, trebalo bi sačekati da se taj proces uobliči, inače smo u području nesigurnom — području prorokovanja. Ko zna, možda je Eskarpijeva logika nadmoćna, možda se iz njegove pozicije najbolje vidi situacija knjige? Korektnosti radi, valjalo bi biti što manje isključiv, jer to je najnemoćniji način mišljenja.

Teoretičar masovnih komunikacija, Maršal Makluan, i u tome valja vidjeti osnovnu razliku između Eskarpija i njega, čovjek je nove senzibil-

nosti i nove realnosti tehnološkog univerzalizma (dakle, čovjek je „elektronske ere"). Makluan smatra, a pretpostavljam da mu i činjenice idu naruku, da je era „Gutenbergove galaksije" završena, da je njena uzvišena misija prestala (ili da joj je bitno umanjen značaj i uticaj na oblikovanje nove kulturne situacije, koju sada uspješnije modeluju drugi, efikasniji i duhu vremena saobrazniji mediji). Kad smo već kod razlika koje udaljuju ova dva mišljenja o „Gutenbergovoj galaksiji", valja reći i u čemu su ova dva teoretičara saglasni: to je, naime, nepokolebljivo uvjerenje da je pronalazak pokretnih slova presudno uobličio kulturu Zapadne Evrope u periodu od 1500. do 1900. godine (dakle, četiri stotine godina suverene vladavine knjige!). Makluan u toj vjeri ide još dalje: on misli da je taj pronalazak, na primjer, podstakao centralizujuće snage modernog nacionalizma (on, naime, ima u vidu integrativno dejstvo tog „opštila"), jer je, navodno, taj pronalazak omogućavao veće i *jednoobraznije* širenje štampanih stvari no kad su pisane — rukom. Knjiga je, bez sumnje, ogromna kulturna tekovina čovječanstva, i pojavila se kao posljedica unutrašnje logike progresa (svako vrijeme osjeća potrebu za sebi primjerenom tehnologijom koja odgovara određenoj kulturnoj fazi evolucije). Knjiga je obilježila epohe koje bi, da nema pisane riječi, završile u neimenovanosti, u kulturnom gluvilu pustinje bez oblika i izraza, bez svijesti o sebi i sopstvenom postojanju. Bez nje nema pravog i dubokog saznanja, to je istina, ali je istina i da je novo doba njoj manje naklonjeno nego prethodna.

U uvodu *Revolucije knjige* Eskarpi će reći da ona „nema druge namjere nego da ucrta još jednu etapu u nizu napora i istraživanja koja su široko uznapredovala od trenutka kad je R. E. Barker objavio, za UNESKO, svoj prikaz „Knjiga u svijetu" — to djelo predstavlja jednu od prvih ozbiljnih sinteza kojoj je svrha da u suvremenoj civilizaciji odredi mjesto tisućljetnom sredstvu sporazumijevanja". Eskarpi, dakle, skromno „osuđuje" i svodi sopstveno djelo na smjernog nastavljača jedne prethodne sinteze koja je pokušaj određivanja mjesta knjizi u savremenoj svjetskoj kulturi. Stoga se može reći da je Eskarpijeva težnja bila isključivo u tome da ovom knjigom o knjizi pozove na akciju u korist tog starog, značajnog medija sporazumijevanja među ljudima, kulturama, rasama. To je bio prvenstveni zadatak *Revolucije knjige,* i on je obavljen dostojno.

Koliko se Eskarpi ovdje bavi jednom svevažećom temom, govori činjenica da je *Revolucija knjige,* odmah nakon pojave, prevedena gotovo na sve velike svjetske jezike: engleski, ruski, njemački, japanski, španski, italijanski, arapski, poljski, iranski i češki. „To znači", komentariše tu činjenicu sam Eskarpi, „da su neka od pitanja koja ona postavlja od općeg značaja." To mu je, zaista, lako dati za pravo jer postoji malo univerzalnijih tema no što je tema o knjizi.

„Ona *(Revolucija knjige* — prim. V. R.) nije definitivna, jer to nije nijedna pošteno napisana knjiga", reći će Eskarpi, svjedok među mnogim svjedocima raznoraznih „vječnih istina" koje su, to se kasnije pokaže, bile samo puka — aktuelnost. Stoga se on brižljivo čuva isključivosti „definicija", a mislim da je to osnovna odlika mnogih knjiga koje se posljednjih godina pojavljuju u svijetu (može to biti znak modernog skepticizma, ali i čista realističnost i mudrost: danas stvari i tehnologije prebrzo zastarijevaju; prije no što se i ustale — već su smijenjene novim idejama, novim tehnologijama). Rober Eskarpi je iskoristio Međunarodnu godinu knjige kao priliku za „opšti bilans i za osvješćenje". Može se reći da u njegovoj knjizi ima, odista, otrežnjenja i novih činjenica, ali ima i starih, prevaziđenih i napuštenih. U svakom slučaju, ovdje smo suočeni sa novom pozicijom knjige. *Revolucija knjige,* može biti, unosi i duh nekog, tako mi se pričinjava, ipak neosnovanog optimizma u pogledu perspektive ovog medija. U stvari, umjerenije rečeno, vjerovatno je istina negdje na sredini između dva mišljenja, Makluanovog i Eskarpijevog. A ako je do biranja, što se mene tiče, prije bih bio na strani Makluanovoj, prosto stoga što on neobično senzibilno osjeća unutrašnje mogućnosti vremena, svoga vremena. Stoga je, uostalom,

„prorok elektronske ere". „Gutenbergova galaksija" jeste umorna, možda je i na umoru. Knjiga mora ponovo da se, do krajnjih snaga, bori za novi status jer je stari nepovratno izgubljen. Eskarpi, međutim, ne želi da se složi s tom činjenicom. Tome neslaganju, uostalom, posvećena je čitava njegova knjiga. Ona hoće da nas uvjeri u to da prisustvujemo „revoluciji knjige". U tom smislu, ona ima jednu aktivnu, izuzetno plemenitu poruku: pored toga što je reafirmiše, ona i određuje novo mjesto knjizi.

Ako je želio da je brani, ugroženu drugim medijima, i da joj vrati privilegovan status među „opštilima", razumije se da je Rober Eskarpi morao poći od definicije knjige. Ili, što je bliže istini, *nemogućnosti* definicije knjige: „Kao sve što živi, tako je i knjigu nemoguće definirati; nitko još do sada nije uspio dati potpunu i trajnu definiciju knjige — to se objašnjava time što knjiga nije predmet poput ostalih." Mora se reći da ova „definicija" knjige ne spada u one osobito briljantne: u svakom slučaju, jedna prosječna misao šta knjiga *nije*. „Knjiga se prodaje, kupuje, razmjenjuje", piše Eskarpi, „ali s njom ne smijemo postupati kao s bilo kojom drugom robom, jer je ona istovremeno i mnogostruka i jedinstvena, i mnogobrojna i nezamjenjiva." Ni ova misao nije nam nepoznata jer je Paskal to rekao još u sedamnaestom vijeku! To je, dakle, svakome jasno ko ne misli isključivo funkcionalistički. Knjiga nije samo „zaliha intelektualnih pojmova" i „izražajnih oblika", ona predstavlja „najjednostavnije sredstvo koje u datom trenutku oslobađa nebrojeno mnogo zvukova, slika, osjećaja, ideja i informacija, otvarajući im vrata vremenâ i prostorâ, da bi, zatim, pridruživši se drugim knjigama, ponovno usmjerila ove razasute sadržaje prema drugim tačkama raštrkanim u vjekovima i po kontinentima, stvarajući tako bezbrojne i međusobno posve različite kombinacije". Ova Eskarpijeva „definicija" knjige je, bez sumnje, najkompleksnija i najviše podrazumijeva. Jer ne svodi knjigu na jednosmjernost, i jer djeluje mnogovrsno, nevezana za određena vremena i prostore — ona prenosi samo najbolje sadržaje, trajne. Knjiga najviše doprinosi plodonosnom prožimanju kultura, njihovoj „međusobnoj kombinaciji".

Knjiga je, dakle, otporna i netrpeljiva prema definicijama koje hoće da je svedu na prostu namjenu. Njena društvena i istorijska važnost jeste neprocjenjiva, i ona je izvan logike prakticista i trgovaca robom. Ona je „pobjeda nad vremenom", jer, što nije zapisano, kazano je, nije se ni — dogodilo.

U prvom dijelu *Revolucije knjige* Eskarpi piše o istorijatu fenomena knjige: „ovo možda najveće otkriće u povijesti" — tako će on nazvati pronalazak pokretnih slova! počelo je, kao što je poznato, u Majncu, 1454. godine, i otuda je počelo širenje pronalaska (Rim, Pariz, Valencija, London). Smatra se da je od 1450. do 1500. godine u Evropi štampano 20 miliona inkunabula! Stoga Eskarpi i može da kaže: „Bit knjige je u njezinoj mogućnosti širenja." „Rasprostiranje je sve" — to je načelo poznato iz imperijalističke vojne doktrine, ali, takođe, i plemenito načelo štamparstva. „Učinak tiska bio je neposredan i spektakularan", piše Eskarpi, „no moramo naglasiti da je došao u pravo vrijeme, što dokazuje da se tehničke novine prihvaćaju tek onda kad odgovaraju društvenoj potrebi." To je, na izvjestan način, modifikovana Makluanova misao da svako doba ima sebi primjerenu tehnologiju i da svako vrijeme ostvari sopstvene „unutrašnje mogućnosti" (kako bi rekao Osvald Špengler). Televizija je, recimo, *tipičan* medij elektronske ere, jer je čitav svijet i inače zahvaćen velikim kolektivnim procesima, a na te procese mogu djelovati samo efikasni mediji koji će, smatraju ideolozi elektronske ere, ponovo ujediniti ljude višečulnom doživljajnošću i *istovremenošću*. Televizija će, misli Makluan, najviše doprinijeti da se ostvari ideja opšte „vaseljenske svijesti", a knjiga to ne može jer je „usamljenički medij saopštavanja." Makluan još kaže da je knjiga „šizofrenični medij", jer, navodno, nagoni na nedruštveno izdvajanje iz velikih kolektivnih procesa. Mada uvjeren da je televizija medij ovoga vremena, neuporedivo manje sam ubijeđen u Makluanovu tvrdnju da je knjiga „šizofrenični medij", kao i da je svaki oblik usamljivanja asocijalan. Na-

protiv, prije bi to bila televizija koja integriše „spolja“, a ne „iznutra“.

Eskarpi kaže, ne prvi, da je ekonomski i kulturni uspon evropske civilizacije pogodovao pronalasku štampe i štamparstva. Jednostavno, štampa se *morala* pronaći, kao izraz jednog određenog vremena i određene faze mišljenja i evolucije uopšte. Eskarpi piše o rasprostiranju knjige sljedeće: „*Božanskoj komediji* trebalo je više od četiri stoljeća da obiđe Evropu, dok je *Don Kihot* taj isti put prevalio za dvadeset godina, a *Verter* samo za pet... Nikad osjećaj univerzalne zajednice obrazovanog staleža nije bio tako živ kao upravo u 18. stoljeću.“ Ako je riječ o izvjesnom „aristokratskom kosmopolitizmu“, to je nesumnjiva istina. U naše doba planetarizacije mišljenja stvara se nova zajednica i neka ekumenska tradicija. To je novi univerzalizam. Knjiga će se poslije osamnaestog vijeka, smatra Eskarpi (djelovanjem „mašinizacije“), okrenuti protiv tog i takvog „aristokratskog kosmopolitizma“. To je početak demokratizacije knjige i štamparstva. Knjiga više nije bila isključivo privilegija jednog bogatog staleža — postala je jeftinija i dostupnija i manje obrazovanim staležima. Tek tada je knjiga postala ono što je, na neki način, danas: relativno jeftina i relativno dostupna (kako gdje). Toj demokratizaciji je najviše doprinio metodizam u Engleskoj, kao i prosvjetitelji i enciklopedisti Francuske.

Vladavina visokotiražne štampe smjenjuje pomalo, već prije kraja prošlog vijeka, vladavinu knjige. „Detronizacija“ knjige, postepena ali izvjesna, datira, dakle, odavno. Takođe, i štampa će „otići“ sa tog prvog, privilegovanog položaja među medijima — na njeno mjesto stupiće, u novom dobu koje „ubrzava istoriju“, njemu prikladni mediji: film, radio, televizija. Oni, za razliku od štampe, nisu samo prenosioci informacija — u najboljim trenucima sposobni su i da se umjetnički izražavaju.

Ideolog „najliberalnije od svih revolucija“, revolucije knjige, Eskarpi se zalaže za krajnju i potpunu demokratizaciju knjige. On kaže: „Bez obzira na ideološku orijentaciju, svaka zemlja želi upoznati inozemstvo sa svojom kulturnom i misaonom baštinom, što dakako zahtijeva velike naklade i smanjenu cijenu knjige.“ Dakle, stari dobri ideal: dobro, jeftino, dostupno. Za širenje knjige, smatra Eskarpi, najpogodnija je „džepna knjiga“ (popularni tip izdanja kao što je, na primjer, *Penguin*). Jer ta vrsta jeftine knjige (koja nije dekorativni element, još manje *status symbol*) osvaja svijet. Eskarpi za to navodi brojne podatke i stoga smatra da je to širenje „masovne knjige“ naročito snažno počelo negdje od pedesetih godina. Ta vrsta knjige, misli Eskarpi, doprinosi revolucionisanju knjige, štamparstva i knjižarstva. Čak i „funkcionalne“ knjige počele su da se štampaju u „džepnim“ izdanjima!

Eskarpi navodi i tradicionalnu Devejevu decimalnu klasifikaciju po kojoj su četiri kategorije knjige u potpunosti funkcionalne (društvene nauke, filologija, egzaktne i primijenjene nauke), a pet kategorija knjige su, navodno, djelimično funkcionalne (nauke uopšte, filosofija, religija, likovna umjetnost, istorija i geografija). Taj kriterij klasifikacije, međutim, Eskarpi s pravom smatra „neodređenim“. Tako se zbiva, uostalom, sa svim pokušajima da se definiše nešto što ne podliježe definicijama („Dok je svako objavljeno književno djelo — svaki roman, na primjer — pustolovina s nepredvidljivim završetkom, funkcionalna knjiga odgovara potrebi koja se može lako naznačiti, definirati i procijeniti“, piše Eskarpi). „Funkcionalne“ knjige imaju, naravno, znatno duži „komercijalni život“ nego „nefunkcionalne“. To je dosta lako objasniti: naime, „nefunkcionalne“ knjige sklone su brzom zastarijevanju, dok su „funkcionalne“ to u znatno manjoj mjeri. Prodor takve vrste knjiga Eskarpi objašnjava upravo tom činjenicom zastarijevanja u jednom i odupiranja zastarijevanju u drugom slučaju. Književno djelo je „nesvrsishodno“, i to je njegova osnovna odlika (Eskarpi: „Književnost je svako djelo koje nije sredstvo nego je samo po sebi svrha“).

Eskarpi izdvaja dvije komponente koje podstiču „život knjige“: to je postojanje, odnosno nepostojanje, znatnog broja obrazovanog stanovništva koje je ekonomski jako i politički uticajno, i raznolikost, odnosno jednoobraznost, ukusa i ponašanja či-

talačke publike, bez obzira na brojčanu vrijednost. To su, po njegovom mišljenju, faktori stimulacije knjige. Strujanje i razmjenu knjiga u dobroj mjeri sprečavaju nepismenost i — jezičke razlike. Ideja „neprevodivosti" „lijepe književnosti" veoma je stara, ali to je — nužno zlo, kako se to kaže.

Eskarpi ne donosi neke nove ideje o knjizi uopšte, već samo apeluje i bori se za knjigu i načelo širenja. On se bori, dakle, za veliki simbol ljudske kulture („Pismo je omogućilo riječi pobjedu nad vremenom, no knjiga joj je omogućila pobjedu nad prostorom"). Prema tome, ova Eskarpijeva knjiga jeste, bez ikakve sumnje, iz „infraliterature", jedna čisto „funkcionalna" knjiga. To joj, naravno, nije nedostatak — naprotiv!

A evo kako, na primjer, Dimazdije vidi mogućnost širenja knjige: „Distribucija knjiga mora biti permanentna tekovina, jer će, inače, zahvaljujući moćnim reklamnim mogućnostima, potpuno prevladati snage protivne knjizi." Jer ne valja zaboraviti da „živimo u vrijeme kad se sve što je veliko stvara ekipno i uz pomoć mašine" (zato Dimazdije i smatra da bi knjiga trebalo da se reklamira putem moćnih novih medija). Jer, ako se knjiga ne prilagodi zahtjevima novog doba, novoj kulturnoj i društvenoj realnosti, s njom će biti svršeno (izuzimajući, naravno, „funkcionalnu" knjigu kojoj „duh vremena", barem za sada, pogoduje). Ona mora računati na opasnu konkurenciju drugih medija koji naginju površnosti, zabavi, pa i frivolnosti. Dakle, „zanimljiviji" su!

Eskarpi piše, dalje, i o teškom položaju pisca, o ideologiji književnog „uspjeha" koji je najveća opasnost po pisca i njegovu autonomiju. Jer „uspjeh" ga nagoni, i gladno „tržište", da *ponovi* „uspješno djelo", a to znači, gotovo uvijek, *ići istom stazom.* A „ići istom stazom" — nije dostojno umjetnosti. To tada bude i komercijalni promašaj jer dolazi do prezasićenosti jednom vrstom stila i izraza „uspješnog" pisca.

Po kritiku „duha strogosti" i „ozbiljnosti" u negativnom vidu korisno je što Eskarpi štiti takozvanu „marginalnu literaturu", „parazitska izdanja", jer ih, sa „stanovišta vječnosti", omalovažava „normativna" i „autoritativna" kritika. „Jednostavnije rečeno", piše Eskarpi, „svaka književna kritika, namijenjena masovnom širenju knjige, mora polaziti od iskustvenog poznavanja unutrašnjih struktura masa i njihovog literarnog ponašanja".

Eskarpi veruje, dakle, u veliku budućnost knjige i u obnovu njene moći. To je, za njega, realnost. On, čak, bez ikakvog straha, naziva jednu pojavu, nedovoljno oformljenu, neizvjesnu, „revolucijom knjige"! Eskarpi, reklo bi se, sakralizuje knjigu, pa će, na primjer, reći da je „knjiga kao hljeb" (odavno nismo čuli slično mišljenje koje je romantičarsko i vjerničko u onom najplemenitijem smislu riječi). U tom smislu, Eskarpi unosi izvjestan zaboravljeni duh entuzijazma, a to dobro dođe svakoj umornoj civilizaciji kojoj je preostao samo — skepticizam. Eskarpi ne poznaje duh sumnje, i u tome se sastoji njegova najveća zabluda i najbolja odlika. Mada navodi dosta statističkih činjenica koje nepobitno govore o „revolucionisanju" knjige i o ekspanziji „masovne knjige", nije li Eskarpi, ipak, malo previdio „unutrašnje mogućnosti" novoga vremena? Da nije previše čovjek gutenbergovske ere, koju polako i metodično ostavljamo iza sebe (na žalost ili na sreću, to nije lako proreći)?

Ne vodeći računa o Eskarpiju i njegovim plemenitim pobudama, vrijeme će, nesumnjivo, iskoristiti onu mogućnost koja bude odgovarala njegovom biću — druge istine manje zadovoljavaju. Jer vrijeme neće voditi računa o starim slavama i starim simbolima prethodnih civilizacija ako mu se budu — odupirali. Prilagoditi se ili umrijeti, to ne važi samo za biološki život.

VELJKO RADOVIĆ

## Dr Gligorije Zaječaranović: Filozofija marksizma

(„Gradina", Niš, 1973, strana 126)

Knjiga je podeljena na četiri poglavlja: „Filozofija kao pogled na svet", „Filozofske teorije i metode", „Postanak i razvoj marksizma" i „Bitne odlike marksističke filozofije".

Zaječaranović u prvom poglavlju, kao i na više drugih mjesta u knjizi, usvaja i metodički razvija gledište da je filozofija nauka (ima i svoj predmet i metode istraživanja), ali ona ima specifičan položaj i ulogu među ostalim naukama. Pitanje svrstavanja filozofije u red nauka za ovog autora se ne svodi na teorijska razmatranja, već na konkretno pokazivanje da „filozofija u svojim izvođenjima pojedinih problema zaista postupa naučno, ili to bar može činiti" (str. 10).

Specifičnost filozofije u odnosu na ostale nauke sastoji se, prvo, u tome što ona metodološke zahtjeve koji leže u osnovi sveg naučnog rada određuje, ispituje i utvrđuje kao uslove i kriterijume koje svako istraživanje mora zadovoljiti da bi se smatralo naučnim. Njena specifičnost je i u tome što jedino ona posmatra svijet u totalitetu — da bi mogla odrediti položaj i ulogu čovjeka u njemu. Time što pokušava dati cjelovitu sliku svijeta, njena je funkcija da izgrađuje pogled na svijet služeći se tekovinama ostalih nauka, pa je tako ujedno i opšta, relativno adekvatna teorija stvarnosti. U vezi sa tim je i njena ideološka funkcija jer je kao pogled na svijet tijesno povezana sa društvenim grupama (klasama). Ta činjenica se ne može koristiti kao dokaz njenog nenaučnog karaktera jer se, prvo, i sa posebno klasnih pozicija (u izvjesnim društvenim uslovima) može doći do naučnih istina i, drugo, znatan dio njene sadržine ni u najmanjoj mjeri ne zavisi od tih pozicija (primjer logike). I na kraju, na najvišem dostignutom stupnju razvoja, a to je marksistička filozofija, ona nema samo teorijsku funkciju, već i zadatak praktičnog usmjeravanja društva.

U sistem filozofskih nauka Zaječaranović uvršćuje: dijalektički materijalizam, logiku i gnoseologiju, etiku, estetiku, akseologiju i istoriju filozofije. Slijedi sažeto iznošenje predmeta kojim se bave ove filozofske nauke i njihov značaj za razvoj filozofije. Interesantno je istaći da je dijalektički materijalizam za ovog autora filozofska teorija i metoda kao i pogled na svijet.

Ističući osnovne istorijske etape u formiranju pogleda na svijet (osnovna distinkcija je naučni i nenaučni), autor iznosi njegove osnovne karakteristike. Prethodno pravi razliku između filozofskog pogleda na svijet uopšte i naučnog pogleda jer svi filozofski pogledi nijesu naučni. Te karakteristike su u sljedećem: određeno shvatanje svijeta uslovljava ekonomska struktura, način proizvodnje i proizvodne snage; za formiranje pogleda na svijet veliki značaj imaju nauke, posebno prirodne; svaki pogled na svijet je i ideologija određene klase; on kao opšta teorija izgrađuje i zasniva opšte teorijske stavove od kojih polaze sve druge nauke; on uvijek sadrži i zahtjev za izmjenu svijeta, što posebno karakteriše marksistički pogled na svijet.

U drugom poglavlju raspravlja se o vrstama teorija i metoda u filozofiji i o izvorima njihovog nastanka. Autor polazi od klasičnog stava da se filozofske teorije prema odgovoru na takozvano osnovno filozofsko pitanje dijele u dvije osnovne grupe: materijalističke i idealističke. Iako je to, kao i svaka šema, uprošćeno, ipak se od toga može poći kao od osnovne orijentacije. A to osnovno pitanje je odnos prirode i duha, bića i svijesti ili materije i psihe. Njega je Engels klasično formulisao iako je to pitanje postavljeno još u religiji prije osamostaljivanja filozofije od nje. Ni jedna filozofija ne može izbjeći odgovor na njega. Pored ontološke strane ovog pitanja, postoji i gnoseološko-logička i druge strane, na koje se, isto tako, daju različiti odgovori. Postavljajući pitanje otkud mnoštvo odgovora na ta osnovna pitanja, Zaječaranović ističe da „te razlike proizlaze iz raznih mogućnosti odgovora. Prema tome, nužno, u stvari, nastaju različite filozofske koncepcije, jer ima više pitanja,

a na svako pitanje moglo se odgovoriti različito, zavisno od razvijenosti nauke itd." (str. 46).

Navodeći osnovne idealističke pravce, autor ističe da su te teorije naglašavale ulogu svijesti i subjekta u saznanju, kao i njegov stvaralački karakter („djelatnu stranu"), pa je otud njihov značaj velik. Istorijske vrste materijalizma su antički i mehanicistički, dok se logički ta učenja dijele na metafizička i dijalektička. Iako, uopšte uzevši, u društvenom životu idealizam najčešće ima konzervativnu ulogu, to ne treba vulgarizovati: „U izvesnim okolnostima idealizam može imati progresivnu ulogu. S druge strane, materijalizam, mada je u svojoj osnovi naučan ili bliži nauci nego idealizam, čak i onda kad je nerazvijen, u nekim svojim oblicima može igrati u određenim društveno-istorijskim okolnostima nazadnu, konzervativnu ulogu" (str. 53).

Filozofske metode, logički posmatrano, dijele se uglavnom na formalizam i dijalektiku, a formalizam se ispoljava prvenstveno kao metafizička metoda. Zaječaranović iznosi uglavnom poznate odlike ovih metoda, kao i socijalne i gnoseološke korijene iz kojih su nastale.

O marksizmu, odnosno njegovoj filozofiji, govori se u čitavoj drugoj polovini ove knjige. Autoru je pošlo za rukom da na malo prostora sistematski i pregledno izloži osnovne stavove o nastanku marksizma i o problemima marksističke filozofije. Ovu filozofiju kao principijelno novo, materijalističko, ali ujedno i dijalektičko učenje omogućile su promjene u društvu i nauci 40-tih godina XIX vijeka, u prvom redu buđenje, osvješćivanje i u početku tek lokalno organizovanje radničke klase. Pored toga, nju su omogućili i sljedeći idejni i naučni izvori: klasična njemačka idealistička filozofija, posebno Hegel, Fojerbahova materijalistička filozofija (njegova antropološka orijentacija), klasična politička ekonomija, francuska filozofija XVIII vijeka (njen materijalizam, ateizam i društvena angažovanost), socijalisti utopisti (kritika tek formiranog kapitalizma), dostignute tekovine u prirodnim naukama (posebno Darvin). Marksistička filozofija polazi od cjelokupnog dosadašnjeg razvoja i nauke i filozofije usvajajući sve njihove pozitivne tekovine.

Poslije iznošenja osnovnih podataka iz Marksove i Engelsove biografije i navođenja njihovih osnovnih djela autor iznosi njihove najznačajnije filozofske stavove. Iako u sažetom obliku, ipak se može pregledno pratiti misaoni i praktično-revolucionarni razvoj osnivača marksizma. Posebno se naglašava njihov zajednički rad i uzajamni uticaj koji su vršili jedan na drugog, kao i okolnost da su dolazili skoro do identičnih stavova i rješenja i onda kad su radili samostalno. Drugi susret Marksa i Engelsa u Parizu 1844. godine Zaječaranović uzima kao vrijeme od kada datira ne samo njihov zajednički rad, nego i postavljanje osnova koncepcije istorijskog i dijalektičkog materijalizma, odnosno temelja naučnog socijalizma. Poslije toga nastaje niz njihovih zajedničkih i samostalnih djela koja čine osnovu njihovog učenja.

Nakon Marksove i Engelsove smrti, u periodu Druge internacionale, ističu se slijedeći autori koji su popularisali ili dalje razvijali marksizam: Jozef Dicgen, Pol Lafarg, Franc Mering, Karl Kaucki. U tom periodu uzima maha revizionizam sa Bernštajnom i austromarksistima, ali tada se odvija i značajna aktivnost marksista koji su istupali protiv revizionizma (u prvom redu Plehanov, Mering, Roza Luksemburg i djelimično Kaucki). U toj borbi posebnu ulogu imao je Lenjin, koji je dalje razvio učenje Marksa i Engelsa. Zaječaranović u tom kontekstu ističe u prvom redu Lenjinove stavove iz *Materijalizma i empiriokriticizma* i iz *Filozofskih svezaka*. Lenjinova zasluga je i u istupanjima protiv dogmatizacije filozofije, u kritici mnogih marksista koji su bili nesposobni da materijalizam razvijaju na dijalektički način, kao i u tome da u filozofiji ne treba zanemarivati princip partijnosti. Od drugih ruskih marksista pominju se Deborin, Buharin, Mitin, Judin, Raljcovič i drugi. Kasnije se pojavljuje Staljin kao vrhovni autoritet i u filozofiji, koju svodi na poznate četiri crte dijalektike i tri crte materijalizma. To dovodi do dogmatizacije i subjektivističke i čak idealističke interpretacije filozofije marksizma.

Lukač i Korš pominju se kao značajni stvaraoci koji su dali originalan doprinos razvoju filozofije marksizma, ali su naišli na oštru kritiku vođa Druge i Treće internacionale. Pominju se još Gramši, Maks Rafael i Todor Pavlov.

Pravi otpor dogmatizaciji marksističke filozofije ispoljio se tek 1948. godine u borbi jugoslovenskih komunista protiv staljinizma. To je bio impuls za njen dalji razvoj, pa se jugoslovenski filozofi okreću političkoj, antropološkoj i gnoseološkoj problematici istovremeno pokazujući da je Marksova i Engelsova teorija otuđenja zasnovana na socijalističkom humanizmu, koji su oni od početka svog rada zastupali.

U posljednjem poglavlju Zaječaranović iznosi bitne odlike marksističke filozofije. Upoređujući dijalektički materijalizam sa ranijim oblicima materijalizma i iznoseći njihove ograničenosti, Zaječaranović uspješno demonstrira njegove prednosti. A one su u tome što je on jedinstvo dijalektike i materijalizma, što je antimetafizičan i što mu je jedan od osnovnih stavova princip razvojnosti, što je jedinstvo teorije i prakse, iz čega proizlazi njegov revolucionarni karakter — njegova teorija je vezana za radničku klasu i polazi od njenog bića. Time je on i ideologija — pogled na svijet te klase i ostvaruje se samo u vezi sa njom. No, on se zbog toga ne može kritikovati kao nenaučan, već je to naučna teorija istovremeno klasno određena. Nerazdvojno je povezan sa naukom i polazi od činjenica i stavova koje ona prikuplja i obrađuje.

Sljedeća bitna odlika marksističke filozofije je njen izvorno humanistički smisao. Zaječaranović uspješno pokazuje da je Marks u svim svojim izvođenjima polazio od čovjeka i da je njegovo učenje u svojoj polaznoj tački antropološki određeno. „Misao o integralnom, to jest neotuđenom čoveku je osnovna filozofska pretpostavka *Kapitala*, mada se ona u njemu gotovo ne razrađuje, nego više dodiruje i nazire kao opšta podloga raznih Marksovih razmatranja. Čini se neospornim da je ta misao sadržana u osnovi idejne zgrade *Kapitala* (str. 103). Marksovo učenje o revoluciji i komunizmu takođe je duboko humanistički zasnovano i time ono nije obična politička doktrina. U pojmu otuđenja, koji ima suštinski značaj za marksizam, takođe je sadržana izvorno humanistička misao. Humanizam se ispoljava i u karakteru Marksove dijalektike.

Ponovo se vraćajući na tvrdnju da marksistička filozofija ima istovremeno i naučni i ideološki karakter, Zaječaranović to šire obrazlaže. On prvo raščlanjuje Marksovo i Engelsovo shvatanje, odnosno upotrebljavanje termina „ideologija" i utvrđuje da su oni taj termin upotrebljavali u užem i širem značenju. Upotrijebljen u užem značenju, to je iskrivljena svijest, a u širem on označava idejnu nadgradnju uopšte, cjelokupnu svijest ljudi, gdje se podrazumijeva i nauka.

Naučni karakter marksističke filozofije proizlazi iz posebnog položaja koji proletarijat zauzima u društvu, a njegovo klasno stanovište je, u stvari, objektivno stanovište. Marksistička filozofija ne postavlja ciljeve i ideale bez veze sa stvarnošću, nego upravo na osnovu analize same stvarnosti.

Sljedeća bitna odlika marksističke filozofije je njen antidogmatski i stvaralački karakter. Ona zahtijeva kritički odnos prema cjelokupnom saznanju, ali i kritički odnos prema stvarnosti sa stanovišta socijalizma.

Ova knjiga Gligorija Zaječaranovića spada u onu vrstu knjiga iz oblasti filozofije koja na sistematičan (ali ne usko stručan) i popularan (ali ne uprošćen) način razmatra eminentno filozofska pitanja. Ona nije pisana kao udžbenik, ali može da posluži i u tu svrhu, kao što može koristiti i širem krugu čitalaca koje zanimaju ovi problemi. Podnaslov knjige glasi „Uvođenje u marksizam", čime je najadekvatnije izražen njen sadržaj. Potreba za knjigama ovakve vrste kod nas je nesumnjiva, ali je do sada ona vrlo malo zadovoljavana. Bez obzira na to što se neće svi složiti sa izvjesnim stavovima iz ove knjige, ona je, ipak, jednu veoma složenu materiju uspjela da izloži na jasan i prihvatljiv način.

MILOŠ MIJANOVIĆ

# Ernst Kasirer: Jezik i mit

**(Tribina mladih, Novi Sad, 1972, strana 88)**

Rasprava Ernsta Kasirera *Jezik i mit* ide u red onih njegovih rasprava u kojima je ovaj pisac i mislilac želeo da na zadovoljavajući način reši neka osnovna pitanja mitologije, da otkrije izvesna simbolička značenja i da među njima uspostavi određene odnose i veze. Ova rasprava trebalo je da predstavlja „prilog proučavanju imena bogova“, ali je, kao što to obično biva, prerasla u raspravu o mitskoj nomenklaturi uopšte i dovela je Kasirera pred dilemu da li jezik proizlazi iz mita ili mit nastaje iz jezika.

Kasirer na osnovu bogatog etnografskog materijala meri argumente koji bi govorili u prilog prioritetu jezika, kao i one koji bi govorili u prilog prioriteta mita. Iako se ograničava uglavnom na interpretaciju tuđih gledišta, ta interpretacija je daleko od toga da ne bude kritička. I faktografski materijal koji rezultati etnoloških istraživanja mogu da ponude i objašnjenja toga etnografskog materijala, ma koliko ona bila raznovrsna i međusobno protivurečna, ipak mogu i samog čitaoca da dovedu do zaključka koji će mu Kasirer saopštiti tek u šestoj, završnoj, glavi svoje rasprave.

Ti rezultati se svode uglavnom na sledeće: postoji tesna isprepletenost mitskog i jezičkog mišljenja, a izgradnja mitskog i jezičkog sveta bila je inspirisana i vođena „istim duhovnim motivima“. Da bi se taj odnos stvarno pokazao, treba poći ka traženju korena iz kojih i mit i jezik izrastaju. I mit i jezik proizlaze iz jednog istog metaforičkog načina mišljenja. Ako u jednom trenutku otkrijemo suštinu i smisao metafore, tada možemo da uočimo i jedinstvo koje postoji među mitskim i jezičkim i razlike koje nisu tako male. Pre nego što zaželimo da se opredelimo o tome šta je primarno, a šta sekundarno i šta je čija funkcija, da li mit funkcija jezika ili jezik funkcija mita, neophodno je tačno ustanoviti šta se podrazumeva pod metaforom. Pojam metafore se, smatra Kasirer, „može shvatiti u užem smislu po kome znači samo svesnu zamenu oznaka jedne predstave i njenog sadržaja oznakom, odnosno imenom drugog sadržaja koji je sličan prvom po nekoj svojoj crti ili u ma čemu ima sa njim posrednih analogija“. U tom slučaju oba sadržaja „imaju svaki za sebe određena i samostalna značenja, a između njih, kao čvrstoj polaznoj i čvrstoj završnoj tački... vrši se kretanje predstave, kretanje koje vodi od jednog ka drugom i ka semantičkoj zameni jednog drugim“. Ali od te metafore „valja razlikovati pravu, „radikalnu“ metaforu“. Ta radikalna metafora i jeste uslov formiranja kako jezičkih tako i mitskih pojmova.

To prelaženje jedne metafore u drugu, ceo taj proces koji se zbiva, strogo uzev, nije prelazak jednoga u drugo, nije preobražaj jedne u drugu, već postojeću kategoriju, nego nove kategorije tek tada nastaju. Iz toga novog nastanka, iz te radikalne metafore nastaju i jezik i mit, ali se jezik i umetničko stvaralaštvo nastalo na jeziku kao jedna nova kategorija od te postojeće metafore emancipuje.

Ono što je bila namera Ernsta Kasirera jeste to da se otkrije simboličko značenje mita i da se tim otkrićem mit, koliko je to mogućno, demistifikuje. Kasirer želi da se odvoji od postojećih mišljenja i uverenja njegovoga vremena, da se posebno udalji od Hegelovih tumačenja koja su mogla da posluže i poslužila su za neke naknadne i dodatne mistifikacije. Posmatrajući mit kao nešto što je organski nastalo, on ga posmatra istovremeno kao nešto što nije i ne može da bude jedna od emanacija „apsolutnog duha“. On se i prema mitu i prema jeziku odnosi pre svega kao filosof, preciznije rečeno, kao filosof kantovac, kome je fenomenologija znanja jedini cilj. Ali njegov okvir te fenomenologije, ako tako može da se kaže, ne interesuju sama znanja, već zakonitost tih znanja. Znanje ovde postaje nešto što se može podvrći određenoj zakonitosti i što proizlazi iz te zakonitosti. Kao što hoće da se distancira od Hegela, Kasirer hoće da se distancira i od Frojda. Ono što je kod njega neprihvatljivo kada

je u pitanju Frojd, jeste Frojdov apsolutni pesimizam. On neće da uzme u obzir Frojdovu meru dobra jer pretpostavlja, dosledno učenju svoga učitelja, da dobro ima druge izvore i poreklo nego što mu to pripisuje Frojd.

Mit je, smatra Kasirer, tesno povezan sa magijom, bar u prvo vreme svog nastanka. Kao što je tesno povezan sa magijom, još je tešnje povezan sa religijom. Te veze između religije i mita mogu da budu tako prisne da se ne može pouzdano tvrditi ni gde prestaje religija niti gde počinje mit. I mit i religiju Kasirer pokušava da situira u pravremena, koja, između ostalog, omogućuju da se do nekih zaključaka dođe spekulativnim putem i koja, blagodareći odsustvu pouzdanog empirijskog materijala, ako se izbegnu analogije kakvima su se koristili Morgan i Engels, daju punu slobodu, makar i pogrešnog, zaključivanja. Osnovni nedostatak mita, i to je jedna od njegovih srodnosti sa religijom, jeste što mit veruje u samog sebe. Ako se ima u vidu aktuelni istorijski trenutak u kojem se Ernst Kasirer bavio pitanjima mita, onda taj nedostatak dobija i jednu, ne samo filosofsku, nego i političku aktualizaciju. Jedan mit koji veruje u svoj predmet nastao je u Kasirerovo vreme, ugrožavao čitavo čovečanstvo i doveo ga na ivicu katastrofe. Na stranu što je taj mit dobrim delom bio racionalno konstituisan, što je on bio jedna veštački sročena istorija koja bi imala da opravda sadašnjost i da, koliko je to god mogućno, predskaže budućnost, i to ne onu koja dolazi, nego onakvu kakvu su tvorci aktuelnog političkog trenutka u Nemačkoj želeli da imaju. Otuda Kasirerova želja da mit istorijski prepusti pradavnim vremenima i da ga, ukoliko je to mogućno, isključi iz savremenog doživljavanja sveta.

Kada se posmatra mit, čovek se javlja kao „animal symbolicum". Kasirer je želeo da tom „animal symbolicumu" suprotstavlja homo sapiensa. To što je taj homo sapiens imao da bude malo isuviše po kantovskom ukusu, predstavlja jednu od ključnih Kasirerovih zabluda. I zato kao kod većine građanskih mislilaca našeg vremena, i kod Kasirera imamo izvesnu nesaglasnost između analize i sinteze, između postavljenog problema i nađenog rešenja. Kada polemiše i kada kritikuje mišljenja sa kojima nije saglasan, Kasirer je prodorno efikasan i efikasno prodoran. Kada nudi svoja rešenja, ta se rešenja, iako naučnija od rešenja koja su nudili njegovi protivnici, pomalo gube u opštoj magli kantovskih kategorija i njihov smisao postaje zatrpan kantovskom terminologijom.

PREDRAG PROTIĆ

---

## Pet predavanja Herberta Markuzea*

(Herbert Marcuse: Five Lectures, Psychoanalysis, Politics and Utopia, Penguin Press, London, 1970)

Ocenjujući Frojda i određujući svoj odnos prema frojdizmu, Markuze stoji na stanovištu da se ova teorija pojavila kao biološka, ali da je ona prevashodno „socijalna i istorijska" i da je njena psihološka sadržina esencijalni deo političke nauke, što nam omogućava da shvatimo izvesne odlučujuće tendencije u politici. „Savremeno društvo postavljeno je tako da je proces individualizacije postao skoro sinonim za apatiju, pa čak i osećaj krivice" koji negira mogućnost revolucije. Društvo je postalo sinonim za dominaciju, a dominacija

* Pojedini eseji Herberta Markuzea, bilo u celini bilo u fragmentima, pojavljuju se već godinama u srpskohrvatskom prevodu. Svi oni najčešće su uzeti iz njegove poznate knjige *Pet predavanja*, koja najpotpunije izražava autorove poglede na Marksa i marksizam, na Frojda i na takozvanu revolucionarnu levicu. To je i glavni razlog što smo se odlučili da prikažemo knjigu, a ne njene fragmente.

je u stvari svaka situacija u kojoj individua stremi ka ciljevima koji su joj pripisani i nametnuti. Dakle, dominacija je situacija u kojoj su individui modeli ponašanja i ciljevi delatnosti dati ne samo kao eksterni, nego i kao interni i kada se ispoljavaju u formi delovanja moralno autonomne ličnosti. Time sloboda postaje samo posebna forma dominacije u kojoj je zadovoljavanje potreba individue praćeno minimumom nezadovoljstva i odricanja. Ta situacija zavisi od socijalnih i kulturnih okolnosti, dakle, od određenog kulturnog nivoa, od materijalnih i mentalnih proizvodnih snaga koje civilizacija „može da upotrebljava u interesu zadovoljavanja individualnih potreba". Organizacija se iz ovog aspekta može smatrati slobodom jer je dominacija „reducirana na racionalnu podelu rada i iskustva, tako da sloboda i sreća konvergiraju". Ukoliko je, pak, „individualna satisfakcija subordinirana društvenim potrebama koje ograničavaju i otklanjaju ove mogućnosti, u tom slučaju dolazi do podvajanja individualnih i društvenih potreba te civilizacija deluje kroz dominaciju". Društveno bogatstvo je u savremenoj civilizaciji doseglo takav nivo da se odricanje i teret nametnut individui „čine sve nepotrebnijim i iracionalnijim". Ta iracionalnost je najočiglednija u intenzivnom potčinjavanju individue aparatu proizvodnje i raspodele, u privatizaciji slobodnog vremena, spajanju produktivnog i destruktivnog rada, potčinjavanju većine i neprekidnom porastu standarda. Ovo poslednje „postaje oblik društvenog mišljenja postajući racionalnim i univerzalnim". U najdubljim nivoima pojedinca, u njegovoj instinktivnoj strukturi, usađene su ove vrednosti i modeli ponašanja, te on sam reprodukuje mehanizam dominacije. Taj mehanizam samim tim postaje manje ličan, a sve više objektivan i univerzalan. On čuva individuu i obezbeđuje joj određen razvitak, ali čuva i društveni sistem od negiranja postojećih oblika života. Bitka protiv ugnjetavanja se otvoreno odvija samo u zastarelim totalitarnim državama, dok se reakcionarni odnosi koji omogućavaju slobodan razvitak reprodukuju u demokratskim formama bez terora, bezbolnim, ali efikasnim metodama. Potencijalne mogućnosti slobode, to jest oslobođenja instinktivne energije, bez gubitaka po društvo, koje za sada tu energiju preobraća u otuđeni rad, bez vraćanja nazad, dovele bi do ispunjavanja autonomnog razvitka potreba, ali i do izmene samih ciljeva civilizacije. Sadašnja civilizacija shvatila bi takav preokret kao katastrofu jer ona slobodu zasniva na neslobodi, na gušenju instinkata. Za Markuzea, koji ostaje u granicama frojdizma, čovek je vođen principom sreće i zadovoljstva, čije ostvarenje donosi zadovoljavanje instinktivnih potreba. Rad, stvaranje predstavlja samo odlaganje njihovog zadovoljavanja, sublimaciju, a kultura koja je njihov rezultat predstavlja osećanje nesreće, nezadovoljstva. Svestan rad, intelekt, materijalna i tehnička sredstva su uslov progresa u kulturi. Ljudski organizam, ljudsko biće, subjekt i objekt zadovoljstva preobraća se u subjekt-objekt rada. Čoveka na tu transformaciju prisiljava i neprijateljski spoljni svet, ali se ona zasniva na „nezalečivim ranama čoveka", na „alijenaciji od njegove prave prirode". Prava priroda je za Markuzea bioinstinktivna priroda čoveka. Psihodinamika čoveka je reducirana na „konstantnu borbu tri osnovne sile: Erosa, instinkta smrti i spoljnog sveta". Oni se međusobno ne isključuju, čak povremeno konvertiraju služeći jedna drugoj, a zatim ponovo obrazuju napetosti i konflikte. Tako se destruktivni nagon pretvara u svoju suprotnost, a organizam u totalitetu podvrgnut principu uživanja biva deseksualizovan živeći „u kontekstu rada koji nije zadovoljstvo". Civilizacija koja je rezultat rada potisla je „parcijalne" instinkte pregenitalne i negenitalne seksualnosti, a sferu Erosa reducirala na genitalnu seksualnost, odnosno na njen minimum. Ona je svela Eros od formalnog principa koji upravlja čovekom i njegovom okolinom na privatnu sferu i reprodukciju vrste. Gušenje instinkta postaje osnovom civilizacije, osećanje sreće samo trenutna nagrada, dok cilj života postaje rad koji je otuđen. Zadovoljenje potreba reducirano je samo na privilegovane pozive, običan čovek je prezaposlen, provodi dan u vršenju funkcija, u ponašanju koje je propisano, dok zadovoljenje sopstve-

nih želja ograničava na kratak interval slobodnog vremena koje je ispunjeno neradom. Takvo strukturiranje instinkta omogućilo je izgradnju posebne etike koja u zapadnoj civilizaciji ima sve značajniju ulogu. Ta etika usmerava individuu da sama instinktivno odbija zadovoljstvo, da, zaneta patosom rada, pretvara „društvenu legislativu u sopstvenu", a neslobodu u rezultat sopstvene, autonomne odluke. Tako sloboda postaje suprotnost zadovoljstvu, a pritisak, ugnjetavanje — uslov za mogućnost slobode. Pritisak je dvostruk: spoljni, fizički i unutarnji moralni. Oba pritiska imaju zajednički imenilac u dominaciji, a dominacija je „unutarnja logika razvitka civilizacije". Instinkti koji su potisnuti izgledaju neproduktivni, a produktivnost postaje otuđena od čoveka. Princip zadovoljstva po Frojdu ne može ni na koji način biti realizovan, a „represivna transformacija instinkata postaje biološki konstituisana u organizmu — istorija upravlja čak i institucionalnom strukturom; kultura postaje samom prirodom čim čovek nauči da potvrdi i reprodukuje princip realnosti iz samog sebe, kroz sopstvene instinkte". Pojedinac postaje subjekt i objekt društvenog rada i dominacije. Tehnologija je rođena iz ovog gušenja. Zato po Frojdovom mišljenju individualna sloboda ni u kom slučaju nije proizvod civilizacije. Naprotiv, represivna transformacija instinkta postala je osnovom trostruke dominacije: dominacije nad samim sobom sopstvenim senzualnim porivima, dominacije rada koji su ostvarile „disciplinovane i kontrolisane osobe" i „dominacije spoljne prirode, nauke i tehnologije". Trima oblicima dominacije odgovaraju tri slobode: sloboda odricanja od zadovoljstva, to jest moralna sloboda; sloboda anarhije u borbi za egzistenciju koja se sada karakteriše podelom rada, političkim pravima i dužnostima, dakle, politička sloboda; sloboda od zavisnosti o prirodi, sloboda menjanja sveta, odnosno intelektualna sloboda. U osnovi svih ovih oblika slobode je nesloboda. Ali to je racionalna nesloboda koja „omogućuje uspon od ljudske životinje do ljudskog bića". Markuze ne shvata Frojda kao teoretičara koji suprotstavlja ljudske potrebe i njihovo zadovoljenje, prirodu i civilizaciju, nego te potrebe komparira, „razmatra istorijski razvitak potreba individue sa mogućnostima njihovog zadovoljenja". Frojdov zaključak je skeptičan — više civilizacije zahteva više žrtava pojedinca. Markuze, naprotiv, smatra da je ograničavanje zadovoljavanja seksualnih potreba danas neuporedivo manje nego u patrijarhalnom društvu XIX veka i da su političke slobode šire, ali da se uprkos tome može konstatovati porast agresije. On utvrđuje dve orijentacije u preispitivanju Frojdove teorije. Najpre, u granicama reifikacije i automatizacije egoa. Po Francu Aleksanderu, reakcije egoa na spoljni svet i instinktivne želje iz sfere ida postaju sve automatskije sužavajući uticaj svesnog i osećanja. To je po Markuzeovom mišljenju čak i „empirijski evidentno u hladnim gestama ljudi i rastućoj pasivnosti onih aktivnosti kojima ispunjavaju slobodno vreme. To vreme neizbežno postaje sve više i više deprivatizirano, centralizovano i u lošem smislu reči univerzalno i na taj način kontrolisano". Druga promena ogleda se u redukciji individualističke funkcije porodice i u porastu vanporodičnog autoriteta, u činjenici da otac sve manje predstavlja inkarnaciju društvenog autoriteta, koji mladi sve češće nalaze u spoljnom svetu. Druga promena ogleda se i u izmeni političke strukture, koju karakteriše masovna demokratija čiji subjekti nisu individue, nego integrisane celine, društveni totaliteti. Uspostavljen je grandiozan aparat proizvodnje i distribucije, masa koje tom aparatu služe i dominantnih grupa koje imaju ključne odlučujuće pozicije u kontroli tog aparata, a time i masa. Te grupe su ekonomske, političke i vojne i čine jednu tehničko-administrativnu celinu. Drugu celinu čine mase, koje su objekt administriranja uprkos formalnom suverenitetu naroda i kontroli nad organima vlasti.

Šta je sa podelom na klase i kakve su to grupacije? Tehničko-administrativna kolektivizacija ima svoju objektivnu osnovu i predstavlja „formu u kojoj se celina reprodukuje i proširuje". Potčinjavanje i dominacija, prema tome, imaju svoj koren ne u političkoj strukturi, nego u racionalnim zahtevima. To, opet, dovodi

do penetracije u unutarnji svet čoveka, do potčinjavanja njegove inteligencije i instinkata ne pomoću brutalne eksterne sile, nego tehničkim, objektivnim, razumnim razlozima. Zato ili nema društvene opozicije ili je ta opozicija integrisani deo celine, unutar koje se pojavljuje takođe manipulisana, ali i korektivna sila. Politička kolektivizacija, unifikacija različitih političkih grupacija koje (nekada toliko različite i međusobno zavađene) sada sve više u međunarodnim razmerama liče jedna na drugu, ima svoj izvor u neutralizaciji dominacije, neutralizaciji psihičke strukture, apsorpciji konflikata između egoa i superegoa u ime razuma. Otuda ugroženost sistema sa stanovišta iracionalnosti, pa „izgleda da je psihički atom savremenog društva sam po sebi isto toliko eksplozivan kao i društvena produktivnost". Markuze razmatra i Frojdovo shvatanje „fatalnosti" dijalektike civilizacije po kome se sa porastom civilizacije zaoštrava sukob između Erosa i represije, što oslobađa upravo destruktivnu agresivnost u neviđenim razmerama. Ipak, Markuze shvata Frojda drugačije od mnogih. Frojdov pojam slobode uključuje u sebe i sopstvenu represiju jer ispunjavanje zadovoljavanja instinkta znači individualnu i sociokulturnu smrt, ali i mogućnost transcendiranja stanja putem sublimacije. Po Markuzeovoj oceni, Frojd ne smatra da i civilizacija budućnosti ima svoj koren u nesreći, nego u srećnom radu čoveka i da je ljubav, kako seksualna tako i sublimirana, „povezana sa opštim radom". Čovekovo zadovoljstvo ne počinje posle rada, nego nalazi svoj izvor u samom radu. Tako transformacija instinkata, konflikt realnosti i sreće nisu biološki neminovni, nego društveno-istorijski uslovljeni, a „traumatska transformacija organizma u instrument alijeniranog rada nije psihički uslov civilizacije, nego samo civilizacije dominacije". Ali iz sudbine instinkata izvedena je cela dosadašnja civilizacija, ceo despotizam od patrijarhalnog doma do celokupne društvene organizacije. Sistem se obnavlja sam iz sebe, iz najdubljih sfera psihičkog, ali danas je već stvorio objektivne mogućnosti uživanja, sreće, oslobođenja, preobraćanja nasilja u slobodu, sve slobodnijeg razvitka čovekovih kapaciteta.

U drugom predavanju (*Progres i Frojdova teorija instinkata*) Markuze razvija svoj pogled na budućnost različit od Frojda, koji je bio veći skeptik. Ograničavanja koja je donela civilizacija predstavljaju istorijsku neminovnost. Ali progres civilizacije je doveo do neviđenog porasta produktivnosti. Ona prividno ima za cilj zadovoljavanje potreba, ali je u stvari sama sebi cilj. Rad je otuđen i negira čovekove potrebe i mogućnosti. U hijerarhiji vrednosti industrijskog društva, kojoj odgovara hijerarhija ljudskih sposobnosti podeljenih na intelektualne i senzualne, sasvim je podređeno osećanje sreće. Represija je odigrala istorijsku ulogu i sada su ispunjeni preduslovi za oslobođenje društva. Oslobođenje energije neće prestati da utiče na stvaranje i neće rezultirati u panseksualizmu. Panseksualizam pojmovno odgovara društvu ograničavanja i dominacije. Ipak, oslobođena erotska energija „postaje sila koja određuje organizam u svim načinima ponašanja, dimenzijama, ciljevima".

U trećem predavanju Markuze razmatra „zastarelost Frojdovog pojma čoveka".

Praktično, Markuze ne negira fundamentalne Frojdove teorijske stavove, nego ih samo popunjava novim empirijskim materijalom.

U klasičnom frojdovskom konceptu porodica je bila glavni agens socijalizacije, ali je taj odnos poremećen pojavom masovnog medija, školom, organizacijama, sportovima i drugim grupama. Tome je doprineo i proces ekonomske emancipacije žene i dece. Takođe se promenio i pojam životnog prostora, mentalnih konflikata koji više nisu shvaćeni kao fatalistički. Izmenjen je i autoritet, a stari pojam socijalne kontrole postao je kompleksniji i objektivniji. Spoljna kontrola je internalizovana i otelotvorena u „instinktualnu povezanost robova i gospodara".

Zanimljivo je razmatranje ove teorije u kontekstu socijalnih sistema.

„Za kapitalizam, piše Markuze, komunizam predstavlja snažnu negaciju ego ideala, uspostavljanje principa realnosti po sebi i tako daje snažne impulse u identifikaciji i masovnosti

odbrane uspostavljene realnosti. Nadvladavanje agresivne nad libidonalnom energijom pojavljuje se kao esencijalni faktor u ovoj formi socijalne i političke kohezije." Ovakvom sistemu je potreban neprijatelj i on ga proizvodi. Taj zamišljeni neprijatelj u dnevnoj propagandi poprima sasvim određene oblike i pridaju mu se neljudske osobine. To nije komunizam kao apstraktan sistem, nego konkretni ljudi koji ga predstavljaju i prema kojima se mržnja usmerava (Kastro, Staljin, Mao itd.). Ali to je neprijatelj koji nije samo konkretan, nego sadrži i opšte, apstraktne karakteristike koje dozvoljavaju da se definisanju neprijatelja priđe fleksibilno i promenljivo, da se njime po potrebi obuhvate stranci, Jevreji, intelektualci ili bilo koja grupa. Pošto su komunizam proglasili za neprijatelja zapadne kulture, taj uobraženi neprijatelj služi kao izgovor za kompletnu mobilizaciju svih resursa, za potpunu dominaciju u domenu psihičkog, za mobilizaciju destruktivne energije u do sada neviđenim razmerama. Govoreći terminima psihoanalize, u savremenom industrijskom društvu „tehnički progres je praćen postojanom desublimacijom", a „preovladavanje Erosa u tehničkom progresu postaje manifestantno". Seksualne navike i običaji, poboljšani uslovi života, masovna kultura, liberalizacija seksualnog života pokazuju desublimaciju, odnosno manipulaciju principom zadovoljstva. Iako taj proces povećava satisfakciju, libidonalna energija menja svoju socijalnu funkciju koju je imala po Frojdu. Integrišući zabranjena zadovoljstva sa biznisom, „društvo je povećalo ne individualnu slobodu, nego kontrolu pojedinaca, doduše, ne brutalnošću, nego produktivnošću i efikasnošću aparata". Administrativna satisfakcija se proširila i na područje najviše kulture — „masovno širenje umetnosti, literature, muzike, filozofije učinilo je da su one postale deo tehničke opreme domaćinstva i svakodnevnog rada. One su pri tome pretrpele odlučujuću promenu gubeći osnovnu kvalitativnu razliku, naime, svoju disasociranost sa etabliranim principom realnosti, što je bila osnova njihove oslobodilačke funkcije". Tako je umetnost postala integralni deo potrošačkog društva, elemenat koji funkcioniše, a ne transcendira. Po Markuzeu, i ovo potvrđuje, a ne osporava vrednost Frojdovih zaključaka da je povećavanje broja materijalnih i kulturnih dobara nužno praćeno povećavanjem džinovskog aparata „potrebnog za odbranu od agenata iznutra i izvan nacionalnih granica; stavljanjem naroda pod upravu administracije". „Povećavanje satisfakcije zahteva i povećavanje agresivnih impulsa, a koncentracija mobilisane agresivne energije vodi ka političkim procesima kako u zemlji tako i u inostranstvu."

U zaključku Markuze smatra da frojdijanski koncept čoveka otkriva da promene u savremenom industrijskom društvu vode promenama mentalne strukture, da tehnički progres uništava autonomiju ličnosti kao političkog i ekonomskog subjekta, da dolazi jedino do zamene starog patrijarhalnog autoriteta oca kolektivnim idealom. Uporedo s tim mase dolaze u potpunu zavisnost od tehničke i političke administracije. Kolektivizacija egoa i njegova transformacija dovode do kumulacije agresije, njene transformacije u transgresiju koja biva sankcionisana i zamenjena stalnom pripravnošću. Uporedo s tim dolazi do ekstremističkih ispada masa koje na taj način ispoljavaju višak agresivne energije pod dejstvom iracionalnih sila tražeći satisfakciju od vođstva. Političko vođstvo zavisi od masa, određuje politiku pod pritiskom masa, a mase zavise od vođstva, i taj odnos akcije — reakcije rađa autoritarni sistem vladavine odeven u demokratsku formu (korene tog procesa otkrio je takođe Frojd). Mase nisu identične sa „narodom". Sloboda zavisi najviše od onih koji su spremni da se odupru javnom mnenju, nepopularnoj politici i da se orijentišu ka progresu. Psihoanaliza ne može ponuditi političke alternative, ali može doprineti restauraciji privatne autonomije i racionalnosti.

U posebnom eseju pod naslovom *Kraj utopije* Markuze preciznije određuje svoj odnos prema socijalizmu i socijalnoj revoluciji. Pitanje od kojeg Markuze polazi jeste: da li su Marksovi koncepti socijalizma i društvenog progresa zastareli, tačnije, da li se njegovi pojmovi odnose na stanje proizvodnih snaga koje bismo

danas smatrali zastarelim? Ta zastarelost, po Markuzeovom mišljenju, najjasnije se izražava u distinkciji između oblasti potreba i oblasti slobode. Oblast potreba ostala je ista kao i u Marksovo vreme — to je oblast otuđenog rada, rada koji nije sloboda. Put socijalizma nije išao od utopije do nauke, nego od nauke prema utopiji. Šta je utopija? „Utopija je istorijski koncept. To znači da je povezan sa projektima socijalnih promena smatranih za nemoguće" bilo iz objektivnih bilo iz subjektivnih razloga, nezrelost socijalnih prilika ili konflikata sa nekim dokazanim naučnim zakonima. Neki su se pokazali neostvarivim u praksi, a drugima je njihovo ostvarenje onemogućeno delovanjem kontrarevolucionarnih snaga. U tom smislu Markuze se suprotstavlja Marksu tvrdeći da „nema revolucionarne klase koja bi kao takva mogla biti definisana u tehnički najrazvijenijim kapitalističkim zemljama", mada, kako to sam priznaje, „ne znači da je marksizam utopijski". Po ortodoksnom Marksu (u Markuzeovom tumačenju), revolucionarni agensi se formiraju u procesu transformacije. Materijalne i intelektualne snage za revolucionarni preobražaj danas su pripremljene, ali taj preobražaj sprečava postojeće društvo. „U tome smislu verujem, zaključuje Markuze, da možemo govoriti o kraju utopije." Čak se i većina naučnika slaže sa mišljenjem da je otklanjanje bede, siromaštva i gladi neophodno, odnosno otuđenog rada i „viška agresije", kako ga naziva Markuze. To bi predstavljalo prekid, a ne kontinuitet istorije, negaciju, a ne progres. Oni označavaju oslobođenje jedne dimenzije ljudske egzistencije, s ove strane materijalne baze, transformaciju potreba. Nova teorija čoveka podrazumeva „genezis i razvitak vitalnih potreba za slobodom i totalnih potreba slobode" (što predstavlja „čisto biološku potrebu"), zatim prekid sa judo-hrišćanskim moralom koji je obezbeđivao reprodukciju i kontinuitet ugnjetačkog društva kroz individue i iz njih samih i iz njihovih potreba, „koji ostaju čak i kroz revoluciju i, preciznije, ovaj kontinuitet koji je sve do sada stajao na putu skoku iz kvantiteta u kvalitet novog slobodnog društva". Novi kvalitet zahteva nove vitalne potrebe. Produktivnu silu koja omogućava taj skok čini tehnizacija, smanjivanje fizičkog rada i njegovo zamenjivanje mentalnim radom. Markuze smatra, zajedno sa Marksom, da te tendencije, najjasnije izražene u automatizaciji proizvodnje, podrivaju osnove kapitalističkog društva, mada kompjuterizacija i kibernetika danas još uvek doprinose efikasnoj manipulaciji ljudima i dominaciji. Nove potrebe potisnuće stare potrebe — borbu da se opstane, da se nešto zaradi, da se to postigne u konkurentskoj borbi sa drugim ljudima, potrebe da se priguše instinkti, da se razara i rasipa. Nova biološka potreba za mirom, potreba za smirenošću, za samoćom, za lepotom, za srećom i „sve one ne jednostavno kao ljudske potrebe, nego kao proizvodne društvene sile, kao što i društvene potrebe mogu biti aktivirane kroz usmeravanje i dispozicije proizvodnih sila". Ove potrebe u formi društvenih proizvodnih snaga dovešće do reorganizacije ljudskog života, međuljudskih odnosa. „Tehnički" aspekt reorganizacije obuhvata ukidanje terora kapitalističke industrijalizacije i komercijalizacije, rekonstrukciju gradova. Markuze smatra da su socijalisti do sada socijalizam suviše stavljali u okvire proizvodnih snaga. Socijalističko društvo je pre svega slobodno društvo i „kvalitativna razlika" je pre svega u „erotskoj dimenziji". Pojam estetski obuhvata osetljivost i osećajnost, harmoniju industrije, umetnosti, rada i igre.

Markuze je na kraju svoje knjige, odgovarajući na pitanja, odredio svoj odnos prema metodama revolucije, pre svega prema upotrebi nasilja u obaranju vladajućeg poretka. Pokazujući izuzetan optimizam, on je stao na stanovište da „pokret studentske opozicije sam po sebi može izvesti revoluciju" i da „ovo što u Americi zovemo hipijima... jeste nova revolucionarna klasa". Ipak, u bitnom ostaje skeptik: mada pretpostavlja da ima delova koji nisu integrisani u kapitalizam, radnička klasa po Markuzeu više ne predstavlja osporavanje postojećih potreba. Zato je „radikalna istorijska transformacija počela sa studentima", uloga inteligencije sve je važnija. Novo društvo oslobađa i stvara nove potrebe. Revolucio-

narni pokret služi se silom, „ali nema internalizacije nasilja". Totalitarna demokratija „ne deluje terorom, nego internalizacijom" i zato je razvitak svesti veoma značajan. Što se tiče novih potreba, potrebe su uvek istorijski uslovljene i promenljive. Naročit značaj pripada trećem svetu i njegovom shvatanju čovečnosti koju sobom nosi. Moguća je i potreba za diktaturom u borbi protiv stare administracije, ali ta diktatura je različita od marksističke diktature. Konflikt rađa mržnju — to je nužno — ali se ona u revoluciji ne sme preobratiti u teror i svirepost. Slobodno društvo predstavlja toleranciju u toj meri da ona čak ne mora biti ni institucionalizovana.

Određujući odnos nove levice prema marksizmu, Markuze stoji na stanovištu da je nova levica više neomarksistička nego marksistička, da predstavlja „opoziciju koja očigledno nema ništa zajedničko sa „klasičnom" revolucionarnom silom: ona je „košmar", ali takav da odgovara stvarnosti". U konstelaciji društvenih snaga ranije revolucionarne sile izgubile su „potrebu za radikalnom transformacijom". Zato opozicija traži oslonac u silama izvan etabliranog poretka. To su „neprivilegovani", a zatim onaj deo privilegovanog društva koji se nalazi na njegovom suprotnom polu, koji svesno i instinktivno teži da slomi i izbegne socijalnu kontrolu. Neprivilegovani su sastavljeni u vodećim zemljama industrijskogi društva od rasno diskriminisanih grupa, a izvan njih sačinjavaju ih mase u okviru takozvanog trećeg sveta koje se bore protiv neokolonijalizma i „koje možda mogu biti shvaćene kao novi proletarijat". Osvrćući se na termin „nova radnička klasa", koji, navodno, obuhvata intelektualce na ključnim organizaciono-tehničkim pozicijama, Markuze upozorava da je ta grupa u stvari „ljubimac" etabliranog sistema.

Protiv čega je opozicija, koje su njene forme i kakva je budućnost — pita se Markuze. Opozicija je protiv celog društva uključujući i radničku klasu jer je protiv „sveprisutnog pritiska", protiv sistema moralne hipokrizije i kao takva pomaže parcijalna rešenja — pravo glasa za crnce i slično. Govoreći o formama opozicije, Markuze osporava gledište po kome su levičari politizirali univerzitete jer su univerziteti već bili politizirani (čak i tako apstraktna nauka kao matematika bila je uključena u vojnu strategiju, a sociologija i psihologija zavise od finansijske pomoći). U tom smislu pokret studenata je antipolitički, a jedan od glavnih zahteva je „reforma nastave tako da kritička misao i znanje mogu biti u potpunosti uneti u diskusiju" koja sada ima formu pseudoneutralnosti. Spajanje seksualne i političke pobune protiv reda je značajno, a nasilje je neizbežna posledica pokreta. Studentski pokret se kreće u granicama prava, ali protiv njega ustaju institucije služeći se nasiljem. Prema tome, nasilje koje rađa legitimni poredak pretvara u protivzakonitu akciju nasilje opozicije. Istorijska nužda će ta dva oblika nasilja suprotstaviti i, sve dotle dok opozicija ne dobije položaj predstavnika opšteg interesa, pitanje primene nasilja je taktičko, te može dovesti samo do parcijalnih promena. Markuze, mada to otvoreno ne naglašava, daje legitimnost pobuni, ali ipak preferira „vaspitni rad" u granicama zakona. Nasilje, čak i revolucionarno nasilje, smatra procesom reprodukcije institucionalizovanog nasilja. Ozbiljnu pretnju sistemu predstavlja samo oslobodilački pokret trećeg sveta, a ne pokret mladih. Ipak, pokret mladih zaoštrava krizu, budi svest, negira sistem, budi uspavano stanovništvo. Sistem se brani „čak i od intelektualaca i u najudaljenijim uglovima sveta". Rezistencija je uslov sreće i slobode iako se one još ne vide.

*

U Markuzeovoj kritici kapitalizma treba istaći dve stvari: oštrinu i dubinu njegove socijalne i psihološke analize i njegovu građansku hrabrost da do kraja podrži svaki oblik protesta protiv sistema dominacije i nasilja. Takođe je potrebno istaći da ono što je najbolje u Markuzeovom delu inspirisano je Marksom, tačnije, Marksovom teorijom otuđenja i postvarenja (ovo se ne odnosi samo na Markuzea, nego i na ostale progresivne istraživače u građanskom društvu). U tom pogledu Markuze nije sasvim originalan, ali je radikalniji i dublji od drugih sociologa. Uz

to, njegova kritika „etabliranog društva" predstavlja integralnu kritiku savremenog sveta jer obuhvata ne samo građansko društvo, nego i etatizirani socijalizam zatvoren u stagnantne birokratske strukture. Pa ipak, Markuzeova teorija daleko je od toga da bi mogla zadovoljiti savremenog čoveka i predstavljati teorijsku osnovu za jedan revolucionarni pokret. Za to je kriv sam Markuze: umesto da otkriva nove mogućnosti kretanja, on je svoj glavni napor usmerio na to da dokaže da pojmovni okviri Frojdove psihoanalize nisu zastareli. Uz to, obuzet revoltom protiv društva dominacije, društva organizacije, previđa elementarnu činjenicu da se i oslobodilački pokreti, koje Markuze inače podržava, efikasno suprotstavljaju agresiji i dominaciji samo silom sopstvene organizacije. Korupcija, nasilje i potiskivanje humanih vrednosti u kapitalističkom društvu takođe su od Markuzea interpretirani na način koji protivureči dijalektici — stalne napetosti, grčevi, potresi, podeljenost građanskog društva u fundamentalnim pitanjima ne mogu biti trajno skriveni maskom samozadovoljstva i plitkoumne propagande — što je takođe u celini otkrio rat u Vijetnamu. Zbog toga je Markuzeov eksplozivni revolt začinjen sumornom skepsom, odsustvom nade i lišen je vere u oslobodilačku ulogu radničke klase, od čijeg držanja faktički zavisi budućnost čovečanstva.

VLADIMIR MILANOVIĆ

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE



IZ SADRŽAJA



Studije i članci • Prilozi • Prikazi

9

1973

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

# socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 9

## SADRŽAJ

### STUDIJE I ČLANCI



### PRILOZI



### PRIKAZI

# СОДЕРЖАНИЕ

## СТУДИИ И СТАТЬИ



## ПРИЛОЖЕНИЯ



# CONTENTS

## STUDIES AND ARTICLES



## CONTRIBUTIONS

# Studije i članci

Jovan Đorđević

## KONCEPT I ZNAČAJ SLOBODA, PRAVA, DUŽNOSTI I ODGOVORNOSTI ČOVEKA I GRAĐANINA

### I

Moderna ustavnost je proizašla iz deklaracija o ljudskim slobodama i građanskim pravima. Otuda su slobode i prava u izvesnom smislu „materijalni princip" ustavnosti i idejno-politička srž modernih, a naročito demokratskih ustava; oni su čak formalni elemenat ustava i kad nisu suština i pokretna snaga ustavnosti — tako da danas skoro i nema ustava bez deklaracije prava.

Sve velike revolucije su proglašavale ove deklaracije kao svoju idejno-političku platformu ili program, a one su prethodile ustavima koji su ujedno te deklaracije o ljudskim pravima i slobodama uključivali u svoj koncept i strukturu. Tako, Deklaracija o nezavisnosti američkog naroda prethodi ustavima koji su neposredno donošeni posle uspešne revolucije. Najviše je poznat i uticajan primer francuske Deklaracije o pravima čoveka i građanina od 1789, koja je, u raznim varijantama, uključivana u prve revolucionarne ustave od 1791. i 1793, kao i u pojedine docnije ustave Francuske. Posle pobedonosne oktobarske revolucije Lenjin piše, a Treći sveruski kongres sovjeta proglašava (januara 1918) Deklaraciju prava radnog i eksploatisanog naroda, koja ulazi u sastav prvog sovjetskog ustava (Ustav RSFR od 1918). U toku oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji sve „zemlje" (federalne jedinice), posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, donose deklaracije o slobodama i pravima građana.

Od tog vremena do danas dešavaju se izvesne promene u odnosu između deklaracija o ljudskim slobodama i građanskim pravima i ustava. Te promene karakteriše: (a) buržoazija gubi interes za ovu ustavnu kategoriju i, „racionalna i realistička", odnosno konzervativna i istorijski blokirana, ona ne unosi više u svoje ustave poglavlja o slobodama i pravima (osim izuzetno, a naročito pod uticajem socijalizma, kad nastoji da se „obnovi" primer, Vajmarski ustav od 1921, Ustav španske Republike od 1931. i drugi); (b) socijalističke zemlje preuzimaju zastavu ljudskih sloboda i prava i proglašavaju deklaracije o njima ili ih unose

u svoje ustave; (c) narodi koji stiču svoj politički subjektivitet i suverenitet po pravilu svi ostaju verni značaju i ulozi principa i odredaba o ljudskim slobodama i pravima uopšte i u sastavu svojih ustava.

S druge strane, u ovom periodu do danas menja se koncepcija i sadržina deklaracije o slobodama i pravima. Dok u prvobitnim tekstovima ustava preovlađuju takozvana politička i lična prava i negativni koncept slobode (sloboda „od nečeg"), dotle u savremenim ustavima ova skala se širi na takozvana socijalno-ekonomska i kulturna prava, kao i na područje dužnosti i obaveza, a sloboda postaje više pozitivan koncept (sloboda „za nešto"). Međutim, na ovom području političke misli i pravnog regulisanja još uvek, kao senka i kao otvoren pritisak, lebdi dualizam između slobode i vlasti, što često dovodi do toga da se prava izražavaju fluidno i neodređeno, to jest pretežno kao pravac politike ili kao očekivan, odnosno iznuđen akt „blagonaklonosti" države.

Svi ustavi socijalističke Jugoslavije sadrže posebne glave o slobodama i pravima čoveka i građanina (to je slučaj i sa Ustavnim zakonom od 1953, koji, pored prvih elemenata o pravima proizvođača kao samoupravljača, produžuje važnost odredaba o ljudskim slobodama i građanskim pravima iz Ustava od 1946).

Istorija ustava u Jugoslaviji prihvata i potvrđuje Marksovu ideju da je ustav „samoodređenje naroda" i da je, prema tome, ustavnost u socijalizmu neodvojiva od položaja, uloge i vrednosti čoveka i građanina i time od sloboda i prava koji mu moraju biti ne samo zagarantovani (pravno), već i obezbeđeni u životu (sociološki). Bliža i objektivna naučna analiza ovog područja ustavnosti pokazala bi stalan napor da se političko oslobođenje i ekonomska emancipacija potvrde i izraze i putem proširivanja i garantovanja individualnih i kolektivnih sloboda i prava. U tom smislu moglo bi se govoriti da ustavi Jugoslavije sadrže elemente jedne savremene, pretežno socijalističke i humanističke koncepcije o čoveku i njegovim slobodama i pravima. Oni u krajnjoj liniji prihvataju i razrađuju one idejne postavke o čoveku i društvu i njihovim međusobnim odnosima koje sadrže delo Marksa i Engelsa, Lenjinova prva socijalistička deklaracija o slobodama i pravima i Program SKJ, kao i demokratska tradicija i napredna misao čovečanstva.

## II

Glava o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina u Nacrtu ustava SFRJ nije, ni u koncepciji ni u sadržini, bitno promenjena u odnosu na odgovarajuću glavu Ustavnog zakona od 1953. Prihvatajući polaznu ideju koncepcije ove glave prema Ustavu od 1963, Nacrt ustava ističe da se „slobode i prava ostvaruju u međusobnoj solidarnosti ljudi i u ispunjavanju dužnosti i odgovornosti svakog prema svima i svih prema svakome". Tekst ove glave razrađuje ovu premisu postavkom da su „slobode čoveka ograničene samo jednakom slobodom drugih i interesima socijalističke zajednice", koji su utvrđeni Ustavom; iz toga je proizašla i druga načelna postavka da je „svako dužan da poštuje slobode i prava drugih i odgovoran je za to". Oba

ustava potvrđuju stav da „nema slobode za neprijatelje slobode“ (Sen Žist).

Sva pojedinačna ljudska prava i slobode, kako lična i politička tako i socijalna, kulturna i druga prava, preuzeta su uglavnom iz ranijeg ustavnog teksta, uz izvesna poboljšanja u formulaciji i preciziranja u intenciji i smislu. S obzirom na karakter dobrovoljne i ravnopravne višenacionalne zajednice i socijalistički demokratizam društveno-političkog sistema, Nacrt ustava naročito razrađuje i potvrđuje principe ravnopravnosti, to jest jednakosti u uživanju kolektivne i lične slobode.

Značajnija poboljšanja se odnose na neka druga prava. To je najpre sloboda obaveštavanja, koja je izražena „dvodimenzionalno“: ne samo kao pravo osnivanja i objavljivanja informacija, već i kao pravo građanina da bude obavešten o događajima u zemlji i svetu koji su od interesa za njegov životni rad, kao i o pitanjima od interesa za zajednicu. Iz toga proizlaze i odgovarajuće obaveze i odgovornosti štampe i drugih sredstava „masovnog komuniciranja“.

Samoupravljanje je, kao i u Ustavu od 1963, jedno od osnovnih i neotuđivih prava radnog čoveka i građanina. Formulacija ovog prava nije dovoljno načelna i sadržajna kao što odgovara polivalentnosti ovog radikalno novog prava koje je istovremeno pravo po sebi i pravo „uslov“; nivo ustavne odredbe nije dostignut iako bi se moralo očekivati da je prevaziđen. Samoupravljanje je istovremeno i sredstvo učestvovanja u osnovnim pitanjima ekonomskog, političkog i opštedruštvenog odlučivanja i pravo koje prevazilazi dualizam građanina i zajednice uspostavljajući, filozofski rečeno, jedinstvo subjekta i objekta. Sadržina ovog prava je, istina, data ne samo u glavi o slobodama i pravima, već i u drugim glavama Nacrta ustava, naročito u onim o društveno-ekonomskim odnosima i o političkom sistemu.

Prevazilazeći lapidarnost ranije formule o takozvanim pravima ličnosti, tekst Nacrta ustava daje njihovu punu sadržinu predviđajući da se „zajemčuje nepovredivost integriteta ljudske ličnosti i ličnog i porodičnog života i drugih prava ličnosti“.

Nacrt ustava ide još dalje od Ustava od 1963. i konkretnije potvrđuje prava čoveka na moralni i ljudski integritet i slobodu opredeljenja. Nacrt ustava inkriminiše svako iznuđivanje priznanja i izjava i zabranjuje svaku primenu nasilja prema ličnosti i slobodi čoveka.

Potpuno su nova, jer su rezultat podizanja „ekološke svesti“ u našoj sredini, prava koja se danas nazivaju „okolinska prava“. Tako kao prvi ustav u svetu Nacrt ustava SFRJ proklamuje: (a) čovek ima pravo na zdravu životnu sredinu; (b) svako ko koristi zemljište, vode i druge izvore prirode dužan je da to čini na način kojim se osiguravaju uslovi za život i rad čoveka u zdravoj sredini; (c) svako je odgovoran da čuva prirodu i njezina dobra; (d) kažnjivi su zloupotreba prirodnih izvora i unošenje otrovnih i drugih štetnih stvari u vode, tlo, vazduh, hranu i druge predmete upotrebe. Novina ovih „okolinskih“ prava nije, verovatno, dozvolila da se ona podignu na nivo određenih i neposredno osećanih i ostvarivanih prava, već su, kao u slučaju svih novih prava u istoriji, izražena pretežno negativno — zabranama i uputstvima za politiku i ak-

ciju. Pored toga, ona traže posebnu obradu i konkretizaciju u ustavima republika i u ustavnim zakonima, a pre svega u statutima opština i gradova. Nastojanje da se ovo postigne već je predmet svesti i ocena ne samo među učesnicima u stvaranju ovih pravnih dokumenata, već i šire javnosti (u objavljenim ustavnim tekstovima sve to još nije našlo dovoljan i adekvatan pravni izraz i potvrdu).

Najvažnija i karakteristična novina u novoj deklaraciji jeste unošenje principa lične odgovornosti čoveka i građanina, ali ne i proizvođača i potrošača. Odgovornost u ovom smislu nije obična sankcija za zloupotrebu prava i neispunjavanje dužnosti, već je nov društveni odnos, odnos čoveka kako prema zajednici i drugom čoveku tako i prema samom sebi. Otuda ne izgleda opravdano što se odgovornost nije definisala i u odnosu na proizvođača i potrošača; a iznad svega nije shvatljivo, bar na teorijskom planu i na planu političke funkcionalnosti, što čovek nije izražen u svom savremenom i realnom višedimenzionalnom vidu (građanin, proizvođač, potrošač, korisnik usluga — čovek), i to utoliko pre što se ovakav koncept implicite nalazi u nizu postavki, pa i odredaba Nacrta ustava.

U svakom slučaju, odgovornost je shvaćena kao uslov i garantija za ostvarivanje prava i kao izraz novog položaja čoveka i građanina u savremenom složenom, a posebno u savremenom socijalističkom i samoupravnom društvu. Samoupravno društvo može to postati ako je istovremeno odgovorno, a to znači ako su ne samo „odgovorni" (institucije, funkcioneri) — odgovorni, već i ako postoji sankcionisana i slobodna, grupna i pojedinačna, institucionalizovana i lična i time moralna odgovornost *svakog* kako u javnoj tako i u privatnoj sferi.

Odgovornost je polivalentan i ambivalentan pojam i problem, nedovoljno ispitan i proučen. Ali relevantna analitička misao pokazuje odgovornost antihijerarhijskih ideja i odnosa. Ona je egalitarna ideja u tom smislu što i najmanja odgovornost ima svoj i društveni značaj i mesto, ali pod uslovom da je i po dominaciji nejednaka, to jest da onaj koji ima veća prava (vlast) mora imati i veću odgovornost. Obrnuto — a to je od naročitog značaja za samoupravno društvo — odgovornost ne znači da svi treba da se nalaze svuda i da svako o svemu treba da odlučuje. Za odgovornost je bitno da se potvrdi ovakvo ljudsko dostojanstvo; svako treba da ima svoje dostojanstvo tamo gde je i šta je i da ima osećanje da *znači* po sebi i za sebe, to jest da nije ni robot ni pion. Dostojanstvo svakog je deo (uslov) njegove odgovornosti. To traži da svako bude poštovan za ono što jeste — da bi mogao naći zadovoljstvo i zadovoljenje na mestu gde je. Samo tada čovek može biti „srećan" i odgovoran, a društvo odgovorna zajednica. Ne može se tvrditi da samoupravna struktura (ne samo danas u Jugoslaviji, već i uopšte) sama po sebi stvara ovakvu situaciju. Sve dok u društvu ljudi ne upravljaju stvarima, već još uvek — čak i samo lukavošću i „veštinom" — ljudi vladaju ljudima („viši" nad „nižim"), ili stvari (roba i novac) ljudima, hijerarhija ne može biti iskorenjena niti ljudski odnosi izvan eksploatacije i dominacije. Pozivanje na odgovornost i jednakost u odgovornosti se može pretvoriti u nov vid komandovanja i nejednakosti. Ali sve je ovo,

u krajnjoj liniji, vezano za čoveka: on ima prezir prema nejednakosti i hijerarhiji, ali on je taj koji, grubo ili „fino", ujedno nastoji da ih nameće čak i kad to „objektivno" nije uslovljeno. To je ujedno teorijska i psihološka osnova za opravdavanje postavke Nacrta ustava SFRJ da se odgovornost stavi u okvir položaja i uloge čoveka i građanina, odnosno njegovih sloboda i prava. Početak promene ovakvih odnosa i osećanja je u čoveku, u mentalitetu i duhovnoj sferi njegovoj. U skladu sa ovim postaje razumljiv i dobija smisao osnovni princip Ustava o „neprikosnovenom" položaju čoveka: on je ne samo akter, već najdublji supstrat društvenih odnosa i akcija. To ujedno ističe u prvi plan pravo čoveka na kulturu i obrazovanje i time društveno-politički značaj vaspitanja. Samoupravno i odgovorno društvo traži samoupravnu i odgovornu školu, ali tako da je ono u celini takva „škola". To je već istakao Marks posle Rusoa i Furijea, a potvrđuju Frene i svi veliki pedagozi u savremenom svetu.

Ova teorija odgovornosti nije izričito formulisana, ali ona je inspiracija kako naslova nove glave tako i smisao niza odredaba o odgovornosti, bilo da su one u tekstu neposredno ili posredno izražene. Od posebnog značaja je unošenje elemenata odgovornosti u pojam samoupravljanja i time u pravo na samoupravljanje.

U celini uzevši, odredbe o slobodama, pravima i dužnostima su neodvojive od odredaba o odgovornosti. Ustav pretpostavlja odgovornost kao uslov i drugu stranu samoupravljanja i time i kao novu etičku kategoriju.

Na ovaj način menjaju se i pojmovi čoveka i građanina. Čovek nije pojam samo za generičko biće i za individuu u klasičnom smislu: čovek nije samo antropološko biće i član društva. Čovek je izraz svih postojećih društvenih odnosa, potreba i želja i on se ne svodi samo na ono što ostaje kad se čovek ne pojavljuje kao građanin, potrošač i proizvođač. Čovek je istovremeno ljudski izraz socijalizma, nosilac i supstrat njegove društvenosti, kulture i civilizacije. Građanin nije samo Aristotelov „zoon-politikon", već je aktivni član i udruženi partner društva kao zajednice i pojedinačnih zajednica udruženog rada i samoupravljanja. On postaje čovek ukoliko je stvarniji i slobodniji i svesniji samoupravljač.

Ove promene otklanjaju klasični dualizam u misli i praksi svakog dosadašnjeg društva i one su omogućene afirmacijom i razvitkom samoupravnog socijalizma kao novog društvenog i političkog sistema. Pored toga, u konceptu nove glave o ljudskim slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima može se otkriti i jedna druga novina od posebnog značaja i interesa za nauku o čoveku, za koncept slobode i njenog ostvarivanja u socijalizmu. U svom najdubljem smislu samoupravljanje je akt postepenog oslobađanja čoveka jer ono prevazilazi dualizam vlasti ukidajući postepeno dominaciju u proizvodnim odnosima i vraćajući čoveku, odnosno proizvođaču i građaninu, kao što je Marks pisao, njegovu ličnu vlast koja je od njega otuđena kao javna vlast. U tom smislu samoupravljanje je do sad najradikalniji korak u postizanju i ostvarivanju slobode.

Samoupravljanje je višedimenzionalan pojam i po tome što svojim postojanjem i ostvarivanjem ujedinjuje i prevazilazi u novom pravu sve

parcijalne slobode i pojedinačna prava. Ono je put pretvaranja parcijalnosti i pluralizma prava u ljudsku slobodu. Samoupravljanje kao društveni odnos i kao lično i kolektivno pravo unosi novu dimenziju u koncepciju ljudskih sloboda i prava i samo na toj osnovi, a ne s gledišta klasične političke države bez obzira na njenu više ili manje realnu demokratsku formu, može se shvatiti i sa uspehom primenjivati ustavna skala pojedinačnih sloboda i prava i sva ona usklađena zajedno. Višedimenzionalnost ovog prava, odnosno ove slobode zahtevala bi, možda, i uključivanje elemenata odgovornosti, društvene kontrole i bilansne akcije u pojam i ustavnu formulaciju ovog prava. Sve će to biti lakše ostvarljivo ukoliko u javnoj diskusiji o Nacrtu ustava dualistička misao bude zamenjena novom i radikalnom demokratskom *samoupravnom mišlju.* U tome leži posebna odgovornost društvene nauke i svih misaonih ljudi, pod uslovom da se i sama oslobodi misaone fragmentarnosti i intelektualističke mimikrije.

## III

Prema svojoj koncepciji i znatnim delom i po sadržaju glava Nacrta ustava o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina je oslobođena, kao što je i za socijalizam tražio genijalni dijalektičar Š. Furije, „ropskog govora“, to jest obične imitacije i ponavljanja nasleđenih i klasičnih „modela“. Ali, uglavnom u težnji da se ne pada u klopku utopizma i neostvarljivosti, bez obzira na to šta o tome misle „real realisti“ i pozitivisti u zemlji i van nje, u društvu koje se stvara na novim temeljima i „sticajem prilika“, ali i voljom masa i vodećih političkih snaga Jugoslavije ima funkciju istorijske prethodnice menjaju se mesto i smisao utopizma i realizma. Utopističko je sve ono što obnavlja i zadržava staro u društvenim odnosima i što zastupa ideje o „jednodimenzionalnosti“ čoveka i „nepromenljivosti“ ljudske prirode. Realno je sve ono što otkriva novo i bolje u mogućem (u društvu i čoveku) i to moguće pretvara u stvarno, postojeće koje nikad nije konačno ni „idealno“. Takav „utopizam“ je snaga pokreta, promena i progresa, a time i jedino realan.

S druge strane, sve što je danas (ili „praktično“) neostvarljivo postaje ostvarljivo ako je i kad je otkriveno i menja se u saznanju i mentalitetu ljudi.[1] Ostvarljivo počinje pre i van praktične sfere jer je svaki materijalni akt omogućen ako je prethodno smišljen i deo idejne, duhovne i moralne sfere čoveka i društva.[2]

Bez ove duhovne i kulturne promene nema stvarnih uslova za ostvarivanje novih koncepcija i ideja. Otuda znanje, nauka i ideologija, a u Jugoslaviji i uticaj avangarde radničke klase uvek su imali i danas

[1] Nasuprot tvrđenjima da je samoupravljanje „utopija“, može se navesti činjenica da su uoči francuske revolucije tako „mislili“ o narodnoj suverenosti, a od revolucije ona je opšte prihvaćena kao conditio sine qua non demokratskog realizma i civilizovanog političkog sistema. I sami „Donkihoti“ su prethodnici pravih osvajača.

[2] „Tačnost u aktu je refleks duhovne preciznosti“ (Jean Louis-Klotz).

imaju značajnu ulogu u stvaranju, prihvatanju i ostvarivanju novih ideja i vrednosti, čak i kad su one na prvi pogled, pa i za „većinu“ utopijske i neostvarljive. U ovom okviru utopizam prestaje da bude potcenjena i potcenjujuća kategorija, a čoveku i društvu, ako su pripremljeni, spremni i sposobni da imaju ne Ničeovu „volju za moć“, već Marksovu i Lenjinovu „volju za volju“, otvaraju se stalno nove mogućnosti stvaralaštva, preobražaja i prevazilaženja na svim područjima misli, prakse i akcije. Pod određenim uslovima nemoguće postaje moguće, kao što se i moguće može pretvoriti u nemoguće. Aktivna i stvaralačka društva nalaze i ostvaruju prvi izlaz, a pasivna, zatvorena i konzervativna društva su osuđena na drugi. Ovaj „optimizam“ nalazi potvrdu u istoriji kao delu i proizlazi iz velike misli marksizma da svaki narod, svaka klasa i pojedinac koji se podižu iznad nivoa prosečnosti i trivijalnosti i oslobađaju od robovanja centrima otuđenosti, samim tim podižu i oslobađaju društvo i čovečanstvo u celini; svaka nova ljudska sloboda i radikalno pravo čoveka i građanina predstavljaju akt osvajanja i postizanja slobode ljudske ličnosti i doprinose promenama mentaliteta, koji je ujedno i uslov za podizanje i promenu opšteg mentaliteta i društvene svesti. Sve ovo ujedno pokazuje da u procesu društvenih preobražaja vaspitna funkcija ima mnogo značajniju ulogu nego što se to obično priznaje.

Ustavne odredbe o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima čoveka i građanina, i pored svoje neosporne sociološke i političke uslovljenosti, zahtevaju dublje saznanje o njihovom domašaju i smislu i stalnu budnost društva u pogledu obrazovanja i vaspitavanja ljudi. Istorijske bitke su često gubljene, kao što je francuski pesnik Ronsar isticao, u „nedostatku pravih boraca“. Pravi borci za ostvarivanje nove deklaracije o slobodama, pravima, dužnostima i odgovornostima u Nacrtu ustava SFRJ mogu biti samo aktivni i svesni, disciplinovani, kulturni, solidarni i odgovorni ljudi i građani.

Njima je posvećena ova nova deklaracija. Ona ne slika nekakvo buduće „savršeno“ društvo i „idealnog“ čoveka niti poklanja ulepšana i apstraktna prava pasivnom pojedincu; ona je akt i sredstvo samoostvarivanja i samovaspitavanja čoveka i građanina pod vođstvom sve razvijenije radničke klase Jugoslavije. Podsticaj i osnov za ove preobražaje i samoostvarivanje utvrđuje novi ustav, naročito u svojim principima i odredbama o samoupravljanju, solidarnosti i humanizmu, kao i o položaju i ulozi radničke klase udružene sa svim stvaralačkim i aktivnim grupama radnog naroda.

Vlado Nikolić

# SMISAO I SUŠTINA PRAVA RADA DRUŠTVENIM SREDSTVIMA

## I

Nacrtom ustava SFRJ ustanovljava se pravo rada društvenim sredstvima kao nov pravni institut koji nije do sad postojao u našem pravu niti je poznat u pravnim sistemima drugih zemalja. Stoga se, prirodno, nameće pitanje: zašto je potrebno da se stvara takav nov pravni institut i zar se odnosi u našem društvu ne mogu pravno izraziti institutima koji već postoje u pravu?

Reč je o tome kako da se na pozitivno-pravni način izrazi društvena svojina kao negacija prava svojine, odnosno kao svojina celog društva koja predstavlja osnovu slobodnog udruženog rada, ili, drugim rečima, kako da se pravno izrazi suština samoupravnog socijalističkog proizvodnog odnosa. A problem je u tome što je to istorijski nov proizvodni odnos koji nije moguće izraziti starim, u pravu poznatim institutima.

I u Osnovnim načelima Ustava iz 1963. godine društvena svojina se tretira kao nesvojinska kategorija: „Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica ni radna organizacija ni pojedini radni čovek — ne može ni po kojem pravno-svojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uslove raspodele."

Međutim, i pored načelnog definisanja društvene svojine kao negacije prava svojine, ni u normativnom delu Ustava ni u zakonima kojima su sprovođene ustavne odredbe nisu bili ustanovljeni pravni instituti koji bi izražavali takav karakter društvene svojine. Štaviše, može se reći da pravni instituti koji su ustanovljeni u našem pravnom sistemu na osnovu Ustava iz 1963. godine nisu bili potpuno u skladu sa karakterom društvene svojine izraženim u Osnovnim načelima Ustava. Tako je na osnovu odredbe Ustava prema kojoj je radna organizacija nosilac određenih prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini — u pravnom sistemu konstituisano pravo korišćenja kao pravo radne organizacije da koristi društvena sredstva i da njima raspolaže, dakle kao pravo

sa određenim pravno-svojinskim elementima. Na toj osnovi radni odnos uspostavljao se između radne organizacije kao nosioca tog prava, a time kao poslodavca, na jednoj strani, i radnika, na drugoj. Time je društvena svojina u pravno-institucionalnim odnosima zadržala određena pravno-svojinska obeležja, a radni odnos obeležja najamno-pravnog odnosa. U društveno-ekonomskim odnosima ta protivurečnost u pogledu karaktera društvene svojine ogledala se u prisutnosti dvojakih elemenata u osnovnom proizvodnom odnosu: uz preovladavanje elemenata koji predstavljaju obeležja samoupravnog socijalističkog proizvodnog odnosa bili su prisutni i elementi koji predstavljaju obeležja najamnog odnosa.

Svojinska obeležja društvene svojine kao izraz prisustva otuđenosti sredstava od radnika zadržala su se u našem društveno-ekonomskom i pravnom sistemu sve do donošenja ustavnih amandmana iz 1971. godine, odnosno zakona koji su nedavno doneti radi sprovođenja ustavnih amandmana XXI i XXII (Zakon o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, Zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu, Zakon o prometu društvenih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada i drugi). Može se reći da je to predstavljalo i materijalnu osnovu birokratskih i tehnokratskih tendencija u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama.

Donošenjem ustavnih amandmana iz 1971. godine zajemčeno je radnicima u udruženom radu „kao njihovo neotuđivo pravo da, na osnovu svog rada u osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima se udružuju i rade, kao i u svim drugim oblicima udruživanja i poslovne saradnje tih organizacija, stiču dohodak i upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuju o dohotku koji, kao deo ukupnog društvenog dohotka, ostvare u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava“ (ustavni amandman XXI, tačka 1). Da bi se obezbedila realizacija tih prava, utvrđeno je da je osnovna organizacija udruženog rada „osnovni oblik udruženog rada u kome radnici neposredno i ravnopravno uređuju međusobne odnose u radu, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučuju o dohotku i o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja“ (ustavni amandman XXI, tačka 2). Donošenjem pomenutih novih zakona u oblasti udruženog rada, kojima su propisi u toj oblasti usklađeni sa ustavnim amandmanima, ukinuti su zaostali elementi najamno-pravnog odnosa u pravnom sistemu i stvoreni uslovi da se međusobni odnosi u udruženom radu uspostavljaju kao odnosi slobodnih i ravnopravnih proizvođača čiji rad služi isključivo „zadovoljavanju ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih odnosa“.

Međutim, time ipak nisu i u pravno-institucionalnom izrazu osnovnih društveno-ekonomskih odnosa prevaziđeni instituti svojinskog prava i zato se moraju stvarati novi koji će i pravno adekvatnije izraziti nove odnose u prisvajanju rezultata rada i društvenoj reprodukciji uopšte. Moglo bi se, dakle, reći da pravi razlog i smisao ustanovljavanja prava rada društvenim sredstvima leži u tome da se u pravnom sistemu stvori

takav institut koji bi izrazio samoupravni socijalistički proizvodni odnos kao istorijski nov proizvodni odnos u njegovoj celini.

Pravni instituti su samo pravna nadgradnja i izraz osnovnih proizvodnih odnosa i zato se može s pravom reći da se istorija prava podudara sa istorijom svojine: kako su se menjali istorijski oblici svojine, tako se menjalo i samo pravo, ali je ono u svim istorijskim epohama kao svoje osnovno obeležje zadržalo obeležje svojinskog prava. Time se, uostalom, jedino i može objasniti tako duga vladavina svojinskih instituta građanskog prava u dosadašnjoj istoriji prava, počev od rimskog prava, koje je stvorilo klasične institute svojinskog prava, do današnjih dana. U svim dosadašnjim pravnim sistemima, uključujući i sistem građanskog prava socijalističkih zemalja, svojina sredstava za proizvodnju predstavlja osnov prisvajanja proizvoda rada. Zato se i pravo svojine, bez obzira na menjanje istorijskih oblika svojine i nosioce tog prava, zadržalo kao osnovni pravni institut svih pravnih sistema u dosadašnjoj istoriji ljudskog društva.

Prema tome, društveno-ekonomska suština prava svojine kao pravnog instituta ogleda se u tome što svojina sredstava za proizvodnju predstavlja osnov prisvajanja proizvoda rada u svim pravno-svojinskim sistemima, a time i proizvodni odnosi u svim tim sistemima imaju obeležje najamnih odnosa. I u sistemu socijalističke svojine državno-svojinskog tipa, dakle, država, po osnovu svojine sredstava za proizvodnju, prisvaja proizvod društvenog rada i odlučuje o njegovoj upotrebi i kao nosilac prava svojine na sredstva za proizvodnju istupa prema radniku kao poslodavac i određuje uslove rada i plate, što znači da se između nje i radnika uspostavlja radni odnos kao specifičan vid najamnog odnosa, kao državno-najamni odnos.

Nasuprot tome, suštinsko obeležje društvene svojine u našem sistemu samoupravljanja je upravo u tome što ona kao svojina celog društva predstavlja materijalnu osnovu slobodnog udruženog rada i što je rad isključiv osnov prisvajanja proizvoda rada. Jer su ne samo sredstva za proizvodnju, nego i proizvodi udruženog rada i dohodak ostvaren udruženim radom takođe neposredno društvena svojina. Takav karakter dohotka ogleda se u neotuđivom pravu radnika da odlučuju o njegovoj raspodeli i upotrebi i da deo zajedničkim radom ostvarenog dohotka prisvajaju za svoju neposrednu ličnu potrošnju, kao lični dohodak, prema rezultatima rada i ličnom doprinosu u stvaranju dohotka organizacije udruženog rada koji daju svojim tekućim i minulim radom, u skladu sa merilima utvrđenim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Time rad stvarno postaje jedini osnov prisvajanja rezultata rada u udruženom radu društvenim sredstvima, a to prisvajanje vrši se prema merilima utvrđenim na samoupravnim osnovama. To ujedno znači da je društvena svojina materijalna osnova radom stečene lične svojine.

Prema tome, uspostavljanje proizvodnih odnosa koji proističu iz udruženog rada sredstvima u društvenoj svojini i samoupravljanje radnika u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda znače revolucionarnu promenu upravo stoga što rad, umesto svojine sredstava za proizvodnju, postaje osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada i osnov

upravljanja društvenim sredstvima. Time započinje i proces oslobađanja rada, koji je pretpostavka oslobođenja čoveka od hijerarhijske zavisnosti i uslov za ostvarenje ravnopravnih odnosa u društvu.

Značaj tih promena u osnovnim društveno-ekonomskim odnosima koje se ostvaruju novim ustavom zajedno sa ustavnim amandmanima iz 1971. godine istakao je i drug Tito obrazlažući ustavne promene na nedavno održanoj sednici Opšteg sabora federacije:

„Promjene koje ostvarujemo, dakle, imaju historijski značaj. Nije u pitanju samo dotjerivanje ili dogradnja postojećeg Ustava, već revolucionarne promjene u bazi našeg društva, u produkcionim odnosima, a isto tako i u čitavoj nadgradnji. Mislim da mogu sa punim pravom podvući da proizvođači i svi radni ljudi nikada u historiji nisu bili bliže ostvarivanju vizije klasika marksizma o raspolaganju rezultatima svog rada i njihovoj odlučujućoj ulozi u vođenju cjelokupne politike društva."

Osnovna intencija ustanovljavanja prava rada društvenim sredstvima, kao što je već rečeno, i jeste u tome da se i u pravno-institucionalnom vidu izraze te promene u osnovnim proizvodnim odnosima.

## II

U članu 13. Nacrta ustava SFRJ pravo rada društvenim sredstvima definiše se na sledeći način:

„Pravo rada društvenim sredstvima je neotuđivo pravo radnika da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima, radi društvenim sredstvima u organizaciji udruženog rada radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima rada.

Radnici u udruženom radu, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, uzajamno su odgovorni da koriste društvena sredstva sa pažnjom dobrog privrednika i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju i uvećavaju."

Prema tome, društveno-ekonomska suština tog prava sastoji se u pravu radnika da radi sredstvima u društvenoj svojini *isključivo radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba*, drugim rečima, u njegovom pravu da raspolaže celokupnim rezultatom svoga rada, da odlučuje kako o onom delu dohotka koji se koristi za zadovoljavanje njegovih ličnih i zajedničkih potreba tako i o delu namenjenom za proširivanje materijalne osnove rada i za opšte društvene potrebe u društveno-političkim zajednicama. Naravno, to svoje pravo radnik može ostvariti samo zajedno sa drugim radnicima u osnovnoj organizaciji udruženog rada, koja je, i prema Nacrtu ustava, osnovni oblik udruženog rada u kome radnici neposredno i ravnopravno ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava.

Takvim utvrđivanjem sadržine prava rada društvenim sredstvima u suštini je izraženo i načelo da je rad jedini osnov prisvajanja rezultata društvenog rada, odnosno da niko, pa ni država, odnosno društve-

no-politička zajednica ni radna organizacija, ne može ni po kojem pravno-svojinskom osnovu prisvajati višak rada niti raspolagati rezultatima društvenog rada.

Drugim rečima, kao što je svojina sredstava za proizvodnju materijalna osnova, a pravo svojine na ta sredstva kao pravni institut — pravni osnov prisvajanja viška vrednosti, odnosno viška rada radnika, tako je društvena svojina materijalna osnova, a pravo rada društvenim sredstvima — pravni institut koji izražava pravo radnika u udruženom radu da se koriste rezultatima svog tekućeg i minulog rada i da odlučuju o celokupnom dohotku koji ostvare u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava. Ili, kao što pravo svojine na sredstva za proizvodnju predstavlja pravni institut iz koga proističu najamni odnosi, tako je pravo rada društvenim sredstvima institut koji izražava nesvojinski karakter društvenih sredstava za proizvodnju, a time i odnose u udruženom radu društvenim sredstvima kao „odnose među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba“ (Osnovna načela Nacrta ustava, odeljak II).

Pravom rada društvenim sredstvima ukida se, dakle, svaki vid otuđenosti sredstava od radnika, odnosno svaki vid posrednika između radnika i sredstava, pa i u obliku određenih prava radne organizacije koja bi imala pravno-svojinska obeležja, kao što je dosadašnje pravo korišćenja čiji je subjekt radna organizacija, a time se istovremeno pravno ukida i svaki oblik najamnih odnosa. To, naravno, ne znači da organizacije udruženog rada neće imati određena ovlašćenja u prometu društvenih sredstava. Takva ovlašćenja su nužna u uslovima socijaiističke robne proizvodnje, u kojoj se rezultati rada ostvaruju kao vrednost na tržištu, ali se pri tome ne radi o samostalnim pravima pravno-svojinskog karaktera, već o ovlašćenjima organizacije udruženog rada da u ime udruženih radnika, radi ostvarivanja njihovog prava rada društvenim sredstvima, istupa kao pravni subjekt u prometu društvenih sredstava.

Na osnovu takve njegove društveno-ekonomske suštine, pravo rada društvenim sredstvima je institut kojim se obezbeđuje ostvarivanje dva bitna ustavna načela o društveno-ekonomskom položaju radnog čoveka: prvo, da jedino rad i rezultati rada određuju, na osnovu jednakih prava i odgovornosti, materijalni i društveni položaj čoveka i, drugo, da niko ne može, neposredno ili posredno, sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada.

Drugu bitnu komponentu sadržine prava rada društvenim sredstvima, koja izražava njegovu društvenu suštinu, čini pravo radnika da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima rada. Ovaj samoupravni atribut prava rada društvenim sredstvima potpunije je utvrđen u članu 14. Nacrta ustava, u kome se kaže: „Zajemčuje se svakom radniku u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini kao njegovo neotuđivo pravo da, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj radi i u svim drugim oblicima udruživanja rada i

sredstava upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celini odnosa društvene reprodukcije, da uređuje međusobne odnose u radu, da odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stiče lični dohodak."

Očevidno je da ovaj drugi elemenat sadržine prava rada društvenim sredstvima čini sastavni deo njegove društveno-ekonomske suštine jer se pravo radnika da se koristi rezultatima svog tekućeg i minulog rada i da zajedno sa drugim radnicima odlučuje o svim poslovima i sredstvima društvene reprodukcije ne bi moglo ostvariti ako se ne obezbedi odlučivanje radnika u svim oblicima društvene integracije, kako u svim oblicima udruživanja rada i sredstava tako i u interesnim i društveno-političkim zajednicama, dakle „svuda gde se proteže radnikov dinar".

Stoga je sasvim prirodno što su promene u društveno-ekonomskoj osnovi našeg društva koje su ostvarene ustavnim amandmanima iz 1971. godine i koje se dovode do kraja novim ustavom zahtevale duboke promene i u celokupnom političkom sistemu jer se radi o nužnosti da se ceo sistem upravljanja društvenim poslovima i sistem političke vlasti dosledno izvede iz ekonomske osnove društva, iz samoupravnog proizvodnog odnosa.

Zbog toga Nacrt ustava i utvrđuje da se svi organi samoupravljanja i političke vlasti, kako organi samoupravljanja u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i interesnog povezivanja tako i skupštine društveno-političkih zajednica, obrazuju na delegatskom principu, čime se delegatski sistem uspostavlja kao univerzalna osnova društveno-političkog sistema. Na taj način se obezbeđuje odlučujuća uloga neposrednih proizvođača u odlučivanju o raspodeli i upotrebi društvenog dohotka i o društvenoj reprodukciji kako u okviru udruženog rada tako i u bankama i drugim oblicima udruživanja sredstava, u interesnim zajednicama, a isto tako i u društveno-političkim zajednicama. Posebno je od značaja da i ceo skupštinski sistem izvire iz samoupravne osnove i da se sve skupštine društveno-političkih zajednica obrazuju iz delegacija koje biraju radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim osnovnim samoupravnim zajednicama, čime se postiže da radni ljudi putem delegata koje šalju te delegacije u skupštine odlučuju i o onom delu dohotka koji se izdvaja za opšte društvene potrebe. Da bi se što potpunije ostvarilo načelo da o dohotku odlučuju radni ljudi koji ga stvaraju, u Nacrtu ustava posebno je predviđeno da skupština društveno-političke zajednice ne može doneti odluku o izdvajanju dela dohotka za zajedničke i opšte društvene potrebe i o nameni sredstava za ove potrebe ako je ne usvoje veća samoupravnih zajednica, odnosno delegati radnih ljudi iz organizacija udruženog rada u oblasti privrede.

Prema tome, delegatski sistem kao univerzalna osnova samoupravnog organizovanja društva i njegove političke nadgradnje, kojim se ostvaruje odlučivanje radnih ljudi o svim pitanjima društvene reprodukcije i društvenog života uopšte, logično se izvodi iz samoupravnog produkcionog odnosa, a time i iz prava rada društvenim sredstvima, bolje reći, čini sastavni deo sadržine toga prava.

## III

Sve što je napred rečeno odnosi se uglavnom na obeležja prava rada društvenim sredstvima kao društveno-ekonomskog odnosa koja proističu iz Nacrta ustava, što i jeste od bitnog značaja za određenje toga instituta u Ustavu. Ali na osnovu toga je moguće izvesti određene zaključke i u pogledu pravne sadržine i pravnog karaktera prava rada društvenim sredstvima iako će bliže određivanje pravnih ovlašćenja koja čine sadržinu toga prava biti predmet budućeg zakonodavstva. Takvi zaključci mogu se izvesti naročito na osnovu upoređivanja društvene svojine sa pravom svojine polazeći od klasičnih pravnih ovlašćenja koja čine sadržinu prava svojine, dakle od iusa utendi, fruendi i abutendi.

Nema sumnje da je ius utendi, kao pravo upotrebe ili korišćenja stvari, izraženo u pravu radnika da za svoj rad u udruženom radu koristi društvena sredstva za proizvodnju radi zadovoljenja svojih ličnih i društvenih potreba, da upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada i da uređuje međusobne odnose u udruženom radu, što je u Nacrtu ustava definisano kao sadržina prava rada društvenim sredstvima. To znači da je subjekt toga prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini udruženi radnik, pri čemu, naravno, ne treba ispustiti iz vida da se to pravo bitno razlikuje od iusa utendi kao svojinskog ovlašćenja za upotrebu, odnosno korišćenje stvari jer to pravo prema sredstvima u društvenoj svojini radnik može imati samo kao „udruženi radnik" i ono sadrži i obavezu radnika „da koriste društvena sredstva sa pažnjom dobrog privrednika i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju i uvećavaju" (član 13. Nacrta ustava), što tom pravu kod društvene svojine, za razliku od svojinskog prava upotrebe, daje društveni karakter. Ostvarujući ovo pravo, radnici ostvaruju i ciljeve društvene reprodukcije i zbog toga su obavezni da očuvaju reproduktivnu sposobnost društvenih sredstava, dok pravo upotrebe kao svojinsko-pravno ovlašćenje služi isključivo ostvarivanju interesa nosioca prava svojine i u načelu nije ograničeno ni u pogledu očuvanja supstance stvari.

Kao što je već istaknuto, suštinska razlika između prava svojine i društvene svojine kao proizvodnog odnosa ogleda se u prvom redu u osnovu prisvajanja proizvoda rada, odnosno vrednosti stvorene u proizvodnji. Naime, ius fruendi, kao ovlašćenje nosioca prava svojine da prisvaja plodove stvari, na prikriven način sadrži pravo na prisvajanje viška vrednosti, odnosno viška rada; na prikriven način zbog toga što ius fruendi, kao elemenat prava svojine, u stvari znači da se proizvod pravno smatra plodom stvari i time se na osnovu svojine sredstava za proizvodnju vrši prisvajanje proizvoda rada, odnosno vrednosti stvorene u proizvodnji iako proizvod, odnosno novostvorena vrednost nisu plod stvari, već rada koji isključivo stvara novu vrednost. Ustanovljenjem prava rada društvenim sredstvima i pravno se ukida ova mistifikacija koju prikriva pravo svojine i pravo se dovodi u sklad sa stvarnom ekonomskom istinom da jedino rad stvara vrednost i da je zbog toga rad i jedini osnov prisvajanja proizvoda rada. Ako bismo se, dakle, služili

klasičnim terminima rimskog prava, to bi značilo da pravo rada društvenim sredstvima kao svoju bitnu komponentu sadrži i ius fruendi podrazumevajući pod tim pravo radnika da raspolažu rezultatima rada, odnosno celokupnim dohotkom ostvarenim u svim oblicima udruživanja rada i sredstava i da prisvajaju deo tog dohotka za svoju ličnu potrošnju na osnovu društvenih merila utvrđenih na samoupravnoj osnovi.

Ako u društveno-ekonomskom smislu najbitnija razlika između prava svojine i društvene svojine proističe iz razlike u osnovu prisvajanja proizvoda rada, u pravnom pogledu ona dolazi do izražaja najviše u trećem elementu prava svojine, u pravu raspolaganja. Kao što je poznato, pravo raspolaganja je najveće pravno ovlašćenje koje proističe iz prava svojine: ono je u načelu neograničeno pravo jer nosilac prava svojine može da čini sa predmetom toga prava sve što hoće, može u principu i da uništi svoju stvar ako to želi. Takvo neograničeno pravo raspolaganja prema sredstvima u društvenoj svojini nema niko, što znači da nema subjekta koji bi bio nosilac svojinskog prava raspolaganja.

Od ovakvog svojinskog raspolaganja treba, naravno, razlikovati raspolaganje organizacije udruženog rada u prometu društvenih sredstava, o kome je reč u Zakonu o prometu društvenih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. Tim zakonom je, naime, predviđeno da osnovna organizacija udruženog rada može, u ostvarivanju prava radnika da, radeći društvenim sredstvima, upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, društvena sredstva kojima raspolaže otuđiti ili preneti na drugo lice uz naknadu ili bez naknade, dati u zakup ili na poslugu drugom licu ili ih udruživati radi ostvarivanja zajedničkih poslovnih ciljeva. Ova ovlašćenja mogu, u skladu sa samoupravnim sporazumom o udruživanju, imati i druge organizacije udruženog rada.

Sigurno nema razloga da se zbog ustanovljenja prava rada društvenim sredstvima menjaju ova pravna ovlašćenja organizacija udruženog rada jer se radi o takvim ovlašćenjima čiji subjekt, upravo radi ostvarivanja prava rada društvenim sredstvima, nužno mora biti organizacija udruženog rada kao nosilac prometa. Isto tako bi se teško mogli naći osnovani argumenti protiv konstituisanja jednog prava kojim bi bila obuhvaćena sva navedena pravna ovlašćenja organizacija udruženog rada u prometu društvenih sredstava. Štaviše, to pravo moglo bi se nominirati i pravom raspolaganja, ali bi ga u tom slučaju trebalo kvalifikovati i u nazivu kao pravo raspolaganja u prometu društvenih sredstava da bi se i po samom nazivu razlikovalo od svojinskog prava raspolaganja.

Prema tome, u oblasti društvene svojine postojalo bi pravo rada društvenim sredstvima kao subjektivno pravo radnika koje izražava proizvodni odnos zasnovan na društvenoj svojini i samoupravljanju i pravo raspolaganja u prometu društvenih sredstava kao pravo organizacije udruženog rada koje izražava njen subjektivitet kao nosioca socijalističke robne proizvodnje koja se zasniva na društvenoj svojini i samoupravljanju. Naravno, pored ovih prava prema društvenim sredstvima u oblasti udruženog rada, ustanovila bi se i posebna prava u

pogledu društvenih sredstava u interesnim zajednicama, sredstava kojima raspolažu državni organi i drugi subjekti u oblasti društvene svojine.

Ustanovljavanje tih pravnih instituta u oblasti društvene svojine znači potpun raskid sa klasičnim građanskim pravom jer oni na pozitivno-pravni način izražavaju novo, nesvojinsko pravo i upravo se po tom svom nesvojinskom karakteru suštinski razlikuju od instituta klasičnog građanskog, odnosno stvarnog prava. Saglasno tome, nužno će se menjati i karakter ostalih „stvarnih" prava u oblasti društvene svojine jer i ona menjaju svoju klasičnu sadržinu i svojinsko obeležje u skladu sa nesvojinskim karakterom društvene svojine.

Taj raskid sa klasičnim građanskim pravom ujedno znači i nužnost da se na osnovama društvene svojine izgradi jedno novo samoupravno pravo čiji će osnovni institut biti pravo rada društvenim sredstvima, koje može biti i novo građansko pravo, ali je bitno da ono po svom karakteru mora biti „nesvojinsko" pravo. Naravno, to ne znači da ne treba i dalje da postoji klasično stvarno pravo, ali samo u oblasti privatne svojine i kao izraz te svojine.

U takvom novom „građanskom" pravu poseban značaj imaju samoupravni sporazumi i društveni dogovori kao novi pravni instrumenti samoupravnog prava kojima se izražava samostalnost i ravnopravnost subjekata u samoupravnim odnosima i ostvaruje usklađivanje pojedinačnih i društvenih interesa u oblasti udruživanja rada i sredstava, povezivanje proizvodnje i prometa, razmena rada između privrednih i neprivrednih delatnosti i uopšte povezivanje različitih sfera udruženog rada, planiranje proizvodnje i razvoja itd. Takva uloga samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u sistemu socijalističke robne proizvodnje i tržišnih odnosa verovatno će biti od uticaja i na obligaciono pravo, koje takođe mora biti prilagođeno takvim samoupravnim odnosima u oblasti prometa.

Prema tome, ustanovljenje prava rada društvenim sredstvima znači, u stvari, stvaranje osnove za preobražaj našeg pravnog sistema, a time i prava uopšte iz svojinskog u nesvojinsko pravo.

## IV

Na osnovu svega što je napred izneto moglo bi se reći da je stvarna suština i smisao prava rada društvenim sredstvima u tome da se u pravno-institucionalnom vidu izrazi samoupravni socijalistički proizvodni odnos u njegovoj celini kao odnos koji proističe iz društvene svojine „kao osnove slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u celini odnosa u društvenoj reprodukciji", kako se kaže u Osnovnim načelima Nacrta ustava.

Možda bi se moglo zameriti nazivu tog prava zbog sličnosti sa pravom na rad iako se u stvari radi o dva po karakteru i suštini bitno različita prava. Naime, ustavno pravo na rad znači pravo svakoga da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad društvenim sredstvima i pretpostavlja obavezu svih koji upravljaju društvenim sredstvima i so-

cijalističkog društva u celini da stvaraju sve povoljnije uslove za uključivanje u udruženi rad svakog ko je sposoban za rad, dok se pravo rada društvenim sredstvima stiče tek uključenjem u udruženi rad i predstavlja, kao što je napred rečeno, pravni izraz samoupravnog proizvodnog odnosa.

U svakom slučaju, teško bi se mogao naći neki drugi naziv koji bi adekvatnije izražavao suštinu proizvodnog odnosa zasnovanog na društvenoj svojini i samoupravljanju jer pravo rada društvenim sredstvima i po svom logičkom smislu izražava negaciju svojine tih sredstava, a time i društveno-ekonomski odnos koji izvire iz nesvojinskog karaktera društvene svojine.

Što se tiče same potrebe konstituisanja ovog prava, moglo bi se dodati i to da svaki društveni sistem stvara pravne institute kojima se najpotpunije obezbeđuje učvršćenje i zaštita osnovnog proizvodnog odnosa, a time i samog sistema, pa ni za naš samoupravni sistem nije bez značaja da li će stvoriti takav institut koji bi bio isto onako neprikosnoven i pravno zaštićen kao što je neprikosnoveno i pravno zaštićeno pravo svojine u društvenim sistemima u kojima se osnovni društveno-ekonomski odnosi zasnivaju na različitim oblicima svojine sredstava za proizvodnju. Takav institut predstavljaće značajnu branu kako protiv državno-svojinskog tako i protiv grupno-svojinskog i privatno-svojinskog izopačavanja društvene svojine jer će i svaki radnik, štiteći to svoje pravo, istovremeno štititi i društvenu svojinu i samoupravni sistem.

Naravno, taj institut ne može preko noći postati efikasno oružje u rukama radnih ljudi za zaštitu njihovih samoupravnih prava: nužan preduslov za to je ne samo da se u zakonodavstvu bliže razrade elementi tog prava i pravni instrumenti za njegovu zaštitu, nego i da se ceo pravni, a posebno sudski sistem i način rešavanja sporova u udruženom radu usklade sa novim odnosima i potrebama udruženog rada. A pored svega toga potrebno je i da se u našem samoupravnom društvu izgradi nova pravna svest o neprikosnovenosti tog prava, kao što je pravna svest o neprikosnovenosti prava svojine bila oružje u rukama sopstveničkih klasa koje su svoj vladajući položaj zasnivale na svojini sredstava za proizvodnju u toku duge epohe vladavine prava svojine u dosadašnjoj istoriji prava.

**Časlav Strahinjić**

# O SAMOUPRAVNOJ RADNIČKOJ KONTROLI

Samoupravna radnička kontrola nije sasvim nov i nepoznat fenomen niti originalna tvorevina jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, iako danas u njemu dobija najjasnije konture, najpotpuniji sadržaj i značaj, kao i nova obeležja, raznovrsne i originalne oblike ostvarivanja. Ideja o njoj stara je koliko i marksistička teorijska misao i socijalistička praksa. U radovima Marksa, Engelsa i Lenjina posebno je naglašena neophodnost uvodenja društvene kontrole („kontrole društva", „uopšte kontrole") nad proizvodnjom i raspodelom materijalnih sredstava. Društvena kontrola je shvaćena kao veoma značajan instrument narodnih masa u borbi za socijalističku zakonitost, za ostvarivanje prava radnih ljudi, za njihovo osposobljavanje za upravljanje državom.

Posebno je Lenjin insistirao na uvođenju radničke kontrole u preduzećima. Već u prvom dokumentu (dekretu) sovjetske vlasti („Građanima Rusije") Lenjin naglašava da je taj oblik kontrole jedna od prvorazrednih revolucionarno-ekonomskih mera koja treba ne samo da doprinese konsolidaciji sovjetske vlasti, već i da bude osnova za razvoj novih neposredno društvenih oblika i organa kontrole u izgradnji socijalističkih društvenih odnosa.[1] Empirijski „modeli" na osnovi izloženih teorijskih shvatanja došli su do izražaja najpre u praksi mlade sovjetske države, kasnije i u drugim socijalističkim zemljama, a naročito u socijalističkoj Jugoslaviji.

U literaturi o radničkoj kontroli rane faze socijalizma u Jugoslaviji posebno mesto zauzimaju radovi E. Kardelja. Anticipirajući društveni razvoj, E. Kardelj ističe: „U našoj kontrolnoj službi treba videti ne samo instrument rukovodećih organa, nego istovremeno shvatiti kontrolu kao oružje širokih narodnih masa u borbi za njihove zahteve i za obezbeđenje njihovih prava protiv svih neprijatelja narodne vlasti koji ugrožavaju ta prava, protiv birokratizma, javašluka, štetočinstva i svih manevara ostataka eksploatatorskih snaga koje se nisu pomirile sa či-

---

[1] K. Marks i F. Engels, *Sočinenija*, tom 24, str. 533; tom 25, str. 282.
V. I. Lenin, Poln. sobr. soč., tom 28, str. 327; tom 30, str. 276; tom 33, str. 101; tom 35, str. 147.
Analiza i interpretacija izloženih stavova sadržana je u knjizi dr Stevana Mijučića *Samoupravna radnička kontrola* („Radnička štampa", Beograd, 1973, str. 13—18).

njenicom da narodne mase u našoj zemlji drže u rukama kormilo svoje sudbine.“[2]

Jedan od tadašnjih zadataka radničke klase bilo je razvijanje odgovarajućih oblika kontrole kao „neophodnog sastavnog dela borbe radničke klase za otkrivanje i kritikovanje nedostataka i grešaka u proizvodnji i privredi uopšte, signaliziranje takvih nedostataka i grešaka, štetočinstva, nemarnog odnosa prema državnoj imovini i borbe za najveće moguće iskorišćavanje kapaciteta fabrike i preduzeća“[3].

Polazeći od izloženih teorijskih stavova, već u prvim godinama socijalističke Jugoslavije, počev od narodnih tužilaca preko radničkih poverenika i narodnih inspektora, nastajali su, razvijali se i menjali razni oblici kontrole radnih ljudi i građana u zavisnosti od tempa, sadržaja i drugih obeležja preobražaja zemlje. Uvođenjem samoupravljanja javljali su se pod različitim nazivima i sa različitom nadležnošću razni oblici kontrole.[4]

Imajući u vidu potrebe i iskustva prakse, u svojoj normativnoj projekciji daljeg razvoja samoupravnog sistema, Ustav SFRJ iz 1963. godine ističe da samoupravljanje u radnoj organizaciji obuhvata naročito pravo i dužnost radnih ljudi da „obezbeđuju unutrašnju kontrolu i javnost rada“ (član 9, tačka 6). Time unutrašnja kontrola postaje jedno od osnovnih prava i dužnosti udruženih radnih ljudi, bitna komponenta sadržaja samoupravljanja.

U vezi s tim Ustav odredbom člana 90, stav 1, po kojoj se „zakonom i statutom mogu ustanoviti i posebni nadzorni, stručni i drugi organi upravljanja radne organizacije“, omogućava još jedan organizacioni oblik i instituciju za ostvarivanje načela samokontrole radnih ljudi.

Citirane ustavne odredbe razrađivali su i dopunjavali ustavi socijalističkih republika i zakoni.[5]

Ideja o unutrašnjoj radničkoj kontroli pre nego što je postala ustavna kategorija bila je elaborirana u nizu političko-pravnih dokumenata tokom razvoja samoupravljanja.[6]

---

[2] E. Kardelj, *Naša državna uprava i kontrola*, „Narodna država“, br. 1/1946.

[3] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, I, „Kultura“, Beograd, 1960, str. 35.

[4] Dr Stevan Mijučić navodi da je u razdoblju pre donošenja Ustava SFRJ institucija interne kontrole postojala i funkcionisala u oko 30% svih privrednih organizacija (op. cit., str. 16).

[5] Tako, na primer, u članu 113. Ustava SR Hrvatske stoji: „Nadzorni organ u radnoj organizaciji koji se osniva na osnovu zakona i statuta vrši nadzor u pogledu korištenja i raspodjele društvenih sredstava, kao i u pogledu raspolaganja tim sredstvima u radnoj organizaciji.“

Ustav SR Srbije u članu 57, pored ostalog, ističe: „Samoupravljanje u radnoj organizaciji obuhvata naročito pravo i dužnost radnih ljudi da... obezbeđuju unutrašnju kontrolu i javnost rada i uređuju druga pitanja od zajedničkog interesa.“

U članu 59. ovaj ustav predviđa i mogućnost formiranja posebnih nadzornih i drugih organa upravljanja radne organizacije.

[6] Izvršno veće SR Srbije, na primer, donelo je 1958. godine Preporuku o radu na suzbijanju kriminaliteta u privredi i privrednih prestupa — u cilju pružanja pomoći privrednim i drugim organizacijama i institucijama u

Uvođenje organa interne kontrole, prema tome, po Ustavu nije bilo i obaveza radnih organizacija, već samo ustavna mogućnost, koja nije uvek, svuda i do kraja korišćena.

Ustavnim amandmanom XV derogirane su navedene ustavne odredbe, a ideja o unutrašnjoj kontroli u praksi je često bila minimizirana. Sem toga, organ unutrašnje kontrole formiran je u relativno malom broju radnih organizacija (uglavnom privrednih)[7], a iskustva prakse ukazuju na niz njenih slabosti: sužen predmet — područje njene aktivnosti, nedostatak kontinuirane aktivnosti i delovanje ad hoc i parcijalno, odsustvo kvalifikovanih radnika (i uopšte radnika) iz njenog sastava, nepovezanost i nedovoljna, nesinhronizovana saradnja sa drugim organima upravljanja, nejasno precizirana nadležnost, odgovornost, status (komisije, odbora organa upravljanja), hijerarhijska podređenost direktoru, dominacija stručne (profesionalne) kontrole, neodređenost kriterija za izbor u organ interne kontrole (u pogledu stručnosti, autoriteta, moralno-politički kriteriji), nepostojanje imuniteta članova ovog organa i time mogućnost da budu objekt birokratsko-tehnokratskih zloupotreba i niz drugih slabosti.

Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije u Rezoluciji o jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu, pored ostalog, ističe da je „neophodno dalje razvijati društveni nadzor i internu kontrolu u radnim organizacijama razvijajući u celini funkciju samoupravne kontrole". Kongres je pozvao organe upravljanja, članove radnih zajednica i političke organizacije da odlučno i stalno deluju u pravcu prevazilaženja nedo-

---

suzbijanju društveno negativnih pojava i tendencija. U njoj se insistira na dobrom organizovanju kontrole, na tačnom i odgovornom izvršavanju zadataka od strane svakog radnog čoveka, na samoinicijativnom obezbeđivanju finansijske revizije sopstvenog poslovanja od strane preduzeća, na ažuriranju i sređivanju knjigovodstva, na sistematskom sprovođenju unutrašnje kontrole, na pooštravanju kriterija pri prijemu radnika na rukovodeća radna mesta, kao i na ona na kojima se rukuje opštenarodnom imovinom i slično.

Smatra se da ova preporuka predstavlja prvi akt o formiranju unutrašnje kontrole u svim radnim organizacijama i prvi akt kojim se određuje njen osnovni zadatak — zaštita opštenarodne imovine.

Nekoliko godina kasnije, posle Pisma Izvršnog komiteta CK SKJ, kada je stvorena pogodna društveno-politička klima za suzbijanje društveno negativnih pojava, Skupština SR Srbije donela je Preporuku o merama za bolje čuvanje društvene imovine i jačanje društvene i druge kontrole u njenom korišćenju i raspolaganju („Službeni glasnik NRS", br. 8/62). U njoj se konstatuje postojanje niza slabosti u društveno-političkom i privrednom sistemu i navode se uzroci tih slabosti. Od radničkih saveta se zahteva unapređenje organizacije rada i evidencije, bolja zaštita društvene svojine, zaoštravanje odgovornosti, razvijanje i jačanje unutrašnje kontrole kao organa radničkog saveta.

Veća proizvođača pojedinih skupština takođe su upućivala niz preporuka privrednim organizacijama u naznačenom smislu. Istovremeno i pojedini opšti propisi su predviđali obavezu organizovanja interne kontrole u privrednim organizacijama (Krivični zakonik, član 317; Zakon o privrednim prestupima, član 7).

[7] Tako, na primer, rezultati istraživanja sprovedenih u SR Srbiji tokom 1960—1970. godine pokazuju da je samo 908 od 13.242 radne organizacije organizovalo neke oblike samoupravne radničke kontrole.

zvoljenog odnosa prema društvenoj svojini i fondovima u organizacijama udruženog rada, a naročito protiv rasipništva, olakog trošenja i korišćenja sredstava i drugih negativnih pojava. Kongres se posebno založio za jačanje odgovornosti nosilaca javnih funkcija, za razvijanje instrumenata odgovornosti, za razvijanje sistema informisanja i drugih fundamentalnih pretpostavki uspešnog funkcionisanja samoupravne radničke kontrole.

Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, pored ostalog, ističe da je „potrebno preduzeti hitne mere koje bi obezbedile osposobljavanje organa državne i radničke samoupravne kontrole radi efikasnijeg suzbijanja takvih pojava“ (društveno negativnih pojava i tendencija).

## SAMOUPRAVNI PROFIL, POLOŽAJ I FUNKCIJE SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

Samoupravna radnička kontrola jedna je od osnovnih komponenti razvijenog samoupravnog sistema, važan faktor procesa dezalijenacije i nezamenljiv faktor jačanja vlasti i moći radnika nad celokupnom društvenom reprodukcijom. Organizovanje samoupravne radničke kontrole je neotuđivo pravo, ali i dužnost radnika. Kao što su radnici udruženi u osnovnu organizaciju udruženog rada i u druge oblike udruživanja osnovni samoupravni subjekt, tako su u isto vreme i osnovni subjekt samoupravne kontrole u organizacijama udruženog rada. Iz toga proizlazi da su oblici kontrole u udruženom radu isključivo stvar udruženih radnika.

Samoupravna radnička kontrola je ustavna kategorija. Po odredbama člana 94. Nacrta ustava SFRJ, *„radnici u organizacijama udruženog rada ostvaruju samoupravnu kontrolu preko organa upravljanja ili posebnog organa samoupravne kontrole tih organizacija koji obrazuju samoupravnim sporazumom o udruživanju i statutom, u skladu sa zakonom“*.

Iz citiranih odredbi vidimo da su radnici osnovni nosioci samoupravne kontrole i da tu kontrolu ostvaruju preko organa upravljanja, odnosno preko posebnog organa samoupravne kontrole. U prvom slučaju reč je o organizacijama udruženog rada sa malo radnika, kada je struktura samoupravnih organa manje razuđena.

Prilikom konstituisanja osnovnih organizacija udruženog rada i njihovog udruživanja u radnu organizaciju radnici samoupravnim sporazumom određuju koje će organe unutrašnje kontrole imati i na kom nivou tehnoekonomske zaokruženosti, odnosno broj tih organa, sastav, nadležnost, međusobne odnose i druga važna pitanja. To važi i za složene oblike udruživanja: samoupravnim sporazumom i statutom za svaki odgovarajući oblik udruživanja određuje se da li će i kakvih organa kontrole biti i sa kojim obeležjima.

Međutim, citirane odredbe Nacrta ustava ne smeju se shvatiti i interpretirati restriktivno, svođenjem na organe, na institucionalizovane

oblike, već mnogo šire: samoupravna radnička kontrola, za razliku od eksterne kontrole koju vrše razni subjekti društva, ima tri osnovna oblika: samokontrolu koju vrši svaki član radne zajednice organizacije udruženog rada, kontrolu koju vrše organi upravljanja i kontrolu koju vrši poseban organ kontrole.

Za utvrđivanje i analizu ustavnih obeležja samoupravne radničke kontrole relevantna su rešenja sadržana u pojedinim republičkim zakonima.

Tako, na primer, Zakon o samoupravnoj radničkoj kontroli SR Bosne i Hercegovine u članu 1. ističe: „U ostvarivanju prava i dužnosti radnih ljudi u samoupravljanju, njegovom daljem razvijanju i učvršćivanju, zaštiti zakonitosti i čuvanju i zaštiti društvenih sredstava, u osnovnoj organizaciji udruženog rada, kao i u organizaciji udruženog rada u celini i drugim radnim zajednicama organizuje se samoupravna radnička unutrašnja kontrola. Nju vrše svi radni ljudi, a ostvaruju je prvenstveno putem organa unutrašnje kontrole (komisije, odbora i sl.).“[8]

Citirani zakon predviđa mogućnost organizovanja većeg broja organa unutrašnje kontrole u složenijim radnim organizacijama i obavezuje te organe na međusobnu saradnju i usklađivanje aktivnosti.

Zakon definiše unutrašnju kontrolu kao organ radne zajednice i naglašava preventivni karakter njene funkcije. On posebno obavezuje organe kontrole na pridržavanje načela socijalističkog morala, zakonitosti, materijalne istine, kao i na saradnju sa drugim organima i organizacijama u okviru OOUR, odnosno organizacije udruženog rada (član 2. i 3).

Po ovom zakonu, organi kontrole podnose izveštaj o svom radu radničkom savetu i radnoj zajednici i predlažu preduzimanje odgovarajućih mera.

Zakon prepušta statutu, odnosno drugom opštem aktu organizacije udruženog rada da sam reguliše način izbora, konstituisanja i broj članova organa unutrašnje kontrole; da utvrdi njegov status, zadatke, sadržaj i metod rada; način vršenja kontrole od strane radnih ljudi; način obaveštavanja organa kontrole o njihovom radu, nalazima i utvrđenom činjeničnom stanju, rokovima izveštavanja radne zajednice; način saradnje organa unutrašnje kontrole sa stručnom kontrolom (stručnom službom), drugim organima i organizacijama unutar OOUR, sa eksternim organima (inspekcijama, organima unutrašnjih poslova, javnim tužilaštvom, službom društvenog knjigovodstva); način organizovanja i način međusobne saradnje organa unutrašnje kontrole kada ih ima više; odgovornost članova organa unutrašnje kontrole; broj članova ovog organa koje predlaže sindikalna organizacija.

Zakon obavezuje radnu zajednicu, odnosno samoupravni organ kome je podnet izveštaj kontrole da ga razmotri i preduzme odgovarajuće mere radi otklanjanja nepravilnosti.

Zakon posebno ovlašćuje organ unutrašnje kontrole da vrši uvid, pregled knjiga, dokumenata i drugih materijala i predmeta. U isto vre-

---

[8] „Službeni glasnik SRBiH“, br. 36/72.

me zabranjuje rukovodiocima organizacione jedinice sprečavanje ili odlaganje uvida u poslovne knjige i dokumente (član 8).

U SR Srbiji nema posebnog zakona o samoupravnoj kontroli. Materija o unutrašnjoj kontroli sadržana je u Nacrtu zakona o društvenoj samozaštiti. Po njegovim odredbama, „radna zajednica i njen organ upravljanja unutrašnjom kontrolom obezbeđuju praćenje i uvid naročito u:

— primenjivanje i praćenje akata i propisa organizacije i državnih organa,

— ostvarivanje zadataka i rezultata rada organizacije i

— poslovanje i delatnost organizacije.

Poslove unutrašnje kontrole radna zajednica i njen organ upravljanja stavljaju u delokrug određene službe ili se obrazuje posebna služba za ove poslove. Ova služba za svoj rad odgovara radnoj zajednici i organu upravljanja.

O utvrđenim nepravilnostima služba unutrašnje kontrole obaveštava organ upravljanja, pokreće postupak za utvrđivanje odgovornosti, daje inicijativu i predloge za otklanjanje uzroka nepravilnosti i predlaže druge posebne mere.

U pitanju iz svog delokruga služba unutrašnje kontrole sarađuje sa odgovarajućim nadležnim organima putem međusobnog obaveštavanja, traženja i davanja potrebnih podataka i pomoći".

Izložena koncepcija o unutrašnjoj radničkoj kontroli nije sasvim jasna: poistovećuje službu unutrašnje kontrole kao profesionalnu službu sa službom društvene kontrole kao organom upravljanja, a to su, kao što je poznato, dva različita pojma. Naravno, drugo je pitanje kako uspostaviti međusobne odnose organa samoupravne radničke kontrole i profesionalne kontrole. U svakom slučaju, ne mogu se poistovećivati ova dva pojma jer bi to značilo da samoupravnu radničku kontrolu vrši stručna, profesionalna kontrola. Ako se stvar tako postavi, nije se dobilo ništa novo, nije ostvarena ideja o samoupravnoj radničkoj kontroli kao društvenom organu sastavljenom najvećim delom od radnika kojima vršenje kontrole nije profesionalni zadatak.

## AUTONOMNI STATUS SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

Autonomni status samoupravne radničke kontrole, odnosno njenog institucionalizovanog oblika, proizlazi iz ciljeva i zadataka koje ima: da bude važna komponenta razvoja samoupravnog sistema, instrument zaštite njegovog integriteta, prevazilaženja društveno negativnih pojava i tendencija, obezbeđenja ostvarivanja neotuđivih prava radnika i drugih bitnih pitanja udruženog rada.

Šta je samoupravna radnička kontrola: organ upravljanja, komisija organa upravljanja ili je, pak, organ organa upravljanja — jedna je od dilema i u teoriji i u praksi.

Po jednom shvatanju, to je komisija, odnosno odbor organa upravljanja — radničkog saveta OOUR, radničkog saveta radne organizacije ili radne zajednice OOUR konstituisane u organ upravljanja. Izuzev tre-

ćeg primera, ova koncepcija u izvesnoj meri degradira samoupravnu radničku kontrolu jer je svodi na rang pomoćnog, pripremnog i izvršnog tela organa upravljanja.

Po drugom shvatanju, samoupravna radnička kontrola je organ upravljanja radničkog saveta. Ova teza je kontradiktorna jer u novim uslovima, u sadašnjem ustavnom sistemu, nema hijerarhije među organima upravljanja, pa, prema tome, ni jedan samoupravni organ ne može imati „svoj" organ upravljanja, već samo izvršne organe, ali oni nisu organi upravljanja. U krajnjoj konsekvenci, ova teza se svodi na prethodnu.

Jedino je moguće treće rešenje: samoupravna radnička kontrola u svom pravno-institucionalnom obliku predstavlja organ upravljanja. Ona je, dakle, jedan od organa upravljanja sa jasno definisanim delokrugom nadležnosti, pravima i obavezama, odgovornosti u samoupravnom sistemu. Jedino ovo rešenje odgovara ustavnom konceptu samoupravne radničke kontrole u njenom pravno-institucionalnom obliku.

Ovoj tezi se može prigovoriti da organ upravljanja odlučuje i o materijalnim pitanjima, pa su njegove odluke pravno obavezne, a da to nije slučaj sa organom unutrašnje kontrole. Ako se pri definisanju i određivanju karaktera i autonomnog statusa jednog organa kao kriterij uzme u obzir sadržaj i obaveznost njegovih odluka, prigovor je samo delimično tačan. Nema potrebe da ovaj organ odlučuje o materijalnim pitanjima, da raspolaže sredstvima jer su njegove odluke samo nalazi, rezultati ispitivanja slučajeva povrede prava, samoupravnih odluka itd. Organ kome su te odluke upućene mora ih obavezno uzeti u razmatranje, zauzeti stav i o rezultatu izvestiti organ samoupravne kontrole. Svakako, ovde organ samoupravne kontrole, za slučaj da se njegove odluke ne prihvate u internim odnosima, mora imati mogućnost intervencije kod eksternih subjekata nadležnih za kontrolu zakonitosti rada organizacija udruženog rada i za primenu mera prinude i ograničenja. To bi istovremeno bila jedna od vezivnih tačaka interne i eksterne kontrole kao celovitog mehanizma samozaštite samoupravnog društva.

Prema tome, organ samoupravne radničke kontrole je jedan od ravnopravnih organa upravljanja, samostalan i specijalizovan u svom delokrugu. On nije podređen ni jednom organu upravljanja, nije njegov prirepak, niti je podređen direktoru, a isto tako nije ni nadređen ni jednom organu u organizaciji udruženog rada.

Rad organa samoupravne radničke kontrole mora biti javan, otvoren prema svim članovima radne zajednice, ali uz obavezu čuvanja poslovne, privredne i druge tajne.

Izbor članova ovog organa mora se vršiti neposredno i tajnim glasanjem, pri čemu njegova organizaciona struktura mora adekvatno odraziti strukturu radne zajednice, ali tako da u njegovom sastavu dominiraju radnici iz neposredne proizvodnje (na primer, dve trećine radnika).

U zavisnosti od veličine, složenosti, lokacije organizacije udruženog rada određuju se broj, veličina i druga obeležja organa samoupravne kontrole. U slučaju identiteta radne i osnovne organizacije, ne vrši se

izbor organa kontrole jer svi radnici neposredno vrše kontrolu. To važi i za sfere delatnosti van privrede.

U većim i složenim organizacijama udruženog rada, naročito u slučaju postojanja dislociranih pogona, jedinica i slično, svaka OOUR ima svoj organ samoupravne radničke kontrole. Moguće je da se izbor ovog organa vrši na nivou zajednica OOUR, potom na nivou radne organizacije i ostalih oblika udruživanja. Na broj i vrstu organa samoupravne radničke kontrole, na njihov autonomni status i druga bitna obeležja imaju uticaja konkretni oblici organizacije udruženog rada. Moguć je slučaj da dve ili više radnih i drugih organizacija udruženog rada, iako nisu formirale složeni oblik udruživanja, imenuju zajednički organ kontrole sastavljen na način, po postupku i kriterijima utvrđenim njihovim samoupravnim sporazumima o udruživanju, posebnim sporazumom, statutom ili drugim opštim aktom. U vezi s tim zanimljiva je i ideja o formiranju ovog organa na nivou opštine kao društveno-političke zajednice.

Isto tako, zanimljivo je i mišljenje da zakonom i samoupravnim sporazumom treba predvideti pravo sindikalne organizacije na podnošenje liste kandidata za ovaj organ ili da direktno delegira svoje predstavnike, što znači da bi struktura organa samoupravne radničke kontrole obavezno obuhvatala i delegate sindikalne organizacije.

Sledeće obeležje, element autonomnog statusa ovog organa jeste, kao što je napomenuto, nezavisnost, odnosno samostalni delokrug rada u odnosu na ostale organe. Samoupravnu kontrolu karakteriše objektivnost u radu. Ona je oblik i instrument uvida radnika u sve izvore, cirkulaciju, način korišćenja i tokove sredstava društvene reprodukcije. Zato i mora biti samostalan organ upravljanja, a ne pomoćno i pripremno telo.

U pogledu kriterija za izbor organa samoupravne kontrole, sve se više insistira na dosadašnjem radu i rezultatima rada lica čiji se izbor vrši u organ samoupravne kontrole; posebno se ističu njihovi moralno-politički kvaliteti, opredeljenost za samoupravljanje, društveni ugled i autoritet, objektivnost i druge pozitivne karakteristike.

U vezi sa izloženim neophodno je utvrditi inkompatibilnost funkcija: u ovaj organ ne bi mogli biti birani članovi organa upravljanja, njihovih izvršnih organa niti lica na rukovodećim radnim mestima, kao ni lica osuđivana za pojedina krivična dela, privredne prestupe i druge povrede normi.

Radni ljudi osnovne organizacije udruženog rada takođe slobodno određuju mandat organa unutrašnje kontrole, ali taj mandat ne može biti duži od mandata organa upravljanja (dve godine). U tom smislu eventualna ustavna ograničenja za organe upravljanja važe i za ovaj organ.

Sledeća bitna komponenta autonomnog statusa organa samoupravne radničke kontrole jesu prava, dužnosti i odgovornosti.

U teoriji i praksi ima pokušaja raznih klasifikacija samoupravnih funkcija ovog organa. Po jednoj, funkcije se dele na: prethodnu (preventivnu), tekuću i naknadnu. Po drugoj, postoji podela samo na pre-

ventivnu i kurativnu funkciju, a po trećoj, pored navedenih, organ samoupravne radničke kontrole ima i važnu vaspitnu, pedagošku funkciju.

Generalno uzev, funkcija, odnosno predmet samoupravne kontrole obuhvata celinu samoupravnih odnosa, sve faze funkcionalnog ciklusa, pripremu predloga odluka, donošenje odluka i njihovo izvršavanje (u procesu samoupravnog odlučivanja). Samoupravna radnička kontrola obuhvata, dakle, celokupan sadržaj samoupravljanja.

Osnovni naglasak funkcije samoupravne kontrole je, bez sumnje, na njenoj preventivi, na sprečavanju društveno negativnih pojava i tendencija u njihovom nastanku, na otklanjanju uzroka, a ne samo posledica. Nije bez značaja ni vaspitna funkcija jer podstiče formiranje integriteta samoupravne ličnosti radnog čoveka, otklanja i prevazilazi pojavu moralnih trauma, nesigurnosti izazvane devijantnim ponašanjem, neopravdanim socijalnim razlikama itd.

Funkcija ovog organa vezana je za sprečavanje povreda integriteta društvene svojine, moralnih normi, dobrih poslovnih običaja, poslovne tajne, za sprečavanje nelojalne konkurencije, krađe, korupcije, neracionalnog poslovanja, rasipništva, nediscipline. Važna je uloga ovog organa i u prevazilaženju prakse otuđivanja dohotka od radnika.[9]

Sa gledišta naše teme relevantno je razgraničenje nadležnosti samoupravne radničke kontrole u odnosu na druge organe upravljanja i u odnosu na službu unutrašnje kontrole zbog mogućih sukoba nadležnosti (pozitivnih i negativnih), a i iz drugih razloga.

U pogledu odgovornosti ovog organa i njegovih članova bitno je sledeće: organ u celini i njegovi članovi pojedinačno odgovaraju radnoj zajednici koja ih je izabrala. U tom smislu oni su odgovorni za brzo, efikasno i kontinuirano otkrivanje, odnosno sprečavanje društveno negativnih pojava i tendencija, za obaveštavanje organa radi vođenja postupka i preduzimanja odgovarajućih mera. Instrumenti odgovornosti su: opoziv, ostavka, javna kritika itd.

Sledeća važna komponenta autonomnog statusa i bitna pretpostavka za normalno funkcionisanje organa samoupravne radničke kontrole je imunitet njegovih članova: za vreme vršenja funkcije i posle isteka mandata (na primer, jednu ili dve godine) ni jedan njegov član ne može biti stavljen u nepovoljniji materijalni i društveni položaj od onog što ga je imao pre vršenja ove funkcije.

Kao što je rečeno, rad ovog organa mora biti javan; odluke se moraju donositi kolektivno, kvalifikovanom, a ne običnom (prostom) većinom njegovih članova. Zbog krajnje heterogenog predmeta rada ovog organa u njegovom radu je potrebna specijalizacija, podela rada među njegovim članovima u zavisnosti od njihove konkretne stručnosti, afiniteta i drugih obeležja jer „svi ne mogu kontrolisati sve“. Znači, ovaj organ u celini ili pojedini njegovi članovi mogu ispitivati pojedine slučajeve, pitanja, probleme i izveštavati organ kao celinu, kojom prili-

[9] Vidi: *Zaključci o samoupravnoj radničkoj kontroli*, Gradski komitet SK i Predsedništvo Gradskog veća Saveza sindikata Beograda, Beograd, april 1973, str. 5.

kom organ u celini odlučuje o svakom takvom pitanju i svoje nalaze, preporuke, izveštaje, upozorenja upućuje radnoj zajednici, odnosno nadležnim organima upravljanja ili eksternim subjektima društva.

U tom smislu neophodno je samoupravno normativno (samoupravnim sporazumom, statutom i drugim opštim aktima) regulisati položaj, odnos i odgovornost drugih subjekata organizacije udruženog rada. Taj odnos je višedimenzionalan i njegovo precizno definisanje je jedna od bitnih pretpostavki efikasnog funkcionisanja organa samoupravne radničke kontrole.

U internim odnosima, ukoliko se formira veći broj organa samoupravne radničke kontrole, među njima ne može biti odnosa hijerarhije, već oni moraju funkcionisati na principu međusobne saradnje, sinhronizacije aktivnosti, otvorenosti, uzajamne pomoći i podele rada. Rezultatima nalaza i istraživanja jednih organa mogu se koristiti i drugi organi.

Sledeća komponenta tih odnosa jeste odnos prema profesionalnoj kontroli. Samoupravno normativno treba predvideti obaveze organa profesionalne kontrole u pogledu pružanja pomoći organu samoupravne radničke kontrole.

Svaka organizaciona jedinica i svaki radni čovek, u skladu sa svojom radno-profesionalnom funkcijom, obavezan je da stavi na uvid i prezentira sve podatke, informacije, činjenice od interesa za rad organa samoupravne kontrole.

U konstituisanju i razvijanju organa samoupravne radničke kontrole i kontrole u širem značenju ne manje je važna i uloga i odgovornost društveno-političkih organizacija u smislu stvaranja pozitivne društveno-političke klime za efikasan rad organa samoupravne kontrole i za ostvarivanje celokupne koncepcije o samoupravnoj radničkoj kontroli.

## EMPIRIJSKI „MODELI" SAMOUPRAVNE RADNIČKE KONTROLE

1. U jednom primeru samoupravni sporazum o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju materiju o samoupravnoj kontroli uređuje u delu o organima upravljanja. Tu je jako naglašena funkcija i cilj samoupravne radničke kontrole: dalji razvoj samoupravljanja, zaštita zakonitosti, zaštita društvene svojine itd. Subjekt samoupravne kontrole su udruženi radnici, koji tu kontrolu ostvaruju neposredno i preko organa unutrašnje kontrole (odbora za unutrašnju kontrolu). U ovaj organ ulaze po dva predstavnika zajednice OOUR i po jedan predstavnik OOUR izvan zajednice, kao i jedan predstavnik konferencije sindikata radnika preduzeća. Izbor članova odbora vrši se neposredno i tajnim glasanjem, a njihov mandat traje dve godine.

Statut ove radne organizacije posvećuje posebno poglavlje organu unutrašnje kontrole. Obim i sadržaj nadležnosti ovog organa vrlo su precizno postavljeni. Kvorum za rad ovog organa takođe je precizno utvrđen. Statutom su detaljno regulisani metod i sadržaj rada organa

kontrole, odnosi s radnim ljudima, organima upravljanja, kao i drugim subjektima.[10]

2. U drugom primeru samoupravna radnička kontrola konstituisana je kao „komisija za unutrašnju kontrolu". Ona ima status pripremnog, odnosno pomoćnog tela radničkog saveta. Po samoupravnom sporazumu, ona je stalni organ radničkog saveta. Bira je i smenjuje radnički savet neposrednim javnim glasanjem. Njen broj određuje radnički savet posebnom odlukom. Mandat je i ovde isti kao i u prethodnom primeru. Funkcije ove komisije svode se na nadzor nad primenom samoupravnog sporazuma i drugih opštih akata, na obavezu upozorenja organa upravljanja ako je njegova odluka u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom ili opštim aktom, na upozorenje direktora radne organizacije u slučaju povrede sporazuma, odnosno drugog opšteg akta ukoliko organ upravljanja nije otklonio nezakonitost.[11]

3. U trećem primeru samoupravnoj kontroli posvećeno je dosta pažnje i ta materija regulisana je u delu samoupravnog sporazuma o samoupravnoj kontroli i odgovornosti. Ovde je samoupravna radnička kontrola „organ radne zajednice", odnosno „radničkog saveta osnovne organizacije udruženog rada", odnosno radničkog saveta kombinata.

U samoupravnom sporazumu je decidirano istaknuto da „organi samoupravne radničke kontrole djeluju preventivno, strogo se pridržavaju načela socijalističkog morala, zakonitosti i materijalne istine, sarađuju sa drugim organima i organizacijama u osnovnim organizacijama udruženog rada i kombinatu, kao i sa organima i organizacijama van kombinata, podnose radnoj zajednici i radničkom savjetu izvještaj o svom radu, nalazima i utvrđenom činjeničnom stanju i predlažu preduzimanje odgovarajućih mjera". Samoupravni sporazum obavezuje radnu zajednicu, odnosno radnički savet na razmatranje izveštaja organa samoupravne kontrole i na preduzimanje odgovarajućih mera u vezi s tim, odnosno da razmatraju i sve prijave radnika o utvrđenim nedostacima i nepravilnostima. Samoupravni sporazum ovlašćuje organ samoupravne kontrole da obavesti radnu zajednicu i nadležni organ izvan radne zajednice u slučaju kada radnički savet ne preduzme potrebne mere.

U ovom primeru poslove organa samoupravne radničke kontrole u kombinatu vrši „odbor za nadzor", a stručne poslove — služba interne kontrole. Samoupravni sporazum globalno reguliše ovu materiju prepuštajući detalje normativnim aktima osnovnih organizacija udruženog rada.[12]

4. U četvrtom primeru organ samoupravne radničke kontrole je „kolegijalni i izvršni organ radničkog saveta". Sastavljen je od 7 članova na delegatskom principu. Sekretarijat konferencije organizacije SKJ i sindikalni odbor radne organizacije biraju po dva člana. Mandat ovog

---

[10] Samoupravni sporazum o udruživanju u Rudarsko-metalurški kombinat — Zenica (član 36) i statut ove radne organizacije (član 146—147).

[11] Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju Hemijska industrija „Zorka" — Šabac (član 20—21).

[12] Samoupravni sporazum Sono-hemijskog kombinata „Soda-so" — Tuzla (član 101—106).

organa traje tri godine. Jedan radnik može biti član ovog organa najviše u dva uzastopna mandata (princip ograničenja reizbornosti). Radnici na rukovodećim radnim mestima, kao i na radnim mestima na kojima je posebno izražena odgovornost za materijalno-finansijsko poslovanje i za ostvarivanje samoupravnih i drugih prava radnika ne mogu biti članovi ovog organa. I ovde odbor za unutrašnju kontrolu kontroliše zakonitost rada, primenu unutrašnjih propisa, izvršenje plana, zaštitu imovine; predlaže preventivne i druge odgovarajuće mere za sprečavanje pojave šverca i krađe tereta na brodovima; kontroliše troškove poslovanja, reprezentacije, reklame, propagande, službenih putovanja itd.

Nadležnost ovog organa relativno je široko koncipirana: on daje svoje mišljenje o predlogu normativnih akata i odluka organa upravljanja i izvršnih organa; ima pravo da privremeno obustavi od izvršenja odluke organa upravljanja i izvršnih organa kojima se narušava zakon, nanosi šteta radnoj organizaciji, povređuju prava radnika.

Osim izloženog, odbor za unutrašnju kontrolu može neposredno ili zajedno sa pravnom službom da podnosi prijave za pokretanje postupka protiv pojedinaca i organa u radnoj organizaciji nadležnim organima gonjenja, pravosuđa, organima spoljne kontrole.

Kompleksno definisanje predmeta nadležnosti organa unutrašnje kontrole u ovom primeru govori o velikom značaju i ulozi koju on ima u konkretnoj radnoj organizaciji, ali odbor unutrašnje kontrole ne može imati suspenzivno pravo u odnosu na odluke organa upravljanja jer je to van njegove nadležnosti.[13]

5. U ovom primeru samoupravni sporazum, u posebnoj glavi, ali samo u jednom članu ističe:

„Obavezuje se radnički savjet preduzeća da obrazuje svoj organ kontrole čiji će zadatak biti da vrši kontrolu izvršenja akata radničkog savjeta preduzeća. Organ kontrole izvršava svoje zadatke na osnovu izvještaja koje mu podnose stručne službe." Iz izloženog proizlazi: (a) da je samoupravna kontrola organ radničkog saveta preduzeća; (b) da se funkcije ovog organa svode samo na kontrolu izvršavanja akata radničkog saveta, što pokazuje da su one preusko postavljene; (c) način rada i sadržaj nadležnosti nepotpuno su postavljeni.[14]

6. U ovom primeru odbor za nadzor je „zajednički kolegijalni izvršni organ". Njegove članove bira radnički savet na predlog osnovnih organizacija, a svaka ima po jednog člana.

Funkcija odbora za nadzor obuhvata: utvrđivanje sistema unutrašnje zaštite rada i poslovanja radne organizacije; nadzor nad radom službe interne kontrole; utvrđivanje povreda zakona, društvenih dogovora i opštih i pojedinačnih akata u radnoj organizaciji i preduzimanje odgovarajućih mera; saradnju sa organima društvene zajednice na realizaciji sistema samozaštite rada i poslovanja.[15]

---

[13] Pravilnik o radu odbora za unutrašnju kontrolu Jugoslovenske okeanske plovidbe — Kotor.

[14] Samoupravni sporazum „Energoinvesta" (član 63).

[15] Samoupravni sporazum „Jugometala" — Beograd (član 124—128).

7. U ovom slučaju formira se „radnička samoupravna kontrola radne organizacije". Njen je zadatak: uvid i kontrola sprovođenja ustava, zakona, društvenih dogovora i sporazuma. Samoupravni sporazum obavezuje osnovne organizacije i zajednice osnovnih organizacija da formiraju svoje organe samoupravne kontrole, što pokazuje da se u ovoj složenoj radnoj organizaciji organ samoupravne kontrole javlja na tri nivoa. U ovom primeru to je organ udruženih radnika, a ne radničkog saveta ili direktora. Odluke ovog organa su predlozi mera drugim organima.[16]

8. U radnoj organizaciji iz oblasti zdravstva samoupravni sporazum predviđa da „u svrhu nadzora nad korišćenjem društvenih sredstava koja su data Domu za obavljanje zadataka na pružanju zdravstvene zaštite građanima, kao i nadzora nad raspolaganjem tim sredstvima, te nadzora nad pridržavanjem odredaba sporazuma, statuta i ostalih opštih akata, u Domu postoji nadzorni organ koji se sastoji od pet članova". Nadzorni odbor bira savet iz redova svojih članova, iz redova članova Izvršnog odbora, sindikalne organizacije, osnovne organizacije Saveza komunista i stručnog kolegijuma Doma. Samoupravni sporazum predviđa imunitet članova nadzornog odbora, ali i njihovu odgovornost za rad protivan ustavu, zakonu i samoupravnim normativnim aktima. Funkcije organa samoupravne kontrole ovde su usko koncipirane.[17]

9. U ovoj organizaciji udruženog rada „unutrašnja kontrola u preduzeću obuhvata samoupravnu i stručnu kontrolu". Samoupravnu kontrolu vrše zborovi radnih ljudi osnovnih organizacija udruženog rada i organi upravljanja osnovnih organizacija preduzeća. Stručnu kontrolu vrši zajednička služba unutrašnje kontrole. Samoupravni sporazum daje ovlašćenim radnicima službe unutrašnje kontrole „pravo uvida" u knjigovodstvenu, tehničku i svaku drugu dokumentaciju preduzeća i osnovnih organizacija „radi vršenja njenih funkcija na koje ima pravo po sporazumu".[18]

Ovde smo ukazali samo na najčešće „modele" samoupravne radničke kontrole kako su oni koncipirani u samoupravnim sporazumima o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada i u statutima radnih organizacija koje smo citirali.

---

[16] Samoupravni sporazum „Intereksporta" — Beograd (član 115—116).

[17] Samoupravni sporazum Doma zdravlja „Centar" — Sarajevo (član 34—36).

[18] Samoupravni sporazum preduzeća za puteve „Vojvodinaput" — Novi Sad (član 59—62) i statut ove radne organizacije (član 97—104).

**Stojan Andov**

# TEORIJSKI ASPEKTI ULOGE MINULOG RADA U SAMOUPRAVNOM SOCIJALIZMU

Završavajući našu kritiku oblika dohotka u socijalizmu[1], koji se javlja kao jedinstvena celina (na tržištu transformisane) novostvorene vrednosti, zaključili smo da se taj oblik dohotka nalazi u protivrečnosti sa razvijenijim samoupravnim socijalističkim odnosima u proizvodnji i da ovi poslednji zakonito zahtevaju da se i dohodak razvija u skladu sa njima i da pređe u nov, njima adekvatniji oblik. Prirodno, naš sledeći zadatak jeste razmatranje i izlaganje tog novog oblika dohotka koji izrasta iz razvijenijih samoupravnih odnosa u proizvodnji. Međutim, u ovom tekstu ne možemo odmah preći na izlaganje unutrašnje suštine i spoljnih obeležja novog oblika dohotka jer bi nas takvo izlaganje bez razmatranja nekih veoma bitnih međučlanova čijim se posrednim delovanjem utemeljuje u praksi taj novi oblik dohotka dovelo u sukob sa nekim veoma važnim principima Marksovog dijalektičkog metoda.

U tom pogledu metodološki je poučan primer takozvane teorije dohodne cene. Kao što je poznato, ova teorija je, u stvari, pokušaj naučnog rešenja zakonitosti socijalističke robne proizvodnje. S obzirom na period u kome se javila i izvesne impulse koje je dala naučnoj misli u nas, ova teorija je samo kao kritika odnosa takozvanog administrativnog socijalizma dala neke racionalne elemente našoj ekonomskoj nauci. Međutim, već u svojim polaznim pozicijama ona ulazi u veoma opasnu i suštinsku i metodološku zamku. Naime, braneći čvrsto stav da je dohodak u samoupravnom socijalizmu jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), teorija dohodne cene dovodi sebe u situaciju da proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu izvodi iz ovako shvaćene kategorije dohotka. Pri tome se dohodak tretira kao sasvim nova, do socijalizma nepoznata politekonomska kategorija. Međutim, dohodak, uopšte uzev, odavno je poznata kategorija. On samo menja svoje oblike. Zato dohodak, bilo u kom obliku se javljao, sam po sebi ne može da razotkrije sve misterije konkretne, društveno određene proizvodnje, pa ni socijalističke robne proizvodnje, jer se on pojavljuje na površini kretanja robne vrednosti, koja je zakoniti oblik kretanja društvenog rada

---

[1] Vidi: Stojan Andov, *Suprotnosti između sadašnjeg oblika dohotka i samoupravnih socijalističkih odnosa u proizvodnji*, „Socijalizam", br. 5/1973.

u socijalizmu. Određenih oblika dohotka bilo je i u kapitalizmu, a o njima Marks, na primer, kaže:

„Oblik dohotka i izvori dohotka izražavaju odnose kapitalističke proizvodnje u *fetiškom* obliku. To je njena egzistencija, iako se pojavljuje na površini, odvojena od skrivene povezanosti i pojedinih međučlanova. Tako *zemlja* postaje izvorom *zemljišne rente*, kapital izvorom profita i rad izvorom najamnine. Izokrenuti oblik u kome se izražava stvarna izokrenutost nalazi se, naravno, reprodukovan u pretstavama agenata ovog načina proizvodnje."[2]

Pojave kao dohodak, koje se javljaju na površini dijalektičkog kretanja vrednosti, mogu biti shvaćene samo na osnovu saznanja o tom kretanju. Obrnuti put, koji nastoji da tajnu robne vrednosti otkrije iz oblika dohotka, poznat je već iz klasične političke ekonomije. Taj je put odveo Adama Smita, po Marksovim rečima, na „egzoterični deo" njegovih teorijskih pogleda.[3] Kao što je poznato, taj egzoterični pristup kapitalističkoj robnoj proizvodnji u delu Adama Smita poslužio je kasnije kao osnova vulgarnom shvatanju vrednosti i vulgarnoj političkoj ekonomiji.[4]

Iz oblika dohotka se, dakle, ne može objasniti suština vrednosti kao oblika u kome se ispoljavaju konkretni odnosi proizvodnje, već obrnuto, iz saznanja o suštini vrednosti može da se shvati i priroda konkretnog oblika dohotka.

Pošto smo u jednom ranijem napisu već izneli svoje poglede na neka veoma bitna pitanja kretanja vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji[5], možemo reći da smo time u znatnoj meri odgovorili zadacima koje pred jedno ovakvo istraživanje postavlja Marksov dijalektički metod. Zato, oslanjajući se na već izložena saznanja, ovde ćemo posebno obraditi još jedno principijelno pitanje čije će nam rešenje otvoriti put za izlaganje suštine i specifičnosti novog oblika dohotka. Reč je o ulozi *minulog rada* u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

## I

Pitanje uloge minulog rada u reprodukciji društvenog života ljudi u socijalizmu, dakle, u realnim društveno-ekonomskim tokovima razvoja socijalizma, prisutno je od prvih dana izgradnje socijalizma, iako ga je društvena svest dugo ignorisala. Svoju „legalnost" u društvenoj svesti minuli rad u socijalizmu dobija tek u diskusijama koje su u našoj zemlji vođene u toku priprema za ustavne promene u 1971. go-

---

[2] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, „Kultura", Beograd, 1956, str. 453—454.

[3] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom II, „Kultura", Beograd, 1954, str. 15.

[4] Tako, između ostalog, Adam Smit kaže: „Nadnice, profit i renta tri su prvobitna vrela svakog dohotka i svake prometne vrijednosti" (Adam Smit, *Bogatstvo naroda*, „Kultura", Zagreb, 1952, str. 50).

[5] Vidi: Stojan Andov, *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*, „Socijalizam", br. 1/1973.

dini, zatim u tim ustavnim promenama, kao i u sadašnjem radu na novom ustavu. Dosadašnje iskustvo afirmisalo je dva aspekta uloge minulog rada u socijalizmu: praktično-politički i teorijski. Mi ćemo se zadržati na oba.

U praktičnom sprovođenju ustavnih amandmana radne organizacije nalaze se pred zadatkom da u svojim aktima odrede pozicije svakog pojedinog radnika u zavisnosti od rezultata njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada. Kao i uvek, i ovom prilikom, pored dobre želje i nastojanja, prvi rezultati, baš zato što su to prva iskustva, govore i o ozbiljnim lutanjima. Postoji tendencija da se odnos radnika i minulog rada svede na određene oblike socijalne zaštite starih i iznemoglih ili iz drugih razloga materijalno ugroženih radnika. Druga tendencija je u obrnutom pravcu, sa dosta izraženim elementima privatizacije. Bilo je slučajeva da po osnovu minulog rada pojedinci dobijaju velike materijalne ili novčane naknade. Ove različite tendencije u praksi veoma zavise od materijalne situacije radnih organizacija. Radne organizacije koje materijalno bolje stoje u mogućnosti su da po osnovu minulog rada budu „izdašnije", a one koje imaju ozbiljne materijalne teškoće dovijaju se na razne načine da odgovore ustavnoj obavezi u okviru svojih materijalnih mogućnosti. Dakle, povezivanje ukupne društveno-ekonomske pozicije radnika sa rezultatima njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada odražava, u obliku novog izvora socijalnih razlika, sve one protivrečnosti koje su prisutne u sukobu samoupravljanja sa sadašnjim oblikom dohotka. Već dosadašnje iskustvo u povezivanju radnikove društveno-ekonomske pozicije sa rezultatima njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada urgentno postavlja pitanje uloge minulog rada u reprodukciji osnovne organizacije udruženog rada. Jer rezultati ukupnog, minulog i tekućeg, rada radnika ne mogu biti nešto sasvim odvojeno od rezultata poslovanja osnovne organizacije udruženog rada. Dakle, da bismo mogli uopšte ući u suštinu objektivno uslovljene zavisnosti društveno-ekonomske pozicije radnika od rezultata njegovog ukupnog, minulog i tekućeg, rada, a da se pri tome izbegnu zastranjivanja ozbiljnijeg karaktera, moramo razmotriti kretanje ukupnog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada. A to je taj drugi aspekt — teorijsko istraživanje procesa reprodukcije u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Odmah treba istaći da se u procesu reprodukcije osnovne organizacije udruženog rada sav rad ispoljava kao minuli rad. Naime, kretanje rada se u osnovnoj organizaciji može pratiti samo u njegovom društvenom obliku ispoljavanja, kao vrednost.

U vezi sa istraživanjem procesa reprodukcije u osnovnoj organizaciji udruženog rada nailazi se na stare, ali još uvek veoma aktuelne teorijske dileme. Naime, postoji shvatanje da priznavanje uloge minulog rada u procesu reprodukcije osnovne organizacije udruženog rada krije velike opasnosti od restauracije kapitalističkih odnosa. Te su sumnje pojačane pod dejstvom nekih tendencija u praksi. Po ovom shvatanju, kada se ono konsekventno izvede, priznavanje uloge minulog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada predstavlja odstupanje od osnovnih principa socijalizma jer se suština istorijske uloge socijalizma

sastoji u negaciji uloge minulog rada. Drugo shvatanje uzima u obzir opasnosti od restauracije nekog oblika kapital-odnosa u socijalizmu, ali se smatra da je to neizbežno. Po ovom shvatanju, ne postavlja se pitanje priznavati ili ne priznavati ulogu minulog rada kao kapitala u osnovnoj organizaciji udruženog rada jer ta je uloga objektivno određena. Ukoliko je tako, zaključuje se da je socijalizmu „suđeno" da na svojim leđima nosi teret ostataka klasnih odnosa. Karakteristično za oba ova shvatanja je to što i jedno i drugo minuli rad, koji se normalno ispoljava kao vrednost, ne mogu drukčije da zamisle osim kao kapital.

U konceptu novog ustava, nasuprot ovim shvatanjima, pokušava se da se uloga minulog rada u reprodukciji osnovne organizacije udruženog rada odredi kao dijalektička negacija kapital-odnosa. Dok i jedno i drugo shvatanje o kojima smo malopre govorili polaze od postavke: ukoliko postoji minuli rad, on postoji u obliku kapitala i obrnuto, ukoliko ne postoji kapital u socijalizmu, ne postoji ni minuli rad, dotle koncepcija novog ustava zastupa stanovište da *u socijalizmu postoji minuli rad, da se on ispoljava kao vrednost, ali da nije kapital, već njegova dijalektička negacija.*

Oni koji smatraju da je priznavanje uloge minulog rada u socijalizmu nespojivo sa njegovim osnovnim principima — tvrde da u izgrađivanju svoga stanovišta polaze od Marksovih shvatanja o minulom radu. Privrženici shvatanja po kojem minuli rad u socijalizmu postoji, i to neizbežno kao kapital, na određen način se slažu sa stavom što se tiče Marksovih shvatanja po kojima je minuli rad — kapital i u socijalizmu njegovo postojanje je nemoguće. Međutim, prećutno se slažu sa gledištem da u ovom pitanju očigledno praksa socijalizma odstupa od Marksovih shvatanja.

Koncepcija novog ustava u vezi sa ulogom minulog rada u socijalizmu je pokušaj da se putevi daljeg razvoja samoupravnog socijalizma izvuku iz starih šematskih shvatanja. Ovde ćemo se pozabaviti teorijskim aspektom ove koncepcije. Tačnije, pokušaćemo da dokažemo da je ona čvrsto fundirana na Marksovim pogledima na kretanje društvenog rada i na puteve razvoja socijalizma.

## II

Marks je, naime, dokazao da se u uslovima kapitalizma minuli rad, kao vrednost, ispoljava u obliku kapitala. Međutim, on *nikad nije tvrdio da su minuli rad i kapital identični.* Iako minuli rad uzima oblik kapitala u određenim društveno-ekonomskim uslovima, on ne mora u drukčijim društveno-ekonomskim uslovima da se ispoljava kao kapital. Naprotiv, u tim novim uslovima minuli rad zakonito uzima oblik koji dijalektički negira raniji oblik kapitala. Minuli rad i kapital, dakle, po Marksovom shvatanju nalaze se u veoma složenom, dijalektičkom odnosu. Taj je odnos, u stvari, odnos identičnosti i razlike; oni su u određenim društveno-ekonomskim uslovima identični; međutim, i u tim uslovima i u njihovom ukupnom kretanju između minulog rada

i kapitala ostaju bitne razlike. Nemoć Rikardove škole, a posebno najplićeg njenog ogranka — vulgarne političke ekonomije, da teorijski odgovori na veoma složena pitanja reprodukcije društvenog života ljudi u kapitalizmu, Marks objašnjava, između ostalog, i time što celokupna ta škola polazi od shvatanja o identičnosti minulog rada i kapitala.

„Pošto ekonomisti identifikuju minuli rad s *kapitalom* — minuli rad ovde kako u smislu konkretnog, u proizvodima ostvarenog rada, tako i u smislu društvenog rada, materijalizovanog radnog vremena — onda se to kod njih, kao Pindara kapitala, razume da oni ističu *predmetne* elemente proizvodnje i precenjuju njihov značaj nasuprot *subjektivnim elementima*, živom, neposrednom radu. Rad postaje za njih adekvatan tek kad je postao *kapital*, kad je istupio prema samom sebi, pasiv rada prema svome aktivu. Stoga proizvod raspolaže proizvođačima, predmet subjektom, ostvareni rad radom koji se ostvaruje itd. U svim ovim shvatanjima ne pojavljuje se minuli rad samo kao predmetni moment živoga rada i njemu potčinjenoga, nego obrnuto: ne kao element moći živoga rada, nego kao moć nad tim radom."[6]

Dakle, po Marksovom mišljenju, buržoaska politička ekonomija, posebno vulgarna ekonomija, koja se svela na apologiju kapitalističkih odnosa u proizvodnji, promašuje u svojoj polaznoj tački, u svom shvatanju o prostoj, nedijalektičkoj identičnosti minulog rada i kapitala. Ovom prilikom nećemo govoriti o svim mistifikacijama do kojih dolazi buržoaska politička ekonomija jer to nije u krugu našeg neposrednog interesovanja. Međutim, moramo istaći da stanovište o prostoj identičnosti minulog rada sa njegovim konkretno-istorijskim oblikom, sa kapitalom, logično dovodi do shvatanja o neistorijskom karakteru kapitala, to jest do shvatanja o tome da je kapital opšti uslov svake društvene proizvodnje, zajednički svim istorijskim oblicima društvene proizvodnje. Šta ovakva shvatanja u suštini znače, nećemo ovde šire objašnjavati jer opšte je poznato da se sa takvim shvatanjima Marks temeljito obračunao.

Međutim, poznato je da Marks nije prvi kritičar apologetske buržoaske političke ekonomije. Unutar same buržoaske ekonomske misli javljaju se znatno pre Marksa autori koji postepeno sagledavaju stvarni odnos kapitala i postepeno, iako nedovoljno jasno, ističu istorijski, prolazni karakter kapitala. A u procesu raspadanja Rikardove škole javljaju se i kritičari sa izvesnom socijalističkom orijentacijom. U tom pogledu posebno je interesantan Hodžskin, koji 1825—1827. godine iz kritike Rikardovih shvatanja veoma energično pokušava da izvuče određene socijalističke konsekvence.

Nije naš zadatak da temeljito, u svim njegovim aspektima razmotrimo Hodžskinovo stanovište u njegovoj kritici Rikardove škole. Međutim, neki aspekti njegovih shvatanja imaju i određen aktuelan značaj. Zato ćemo se na njima i na veoma značajnim prigovorima koje Hodžskinu upućuje Marks zadržati malo opširnije.

Hodžskinovo stanovište u potpunoj je suprotnosti sa shvatanjem buržoaske političke ekonomije o kapitalu kao prirodnom odnosu, zajednič-

[6] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom III, cit. izd., str. 290.

kom svim oblicima društvene proizvodnje. Međutim, on prihvata stanovište buržoaskih ekonomista o identičnosti minulog rada i kapitala, a svoju kritiku kapitala izvodi na taj način što nastoji da dokaže da nagomilani, minuli, rad u stvari i ne postoji i na toj osnovi zaključuje da je i sam kapital običan privid. Dakle, pogrešna stanovišta buržoaskih ekonomista Hodžskin želi da prevaziđe na taj način što nastoji da dokaže da rad uopšte ne postoji kao minuli rad, to jest ne priznaje postojanje minulog rada, već tvrdi da se rad javlja samo kao neposredno postojeći rad. Sve što Hodžskin priznaje da postoji kao „nagomilano", to je veština radnika.

Marks, razmatrajući stanovište ovog autora, iako nastoji da shvati sve relevantne okolnosti, pre svega nivo buržoaske političke ekonomije od kojeg polazi Hodžskin, daje veoma tačnu kvalifikaciju najbitnijih elemenata u Hodžskinovim shvatanjima. Na ova, po našem mišljenju veoma važna, Marksova teorijska ukazivanja obratićemo posebnu pažnju.

„Da bi *specifično društveni oblik*, tj. *kapitalistički oblik*, u kome se odnos rada i radnih uslova izokreće, tako da ne primenjuje radnik uslove, nego uslovi radnika, i *tehnološki* opravdali, daju ekonomisti predmetnom momentu rada nasuprot samom radu lažnu vrednost. I *zbog toga* — ističe Hodžskin, obratno, da je ovaj predmetni momenat — dakle, celo stvoreno bogatstvo — izvanredno beznačajno prema živom procesu proizvodnje, i ustvari, ima vrednost samo kao momenat toga procesa, dakle, sam po sebi nema nikakve vrednosti. *Pritom mu se dešava da on nešto potcenjuje* — što je, medutim, u redu nasuprot ekonomskom fetišizmu — v r e d n o s t koju prošlost rada ima za svoju sadašnjost."[7]

Iako nastoji da shvati Hodžskinove motive, Marks ne prihvata njegove teorijske zaključke:

„Doduše, što Hodžskin ne ističe, jer mu je stalo do toga da nasuprot grubom shvatanju ekonomistâ skrene pažnju na *subjekt*, takoreći na subjektivno u subjektu, u suprotnosti prema stvari, to je dati stepen razvitka proizvodne snage rada od koje se polazi, koja ne postoji samo kao sklonost, kao radnikova sposobnost, nego je ujedno i u predmetnim organima koje je ovaj rad sebi stvorio i svakodnevno ih obnavlja. To je taj pravi prius koji čini polaznu tačku, a ovaj je prius rezultat tako jednog razvitka."[8]

Istinski nadmoćna pozicija, fundirana na materijalističkoj dijalektici, koju nije uspeo da izgradi Hodžskin, odvela bi ga do odbacivanja svekolike mistifikacije buržoaske ekonomije i do stvarnog naučnog odgovora na sva veoma složena pitanja dijalektike društvenog života ljudi. Time bi bila izložena i istinska naučna kritika kapitalizma sa pozicija socijalizma. To je učinio Marks baš prilikom izlaganja svojih pogleda u vezi sa shvatanjima ovog autora:

„Trošenje proizvoda ranijeg rada, rada uopšte, kao materijala, sredstva za rad i životnih sredstava potrebno je ako radnik svoje proizvode hoće da koristi za novu proizvodnju. Ovaj određeni način potrošnje njegovog proizvoda je proizvodan. Ali, za ime sveta, kakva posla ima ovo njegovo trošenje, njegov način potrošnje njegovog proizvoda, sa vladavi-

[7] Ibid.
[8] Ibid., str. 309.

nom ovog proizvoda nad njim samim, s njegovom egzistencijom kao kapitala, s koncentracijom raspolaganja sirovinama i životnim sredstvima u rukama pojedinih kapitalista i isključenjem svojine radnika iz njihovog proizvoda? Šta to ima s tim veze što oni moraju svoj proizvod najpre da daju nekom trećem gratis, da bi ga tada od njega otkupili svojim vlastitim radom, pri čemu mu moraju u razmeni za to dati više rada nego što je u tome sadržano, i moraju mu tako stvarati novi višak proizvoda?"[9]

Vratimo se ponovo na ključne Marksove stavove u vezi sa odnosom minulog rada i kapitala:

„*Minuli rad* pojavljuje se ovde u dva oblika. Jednom kao proizvod, *upotrebna vrednost*. Proces proizvodnje iziskuje da radnici troše jedan deo toga proizvoda (kao životna sredstva), drugi deo kao sirovine i sredstva za rad. Ovo se odnosi na tehnološki proces i samo pokazuje kako se oni u industrijskoj proizvodnji imaju odnositi prema proizvodima svog vlastitog rada, prema svojim vlastitim proizvodima, da bi ih učinili sredstvima za proizvodnju.

Ili (minuli rad pojavljuje se u obliku) *vrednosti*. Ovo samo pokazuje da vrednost njihovog novog proizvoda pretstavlja ne samo njihov sadašnji rad nego i njihov minuli rad, te da oni staru vrednost održavaju time što je uvećavaju; usled toga što je uvećavaju.

Polaganje prava kapitalista nema s ovim procesom kao takvim nikakva posla. Dabome, ako je on prisvojio proizvode rada, minuli rad, on time poseduje sredstvo za prisvajanje novih proizvoda i živoga rada. A to je upravo način postupanja protiv koga se protestuje. Koncentracija i akumulacija prethodno potrebna za „podelu rada" ne treba da *izgleda kao akumulacija kapitala*. Zato što je ona potrebna, ne izlazi da je potrebno da (kapitalista) raspolaže uslovima koje je stvorio rad od juče za rad od danas. Ako akumulacija kapitala ne treba da bude ništa drugo do akumulacija rada, onda to nipošto ne uključuje da to mora biti akumulacija rada drugih ljudi.

Hodžskin, međutim, ne ide ovim prostim putem — što je na prvi pogled čudno. U svojoj polemici protiv proizvodnosti kapitala, najpre opticajnog, a još više stalnog, izgleda da on pobija ili poriče važnost samog *minulog rada* ili njegovog *proizvoda za reprodukciju* kao uslove novog rada."[10]

Iako je Hodžskin daleko od istinski naučnog, dijalektičkog shvatanja društvenog života ljudi kao povezanog, ali neponovljivog istorijskog procesa, on je nadmoćniji kada se uporedi sa vulgarnom političkom ekonomijom kapitalizma. Međutim, mi se ovom prilikom ne bismo toliko bavili Hodžskinom da naša teorijska situacija ne zahteva posebno isticanje opasnosti kojima je sam Hodžskin podlegao. Naime, iako on u svojoj kritici kapitala veoma energično nastupa nastojeći da izvuče socijalističke konsekvence, njegovo shvatanje da su minuli rad i kapital identični, to jest njegova nesposobnost da uoči veoma složen dijalektički odnos ovih dveju kategorija, deluje kao nepremostiva granica u misaonom ovladavanju realnim društveno-ekonomskim kretanjima u istorijskom procesu.

---

[9] Ibid., str. 289—290.
[10] Ibid.

Zato on i nije dospeo do one tačke odakle je Marks sasvim jasno video prolazni karakter kapitala kao društvenog odnosa i kapitalizma kao istorijskog oblika u razvoju ljudskog društva.

## III

U zaključku ovog razmatranja treba istaći da Marksova veoma suptilna, ali i veoma energična upozorenja u vezi sa realnim, dijalektičkim odnosom minulog rada i kapitala kao odnosom identičnosti i razlike imaju aktuelan značaj. On je dokazao da su neizbežne velike teorijske zablude ako se ne shvati dijalektika u odnosu minulog rada i kapitala, ako se ove kategorije potpuno identifikuju.

Nedijalektička identifikacija minulog rada sa kapitalom omogućava da se sagleda *samo jedna strana* odnosa ovih dveju kategorija jer ispušta iz vida *razliku* kao bitan dijalektički momenat u ovom složenom odnosu. Ovaj jednostrani pristup obavezno vodi u jedan od dva moguća pravca koji se, takođe neizbežno, završavaju u teorijskom ćorsokaku. Jedan od mogućih pravaca polazi od shvatanja da je kapital identičan sa minulim radom i zato se kapital shvata kao prirodni odnos (jer minuli rad i kao konkretni proizvod čoveka i kao materijalizovano radno vreme postoji i postojaće dok se rad čoveku nameće kao nužnost). Ovaj se pravac završava fetišizmom kapitala, koji je samo „razvijeniji" oblik fetišizma robe, kao što je kapital razvijeniji oblik robne vrednosti. Drugi mogući pravac, koji takođe polazi od shvatanja o identičnosti kapitala i minulog rada, javlja se kao kritika prvog pravca. Njegov tipičan predstavnik u periodu pre Marksa, kao što smo videli, bio je Hodžskin. Ovaj pravac, iako je kritički orijentisan prema kapitalu, zato što polazi od shvatanja o identičnosti kapitala i minulog rada, nije u stanju da vidi stvarni izlaz u dijalektičkom kretanju društvenog rada, već taj izlaz vidi u odricanju realnosti minulog rada i na toj osnovi kapitala, u nepriznavanju postojanja ovih kategorija. Ovaj pravac završava u svojevrsnom idealizmu, a njegova energična kritičnost u odnosu na kapital ostaje besplodna. Zbog realne mogućnosti zabluda ovakvog karaktera, koje su u to vreme bile realnost u obliku vulgarne političke ekonomije kapitalizma i idealističke kritike kapitala kao kod Hodžskina, ranije izložena Marksova upozorenja imaju i aktuelan značaj.

Uzmimo neka od postojećih shvatanja o minulom radu u socijalizmu. Ukoliko se, na primer, dosledno izvedu nužne konsekvence iz shvatanja da u socijalizmu postoji minuli rad, i to sa bitnim određenjima kapitala, da je „sudbina" socijalizma da se mora izmiriti sa „ostacima" klasnih odnosa, normalno treba zaključiti da, i pored svih revolucionarnih promena iz kapitalizma u socijalizam, kapital ostaje. Odatle pa do tvrđenja da kapital nije istorijska kategorija samo je jedan korak. A stav da je kapital neistorijska kategorija karakterističan je za nemarksističku političku ekonomiju. Ovaj način rezonovanja o ulozi minulog rada u socijalizmu ne može dovesti do istinski naučnih rešenja zasnovanih na

Marksovim pogledima na razvoj ljudskog rada kao pokretačkog faktora istorijskog procesa.

Drugo stanovište polazi od toga da u socijalizmu ne postoji kapital (zato što je socijalizam istorijska negacija kapitalizma) i zato ne priznaje ulogu minulog rada. Ovo stanovište takođe polazi od identičnosti kapitala i minulog rada. Ono prirodno završava u svojevrsnom idealizmu jer ne vidi rad kao totalitet, već samo jednu njegovu stranu — živi, tekući rad. Ovaj oblik idealizma posebno se ispoljava kod takozvane leve kritike samoupravljanja i socijalističke robne proizvodnje. Karakteristično za ovu kritiku je neargumentovan napad na samoupravljanje i galama protiv fetišizma robe koja završava u teorijskom padu pred tim fetišizmom zbog nesposobnosti ove kritike da naučno shvati fenomen fetišizma.

Teorijska nadmoćnost polazne pozicije koncepcije sadržane u novom ustavu u odnosu na teorijske poglede koji polaze od identičnosti kapitala i minulog rada sastoji se u nastojanju da se shvati totalitet rada. Ona odbacuje shvatanje po kojem je živi rad prirodno podređen minulom radu (kapital-odnos), ali odbacuje i shvatanje koje negaciju kapitala vidi u odricanju bilo kakve ekonomske uloge minulog rada u socijalizmu. Ovo poslednje shvatanje, iako ima sasvim drugi cilj, ipak završava time što raskida veze živog rada sa „njegovim organima koje je on sam sebi razvio" (Marks).

Shvatiti rad kao totalitet i tako izgraditi teorijsku poziciju nadmoćnu nad svim jednostranim stanovištima, po našem mišljenju, znači shvatiti ga kao dijalektičko jedinstvo protivrečnosti, kao protivrečan dijalektički proces. Po Marksovom shvatanju, protivrečnost u procesu rada sastoji se u tome što je rad u isto vreme individualni rad, rad privatne individue i društveni rad, što se u procesu rada ispoljavaju proizvodna snaga individualnog rada i društvena proizvodna snaga rada.

Potreba razvoja proizvodne snage rada određuje istorijske oblike odnosa individualnog i društvenog rada. U kapitalizmu se suprotnosti individualnog i društvenog rada razvijaju u antagonistički oblik. Rad kao društveni rad otuđuje se od subjekta rada, od radnika, koji time postaje najamni radnik, a društveni rad se javlja kao kapital. Živi rad kao individualni rad radnika je samo trošenje radne snage. Ova poslednja je jedino vlasništvo radnika. Vlasništvo nad proizvodima rada, *nad minulim radom pripada kapitalisti*. Proizvod rada je, dakle, otuđen i suprotstavljen radniku; on je vlast nad radnikom. Ovde je minuli rad — kapital, a kapital u tim uslovima je nužan istorijski oblik vrednosti. Na ovakvim antagonističkim protivrečnostima rada, na polovima ovog protivrečnog procesa formiraju se posebne klase — radnička klasa i kapitalistička klasa. Prirodni odnos ovih dveju klasa je klasna borba.

Kao što je potreba razvoja proizvodne snage rada u određenim istorijskim uslovima učinila nužnim kapital i antagonističku protivrečnost unutar rada, kasnije, u izmenjenim uslovima, čini kapital izlišnim. Suprotnosti unutar rada kao dijalektičkog procesa preokretom iz kapitalizma u socijalizam gube karakter antagonističkih protivrečnosti i postepeno see svode na *razlike* unutar rada, *razlike između individualnog i*

*društvenog rada*. Ukupno iskustvo klasnog društva svojim istorijskim trajanjem bitno je uticalo na to da *razlike* unutar rada, shvaćenog kao dijalektičko jedinstvo, svest ne može shvatiti u njihovom prirodnom obliku, već ih shvata samo kao antagonističke protivrečnosti. Samoupravljanje se javlja kao autentičan oblik socijalizma utoliko ukoliko odnos unutar rada menja iz odnosa antagonističkih protivrečnosti u odnos *razlikâ*, odnos različitih oblika, to jest individualnog rada i društvenog rada. Ovaj proces realnog društvenog kretanja u samoupravnom socijalizmu nužno treba da bude praćen razvojem svesti, pre svega naučne svesti. Razume se da je to veoma složen proces. Nauka koja je ovladala suštinom klasnih odnosa u toku dugog i veoma mučnog misaonog procesa ne može lako misaono da ovlada procesom reintegracije rada, odnosno prelaskom iz oblika antagonističkih protivrečnosti unutar rada na sasvim normalne, *prirodne razlike* između individualnog i društvenog rada.

Međutim, sve teškoće teorije nisu samo u uočavanju prelaska iz antagonističkih protivrečnosti unutar rada u kapitalizmu u prirodni odnos razlikâ između individualnog i društvenog rada u socijalizmu. Zaista, teorijska misao i ovim prelaskom veoma teško ovladava krećući se iz krajnosti u krajnost, to jest jednom smatrajući da protivrečnosti unutar rada u socijalizmu zadržavaju isti oblik kao u kapitalizmu, a drugi put smatrajući da u socijalizmu, time što nestaje oblik antagonističkih protivrečnosti karakterističan za kapitalizam, nestaje svaki oblik protivrečnosti unutar rada, to jest da rad u socijalizmu postaje neprotivrečan proces. Ali, i onda kada teorija raščisti sa ovim zabludama i kada misaono ovlada realnim kretanjem u kome se ispoljava prelazak iz odnosa antagonističkih protivrečnosti unutar rada u odnos razlikâ između individualnog i društvenog rada, učinjen je samo prvi korak u spoznavanju prirode preokreta iz najamne pozicije radnika u njegovu poziciju samoupravljača, iz kapital-odnosa u samoupravni socijalizam. U stvari, tek tada treba rešiti pitanje od suštinskog značaja, a to je: u čemu se sastoji taj *odnos razlikâ* unutar rada, to jest, kakva je unutrašnja logika odnosa individualnog i društvenog rada u samoupravnom socijalizmu? Odgovor na ovo pitanje bio je u jednom ranijem prilogu predmet naše pažnje.[11] Sada ćemo istaći samo neke njegove aspekte.

## IV

Zato što je proces rada, u stvari oblik ispoljavanja, delovanja proizvodne snage rada[12], i sam je taj proces protivrečan kao rezultat protivrečnosti sadržane unutar proizvodne snage rada. Marks u proizvodnoj snazi rada razlikuje proizvodnu snagu individualnog rada i proizvodnu

[11] Vidi: Stojan Andov, *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*, „Socijalizam", br. 1/1973.

[12] Ovde treba imati u vidu sledeće: proizvodna snaga je shvaćena politekonomski, uvek proizvodna snaga ljudskog rada. Rad je svojstven čoveku, a čovek proizvodi *samo* putem rada. Pored čoveka, i priroda ponekad *stvara* bogatstva za čoveka. Međutim, *proizvodi* samo čovek.

snagu društvenog rada. Društvena proizvodna snaga rada ispoljava se kao rezultat spajanja radne snage sa *minulim radom*, sa sredstvima za proizvodnju u okvirima istorijski određene društvene organizacije rada. Proizvodna snaga rada, dakle, i sama je dijalektičko jedinstvo suprotnosti. Naime, ona je proizvodna snaga ljudskog rada zato što obuhvata individualnu proizvodnu snagu rada, društvenu proizvodnu snagu rada i sve oblike njihovog prožimanja, celovitog ili delimičnog prelaska jedne u drugu. *Proizvodna snaga rada u socijalizmu ne bi postojala kao razvijeno dijalektičko jedinstvo suprotnosti ako minuli rad nema nikakvu ekonomsku funkciju.* U tom slučaju ona unutar sebe ne bi mogla da razvije *društvenu* proizvodnu snagu rada, dakle, to bi bila nerealna, fiktivna proizvodna snaga.

Razume se da proizvodna snaga rada kao jedinstvo suprotnosti ne postoji van čoveka; naprotiv, to je čovekova proizvodna snaga, proizvodna snaga njegovog rada. Način na koji se proizvodna snaga rada ispoljava kao dijalektičko jedinstvo suprotnosti određuje konkretno-istorijski oblik društvenog života ljudi. U kapitalizmu, kao i u socijalizmu, proizvodna snaga rada nije ništa drugo do proizvodna snaga *radnikovog rada*. Međutim, razlike koje postoje unutar proizvodne snage radnikovog rada, a ispoljavaju se kao individualna proizvodna snaga i društvena proizvodna snaga tog rada, u kapitalizmu se razvijaju u obliku antagonističkih protivrečnosti. Dakle, unutrašnja suprotna određenja radnikovog rada kao individualna proizvodna snaga i društvena proizvodna snaga potpuno se otcepljuju jedno od drugog, društvena proizvodna snaga radnikovog rada izdvaja se od radnika, osamostaljuje se i nasuprot radniku ispoljava se kao proizvodna snaga kapitala. U tim uslovima isključivo određenje radnikove društveno-ekonomske pozicije jeste njegovo vlasništvo nad vlastitom radnom snagom. To je određenje najamnog odnosa jer *višak proizvoda* koji je rezultat trošenja radnikove radne snage kao društvene proizvodne snage, koja se ispoljava u otuđenom obliku kao proizvodna snaga kapitala, pripada vlasniku kapitala.

U samoupravnom socijalizmu proizvodna snaga radnikovog rada takođe je određena suprotnim odredbama individualne proizvodne snage rada i društvene proizvodne snage rada. Jer radnik radi kao individua, ali radi u konkretnim društveno-istorijskim uslovima koji su određeni dostignutim nivoom ukupnih proizvodnih snaga i već stvorenih predmetnih činilaca i saznanja koja se primenjuju u radu, a koja su rezultat ranijeg toka razvoja ljudskog društva. Zato se radnikov rad, iako je to njegov individualni rad, u isto vreme objektivno ispoljava i kao društveni rad. Samoupravni socijalizam, za razliku od kapitalizma, omogućava da se ova suprotna određenja radnikovog rada ispolje u prirodnom obliku. A to znači da se samoupravni socijalizam utemeljuje na taj način što se i proizvodna snaga individualnog rada i proizvodna snaga društvenog rada slobodno ispoljavaju reintegrisane, to jest kao jedinstvo u okviru proizvodne snage radnikovog rada. Društveno-ekonomska pozicija radnika koja se zasniva na proizvodnoj snazi njegovog rada kao jedinstvu individualne i društvene proizvodne snage tog rada bitno se razlikuje od društveno-ekonomske pozicije najamnog radnika. Dok je

od najamnog radnika društvena proizvodna snaga njegovog rada otuđena u obliku kapitala, radnik u samoupravnom socijalizmu ima svoje bitno društveno-ekonomsko određenje u tome što je, zadržavajući individualnu proizvodnu snagu svog rada, prisvojio i njegovu društvenu proizvodnu snagu. Na osnovu toga radnik u socijalizmu, za razliku od radnika u kapitalizmu, koji je najamni radnik, dobija bitno određenje *samoupravljača* jer pod svojom kontrolom ima i individualnu proizvodnu snagu i društvenu proizvodnu snagu svog rada. Iz takve pozicije u odnosu prema proizvodnoj snazi vlastitog rada samoupravljač razvija svoje dvojno vlasništvo: privatno vlasništvo nad vlastitom radnom snagom i društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Na logici jednog i drugog vlasništva. kao i oblika njihovog povezivanja i međusobnog prožimanja, izrastaju oblici dohotka u samoupravnom socijalizmu.

Ovde je već sasvim jasno zašto smo morali posebno da razmotrimo ulogu minulog rada u samoupravnom socijalizmu. Samo na osnovu naučnog saznanja o toj ulozi bilo je moguće shvatiti logiku manifestovanja proizvodne snage radnikovog rada i kao društvene proizvodne snage rada, a ne samo kao individualne proizvodne snage rada. A ovo saznanje dalje omogućava da se shvate oblici svojine u samoupravnom socijalizmu koji izrastaju iz unutrašnje dijalektike proizvodne snage radnikovog rada.

Tek iz ovako stečenih saznanja u kojima se samoupravljač jasno pokazao kao protivrečno društveno biće, kao subjekt dvaju oblika vlasništva, prateći celokupno dijalektičko kretanje rada u samoupravnom socijalizmu, moći ćemo da izložimo i naše poglede na oblike dohotka u socijalizmu.

**Miroslav Pečujlić**

# TEORIJA IZMEĐU ILUZIJA I ŽIVOTA

Možda treba ponoviti jednu istinu koja je poznata, ali koju je zub vremena narušio. Razgovor o teoriji nije rasprava o sporednim i od života udaljenim temama. To je rasprava o suštinskom određenju komunističkog pokreta. U ulozi avangarde komunističku organizaciju može očuvati samo najdublja povezanost sa klasnom bazom i revolucionarna teorija, orijentacija. Lišena te sposobnosti, ona se gubi u vrtlogu velikih događaja i sitnih interesa. Pokret tada kao da je lišen centra za orijentaciju i uspravan hod.

Stoga su nam neophodni podsticaji da se jasnije formuliše naš osnovni *teorijski fond.* A to znači da se prevaziđu mnoge dileme, zablude u teorijskom mišljenju koje su smetale pravim odgovorima na velika životna pitanja, ali odgovorima koji su trajnije, strategijske prirode, koji se neće dnevno raspadati. Drugo, to je osnovna *teorijska poruka* koja je rezultat našeg duhovnog i društvenog razvitka, na kojoj se utemeljuje naša perspektiva, glavni pravac razvoja. Ovo je čas jasnijeg vidika i unazad i unapred, trenutak kada nam prošlo iskustvo služi kao građa za budućnost.

Sadašnja teorijska rasprava važna je iz dva razloga. Neophodan je *nov podsticaj duhovnom stvaralaštvu,* povećana sposobnost da dajemo prave odgovore na nove situacije koje nam stalno promenljiva stvarnost nameće. Jer glavno pitanje ipak nije samo kako ćemo više znati, već kako ćemo živeti. A, zatim, ideološki uspeh je postignut tada kada obesnažimo ideje koje mogu da budu i veoma privlačne, ali koje ne pružaju izlaz, rešenje. Jer ideje koje su ovladale umom i osvojile osećanja — to su veze koje se ne mogu raskinuti isključivo time što će se ućutkati njihovi glasnogovornici.

Tri su teorijska kruga koja se izdvajaju svojom važnošću.

## 1. ŽIVI KLASNI POKRET ILI ZALEĐENE SNAGE ISTORIJE

Prvi se odnosi na shvatanje *socijalizma, osnovne ljudske, klasne, snage koja ga nosi na svojim plećima.* Ko su pravi nosioci pokreta i istorijske perspektive, koji obezbeđuju materijalni napredak i kretanje ka pravednijem, besklasnom društvu? Ko vlada društvenim poljem so-

cijalizma; čije materijalne i duhovne potrebe on prvenstveno ispunjava, čije ideale sledi? Poseduje li radnička klasa odista ta revolucionarna svojstva ili ona prelaze na druge socijalne grupe i kakav je odnos između klase i ekonomskog i političkog sistema koji se formira?

Ako ne računamo mitologiju, religiozno zaklinjanje na radničku klasu kao vladajuću — postoji nekoliko vidova teorijskog osporavanja njene uloge. Jedan vid je takvo *proširivanje pojma radničke klase* koje znači brisanje bitnih socijalnih razlika i još postojećih crta najamnog rada. Drugi vid je *suženo shvatanje* društvenog bića, anatomije radničke klase i *izvora njene revolucionarnosti.* Po tom shvatanju radnička klasa je revolucionarna jedino stoga što je najviše eksploatisana, ponižena. Nju sačinjava ono ljudstvo koje je najviše lišeno materijalnih i duhovnih dobara. To je „topovsko meso revolucije" koje se baca prvo protiv kapitala, a koje zatim služi kao oruđe materijalne izgradnje socijalizma. Revolucija je nešto što se nadograđuje isključivo na lišavanje; ono je jedini izvor revolucionarnosti. Samo drugo lice ove koncepcije je ono koje pojam radničke klase *sužava isključivo na uzak krug manuelnih, fizičkih radnika.*

Međutim, lišavanje nije jedina osobina savremenih radnika, modernih proizvođača. Radničku klasu čine svi oni koji stvaraju ili omogućavaju stvaranje viška vrednosti, ali koji ga ne prisvajaju. Nemirenje s tim, u biti *najamnim položajem* (produkcionim odnosom) zaista je nepresušno gorivo revolucionarnog protesta. Ali to je samo jedna strana njenog društvenog bića. Proizvođači, svet rada, jesu i *nosioci moderne, visokorazvijene proizvodnje.* Dok je u ranom razdoblju industrijske revolucije masovni nosilac proizvodnje bio nekvalifikovani rad, radnička klasa se gotovo potpuno podudarala sa fizičkim radom. Danas najznačajniji nosilac proizvodnje i stvaranja viška vrednosti postaje sve kvalifikovaniji, intelektualni rad. Ti slojevi su takođe u najamnom položaju prema kapitalu, uključujući tu i modernu državu kao otuđenu ekonomsko-političku silu. (Ali istovremeno deluju i neobično snažne težnje da se uvlačenjem u birokratsku hijerarhiju upravljanja oni odvoje od radnika. Tako su na delu obe socijalne tendencije: i *povezivanje* (integracija) i *razdvajanje* od klase manuelnih radnika.) U tom svetu sabiru se danas sve osobine *društveno orijentisane proizvodnje,* smisao za društvene potrebe, društvena čula, solidarnost, osećanje za njenu *društvenu korisnost.* Moderno radništvo je, dakle, ono koje je istovremeno *nosilac moderne proizvodnje, ali i njene društvene, a ne privatističke upotrebe* (kapitalističke ili birokratsko-tehnokratske).

*Osnovu revolucionarnosti ne čini isključivo lišavanje,* najamna strana, već ta napetost, dijalektička suprotnost između revolucionarnih svojstava i njihovog potiskivanja, lišavanja (najamnog položaja).

*Zašto su ove jednostranosti opasne; kuda one vode?* Shvatanje koje zatvara radništvo u uzak krug fizičkih (manuelnih) radnika zatvara istorijsku perspektivu. Ono olakšava održavanje vlasti nad radom, održavanje povlašćene pozicije predstavnika koji trajno vladaju u ime radništva. U modernoj proizvodnji nesumnjivo opada značaj fizičkog rada. I ako *samo* taj krug predstavlja radničku klasu, tada zastupamo preva-

zidđeno industrijsko društvo koje odlazi sa istorijske scene. Tada zastupamo snage koje same za sebe nisu jedini nosioci društvene proizvodnje. Radnički pokret se mora posebno i veoma žilavo još boriti za ljudskiju egzistenciju upravo manuelnih radnika. No, takva borba može da se pretvori u *patronat elite*. To može da bude zaštitna funkcija pokreta, koja je veoma bitna, ali koja ipak traži samo jake, zubate predstavnike radnika, a ne polaže mnogo nade u vlastitu moć samih radnika. Položaj ovog dela radnika je zaista veoma loš i to je tamna tačka naših socijalističkh odnosa. Ali to nikako ne znači da je samo *to* radnička klasa, jedini nosilac perspektive. Istorijski domašaj revolucionarne klase i njenog dela tada bi u realnom životu bio sveden uglavnom na bunt pauperizovanih, ujedinjenih samo u neprijateljstvu prema povlašćenim slojevima. Naravno, plebejski protest je uvek pravo gorivo revolucionarnog kretanja, udar po okoštalim klasnim povlasticama, i ti slojevi su temeljno polazište radničke borbe. Ali, ako je delo klase samo to, ako nije i nešto više, tada su ipak jedini pravi *kovači* materijalnog napretka i razvijenijeg društva druge socijalne snage. Uske manjine tada zamenjuju, supstituišu klasni pokret, kradu vatru revolucije. One jedine poseduju ono što klasa principijelno nema, dok god postoji ta „ljudska masa". To je teorija o trajnom tutorstvu — ideologija slojeva koji vode iz jedne u drugu industrijalizaciju, ali ne i u novo društvo, koje stalno izmiče kao horizont kome se približavamo. Naš duhovni život pruža vidljivo svedočanstvo o tome. Najtvrđi zastupnici shvatanja da radničku klasu sačinjava samo uzak sloj fizičkih radnika, a da su sve drugo njoj tuđi slojevi koje treba staviti u najamni odnos, lako su, kao klatno sata, prešli na suprotno stanovište. Prešli su na stanovište da je tehnostruktura (tehnokratija) jedini istinski nosilac napretka. Takvo sužavanje lako vodi „etatističkoj formuli" koja konzervira postojeći položaj radničke klase, ali pruža određene životne uslove da se ona ne buni isuviše.

Stvarni odnos klase i njenih duhovnih i organizacijskih snaga je drukčiji. Subjektivne snage, posebno politička partija, igraju veliku ulogu u zrenju klase. Klasa se ne formira nezavisno od revolucionarne prakse, od akcije vodećih snaga koje bude uspavane snage, organizuju raspršene sposobnosti, ulivaju revolucionarnu svest, kuju teoriju. Ali one osmišljavaju ono što u tom velikom i složenom društvenom tkivu već postoji, iako potisnuto, polurazvijeno. One oslobađaju put onome što klasa proizvođača u sebi potencijalno sadrži. Tada odnos između nje i njenih duhovnih i organizacijskih snaga nije odnos vladanja, odnos tutorstva i maloletništva. To je uobličavanje jednog novog istorijskog bloka moći pod hegemonijom industrijske radničke klase, njenih istorijskih interesa.

Ako tako shvatimo formaciju klase, tada ne robujemo kalupima, tada ne uskačemo iz jedne u drugu, podjednako lošu *šemu*. U jednom momentu ističemo da radničku klasu čine samo fizički radnici. A kada se drugi slojevi uznemire, tada se brzo ispravljamo i kažemo: „U redu — radničku klasu čine svi." Tada otvorenim očima pratimo šta se dešava sa klasnim pokretom onakvim kakav je u stvarnom životu, kakva je njegova sudbina, gde stvari idu. Tada ćemo uvideti da je u jednom

momentu na delu bila tendencija da se širi slojevi, osobito tehnička inteligencija, približe industrijskim radnicima, da svoju egzistenciju zasnivaju na sve sličnijim socijalnim temeljima. Taj pravac je bio povezan sa jakim probojem samoupravljanja, koje je, kao mrežom kapilara, novim nitima počelo povezivati učesnike u radu. Ali, struja, zatim, menja pravac. Javila se jaka tendencija odvajanja, odsecanja drugih društvenih grupa od radničke klase i uspostavljanja povlašćenih slojeva. U jednom momentu, na primer, načini egzistencije radnika, tehničara, stručnjaka počeli su da se približavaju, da imaju isti osnov — raspodelu prema radu. U drugom momentu kraci se šire, nastaju takve razlike u kojima je redovni dohodak za jedne sve što imaju, a za druge to je samo džeparac, dok su glavni izvori prihoda na drugoj strani — u prelivanju viška tuđeg rada. Tu već počinje da se pomalja lice klasnih razlika, njihovo obnavljanje. Ni jedna ni druga crno-bela šema („radnici su samo manuelni slojevi", odnosno „radnici su svi") koja ne računa sa promenama u klasnim odnosima neće nam pomoći. Samo prodor života u teoriju može nam omogućiti da potiskujemo onu tendenciju koja širi jaz između slojeva, koja obnavlja klasne razlike. I, s druge strane, da dajemo prevagu onim uslovima koji smanjuju te razlike, vode integraciji. To se odnosi naročito na one društvene grupacije čiji je položaj duboko protivrečan — koje su jednom nogom u položaju radnika, a drugom u upravljačkoj hijerarhiji, korisnici u višku rada. Samo aktivan, jak pokret za samoupravljanje je ona snaga koja bitno utiče na njihovo opredeljenje, koja ih kao magnetna sila privlači na stranu proizvođača, a ne u savez monopolskih grupa. Otuda zamerke koje se svode uglavnom na to da su neki programski dokumenti preširoko definisali radničku klasu i da je tu koren problema — previđaju da pravo pitanje leži na drugoj strani. Koji su to društveni tokovi i njihovi izvori koji su doveli do toga da su se u iznenadnom naletu toliko produbile društvene razlike? Šta je to učinilo da su se pojedine društvene grupe počele odsecati od radnika, odsečnije razlikovati po svom načinu života, položaju u raspodeli, potrošnji, izvorima dohotka, psihologiji, vrednostima? Ili, drukčije formulisano: šta se to dešavalo, šta je iznova počelo osetno da pogoršava radnički život, da izdvaja i ponovo svodi radničku klasu isključivo na manuelno radništvo, sa sve napadnijim razlikama prema drugim grupama? Naš praktičan i teorijski odnos prema tom toku stvari dobija sada izuzetnu važnost.

Umesto razvoja, kretanja radničke klase ka asocijaciji suverenih proizvođača, prevazilaženja „proleterskog rezervata", ponovo počinje obnavljanje radničke klase kakvu poznajemo iz ranih faza industrijalizacije. I, umesto da se to shvati kao loš rezultat nazadujućih, devijantnih procesa koji nas pribijaju uza zid, to se prihvata kao političko i *teorijsko rešenje.* Naime, proklamuje se da taj sloj i jeste i treba da se shvati kao autentična radnička klasa, kao jedini nosilac istorijske perspektive. S druge strane, i istorijska brzopletost, fikcija koja postoji samo u glavi i koja ne vodi računa kuda procesi idu — fikcija da svi čine već gotovu, formiranu radničku klasu, da su svi interesi jednaki i da treba slobodno da se izražavaju — otvara put nadmoći povlašćenih društvenih grupa, obnavljanju klasnih povlastica.

To nisu akademske teme rezervisane za ljubitelje klasifikacija, već temeljno pitanje strategije našeg pokreta, naše veze sa zemljom. Kada se prevede na politički jezik, to je pitanje: ko je naša glavna snaga, oslonac, koliko je širok, ko su saveznici, ko su nosioci istorijske perspektive? Ako nastavimo sa prevođenjem na jezik svakodnevnog života, to su pitanja: čije potrebe, interese ispunjava naš ekonomski i politički sistem i da li je to dobro odmereno? Kome idu plodovi tehnološkog napretka i da li je to primereno odnosima u socijalizmu? Ko snosi teret stabilizacije, koga stimulišemo, a koga potiskujemo? Kakva je priroda i okvir socijalnih razlika, da li je razuman odnos između pojedinih delova klase, njenih organizatora, političkih predstavnika?

## 2. KLASA — VLAST — DIKTATURA PROLETARIJATA

Veliko polje zabluda, ali i dragocenog iskustva sabralo se i oko karaktera vlasti koju radnička klasa može da uspostavi.

I u teoriji i u životu pretrpelo je temeljnu kritiku *birokratsko shvatanje* diktature proletarijata koje se u stvarnosti svelo na vlast birokratije i podvlašćenost radnika. Iz toga se, međutim, rodila odbojnost prema diktaturi proletarijata uopšte i uobličila se jedna *liberalistička koncepcija* vlasti, odumiranja države, diktature proletarijata. Ona se izrazila naročito u shvatanju o nepristrasnosti, nemešanju države u odnose na slobodnom tržištu, slobodnoj (demokratskoj) igri svih interesa kao okviru u kome se tuče prema snazi. Naravno, to je bilo i moralo je biti u bolnom raskoraku sa novim tendencijama jačanja administriranja, države. Jer zbog velikih protivrečnosti u ekonomskom životu ona je morala da se meša na stotine načina u ekonomiju. Ali ne radi se samo o tome da su se izgubila merila tog mešanja, da je jaka ruka države ulazila tamo gde ne treba, a nije delovala tamo gde treba (kao efikasna administracija, nosilac zakonitosti). Stoga je izgledala čas kao prejaka i samovoljna, a čas kao preslaba vlast. Važnije je, međutim, i to je srž negativnog iskustva, da su to bile tendencije jačanja *neproleterske, neradničke države*. Na jednoj strani, vlast se udaljavala od potreba radnika koji su izvlačili deblji kraj u pogledu zarada, zaposlenosti, stanovanja, učešća u potrošnji. Tako se „slobodan ekonomski okvir" pretvarao u *obruč* teškoća koji se stezao oko radnih ljudi, posebno gradskih radnika. Na drugoj strani, uobličavala se sprega osamostaljenih upravljačkih vrhova u industrijskim preduzećima, bankama, politici, koja je veliku moć odlučivanja koncentrisala u malo ruku bez kontrole, javnosti. Niz mera po svojoj socijalnoj sadržini nesumnjivo je išao u korist povlašćenih slojeva, uključujući i privatni sektor. Snažnim udarcima u krmu danas se taj kurs ispravlja.

Ali mi moramo izvući i teorijsku pouku, raspršiti zabludu da je diktatura proletarijata (društvena hegemonija radničke klase) jednaka sa državom i da ona odumire sa državom. Ta zabluda vodila je *slabljenju društveno organizovane nadmoći radničke klase* i jakoj koncentraciji moći u društvenim grupama izvan nje, osobito tehnokratskim. Istorijat

našeg zakonodavstva poslednjih pet godina pokazuje kako su se ispuštale iz ruku one poluge koje bi značile društveno organizovanu nadmoć radničke klase i kako se slobodno polje prepuštalo drugim grupama. Donošenje amandmana XV to naročito dobro pokazuje. Izgubila se iz vida dijalektika između odumiranja države i jačanja organizovane nadmoći klase, jačanja asocijacije proizvođača, njihovog udruživanja, ujedinjavanja, njihove kontrole nad procesima rada, raspodele, akumulacije.

Razume se, postoji i opasnost od idealizacije takozvanog *samoupravnog dogovaranja* ako bi se mislilo da se sve može rešiti isključivo tako što će se prepustiti dogovaranju. Iskustvo nas je naučilo da su protivrečnosti interesa još isuviše jake da bi mogla da se isključi upotreba društvene, državne prinude kao istorijskog sredstva koje radnička klasa uvek može upotrebiti da zaštiti svoje vitalne interese. Ali to je zahtev da se ona primenjuje u odnosu na one društvene grupe koje se suprotstavljaju formiranju proizvođačke asocijacije, radničke moći. A oštrica prisile upotrebljavala se samo prema socijalnim grupama koje su stajale na putu vlasti.

## 3. ZABLUDE O EKONOMIJI SOCIJALIZMA

Velike nedoumice i zablude teorijskog mišljenja splele su se i oko shvatanja o ekonomiji socijalizma. Prvo, to je zabluda *birokratskog socijalizma,* shvatanje da socijalizam uspostavlja potpuno novu društvenu organizaciju rada koja zamenjuje ekonomske zakonitosti. Teži slučaj te zablude je shvatanje o ukidanju robne proizvodnje i zakona vrednosti u socijalizmu. Suštinski konzervativan karakter tog rešenja ne leži samo u tome što ono rađa vlast birokratije. Ono krajnje ograničava razvoj proizvodnih snaga, vezuje ruke istorijskom napretku. Stvara se subjektivistički privid da je društvo testo koje se po volji može mesiti. Na drugoj strani, i kao reakcija na to, javila se i zabluda *„tržišnog socijalizma"* na kojoj smo takođe opekli prste. To je uverenje da se iz okova birokratskog socijalizma može probiti isključivo putem slobodnog delovanja tržišta. Dajte samo više novca, robe, tehnologije — i socijalizam će se razvijati stihijno, sam od sebe. Teorije o samoreprodukciji socijalizma pobio je sam život. To je takođe uverenje da socijalizam nasleđuje ekonomske zakonitosti robne proizvodnje, u suštini iste kao u građanskom svetu. Različite su samo društvene snage koje su nosioci tih procesa. Tržište robe, kapitala, radne snage je socijalističko samo po sebi jer se odvija među samoupravnim kolektivitetima, unutar udruženog rada — iako je udruženi rad tek u istorijskom formiranju, snaga za koju se treba izboriti.

Međutim, danas postaje očito da su ekonomske zakonitosti koje socijalizam nasleđuje objektivno utemeljene i da se ne mogu *ni odbaciti niti prosto preuzeti* onakve kakve su formirane u kapitalizmu, sa tim sadržajem. Ekonomske kategorije se same ne kotrljaju u korito socijalizma. Sve te kategorije: roba, novac, tržište kapitala, radne snage —

sav taj veliki aparat materijalnog života mora se podvrgnuti revolucionarnoj promeni, prevazilaženju *iznutra*, mora se propustiti kroz mlin revolucionarne prakse. Ilustracije radi da navedem: ne može se jednostavno preuzeti u celosti tržište kapitala jedino s tom razlikom što će se ono odvijati među preduzećima koja smo proglasili udruženim radom iako su ona to tek u formiranju. Razume se, elementi kapital-odnosa ne mogu se ni pokretom ruke ukinuti, već kontrolisati i prevladavati iznutra. Ili, za socijalističko usmeravanje robne proizvodnje nije dovoljna državna intervencija. Potrebne su i drukčije svrhe, merila same proizvodnje koja nisu svedena samo na profit ili državnu dobit, već su usmerena na napredak proizvođača, razvoj njihovih sposobnosti. Najzad, mi smo razorili centralizovanu administrativnu integraciju (upravljanje preko ministarstva), preprečili smo put tehnokratsko-kapitalističkoj gde veća ekonomska riba guta sitnu. Ali problem integracije, usmeravanja, ekonomske povezanosti našeg proizvodnog tkiva na novoj osnovi nismo rešili. I to je najdublji izvor ekonomskih poremećaja, neracionalnosti, velikog rasipanja društvenog bogatstva, njegove neracionalne upotrebe. To je izvor ekonomskog krvoliptanja. Neke grane industrijske proizvodnje, da navedem samo jednu ilustraciju, koriste ispod 30% svojih kapaciteta. Bez usmeravanja, integracije proizvođačkih asocijacija mi ne možemo sa uspehom savladati ni izazov tehničkog napretka.

Sve to vodi nas u samo srce problema. Glavno pitanje jeste brže, odlučnije formiranje socijalne snage koja je u stanju da vlada tržištem, da ga usmerava, da stalno izvlači onu žaoku kapital-odnosa koju robna proizvodnja neizbežno rađa, da je drži na uzdi, prevladava.

Takve promene, da bi zadobile puniji sadržaj, moguće su sada samo tako *što će radnička klasa, svet rada i znanja* ovladati celinom društvene reprodukcije. A to znači da samoupravljanje mora da izađe iz sadašnjih uskih, atomiziranih i izolovanih oblika, da izađe iz uskog fabričkog kruga i da preraste u *opštedruštvenu (globalnu) organizaciju*.

A to uključuje, pored ostalog, i to da samoupravljanje mora postepeno da formira i vlastitu organizaciju koja polazi od neposrednog udruživanja proizvođača i koja je dovedena do vrha. Ili će samoupravljanje postojati u celini društva ili ga neće biti kao vladajuće snage. Jedan moguć put je da objektivne celine društvenog rada formiraju svoja proizvođačka predstavništva kao širu vanskupštinsku bazu sistema. Ta predstavništva bi uticala na usmeravanje razvoja, svesno plansko usmeravanje i donošenje glavnih ekonomskih odluka. Prvo, vršila bi bitan uticaj na investicione funkcije — na osnovu zajedničkih razvojnih programa usmeravala bi se društvena sredstva ka najproizvodnijim tačkama. Drugo, imala bi funkciju sporazumevanja o merilima za raspodelu dohotka. Treće, imala bi uticaj u planiranju kretanja radne snage, obrazovanja, nužnih prekvalifikacija u ovom vremenu brzih promena kako ljudi ne bi delili sudbinu zastarelih mašina. To je i jedan od načina za usmeravanje tržišta. Jer zajednički interes ne može se izraziti ni kroz stihiju tržišta ni kroz osamostaljen birokratski aparat. On se ne može izraziti ni kroz desetine hiljada malih, izolovanih i međusobno bespoštedno konkurentskih preduzeća koja iz časa u čas upravo traže arbi-

tražu i svojim rukama grade i održavaju njenu moć. Samoupravljanje razvijeno u celovitu društvenu organizaciju ne ukida državu, političku vlast, ekonomske zakonitosti (robnu proizvodnju). Ali ono je faktor od bitnog uticaja koji usmerava tokove tržišta, brana je državnom voluntarizmu, usmerava sistem da služi potrebama proizvođača.

U podlozi ovog shvatanja nalazi se jedno dublje uverenje o izvesnim zakonitostima, pokretačkim snagama u socijalizmu. Svaka velika, autentična revolucija donela je novo, ispunila je mnoge nade. Ali društveni tok dolazio je do tačke kada dotadanji put više nije bio prohodan ako nije dobijao nov snažan impuls, pogonsku energiju. Dalji razvoj je „zamrznut" jer se socijalni sistem stvrdnuo, osamostalio od svoje ljudske, klasne baze i pretvarao u silu nad njom. U svojoj evoluciji društvo kao da pravi dva istorijska koraka. Prvo, pomoću jake političke vlasti i državne svojine — pomoću *političke vlasti* revolucionarne snage teže da ukinu robni svet građanskog društva i da konstruišu drukčiji. I zaista, jaka vlast ukida mnoge bitne crte klasnog društva, polaže temelje novom društvu. Ali, kada se socijalni sistem stvrdne, konzervira, pretvara u stvarnu ili potencijalnu birokratsku vladavinu, tada nastaje drugi deo istorijskog puta. Pomoću robne proizvodnje, tržišta, ekonomskih zakonitosti — *ekonomske komponente socijalnog sistema* — teži se da se razbije birokratska tvrđava. Smatra se da će se tim putem društvo izvući iz zagrljaja državnog, birokratskog socijalizma. Da li se kreće u krugu monopola moći? To nije slučaj ako obe komponente socijalnog sistema predstavljaju poluge koje postupno, ali stalno, uporno oslobađaju snage istorijskih promena, ako vode *jačanju „treće istorijske ličnosti", hegemoniji proizvođača, radničkog samoupravljanja, a ne vlasti kapitala, birokratije ili njenog nedisciplinovanog potomka — tehnokratije.* Obe komponente, podjednako neizbežne u određenim istorijskim okolnostima, moraju se „stavljati u pogon" u tu svrhu. Samoupravna organizacija postupno preuzima niz funkcija koje su manje ili više nužno bile vezane isključivo za državu ili su prepuštene neregulisanom tržištu, odnosno koje su postajale plen građanskog ekonomskog odnosa. Ono prevladava svoje istorijske konkurente, stavlja socijalni sistem u službu svojih interesa.

To što važi za celinu društva, društveni kosmos, važi i za svaku njegovu ćeliju. Ustavna reforma, nova organizacija preduzeća donosi nove odnose. Među osnovnim organizacijama udruženog rada, među ekonomskim ćelijama uspostavljaju se neposredniji ekonomski, robni odnosi. Roba ulazi u sve pore, pod kožu, svi se sa njom sreću oči u oči. Ali time se iz ekonomije rađa i nov pritisak: da se pomogne jednom, da se spase, da se obuzdaju apetiti drugog. Ako se robnoj proizvodnji kao partner ne javi jaka samoupravna organizacija — na bazi svesnog planskog usmeravanja, uzajamnosti, samoupravnih veza, radničkog karaktera odlučivanja (što je sve sastavni deo samoupravnog produkcionog odnosa), cena za nekontrolisanu robnu proizvodnju biće skupa. To će biti nov talas, nov uspon tehnokratske (birokratske) moći koja arbitrira, rešava, spasava. To je kritična tačka: ili će samoupravna organizacija biti podređena robnoj proizvodnji ili će se na tlu robne proizvodnje, ali isto-

vremeno i kontrole nad njom uzdizati zgrada razvijenih samoupravnih asocijacija. Bez robne proizvodnje, kao ni bez prevladavanja njenih stihijnih protivrečnosti nema razvijenog samoupravljanja.

## 4. RADNIČKI POKRET I NJEGOVE DUHOVNE SNAGE. — JEDINSTVO KRITIKE I STVARALAŠTVA

Teorijska sposobnost zavisi i od odnosa pokreta (klase) i njegovih duhovnih snaga. Dijagnozu loše strane odnosa partija — inteligencija, da krajnje uprošćeno to tako nazovem, nije teško dati. Međutim, od čega zavisi bolja strana odnosa? Pod kojim okolnostima inteligencija može postati uticajna snaga koja po vlastitoj potrebi, pozivu, razvija krila teorijskom radu. Neobično je važno da prozremo te uslove jer sa svakom društvenom snagom mogu se poigrati društveni tokovi i ograničavati joj samosvojnost, subjektivitet, mogućnost uticaja.

Možda najpre treba reći da dobro rešenje nije stvar samo odnosa između inteligencije i političkih foruma, iako je to izuzetno važna karika u tom spletu. Postoji zabluda o mogućnostima sređivanja tog odnosa nezavisno od toga šta se dešava sa glavnom socijalnom snagom, sa radničkom klasom, nezavisno od toga koliko je ona uticajan faktor. A upravo sve promene koje prate njen položaj imaju svoj ekvivalenat i na strani odnosa partija — inteligencija. No, pogledajmo to podrobnije.

Kada se revolucionarni tok zamrzne i preobrazi u birokratski monopol, tada nastaje i veliko raslojavanje u redovima inteligencije. Tada nastaje veliko cepanje duhovnog života, misli na dva krajnje suprotna pola koja su podjednako prepreka istinskoj spoznaji društva, tog složenog klupka života. Na jednoj strani, isparava revolucionarna, kritička sadržina marksističke teorije. Taj veliki instrument saznanja i promene sveta pretvara se u puko komentarisanje, opravdavanje svakog koraka dnevne politike. Umesto kritičkog razotkrivanja, vrši se idealizacija, ulepšavanje stvarnosti. Nauka postaje neka vrsta društvene kozmetike, zaštitni omotač koji skriva tvrđi deo realnosti, ono što je još klasno. Cvetaju shvatanja o socijalizmu kao beskonfliktnom organizmu, o već ostvarenom besklasnom društvu, o ukidanju svih crta najamnog rada, o socijalnim razlikama koje su pravične jer su rezultat samo raspodele prema radu; vrši se poistovećivanje normativnog i stvarnog, onoga što se želi i onoga što jeste. Protivrečna stvarnost svedena je samo na jednu njenu stranu, na njen *pozitivan pol.* Ovo ukrštanje saznanja i iluzija u funkciji je održavanja statusa quo. Društvena teorija pruža duhovna sredstva za usavršavanje postojeće mašinerije dominacije. Ona je deo tehnokratskog kompleksa, nauka o vladanju ljudima. Revolucija, njene pokretačke snage, stvaralaštvo masa se isključuju sa društvene pozornice, a tehnički eksperti prevode društvo iz jedne kombinacije u drugu. Marks je bio u dubokoj suprotnosti prema ovako shvaćenom mandatu društvene nauke. On je duhovnu moć upućivao na drugu socijalnu adresu, udruženim proizvođačima.

Kao reakcija na lenji marksizam i njegove slabosti krila je dobila *druga krajnost*. To je *suprotan pol apsolutizaciji pozitivnog*. Ona se izrazila kao jedna svetska, univerzalna ideologija. Njeno ključno teorijsko polazište je isključivanje dijalektike iz društvenog života, zahvatanje samo onoga što je negativno (otuđeno), opis isključivo negativnih strana rada, prakse, klase. Čak i sve ono što je istorijski nosilac novoga, ali što je još zapleteno sa starim klasnim bićem, ono što je još jednom nogom u njemu, ali koje se rve sa njim da bi ga nadvladalo — to se osporava jer je u njemu sadržan i deo klasnog bića. Osporavaju se društvene snage gde god su pritisnute klasnim, izložene njemu, jer nisu „čiste". Socijalističke revolucije, socijalizam je sveden samo na birokratski poredak jer je na površinu izbacio i prljavštinu starog sveta, jer nije čist; ostao je samo u mislima vernih zastupnika. Radnička klasa se vidi samo kao oličenje najamnog bića, čvrsto integrisana u poredak, bez šanse za istinski revolucionaran preokret. Stoga joj je i potreban prosvećeni tutor umesto političkog. To vodi odricanju od borbe unutar pokreta, institucija klase i partije jer nisu čiste. Potreban je nov revolucionarni početak koji za polazište ima intelektualnu elitu, njen monopol na određivanje ciljeva i vrednosti. Od opravdane kritičke misli usmerene na naličja i nerešene vitalne probleme društva, na birokratizaciju, vrši se prelazak u drugu krajnost, do potpuno negatorskog stava. Javlja se *elitizam* koji se nudi za putovođu i koji je socijalni dvojnik, druga strana birokratskog monopola, njegov osoben način izražavanja u duhovnoj oblasti.

Inteligencija ima neobično važnu ulogu. Ona u jednom pokretu ne može biti na začelju. Ali tu ulogu može imati samo pod uslovom da znanje ne pretvara u monopol, oslonac za nov oblik privilegovanog položaja. Inače, nastaje neka vrsta negativnog izdanja značajne uloge inteligencije, reakcija jednog monopola na drugi. Kao što i nosioci funkcija vlasti mogu pokazati dva svoja lica: lice revolucionarnih predstavnika klase ili naličje birokrata-autokrata, tako i inteligencija može da vrši svoju funkciju kao organski deo radničkog pokreta ili, pak, teži zasnivanju svog monopola.

Iz sukoba monopola nastaje neizbežno loš ishod. Presušuje stvaralaštvo, imitacija proteruje originalnost, vlada teorijska apatija, povlačenje, neangažovanost, bezvoljan rad sa pola srca. Nastaju gladne godine teorije.

Partija ima veliku odgovornost da razume opasnosti na obe strane. Koliko god je opravdano suzbijanje duhovnog monopola, građanskih tendencija, toliko je značajno da se u odnosu na inteligenciju stvaraju uslovi da se najbolje duhovne snage vezuju za radnički pokret, partiju. Bez slobodne teorijske debate, sa monopolom nije moguć aktivan i uticajan pokret. Živa stvarnost, osvajanje novog društva stalno nameće teška pitanja na koja nema unapred gotovih odgovora. Kritičko istra-

živanje, slobodna rasprava u okviru socijalizma ne predstavlja luksuz, već životnu potrebu radničkog pokreta. Ne možemo zaključati mozgove.

Angažovanost teorije, njeno povezivanje sa praktičnim istorijskim ciljevima pokreta ne znači gubitak samostalnosti. Saznanje, da bi vršilo svoju funkciju, mora da ima vlastitu autonomiju, *samostalnost naučnog stvaralaštva*. Misao nije istinita zato što je korisna, već je korisna zato što je istinita.

Povezivanje sa praktičnim svrhama ne znači podređivanje dnevnom pragmatizmu, ne ostvaruje se tako što bi jedan vid prakse (političke, privredne) određivao drugom vidu prakse (naučne) način mišljenja i tumačenja. Naučno saznanje je *aktivan učesnik* pokreta koji stremi drukčijem stanju ljudskog života i nije podređeno takvoj arbitraži. Istraživači učestvuju ne samo u određivanju sredstava, već i u analizi opravdanosti ciljeva. Ne treba mnogo dokazivati kakvu bi uslugu radničkom pokretu činila na taj način angažovana nauka da je, recimo, pre izvesnog vremena samo tražila sredstva pomoću kojih je moguće uspostaviti *akcionarski kapital* kao način za rešavanje privrednih problema. Naučna misao nije slobodno lebdeća misao odvojena od bitnih istorijskih ciljeva klasnog pokreta, ali nije ni propaganda, samo obrazlaganje dnevne, tekuće politike.

Najzad, istinski težak problem koji nekada izgleda kao kvadratura kruga je kako da se postigne jedinstvo kritičkog uvida i stvaralačka sposobnost za rešavanje. Marksističko mišljenje ne može da bude samo kritika negativnog, već i mišljenje koje je sposobno da prozre protivrečnosti i pruži novu perspektivu, mogućnosti. Ono je *kritika i konstrukcija, afirmacija novoga*. Pomoću prodorne kritike želimo da nađemo bolje oblike života i da prevladamo obe krajnosti: opravdavanje svega postojećeg i destruktivni nihilizam. Ne pomaže nam ni priklanjanje pred svim što je dato niti samo bacanje prokletstva na stvarnost koja nije čista. Moramo zagristi u to klupko stvarnog života sa svim onim prljavim što još sadrži i lepšim što može da donese, postići bolje razumevanje složenosti sveta u kome živimo, njegovih grčeva i mogućih izlaza. A to znači i bolje razumevanje onih socijalnih snaga koje to mogu izvesti, iako sporim i kao olovo teškim istorijskim hodom.

Međutim, taj veliki problem marksizma — jedinstvo kritike i konstrukcije — problem koji nije mučio Marksa, *ne može se rešiti samo u duhovnoj sferi*. To nije samo stvar odnosa intelektualnih stvaralaca i političkih foruma, iako to nije nevažno, već je temeljno pitanje društvenog aranžmana.

Radnički pokret u revolucionarnom osvajanju vlasti, novog društva, nužno stvara svoje institucije, svoj *„sistem"* (državu, vlast, partiju, ekonomski poredak). Međutim, ako sistem okošta, ako se stvrdne i pretvara u spoljašnju silu i vlast nad klasom, tada će interesi upravljačke hijerarhije postajati merilo teorije, stavljati je u službu golog opravdavanja svake dnevne mere. Tada se, kao socijalni dvojnik birokratizmu, javlja i elitizam u duhovnoj sferi koji ima pretenziju na svoj monopol u određi-

vanju ciljeva i vrednosti. Srž problema je, dakle, u tome kako da radnička klasa bude starija od vlastitog „sistema“, da može da bude kritička prema vlastitoj tvorevini. Bitno je da njen život stalno pulsira, da ima mogućnost inicijative, da nije bespomoćna prema vlastitom sistemu, da ga stavlja stalno u službu svojih istorijskih interesa, da ga koriguje. Tada je moguće da društvena, naučna misao bude u jednom dahu i kritička i konstruktivna, da pruža projekcije za ona rešenja koja leže u horizontu istorijskih ciljeva pokreta, u čijoj službi treba da su i nosioci sistema vlasti. Tada se može i biti na vlasti i biti marksist, očuvati izvorna marksistička misao koja je tada jedinstvo kritike i stvaralaštva.

**Prvoslav Ralić**

# MOGUĆNOSTI I GRANICE IDEJNE SINTEZE

## I

Imamo danas objektivnu mogućnost za preporod marksizma. Odlučno je pitanje: hoćemo li je iskoristiti. Mislim da ta mogućnost presudno zavisi od toga hoće li SKJ ići na ruku tom razvitku ili će u njemu trajati politička stanovišta koja se zadovoljavaju programsko-političkom deklaracijom o marksizmu kao vladajućoj ideologiji.

Vreme je, a i mogućnosti su tu, da brže pravimo razliku između vladajuće ideologije i konkretno-istorijske hegemonije ideologije. Nigde mi nemamo suviška marksizma. On nam je potreban svuda: od političkog i ekonomskog odlučivanja pa preko škola do sistema vrednosti u svakodnevnom životu ljudi. Nije situacija takva da je marksizam negde tu, pa ga treba samo unositi. Uz usvajanje postojećih tekovina marksističke misli, stoji još bitniji zadatak: stvaralački razvoj marksizma na osnovi naše revolucionarne prakse, njenih granica i protivrečnosti.

Nije naš osnovni problem, kao što to ume da misli elitistička inteligencija koja prema teoriji gaji svojinski odnos, a da to i ne primećuje, kako ostvariti teoretičara i političara u jednom licu.

„Danas niko ne može reći da li će se u našem pokretu ponovo vratiti vreme u kojem će politički vođ biti istovremeno i ličnost koja će dirigovati teorijom pokreta" — rekao je u jednom intervjuu Đerđ Lukač. Lukač je, očigledno, s nostalgijom gledao na vreme kada je svoje znanje mogao da identifikuje sa funkcijom u revoluciji.

Savezu komunista danas, ako hoće preporod marksizma, nije potrebno, prvo, da bilo koja posebna ličnost posebno diriguje teorijom pokreta; drugo, nije potrebno da stvara „plaćene zakupce političkog razuma", profesionalni ceh od ljudi koji se bave revolucionarnom teorijom, takozvane „ovlašćene teoretičare"; treće, nije potrebno da dopusti bilo kakvu posebnu misiju ili posebno organizovanje inteligencije ni u svojim ni van svojih redova, da odgovor na kastu „bezobzirnih kritičara svega postojećeg" ne bude negovanje takozvane partijske inteligencije, već stvaranje šire osnove revolucionarne inteligencije unutar celine revolucionarnog pokreta i kao njegov sastavni deo.

Zahtev za razvojem marksizma, ne po sebi, već po realnim odnosima i vremenu kada se postavlja, nosi u sebi potrebu za razvojem spo-

sobnosti za produktivnu dijalektičku idejnu sintezu. To je i tema o kojoj hoću da kažem nekoliko reči.

Kao što „golo priznavanje marksizma još ne oslobađa od grešaka“ (Lenjin) tako ni puko isticanje principa „bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta“ ne govori ništa ni o stvarnom sadržaju te teorije ni o dosegu konkretno-istorijskog revolucionarnog pokreta. Ne postoji, naime, opšti model, „opšte iskustvo“ po kome se problem odnosa revolucionarne teorije i revolucionarne prakse može rešavati. Taj problem se uvek drugojačije uobličava u skladu sa osobenošću konkretne revolucije, karakterom zajednice koja njom nastaje, sa političkim stanovištima koja u njoj postoje. Avangarda jugoslovenskog komunističkog pokreta sažima u svojoj revolucionarnoj teoriji sledeće iskustvo: uvek kada su jugoslovenski komunisti zastupali interese celokupnog radničkog pokreta u Jugoslaviji, kada su kroz borbu za postizanje najbližih ciljeva i interesa konkretnih delova radničke klase ujedno zastupali budućnost pokreta, tada je revolucija činila svoje ozbiljnije korake napred, i obrnuto, revolucija je jenjavala, stajala izvesno vreme u mestu, nekada činila i korake nazad uvek kada su parcijalni interesi delova klase zasenili celinu interesa, kada su se dnevni interesi do te mere posebno političkim, a ne revolucionarnim sredstvima činili objektivnim, jedino realnim da je budućnost pokreta svedena na „krajnji cilj“, a ne na cilj koji se danas postepeno ostvaruje.

U ovom iskustvu Saveza komunista Jugoslavije, iskustvu da nema napredovanja revolucije bez zastupanja interesa celokupnog radničkog pokreta u Jugoslaviji i njegove budućnosti, sadržana je stalna potreba za razvojem idejno-političke sinteze, za kretanjem ideja od delova ka celini, od činilaca ka njihovom jedinstvu, od posebnih momenata opšteg ka jednosti opšteg.

Drugi momenat koji čini aktuelnom potrebu za idejnom sintezom jeste višenacionalni karakter naše zajednice. Dijalektika: delovi — celina, raznovrsnost — jedinstvo, nacionalne samostalnosti i njihovo zajedništvo na jedinstvenom produkcionom i društvenom odnosu, čitav splet razlika, ali i tokova njihovog ujednačavanja, razlika koje ne poništavaju, već afirmišu posebne celine u celinama koje nisu apstrakcije, već novi odnos posebnog — ta dijalektika traži od SKJ posebnu sposobnost za idejno-političku sintezu, za jasno viđenje kako suprotnosti mogu biti i kako bivaju identične, kako od objektivne partikularnosti, koja je nepobitna i očevidna, neprestano stvarati celinu.

Evo nekih, po mom mišljenju aktuelnih, pitanja našeg društveno-ekonomskog, političkog i idejnog života koja ilustruju potrebu stvaranja sintetičkih odgovora.

Da li je sadašnja ekonomska situacija šansa ili ograničenje idejno-političke ofanzive koju Savez komunista vodi na osnovi Pisma?

Kako na ovo pitanje odgovoriti? Političar će, normalno, reći da je i šansa i ograničenje: šansa jer će ta ofanziva dobiti svoj sadržaj samo ako se identifikuje s praktičnim akcijama na uklanjanju samih osnova regresivnih tokova u ekonomskom životu; ograničenje jer samoupravne ideje gube svoju stvaralačku snagu čim nemaju pokriće u razvojnim

tendencijama samoupravnih proizvodnih odnosa. Ali, time odgovor nije potpun, nedostaje sintetički odgovor kako te protivrečnosti praktično razrešavati, kako uzlazni tok ideja povezati sa silaznim tendencijama materijalnog života da bi došlo do oživljavanja privrednog razvoja i jednog celovitijeg zasnivanja idejno-političke ofanzive. Sintetičke odluke traže sjedinjene i organizovane subjekte i za njihovo donošenje i za ostvarivanje. Da li smo u dovoljnoj meri to obezbedili?

Očigledno je da bi Savez komunista bez razvijanja sposobnosti za stvaralačku idejnu sintezu ne samo stajao prilično nemoćan pred složenim zadacima razrešavanja materijalnih i idejnih protivrečnosti našeg društva, već bi ugrožavao i osnove sopstvenog jedinstva. Lako je, pak, istaći normu o potrebi idejne sinteze. Teže je istražiti prave puteve njenog ostvarivanja u ovoj našoj društveno-ekonomskoj i političkoj stvarnosti. Sposobnost, odnosno nesposobnost za idejnu sintezu nije samo stvar želje, već je ona i objektivno ukorenjena. Sem toga, nisu poznati ni slučajevi apsolutne, bezvremene sinteze niti sinteze koja nije vezana za određeno idejno-političko stanovište. Zato je i otvoreno pitanje: koja nam je to sinteza potrebna, koje stanovište je omogućava?

Evo nekoliko elemenata za mogući odgovor na ova pitanja. Različitost idejnih i vrednosnih stanovišta, kao i razlozi idejnih sukoba, izraz su: još uvek otvorene borbe oko svojinskog pitanja i odnosa u društvu; realnog stepena razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i njihovih protivrečnosti; protivrečnih sistema vrednosti koji uporedo postoje, prisutnosti društvene i moralne svesti različitih epoha i društveno-ekonomskih formacija; istorijsko-kulturnih osobenosti nacija i područja u društvu; protivrečnosti koje nastaju na liniji klasične nacionalne autonomnosti i novog sadržaja nacije koji nastaje organizovanjem radničke klase u hegemona nacije; još uvek istorijski uslovljene posebnosti političke moći, moći posredovanja u odnosu na asocijativnu moć slobodnog udruživanja; neophodnosti političkog udruživanja na različitim nivoima, sa različitim ciljevima i na osnovi različitih interesa.

Ova objektivna protivrečna stvarnost čini idejno-političku misao iznutra realno protivrečnom. Kako da ona, onda, teži idejnoj sintezi? Čime da savlada svoje protivrečnosti?

Dnevna idejno-politička svest, po mom uverenju, ne može po sebi biti osnova idejno-političke sinteze. Svi politički aspekti su samo delimični aspekti već po tome što je objektivno postojanje posebne političke moći samo svedočenje da radnička klasa, a time i čovek, nisu još saznali i organizovali svoje vlastite snage kao društvene snage. Posebnost političkih osmatračnica ne omogućava pregled celine. Ali, pošto se ovi vidovi posmatranja javljaju usred jednog istog toka istorijskog i društvenog procesa, pošto se njihova partikularnost međusobno susreće, bori i razrešava kroz održavanje ili razvoj jedne društvene celine — zadatak sinteze se uvek nanovo postavlja.

Bez stanovišta koje povezuje posebne centre političke moći (mi obično o njima govorimo pežorativno iako oni imaju i objektivan karakter) ovi centri idu na sintezu koja je obično zbirna, kvantitativna, koja se zasniva na neprincipijelnim kompromisima, koja je privremena, tak-

tička itd. Da bi se kretalo od delova ka celini predmeta, od posebnog interesa ka interesima celine, od interesa delova klase po nacionalnom i granskom okupljanju ka interesu celine i budućnosti pokreta, neophodno je imati stanovište koje u sebi sažima realitet posebnog i mogućnosti njegovog razvoja kroz nastajanje celine.

To stanovište jeste, po mom mišljenju, marksizam, ne kao unapred dat i završen pogled na svet, već kao teorija revolucionarne prakse. Smatram da su u pravu autori koji marksizam identifikuju sa revolucionarnom teorijom (to nije isto što i teorija revolucije; ona je samo deo marksizma) koja ne postoji po sebi, već je sastavni deo klasne svesti proletarijata, unutrašnji svesni konstituens njegove revolucionarne prakse. Samo tako shvaćen marksizam se da konstatovati istorijsko-empirijskim putem. Kriterij pomoću koga otkrivamo revolucionarnu praksu ujedno je i kriterij za idejno-političku sintezu. Ko je istorijski po društveno-ekonomskom položaju u poziciji da bude usmeren prema promeni, dinamici i celovitosti ako ne klasa kojoj nije učinjena nikakva posebna nepravda, već nepravda uopšte i koja ne traži svoje posebno, već opšte čovečansko pravo (Marks). Kriterij klasnosti, razvoja revolucionarne prakse bitna je osnova za idejno-političku sintezu.

## II

Zahtev 21. sednice Predsedništva SKJ i Pisma za jasnom klasnom orijentacijom, za nepomirljivim stavom i odlučnom borbom u njenom ostvarivanju „primljen“ je, zbog svoje snage i autoritativnosti, i od onih društvenih snaga kojima po stvarnom društveno-ekonomskom položaju i političkom interesu nije stalo do marksistički shvaćene suštine klasne orijentacije. Otuda i dolazi do pojave „unutrašnjeg“ razaranja marksistički shvaćene klasne orijentacije. Pod velom radikalizma počinju da niču nemarksističke vizije o istorijskoj ulozi radničke klase.

„Teorija“ lažnog radikalizma prisutna je preko metafizički shvaćene, obogotvorene radničke klase, koja bi se trebala naći u totalnoj konfrontaciji sa celinom društva, sa svim ostalim društvenim slojevima, nezavisno od njihovog položaja, uloge, odnosa u kojima se nalaze. Po toj istoj „teoriji“, radnička klasa po sebi nosi gotov i razvijen koncept socijalizma, koji je pun pravde i bez lopova, i samo je treba „pustiti“ i ona će brzo napraviti pravedno društvo. Ovaj elementarno neistorijski i antiradnički pristup radničkoj klasi nije takav zbog intelektualne greške. U suštini, to je oblik manipulacije radničkom klasom kako bi se stepenicama demagoških parola lakše pelo ka vlasti. Reč je zaista o desnom „radikalizmu“, o tendencijama ka „čvrstoj ruci“. Još je Lenjin primetio da oni koji žele da se dočepaju vlasti, da dospeju na „kormilo“, masovno proizvode radikalističke parole o tome da samo treba imati odlučnu volju pa će već prekosutra „komunizam biti uveden“.

Sektašenje kao vid manipulacije revolucionarnom ulogom radničke klase i oportunizam u ostvarivanju istorijski realne vodeće uloge radničke klase u društvu — dva su osnovna bočna napada na samoupravnu

suštinu klasne orijentacije u društvu. Zašto je sektašenje opasnost upravo za radničku, samoupravnu alternativu u društvu? Praviti i idealizovati kult od radničke klase je antiradnička pozicija. Interes radničke klase, onaj stvarni, istorijski i neposredni, jeste uništenje svih kultova, pa i svog, jeste realno moguće ukidanje sopstvenog položaja kao posebne, istorijski poslednje klase, ukidanje uslova opstanka klasnih suprotnosti uopšte. Istorija je temeljita i prolazi mnoge faze — kaže Marks — kada sahranjuje jedan stari oblik. Sektaštvo je iluzionistička doktrina o direktnom putu sahranjivanja stare istorije. Sektaš čini, uglavnom uvek deklarativno, onaj „korak dalje" koji bi hteo da preskoči okolnosti, faze sahranjivanja starog društva. On time, u stvari, umanjuje revolucionarnu moć klase. Umesto da radničku klasu shvati konkretno-istorijski, zajedno sa njenim revolucionarnim tekovinama, sa njenom ekonomskom organizovanošću u udruženom radu, sa političkom organizovanošću u Savezu komunista, sa njenom organizovanošću u državu — sektaš je uzima u ogoljenom vidu, umrtvljava u jednom trenutku i pravi parole koje demobilišu borbu radničke klase i njenog Saveza komunista za novi, samoupravni produkcioni odnos.

Nasuprot lažnom radikalizmu stoji oportunizam, kapitulantstvo prema doslednom ostvarivanju jasne klasne orijentacije. Oportunizam u Savezu komunista sastojao se u tome što se nisu rešavali i oni zadaci koji se mogu rešiti, što se nisu koristili postojeći materijalni uslovi za brži i efikasniji razvoj samoupravljanja, što se nisu ostvarivale odluke Saveza komunista. Otklanjanjem oportunističkog jezgra u Savezu komunista stvoreni su uslovi za idejno-političku ofanzivu u ostvarivanju klasne orijentacije. Ali, inercija oportunizma nije savladana, sve njegove pore nisu zatvorene. Pojavio se „novi" oportunizam posle Pisma. Njegov osnovni stav je kritika idejno-političke mobilnosti SKJ, obezvređivanje idejne borbe stavovima o navodnom oživljavanju staljinizma, odbijanje idejnog razgolićavanja u ime apstraktnog, antiklasnog demokratizma.

Za moto svoje knjige *Šta da se radi* Lenjin uzima sledeću misao Lasala iz njegovog pisma Marksu: „Partijska borba daje partiji snagu i vitalnost; najveći dokaz slabosti partije jeste njena rasplinutost i zatupljivanje oštro markiranih granica; partija se jača time što sebe čisti." Novi oportunisti radikalizmu na osnovi Programa SKJ i Pisma upravo propovedaju „rasplinutost i zatupljivanje oštro markiranih granica". Upravo nekadašnji „bezobzirni kritičari" ispoljavaju strah od kritike koja dolazi sa samoupravnih klasnih pozicija.

Lenjinovo je, a i naše revolucionarno iskustvo da su svestrana idejna i politička razgolićavanja neophodan i osnovni uslov odgajanja revolucionarne aktivnosti masa. Stanovište tog razgolićavanja jeste brži samoupravni razvoj društva, dosledno ostvarivanje zadataka iz Pisma, borba za društveno-ekonomsku i političku pobedu suštine novog ustava. Kritika ovakvog stanovišta kao tobože radikalističkog u svojoj osnovi je napuštanje pozicije Saveza komunista. Partija će se zaista dalje jačati ako se brže čisti od ovih oportunista.

## III

Na kojim područjima u našem društvu se urgentno javlja potreba idejne sinteze? Nabrojaćemo neka ne pretendujući ni na formalno-logički red ni na hijerarhiju po važnosti.

Najpre jedna napomena radi boljeg razumevanja. Sintetička misao nije tu da uvek poništava razlike. Neke razlike su objektivne, ne po ideološkoj potrebi da se kao takve uvaže, već po svojoj istorijsko-empirijskoj stvarnosti. Idejno-politička sinteza nam je često potrebna da shvatimo objektivnosti tih razlika, njihov vrednosni dignitet i da ih kao takve uključimo u celinu pokreta i njegovu budućnost.

Još uvek nema sintetičke odredbe pojma radničke klase. Nije to slučajno: kvalitativne promene u proizvodnim odnosima, u karakteru proizvodnih snaga, u klasnoj slojevitosti — upravo su u toku. Čini se da ćemo ući u period mnogih idejnih sukoba koji će privremeno odložiti brži ekonomski i idejno-politički razvoj ako do takve sinteze ne dođe.

Takođe nema razvijene ni celovite teorijske misli o odnosu kompartije i revolucionarne inteligencije. Otuda se i događa da se delovi inteligencije sami, van kriterija revolucionarne prakse, promovišu za revolucionarnu, autentičnu marksističku, radikalno-kritičku. Nema ugodnije pozicije i smišljenije teorijske i istorijske lenjosti nego kritikovati bez stanovišta, odnosno kritiku pretvoriti u stanovište. Sve se, dakle, može tom kritikom izuzev što se ne može pomoću nje napraviti ni najmanji revolucionarni korak. To je, dakle, ono radikalno koje nije više od postojećeg, koje je ispod njegovog nivoa. Sve se nekako sažima u novoj paroli: maksimalni program kao taktika, restauracija kao cilj.

Treće: traje ne malo rasipanje proizvodnih snaga društva, njegovih revolucionarnih mogućnosti u razvoju samoupravnih socijalističkih odnosa, pored ostalog, i zato što se još nije pronašla razvijena sintetička idejno-politička i naučna misao o odnosu naučno-tehnološke revolucije i klasne orijentacije na samoupravljanje; o odnosu samoupravljanja i otpora na koje ono nailazi i rastu ekonomskog bogatstva; o odnosu robne proizvodnje i planiranja u samoupravnom društvu.

Nedostatak sintetičke misli o pravim konkretno-istorijskim svrhama idejne borbe, kao vida klasne borbe, vodi neorganizovanosti na ovom planu. Tako je dolazilo do neprihvatljivih polarnih odredbi. S jedne strane, idejna borba se redukovala na administrativno disciplaniranje. S druge strane, potcenjivana je potreba svakodnevne idejne borbe tvrdnjom da će sam tok društvenog razvoja „razmestiti ideje na svoja mesta". Rešenje sigurno nije ni jedno ni drugo: nije tačno da nema trećega.

SKJ mora organizovati idejnu borbu tako da istovremeno ima i program i organizaciju: za otklanjanje materijalnih korena nesocijalističkih ideja, za otklanjanje vrednosne inercije starih ideja, za stvaranje novog, marksističkog sistema vrednosti, za svakodnevna idejna razgolićavanja nesamoupravnih ideja. Pri svemu tome ima mesta i taktici da se idejna borba vodi tako kako se ne bi iz nje izvodile situacije i onaj odnos snaga koji sprečavaju bržu idejno-političku potvrdu jasne klasne orijentacije.

## IV

Objektivna mogućnost za preporod marksizma ujedno je i mogućnost za brži razvoj društvenih nauka kod nas. Ali, ne postoji nikakvo „opšte" iskustvo koje u sebi nosi odgovore na pitanje kakva nam je društvena nauka potrebna. Ti odgovori se uvek moraju tražiti u neposrednoj sprezi odnosa teorije i potreba konkretnog društva za teorijom. Samoupravno društvo traži samoupravnu teoriju. Šta to praktično znači?

Društvene nauke, uz stalno kritičko ispitivanje i razvoj svojih teorijsko-metodskih osnova, morale bi pružati odgovore o putevima i sredstvima razvoja samoupravnog društva, o načinu savlađivanja društvenih protivrečnosti, o pretpostavkama konkretne revolucionarne borbe.

Naše društvo nije imuno od svođenja društvenih nauka na ideologiju onih političkih snaga ili tendencija koje se protive samoupravnom društvu. Čim se duhovna delatnost sroza na politikantsku akciju, odmah nosi i mogućnost da postane sredstvo veoma različitih političkih orijentacija čiji je zajednički imenilac antisamoupravna orijentacija. Navešćemo ovde nekoliko idejno-političkih tendencija koje se pokrivaju imenom nauke: nauka kao servis dnevno-političkih odluka; nauka kao racionalizacija rešenja koja predlažu one političke snage koje se bore za vlast; nauka kao apologija državotvornog socijalizma (klasična dogmatska nauka, staljinistička nauka); nauka kao „radikalna kritika svega postojećeg", uključujući i postojeće revolucionarne snage, čiji je (neistorijski) radikalizam samo taktički paravan za sasvim određene političke tendencije građanske ili etatističke restauracije (u osnovi nauka novog dogmatizma i anarhizma). Uz neophodnost stalne idejne borbe protiv svih navedenih vidova političkih zloupotreba nauke, SKJ ima još jedan posebno značajan zadatak: stvaranje svih idejno-političkih pretpostavki za pozitivno zasnivanje, odnosno stvaralački razvoj društvenih nauka. Šta je suština ovog zahteva u našim uslovima?

SKJ ne može biti nepristrastan, već, naprotiv, revolucionarno pristrastan prema razvoju društvenih nauka. To nije zamenjivanje subjekta, već ostvarivanje svoje uloge. Razvoj marksističkih društvenih nauka vid je konkretnog potvrđivanja avangardnosti SKJ. Kao što SKJ ne može da ostane na stavu da „bez revolucionarne teorije nema revolucionarnog pokreta" isto tako ne može ostati na golom principu da je razvoj teorije revolucije unutrašnji dinamični moment same revolucije.

Bitan nedostatak dosadašnjeg odnosa SKJ prema teoriji jeste autoritet uverenja da se revolucionarna znanja po sebi stiču iz političkog angažmana na usavršavanju postojećeg samoupravnog društva. Zbog praktično-političkih teškoća vođenja ovog društva, kao i zbog snažne inercije klasično shvaćene društvene nauke (stanovište kritike umesto kritike sa revolucionarnog stanovišta; društvene nauke shvaćene kao institucija, sektor, discipline, struka — bez odnosa sa živim socijalnim

nosiocem društvenog progresa), izostala je razvijenija i bolje organizovana akcija Saveza komunista na razvoju takve revolucionarne teorije koja nije posredovana političkim autoritetom ili institucionalizovanom naukom, već je neposredan izraz (teorijski osmišljen) revolucionarnog subjekta društva, njegove revolucionarne prakse sa svim protivrečnostima. Marksizam se, naime, kod nas nedovoljno razvijao kao teorijsko-delatna svest osnovnog socijalnog nosioca društva, kao traženje revolucionarnih situacija, kao pronalaženje puteva i sredstava za onu meru istorijske radikalnosti koja je saglasna realnim mogućnostima ovog društva. Zbog te činjenice mi smo došli u situaciju da kod nas ima više impliciranog marksizma u onim društvenim odlukama i rešenjima (amandmani, na primer) koji pomiču revolucionarni razvoj društva nego što imamo prethodnih marksističkih rešenja koja olakšavaju borbu progresivnih snaga društva za nove revolucionarne promene. Zato, po mom mišljenju, kod nas traje izvesno rasipanje revolucionarne energije: do revolucionarnih rešenja se dolazi pretežno preko teške političke borbe iako je moguće i potrebno da autoritet razvijene marksističke teorije već prethodno dobije značajnije bitke sa konzervativnom svešću.

Revolucionarni razvoj društva će ubuduće mnogo više nego do sada zavisiti od razvoja revolucionarne teorije, odnosno od marksističkog osmišljavanja mogućnosti za brži razvoj samoupravljanja. Zato SKJ razvoj revolucionarne teorije mora identifikovati ne sa učešćem u svim dnevno-političkim bitkama, već sa učešćem u onim borbama koje proširuju područje revolucionarne prakse u društvu. Izvor revolucionarne teorije nije ni u dnevno-političkim sastancima, ni u aparatima, ni u kabinetima ni u glavama pretplaćenim na teorijski rad. Njen je izvor u konkretno-istorijskoj revolucionarnoj praksi razvoja samoupravljanja. Do „bolje" teorije se ne dolazi licitacijom, već razumevanjem realnih pretpostavki revolucionarnog razvoja.

☆

Socijalna revolucija, na samoupravnoj osnovi, nema uvek vremena da čeka povoljan odnos političkih snaga da bi bila nastavljena. Ovo „nema vremena" se, u stvari, odnosi na one odnose političkih snaga koji, naglašeno osamostaljeni, nisu izraz odnosa društvenih snaga, već deluju sa izvesnom „samosvrhom" koja, istina, ne apstrahuje od realnosti društvenih odnosa u celini, ali beži, napušta neposredna izvorišta revolucionarne prakse. Ako se sa realnim uslovima razvoja samoupravnih odnosa postupa više na način kako da se oni politički formulišu, kako da se pronađe politička mera (kompromis) njihove objektivnosti, a manje se traži i organizuje postojeća revolucionarna energija na razvoju samoupravnih odnosa — onda je to svedočenje da su se u okviru političke sfere ugodno razmestile snage kojima do orijentacije na samoupravno društvo nije mnogo stalo. To su stvarne ili nadolazeće snage restauracije klasnih odnosa.

Društvene protivrečnosti umeju, dakle, da nadiđu postojeći odnos političkih snaga sa njihovim formalnim imenom i programom i da izvedu na scenu političke snage koje će svoj program restauracije konkretno da isture. Revolucionarna teorija je u takvoj situaciji osuđena na formalan priziv, ali ne i na razvoj.

Osnovno je i ujedno odlučno pitanje: hoće li uz marksizam stajati pridev „stvaralački“ po spekulativnoj elitističkoj narcisoidnosti ili će stvaralačka marksistička teorija zaslužiti dignitet svog prideva po pronađenom spoju sa stvaralačkom, odnosno revolucionarnom praksom kao svojim izvorištem i kriterijem svoje istinitosti.

# Prilozi

**Đorđe Popović**

## TEHNOKRATIJA I SAVREMENI KLASNI ODNOSI

U okviru ovih teza pokušaćemo da ukažemo na neke aspekte savremenog klasnog položaja tehnokratije i na oblike tehnobirokratske dominacije u samoupravnim odnosima.

1. Prvobitne tehnokratske teorije u velikoj meri su različite od onoga što danas podrazumevamo pod tehnokratijom. Od utopijske želje za racionalnim organizovanjem društva tehnokratija je postala realan društveni odnos u kome je „racionalnost" izgubila svoj prvobitni značaj, a njeno značenje se izmenilo. Razvoj mašina i stvaranje tehničke inteligencije u industrijskom društvu omogućili su razvoj i emancipaciju tehnokratske ideologije kao „racionalne" svesti koja se predstavlja kao „vanklasna".

Na toj osnovi počivaju dve osnovne sugestije tehnokratske misli. Prvo, da se društveni problemi mogu „racionalno", tehničkim i ekonomskim metodima, rešiti i da se time može izbeći nesavršenstvo ljudskog uma i iracionalnost ukupnog društvenog ponašanja. „Tehnika" se pojavljuje kao stvaralac istorije; u tehnokratskoj ideologiji ona je „subjekt", a ne društvene klase. Drugo, tehnokratska ideologija teži za „prevazilaženjem" Marksove klasne teorije i pretenduje na „vanklasni" karakter. Time mimoilazi i prenebregava problem klasnih sukoba i klasne borbe u savremenom društvu. Međutim, na toj osnovi se tehnokratske teorije iskazuju istovremeno i kao konzervativne teorije.

2. Prve tehnokratske teorije, direktno ili implicite, karakteriše i svojevrstan intelektualni elitizam. Jedan od uzroka je pojava tehničke inteligencije u vezi sa razvojem nauke i mašina u industrijskom društvu. Zatim, „ekskluzivan" položaj inteligencije u društvenom životu i „impersonalnost" razvijenog kapitalizma, u kome je ličnost individualnog kapitaliste počela sve više da se „gubi", a obavljanje upravnih, organizacionih i drugih poslova preuzimaju „tehničari", doprineli su razvijanju elitizma tehnokratskih teorija.

Međutim, niz materijalnih i društvenih pretpostavki tog elitizma iščezava u drugoj polovini XX veka. Pre svega, dolazi do izuzetnog širenja tehničke inteligencije u kvantitativnom smislu i do povećanja inteligencije u celini, te je ta činjenica, između ostalih, mnogo uticala na devalviranje intelektualnog elitizma. Činjenica da se dominacija i

eksploatacija kao oblici klasnog odnosa javljaju u sve oštrijem obliku i među intelektualnim radnicima u savremenom društvu govori samo o tome da su se pojavili novi oblici klasnih odnosa, ali ne i o tome da je neka druga elita ili klasa zamenila u građanskom društvu vladajuću kapitalističku klasu.

3. Koji su momenti uslovili razvoj tehnobirokratskih odnosa?

Prvo, suočeni smo sa naglim razvojem tehničke inteligencije i inteligencije uopšte. Dalje, usavršavanje sistema obrazovanja, razvoj visokoškolskih institucija i automatizacija u proizvodnji uslovili su angažovanje kvalifikovanih i visokostručnih kadrova.

U sklopu ovih momenata posebno mesto zauzima činjenica da tehnobirokratski odnosi služe očuvanju klasnih odnosa u društvu i da u kapitalističkom društvu omogućavaju uvođenje modernih metoda sticanja profita.

4. Može li tehnobirokratska dominacija da zameni klasno društvo i klasne odnose?

Francuski teoretičar Alen Turen smatra da su osnovni društveni odnosi — odnosi „programiranja", a ne odnosi eksploatacije i dominacije. Po njemu, osnovni oblik dominacije je „tehnobirokratija" za razliku od kapitalističke dominacije koja karakteriše građansko društvo XIX i prve polovine XX veka. Međutim, za nas je takvo stanovište neprihvatljivo. Čini se da je ovde izvršena zamena uzroka i posledica. Naime, činjenica da se promenila kvalifikaciona struktura savremenog društva ne znači da se promenio osnovni proizvodni odnos kao osnov na kome počivaju klasni sukobi. Izmenjena kvalifikaciona struktura ukupnog radnika može da dovede do novih oblika dominacije, ali nikako ne može, po sebi, spontano da zameni postojeće klasne odnose. Evolucionistički pristup je sa marksističkog stanovišta neprihvatljiv u savremenim istorijskim i klasnim uslovima, što, razume se, ne znači da se i evolutivnim putem ne vrše značajne revolucionarne promene.

Marksistička teorija, posebno u Jugoslaviji, priznajući postojanje tehnokratskih odnosa, odriče im karakter osnovnih odnosa u savremenom društvu i utvrđuje da se radi o pojavnom obliku klasnih odnosa. Oni se ispoljavaju kroz tehnokratsku dominaciju u čitavom nizu sektora društvenog života, ali ne odražavaju ukupnost klasne, odnosno biıokratske otuđenosti u savremenom društvu.

Međutim, nisu svi marksisti jedinstveni u ovom pitanju. Kod izvesnih teoretičara susrećemo se, na primer, sa isticanjem sve većeg značaja i uloge nauke i znanja u savremenom društvu, ali je, s druge strane, prisutan i nekritički, gotovo apologetski stav prema birokratskim odnosima, što objektivno omogućava afirmaciju tehnobirokratskih odnosa. Isto tako, simptomatično je da se tehnokratija u dogmatski inspirisanoj literaturi gotovo uopšte ne pominje. Na takvim ili sličnim pozicijama nalaze se i oni teoretičari koji zastupaju koncept „manuelne" radničke klase i po kojima je inteligencija nešto što je izdvojeno od radničke klase u suštinskom smislu i predstavlja ostatak buržoaskog društva. Polazeći sa takve pozicije, oni teže da svaku kritiku tehnokratije okrenu pre svega protiv inteligencije.

5. Jasno je da je savremena tehnobirokratska dominacija kao oblik klasnih odnosa takođe dominacija nad svim slojevima proizvođača, odnosno radničke klase, te prema tome i nad intelektualnim radnicima. Činjenica da se jedan deo intelektualnih radnika nalazi u sferi upravljanja ne menja suštinu odnosa u kojima su intelektualni radnici u uslovima tehnokratske dominacije eksploatisani i potisnuti na periferiju društvenih zbivanja, otuđeni kao i pripadnici drugih delova savremene radničke klase. Intelektualni radnici su danas višestruko ugroženi u uslovima tehnobirokratske dominacije. Kao što su manuelni radnici nekada, u doba liberalnog kapitalizma, bili fizički ugroženi sa ograničenim mogućnostima raspolaganja uslovima života i rada, posebno u materijalnom pogledu, tako su i delovi savremene inteligencije ograničeni u uslovima svoje duhovne, intelektualne egzistencije kao pretpostavke za normalno i slobodno obavljanje intelektualnog rada i stvaralaštva. Kada je u pitanju inteligencija, odnosno intelektualni rad, tehnobirokratski odnosi se ispoljavaju prvenstveno kroz otuđenje i ograničenje delatnosti ljudskog duha, kroz njegovo usmeravanje i dirigovanje ne u skladu sa autentičnim ljudskim potrebama, već u cilju ostvarenja klasne građanske, odnosno birokratske vladavine.

6. Proizvodno-ekonomski aspekt klasnog položaja inteligencije ogleda se u sledećem: Pjer Navil upozorava da je Marks istakao potrebu kritičkog pristupa društvenom karakteru nadzorničke najamnine u procesu rada. Po Marksu, ta najamnina bitno menja klasni status određenih društvenih grupacija, prvenstveno intelektualnih radnika. Naime, deo inteligencije prima nadzorničku najamninu i time je objektivno suprotstavljen radničkoj klasi. Međutim, ne smemo izgubiti iz vida da se radi samo o jednom delu intelektualnih radnika. Zaboravljajući to ograničenje, niz socijaldemokratskih pisaca je kritikovao inteligenciju kao grupu vezanu za buržoaziju ili čak i „prodanu" buržoaziji. Međutim, kroz suočavanje sa činjenicom da u savremenom društvu inteligencija više ne obavlja samo „nadzorničke" poslove, već obavlja čitav niz proizvodnih funkcija, situacija se menja. Delovi inteligencije koji obavljaju upravne, nadzorničke funkcije u velikim korporacijama nalaze se danas praktično u istom položaju u kome su se krajem XIX veka nalazili pripadnici takozvane „radničke aristokratije" i većeg dela „građanske inteligencije".

Prema tome, materijalni i društveno-ekonomski položaj tehničke i druge inteligencije koja obavlja upravne, organizacione, nadzorničke poslove ne mora da bude automatski i odraz tehnobirokratskih odnosa. Tek u određenim uslovima, kada društveno-ekonomski položaj prestaje da bude determinisan funkcijom rada i stvaralaštva, društveni karakter birokratski određenog materijalnog položaja tehničke inteligencije omogućava njenu transformaciju u nosioca tehnobirokratskih tendencija.

7. U dosadašnjem izlaganju upotrebljavan je po pravilu termin „tehnobirokratija". Radi se o svojevrsnoj sprezi birokratije i tehnokratije. Želeli bismo da ukažemo na neke karakteristike odnosa između birokratije i tehnokratije koje su omogućile stvaranje te sprege. Ako pođemo od birokratije i tehnokratije u apstraktnom, „čistom" obliku,

ustanovićemo da postoji čitav niz zajedničkih, klasnih interesa. Međutim, nesumnjivo je i to da tehnokratija i birokratija čuvaju svoju „posebnost". Uzete po sebi, u svom pojavnom obliku, istorijski, one pripadaju različitim epohama građanskog društva. Birokratija istorijski nastaje mnogo ranije od tehnokratije. Tehnokratija praktično stupa na istorijsku scenu tek u drugoj polovini XX veka. Međutim, analize savremenih društvenih odnosa ukazuju da su društvene, istorijske i klasne veze između tehnokratije i birokratije takve da ih je veoma teško razdvojiti kada je u pitanju čitav niz oblasti, posebno privreda i politika.

Izvorno uporište klasične teehnokratije — proizvodno preduzeće i „kolevka" tradicionalne birokratije — državni aparat postaju u uslovima moderne države, koja prodire svojim aparatom u sve pore ekonomskog života, osnov na kome dolazi do spajanja tehnokratskih i birokratskih snaga. Područja delovanja tehnokratije i birokratije su sve manje izolovana i stvara se prostor u kome tehnobirokratska simbioza nastupa kao novi faktor i oblik klasne dominacije.

8. Forme tehnobirokratske dominacije su veoma složene. Polazeći od toga da je funkcija tehnobirokratije očuvanje klasnih odnosa, za nas je značajan odnos tehnobirokratije prema samoupravljanju. Sve jači pritisak radničke klase u savremenom društvu za odlučivanje u procesu rada i u ukupnoj politici primorao je kapitalističku klasu na ustupke. U tehnobirokratskoj ideologiji stvoreni su pogodni oblici kroz koje se ostvaruju ti ustupci, ali uz suštinsko očuvanje osnovnih društveno-ekonomskih, klasnih odnosa. Naime, tehnobirokratija je u savremenom građanskom društvu često jedan od protagonista politike uvođenja različitih oblika participacije. Ustupci se čine do one mere do koje se ne povređuju bitna prava vladajuće klase i ne narušavaju njeni interesi. Štaviše, ne radi se samo o povlačenju; kroz participaciju se pokušava povećati produktivnost rada, ali u suštini, sa društvenog, klasno-istorijskog stanovišta, ništa se ne menja.

9. Samoupravljanje je u svojoj suštini protivno bilo kom obliku tehnokratske dominacije. Ono pretpostavlja oslobođenje svih ljudskih potencijala, oslobođenje ljudske ličnosti. U političkom smislu ono znači neposredan uticaj radničke klase, uticaj udruženog rada u svim domenima političkog odlučivanja, te se i u tom pogledu suprotstavlja tehnobirokratskim oblicima otuđenja ljudskih, društvenih, istorijskih i klasnih prava radnika.

10. Jedan od izraza tehnobirokratskih odnosa u sferi politike je i monopol gotovo nad svim vrstama informacija. Tehnobirokratija poseduje kontrolu nad izvorima informacija i nad sredstvima njihovog prenošenja. Monopol se odnosi na sve domene života i ispoljava se kroz selekciju i sistematsko proturanje određene vrste informacija u javnost, onih informacija koje u tom trenutku pogoduju interesima tehnobirokratije Monopol nad informacijama je jedan od osnovnih faktora gotovo neshvatljive moći tehnobirokratije u savremenom društvu, posebno u zemljama sa razvijenim komunikacijama i informacionim sistemima.

Posedovanje informacija i manipulisanje njima pojavljuje se i kao pretpostavka političkog odlučivanja. Savremene političke odluke zahte-

vaju izuzetno širok kompleks informacija, vrlo preciznih i složenih. Njihovo posedovanje omogućava saznanje o postojećem stanju, s jedne, i mogućnost izbora odgovarajućih ciljeva, s druge strane. Zahvaljujući monopolu, tehnobirokratija vrši svoju selekciju ciljeva. S druge strane, u najširim slojevima društva, i pored prisustva čitavog niza „informacija“, dolazi do izrazite dezinformisanosti usled obilja parcijalnih informacija, stavljenih na isti nivo, nepovezanih, koje stvaraju prividan utisak o informisanosti, a faktički onemogućavaju da se sagleda celina društvenih procesa, da se čovek orijentiše i da izvrši sopstvenu selekciju ciljeva u skladu sa svojim potrebama. Sa tog stanovišta, uprkos sve većem „obilju“ informacija, čovek u savremenom društvu je sve nemoćniji u pogledu donošenja odluka adekvatnih njegovim interesima.

U našem samoupravnom društvu jedina moguća alternativa toj logici i stanju jeste borba samoupravnih snaga i Saveza komunista za što bolju informisanost radničke klase i svih radnih ljudi o onome što se zbiva jer je to jedini mogući način da se razbije monopol nad informacijama.

11. Niz kritika tehnokratske dominacije, ne retko, okreće se i protiv tehničkog progresa. Potrebno je da se raščiste neki osnovni elementi tih kritika nezavisno od toga da li one dolaze s leva ili s desna. U meri u kojoj se unutar tehnobirokratskih odnosa ubrzano razvijaju nauka i tehnologija, raste i potreba da se izdvoji ono racionalno istorijsko jezgro koje pripada ovoj epohi i ovom stepenu razvoja, jezgro na kome demokratske samoupravne snage mogu dalje da grade svoju budućnost. Polazimo od toga da je samoupravna alternativa moguća i realna u svim domenima života. Međutim, s obzirom na činjenicu da je samoupravno društvo tehnološki nerazvijenije od mnogih građanskih društava, osvajanje novih procesa u proizvodnji, razvoj modernog samoupravnog tržišta i drugih odnosa postavlja pred samoupravno socijalističko društvo čitav niz pitanja sa kojima se do sada nismo sukobljavali i koja traže hitne odgovore, ali ne kao surogate građanske misli, već kao autentična samoupravna socijalistička rešenja.

**Brana Marković**

## MULTINACIONALNE KORPORACIJE, RADNIČKA KLASA I SINDIKATI

1. Postoje tri veoma značajne pojave u savremenom svetu koje već sada, a još više u bliskoj budućnosti, mogu da dovedu do krupnog preobražaja političke, društvene i ekonomske slike sveta. Naučno-tehnološka revolucija, internacionalizacija i koncentracija kapitala i međunarodni ekonomski integracioni procesi donose takve preobražaje u svim sferama ljudskog života koji daleko prevazilaze granice svih dosadašnjih proboja civilizacije. Međusobno tesno povezane, ove tri pojave imaju neke opšte karakteristike i zajednički utiču na tokove sadašnjeg i budućeg razvoja u svetu, ali svaka za sebe daje i svoj pečat novim procesima.

Naučno-tehnološka revolucija, multinacionalne korporacije i međunarodna ekonomska integraciona kretanja samom svojom suštinom najneposrednije tangiraju takvu vrstu organizacije kao što je sindikat, čiji je osnovni raison d'être zaštita interesa ljudi u radnom odnosu, radničke klase pre svega. Unoseći duboke promene u strukturu i funkcionisanje proizvodnih snaga, sve tri ove pojave donose i krupne promene koje se odražavaju na status radničke klase i zaposlenih i u proizvodnji i u društvu. Kao organizacija koja je najneposrednije u kontaktu sa radnim, materijalnim i društvenim položajem radničke klase, sindikat ne može izbeći suočavanje sa mogućim negativnim posledicama koje, pored pozitivnih efekata, ti novi procesi mogu imati na taj položaj.

Pod uticajem ovih pojava dolazi do značajnih promena u statusu čoveka u procesu proizvodnje, u njegovom položaju na širem društvenom planu, kao i u strukturi radničke klase, njenom materijalnom položaju, uslovima rada i zaposlenja, organizaciji, funkcijama i delatnosti sindikata.

Iako je teško odvojiti ove pojave jednu od druge i posebno analizirati njihov pojedinačni uticaj na određena društvena, politička i ekonomska kretanja, ipak smo se u ovom radu opredelili samo za pojavu ubrzanog rasta multinacionalnih korporacija. Pa i taj fenomen biće prikazan samo u kontekstu osnovnog cilja ovog rada — da se ukaže na reperkusije koje ubrzani rast multinacionalnih korporacija ima na položaj radničke klase i na ulogu i funkcije sindikalnog pokreta. Upravo zbog prevashodno zaštitne uloge većine sindikata pažnja će biti posve-

ćena pretežno manifestovanim i potencijalnim negativnim efektima ove pojave na položaj radnog čoveka. Isto tako, pokušaćemo da ukažemo i na pravce i mogućnosti jedne globalne sindikalne strategije u uslovima koje stvaraju multinacionalne kompanije. Naša opažanja i zaključci zasnivaju se na dosadašnjim iskustvima visokorazvijenih zemalja zapadne Evrope i posebno na iskustvima sindikalnog pokreta ovog regiona (što ne znači da se neka od njih ne odnose i da ne mogu biti primenljiva i na druge zemlje i sindikalne pokrete u drugim regionima sveta).

2. Izvanredno brz rast multinacionalnih korporacija, proces koji je u razvijenom kapitalističkom svetu poslednjih decenija poprimio ogromne dimenzije, postaje predmet sve šireg interesovanja. Kao pojava koja nagoveštava svojevrsnu revoluciju u međunarodnim ekonomskim (i političkim) odnosima, koja može da ima i već ima značajnog uticaja na položaj i ulogu radničke klase i koja donosi krupne promene u industrijskim i radnim odnosima, rast multinacionalnih korporacija pobuđuje sve veće interesovanje i predmet je sve brižljivijeg razmatranja i u međunarodnom sindikalnom i radničkom pokretu uopšte. Posebno poslednjih godina na više međunarodnih skupova, na kongresima i specijalnim konferencijama pojedinih sindikalnih organizacija predstavnici radničke klase nastoje da izrade sindikalnu strategiju kao odgovor na „izazov veka“, na rast ovih međunarodnih ekonomskih džinova.

Pod pojmom multinacionalna korporacija, ili međunarodna kompanija, obično se podrazumeva svaka kompanija koja organizuje svoju aktivnost i izvan nacionalnih granica. U procesu stvaranja multinacionalnih korporacija razlikuju se uglavnom tri faze, koje istovremeno predstavljaju i tri oblika ovih kompanija: (a) etnocentrične su kompanije koje deluju u više zemalja, ali je sva moć i rukovođenje koncentrisano u matičnoj zemlji, a celokupna aktivnost je usmerena ka centru kompanije u zemlji u kojoj je stvorena; (b) policentrične kompanije su one u kojima postoji centralna kompanija u jednoj zemlji (parent company), a u drugim zemljama su locirane supsidijarne firme (daughter companies), koje imaju određenu samostalnost, a rukovođenje i odlučivanje nije strogo centralizovano; (c) geocentrične su one koje svoju aktivnost razvijaju u velikom broju zemalja ne poznajući nacionalne granice i nemajući jednu centralnu kompaniju i centralizovano rukovođenje.

Multinacionalne kompanije se stvaraju najčešće direktnim investiranjem u druge zemlje od strane nacionalnih kompanija vodećih kapitalističkih zemalja, zatim raznim oblicima spajanja, fuzija, integrisanja nacionalnih i multinacionalnih kompanija.

Postojanje kompanija koje organizuju svoju aktivnost i izvan nacionalnih granica nije nova pojava. Začeci multinacionalnih kompanija mogu se naći još u prošlom veku. Između dva svetska rata na tlu Amerike i Evrope bilo je više međunarodnih kompanija, posebno u bankarstvu i osiguranju, a i u industrijskoj proizvodnji. Ono što je novo i što pobuđuje povećano interesovanje (i zabrinutost) je to da je u poslednjih dvadesetak godina došlo do fantastično brzog rasta multinacional-

nih korporacija, ogromnih razmera, sa izvanredno velikom ekonomskom moći, koje upravo zbog takvog svog karaktera izazivaju značajne ekonomske i političke posledice.

Multinacionalne korporacije već sada su zahvatile gotovo sve oblasti privrednih aktivnosti. One postoje u industriji, trgovini, finansijama, bankarstvu, osiguranju, transportu. Kolika je moć onih najvećih multinacionalnih kompanija, može se videti iz sledećih nekoliko pokazatelja. Obim godišnjeg prometa nekoliko najvećih multinacionalnih kompanija, kao što su Standard Oil, Ford i Royal Dutch Shell, prevazilazi budžete mnogih zapadnoevropskih zemalja (Švedske, Holandije, Belgije, na primer), a veći je i od bruto nacionalnog proizvoda nekih razvijenih kapitalističkih zemalja (Danske, Austrije, Norveške). Jedna od najmoćnijih multinacionalnih kompanija, General Motors, koja ima svoje supsidijarne firme u tridesetak zemalja, sa svojih 9,6 milijardi funti prometa u 1968. godini prevazišla je bruto nacionalni proizvod većine razvijenih kapitalističkih zemalja (sve izuzev SAD, Velike Britanije, SR Nemačke, Kanade, Francuske, Italije i Japana)[1], a bila je jednaka trećini nacionalnog dohotka svih latinskoameričkih zemalja. Na jednoj nedavno objavljenoj listi zemalja i kompanija sa bruto proizvodom većim od 3 milijarde dolara, od ukupno 98 mesta multinacionalne kompanije su zauzele 39. U ovu listu nije ušlo, prema tome, više od polovine zemalja članica OUN, odnosno najveći broj zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike.

Kakvom brzinom raste moć multinacionalnih kompanija, može se videti iz podataka da je vrednost direktnog investiranja u druge zemlje od strane firmi američkog porekla porasla od 12 milijardi dolara u 1950. godini na 71 milijardu dolara u 1969. godini, dakle za 6 puta; evropskih firmi od 1,7 milijardi na 21,6 milijardi dolara, to jest za 12 puta; kanadskih kompanija od 3,6 milijardi na 21,1 milijardu dolara.[2] Interesantan je podatak da je vrednost investicija švajcarskih firmi u inostranstvu per capita veća i od američkih (iako u apsolutnim iznosima nije tako velika). Samo veoma mali procenat svih zaposlenih u važnijim švajcarskim kompanijama radi u Švajcarskoj (za poznatu Nestlé kompaniju on iznosi samo 0,05 odsto!).[3]

Prognoze o daljem razvoju multinacionalnih kompanija pokazuju da će one, ukoliko se nastavi njihov rast dosadašnjim tempom (a vrlo je verovatan čak i brži rast), uskoro dominirati svetskom proizvodnjom i trgovinom. Internacionalna proizvodnja multinacionalnih korporacija raste u proseku godišnje stopom od oko 12% prema samo 3 do 5% realnog rasta u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja. Takva razlika

---

[1] „L'Observateur de l'OCDE", br. 38/1969, str. 24—25.

[2] Podaci za 1950. godinu uzeti iz: Balance of Bayment: Statistical Supplement, Revised Edition, U. S. Department of Commerce, 1963, tabela 58, str. 210; za 1969. godinu iz: Survey of Current Business, U. S. Department of Commerce, oktobar 1970, tabela 6.

[3] Charles Levinson, *Background Report — Emergent Sectors of Industrial Relations,* saopštenje podneto na konferenciji „Multinacionalne korporacije, globalna strategija sindikata i javni interes", Newcastle, Severna Irska, maj—jun 1971, str. 8.

u komparativnom rastu, uporedo sa daljim širenjem multinacionalnih kompanija, smatra se, dovešće do toga da će sredinom 80—tih godina oko 300 najvećih multinacionalnih kompanija dominirati svetskom proizvodnjom, da će kontrolisati 75% imovine u prerađivačkoj industriji razvijenih kapitalističkih zemalja[4], da će već sredinom 70-tih godina oko 35% bruto nacionalnog proizvoda svih zapadnih zemalja (bez SAD) biti proizvedeno u supsidijarnim kompanijama SAD izvan Amerike, da će tada američki izvoz iznositi samo 12% u odnosu na direktnu aktivnost američkih firmi u drugim zemljama.[5]

Računa se da od ukupne „međunarodne" imovine multinacionalnih korporacija oko 55% pripada američkim kompanijama, 20% britanskim, a ostatak otpada uglavnom na ostale evropske i japanske firme.[6] Po svoj prilici, i ubuduće će najveći broj kompanija sa najvećom ekonomskom moći biti američkog porekla, tako da se u prenesenom smislu kaže da će američke firme koje deluju u drugim zemljama uskoro postati „treća svetska industrijska sila", odmah posle SAD i SSSR.

3. Potreba i želja za bržim nacionalnim industrijskim razvojem, velika tražnja kapitala navodi mnoge manje razvijene, ali i razvijene zemlje da nude znatne olakšice stranom kapitalu kako bi ga privukle za investiranje. Udruženi međunarodni kapital svojom veličinom, organizacijom i racionalizacijom u mogućnosti je da se uspešno plasira na tržišta koja su gladna kapitala i da, koristeći pogodnosti koje mu se nude, još više ojača. Prednosti koje koriste multinacionalne korporacije proizlaze, između ostalog, i iz mogućnosti lociranja investicionih ulaganja u one zemlje koje zbog nižih troškova proizvodnje (povoljniji poreski sistem, postojanje niskih nadnica, slabiji sindikati i drugo) pružaju mogućnost za ostvarenje viših profita; zatim, usled mogućnosti brzog transfera proizvodnje iz jedne zemlje u drugu u cilju izbegavanja određenih trenutnih teškoća (na primer, pri izbijanju nekog većeg štrajka u nekoj od supsidijarnih firmi); multinacionalne kompanije su u mogućnosti da minimiziraju poreske obaveze i maksimiziraju profite kroz prilagođavanje interkompanijskih ili transfernih cena, da izbegavaju mere koje sprovode pojedine vlade u cilju otklanjanja teškoća u platnom bilansu; mogućnosti uvođenja najmodernije tehnologije su daleko veće u multinacionalnim korporacijama s obzirom na koncentraciju istraživačkih i razvojnih projekata u jednom centru itd. Internacionalizacija novih tehničkih i tehnoloških promena preko agencija multinacionalnih firmi gotovo da ne poznaje nacionalne granice, a menadžerska kontrola takve tehnologije ostaje potpuno u rukama malog broja odgovornih u multinacionalnim kompanijama. Prednosti koje koriste multinacionalne korporacije sve više ugrožavaju nacionalne kompanije, pa i čitave privrede pojedinih zemalja. Njihov prodor u druge zemlje, njihova moć, koncentracija odlučivanja u jednom ili

[4] John Gollan, *Britain and International Monopolies*, Comment, 30. januar 1971. str. 67.

[5] Charles Levinson, op. cit., str. 8.

[6] John Gollan, op. cit., str. 67

nekoliko internacionalnih centara veoma otežava nacionalnim vladama da kontrolišu i usmeravaju nacionalnu privredu.

Glad za kapitalom i potreba privlačenja stranog kapitala, koji treba da odigra značajnu ulogu u procesu bržeg razvoja nacionalnih privreda, prodor multinacionalnih korporacija ima, pored pozitivnih, i niz negativnih reperkusija na nacionalne privrede.

Multinacionalne korporacije kao svojevrstan oblik međunarodne ekonomske integracije često ne moraju i ne doprinose ostvarenju određenih ciljeva koje nacionalne vlade postavljaju. Kontrola vlada nad multinacionalnim korporacijama je ograničena uglavnom na odluku o tome da li prihvatiti određenu multinacionalnu kompaniju, njene uslove i njenu aktivnost. Izvan toga vlade imaju male mogućnosti da utiču na tok razvoja i na aktivnost multinacionalnih kompanija. Odluke o vrsti aktivnosti, proširenju, daljem investiranju u rukama su samih multinacionalnih kompanija, što vodi svojevrsnoj ekonomskoj zavisnosti, ograničenju suverenosti države u kojoj se nalazi takva kompanija u sferi njene delatnosti. Ovo se odnosi posebno na manje razvijene zemlje, koje upravo zbog slabijih sopstvenih mogućnosti za razvoj i zbog veće tražnje kapitala mogu da budu pod većim pritiskom udruženog međunarodnog kapitala.

Pri odlučivanju o plasiranju svog kapitala multinacionalne korporacije ne moraju da vode računa o optimalnim ekonomskim mogućnostima koje postoje u određenim zemljama. One nastoje da iskoriste one ekonomske prednosti koje im omogućuju ostvarenje maksimalnog profita. Kao rezultat takvog opredeljenja dolazi do nejednakog razvoja kako u okviru pojedinih zemalja tako i širih svetskih regiona.

Ciljevi politike pojedinih država ne ograničavaju se samo na ostvarenje bržeg razvoja i ekonomskog prosperiteta. U određenim fazama vlade mogu da daju prednost određenim socijalnim ciljevima. Sama suština, koncept multinacionalne korporacije gotovo isključuje ove aspekte društveno-ekonomskog razvoja, tako da one mogu da predstavljaju kočnicu ostvarenju užih nacionalnih interesa i ciljeva. Prodiranje multinacionalnih korporacija izaziva bojazan ne samo od ekonomske zavisnosti, već i od političke penetracije i direktnog mešanja u unutrašnje stvari pojedinih zemalja, posebno kada je reč o multinacionalnim kompanijama američkog porekla.

4. Razvitak multinacionalnih korporacija dovodi do značajnih promena na relaciji kapital — rad, koje sada donose znatne prednosti gotovo isključivo multinacionalnom kapitalu. Rast multinacionalnih kompanija dovešće do revolucionisanja odnosa između kapitala i rada, tako da će uskoro neke naše opšte predstave o ulozi sindikata predstavljati pravi anahronizam.

Internacionalizacija investiranja i upravljanja, globalna mobilnost i struktura multinacionalnih korporacija omogućuju im sprovođenje jedinstvenije strategije, koja im pruža superiornost u odnosu na nacionalne sindikate. Problemi sa kojima se suočavaju sindikati javljaju se gotovo u svim sferama industrijskih i radnih odnosa.

Iako može da izgleda anahronično, dešava se da neke multinacionalne korporacije sprovode antisindikalnu politiku koja se izražava i u nepriznavanju sindikata zemlje u kojoj se osnivaju supsidijarne filijale. Aktivnost sindikata posebno je ugrožena u zemljama u razvoju u kojima sindikati nemaju takvu snagu i organizovanost da se uspešno suprotstave nadmoćnom multinacionalnom poslodavcu.[7]

Neke kompanije, priznajući lokalne, nacionalne sindikate, ignorišu sistem i proceduru radnih odnosa i kolektivnog pregovaranja koji postoje u zemlji u kojoj deluje multinacionalna filijala i nastoje da nametnu svoje sopstvene uslove za pregovaranje o nadnicama u zemlji „parent" kompanije. Dešava se, takođe, da inostrane firme ne priznaju postojeće oblike učešća radnika u upravljanju i odlučivanju, čak ni u onim zemljama u kojima izvesni oblici industrijske demokratije imaju više decenija dugu tradiciju. Ponekad multinacionalni poslodavci odbijaju da zapošljavaju sindikalno organizovanu radnu snagu, otpuštaju sindikalne aktiviste, uvode „premije" za nevođenje štrajka, osnivaju „svoje" sindikate, svoje sindikalne filijale tamo gde su sindikati slabi, nameću uslove rada i zaposlenja koji ne odgovaraju lokalnim zahtevima.

U nekim multinacionalnim kompanijama razvijen je poseban sistem neutralizovanja sindikata, integrisanja radničke klase radi ostvarenja „socijalnog mira i zajedničkih ciljeva", putem takozvanih „ljudskih odnosa", „humaniziranja" metoda rada, posebnih metoda „učešća" radnika, podsticanjem zainteresovanosti zaposlenih za bolje poslovanje preduzeća itd.

Ukoliko su priznati kao pregovarački partneri, radnici i njihovi sindikati u konfrontaciji sa multinacionalnim poslodavcem nalaze se najčešće u podređenom položaju. Iz sasvim određenih razloga njihova pregovaračka snaga je slabija u odnosu na multinacionalnog poslodavca nego kada pred sobom za pregovaračkim stolom imaju „svog", nacionalnog poslodavca. Jedan od razloga je sigurnost zaposlenja u ograncima multinacionalnih kompanija, koja je manja nego u nacionalnim firmama. Stalna potencijalna pretnja da ove kompanije celokupnu svoju proizvodnju prenesu u neku drugu zemlju, ukoliko iz bilo kojih razloga procene da im se to ekonomski više isplati, neprekidno lebdi kao opasnost. Drugo, sindikati u konfrontaciji sa multinacionalnim poslodavcem često su lišeni mogućnosti efikasnijeg sprovođenja štrajkačkih akcija u uslovima u kojima multinacionalnom preduzeću ne predstavlja veliki problem da trenutni zastoj u proizvodnji u jednoj zemlji usled obustave rada nadoknadi povećanom proizvodnjom (na primer, prekovremenim radom) u nekoj drugoj supsidijarnoj firmi u drugoj zemlji.

U multinacionalnim kompanijama u kojima je sprovedena striktna specijalizacija poslova od zemlje do zemlje u tom smislu da je jedinstveni proces proizvodnje raspoređen po pojedinim supsidijarnim firmama

[7] Da ove opasnosti nisu lišeni ni najmoćniji sindikalni pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama, pokazuje i to da je britanski Kongres tredjuniona na svom zasedanju 1968. godine usvojio rezoluciju u kojoj se traži od vlade da postavi kao jedan od uslova za delovanje multinacionalnih korporacija da „strane firme priznaju britanski sindikalni pokret i prava organizovanja radnika" (Trades Union Congress 1968 Report, str. 429).

u različitim zemljama, ovakva uska specijalizacija radne snage ima dvostruk, protivurečan uticaj na pregovaračku snagu sindikata. Postojanje usko specijalizovane radne snage, koja se u slučaju otpuštanja (na primer, zbog zatvaranja lokalnog ogranka multinacionalne firme) teže može zaposliti, slabi pregovaračku snagu sindikata. Kako su, međutim, ovakve multinacionalne firme međusobno visoko integrisane, kako je jedinstveni proizvodni proces zavisan od funkcionisanja svake specijalizovane firme, odnosno filijale, štrajk radnika samo u jednoj zemlji, odnosno u jednoj supsidijarnoj filijali, imao bi dalekosežne posledice po proizvodni proces u celoj multinacionalnoj kompaniji. U takvoj situaciji nacionalni sindikat nalazi se u jakoj kratkoročnoj pregovaračkoj poziciji. Dugoročno posmatrano, takav sindikat nije u boljem položaju jer mogućnost prenošenja proizvodnje i zatvaranje lokalne filijale ostaje kao pretnja; štaviše, ona je utoliko verovatnija u ovim firmama ukoliko štrajk i pretnja štrajkom postanu sastavni deo strategije tog sindikata.

Burni proces revolucionisanja tehničkog i tehnološkog potencijala proizvodnih snaga kao rezultat neposredne primene naučnih dostignuća donosi značajne promene u strukturi zaposlenih, u materijalnom i društvenom položaju radničke klase, u uslovima rada. Ove promene još više dolaze do izražaja u multinacionalnim kompanijama.

Neke promene u strukturi radne snage u privredama razvijenih kapitalističkih zemalja, koje poslednjih decenija dobijaju dramatične razmere[8], u multinacionalnim kompanijama dolaze do posebnog izražaja.

5. Krupne društveno-ekonomske promene koje se poslednjih decenija odvijaju u savremenom svetu, koncentracija i centralizacija kapitala, internacionalizacija kapitala jačanjem multinacionalnih korporacija i međunarodnim ekonomskim udruživanjem privreda, promene u strukturi i položaju radničke klase, mogućnosti i problemi koje rađa naučno-tehnološka revolucija — postavljaju sindikate u razvijenim kapitalističkim zemljama u nov položaj i nameću potrebu prilagođavanja sindikata novonastalim uslovima, promenama i problemima.

I pored značajne afirmacije koju poslednjih decenija doživljavaju, može se zapaziti da mnogi sindikati zaostaju za potrebama savremenog društveno-ekonomskog razvoja. Sindikalni pokret trpi od izvesnih slabosti koje mu u novonastalim uslovima umanjuju sposobnost uticaja kako na društvena, ekonomska i politička kretanja u nacionalnim i u međunarodnim okvirima tako i na kretanja koja imaju direktnu vezu sa njegovom revandikativnom ulogom. Ovo se odnosi posebno na pojavu multinacionalnih korporacija, koje u konfrontaciji sa sindikalnim pokretom imaju superioran položaj ne samo zbog svoje sopstvene moći, već i zbog izrazitih slabosti sindikalnog pokreta.

Najozbiljniju slabost i najveću prepreku za sinhronizovanu i efikasnu akciju sindikalnog pokreta, kada se prema udruženom među-

[8] Opširnije o promenama u klasnoj i socijalnoj strukturi i u prirodi radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama videti u: *Naučno-tehnička revolucija, radnička klasa i sindikati — razvijene zemlje zapadne Evrope i SAD*, „Međunarodni radnički pokret", br. 1/1971, str. 169—189.

rodnom kapitalu postavlja kao nužnost udruživanje rada, predstavlja velika podeljenost i rascepkanost sindikalnog fronta, kako u nacionalnim tako i u međunarodnim okvirima. Kao što je poznato, u sindikalnom pokretu razvijenih kapitalističkih zemalja deluju tri osnovne struje, za koje se obično, mada ne i sasvim adekvatno, kaže da se nalaze pod različitim ideološkim i političkim uticajem: socijaldemokratskim, komunističkim i konfesionalnim. Kolika je stvarna razjedinjenost nacionalnih sindikalnih pokreta ovog regiona, pokazuje i činjenica da samo u četiri zemlje postoje jedinstvene nacionalne sindikalne centrale (Velika Britanija, Austrija, Norveška, Danska), sve četiri pod uticajem socijaldemokrata. U svim ostalim zemljama postoje dve, tri, pa čak i više centrala, koje su najčešće podeljene na liniji političkog i ideološkog opredeljenja, a negde i po nekim drugim kriterijumima — posebne centrale za radnike, posebne za službenike (Švedska, SR Nemačka). Ovome treba dodati da gotovo u svim ovim zemljama postoje sindikati koji se nalaze van postojećih centrala i koji nastoje da vode autonomnu politiku, politiku nevezivanja ni za jednu centralu.

Ne manju slabost predstavlja i heterogena i složena organizaciona struktura nacionalnih sindikalnih pokreta. Ona se ogleda najpre u postojanju različitih tipova sindikata: strukovnih, industrijskih, opštih i sindikata nemanuelnih radnika. Postojanje sindikata organizovanih na različitim, pa čak i oprečnim principima komplikuje proceduru kolektivnog pregovaranja u nacionalnim razmerama, a tim više slabi mogućnosti za stvaranje koordinirane strategije i akcije prema multinacionalnom poslodavcu. U uslovima međusobnog rivalstva sindikati teško mogu da se slože oko jedinstvenog istupanja prema poslodavcima, nacionalnim i multinacionalnim. U onim zemljama u kojima postoje svi ili neki od ovih tipova sindikata upravo ovakva organizaciona heterogenost dovodi do velike fragmentarnosti, rascepkanosti sindikalnog pokreta. U mnogim zemljama deluje i po više stotina sindikata najrazličitije strukture i veličine.[9]

Nimalo bolja situacija nije ni na međunarodnom planu. Velika diversifikacija pokreta na internacionalnom nivou izražava se u postojanju preko 60 međunarodnih sindikalnih organizacija, često u rivalskom međusobnom odnosu.

Samozadovoljstvo položajem u društvu i postignutim uspesima (koji su nesumnjivi), pojava birokratizovanosti, identifikacije sindikata sa postojećim nacionalnim strukturama, opterećenost prakticističkim i pragmatističkim pitanjima svakodnevne politike, nedovoljno razmatranje savremenih razvojnih procesa i uloge sindikata u novim uslovima — doveli su do toga da mnogi sindikati reaguju na društvene promene i probleme koje one rađaju tek kada oni ovladaju, a tada, nedovoljno pripremljeni za borbu u novim uslovima, pribegavaju izvesnim palijativnim ak-

---

[9] Tako, na primer, u Velikoj Britaniji postoji preko 500, a u SAD oko 200 sindikata najrazličitije veličine. Dok na jednoj strani postoje organizacije sa milion i više članova, na drugoj ima veliki broj liliputanskih unija (u Britaniji ima oko 300 sindikata sa manje od 1.000 članova, koji svi zajedno čine samo 1% od ukupnog članstva).

cijama, umesto da na osnovu dublje analize postojećih promena u svojim zemljama i u svetu stvore odgovarajući koncept i preduzmu akciju kojom bi bitnije uticali na usmeravanje društvenih tokova i obezbeđivali odgovarajući materijalni i društveni položaj i status radničke klase.

Može se tvrditi da je sindikalni pokret u razvijenim kapitalističkim zemljama nespreman i sa znatnim zakašnjenjem reagovao upravo na izazov multinacionalnih korporacija. Nacionalni sindikati, onakvi kakvi danas postoje, nisu u mogućnosti da se sami uspešno suoče sa problemima koji nastaju sa vanredno velikim i brzim rastom multinacionalnih kompanija. Sindikati su još uvek strategijski i taktički usmereni pretežno na nacionalno i lokalno tržište radne snage. Procesi integracije i koncentracije kapitala, novi oblici konstituisanja monopola u međunarodnim prostorima čine neodrživim ostajanje sindikata na klasičnoj revandikativnoj i zaštitnoj ulozi, koja je često učaurena u okvire profesije, grane, užeg područja. Nužno je da sindikati napuste zastarele koncepcije saradnje, internacionalizma i solidarnosti koje su bile, a i sada su često opterećene ideološkom isključivošću i težnjom da se monopoliše pravo izražavanja interesa radničke klase.

Isto tako, postojeće međunarodne sindikalne organizacije nisu u dovoljnoj meri pripremljene niti su u stanju da ostvare jedinstveniju koordiniranu akciju i strategiju prema multinacionalnim korporacijama. Svetske i regionalne organizacije predstavljaju uglavnom centre za informisanje i usaglašavanje opšte politike. One sada nemaju nikakvih kompetencija u pregovaranju o uslovima rada i zaposlenja. Međunarodne specijalizovane sindikalne organizacije bave se problemima multinacionalnih korporacija parcijalno, ukoliko su ovi problemi povezani sa integracionim ekonomskim procesima. Izvesnu aktivnost razvili su međunarodni sindikalni sekretarijati onih sindikata čiji su članovi zaposleni u istoj ili srodnim industrijskim granama, koji po svojoj organizacionoj strukturi predstavljaju najadekvatniji oblik za konfrontaciju na međunarodnom planu sa multinacionalnim korporacijama.

Pored velike diversifikacije nacionalnog i međunarodnog sindikalnog pokreta, najveću prepreku koordiniranoj akciji sindikata predstavlja, bez sumnje, njihova unutrašnja podela, postojanje značajnih razlika među pojedinim strujama, posebno ideološka i politička podela. Čak i unutar pojedinih struja postoje značajne razlike u pristupu problemima sa kojima se suočava sindikalni pokret. Posebnu prepreku stvaranju jedinstvene sindikalne strategije predstavlja postojanje razlika u legalnom statusu i tretmanu sindikata i njihove aktivnosti.

Zbog svega toga koordinirana akcija sindikata na međunarodnom nivou predstavlja izuzetak. Štrajkovi se još uvek vode u nacionalnim okvirima, a uglavnom i kolektivno pregovaranje. Osim načelnih rasprava o problemima sa kojima se sindikati i radnička klasa suočavaju zbog rasta multinacionalnih korporacija, veoma je malo učinjeno za stvaranje jedinstvene sindikalne strategije i politike u nastupu prema udruženom međunarodnom kapitalu.

Delovanje multinacionalnih preduzeća, posebno njihova antisindikalna politika, pokušaji da se preko njih potkopaju dostignuća radničke

klase i sindikata na nacionalnom planu, superioran položaj multinacionalnih kompanija u konfrontaciji sa radničkom klasom i sindikatima — nagnali su ipak sindikate da postepeno napuštaju tradicionalna shvatanja saradnje i solidarnosti i da traže oblike jedinstvenijeg istupanja prema kapitalu.

Ima izvesnih, doduše skromnih, pokušaja zajedničkog istupanja sindikata prema multinacionalnim korporacijama, koji istovremeno ukazuju na pravce i mogućnosti stvaranja sindikalne strategije kao odgovora na izazov multinacionalnih korporacija. Postoje kontakti i akcije između nacionalnih sindikata i predstavnika radnika zaposlenih u multinacionalnim kompanijama u različitim zemljama. Prilično je raširena praksa međusobnog obaveštavanja, koordiniranja i sinhronizovanja zahteva za povećanje nadnica i poboljšanje uslova rada i zaposlenja u pojedinim supsidijarnim firmama multinacionalnih kompanija. U pojedinim multinacionalnim kompanijama postoje neformalni sporazumi među sindikatima koji deluju u okviru tih kompanija o sprečavanju pokušaja povećavanja proizvodnje u jednom delu kompanije u slučaju pokretanja štrajkačke akcije u drugom delu te kompanije u drugoj zemlji.[10]

Ima primera sklapanja binacionalnih kolektivnih ugovora (SAD i Kanada). U poslednje vreme činjeni su napori da se ostvari multinacionalna saradnja među sindikatima koji deluju u okviru pojedinih međunarodnih kompanija. Najuspeliji primer takve saradnje predstavlja sporazum među sindikatima hemijskih radnika.[11]

Industrijske internacionale, odnosno međunarodni sindikalni sekretarijati učinili su najveći korak ka „koordinaciji i progresivnoj integraciji kolektivnog pregovaranja sa multinacionalnim korporacijama". U cilju ostvarenja potpunog kolektivnog pregovaranja sa multinacionalnim kompanijama pojedini međunarodni sindikalni sekretarijati su poslednjih godina razvili višestruku aktivnost. Pored već uobičajene prakse razmene informacija među pojedinim sindikatima učlanjenim u industrijske internacionale, postoje i sledeći oblici saradnje i aktivnosti: stalna sindikalna tela koja okupljaju nacionalne sindikate u cilju jedinstvenijeg predstavljanja rada prema multinacionalnim kompanijama[12]; akcije soli-

---

[10] Takva vrsta sporazuma postoji, na primer, među sindikatima koji deluju u Fordovim fabrikama u Britaniji i Belgiji, zatim u ograncima kompanije Shell u Holandiji i Britaniji.

[11] Sindikati hemijskih radnika (učlanjeni u Međunarodnu federaciju hemijskih radnika) sporazumeli su se 1969. godine da koordiniraju svoje akcije u okviru kolektivnog pregovaranja sa poslodavcima velike multinacionalne korporacije staklara St. Gobin, preduzeća francuskog porekla koje ima svoje filijale u šest evropskih i dve latinskoameričke zemlje. Osnovan je zajednički stalni komitet predstavnika sindikata iz svih ovih zemalja, čiji je zadatak da formuliše zajedničku platformu za pregovaranje na nacionalnim nivoima. Sindikati su se obavezali da ne sklapaju nacionalne ugovore bez međusobnog konsultovanja, da pružaju međusobnu finansijsku pomoć u slučaju štrajka u bilo kom delu firme, da sprovode zabranu prekovremenog rada kada dođe do štrajka u delu firme (detaljnije o ovom sporazumu vidi: B. C. Roberts, *Politički sistemi i sistemi industrijskih odnosa*, „Međunarodni radnički pokret", br. 4/1970, str. 131-155).

[12] Takva tela postoje, na primer, u kompaniji Dunlop-Pirelli, zatim za sve filijale Fordove kompanije i kompanije General Motors.

darnosti sa sindikatima u industrijskom sukobu sa multinacionalnom kompanijom, kao što su finansijska pomoć, odbijanje prekovremenog rada i proširenja proizvodne aktivnosti u slučaju štrajka; usklađivanje ciljeva u procesu kolektivnog pregovaranja na nacionalnom nivou; sinhronizacija kraja važnosti kolektivnih ugovora u zemljama gde se oni utvrđuju na određeno vreme i istovremeno postavljanje usaglašenih zahteva multinacionalnoj kompaniji u celini i koordinirana taktika za ostvarenje tih zahteva i slično.

Svi ovi oblici međunarodne koordinirane aktivnosti prema multinacionalnim kompanijama još uvek ne predstavljaju opštu pojavu, već se mogu okarakterisati kao pojedinačne inicijative i sporadične manifestacije. Izuzetak od ovoga predstavljaju Međunarodna federacija sindikata hemijskih radnika i Međunarodna federacija metalskih radnika (obe u okviru Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata), koje su poslednjih godina posvetile znatno veću pažnju stvaranju jedinstvenijeg pristupa učlanjenih organizacija prema multinacionalnim korporacijama.

Obim zajedničkih problema i zajedničkih ciljeva radničke klase i sindikata toliko je širok da može da predstavlja dobru osnovu za uspostavljanje i razvijanje međunarodne radničke solidarnosti i akcione saradnje. Sve češće se ispoljava težnja i volja radnika da se u skladu sa ostvarenim promenama menjaju sindikalne strukture i da se usklade sa savremenim uslovima, da se pristupi koncentraciji sindikalne akcije i stvaranju jedinstvenije sindikalne strategije u nacionalnim, regionalnim i međunarodnim okvirima i da se otvore najšire mogućnosti dijaloga i saradnje među sindikalnim organizacijama. Saradnja i solidarnost sve više će tražiti neposredan izraz u akcionom jedinstvu, koje je u mnogim zemljama i u mnogim područjima sveta postalo neophodan uslov za odbranu i zaštitu interesa radnika. Neposredni interesi radničke klase nameću međunarodnu saradnju sindikata koja bi prevazilazila granice ideološko-političke podele ili postojeće međunarodne orijentacije, koja bi podrazumevala uzajamno poštovanje, ravnopravnost, nemešanje u unutrašnje poslove drugih i tolerantnost prema razlikama.

Na putu stvaranja jedinstvenije međunarodne sindikalne strategije prema multinacionalnim korporacijama postoje značajne prepreke (političke, organizacione, zakonske). Odgovornost i mogućnosti za uspostavljanje koordinirane akcije i saradnje ostaju prevashodno na samim sindikatima. Sve dok sindikalni pokret ne postane stvarno internacionalan, sve dok se ne stvore mogućnosti za zajedničko delovanje i zajedničko istupanje u međunarodnim razmerama, o ekonomskoj i socijalnoj sudbini radničke klase u velikoj meri će se odlučivati u centrima moći koji su van domašaja sindikata.

Miloš Nikolić

# INSTITUCIONALNA I FINANSIJSKA OSNOVA RAZVOJA DRUŠTVENIH NAUKA*

## I

O institucionalizaciji društvenih nauka možemo govoriti u dva smisla: o predmetno-sadržajnoj, odnosno teorijsko-metodološkoj institucionalizaciji i o institucionalizaciji u organizacionom smislu.

Predmetno-sadržajna, odnosno teorijsko-metodološka institucionalizacija društvenih nauka (institucionalizacija u širem smislu) podrazumeva konstituisanje *posebnih* nauka (ekonomija, sociologija, politikologija, istorija) na osnovu „podele" jedinstvene društvene zbilje i tendenciju tako konstituisanih nauka da se što je moguće više razgraniče razvijajući vlastite teorijsko-metodološke pristupe izučavanju društva (politekonomski, politikološki, sociološki i drugi pristupi), vlastite kategorijalne, odnosno pojmovne aparate, metodološke principe i slično.

Institucionalizacija u organizacionom smislu (institucionalizacija u užem smislu) tiče se nauke kao određene društvene delatnosti i podrazumeva, prvo, postojanje odgovarajućih institucija u okviru kojih se ta delatnost ostvaruje (naučni instituti, univerziteti, fakulteti, katedre), drugo, postojanje institucija koje organizuju, podstiču i finansiraju tu delatnost (odgovarajući saveti, centri, fondovi i slično) i, treće, akademske stepene naučnih radnika.

Istraživanje složene zbilje savremenih društava (uključujući i socijalistička društva) posebno s obzirom na postojeću društvenu podelu rada, kao i na potrebe teorijsko-metodološkog osposobljavanja društvenih nauka, zahteva njihovu institucionalizaciju u oba smisla. Međutim, institucionalizacija društvenih nauka nosi sobom neke slabosti i probleme.

1. Institucionalizacija u predmetno-sadržajnom, odnosno teorijsko-metodološkom smislu sadrži tri bitne slabosti:

*Prvo,* činjenica da su se pojedine društvene nauke konstituisale tako što su iz jedinstvene društvene zbilje, posredstvom posebnih kategorijalnih aparata i teorijsko-metodoloških pristupa, izdvojile i omeđile svoj

* Ovo je jedno od saopštenja podnetih na savetovanju o temi „Savez komunista i teorija" koje je u organizaciji Komisije Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad održano 18. i 19. juna ove godine u Beogradu.

predmet uticala je da se one sve više udaljuju od života, zbiljskih društvenih procesa, zakonitosti, problema (od samih ljudi kao aktera i glumaca svoje vlastite drame) i da stvarni predmet njihovog bavljenja postaje, na neki način, sam kategorijalni, to jest pojmovni aparat, funkcionalne veze među pojmovima, zapravo jedan formalizovan racionalan sistem kao neka vrsta „inteligibilne" materije. To je značilo i gubitak sadržaja osnovnih pojmova nekih društvenih nauka; umesto da otkrivaju suštinu odgovarajućih pojava, ti ispražnjeni pojmovi postajali su aparat njihove svojevrsne formalne klasifikacije ili modeli za teorijski neadekvatno zasnovana empirička istraživanja (karakterističan primer su pojmovi funkcionalističke sociologije: društvena grupa, društvena uloga, društveni položaj itd.).

*Drugo*, svojim posebnim teorijsko-metodološkim pristupima društvenoj zbilji, odnosno „podelom" te zbilje i, s tim u vezi, strogim razgraničenjem svojih predmeta (a to su upravo polazne osnove i temeljni principi konstituisanja društvenih nauka) društvene nauke su gubile dijalektičko stanovište totaliteta i tako sebe onemogućile da otkrivaju svu istinu o društvu. Ova njihova slabost se ne može radikalno prevazići takozvanim interdisciplinarnim istraživanjima, već zahteva supradisciplinarno preoblikovanje rezultata posebnih nauka sa stanovišta marksizma kao jedinstvene teorije revolucionarnog preobražaja društva.

Prva i druga slabost otkrivaju i jednu od protivrečnosti građanskog mišljenja utemeljenu u samoj stvarnosti kapitalističkog poretka. Ukoliko nastoji da obuhvati celinu, totalitet, ono se ispražnjuje, postaje besadržajno, formalno, zapravo totalitet zahvata pomoću formalno racionalnog, ispražnjeno apstraktnog pojmovnog sistema. S druge strane, ukoliko pokušava, odnosno uspeva da bude konkretno, sadržajno, utoliko gubi vezu sa totalitetom zahvatajući sve uže segmente stvarnosti, među kojima nije u stanju da otkrije suštinske veze. To postaje primetno i u društvenim naukama kod nas.

*Treće*, pošto predmetno-sadržajna, odnosno teorijsko-metodološka institucionalizacija ima svoje rodno mesto i svoj pravi, „prirodni" ambijent u građanskom društvu, društvene nauke koje se u tom društvu razvijaju otišle su najdalje u pogledu svoje institucionalizacije i postale svojevrstan uzor naučne izgrađenosti i razvijenosti. Ova činjenica je jedan od faktora koji je priličan broj naših naučnih radnika upućivao i upućuje da u društvenim naukama kapitalističkih zemalja traže teorijsko-metodološke uzore i preuzimaju teorijske koncepte, i to u ime naučnosti, naučne objektivnosti, odnosno klasne, ideološke neutralnosti nauke i slično. Rezultat toga je poznat: u društvenim naukama prisutan je uticaj građanske ideologije i taj uticaj se ostvaruje kako preuzetim teorijsko-metodološkim principima i pojmovnim aparaturama tako i prihvatanjem čitavih teorija. Taj uticaj je još više razvio i učvrstio shvatanje o „objektivnosti" društvenih nauka u smislu njihove socijalno-klasne i ideološke „neutralnosti" i doprineo jačanju pozitivizma i pragmatizma (na račun dijalektičko-kritičke orijentacije).

Ove slabosti, ove negativne tendencije imanentne su društvenim naukama s obzirom na njihovu postojeću, ali nužnu teorijsko-metodološku

institucionalizaciju. Samo prisustvom marksizma u društvenim naukama moguće je sprečiti potpuno ostvarivanje ovih tendencija. Pri tome se ne radi o prisustvu nekog posebnog marksističkog metoda, nego upravo marksizma kao jedinstva određene teorije i metoda.

Marksizam kao jedinstvena teorija socijalne revolucije (revolucionarnog preobražaja klasnog u besklasno društvo) mora da bude u neprestanom kritičkom dijalogu sa pojedinim društvenim naukama (sa njihovim pojmovima, teorijama, metodološkim principima, rezultatima itd.). Isto onako kao što u samoj zbilji moraju neprestano da budu prisutne kritička, revolucionarna svest i praksa (jer će se, inače, započeti socijalistički procesi, s obzirom na njihove nužne protivrečnosti, zaustaviti, deformisati) tako i u društvenim naukama mora kritički delovati revolucionarna marksistička misao (jer će, inače nužna, institucionalizacija društvenih nauka, to njihovo građansko poreklo učiniti od njih građanske nauke u ideološkom, socijalno-klasnom smislu). Drukčije je, čini se, nemoguće marksistički usmeriti, odnosno razvijati društvene nauke.

2. U vezi sa ovim postavlja se i pitanje uloge Saveza komunista Jugoslavije.

Prihvaćeno stanovište da SKJ, kao komunistička organizacija, treba teorijski da prednjači u saznanju uslova, toka i ciljeva socijalističkog razvitka i da se, prema tome, javlja kao osnovni subjekt razvoja marksističke teorije posebno iziskuje da se, preciznije nego do sada, definiše odnos SKJ i društvenih nauka.

Dva su, izgleda, osnovna zadatka SKJ u razvijanju institucionalizovanih nauka o društvu; iz njih proizlaze svi ostali.

Prvi zadatak Saveza komunista, odnosno njegovih članova, jeste u tome da svojim delovanjem i uticajem obezbedi (a) da marksistička teorija kao jedinstvena teorija revolucionarnog preobražaja društva bude teorijsko-metodološko polazište, stalna kritika i stanovište sinteze teorijskih i empiričkih istraživanja u okviru pojedinačnih društvenih nauka (to istovremeno znači da sprečava prodor, to jest širenje građanskih ideoloških koncepcija); (b) da se marksistička teorija dalje razvija na osnovu saznanja do kojih se dolazi u okviru tih istraživanja.

Drugi zadatak tiče se posredovanja uticaja revolucionarne prakse na pojedinačne društvene nauke i obrnuto — posredovanja u sjedinjavanju teorije i prakse. Radi se najpre o tome da se, nasuprot građanskom objektivizmu i kontemplativizmu, odnosno pozitivizmu i pragmatizmu, u naučnoj delatnosti učini prisutnim istorijski interes radničke klase, upravo klasno revolucionarna *orijentacija* koja proizlazi iz samog istorijskog toka, iz same prakse revolucije. Radi se zatim o posredovanju bitnih *iskustava* revolucionarne prakse. I u prvom i u drugom slučaju reč je o uticaju na razvoj društvenih nauka one (neinstitucionalizovane) klasne revolucionarne svesti koja se rađa, razvija i reprodukuje u samoj revolucionarnoj praksi. I konačno, SKJ treba da doprinese da se naučna saznanja „unose" u svest širokih slojeva, što je jedna od pretpostavki revolucionisanja te svesti.

3. S obzirom na to da se institucionalizacija nauke u organizacionom smislu tiče nauke kao određene *društvene delatnosti*, problemi koji se u

tom pogledu javljaju su problemi društvenih odnosa unutar kojih se razvija naučna delatnost.

Izvestan stepen organizacione institucionalizacije društvenih nauka je nužan pre svega s obzirom na društvenu podelu rada. Međutim, sama institucionalizacija društvenih nauka nosi sobom određene opasnosti kao što su jačanje na društvenoj podeli rada zasnovanih tendencija izdvajanja naučne delatnosti od drugih društvenih delatnosti, birokratizacija i svojevrsno „počinovničenje" naučnog rada, lutanje između akademizma i pragmatizma, odnosno apstraktnog humanizma i pozitivizma, podsticanje i širenje neteorijskih motivacija i interesa u naučnom radu itd.

Ove negativne tendencije institucionalizacije se javljaju utoliko više ukoliko se zadržavaju administrativno-budžetski, upravo etatistički odnosi u kojima se razvija naučnoistraživačka delatnost; one će se mnogo lakše prevladavati u uslovima razvijenih samoupravnih odnosa.

Razvoj samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti je složen i dugotrajan proces. On odlučujuće zavisi od tri druga procesa:

*Prvi* je proces integracije nauke i materijalne proizvodnje, upravo integracije društvenih nauka i svih vidova društveno-političke delatnosti (samoupravne, predstavničke, državne, ideološko-političke, odnosno partijske delatnosti). Samo ako praksa stremi ka misli, a misao ka praksi, ako je na delu sjedinjavanje teorije i prakse revolucionarnog preobražaja, moguće je samoupravnim odnosima obuhvatiti i naučnu delatnost. Ako to nije slučaj, samoupravljanje je ili formalno ili se svodi na praksu u skladu sa tezom „nauka naučnim radnicima" i slično. U stvari, postoji uzajamna uslovljenost procesa sjedinjavanja revolucionarne teorije i prakse i marksističke usmerenosti društvenih nauka, s jedne, i razvijanja samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti, s druge strane.

*Drugi* proces od koga odlučujuće zavisi razvijanje samoupravnih odnosa u naučnoj delatnosti jeste izgrađivanje samoupravne organizacije društva. Ako samoupravljanje bude ograničeno na radne organizacije, a društveno-političke zajednice i drugi oblici udruživanja radnih ljudi ostaju deo klasične državno-političke organizacije, neće biti moguće samoupravljanjem obuhvatiti naučnu delatnost. Samoupravno zasnivanje naučne delatnosti pretpostavlja da se kao asocijacija neposrednih proizvođača javlja i razvija ne samo osnovna organizacija udruženog rada, nego i drugi oblici radnog i društvenog organizovanja radničke klase i radnih ljudi kao što su složena, integrisana preduzeća, samoupravnim sporazumima i dogovorima povezana preduzeća, interesne zajednice, a posebno komuna i druge društveno-političke zajednice.

*Konačno,* uključivanje naučnih delatnosti u jedinstveni sistem samoupravnih društvenih odnosa zavisi i od odgovarajuće svesti, spremnosti i samoupravne delatnosti samih naučnih radnika. Oni se moraju javiti kao subjekti samoupravnog organizovanja oblasti u kojoj rade. Međutim, oni će to moći biti jedino ako je radnička klasa u materijalnoj proizvodnji i unutar celokupne društvene organizacije neposredno angažovana samoupravnom praksom, ako je ona osnovni subjekt socijalističkog razvoja.

## II

## BROJ NAUČNIH INSTITUCIJA

Moglo bi se reći da postoji dovoljan broj naučnih institucija koje se bave društvenim naukama. U 1970. godini delovalo ih je 105, a u njima je bilo stalno angažovano 998 naučnih radnika i 1.341 službenik.

Kretanje broja naučnih institucija i u njima zaposlenog osoblja tokom poslednjih godina vidi se iz sledećih tabela:

**Samostalne naučne institucije**[1]

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1965. | 74 | 2.540 | (1.122) |
| 1966. | 76 | 2.609 | (1.086) |
| 1968. | 75 | 1.972 | ( 952) |
| 1970. | 80 | 2.105 | ( 951) |

**Naučne institucije pri akademijama nauka**

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1965. | 23 | 173 | (53) |
| 1970. | 19 | 103 | ( 6) |

**Naučne institucije pri radnim organizacijama**

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1965. | 1 | 50 | ( 2) |
| 1969. | 5 | 117 | (14) |
| 1970. | 6 | 131 | (41) |

Izneti podaci, možda, daju osnova da se govori o tendenciji usitnjavanja naučnih institucija koje se bave društvenim naukama. Dok, na primer, u slučaju samostalnih naučnih institucija tehničkih nauka raste broj naučnog osoblja po jednoj instituciji (1965 : 104, 1970 : 134), što znači da se stvaraju krupnije institucije, u slučaju društvenih nauka (reč je o samostalnim institucijama) opada broj naučnog osoblja po jednoj instituciji (1965 : 34,3, 1970 : 26,3).

Pažnju zaslužuje broj institucija po društvenim naukama. Podaci se odnose na 1970. godinu[2]:

| Društvene nauke | Samostalne nauč. instit. | Nauč. instit. pri akad. nauka | Nauč. instit. pri rad. org. |
|---|---|---|---|
| Ekonomija | 22—941 | — | 3 |
| Istorija | 15—344 | 6—26 | — |
| Filologija | 11—176 | 2—29 | — |
| Pravo | 5—84 | 1—1 | — |
| Sociologija | 5—135 | — | — |
| Umetnost | 3—34 | 1 | — |
| Arheologija | 3 | 1 | — |
| Pedagogija | 2—26 | — | — |
| Psihologija | 2—3 | 2 | — |
| Demografija | 2 | 2 | — |
| Polit. nauke | 1—80 | — | — |
| Etnologija | — | 2 | — |

[1] Prva kolona posle navođenja godine označava broj naučnih institucija, druga broj ukupno zaposlenog osoblja, a treća (u zagradi) broj naučnih radnika. Svi podaci su uzeti iz publikacija Saveznog zavoda za statistiku.

[2] Prva brojka označava broj naučnih institucija, a druga broj ukupno zaposlenog osoblja.

## RAZVIJENOST NAUČNIH INSTITUCIJA

Poseban problem, kad je reč o institucionalnoj osnovi naučnoistraživačkog rada, predstavlja izrazita nerazvijenost onih „pratećih" službi koje treba da omoguće naučnoistraživački rad. Pre svega reč je o dokumentaciono-informativnoj službi i o bibliotekama.

Čini se da naši instituti ne vrše dovoljno upravo one dve osnovne funkcije koje inače opravdavaju ovu vrstu institucionalizacije naučnoistraživačkog rada. Reč je o funkcijama koje može vršiti samo organizovan kolektiv, i to sistematski, kontinuiranim radom.

Prvo, to je funkcija programiranja, organizovanja, koordinacije i finansiranja naučnoistraživačkog rada (programiranje koje polazi od potrebe celine i obavezuje, organizovanje većih istraživačkih poduhvata, organizovanje ekipnog rada i empiričkih istraživanja i slično).

Preovladavajuća praksa je sledeća: programi naučnoistraživačkog rada su često samo zbir onih radova za koje su se prema svojim sklonostima opredelili pojedini naučni radnici; programi nisu čvrsti, ne postoji dugoročnije programiranje; koordinacije radova u toku istraživanja gotovo i da nema; veći istraživački poduhvati su prost zbir pojedinačnih radova, globalne sinteze se ne prave itd.

Druga funkcija je razvijanje „pratećih" službi koje naučnim radnicima kao pojedincima treba da omoguće naučnoistraživački rad.

Situaciju na tom planu karakteriše nedostatak prave, razvijene službe naučne dokumentacije i informacija na području društvenih nauka. Dosadašnji pokušaji da se ona izgradi nisu uspeli. Dobro snabdevenih biblioteka koje neprestano popunjavaju svoje fondove ima veoma malo. S druge strane, znatan broj naučnih radnika se „navikao" da radi bez konsultovanja onih podataka koje treba da mu pruži dokumentacija, pa i bez dovoljnog konsultovanja teorijske literature.

Umesto razvijanja ove dve funkcije kao osnovne, neke naučne institucije pretvorile su se u svojevrsne činovničke ustanove u kojima izvestan broj naučnih radnika veći deo radnog vremena ne koristi za rad na programima tih ustanova, nego za svoje lične poslove i potrebe (honorarni rad za druge, priprema magistarskih i doktorskih radova i slično). To je jedan od važnijih razloga što su radovi koji se naručuju od instituta veoma skupi.

## SARADNJA NAUČNIH INSTITUCIJA

Čini se da se saradnja i koordinacija u oblasti društvenih nauka postavlja kao svojevrstan problem. Posle ukidanja početkom 1971. godine Saveznog saveta za naučnoistraživačku delatnost i odgovarajućeg fonda formiran je na osnovu dogovora republika i pokrajina Odbor za koordinaciju nauke i tehnologije u SFRJ kao samoupravno telo republičkih i pokrajinskih zajednica za naučni rad.

Pored sporazuma o zajedničkom finansiranju opštejugoslovenskih časopisa i naučnih skupova međunarodnog i opštejugoslovenskog karaktera, najznačajniji oblici opštejugoslovenske saradnje u oblasti društve-

nih nauka su četiri (makro) projekta: „Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije“, „Privredni sistem SFRJ“, „Zakonitosti i perspektive socijalističkog samoupravnog društva u Jugoslaviji“ i izrada etnološkog atlasa Jugoslavije.

U okviru nekih od ovih projekata nije došlo do intenzivnijeg zajedničkog naučnoistraživačkog rada. Zajednički rad i saradnju ne otežavaju toliko republičke granice koliko različite teorijsko-metodološke orijentacije u društvenim naukama, materijalni interesi naučnih instituta, svojevrsna surevnjivost, odsustvo želje za saradnjom. Otuda nije problem zajedničkog rada i saradnje samo u jugoslovenskim okvirima, nego i unutar republičkih granica.

## NAUČNOISTRAŽIVAČKI KADROVI

Posebna pažnja mora se posvetiti problemima naučnoistraživačkog kadra.

Evo pregleda ukupnog broja doktora i magistara 1970. i 1971. godine po nekim osnovnim naučnim disciplinama:

| Društvene nauke | Doktori 1970. | Doktori 1971. | Magistri 1970. | Magistri 1971. |
|---|---|---|---|---|
| Pravo | 416 | 424 | 158 | 182 |
| Ekonomija | 379 | 399 | 528 | 637 |
| Književnost | 192 | 199 | 107 | 124 |
| Istorija | 150 | 157 | 45 | 61 |
| Filologija | 130 | 141 | 82 | 98 |
| Filozofija | 74 | 77 | 36 | 37 |
| Pedagogija | 67 | 70 | 6 | 10 |
| Istorija umetnosti | 64 | 68 | 22 | 25 |
| Društveno-polit. nauke | 31 | 42 | 118 | 131 |
| Psihologija | 28 | 31 | 12 | 14 |
| Istorija književnosti | 2 | — | — | — |
| Ukupno | 1.533 | 1.608 | 1.114 | 1.319 |

Ispod 20% ovog naučnog potencijala je stalno angažovano u institutima na području društvenih nauka.

A evo kako se poslednjih godina kretao broj naučnoistraživačkih kadrova sa akademskim stepenima:

| Godina | 1965. | 1966. | 1968. | 1969. | 1970. |
|---|---|---|---|---|---|
| Doktori | 309 | 293 | 241 | 245 | 279 |
| Magistri | 66 | 83 | 130 | 137 | 153 |
| Specijalisti | 23 | 44 | 34 | 23 | 71 |

Odnos naučnoistraživačkog kadra sa akademskim stepenima u samostalnim naučnim institutima prema broju ukupno zaposlenih u insti-

tutima je, po našem mišljenju, uglavnom zadovoljavajući s obzirom na to da u naučnim institutima treba da imaju značajno mesto prateće službe, a one zapošljavaju veliki broj službenika koji ne moraju da imaju akademske stepene.

Međutim, broj stalno angažovanog osoblja u institutima je mali (po institutu iznosi manje od 25). Naročito je mali broj zaposlenih u pratećim službama.

Interesantni su i podaci o angažovanju spoljnih saradnika (podaci se odnose samo na samostalne naučne institute):

| Godina | Broj stalnih nauč. radnika | Povremeno angažovani | Angažovani po ugovoru o delu |
|---|---|---|---|
| 1965. | 999 | 101 | — |
| 1966. | 1.016 | 69 | 1.503 |
| 1968. | 952 | 92 | 1.447 |
| 1969. | 952 | 249 | 1.462 |
| 1970. | 951 | 106 | 1.089 |

Može se pretpostaviti da je deo ovih spoljnih saradnika angažovan zato što zaposleni naučnoistraživački radnici u naučnim institucijama deo radnog vremena ne posvećuju zadacima svojih institucija. To je, svakako, loš aspekt problema spoljnih saradnika. Ali, s druge strane, u izmenjenom sistemu naučnoistraživačkog rada (koji bi, između ostalog, likvidirao naučne institute kao činovničke institucije) veći deo toga rada mogli bi da obavljaju spoljni saradnici.

Svaki drugi magistar i gotovo svaki četvrti doktor magistrirao je, odnosno doktorirao u toku poslednjih šest godina. To pokazuje da se društvene nauke „podmlađuju". Međutim, to nije u istoj meri slučaj sa naučnoistraživačkim kadrovima u naučnim institutima. Evo podataka o naučnim radnicima, istraživačima i stručnim i tehničkim kadrovima po godinama starosti:

Samostalne naučne institucije

| Godine starosti | 1965. | 1970. |
|---|---|---|
| Do 29 | 163 | 105 |
| 30—34 | 225 | 196 |
| 35—39 | 205 | 193 |
| 40—49 | 340 | 333 |
| Preko 50 | 189 | 257 |
| Ukupno | 1.122 | 1.084 |

Nedostatak finansijskih sredstava sprečava institute na području društvenih nauka da primaju nove kadrove, tako da su instituti osuđeni na starenje. S druge strane, nekoliko je razloga (među njima i oni egzistencijalne prirode) koji ne dozvoljavaju iole značajniju selekciju kva-

liteta unutar naučnih institucija (instituta i fakulteta), tako da i zbog toga raste broj naučnih radnika koji su to više formalno (po profesiji, radnom mestu, akademskom stepenu), a manje stvarno.

Ako možemo biti uglavnom zadovoljni tempom formiranja mlađeg naučnog kadra u toku poslednjih godina, postoje mnoge indicije da marksistička orijentacija i obrazovanje tih kadrova treba da nas zabrinu. *Mišljenja smo da je marksistička orijentacija i obrazovanje znatnog dela kadrova na području društvenih nauka prvi, osnovni problem društvenih nauka.* U oblasti sociologije, politikologije, teorije i istorije književnosti, istorije umetnosti, pa i ekonomije i istorije u toku poslednjih desetak godina formirani su brojni naučni kadrovi pod manjim ili većim uticajem građanske nauke i njenih ideoloških orijentacija, odnosno bez odgovarajućeg marksističkog obrazovanja.

Postavlja se ozbiljno pitanje: da li se uopšte može nešto radikalnije učiniti u pogledu takvog stanja?

Pre svega, treba zaoštriti pitanje marksističke orijentacije u naučnoistraživačkom radu i u nastavi na fakultetima i u srednjim školama. Isto tako, treba mnogo više i organizovanije pomagati izdavanje i plasman marksističke literature.

Ali, prihvatanje, širenje, afirmacija, razvijanje marksizma odlučujuće zavisi od toga o kakvom je marksizmu reč. Dogmatski i pozitivistički orijentisan marksizam, marksizam koji izražava samo aktuelne političke stavove i fenomenologiju društvene stvarnosti, marksizam koji nema svoju kritičku revolucionarnu suštinu i koji se ne hvata u koštac sa temeljnim pitanjima savremene epohe, pre svega socijalističkog preobražaja našeg društva — neće biti stvarno prihvaćen niti će biti od koristi socijalističkoj praksi. Imajući to u vidu, trebalo bi kritički oceniti i neke inicijative koje se javljaju u sklopu sadašnje reafirmacije marksizma i marksističkog obrazovanja.

Sve će to delovati na marksističku preorijentaciju jednog dela postojećeg naučnog kadra, a u prvom redu na marksističko formiranje novih, mladih naučnih radnika.

Međutim, to nije dovoljno. Potrebne su još dve bitne stvari: s jedne strane, stvarna idejna borba, borba revolucionarnog marksizma protiv građanskih koncepcija u društvenim naukama i, s druge strane, dugoročne sistematske mere obrazovne, organizacione, kadrovske i finansijske prirode. A upravo to je ono što je do sada najčešće nedostajalo.

## PROGRAMI NAUČNOISTRAŽIVAČKOG RADA

Podaci o finansiranju naučnoistraživačkog rada preko republičkih zajednica za naučni rad pružaju sliku o razvijenosti istraživanja u okviru pojedinih naučnih disciplina. Ove podatke uzeli smo iz odgovarajućih izveštaja koje smo na našu molbu dobili od republičkih zajednica za naučni rad.[3] Ta slika nije potpuna jer podaci uglavnom ne obuhvataju naučni rad na univerzitetima (s obzirom na to da se taj rad finan-

[3] Podatke iz Crne Gore nismo primili.

sira iz budžeta u sklopu finansiranja visokog školstva, s izuzetkom Hrvatske).

U programima naučnoistraživačkog rada najbrojnija su istraživanja i razmatranja *ekonomske problematike.*

Od 139 tema iz oblasti društvenih nauka koje je u 1970. i 1971. godini finansirala Zajednica za naučni rad Srbije 36 su bile ekonomske teme i one su angažovale 47,2% svih raspoloživih sredstava.

Od 141 naučnog rada koji je u 1972. godini finansiran iz Republičkog fonda za naučni rad Hrvatske 56 je iz oblasti ekonomije i oni su angažovali 25,4% svih sredstava datih za društvene nauke u toj Republici.[4] U 1970. i 1971. godini u Hrvatskoj su bila data znatno veća sredstva za ekonomska istraživanja. Evo kako se kretalo finansiranje zajednice instituta i ustanova ekonomskih nauka u Hrvatskoj od strane Republičkog fonda: 1970: 5,177.990 dinara (47,23% svih sredstava za društvene i kulturno-istorijske nauke), 1971: 6,779.787 (34,64%).

Od 123 teme koje su 1970, 1971. i 1972. godine istraživane u Sloveniji 33 su bile ekonomske teme i one su angažovale oko 50,5% svih raspoloživih sredstava.

Od 40 tema koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije 16 su ekonomske teme i one su angažovale 27,8% svih sredstava.

Od 58 naučnih radova i projekata u čijem finansiranju je 1970. i 1972. godine učestvovala Republička zajednica za naučni rad Bosne i Hercegovine 21 su ekonomski radovi i projekti i oni su angažovali 82,3% svih sredstava utrošenih za ove naučne radove i projekte.

U Bosni i Hercegovini se javljaju neke osobenosti kojih nema u drugim republikama. Prvo, kao direktni nosioci i finansijeri naučnoistraživačkog rada u oblasti društvenih nauka javlja se nekoliko krupnih privrednih preduzeća i grupacija, i to sa veoma znatnim sredstvima. U stvari, u određene naučne poduhvate za potrebe pojedinih preduzeća sredstva ulažu ta preduzeća i Republička zajednica za naučni rad, s tim što su sredstva preduzeća neuporedivo veća. Drugo, u ovim slučajevima se radi pre svega o projektima uvođenja „savremene organizacije rada" i tehnologije upravljanja u nekoliko krupnih integracionih grupacija i preduzeća. Za te potrebe dato je u 1970. i 1972. godini 21,200.000 dinara, što iznosi 51,2% svih sredstava koja su u te dve godine angažovana za društvene nauke (81% tih sredstava dala je privreda).

Kada je reč o ekonomiji u programima naučnoistraživačkog rada Srbije (uključujući i Vojvodinu) i Bosne i Hercegovine, moglo bi se reći da 1970, 1971. i 1972. godine dominiraju teme privrednog razvoja (razvoja republika, pokrajine, regija, pojedinih industrijskih grana i preduzeća). U programu Srbije ima dosta tema i iz privrednog sistema (razvoj sistema, jedinstveno tržište, problematika cena, raspodela dohotka, monetarno-kreditni, bankarski i fiskalni sistem, integracije). U programu Hrvatske najzastupljenije su teme iz pojedinih grana pri-

[4] Iz Hrvatske smo dobili detaljne podatke samo za 1972. godinu. Za 1970. i 1971. godinu podaci su globalni i nepotpuni.

vrede, zatim teme iz privrednog razvoja, privrednog sistema, kadrova, demografije i standarda.

Kada je reč o ekonomskim temama, treba imati u vidu da su republike i federacija u 1971. i 1972. godini finansirale i dva makroprojekta („Privredni sistem" i „Privredni razvoj"), u okviru kojih su izrađeni brojni naučni radovi i njihove sinteze.

Naučnoistraživački radovi o temi *radničkog samoupravljanja* nisu brojni. Zajednica za naučni rad Srbije je 1970. godine finansirala 48 naučnih radova iz oblasti društvenih nauka, a od toga su se samo 2 neposrednije odnosila na radničko samoupravljanje („Odnos svojine, države i samoupravljanja" i „Samoupravna organizacija i samoupravni odnos — faktori privrednog kretanja u Jugoslaviji"); oba rada su angažovala samo 95.000 od ukupno 3,738.600 dinara angažovanih za društvene nauke. U 1971. je ova zajednica finansirala 91 rad, pri čemu su se samo 3 rada neposrednije odnosila na radničko samoupravljanje („Samoupravno odlučivanje i racionalno upravljanje u složenim sistemima", „Politička vlast i preobražaj etatističke u samoupravnu strukturu društva" i „Moralno-politička i pravna odgovornost samoupravljanja"); ova 3 rada angažovala su 110.000 dinara od ukupno 7,300.000 dinara angažovanih za društvene nauke. U 1972. godini nastavljena su samo 2 ranije započeta naučna rada o temi radničkog samoupravljanja; ova 2 rada angažovala su samo 220.000 dinara od ukupno 17,515.082 dinara angažovanih za društvene nauke, što je manje od 1,3%.

U pogledu istraživanja samoupravljanja Hrvatska predstavlja izuzetak u pozitivnom smislu. Republički fond za naučni rad Hrvatske je samo u 1972. godini finansirao 14 naučnih radova o temi samoupravljanja i za taj posao angažovano je 1,468.534 dinara (ili 9,4% svih sredstava angažovanih za društvene nauke te godine). To je, svakako, rezultat i činjenice da u Zagrebu radi poseban Institut za društveno upravljanje. Istraživane su sledeće teme: primena ustavnih amandmana, radničko samoupravljanje s obzirom na participaciju radnika, struktura uticaja u radnim organizacijama, samoupravni sporazumi i društveni dogovori, samoupravljanje i planiranje, samoupravljanje i integracija, samoupravljanje u opštini i društvenim službama, društveno upravljanje u kulturnim ustanovama, samoupravljanje u poljoprivredi i slično.

U Sloveniji je bilo ili je u toku samo nekoliko empiričkih socioloških istraživanja pojedinih aspekata radničkog samoupravljanja mada su u ovoj Republici sociološka istraživanja veoma brojna. Tako su se u 1970. godini od ukupno 69 radova iz oblasti društvenih nauka koje je Republički fond finansirao samo 3 odnosila na radničko samoupravljanje („Vzroki, tipologija in oblike razreševanja individualnih sporov v industrijskih delovnih organizacijah", „Odnos med delovnimi organizacijami in širšimi družbeno-političnimi skupnostmi" i „Vpliv izobraževanja odraslih na participacijo občanov"); za ove radove je angažovano iz svih izvora 365.000 dinara od ukupno 4,364.451 dinar angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke. U 1971. godini od ukupno 75 radova 4 su se odnosila na radničko samoupravljanje (nastavljena su 2 prva navedena rada započeta u 1970. godini, a javila su se i

2 nova rada: „Interesi samoupravljavcev za odločanje" i „Urejenje delovnih razmerij s samoupravnimi in družbenimi dogovori — komparativni oris kolektivnih pogodb v industrijsko razvitih državah"); za ove radove angažovano je iz svih izvora 307.031 dinar od ukupno 5,915.540 dinara angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke. U 1972. godini od 83 rada koja su finansirana iz Republičkog fonda samo su se 2 odnosila neposrednije na radničko samoupravljanje („Urejenje delovnih razmerij s samoupravnimi in družbenimi dogovori" i „Ekonomske, socialne in psihološke determinante kolektivnih sporov v delovnih organizacijah Slovenije"); za ova 2 rada je iz svih izvora angažovano 166.000 dinara od ukupno 10,408.649 dinara angažovanih iz svih izvora za društvene i kulturno-istorijske nauke, što iznosi 1,6%.

U Bosni i Hercegovini je 1970. godine od 20 radova koje je finansirala Republička zajednica za naučni rad samo 1 rad bio posvećen radničkom samoupravljanju („Stanje i problemi razvoja samoupravnog regulisanja radnih odnosa u industrijskim i rudarskim radnim organizacijama u Bosni i Hercegovini"); za taj rad je iz svih izvora dato 140.000 dinara, dok je za čitavu oblast društvenih i kulturno-istorijskih nauka dato 10,034.000 dinara. U 1972. godini od 30 projekata i naučnih radova koje finansira Republička zajednica za naučni rad samo je 1 naučni rad bio vezan za samoupravljanje („Organizacija informisanja u integrisanim preduzećima"); za ovaj rad je angažovano 80.000 dinara od ukupno 31,309.500 dinara angažovanih za čitavu ovu oblast, što iznosi oko 0,25%.

Od 40 radova koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije samo 1 se neposredno ticao radničkog samoupravljanja („Organizacija, strukturata i samoupravuvanjeto vo rabotnite organizacii, so rabotni edinici i ekonomsko-organiz. i opštestveni aspekti"); angažovano je 120.000 dinara od ukupno 11,411.176 dinara angažovanih za društvene i kulturno-istorijske nauke u 1971. i 1972. godini, ili 1,04%.

Od 175 naučnih radova koje je u 1970, 1971. i 1972. godini finansirala Pokrajinska zajednica za naučni rad Vojvodine samo se 2 rada neposredno tiču samoupravljanja („Izgradnja sistema informisanja samoupravljača sa posebnim osvrtom na preduzeća u Vojvodini" i „Samoupravni i ekonomski položaj radne organizacije u integrisanim celinama").

Naravno, treba imati u vidu da se neki aspekti samoupravno-socijalističkog društva razmatraju i u nekim drugim temama koje ovde nismo uzeli u obzir. Osim toga, sve republike i pokrajine učestvuju u finansiranju makroprojekta „Zakonitosti i perspektive razvitka samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji", čije izvođenje organizuje Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ. Pa ipak, mora se konstatovati da se *problemi radničkog samoupravljanja* shvaćenog kao samoupravna praksa radničke klase i radnih ljudi i kao samoupravno-socijalistički odnosi u preduzećima i integrisanim celinama *izrazito malo istražuju, odnosno teorijski razmatraju.*

*Politikološke teme* su najbrojnije u SR Srbiji. U ovoj Republici je 1970. godine finansirano 8 tema (angažovano 245.000 dinara), u 1971. godini 8 tema (810.000 dinara), a u 1972. godini 10 tema (1,480.000 dina-

ra).[5] Evo interesantnih tema koje su izučavane u ove tri godine: „Odnos svojine, države i samoupravljanja“, „Idejno-politička uloga SKJ u daljem konstituisanju samoupravljanja“, „Položaj i uloga SSRNS u političkom sistemu SR Srbije“, „Funkcionisanje skupštinskog sistema“, „Izborni sistem SR Srbije i njegovo funkcionisanje“, „Teorijsko-sociološka istraživanja nacije i nacionalnog pitanja“, „Konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice“, „Društvene službe u sistemima komunalne samouprave u SR Srbiji“, „Aktuelno stanje i dalji razvoj ideologije jugoslovenskog samoupravnog društva i struktura i funkcija sistema informisanja SK Srbije“, „Osobenosti i kontroverze socijalističkih pokreta u savremenom svetu“, „Istorija marksizma“ itd.

U SR Sloveniji su politikološke teme daleko manje zastupljene: 1970. godine 3 teme (angažovano 262.000 dinara). Evo nekih tema: „Sociološki in politološki aspekti procesov integracije mesta in podeželja“, „Vloga interesnih skupin v sodobnih političkih sistemih“, „Interesna združenja SRS in politički sistem“, „Politička kultura na slovenskom“, „Temeljna vprašanja o obravnjavanju informacij v javni upravi SR Slovenije“, „Teoretični okvir politologije vojske“ itd.

I u SR Hrvatskoj su politikološke teme malo zastupljene u programima naučnoistraživačkog rada. U 1972. godini finansirane su 4 teme, koje su angažovale 481.410 dinara iz svih sredstava (3% ukupnih sredstava za društvene nauke). Reč je o sledećim temama: „Jugoslavenska komuna“, „Uloga SKJ kao idejno-političkog vodiča radničke klase“, „Međunacionalni odnosi i problemi federalizma“ i „Model organizacije službe javne sigurnosti“.

U SR Makedoniji su u 1971. godini finansirane 3 teme (angažovano 724.644 dinara), a u 1972. godini 4 teme (676.109 dinara). Reč je u stvari o 3 teme koje su finansirane u ove dve godine: „Finansiranje na sobraniskiot sistem vo samoupravnato opštestvo“, „Megunacionalnite odnosi v Jugoslavija i problemite na federalizam“ i „Političkiot sistem na SFRJ“.

U SR Bosni i Hercegovini su politikološke teme bile najmanje zastupljene: 1970. godine 2 teme („Socijalno-psihološke i političke posledice zemljotresa u Bosanskoj krajini“ i „Glosar za političke nauke i sociologiju“), a 1972. godine 1 tema („Organizacija informisanja u integrisanim preduzećima“).

Najviše *socioloških istraživanja* bilo je u SR Hrvatskoj i u SR Sloveniji.

U 1970. godini finansirano je u SR Sloveniji 20 tema (angažovano 1,168.830 dinara), 1971. godine 6 tema (330.000 dinara), a 1972. godine 20 tema (1,818.000 dinara). To su većinom empirička istraživanja teorijsko-metodološki utemeljena u građanskoj sociologiji. Najveći broj istraživanja ima za predmet socijalnu strukturu i pokretljivost. Nekoliko istraživanja bavi se raznim vrstama društvenih sukoba (o njima je bilo reči u delu o samoupravljanju). Brojna su istraživanja i u kulturno-du-

[5] U stvari, neke teme u 1971. i 1972. godini su nastavak istraživanja započetih u 1970. godini. Ovo važi i za podatke iz drugih republika koji se ovde navode.

hovnoj sferi. U poslednje tri godine bilo je 6 istraživanja u oblasti religije, 4 u oblasti morala, 4 u oblasti obrazovanja, 4 u oblasti nauke.

U SR Hrvatskoj je 1972. godine finansirano 35 socioloških radova i za njih je angažovano 4,502.963 dinara iz svih izvora. Tako su sociološka istraživanja bila 1972. godine na prvom mestu u pogledu visine angažovanih sredstava (ona su angažovala 28,8% ukupnih sredstava za društvene nauke). Najveći broj istraživanja bavi se problemima sociologije naselja (9) i strukture i razvoja stanovništva (4), zatim načina svakodnevnog života (3), zapošljavanja naših radnika u inostranstvu i mogućnostima njihovog povratka (3), socijalne patologije (3), školstva (2), religije (2) itd. Treba navesti i veće kompleksno istraživanje pod naslovom „Analiza društvenog sistema Jugoslavije, te društvenih vrednota i društvenih struktura u SR Hrvatskoj".

U SR Srbiji ima znatno manje socioloških istraživanja nego u SR Sloveniji i u SR Hrvatskoj. U 1970. godini bilo je samo 1 (80.000 dinara). U 1971. godini finansirano je 12 istraživanja (710.000 dinara). U 1972. godini finansirano je 15 istraživanja, od kojih su 9 nastavljanje istraživanja iz prethodne godine (1,980.000 dinara). Od većih projekata treba pomenuti projekt „Društvena struktura, društvena svest i vrednosni sistem samoupravnog društva u SR Srbiji".

U SR Makedoniji su u 1971. i 1972. godini finansirani sledeći projekti: „Opštestveni procesi i promeni vo opštestvenite odnosi i strukturi vo SRM", „Tipologija na ruralnite sredine vo Jugoslavija" i „Ekonomsko-socijalnata problematika na selskoto naselenie vo mediteranskoto područje" (za prva dva rada je u dve navedene godine angažovano 1,276.517 dinara; za treći rad nismo dobili podatke o finansiranju).

U SR Bosni i Hercegovini nije bilo socioloških istraživanja finansiranih od strane Republičke zajednice za naučni rad, osim teme „Radna i samoupravna pozicija ženskog stanovništva".

U Vojvodini je u 1970, 1971. i 1972. godini finansirano 11 socioloških radova (angažovano 855.000 dinara).

Veoma su brojna istraživanja u oblasti *prava*.

Ovde izrazito prednjači SR Srbija. U 1970. godini finansirano je 12 radova (360.000 dinara), u 1971. godini 13 radova (1,035.000 dinara), a u 1972. godini čak 34 rada (2,710.000 dinara, što iznosi 15,4% svih sredstava datih te godine za društvene nauke). Sve su to najvećim delom konkretne, parcijalne, usko stručne teme.

U SR Hrvatskoj je u 1972. godini finansirano 9 radova u oblasti prava (angažovano 461.225 dinara).

U SR Sloveniji je u 1970, 1971. i 1972. godini finansiran samo 1 naučni rad u oblasti prava.

U SR Bosni i Hercegovini je u poslednje tri godine finansiran samo rad: „Ostvarivanje i kontrola ostvarivanja zakonitosti pravnih akata u oblasti uprave" (480.000 dinara).

U SR Makedoniji 1971. i 1972. godine nisu finansirani radovi u oblasti prava.

U Vojvodini je 1970, 1971. i 1972. godine finansirano 10 radova u oblasti prava (309.000 dinara).

Najviše naučnih radova iz oblasti *kriminologije i delinkvencije* bilo je u Sloveniji. U 1970. godini finansirano je 8 radova (316.374 dinara), u 1971. godini 3 rada, od kojih je jedan nastavak istraživanja iz prethodne godine (244.166 dinara), a u 1972. godini 5 radova, od kojih su dva nastavak istraživanja iz prethodne godine.

U SR Srbiji su iz oblasti omladinske delinkvencije u 1970. godini finansirana 2 rada (110.000 dinara), u 1971. godini 5 radova (350.000 dinara), a u 1972. godini 1 rad (35.000 dinara).

U SR Bosni i Hercegovini su 1970. i 1972. godine finansirana 2 rada iz oblasti kriminologije, odnosno omladinske delinkvencije (440.000 dinara).

U SR Makedoniji su 1971. i 1972. godine finansirana 2 rada iz iste oblasti (562.092 dinara).

U Vojvodini je u poslednje tri godine finansiran 1 rad iz oblasti kriminologije (157.000 dinara).

Znatan deo naučnoistraživačkog rada koji finansiraju republičke zajednice za naučni rad sačinjavaju radovi iz *istorije radničkog, odnosno revolucionarnog pokreta i NOB*. S tim u vezi mogu se posmatrati i brojna istorijska istraživanja.

Istorijske teme su izrazito više zastupljene u SR Makedoniji nego u drugim republikama. Od 40 projekata i naučnih radova koje je u 1971. i 1972. godini finansirao Republički fond za naučnoistraživački rad Makedonije 21 tema je iz oblasti istorije. Te teme su angažovale 4,059.953 dinara (ili 35,3% ukupnih sredstava za društvene nauke). Većina tema odnosi se na nacionalnu istoriju; mali je broj tema iz radničkog pokreta i NOB.

U SR Hrvatskoj su takođe veoma brojna istorijska istraživanja. U 1972. godini finansirana je 21 tema iz nacionalne istorije (angažovano 1,288.530 dinara, ili 4,8% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke) i 38 tema iz istorije radničkog pokreta i NOB (angažovano 1,958.170 dinara, ili 7,3% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke).

U SR Sloveniji gotovo sva, inače dosta brojna, istorijska istraživanja prilaze istorijskim zbivanjima sa stanovišta klasnih borbi i razvoja radničkog pokreta (nosilac najvećeg broja istorijskih istraživanja u SR Sloveniji je Institut za zgodovino delavskega gibanja). U 1970. godini finansirano je 13 tema (angažovano 657.352 dinara, ili 15,07% ukupnih sredstava za društvene nauke), u 1971. godini 13 tema (1,187.240 dinara, ili 20,12%), a u 1972. godini 14 tema (1,282.470 dinara, ili 12,3%).

U SR Srbiji su se, sem dva izuzetka, svi istorijski radovi koje je u 1970. i 1971. godini finansirala Zajednica za naučni rad Srbije odnosili na istoriju uopšte, što znači da je istorija radničkog pokreta i odgovarajućih klasnih borbi bila, što se tiče Zajednice za naučni rad, potpuno zapostavljena. Inače je u 1970. godini finansirano 10 radova iz oblasti istorije (angažovano 1,481.497 dinara, ili 16,47% ukupnih sredstava za društvene nauke), a u 1971. godini čak 18 radova (2,565.000 dinara, ili 16,88%).

U SR Bosni i Hercegovini je 1970. godine finansirano 5 tema iz oblasti istorije Bosne i Hercegovine (angažovano 425.000 dinara), a 1972. godine 6 tema iz istorije radničkog pokreta i NOB u Bosni i Hercegovini (350.000 dinara).

U Vojvodini su u 1970, 1971. i 1972. godini finansirane 33 teme iz oblasti istorije (angažovano 2,989.000 dinara), od kojih su 6 iz istorije radničkog pokreta, odnosno NOB.

U SR Srbiji je Zajednica za naučni rad posebnu pažnju poklonila lingvistici i teoriji književnosti (u 1970. i 1971. godini finansirano je 16 naučnih radova i angažovano 4,964.456 dinara), kao i arheologiji i etnologiji (u 1970. i 1971. godini finansirano je 28 radova i angažovano 3,597.384 dinara).

Republički fond za naučni rad Hrvatske je još veću pažnju poklonio istraživanjima u oblasti jezika. Samo u 1972. godini finansirana su 33 naučna rada iz oblasti lingvistike i angažovano 2,718.844 dinara (što iznosi 10,1% svih sredstava datih za društvene i kulturno-istorijske nauke).

U SR Sloveniji se posebna pažnja posvećuje urbanizmu. U 1970, 1971. i 1972. godini Republički fond je finansirao 18 naučnih radova iz oblasti urbanizma (angažovano 1,462.250 dinara).

Pokrajinski fond za naučni rad, odnosno sada Pokrajinska zajednica za naučni rad Kosova finansira rad Albanološkog instituta i Zavoda za istoriju (oba u Prištini).

Na osnovu ovog pregleda republičkih i pokrajinskih programa naučnoistraživačkog rada može se zaključiti da se finansira veoma velik broj pojedinačnih radova. Evo kako to izgleda u brojkama na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku:

Završeni naučni radovi po oblastima

Samostalne naučne institucije

| Oblast | 1965. | 1966. | 1968. | 1969. | 1970. |
|---|---|---|---|---|---|
| Osnovna | 165 | 498 | — | — | 508 |
| Primenjena | 180 | 367 | — | — | 446 |
| Razvojna | 6 | 72 | — | — | 226 |
| Ukupno | 351 | 937 | 1.188 | 1.196 | 1.180 |

Završeni naučni radovi po naručiocima

Samostalne naučne institucije

| Naručilac | 1968. | 1969. | 1970. |
|---|---|---|---|
| Privredne organizacije | 337 | 466 | 279 |
| Fondovi za naučni rad | 374 | 433 | 482 |
| Ostali | 338 | 297 | 343 |

*Sinteze parcijalnih naučnih radova unutar pojedinih oblasti, a posebno one interdisciplinarne nedostaju.* To je jedan od osnovnih nedostataka naučnoistraživačkog rada u oblasti društvenih nauka.

## IZDAVAČKA DELATNOST

Izdavačka delatnost je prvorazredan faktor razvoja društvenih nauka. Istovremeno ona je i važan indikator toga razvoja. Upravo kao takva ona nam je poslužila i za odgovarajuća međunarodna upoređenja jer do drugih, neposrednijih indikatora nismo mogli doći.

Izdavanje dela iz oblasti društvenih nauka[6] u toku poslednjih deset godina daje sledeću sliku (procenat predstavlja učešće u ukupnoj izdavačkoj delatnosti):

| Godina | Naslovi Broj | % | Tiraž U 000 | % |
|---|---|---|---|---|
| 1960. | 2.294 | 43,09 | 10.180 | 44,26 |
| 1961. | 2.345 | 42,61 | 13.773 | 44,76 |
| 1962. | 2.211 | 39,20 | 17.208 | 44,10 |
| 1963. | 2.715 | 44,32 | 17.198 | 38,20 |
| 1964. | 3.574 | 44,67 | 21.299 | 39,42 |
| 1965. | 3.423 | 42,75 | 22.442 | 38,03 |
| 1966. | 2.983 | 38,70 | 19.138 | 33,68 |
| 1967. | 3.849 | 41,84 | 32.266 | 46,81 |
| 1968. | 4.233 | 44,56 | 27.231 | 40,74 |
| 1969. | 3.365 | 38,67 | 35.445 | 56,19 |
| 1970. | 4.346 | 53,64 | 30.104 | 60,00 |
| 1971. | 5.451 | 55,54 | 33.871 | 60,65 |

Kao što se vidi, naslovi i tiraž literature iz oblasti društvenih nauka čine od 38 do 45% od ukupno izdatih naslova, odnosno tiraža. Izuzetak čine poslednje tri godine. Međutim, izrazito povećanje odgovarajućih procenata u poslednje tri navedene godine rezultat je naglog povećanja broja naslova i tiraža udžbenika iz oblasti društvenih nauka (dok je 1967. godine izdat 691 udžbenik u tiražu od 82,490.000 primeraka, sledeće tri godine broj naslova, odnosno tiraža kreće se ovako: 1969: 1.545—21,737.000; 1970: 1.706—22,426.000; 1971: 2.136—24,426.000).

Inače, prema podacima kojima smo raspolagali (UNESCO-ovi godišnjaci statističkih podataka), Jugoslavija se u pogledu učešća broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova nalazi na najvišem mestu. Svakako da je to delimično rezultat i činjenice da se u Jugoslaviji knjige izdaju na više jezika i da to dolazi do izražaja kad je reč o društvenim naukama (a ne toliko kad je reč o egzaktnim naukama), pri čemu odgovarajuća udžbenička literatura u ovom slučaju povećava broj naslova.

Evo procenata koji pokazuju učešće broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova za sledeće zemlje:

---

[6] Pojam „društvene nauke" u ovom slučaju obuhvata i takozvane istorijsko-humanitarne nauke.

| Zemlja | 1959. | 1960. | 1961. | 1962. | 1963. | 1964. | 1966. | 1967. | 1970. |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Austrija | 48 | 21,5 | 38,4 | 44 | 36,7 | 38,3 | 30,9 | 50,6 | 52,5 |
| Belgija | 20,6 | 22,7 | 30,0 | 30,8 | 36,3 | 19,9 | 22,1 | 25,2 | 24,8 |
| Bugarska | 20,3 | 22,3 | 34,9 | — | 23,9 | 26,5 | 22,0 | 21,7 | 28,6 |
| ČSSR | 24,0 | 20,0 | 18,2 | — | — | 18,0 | 18,8 | 19,6 | 17,6 |
| Gana | — | — | — | — | — | 45,4 | 31,5 | 23,1 | 60,5 |
| Indija | 24,9 | 41,8 | 42,6 | 30,9 | 38,8 | 34,7 | 17,1 | 18,0 | 43,5 |
| Italija | 25,1 | — | — | — | — | 25,0 | 28,5 | 32,0 | 33,4 |
| Izrael | — | 33,7 | 43,5 | — | — | 34,3 | 43,5 | — | 28,6 |
| Japan | — | — | — | 42,9 | 40,8 | 21,0 | 30,0 | 26,5 | 27,4 |
| Kanada | 29,3 | 32,6 | 36,9 | 41,7 | 39,7 | 44,3 | 38,2 | 32,5 | 37,9 |
| Kuba | — | 42,3 | 31 | — | — | — | — | — | — |
| Nemačka DR | 27,3 | 26,4 | 29,8 | 24,6 | 24,5 | 23,0 | — | — | — |
| Poljska | 22,9 | 21,0 | 23,2 | 22,2 | 36,1 | 21,4 | 21,0 | 21,7 | 24,0 |
| Rumunija | 32,0 | 34,4 | 30,3 | 27,1 | 25,0 | 13,6 | 25,8 | 24,8 | 29,1 |
| SAD | 19,7 | 20,6 | 23,5 | 25,6 | 24,2 | 27,7 | 13,9 | 14,4 | 14,7 |
| SSSR | — | — | — | 21,1 | 26,4 | 20,8 | 22,6 | 24,1 | 25,7 |
| UAR | — | — | — | — | — | 37,7 | 28,4 | — | — |

Kao što se iz ove tabele vidi, Jugoslaviji se približuju Austrija i Kanada. Teško je inače otkriti neku posebnu logiku u nizu ovih cifara. Pada u oči da u nekoliko zemalja socijalističkog lagera (ČSSR, Nemačka DR, Rumunija, a donekle i Poljska) učešće broja naslova iz oblasti društvenih nauka u ukupnom broju izdatih naslova opada u poslednjih desetak godina.

Što se tiče tiraža, imamo podatke samo za nekoliko zemalja, i to za 1970. godinu. Evo kako izgleda učešće tiraža dela iz oblasti društvenih nauka u ukupnom tiražu svih dela:

| Zemlja | % |
|---|---|
| Bugarska | 20,5 |
| Čile | 54,3 |
| ČSSR | 14,3 |
| Jugoslavija | 60,0 |
| Mađarska | 22,1 |
| Poljska | 16,0 |
| SSSR | 20,5 |

Kao što se vidi, i poređenja u pogledu tiraža ukazuju na prednost Jugoslavije.

Što se tiče prosečnog tiraža dela iz oblasti društvenih nauka, Jugoslavija u poređenju sa nekim zemljama socijalističkog lagera stoji nešto slabije. Evo tih podataka o prosečnom tiražu:

| Zemlja | Prosečan tiraž |
|---|---|
| SSSR | 13.804 |
| Bugarska | 7.924 |
| ČSSR | 7.578 |
| Poljska | 7.464 |
| Jugoslavija | 6.929 |

Prema tome, ako je suditi po izdavanju dela iz oblasti društvenih nauka — a to nije beznačajan indikator, već naprotiv — u Jugoslaviji su društvene nauke u zavidnom položaju u odnosu na druge zemlje.

Posmatrajući strukturu izdanja iz oblasti društvenih nauka, najbrojnija su (i u pogledu naslova i u pogledu tiraža) izdanja iz ekonomije i političkih nauka (statistika vodi skupa ekonomiju i političke nauke): broj naslova se od 1963. godine kreće godišnje između 800 i 1.100, a tiraž između 3 i 4,3 miliona primeraka.

Statistika posebno vodi dela iz oblasti marksizma-lenjinizma. To su dela klasika, dela o klasicima, dela marksista od Marksovih vremena do danas, dela o marksizmu i slično.

*Izdanja iz* (tako definisanog) *marksizma-lenjinizma su izrazito malobrojna* i — što je naročito vidno — *doživela su izrazit pad u toku poslednjih godina.* Evo tih podataka o izdanjima iz marksizma-lenjinizma (procenat predstavlja učešće u ukupnoj izdavačkoj delatnosti)·

| Godina | Naslovi Broj | % | Tiraž U 000 | % |
|---|---|---|---|---|
| 1960. | 62 | 1,16 | 361 | 1,30 |
| 1961. | 55 | 1,0 | 340 | 1,09 |
| 1962. | 37 | 0,66 | 161 | 0,41 |
| 1963. | 28 | 0,40 | 121 | 0,27 |
| 1964. | 85 | 1,06 | 383 | 0,70 |
| 1965. | 73 | 0,91 | 267 | 0,44 |
| 1966. | 65 | 0,71 | 215 | 0,37 |
| 1967. | 28 | 0,30 | 112 | 0,16 |
| 1968. | 56 | 0,58 | 186 | 0,27 |
| 1969. | 16 | 0,18 | 37 | 0,06 |
| 1970. | 30 | 0,37 | 77 | 0,15 |
| 1971. | 26 | 0,27 | 59 | 0,10 |

*Godine 1969. u Jugoslaviji je izdato svega 16 dela iz marksizma-lenjinizma u tiražu od 37.000 primeraka, 1970. godine 30 dela u tiražu od 77.000 primeraka, a 1971. godine 26 dela u tiražu od 59.000 primeraka.*

Ovde je izdavačka delatnost jasan indikator onoga što se dešavalo sa marksizmom u nas poslednjih godina.

## FINANSIRANJE RAZVOJA DRUŠTVENIH NAUKA

Interesantno je pogledati kretanje finansijskih sredstava koja su uložena u razvoj društvenih nauka i njihov odnos prema kretanju finansijskih sredstava za sve naučne oblasti uključujući i društvene nauke (u hiljadama novih dinara; suma za 1964. data je u starim dinarima):

| Godina | Ukupno za nauku | Za društvene nauke | % |
|---|---|---|---|
| 1964. | 57,136.829 | 5,133.185 | 9,47% |
| 1965. | 812.286 | 80.250 | 9,88% |
| 1966. | 955.559 | 90.596 | 9,49% |
| 1968. | 1,389.387 | 108.367 | 7,79% |
| 1969. | 1,776.140 | 132.815 | 7,48% |
| 1970. | 1,936.061 | 170.527 | 8,91% |

Kao što se vidi, učešće sredstava uloženih u društvene nauke u sredstvima uloženim u sve oblasti nauke izrazito pada od 1968. godine, da bi se 1970. godine nešto popelo.

Posebno je interesantno pratiti kretanje ovog učešća po republikama (apsolutna cifra predstavlja iznos sredstava datih za društvene nauke te godine; procenat izražava učešće tih sredstava u ukupnim sredstvima):

| Socijalistička republika | 1964. % | 1965. % | 1966. % | 1968. % | 1969. % | 1970. % |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Bosna i Hercegovina | 3.166 | 3.194 | 3.287 | 3.027 | 4.381 | 4.819 |
| | 6,87% | 4,90% | 4,43% | 2,25% | 3,62% | 3,70% |
| Crna Gora | 317 | 233 | 517 | 672 | 1.133 | 1.201 |
| | 13,20% | 8,61% | 12,56% | 7,23% | 8,70% | 7,50% |
| Hrvatska | 8.574 | 17.481 | 26.251 | 19.479 | 25.217 | 31.347 |
| | 8,66% | 12,42% | 13,25% | 7,21% | 6,46% | 7,27% |
| Makedonija | 1.577 | 1.378 | 2.206 | 4.142 | 7.164 | 8.851 |
| | 5,68% | 3,70% | 3,72% | 13,23% | 9,16% | 10,79% |
| Slovenija | 11.141 | 18.464 | 14.094 | 20.052 | 26.000 | 35.958 |
| | 7,92% | 8,00% | 6,08% | 7,40% | 6,50% | 8,94% |
| Srbija | 26.556 | 39.500 | 44.241 | 60.995 | 68.920 | 88.351 |
| | 10,60% | 12,34% | 11,63% | 10,70% | 8,81% | 11,32% |

Kao što se vidi, procentualno se najmanje sredstava za razvoj društvenih nauka daje u Bosni i Hercegovini. U toj Republici je i najizrazitiji pad učešća tih sredstava u ukupnim sredstvima datim za nauku. Izrazit pad u sredstvima za društvene nauke posle 1968. godine zabeležen je u Hrvatskoj i Crnoj Gori. U Sloveniji i Srbiji je kretanje sredstava za društvene nauke u posmatranom periodu najuravnoteženije.

Za 1969. i 1970. godinu postoje i podaci o izvorima prihoda samostalnih naučnih institucija. Evo tih podataka za čitavu Jugoslaviju:

Struktura prihoda samostalnih naučnih institucija

| Izvori prihoda | 1969. U 000 | 1969. % | 1970. U 000 | 1970. % |
|---|---|---|---|---|
| Realizacija iz naučnoistraživačkog rada | 117.353 | 6,63% | 140.416 | 7,25% |
| Iz fondova za naučni rad | 58.533 | 46,90% | 69.406 | 45,82% |
| Iz ostalih fondova | 3.731 | 3,01% | 6.475 | 4,26% |
| Iz budžeta organa uprave | 10.346 | 8,54% | 23.719 | 15,50% |
| Iz privrednih organizacija | 25.579 | 20,62% | 29.357 | 19,31% |
| Iz drugih naučnih institucija | 6.151 | 4,96% | 1.689 | 1,35% |
| Iz vanprivrednih delatnosti | 10.549 | 8,50% | 6.387 | 5,11% |
| Iz inostranstva | 978 | 0,78% | 2.300 | 1,84% |
| Iz sopstvenih fondova | 1.486 | 1,19% | 1.083 | 0,86% |
| Realizacija od privrednih i uzgrednih delatnosti | 4.858 | | 8.571 | |
| Ostalo | 2.623 | | 2.927 | |

Kao što se vidi, sredstva iz fondova za naučni rad nisu tih godina dostigla ni polovinu svih sredstava. Dok ta sredstva i sredstva privrede pokazuju tendenciju pada, budžetska sredstva naglo rastu.

**Toma Marković**

# ISKUSTVA IZ PRIMENE USTAVNIH AMANDMANA

## OSNOVNA ORGANIZACIJA — NOSILAC SVIH PRAVA I OBAVEZA

Ustavni amandmani precizno utvrđuju uslove za osnivanje osnovnih organizacija udruženog rada. To su: tehničko-tehnološka zaokruženost procesa proizvodnje, mogućnost ekonomskog izražavanja rezultata rada na tržištu i volja radnih ljudi. To znači, ako se praktično posmatra, da svaki deo radne organizacije (pogon) može i treba da ima status osnovne organizacije ako upoređivanjem utvrdimo da postoje samostalne radne organizacije iste ili slične tom pogonu i ako je to želja radnika. Drugih uslova za konstituisanje osnovnih organizacija u ustavnim amandmanima nema — po sadašnjim priznatim društvenim i stručnim tumačenjima. Prema tome, ne može se davati značenje uslova ni ustavnom pojmu *nanošenje štete drugima,* koji je u početnim raspravama često tako tumačen i posmatran. Konačno je preovladalo shvatanje da se ovde radi o ograničavajućem faktoru, o građansko-pravnom (šteta se može nadoknadom otkloniti), a ne o društveno-pravnom odnosu.

Dosadašnja iskustva iz primene ustavnih amandmana, međutim, pokazuju da se mora voditi računa o još nekim okolnostima ako se žele naći tehnoekonomski i društveno najcelishodnija rešenja. Takve okolnosti svakako su: perspektiva programa svakog dela radne organizacije, korišćenje sopstvenih proizvodnih sredstava, prostorna samostalnost, broj radnika itd.

Mnogobrojne žučne rasprave o *pravnom licu* i *žiro-računu* više ukazuju na sadašnje stanje samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji, na negativna iskustva radnika ili na izbegavanje suštinskih pitanja nego na njihov stvarni značaj za osnovne organizacije, koje su po samom Ustavu subjekti svih prava i obaveza. Praktično posmatrano, za radnike u osnovnim organizacijama žiro-račun ima značaja u ovom trenutku zbog sadašnje nelikvidnosti u privredi, koju treba posmatrati kao prolaznu pojavu. Međutim, to se ne može reći za svojstvo pravnog lica, koje ima značaja samo za spoljne partnere zbog pravne sigurnosti na tržištu. U tome su i razlozi što novi zakonski tekstovi daju pravo svakoj osnovnoj organizaciji, odmah po konstituisanju, na upis u registar radnih organizacija i na otvaranje žiro-računa.

## O DOHOTKU ODLUČUJU RADNICI

**Za stvarnu primenu ustavnih amandmana, za međusobne odnose osnovnih organizacija, za neposredno odlučivanje radnika osnovno je kako se kroz samoupravne sporazume regulišu ekonomski odnosi u radnoj organizaciji, šta se dešava sa viškom rada i akumulacijom: da li o tome odlučuju neposredno radnici ili se ta sredstva otuđuju od njih. Ako se višak rada otuđuje od radnika, sigurno se neće bitnije izmeniti sadašnji odnosi u radnoj organizaciji, samoupravljanje neće doživeti suštinski preobražaj, već će samo elementi formalne demokratije biti umnoženi i u većoj meri izraženi.**

Uspostavljanjem jasnijih odnosa među delovima radne organizacije povećaće se njena poslovnost, zaoštriće se pitanje korišćenja kapaciteta i rentabilnosti pogona, povećaće se interes radnika za štednju, za radnu disciplinu, za pravilniju raspodelu ličnih dohodaka pošto se dohodak neće moći knjigovodstveno prelivati. Sve to će povoljno uticati na uspešnije poslovanje radne organizacije, kao i privrede u celini.

## RAZGRANIČENJE SADAŠNJIH EKONOMSKIH ODNOSA

Preporukom Savezne skupštine dati su jasni kriteriji za razgraničenje sadašnjih ekonomskih odnosa u radnim organizacijama pre konstituisanja osnovnih organizacija. Zahteva se analiza ukupnog ekonomskog stanja radne organizacije i svakog njenog dela.

Poznato je da do sad radnik nije imao većeg uticaja, a često ni uvida u trošenje znatnog dela dohotka, kako onog koji otiče iz radne organizacije tako i onog koji ostaje u njoj. Njegov uticaj praktično je sveden najčešće na deo dohotka namenjen za lične dohotke i zajedničku potrošnju. Otuda i veliki interes radnika za odlučivanje o tim sredstvima.

Ustavni amandmani, zakonski i drugi dokumenti, teorijski radovi i praktična iskustva daju dovoljno elemenata za razgraničenje sadašnjih ekonomskih odnosa u radnim organizacijama. Navodimo neke od tih elemenata:

— osnovnim sredstvima (objekti, sredstva rada) treba da upravlja ona osnovna organizacija čiji radnici rade njima;

— potraživanja treba razgraničiti prema tome koje su osnovne organizacije proizvele isporučenu robu, odnosno izvršile uslugu;

— dugove treba da vrate one osnovne organizacije u čije su objekte ili opremu uložena sredstva, za koje su nabavljene sirovine;

— sredstva fondova radne organizacije treba rasporediti prema doprinosu u njihovom stvaranju.

Primenom navedenih kriterija može se na zadovoljavajući način rešiti najveći broj konkretnih ekonomskih situacija. Za slučajeve gde ne postoje niti se mogu ustanoviti knjigovodstveni podaci čini se ispravnim da se kao kriterij uzme broj radnika. Polazimo od toga da su stvaranju imovine radne organizacije podjednako doprineli svi radnici.

Nešto je složenije pitanje ostvarivanja prava na minuli rad pošto u praksi, verovatno, nema slučajeva da se objekti i oprema nalaze u približno istom stanju. Obično će neke osnovne organizacije raspolagati novim objektima i savremenom opremom koja je nabavljena delom i sredstvima radne organizacije. U tim slučajevima ostale osnovne organizacije svakako imaju pravo na povraćaj uloženih sredstava. Uslovi povraćaja tih sredstava trebalo bi da budu povoljniji od uslova drugih radnih organizacija pošto se najčešće radi o velikoj međusobnoj zavisnosti, potrebi daljih dobrih odnosa, kao i o dosadašnjem zajedničkom razvoju.

## PROMENJENI EKONOMSKI ODNOSI

Iz ustavnog određenja da izvorni dohodak ima samo osnovna organizacija proizlaze principi međusobne ravnopravnosti, neotuđivosti dohotka, uzajamnosti i solidarnosti. Na tim principima treba zasnivati i utvrditi ekonomske odnose među osnovnim organizacijama u radnoj i složenoj organizaciji. Jasno i precizno utvrđivanje međusobnih ekonomskih odnosa posebno je značajno da ne bi došlo do nesporazuma i trzavica u kolektivu. Svaka osnovna organizacija ima pravo na deo dohotka srazmerno uloženom radu u zajedničkom proizvodu. Time se praktično postiže, što danas nije slučaj, zainteresovanost svih učesnika za sudbinu „finalnog" proizvoda.

Iskustva već pokazuju da je, zbog operativnosti u radu i poslovnosti radnih organizacija, potrebno ekonomske odnose među osnovnim organizacijama precizno regulisati, verovatno, putem takozvane metodologije internih cena ili na neki drugi sličan način. Za poslove koji se povremeno javljaju, ili koji nisu „lako" merljivi, međusobni odnosi mogu se regulisati i putem ugovaranja paušalne nadoknade.

Interes je osnovnih organizacija, samih radnika, da u okviru radne organizacije, pa i šire, konstituišu određene zajedničke fondove. Na taj način postiže se poslovna i radna sigurnost svih, ubrzava se cirkulacija sredstava, izražavaju se zajednički interesi. Ovo nikako ne znači zagovaranje prelivanja sredstava u bilo kom obliku. U svakom trenutku, naprotiv, mora se znati kojim delom raspolaže koja osnovna organizacija. Stručne službe ni u kom pogledu ne raspolažu sredstvima, one ih samo evidentiraju. Pravo raspolaganja imaju osnovne organizacije. U svakom slučaju, kad se radi o ulaganjima na duži rok ili o većem iznosu sredstava, odluke bi morali donositi neposredno radnici u osnovnoj organizaciji i njihovi samoupravni organi.

## SAMOUPRAVNO OBJEDINJAVANJE SREDSTAVA

Ima dilema o tome kako primeniti princip objedinjavanja sredstava putem učešća u riziku i dobiti, što je i normalno pošto se radi o novom odnosu koji naša dosadašnja praksa gotovo nije poznavala. Iako je teško predvideti sve konkretne okolnosti i situacije, dosadašnja teorijska sa-

znanja i praktična iskustva daju mogućnost da se utvrde najvažniji odnosi i okviri primene ovog principa.

Već danas je izvesno da će primena principa učešća u dobiti i riziku u poslovanju biti veoma česta, posebno u izgradnji objekata, nabavci opreme veće vrednosti itd. Za ovu tvrdnju nisu potrebna šira obrazloženja. Dovoljno je podsetiti da savremeni razvoj vodi sve većoj podeli rada, specijalizaciji, posebno u industriji. Svakim danom povećava se međusobna povezanost i zavisnost radnih organizacija u toj meri da spor razvoj jedne ugrožava drugu radnu organizaciju. Već danas su radnici više radnih organizacija zainteresovani da zajedničkim sredstvima i stručnim naporom otklone smetnje, uska grla u proizvodnji itd. Ako je to tako, zašto onda sumnja da taj interes neće videti i u praksi realizovati radnici raznih delova iste radne organizacije? Zar to nije svojevrstan otpor primeni amandmana?

Primenom ovog principa doći će ne samo do tešnjeg međusobnog ekonomskog povezivanja radnih organizacija, već, sigurno, i do racionalnijih investicionih ulaganja. O ulaganju sredstava odlučuju sami radnici; sredstva ostaju njihova bez obzira na to gde su uložena; oni računaju sa povratkom tog dela svog dohotka. To je u suštini sasvim drugi odnos, odnos stvaraoca prema rezultatima svoga rada. Time otpočinje proces prevazilaženja otuđenja dohotka.

Jasno je da zainteresovane osnovne organizacije neće olako odobravati sredstva, tražiće konkretne dokaze o opravdanosti ulaganja. Na taj način izrada projekata, stručni rad uopšte postaje daleko odgovorniji. Stručni radnici koji su projektovali postrojenja koja ne daju očekivane rezultate, koja ne mogu vraćati uložena sreedstva, izgubiće poverenje radnika. I obrnuto, stvarna znanja, stvarni stručni rad biće vidljiviji nego sada, a time u većoj meri cenjen, priznavan, nagrađivan.

Ima i neverice u celishodnost uvođenja kreditnih odnosa među delovima iste radne organizacije, a izražava se kroz strah da se ne umanji poslovnost radne organizacije. Pri tome se gubi iz vida da se sva pitanja kreditnih odnosa u radnoj organizaciji mogu regulisati opštim aktom i time postići automatizam, brzina i efikasnost u poslovanju.

## RADNIČKA SOLIDARNOST

Izvesno je da će radnička solidarnost biti izražena uvek kad jedan deo kolektiva ili radnik dođe u teži ekonomski položaj skupom objektivnih okolnosti, bez svoje krivice.

Međusobna solidarnost radnika dolaziće do izražaja u obezbeđivanju minimalnog društvenog standarda radnika (besplatan obrok, regres za godišnji odmor), u obrazovanju (doškolovanje, stipendiranje dece umrlih i radnika sa malim primanjima), u zaštiti invalida, starijih i obolelih radnika itd.

## ZAJEDNIČKE SLUŽBE

Zajedničke službe će pretrpeti znatne promene u pogledu usluga, vrste i obima poslova, kao i broja osoblja.

U određivanju poslova zajedničkih službi polazi se od ustavne odredbe da osnovne organizacije primarne delatnosti odlučuju koje će poslove objediniti i zajednički obavljati, to jest poveriti zajedničkim službama. U praktičnom sprovođenju ovog stava polazni principi moraju biti racionalnost i kvalitet obavljanja tih poslova.

Dosadašnja iskustva upućuju na zaključak da će u praksi proces ići u više smerova:

— znatan deo poslova (personalni, razne „pogonske" evidencije) će se „decentralizovati", to jest obavljati u samoj osnovnoj organizaciji;

— drugi deo (razvoj, planiranje, finansije, prodaja, nabavka, istraživanje tržišta) će ostati u najvećoj meri objedinjen, to jest obavljaće se i dalje u zajedničkim službama;

— neki poslovi, dugoročnije gledano, biće povereni drugim, specijalizovanim radnim organizacijama.

Za status i organizaciju zajedničkih službi primarna je vrsta, karakter i obim poslova koji će se zajednički obavljati. U složenim radnim organizacijama trebalo bi, verovatno, konstituisati više osnovnih organizacija za obavljanje ovih poslova. U radnim organizacijama srednje veličine obim poslova upućuje na jednu do dve osnovne organizacije za te poslove.

Osnovne organizacije zajedničkih službi ostvarivaće svoj dohodak pružanjem usluga osnovnim organizacijama u primarnoj delatnosti. Cene usluga određivaće se, verovatno, dvojako: putem internih cena, koje u suštini treba da budu prihvaćene kao tržišne cene kad god je to moguće ili putem ugovora za manje merljive poslove. Tako ostvaren dohodak će osnovne organizacije zajedničkih službi samostalno raspoređivati u skladu sa zakonskim propisima i samoupravnim sporazumima, kao i sa opštim aktima radne organizacije.

Osnovne organizacije zajedničkih službi moraju biti u odnosu na osnovne organizacije u proizvodnji donekle ograničene, posebno u pogledu dohotka, zbog interesa same proizvodnje, zbog njihove specifične uloge, a naročito zbog poznatih negativnih iskustava. Zato je potrebno utvrditi odgovarajuća ograničenja njihovog položaja:

— iznos sredstava u fondovima zajedničkih službi ne može u proseku po radniku biti veći od iznosa u proizvodnim osnovnim organizacijama;

— lični dohoci po uslovnom radniku ne mogu u proseku biti veći od dohotka radnika u proizvodnim osnovnim organizacijama;

— poslovanje sa gubitkom svake proizvodne osnovne organizacije moralo bi se negativno odraziti i na fondove i lične dohotke radnika zajedničkih službi.

U poslednje vreme veoma se mnogo diskutuje o položaju i ulozi direktora i drugih rukovodilaca radne organizacije. Mišljenja, predlozi i rešenja veoma su različiti, tako da je teško dati definitivan stav. Ipak, gotovo je sigurno da nije prihvatljivo rešenje da je direktor samo rukovodilac zajedničkih službi. Sasvim je sigurno da su za njegov izbor, a posebno za njegov rad, zainteresovane i sve druge osnovne organizacije, svi članovi kolektiva, to jest da taj interes treba kroz konkretna rešenja

izraziti. Prihvatljivo nam je mišljenje da direktor ne treba da bude ni u jednoj osnovnoj organizaciji, već da radnički savet radne organizacije, koji ga bira i postavlja, određuje u celini njegova prava i obaveze.

## O NEKIM SAMOUPRAVNIM SPORAZUMIMA

Pokazalo se da mnogi samoupravni sporazumi ne mogu izdržati ozbiljniju kritičku analizu zbog deklarativnosti, formalističkog pristupa primeni amandmana, pokušaja da se oni svedu na organizacione i pojmovne promene, posebno u trgovini i bankarstvu.

Prilikom konstituisanja osnovnih organizacija potrebno je utvrditi da li se radi o zaokruženoj tehnološkoj celini koja ima perspektivu razvoja. Jasno definisanje predmeta poslovanja svake osnovne organizacije uslov je sigurnosti radnih ljudi, predupređenja mešanja i mogućih sukoba u radnoj organizaciji oko pojedinih pitanja programa rada. Međutim, u znatnom broju samoupravnih sporazuma koje smo pregledali program proizvodnje, odnosno delatnosti uopšte se ne pominje ili se, pak, neprecizno reguliše. Po nekim sporazumima o ovom značajnom pitanju odlučivaće zajednički, „centralni" samoupravni organi, što u praksi znači da je tim organima dato pravo da, i bez volje radnika, mogu menjati program proizvodnje osnovnih organizacija, a time bitno uticati i na ekonomski i društveni položaj osnovne organizacije, čime se znatno sužavaju samoupravna prava radnih ljudi.

Za doslednu primenu ustavnih amandmana veoma je važno da se jasno razgraniče sadašnji ekonomski odnosi u radnim organizacijama. Međutim, do sad je samo manji broj radnih organizacija izradio takozvane početne bilanse; štaviše, onih koje su usvojile samoupravne sporazume. Osnovni razlozi nisu samo u složenosti ovog društveno značajnog i stručnog posla, već i u pokušajima da se radnici ne upoznaju sa stvarnim stanjem, pa i u težnji da se zadrže postojeći odnosi u radnoj organizaciji, što su svojevrsni otpori primeni amandmana.

Radnici su se izjašnjavali za konstituisanje osnovnih organizacija na osnovu uopštenih i nepotpunih podataka, tako da njihova stvarna volja ponekad nije došla do izražaja. Time se mogu objasniti pojedinačni primeri da su se radnici u kratkom vremenu izjašnjavali za sasvim suprotna rešenja, što je negativno uticalo na odnose u tim kolektivima.

Ni ustavna odredba da izvorni dohodak imaju samo osnovne organizacije nije u znatnom broju samoupravnih sporazuma dosledno primenjena. Ponekad se ističu samo ustavni principi, a njihova konkretna primena ostavlja se za kasnije. Ili se od osnovnih organizacija otuđuje sva akumulacija, ceo višak rada, što se izražava stavom da o upotrebi sredstava zajedničkih fondova samostalno odlučuju zajednički, „centralni" samoupravni organi, da su sredstva za investicije i razvoj nepovratna itd. Ovakva i slična rešenja pokazuju da se u tim radnim organizacijama nije bitnije izmenila uloga i uticaj radnika u donošenju odluka. Time se, pored ostalog, može objasniti i to da ponekad i radnici doživljavaju primenu amandmana kao organizacione promene pošto su eko-

nomski odnosi praktično ostali nepromenjeni. U tim kolektivima pre ili kasnije dolazi do zaoštravanja međusobnih odnosa, koje najčešće znači zahtev za doslednu primenu amandmana, za neposredno samoupravljanje.

## OTPORI PRIMENI USTAVNIH AMANDMANA

Odlučnijom akcijom svesnih socijalističkih snaga, pre svega Saveza komunista, učinjeno je dosta poslednjih meseci na stvarnoj primeni ustavnih amandmana. Zauzeti su jasni idejni stavovi o svim važnijim pitanjima, čime je sužena mogućnost antisamoupravnim snagama za delovanje, za otvoreno zagovaranje shvatanja suprotnih našem samoupravnom sistemu. Ne treba se, međutim, zavaravati da otpora tehnobirokratskih i drugih antisamoupravnih snaga više nema, da se u rešavanju konkretnih pitanja u praksi više ne nude nama tuđa rešenja, samo sada manje napadno i u drugom vidu.

U prvo vreme bila je raširena teza da primena amandmana vodi usitnjavanju privrede, razbijanju velikih sistema koji su s naporom stvarani, da je to suprotno savremenim naučnim shvatanjima i tehnološkim kretanjima, sadašnjem razvoju proizvodnih snaga itd. Namerno se zaboravljalo da je bitno ustavno određenje u uvažavanju i potpunijem društvenom izražavanju već zaokruženih tehnoekonomskih celina u našoj privredi. Zagovornici ove teze „zaboravili" su da amandmani otvaraju široke mogućnosti prirodnijeg povezivanja u privredi, da lome privredi nametnute veštačke barijere, da upućuju na stvaranje mnogostranih integracionih veza polazeći baš od potreba razvoja proizvodnih snaga.

Nešto manje je bila glasna teza da mi još uvek nemamo savremenu radničku klasu, sa navikama industrijskih radnika. Njeni zagovornici su tvrdili da su amandmani potrebni, ali za daleko razvijeniju privredu, da naša radnička klasa nije dovoljno obrazovana da bi mogla odlučivati o tako važnim pitanjima kao što su poslovanje, dohodak, reprodukcija. Pozivali su se na negativna iskustva, na ekscesne primere iz prakse, kao da je to preovlađujuće obeležje našeg samoupravnog razvoja. Zaboravljalo se da su radnici donosili ispravne odluke uvek kada su im dati tačni i jasni podaci, kao i to da amandmani ne devalviraju, već da daju još veću odgovornost stručnom radu.

Bila je proširena i teza (koja je još uvek prisutna) da sa primenom amandmana treba sačekati dok privreda ne izađe iz teškoća, kao da suština amandmana nisu proizvodni odnosi.

Sada se otpor primeni amandmana ispoljava najčešće kroz zaobilaženje, načelno ili neadekvatno regulisanje u samoupravnim sporazumima nekih suštinskih pitanja (programi rada, dohodak, sredstva akumulacije).

Uzroci pomenutih i sličnih ponašanja su veoma različiti. Navešćemo neke koji su po našem mišljenju značajniji.

U prvom redu uzrok je nedovoljno razvijeno neposredno samoupravljanje u nekim radnim organizacijama u kojima su tehnokratske snage

često uspevale da nametnu svoju volju samoupravnim organima, a da Savez komunista i sindikalnu organizaciju potisnu na sporedna pitanja.

Zatim, znatnom broju radnika duže vreme posle usvajanja amandmana nisu bila jasna mnoga pitanja, posebno u sredinama u kojima su izostale konkretne rasprave. Zbog toga su neki od njih ustavne promene primali sa nevericom. Da takvo stanje nije izraz stvarne volje radnika. već samo prvi utisak, pokazuju primeri odlučnog zaokreta u primeni amandmana poslednjih meseci.

Dalje, do sad povoljniji položaj nekih radnih organizacija (trgovina, bankarstvo, osiguranje), pa i nekih zajedničkih službi u privredi. Takav položaj, potpunija obaveštenost, naročito raspolaganje znatnim delom društvene akumulacije ispoljavalo se kroz veći društveni uticaj, koji je često bio suprotan interesima radničke klase.

Za doslednu primenu ustavnih amandmana poseban značaj imaju stavovi Druge konferencije SKJ da se oblici organizovanja Saveza komunista prilagode potrebama većeg uticaja radničke klase. Formiranje organizacije Saveza komunista u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada (koje u nekim sredinama neopravdano kasni) i rasprave poslednjih meseci o primeni amandmana u pojedinim oblastima znače mnogo u organizacionom i idejnom osposobljavanju komunista u borbi za neposredno samoupravljanje.

# Prikazi

## Georges Friedmann — Pierre Naville: Sociologija rada

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1972, strana 730)

Knjiga koju je nedavno izdalo izdavačko preduzeće „Veselin Masleša" iz Sarajeva nosi zbilja ambiciozan naslov: *Sociologija rada*. O ambicioznosti ovog poduhvata može se suditi pre svega ako se imaju u vidu ogromne teorijske i praktične kontroverze koje oko ovog područja decenijama traju, a o njihovoj dubini i sveobuhvatnosti najbolje govori činjenica da o nekakvoj konvergenciji stanovišta još nikako ne može biti reči. Marksistička sociologija značila je, nema sumnje, kopernikanski obrt u ovoj relativno mladoj nauci, mladoj u smislu naučno valorizovanih temelja, područja i metoda, jer je nagovestila kraj ukorenjenim iluzijama da se činjenice života „obrću" oko takozvanih „čistih istina" i početak plodnih istraživanja koja su polazila od uverenja da se do istine, čiste ili ne, dolazi uvažavanjem činjenica. Prodornost marksističkih rezultata pokazala se jačom od svakojakih ideoloških kineskih zidova, a da je to tačno, govori i njihov nesumnjivi trijumf danas.

Knjigu je napisala grupa istaknutih naučnika, od kojih je većina iz francuskog Nacionalnog centra za naučna istraživanja, a njihovim radom rukovodili su Georges Friedmann, profesor na Institutu za politička istraživanja Pariskog univerziteta, i Pierre Naville, naučni rukovodilac u Nacionalnom centru za naučna istraživanja. Raznovrsnost problema, koja je u ovom radu zaista velika, zahtevala je multidisciplinaran pristup izučavanju, pa su autori ekonomisti, demografi, etnolozi, medicinari rada, savetnici za pitanja organizacije, statističari, pravnici i drugi. Predgovor su napisali Friedmann i Naville i on zbog kasnijih njihovih stavova zaslužuje pažnju.

Oni polaze od konstatacije, koja je nesumnjivo tačna, da su istraživanja rada i raznovrsnih aspekata industrijskog društva sasvim skorašnjeg datuma. Osim toga, najveći broj problema je tu tek ovlaš dotaknut, a ne mali broj njih nije uopšte ni obrađivan. S druge strane, rezultati, kojih, ipak, ima i koji nisu nimalo beznačajni, teško se povezuju i sistematišu.

Friedmann i Naville smatraju da je raznorodnost problema o kojima se u ovoj knjizi raspravlja samo prividna, a njihov zajednički imenitelj određuju kao utvrđivanje aspekata industrijskog društva, ili društva u industrijskom razvoju. Sociologiju rada oni definišu kao „izučavanje ljudskih zajednica vrlo raznovrsnih po svome obliku i svojim funkcijama, stvorenih u vezi sa radom, reakcijama koje na njih, na raznim nivoima, vrši rad, stalno preobražavan tehničkim napretkom, međusobnim spoljnim odnosima i unutarnjim odnosima između jedinki koje su njihovi članovi". Pri tome oni naglašavaju da sociologija rada nije samo sociologija industrije u strogom smislu reči, već i neindustrijskih radnih zajednica u trgovini, upravi, poljoprivredi itd., ali u ovoj se knjizi, ipak, pretežno razmatra industrijski rad. Pri tome su korišćeni podaci najvećim delom iz Francuske, ali ima dosta „posmatranja i primera" i iz drugih zemalja i kontinenata.

Autori u predgovoru kažu da ih raznovrsnost problema kojima se ba-

ve obavezuje da budu slobodni od svakog unapred smišljenog sistema, od svakog „opšteg dogmatizma".

Pierre Naville i Pierre Rolle u odeljku „Tehnička evolucija i njeni uticaji na društveni život" nastoje da realno odrede koordinate poznatog poleta industrijskog društva koje sve više uobražava da je „autonomno" prema prirodi. Nužnost tehnike se direktno pripisuje postojanju prirodnih potreba, koje se na taj način iskazuju kao prisila koju trpi društveni čovek jer je u isto vreme i fizički čovek. Dakle, po tom shvatanju, prema kome Naville i Rolle imaju rezervi, društveni problemi koje pokreće sveobuhvatni prodor mašinizma bili bi posledica samo uvlačenja jednog sasvim spoljašnjeg elementa u društveno tkivo. Njihove rezerve su potpuno razumljive jer je odatle do nametanja društvenim problemima čisto tehničkih rešenja samo jedan korak. Međutim, u daljem izlaganju specifičnost ljudskog i specifičnost fizičkog područja, koja se ne daju svesti jedno na drugo, zadobijaju sasvim drugi smisao jer oni tvrde da je ta „heterogenost poricana naročito od marksističke misli", a ta se negacija, po njima, najčešće završava „svođenjem jednog od dva izraza na drugi". To se čini na taj način što „neki autori svode društvenu evoluciju na neposrednu posljedicu tehničkog progresa, sa zakašnjenjem koje se može pripisati nevažnoj inerciji". Nije potrebno dokazivati da je ovo vulgarno tumačenje marksizma. Naville i Rolle zatim tehniku koja se primenjuje u društvu i strukturu toga društva proglašavaju za dva reda zasebnih realnosti. To je već dualizam koji sasvim objašnjava zašto je bilo potrebno ovako „protumačiti" marksističko stanovište.

Tamo gde njihova želja za sintezom ustupa mesto naučnoj analizi, rezultati su daleko izraženiji. U pododeljku „Neke tendencije nove tehnike" Naville i Rolle opisuju širenje automatizma koji je, po njihovom mišljenju, već znatno premašio tehnike rada čvrstih tela. Na prvom mestu, on je izvršio snažan prodor u proizvodnji energije; umesto pare proizvedene ugljem i drvetom, danas su pokretačke snage automatskih sistema elektricitet, plin, petrolej i nuklearna energija. Na drugom mestu, novi put automatizmu otvorila je tehnologija hemije i petrohemije. Treće, vlast automatizma obuhvatila je i sisteme transporta, veza i komunikacija. I najzad, automatizam se proširio i na mehanizme koji zamenjuju, pojačavaju i sistematizuju ljudske moždane funkcije. Ova četiri područja automatizma ne isključuju se među sobom.

Na kraju ovog odeljka Naville i Rolle opet ne odolevaju želji za „sintezom". Oni kažu: „Nove tehnike, uprkos pesimizmu, predstavljaju osvajanje slobode." Mi nismo pesimisti, ali ne smatramo da nove tehnike same po sebi znače i osvajanje slobode. One su svakako neophodan uslov, ali potrebno je još nešto, a akcija radničke klase danas svuda u svetu dovoljno nagoveštava šta je to. Nova tehnika je svakako potencija slobode, ali ona je i društveni proizvod, a društvo je još uvek klasno.

U pododeljku „Sociologija sindikalnog pokreta" Michel Crozier smatra da je sociološka analiza sindikalnog i radničkog pokreta, posmatrano uopšte, prilično slabo napredovala. Empirijska istraživanja su, osim u SAD, sasvim retka, a teorijska razmatranja su u većini slučajeva stvar pravnika i političkih esejista, a ne sociologa. On ovo poglavlje počinje takvom konstatacijom jer ga ne posvećuje radničkom pokretu kao takvom, već njegovom sociološkom proučavanju. Dakle, što se socioloških istraživanja tiče, Crozier je ubeđen da se nije otišlo mnogo dalje od briljantnih analiza britanskih tredjuniona koje su dali Sidney i Beatrice Webb. Međutim, izgleda da autor ne nalazi pravi uzrok za takvo stanje jer tvrdi da su „glavni krivci" sindikalne organizacije koje uglavnom zataje pred perspektivom socioloških radova koji se odnose na njihovu ulogu i njihovo funkcionisanje. To se dešava u dva slučaja: i kada su slabe („bogatije entuzijazmom nego pristašama", jer tada nemaju materijalnu i moralnu sigurnost koje bi im dozvolile da ležerno dopuste otkrivanju tajni njihove unutrašnje organizacije: „Plaše se, možda s razlogom, da će izgubiti nešto od svog mitskog prestiža i propagandne moći") i kada su jake (jer se „mogu osjetiti ranji-

vim u onoj mjeri u kojoj su primorane, radi djelovanja i uspjeha, da održavaju uske veze sa svijetom vlasnika i politike"). Naravno, ovo je jedan od uzroka, a kada bi isključivo to bio uzrok nedovoljnim proučavanjima, onda bi uopšte sociološka istraživanja bila nemoguća (radničke organizacije su ipak najzainteresovanije za objektivno saznavanje činjenica, posebno socioloških). U daljem izlaganju Crozier ipak dodiruje glavne „kočnice" koje treba videti u tome što se na „najdubljem nivou sreće sukob vrijednosti koji je sve do danas učinio krajnje teškom, ako ne i nemogućom, svaku pozitivnu analizu sindikalnog pokreta". Taj sukob vrednosti se odnosi na ciljeve, korisnost i uopšte smisao radničke akcije. Autor odbacuje takozvanu finalističku perspektivu u pristupu istraživanju, a njoj pretpostavlja put „empirijskih i konvergentnih" proučavanja. Tako, prilikom pristupa kontradiktornim aspektima radničkog pokreta, on razlikuje pet stanovišta: genetičko („kojim potrebama odgovara radnički pokret, kako se on razvio i zašto?"), strukturalno („koja je vrsta organizacije radnički pokret, kako su podeljene uloge i vlast?"), funkcionalno („koje su funkcije radničkog pokreta u globalnom društvu i kako ih on ispunjava?"), ideološko („važnost ideološkog pokretača u radničkom pokretu je znatna, zašto?") i stanovište promene („radnički pokret nije samo reakcija na datu situaciju, jedan od neophodnih dijelova društvene ravnoteže, to je i jedan novi originalni faktor koji za društvo u njegovoj cjelini predstavlja faktor promjene").

Metodološki se čini da Crozier postupa sasvim ispravno. Pošto izgleda da je poslednje stanovište od posebnog značaja, evo do kojih zaključaka dolazi. On razlikuje pet tipova radničkog pokreta: radnički pokreti u Severnoj Americi, u Engleskoj i Skandinaviji, u latinskoj Evropi, organizacije nerazvijenih zemalja i Istočne Evrope. U Sjedinjenim Državama, po njemu, sindikati su duboko integrisani u društveni život, i to ne samo u službeni politički poredak, već i u život preduzeća. Oni u svim sektorima društva predstavljaju dopuštenu snagu, pa, ako su i kritikovani, ponekad i žestoko, njihove relacije sa društvom ne dovode se u pitanje. U severnoj Evropi, Skandinaviji i Velikoj Britaniji situacija je slična, ali sindikalni pokret ipak pokazuje vrlo značajnu osobenost koja se ogleda u tome što nije potpuno integrisan u ekonomski i tehnički poredak proizvodnje, već svoju integratorsku ulogu igra pre svega posredstvom političke akcije. U latinskim zemljama, Francuskoj, Italiji i Španiji, međutim, i pored iste važnosti političkog posredovanja, ekonomske snage su dosta loše prihvatile sindikalni pokret ili ga uopšte nisu prihvatile. To uslovljava da on ne može da igra onakvu integratorsku ulogu kao u SAD ili u Engleskoj. Prema tome, tu revolucionarna ideologija ostaje predominantna i izgleda, po Crozieru, da tu ne može doći do istinskog društvenog preobražaja van perioda društvene krize. Što se tiče nerazvijenih zemalja, problem sindikalnih organizacija tu još nije proučavan. Pošto je radnička klasa u tim zemljama u većini slučajeva gradska manjina koja je privilegovana u odnosu na zaostale seljačke mase, to sindikati mogu biti samo donekle predstavnici eksploatisane mase. I najzad, u istočnoevropskim zemljama, po autoru, sindikati igraju sasvim posebnu ulogu. Oni „ne samo da su integrisani u društvo, već i čine dio njegovog aparata za školovanje, kadrova, a njihova uloga informisanja i zastupanja ograničena je interpretacijom njihovih različitih stepenica s raznim hijerarhijama odlučivanja i kontrole ekonomskog i političkog poretka". Sve u svemu, očigledno je iz ovog izlaganja jedno: ovaj „faktor promene", po Michelu Crozieru, prilično je integrisan u postojeći poredak.

Karakteristično je poglavlje „Štrajk i kapitalizam", koje je napisao Jean-René Tréanton. Autor ove svoje redove naziva „razmišljanjem o ulozi štrajka u pluralističkim društvima". Princip koji tim društvima upravlja je, po njemu, princip koegzistencije klasa koje u društvenoj organizaciji nalaze mogućnost da konfrontiraju svoje interese i da se koriste najrazličitijim sredstvima za njihovu odbranu. Vlast se povukla „izvan široko ocrtanog opsega u kome funkcioniraju spontana regulisanja". Iz svega toga on izvodi zaključak da štrajk

nije bolest — on je normalan i „funkcionalan“ u onoj meri u kojoj radnicima pruža najsigurniju garanciju njihove ekonomske pozicije. Trajni sukob, a to, po Tréantonu, nije samo onaj koji se ograničava na verbalan plan u pregovaranju i na svakodnevnu primenu kolektivnog ugovora, već i „žestoki“ sukob, štrajk, leži u prirodi kapitalizma, pa i dublje, u prirodi industrijskih društava. Evo primera gde se deklaracije iz predgovora ovoj knjizi pretvaraju u svoju sopstvenu suprotnost. Šta je drugo tvrdnja o principu koegzistencije klasa u pluralističkim društvima, iz koje onda sledi logički i sve ostalo, nego dogmatski stav? Sličnih primera ima prilično.

Alain Touraine i Bernard Mottez u tekstu „Radnička klasa i globalno društvo“, recimo, smatraju „sasvim razumljivim“ da ekonomski prosperitet favorizuje društveni mir, a ne borbu klasa, kao i da poslodavci i radnici teže pomirenju i sporazumu, po potrebi i nauštrb potrošača. Osim toga, po njima, i jedni i drugi se opiru uplitanju države.

Georges Friedmann u odeljku „Civilizacija blagostanja i otkrivanje sposobnosti“ navodi „dobrog poznavaoca američke industrije“, A. R. Herona, koji je odmah posle drugog svetskog rata uveravao u hitnost uspostavljanja razlike između prava da se misli i prava da se odlučuje. Svaka služba, po njemu, mala ili velika, primorana je u datom momentu da centralizuje svoje odluke među nekoliko odgovornih, i to bez obzira na sistem ekonomije, kapitalistički ili „kolektivistički“. Tu je, po Friedmannu, jedan od najvećih izazova samoupravljanju. On smatra da je „dihotomija neminovna potreba u onoj mjeri u kojoj odlučivanje ne može a da, na svojim različitim nivoima, ne bude, najzad, koncentrisano među nekoliko odgovornih lica i odvojeno od izvršilaca na različitim stupnjevima jedne organizacije. Ali mobilišući sve snage misli, interesa, radoznalosti, inicijative, diskusija može biti prenošena prema bazi. Potrebno je da to budu i informacija i tehnička kvalifikacija u svoj mogućoj mjeri“. Na to je pitanje praksa našeg samoupravnog socijalizma dala, ili daje, svoj odgovor. Dihotomija nije u tome što odlučivanje „mora“ da bude u vrhu, već — da li oni koji odlučuju o tehničkom upravljanju prisvajaju sebi pravo da globalno odlučuju.

Sve ovo dovodi do toga da Georges Friedmann u tekstu „Današnje tendencije, sutrašnje perspektive“, koji je neka vrsta globalnog predviđanja društva budućnosti, sa „sigurnošću“ tvrdi da revandikativna akcija radničke klase može da uspe danas jedino pod uslovom da se napuste revandikacije koje „nisu u vezi sa radničkim položajem“, „prevaziđene teme koje nemaju sadržaja a koje interesuju samo upućene“. On smatra da među tim „anahroničnim preokupacijama“ stari problem prisvajanja proizvodnih sredstava interesuje još samo jedan ograničen broj rukovodilaca. Ono što, po Friedmannu, ima vizu za budućnost, to je, međutim, stvaranje i kontrola veza između baze i uprave jednog preduzeća, ili participiranje u „vlasti odlučivanja“.

Tako se kroz bogat i značajan empirijski sadržaj ove knjige, koji će nesumnjivo biti neophodan svakom ko je za ove probleme zainteresovan, provlače ambiciozne vrednosne ocene autora koji, doduše, plediraju za „otvorenost“ i vrednosnu neutralnost, ali im to, naravno, već i po prirodi stvari ne polazi za rukom.

ZORAN STANOJEVIĆ

---

## Vilhelm Rajh: Masovna psihologija fašizma

(Posebno izdanje časopisa »Ideje«, Beograd, 1973, strana 230)

Trebalo bi prije svega napomenuti da je naslovna Rajhova knjiga štampana još 1933. godine (kao što je poznato, to je godina dolaska nacista na vlast u Njemačkoj). Rajhovo djelo, dakle, mora se posmatrati i u

vremenskoj dimenziji. Rajh je, i to se mora istaći, anticipirao jedno buduće varvarstvo čije je početne oblike proučavao i pratio sa zebnjom. Živio je u Njemačkoj, pa je uzeo ulogu budničara: upozoravao je komuniste (i sam je pripadao Komunističkoj partiji) na veliku opasnost koja im prijeti od velike tevtonske sile sa sumanutom sviješću o sopstvenoj providencijalnoj misiji koju ima da izvrši u ime „kulture".

Ima razloga što ovaj prikaz Rajhove knjige počinje navođenjem datuma njene pojave jer se njen značaj može tako najsvestranije pojmiti. Istovremeno mnogi nedostaci ove knjige se time mogu objasniti (naime, on je pisao o jednom veoma kompleksnom procesu u toku). S distance koju mu dopušta vrijeme i proživljeno iskustvo, Herbert Markuze će zamjeriti Rajhu što suviše insistira na izvjesnoj panseksualizaciji svijeta, što taj elementarni pranagon stavlja previsoko i daje mu nesrazmjeran značaj u formiranju društvene ličnosti: „Prema tome, spolno oslobođenje postaje *per se* Rajhu svelijek individualnih i društvenih bolesti... napredak u slobodi se javlja kao puko oslobađanje spolnosti."

Vilhelm Rajh je u ovoj knjizi analizirao složeni odnos između društvenih i nagonskih struktura. Negdje je pri tom odista suviše „panseksualizovao" taj odnos, i tu njegova argumentacija postaje usiljena, često i nemoćna i jednostrana. Istina, to su slabiji dijelovi knjige koja, inače, dosta suvereno traži korijene masovnih seksualnih (i drugih) osujećenja koje nagomilavaju sirove, žestoke energije sadizma i iracionalnosti. Rajh će, na primjer, reći da polno potiskivanje „nameću interesi dominacije i izrabljivanja"! Osnova fašističke rasne teorije, prema njegovom mišljenju, jeste „strah i zazor pred putenom, tjelesnom seksualnošću". Dalje, Rajh smatra da je njemački fašizam nastao radom (dobrim dijelom) mehanizma identifikacije s Vođom i Institucijom: to je tačka razrješavanja razdirućih unutrašnjih problema iskasapljene psihe (sve je to nastalo, smatra on, kao posljedica seksualne represije koja odgaja neoslobođene, osujećene malograđane po načelima bezličnog „ćudoređa" što proizvodi serije, a ne individualnosti).

Rajh je pisao ovu knjigu, dosta očigledne programske orijentacije, da posluži pokretu oslobođenja od sila represije. On će to i reći s jasno programskim tonom: „Ovaj je spis nastao u toku narastanja reakcionarne plime u Njemačkoj, između 1930. i 1933. godine. Njegova je namjera da da dio teorijske podloge mladom, još nerazvijenom seksualno-političkom pokretu, i iz seksualno-reformističkog kaosa izluči nekoliko najvažnijih praktičnih točaka napada."

Rajh će zatim — pri tom mu priznajući prodorne analize podsvijesti i djelovanja mehanizma edipovskog kompleksa — napasti i rodonačelnika psihoanalize, Sigmunda Frojda. On će mu prebaciti u prvom redu izvjesnu građansku orijentaciju i odbacivanje sociološkog aspekta u njegovim psihoanalizama: „Frojd i većina njegovih učenika otklanjaju sociologijske konzekvencije psihoanalize, i jako se trude da ne prekorače okvir građanskog društva." Takođe, Rajh će zamjeriti i vulgarnim marksistima što psihologiju proglašavaju nemarksističkom, „rukovanjem subjektivnim faktorom". Smatrao je, s pravom, da reakcionarni nacistički pokret te greške obilato i lukavo koristi za osvajanje prostora za sebe i svoje iracionalne ideje.

Rajhu se, ipak, ne može prebaciti potpuni panseksualizam u tumačenju društvenih pojava, kao što je to, može se reći, učinio Markuze. Rajh je, naime, tumačio — doduše, znatno manje kvalifikovano — i ekonomske činioce koji su doprinijeli razvoju iracionalnih energija fašističkog pokreta („Teška ekonomska kriza može voditi isto tako u socijalizam kao i u barbarstvo"). Rajh tvrdi — a za to ima i priličan broj nepobitnih istorijskih činjenica — da nije dovoljno shvaćeno „iracionalno, nesvrhovito djelovanje". „Objektivacijom" i čisto racionalnim metodima nije, naravno, bilo moguće doprijeti do suštine jednog pokreta koji se hranio iracionalnim, alogičnim, tamnim, nadasve „subjektivnim". Činila se, dakle, teška metodološka greška s nedoglednim posljedicama koje će svijet nešto kasnije osjetiti u razarajućim oblicima.

Rajh piše: „Moramo moći razjasniti da je mistika prevladala nad znanstvenom sociologijom... Mistika je reakcionarna, građanski čovjek je mističan." Kako se, zaista, desilo da mistika prevlada sociologiju? Koji su faktori omogućili tu pobjedu? Da li samo ekonomska podloga nesreće? Ili je ta podloga znatno šira? Na to pitanje Rajh pokušava da odgovori u ovoj knjizi o masovnoj psihologiji fašizma. On će pri tom naglasiti da je Lenjin *osjećao* iracionalnu podlogu nekih društvenih pojava, pa je ideolog oktobarske revolucije pisao, na primjer, povodom ustanka od 1905. godine: „Nekoliko sati nakon što su (seljaci, ustanici — prim. V. R.) ubili nekog omraženog pretpostavljenog, puštali bi druge na slobodu, započeli pregovore s vlastima i puštali da ih se poslije strijelja, bičuje i nanovo upregne u jaram" *(O religiji)*. Vulgarni marksisti, za razliku od Lenjina, napominje Rajh, taj postupak bi pokušali da objasne ekonomistički, a takvoj vrsti spoznaje ovaj problem potpuno izmiče. „Frojdov je nazor znatno bliži tom činjeničnom stanju kada u takvom ponašanju vidi djelovanje osjećaja krivnje pred obličjem oca koji potječe iz čovjekovog djetinjstva", piše Rajh. To je ono poznato, već i previše „popularizovano", nesvjesno djelovanje edipovskog kompleksa u čijoj je osnovi pobuna protiv Oca i istovremeno ropska poslušnost autoritetu njegovom. Otuda bunt koji se okončava u kajanju i „ispaštanju krivice" zbog pobune protiv Oca, to jest Autoriteta (otuda „autoritarni strah").

Rajh analizira i neka Marksova stanovišta i tako upotpunjava svoju sliku svijeta. Navodi da je Marks, na primjer, uvažavao „subjektivni faktor istorije" i znao njegovu moć, ali, kao sociolog, on nije istraživao psihološko područje. Rajh stoga smatra da je istorija suviše „objektivno" protumačena, a prvi put u istoriji, valjda, dolazi do takvog izražaja upravo iracionalna, „subjektivna" sfera u doba nagomilavanja i zgušnjavanja fašističke energije koja će razoriti jedan svijet i jednu umornu civilizaciju.

Govoreći o „subjektivnom faktoru istorije", Rajh napominje da „potiskivanje dječje seksualnosti izmiče vlasti svijesti, ali time ne gubi svoju snagu, nego je, štaviše, povećava i osposobljava je za izražavanje u različitim bolesnim poremećajima društvenog života". Rajh podvlači da svi autoritarni sistemi osobito „brinu" o državnoj „svetoj Porodici", o „čistoti" seksualnosti, o regulisanju nagonske sfere — u sopstvene svrhe. Ako se, dakle, posmatra sociologijski aspekt čovjekov, zanemariće se tamna, neosvijetljena sfera nagona — tako se ne može, naravno, sagledati „sav" čovjek. U tome je i slabost svake antropologije jer jedan aspekt mora biti zanemaren na štetu drugih (tako je, razumije se, i s ovom Rajhovom). „Ograničavanjem i zatomljivanjem spolnosti", piše Rajh, „ljudsko se osjećanje mijenja, nastaje religija koja niječe seksualnost, i vladajuća klasa postepeno izgrađuje vlastitu seksualno-političku organizaciju, crkvu sa svim njenim oblicima, čiji cilj nije ništa drugo nego uništavanje seksualnog uživanja, a time i ono nešto malo sreće na Zemlji. Za to postoji dobar sociologijski razlog u vezi sa sada cvjetajućim izrabljivanjem ljudske radne snage." Rajh će ovu misao o klasnom karakteru seksualne „regulacije" i „gušenja seksualnosti" kasnije razviti i objasniti dosta uvjerljivim argumentima (citiraće nacističke slogane, moralističke „propovijedi" Jozefa Gebelsa i Hitlera lično — tu će se jasno vidjeti jedan određeni *plan* regulisanja tog područja ljudskog života, s dosta jasnim ciljevima).

Rozenberg je u *Mitu 20. vijeka*, toj nacističkoj Bibliji, slavio instituciju poslušnosti i bezuslovno podređivanje (do potpunog samoponištavanja sopstvene ličnosti) autoritetu Oca, patrijarhalne forme porodičnog vaspitanja koje se zasniva na strašljivoj i pasivnoj podređenosti, nedostatku svake inicijative, kultu bezličnosti. Rajh o tome piše: „Moralna sputanost prirodne spolnosti djeteta, čija je posljednja etapa teško ugrožavanje genitalne seksualnosti malog djeteta, čini strašljivim, plahim, uplašenim od autoriteta, poslušnim, u građanskom smislu valjanim i odgojljivim; ona ukočuje, jer je sada svaki agresivni osjećaj zaposjednut strahom, buntovničke snage u čovjeku i zabranom seksualnog mišljenja uspostavlja opću sputanost misli i nesposobnost za kritiku; ukratko, njezin

je cilj stvaranje građanina koji je prilagođen privatnovlasničkom poretku i koji ga trpi unatoč bijedi i ponižavanju." Ova Rajhova analiza ide u red onih koje su od opštijeg značaja u okviru njegove vrlo lične antropologije. Nemoguće je da nacistički ideolozi nisu bili svjesni posljedica i *koristi* od gušenja seksualnosti jer je u njihovom programu bilo i previše seksualne simbologije.

Ova analiza sputanosti i osujećenosti čitavog jednog naroda, osobito mladih, odgojenih u patrijarhalnoj, građanskoj „čistoti", poslušnosti i načelima Reda pripada samom vrhu (po značaju) oslobodilačkog Rajhovog programa. Te sputane, regulisane energije njemačkog malograđanstva iskoristila je velika ratna mašina Trećeg Rajha.

Hitler se oslonio na različite slojeve malograđanštine, na srednji stalež koji je najmanje prožet duhom kretanja i društvenog dinamizma, kojemu je, oduvijek, do održavanja „stanja stvari". Nacizam je stupio na vlast u liku svog „plemenskog totema", Hitlera, tek onda kad je Njemačkom potpuno zavladala malograđanska ideologija (u kulturi, seksologiji, nauci, načinu mišljenja i pogledu na svijet). Hitler je, kao strogi patrijarhalni Otac kojeg valja bespogovorno slušati, odbijao da argumentuje svoje ciljeve, pa ih nije ni objašnjavao svome narodu. On je djelovao na afektivnu sferu svoga naroda. Govorio je o „velikom konačnom Cilju", a malo ko je znao koji je to „Cilj". Načelo ekspanzije, osvajanje „životnog prostora", taj racionalni cilj, pomjeren je ravno u — metafiziku.

Antikomunistička propaganda uvijek je napominjala da boljševizam napada instituciju braka, da se vraća u davninu promiskuiteta, da se, dakle, napada porodica Patrijarhata, načelo Reda i državotvorstva čiji je čuvar upravo Porodica konstituisana na kategorijama malograđanskih vrijednosti. Nacistički ideolozi su znali, ili barem osjećali, da je energetski temelj patrijarhata upravo gušenje seksualnosti i njeno pretvaranje u područje stida i krivice. Znali su, također, da to gušenje naročito efikasno obezbjeđuje patrijarhalna Porodica koja vaspitava u državotvornosti, lažnom ćudoređu i kičerskoj mističnosti s kultom Matere iznad kamina. Rajh, zatim, navodi da je religija, neprijateljska prema seksualnosti, proizvod patrijarhalne organizacije. To učvršćuje, svakako, osnove autoritarnosti, i porodica priprema poslušne, servilne podanike s nejasnim osjećanjem polne krivice i sa sviješću o nečistoti sopstvene „niže" sfere. Nagonska sfera je, dakle, sistematski i metodično gušena, to je bila zvanična državna ideologija.

Težnja nacističkih ideologa bila je jasna: trebalo je sve učiniti da mase osjećaju nejasne, potisnute krivice koje im slabe i razaraju volju i vode ih u mekuštvo. Još je Herman Broh (u sjajnoj knjizi *Mjesečari)* osjetio, baš u „Rajhovo vrijeme", upravo mjesečarsku povodljivost njemačkog malograđanstva koje je utapalo svoju individualnost u nejasni, mutni kult Firera, koje je „bježalo od slobode" u dobrovoljno robovanje. Fanatizovanom masom u maršu bilo je srazmjerno lako upravljati: tražila se apsolutna poslušnost, odanost Fireru do samoponištavanja, nepostojanje ličnog života, posebno njegovanje aseksualne mistične atmosfere. Ubijajući nagonsku sferu (sferu individuacije), čovjek se lako automatizovao — mjesečarima bez samosvijesti lako je upravljati, i njima je upravljano kao marionetama.

U ovoj knjizi Rajh polemiše, takođe, sa onim gledištima koja suprotstavljaju personalno i društveno, jer nema, naravno, drugog ponašanja osim „društvenog ponašanja". I Erih From upućuje na to da su metode psihoanalize i psihologije primijenjene na društvene pojave srazmjerno ograničene. Na primjer, psihoanalizi je nedostupan fenomen klasne svijesti. Štrajk je sociološka pojava, i psihoanaliza može samo da proučava psihičke posljedice i ponašanje štrajkača. Rajh je u tom smislu svjestan ograničenosti psihologije, pa će stoga napisati: „Primjena psihoanalitičke metode na probleme sociologije i politike mora završiti metafizičkom, psihologizirajućom i, ponad toga, reakcionarnom sociologijom... Što je ponašanje racionalnije, to je uži prostor zadaće psihologije nesvjesnog; što je iracionalnije, to dalje, to više sociologija treba pomoć psihologije."

Iz ovoga se jasno vidi da se Rajh zalaže za izvjesnu interdisciplinarnost (u to vrijeme to nije bila tako omiljena i svima znana metoda proučavanja). On je, dakle, duboko svjestan jednostranosti i sopstvene psihoanalitičke metode. Prilično davno o tome je na izuzetno autoritativan način pisao i From (ta misao ni do danas nije izgubila snagu važenja): „Jasno je da psihoanaliza, i samo ona jedina, može razjasniti iracionalne načine ponašanja... Ona to može na pravi način samo ako „ekonomijske čimbenike“ ne uzima tek „u obzir“, nego sasvim točno vodi računa o tomu da su nesvjesne strukture, koje toliko iracionalno reagiraju, i same bile ostvarene historijskim društveno-ekonomijskim procesima, da, dakle, ni u kojem slučaju utemeljenje nesvjesnim mehanizmima ne biva suprotstavljeno ekonomijskom, nego se nesvjesne strukture mogu promatrati samo kao snage koje posreduju između društvenog bitka i ljudskih načina reakcije.“

Vilhelm Rajh, ipak, nedovoljno uzima „u obzir“ te „ekonomijske činioce“, i moglo bi se kazati da ih uzima tek uzgredno. Zbog toga se prije svega može reći da su njegove analize — inače vrlo prodorne i lucidne — masovne psihologije fašizma, na neki način, jednostrane i specijalističke. U osporavanju jednog vulgarnog i mehanicističkog marksizma, koji je u svojoj jednodimenzionalnosti isključivao područje psihološkog i iracionalnog, Rajh je upao u svojevrsnu klopku druge vrste shematizma: često je o sferi iracionalnog govorio nimalo racionalno, odnosno nimalo stvaralački promišljeno.

VELJKO RADOVIĆ

---

## Abdulah Šarčević: Sfinga Zapada

(»Razlog«, Zagreb, 1972, strana 180)

U svojoj knjizi Abdulah Šarčević želeo je više da postavi jedan problem nego da ga reši, više da prikaže jednu situaciju evropske misli nego da se prema toj situaciji odredi. On je uzeo Hegelovu misao o razvoju sveta, o istorijskim i neistorijskim sredinama i narodima i sadašnju situaciju u Evropi. Ono što se zvalo evropocentrizmom pripada prošlosti. Istina, kada se govori o prestanku evropocentrizma, pre bi moglo da se kaže da su se ostali krajevi sveta približili Evropi, došli do nekih njenih ideala i da je pre reč o jednom izgubljenom prvenstvu blagodareći nivelaciji nego o izgubljenom prvenstvu blagodareći preticanju. Jer, ma koliko bili svesni svih nedostataka evropske civilizacije, a pripadnici jedne civilizacije uvek su svesni njenih nedostataka pre nego neko drugi, nama nije nimalo teško da se uverimo da u mnogom pogledu zemlje koje su se razvijale pod vlašću Evrope ili protiv Evrope teže da slede neke njene puteve, počev od puteva ekonomskog razvoja, bez obzira na to da li po principima državnog kapitalizma ili socijalizma jer i jedno i drugo su evropska iskustva, pa do nekog takmičenja u oblasti nauke, umetnosti itd.

Ali, Šarčević u svojim razmatranjima ne govori o Evropi. On govori o Zapadu. Pojam Zapada kod Šarčevića nije jasno definisan. Ponekad može da se učini da Šarčević pod Zapadom podrazumeva ono što su u prošlom veku pod Zapadom podrazumevali ruski slavjanofili, a početkom i sredinom ovog veka Osvald Špengler. Ponekad može da se učini da za Šarčevića granice Zapada obuhvataju ono što bi moglo da se nazove društvom razvijenog kapitalizma i jedne civilizacije nastale na principima katoličanstva ili protestantske etike. Zapad u Šarčevićevoj viziji izgleda i kao termin koji ima političko značenje i očito je da Šarčević u mnogom pogledu pod Zapadom podrazumeva ono što se pod tim terminom podrazumeva u političkom razgovornom jeziku. Zagonetka Evrope, onako kako smo je

mi ocrtali, kod Šarčevića se postavlja kao zagonetka Zapada. Promene unutar same Evrope iziskivale su jedno takvo gledište. Ako je Evropa dugo godina vodila svet, onda je isto tako i Zapad dugo vremena vodio Evropu. On je bio taj koji je odredio skalu vrednosti, onaj koji je privredno razvijen diktirao zakone ekonomskog života, vojnički i tehnički nadmoćan odlučivao o svetskoj politici. Još sunce nije prestalo da zalazi u Filipovoj državi, a već se javila još jedna zapadna sila u kojoj sunce isto tako nije prestajalo da zalazi. Posle gubitka vodstva u tom delu Evrope nastale su sve one dileme o kojima Šarčević govori i kojima se njegova knjiga bavi.

Sfinga ima običaj da onima koji se upuštaju u razgovor s njom postavlja zagonetke. Šarčević ne odgoneta te zagonetke koje je postavila sfinga, nego je u svojoj knjizi dao prikaz raznih odgonetki tih zagonetki od Hegela do Marloa i Kamija. On tu dilemu prikazuje kao problem u prvom redu zapadne filosofske misli, ali konsultuje i evropske literate ukoliko oni mogu da mu nešto pomognu. Kada prikazuje situaciju u evropskoj misli, pogotovu kada govori o savremenoj evropskoj misli, on iznosi uglavnom mišljenja građanskih mislilaca, što je sasvim prirodno jer su se oni najviše tim problemom i bavili. Jer problem sudbine Zapada u stvari jeste problem jednog određenog Zapada, a ne Zapada kao takvog. Taj određeni Zapad nije politički Zapad mada se njegove granice u mnogom pogledu poklapaju sa političkim granicama Zapada. To je jedan određen vid kulture i jedan poseban vid civilizacije čije su najveće tekovine industrijsko društvo, racionalizam, institucije građanske demokratije i građanski red vrednosti. To su one vrednosti koje su u mnogom pogledu izgubile svoje pravo značenje i koje vrlo često više nemaju svoj unutrašnji sadržaj. To je u prvom redu, dakle, problem konzervativne građanske misli, bez obzira na to što ona u okviru građanske misli može da predstavlja ne tako retko i njeno progresivno krilo. Jer ono što muči Hajdegera mučilo je svojevremeno i Kamija, pa muči i neke marksiste koji su se duhovno formirali u istim okvirima u kojima i građanski mislioci o kojima je reč, samo su te okvire umeli i uspeli da prevaziđu. Jer, ako se opredelimo za geografsku klasifikaciju mislilaca, tada ne smemo ni jednog trenutka smetnuti s uma da je iz iste te klime pre nešto više od sto godina ponikao i Karl Marks i da je razlika između njega i mislilaca o kojima smo govorili samo u tome (mada to „samo“ nije tako malo, nego je vrlo bitno) što je Marks, svestan krize jednog poretka, nastojao da taj poredak revolucionarnim putem likvidira, a konzervativna građanska misao hoće da ga očuva, da, uočivši njegove nedostatke, te nedostatke mirnim putem ukloni i da ga tako reformisanog i transformisanog spase za sva vremena.

Šarčević je taj problem osetio i isto tako osetio da je taj problem postavljen na način koji ne obećava neko njegovo bitno rešenje. Problemi nisu problemi Zapad—Istok—Sever—Jug; problemi su mnogo složeniji i svode se na neka rešenja koja je baš zapadna misao XIX veka u licu Karla Marksa ponudila svetu. Bez obzira na sve specifičnosti civilizacije, na razlike koje su stvorile određene tradicije, skale vrednosti koje su konstituisale najraznovrsnije religije, čovečanstvo ipak ima jedan određen put kojim se kreće, i dileme sa kojima se danas suočava Zapad nisu dileme Zapada kao takvog, nego upravo dileme građanskog društva koje preživljava svoje poslednje decenije.

Hegel je bio jedan od onih građanskih mislilaca koji su uočili razvoj, ali koji, uočavajući određene principe razvoja, razvoj nisu dopuštali do u beskonačnost. Uvek je apsolutni duh dostizao do određenog cilja, ozbiljavao se na tome cilju i ostajao večno da traje. Hegel nije verovao da zapadna civilizacija može da doživi svoj kraj, odnosno on nije mogao da pretpostavi da ona može sasvim lepo da postoji i bez pruske države i bez građanskog društva. Istorija koja je negde davala za pravo Hegelu, a negde ga demantovala, uprkos njegovom preziru prema činjenicama, pokazala je da je ta osnovna Hegelova hipoteza krajnje problematična. Umesto da bude cilj razvoja, građanska civilizacija postala je samo jedna etapa u opštem razvoju. Na

kraju te etape te činjenice su svesni i Herman Hese i Alber Kami, i Martin Hajdeger i Karel Jaspers, i Andre Marlo i marksisti, kao Bloh, koji se od ovih mislilaca razlikuje po tome što u toj činjenici ne vidi nikakvu tragediju, nego zapravo jednu veliku šansu celokupnog čovečanstva.

Knjiga Abdulaha Šarčevića predstavlja jednu umnu i dosta sveobuhvatnu interpretaciju celog tog problema. Šarčević ne polemiše sa mišljenjima koja izlaže, odnosno taj način njegove polemike je više implicitan nego eksplicitan. Misli koju hoće da uzme u pretres Šarčević suprotstavlja misao koja je suprotna ili činjenice, pogotovu kada je u pitanju Hegel i njegov odnos prema minulim civilizacijama koje mogu da otkriju izvesnu nesaglasnost između činjeničnog stanja i Hegelovog zaključivanja. Taj način interpretacije dobrim delom omogućava da sam čitalac zauzme kritički stav prema građi i da oseti potrebu za polemikom.

Jedna vrsta takve polemike jeste i razgovor koji smo povodom knjige Abdulaha Šarčevića *Sfinga Zapada* upravo vodili.

PREDRAG PROTIĆ

---

## Dr Jože Rues: Ekonomske teorije teoretičara Druge internacionale

(Institut za ekonomska istraživanja i »Savremena administracija«, Beograd, 1973, strana 260)

Kada čitamo radove savremenih teoretičara marksista, stiče se ponekad utisak kao da između Marxa i Engelsa, s jedne, i savremene marksističke teorijske misli, s druge strane, postoji veliki vremenski i teorijski jaz. Uzrok tome leži, između ostalog, i u izvesnom opadanju interesovanja za teorijske koncepcije onih teoretičara koji su, oslanjajući se na osnovna teorijska načela koja su postavili Marx i Engels, nastojali da popularišu, dopune i dalje razviju njihovo učenje. Neki od tih teoretičara su išli tako daleko da su smatrali da treba napustiti izvesne fundamentalne teorijske postavke klasika marksizma, što je u znatnoj meri uticalo i na to da u istoriografiji razvoja marksističke misli dođe do ignorisanja radova takvih, „neortodoksnih" marksista. Inače, što se te istoriografije tiče, i kod nas i u drugim zemljama veoma je malo radova koji daju retrospektivan uvid u razvoj marksističke ekonomske misli.

Knjiga dr Jože Ruesa spada u red prvih i istovremeno najozbiljnijih pokušaja kod nas da se da širi prikaz i kritička ocena svih značajnijih ekonomsko-teorijskih koncepcija teoretičara Druge internacionale, posebno koncepcija nastalih u nemačkoj socijaldemokratiji u periodu od 1890, (godina legalizacije nemačke SDP) do 1914. (početak prvog svetskog rata i istovremeno godina sloma ugleda nemačke socijaldemokratije).

Knjiga *Ekonomske teorije teoretičara Druge internacionale* je podeljena u četiri dela. U prvom delu Rues daje analizu stavova teoretičara Druge internacionale o agrarnom pitanju polazeći od definicije (sadržaj pojma „agrarno pitanje" se među teoretičarima često veoma različito određuje) da se pod agrarnim pitanjem podrazumevaju odnosi među klasama u poljoprivredi, klasna borba na selu i ekonomske zakonitosti razvoja poljoprivrede. Na samom početku Rues ukazuje na izuzetnu isprepletenost ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih problema poljoprivrede.

Iako prisutno i u teorijskim sistemima socijalista utopista, agrarno pitanje tek sa razvojem radničke klase, ili, još tačnije, sa nastankom i razvojem socijalističkih radničkih partija, postaje jedno od veoma značajnih pitanja.

Predmet pažnje naučnog socijalizma bio je prvenstveno industrijski proletarijat. Ali, u svojoj borbi industrijski proletarijat je trebalo da odredi i svoj stav prema drugim klasama, pri čemu je određivanje stava prema odnosima klasa u poljoprivredi bilo izuzetno složeno. To je i dovodilo do toga da u objašnjavanju ekonomskih i društvenih procesa u industriji bude mnogo sličnih gledišta među socijalističkim teoretičarima, a da u oblasti agrarnih problema postoji dubok rascep. Zato je Buharin i govorio da se seljačko pitanje pojavljuje kao jedno od najvažnijih problema savremenog vremena, a Varga da je agrarno pitanje najteži problem proleterske diktature.

Rues je sebi postavio zadatak da dâ pregled shvatanja o agrarnom problemu, pogled na procese razvoja u poljoprivredi kapitalizma krajem XIX i početkom XX veka i u skladu s tim koncepcije socijaldemokratije, odnosno marksistički i nemarksistički orijentisanih njenih pripadnika, kao i protivnika tadašnjih socijalističkih ideja u onoj meri u kojoj su shvatanja ovih poslednjih podsticala na reakciju progresivne faktore u okviru socijaldemokratije. Međutim, pre analize tretiranja agrarnog pitanja od strane teoretičara Druge internacionale Rues razmatra polemiku o agrarnom pitanju iz vremena Prve internacionale, posebno stavove takozvanih kolektivista (De Paepe, Eccarius, Lassner, Stumpf, J. Ph. Becker, koji su zastupali marksističke koncepcije) i mutualista (Tolain, C. Languet, koji su zastupali prudonističke koncepcije). Rues nas upoznaje i sa najznačajnijim zaključcima i stavovima o agrarnom pitanju razmatranim na kongresima Prve internacionale i nacionalnih socijaldemokratskih organizacija, kao i sa opštim ekonomskim i političkim preduslovima za nastanak agrarnog pitanja pre formiranja Prve internacionale, odnosno sa tretiranjem ove problematike u delima teoretičara kao što su Quesnay, Turgot, Forbonais, D'Argenson, Sismondi, Proudhon u Francuskoj, a u Engleskoj Smith, Ricardo, J. S. Mill, Gray, Owen.

Naročito je temeljna Ruesova analiza doprinosa Marxa i Engelsa rasvetljavanju agrarnih problema. U trećem tomu Marxovog *Kapitala* dat je za rešavanje agrarnog problema značajan doprinos u pogledu teorije rente, a ima teoretičara koji smatraju da ovaj deo Marxovog opusa predstavlja „sažimanje, produbljivanje, sistematsku izgradnju shvatanja i misli koje je Marx, razbacane i pojedinačno, iznosio još ranije" (str. 70).

Što se tiče agrarnog pitanja u radovima drugih teoretičara Prve internacionale, Rues ovu problematiku klasificira na: (1) pitanja svojine uopšte, posebno zemljišne svojine, i sa tim povezanu proizvodnu, imovinsku i klasnu strukturu na selu; (2) tendencije ekonomskog i socijalnog razvoja u poljoprivredi, odnosno na selu; (3) politički stav i taktiku socijaldemokratije u agrarnom pitanju. Pored stavova već navedenih kolektivista, Rues ukazuje i na shvatanja agrarnog pitanja od strane W. Liebknechta, A. Bebela, Svetozara Markovića i drugih. Predmet analize su i shvatanja o zadrugarstvu, posebno ona koja su došla do izražaja na Ženevskom kongresu Prve internacionale, 1866. godine.

Analizu agrarnog pitanja u periodu Druge internacionale Rues započinje, kao i kod Prve internacionale, razmatranjem ovog problema na kongresima. Diskusije o agrarnom pitanju u okviru nemačke socijaldemokratije Rues vremenski i sadržinski deli na dva perioda: vreme od ukidanja Prve internacionale do 1899. godine, to jest do pojave poznatog rada Karla Kautskog *Agrarno pitanje* i period od 1899. godine do izbijanja prvog svetskog rata, iako je već nekoliko godina pre 1914. godine agrarno pitanje u interesovanju socijaldemokratskih pisaca bilo potisnuto u drugi plan.

U nemačkoj socijaldemokratiji je negde do 1894. godine, bolje rečeno, do Frankfurtskog kongresa, bila opšte prihvaćena postavka da je krupno preduzeće ekonomski nadmoćnije od sitnog i da u industriji zanatska proizvodnja biva potisnuta. To isto se smatralo i za oblast poljoprivrede. Sumnja u postavku da se proces koncentracije kapitala ne odvija onako kako je Marx tvrdio značila je, sa stanovišta agrarnog pitanja, da se dovodi u sumnju ispravnost stavova Erfurtskog programa, a u krajnjoj li-

niji i čitave koncepcije na kojoj je agrarno pitanje zasnivala Prva internacionala i socijalistički pokret koji je stajao pod uticajem marksističkih koncepcija. Rues veliku pažnju posvećuje analizi Bernsteinovih stavova o agrarnom pitanju, pojavi *Agrarnog pitanja* K. Kautskog kao značajnog dostignuća marksističke ekonomske i političke teorije i prvoj, kako je to i Lenjin isticao, studiji u kojoj se pokušalo da se formuliše jedna celovita agrarno-politička koncepcija. *Agrarno pitanje* je predstavljalo krunu diskusija unutar socijalističkog pokreta.

Rues posebno ukazuje na zaključak Kautskog da se nadmoć krupnog poseda nad sitnim manifestuje i u stremljenju seljaka da stvaraju zadruge, a zadružna proizvodnja je, po Kautskom, krupna proizvodnja. Nadmoć krupne proizvodnje u poljoprivredi, opet po Kautskom, postoji samo do određenih granica, koje nisu jednake za sve grane poljoprivrede i za različite društveno-ekonomske uslove jer postoje i takve grane poljoprivredne proizvodnje u kojima je sitni posed konkurentniji od krupnog. No, tu se radi o kulturama koje imaju sporedno značenje u odnosu na glavne grane poljoprivrede — proizvodnju žitarica i stočarstvo. U tom kontekstu Rues razmatra i kritike upućene Kautskom, posebno od strane Hertza i Davida, kao i gledišta Ota Bauera.

Autor nastoji i da oceni kako je dalji razvoj poljoprivrede verificirao shvatanja teoretičara Druge internacionale. Budućnost je dala za pravo Kautskom i drugim „ortodoksnima" u tome što se nastavila tendencija, gledano u celini, ka koncentraciji i centralizaciji u poljoprivredi, doduše, različitim tempom u raznim zemljama. To znači da Bernstein, David i njihovi sledbenici nisu bili u pravu kada su smatrali da se broj seoskih sitnih gazdinstava ne smanjuje. Rues dolazi sve do današnjice prihvatajući stavove nekih teoretičara, na primer R. Bandija, da je savremeni kapitalizam problem poljoprivrede postavio na drugačiji način nego što su ga postavili neki marksisti početkom veka. Ako se uzmu u obzir SAD, dolazi se do podatka da u poljoprivredi radi samo 5 ili 6% radno sposobnog stanovništva, pri čemu nije reč samo o fizičkom nestajanju seljakove prisutnosti, nego i o činjenici da seljak nije više isti jer se radi o integrisanju poljoprivrede u industrijski proces. Taj proces, koji je Kautsky jasno nagovestio, doveo je danas do „pravog i istinskog uključivanja poljoprivrede u industrijski proizvodni proces. Ovakve ocene idu svakako u prilog, barem delimično, koncepcijama onih marksističkih teoretičara koji su bili bliži koncepcijama Kautskog i njegovih sledbenika nego njihovim protivnicima" (str. 108).

Prvi deo knjige, koji je, inače, obimniji od ostala tri dela zajedno, Rues završava analizom shvatanja teoretičara Druge internacionale o ulozi proizvođačkog i potrošačkog zadrugarstva i shvatanja zakona o opadajućim prinosima, kao i analizom teorije rente u socijaldemokratiji i njenim stavovima o agrarnom protekcionizmu.

U drugom delu knjige Rues daje analizu stavova socijaldemokratije prema teoriji o „gvozdenom zakonu najamnine". Najpre se ukazuje na razlike između klasičnog shvatanja „fonda najamnine" i Lassalovog „gvozdenog zakona", zatim na Marxovo pobijanje „Lassalove dogme", a onda se prelazi na oživljavanje diskusija o „fondu najamnine", do čega je došlo 90-tih godina prošlog veka. Rues naročito obraća pažnju na Bernsteinov članak o „fondu najamnine", kao i na sve ono što su o „gvozdenom zakonu" napisali Kautsky, Mehring, R. Luxemburg, Conrad Schmidt i drugi. Diskusije o „fondu najamnine" predstavljaju pojavu koja u istoriji razvoja ekonomske misli nije bila nova. „Kao što su nešto ranije utopijski socijalisti, posebno socijalisti rikardijanci u Engleskoj, teoriju radne vrednosti, jednu u osnovi buržoasku teoriju, koja je nikla u doba već razvijenog kapitalizma, okrenuli protiv buržoaskog sistema, dokazujući da radnik ne dobija punu vrednost proizvoda svoga rada, i na tome osnivali dokaz o nepravednosti kapitalističkog sistema, tako je učinio i Lassale sa teorijom fonda najamnine, koju je buržoaska teorija obilato koristila protiv zahteva radnika za povećanje najamnine, a on ju je okrenuo protiv buržoazije" (str. 170).

U svim teorijama o „fondu najamnine" i „gvozdenom zakonu", makar koliko se one činile nerealistične, po Ruesovom zaključku ipak ima nečeg racionalnog, a to je stav da se najamnine ne mogu proizvoljno visoko dizati. Tu se izražava ona ekonomska nužnost na koju je Marx naučno i argumentovano ukazivao kada je kritikovao zahtev socijalista rikardijanaca za punom naknadom vrednosti proizvoda radnikovog rada. Rues objašnjava zašto je kapitalista postavio svoj klasni normativ o najamnini egzistentnog minimuma, kako je minimum najamnina postao predmet svesne i nesvesne apologije sistema. „Međutim, sa razvojem kapitalizma... ova „dogma" je morala pasti i u očima samih građanskih teoretičara" (str. 170).

Jedno od teorijskih pitanja o kojima su marksistički orijentisani teoretičari u prošlosti često raspravljali bila je teorija o osiromašenju, apsolutnom i relativnom, radničke klase, odnosno nekapitalističkih slojeva stanovništva. Ova problematika, tesno povezana sa onom iz drugog dela, predmet je Ruesove analize u trećem delu knjige. Teorija o osiromašenju nije po svom poreklu marksistička, nego je preuzeta iz građanske ekonomske misli, s tim što je u marksističkoj teoriji dobila drugačije značenje. U toku razvoja marksizma gotovo svaki značajniji teoretičar dotakao se, na ovaj ili onaj način, pitanja osiromašenja radničke klase. Neki teoretičari (Kautsky, Sweezy) su tvrdili da klasici marksizma uopšte nisu postavljali pitanje apsolutnog osiromašenja proletarijata, dok su drugi (Plehanov, Buharin, Grossman, F. Sternberg) smatrali da negiranje teorije osiromašenja znači odbacivanje čitavog Marxovog teorijskog sistema.

Rues ne ulazi u detaljnije i celovitije razmatranje pitanja osiromašenja, već se ograničava samo na neke stavove iznete u vreme Druge internacionale, posebno na stavove Bernsteina, Kautskog, R. Luxemburg, Parvusa, Tugan-Baranowskog, Cunowa, J. Germanna i drugih. Ni do danas stavovi o teoriji osiromašenja nisu ujednačeni niti je, kako to Rues misli, sva ova problematika sagledana u svoj svojoj složenosti. Pod osiromašenjem proletarijata u kapitalizmu ne treba shvatiti da se radi o progresivnom opadanju realnog dohotka, to jest o osiromašenju u apsolutnom smislu reči, jer takvo osiromašenje nije moguće pošto bi tada najamnina pala najpre sa kulturnog egzistencijalnog minimuma na fizički, a pri daljnjem pritisku ne bi bila dovoljna ni za golo održanje. Pogoršavanje života radnog stanovništva moralo bi uskoro dovesti do njegovog desetkovanja, a to bi značilo, kako to neki autori kažu, ubijati kokoš koja nosi zlatna jaja. U tom smislu kapitalizam ne karakteriše apsolutno, nego relativno osiromašenje, što znači da realna najamnina radnika sa tehničkim progresom raste, ali sporije nego što raste proizvodnost rada. Realna najamnina u kapitalizmu mora rasti jer moderna tehnika zahteva visokoškolovane radnike, a pauperi razvijenom kapitalizmu nisu potrebni.

Rasprave teoretičara Druge internacionale o pitanjima vezanim za Marxovu teoriju vrednosti, što je predmet analize u četvrtom delu Ruesove knjige, imale su u marksističkoj ekonomskoj teoriji više oblika: (1) oblik popularizacije teorije vrednosti, što je bilo uključeno uglavnom u opštu popularizaciju marksističkog učenja; (2) oblik odbrane Marxove teorije radne vrednosti od napada građanskih ekonomista; (3) oblik ocene valjanosti subjektivne teorije vrednosti i kritike ove teorije od strane marksističkih teoretičara; (4) oblik sumnji u univerzalnost teorije radne vrednosti i pokušaja daljeg razvijanja Marxovih shvatanja.

Nakon Marxove smrti, a pre objavljivanja trećeg toma *Kapitala* rasplamsala se polemika, i u marksističkoj i u nemarksističkoj literaturi, oko nekih pitanja vezanih za teoriju vrednosti, naročito oko formiranja prosečnog profita i cene proizvodnje. Rues najviše pažnje posvećuje shvatanjima C. Schmidta i Engelsovim ocenama Firemanovih i Schmidtovih shvatanja. Što se tiče sumnji u ispravnost Marxove teorije vrednosti, Rues, posle ukazivanja na eventualne uticaje koje su Crose, Struve i fabijanci izvršili na Bernsteina, analizira Bernsteinove ocene Hyndmanovih kritika teorija granične korisnosti i Von Buchove analize problema merljivosti radne vrednosti. Za Bernste-

ina su i Marxova teorija radne vrednosti i subjektivna teorija granične korisnosti zasnovane na apstrakcijama, te zbog toga i u teorijskom pogledu ograničene. No, Bernstein, „nikada nije... pokušao da izgradi neku svoju teoriju vrednosti, makar ona bila samo usavršavanje postojećih, niti da uđe u neku dublju analizu tržišnih zakonitosti" (str. 215).

Poslednje stranice Ruesove knjige posvećene su raspravama koje su se u marksističkoj ekonomskoj teoriji vodile oko uloge upotrebne vrednosti, zatim odnosu marksističke teorije prema teoriji subjektivne vrednosti, kritikama Marxove teorije od strane građanskih ekonomista kao što su bili Diehl, Ruefli, Sombart, Struve, Frank, Lexis i iznad svih Böhm-Bawerk i, na kraju, Hilferdingovoj „odbrani" Marxa.

Među teoretičarima Druge internacionale nema ni jednog, kako to Rues zaključuje, koji bi imao neko sopstveno celovito ekonomsko teorijsko učenje, svoj teorijski sistem. Teorijska osnova na koju su se oslanjali bilo je učenje Marxa i Engelsa. Oni su to učenje prihvatili u celini ili, pak, samo delimično. Malo njih se bavilo Marxovim sistemom kao celinom, već su se bavili prvenstveno određenim problemima, te zbog toga i analiza njihovih pogleda dobija karakter parcijalnosti. Ruesova studija na prvi pogled izgleda kao skup ne sasvim povezanih monografija o pojedinim teorijskim problemima. Ono što ovoj knjizi daje karakteristiku celine je to da su svi analizirani problemi, iako svima od njih nije posvećena podjednaka pažnja (agrarno pitanje je prevagnulo nad drugima), delovi Marxovog teorijskog sistema.

Po Engelsu, „čitavo Marxovo shvatanje nije doktrina, nego metod. On ne daje gotove dogme, nego polazne tačke za dalje istraživanje i metod za to istraživanje". Zato pokušaji kasnijih teoretičara da dalje razviju Marxovo ekonomsko učenje, iako veliki broj tih pokušaja predstavlja više korak nazad nego korak napred, zaslužuju najveću pažnju. Za pohvalu je napor koji je dr Jože Rues učinio svojom analizom shvatanja u Drugoj internacionali, posebno kada se ima u vidu aktuelna potreba razvoja marksističkog obrazovanja u nas.

IVAN STOJANOVIĆ